

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M. T. AKADÉMIA CLASSICA PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

HEINRICH GUSZTAV ÉS P. THEWREWK EMIL

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTIK

NÉMETHY GÉZA ÉS PETZ GEDEON.

HUSZONEGYEDIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1897.

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1897-ben:*

Alexics György
Alkalay Salamon
Balassa József
Baráth Ferencz
Barcsa János
Bartha József
Binder Jenő
Bleyer Jakab
Bódiss Juszti
† Brassai Sámuel
Chilf Márk
Császár Elemér
Cserép József
Danka Placíd
Fináczy Ernő
Finály Gábor
Havas Adolf
Hegedüs István
Heinrich Gusztáv
Hellebrant Árpád
Herrmann Antal
Hittrich Ödön
Hornyánszky Gyula
Huszár Vilmos
Illéssy János
Kardos Albert
Katona Lajos
Kemény Ferencz
Kemp József
Kont Ignác
Kropf Lajos

Kuzsinszky Bálint
Losonczi Lajos
Melich János
Mócs Szaniszló
Náményi Lajos
Némethy Géza
Patrubby Lukács
Pecz Vilmos
Petz Gedeon
Posch Árpád
Pozder Károly
Radó Antal
Reibner Márton
ifj. Reményi Ede
Réthei Prikk Marián
Schack Béla
Sebestyén Károly
Szalánczy Gyula
Szegedy Rezső
Szigetvári Iván
P. Thewrewk Emil.
Timár Pál
Tolnai Vilmos
Tóth Kálmán
Vári Rezső
Waldapfel János
Weiller Gyula
Wollanka József
Zlinszky Aladár
Zsoldos Benő.

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Baráth Ferencz</i> , Ott volt-e «Bánk bán» a kolozsvári pályázaton? ...	849
<i>Barcsa János</i> , A római mese ...	881
<i>Brassai Sámuel</i> , Az alanytalan mondatok kérdéséhez ...	873
— — Vissza és körületekintés (Nyelvünk ügyében) ...	498, 716
<i>Binder Jenő</i> , A magahitt kalnár ...	56
<i>Bleyer Jakab</i> , A magyar vonatkozású német történeti népénekek 1551-ig 149, 235, 334, 417,	538
<i>Danka Placid</i> , A szójátékok Arany Aristophanesében ...	37
<i>Findczy Ernő</i> , Az «Egyetemes Philologiai Közlöny» története ...	193
<i>Hegedüs István</i> , Aristophanes Madarai és a comœdia antiqua 201, 302, 385, 487,	682
— — Ókori lexikon ...	347
<i>Heinrich Gusztáv</i> , Bánk bán Collin Máté drámáiban ...	509
<i>Hellebrant Árpád</i> , A magyar philologiai irodalom 1896-ban ...	581
<i>Hornyánszky Gyula</i> , Az aristophanesi Eirene keletkezési idejéről 399,	519
<i>Kardos Albert</i> , Balassa Bálint és Dobó Krisztina ...	253
<i>Kropf Lajos</i> , Még egyszer a kocsiról ...	254
<i>Náményi Lajos</i> , A nagyváradi jezsuita-drámák ...	795
<i>Némethy Géza</i> , Barna Ignác emlékezete ...	97
— — De vestigiis doctrinæ Euhemeræ in oraculis Sibyllinis ...	1
<i>Pecz Vilmos</i> , Adalék Árpád családjának genealogiájához ...	6
<i>Radó Antal</i> , Az ifjabb Michelangelo Buonarroti ...	11, 111
<i>Ifj. Reményi Ede</i> , Homeros leíró művészete ...	289
<i>Réthei Pirkkel Marián</i> , A 'kocsi' eredete ...	53
<i>Sebestyén Károly</i> , A görög gondolkodás kezdetei ...	221
— — Az ephesosi Herakleitos ...	673, 785

	Lap
<i>Szegedy Rezső</i> , Kölcsény æsthetikai dolgozatai ... 318 436, 728,	807
<i>Szigetvári Iván</i> , A francziák latin olvasása ...	800
<i>Vári Rezső</i> , Ad Nicandri Alexipharmacorum vs. 62, 63, ...	452
— — Megjegyzések Bölcse Leó Taktikájának egyes helyeihez ...	481
— — S. Gregorii Nazianzeni codicis Mediceo-Laurentiani collatio	141
<i>Wollanka József</i> , Alxinger János élete és művei ... 693, 822,	907

II. Hazai irodalom.

Baksay Sándor, Az Iliász hat első éneke, <i>íff. Reményi Ede</i> ...	553
Bayer József, Pálos iskola-drámák a XVIII. évszázadból, <i>Kardos Albert</i>	558
Cserép József, Sallustius Crispus életviszonyaira és munkáira vonatkozó függő kérdések, <i>Hittrich Ödön</i> ...	259
Dávid István, Rövid latin nyelvtan, <i>Tóth Kálmán</i> ...	368
Demek Győző, Rendszeres német nyelvtan, <i>Petz Gedeon</i> ...	75
Firduszi Sahnáméjából: Szijavus, ford. Radó Antal, <i>Pozder Károly</i> ...	263
Firduszi Sahnáméjából: Zál és Rudabé, ford. Radó Antal <i>U. az</i> ...	754
Fülöp Árpád, Csíksomlyói nagypénteki misztériumok, <i>Kardos Albert</i>	560
Geréb József, Szemelvények Herodotos, Xenophon és Platon irataiból, <i>íff. Reményi Ede</i> ...	452
*Hegedüs István, Guarinus és Janus Pannonius, <i>Némethy Géza</i> ...	576
Heltai Gáspár Esopusi meséi, kiadta Imre Lajos, <i>Kardos Albert</i> ...	561
Homeros Iliasa, kiadta Csengeri János, <i>Kempf József</i> ...	745
Homeros Odysseiája, kiadta Csengeri János, <i>U. az</i> ...	745
Kempf József, Szemelvények az Odysseiából, <i>Pecz Vilmos</i> ...	359
*Köpesdi Sándor, A görög irodalomtörténet synchronistikus táblája, <i>Némethy Géza</i> ...	776
Kulcsár Endre, A magyar stílus, <i>Császár Elemér</i> ...	851
Margitai József, Magyar ABC és olvasókönyv a muraközi népiskolák számára, <i>Herrmann Antal</i> ...	463
— — Vezérkönyv a magyar írás és olvasás tanításához, <i>U. az</i>	463
Oldal János, A német irodalom rövid története, <i>Petz Gedeon</i> ...	933
Plutarchos párhuzamos életrajzai II. köt. ford. Kacsovics Kálmán, <i>Hittrich Ödön</i> ...	73
Polgár György, Ókori hitéleti és művészeti régiségek képgyűjteménye, <i>Mócs Szaniszló</i> ...	562

* A csillaggal megjelölt művek a *Vegyesek* rovatában vannak ismertetve.

	I a p
Propertius elegiái, ford. Csengeri János, <i>ifj. Reményi Ede</i> ...	927
Radó Antal, Az olasz irodalom története, <i>Huszár Vilmos</i> ...	455
Régi magyar könyvtár. szerk. Heinrich Gusztáv, I—IV, <i>Kardos Albert</i>	556
Schill Salamon, Görög irodalomtörténet, <i>Pecz Vilmos</i> ...	159
Schmidt Attila, Latin nyelvtan, Latin olvasó- és gyakorlókönyv, <i>Tóth Kálmán</i> ...	461
Shakespeare, Coriolanus, magy. Szigetvári Iván, <i>Kardos Albert</i> ...	361, 579
Székely Sándor, A székelyek Erdélyben, kiadta Heinrich Gusztáv, <i>U. az</i>	558
Szigeti József, Kerüljük a germanismust, <i>Tolnai Vilmos</i> ...	563
Szinnyei József, A magyar nyelv, <i>Bartha József</i> ...	932
— — Magyar nyelvhasználat, <i>Melich János</i> ...	71
— — Rendszeres magyar nyelvtan, <i>Bartha József</i> ...	856
Terentius vígjátékai, ford. Kis Sándor, <i>Pozder Károly</i> ...	60

III. Philologiai programmértekezések.

Bartha József, Ilosvai és Arany Toldija, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	371
Budiu Pál, A görög nyelv tanításának tervezete, <i>Alexics György</i> ...	951
Csallóközi Jenő, Ilosvai Toldi Miklós-historiája és a Toldi-monda, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	169
Faragó János, Az objectivitas Homerosnál és Vergiliusnál, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	475
Goldis László, Latin nyelvi gyakorlati tanítás a VIII. osztályban, <i>Alexics György</i> ...	951
Groze Czirják, A római irodalom történetéből <i>Alexics György</i> ...	951
Győri Gyula, A Toldi-kérdés, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	172
Halmos Ákos, A Catilina-féle összeesküvés fejlődése, <i>Hittrich Ödön</i>	773
Liska János, Adatok a magyarországi latinsághoz, <i>Reibner Márton</i> ...	376
Onitiu Virgil, Emlézés a román nyelv tanításának keretében, <i>Alexics György</i> ...	951
Rákóczy Géza, A római hadügy a császárok korában, <i>Bódiss Jusztin</i>	468
Sajó Sándor, Katona és Grillparzer, <i>Chilf Márk</i> ...	946
S. Szabó József, Az ó-classicus költészet nevelő hatása, <i>Bódiss Jusztin</i>	863
Török Konstant, Orczy Lőrincz költészetének etnikus természete, <i>Zlinszky Aladár</i> ...	572
Vajda Károly, Lukianos válogatott párbeszédei, <i>Hittrich Ödön</i> ...	773
Vári Rezső, Böles León császárnak «A hadi taktikáról» szóló munkája, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	373

IV. Külföldi irodalom.

	Lap
*Albrecht, Dieterich, Pulcinella	956
Aristoteles Poetik, übersetzt v. Theodor Gomperz, <i>Alkalay S.</i>	937
Bartels, Ad. Die deutsche Dichtung der Gegenwart, <i>Heinrich Gusztáv</i>	768
Berger, Alfred v., Wahrheit und Irrthum in der Katharsis-Theorie, <i>Alkalay S.</i>	937
Blass, Friedrich, Grammatik des neutestamentl. Griechisch, <i>Pecz V.</i>	164
*Borkenstein H., Der Bookesbeutel, ed. Heitmüller, <i>Heinrich Gusztáv</i>	174
Cauer, Paul, Die Kunst des Übersetzens, <i>Reihmer Márton</i>	277
*Dittenberger, W. und C. Purgold, Die Inschriften von Olympia	288
*Herrmann, Peter, Die geschichtliche Litteratur über die römische Kaiserzeit	956
*Hoffmann, Taschenwörterbuch der ungarischen und deutschen Sprache, <i>Kemény Ferencz</i>	780
*Hübler, Franz, Milton und Klopstok, <i>Heinrich Gusztáv</i>	94
*Jolly, Die Entstehung des Kastenwesens, <i>Patrubány Lukács</i>	480
Koegel, Rudolf, Goethes lyrische Dichtungen der ersten weimarischen Jahre, <i>Wollanka József</i>	166
Kont I., La Hongrie littéraire et scientifique, <i>Havas Adolf</i>	79
Krumbacher, Karl, Geschichte der byzantinischen Litteratur, <i>Pecz V.</i>	466
Laehr, Hans, Die Wirkung der Tragödie nach Aristoteles, <i>Alkalay S.</i>	937
*Lexicographi Graeci recogniti et apparatus critico instructi	872
Lumtzer, Victor, Die Leibitzer Mundart, <i>Melich János</i>	370
Meringer, Rudolf, Indogermanische Sprachwissenschaft, <i>Petz Gedeon</i>	859
*Michel, Shakespeare und Bacon, <i>Heinrich Gusztáv</i>	93
Michels, Victor, Die ältesten deutschen Fastnachtspiele, <i>Heinrich G.</i>	86
Müller, Ernst, Schillers Jugendliturg und Jugendleben, <i>Timár Pál</i>	278
Nagy, Anton, Kleine ungarische Sprachlehre, <i>Balassa József</i>	862
*Oldenberg, Vedische Untersuchungen, <i>Patrubány Lukács</i>	782
Phèdre affranchi de l'empereur Auguste ed. L. Havet, <i>Finály Gábor</i>	566
*Pindari carmina ed. V. Christ	288
*Ritter, Constantin, Platos Gesetze	288
Sophokles Elektra erklärt von Georg Kaibel, <i>Losonczi Lajos</i>	273
*Thesaurus linguae latinae	872
Zielinski, Th., Cicero im Wandel der Jahrhunderte, <i>Zsoldos Benő</i>	762

* A csillaggal megjelölt művek a *Vegyesek* vagy a *Könyvészet* rovatában vannak ismertetve.

V. Budapesti Philologiai Társaság.

	Lap
A Társaság XXII. közgyűlése 1897 jan. 13.	177
I. Elnöki megnyitó beszéd, <i>Ponori Theureux Emil</i>	177
II. Titkári jelentés, <i>Pindocz Ernő</i>	183
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	186
IV. Jegyzőkönyv a közgyűlést megelőzőleg tartott választmányi ülésről	190
V. Jegyzőkönyv a közgyűlésről	191
Felolvasó és választmányi ülések 90, 190, 286, 378, 575, 869,	951
A Társaság tagjai 1897-ben	961

VI. Vegyesek.

Adalék Fontenellehez, <i>Waldapfel János</i>	381
A «dal» szó francia fordításáról, <i>Kont Ignác</i>	286
A gót irodalom egy emléke, <i>Petz Gedeon</i>	955
A kasztok keletkezése, <i>Patrübány Lukács</i>	480
A «magyar mythologia» mint görögpótló tantárgy, <i>Katona Lajos</i>	91
A philologia halottjai 1896-ban	380
A philologia 1900-ban (A Budapesti Philologiai Társaság elé terjesz- tett indítvány), <i>Kemény Ferencz</i>	870
Az Edda nibelung-dalainak hazája, <i>Heinrich Gusztáv</i>	954
Az írás «Buda halálá»-ban, <i>Szalánczy Gyula</i>	175
Az oláhok itáliai eredete, <i>ifj. Reményi Ede</i>	781
Balassa Bálint és Dobó Krisztina, <i>Illéssy János</i>	577
Brassai Sámuel, <i>Petz Gedeon</i>	775
Csokonai-rím Aranyánál, <i>Kardos Albert</i>	381
Deecke Vilmos, <i>Bódiss Juszti</i> n	576
Döbrentei Gábor hagyományai, <i>Tolnai Vilmos</i>	954
Francia folyóirat magyar munkáról	95
Francia nyelvi szünidei tanfolyam Neuchâtelben, <i>Schack Béla</i>	579
Helyreigazítás, <i>Cserép József</i>	382
Hibaigazítások	287, 383
Hoffory Gyula, <i>Petz Gedeon</i>	952
Imre királyunk a német költészetben, <i>Weiller Gyula</i>	782
Két a külföldön megjelent magyar nyelvkönyv, <i>Kemény Ferencz</i>	780
Könyvészet 96, 176, 287, 384, 480, 580, 784, 872,	955
Kupeczky János Klotz műveiben, <i>Kont Ignác</i>	778
Madvig három levele 1885-ből, <i>Posch Árpád</i>	477
Magyar Kritika, <i>Heinrich G.</i>	953
Milton és Klopstock, <i>U. az</i>	94

	Lap
Név- és tárgymutató	957
Petőfi «Béranger legújabb dalá»-nak eredetije, <i>Kont Ignác</i>	776
Philologiai programm-értekezések 1895'6	96
Segédeszköz a görög irodalomtörténet tanításához, <i>Némethy Géza</i>	776
Shakespeare és Bacon, <i>Heinrich Gusztáv</i>	93
Szigetvári Iván Coriolanus-kiadásáról	579
Szünidei tanfolyam Genfben, <i>Kemény Ferencz</i>	578
Torma Károly, <i>Kuzsinszky Bálint</i>	377
Verner Károly, <i>Heinrich Gusztáv</i>	378
Volf György, <i>Petz Gedeon</i>	775

DE VESTIGIIS DOCTRINÆ EUHEMERÆ IN ORACULIS SIBYLLINIS.

I. Cum Euhemeri reliquias anno MDCCCLXXXIX. ederem,*) fugit me Lactantii testimonium, ubi narrationem Euhemeream cum oraculis Sibyllæ Erythrææ mirum in modum congruere affirmat. Acerrimus enim fidei Christianæ defensor in Divinarum Institutionum l. I. c. 14, 8., ubi Euhemeri doctrinam secundum versionem Ennii explicat, hæc dicit: «Hæc historia quam vera sit, docet Sibylla Erythræa eadem fere dicens, nisi quod in paucis, quæ ad rem non attinent, discrepat». Rem autem ita se habere statim intellexi, cum evolvi *Oraculorum Sibyllinorum l. III., cuius auctor*, quem Judæum fuisse facile apparet, vss. 105—158., postquam historiam turris Babyloniae commemoravit, *enarrat brevem mythologiæ Graecæ quasi epitomen, eo consilio, ut deos Graecorum homines fuisse demonstret*. In qua narratione *Euhemeri librum callide in usum suum convertit*, plurima commutans, ita tamen, ut cuius doctrinæ Euhemereæ perito fraudem auctoris cognoscere facile sit.

Videamus igitur utriusque auctoris locos, qui in quæstionem vocari possunt:

II. Orac. Sibyll. l. III. vss. 105—116.:

- 105 αὐτὰρ ἐπεὶ πύργος τ' ἔπεσεν γλώσσαι τ' ἀνθρώπων
παντοδαπαῖς φωνῇσι διέστραφεν, αὐτίχ' ἅπασα
γαῖα βροτῶν πληροῦτο μεριζομένων βασιλείων.
καὶ τότε δὴ δεκάτῃ γενεῇ μερόπων ἀνθρώπων,
ἐξ οὗ περ κατακλυσμὸς ἐπὶ προτέρους γένετ' ἄνδρας.
110 καὶ βασιλεύσε Κρόνος καὶ Τитὰν Ἰαπετός τε ·

*) Vide: *Euhemeri reliquiæ*, collegit, prolegomenis et adnotationibus instruxit *Geyza Némethy*. Budapest, kiadja a M. T. Akadémia. 1889.

Γαίης τέκνα φέριστα καὶ Οὐρανοῦ ἐξεκάλεσαν
 ἄνθρωποι γαίης τε καὶ οὐρανοῦ οὐνομα θέντες,
 οὐνεκά τοι πρώτιστοι ἔσαν μερόπων ἀνθρώπων.
 τρισαὶ δὴ μερίδες γαίης κατὰ κλήρον ἐκάστων
 115 καὶ βασιλεύσεν ἕκαστος ἔχων μέρος οὐδ' ἐμάχοντο·
 ὄρκοι γάρ τ' ἐγένοντο πατρὸς μερίδες τε δίκαιαι.

Confer fragmenta Euhemerī, quæ sequuntur, secundum
 editionem meam :

Fr. VI. :

Μετὰ ταῦτά φησιν πρῶτον Οὐρανὸν βασιλέα γεγονέναι,
 ἐπειεῖη τινα ἄνδρα καὶ εὐεργετικὸν καὶ τῆς τῶν ἄστρον
 κινήσεως ἐπιστήμονα, ὃ καὶ πρῶτον θυσίαις τιμῆσαι
 τοὺς οὐρανίους θεοὺς· διὸ καὶ Οὐρανὸν προσαγορευθῆναι.
 Γίους δὲ αὐτῷ γενέσθαι ἀπὸ γυναικὸς Ἑστίας Τιτᾶνα
 καὶ Κρόνον, θυγατέρας δὲ Ῥέαν καὶ Δήμητρα.

Fr. IX. :

Κρόνον δὲ βασιλεύσαι μετὰ Οὐρανὸν καὶ γήμαντα
 Ῥέαν γεννῆσαι Δία καὶ Ἥραν καὶ Ποσειδῶνα.

Hoc loco eo maxime apparet Euhemerī imitatio, quod
 Sibylla Titana Saturni fratrem esse dicit; hæc enim fabula apud
 nullum mythographum præter Euhemerum invenitur. Ceterum
 videamus oracula, quæ statim sequuntur post versus huc usque
 laudatos :

III. Orac. Sibyll. l. III. vss. 117—128:

τηνίκα δὴ πατρὸς τέλεος χρόνος ἔκετο γήρως
 καὶ ῥ' ἔθανεν· καὶ παῖδες ὑπερβασίην ὄρκοισιν
 δεινὴν ποιήσαντες ἐπ' ἀλληλοῦς ἔριν ὥρσαν.
 120 ὃς πάντεσσι βροτοῖσιν ἔχων βασιλίδα τιμὴν
 ἄρξει· καὶ μαχέσαντο Κρόνος Τιτάν τε πρὸς αὐτούς.
 τοὺς δὲ Ῥέη καὶ Γαῖα φιλοστέφανός τ' Ἀφροδίτη,
 Δημήτηρ Ἑστὴ τε εὐπλόκαμός τε Διώνη
 ἤγαγον ἐς φιλήν συναίερας βασιλῆας
 125 πάντας ἀδελφεοὺς τε συναίμους τ' ἡδὲ καὶ ἄλλους
 ἀνθρώπους, οἳ τ' ἦσαν ἀφ' αἵματος ἡδὲ τοκῶν·
 καὶ κρῖναν βασιλῆα Κρόνον πάντων βασιλεύειν,
 οὐνεκά τοι πρέσβιστος ἔην καὶ εἶδος ἄριστος.

Confer Euhemeri fragmentum XI.:

«Exim Saturnus uxorem duxit Opem. Titan, qui maior erat, postulat, ut ipse regnaret. Ibi Vesta mater eorum et sorores Ceres atque Ops suadent Saturno, uti de regno ne concedat fratri. Ibi Titan, qui facie deterior esset, quam Saturnus, idcirco, et quod videbat, matrem atque sorores suas operam dare, uti Saturnus regnaret, concessit ei, ut is regnaret.»

IV. Orac. Sibyll. l. III. vss. 129—134:

- ὄρκους δ' αὖτε Κρόνῳ μεγάλους Τιτὰν ἐπέθηκεν,
 130 μὴ θρέψαι ἄρσεν παιδῶν γένος, ὥς βασιλεύσῃ
 αὐτός, ὅτ' ἂν γῆράς τε Κρόνῳ καὶ μοῖρα πέληται.
 ὁππότε κεν δὲ Ῥέῃ τίκῃ, παρὰ τῇδ' ἐκάθηντο
 Τιτῆνες καὶ τέκνα διέσπων ἄρσενά πάντα,
 θήλεια δὲ ζῶοντ' εἷων παρὰ μητρὶ τρέφεσθαι.

Confer Euhemeri fragmentum XI.:

«Itaque pactus est cum Saturno, uti, si quid liberum virile secus ei natum esset, ne quid educaret. Id eius rei causa fecit, uti ad suos gnatos regnum rediret. Tum Saturno filius qui primus natus est, eum necaverunt».

V. Orac. Sibyll. l. III. vss. 135—141:

- ἀλλ' ὅτε δὴ τριτάτῃ γενεῇ τέκε πότνια Ῥείῃ,
 τίχθ' Ἥρην πρῶτην. καὶ ἐπεὶ ἴδον ὀφθαλμοῖσιν
 θῆλυ γένος, ὥχοντο πρὸς αὐτοὺς ἄγριοι ἄνδρες
 Τιτῆνες. καὶ ἔπειτα Ῥέῃ τέκεν ἄρσενά παιδά,
 τὸν ταχέως διέπεμψε λάθρῃ ἰδίῃ τε τρέφεσθαι
 140 ἐς Φρυγίην τρεῖς ἄνδρας ἐνόρκους Κρήτας ἐλοῦσα.
 τοῦνεκα τοι Δί' ἐπωνομάσανθ', ὅτι ἡ διεπέμφθη.

Confer Euhemeri fragmentum XI:

«Deinde posterius nati sunt gemini, Juppiter atque Juno. Tum Junonem Saturno in conspectum dedere atque Jovem clam abscondunt dantque eum Vestæ educandum celantes Saturnum.»

VI. Orac. Sibyll. l. III. vss. 142—146:

- ὡς δ' αὐτως διέπεμψε Ποσειδάωνα λαθραίως.
 τὸ τρίτον αὖ Πλούτωνα Ῥέῃ τέκε διὰ γυναικῶν
 Δωδώνην παριῦσα, ὅθεν ῥέεν ὕγρὰ κέλευθα
 145 Εὐρώπου ποταμοῖο καὶ εἰς ἄλλα μύρατο ὕδωρ
 ἄμμιγα Πηνειῷ, καὶ μιν στόγιον καλέουσιν.

Confer Euhemeri fragmentum XIII.

«Item Neptunum clam Saturno Ops parit eumque clanculum abscondit. Ad eundem modum tertio partu Ops parit geminos Plutonem et Glaucam. Pluton latine est Dis pater, alii Orcum vocant. Ibi filiam Glaucam Saturno ostendunt at filium Plutonem celant atque abscondunt. Deinde Glauca parva emoritur. Hæc, ut scripta sunt, Jovis fratrumque eius stirps atque cognatio.»

Confer etiam fragmentum XIV.:

«Natos sibi filios non utique devorabat (sc. Saturnus), ut ferunt fabulæ, sed necabat, quamquam scriptum sit in historia sacra Saturnum et Opem ceterosque tunc homines humanam carnem solitos esitare; verum primum Jovem, leges hominibus moresque condentem, edicto prohibuisse, ne liceret eo cibo vesci.»

VII. Orac. Sibyll. l. III. vss. 147—151 :

ἡνίκα δ' ἤκουσαν Τιτῆνες παῖδας ἐόντας
 λάθριον, οὗς ἔσπειρε Κρόνος τε Πέη τε σύνευνος,
 ἐξήκοντα δέ τοι παῖδας συναγείρατο Τιτάν
 150 καὶ ῥ' εἶχ' ἐν δεσμοῖσι Κρόνον τε Πέην τε σόνευνον,
 κρύψεν δ' ἐν γαίῃ καὶ ἐν ζωσμοῖς ἐφύλασσεν.

Confer fragmentum Euhemeri XV.:

«Deinde Titan, postquam rescivit Saturno filios procreatos atque educatos esse clam se, seducit secum filios suos, qui Titani vocantur, fratremque suum Saturnum atque Opem comprehendit eosque muro circumegit et custodiam iis apponit.»

Ubi maxime notandum est, Titanes apud Sibyllam sicut apud Euhemerum, esse Titanis filios. Hæc fabula enim alibi nusquam occurrit apud mythographos.

Cf. etiam fragmentum XVI. e versione Latina Ennii desumptum:

Cum sos obsidio magnus Titanus premebat.

VIII. Orac. Sibyll. l. III. vss. 152—158:

καὶ τότε δὴ μιν ἄκουσαν υἱοὶ κρατεροῖο Κρόνοιο
 καὶ οἱ ἐπήγειραν πόλεμον μέγαν ἡδὲ κυδοιμόν
 αὕτη δ' ἔστ' ἀρχὴ πολέμου πάντεσσι βροτοῖσιν.
 155 [πρώτῃ γάρ τε βροτοῖς αὕτη πολέμοιο καταρχή.]
 καὶ τότε Τιτῆνεςσι θεὸς κακὸν ἐγγυάλιξεν,
 καὶ πᾶσαι γενεαὶ Τιτῆνων ἡδὲ Κρόνοιο
 κάτθανον.

Confer Euhemeri fragmentum XVIII.:

«Jovem adultum, cum audisset, patrem atque matrem custodiis circumseptos atque in vincula coniectos, venisse cum magna Cretensium multitudine, Titanumque ac filios eius pugnavicisse, parentes vinculis eremisse, patri regnum reddidisse atque ita in Cretam remeasse».

IX. De auctore libri III. Oraculorum Sibyllinorum deque ætate eius *Christ in Historia Litterarum Græcarum* *) (p. 660.) hæc dicit: «Mit den Fälschungen der Orphiker sind verwandt die sibyllinischen Weissagungen (χρησμοὶ Συβωλλιακοὶ) in 14 Büchern. Nur sind jene dem Mysticismus der Griechen entsprossen, während diese auf dem Boden des alexandrinischen Judentums entstanden sind. Fast alle sind vaticinia post eventum, denen nur frommer Betrug ein höheres Alter beigelegt hat; aber dieselben sind ebenso wenig, wie die orphischen Gedichte, alle zur selben Zeit entstanden *Der älteste Theil, III. 97—828, rührt von einem alexandrinischen Juden aus der Zeit des Ptolemaios Philometor her* **) und ist in ungelenken Versen verfasst; der Verfasser wollte, indem er sich die Alexandra des Lykophron und die Orakel der erythräischen und kumanischen Sibylle zum Vorbild nahm, die Hoffnungen der Juden durch Voraussagung eines neuen Salomonischen Reiches (III, 167) neu beleben.» Constat igitur *versus Sibyllinos, quos supra attulimus, antiquissima totius sylloges parte contineri auctoremque Judæum, quem altero a. Chr. n. sæculo vixisse scimus, librum Euhemeri non solum legisse, sed etiam callidissime in usum suum convertisse, cum Græcorum polytheismum impugnare vellet.* Supplenda igitur sunt ea, quæ in mea editione reliquiarum Euhemeri (p. 13.) scripsi: «Novum splendorem Euhemeri nomen accepit a scriptoribus ecclesiasticis, qui gentilium errores ex ipsorum scriptis refutare voluerunt». Non enim Christiani apologetæ primum, quantum doctrina Euhemerea ad refutandos gentilium errores valeret, intellexerunt, sed Judæi Alexandrini, ita, ut Oracula Sibyllina altero a. Ch. n. sæculo scripta iam præ se ferant Euhe-

*) *Geschichte der griechischen Litteratur* bis auf die Zeit Justinians, von *Wilhelm Christ*, zweite vermehrte Auflage, München, 1890. (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, herausgegeben von *Iwan von Müller*, VII. Band.)

**) Ptolemæus Philometor regnavit ab anno a. Chr. n. 181. usque ad a. 146.

merismi notionem. Cum igitur notissimum sit, quantam Christianæ religionis defensores Oraculis Sibyllinis tribuerint auctoritatem, certe non fallimur, si *Christianos Euhemeri armis polytheismum impugnant* Judæorum exemplum secutos esse statuimus novoque confirmamus argumento eorum opinionem, qui libros apologetarum Judæorum et Christianorum artissimo cognationis vinculo inter se coniungi existimant. Scriptoribus enim Christianis etiam in hac re, sicut sæpissime, viam præiverunt Judæi Euhemerusque noster Judæis debet magnam illam apud Clementem Alexandrinum, Lactantium ceterosque auctoritatem, unde factum est, ut eius nomen, quod apud gentiles oblivioni pæne traditum est, novo splendore per sæcula fulgeret etiam post non dubiam Christianæ religionis victoriam.

GEYZA NÉMETHY.

ADALÉK ÁRPÁD CSALÁDJÁNAK GENEALOGIÁJÁHOZ.

Ismeretes dolog, hogy míg hazai történetünk forrásai Árpád fiai közül csak Zsoltot ismerik, Konstantinos Porphyrogennetos az egyedüli kútfő, ki *De administrando imperio* című munkája 40-ik fejezetének végén egész sorozatát adja Árpád fiainak és unokáinak. Ebbeli adatai nemcsak azért igen fontosak, mert egyedüliek, hanem azért is, mert a császár, ki a magyarokkal oly sokszoros és szoros összeköttetésben volt, kétségtelenül a legjobb forrásból, t. i. maguknak a magyaroknak tudósításaiból merítette azokat. De mindennek daczára Konstantinos adatait folyton éber ítéllettel kell fogadnunk, mert említett munkáján meglátszik, hogy csak úgy fő a feje a sok idegen hangzású nevektől, s a mikor arra törekszik, hogy zavarossá ne legyen — mert világos okulásban akarja fiát Romanost e neki szánt munkában részesíteni — majd szükség-telenül ismételtet rövid közökben, majd feledékenységből hézagossá válik előadása. Az ismétlések stílusának annyira jellemző vonásai, hogy velük számolva s belőlük kiindulva, kérdéses helyeket tisztázhatunk.

A mondottakat szem előtt tartva nézzük, mit mond Konstantinos az említett helyen Árpád családjáról. Szavai négy bekezdésben következőképen hangzanak :

«Tudni kell, hogy Arpades (Árpád) Turkia (Magyarország) nagy fejedelme, négy fiút nemzett, először Tarkatzust (Tarkast), másodsor Jelechet (Jelehet), harmadsor Jutotzast (Jutost), negyedsor Zaltast (Zsoltot, Zoltánt)» (Ἰστέον ὅτι ὁ Ἀρπαδῆς ὁ μέγας Τουρκίας ἄρχων ἐποίησε τέσσαρας υἱούς, πρῶτον τὸν Ταρκατζοῦν, δεύτερον τὸν Ἰέλεχ, τρίτον τὸν Ἰουτοτζάν, τέταρτον τὸν Ζαλτάν).

«Tudni kell, hogy Arpades első fia Tarkatzus nemzett egy Tebeles (Tevel) nevű fiút, második fia Jelech nemzett egy Ezelech (Ezeleh) nevű fiút, harmadik fia Jutotzas nemzett egy Phalitzis (Vál, Fál, Valis, Falis) nevű fiút, a mostani» (t. i. Konstantinos idejében uralkodó) «fejedelmet, negyedik fia Zaltas nemzett egy Taxis (Taks, Taksony) nevű fiút» (Ἰστέον ὅτι ὁ πρῶτος υἱὸς τοῦ Ἀρπαδῆ ὁ Ταρκατζοῦς ἐποίησεν υἱὸν τὸν Τεβέλη, ὁ δὲ δεύτερος υἱὸς ὁ Ἰέλεχ ἐποίησεν υἱὸν τὸν Ἐζέλεχ, ὁ δὲ τρίτος υἱὸς ὁ Ἰουτοτζὰς ἐποίησεν υἱὸν τὸν Φαλίτζιν τὸν νυνὶ ἄρχοντα, ὁ δὲ τέταρτος υἱὸς Ζαλτὰς ἐποίησεν υἱὸν Ταξίν).

«Tudni kell, hogy Arpades fiai mind meghaltak, hanem unokái Phales (Vál, Fál, Valis, Falis) és Tases (Tas) és unokatestvérük Taxis» (a ki tehát szintén Árpád unokája, a mint ez különben az előbbi bekezdésből látható) «élnek» (Ἰστέον ὅτι πάντες οἱ υἱοὶ τοῦ Ἀρπαδᾶ ἐτελεύτησαν, οἱ δὲ ἔγγονοι αὐτοῦ ὁ τε Φαλῆς καὶ Τασῆς καὶ ὁ ἐξαδέλφος αὐτῶν ὁ Τάξις ζῶσιν).

«Tudni kell, hogy meghalt Tebeles és van egy Termatzus (Termás) nevű fia, ki mint vendégbarátunk a minap tért haza» (t. i. Konstantinápolyból) «Bultzussal (Bulcesal) együtt» (Ἰστέον ὅτι ἐτελεύτησεν ὁ Τεβέλης, καὶ ἔστιν ὁ υἱὸς αὐτοῦ ὁ Τερματζοῦς, ὁ ἀρτίως ἀνελθών, φίλος μετὰ τοῦ Βουλτζοῦ).

E négy bekezdés közül az első, második és negyedik tartalma világos; csak a harmadiké szorul magyarázatra, mely szerint Árpád Konstantinos idejében élnek mondott három unokájának a neve Phales, Tases és Taxis, holott e nevek közül a második bekezdésben Árpád négy unokájának felsorolása közben csak Taxis névvel találkozunk. Kérdés tehát, mi tevők legyünk a Phales és Tases nevű unokákkal, kik a második bekezdésben a négy unoka között nem említetnek? Wertner Mór «Az Árpádok családi története» (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár, kiadja Szabó Ferencz; 51-ik kötet, Nagy-Becskerek, 1892) című munkájában, miután az egész imént idézett genealogiát erős tévedéssel VI. Bölcs Leó görög

császárnak tulajdonítja (19—20. ll.), egyszerűen ketté vágja a csomót, a mikor a könyvének végén adott genealogikus táblázatban minden indokolás nélkül és Konstantinos szavainak világos értelme ellenére Phalest (Fált) Phalitzisnek (Faliczisnek) és Tassest (Tast) Ezelechnek fiává s így mind a kettőt Árpád dédunokájává (másodunokájává) teszi.

Én Phalesre nézve teljesen egyetértek Szabó Károlylyal, ki e nevet azonosnak tartja a második bekezdésben említett Phalitzisszel (Bíborban született Konstantin, császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve, Magyar Akadémiai Értesítő, 1860, és A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig, Pest, Ráth Mór, 1869), mert miután Konstantinos a harmadik bekezdésben Árpád élő unokáinak felsorolása közben a már második bekezdésben említett Taxist mint élő újból megemlíti, ámde ugyancsak a második bekezdésben azt mondja Phalitzisről, hogy az ő idejében fejedelem volt, tehát élt: természetes, hogy újlag fel kellett említenie őt, épen úgy mint Taxist, a következő bekezdésben is az élő unokák között, s ezt csakugyan meg is tette, csak hogy másodikban már Phalesnek írja Phalitzist. Szabó Károly a Phales alakot tartja eredetinek és helyesnek, s Phalitzist a másolók tévedéséből hiszi származottnak. Tény, hogy a Phales alak közelebb áll az eredetihez, mint a Phalitzis, de azt hiszem, hogy mind a kettő egyaránt Konstantinostól származik, ki az idegen nevek átírásában megelégszik a gyökalak következetes írásával, míg a képzők, ragozási alakok és ékezet használata tekintetében szabadabban jár el, s így a jelen esetben is a Phales és Phalitzis alakoknál a Φαλ gyököt majd -ης majd -ις képzőbeli és ragozási végződésekkel látja el. Hasonlóképen látható pl. (a 38-ik fejezetben) az Ἀρπαδῆν mellett az Ἀρπαδῆ acc. sing., (a 40-ik fejezetben) az Ἀρπαδῆς nom. singularist föltételező Ἀρπαδῆ gen. sing. mellett az Ἀρπαδᾶς nom. singularisra utaló Ἀρπαδᾶ gen. singularis, továbbá Etelköznek majd (a 38-ik fejezetben) Ἀτελοῦζον majd (a 40-ik fejezetben) Ἐτὲλ καὶ Κοιζού formája, és a (40-ik fejezetben) Taxisnak (Ταξις, Τάξις) majd végéles majd másodéles formája. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy Szabó Károly Konstantinos tudósítása alapján teljes joggal van arról meggyőződve, hogy Zsolt és Taksony között Vál volt a magyarok fővezére, habár csak rövid időre is, s hogy épen ezen utóbbi körülménynél fogva hallgatnak

Vál fővezérségéről az összes többi, kevésbbé kimerítő értesítésből eredő források.

De ott van még a harmadik bekezdésben fölemlítve, mint láttuk, Árpádnak egy Tases nevű, élő unokája is, ki nem azonosítható a második bekezdésben említett négy unoka egyikével se, de nem is lehet fia az első bekezdésben említett négy Árpád-fiu egyikének se, mert különben Konstantinos okvetetlenül fölemlítette volna őt a második bekezdésben, hol Árpád négy fiának fiait sorolja fel. Említettem, hogy Wertner Mór Tases (Tast) teljesen indokolatlanul tartja Ezelech fiának. Szabó Károly nem kíséri meg ennek a kérdésnek megoldását, nekem azonban az a meggyőződésem, hogy Tases nem lehet más, mint Árpád egy ötödik, Liuntis (Liunti, Levente) nevű fiának a fia, kiről Konstantinos a 40-dik fejezet elején azt mondja, hogy a magyaroknak: «abban az időben» (a mikor t. i. a magyarok Etelközben való tartózkodásuk idejében Böles Leó buzdítására a Dunán átkelven, a bolgárok fejedelmét Symeont tönkre verték) «Árpád fia Liuntis volta vezérük» (τῷ δὲ τότε καίρω τὸν Λιούντινα [nominativus Λιούντις vagy Λιούντις] τὸν υἱὸν τοῦ Ἀρπαδῆ εἶχον ἄρχοντα).

Megjegyzendő ugyanis, hogy Wertner Mór a fent említett helyen tévesen állítja épen az ellenkezőt, hogy t. i. Liuntis vezérének idejében a bolgárok tették tönkre a magyarokat, mert ez csak későbbben következett be, a mikor t. i. Symeon a nagy verezeg miatt boszút forralván a magyarok ellen, Böles Leóval békét kötött, és a besenyőkkel szövetségbe, rátámadott az Etelközből hadi kalandokra távozott magyarok otthon hagyott családjaira és őrségére és azok között nagy pusztítást okozván, a hazatérő magyarokat arra bírta, hogy Etelközből mai honukba költözzenek. Mindezekről Konstantinos az imént idézett részt követő sorokban tudósít bennünket.

Nagyon feltűnő, hogy Konstantinos a 40-ik fejezet végén Árpádnak csak négy fiáról tesz említést, holott, mint mondtam, ugyanezen fejezet elején még egy Liuntis nevű fiáról is megemlékezik. Marczali szerint (A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Athenæum, 1895, első kötet, 145. l., 2. jegyzet) talán azért maradt ki Liuntis neve a fejezet végén levő genealogikus összeállításból, mert nem maradt ivadéka. Én, miután Tases Liuntis fiának kell tartanom, Liuntis nevének a genealogikus összeállításból való kimaradását csak a császár feledékenységevel

tudom magyarázni, kinek a sok idegen hangzású névadat feldolgozása közben nem jutott eszébe a hosszabb 40-ik fejezet végén az, a mit ugyanezen fejezet elején mondott, s a ki minden valószínűség szerint elmulasztotta munkáját az ellentmondások kikerülése és hézagok pótlása céljából szorgosan átdolgozni. Könnyen megeshetett a császáron ez a feledékenység különösen abban az épen nem valószínűtlen esetben, ha a 40-ik fejezetet, melynek első része történeti és geographiai, második része genealogiai tartalmú, nem egyfolytában dolgozta ki, hanem egyéb teendők közbejötté folytán a második részt csak bizonyos idő múlva csatolta hozzá az elsőhöz. Az első rész megírásánál ugyanis felhasználta a bolgár háborúban szereplő Liuntisra vonatkozó följegyzését s a mikor később a második részben Árpád családjáról szólva jegyzeteiben Árpádnak csak négy fiát látta följegyezve, megelégedvén arról, a mit talán csak pár nappal előbb írt, azt állítja, hogy Árpád négy fiút nemzett. Ahhoz kétség nem férhet, hogy Konstantinos fejezetvégi összeállításában Árpád négy fia születési időrendben van felsorolva, de Liuntis, tekintetbe véve, hogy már Etelközben szerepel, nézetem szerint, legidősebb fia volt Árpádnak.

Mindezek alapján következőképen állítom össze Árpád családjának genealogiai táblázatát:

Ἀρπαδῆς (Ἀρπαδῆς).

Árpád.

Λιοντίς (Λιοντίς),	Ταρκατζούς, Τέλεχ,	Ἰουτοτζάς,	Ζολτάς.
Liunti (Levente),	Tarkas,	Jeleh, Jutos,	Zsolt (Zoltán).
Τασῆς,	Τεβέλης,	Εζελέχ,	Φαλῆς (Φαλίτζις),
Tas,	Tevel,	Ezeleh,	Vál (Fál, Valis, Falis),
			Taks (Taksony),
	Τερματζούς.		
	Termás.		

PECZ VILMOS.

AZ IFJABB MICHELANGELO BUONARROTI.

E dolgozat a XVII. század egyik érdekes olasz írójával foglalkozik, a kit az irodalomtörténet eddig vajmi kevés figyelemben részesített. Nincsen egyetlenegy, bármily felületes tanulmány sem, mely életének és működésének volna szentelve, sőt az olasz irodalomtörténet egész körét felölelő szakmunkák is lehető kurtán, többnyire alig 40—50 sorban végeznek vele. Hogy egy, bár nem elsőrangú, de mégis sok tekintetben figyelemre méltó író ilyen mostoha elbánásban részesült, annak sokféle oka van. A legnyomósabb kétségekívül az, hogy nagy számú munkáinak eddig csak igen csekély része jelent meg nyomtatásban, míg a többi egy családi levéltár nehezen hozzáférhető zúgaiban hever. Másrészt árthatott a költőnek a nagy Michelangelo Buonarrotival való névrokonsága is, a kinek gígási alakja mellé állítva, valósággal törpének látszott, holott kortársai sorában nagyon is megütötte a mértéket. Végre talán az is egyik oka az elhanyagolásnak, mely osztályrészeül jutott, hogy a XVII. század olasz irodalmáról egész a legújabb időkig általában sokkal nagyobb szigorral ítéltek, mint a minőt az megérdemelt, s így sokkal kevesebbet foglalkoztak úgy magával ez időszakkal, mint annak íróival. Nem csoda hát, ha a költő életéről csak igen kevés nyomtatott forrással rendelkezünk. Az egyetlen, figyelemre méltó biographia, melyet róla írtak, Mazzuchelli ismert biographicus lexikonában található,*) hol néhány oldalon meglehetősen pontossággal van összeállítva mindaz, a mit a költőről könnyű szerrel meg lehetett tudni. De hogy Mazzuchelli is milyen rosszúl volt értesülve költőnk irodalmi működéséről, mutatja az e czikkében felsorolt jegyzéke a M. irodalmi műveinek; e lajstrom végéhez azt a megjegyzést csatolja ugyanis az író, hogy Michelangelo Buonarroti az említetteken kívül «még számos más művet is szerzett nyilvános ünnepélyekre és egyéb alkalmakra, melyek egyes lapokon (fogli volanti) kinyomtatva, *egy kötetben* őriztetnek együtt az örökösöknél».**) Hogy ez adat mennyire nem felel meg a valóságnak

*) Gli scrittori d'Italia. Brescia 1753.

**) Moltissime altre Composizioni fec' egli in congiuntura di pubbliche feste ecc., che stampate in fogli volanti si conservano tutte insieme in un tomo raccolte da' sua eredi.

alább lesz alkalmam kimutatni. Szól még Buonarrotról Salvini is az Accademia Fiorentina consulaival foglalkozó könyvében (*Fasti Consolari*), Negri a flórenczi írókról szóló könyvében (*Istoria degli scrittori fiorentini*), valamint Salvini és Gori a Negri könyvéhez készített ama pótlékban (*Giunte al Negri*), melynek kéziratát a Marucelliana-ban őrzik. Itt-ott elszórva még sok helyütt tétetik említés költőnkről, akár nyomtatott könyvekben, akár kéziratokban, melyeket annak idején és helyén lesz alkalmam felsorolni. Itt csak a flórenczi Crusca-Akadémia irattárát akarom még megemlíteni, a melyet Augusto Conti úrnak, a Crusca elnökének szívesességéből volt szabad felhasználnom, s a melyben költőnkre nézve számos érdekes adatot találtam.

De mind e források mintegy elenyésző fontosságúak a költő hátrahagyott leveleinek és kéziratban maradt munkáinak amaz impozáns gyűjteménye mellett, melyet a flórenczi «Archivio Buonarroti»-ban őriznek. A Buonarroti család levéltára a via Ghibellina ama házában van elhelyezve — ma 64. sz., — mely a nagy Michelangelo annyi örök értékű alkotását és a rá és családjára vonatkozó ereklyék oly nagy tömegét tartalmazza. E házat a Buonarroti család utolsó férfisarja, az 1858-ban elhunyt Cosimo Buonarroti Flórencz városára hagyta, őrizetét a királyi képtár igazgatójából, a város gonfalonieréből és a Laurenziana őreből álló három tagú testületre bízva, a mely Guido Mazzoni úrnak, a flórenczi Istituto kiváló professorának közbenjárására szíves volt nekem megengedni, hogy az Archivio-nak az ifjabb Michelangelo Buonarrotra vonatkozó köteteit, számszerint 66-ot, kötetről-kötetre átvizsgálhassam. E munkát a Laurenziana termében végeztem, a hova e czélból a codexeket átszállították; a könyvtár igazgatója, Bartolommeo Podestà commendator úr, valamint az egész tiszti személyzet ez alkalommal annyi szívességgel támogatott, hogy kedves kötelességemnek ismerem, nekik e helyütt is köszönetet mondani.

Az Archivio Buonarroti codexei közül költőnkre nézve mindenek előtt fontossággal bír az a kettő a (32. és a 33. számú), melyek atyjának hozzá intézett leveleit és ugyancsak atyjának végrendeletét tartalmazzák. Aztán át kellett vizsgálnom a 39. és 40. számúakat, melyek a költő által írott levelek fogalmazványait tartalmazzák («Minute di lettere dal 1589 al 1632») és a 41—57. számúakat, melyek a másoktól hozzá intézett leveleket foglal-

ják magukban. A többi codex (58—92, tehát 34 kötet) a költő munkáit tartalmazza, melyeknek részletes felsorolását függelékben adom. A 93. codex a költő ismerőseinek néhány bírálatát tartalmazza, valamint magának a költőnek e bírálókra írt válaszait; a 94.-ben másoknak a költőhöz intézett versei, a 95-ben néhány neki ajándékkul küldött, vagy neki is ajánlott prózai vagy verses munka van összeszedve. A 96. vegyes jegyzeteket tartalmaz, a 97. pedig számításokat, tervezeteket stb. arra a képtárra nézve, melyet költőnk nagynevű őseinek emlékére létesített. A 98. és 99. Florenz régi családjaira vonatkozó feljegyzéseket foglal magában, a 100. Donato Giannotti és Savonarola egy-egy művének másolatát, végre a 101., 102. és 103. codexek a költő gazdaságára, házi ügyeire vonatkozó feljegyzéseket, számadásokat stb. tartalmaznak. Ha még hozzátesszem, hogy e codexek majdnem kivétel nélkül nagy quart alakban, apró írással vannak írva és hogy majd minden kötet 3—400, sőt még több lapra is terjed, fogalmat adtam arról a gazdagságról, melyet a flórenczi Archivio Buonarroti magában rejt. Maguk a költőhöz intézett levelek, mint említém, 16 vas-tag kötetet töltenek meg és bőségesnél bőségesebben ontják az adatokat költőnk életére és munkáira vonatkozólag. Ezek szolgáltak az alábbiakban főforrásomúl.

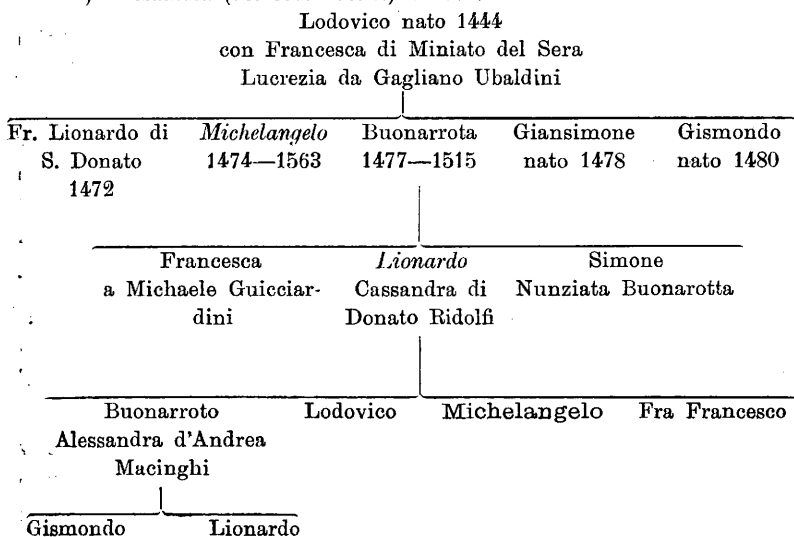
I.

Michelangelo Buonarroti Flórencz egyik leghíresebb nemesi családjából származott, mely már a XIII. században szerepet játszott az Arno partjain. Költőnk rendkívül sokat foglalkozott családjá történetével és erről egy nagy költeményt is kezdett írni, mely «Albero di Famiglia» czímmel a levéltár 98. számú codexében van megőrizve. Ez a sajátos munka, melyet a költő már nem ért rá sem rendezni, sem befejezni, igen sok becses adatot tartalmaz a család múltjára vonatkozólag és különösen a Buonarroti-k legfőbb büszkeségéről, a nagy Michelangeloról hosszan és bőven emlékezik meg. A költő azt mondja, hogy a családnak ősi gyökerei az Arno partjain voltak («Nostra stirpe, dic' ei, che' n riva all' Arno — Ebbe antiche radici»). A család ősapjának egy Bernardo-t nevez meg, a kinek két fia volt: Buonarroti és Berlinghieri. Úgy látszik azonban, hogy ezek az adatai, valamint néhány más ősére vonatkozó feljegyzései csak igen bizonytalan családi tradíciók

alapján összeállított combinatiók, és hogy teljes bizonyossággal ő is csak a XV. századtól fogva bírja megconstruálni családfáját. *)

Mint e családfából látszik, költőnk a nagy Michelangelo Buonarroti testvérbátyjának unokája volt. A rajzban csak a család férfi-származékai vannak feltüntetve s így hiányzik a költő két testvérhuga is: Caterina és Lucrezia. Költőnk apjának tehát négy fiú- és két leánygyermekke volt. Úgy látszik a nagy Michelangelo Buonarroti családjában hagyományos volt a költészet és a művészet szeretete, s mint annyi más flórencezi kalmárcsaládban, náluk is nemcsak a főkönyvet forgatták szeretettel, hanem az írók munkáit is. Jogos büszkeséggel emlegették nagy ősüket, a ki a család nevének világra szóló hírt és dicsőséget szerzett, és így pl. tudjuk, hogy éppen költőnk atyja fedezte a nagy Michelangelo temetésének költségeit is. Ez a Leonardo Buonarroti fiatal korában, úgy látszik, szintén verselgetett. A tőle hátrahagyott iratok között láttam egy füzetkét, melyben számos szonettet, ódát, canzonét, madrigált stb. másolt le, végezetül pedig az «Isteni színjáték» negyedfél énekét. A füzet 1535-ből való, a mikor Leonardo 16—17 éves lehetett. Leonardo jómódú posztókereskedő volt; e mellett voltak birtokai Settignanóban és Scopetóban, s ingatlanai magában Flórencz városában. 1599-ben megírt végrendeletében e birtoko-

*) E családfa (98. cod. 286. l.) a következő:

kat legnagyobbbésztt hitbizománynya alakította és ugyanabban az évben, úgy látszik, december hónapban meg is halt. Buonarroto volt a legidősebb fia; 1554 április 14-én született és 1627 január 22-én halt meg. Ez a fiú már korán belépett apja üzletébe, társa is lett, apja halála után pedig önállóan vezette azt tovább.¹⁾ Úgy látszik, nagy tekintélye volt a kalmárvilágban és a gyapjúnyírók czége (Arte della lana) egy ízben consulává is választotta. (Codex 44. p. 450.) Buonarroto későn, csak 40 éves korában házasodott,²⁾ elvéve egy előkelő fiórenczi nemesnek, Andrea Macigninek leányát, Alessandrárt.³⁾ Ebből a házasságból hét gyermek született, kik közül ketten nem sokkal születésük után elhaltak; a többi öt közül három leány volt: Cassandra, Laodamia és Sestilia, kettő pedig (Gismondo és Leonardo) fiúk. A család második fia Lodovico volt, a ki 1564-ben született és már 1600-ban, 36 éves korában elhunyt.⁴⁾ Úgy látszik, nagyon könnyelmű hajlamú fiú volt, a ki szerette az asszonyokat és a kártyajátékot és a ki rossz barátok közé keveredve, erkölcsileg is elzüllött.⁵⁾ A harmadik fiú költőnk volt, a ki 1568-ban született, a negyedik pedig Francesco, a ki 1573-ban, valószínűleg január 16-án jött a világra.⁶⁾ Költőnk,

¹⁾ «Buonarrotto il fratel nostro maggiore
Fu un buon compagno e attese a' negozi.»

Albero di Famiglia.

²⁾ «Non prima Buonarroto tolse moglie
Che si trovò ben quarant' anni addosso.»

³⁾ «... Nobile però che figliuola fue
D' Andrea Macigni, un gentiluom garbato
Huomo d' arme...

U. o.

⁴⁾ L. a 39. cod. 15. lapját. Az «Albero» 205. lapján:
Mori 'l meschino in su' trentasei anni.

⁵⁾ Gli era bello assai, credul non poco,
La bellezza il fa amar da donne molte
E la credulità gli lodò 'l giuoco
Dov' ei stando a smarrir non poche volte
Amici falsi in lui scambiaro il loco
Alla ragione, ond' ei si trovò tolte
Le redini del vero e uscì di strade
Amici rei dan d' urto all' uom che cade.

Albero 205.

⁶⁾ Nasce costui nel millecinquecento
Settantatre...
Nasce a mezzanotte che precede
A Santo Antonio, essend' io pargoletto...

Albero 201.

úgy látszik, ezt a testvérét szerette legjobban; legalább abban a verses családi krónikában, mely itt fő forrásunk, igen hosszan és szeretettel beszél róla és levélgyűjteményéből is az látszik, hogy nagyon sokat érintkeztek egymással akkor is, mikor már a sors őket elszakította egymástól. Érdekes, a mit ennek a fiúnak a neveltetéséről elmond, mert világot vet a Buonarroti családban általánosán dívó nevelési módra és általában az akkori fiórenczi nemesi ifjak tanulmányaira is. «Tanúl számvetést, úgymond, tanul matematikát, hogy ne legyen kurta elméjű; zenét csakis gyakorlatban tanul és sok gyönyörűséget szerez vele magának és övéinek is. Ezzel együtt megtanul más tudományokat is, melyek követik a grammatikát, (bizonyára a retorikát, a verstant stb.), ezt pedig (már t. i. a latin grammatikát) úgy megtanúlja, hogy szabatosan és elég biztossággal el bír olvasni egy nem nagyon homályos passust. Megtanul vívni, megtanul úszni, megtanúlja a távlattant és a nemes rajzot, mihez hozzájárul az építészet is, a melyben sokat gyakorolta elméjét».*)

Francescónak arra támadt kedve, hogy belépjen a máltai lovagrendbe, a mit apja nem nagyon szívesen látott. De a család egy rokonának, Marcello Adrianinak közbelépésére végre az öreg Leonardo engedett és a fiú 25 éves korában elmegy Máltára, ott minden baj nélkül megállva a próbaidőt, a következő esztendőben pedig, szeptember 13-án beöltözik. 1600-ban, midőn Medici Mária lakodalmát ülte a francia királylyal, a nászünnepre Flórenczbe 200 máltai lovag is eljött, s ezek között volt Fra Francesco is, a ki akkor csak két hónapja volt lovagsorban. A szülői házban nagy örömmel üdvözölték a rend díszes öltönyében hazatért fiút és költőnk örömmel engedett neki elsőbbséget a házban.***) Francesco ügyében Michelangelo gyakran tett lépéseket majd a máltai lovag-

*) Abbaco studia, impara matematica
Perchè non gli sia corsa la berretta,
Musica no, se non musica pratica,
Nè poco a se medesimo e a' suoi diletta.
Consorti altri studi alla grammatica,
E questa apprende sì che può corretta.
Mente correr leggendo assai sicuro
Con poco intoppo un passo non oscuro.

Albero 201,

**) ... Francesco fra Francesco diventato
Però gli feci una gran riverenza

rend fejenél, De Paulánál, majd a toscanai nagyhercegnél, majd egyházi javadalmakat, majd egyéb kedvezményeket kérve számára. Így 1605-ben arra kéri a toscanai nagyhercegnőt, járjon közbe a nagyhercegnél, hogy engedjék meg Francesconak a védelmi fegyverek viselése.¹⁾ Úgy látszik, a lovagnak a megelőző évben valami perpatvara volt egy Ricasolival, a mi miatt meg is bünteték; Francesco félt ellenfele bosszújától és ezért kérhette a védelmi fegyverek viselésére való engedélyt. 1605-től 25-ig keveset tudunk a máltai lovag életéről; ebben az évben titkára a máltai nagymesternek, kitől valami commendát is kap. 1628-ban bátyja egy igen kövér egyházi javadalmat eszközöl ki számára, a Parma melletti San Simone e Giudát, de ezt a kinevezést már nem sokáig élte túl. 1630 áprilisában megbetegedett és a következő év szeptemberében meghalt.²⁾

A mi a költő leánytestvéreit illeti, az egyik, Lucrezia, egy Corsihoz ment férjhez, a másik, Caterina, egy Barduceihoz,³⁾ s így mindkettő előkelő fiórenczi családba jutott. Az utóbbinak két leány- és három fiúgyermeke volt. A leányok mindketten a fiórenczi San Domenico kolostorba mentek, a hol őket nagybátyjuk, Michelangelo, öreg korában gyakran felkereste. Suor Maria Ancellának hitták az egyiket, Suor Margherita Elettának a másikat; ők tartották rendben Michelangelo fehérneműit, varrtak neki ingeket és ha kolostoruknak valami ünnepi versre volt szükségük, őhöz fordultak. A fiúk (Giovani Battista, Lionardo, Raimondo és Vincenzio) kereskedőkké lettek, az egy Lionardo kivételével, a ki 1620-ban Michelangelo protectiójára szintén a máltai lovagrendbe vétetett fel. Ez a fiú aztán résztvett a jeruzsálemi lovagoknak egy Berberia elleni hadjáratában és úgy látszik, ott is veszett. Michelangelo másik testvérének, Lucreziának (1639.) szintén négy fia volt: Antonio, Bardo, Lorenzo és Renato Corsi, kik közül a legidősebb levelezett ugyan nagybátyjával, de hogy mivel foglalkoztak, nem bírtam megállapítani. Ezen kívül volt még Michelangelonak két unokaöccse testvérétől, Buonarroótól is; a már említett Gismondo és Lionardo, kik közül az idősebbik,

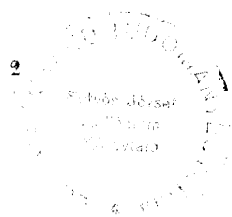
Quando comparse a casa crociato

E gli diei la dovuta precedenza.

¹⁾ Cod. 39. Levél a nagyherceghez.

²⁾ L. Frate Ugolino Grifoni leveleit az Archivioban.

³⁾ L. Lionardo végrendeletét az Arch.-ban.

Gismondo, 1636 táján a költővel együtt is lakott. Ezek a fiúk sok keserűséget okoztak a költőnek azzal, hogy nem akartak házasodni, és minthogy ők maguk voltak a Buonarroti család egyenes férfi utódai, abba a veszélybe juttatták a híres nemzetséget, hogy magva vész.

Megismerkedvén így költőnk családjával, térjünk át reá magára. Mint említettük, 1568-ban született. Születése napját Mazzuchelli nem tudja, pedig a költő azt maga is megemlíti, egyik nyomtatásban is megjelent szatirájában, a hol így szól: «77 év nehezedik rám ma, midőn november negyedikét írom, a mely napon édes anyám, siralmára, a világra küldött».*) Hogy miként neveltették, már abból következtethetni, a mit fentebb Francesco neveltetéséről a költő saját szavaival elmondottunk. Az elemi ismereteket, amaz idők divatjaképen, valószínűleg egy házukban lakó papi instructor útján szerezte meg. A flórenczi nemes ifjak akkor rajzolni is tanultak, valamint az építészeti elemeivel is megismerkedtek és a zene is hozzátartozott egy jó nevelésű ifjú készségéhez. A Buonarroti házban főként a rajzra vetettek nagy súlyt, a mi természetes is, ha elgondoljuk, hogy a családnak mily nagy oka volt büszkének lenni a nagy Michelangelora. Hogy költőnk mennyire vitte e téren, bajos megállapítani; a levéltárban maradt ugyan számos vázlata, de ezek inkább építészeti tervezetek. Hogy festmény is maradt volna tőle, annak sehol nyomát nem találtam. A flórenczi «Galleria antica e moderna» egyik katalógusában, a Pineider-féle-ben, meg van ugyan említve egy Michelangelo il giovinetól való kép is, de ezt a képet a hivatalos katalógusban meg nem találtam s a képtár ama hivatalnok is, kihez ez iránt kérdést intéztem, nem tudott föléle felvilágosítást adni. Valószínű, hogy Buonarroti bizonyos dilettáns ügyességre a festészet terén is szert tett, de alkotásai nagyon jelentéktelenek lehetnek és korán is abbahagyhatta a festészettel való foglalkozást. Verselni már gyermekkorában kezdett. A 81. számú codexben van egy kis párbeszédes jelenet, melyhez azt a megjegyzést fűzi, hogy azt «da ragazzo» írta. Két cseléd-leányt szerepeltet benne, kiknek párbeszédét egy meglopott

*) Settanzett' anni mi fanno angere

Oggi che 'l quarto di novembre io noto

Nel qual mia madre diemmi al mondo a piangere.

(Op. Var. ed. Fanfani. 272. l.)

paraszt jajveszékelése váltja fel; azok is, ez is elég ügyesen és elevenen beszélnek, úgy, hogy a kis munka keletkezési idejét legalább is a költő 14—15 éves korára kell tennünk. Első költeményét egy évvel később írta, itt is elég formaügyességről téve tanúságot.*)

Az ifju Michelangelo egyik tanítója Jacopo Borghini volt, a ki a via de' Bardiban oktatta az ifjuságot a latin nyelv és irodalom ismeretére, ugyanaz a Borghini, a kinek előadásaira Galilei is járt. Így előkészülve a felsőbb iskolai oktatásra, 1586-ban, 18 éves korában, elment a pisai egyetemre, hogy ott a megszabott öt éves cursus alatt doktori diplomát szerezzen. A flórenczi ifjuságot a törvény kényszerítette, hogy a felső tanulmányokat csak ezen az egyetemen végezhessek, s a fővárosba való ifjak itt természetesen külön «nazione»-vá alakultak, mely összetartott és együtt működött. A diákok jóra való polgárok házaiban fogadtak kvártélyt, lehetőleg olyanoknál, kik maguk is tanítottak az egyetemen, vagy legalább is egyetemi képzettséggel bírtak; a házigazda a diákok családjához tartozónak tekintette és Michelangelo is nagyon sokáig fenntartotta a baráti viszonyt pisai kvártélyadójával, Giovanni Uguccionival.**)

A diákevek elég vígan folytak le. A fiuk gyakran ki-kirándultak a környékre, karácsonyra és husvételre többnyire haza is látogattak, mulattak az akkori legkedveltebb labdajátékkal, a Calcioval és persze közbe szerelmeskedtek és szerelmes verseket írtak. Úgy látszik, költőnknek volt egy komolyabb viszonya is; ha otthon járt Flórenczben, Pisában maradt barátai híven referáltak neki imádottja állapota felül és e levelekből állapíthattam meg a leány nevét is. Tedda da Scornonak hitták a költő «gioia d' amore»-ját, a ki azonban már élete virágjában, 1591 szeptem-

*) A 82. cod.-ben megőrzött e költemény első strófája így szól:

Vieni, aspettato giorno
E questa notte adra, lunga agli abissi
Scaccia onde ella partissi!
Deh vieni dolce vieni e a queste sfere
Mostra eterna lumiere.
Corri che 'l tempo è brieve
E fa che Clori mene
Per che 'l di senza lei
È notte, notte oscura agli occhi miei.

**) Ez az Uguccioni 1601-ben Prágába megy a császári udvarhoz s onnan igen érdekes levelekben tudósítja Buonarrotit a cseh fővárosban történő dolgokról.

ber havában elhunyt. *) Ez az egyetlen viszony, melyről némi pozitív adatot sikerült találnom. Bizonyos, hogy volt több is, mert Michelangelo későbbi szerelmi költeményei közt van egynéhány, mely csak igazán átérzett, erős szenvedélyből fakadhatott; e versek, úgy látszik, egy férjes asszonyhoz voltak intézve, a ki maga is írt verseket, de hogy mi a neve, arra nézve, ismétlem, semmiféle támaszpontot nem találhattam.

A szabályszerű öt esztendő leteltével Michelangelo elnyeri a doktori czímet és már most állandó tartózkodásra ismét szülővárosába tér, a hol már ekkor igen jó neve volt mint költőnek. Visszatérte után befogadták egy sajátos írói társaságba, melyről az irodalom-történészeknek eddig csak kevés tudomásuk volt: az «antellai pásztorok» körébe (Pastori Antellesi). E társaság, melyben a XVII. század végén Rómában keletkezett és azután egész Európában utánczolt «Arcadiá»-nak előfutárát láthatjuk, onnan vette nevét, hogy tagjai a Flórencz közelében levő Antella villában gyűltek össze, hogy ott pásztori életet éljenek, verseket dalolva és vígan kószálva a halmokon. Hogy mikor keletkezett ez a társaság, pontosan meg nem állapítható. Erre nézve maga Michelangelo is helytelen évszámot említ a 79. codex egy jegyzetében, a mely így szól: «Az antellai pásztorok nemes embereknek az Antella villában való összejövele volt, mely legelőször 1599 és 1600 táján gyűlt egybe, s a melyen azok találkoztak, a kiknek azon a környéken volt a villájuk. Legnagyobb részt csak heten vagy nyolczan voltak, jelentősebb és kevésbé jelentős emberek. Közéjük tartozott Marcello Adriani, Francesco de' Medici di Sa. Ma. in Campo, Pier de' Bardi, Niccolò e Maffeo Barberini, Lelio Giraldi és néha mások. Rövid idő alatt megszűnt, mert feloszlott. Nyolcz-tíz évvel későbbben Marcello Adriani, mikor az ókori irodalomnak nyilvános tanára volt és Pier de' Bardi megkísérelték újra feléleszteni. S ekkor az első pásztorok ezek voltak: Marcello, Monsignor Cosimo dell' Antella, az Antella gazdája, Mlo. Buonarroti,

*) L. Franceschi leveleit az Arch.-ban 1590-ből: «La gioia d'Amore sta benissimo e hier l' altro la veddi in su l' uscio, sì vaga e sì bella che avrebbe avuto forza di far arder Giove ecc.» Másutt: «La vra gioia d'Amore è più bella che mai.» 1591. okt. 2-áról: «Quà non vi è che farli assapere, salvo che lunedì sera a hore 23 si seppellì in Duomo la Tedda da Scorno... Sapendo come honestamente ella era da VS. amato, mi son mosso più per questa che per altro a scriverlo.»

Jacopo Soldani és Raffael de' Medici, János fia, Franc. Martelli Ghimetti, mint Pieronak barátja. A többiek mind diákok voltak, kik Marcellónál görög nyelvet tanultak, és más hozzátartozói és kisebb rangú barátai. Némelyiknek azon a tájékon volt villája, némelyiket csak úgy vitték oda vendégül. Később aztán megszapordtak e pásztorok ama tanulságos és mulatságos szórakozásnál fogva, melyeket amaz elsők rendeztek». ¹⁾ Az idézett sorokban, mint említettem, csak az alapítás évszáma látszik elhibázottnak, mert, mint Piero de' Bardinak egy hozzája 1591-ben intézett leveleből látható, a költő már ekkor is tagja volt a gyülekezetnek, a hol neki is, mint a többieknek, pásztori nevet kellett felvennie. Alfesibeónak hitták, és érdekes találkozás, hogy ugyanezt a nevet vette fel a XVII. század végén Crescimbeni, az Arkádia egyik megalapítója. Ez egygyel több ok arra, hogy a római Arkádia részéről ismertnek tételezzük fel az antellai pásztorok társaságának szervezetét és szabályait. Az antellai pásztorok társaságának elnökét archimandritának hitták, az alelnököt vice-archimandritának, a tagokat egyszerűen pásztoroknak. A fent említett Pier de' Bardi pásztori neve Selvaggio volt, Cosmo dell' Antelláé Uranio, a két Medici közül az egyik, János, Silvio nevet vett fel, a másik, Averardo, Dafninak hívatta magát; Jacopo Soldani Tirsinak, Marello Adriani Ergastónak stb. stb. Az antellai pásztorok egymáshoz sűrűn intéztek verses leveleket, összejöveteleiken pedig nemcsak

*) L. Michelangelo Buonarroti jegyzeteit az Avinavolio II. ének 51. strófájához:

«I pastori Antellesi furono una conversazione di gentiluomini nella villa dell' Antella, la quale fu adunata la prima volta circa all' anno 1599 al 600, dove intervenivano quelli che avevan le ville quivi intorno e furono al più sette o otto, i quali erano di più e di meno. Era Marcello Adriani, Francesco de' Medici di Sa. Maria in Campo, il Sig. Pier de' Bardi Niccolò e Maffeo Barberini, Lelio Giraldi e pochi altri. Mancò in breve tempo perchè si dissolvè. Alcuni anni, 8 o 10 dappoi sendo Marcello Adriani Lettor pubblico di Umanità col sig. Pier de' Bardi procuraron di rinnovarla. E furono i primi pastori esso Marcello. M. S. Cosimo dell' Antella, Prov. dell' Antella, Mlo. Buonarroti, Jacopo Soldani, e Gio. del Cav. Raffael de' Medici. Franc. Martelli Ghimetti come amico del sig. Piero, essendo tutti gli altri scolari alla lingua greca di esso Marcello ed altri aderenti ed amici di minor condizione. Chi vi aveva ville e chi vi era condotto. Moltiplicarono poi i Pastori per la frequenza di trattenimenti studiosi e piacevoli di quei primi come si vedrà leggendo...»

költeményeiket szavalták, hanem jobbára tréfás prózai felolvasásokat is tartottak, ú. n. «diceria»-kat. Ünnepelesebb alkalmakkor meghívták más flórenczi akadémiák tagjait és úgy látszik, különösen az «Alterati»-kkal voltak jó viszonyban.*) A mulatság többnyire egy-két napig is eltartott, a mikor a versolvasás mellett rendszeren vadászás, madarászás és lakmározás volt a «műsoron».

1591-től fogva, a mikor Michelangelo mint «addottorato» hazatért a szülői házba, 1600-ig nagyon kevés adatot találunk költőnk tevékenységéről. Úgy látszik, egészen az irodalomnak élt, semmi egyébbe nem foglalkozva. A Crusca-Akadémia már pisai diák korában tagjául választotta, még pedig mint a Crusca irattárából megállapíthattam, 1589 április 4-én. A Cruscát tudvalevőleg 1582-ben alapította Lasca, Deti, Canigiani, Zanchiani és de' Rossi; igazi tevékenysége azonban csak 1586-ban kezdődött, a mikor Deti mint elnök első megnyitó beszédét tartotta. Mindjárt léte első éveiben nagy feltűnést keltett Tasso ellen írott igen heves bírálataival. A nagyherczeg igen melegen pártfogolta az Akadémiát és tagjai között mindig volt a Medici-családnak egy-két képviselője. Természetes, hogy a flórenczi aristocratia legjobb nevei csoportosultak köréje és így a Buonarroti-család sarja is nagy megtisztetésnek vehette, midőn oly ifjan befogadták. Az Akadémia minden tagjának egy pékmesterségből vett álnevet kellett felvennie és Michelangelo a «L'impastato» (tésztával bekent) nevet választotta. A tagoknak czímert is kellett felvenniök, és Michelangeloé egy vakaró volt (raschiatoja) ezzel a jelmonddal: «quel ch' avanza». A Crusca diariuma szerint «12 babbal» választották meg.***) Eleinte nem igen járhatott el az ülésekre, akkor sem, a mikor Flórenczben tartózkodott. Sokat betegeskedett és makacs gyomorbajával men-tegetődzött, midőn 1590-ben az Akadémia egy összezejövetelén azon vád alól kellett magát tisztáznia, hogy hanyagul teljesíti tagsági kötelességeit. Ez alkalommal el is ítélték, még pedig arra, hogy vesztse el nevét, hogy ne használhassa czímerét, hogy két évre ne legyen tisztviselőnek választható és hogy ne vehessen részt az ülést követő első lakomán. A következő esztendőől kezdve annál szorgalmasabb részt vett a Crusca munkálkodásaiban. 1591. márczius 6-án volt itt az első tanácskozmány a nagy szótár kibocsá-

*) Egy ilyen nagyobbserű mulatság leírása a 90. cod.-ben olvasható

**) Diario di Bastiano de' Rossi. (Kézirat a Crusca levéltárában.)

tása ügyében, s e tanácskozáson ő is jelen volt. 1597. június 9-én, midőn a szótár szerkesztésére ugyanaz évben kiküldött bizottságot megbővítették, őt is beleválasztották, s ő tényleg élénk részt is vett a Crusca első szótárának szerkesztésében. Hogy mely részeit írta a szótárnak, ma már megállapítani nem lehet, minthogy az első codex kézírata a Crusca irat- és levéltáraiban már fel nem lelhető. Alig jelent meg a szótár első kiadása, már hozzáfogtak a másodiknak előmunkálatához, mely 1623-ban jelent meg s melynek megírásában, épúgy mint a 20 évvel később megindult III-éban, költőnk szintén igen tevékeny részt vett. Mint felolvasó legelőször 1594 augusztus 3-án szerepel, felolvasva az ülést követő lakomán, az ú. n. stravizzón a «ferragosto»-ról szóló csevegését (diceria), melyet a társaság naplójának írója rendkívül megdicsér. A következő évben az a megtiszteltetés is érte, hogy megválasztották elnöknek, arciconsolének, a mely méltóságban ez év február 7-től egész a következő év augusztusáig maradt.

A Crusca tulajdonképen leányakadémiája volt a már I. Cosimo alatt keletkezett Accademia fiorentinának, mely későbbben szintén nem késett Michelangelo Buonarroti tagjai sorába igtatni. Úgy látszik, a választás nem sokkal azután történt, miután a Crusca megtisztelte az ifju költőt.*) A Salvini-féle Fastik, valamint a Negri, Salvini és Gorihoz való pótlásokat tartalmazó A. 183. jegyű Marucelliana-codex szerint Buonarroti legelőször 1591 április 21-én szerepelt e társaságban; 98-ban censora, 99-ben consula és később számos ízben consuli tanácsosa volt.

Költőnk e három írói társaságban élte napjait, itt is, ott is igen sok jó barátot szerezve. Úgy látszik, nyájas, szeretetreméltó modora miatt mindenütt nagyon kedvelték, és maga is rajta volt, hogy minél több író emberrel legyen lehető jó viszonyban. Legbensőbb barátja talán Jacopo Soldani volt, a kivel, mikor tőle távol időzött, mindig igen sűrűn levelezett. Az 1596-tól 1631-ig terjedő időközre nézve 93 oly levelet tartalmaz a Buonarroti-levéltár, melyeket Soldani intézett költőnkhez. Ez is költő volt és egy ideig a Mediciek udvarában is nagy szerepet játszott, lévén nevelője Lipót herczegnek, a későbbi cardinálisnak. Nagyon jó

*) Fanfani az «Opere Varie» elé írt előszavában azt mondja, hogy költőnkét már 17 éves korában választották be az Accad. Fiorentinába. E valószínűtlen adatot misem igazolja.

ízlésű, nemes jellemű és kifogástalan olaszszággal verselő ember volt, a kinek költői tehetsége azonban nagyon középszerűnek látszik. Versei közül legtöbbet érnek szatirái, de ezekben sem akad semmi, a mi kiválóságra tarthatna igényt. Ő is tagja volt az Accademia Fiorentinának, ép úgy mint a Cruscának és az antellai pásztorok körének, és Buonarroti annyira megbizott ízlésében, hogy verseit legjobban ő vele szerette átnézetni és megbíráltatni.¹⁾ Sokat érintkezett költőnk Camillo della Gherardesca gróffal is, kihez az 1596—1601-ig terjedő időközben számos levelet írt, Cosimo della Gherardesca-val, a későbbi collei püspökkel, Niccolò Arighetivel, a kinek egyik szindarabjához ő írta az intermediókat, Mario Guiduccival, Galilei egyik legjelesebb tanítványával, a ki főként egy az üstökösökről szóló értekezésével vergődött hírre, Francesco Nerlivel, a későbbi pistojai püspökkel és firenzei bibornok-érsekkel, Jacopo Giraldival, a kit az akkori flórenczi irodalomtörténet «legszebb elméi» közé soroznak, Tommaso Segnival, a kinek egy Seneca-fordítását a Crusca elfogadta «testo di lingua»-nak Alberto Nerivel (vagy Neri Albertoval), a ki gyakran hitta költőnket vendégül villájába és a kinek flórenczi háza egyik fő gyűlöhelye volt ez írói körnek. E férfiak közül azok, kik Flórenczben laktak, sűrűn találkoztak majd az egyiknél majd a másiknál, poharazva, vidám novellákat mesélve és közbe olvasgatva Dantét.²⁾ Buonarroti-e kör legtöbb tagját név szerint is felsorolja «L' Ajone» című elbeszélő költeménye II. énekében,³⁾ a hol egész lajstromát adja mindazoknak, a kikkel hosszú életének végéig barátilag érintkezett. Ott említi fel Segalonit is, a kinek házában szintén összegyültek, leginkább a flórenczi nemesi családokat illető genealogicus vitatkozásokat folytatva, a melyek eredményére még később lesz alkalmunk rátérni.

Ez írók legtöbbszörének nemcsak a városban volt lakása, hanem a város környékén is a Flórenczet övező vidám halmok vala-

¹⁾ A levéltár 93. cod.-e Michelangelo Buonarroti barátainak az ő verseire írt észrevételeit tartalmazza és itt igen sok a Soldanitól származó kritika.

²⁾ «Ricordatevi almen che quà si bee
Che quà si legge e si rilegge Dante
Che quà si dicono fandonie e novelle...

Cod. 84., 505. l.

³⁾ Ed. Fanfani. 356—363. l.

melyikén. Nyáron vagy ősszel is ide mentek ki, s ide hitták barátaikat is vendégül. Költőnknek apja 1600-ban meghalván, ő örökölte a család rovezzanoi és settignanoi villáját, a mely utóbbi még ma is megvan, még pedig a legjobb karban. Itt voltak földjei is, valamint a kies Galluzzóban; de úgy látszik, legszívesebben és legsűrűbben Settignanóban tartózkodott, a honnan gyakran csak Mindszentek napján tért vissza a városba.¹⁾ Hogy mennyire szerette ezt a lakóhelyét, kitűnik verseinek számos helyéből is, és főként egy költői leveléből, melyet Cammillo della Gherardescához intézett,²⁾ a hol felsóhajt:

Settignan mi sia sempre innanzi al guardo,
Settignan mi sia sempre entro 'l pensiero!
(Settignano legyen mindig szemeim előtt,
Settignano legyen mindig gondolataimban!)

Ha már felsoroltuk Buonarroti barátait, ne feledjük el baráti körének azt a tagját, a ki valamennyi közül mint egy óriás magasodott ki: értjük Galileit, habár vele költőnk csak később, úgy látszik 1610-ben jött közelebbi érintkezésbe. Galilei 1589—1592-ig Pisában tanárkodott ugyan, de semmi adatot sem találtam arra nézve, hogy Michelangelo is hallgatói közé tartozott volna, mint azt többen, pl. Guasti is a nagy Michelangelo Buonarroti verseihez írt bevezetésében megjegyzi. Általában semmi alapját nem leltem annak a feltevésnek, hogy költőnk előbb jutott volna közelebbi ismeretségbe a nagy természettudóssal, mint abban a már fent említett esztendőben, mikor Galilei a páduai egyetemet elhagyva, visszatért Toscanába.³⁾ A két férfiú közt ekkor, úgy látszik, igen bizalmas viszony fejlődött ki; sűrűn tettek egymásnak szíveséget és másokhoz intézett leveleikben gyakran emlékeztek meg egymásról. Hogy Michelangelo mily nagy tiszteletet érzett a láng-

¹⁾ L. Del Furia kézirati jegyzeteit a Marucelliana A. 37. cod.-ében foglalt szatirákhoz. L. továbbá az «Ajone» utolsó strófáját. (Ed. Fanfani, 382. l.)

²⁾ 84. cod.-ben.

³⁾ A Buonarroti-levéltárban lévő hat Galilei-féle levél közül főképp az 1614. okt. 13-áról keltezett érdemel figyelmet. Ebben az akkor Rómában időző Buonarrotit arra kéri, adja át a levélhez csatolt munkát az Inquisitorének s eszközölje ki, hogy a mű megvizsgálása Servire bizassék. A hat levél közül négy elejétől végig Galilei kezeírása, míg a másik kettőben csak az aláírás való tőle.

elméjü tudós iránt, kitünik az «Ajone»-nek fent idézett helyéből, hol barátai sorában emlékezik meg Galileiről.¹⁾ Hogy ha ő is, mint Ariosto, barátait vízióban akarná felsorolni — úgymond — Galileit a legnagyobb fényvel, a legtisztább ragyogással magának a napnak középebe helyezné, hogy annak foltjait dicsővé tegye általa.

Michelangelo apjától jókora vagyont örökölt, mely ha nem is tette gazdag emberré, de legalább abba a helyzetbe juttatta, hogy ingatlanai jövedelméből tisztességesen megélhetett. Eleinte, 1600-ban, úgy látszik, szó volt arról, hogy elmegy Pisába professornak,²⁾ de ebből nem lett semmi. Egy évvel utóbb félig-meddig hivatalos küldetésben kellett volna eljárnia, a mennyiben Vincenzio Giugni, a kit a fiórenczi udvar azért küldött Párisba, hogy a trónörökös születése alkalmából tolmácsolja a Mediciek jó kívánságait, őt akarta magával vinni kísézőnek.³⁾ Költőnk nagyon örült az útnak, de aztán ez is elmaradt: otthon marasztalta a betegség.⁴⁾ A Mediciek udvarával már ez időtájban sűrűn érintkezett. A nagyhercegi trónust I. Ferencz foglalta el (1591—1609.), a ki az irodalom és a művészetek pártolása tekintetében méltó volt nagy ősére, I. Cosimóra. Ő is, mint emez, szerette bizalmas körbe gyűjteni a fiórenczi írókat; megbecsülte, kitüntette, segítette őket, főképen, ha tollukkal az ő dicsőségét is hirdették. Neje Krisztina volt, Károly lotharingai herczeg leánya és Medici Katalin francia királyné unokahuga. A nem közönséges szépségű asszony 24 éves korában, 1589-ben kelt egybe Ferenczczel és ez idő óta teljesen azonosította magát új hazája érdekeivel és érzelmeivel. Az udvarnál finomabb, előkelőbb hangot és nemesebb erkölcsöket honosított meg, s nagy gondja volt arra is, hogy a mind sűrűbbé váló udvari ünnepélyek, tornák s mi egyebek, minél méltóbbak legyenek a Medici név fényéhez. Krisztina nagyhercegnő, úgy látszik, különösen kegyelte Buonarrotit, kihez az udvari színi előadások, hangversenyek stb. tárgyában sokszor sajátkezűleg is írt levelet. Ottavio Rinuccini

¹⁾ «Poi 'l Galiléo, e sia con pace detto
Con più splendor, con luce più serena
In mezzo al Sole a seder riporre
E le macchie di quello illustrerei.»

²⁾ Soldani levele: «Quà si è detto in luogo publico che vi era stata offerta la lettura d'humanità in questo studio ecc.

³⁾ Levél Uguccionihoz 1601. okt. 13-ról.

⁴⁾ Alfonso Pietra levele 1602. jan. 8-ról.

mellett, a kinek működéséről még alább bővebben lesz alkalmunk megemlékezni, őt használták legszívesebben, valahányszor zenéhez való dallamos versekre volt szükség. A 90-es években efféleket csak barátai számára írt, de 1600-ban Krisztina nagyhercegné megbízásából Curzio Picchena is kér tőle ilyesmit. Ez időtől fogva egész élete végéig nem szűnt meg az udvar számára dolgozni, majd alkalmi szonetteket és ódákat, majd a kis hercegeknek való köszöntő versikéket, majd ballett-meséket költve. Ha az udvar elment Pisába vagy Livornóba, sokszor magukkal vitték és a nagyhercegnő ilyenkor is személyesen beszélte meg vele a mulatságok terveit, módosításokat is ajánlva egyes színdarab-meséken. 1604-ben a nagyherceg Pisában akar rendezni valami nagy udvari ünnepet és Michelangelo Buonarrotinak oda kell mennie, hogy bemutassa a nagyhercegnének a tervezetet. Ugyanebben az esztendőben Don Antonio Medicinek, Ferencz nagyherceg törvénytelen fiának házában adatják elő a költő első daljátékát, az «Il Natale d'Ercole»-t. 1606-ban sok munkát ad neki az a farsangi ballett, melyet az udvarnál akartak előadni. Sokat tárgyal a «Madama»-val — ez volt a nagyhercegné czíme — a ballett meséje, diszletei, alakjai ügyében, és kétségkívül ez okból kíséri el az udvart Pisába és Livornóba is.

Az 1608-ik esztendő ismét sok munkát adott a költőnek. Ekkor jegyezték el az akkor még csak 18 éves trónörököst, Cosimo herceget, Mária Magdolna ausztriai hercegnővel, és a lakodalmi ünnepre Michelangelo Buonarrotinak kellett megírnia a díszelőadásra való színdarabot. Az «Il Giudizio di Paride»-ra vonatkozó tárgyalásokat is közvetlenül Madamával folytatta költőnk, és mikor a darabot közmegelegedésre előadták, ugyancsak Madama küldött ajándékot úgy ő neki, mint a darabban szerepelt színésznőknek, különösen a főszerep ábrázolójának, Sa. Cicchinának, kiről még alább bővebben is lesz szó. Cosimo már egy év múlva trónra is jutott és, úgy látszik, az ő uralkodása alatt volt Buonarroti a legbensőbb viszonyban az udvarral. Joggal mondhatta el róla költőnk az «Ajone» II. énekében, hogy «Cosimo de' versi miei favorito», mert az ifjú herceg valóban rendkívül szerette a költészetet és maga is verselgetett. Cosimo alattadták elő az udvarnál Michelangelo Buonarroti legérdekesebb színművét, a Tanciát (1612.) és ugyancsak ő alatta került színre az az érdekes pentalógia, melynek a költő «Fiera» címet adott (1618.). Alatta az udvari élet a lehető

legmozgalmasabb volt; színi előadások és egyéb látványosságok sűrűn váltogatták egymást. Nagyon szerette a lovagi játékokat is; némely alkalommal nagyszámú lovas-katona egész kis háborút játszott el az udvar színe előtt. Az operát különösen kedvelte. Zenészeit, kik között kora legjelesebb tehetségei voltak, fényesen fizette és az új darabok díszleteire is rendkívül sokat költött.¹⁾ Nem volt udvari ünnepély, akár színi előadás, akár ballett, akár lovagi játék, melyre Michelangelo Buonarroti segélyét igénybe ne vették volna, akár mint rendezőt, akár mint költőt. Az ünnepélyek közül legtöbbet most is «Madama Serenissima» fáradozott, a ki gyakran szinte megrohanta költőnket, hogy írjon sebtiben valami darabot,²⁾ s a próbákon is, melyek a Palazzo Vecchio nagy termében tartattak, rendszeren jelen volt. Cosimo halála után (1621.) a még csak 11 éves II. Ferdinánd lépett trónra, a ki helyett a kormány ügyeit nagyanyja, Krisztina és anyja, Mária Magdolna intézték. Az új kormány alatt fényes gyászünnepélyt tartottak az elhalt fejedelem emlékezetére, s ez alkalommal Buonarroti volt az, a ki az ünnepi beszédet tartotta. Bár tehát költőnk ezentúl is összeköttetésben maradt a nagyhercegi udvarral és még késő agg korában is igénybe vették néha verselő ügyességét: mindazonáltal, úgy látszik, elégedetlen volt az udvar akkori viszonyaival és elvagyódott Flórenczből. Már 1610-ben is Rómában járt, bizonynyal ekkor is azzal a czéllal, hogy találhatna-e ott valami neki való hivatalt, de sikertelenül fáradozott. 14 évvel utóbb sokkal jobb kilátások közt újabb kísérletet tett.

Michelangelo Buonarroti már családi traditióinál fogva sűrűn érintkezett a római főpapsággal, és így 1623-ban, midőn Maffeo Barberini lett pápa VIII. Orbán névvel, joggal remélhette, hogy a Vatikánban valami előkelő állást fognak neki juttatni. Az új pápa ifjúkori jó barátja volt. Egyidősek voltak és már mint kis fiúk sokat voltak együtt; szüleik meglehetősen közel laktak egymáshoz: a Buonarrotiak háza a via Ghibellinában volt, ott, a hol ma a Musco Buonarroti áll, a Barberinieké pedig a Piazza Santa-Crocén.³⁾ A Barberini-fiúk hatan voltak, a kik közül költőnk leg-

¹⁾ L. mindezekre nézve Michelangelo Buonarroti: «Delle lodi di Cosimo II.» (Fanfani Op. Var. 538—9.)

²⁾ 44. cod., 442. lap.

³⁾ Sappiasi ch'io conobbi Urbano
Un fanciulletto bello e gioviale

jobban Giandonatót szerette; de ez a nagy tehetségű gyermek, a kivel költőnk majdnem mindig együtt volt, korán elhalt. Később tanítójuk is ugyanaz lett; mindketten Marcello Adriani elébe jártak.¹⁾ A pisai egyetemre is együtt mentek,²⁾ de ott, úgy látszik, már kissé meglazult köztük a régi jó barátság. Buonarrotnak nem tetszett, hogy Maffeo magát mindig előtérbe tolta s mintegy zsarnokoskodni akart a többiek felett. Az «Albero»-ban (182—4. oldal) elmondja, hogy egykor komolyan össze is veszték és már kardra is akartak menni, midőn barátaik összebékítették őket. Hanem azért most is sokat voltak együtt; együtt rándultak ki Pisa környékére s Buonarroti nagy kedvvel beszél el Alberójában, hogy egy ily alkalommal miként háltak együtt egy matráczon. «Oh, kiált fel, ha valaki nekem akkor megjósolta volna, hogy háló-pajtásomból valamikor pápa lesz, inkább háltam volna a háztető szélén vagy a házeresz legszélső tégláján!»³⁾

Buonarroti is fenntartotta a jó viszonyt Maffeóval és az egész Barberini-családdal. 1599-től egész 1623. június 3-ig levelezett is

E se il monte si giudica col piano
 Si potea dir che no lui fusse il Papale;
 E l'età mi vinceva della mano
 Quant' è da San Vincenzio a San Vitale
 Nati l'anno amendue s'io ben rammento
 Sessantotto appo 'l mille cinquecento.
 Noi eravam contributi e vicini
 E aveam cagion di riscontrarci spesso
 Che la mia quell' è cui i Ghibellini
 Dier nome in fuga il capitan lor messo,
 Haveano le case lor i Barberini
 De Frieri spedalier commenda adesso
 Cioè de Cavalier dell' alba croce
 Su la piazza real di Santa Croce.

Albero.

¹⁾ Io che seco a tutte l'ore sono
 Simile ho con Maffeo la conferenza.

Albero.

²⁾ Io andai a studio . . .
 Con quel ch' or successor è di San Piero.
³⁾ Caso avvien che a noi tocchi per burbanza
 Dormire in terra in su un mattonato...

Albero.

Ohimè ohimè che se 'l divinar mio
 Lui si fosse un di Papa immaginato,
 Sarei ito a dormir sur una sponda
 O 'nsu l'estremo tegol d'una gronda!

Albero.

a leendő pápával. 1599-ben pl. megküldi neki egy Euripides-féle tragédiának fordítását és később is siet bemutatni neki egy-egy készülő vagy már elkészült művét. Kivált Carlo Barberini, a későbbi pápa bátyja, pártfogolta nagyon, a ki a pápai hadak tábornoka volt: «Generale di Santa Chiesa»; ennek fiai: Francesco, Taddeo és Antonio is szerették költőnket. A pápa egy másik testvére, Antonio Barberini (1569—1646.) szintén gyakran kitüntette rokonszenvének jeleivel. A költő el nem mulasztotta minden előléptetés vagy névnap alkalmával meggratulálni a Barberinieket, a kik jó kívánságait mindig nagyon szíves hangon viszonzották. Magának Mafféónak már bibornok korában egy könyvet dedikált: ösének, a nagy Michelangelónak verseit, melyek kiadásáról alább még bővebben kell majd szólnunk. Nem csoda tehát, hogy ily előzmények után sokat várt az új pápától. Mindjárt a Maffeo megválasztatása utáni évben, 1624-ben el is ment Rómába, hogy magát az új egyház fő kegyeibe ajánlja, s ugyanekkor egy hosszú-hosszú hódoló versezeten is dolgozott, melyet később elküldött neki. Költőnk, úgy látszik, igen vérmes reményekkel indult el útjára és barátai is biztak benne, hogy a pápa bőkezű lesz régi jó barátja iránt. Orbán csakugyan nagy jó indulattal is fogadta, de ígéretnél egyebet nem adott neki. Elvitte Castel Gandolfóba is, a hol nyaralni szokott, biztatta is, de a dolog csak ennyiben maradt; a költő üres kézzel utazott vissza Flórenczbe, és ekkor kezdett dolgozni legnagyobb, ha nem is legjelentősebb munkáján, a Fierán, melyet 1626-tól fogva részletekben küld el Carlo Barberininek. 1629-ben ismét rászánta magát, hogy elmegy az örök városba, hol most a Quirinálban Carlo Barberini vendégszeretetét hosszabb ideig élvezte. Valószínűleg az év elején, áprilisban érkezett oda azzal a szándékkal, hogy ott tölti az egész nyarat: «per uccellare a una pensione», hogy valami egyházi javadalom után vesse ki hálóját, mint barátja. Neri Alberti írta neki. Ismét megjelent a pápa színe előtt, de az egyelőre csak áldásában részesítette s a mellett felolvagatta neki latin verseit, melyeket Michelangelónak persze a legnagyobb le ragadtatással kellett hallgatnia. A költő nem is fukarkodott a magasztalásokkal és még azzal is kedvében járt a szent atyának, hogy megkérte: engedje meg neki lemásolni azokat a csodálatos elmeszüleményeket.*) Sokszor kegyetlenül unta ezt a mulatságot, s a

*)

Vo' del Papa e mi getto in ginocchioni
Et ei mi benedice e fa rizzarmi

mellett vesebaja miatt gyakran nehezeire esett olyan sokaig egy helyben maradni. Búsán kiáltott fel barátaihoz intézett leveleiben, hogy az udvaronez-élet milyen terhes. El lehet ugyan sokat érni, de ahhoz mindenekelőtt jó vese kell: «bisogna esser dalle rene sano!» Különösen azok a zenés előadások bosszantották, melyeken a pápának Monsignor Ciampoli által megzenésített verseit énekelték el; ezek a nem épen mulatságos hangversenyek néha két óráig is elhúzódtak, mi alatt Michelangelo Buonarroti, mint írja, «majd hogy meg nem bolondult a fájdalomtól».*) Mikor aztán végre szobájába szabadulhatott, keservesen siratta az elmúlt szabadságot, mely alatt ehetett, alhatott, sétálhatott, a mikor kedve tartotta. De végre 1629. szeptemberében a pápa mégis megjutalmazta kitartását és a massai püspökséghez fűzött valami kis egyházi javadalmat ajándékozott neki. 100 arany scudo volt, mely összeget magának a massai püspöknek kellett volna kifizetnie; de bizony az sokaig hallani sem akart róla és csak nagy nehezen, sokszori sürgetésre, 1631-ben kezdte meg az évi díj kiutaltványozását.***) Michelangelo e javadalmat egyébiránt, mint az itt idézett helyből is kitünik, unokaöcseinek, Gismondo- és Lionardónak ajándé-

Poi mi recita cento de' suoi carmi
Parafrasi di salmi o traduzioni ecc.

Cod. 84. p. 485.

*)

Anzi la sera, cenando il Pastore
Se ne durò a cantar più di due ore
Ch' al mio pazzo dolore
Delle stiene per cui vivo in tormento
Fu uno strano rincappellamento.

U. o.

Musiche sempre e sempre poesie
Musiche e poesie mattina e sera
Musiche ogni stagione e ogni die
Vuoi l'autunno o vuoi la primavera.

Tuttavia 'n campo le Pindarerie,
Tuttavia 'n campo l'ode del Chiabrera,
Tuttavia 'n campo le Ciampollerie

U. o.

**)

M'hanno stracco gli orecchi di maniera ecc.
La pension che 'l Papa m' ebbe dato
Ch' io volli poi far dir de' miei nipoti
Gismondo e Lionardo Buonarroti
L'uno de' quai minchion l' ha ricusato
Credo ch' a Massa mi fosse assegnato ecc.

U. o. 479.

kozta. Tél elején vissza akart térni Flórenczbe, de ekkor házi gazdája tartóztatta; a költő akkor gyengélkedett is és így azzal hatottak rá, hogy a téli levegő Flórenczben egészségtelen. Maradt hát a következő év tavaszáig, a mikor aztán régi vesebaja ágyba döntötte, úgy hogy elutazását ismét el kellett halasztania. Végre azonban mégis visszatérhetett szülővárosába. Megkönnyebbülten lélekzett fel, mikor hátat fordított az örök város halmainak és örömmel énekelte bucsudalát.*) 1630. áprilisában haza érve, sokáig hiába várta a «pensione»-t és már-már belenyugodott abba, hogy ezentúl is csak szülői örökségéből fog élédegélni, de aztán — miként említettük — nagy nehezen mégis megkapta pénzét.***) Mindamellet, hogy költőnk ilyen keservesen csalódott az egyházfőben, a ki csak unokaöccsei és rokonai iránt volt igazán bőkezű, ő ezuttal is lelkes hive maradt a Barberinieknak és ezentúl sem mulasztotta el nekik minden adandó alkalommal gratulálni és hódolatát kifejezni. Ez, úgy látszik, a flórenczi udvarnál elfoglalt helyzetét rontotta. A nagyhercegi kormány és a Vatikán között ugyanis VIII. Orbán alatt sokféle egyenetlenség merült fel. Azóta, mióta II. Ferdinánd nagykorúsított, és maga vette kezeibe a kormány gyeplőit, a flórenczi kormány nem nézte olyan türelmesen a papi rend sokféle túlkapásait, és különösen nem akarta elismerni a papok adómentességét. Így pl. 1630-ban, abban az esztendőben, melyben Michelangelo Buonarroti visszatért Rómába, a nyomor ragadós betegségeket idézett elő Toscanában; a dögvész is pusztított és rövid négy hónap alatt 6900 embert szedett áldozatul. Az Uffizio della Sanità erélyes rendszabályokkal akart segíteni a rossz közegészségügyi állapotokon és a költségek beszerzése

*) Venuto è 'l tempo che di Roma io svigni

. . . Addio rablia, addio morte,

Addio flagello, addio disperazione

Addio, stolta del mondo opinione.

U. o. 485.

**) Starò 'ntanto a aspettare

Che la pension venga, il che non credo.

Ma mentre ch'altra cacciagion non predo

E mentre ch'io non redo

Farò con quel che mi lasciò mio padre

E quella buona donna di mia madre.

Se son pur cose ladre

Che 'l Papa [ki van törölve] che perpetuo mi squote

Non m'empia 'l corpo se non di carote.

czéljából adót vetettek a lakosságra. A papok ez adó fizetését is megtagadták s a pápa, a helyett hogy kötelességeik teljesítésére utalta volna őket, kiátkozta az Uffizio della Sanità-t. Tíz évvel később a Barberiniek háborúba keverték Olaszországot. A pápa magához akarva kaparítani Odoardo Farnese castroi herczeg földjeit, 1641-ben fegyverkezni kezdett ellene és az így megindult hadjáratba két évvel későbbben Toscana is belevegyült. Költőnk erősen kifakadt az «imprese orrende»-k, e borzasztó vállalkozások ellen,¹⁾ de azért a szerzetesek visszaéléseit is gyakran ostorozta.²⁾ E fajta verseit aligha ismerték Flórenczben. Tény az, hogy Buonarroti II. Ferdinánd uralkodása alatt is folyton jó viszonyban volt az udvarral, gyakran vendégül hitták, és ha nem is oly sűrűn, mint annak előtte, de most is elég sokszor igénybe vették tollát és ízlését.

50 éves korától már kevesebbet járt társaságba. Jobbára otthon maradt, rendezgetve képtárát, a gyönyörű Galleria Buonarroti, melyet annyi szeretettel és szakértelemmel állított össze s a melynek majdnem minden ajtófáját az ő tervei szerint készítették el. E képtárba egész vagyont, mintegy 25,000 scudót ölt bele és ha egyéb emléket nem is hagyott volna maga után, ez az egy is bizonyíthatná fenkölt lelkét és kitünő műízlését.

Teljes életében mindig nagyon szeretett festőkkel és szobrászokkal érintkezni. Jó barátságban volt Alessandro Allorival (il Bronzino), a kihez már csak azért is nagyon vonzódott, mert e művész tanítványa volt az idősebb Michelangelo Buonarrotinak és ennek hatása alatt dolgozott. Érdekes, hogy Bronzino legszebb képe, a Pitti-képtárban levő Giuditta ügyében ő járt közbe a művész és a megrendelő Orsino bibornok közt. Ez Alessandro fiával, Cristoforo Allorival (1577—1621) még jobb viszonyban volt. Többször meg is énekelte és vele festette meg azt az arczképét is, mely maig is ott függ a Galleria Buonarroti-ban és a Fiera- és Tancia Salvini-féle kiadásának címlapján reprodukálva van.³⁾ Barátai körébe tartozott az a Poccetti is (igazi nevén Barbaletti, 1542—1612), a kinek annyi szép frescóját őrzik a flórenczi tem-

¹⁾ O imprese orrende, o opre trist e ladre

Col vicario di Dio pigliar tenzone ecc. Cod. 84. 516. l.

²⁾ L. pld. Albero 24. l.: «Pondera l'insolenza empia fratesca.»

³⁾ L. a 84. cod. 169. l.-ján levő szonettet «A Cristoforo Allori», a hol megrendeli arczképét. Utolsó sorai így szólnak:

plomok. A korán elhunyt Lodovico Cigolival is levelezett, a ki Alessandro Allori tanítványa volt s a kit mint kiváló koloristát ismer a művészettörténet és Michelangelo ajánlott a Barberini család figyelmébe. A szobrászok közül, úgy látszik, Tommaso F'edinit szerette nagyon, és ő vele faragtatta ki márvány mellszobrát is, mely szintén a Museo Michelangelo Buonarroti-ban van elhelyezve. A képekhez és szobrokhoz olyan jól értett, hogy barátai ez irányban igen sokszor igénybe vettek, s a ki a XVII. század műtörténetével akar foglalkozni, erre nézve sok becses adatot találhat költőnk levélgyűjteményében.

Igen szerette a zenét is. Az a Giulio Caccini nevű énekes és zeneszerző (más nevén Giulio Romano), kinek oly nagy rész jutott az operának mint külön műfajnak megteremtésében, egyik legjobb barátja volt, a kit verseiben is sok helyütt dicsőített.*) Midőn Caccini 1607-ben elment Párisba, az olasz zenészeknek és színészeknek akkori Mekkájába, sűrűn tudósította otthon maradt barátát uti élményeiről. Caccininek felesége is, Francesca Caccini-Signorini, jeles énekesnő volt és ezek ketten sokat és sokfelé énekeltek Michelangelo Buonarroti ama dallamos canzonettáit, melyekről alább a költő műveinek ismertetésénél még bővebben is lesz szó. A Caccini társasága 1614-ben 11 tagból állott,**) köztük az igazgató leánya is, a szép Cecchina, kinek számára Michelangelo

Ben io desio che 'l tuo pennello industrie
Che dà spirto alle linee, ai color vita,
Consacri al tempo in nome mio qualch' opra
E far me stesso di tua gloria illustre.

*) Ime egy Caccinihez intézett versének egy strófája:

Ma qual di canto onor tavola impetra
Su te s'ammira per verace esempio
Giulio, che di tue Muse ergendo un tempio
Rendi all' antica cetra
Tu nuovo Apollo i sì graditi accenti
Ch'onda fatal d'oblio già tenne spenti.

.....

Tal s'innalza tua Musa, onde d'ardire
Manca ogni vena, e sol teatro al Pero [Peri]
Ne lascia: ei teco aspire al fior primiero
Di gloria ornar due lire.
E fia lo stil di duo immortali Orfei
Specchio di Regi e sol de' semidei.

**) 44. cod., 441. l.

Buonarroti szintén sok dalocskát írt;¹⁾ kitünő énekesnő volt s a zeneszerzéshez és a versköltéshez is jól értett.²⁾ Michelangelo Buonarroti egyébként az olasz opera tulajdonképeni megteremtője a Jacopo Peri számára is dolgozott,³⁾ sőt a zene-theoria vizsgálatával is foglalkozott; erre vall G. B. Doni egy 1633-ban kelt levele, melyben arra kéri költőnket, járuljon hozzá ahhoz a könyvéhez, melyet az általa feltalált Amphichordoról írt. Mint operalibrettistának, már a dolog természeténél fogva is kellett a zenéhez értenie és a fiórenczi társaság akkor általában is sokat foglalkozott a zene elméletével. Egyszer éppen Michelangelo Buonarroti csinálta meg egy új akadémiának tervét, mely az irodalom és a fegyverforgatás mellett a zene művelését is felvette programmjába. Azokból a szavakból, melyekkel a költő ez akadémia programmjában a zenéről szólt,⁴⁾ nyilvánvaló, hogy e részben való ismeretei elég alaposak lehettek.

E sokféle dilettánskodás mellett még arra is volt ideje, hogy különböző városi tisztségeket lásson el. 1633-ban bevonták azokba a tanácskozásokba, melyek a fiórenczi Sa. Maria del Fiore homlokzata tárgyában tartattak a nagyherceg elnöklete alatt; egyik igazgatója volt a via San Gallóban levő collegiumnak;⁵⁾ 1618-ban a magistrato della Grascia, a legszükségesebb élelmi szerek eladását ellenőrző bizottság tagja lett; 1624-ben beleválasztották a Magistrato del Saleba, 1636-ban mint a Compagnia del Gesù reformálására kiküldött bizottság tagja működik. Úgy látszik, egy ideig

¹⁾ L. 84. cod. 131. l.: «Chi punto ha 'l core», mely fölé oda van írva: «Per la figlia di G. R.» Továbbá: «O forosetta — Che vai sì 'n fretta» (u. o. 139.), «Purpuretta rosa» (u. o.).

²⁾ Beco álnév alatt írt egy népszínmű-féle darabot, Berni «Catrina»-jának modorában. (L. 84. cod. 353—4. l.: fatto da Beco, cioè dalla Cecchina di Giulio). E darab prologusát és befejező tánczdalát Michelangelo Buonarroti írta. — A ki meg fogja írni a XVII. századbeli olasz színészet történetét, sokat lesz kénytelen foglalkozni e genialis leánynyal, kire nézve a Buonarroti-levéltár számos érdekes adatot szolgáltat.

³⁾ A «Giudizio di Paride» előadása napján egy Peri által megzenésített Michelangelo-féle dallal ünnepelték Cosimo és Maddalena házasságát. (84. cod. 174. l.)

⁴⁾ Nella fondazione di un' Accademia professante lettere, armi e musica. (Op. Var. ed. Fanf. 494. l.)

⁵⁾ «Uno degli institutori e reggenti del Collegio e accademia di giovanetti nobili della via San Gallo.» (Cod. 40., levél a nagyherceghez.)

san-gemignanói bíró is volt; 1644-ben a «Sei della Mercanzia»-ban működött,*) mind e tisztségeket a legnagyobb buzgalommal és lelkiismeretességgel látva el. A mi ideje e mellett maradt, azt versírással töltötte, tömördek irodalmi tervet szövögetve, de a legtöbbet végre nem hajtva.

1640-ben nagy anyagi csapás is sújtotta. Vagyona egy részé egy római bankháznál volt elhelyezve, honnan jó ideig rendszeren megküldték neki a kamatokat, de ez a bankház, a Piero Corsi czég a mondott évben megbukott és Michelangelo Buonarroti örülhetett, hogy letétje két harmadát visszakapta. 78-ik évében, 1646. január 11-én halt meg.

Egész életében jámbor, istenfélő életet élt. Saját házában volt kápolnája, melyben misét is olvastathatott; sokat érintkezett papokkal és különösen idősebb korában gyakori vendége volt a kolostoroknak és apácza-zárdáknak. Modorában, úgy látszik, kissé ünnepélyes, szertartásos formákra hajlott, vagy mint akkoriban mondogatták, «alla spagnolesca» viselkedett. Leveleiben valóban túlnyomó az a ceremóniás hang, mely a spanyolok révén a XVI. században annyira elhatalmasodott nemcsak a spanyoloktól megszálott olasz tartományokban, hanem a víg hajlamú Flórenczben is. Kortársai, írók, festők, zenészek, általában szerették, mert a ki bármely ügyben hozzá fordult, nem hiába kopogtatott nála. Fürge tolla mindig készen állott, valahányszor barátai alkalmi verseket, — akár hosszabbakat is — akár alkalmi színdarabokat is kértek tőle, és hátrahagyott művei óriási tárában tömördek az olyan, melynek felirata mellett ott van: ennek vagy annak kérésére. Híre nem volt ugyan országra szóló, de azért az írói körök ismerték mindenütt és a Flórencztől távol álló költők és tudósok is felkeresték gratuláló soraikkal. Így a már említetteken kívül írt neki Tassoni, az «Elrabolt veder» híres szerzője is; a római curia írástudói szintén elhalmozták dicséreteikkel. Igazi érdeme szerint azonban nem méltatták sem kortársai, sem az utókor, a minek legfőbb okát már fentebb, e sorok bevezetésében volt alkalmunk említeni: azt t. i., hogy munkásságának igen csekély részét ismerték.

Térjünk át már most e munkásság ismertetésére.

(Vége köv.)

RADÓ ANTAL.

*) L. mindezekre nézve a 88. cod. alkalmi szónoklatait.

A SZÓJÁTÉKOK ARANY JÁNOS ARISTOPHANESÉBEN.

Arany János kitűnő Aristophanes-fordítása fölött a kritika*) már kimondta ítéletét, s a magyar nemzet méltán büszke lehet arra, hogy «oly költői lángésztől birhatja Aristophanest, mint a minőtől egy nemzet sem birja» — mint Kont Ignác mondja.***) — Arany megmutatta e fordítással, hogyan lehetett az antik komikust sajátunkká tenni, hogyan tudta ő az antik komédiát tősgyökeres magyar nyelven megszólaltatni, klasszikus irodalmunkat, a magyar nyelvet, különösen a magyar komikus nyelvet száz meg száz finom fordulattal, ügyes szójátékkal gazdagítani, vagyis a műfordítás két szempontját, a philologiai és költői szempontot kiegyeztetni. Arany fordítását sokféle tekintetben lehetne tanulmányozni, de legfőbb érdeme abban áll, hogy a leghivebben tükrözteti vissza az eredetinek legkisebb, legfinomabb árnyalatait is, élénk állítja a görögök egész nyilvános, de különösen magánéletét, kiaknázva nyelvünk kincsesbányáját, megkapóan nyújtja nyelvünkön a görög élezet s az antik komikus szerte csapongó fantáziájának játékait.

Különösen tapasztaljuk ezt Arany szójátékaiban, s épen ezért választottam a magyar Aristophanes ezen oldalát cikkelyem tárgyává. Szójátékot fordítani nem könnyű feladat. Különösen oly nyelven, melynek géniusza homlokegyenest ellenkezik az eredeti nyelvével. Arany megküzdött ezzel a nehézséggel is, s bátran kimondhatjuk: diadalmasan került ki a küzdelemből. A hol csak lehetett, érzékelteti a görög szójátékot, és pedig a legtöbb esetben nyelvünk szelleméhez alkalmazva. Szoros fordításról természetesen itt nem igen lehet szó: találunk ugyan Aranynál ilyenre is példákat, de legtöbbször nincs más hátra, mint utánozni a szójátékot. Lássuk e szójátékokat egyenkint.

*) A magyar Aristophanesről megjelent ismertetések és bírálatok a következők: Hegedüs István: Arany János «Aristophanes»-éről. Magyar Polgár. 1880. 102. sz. — Névy László: Aristophanes vígjátékai. Ellenőr. 1880. 545. 547. 553. sz. 1881. 149. sz. — Dr. Ábel Jenő: Aristophanes vígjátékai. Egy. Phil. Közl. 1880. 444. l. — Kont Ignác: Pesti Napló. 1880. 94. 263—265. sz. 1881. 25. 26. sz. — Imre Sándor: Arany János és Aristophanes. Bud. Szemle. 1885. 97., 98., 99. sz. — Továbbá: Aristophanes vígjátékai. Koszorú. 1880. 568. l. — Aristophanes vígjátékai. Hon. 99. sz. — Arany János «Aristophanes»-e, Magyarország. 1881. 69. 74. szám.

**) Aristophanes. Olsó könyvtár. 97. sz. 1880. 151. l.

Még csak azt jegyzem meg, hogy az eredeti verssorok számait a Blaydes-féle kiadás ¹⁾ szerint nyújtom.

A Lovagok.

185—86. v. Az eredetiben nincs szójáték, hanem csak ἐκ χαλῶν χαλγαθῶν és ἐκ πονηρῶν. Arany ügyes szójátékkal fordít:

«Talán előkelő vagy?

HURKÁS.

Nem biz én!

Alólkelő vagyok.» (Arany: 188—89. v.)

987—96. v. Aristophanesnél igen talpraesett szójáték van a Δάρισι és Δωροδοκισι alakokkal. E szójátékot legjobban megmagyarázza egy scholion: Τῷ ὀνοματι παίζει διὰ τὸ δωροδοκεῖσθαι. διαβάλλει οὖν αὐτὸν (Kleon) ὥς κλέπτην καὶ δωροδοκοῦμενον. Δάριος δὲ οὐτὼν καλεῖται μία τῶν ἀρμονιῶν, ὥς καὶ Λύδιος καὶ Φρύγιος καὶ Βοιωτίας. Ἄλλως. οὐδεμίαν ἀρμονίαν ἄλλην θέλει μαθεῖν, μόνην δὲ τὴν τοῦ δωροδοκεῖν ἐπώνυμον.²⁾ A szójátékot Arany is utánozza:

«Mondják iskolatársai, kik együtt vele jártak,
Hogy lantját csupa dórjai öszhangokra szerelte,
S fogni mást nem akart sehogy; mígnem mestere végül
Elkergette boszúsan őt, mondván: «e gyerek épen
Nem tud fogni egyéb fogást, csak dórt markol örökké.»

(Ar. 911—15. v.)

Igen szellemesen utánozza a szójátékot mint Kock felemlíti ³⁾ — Seeger: «Dorisch und Louisdorisch».

1058—60. v. Arany gyengén utánozza az eredetiben igen ügyes Πύλος (város) és πύελος (fürdőkád) szójátékot:

«KLEON.

«Jusson eszedbe: Pylosnak előtte Pylos» hogyan is volt?

«Van Pylos, annak előtte Pylos»

DÉMOS.

Mi? Pylosnak előtte?»

¹⁾ Aristophanis comœdiæ. Annotatione critica, commentario exegetico et scholiis Græcis instruxit Fred. H. M. Blaydes. 11 voll. 1880—93 Halis-Saxonum. Ismertette e kiadást a jelen czikkely szerzője Közl. i.ünk ez évi folyamában 336. l.

²⁾ I. Blaydes: Comment. in Equites. p. 410.

³⁾ Aristophanis Equites. Berlin, 1853. (2. kiad. 1867. 3. kiadás. 1882.) V. ö. még Blaydes: Comment. in Equites, p. 411.

HURKÁS.

Fürdőkádnak akarja *fülét* ez fogni *előtted.*» (Ar. 977—79.)

1080—85. v. Az eredetiben ügyes paronomasia a *Κυλλήνην* és *ἔμβαλε κυλλῆν*. Mint Bergler¹⁾ mondja: Fingit (Aristophanes) oraculum de hac urbe esse, quia paronomasiam facturum est *ἔμβαλε κυλλῆν* (*χεῖρτι*), et significat manum curvam ad munera accipienda paratam. Arany igen sikerülten utánozza a szójátékot:

«Ámde figyelj még e jóslatra, mely által Apollon
Inte: vigyázz Margosra, nehogy fortélya megejtсен.»

DÉMOS.

Hát mi az a Margos?

HURKÁS.

Ennek lesz a keze *Margos*,
És igazán, mikor így teszi, mondván: «kend meg a *markom.*»
(Ar. 1000—3. v.)

1181—85. v. E versekben két szójáték is van: az első: «derelye» és «dereglye» — mint Hegedüs István is felemlíti bírálatában²⁾ — sikerültebb Aranynál, mint az eredetiben az *ἐλατῆρος* és *ἐλαύνωμεν*. Kleon ugyanis a nép kegyéért esdve, így szól Démoszhoz;

«Im *derelyét* küld a Gorgontaréjas:
Egyél, hogy birj *dereglyét* hajtani.» (Ar. 1073—74. v.)

A Hurkás viszont «oldalbordá»-val kínálja Démost, de Démos nem tudja, mit csináljon vele:

«Aztán mit csináljak
Ez *oldalbordával*!

HURKÁS.

Szándékosan

Küldé Athéna *bordának* hajódba.» (Ar. 1075—77. v.)
Az eredeti szójáték: *ἐντέροις* és *ἐντέροισιν*.

1262. v. Aristophanes *Ἀθήναι* városát, tátott szájú, gyámoltalan polgáira czélozva, így ferdíti el: *Κεχρηναίων πόλις*. Arany ügyesen utánozza: «*Vakhénai* városában.» (Ar. 1156. v.). Donner³⁾ és Droysen,⁴⁾ kiknek Aristophanes fordítását Arany is használta, hívebben

¹⁾ Aristophanis comœdiæ. 2 voll. Lugd. Bat. 1760. — V. ö. még Blaydes: Comment. in Equites p. 426.

²⁾ Arany János «Aristophanes»-éről. Magyar Polgár. 1880. 102. sz.

³⁾ Die Lustspiele des Aristophanes. Deutsch von J. J. C. Donner. 3 B. Leipzig und Heidelberg. 1861.

⁴⁾ Des Aristophanes Werke. Übersetzt von Joh. Gust. Droysen. II. Aufl. 2 Theile Leipzig. 1869.

fordítják az eredetit: «mit der Gaffenauer Stadt» és «mit dieser, der Gaffenäer Stadt».

A felhők.

23—24. v. A görögben csinos szójáték van a *κοππατίαν* és *ἐξέχοπι* szavakkal, de Arany is szellemes szójátékot ad:

«Úgy a *Koppa*-lóra:

Bár a szemem *koppantám* vala ki!» (Ar. 24—25. v.)

32—33. v. A szójáték Aristophanesnél is, Aranynál is igen csattanós és ötletes. Az eredetiben: *ΦΙ. ἄπαγε τὸν ἵππον ἐξ᾿αλλισαὺς οἰκάδε. ΣΤ. ἀλλ' ὦ μέλ', ἐξ᾿ήλικας ἐμέγ' ἐκ τῶν ἐμῶν.* Arany fordításában:

«PHEIDIPIDES.

Usztasd meg a lovat, s vezesd haza.

STREPSIADES.

Elusztattál te már engem nyakig. (Ar. 34—35. v.)

53—55. v. A tréfa a *σπαθᾶω* kétértelműségében van: *texere* vel *telam densare* és *dilapidare* et *prodigere*. Arany a szójátékot nagy elmeéllel fordítja:

«Restnek se' mondom: *varrt* rám sok hitelt,

És én mutatva szinből köntösöm,

«Asszony, sokat *varrsz*», szoktam mondani.» (Ar. 56—58. v.)

394. v. Az eredeti szójáték *βροντῇ* és *ποροδῇ*. Blaydes e szójátékot következőleg magyarázza: Rusticus senex hic *ἀρουσίαν* suam et *ἀγροξίαν* ostendit, quum similitudinem inter voces satis dissimiles *βροντῇ* et *ποροδῇ* cernere sibi videatur. Ridet autem poeta — Socraticam rationem argumentandi e verborum similitudine, etymologia, etc., qualis in Cratylo praesertim exhibetur.*) Arany ügyesen fordítja:

«(Hisz azért a név: «*ropogás*» *rotyogás*, mint a hang, szinte hasonló.)» (Ar. 388.)

670—71. 678. 1251. v. E versekben a *χάρδοπος* szóval vannak az eredetiben ügyes, a nemi különbségen alapuló nyelvtani szójátékok. Ily nemi különbség a magyar nyelvben nem lévén igen nehéz a fordítónak az ilyen helyekkel megküzdeni. A tréfa az eredetiben a 670—71. v.-ben abban áll, hogy a *χάρδοπος*-os-ban végződik, holott nőnemű. Arany itt a «tekenő» szóval segít magán:

«No lám, megint hibáztál: «tekenő»

Mondád, pedig hím az.»

(Ar. 647—48. v.)

*) Comment. in Nubes p. 331.

A 678. versben Arany zseniálisan a «tekfi» szót találja ki és a görög szójátékot kitűnően érzékelteti:

«Hát *«tekfi»*, mint a *«férfit»* mondanád. (Ar. 653. v.)

Az 1251. versben a *χόροδον* és *χαροδόπην* szójátékot utánozza Arany a «tekfi»- és «teknő»-vel:

«S még ilyen
Ember zsarol pénzt! egy fillért sem adnék
Meg senkinek, ha *«teknő»* szóval él
A *«tekfi»* helyett.» (Ar. 1190—93.)

A Darazsak.

40—41. v. A görögben a *δημός* (faggyú) és *δήμιος* (nép), csak hangsúlyban különböző, szavakon fordul meg a szójáték, melyet Arany gyengén utánoz:

«XANTHIAS.

S e ronda czethal, mérő-serpenyőt
Tartván kezében, mérte, osztogatta
A marha-lépet.

SOSIAS.

Oh jaj, gyötrelém!

A népet akarja lát megosztani.» (Ar. 36—39. v.)

45. v. Aristophanes e kitűnő szójátékát (*«ὄλῃς; Θέωλος τὴν κεφαλήν χόλακος ἔχει»*) Bergler így magyarázza: Ita dixit balbus pro *ὄρῃς*; *Θέωρος τὴν κεφαλήν χόρακος ἔχει*. Nempe mutato ubique *ρ* in *λ*. Evadit autem sensus in Theorum conveniens: nam vult dicere Theorum esse diis invisum hominem et adulatorem; *Θέωλος* quasi a *θεός* et *ὄλλυμι*. perdo, — quasi dignus, quem dii perdant. *χόλαξ* autem adulator.*) — Arany szójátéka szintén a legsikerültebbek közé tartozik és igen szellemes:

«Látod-e

Theólost? loppant holló olla van!» (Ar. 42—43.)

98. v. Az eredetiben igen jó szójáték a *Δημιος καλός* és *χῆμος καλός* de Arany nem tudta utánózni sem, azért csak gy fordítja: «Démós szeretlek!» — «Démós számkivetlek!» (Ar. 98—99.)

186. v. A görögben egyes paronomasia van: *Ὅστις μαὶ τὸν Δι' οὔτι χαιρήσῳ γε σὺ*. Arany is csinos szójátékkal fordít:

«No, ha *Senki* vagy,

Zeüsz uccse! *semmit* érő a cseled.» (Ar. 198—99. v.)

*) V. ö. még Blaydes: Comment. in Vespas p. 192.

353. v. A görögben az *ὀπία* (*δ' οὐκ ἔστι γένεσθαι*) az *ὀπή* (foramen) szóra czéloz. Arany ügyes szójátékot ad: «itt soha *lyukkal* nem *lyukadunk* ki.» (Ar. 345. v.). Ámbár meg kell valanunk, hogy e fordítás nagyon szabad és nem azt adja, a mi az eredetiben van.

368. v. Az eredeti *Δίχτυνα-διχτώω* szójáték utánzása Aranynál remek:

«Megbocsáss

Artemis, ha szent hálódtnak *árt* emitt az én fogam.

(Ar. 358—59. v.)

493. v. Az eredetiben itt nincs szójáték, hanem csak *ὄροφῶς* és *μεμβράδους* tengeri halak vannak, Arany azonban ügyes szójátékkal fordít:

«*Kecsegét* ha vesz az ember, *keszeget* meg nem akar.»

(Ar. 473. v.)

501—2. A *κελητίσαι* (conscendere [ut equum], equitare) és a *τὴν Ἰππίου τυραννίδα* obscen szójátékot Bergler így magyarázza: Hippias tyrannus nomen habuit ab equis, ἀπὸ τῶν ἵππων. Xanthias autem iusserat meretricem *κελητίσαι*, quod, ut dixit ab equitatione transfert ad obscena, ut et verbum *ἱππάζεσθαι*, quamvis rarius, ut in Machonis iambis apud Athenæum XIII. p. 581. *κατεσχόλαξε τῆς Γναθανίου λέγων* | *ἐτέρῳ τρόπῳ μὲν συγγενέσθαι μηδενί*, | *ἐξῆς καθιππᾶσθαι δ' ὑπ' αὐτῆς πεντάκισ*. — Ab ista igitur equitatione festive dicit meretricem suspicatum esse Xanthiam tyrannidem qualis erat Hippiae moliri.* — Arany a *κελητίσαι*-t igen sikerülten «*lovagoljon*»-nal (Ar. 479. v.) fordítja s a tréfát megérteti.

1194—95. v. Arany szójátéka nem sikerült. Az eredetiben ugyanis e szójáték a *θώραξ* szónak kétértelműségében van: a *θώραξ* ugyanis jelenti a «mellkas»-t, s az 1194. v.-ben ezen értelemben áll, de jelenthet «pánczél»-t is, és ily értelme van a következő versben, hol Philokleon «pánczél»-nak értve a *θώραξ*-ot, azzal torkolja le Bdelykleont, hogy nem lehet *παγχράτιον*-ban «pánczélosan» küzdeni. Tudvalevő dolog ugyanis, hogy a *παγχράτιον*-ban a bajvívók mezítelenül szoktak küzdeni. — Arany János a «pánczél» helyett a «mellkas» után erőszakosan «méhkast»-hoz bele a fordításba, mely ide sehogysem illik. Különben lássuk Arany fordítását:

«BDELYKLEON.

Azt kell beszélned, hogy' birkozta le

Ephudion Askendast, ősz öreg

Létére, ámbár a csipője, karja,

Ágyéka izmos volt még, s domboru

A mellkas.

*) V. ö. még Blaydes: Comment. in Vespas. p. 271.

PHILOKLEON.

Állj meg, állj meg! zöld beszéd.

Hogy' birkozott vón' méhkassal, vajon?» (Ar. 1144—49. v.)

1408. v. A *χλητήρ* az eredetiben kétértelmű szó: «tanu» vagy «teherhordó számár». Arany ügyesen utánozza azzal, hogy a «tanú» helyett így fordítja: «tinóm»:

«Még kinevetsz? feladlak, bárki vagy

Mint kártevőmet, a vásárbíráknak;

Tinóm legyen rá Chairephón amott.» (Ar. 1352—54. v.)

1534. v. A *τοῖς τριόρχαις*-ban rejlő czélzások értelmét igen jól magyarázza Blaydes: Ita Carcini filios vocat tum quod tres numero essent, tum quod saltatores essent, quasi *τρισὶν ὀρχησταῖς*. — Est autem avis nomen *τριόρχης* vel *τριόρχος*, falco buteo. Ex hoc loco conjicere licet omnes tres filios choreutas fuisse, Xenoclem vero etiam tragicum poetam.* — De nem említi Blaydes a *τριόρχαις* másik (obscœn) mellékértelmét, pedig a scholionok és sok magyarázó szerint a «here» is «benne gonoszkozik», mint Arany a jegyzetben mondja. Épen ezért adja Arany a szójátékot ily talpraesetten: «a hármias *lóherének*». (Ar. 1468.)

A Béke.

678. v. Az eredeti szójáték: *ἀποβολιμαῖος-ὑποβολιμαῖος*. Arany ezt kissé merészen s a hűség rovására fordítja:

«S zabföldön lelik meg, mint *zabít*.» (Ar. 645. v.)

Az eredeti szójáték arra czéloz, hogy Kleonymus a háboruban el szokta dobni a pajzsát (*ἀποβολιμαῖος τῶν ὀπλων*). A *ὑποβολιμαῖος* értelme: supposititius.

925—35. v. Itt egymásután három szójáték van. A 926. v.-ben az eredeti szójáték így hangzik: *βοῖ; μηδαμῶς, ἵνα μὴ βοηθεῖν δέῃ*. Nem a legjobb szójáték. A kar, mely a békét óhajtja, irtózik a *βοῖ* szótól, mert hasonló ehhez a harci kifejezéshez: *βοηθεῖν*. Arany szójátéka jobb:

«Ökörrel? azt nem, hogy *öklelni* járjunk». (Ar. 860. v.)

A következő (927—28. v.) szójáték már sikerültebb az eredetiben is és könnyen érthető: *ὄϊ* és *ὄρνις*. Aranynál:

• TRYGAIOS.

Hát nagy kövér *dísnóval*?

KAR.

Ne, ne.

*) L. Comment. in Vespas. p. 465.

TRYGAIOS.

Miért?

KAR.

Abból Theagenes *dísznósága* lenne.» (Ar. 861—62. v.)

A következő (930—33.) versekben az eredetiben kitűnő szójáték van, de fordítani ezt igen nehéz. Arany így próbálja:

«TRYGAIOS.

Melyikkel hát? mi van még hátra?

KAR.

Juh.

TRYGAIOS.

Juh?

KAR.

Az bizony.

TRYGAIOS.

Hisz ez ión beszéd!

KAR.

Szándékosan az, hogy majd a gyűlésben,

Ha háborura izgat valaki,

A ballgató borzadva nyögje: *jú!* . . .» (Ar. 863—67. v.)

A szójátékot igen jól magyarázza maga Arany a jegyzetben: «Fordíthatatlan szójáték. Csak úgy érthető, ha felteszszük, hogy az attikai kiejtésnek magyarul az *ih* (= juh) szó felel meg, az ioniai kiejtésnek pedig a *juh*. Erre aztán az attikai közönség, mint szokatlanra, felkiáltana: *jú!* indulatszóval. (A juh, dativusban, ión kiejtéssel, görögül *ō*, mely attikai kiejtésben indulatszó, míg a juh dativusa *ō* diphthongus.)»

1211. v. Az eredetiben a *λοφῆς* a *Λοφοποιός*-ra (Bokrétakötő) céloz. Különben a szójátékot egy scholion igen világosan megmagyarázza: *λοφῆς: Λόφους πολλοὺς ἔχεις ἐν πρῶσει. ὄνομα δὲ πεποίηκε νοσήματος ἀπὸ τοῦ πράγματος, ὡς λέγομεν τινὰ ὕδριαν, ποδαγρᾶν, σπληνιᾶν, [χαλαζῆν]. σημαίνει δὲ τὸ πλῆθος ἔχειν λόφων.* — Arany igen szépen fordítja:

«Szerencsétlen, mi lelt? meg**bokrosodtál!**» (Ar. 1127. v.)

1270—71. v. Aristophanes szójátéka: *ὀπλοτέρων* és *ὀπλοτέρους* a *ὄπλον*-ra céloz, Arany kitűnően utánozza:

«ELSŐ FIU (énekel).

«Kezdem most *fiatal* hősekről énekelem»

TRYGAIOS.

Elmenj

A *viadallal* most, boldogtalan, ebben az áldott

Békében; hanem ostoba vagy, verjen meg az átok!»

(Ar. 1186—88. v.)

1286. v. A szójáték éle a *θωρήσσεσθαι* kettős értelmében van: «pánczélt ölteni» és «megrészegedni». Igen szépen magyarázza Brunek¹⁾: puer quum dixisset heroas facto edendi fine *θωρήξασθαι*, intelligit Trygæus majoribus eos sese poculis invitasse, ideoque addit *ἄσμενοι, οἶμαι.*²⁾ — Arany párját ritkító találékonysággal és szellemességgel fordítja:

«ELSŐ FIU.

Majd pihenve, megint mentek *vért-ölteni*»

TRYGAIOS.

Azt, azt:

Tölteni vért, bikavért; s nyakalák, úgy tartom, örömmel».

(Ar. 1202—3. v.)

1293. v. Az eredeti szójáték: *ἀνδρὸς βουλομάχου καὶ κλασιμάχου τινὸς υἱὸς* — mint világosan látható — a *Λάμαχος* névben rejlő *μάχη*-ra céloz. Arany szójátéka még jobb is, mint az eredeti:

«Hadbacsalamachos s nyavalamachos fia volnál.»

(Ar. 1210. v.)

Az Acharnaebeliek.

34—36. v. Aristophanesnél a szójáték a *πρίων* kettős értelmén fordul meg, mert *πρίων* itt lehet participium: «vevő», de lehet — mint Blaydes helyesen magyarázza³⁾ — *ὁ πρίων*: »fűrész», »qui animum meum cruciat vocem *πρίω* occinendo». — Arany igen ügyesen a «veszünk» igét használja, melynek értelme lehet: «elveszünk» és «veszünk» (emimus):

«Hol nem kiáltják: *vegyjenek* szemet!

Sem «eczetet», sem «olajt»; nincs is *vegyen* szó:

Terem magától: ott így nem *reszünk*» (Ar. 34—36. v.)

89—90. v. A *φέναις-ἐφενάις* szójáték Aranynál kitünőbb és talpraesettebb, mint az eredeti:

»És Kleonymnál háromszor nagyobb

Madárfajt tett élénk. *Füllent*s nevűt.

DIKAIOPOLIS.

Füllentel ezt te két drachmáidért!» (Ar. 90—92. v.)

234—36. v. A görög *Βαλληγάδες* ügyesen alkotott és komikus *παροagrammatismos*, mely magában foglalja a *βάλλω* alakját és értelmét. Az attikai *Παλλήνη* községet, mely Athenæ és Marathon közt volt, for-

¹⁾ Aristophanis comædiæ. 3 voll. Argentorati. 1781—1783.

²⁾ V. ö. még Blaydes: Comment. in Pacem. p. 307.

³⁾ L. Comment. in Acharn. p. 209.

gatja ki alakjából Aristophanes, hogy arra czélozzon, hogy Amphitheost, de vele együtt Dikaiopolist is meg akarják kövezni, mivel békét kötött. Arany a «dobás» értelmű görög helynév helyett megfelelő magyar helynevet használ:

«Hát keresni kell az embert, s *Dob* felé álljon szemünk,
Nossza, üzni helyről helyre, míg reá nem akadunk,
Mert, a mit most rá *ne dobnék*, nincs a földön annyi kő.»

(Ar. 221—23. v.)

269—70. v. Az eredeti *μαχῶν καὶ Λαμάχων* szójátékot Arany igen szellemesen fordítja, sőt a szójátékba még a *πραγμάτων*-t is belevonja:

«minden *viszály*, minden *veszély*
Minden *vezértől* mentesen. (Ar. 253—54. v.)

Ehhez hasonló szójátékok vannak az 1071. és 1080. v.-ben. Az első az eredetiben: *Ἰὼ πόνοι τε καὶ μάχαι καὶ Λάμαχοι*, melyet Arany leleményesen utánoz:

«Haj, harczi baj! *zimankó* és *Lamankó*! (Ar. 1008. v.)

A második szójáték: *Ἰὼ στράτευμα πολεμολαμαχαῖκόν*. Aranynál:

«Oh, harczi *lamankós* háborus *zimankó*! (Ar. 1017. v.)

725—26. v. Az eredetiben a *συκοφάντης Φασσιανὸς ἀνὴρ* szavak alkotnak szójátékot; mindegyikben a *φαίνειν* értelme érzik ki. Arany is sikerült szójátékkal fordít:

«De sykophanta ám elő ne jöjön,
Mert itt nem *áru*lhat *áru*lkodó». (Ar. 687—88. v.)

853. v. A *πατρὸς Τραγασαίου α τράγος*-ra (hircus) és *Τράγασαι* városra czéloz. Arany itt is szellemesen alkot magyar helynevet s a tréfás szójátékot így utánozza: «*bak* büzü» és «*Bakon*beli» (Ar. 808. v.)

1132—37. v. E részlet az eredetiben, Aranynál is a legszebb jelenetek közé tartozik. Az egymásra következő versek teljesen összecsenengenek. Lamachos harczi szereket kíván, Dikaiopolis a dőzsöléshez szükséges ívóedényeket kéri, ugyanazon, vagy legalább hasonló alakú, de más-más értelmű szavakkal:

- AA. Φέρε δεῦρο, παῖ, θώρακα (= mellvért) πολεμιστήριον.
AI. Ἐξαίρε, παῖ, θώρακα (= serleg) καὶ μοι τὸν χόα.
AA. Ἐν τῷδε πρὸς τοὺς πολεμίους θωρήξομαι (= fölvértéz).
AI. Ἐν τῷδε πρὸς τοὺς ξυμπότας θωρήξομαι (= megrészeget).
AA. Τὰ στρώματ', ὦ παῖ, δῷσον ἐκ τῆς ἀσπίδος.
AI. Τὸ δεῖπνον, ὦ παῖ, δῷσον ἐκ τῆς κιστίδος.

Arany csak a négy első verset fordítja szójátékkal:

Lam. A harczi *vértem* hozd elő fiu.

Dik. Hozz bikavért, egész kancsót nekem.

Lam. Csatára mellem azzal vértезem.

Dik. A dáridón majd abból vért iszom.» (Ar. 1071—74.)

1219—1221. v. A *σχοτοδινῶ* (= vertigine caliginosa corripior) mintájára képezi Aristophanes az obscœn értelmű *σχοτοβινῶ* igét; Arany is szójátékkal fordít, de az eredeti obscœnitast sikerülten enyhíti: «szédeleghetném-édeleghetném». (Ar. 1144. és 1146. v.)

A Madarak.

12. v. Euelpides jajgat, Peisthetairos tréfásan mondja neki. *σὸ μὲν, ὦ τᾶν, τὴν ὁδὸν ταύτην ἴθι.* Arany magyar helynévvel ügyes szójátékot csinál:

«EUELPIDES.

Haj, baj!

PEISTHETAIROS.

De *Bajjra* csak te menj, komám.» (Ar. 13. v.)

56—58. v. Az eredetiben a *παῦ, ἔποπα* és *ἐποποῖ*-ban van a szó-játék. Arany kitűnően utánozza:

«EUELPIDES.

Jó, teszem. (Kopogtat.)

Babám! babám!

PEISTHETAIROS.

Te mit beszélsz? *babának*

Szólítod a *Bunkát*? mond *babukdnak*.» (Ar. 57—59. v.)

77—79. v. A görög *τροχιλος*-ban benn van értelmileg is, de külső alakjában is a *τρέχω*. Arany a szójátékot igen elmésen így utánozza

«LIBUCZ.

Ez, gondolom — hogy ember volt előbb —

Szerette a phaléri szárdinát,

S én *futva* hordom tállal azt neki.

Ha meg lencsét kíván: fazék, kalán kell,

S *futok* kalánért.

EUELPIDES.

Ez *futár* libucz.» (Ar. 76—80. v.)

179—84. v. A *πόλος, πόλις, πολεῖται* szójátékot fordítani lehetetlen. Peisthetairos a *πολεῖσθαι* kettős értelmével tréfál: circumrotari és frequentari. Arany e nehéz szójátékot a «vár» szóval elég ügyesen utánozza:

«PEISTHETAIROS.

No, hát nem madarak *vára* ez?

BANKA.

Vár? hogy-hogy?

PEISTHETAIROS.

Mintha *várót* mondanál.Mert *várni* kell, míg rajta átjutunk,Azért ma felleg-*várnak* mondható:

Hanem megülve s békerítve majd

A *vár* helyett *város* lesz a neve.» (Ar. 184—88. v.)

299—300. v. Aristophanes célzatosan mond itt *χείρως*-t, hogy e tréfás szójátékkal Sporgilos mesterségére utaljon, ki borbély (*χοιρέύς*, *χείρως*) volt. Arany kissé szabadon fordít, hogy a szójátékot utánozza, mert a *χείρως*-t, melynek jelentése: «jégmadár», «nyírfajd»-dal adja vissza:

«PEISTHETAIROS.

Hogy mi? *nyírfajd* a neve.

EUELPIDES.

Hát van oly madár is, mely *nyír?*» (Ar. 297—98. v.)

Meg kell még itt említenem, hogy Aranynál, ki Bothe *) szövegét követte, a személyek a Blaydes szövegéhez viszonyítva, fel vannak cserélve.

767—68. v. Az *ἐχπεροδίχισαι* a *πέροδιξ*-ből alkotott komikus szó, melynek jelentése: perdicum more avolare, fugitivum esse.***) Arany azonban másként fordít, hogy a szójáték el ne vesszen:

«*fogoly* lesz nálunk, apjához méltó csibe,Mert közöttünk semmi szégyen a *fogolynak*, hogy *fogoly*.

(Ar. 719—20. v.)

815—16. v. A tréfa Aristophanesnél a *σπάρτη* kettős értelmében van: 1. Sparta városa, 2. a *σπάρτος* (spartium scoparium) növényből készült kötél (*σπάρτον* vagy *σπάρτη*). Arany a szójátékot lefordítani nem tudta, de azért pompásan utánozza:

«PEISTHETAIROS.

Jó lesz ama' nagy név Lacedæmonból?

Nevezzük el *Spártának*.

EUELPIDES.

Szent Herakles!

Pártának mondanám a városom,Hogy még *pártába* sült vén lány legyen.» (Ar. 765—68. v.)

*) V. ö. Blaydes: Comment. in Aves p. 305.

**) Aristophanis comœdiæ. Recensuit et annotatione instruxit Frid. Henr. Bothe. Ed. II. em. Lipsiæ. 1846.

1042—43. v. Ὀλόφυξος thraciai város (innen: Ὀλοφύξιοι) mintájára: — mint Brunck mondja — «facete finxit comicus gentile Ὀτοτύξιος, tamquam ab urbe Ὀτοτύξιος, alludens ad ὀτοτύξεν, θρηγνείν. Perinde est ac si dixisset, σὺ δέ γ' ὀτοτύξει τάχα, ut Lys. 520. ὀτοτύξει τοι μακρὰ τὴν κεφαλήν». ¹⁾ Arany igen leleményesen az Ὀλοφύξιοι-t «bajváriak»-kal fordítja s a ὀτοτύξιοι (= οἱ ὀτοτύξιοι)-t ennek megfelelőleg «jajváriak»-kal:

«TÖRVÉNYÍRÓ.

A felhőkakukkváriak ugyanazon mértékkel, súlylyal, törvényekkel éljenek, mint a *bajdváriak*»

PEISTHETAIROS.

S te, a melyekkel a *jajdváriak*.» (Ar. 965—68. v.)

1385—86. v. A görög ἀναβολὰ kétértelmű: jelent ugyanis »vállra vetett köpeny»-t és »dalnyitány»-t (ouverture) is. Arany kitűnően fordítja »dalolmány»-nyal és »dolmány»-nyal:

«KINESIAS.

Tőled nyerendő szárnyakon lebegve
Akarnék szedni a felhőkben új, —
Fris hólepett, szöllengetett *dalolmányt*.

PEISTHETAIROS.

Ugyan ki látta, légből szedni *dolmányt*!» (Ar. 1285—88. v.)

1529—30. Az eredetiben a szójáték a Τριβαλλοὶ és ἐπιτριβεῖς szavak hasonlóságában van. Arany szójátéka gyenge:

«PROMETHEUS.

Mi? hát *Triballos*.

PEISTHETAIROS.

Értem: annyi mint

Rihancz; ez a szó abból lett, ugy-e? (Ar. 1424—25. v.)

A τοὑπιτριβεῖς értelmét Blaydes helyesen magyarázza: Illud Dispereas, illud Abi in malam rem. ²⁾

1694. v. A görög ἐν Φαναῖσι, mely Athenæ helyett áll, a φαίνειν-re céloz, melyből a συκοφαντεῖν származik. Bekker Immanuel ³⁾ szerint Φάναι egy chiosi promunturium és kikötő. — Arany igen találóan fordítja így: «*Vádvárosban*.» (Ar. 1581. v.)

¹⁾ V. ö. Blaydes: Comment. in Aves p. 351.

²⁾ L. Blaydes: Comment. in Aves p. 424.

³⁾ Aristophanis comediar. 5 voll. Lond. 1829. — V. ö. még Blaydes: Comment. in Aves p. 445.

A Békák.

122. v. A kétértelmű *πυγῆράν*-nal az eredetiben talpraesett szó-játék van. Dionysos Heraklestől tanácsot kér, mely úton-módon mehet le az alvilágba. Herakles tréfából igen komikus és épen nem kívánatos módokat ajánl neki. Így e helyütt azt ajánlja Dionysosnak, akasztza fel magát. Erre felel Dionysos: *παῦε, πυγῆράν λέγεις*. A *πυγῆράν*-ban itt kétféle értelem lappang: a *πνίγονται* (suffocantur) és a *πνῆρος* (æstus) értelme. Arany «tikkasztó»-val utánozza:

»Hagyd el: *tikkasztó* nagyon.»

(Ar. 122. v.)

123. v. Herakles most más módot ajánl: *ἀλλ' ἔστιν ἀτραπὸς ζῴντομος τετραμμένη, ἣ διὰ θυείας*. A szójáték magyarázata Blaydes szerint a következő: Subest — allusio ad morem cicutam concidendi et in mortario conterendi succumque eius lethalem exprimendi, cuius haustus non ita magnus ad celerem mortem consciscendam valeret. — Voci *τετραμμένη* inest ambiguitas etiam in eo, quod nimis sæpe usitata esset cicuta. — Arany e szójátékot meglehetősen utánozza:

»Van egy rövid tört ösvény is, *mozsárral*.»

(Ar. 123. v.)

421. v. A *μοχθηρίας*-t, mely az eredetiben *πολιτείας* vagy *δημαγωγίας* helyett áll, Arany nagyon leleményesen a talpraesett «democsokracziá»-val fordítja a demokraczia «mocskos», piszkos üzelmeire czélozva;

»Ő ott fenn a halottak közt népvészéerkedik már

S főfő kolompós a *democsokracziában*.»

(Ar. 397—98. v.)

Lysistrate.

299—301. Arany szójátéka zseniálisabb, mint az eredeti. A görögben a szójáték a *Λήμνιον τὸ πῦρ* és a *λήμας* szavakon fordul meg. Arany a *Λήμνιον* helyett ügyesen választott magyar helynevet használ s a szójátékot igen elmésen így alakítja:

»Akárhogy e tűz *Csiki* tűz, *csípi* a *csipám* nagyon.»

350. v. A *πόνω πονηροὶ* az eredetiben a komikusa kedvéért *πονηρότατοι* helyett áll. Arany figyelmét sem kerülte el a komikus játéka, mert megkapó hűséggel és ügyes játékkal így fordítja az eredetit: *gonddal gonosz merénylők*.» (Ar. 324. v.)

A Nők ünnepe.

776—77. v. Az eredeti szójáték: *χεῖρες* és *ἐρχέρειν*. Arany így ordítja:

»Oh, én *kezeim*,

Hasznos *kezelés* lesz-e ma nekem!»

(Ar. 725—26. v.)

845 v. Aristophanes szójátéka: Ἀξία γὰρ εἰ τόκου, τεκοῦσα τοιοῦτον τόκου, a legkitünőbbek közé tartozik. Mint Blaydes magyarázza, e szavakban kétértelműség rejlik, mert az Ἀξία γὰρ εἰ τόκου értelme: vagy: Digna scilicet es fœnore! s ez ironice van mondva, vagy: Digna es tali prole (tali filio, Hyperbolo).*) — A mi a τόκου, τεκοῦσα, τόκου-n illeti, valószínű Bergk**) gyanítása: obscurius subiudicari Hyperboli matris nomen, sive verum illud seu fictum fuerit, Δοχώ. — Arany elég sikerülten adja a szójátékot:

«Illet a *kamat* nagyon, ki ily *kamasz* szülője vagy!»

(Ar. 804. v.)

1063—64. v. Az eredetiben nincsen szójáték, de Arany csinál maga szójátékot, habár az eredetihez nem hű, mert az eredeti értelme: Sed, o filia, te quidem quod tuum est facere oportet, lamentari nimirum miserabiliter (·*χλάεν ἐλαινῶς*). Mnesilochos: Tu vero lamentis respondere mihi (σέ δ' ἐπιχλάεν ὕστερον). Míg Arany így fordítja:

«De gyermekem, tudod most mit csinálj?

Jajgass *veszettül*.

MNESILOCHOS.

S te veszett-ebül.

(Ar. 1004—1005. v.)

1215. v. Az obscoen *συβίγη-καταβιβινῆσι* szójátékot Arany ügyes szelidítéssel utánozza:

«No, nem hiába *puz'ra* (= puzdra): adtam *puszra* (= puszira, csókra).» (Ar. 1153. v.)

(Ar. 1153. v.)

A Nőuralom.

38—39. v. A salamisiak hajós nép voltak s azért hozza bele a szövegbe Aristophanes a *Σαλαμίνιος*-t, hogy utaljon az ἡλαυνε értelmére: «hajót hajtani». Aranynak figyelmét sem kerülte ez ügyes szójáték, a melyei sikerülten úgy fordít, hogy a *Σαλαμίνιος*-t «hajós»-sal fordítja s az ἡλαυνε-t így: «hajtott»:

« A czipőm

Kötözve, hallám ujjaid neszét,

Mert nem aludtam: a férjem — tudod

Galambom, a kivel lakom, *hajós* —

Hajtott az ágyban mívelő éjtszaka ;

Csak most tudám elcsenni zubbonyát.

(Ar. 35—40. v.)

*) Comment. in Thesm. p. 222.

**) Aristophanis comœdiæ. 2 voll. Teubner, Lips. 1852. (Ed. II. 857.) V. ö. még Blaydes : Comment. in Thesm. p. 222.

686—687. v. Kitünősen sikerült Aranynak a *χάπα-χάπτωσιν* paronomasia fordítása, illetőleg utánzása :

«A K betűsők pedig a lisztes árúcsarnokba *mehetnek.*»

BLEPYROS.

Tán *ká-sa* zabálni?»

(Ar. 687—88. v.)

Az eredeti: *ἴνα χάπτωσιν*; tulajdonképeni értelme: Frumento ut se ingurgitent?

1021. v. Az eredetiben *Προχρούστης* van, mely tréfás paronomasia az obscæn értelmű *προχρούειν* igéből. Arany a szójátékot szelidebben, enyhítve, de azért igen találóan utánozza:

«Jaj, hát én ma *előcsahos* leszek.»

(Ar. 1020. v.)

Plutos.

650—51. v. A szójátékot elég ügyesen fordítja Arany, de az eredeti talpraesettebb, mert a magyar nyelvben nem mondhatjuk: «lábtól fejre», hanem «lábtól fejig», ha már ragaszkodni akarunk a szójáték fordítása kedvéért a görög idiotizmushoz; egyébként tősgyökeres magyarsággal tulajdonképen így kellene fordítanunk: «tetőtől talpig». De a görög nyelv alkalmasabb volt a szójátékra: *ἐκ ποδῶν ἐς τὴν κεφαλὴν σοι παντ' ἐρῶ | Μὴ δῆτ' ἐμοιγ' ἐς τὴν κεφαλὴν*. Míg Arany így fordítja:

«KARION.

Hallgass tehát, elmondom az egész

Patvart neked, lábtól *fejig*.

NŐ.

Nekem

Biz a *fejemre ne!*»

(Ar. 644—45. v.)

1153—63. v. Az eredeti *στροφαῖον* és *στροφῶν*, *δόλιον* és *δόλου*, *ἡγεμόνιον* és *ἡγεμόνος*, *ἐπαγάνιος* és *ἀγῶνας* szójátékok közül csak a *στροφαῖον-στροφῶν* és a *δόλιον-δόλου* szójátékokat utánozza Arany, eléggé sikerült szójátékokkal:

«HERMES.

Ajtó mögé tehettek *Forgató*nak.

KARION.

Mit, *Forgató*? nem kell *felforgatás*.»

(Ar. 1152—53. v.)

Továbbá:

«HERMES.

Hát *Cselszövő*nek.

KAIRON.

Semmi *cselszövő*!

Nem járja most *csel*, sőt *őszinteség*.»

(Ar. 1156—57. v.)

1206—7. v. Arany szójátéka gyenge és nehezen érthető:

«Lám e fazékkal ép' ellenkező
Dolog történik, mint a többivel:
Mert más fazék *ősz* habját fölveti;
Ennek pedig alatta mén az *ősz* haj.» (Ar. 1203—6. v.)

Az eredeti, igen sikerült szójáték a γρᾶς kétféle értelmén fordul meg: «hab», «banya».

DANKA PLACZID.

A 'KOCSI' EREDETE.

Erről a tárgyról már sokan írtak kül- és belföldiek egyaránt, de végleg tisztába hozni mindeddig nem tudták. Ismeretes dolog, hogy a magyar eredet vitatói mellett akadtak olyanok is, a kik idegennek: németnek, csehnek, olasznak francziának akarták a *kocsit* elkeresztelni. Ma azonban már — mondhatni — általánosan elfogadják, hogy nemzetünket illeti meg a megalkotásának dicsősége. Cornides (Ung. Magazin I., II. és IV. k.), Riedl Frigyes (Nyelvőr XI, 103—106. l.) és Szamota (u. o. XXIV, 554—556. l.) nem egy nyomós erősséggel igyekeztek emez eshetőséget valószínűvé tenni, legfőképp pedig a következő két bizonyossággal: 1. a *kocsi* név magyar forrásokban előbb kerül elő (XV. sz.), mint külföldiekben (XVI. sz.); 2. tekintélyes külföldi írók, mint Dainero, Cuspinianus, Avila, Herberstein és mások, egyenesen magyar eredetűnek vallják; az utóbbi még azt is megmondja, hogy a Győrtől hat mérföldre eső 'Cotzi' (= Kocs) falunak nevétől származott.

E tanúságtételek alapján kétségtelenül jóval valóbbszínűnek kell tartanunk, hogy a *kocsi* magyar alkotmány, mint azt, hogy idegen jövevény, mindamelllett teljesen bebizonyítottanak nem fogadhatjuk el e véleményt, nem pedig azért, mert hirdetői pozitív oklevéli bizonyosságokkal eleddig nem tudták megtámogatni. Cornides és utána Riedl Frigyes ugyan megemlíti, hogy a *kocsi* szó előkerül már a kir. kincstartónak 1494—95-iki számadásában, de elfelejtik idézni az illető helyet meg a szöveget. Az 1523-iki országgyűlésnek ama Riedl említette (Nyr X, 104. l.) rendelete pedig, melynek értelmében a nemeseknek nem a szokás szerint *kocsiban* ('non in Kotsi, prout plerique solent'), hanem hadrakészülten kell megjelenniök, valamint az 1526-iki kir. kiadásoknak Cornidestől citált három adata (l. a NySzótárban) nem tekinthető igazában döntő erősségnek a *kocsi* eredetének tisztázásánál.

A hiányzó szükséges historiai tanubizonyosságokra nekem nem rég

véletlenül sikerült reátalálnom. Forgatván ugyanis Engel egyetemes világtörténelmének (megj. Halléban 1797-ben) 49-ik kötetét, ráakadtam egyebek közt ama számadásokra is, a melyekben Zsigmond pécsi püspök kincstartó és helyettese, Dombai Imre megöröktették a királyi udvarnak 1494. s 95-iki bevételeit és (1. kiadásait 17—181. l.) A bennük itt-ott előbukkanó magyar szavak felköltötték érdeklődésemet s űztek-ösztönöztek, hogy figyelmesen átolvaassam őket, — s íme szerencsésen oly adatokat leltem köztük, a melyek meglepő módon igazolják a *kocsi* magyar eredetét hirdető véleményyt. De hát tegyenek erről maguk tanúságot:

XV-o die Februarii:

Matheo *kuchy*, qui in negotio Re Mtis duxerat Thobiam et Georgium Banfy ad Wesprimium, dati sunt: fl. 6 (86. l.)

X-o Martii:

Curribero de Koch, qui ad relationem Korlathkwy transivit proboletis, dedi: fl. 6 (72. l.)

I-o Maii:

Ad mandatum Regie Mtis missa sunt ad Wysegrad pomarantia dulcia et acerba per unum *kochy* Dno Rgi empta. Per eundem *kochy* misse sunt lucerne et candeles parve Dno Regi ad Wysegrad, cui *kochy* pro expensis et laboribus datus est: fl. $\frac{1}{2}$ (111. l.)

XXVI-o Julii:

Matheo *kochy*, qui duxerat res Regie Mts et reduxerat bina vice ad Thatham et huc Budam dati sunt: fl. 4 (166. l.)

XXIX-o Octobris:

Pro *kochy*, qui prefatum Nicolaum cum prefatis rebus duxit Waradinum, dati sunt: fl. 6 (100. l.)

XIX-o Novembris:

Nicolao literato cum certis subis et prefatis pomis marantiis et aliis rebus ad Regiam Mtem ad Petrum Waradini, vel ubi repererit, pro expensis dati sunt: fl. 5, pro *kochy* iterum: fl. 5 (100. l.)

XXIX-o Decembris:

Ad relationem Bradach stabulariis et aliquibus Gubernatoribus equorum Re Mtis, puta Horwath, qui providet ad currus Re Mtis: fl. 1. duci: fl. 1, *Uni kochy Re Mtis*: fl. 1,

Látnivaló, hogy eme hiteles történeti adatok a *kocsi* szónak és a jelölte tárgynak magyar eredetét teljesen kétségtelenné teszik. Legérdekesebb s egyszersmind legnyomósabb köztük a második: „*curribero de Koch*”, a melyből szembeszökőleg kitetszik, hogy a *kocsi* valósággal *Kocs* helységnnek nevéből származik. De e mellett a többi példa is számottevő erősség arra, hogy a *kocsi* szó mi tőlünk került az európai nemzetek nyelvébe, nem pedig megfordítva; észrevehetni ugyanis, hogy

ezekben még *„currifer”*, tehát, *„kocsivezető, kocsis”* a jelentése. Ily értelemmel pedig egy külföldi nyelvben se találjuk meg, hanem csak a későbbi *„currus”* jelentéssel. Ez a körülmény tehát nyilvánvaló bizonyosság reá, hogy bennünket illet meg a megteremtésének dicsősége.

Ugyanezekben az 1494—95-iki számadásokban találunk oly adatokat is, a melyekben a *kocsi* név a *„currus”* jelzőjeként jelenik meg: *„currus kochy”,* azaz *„kocsi szekér”*:

I-o die Februarii:

Misit Dnus meus ad Zenth Gerghwara Gasparum Alemannum pro portandis pecuniis Regie Mti cui pro expensis et ad *currum kochij* dati sunt: fl. 12 (79. l.)

I-o Augusti:

Missi sunt per Ram Mtem Ivan Slezak aulicus et prepositus Pragensis, nec non Jacobus bombardarius Regie Mtis in tribus *curribus kochy* in Nandor Albam . . . (167. l.)

XXX-o Septembris:

Jankoni, familiari Dni thesaurarii ad dicatores cottus Zemplenien-sis per unum *currum kochy* pro pecuniis misso pro expensis et vectori dati sunt: fl. 6 (172.)

Ezek az adatok meg azért érdekesek, mert a bennük feltűnő *„currus kochy”* kifejezés szépen összetalál a 16. századi külföldi íróktól említett s magyar eredetűnek állított *„carro da cocia”, „Gotschiwagen”, „Kolzschí Wägnen”* kitételekkel. A pontos egyezés világosan mutatja, hogy ezek a nyelvünkben egész a jelen századig használt *„kocsi szekér”* elnevezésnek átültetett képmásai.

Befejezésül megemlíthetem, hogy átnéztem a királyi udvarnak 1526-iki kiadásjegyzékét is, a melyet szintén Engel Keresztély adott ki *„Monumenta Ungaricá”*-iban (Bécs 1809, 187—236. ll.) A *„pro expensis et solutione currus v. curruum kochy”* kiadások ebben is igen sokszor elő-kerülnek; ezek mellett azonban oly adatokra is bukkanunk a töredékben, a melyekben már maga az eredetileg jelző gyanánt használt *kocsi* név jelenik meg *„currus”* jelentéssel, mint:

Pro expensis et solutione *kochy* dati sunt in cupreis monetis: fl. 23 (207. l.)

Sigismundo Nagh, familiari nostro Wiennam pro adducendo argento . . . cum duobus *kochy* misso pro exp. et solutione eorundem *kochy* dati sunt in cupreis: fl. 100 (210. l.). stb. stb.

Föltűnő, hogy ugyanitt olyan két példát is találunk, melyekben a *kocsi* még eredetibb *„currifer”* értelmet mutat:

Feria III. prox. post fest. b. Barnabe apostoli:

Luce *currifero kochy*, qui Matheum Pothony et Urbanum Soos

..... ad Posegam duxit et reduxit, pro mercede dati sunt in bonis per 2-os fior. 25 (207. l.)

Fer. V. prox. ante fest. b. Johann. Baptiste :

Quinque curiferis *kochy*, qui Dnum cancellarium . . . Strigonium missum duxerunt, soluti sunt : fl. 25 (223. l.)

A *kocsi* magyar eredete tehát történeti emlékeinkből minden kétséget kizáró bizonyossággal igazolható; sőt még az is kimutatható belőlük hiteles adatokkal, mily fejlődésen ment át a jelentése. A közlöttem tanuságtételekből látjuk, hogy Herbersteinnek teljesen igaza van, midőn 1518-ban azt írja, hogy a *kocsi Kocs* község nevétől nyerte eredetét, (V. ö. ,curifer de Koch'), a quo et vectores currus nomen acceperunt *Cotzique* adhuc promiscue appellantur' (Rer. Moscovit. Comment. 108. l.) A *kocsi* szót ugyanis 1494 körül, sőt még 1526-ban is ép úgy használták a Kocs-ról származó híres fuvaros szekereseknek, mint könnyű fődött szekereiknek jelzésére. Csak a XVI. században lett a ,currus' fogalmának általános jelölőjévé, a mely értelemmel azután, mint nemzetünk dicsőségének egyik hirdetője, átvándorolt az európai népek nyelvébe is.

RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN.

A MAGAHITT KALMÁR.

E Közlöny múlt októberi számában Kardos Albert az érdeklődők figyelmét egy, a fentebbi czímen nemrég több napilapunkban megjelent s Csokonainak tulajdonított költeményre hívta fel, egyuttal a mű »több belső és külső körülménye» alapján, melyekre azonban csak röviden utal, a Csokonai szerzőségével szemben támadt kétségének adva kifejezést. E kételkedéshez a magam részéről is hozzájárulok, és pedig azon chronologiai eredmények kapcsán, melyeket e költeménynek — Kardos által is sejtett — idegen forrásával való összevetéséből nyerünk.

Mert »A magahitt kalmár» tárgya csakugyan kölcsönvétel. Eredetije ott van amaz elbeszélések között, melyek segélyével az elmés Seherazáde birja reá Riár sahot kegyetlen szándékának halogatására.

Az »Ezeregy éj» meséi Európában először tudvalevőleg Galland francia fordítása*) révén lettek ismeretessé a múlt század elején. Neki azonban az »Ezeregy éj»-nek egyetlen teljes kézírata nem állván rendelkezésére, a mesék nagy része hiányzik fordításából s — a mi Cso-

*) *Les mille et une nuits*, contes arabes traduits en français (p. A. Galland). Paris, 1704—1708. XII Voll. 12°.

konai szerzősége kérdésének szempontjából nagyon fontos — nincs meg benne «A magahitt kalmár» története sem. Galland művét 1787-ben *Chavis* és *Cazotte* folytatták s e rococo szellemű folytatásból, valamint nemsokára megjelenése után (1790 és 1792 közt) eszközölt német és angol fordításából szintén hiányzik történetünk. Előbb nem is akadunk reá a hírneves arab gyűjtemény fordításai közt, mint *Scott Jonathan* kapitány-nak 1811-ben megjelent «Ezeregy éj»-ében,* mely Galland művének 5 kötetes angol fordítását egy kötetnyi új anyaggal gyarapította. Elbeszélésünk egyik versiója e gyűjteményben, egy bolond szájába adva, a 355—357. éjszakákra esik s egyes részleteiben meglehetősen eltér «A magahitt kalmár» magyar történetétől. Így, hogy kisebb eltéréseket mellőzzek, a Scott féle angol versio egész másképen motiválja a szép nő cselvetését, mint a magyar változat. Az ifjú kalmár elbizakodottságáról az angolban szó sincsen; a leány itt azért áll boszút a kereskedőn, mert ez együgyűségében gúnynak véelve a nő írásban átnyújtott szerelmi val-lomásait, kikergeti őt boltjából.

A magyar változatnak teljesen megfelelő történetért még tovább kell mennünk *Langlès*-nek 1814-ben kiadott francia *Sindbad*-fordításához, mely mellé *Arab Sah* «Fakihat al-Kalifa stb». (A kalifák időtöltése stb.) cz. művéből csatolta történetkénk fordítását; innen ment azután át az «Ezeregy éj» *Gauttier*-féle francia kiadásába.** E munka nincs kezemnél, de bennünket érdeklő meséjével megegyezik az «Ezeregy éj» *Habicht, von der Hagen* és *Schall* eszközölte német fordításában (Breslau, 1825. IV. és u. o. 1836. XV. köt. 12-r.) a 193—194. éjszakák «Frauenlist» cz. elbeszélése, melyből meggyőződtem, hogy a magyar változat végső forrását ebben a verzióban kell keresnünk. Ime összehasonlítás kedvéért az elbeszélés rövidre fogott meséje: Élt Bagdadban egy csinos ifjú kalmár, ki boltja ajtaja fölé a következő szavakat íratta: «A férfi fufangjának nincsen párja; mert még az asszonyi fufangot is fölül-múlja». Egy arra menő szép leányt boszant a kérkedő felírás s meg-esküszik fátylára, hogy a kalmárt megleczkézteti. Vásárlás ürügye alatt beköszönt tehát hozzá, káprázatos szépségével elcsavarja a fejét s a szerelem hevétől lüngoló ifjúnak elpanaszolja, hogy fősvény apja, a főbíró, csak hogy a kiházasítás költségeit megkimélje, nem akarja őt férjhez adni.

*) *Arabian Nights entertainments* carefully revised and occasionally corrected from the Arabic. To which is added a selection of new Tales now first translated from the Arabic: also an introduction and notes by Jonathan Scott. London, 1811. Voll. VI. 8°.

**) *Les mille et une nuits* trad. en français p. Galland, nouv. édition rev. accomp. de notes, augmentée de plus. contes trad. p. la prem. fois . . publ. p. Ed. Gauttier. Paris, 1822—24. T. I—VII. 8°.

A kalmár a leány távoztával azonnal a bíróhoz megy s ennek minden szabadkozása daczára, megkéri leánya kezét, egyelőre 5, a lakodalom utánra pedig 15 zacskó pénz fizetését ígérve. Hiába beszéli őt le az apa újlag, az ifjú nem hallgat reá s már a következő éjjel látni óhajtja menyasszonyát. Vágya teljesül is s midőn a leány arczáról a fátyolt félre vonja, egy nyomorék szörnyetegre esik tekintete. Alig várja, hogy megvirradjon, s haza siet, hol barátai gúnyosan üdvözlík őt. Majd újra megjelenik nála a gonosz csiny szerzője, kitől számon kéri, miért tette ezt vele? A nő megmondja, mi bosszantotta s megígéri neki, hogy kimentí a kelepceből, ha boltja fölé arany betűkkel odaíratja: «Nincsen párja a nő furfangjának, mert a férfiak furfangját is fölülmulja». Mihelyt ez megtörtént, azt tanácsolja az ifjúnak, hogy menjen a fellegrvár alá s fogadja fel az ott tanyázó komédiásokat, majom- és medvetánczoltatókat, hogy másnap gyűljenek össze ipja házánál s üdvözlíjék őt, mintha valamennyien rokonai volnának, ő meg oszszon ki pénzt közöttük. Így is történik s a furcsa rokonságtól megrémült főbíró siet leánya frigyét a kalmárral fölbontani, ki azután bájos megréfálóját veszi nőül.

Kétségtelen, hogy «A magahitt kalmár» története ez elbeszélésnek mása, de kétségtelen az is, hogy Csokonai, ki 1805-ben halt meg, nem meríthetett sem Gauttier, sem Habicht s társai két évtizeddel később megjelent művéből s így szerzőségét a külömben csinosan perdülő, színes versektől el kell vitatnunk, mert az említett két fordítás megjelenése előtti időből elbeszélésünknek ez a versiója az európai irodal-makban — tudtomra — nem fordul elő.*)

Igaz, van egy változata, mely — ami az időrendet illeti — szolgálhatott volna forrásúl Csokonainak, de ennél a cselekvény menete oly fontos motívumokban tér el «A magahitt kalmár» történetétől, hogy — szemben a fennebb kimutatott szoros egyezéssel — a magyar elbeszélés eredetijeként szóba sem jöhet. E variáns *Petis de la Croix* először 1710-ben megjelent «Mille et un jours» czímű, perzsából fordított mesegyűjteményének**) II. kötetében található, mint a XLVIII—LV. napok elbeszélése. A történetet Fadlallah herczeg, Bin-Ortoc, Mousel királyának fia meséii el, kit Bagdad felé utaztában a beduinok mindenéből kifosztván, sok viszontagság után mint koldus csavargó kerül a

*) Fölösleges tán említenem, hogy az eredeti arab szövegek kérdésünk szempontjából nem jöhetnek számba; különben ezek kiadásai is későbbi keltűek Csokonai halála événél: az első — Calcuttában megjelent — kiadás 1811-ből való.

**) Les mille et un jours. Contes persans, trad. en françois par M. Petis de la Croix. Paris, 1710. V Voll. 12-o. (Elöttem amsterdami kiadása 1711—1713-ból.)

bagdadi kadi elé s ez, értesülve az ifjúnak Zemroude, Mouaffac, volt bagdadi kormányzó leányához való szerelméről, eszközül akarja őt felhasználni, hogy boszúját tölthesse a kormányzón, ki neki haragosa s kit állásából is ő túrt ki. Czélja elérésére a rongyos öltözetű ifjút, kinek származásáról nem tud, finom ruhába öltözteti, s a basrai herczegnek adva ki, az alatt a szín alatt, hogy békülni akar, elmegy Mouaffachoz s megkéri az ifjú számára leánya kezét. Mikor ezután az esküvő megtörtént, gúnyos izenet kíséretében küldi el Fadlallahnak koldús rongyait s visszakéri a számára adott álruhákat. Az ifjú herczeg ekkor csudálkozó neje előtt felfedezi igazi származását. Az elmés Zemroude azonban nem éri be a felsült kadi kudarcával, még külön is boszút akar rajta állani s e végből a kadi elé menve, ott egy Ousta Omár nevű ruhafestő leányának adja ki magát s miközben kaczerkodásával a kadi egészen elbódítja, elpanaszolja neki, hogy atyja nem akarja férjhez adni, hanem rút voltának hírével riasztja el kérőit. A szerelemtől ittas kadi lépre megy s első feleségét hozományostul haza küldve, megkéri s a festő minden szabódása ellenére elveszi ennek leányát, csak a házassági szerződés megkötése után, mikor a festőnek szörnyeteg leányát házába viszik, véve észre kegyetlen megcsalását. A tréfa első neje hozományán kívül a festőtől kikötött 1000 db aranyába kerül, de a fekete májú mese-szerző még ezzel sem éri be: a kalifával hivatalvesztésre és élethosszig tartó fogságra ítelteti a szegény kadi, melyet ráadásul még Ousta Omár leányával kell megosztania.

Nyilvánvaló, hogy ez a história, melynek az «Ezeregy éj» fennebb ismertetett történetkéjével valamelyes atyafiságban kell lennie, annak mozzanatait oly összefüggésben tünteti fel, hogy «A magahitt kalmár» szerzőjének mintául sem maga nem szolgálhatott, sem a «Le Cadi dupé» című belőle szabott opera, melylyel *Lemonnier* úr 1761-ben gyönyörködtette a párizsiakat.

Szóval a «Magahitt kalmár» a mondottak után Csokonai szerzőségével nem dicsekedhetik.

Avagy talán a keletről tisztán szóbeli filatio útján hozzánk jutott népmesében keressük a magyar költemény forrását, mint ahogy néhány ritka s kétes esetben csakugyan találunk ilyet Európában az «Ezeregy éj» meseanyagából is? Utóvégre nem teljesen lehetetlen, de e föltevést addig tegyük félre, míg szakértők minden kétséget kizárólag meg nem állapították a karczagi kéziratról, hogy valóban Csokonai kezétől származik.

Én — megvallo — Tamás vagyok benne.

BINDER JENŐ.

HAZAI IRODALOM.

Publius Terentius Afer vígjátékai. A Magyar Tud. Akadémia megbízásából fordította dr. Kis Sándor kegyesrendi tanár. Budapest. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. 1895. 8-r. XX, 620 lap. Ára 3 frt.

Akadémiánk e fordítás kiadásával ismét gazdagította a klasszikus rók magyarra fordított műveinek szép sorát. A fordítónak is kiváló érdeme, hogy Arany János és Csiky Gergely munkájához hasonló becsléssel végezhetett: Aristophanes, Sophocles és Plautus nehezen fordítható műveihez szép sikerrel sorozhatta a szintén nehezen fordítható Terentiust, a melyet a következő sorokban ismertetni szándékozom. Az eredetivel való összehasonlításban Alfred Fleckeisen szövegkiadását (Bibliotheca scriptorum Græcc. et Romann. Teubneriana, 1874.) használtam, a mely kétségen kívül jobb a fordítótól alapul vett Lemaire-féle kiadásnál (Parisiis, 1827).

Az előszó e magyar fordítás megjelenhetésének érdekes sorsát mondja el. Azután a fordító bevezetése következik: Terentius életéről és műveiről. A régebbi magyar Terentius-irodalomhoz kiigazítólág megjegyzem, hogy *Superintendens Kis János* egyik fordítása, Az Androszi Leány külön is megjelent Kassán, 1829-ben; ezt adta ki változatlanul, csupán új címlappal és új borítékban, Burián Pál könyvtáros Kolozsvárt, 1836-ban. Az attikai vígjáték rövid, könnyen olvasható leírása után fordítónk Terentius életéről, irodalmi működéséről és műveinek az újabbkori drámai irodalomra való hatásáról szól. Ahhoz, hogy a római közvélemény Terentius korának legműveltebb előkelőit. Scipiót és Læliust, tartotta munkatársainak, meg kell jegyeznünk, hogy ezek akkor, mikor Terentius vígjátékait írta, még igen fiatal emberek voltak; idősebb férfiaknak kellett azoknak lenniök, kikre Ad. prol. 19—21. sorai vonatkoznak:

... A kiket zeret a nép,
S ti mind, s a kiket mindig szívesen
Köcettek békén s harcban egyaránt.

Talán a tudós C. Sulpicius Gallus, kinek consulsága alatt T. első műve színre került s a ki a római nemesek között leginkább foglalkozott a görög irodalommal, vagy Q. Fabius Labeo és M. Popillius, mindketten volt consulok és költők, segítették. Más forrásművekben azt olvassuk, hogy L. Furius Philus, Scipionak és Læliusnak barátja, a kit Cicero díszes latinságáért dicsér, járt a kezére. Cicero is azt írja e mende-mondáról (ad Att. VII, 3.), hogy a vígjátékok díszes nyelvezetéből azt következtetik, hogy Lælius a szerzőjük. Nepos is jegyezt fel adomát

Laeliusról. Midőn ugyanis egyszer Laeliust neje ebédhez hívta, azt monddta, hogy ne zavarják; mikor pedig jó későn megjelent az ebédlőben, azt monddta, hogy ritkán írt olyan sokat, mint most, és midőn felszólították, hogy dolgozatából valamit felolvasson, azt a részt adta elő, a mely később T. Heautontimorumenosának negyedik felvonásában a negyedik jelenetet képezte. Ügyes az Andria színrehozataláról szóló adoma is. Midőn a még ismeretlen költő 166-ban e művét színrehozatal végett az ædiliseknek átadta, a jóhírű színműíróhoz, Statius Cæciliushoz utasították, hogy annak olvassa fel, az mondjon róla ítéletet. Cæciliust éppen ebédnél találta és mivel költőnk nem valami díszes ruhában jelent meg, Cæcilius csak padra ültette, lectusa mellett. Azonban alig olvasott T. néhány verset, máris felszólította Cæcilius, hogy üljön mellé és egyék vele; ebéd után nagy csudálattal hallgatta végig az egész művet.

Fordítónk T. minden egyes vígjátékának rövid tartalmát is elmondja bevezetésében és néhány szóval ítéletet is mond a színművekről. Ezen ítéletekkel nem érthetnek mindenben egyet. Meglehet, hogy pszichológiai tekintetben csakugyan az Ad. T. színműveinek «koronája» azonban a színpad és a színművön mulatni vágyó közönség szempontjából bizonyosan a Phorm. a legkülönb. Úgy hiszem, ezt bizonyítja az is, hogy ezen darab anyagát idomította át Molière *Les fourberies de Scapin* című vígjátékává. Az Ad. azért vonja inkább magára a színmű-irodalom kutatóinak figyelmét T. egyéb vígjátékainál, mert a tőle művelt cselészövényes vígjátékok köréből kiválik és tartalmára nézve jellemvígjáték. Összes művei közül csupán ebben fejlődik a főszereplőnek, Demeának, jelleme és gondolkodása módja, a mint a cselekmény előre halad. Valamint bonyadalma, úgy kifejelete is Demea jellemével forrt össze. A T. minden művében uralkodó sablonon kívül, mely különösen a jellemek megválasztásában és szembeállításában mutatkozik, még más érdekes, szintén sablonszerű jelenséget láthatunk: a Hecyrát kivéve minden vígjátékában az előtérbe helyezett szerelmes pár mellé egy másik kevésbé jelentékeny helyez. Ez olyan sajátság, a melyet tökéletesebb alakban és mélyebb értelemmel Shakespeare-nél is megtalálunk, a ki vígjátékai-ban a főcselekmény mellé alárendelt cselekményt tesz, hogy, mint a tükör, amannak vonásait komikusan eltorzítva visszaverje. Az Ad.-ben pl. az érdeklődésünket teljes mértékben lekötő szerelmes pár Aeschinus és Pamphila; Ctesipho és Bacchis viszonya, mely a szerelem nevére nem méltó, amazok érzelmeit reflektálja. T. műveinek zenéjéhez jó lett volna fordítónknak megjegyeznie, hogy az előadás módja a római comœdiában háromféle volt: 1. vannak fuvolakíséret nélkül a színészektől pusztán szavalt jelenetek, melyek jambikus trimeterekben vannak írva és melyeknek neve *diverbia* vagy *deverbia*; 2. trochaikus és jambikus tetrameterek, ből álló részek, melyeket a színészek fuvola kíséretével melodramái-

módon adtak elő; 3. olyanok, melyeket egy énekes fuvolakiséréttel mint monodiákat énekelt, a színész pedig megfelelő taglejtéssel ábrázolt. E két utóbbi az úgynevezett *canticum*-ok.

Áttérve magára a fordításra, megjegyzéseimet könnyebb eligazodhatás kedvéért, nem tárgyak szerint csoportosítva, hanem a színművek soraihoz fűzve, adom elő.

Az első vígjáték címe *Androszi lány*. Ennél is, meg a következőknél is: *Herélt, Önként bűnhődő, Testvérek* kétségen kívül jobb lett volna a helyes magyarság tekintetében névelőt használni: *Az androszi lány, A herélt stb.*, a hogy a két utolsónál olvassuk: *Az elősdi, Az anyós*. A személyek között van Glycerium, «más néven *Pasibula*»; így van az 1283. versben is és a bevezetésben, az Andr. tartalmának elbeszélésében, a XI. lapon. Fleckeisen igen találóan *Pasiphila*-nak olvassa e nevet. A prologus 18. sora (zárójel között fogom Fleckeisen sorainak számát feljegyezni; ez a 17. vers): *faciuntne intellegendo, ut nil intellegant?* nagyon szabadon van fordítva: *Magok sem rálják, a mit vallanak*; úgyszintén a 25—26. (23.) v. is: *Malefacta ne noscant sua, Mert visszahull fejökre rágalmuk súlyos köve*. Téves fogalmat ad a rabszolgák helyzetéről a 38. (35.) v.: *Mióta szolgáltnak fogadtalak, Ego postquam te emi*. A 231. v. után kimaradt az eredetinek 198. sora: *Aut velle in ea re ostendi, quam sit callidus*. Ugyanott a jegyzetben kétszer látható ugyanazon íráshiba: *Sphynx*. A 404. sor után is elmaradt az eredetiből egy fél sor (323.). A 462. sorban e tájszót olvassuk: *villoglak* (357: *circumspicio*); meg a 337. lapon, az Ad. 184. (157.) versében is: *villogsz, respectas*. Annyit jelent a helyek összefüggése szerint, mint: vizsgál, kémlel, keresgél a szemével. Jó lett volna jegyzetben megmagyarázni; lám az egészen ismeretes *hékdás* szót a 72. lapon megmagyarázza fordítónk. Az 511. sor: *Épen ezért emezzel ne szakíts* nem helyes fordítás, mert hiszen Pamphilus nincsen Chremesszel jó viszonyban (392—3: *Nec tu ea causa minueris Hæc quæ facis, ne is mutet suam sententiam*). Az 552. sorban ezt: *Nem mondtam-e?* fordítónk Bentley nyomán Davusszal mondatja, a mi bizonyára jobb, mint Fleckeisen olvasása, a mely szerint ez is Byrrhiának jut. Általában a fordítás alapul vett eredetijének nyomán inkább Bentley kiadásával egyezik, mint az újabb kiadásokkal. A 43. l. jegyzetéhez mondhatni, hogy a drachma nem aprópénz, hanem a görög pénzrendszer ezüst egysége volt, akárcsak nálunk a forint. A 658—9. sort Fl. és B. egészen Davusnak juttatja (505: *Tibi verba censes falso: itaque hercle nil iam muttire audeo*), fordítónk pedig Simoval szakíttatja félbe: *Méltatlanul, a mit aztán gúnyosan kell érteni*. A 818. sorban nem helyes Davus szava: *Megvan már a mód*, mert ha megvolna már, Pamphilus nem fenyegetné továbbra is, hanem kérdezné, hogy mi az a mentő mód; (622: *Jam aliquid dispiciam*). Könnyen ki

és javítható a versmérték sérelme nélkül: *megvan már helyett meglesz majd*. A 929. sorban fordítónk Charinusnak is juttat egy szót: *Derék*; (702—3.) az egészet Pamphilus mondja: *fortis, Scio, quod conere*. A 940. sorban azt mondja Davus a türelmetlenkedő Charinusnak: *Te kishitű*; ez nem helyes fordítás; nagyon komoly, ünnepies e jelző, szóval más értelmet ad az egész helynek, mint az eredeti (710.): *Eho, tu impudens*. A 948. sorhoz való magyarázatot meg kell változtatni (nyilván sajtóhiba van benne): Davus nem jöhet Glycerium házából, hanem oda megy (házából h. kell: *házába el*). A 949. sorban szokatlan ez a szó: *mindj*. Erről is könnyű tenni: *Tüstént jövök*. A könyvnek technikai hibája, hogy jegyzetbe való dolgokat a szövegben kell olvasnunk; pl. a 74. lapon (*D.*) azt jelenti, hogy Davusról beszél ott Mysis. A 995. versben más olvasat van fordítva, mint B. vagy Fl. kiadásában (753—4.) E magyarázó szó: (*Halk*) sajtóhibából az 1002. sor elé került; egy sorral lejjebb kell lennie. Az 1008. sorból kimaradt Chremes csudálkozó felkiáltása: *Hem* (765.). Az 1253. versben nincs meg Pamphilus közbeszólása (928: *Hem, perii*), a mely épenséggel el is maradhat. Az 1302. sorban fordítónk Bentley kiadása szerint fordít: *Én parancsolám*, (955. *At ita iussi*); Fl. szerint: *haud ita iussi*. Mind a két olvasás nehézkes értelmet ad. Az 1334. sorban zavaró: *S te is*; nincs is meg sem B., sem Fl. kiadásában (973.). Fordítónk az Andriának nem hosszabb, 1003 sorra terjedő befejezését választotta, hanem a rövidebbet, a mely a műnek a 981. verssel végét veti. Pedig az *alter exitus*-nak megvan a maga jogosultsága (l. Fleckeisen XIV. l.) és fordítónk Phormiohoz pótlékképen hozzáadta az V. felvonás 10. jelenetét, a mely Lemonnier-től való és elég jelentéktelen.

Az *Eunuchus*-hoz következő megjegyzéseim vannak. A személyek közt helytelen a *Sanga* személyére adott magyarázat: *hadnagy*; az eredetiben *serrus* és a 916. (776.) sorban csak a komikum kedvéért van a nevetséges hadjáratban hadnagynak (*centurio*) nevezve. Az előbeszédben a 11—15. sort meg kellett volna jegyzettel magyarázni; így érthetetlen a benne rejlő célzás. A 75. sor: *Bűnösnek valold magad* az eredetiben másképp van (69.): *Et te ultro accusabit*. A 83. v. *Ila tetszik* helyesen: ha van eszed (76: *Si sapis*). A 94. sorban Phædria szavai mellől elmaradt e megjegyzés: (*halkan*), vagy (*félre*). Az ilyen szinttechnikai megjegyzés hiánya nagyon kellemetlen az olvasóra nézve. Még többször fordul elő. A 131. sorhoz írt (*Ph.*) jegyzetbe való. A 137. verset jobb Parmenonak adni (129.) és Parmeno egyetlen szavát: *Kételkedel*, Thaisnak kell juttatni. A 167. sorban: *Helyes. Dicsérlek. Birja. Férfi vagy*, homályos a harmadik mondat; ki bírja? (154: *Eu noster, laudo: landem perdotuit: vir es*). Érdekes, hogy hányféle szóval fordítja művünk a *parasitus*-t. A 257. v. *A tiszt bolondja* (228): *parasitus militis*);

a 299. v. *Az ingyenélők* (264.); a 400. v. *Egy naplopó* (347.). A 270. v. *Megszántam őt* más, mint az eredeti (239: *Hic ego illum contempsi prae me*). A 335. v. *De ifjú gazdám' látom jönni*, talán jobb volna: *De kis gazdámat*, vagy *Kisebb gazdámat*, a mivel a sor mértéke nem válnék rosszabbá. Az eredeti (289.): *Sed video erilem filium minorem*. Helyesen maradt ki a 350. versből e pár szó (302.): *tum autem qui illum flocci fecerim*. A 359. v. *Úgy van* nem hű fordítás; Parmeno így szól (311.): *Age, inepte*. A 381. sor után elmaradt az eredetinek 330. sora, a mi nem nagy baj. Az eredetinek 357. sora az eunuchusról jellemzőbb a fordítás 413—4. versénél: *Inhonestum hominem . . . senem mulierem*, *E vén pimasz butát*. Pompás a 381. v. fordítása: *At enim istae in me cudetur faba, S én iszom meg a levét*. A 454. sorból sajtóhibából kimaradt egy vagy két szó: *nem*, vagy, a mi jobb: *majd nem*, *Tedd meg*, *de én felelős leszek*, (388.) *Verum ne post conferas Culpam in me*. A 474. s. találóan van fordítva: *Midőn torkig lakott velők*, (406.) *Quasi ubi illum expueret miseriam ex animo*. A 492. sor második felét halkán mondja Gnatho. Az 531—2. sor értelmét elrontja a rosszul alkalmazott írásjel: *Oh, nagyon!* *Jól kezd!*. Helyesen így kell: *Oh, nagyon jól kezd!* (457—8.) Az 534. sorban *karom* nyilván sajtóhiba e helyett: *barom* (459—60.) A 657. sorban kissé kevés van: *Tudod, dicsérni én őt nem bírom*, (566—7): *Quom ipso me novis quam elegans formarum spectator siem, In hac commotus sum*. A 703. sorban Antipho szavát (604.) *Fateor*, inkább így kellene lefordítani: *Igaz!* T. i. igazad van, ezt nem lehet kérdezni. A 804. sorban fordítónk Bentley olvasatát veszi alapul, a mely Fleckeisenénél jobb: *Vettem*, (690.) *emerim*. A 811. sorból kimaradt: *Monstrum hominis* (695.) A 855. versben nehéz a latin példabeszéd fordítása: *Sine Cerere et Libero friget Venus* (732.), *Tüzes bor, szép szemek . . .* A 931. s. köv. v. fordítónk jobban osztja fel a szerepeket, mint Fl. a 786. s. köv. v. A 946. v. Thais szava: *Őt kedvesemnek nézni?* másképen van (795.): *Quid cum illo agas?* A 838—9. verset Bentley szereposztása szerint fordítja szerzőnk 104—5. sorában. Jó magyaros az 1177. v. *Ha addig élek is*, (990.) Az 1275. sorban Gnatho szava: *Ez kislelkűség*, nem is hű és nem is illik sehogysem a helyzethez; (1066.) *Non cognosco rostrum tam superbum*. Az 1284. sorban jobb, ha Phædria mondja: *Hm!* *Úgy?* *Így* Fl. is. Az 1294. sorban meg Chærea jobban kérdezheti, mint Phædria: *No, mit határozunk?* Az 1082. sorban nehéz volt Thrasoról ezt fordítani: *Accipit homo nemo melius prorsus neque prolixius*, az 1295. sorban: *Páratlan buta*. Az utolsó sorban a Cantor el van hagyva itt is, a többi vígjátéknál is, úgy mint Bentley kiadásában is.

Az *Önként bünhődő* előbeszédjének 45—6. sorát így fordítja szerzőnk: *Figyeljetek s engedjétek nekünk Színjátékát csendben lejátsszanunk:* (35—6.) *Adeste aequo animo: date potestatem mihi Statarium agere ut*

liceat per silentium; pedig e színműről már a XIII. lapon megmondja fordítónk, hogy: *A darab lefolyása nyugodt; úgynevezett fabula stataria.* A 38. sorban levő *sycophanta impudens*-et így fordítja szerzőnk, nem helyesen, a 48. versben: *kizelgő buta.* A fordító 54. sorában a *kar* elnevezés könnyen félreértésre adhat okot; a 45. versben egészen más van: *Si lenis est, ad alium defertur gregem.* A 179—80. v. *Innen az, Ha egy kevéssé könnyelműen él másképp érthető* Fl. és B. kiadásában egyaránt (154.). A 190. sor fordítása és a hozzá való jegyzet nagyon ügyes. Az eredetinek 220. sorában több van, mint a fordítás 274. versében; *Is mi, ubi adhibet plus paulo, sua quæ narrat facinora! Ah, mit is mondott imént!* A fordítás 283. 7. sora mást ad, mint a mi B. és Fl. 228—9. versében van. Az 556. sorban nem magyaros ez: *Kérlek, hol ő?* (430: *ubi namst quaeso?* Syrus a 684—5. verset halkan mondja, a mit meg kellett volna jegyezni. A 701. versben egy vessző egyenesen értelemzavaró: *S ha megtörténnék, ellened, Chremes, kitünő cselt készítenék; a megtörténnék* szó után levő vesszőt el kell hagyni. Az írásjelek használatában egyáltalán nagyon sok a hiba; felkiáltó-jel pl. igen kevés helyen van, a hol kellene, a mi a mondatnak értelmét néha szinte felismerhetetlennek teszi; a sok kettős-pont pedig, a mely Plautus és T. latin kiadásaiiban is hosszantja az olvasót, fordításunkban is alkalmatlankodik. Mind e hibákat nem jegyezhetem itt fel helyszűke miatt. A 643. versben levő *Nil vident nisi quod lubet* mondatát az összefüggés miatt másképp kell fordítani, nem így, 828: *Nem nézi, csak mi ép' javára van.* Az eredetinek 716—7. sorában is más van, mint a mit fordítónk a 928.—30 v. ad: *Azt véled: az idővel játszhatunk? Csak egy napom van pénzt teremteni; Egyébre rá nem érek; Quid malum me ætatem censes velle id adsimularier! Unus est dies dum argentum eripio: pax: nil amplius.* Ime itt is vannak példák a kettős-ponttal való visszaélésre. A 963. versben nehezen érthető Bacchis kérdése: *És itt is úgy leszünk?* (742.) Az 1045—7. v. tartalma fordítónknál egészen mássá lesz, mint az eredetinek 815—7. sora. Az 1087. sorban Menedemusnak nem jut szó B. és Fl. kiadása szerint (853.). Az 1091. v. után elmaradt az eredetinek 858. sora: *Quidvis tamen iam malo quam hunc amittere.* Szokatlan az 1128. sorban a következő kifejezés: *Furfangja vágódott eszembe.* Gyengéden fordítja le szerzőnk az 1154. sorban a meglehetősen szókimondó 903. verset: *Huc est intro latus lectus, vestimentis stratus est;* abba a szóbába megy aztán Clitipho és Bacchis; szintígy a 906. verset: *Ubi abiire intro, operuere ostium.* Az 1389. versben Phanocrates szomszéd lányának leírásában *pisze* mégis csak nagyon szabad fordítása ennek: *adunco naso* (1062.); a *cæsia* (macskaszemű) pedig elmaradt. De hát azt a sok női szépséget nem is lehet egykönnyen a versbe szorítani!

Az Ad. személyeinek jegyzékében *Psaltria* úgy tűnik fel, mintha

a cziperás leány neve volna; még inkább látszik tulajdonnévnek a 337-9. lapon olvasható technikai megjegyzésekben; később, az 510. versben *cziperás leány*, a 622. v. *hárfáslány* a *psaltria* szónak fordítása. Ezen psaltriának neve a kiadásokban, ha általában mint afféle néma személy a *personae* jegyzékében előfordul, így olvasható: *Bacchis meretrix*. L. Die Comödien des P. Terentius, erklärt von A. Spengel (Berlin, Weidmann, 1879.), II. füzet: Adelphoe, XVI. l. fordítónk a prologus utolsó-előtti sorában a legtöbb kiadótól eltérőleg nem tételez fel hézagot. Igaza van. A 43-45. sorban más az értelem, mint az eredetiben. A 99. sorban az *ej* helyébe *no* ajánlatosabb. A 101. v. egészen más, mint az eredetiben a 118-9. sor. A 185. s. e szava: *Vakmerő*, helyesen Aeschinus mondja a köv. három sort. A 203. sor félreérthető, mintha Sannio is akarna ütni, (172.) pedig csak a félelmét rejtegető embernek közönséges hetvenkedése: No azt szeretném látni! Nem épen rossz, de szokatlan, feltűnő a *vakmerés* szó a 208. versben, a mely még Phorm. 236. és 468. versében fordul elő fordításunkban. A 236. sor fordítása B. olvasata szerint való (191.): *Minis viginti tu illam emisti, quæ res tibi vortat male!* A 237. sorban levő *mennyit?* nem jó fordítás; *quid?* a. m. hát . . . (192.). A 275. v. *No lám!* minden kiadásban Syrus szava; azonban így is egészen jó az összefüggés. A 284. sorban levő *megkaptad biztosan* nem helyes fordítás; v. ö. Spengel Ad. 223. és C. Dziatzko, Ausgewählte Komödien des P. T. Afer, 2. Bändchen: Adelphoe (Lpz., Teubner, 1881.), e helyen. A 292. versben Syrus halkan beszél; a 306. v. két első szavát szintén a közönség felé fordulva mondja. A 345. v. után fordítónk az eredetinek 267. sorát kihagyta (*In tutost omnis res, omitte vero tristitiam tuam*) és ennek következtében az ő 346. sora érthetetlen: *öt felejttem, — kit?* Az eredetiben: *Ego illam omitto* (t. i. *tristitiam*). A 448-9. v. *Kezdetben is Vigyáztunk erre már, olyan dolog egészen mást mond, mint az eredeti* (338.). Az eredeti 342. v. hiányzik a fordításban. Az 527-8. sorban sajtóhiba is van: az első (*fenn*) helyett olvasandó: (*felre*); aztán e szavak: *Hisz én legeltetem* nem épen szerencsés, nem azonnal megérthető fordítást képeznek (401.). Az 577. vs. fordítónk jó, magyaros nyelvben erősen feltűnő magyartalanság: *Velünk gyermekkorunktól jóbarát*. A 616. sorban talán sajtóhiba e szó *kor*, e h. *bor* (470: *vinum*); hiszen a *kor* már benne van a következő *ifjú szenvedély* jelzőjében. A 621. 2. sorban helytelen fordítás ez: *Az Istenek kegyeltje* (476: *si displacet*); e latin kifejezést alaposan megmagyarázza Dziatzko, Ad. 476. Pamphila felkiáltásához (632-3.) meg kellene jegyezni, hogy a szín mögül hallatszik. A 636. sor: *A szívtől kéri törvényes jogát*, nagyon is modern, érzelmes; (490) *Quod ius vos cogit, id voluntate inpetret*. A 649. s. *S mit ő tanácsol, én akként teszek* a legjobb kiadásokban elmaradt, mert Phorm. 461. versének ismétlése, a melyet szerzőnk viszont így fordított a maga

helyén (Phorm. 586—7.): *A mit ő Tanácsoland, követni azt fogom.* A 662. v. végén afféle töltelék-szó van: *rendesen.* Fordítónk ilyenre egyebütt nem szorult. A 720. v. felett sajtóhibából elmaradt e szó: *Syrus.* A 729. versben furcsa tájszó színezi a beszédet: *Mit péntyeg ez?* Jelentéktelen eltérések, hogy a 754. sorba Syrus szól bele az eredetiben, a 762.-be pedig Demea, a mi bátran el is maradhat, mint fordításunk bizonyítja. Sajtóhiba a 764. sorban a névelő a *térjmeg-utca* előtt. A legjobb kiadásoktól eltérőleg Syrusnak adta fordítónk a 776. sorban Demea szavát: *bene sane* (586.), a mivel a rabszolga vérszemet kapó arcátlanságát jól jellemzi. Az eredetinek 600. v. után levő hézagon Bentleyvel ügyesen szökken át fordítónk a 794—6. sorral. A 872. s. kissé homályos: *Inkább ezé lehetne, mint azé,* t. i. a lány, nem a gyermek. A 909. sorban vagy rossz a fordítás, vagy sajtóhiba van és: *ne szólj* helyett így kell olvasni: *no szólj* (688—9.). Lényegtelen a fordítás eltérése a jó kiadásoktól a 929. sorban: *Úgy van. Ó se',* (702.) *Aequé.* Nehéz sor a 961: *Nem; én inkább türök,* (727.) *Non: malim quidem* az említett semmitmondó kettősponttal. Legjobbnek tartom Spengel olvasását: Micio mondja: *Non,* Demea folytatja: *Malim quidem.* A 987. sorban: *És bölcsnek tartod magad?* nem jó; (748: *Sanumne credis te esse?*) Ha így változtatjuk meg: *És helyén van-e eszed? Helyén biz' az,* még javul a versmérték. Az 1021. s. *Nincs kedvem sétálgatni józanon* mást jelent (775.). Az 1044. v. *S szólj már magadról* szintén egészen más az eredetiben; a rá következő *Itt vagyok megint* útba igazít a tévedésre nézve: (794—5.) *Ad te redi,* aztán: *Redii.* Az 1064—5. versben az eredetinek ellenkezője van: *S hozzávettél még, hogy én nem nőülök,* (811—2.) *Et me tum uxorem credidisti scilicet Ducturum.* Az 1081. sorban *bennünk* helyett kell *bennük.* Helytelen az 1094—5. sorban e kifejezés: *tönkre vág,* holott *tönkre tesz* ugyanazon versmértéket adná. A háritékos mondat: *hogy szeresse el* az 1109. sorban itt nincs helyén és szinte érthetetlen; (851.) *ut cum illa una cubet* A 408—10. l. Demea mondókájában gondosan meg kellett volna jelezni, mit mond fennhangon, és mit halkan. Az 1193. sorban *Hát én?* nem jó; (913.) *Quid mea?* t. i. *refert.* Az 1194. vershez való jegyzet nem elég: *Pénzes a. m. Babylo.* L. Spengel jegyz. a 915. sorhoz. Az 1208. sorban (a számozás néhol hibás) Aeschinus kérő szóval fordul Miciohoz, tehát másképp kell fordítani (927). Az 1239. v. meg a következők fordítása nehéz; szerzőnknek elég jól sikerült. (946.) Micio szavának az 1254. versben, hogy Aeschinus is óhajtja, csak úgy van értelme, ha Aeschinusnak az 1255. versben következő szavait előbbre tesszük. (955.) Az 1275. v. után is jellemzőbb a majomszeretben leledző Miciora nézve, ha megint ott van az Aeschinusra való hivatkozás, Micio kérdése és Aesch. parancsszerű óhajtása (969.). Az 1294. sorban Micio szava: *Könnyedén* egészen másképp kell, l. Spengel jegyz. a 981. vershez.

Phormio-nak ezt a czímet adta fordítónk *Az elősdi*, pedig a főszerep, Phormio, épen nem az elősdiék vagyis a parasiták typusa, mint ezt bővebben és találóan kifejti Dziatzko, 1. Bändchen: Phormio (Lpz. 1885.) 43. l. jegyz. A 76. versben *Úgy?* nem magyaros; (64.) *Quid?* a. m. hát... A 433. lapon levő jegyzetben a hivatkozás a 358. l. jegyzetére nem nagyon találó. A 236—8. v. az eredetinek a 182. és 183. sora közt elmaradt, Andr. 208. versét is fordítja. A maga helyén, t. i. Andr. 243—4. versében némileg megváltoztatja szerzőnk a fordítást. A 272. sorban jól van a híres *fortis fortuna adiuvat* lefordítva: *Mert az nyer, a ki mer.* A 281. v. *szembeszállás* nem jó, (210.) *Quid si adsimulo.* Az eredetinek 211. sorát elhagyta fordítónk, pedig e vers nem fölösleges. A 310. sorban nem helyes Geta szavának fordítása: *Még tán nem;* (234.) *Vix tandem*, azaz: No, végre mégis! Ugyane jelenetben meg kellene jegyezni, hogy Geta és Phædria halkán beszélnek. Nagyon jó a 317. sorban: *Itt a bökkenő!* *Illud durum!* (238.). A 329. s. szinte a végzetbe való belenyugvásnak érthető: *S akármí történik, jarcunkra válik;* sem itt, sem a 336. sorban nem jelenti ezt az eredeti (246. 251.) *Quidquid præter spem eveniat, omne id deputare esse in lucro.* A 371. versben egy vesszőnek rossz alkalmazása az egész mondat értelmét megmásítja: *Melyik bíró ítélne kedvetek szerint, ha, hogy mit tett, arról kukkot se szólsz.* Pedig az eredeti 279—81. v. nyomán így kellene lennie: ... *ha hogy, mit tett* (t. i. a mit ő tett, a mint ő cselekedett), *arról kukkot se szólsz.* A 399. sorban: *Nincs annyi kincs* Donatus magyarázata szerint való fordítás (305. *Nil suave meritumst*), azonban figyelemre méltó Dziatzko jegyzete e helyen. A 412—3. v. nagy latinismus van: *S mérgeledni az öreget?* (316. *Et iratum senem?* t. i. *esse*); holott a versemérték nem lesz rosszabbá, ha így olvassuk: *S mérgeledik az öreg?* *De hogy!* A 318. versben levő szálló ígét: *Tute hoc intristi, tibi omnem exedendum* szerzőnk így fordítja le, 414: *fűzted, edd!* Szójátékra is telik a 428. versben: *Téged hűvösre juttat e hered,* (325.) *Vereor, ne istæc fortitudo in nervom erumpat denique.* A 431. sorban sehogysem felel meg Phormio jellemének, hogy leginkább ismerőseit veri tönkre; Dziatzko e 328. verset interpoláltnak tartja. A 435. versben jobb lenne: *Vadásznak* e helyett: *vadászunk.* A 436—7. v. *Másfajta nép Kalász helyett tüskét-szénát kaszál* magyarázatra szorulna. Nem tudom, mi itt a fordításnak alapul szolgáló kiadásban az olvasat; (333.) *Aliis aliunde est periculum, unde aliquid abradi potest.* A 447. versben és a következőkben már nem volt lehetséges az eredetinek szójátékát utánózni: *cena dubia*, t. i. *ubi tu dubites, quid sumas potissimum* (342—3.). A 450. v. egészen mást mond, mint az eredeti (345.). Értelemzavaró sajtóhiba *különb*ben a 478. sorban; helyesen: *különbet.* Nagyon szabad a 368. v. fordítása a 478—9. sorban, 1. Dziatzko ide való jegyzetét. Sajtóhibás a 486. sor

vége; így kell leennie: *Phormio (halkan Gétának): Szólj!* A 498. v. *testvérbátyád* más mint az eredeti *sobrinus* (384.). Szokatlan az 543. sorban: *Mi közünk veled.* Jóízű fordítás a 612—3. s. *Megvadult Urunkat füttyszóval megállítá,* (477: *Confutavit verbis admodum iratum senem.*). Nagyon ügyes a 625. sorban: *csók-intézet*, (484. *sua palaestra*, t. i. Phædriáé). A 627. sorban érthetetlen Dorio szava: *Hogy elbocsáss vele,* (486: *Quin omitte me*). A 473. lapon kétszer is zárójelben levő magyarázat: (*Dorio*) jegyzetbe való. Különös a 668. sorban: *Egy hangidőt se várj.* A 715. versben levő: *Indulsz te is?* nem adja vissza az eredeti 542. vs. értelmét: *Etiam tu hinc abis?* Helyesen volna: Majd elmégysz! T. i. azzal a tanácsoddal, hogy lopjak. Az egész hely magyarázó jegyzet nélkül homályos. A 720—1. v. levő kifejezés: *Öregünk előtt mindannyiunk leveles,* úgy hiszem, a legtöbb olvasónak szintén ismeretlen vagy legalább is szokatlan, a mit talán kitalál, de rögtön meg nem ért; talán ismertebb lehetett volna ezzel a kifejezéssel oda tenni: *mindannyiunk ludas.* Még így is oda kívánjuk, hogy: miben. Sajtóhibás a 723. és 724. sorban: *mi és még;* mind a kettő helyett *még* kell. A 816. s. *Legelső szóra ezt vonom* szintén különös kifejezés (619: *eius temptarem sententiam*). A 488. l. jegyz. nem sokat ér: *Egy nagy talentum másfél talentum.* Itt az attikai ezüst talentumot kell érteni, a mely 60 minából állott; l. szerzőnk 33., 43., 102. és 257. l. levő jegyzeteit, a melyekből az egész pénzügyet meg lehet tanulni. A 880. v. egészen más, mint az eredetiben (673: az én kedvemért dobjuk ki, méltányos, hogy én fizessem ezt). A 954—8. v. más szereposztás a legjobb kiadásokban (723. s. köv. v.). A 8. jelenet elejét (az 518—9. lapon) helytelenül közli fordítónk: az 1225. sorban levő *testvér* szónak és az 1235. versig következő többesszámú első és második személyű igéknek nincsen értelmök, ha Chremes még csak az 1236. sorral jó Phaniumtól. Az igaz, hogy a kéziratok és Bentley a 896. sort (*Chr. Estne ita uti dixi liberalis? De. Oppido*) a 905. (*Adhuc curavi unum hoc quidem, ut mi esset fides*) sor után adják. L. Dziatzko megjegyzését. Az 1339. sor elejét helyesen Demiphonak osztja fordítónk; a régebbi kiadások Chremesnek adják. Az 1358. sor helyes értelme: *Úgy látszik, félelemre van okod! Vagy: Talán bizony van okod félned?* (998.) Az 1369. vers elejét jobb Chremessel mondatni, mint Nausistratával. Az 1021. sorban más van, mint a mit szerzőnk az 1394—5. fordít: *Szeretném szerteszt szaggatni, Cupio misera in hac re iam defungier.*

Az anyós személyeinek jegyzékében *Philumena* egészen fölösleges; ez a leányzó nem jelenhetik meg a színpadon. A 2. számú előbeszédhez meg kellett volna jegyezni, hogy L. Ambivius Turpio mondta el (l. a XII. lapon). A jegyzet ugyane lapon helytelen; a színmű bemutatásának költsége nem a szerzőt terhelte; l. Dziatzko, *Phorm.* 21. és 23. l. A 126. v. tartalma az eredetiben (100.) más színezetű. A 285. v. előtt

elmaradt: *Nostra ilico It visere ad eam: admisit nemo* (188—9.). A 306-sor mást tartalmaz, mint az eredeti (232.) Bentley a 296. sort a 295. elé teszi; Fleckeisen olvasása a jobb; v. ö. fordításunkban a 413—6. sort. A 432—3. v. fordításában is Bentley olvasását követi szerzőnk; Fleckeisené jobb (306.). Az 571. l. jegyzetében: *Salus* nem isten, hanem istennő. A 615. v. mást mond, mint az eredeti (424—5.). A 616—8. s. pedig csak úgy érthető, ha a 424. versben levő *aufugerim* ígét jól fordítjuk. Nagyon, nagyon szép a következő hely fordítása, 922—5:

Jobb távoznunk az emberek közül,

Kik a mesék honába tartozunk:

«*Volt egyszer egy öreg ember meg egy*

Öreg asszony.»

(620—1.)

Az 1085. versben *ismerősök* más, mint az eredeti *bonas* (739.). Az 1253—4. v. is mást tartalmaz, mint az eredeti (839.).

A versmérték az egész fordításon végig az *ötös jambus*. Természetes, hogy e rövid sorokba nem fért az eredeti, sokkal hosszabb, sőt néhol kétszer akkora sorok tartalma. Ennek következtében kénytelen volt fordítónk sokkal több sort csinálni, mint az eredetiben van; például az Andr. első 27 sora, a prologus, 30 sor lett; az első 150 sor már 175-té fozlott szét, az egész színmű 981 sora helyett 1348-at kapunk a fordításban. A *jambusi lábak helyettesítéséről* meg kell jegyeznünk, hogy *spondeus* találunk az 1. lábon (pl. Andr. 1.), a 2. lábon (Andr. 3.), a 3. lábon (Andr. 4.) és a 4. lábon (Andr. 5.); *pyrrhichius* van az 1. lábon (Eun. 821.), a 2. lábon (Eun. 1106. Hec. 484. 731.), a 3. lábon (Heaut. 939. Phorm. 272. 1436.), a 4. lábon (Andr. 1235. Heaut. 1190. 1191. Hec. 824.), az 5. lábon (Andr. 5. Hec. 1161.); *trochæus* is van, a 2. lábon (Andr. 20. ? Andr. 1175. Heaut. 937.), a 3. lábon (Heaut. 622.) és a 4. lábon (Eun. 33. 356. 960.); *anapæstus* van az 1. lábon (Andr. 474. Phorm. 380. Hec. 731.), a 2. lábon (Andr. 1282. Heaut. 671. ? Ad. 524.), a 3. lábon (Heaut. 698. Phorm. 390. Ad. 929.), a 4. lábon (Andr. 22. Heaut. 785. 969. Phorm. 409.) és az 5. lábon (Eun. 828. Phorm. 189. Hec. 911. Ad. 596.); *tribrachys* van 1. az lábon (Andr. 66. 1312. Heaut. 660. Hec. 1.), a 2. lábon (Eun. 399. Hec. 1073.), a 3. lábon (Hec. 253.), a 4. lábon (Heaut. 689. Hec. 911.), az 5. lábon (Heaut. 329.). Tiszta jambus is van sok sorban, pl. Andr. 10. 13. 29. 691. Heaut. 464. Ad. 341. 440. Hec. 992. 994. Szépen váltakozó rhythmus lüktet Hec. 1287. v. *Akárhova lépsz, akármibe fogsz, gyönyör*. Egyes sorokban valami különösség is látható, pl. két anapæstus Andr. 256. Phorm. 825. 834. 1350. Hec. 437. 464. Két anapæstus és egy tribrachys Eun. 1045. Egy anapæstus, egy tribrachys, egy pyrrhichius Phorm. 815. Két pyrrhichius Heaut. 1359. Három anapæstus Phorm. 659. Négy spondeus, csak az

5. lábön jambus Heaut. 1006. (az is csak úgy, ha *miért* helyett ezt olvasuk: *mért*). Egyetlen egy jambus sines Hec. 156. Csak 4 lábból áll Eun. 339. 849. Heaut. 618. Phorm. 1331. Viszont $5\frac{1}{2}$ láb van Eun. 353. Hec. 1047. Magában áll Eun. 338. négy rövid szótaggal. *Hm* rövid szótag gyanánt van Ad. 228. *Szt* pedig Phorm. 487. A görög és latin tulajdonnevek mértékét a metrumbeli szükség határozza meg.

Befejezésül: e sok kifogással nem akarom a fordítás érdemét kisebbíteni, hanem a szerzőt művének folytonos tökéletesbítésére ösztönöznöi. Magával Terentiusszal mondom (Heaut. 32—3.):

*Ezért óhajtom: Keltsen e beszéd
Több jó szándékot, mint ellenkezőt.*

A nagyérdemű fordító pedig, úgy hiszem, elmondja magáról szintén költőnkkel (u. o. 92—3.):

*Ember vagyok: mi emberi dolog,
Úgy gondolom, rád is tartozik.*

Dr. POZDER KÁROLY.

Magyar nyelvhasonlítás. (Jegyzetek.) Hallgatói számára írta Szinnyei József egyet. tanár, a M. T. Akadémia r. tagja. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása 1896. Ára 1 frt 20 kr.

A finn-ugor kézikönyvek harmadik füzeteként a címűl írt dolgozat jelent meg. Szerény címet visel s nem akar egyéb lenni, mint egyetemi hallgatók számára készült vezérfonal. Szinnyei Józsefnek azonban nemcsak a jelenlegi tanítványai hálásak, hogy a „Magyar nyelvhasonlítás”-t kiadta: örömmel üdvözli a finn-ugor philologia minden munkása e művet, mert hasznos könyv annak, a ki tanul, s kitűnő szolgálatot tesz annak, a ki egy-egy kérdés kutatásánál olyan összefoglaló munkát akar, a hol az összes eddig, még pedig egész a legújabb időkig elért eredmények benne vannak. Csak nem rég mutatta ki Szinnyei. Egy állítólagos összetétel című értekezésében (NyK. 26, 1.), hogy ugor denominális *-m* igeképző van a *bajmolódik*, *eszmél*, *bécsmél*, *kégyémél* szavakban; addig ugyanis egy ugor *-m*, resp. *-n* denominális igeképzőt Budenz nyomán három kevésbé biztos példán láttunk. — Itt veszi először az olvasó pontosan egybe állítva, hogy a magy. *én* első személyű névmás elejéről az *-m* nem kopott le, a mely aztán a többesben megmaradt (*mi*), s a mit a vogul nyelv kivételével az összes rokon nyelvek bizonyítani látszottak. A magy. *én* tulajdonképp így elemezendő: *é-n* s a névmási elem a mai alakon csupán az *n*. Munkácsi, ki a vog. és magy. alakok ez egyezésének etymologiai magyarázatát adta (Nyr. 25, 18), az *é-* (vog. *ä-*, *a-*, *oä-*, *ä-*)-ben nyomatékosító elemet lát s fejtegetését kétségtelenné teszi azzal, hogy hasonló csuvas analógiákat hoz föl. —

Teljesen új fölfogás nyilatkozik Szinnyi azon tanításában is, hogy az ablativusi rag az egyszerű **-l*. A fölfogás igen tetszetős, de várjuk, hogy szerző bővebben fogja megokolni itt csak érintett nézetét. — Nem szándékom mindazt fölsorolni, a mi e könyvben részint Szinnyi dolgozatai, részint a finn-ugor philologia tudós művelőinek munkái alapján új, — lehet, nem mindig jobb. Azt sem szándékom megtenni, hogy össze- vessem a Budenz alaktanáival, — csak röviden ismertetem, mi is van ezekben a szerény című «jegyzetek»-ben.

Bevezetésül adja a szerző az urál-altáji népcsalád összes nyelveinek (az egyes nyelvekre vonatkozó, a mennyire ítéletet mondhatok, teljes irodalommal) fölsorolását. Ebből a fölsorolásból is láthatjuk, hogy a legkevesebb ismeretese a mandsu és a tunguz, a legjobban ismertek a finn-ugor nyelvek. Persze itt is sok a kívánni való még, mikor a magyar-vogul nyelvek legközelebbi rokonára, a reánk nézve oly fontos osztják nyelvre is még mindig csak Vologodszki, Castrén és Ahlquist bizonytalan följegyzéseire vagyunk utalva. A korán elhunyt Pápai Károly nemrég megjelent szógyűjtése, a mely teljes világot vetett néhány magyar magánhangzós és vog.-oszt. *l, ɫ*, illetve *t*-kezdetű szavak egyezésére, még jobban fölkeltette kíváncsiságunkat, s biztat a reménnyel, hogy nyelvünk több, eddig homályos kérdését egy sikeres osztják nyelvészeti út eredményei megfejtetik. — Azután következnek a nyelvrokonság bizonyítékai. Szigorú kritikával jár el a szerző, mikor a szabályos hangmegfeleléseknek csak hat esetét sorolja föl. Az alaktani egyezések után jön a nyelv szókinőse: a szó-egyezések. Itt különösen hangsúlyoznunk kell, hogy a fogalomcsoportok szerinti csoportosítás a mi nézetünk szerint is az egyedül helyes eljárás. E fogalomcsoportok tárgyalásánál kiterjed a szerző figyelme a magyar nyelv, illetve a magyar-vogul-osztják nyelv legrégibb idegen elemeire is. A finn-ugorság elágazásában Rasktól le a legújabb időkig megtaláljuk az összes idevonatkozó teoriákat fölsorolva, így a Budenzét is. Ma már, főleg Halász-körültekintő tanulmánya után (NyK. XXIV.), mindinkább tarthatatlanabbá válik a Budenz-féle *n-ń*-szókezdetre alapított elágazási theoria. Ezek után jön a hangtan és az alaktan tárgyalása. Sok véglegesen tisztázott dolog van e két nagy szakaszban tárgyalva, de elég szép számmal van a bővítésre, újabb anyag gyűjtésével javításra szoruló rész is. Így idővel bizonyára megnövekszik az egyező tőváltozásokról szóló szakasz; könyvünk csak egyező magyar és vogul tőváltozásokról (53) szól; azonban az osztj. *tūr*or—*tux*ip, *jádam*, több. *jáim*et stb.; *keu*, *kau*x, *kou*x; *teu*, *tou*x, *to*x (és v. ő. Szinnyi 19. l. *tó*, osztj. *tū* [tū-], vog. *tō*) stb. mind azt sejtetik, hogy a hangrövidítő tövek, valamint a hangvesztők közül a pótló nyújtással keletkezettek az osztják nyelvben is megvannak.

Legyen szabad e rövidre szabott ismertetésemet végül két meg-

jegyzéssel bezárnom: az egyik, hogy nézetem szerint a *dörzsöl*, *pörzsöl* nem eredeti birtokai 'szókincsünknek; én részemről az összetett frequentatív képzők sorából törölném a *-zsöl*, *zsöl-t*; a másik, hogy Szinnyei jelen érdemes munkájában következetesen keresztül vitte, hogy a nem tisztán elvülő képzők elé = jegyet tett, mivel a Budenz-használta < ma már más jelentőségű. Ezt a jegyet, a melyet Szinnyei a cseremiszt nyelv labialis illeszkedéséről szóló tanulmányában használt először, azt hiszem, most már következetesen használni fogják nyelvészeink.

MELICH JÁNOS.

Plutarchos párhuzamos életrajzai. Görögből fordította és jegyzetekkel ellátta *Dr. Kacsorics Kálmán*. Második kötet. 11 nagyobb és 20 kisebb, a szöveg közé nyomott képpel. Budapest, 1895. Ára 4 korona.

E fordítás első kötetét Hegedűs István e közlöny 1895. évi III. füzetében ismertette. Ahhoz a dicsérethez, melylyel előbbi bírálója illette fordítónkat, én is teljes mértékben hozzájárulok s abból a serény buzgalomból, melylyel a második kötet hamarosan követte az elsőt, azt következtetem, hogy talán remélhetjük, hogy nemsokára teljes magyar Plutarchosunk lesz s ez által e nagybecsű író valószínűleg sokkal szélesebb körök fogják megismerni. Az a sok erkölcsi kincs, mely Plutarchos műveiben fel van halmozva, tanuló ifjúságunk és művelt olvasó közönségünk előtt mindeddig el volt zárva s ezért fordítónk e munkájával erkölcsnemesítő szempontból is hálás elismerést érdemel.

Magára a fordításra vonatkozólag csak néhány megjegyzésem van. Elismerésre méltó ügyességgel vannak a mondatok összeállítva, szerkezetük mindig a magyar észjárásra vallanak, a magyar synonym szók megválasztásában mindig szerencsésen talál fordítónk. Nem köti magát a görög szerkezetekhez, mondatai minden zökkenés nélkül folynak egymásután. Vannak azonban egyes kisebb eltérések az eredeti szövegtől, melyeket ily terjedelmes munkánál csak elnézésnek nevezhetünk, né-mely helyütt pedig az eltérő egyéni felfogás következményének.

A 4. lapon az I. fejezet végén ezt olvassuk: .. mert syrakusai lévén, oly hatalommal rendelkezett, hogy a zsarnokkal szembe szállhatott; az eredetiben mellérendelt mondatok vannak, míg itt a következő megnyes félreértésre adhat alkalmat.

A 8. lapon a VI. fejezet végén a *τελειότερα ἀρετή*-t nem «bevégeztetebb», hanem tökéletesebb erénynek fordítanám. A 14. lap 11. jegyzetében ezt olvassuk: «taxiarchos = ezredes», a gyalog taxis két lochos-ból állván, nem használhatjuk az 'ezredes'-szót, különben is Timoleonnak ez alkalommal csak 1200 embere volt. A 17. lapon a XVI. fejezet elején ezt találjuk: «harmincz nap alatt elfoglalja», az eredeti szöveg: «ἐν ἡμέραις πεντήχοντα». A 18. lapon a XVI. fejezetben Adranum helynévből 'adra-

numi' melléknevet várnánk, nem pedig az «adraniai»-t. A 26. lapon a XXVI. fejezetben fordítónk a *σέλιον*-t kétszer «borostyán»-nak mondja, holott az zeller. A 45. lapon a VI. fejezetben ezt olvassuk: «mely több mint három evezővel volt ellátva», a *τρισκαλμος* három evezőpadút jelentvén, a fordítás helyes, ha közbeszúrjuk a «pár»-szót. A 47. lapon a IX. fejezetben ezt a mondatot találjuk: «A rómaiak hajóhada Oreum körül horgonyozva, váratlanul oda vitorlázik és hegyibe támad...», a módhatározói igenév helyett időhatározói-ra van szükség. Az 57. lapon a XVIII. fejezetben *περὶ δὲ δειλὴν*, alkonyat felé-nek van fordítva, holott a XXII. fejezet szerint 9 órakor, azaz délután három órakor kezdődött a harcz. A *δειλὴ ὁφία* helyesen van fordítva «napnyugta felé»-vel a 292. lapon. A 90. lapon a *Θριδάσιον* (*πεδίον*)-t inkább thriai síkságnak fordítanám, vagy Thriá-nak, de nem Thriasium-nak. A 94. lapon a XII. fejezetben azt olvassuk, hogy «a házakat kivilágítják», az eredetiben csak *φῶτα περὶ τὰς οἰκίας* van. Több helyütt a gyöz-igét helytelenül a *meg* igekötővel találjuk, *le* helyett. A 116. lapon a XXVI. fejezetben a lakón embernek Diagoras-ra vonatkozó szavaiban vessző hiánya zavarólag hat. A 147. lapon *Φουλβίου* helyett «Fabiusnál» olvasható, holott Plutarchus az általa néhány sorral fentebb említett Fulvius-ra czéloz. A 149. lapon a XXV. fejezetben ezt látjuk: «ezerhét-száz római esett el», holott az eredetiben ez van: *ἑπταχοσίων, ἐπὶ διαχιλίοις... πεσόντων*. Hasonlóan a 153. lapon az első sorban ezt találjuk, százhusz lovassal, holott az eredeti szöveg *εἴχοσι καὶ διαχοσίους*-t mond. A 162. l. 3. jegyzete szerint az athéniek babbal szavaztak elöljáróikra, holott ugyanezen fejezet szerint a kisorsolás történt babbal. A 170. lapon a VII. fejezet végén ez van: «ellenkezőleg Themistoklesszel», holott itt Achillesről szól Plutarchos. A 189. lapon a XXIV. fejezetben fordítónk csak négy-száz talentumot mond, holott az eredeti így szól: *ἦν εἰς ἐξήκοντα καὶ τετραχοσίων τάλαντων λόγον*. A 217. lapon a XVIII. fejezet egyik pontjának fordítása hiányos; az eredeti így hangzik: *... ὅτι τοὺς τὰ περιττὰ κεκτημένους μᾶλλον ἡγοῦνται μακαρίους ἢ τοὺς τῶν ἀναγκαίων καὶ χρησίμων ἐμποροῦντας*, a fordításban csak ennyi van: «hogyan az emberek boldogabbaknak tartják azokat, a kik csak a szükségesben és hasznosban bővelkednek», kimaradt a *τὰ περιττὰ κεκτημένους μᾶλλον... ἢ...* A 267. lapon *ἑξαχιχιλίους καὶ δίσμυριους* 16,000-nek van fordítva. A 268. lapon a VII. fejezet 1. sorából kimaradt: *εἴτε ὑπὸ σπουδῆς*. A 299. lapon a VIII. fejezetben *κλίσει τραχήλου*-t inkább fejtartás-nak mint «meghajlott nyak»-nak fordítanám. A 305. lapon *πέντε καὶ τριάκοντα μυριάδες* csak 35,000-nek van vége. A 311. lapon a XVII. fejezetből kimaradt: *Κράτιστοι δὲ ἦσαν οὗτοι*. A 348. lapon a XII. fejezetben két számkifejezés helytelenül van fordítva; a szövegben ezt olvassuk: *χρυσοῦ μὲν ἐπὶ καὶ τρισηχίλιας λίτρας, τοῦ αὐτοῦ νομίσματος δὲ δραχμάς*

ἐπτασιχίλλας ἐπὶ μυριάσιν ὅτῳ καὶ εἴχουσι, holott a fordításban így van: «1007 font aranyat... pénzben pedig 17,028 drachmát vittek elő». A 464. lapon az első mondat után kimaradt: *σχεδὸν εἰς ὄραν δεχίτην ἤδη τῆς ἡμέρας καταστροφούσης*. A 466. lapon a *προγεγραμμένοι* többször «száműzöttek»-nek van fordítva, azt hiszem több nyomatékkaal bírna, ha proscibáltak-nak fordítanók, mert itt a rémes proscriptiók-ról van szó. Ezeken kívül csak néhány jelentéktelenebb sajtóhibát vettem észre. Soraimat csak azzal a vallomással végezhetem, hogy azt a gyönyörűséget, melylyel Plutarchost olvastam, fokozta az, hogy kifogástalan magyar fordításban is élvezhettem s remélem, hogy nemsokára a fordítás folytatásában gyönyörködhetünk. *Εἰς αὐθις!*

HITTRICH ÖDÖN.

Rendszeres német nyelvtan. A középiskolák összes felső osztályai (V—VIII) használatára írta és helyesírási szójegyzékkel megbővítette *Demek Győző dr.* Nagyvárad, Ungár J., 1896. 176 l.

A német grammatika tanítását és a nyelvtani ismeretek gyakorlását középiskolai tanterveink és utasításaink nem szorítják csupán az alsó osztályokra. A gymnasiumi utasítások azt kívánják, hogy a felső osztályokban is fordíttassék kéthetenként egy-egy óra a grammatikai ismeretek biztosítására és gyarapítására (85. l.), a reáliskolai utasítások pedig kimondják, hogy a grammatikai oktatást nem szabad a IV. osztálylyal befejezettnek tekinteni s hogy ugyancsak kéthetenként egy-egy órát grammatikai fejtegetéseknek kell szentelni, a VIII. osztályban pedig a német nyelvtannak összefoglaló rendszeres tárgyalását kívánják: «kézikönyvül (a VIII. osztályban) ajánlatos német nyelven írt, de rövid, csak a legszükségesebb anyagra szorítókozó grammatikát használni» (47. l.). Nyilván ezeket a követelményeket tartotta szem előtt Demek Győző, mikor kizárólag a felső osztályok számára német nyelven írt német grammatika szerkesztésére szánta magát. Megvallom, hogy a magam részéről célszerűbbnek tartom, hogy a tanulók a felsőbb osztályokban is ugyanazt a rendszeres grammatikai kézikönyvet használják, a melyet mindkétféle tantervünk már a IV. osztály németnyelvi oktatása számára ír elő (Gymn. tanterv 84. l.: «a IV. osztályban a nyelvtan tanítása *rendszeres grammatika* alapján eszközözendő»; reálisk. tanterv 43. l.: «a IV. osztályban rendszeresen összefoglalandó a nyelvtan; *rendszeres nyelvtani kézikönyv* voltaképp csak itt van helyén»), azt a könyvet, a melyben a tanulók már mintegy otthonosak, forgatásában járatosak, — s ha a felsőbb osztályokban magának a nyelvnek gyakorlása céljából a nyelvtan főszabályait is németül akarjuk elmondadni, ebben is helyesebb lenne ama IV. osztálybeli grammatikára támaszkodni. De adjuk a német nyelvtannak e németnyelvű vázlatát akár az alsó osztá-

lyok grammatikájának függelékeképen, akár — a mint Demek teszi — külön könyvben: mindenesetre csak az igazán lényeges nyelvanyagra kell benne szorítkoznunk. Merőben feleslegesnek és célszerűtlennek tartom, hogy itt megint a nyelvtani alapfogalmak meghatározásával foglalkozunk, hogy isten tudja hányadszor elmélkedjünk azon, mi a mondat és hányféle, mi az alany, az állítmány s a többi mondatrészek (Demek 101. s köv. l.), hogy az interpunctio szabályait tárgyaljuk (u. o. 135. s köv. l.) stb. Az effélék tárgyalása nemcsak hogy jórésztben nem való már a felső osztályokba, hanem egyáltalában nem is feladata a németnyelvi tanításnak: «minden nyelvtani általános ismeret közlése a magyar nyelvoktatás feladata és a német nyelv tanárának e részben csak a magyar nyelvtanban szerzett ismereteket kell hasznosítani, a német nyelv taglalásában alkalmazni» (Gymn. tanterv 81. l.).

Elvégre azonban ez általános elméleti ismereteknek tárgyalása még menthető volna a teljességre való törekvéssel s e teljesség maga még nem volna baj, ha csak vele járna a helyesség is. Azt lehetne hinni, hogy az az imponáló nyelvtudományi apparatus, a melyre a szerző előszavában hivatkozik, biztosítékát is nyújtja fejtegetései helyességének: «Az általános nyelvészeti munkák közül, úgymond, Müller Miksa és Frigyes, Schleicher, Steinthal, Delbrück, a szorosán vett germán vagy németek közül Grimm Jakab, Sanders, Behaghel, Paul Hermann műveit vettem alapul». Szinte sok is volna a jóból, mikor egy egyszerű iskolai nyelvtan megírásáról van szó! De a dolog nem oly veszedelmes: a szerző meglehetősen el tudta kerülni, hogy ama forrás- és segédművek túlságosan széleskörű és mély hatással legyenek grammatikájára s valahogyan kelleténél tudományosabbá tegyék munkáját.

Erről mindjárt a könyv bevezetése is tanuskodik. E bevezető czikk, mely a nyelvről, nyelvrokonságról s a nyelvjárásokról szól, rövidsége mellett is aránylag legtöbb kifogásra ad okot. Ott van mindjárt a nyelv definitiója: Die Sprache ist *die Gesamtheit der im Gespräch vorkommenden Wörter*, durch die wir unsere Gedanken und Gefühle ausdrücken», — ily értelemben már a szótárnak is magában kellene foglaltatnia az egész nyelvet, mire való volna akkor a nyelvtan? Ép oly kevésbé szabatos a dialektus meghatározása: «*die Sprache des mündlichen Verkehrs*, die in Lauten und Formen oft von der Schriftsprache abweicht». Az indogermán nyelvcsaládnak csak a ma élő tagjait sorolja fel: az újgörög, az albán, a román, olasz, francia, spanyol stb. nyelveket, — vajjon nem volna-e egyszerűbb ezek helyett a görög, latin stb. nyelveket említeni (akkor legalább a keltát sem kellene egészen elhallgatni), avagy a felső osztályok tanulói már csak a modern nyelvek neveit veszik be? Az is különös hogy a *német nyelv rokonai (Stammverwandten)* közt említi a germán nyelveket s ezek közt külön a *nieder- oder*

plattdeutsch nyelvet, — később ettől eltérőleg (természetesen helyesebben) magának a németnek fölnémetre és alnémetre való feloszlását tanítja. Nem helyes az «*ober- oder hochdeutsch*» kifejezés sem: az *oberdeutsch* a *hochdeutsch* terület déli részének a nyelve csupán és nem azonos vele. A *hochdeutsch* nyelvjárások közt egész általánosságban említi a frankot, pedig ennek egy része az alnémet dialektusok sorába tartozik (*niederfränkisch*); egyáltalában nem említi a szintén „hochdeutsch“ thüringiai, felsőszász és sziléziai nyelvjárásokat.

Az ezután következő nyelvtani rész nagyjában helyes alakban közli a nyelvanyagot s a szabályokat, több helyütt azonban itt is — hisz már érettebb tanulóknak szánt nyelvtanról van szó — nagyobb szabátosságot óhajtottunk volna. A magánhangzók felosztásában pl. megtartja a német nyelvtanok ama szokásos felosztását, melyben össze van zavarva a fonetikai szempont (*einfache und zusammengesetzte Vocale*) a nyelvtörténetivel (*trübe oder Umlaute*), így aztán pl. az *äu* két rovatban fordul elő. Az úgyn. *Brechung* tárgyalása itt helyesebb, mint sok más hazai és külföldi német nyelvtanban, de még mindig nem egészen szabatos: nem mondja meg határozottan, hogy az *u*, *brechung*-jának eredménye az *o*; továbbá nemcsak a végzetbeli *a*-nak, hanem az *e*-nek és *o*-nak is volt ilyen hatása. Az *Ablaut* szerinte «*eine Veränderung des Wurzelvocals der starken Zeitwörter zum Zwecke der Wort- und Zeitbildung*», — ez sem szabatos (bár Kummernél is így van): a szóképzés nem az erős igéből indul ki, hanem névszónak és igének is közös eleme a gyökér. Azonkívül tudjuk, hogy az *ablaut* jelenségei kimutathatók a képzők vocalisaiban is. A *grübeln*, *Floss* és *Schloss* szók pedig vocalisuk színezetét nem az *ablaut*nak köszönik. A mássalhangzók első felosztása az őket jelölő betűk szerint történik, így *ch* és *sch* „összetett“ mássalhangzók, holott a hang egyszerű, csak a betűje összetett! A szó, tag szerinte az a hangkapcsolat, a mit «*nur mit einer Öffnung des Mundes*» ejtünk ki, próbáljuk csak e szabály szerint kiejteni pl. az egytagú *Papst* szót! A hangsúlyozás főszabályának kivételei nemcsak *lebensdig* és *wahrhaftig* (10. l.), hanem *Hollunder* és *Forelle* is. A névragozás tárgyalása elég jó, a *declinatio* szokásos osztályozására vonatkozó nézetimet már egy ízben kifejtettem e Közlönyben (XV, 575). Miért került *der Genius*: *die Genien* ama szók közé, a melyek *eredeti* többesképzésüket őrizték meg (34. l.)? Az erős igék témájának afféle megállapítása a melynél a főtekintet arra irányúl, hogy lehetőleg az egyforma főhangzós alakok kerüljenek egymás mellé (70. l.), nemcsak nem czélszerű hanem egyenesen zavaró, ekkép aztán az időalakok sorrendje majd ez: imperf., præs., partic., pl. *fiel*, *fall*-, *gefallen*; majd: imperf., partic., præs., pl. *flocht*, *geflochten*, *flecht* -; majd: præs., imperf., partic., pl. *bitt*-, *bat*, *gebeten*. A *verderben* igét (74. l.) erős ragozással is használjuk

átható jelentésben, senki sem mondja: er hat mir die Freude *verderbt*, hanem: *verdorben*. A *bescheren*, *beschor* és *bescheren*, *bescherte* igéket (74. l.) nem szabad úgy feltüntetni, mintha itt egyazon igének az erős és gyenge ragozás közti ingadozásával volna dolgunk. Az accusativussal járó praeposíciókat így sorolja fel: *bei*, *durch*, *für*, *sonder*, *um*, *ohne*, *gegen*, *wider* (96. l.), ugyan hogyan és honnét kerülhetett ide a *bei*? Valószínűleg a régibb német grammatikák ama verses szabályából, hogy: «Bei *durch*, *für*, *ohne*, *um*, auch *sonder*, *gegen*, *wider* schreib stets den Accusativ und nie den Dativ nieder!»

A mondattanra nézve az a fő kifogásom, hogy egészen a külföldi német grammatikák nyomán jár s így egyrészt sok felesleges dolgot (definiciókat, osztályozásokat) tartalmaz, másrészt nem vet eléggé ügyet a magyar nyelvhasználattól eltérő sajátságokra. Az alaktani részben vannak még az ily eltérésekre utaló jegyzetek, de ezek a könyv vége felé, ép a mondatnyi részben, mind ritkábbakká és mind szegényesebbekké lesznek. Így aztán helyet foglal pl. a német grammatikákban kedvelt *nackter Satz* (104. l.), a miről már Kern kimutatta, hogy az egy felesleges grammatikai fogalomnak ízléstelen kifejezése (a melyben a mondatrészeknek az ing, nadrág vagy mellény szerepe van tulajdonítva, *Die deutsche Satzlehre* 24. l.), ellenben pl. a conjunctivus használatára vonatkozó útmutatást hiába keresünk akár az állítmány általános tárgyalásánál (102. l.), akár a tárgyi (122. l.), akár a célhatározó mondatokról szóló fejezetekben (129. l.); a német nyelv többesszámának a magyartól eltérő használatáról (számnevek mellett, testrészek kifejezése) sem találtam megjegyzést sem az alaktani, sem a mondatnyi részben. Másutt meg tanácsos lett volna magyar nyelvtanaink fejtegetése módjára ügyet vetni, pl. a határozók tárgyalásánál (111. l.); ugyancsak a magyar nyelvtanra való tekintetből nem célszerű a *Subjekt* értelmében még a *Satzgegenstand* terminust is használni (101. 132. l.): a magyar fiú itt okvetetlenül a 'mondat tárgy'-ra gondol, a mit ő az 'objectum' fogalmához kapcsol. Azután azok a fejtegetések sem mindig kifogástalanok, a melyekben a szerző tényleg figyelemmel volt a magyar és a német nyelv eltéréseire. A névelő tárgyalásánál pl. felsorolja azokat az eseteket, a melyekben a német névelőt használ, a magyar nem, s itt ilyenekül említi ezeket is: *der Rhein*, *der Grossglockner* (20. l.). Viszont a közmondásokban és állandó formulákban (v. ö. ném. *Noth lehrt beten, von Tag zu Tag*) a magyarban, szerinte, határozott névelő áll (21. l.) — mintha bizony nem maradna el effélékben is a névelő, mint: *sükség törvényt bont, napról napra* stb.! A személynévmások fejezetében meg azt mondja: «Die Personalia müssen im Deutschen, abweichend vom Ungarischen, den Zeitwörtern immer vorangesetzt werden» (53. l.), ezt nem lehet ily általánosságban mondani, s ha már a két nyelvet egybevetjük, akkor legyen az egybevetés

pontos és részletes is. A németben is elmaradhat a személynévmás, — az *imperativusnál* tudvalevőleg ez a normalis eset, de különben is mind a három személy névmására vonatkozólag van rá elég példa: az 1. személy névmása a társalgás nyelvében elmarad az ily kifejezésekben, mint *bitte, danke, bedaure*; a levélstilusban is a túlságos udvariasság kifejezésére (Jean Paul ezt 'nyelvtani öngyilkosság'-nak nevezte); a 2. sz. n. is elmarad a közbeszédben: *Kannst es mir glauben, wirst es bereuen*; költőknél: *Füllest wieder Busch und Thal still mit Nebelglanz* (Goethe); a 3. sz. n. elmaradására példák: *mich friert, ihm wird übel* stb.

A nyelvtan utolsó fejezete azokat a főbb lelki műveleteket tárgyalja, a melyeknek hatása a nyelvbeli alakok bizonyos elváltozásában nyilvánul: az associatiót (analogikus képzések), differenciálást és isolatiót. A szerző e fejezetekkel, a melyekben főleg Kummer szolgáltat forrásul, valószínűleg a reáliskolai utasítások ama passusának törekedett eleget tenni, a melyben az efféle «magasabb kérdések» tárgyalását ajánlják (47. l.). A törekvés, az igyekezet egyáltalában felismerhető a könyv egyéb részeiben is; kár, hogy az eredmény sok helyt mögötte maradt ez igyekezetnek. Mert az talán kitűnt e sorokból is, hogy a könyv egy esetleges új kiadásának nagyon is 'javított' kiadásnak kell majd lennie!

PETZ GEDEON.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

La Hongrie littéraire et scientifique, par I. Kont. Paris, Ernest Leroux, 1896. 8-r. VII és 459 l.

E könyv nem tartozik a banális alkalmi publicatiók közé, a melyek fölött egy pár udvarias szóval napirendre térhetünk. A hazánkat ismerető német és francia művek közt, melyek ezredéves ünnepünk alkalmából, vagy azelőtt, világot láttak, egyet sem tudunk, mely szellemi kulturánkat oly teljesen, világosan és híven tüntetné fel a külföld előtt, s a mely hasonló komolysággal, hivatottsággal és rokonszenvvel tárgyalná irodalmi és tudományos életünk fejlődését a legrégebb időktől a jelenkorig. Kont munkája valósággal úttörő a francia irodalomban. Sayous alaposan feldolgozta Magyarország történetét, R. Chélad ethnographiai, társadalmi és közgazdasági viszonyainkat rajzolta nagy készütséggel, Chassin, Ujfalvy, Polignac és mások költői anthológiákat adtak; de intellectualis fejlődésünk egész folyamatáról, széleskörű forrástanulmányok alapján, Kont tájékoztatta először a francia közönséget, mely általában ma is haj-

landó a magyart az «érdekes» népek közé sorozni, alig tulajdonítva ez országnak fontosabb hivatást Európa keleti részén, mint a szomszéd Romániának.

Ne higgyük, hogy a feladat, a melyre Kont ez alkalommal vállalkozott, könnyű vagy épen kellemes volna. Ellenségeink annyira megdolgozták — ha szabad így szólnunk — a francia közvéleményt, nyelv-ismeretük, agilitásuk, összeköttetések s a politikai constellatiók ügyes felhasználása által annyira felülkerekedtek rajtunk, hogy hosszú időre, roppant kitartásra és finom tapintatra lesz szükség, hogy évtizedek halomra gyült balitéleteit elhárítva újra elfoglaljuk a művelt külföld szemében azt a helyet, a mely a magyarságot politikai és culturalis fontosságánál fogva megilleti. A millenniumi ünnepségek kétségkívül határozatosan reánk irányozták a világ figyelmét, de ez a figyelem és érdeklődés mihamar ellankad, ha magunk tovább is nem ápoljuk, ha komoly és tevékeny barátokról nem gödöszkodunk az európai sajtóban s általában azon tényezők közt, melyek az európai közvéleményt inspirálják. Kont, a ki a 80-as évek elejéig köztünk élt és működött s a ki tudományos viszonyainkkal behatóan ismerős, mintegy rátermett arra a feladatra, hogy a magyar szellemi élet iránt ébren tartsa az érdeklődést Franciaországban s hogy alapos tudásának prestige-ével eloszlassa azon balvéleményeket, melyek a magyar állapotok és törekvések felől a Szajna mellékén uralkodnak.

Kont munkája három részből és egy bevezetésből áll. A bevezetés nagy vonásokkal a magyar nemzet culturalis fejlődését rajzolja a honfoglalástól 1772-ig, vagyis irodalmunk újjászületéseig. Az első rész az irodalmi élet tüzetes képét festi, két szakaszban: 1772-től az Akadémia alapításaig, vagyis 1830-ig, és 1830-tól napjainkig. A második rész a tudományos élettel foglalkozik, ismét két szakaszban: az első az Akadémia munkásságát ismerteti, osztályok szerint, a másik a többi irodalmi és tudományos társulatét. Végül a harmadik rész a magyar iskolaügy fejlődését és jelen állapotát vázolja minden fokon, a legújabb hivatalos jelentések alapján.

A munka főérdemét és jelentőségét abban látom, hogy irodalmi és tudományos műveltségünket megszakítatlan történeti fejlődés eredményének mutatja be s mindenütt kiemeli, mennyire hatottak íróinkra az általános európai eszmeáramlatok. A művelt francia, ki csak néhány magyar nevet ismer legújabb történetünkben, e könyvet olvasva meggyőződhetik arról, hogy a magyar culturának régi és tiszteletreméltó hagyományai vannak s hogy az a gazdag tenyészet, a mely most barátainkat s ellenségeinket egyaránt bámulatra készíti, nem sebtében, parancsszóra csinált kertészeti mestermű, hanem minden gyökérszállával a mult talajából táplálkozik. Irodalmi termelésünk belső értéke a XVI. szá-

zadban bizonyára csekély, de a reformatio nálunk is áthatotta az elméket, fölébreszté a nemzeti öntudatot, s ágyúdörgésen, fegyverzajon keresztül hallatszík az irodalmi élet zsongása, mely többé meg nem szűnik. XVII. századunkat a legtúlzóbb panegyrikus sem illethetné a «nagy század» nevével, de nagy és fölemelő látvány egy Zrínyi Miklós, a ki egy téli fegyverszünet alatt írja hatalmas eposzát, mintegy symboluma nemzetének, mely élet-halálharcot ví a törökkel, s otiumát, a vérrel vásárolt pihenőt a múzáknek szenteli. Nincs mit röstellenünk és nincs miért titkolnunk, hogy a magyar bölcészeti irodalom Descartes korában a Logikácskában culminál s hogy Corneille és Racine századában csak iskolai drámákat tudunk felmutatni. Nekünk egész nemzeti erőnk, vagy legalább java részét, a politikai s nemzeti létünkért vívott harcok emésztik fel, s a magyarság a XVII. században sokkal életbevágóbb problémák előtt áll, semhogy nyelvi vagy metaphysikai subtilitások fölött vitatkozhatnék, mint a Rambouillet-palota vendégei.

Méltányolva a munka történeti álláspontját, nem osztozhatunk abban a sajnálkozásban, hogy mindaz, a mit a magyar költészet 1867-ig producált, tisztán localis jellemű, hogy túlságosan érzik rajta a honi föld illata, s hiányzik belőle az általános emberi, a mélyebb philosophiai tartalom.*) Kont abban a kosmopolita mozgalomban látja a magyar költészet megújódását, melyet a fiatal nemzedék néhány tagja inaugurált, s mely, hála istennek, nem tudott még gyökeret verni a magyar ég alatt. Minden irodalomnak par excellence egyéni része a költészet, nem csupán a költőkre, hanem a nemzetekre nézve is. Sietek hozzátenni, hogy e mondas tulajdonjoga a párisi Faculté des Lettres egyik jeles tanárát illeti,**) a kiről Kont tudni fogja, hogy látkörét nem a Vogesek és a Pyrenæusok határolják. Kosmopolita (értsd: *sehonnai*) költészet voltakép non-sens s csak azok hisznek benne, kik az abstract emberben látják a fejlődés ideálját. A mit ily czímen szoktak emlegetni, az nem egyéb, mint idegen (inkább zöld, mint szürke) theoriák hevenyészett alkalmazása, afféle üvegházi irodalom, melynek a nemzeti élethez semmi köze. A világirodalom története azt bizonyítja, hogy éppen azok a legnagyobb költők, kik nemzetük, fajuk és koruk psychicumát a legsajátosabban tükrözik műveikben, s hogy éppen azok váltak «világköltőkké», a kik legnemzetibbek.

S hol vevéd gyász tévedésed:

Hogy fáját s a nemzeti

*) Adatnak sem pontos. Madách «Ember tragédiája», például, a 67 előtti korszakból való.

**) *Lenient*, La poésie patriotique en France au moyen âge (Paris, 1891), XV.

Bélyeget, mit az rávésett,
 A nagy költő megveti?
 Hisz' forgattam, a javából,
 Én is egy párt valaha;
 Mind tükör volt: egymagából
 'Tűnt nekem föl nép s haza.

A költő, végre is, nem azért ír, hogy *mindenütt*, hanem hogy saját hazájában felfogják, s épen nem tartjuk hibának, sőt büszkék vagyunk rá, hogy «Toldi annyira magyar, hogy az idegenek nem értik minden szépségét». Vajjon Aranynak s Petőfinek nem abban áll-e világirodalmi jelentőségök, hogy mind a kettő specialisan magyar, hogy külön hangot képvisel a világgöltészet nagy harmoniájában, s hogy nemzeti sajátosságunkat eddig nem ismert erővel és szabatosággal fejezi ki? S vajjon a nemzeti sajátosság kifejtése nálunk — a mint Kont egész könnyedén odaveti — a lyrában (vagy a költészet bármely nemében) elérte volna-e már non plus ultra-ját, hogy idején való volna egy kis körutat tennünk a continensen? Hiszen alig ötven éve még, hogy költészetünk a népköltészet forrásaiban megújodott, s csak harmincz éve, hogy az újabb államjogi intézmények keretében teljes erőnket fajunk politikai és culturalis hivatásának szentelhetjük. Ha e félszázad egy magyar Shakespeare-t szült volna is, ha nyelvünk és nemzetiségünk jogaiért nem kellene harczot vívunk többé, a specificus magyar sajátosság kifejtésének érdekeit akkor se vennők le a napirendről, s mélyebbre, mindig mélyebbre ásók azt a kifogyhatlan bányát, melyben nemzeti egyéniségünk kincsei szunnyadoznak. Nagyon távol van még az az idő, a mikor nálunk a nemzeti önérzet moderatióját kell majd hangoztatni; most csak legyünk magyarok, és mentül magyarabbak. Kis nemzetek úgy is kevésbé érvényesíthetik egyéniségöket, mint a hatalmasok; de bármily szűk térre vannak is szorítva, az egyéniség jogáról nem szabad lemondaniok. Valóban kétségbe kellene esnünk a magyarság jövője fölött, ha a nemzeti öntudat leszerelésének ez az elmélete épen íróink között csinálna propagandát.

Talán ebből az elméletből magyarázható az az elfogultság, melylyel a szerző Petőfi iránt viseltetik. Aranyval szemben eltalálja a helyes mértéket, pedig Arany világirodalmi jelentősége az eposz terén szintazon specificus magyarságban gyökerezik, a melyben Petőfié a lyra terén. Petőfi afféle vad geniének van itt bemutatva, ki a classikus irodalmakban kevésbé jártas, a modern lyrikusok közül is csak néhányat ismer, Shakespeare-t csak 1847-ben fedezi föl, és Goethét egyáltalán nem szenvedheti: «A részrehajlatlan kritika, mondja a szerző, nem hallgathatja el, hogy Petőfi azon öt év alatt, a mennyi első gyűjteményének megjelenésétől halálaig letelt, körülbelül mindazt megírta, a mire képes volt, hogy tehetségének semmiféle emelkedése nem mutatkozik pályáján.

Ő azon lángelmék közé tartozik, kiknek hirtelen kifejtése csodálatos, de a kiket az idő kimerít és elkoptat, a helyett hogy tökélyesítne. Korai halála szerencse hírnevére nézt, mert élete vége felé a forradalmi declamatio vesz erőt rajta. Őrjöngés az, de nem a költő szent őrjöngése . . . » És így tovább.

Ha így szól a «részrehajlatlan kritika», mi készséggel lemondunk a részrehajlatlanság minden igényéről s csak néhány szerény megjegyzést teszünk erre a könnyedén s bizonyos felsősséggel odavetett ítéletre. Hogy a lángelmének melyik iskola felel meg legjobban, azt eddig még nem sikerült megállapítani. Annyi bizonyos, hogy minden genie a maga módja szerint tanul, s egyik az iskola segítségével, másik az iskola nélkül vagy ellenére fejleszti ki a benne rejlő tehetségeket. Petőfiről tudjuk, hogy Aszódon a jó tanulók közé tartozott, hogy a latin nyelvben és irodalomban már nem közönséges jártassággal birt, s hogy később is csak a mostoha viszonyok gátolták iskolai tanulmányai folytatásában. *) De önképzését akkor sem hanyagolja el: az őrállomásra is elviszi kedvenc classikusait, s szuronyba illesztett gyertyavilágnál éjjel is olvas a kaszárnnyában, midőn társai már alusznak. Magánszorgalommal megtanul németül, francziául, sőt később az angolban is viszi annyira, hogy Shakespeare fordítására vállalkozni mer, s a vállalatot Coriolánnal meg is indítja. A nagy brit költővel különben már vándorszínész korában megismerkedik, s ambíciója, hogy jutalomjátékán Lear királyban a bohóczot játszassa. Költői munkásságában lehetetlen a folytonos haladást észre nem venni: csak hasonlítsuk össze a Czipruslombokat és a Szerelem gyöngyeit a Julia-dalokkal, vagy János vitéz naiv mesevilágát Bolond Istók életphilosophiájával. Ha Petőfi is, mint kortársai közül számosan, harsány declamatiókkal kísérte a forradalmat, ez még korántsem jelenti geniusának hanyatlását vagy kimerülését. Csoda-e, hogy mikor tűz van, mindenki fölemeli hangját, s hogy mikor a nemzetlét forog koezkán, a költő is nem tilinkót vagy pásztorsipot fúj, hanem tárogatót? Van azonban a forradalmi korszak költő termékei közt nem egy, a mely több mint declamatio, s a melyet ha figyelemmel olvasott volna a szerző, bizonynyal nem tartaná szerencsének (!) Petőfi hírnevére nézt az ő korai halálát, s el tudná képzelni az emigráns költőt, a mint Párisból, Brüsszelből vagy a genfi tó partjáról röpti hazájába zsarnokgyűlölettől lángoló lelkének villámain vagy epedő nostalgiaától áthatott bujdosó-énekeit.

Szívesen elismerjük, hogy az efféle felszínesség csak elvétele, ki-

*) Kont még elméskedik is Petőfi rovására. Nem épen szigorú pontossággal azt írja, hogy Petőfi «*Kecskeméten* kezdte tanulmányait, s folytatta *jól-rosszul — inkább rosszul, mint jól — Selmeczen.*» Vigyázzon: l'esprit qu'on veut avoir, gâte l'esprit qu'on a!

vételezen fordul elő a műben, s hogy irodalmunk fontosabb jelenségei általában a legjobb forrásművek nyomán vannak fejtegetve. Kétségtől leggyöngébb az egykorú költőket tárgyaló szakasz, s bizonyára jogos ellenmondást fog kelteni az a praetentiosus ítélet, melylyel a szerző Kiss Józsefet a magyar «Pléiade» élére állítja. Legújabb költészetünk még forrongó chaos, melyben a főbb irányokat s a vezérlő egyéneket fixirozni korai vállalkozás. Kontnak abbéli törekvését pedig, hogy mindenkiről mondjon egy-két elismerő szót, vagy drapirozza egyik-másik kortársunkat a külföld számára, nem tartjuk komoly dolognak, valamint azt a bőkezűséget sem, melylyel a magyar Dumas, magyar Balzac, magyar Maupassant és magyar *Revue des deux Mondes*-féle elnevezésekkel dobálózik. Hagyjuk ezeket a sablonokat a felsőbb leányiskolák tankönyveinek, s ne futtassuk be csillogó aranyfüsttel a mi tisztas szegénységünket. Azt hisszük különben, többet mond a Jókai név magában a külföldi olvasónak is, mint az a kölcsönként cím, mely a magyar író inferioritását gyermekes bók alakjában demonstrálja.

A ki, mint Kont, abban a kedvező helyzetben van, hogy kellő távolságból veheti szemügyre culturalis viszonyainkat, annak az aprólékos részletek nem takarják el szeme elől az épület nagy körvonalait, úgy hogy az objectivitás magaslatáról, az összbenyomás alapján alkot hat magának véleményyt. A philologus szerzőn mindamellett gyakran erőt vesz a mikrológia cultusa, s ez határozottan árt a munka összhangjának és komolyságának. Néha, bizonyos magyar képviselők szokását követve, úgy látszik, «haza beszél», nem gondolva meg, hogy a kicsinyes, sokszor subjectiv természetű részletek az ő olvasóit egyáltalán nem érdeklik, s hogy házi pörpatvarokat piacra vinni tiltja a jó ízlés. Nem hisszük, például, hogy a magyar cultura történetében nagy hézag esnék, ha discret hallgatással mellőzzük a Bolond Istók éretlen zsidó-hajzáit, vagy nem bolygatjuk halottaiban Toldy István vígjátékát, az Új embereket, azért, mert a felkapaszkodott magyar zsidót, talán igazságtalanul, gyűlöletes színben tünteti fel. Okosabb lesz-e a francia olvasó, ha megtudja, hogy Jókai «testestül-lelkestül Tiszának szentelte magát», s ezért (!) kapta a Szent István-rendet; hogy Toldy Ferencz nyelvében gyakori a germanismus, s hogy Téli Iván egész életét a reuchlini kiejtés helyeségének bizonyításával töltötte el? Hogy Kont nem tartozik Téli bámulói közé, azt meg lehet érteni; de hogy épen a francia közönségnek, s épen a millennium alkalmából mondja el, hogy Téli, több mint 40 éves tanári pályáján, «semmi befolyást nem gyakorolt», ebben kétségtől több az animositás, mint az igazságszeretet.

- Hasonló kicsinyességet s egyuttal tájékozatlanságot tanusít a szerző, midőn a budapesti egyetem *felekezeti* jellegéről szól, holott az Mária Terézia óta országos jellegű s közvetlen az országos törvények és

a királyi kormány rendelkezése alatt áll. Törvényt, a melyben, mint Kont állítja, specialiter kimondatnék, hogy az egyetemen protestáns tanárok is alkalmazhatók, egész törvénykönyvünkben nem találunk; de tudjuk, hogy mióta II. József egy protestáns theologust a philosophia rendes tanárává kinevezett, az egyetemnek mindig voltak és vannak nem-katholikus tanárai. Hogy zsidó rendes tanárok a budapesti egyetemen egész a legújabb időkgig nem voltak, abban Kontnak igaza van; de téved, midőn azt hiszi, hogy a zsidó vallás *receptioja* lesz hivatva ez állapotnak véget vetni. A receptio, mely azóta törvényté vált, csupán a zsidó felekezet közjogi állását, interconfessionalis helyzetét szabályozta a jog-egyenlőség alapján; egyetemi tanszékre vagy bármely más hivatali állásra azonban már az 1867: XVII. tcz. útát nyit az ország zsidó polgárainak. A mennyiben tehát egyes zsidó tanárokkal igazságtalanság történt, ennek forrását nem szabad a törvényben vagy az intézményekben keresni, hanem kicsinyes és mulékony személyi viszonyokban, a melyek talán még sem méltók arra, hogy ily komoly és jelentős alkalmmal, hacsak incidentaliter is, velők foglalkozzunk.

A francia nyelv-tanítás ügyével kapcsolatban Kont szavá teszi a budapesti egyetem francia tanszékének betöltését, melyre, úgy mond, a helyett hogy oly tanárt állítottak volna, a ki jól tud francziául s az irodalmat is kitünően ismeri, egy német magántanárt hívtak meg, a ki sem magyarul, sem francziául nem tud, s a kitől szakszerű philologiai előadásokat lehet csak várni az ó-francia meg a provençei nyelv köréből. Hogy az illető tanár tud-e vagy nem tud francziául, annak eldöntésére a szerző legkevésbbé hivatott; azt pedig, hogy a magyar nyelvet mennyire bírja, nekünk sincs módunkban megállapítani. Egyet Kont maga is elismer: hogy a francia nyelv jelenlegi tanára alaposan képzett philologus, s ez az előbbi állapottal szemben roppant haladás, a melyet még jobban méltányolnunk kell, ha tekintetbe vesszük, hogy a Kont által is megkívánt föltételeket a bölcsészeti facultas egyik pályázóban sem vélte föltalálni s kisebb bajnak tartotta idegen szellemi tőkét importálni, mint a régóta parlagon hagyott földön tovább is saját erőnk elégtelenségéről tenni bizonyosságot.

Stilaris tekintetben a munka, nem hiszszük, hogy egészen megfelelné a francia olvasók ízlésének. Az előadás meglehetősen nehézkes, egyhangú, néhol szakadozott és, kivált a tudományos élet rajzában, puszta nomenclaturává zsugorodik. Tárgyi hiba is van fölös számmal: jobbára onnan magyarázhatók, hogy a szerző bizonyos művekről csak közvetett úton nyert tájékozást és megesik rajta, hogy e művek értékét vagy hatását félreismeri. Gaal Peleskei Nótáriusát, például, népszínműnek véli, «mely ma is mulattatja a vásárra járó parasztokat». (85.) Túlbecsüli Bessenyei Philosophusának hatását, azt jegyezvén meg róla, hogy

«roppant sikert aratott». (72.) Az ember legalább is egy Cidre gondol, ha ezt a superlativust olvassa. — Szemere Pál sonettjei a maguk nemében kiválóak ugyan, de nem oly népszerűek, mint a szerző gondolja. «Minden magyar ember, úgy mond, könyv nélkül tudja őket, s élni fognak, míg a magyar nyelv él.» (102.) Gyulait, Eötvössel együtt, az akadémiai emlékbeszéd «megteremtőjének» hirdeti (211), pedig már előbb Kölcseyt ugyanily czímen mutatta be. (104.) Kuthyt Jósika utánzójának tartja (280), s Eötvössel «számkivetésében» iratja Búcsuját (271.). Végül szereti használni a harsány, de semmitmondó jelzőket, milyenek: *d'une grande envergure, impeccable*, stb. Ez utóbbi jelzővel ruházza fel Kálmán Károly zoltárfordítását is, mely igen hangzatos ugyan, de a «tévedhetlenségtől» jókora távolság választja el. (221.)

E hibák azonban nem eshetnek súlyos beszámítás alá, különösen ha elgondoljuk, mennyi fáradsággal járt a Párisban lakó szerzőnek a sok ezerre menő adat összehordása, mennyi gondnal a revisio, hogy a szövegbeli magyar szavak eredeti formájukból ki ne forgattassanak. Így is, a mint van, nyereségnek tartjuk e művet hazánkra nézt, s meg vagyunk győződve, hogy lényegesen hozzá fog járulni ahhoz, hogy a franczia tudományos világban a magyarság culturalis munkájáról és hivatásáról valahára tisztább fogalmak képződjenek.

HAVAS ADOLF.

Victor Michels, Studien über die ältesten deutschen Fastnachtspiele. Strassburg, 1896, 248 l. Ára 6 mk. 50.

E kötet, mely igen értékes philologiai és irodalomtörténeti kutatásokat tartalmaz a régi német dráma történetének eddigelé még igen homályos szakaszából, voltaképp két félre oszlik. Az egyik tárgyalja a német vígjátékot, a mint az délkeleti Németországban létrejött és fejlődött; a másik a nürnbergi farsangi játékot jellemzi legismertebb főképviseelőiben. Az első rész a könyvnek érdekesbik fele; a második rész igen részletes vizsgálatok alapján keresi Rosenplüt Jánosnak és kortársainak munkáit és lényegében voltaképp beható Rosenplüt-monographia, mely e sokat említett, de keveset ismert mesternek irodalmi munkásságát módszeres kritikával megállapítani törekszik. Az egész kötet végre felelni iparkodik a farsangi játékok körül fölvethető legfontosabb kérdésre: hogy vajjon ősrégi pogány talajból fakadtak-e a XV. századi, nagy számmal fönmaradt víg darabok (mint első sorban Grimm Jakab hitte és hirdette) vagy az egyházi drámából elszakadt világi részleteknek továbbfejlesztése útján keletkezett-e a modern német vígjáték? A szerző természetesen ez utóbbi álláspontot foglalja el, de nem vet, nézetem szerint, elég ügyet a többi tényezőkre, melyek a modern vígjáték megteremtésében többé-kevésbé közreműködtek.

A legrégibb ily darabok az osztrák-bajor nyelvjárás területéről maradtak reánk; főleg Tirolban dívott a színmű általában és a világi dráma különösen. Innen kerültek e darabok egy XV. századi gyűjteményben Augsburgba (honnan tovább, főleg Nürnbergbe jutottak), míg a következő században tudvalevőleg megfordítva Augsburgból vándorolt az ammergaui misztérium szövege a délkeleti Tirolba. Két ily gyűjtemény maradt reánk is, melyeket Spaun (vagy Span) Kolos 1494. és 1516. összeírt (*G Wolfenbüttelben* és *A Augsburgban*). Michels e kéziratokból hat darabot tárgyal (*Neidhart*, *Tanawäschel*, *Böse Weiber*, *Alte Weiber*, *Heiligkreuz*, *Aristoteles*), melyek alapján az osztrák-bajor nyelvterületen létrejött farsangi játékokat jellemzi. E darabok stílusban az egyházi dráma előadását tüntetik föl, verselésök közel áll a középfelnémet gyakorlathoz, tárgyaikat a népies hagyományból veszik. Humorjuk kedélyes, nem élezes, mint a nürnbergi daraboké; a szerzők kedvelik a naiv tréfát és szeretettel csüngnek a régi ismert groteszk alakokon. Szatírának semmi nyoma; társadalmi vagy politikai tendenciáról szó sincsen, míg a nürnbergi darabok csakúgy kéjelegnek pl. a parasztság alapos és sokszor szenvedélyes megvetésében. Trágárságoktól tartózkodnak, míg az ilyenek tudvalevőleg a nürnbergi darabokban nagy szerepet visznek és utóbb Közép-Németországból az osztrák tartományokba is eljutnak. E darabok nem adattak elő mind farsang keddjén; az egyiket pl. kétségtelenül májusban, a másikat egy lakodalom alkalmával adták elő.

E legrégibb darabok, szerzőnk felfogása szerint, kétségtelenül a húsvéti és karácsonyi játékok folytatásai, ill. kiegészítései. Gyökerek: a húsvéti játék kalmár- (orvos-) jelenete, melyről ma sincsen még eldöntve, francia vagy német földön keletkezett-e, ill. nem jött-e talán mind a két országban önállóan, egymástól függetlenül létre, a mire a bibliai traditio kellő alapot szolgáltatott. Egyes esetekben még későbbi daraboknál is világosan látni, hogy a világi (víg) játék eredetileg az egyházi misztériumnak volt alkotó része, --- egyes daraboknál, igen, de annyira nem merném e tételt általánosítani, mint Michels teszi, a ki a hegedősök működését, a francia és olasz közvetítéssel figyelemre méltatandó ó-római mimust, a clericusok bolondériáit és a régóta dívó, már a XII. században kimutatható bábjátékokat és mindezen tényezőknek eshetőleg befolyását teljesen mellőzi.

A nürnbergi ízlés hatása először azokban a tiroli játékokban észlelhető, melyeket Raber Vigil 1510-ben írt össze (*Q* kézirat Sterzingben), - első sorban, a mi döntő, a darabok nyelvében. E csoportból öt darabot tárgyal Michels, melyek közül legérdekesebb az „Orvos-játék”. Ez világosan a húsvéti játékokra utal, melyekben e jelenet Michels szerint a következő négy részletből állt:

I. Az orvos szolgát keres: 1. a szolga neve és bére; — 2. az orvosnak (esetleg nejének is) dicsőítése; — 3. a szolga segédet keres (Pusterbalk).

II. Az orvosi bódé fölállítása és dicsőítése.

III. A három Mária vására.

IV. Az orvos és felesége: 1. az orvos összevész nejével (a ki rendszert helyteleníti a vásárt); — 2. az asszony megszökik; — 3. az asszony (igen eltérő változatokban) megkerül.

Pontosan ez alakban egyetlen húsvéti játékban sincsen meg ez ősrégi epizód; de a farsangi játékok alapján bátran föltehetjük e „tipikus” alakját.

Kitünő e csoportból a „Rumpolt und Mareth” cz. darab, mely egy törvényszéki tárgyalást egészséges humorral és az alakok életteli jellemzésével tárgyal. E színművön alapszik Manuel Miklós híres darabja: „Elsli Tragdenknaben” (1528 körül), nem megfordítva, mint még Bächtold Jakab, a svájci irodalom jeles történétírója, állítja.

Egy-egy sváb („Artus udvara”) és svájci darabot („Antikrisztus”, tárgyal könyvünk II. fejezete; mind a két játék hazáját kétségtelenné teszi nyelve; a másodikban még Bern és Luzern említése is latba esik. E darab a történeti célzások szerint 1354-ben íratott, mikor a svájci nép nagy gyűlölettel viseltetett a német-római császár (IV. Károly) iránt. Ezért kiválóan politikai célzatú és jóval komolyabb, mint a legtöbb farsangi játék. Kár, hogy a vége hiányzik.

A tánc teszi több darabnak, mint már címök is mutatja, alapját. Michels négy ily játékot tárgyal. Müllenhoff a Tacitus említette kardtánczra ment vissza, hogy a táncz és dráma gyakori érintkezését megmagyarázza. Lehet, sőt valószínű, hogy fölvevése nem alaptalan; a kardtáncz még a XV. és XVI. században is igen népszerű volt; de bizonyos, hogy itt francziáktól közvetített spanyol befolyás (a „Moresca”) is érvényesült: hiszen a „szerecsentáncz” (*Morischgentanz*), melyet „szerecsen”-ruhában és befektített arcczal lejtettek, még a XVI. században is igen el volt terjedve egész Németországban, sőt angol „szerecsen-tánczolókról”, a kik kardokkal is hadonáztak, még 1779-ben is történik említés. Azonfelül, tudjuk, a táncz általában nagy szerepet játszik farsang idején, hisz ma is ez az időszak a bálók saisonja. Farsang maga (*carne-vale*, nem *carrus ravalis*!) eredetileg pogány ünnep volt, melyet a téli nap-egyen idején ültek: a gonosz szellemek kiűzése volt az ünnep magva; ezt ünnepelték áldozatokkal és lakomákkal. Később, a keresztyén korszakban, nem a pogány démonokat űzték ki, hanem a Halált és a Tétl. Hogy a gonosz démonok föl ne ismerjék és ne bánthassák az embereket, ezek álöltözetekben és álarcokban szerepeltek. Ebben az ősrégi szokásban gyökerezik a nürnbergi „Schembart” (népetymológiával: „Schönbart”) a. m. szakállas álarcz, is, melyhez szintén táncz fűződik. A Halál

és Tél mellett azután az Ördögöt is űzték ki és bucsút mondtak a hús élvezetének; végre az ördög helyébe a Bolond lépett (P. Paris szerint a francia „arlequin”, az olasz „harlekino” a. m. német „hellekin” azaz: „kis ördög”), Nürnbergben 1475 óta farsang idején az álarczos mulatság közepette szekeret is vonszoltak, melynek neve „Pokol” volt; a mulatság végén e szekeret és a rajta ülő bábukat elégették.

A legrégibb német farsangi játékok Lübeckből említetnek 1430-ban; de valószínű, hogy már a XV. század eleje óta dívtak egész Németországban; a legrégibb, melynek kelte biztos, a „Tanawüschel” (a. m. influenza) 1414-ből. Egyik kedvelt alakjuk volt a „revue” (Franciaországban a „tableaux vivants”), fölvonulásnak mondhatjuk: különböző alakok, rendszerint társadalmi osztályok, mesterségek, lelki tulajdonságok stb. képviselői vagy megtestesítései, lépnek föl (menetben, processióban) és a) vagy monologizálnak, vagy b) egymással beszélgetnek, vagy c) egy harmadik személylyel (a pályabíróval, gazdával stb.) folytatnak párbeszédet. E csoportba tartozik alakjánál fogva a Halál-táncz is, mely már a XIV. században ismeretes. Azt hiszem, a mit Michels nem említ, hogy az ilyen „revue” (fölvonulás) voltaképp csak a szereplők bemutatkozása volt a következő táncz előtt, melyben utóbb a közönség is részt vett. A táncz a farsangi játéknak, tehát a modern vígjátéknak, nézetem szerint egyik legfontosabb gyökere.

Teljes fejlettségében találjuk azután a farsangi játékot Nürnbergben, a hol a XV. században Rosenplüt és Folz a főképviselői. Ezekkel foglalkozik Michels könyvének második, nagyobbik fele (108—242. l.), melyet nem szándékozom bővebben ismertetni, mert túlságosan specielis kérdésekkel foglalkozik, a mennyiben a szerző a darabok nyelve, stílje, iránya, verselése stb. alapján iparkodik az egyes költők írói tulajdonát megállapítani. A fődolgokban összevágna Michels fölfogása és kutatásainak eredményei Roethe Gusztáv kitűnő Rosenplüt czikkével az *Allg. Deutsche Biographie*-ben, csak hogy Roethe a nürnbergi mestert kétségtelenül egy kissé túlbecsüli. Életére nézve, mely még mindig nagyon homályos, Roethe a következő eredményekre jutott: Rosenplüt (ez talán író-neve, családi neve a csunya Schnepferer lehetett, a mi a. m. fecsegő) kétségtelenül nürnbergi származású s valószínűen a XV. század első éveiben született. Rézműves (*Gelbgießer* vagy *Rothschmied*) volt s mint ilyen puskákat és harangokat is készített. Két ízben vett részt a huszita háborúban; a Mies (1427) és Tauss mellett (1431) vívott csatákat, melyekben a német lovagok gyalázatosan megverettek, meg is énekelte. Talán 1444 óta városi pattantyús (*Büchsenmeister*) volt s mint ilyen ő vezette Nürnberg védelmét 1449-ben Albrecht Achilles brandenburgi örgróf ellen. Utolsó költeményei, melyeknek kelte megállapítható: 1456: egy farsangi játék a török veszedelemről, 1458: egy dal a törökök ellen

és 1460: Gazdag Lajos bajor hercegről. Ez időben, úgy látszik, már nem állt a város szolgálatában, hanem az udvaroknál próbált szerencsét, valószínűen mint czímerköltő, de nem nagy sikerrel, úgy hogy csakhamar visszatért polgártársai körébe. Egy régi hagyomány szerint 1468-ban harangöntő volt Münchenben, a mi nem lehetetlen. Sokkal kevésbé valószínű az a másik régi hagyomány, hogy mint domokosrendi barát halt meg Nürnbergben. E hagyomány alkalmasint onnan származik, hogy utolsó költeményeiben, melyek feltűnően egyházi irányúak, nagyon fitogtatja latin nyelvtudását. Mesterdalnok soha sem volt, hisz ezt a „művészetet” csak Folz János borbély honosította meg Nürnbergben, a ki a farsangi játékokban kétségtelenül Rosenplüt tanítványa. Folz irodalmi működése a XV. század utolsó évtizedeibe esik. Rosenplüt igen sokoldalú író és nagyon érdekes alak. A XV. századi Nürnbergben körülbelül oly állást foglal el, mint a következő században Hans Sachs, csak hogy költői tehetségben ez utóbbival egyáltalában nem mérkőzhetik.

HEINRICH GUSZTÁV.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság m. évi december hó 9-én tartott *felolvasó ülésén* Hornyánszky Gyula «Az aristophanesi Eirene keletkezési idejéről», utána pedig *Sebestyén* Károly «A Sokrates előtti philosophia áttekintése, kütfői és földolgozói» czímen értekezett.

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésen* Ponori Thewrewk Emil elnöklété alatt jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Maywald József, Némethy Géza, Petz Gedeon, ifj. Reményi Ede, Timár Pál, Váczy János vál. tagok és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző.

A választmány több folyó ügy elintézése után a candidáló bizottság jelentését vette tudomásul, melynek alapján a vidékre költözött fővárosi választmányi tagok helyébe két, időközben a fővárosba került vidéki vál. tagot, az elhunyt Petrovich Ferencz vál. tag helyébe, kinek halálát a vál. mély részvétellel vette tudomásul, — *Burdny* Gergely, keszthelyi főgymn. igazgatót, a másik megüresedett vidéki vál. tagsági helyre pedig *Kardos* Albert debreczeni tanárt jelöli. — A közgyűlés napjára a vál. 1897 január 13-ikát tűzi ki. — Bódiss Jusztin ajánlatára a vál. *Vilics* Román benczésr. tanárjelöltet rendkívüli, Maywald József ajánlatára *Szabó* Ignác budapesti kegyesr. tanárt (1897-től) rendes taggá, Csengeri János ajánlatára *Borsos* Károly, *Szukup* János, *Csukovics* Sándor, *Rehák* Pál, *Seprődi* János, *Wohl-muth* Endre, *Hensch* Béla, *Ranczay* József, *Szabó* Alajos és *Németh* Károly kolozsvári bölcsselethallgatókat (1897-től) rendkívüli tagokká választja.

— A «magyar mythologia» mint görögpótló tantárgy. «Das eben ist der Fluch der bösen That, Dass sie fortzeugend immer Böses muss gebären.» Így kiáltanánk föl az öreg Piccolominival, ha csak egy pillanatra is komolyan vehetnők azt a sikerült tréfát, a melyet egy kiskun-félegyházai humorista az «Orsz. Középisk. Tanáregyesületi Közlöny» 1896 decz. 6-i számában világgá röpitett. S hogy a nevezett folyóirat szerkesztője is érti a tréfát, azt semmi sem bizonyítja jobban, mint az a * alatti jegyzet, a melylyel lapjának jókedvű munkatársát, ugyancsak a sorok közül kikandikáló finom ironiával, e téren való további munkásságra buzdítja, midőn így veregeti meg neki a vállát: «Magam is azt vallo, hogy a nemzeti történelem tanításának bővülnie kell, s hogy időt nyervén, nagyobb gondot kell fordítani a magyar ősvallásra is. Ez a főoka, hogy minden változtatás nélkül közlöm a cikket, melynek nem minden mondatával értek teljesen egyet. Jól esik tanár-emberben látnom a meleg érzést, a mely e sorokból sugárzik.»

Az, hogy a szerk. a cikkeknek «nem minden mondatával» ért egyet természetesen csak móka; ellenben annak már a fele sem tréfa, hogy a «meleg érzés, mely e sorokból sugárzik» mai napság tanár-emberben oly ritka, hogy érte azokat a fehér hollókat, a kikben hébe-korba még feltűnik, szerkesztői csillaggal kell kitüntetni.

Nyilván az e miatt való hazafias búbánat ellen nyúlt a szerző is, a szerkesztő úr is a szatíra orvosságához, a mely — mint tudjuk — «castigat ridendo mores», midőn olyan sikerülten figurázzák ki a csődöt mondani készülő *görögpótló* tantárgy újabb *pótlására* irányuló kísérletek kevésbé komolyan vehető fajtáit.

Szalay úr ugyanis elég hosszú és mulatságos cikke végén azzal a javaslattal áll elő, hogy az V. osztály görögpótló magyar irodalmi olvasókönyve helyett, a melyet nem tart «odaválónak», — «addig, a míg rendszeres mythologiánk elkészül, egy . . . magyar mythologiai olvasókönyvet» adjunk «az ifjúság kezébe; a mely (t. i. az olvasókönyv, és nem az ifjúság) kerülne a tudományos összehasonlító alapon való tárgyalást s *könnyed modorban* rakná le a magyar mythologia alapjait, melyre (sic!) aztán későbbben építeni lehetne.»

Ebben a jámbor szándék mezébe öltözött kegyetlen kritikában, a melynek éle kétségtelenül a görögpótló magyar irodalmi tanítás «non sensu»-e ellen irányul, csak azon az egyen hökkentünk meg kissé, hogy a magyar mythologia alapjait «*könnyed modorban*» szeretné a javaslattévő lerakni. Alapok lerakásánál ugyanis a «*könnyed modor*» tudvalevőleg veszedelmes dolog és rendszerint az ily alapok fölé került épület összeomlását szokta okozni. De ekkor aztán megint eszünkbe jutott az iménti feltevés, a melyből kiindultunk, hogy t. i. az egész indítvány csak decemberbe tévedt áprilisi tréfa, és mint ilyenhez nagyon is illő az önkifigurázásnak ez a módja, a minővel Szalay urnál nagyobb humoristák is el szokták itt-ott ironikus műveik egy-egy föllebbentett csücskével árulni, hogy nem kell ám komolyan venni, a mit mondanak.

Mert bizony ha komolyan vennők ez indítványt, akkor mégis

csak némi aggodalmaink merülnének föl az iránt, vajjon honnan és miből teremtené elő annak a «magyar mythologiai olvasóköny»-nek az irígylésre éppen nem méltó szerkesztője az olvasmányai anyagát?

Nem hallgathatjuk ugyanis el, bár szörnyen röstelljük tudatlanságunkat, hogy a magyar mythológiának olyan *megállapított és minden kétségen fölül helyezett eredményeiből*, a minők már a középiskolai tanítás keretébe volnának illeszthetők, alig ismeretes előttünk több annál a csekélységnél, a mit a javaslattévő nagy sajnálkozással csak történelmi és irodalomtörténeti kézikönyveink fogyatékosága egyik szomorú jelének tekint. Holott pedig tán annak az eléggé nem dicsérhető szerénységnek és őszinteségnek a jele, melylyel e kézikönyvek szerzői velem együtt kénytelenek bevallani, hogy a magyar mythologia ködfátyolképei közül csak ez az «édes kevés» az, a mi nem is bizonyosság, csakis a valószínűség némi látszatával kibontakozik.

Ezt az «édes kevés»-et persze a «könnyed modor»-ral, a melyet a javaslattévő az alapok lerakására oly melegen ajánl, nem lenne éppen nehéz valamicskével többre fölfűjni. Csakhogy az ilyen fölfűjt hólyagnak aligha az nem lenne a sorsa, a mi a Horvát István, Kiss Bálint, Bizoni Károly, Bodor Lajos és — «last, but not least» — a szerzőtől annyira kidiesért *Ipolyi* szappanbuborékjait érte, mikor az óvatosabb kritika kiméletlenül hűvös szellője elé kerültek. (L. *Csengery Antal*: Az altáji népek ősvallása tekintettel a magyarra. M. T. Akad. Évkönyv IX. 4. darab. 1857.)

Azt különben Szalay úr is elismeri, hogy *Ipolyi* «rengeteg anyag-halmaz»-ából «sok elhull a kritika metsző bonczkése alatt.» De akkor hát minek mókáz czikke más helyén meg ilyen formán: «A nyugati műveltség átvételével elhagyottá lettek megszentelt berkeink, elnémult a jóslat a táltosok ajkain, *Hadúr* oltárai szétrombolták, megszűnt a hajnal kaczagás, a búléányok éneke, a halott-költögetés, a tűz-szentelés.» Hát hogy ebből az elégiai sóhajtásból csak a sokat vexált *Hadúr* ő isteni felségét emeljem ki, — olvassa el, kérem, Szalay úr legalább *Tóth Béla* jeles könyvecskéjének, a «Mendemondák»-nak mindjárt a legelső lapját, a hol írva, még pedig alapos utánjárás nyomán írva találhatja, hogy «*Hadúr* kétség nélkül a legfiatalabb isten a világon. Alig hetvenkét esztendő. Mert 1823-ban adta ki Igaz Sámuel a *Hébe* zsebkönyvet, melyben közzé lett Aranyos-Rákosi Székely Sándor *A Székelyek Erdélyben* című három-*) énekes hőskölteménye; e kis eposz I. énekének 86. sorában jelenik meg ugyanis elsőben az új-régi isten: *Zágon, Haddúr*nak Fő-Papja, beszélteni így kezd.»

Azért hivatkozom e pontnál *Tóth Béla* derék munkájára, — melynek a párjával, a «Szájru! szájra» cíművel együtt igazán egyetlen művelt magyar ember könyvtárából sem szabad lenne hiányoznia, — hogy ne kelljen magamat idéznem, a ki már évekkal ezelőtt lelepleztem (s bizonyára nem először) ezt a legfiatalabb istenséget (*Ethnol. Mitteil.* I. 1887. 259. l.);

*) Az új képes Magyar Irodalomtörténet (II, 361. l.) csodálatosképen *négy* énekből állónak mondja a kis eposzt.

azóta pedig valamivel hozzáférhetőbb helyen, a «Pallas Nagy Lexikona» illető czímszáva alatt is írtam róla. De hogy mennyire hiába, azt Szalay úr és a «nagyközönség» tanúsítja legjobban, a mely «mély áhítattal szemlélte a Hadúrnak bemutatott áldozatot a Feszty körképén.»

Ha mindez még sem riaszt el bennünket a magyar mythologia lidércz-tüzekkel népes morotvain való óvatos továbbkutatás nehéz és veszedelmes munkájától, annak csekély részben tán az is az oka, hogy e mellett az «áhitatos» nagyközönség mellett van még egy másik is, a mely elég tudatlan és sasoknak nézi a millennaris emlékeinken meg az új Duna-hidon ékeskedő *turul*-madarakat. Mert ezt a teljesen tudatlan közönséget, úgy hiszszük, valahogyan majd csak megtanítják még az erre illetékesek arra a csekély kis pozitív ismeretre, a mi ősvallásunk elhalványult emlékeképen (tömerdek idegen járulék mellett) a még élő néphagyományból nagy óvatossággal és körültekintéssel kiböngészhető. Ellenben azt a tudós és «áhitatos» közönséget, a mely Fáy András *Sió tiúndérét*, a *villákat* s a jó ég tudja még mi mindent egy füst alatt «a magyar mythologia» boszorkányüstjébe kotyvasztja össze, — azt továbbra is Horvát István, Kiss Bálint, Bizoni Károly, Bodor Lajos és Ipolyi Arnold geniusának kegyes és nyájas vezérletére bizzuk. Ennek a nagyközönségnek a jövő millenniumra se veri ki a fejéből a józan tudomány a Hadúr, Damasek, Ukkó, Tering és a Fészkes Fene stb. istenségekből álló magyar Olympust.

De hogy ennek az ártatlan mulatságnak a propagálására a középiskolát szemelje ki valaki: az ellen mégis csak tiltakoznia kellett volna ama lap szerkesztőjének, ha nem akart volna bennünket e soraink elején kifejezett feltevéseinkben megerősíteni. Ehhez a feltevéshez ragaszkodva azonban szívesen látjuk, ha tovább is gyakorolja a görög-pótló tárgy kifigurázására igen alkalmas szatirizáló hajlandóságát. K. L.

— Shakespeare és Bacon. A 19. század második felének leg-hóbortosabb elmélete, mely Baconnak tulajdonítja Shakespeare összes munkáit, nem akar elnémulni, bár a nagyszámú czáfoló iratok már is minden kétséget eloszlató bizonyossággal kimutatták, hogy az első ízben 1856-ban Miss Delia Bacontól világosan formulázott elmélet tarthatatlan. Legújabbkori főképviselője, Bormann Edwin, kinek főmunkája (*Das Shakespeare-Geheimnis*, 1894, 1. e *Közlöny* XVIII, 1894, 814. l.) nagy föltűnést, ill. megdöbbenést keltett, két újabb könyvvel lépett föl (*Der Anekdotenschatz Bacon-Shakespeares* és *Neue Enthüllungen*, 1895), melyek valóban új érvekben épen nem gazdagok, de annál meglepőbb elbizakodottsággal hirdetik a régi hóbortot. A Baconisták ellen forduló irodalomnak legjelesebb termékei eddig a következő három dolgozat volt: J. Schipper, *Zur Kritik der Shakespeare-Bacon-Frage*, 1889; Rich. Wülcker, *Die Shakespeare-Bacon-Theorie*, 1889 és Mrs. C. Stopes, *The Bacon-Shakespeare-Question answered*, 2. ed. London, 1889, melyekhez még csatolhatók Kuno Fischer, Bacon philosophiájának legjelesebb fejtegetője: *Shakespeare und die Bacon-Mythen*, 1895, és Raeder tanulmánya: *Über die behauptete Identität der Metaphern und Gleichnisse in Bacons und Shakespeares Werken* (progr. Grünberg, 1891), mely a Baconisták egyik sokat hangoz-

tatott főérvének teljes tarthatatlanságát mutatja ki. A legújabb termék e téren Michel programm-értekezése: *Shakespeare und Bacon, Darlegung und Würdigung der sogenannten Bacon-Theorie* (Frankfurt a. M., 1896), mely újat nem igen tartalmaz, de egy oldalról jól foglalja össze, az egész terjedelmes irodalom fölhasználásával, az eddig pro és különösen contra fölhozott érveket; más oldalról pedig annyiban eltér az eddigi dolgozatoktól, hogy nem a Baconisták érveinek megczáfolásával iparkodik czélt érni, hanem hogy Baconból indul ki és helyesen fejtegeti, hogy a nagy lord-kancellár egyáltalában nem írhattott csak egyet is a Shakespeare drámái közül. Írói és emberi jelleme, temperamentuma és világnézete, tudományos iránya, nyelve és stílje mind a legnagyobb ellentétben vannak mind azzal, a mit Shakespeareről vagy közvetlenül a forrásokból vagy józan következtetések alapján tudunk, úgy hogy a Baconisták elmélete már csak ezen szempontból is a képzelhető legnagyobb képtelenség. Már Michel előtt alaposan tárgyalta ép e kérdéseket Heussler János: *Franz Bacon und seine geschichtliche Stellung* (1889) cz. jeles könyvében, melynek VIII. fejezete a legnagyobb erélyvel fordul a Baconisták ellen. h.

— Milton és Klopstock czímmel igen terjedelmes, alapos tanulmányokon nyugvó dolgozatot adott ki Hübler Ferencz a reichenbergi áll. középiskola három értesítőjében (1893, 78 l., 1894, 54 l. és 1895, 21 l.). Szerző igen behatóan tárgyalja, még pedig folytonos, néha egy kissé erőszakolt párhuzamban, Milton és Klopstock életét és emberi, valamint írói jellemét, mire a 'Messias' és az 'Elveszett Paradicsomot' tartalom, stíl, szerkezet, nyelv és verselés szempontjából részletesen veti össze. Az értékes tanulmány egyik főérdeme, hogy a két kiváló költőnek és főműveiknek történeti és æsthetikai jelentőségére vonatkozó teljes gazdag irodalmat földolgozza és e rendkívül nagy anyaggal szemben helyes ítéllettel állapítja meg saját véleményét, melyhez majdnem kivétel nélkül csatlakozhatunk. Valóban meglepő, hogy az angol és a német költő, a kik első pillanatra oly eltérő, sőt ellentétes alakoknak tetszenek, mily számos vonásban hasonlítanak egymásra: mind a kettő theológiát tanult és a lelkészi pályára készült, de abba hagyták e tanulmányaikat; mind a kettő kora ifjúságában határozta el magát arra, hogy nemzete számára nagy eposzt ír, és mind a kettő kezdetben nemzeti tárgyat választott, Milton Artus királyt, Klopstock pedig Madarász Henriket; mind a kettő a szabadságnak lelkes hive és hirdetője volt, mind a kettő köztársasági irányú politikával; mind a kettő lelkesedett a természetért, melynek tökélyét és békéjét ellentétbe szerették helyezni a társadalmi élet bajaival és kínóvéseival; mind a kettő vallásos volt a szó legigazabb értelmében, mind a kettő türelmes is, kivéve (Milton) a katolikusok- és (Klopstock) a 'szabad gondolkodásúakkal' szemben stb. De persze, igen nagyok az eltérő vonások is: Milton a politikai életnek legvésezebb fürgetegein küzdötte magát keresztül, Klopstock mindig magára és kis baráti körére utalt magánember volt; az angol költő egy rendkívüli s hatalmas tapasztalatokban gazdag élet alkonyán írta nagy művét, Klopstock mint húsz éves ifjú fogott hozzá Messiasához, midőn sem az életet,

sem az embereket még nem ismerte eléggé; Milton kiváló epikus, a német költő első rangú lyrai tehetség volt stb. Legkevésebbé sikerült Hübler dolgozatában az 'Elveszett Paradicsom' és a 'Messias' összehasonlítása, mely legnagyobb részt külső és kevésbé lényeges momentumokra szorítkozik. Azt pedig épen hibának tartom, hogy szerző a 'Visszahódított Paradicsomot' emliti ugyan és röviden el is mondja tartalmát, de nem veti össze a Klopstock főművével. Pedig ez nagyon tanulságos eredményekre vezethetett volna. Hogy Klopstock a saját eposzát az 'Elveszett Paradicsom' hatása alatt írta, azt szerző (néhány újabb irodalomtörténészekkel szemben) helyesen vitatja, és e tény indokoltá, sőt szükségessé teszi a két nagy munka összehasonlítását, mely kétségtelenül Milton javára dől el; de másképp áll a dolog, ha a 'Messias' az angol költőnek második, azonos tárgyú eposzával (?) vetjük egybe, melyet Klopstock valószínűen 1752 óta ismert, mert ekkor kiderül, hogy a közös anyagban rejlő, nagyrészt legyőzhetetlen akadályokkal Milton egyáltalában nem birt és még kísérletet sem tett azokuak leküzdésére, úgy hogy műve nemcsak befejezetlen, töredékes jellegű, de alig is epikus termék, mert kezdettől végig csak Jézus kísértését tárgyalva, csupán a Megváltó és Sátán párbeszédeiből áll. Ez (egyébiránt hatalmas) alkotással szemben a Klopstock művének gyengéi jóval tűrhetőbb szinten tűnnek föl, jelességei pedig fényes tanuságot tesznek a német költőnek sokszor kevésbé vett kiváló tehetségéről. Hübler derék dolgozata megérdemli, hogy mindenki elolvassa, a ki az újabbkori irodalomtörténetnek egyik legérdekesebb kérdésével behatóbban kíván foglalkozni.

h.

— Francia folyóirat magyar munkáról. Dr. Lázár Bélának *A tegnap, a ma és a holnap* cím alatt megjelent kritikai tanulmányairól (v. ö. Közl. XX, 812) a *Revue critique* a következőkép emlékezett meg: «*Hier, aujourd'hui et demain* est le titre d'un volume d'études littéraires qu'un des meilleurs critiques de la jeune génération, M. Béla Lazar vient de publier (Budapest, Grill, 216. p.). M. L. connaît admirablement la littérature française contemporaine; il suit avec curiosité intelligente l'évolution de la poésie lyrique, du théâtre et du roman français. Nous trouvons dans son volume des études fines et pénétrantes sur le mysticisme contemporain et ses manifestations dans les arts et dans la littérature; un portrait bien enlevé de Baudelaire; quelques pages pénétrantes sur Dumas fils, Sardou, sur le culte de Napoléon et Pierre Wolff. Mais ce n'est qu'un coté de ce charmant recueil. Le mouvement littéraire en France trouve toujours son écho en Hongrie. Quoique voisins des Allemands, les écrivains magyars ont toujours été tributaires plutôt de la France que de l'Allemagne. Dans quelques figures marquantes du Parnasse hongrois, comme Reviczky, Endrődi, Ambrus, Herczeg, Bródy, Jakab, M. L. démontre ce que ces écrivains ont d'original, et de quelle façon l'influence française se manifeste dans leurs œuvres.»

K Ö N Y V É S Z E T .

Magyar Nyelvőr. Szerk. *Simonyi* Zsigmond. XXV. köt. XI. füz. (1896 nov.) — *Kardos* Albert. *Csapodi* István. *Vida* Sándor. Czim és rangsor. — *Kicska* Emil. Alany és állítmány. — *Tolnai* Vilmos. Szólásmagyarázatok. — *Zolnai* Gyula. Kótyavetye. — *Barcza* József. Debreczeni diák: szók és szólásmódok. — *Korányi* György. Magyar elemek a nemzetiségek nyelvében. — XII. füz. (1896 decz.) — *Simonyi* Zsigmond. Huszonöt év. — *Kicska* Emil. Alany és állítmány. — *Nagyszigethi* Kálmán. Szómagyarázatok: mag. Pöre. — *Sassi Nagy* Lajos. A «Jelenkor» három szópályázatáról. — *Harmat* Géza. A magyar játékszín nyelve. — Irodalom. — Helyreigazítások. Magyarázatok. — Idegen események. Fattyuhajtások. — Kérdések és feleletek. — Válaszok. — Népnyelvhagyományok.

Philologiai program-értekezések 1895/6.

Csallóközi Jenő: Ilosvai Toldi Miklós-története és a Toldi-monda. (Podolini kath. algyimnasium 3—20. l.)

Furagó János: Az objectivitas Homerosnál és Vergiliusnál. (Pápai ev. ref. főgymnasium 29—62. l.)

Garda Samu: Zalán futásának helye Vörösmarty költészetében. (Székesfehérvári áll. főreáliskola 11—18. l.)

Goldis Vazul: O prelegere practică din limba latină în clasa VIII. gimnasială. (Brassói gör. kel. román főgymnasium és alreáliskola 18—34. l.)

Grosz Gyula: Vorträge über Italien. (Brassói ág. hitv. ev. főgymnasium és alreáliskola 5—17. l.)

Groze Czirják B.: Din Istoria literaturii romane. (Balázsfalvi gör. kath. főgymnasium 3—30. l.)

Győri Gyula: A Toldi-kérdés. (Pápai ev. ref. főgymnasium 3—26. l.)

Halmos Akos: A Catilina-féle összeesküvés fejlődése. (Kőszegi kath. algyimnasium 3—56. l.)

Halmy Gyula: Pétery Károly élete és munkái. (Mezőtúri ev. ref. főgymnasium 3—21. l.)

Keczer Géza: Mozaik olaszországi utamból. (Szakoleczai kir. algyimnasium 5—68. l.)

Liska János: Adatok a magyarországi latinsághoz. (Szarvasi ág. hitv. ev. főgymnasium 3—24. l.)

Moravszky Ferencz: Pheidias. Részlet Maxime Collignon «Histoire de la sculpture grecque» cz. művének magyar fordításából. (Nyiregyházi ág. hitv. ev. főgymnasium 5—36. l.)

Onitiu Virgil: Memorisarea în cadrul instructiunii din limba română la gimnasiu (Brassói gör. kel. román főgymnasium és alreáliskola 35—44. l.)

Onitiu Virgil: Sintaxa limbii latine pentru clasa III și IV gimn. de D. V. Goldis. (Brassói gör. kel. főgymnasium és alreáliskola 47—50. l.)

Perényi József: Katona Dénes élete és munkássága. (Sátoralja-újhegyi r. kath. főgymnasium 3—69. l.)

Rákóczy Géza: A római hadügy a császárok korában. Fl. Vegetius Renatus kivonatai szerint. (Jászberényi közs. főgymnasium 3—25. l.)

Sajó Sándor: Katona és Grillparzer. (Új-verbászi közs. főgymnasium 3—25. l.)

S. Szabó József: Az ó-classikus költészet nevelő hatása. (Debreczeni ev. ref. főgymnasium 3—32. l.)

Toncs Gusztáv és *Loósz* István: Az V. osztály poetikai anyaga. (Szabadkai közs. főgymnasium 3—76. l.)

Török Constant: Bárány Orsz. Lőrincz költészetének ethikus természete. (Bajai kath. főgymnasium 3—29. l.)

Vajda Károly: Lukianos válogatott párbeszédei. (Fehértemplomi áll. főgymnasium 3—101. l.)

Vári Rezső: Bölc. Leó császárnak «A hadi taktikáról» szóló munkája. (Budapesti I. ker. áll. főgymnasium 3—10. l.)

BARNA IGNÁCZ EMLÉKEZETE.

(Felolvastatott a M. T. Akadémia 1896. december 21-én tartott összes ülésében.)

Barna Ignác, ki mint a római költők buzgó fordítója foglalt helyet a M. T. Akadémia levelező tagjainak sorában, 1822 február 2-án született Nagy-Károlyban. Gymnasiumi tanulmányait szülőhelyén végezte, az orvosi tudományokat Pesten hallgatta s 1848-ban *medicinae doctor* lett. Kitörvén a szabadságharc, ő is a fenyegetett haza szolgálatába állott s épen megszerzett diplomáját arra használta föl, hogy mint a Hunyadi-huszárok ezredorvosa lépjen be a magyar hadseregbe. A csaták lezajlása után visszatért a békés foglalkozáshoz s miután gyakorlati ismereteit előbb Pesten, majd Bécsben kórházi szolgálatban gyarapította, véglegesen Pesten telepedett le s csakhamar egyike lett a főváros legkeresettebb fogorvosainak. Orvosi és természettudományi cikkeket kora ifjúságától fogva sűrűn írt az akkor legerőteljesebb lapokba és folyóiratokba, nevezetesen kezdetben a *Társalkodóba* (1845), a *Hon és Külföldbe* (1845), később a *Színházi Naptárba* (1857) s a *Hölgyfutárba* (1857), végre az *Orvosi Hetilapba* (1858, 1860, 1863). Mint a fogászat magántanára 1865-től fogva az egyetemen is hosszabb ideig működött s 1871-ben kiadta a *Fogászat* kézikönyvét.

Minket azonban, a kik Barna Ignácot mint az Akadémia nyelv- és széptudományi osztályának tagját méltatjuk, ezúttal nem szaktudományi, hanem tisztán szépirodalmi munkássága érdekel. Ezt vizsgálva, úgy találjuk, hogy orvosi és természettudományi tanulmányai mellett kezdettől fogva áldozott ő a költészet Múzsájának is. Első kísérlete, *Szilágyi* cz. balladája a *Regélőben* (1842) jelent meg s a következő években gyakran írt költeményeket az *Athenaeumba* (1842), a *Honderűbe* (1843—45), a *Pesti Divatlapba*

(1845—46), az *Életképekbe* (1846), a *Pesti Röpirvekbe* (1850). Sőt külön kötetben is kiadta költői termékeit 1846-ban *Barna Ignác Versei* (Pest) és 1850-ben *Szerelemhangok* (1850) cím alatt. Eredeti költeményeivel nem aratott ugyan nagyobb sikert, de poétai munkásságának mégis megvolt az a haszna, hogy ily módon megszerezte magának azt a verselési ügyességet és formaérzékét, mely később a római költők metrikus fordítására képessé tette.

Mint a régi, 1848 előtti iskolából való ember, kitünően értette a latin nyelvet s úgyszólván gyermekkorától fogva rajongó lelkesedéssel olvassatta a római klasszikusokat. Később is, a mi kevés szabad ideje nehéz orvosi gyakorlata után fenmaradt, legnagyobb örömet abban találta, ha kedves költőit, Horatiust, Vergiliust vagy Juvenalist olvashatta. Így érlelődött meg benne az a szándék, hogy a római poéták magyar tolmácsa legyen s lassanként el is kezdte fordítgatni az említett klasszikusok egyes részleteit, egyelőre csak asztalfiókja számára. Sok munkáján kétszeresen is beteljesült a horatiusi *nonum prematur in annum* elve, mert mindig talált rajtok valami simítani valót, s így érthető, hogy túl volt már élete delén, midőn rászánta magát kiadásukra s egyszerre meglepte a világot Horatius ódáinak és epodosainak teljes metrikus fordításával. A könyvet nagy áldozatokkal, saját költségén, diszes kiállításban adta ki, a fordítás mellett párhuzamosan az eredeti szöveget is közölte, mely eljárásához későbbi munkáiban is hű maradt s az Akadémia classica-philologiai bizottságának a *Görög és latin remekírók* című fordítás-gyűjtemény kiadásánál mintául szolgált, végre minden egyes ódához magyarázó jegyzeteket csatolt.*)

Horatius ódáinak fordítása irodalmunkban a múlt század végén az úgynevezett ó-classicus iskola működésével kezdődik, a mi nagyon természetes, mert ez iskola tagjai első sorban épen Horatius példájára honosították meg a magyar költészetben az antik versformákat, a mivel érzigába hajtották ugyan nyelvünket, de épen a metrikus kényszer hatása alatt sok tömörséget és erőt hoztak be a költői dictióba szemben a francziás iskola sokszor lapos és terjengős, a népieskedők czikornyás és sujtásos stílusával.

*) *Kvintusz Horáciusz Flakkusz versei.* (A dalok 5 könyve.) Magyarra fordította és jegyzetekkel felvilágosította. Budapest, Tettey Nándor és társa bizománya, 1875.

Az ő érdemök, hogy *Berzsenyi* megmutathatta, mire képes a magyar költői nyelv Horatius versformáiban. *Révai Miklós* és *Baróti Szabó Dávid* voltak az elsők, a kik megpróbálták több-kevesebb sikerrel egyes ódák metrikus fordítását; az ő vállalkon emelkedett fel *Virág Benedek*, a ki 1817-ben az összes epodusok és 1824-ben immár az összes ódák fordítását adta ki. Virág fordítása természetesen ma már elavult, de a maga idejében minden tiszteletre méltó munka volt; vannak egyes darabjai, főleg a hazafias tárgyuak, melyek most is élvezettel olvashatók, a mennyiben szerencsésen adják vissza az eredetinek prægians tömörségét s erővel teljes hangját. Újabban *Szász Károly* és *Székács József* említendők, mint számos óda szerencsés kezű átültetői; sőt az utóbbi élete végeig foglalkozott azzal a gondolattal, hogy az összes ódákat adja magyarul, de tervének kivitelében irodalmunk nagy kárára megakadályozta a halál. Így *Barna* Virág óta egyedül áll, mint az összes ódák fordítója s minden esetre már ezzel is megérdemelte azt a méltánylást, melylyel nehéz vállalkozása találkozott. Munkájának fő érdeme, de egyszersmind hibáinak okozója is a *hűség*re való törekvés. Látszik, hogy olyan ember írta, a ki könyv nélkül tudta egész Horatiust, a kinek folyton fülebe cseng a mesternek minden phrasisa, minden szava, melyből a fordításban mit sem akar veszni hagyni. Innen származnak gyakori latinismusai, innen homályos kifejezései, innen az erőszakolt szórend s a szavak önkényes megcsonkítása, melyek a költői hatást nem egyszer zavarják. De másrészt kétségtelen, hogy van a gyűjteménynek sok oly darabja, mely a kényesebb ízlést is kielégítheti, főleg a magasabb röptű ódák, melyeknek velős rövidsége s egyszerű fensége a magyar alakban is az eredetivel csaknem æquivalens hatást teszen. Különösen dicsérendő a fordítónak a legbonyolultabb formákban is nyilvánuló metrikai ügyessége, mely azt gyaníttatja velünk, hogy kissé több fáradsággal kikerülhetne volna azt az anachronismust, melynél fogva latin példára a szókezdő *h*-t nem mindig vette mássalhangzónak, a mi pedig a magyar prosodiában *Berzsenyi* és *Vörösmarty* óta tiltott dolog.

Horatiusának köszönhetette *Barna*, hogy a M. T. Akadémia 1876 június 8-án levelező tagjai sorába iktatta a nyelv- és széptudományi osztályban. Székét még ugyanazon évi október 16-án foglalta el *A rómaiak satirájáról és satiratróikról* szóló értekezésével. Ez az értekezés nem annyira irodalomtörténeti tartalmánál

fogva, mint inkább azért érdemel említést, mert a fordítónak további működését mintegy előre jelzi. Az író elég ügyesen jellemzi a három fő római szatirikust, Horatiust, Persiust és Juvenalist s állításait saját fordítású idézetekkel támogatja.¹⁾ Ezek az idézetek pedig mutatványok voltak az említett szatiráknak teljes fordításaiból, melyeket a következő években egymás után adott ki a római Múzsák lelkes tolmácsa.

Még 1876-ban jelent meg a magyar *Juvenalis*,²⁾ ugyancsak a szerző költségén. Barna ezúttal sokkal nehezebb helyzetben volt, mint Horatius fordításánál, mivel nem támaszkodhatott a *Kis János*-én³⁾ kívül egyéb előmunkálatra, ez pedig a maga idejében sem volt sikerült átültetésnek mondható. Annál inkább dicséretére válik az a siker, melyet ez alkalommal is elért. Úgy látszik, hogy ez a zord lelkű író, a kinél, *si natura negat, facit indignatio versusum*, épen megfelelt Barna fordítói tehetségének; legalább azt a méltatlankodó hangot, a keserű gúnynak s a legnagyobb erkölcsi felháborodásnak megkapó kifejezéseit, melyekkel Juvenalisnak úgyszólván minden lapján találkozunk, híven tudta visszaadni. Így különösen a hatodik szatira, a nőgyűlöletnek ez a halhatatlan emléke s a kor bűneinek rettentő ostorozója, talált Barnában congenialis fordítóra. Latinismusokkal is ritkábban találkozunk már a magyar Juvenalisban, s legfőlebb a hexameter kezelésében itt-ott mutatkozó nehézkességek zavarják a finnyásabb olvasót.

Juvenalist öt év mulva *Persius* teljes fordítása követte.⁴⁾ Hálátlan-és verejtékes munka volt az, melyre Barna kitűzött programja szerint vállalkozni merészelt. Hogy Persius a maga korában tetszést aratott, bizonyára nem művei költői becsének köszönte, hanem csak annak a nagy erkölcsi komolyságnak, mely minden sorát átlengi, annak a lelkesedésnek a stoa hajthatatlan moráljáért, a mely e philosophiai sectának a zsarnokság korában annyi vértanút szerzett s ez iskolát a jobbak körében népszerűvé

¹⁾ *A rómaiak satirájáról és satiráirókról*. Budapest, kiadja a M. T. Akadémia, 1877. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. V. köt. 3. sz.)

²⁾ *Decimus Junius Juvenalis Satirái*. Magyarra fordította és jegyzetekkel felvilágosította. Budapest, Tettey Nándor és társa bizománya.

³⁾ *Superint. Kis János*: D. Junius Juvenalis Szatirái. Részszerint folyó, részszerint kötött beszédben. Sopron, 1825.

⁴⁾ *Aulus Persius Flaccus és Sulpicia Satirái*. Fordította dr. Barna Ignác, a M. T. Akadémia lev. tagja. Budapest, 1881.

tette. Ez az érdeme azonban nem felejteti el velünk roppant foggyatkozásait; első sorban azt, hogy éretlen író. Persius mint egészen fiatal ember, a ki még alig került ki az iskolából s a kinek személyes viszonyainál fogva alkalma sem volt élet- és emberismeretre szert tenni, vállalkozott arra az érettebb kort megillető tisztre, hogy erkölcsöt prédikáljon. Nem is tud az olvasónak egyebet nyújtani, mint a mit az iskolában tanult. Philosophiai könyvekből merített ő szatiráihoz anyagot, nem az eleven életből; Róma akkori állapotát, a nagy város titkait és bűneit nem ismerte autopsziából, mint Juvenalis, azért nem is tud oly megkapóan igaz képet festeni a kor erkölcsi állapotáról. A példák, melyeket felhoz, nem a környezetből vannak véve; többnyire csak oly dolgokat érint, a minők mindenütt és minden időben előfordulnak s ezért szatirái meglehetősen bágyadtak és színtelenek. De legnagyobb baja nyelvének végletekig vitt mesterkéltisége. Első sorban velős rövidséggel akart hatni, de e törekvésében a szókkal annyira fukarkodik, hogy az értelem vall kárt s az olvasó folytonosan találós mesékkel áll szemben. Egyáltalában mindent, a mi világos és egyszerű, hétköznapiinak és elkoptatottnak vélt a fiatal író, már pedig ő minden áron újat és szokatlant akart adni. Innen van tropusainak és metaphoráinak hihetetlen merészsége és mértéktelen halmozása. Minden fogalmat, a nélkül, hogy a maga nevéen megnevezné, képbe öltöztet, de a megkezdett képet nem folytatja, hanem más képre tér át s a különnemű metaphorák összekeverésével tévedésbe ejti az olvasót. Ime két példa. Az I. szatirában olvassuk (24. s köv. vs.):

Quo didicisse, nisi hoc fermentum et quæ semel intus
Innata est, rupto iecore exierit caprificus?

a mi szó szerint ezt jelenti: «Mire való a tanulás, ha az erjedő nedvesség s a benn megtermett vad fügefafa a májat áttörvén ki nem hatol», a mivel azt akarja mondani, hogy hiába való a tanulás, ha a tehetség nyilvánosság elé nem kerül s nem tör magának utat, mint a fügefafa, melynek duzzadó hajtásai szétrepesztik a sziklát, a hol termett. Az V. szatirában (91. s köv. vs.) azt akarja mondani: «Ne haragudjál meg, ha a régi előítéletektől megszabadítlak» s ezt így fejezi ki:

Disce, sed ira cadat naso rugosaque saena,
Dum veteres avias tibi de pulmone revello.

vagyis szórul-szóra: «Tanulj, de essék le a harag s a ránczos fintorgatás orrodrol, midőn a vén nagyanyákat tüdődből kitépem». S ilyen helyekkel van tele Persius minden lapja! Ilyen íróban igazán csak a régi fajta philologus találhatott élvezetet, a kinek az volt a legkedvesebb klasszikusa, melynek minden sorához egy lapnyi jegyzetet kellett mellékelni.

Barna ezt a szatirikust is nagy gonddal és ritka lelkiismeret-séggel fordította le, s valóban tisztelettel kell adóznunk buzgalmának, midőn azt látjuk, hogy e nehéz írónak alig van oly helye, melyet félreértett volna, noha irodalmunkban *Kis János* elavult fordításán kívül ¹⁾ semmiféle előmunkálatra nem támaszkodhatott. Nem az ő hibája, hogy a híven tolmácsolt Persius magyarul is csak Persius, azaz élvezhetetlen és homályos marad, a miért is alig hiszem, hogy a laikus olvasó a könyv végére tett meglehetősen szűkmarkú jegyzetekkel beérhetné, ha már rászánja magát e szatírák tanulmányozására.

Juvenalis és Persius után csakhamar megszólalt magyarul a harmadik szatirikus, *Horatius* is. ²⁾ Ez a fordítás is gondos, lelkiismeretes munka eredménye, mely nemcsak az eredetinek értelmét adja a Barnánál már megszokott, mondhatnók, philologiai hűséggel, hanem a *ridendo dicere verum* nagy mesterének enyelgő hangját is szerencsésen eltalálja s derült humorát ügyesen tükrözteti vissza, s bár a verselés egyes nehézségei s az itt-ott feltűnő latinismuskor olykor zavarják a költői hatást, annyi mégis kétségtelen, hogy Barna ez alkalommal is jobbat adott, mint bármely elődje, a ki Horatius egyes szatiráinak fordításával megpróbálkozott. Teljes fordítást különben Virág óta ³⁾ senki sem adott.

Barna e fordítást *utolsó* munkájának kívánta tekinteni. «Magyar Juvenálom, Persiusom és Sulpiciám után — mondja a könyv utószavában — csak Horác szatirái voltak még hátra; ezeket is lefordítottam, hogy így a mit a latin irodalom e nembeli költészetéből teljes épségben bírunk, jelen művemmel kiegészít-

¹⁾ *A. Persius Flaccus szatirái*, magyarul és deákul, szükséges jegyzetekkel világosítva. Soprony, 1829.

²⁾ *Q. Horatius Flaccus* Satiráinak két könyve. Fordította s az eredeti szöveg kíséretében jegyzetekkel felvilágosította dr. *Barna Ignác*. Budapest, Athenæum, 1884.

³⁾ Horatius Satyrái. Buda, 1820.

sem; reméllem, hogy sokaknak kedves szolgálatot tettem általa, azoknak legalább alig kétlem, kik eddigi dolgozataim iránt is szíves figyelemmel viseltettek s ezen *utolsó* vállalkozásomra unszolva ösztönöztek». A kedvező sors azonban megengedte, hogy e lemondással teljes szavait meghazudtolhassa s még egy, igazán nagy munkával léphessen a magyar közönség elé. Ugyanis már régen foglalkozott az Aeneis egyes részeinek átültetésével s még 1877-ben kiadta *Didó királyné* cím alatt saját költségén gyönyörű kiállításban s a latin szöveg kíséretében az első négy könyv fordítását.¹⁾ A szatira-cyclus befejezése után tehát fenn idézett szavai daczára meg nem állhatta, hogy vissza ne térjen régi szerelméhez, s csakhamar elkészült, a mit előbb remélni sem mert, a nagy eposz teljes fordításával. Időközben megérte azt az örömet, hogy a M. T. Akadémia hivatalosan felkarolta azt az ügyet, melyet ő addig mint magán emter nagy áldozatkészséggel szolgált, az ó-kori klasszikusok műfordításának ügyét, midőn megalakította az első osztály kebelében a classica-philologiai bizottságot s megindította a *görög és latin remekírók* cz. vállalatát, mely még külső berendezésében is a Barna jelölte nyomon halad, a mennyiben az antik remekírók műveit az eredeti szöveg kíséretében adja. Mi sem természetesebb, mint, hogy ő is hozzá akart járulni e gyűjtemény gyarapításához s Aeneisét a classica-philologiai bizottságnak ajánlotta fel. Kész munkáját többször kellett átvizsgálnia és simítgatnia, míg megfelelt azoknak a szigorú követelményeknek, melyeket a hivatalos bírálók támasztottak, a kik a vállalatot magas színvonalon akarták tartani, de végre sok huza-vona s egy kellemetlen konfliktus szerencsés elintézése után 1890-ben mégis napvilágot láthatott a teljes fordítás, melyet e megemlékezés írója látott el a vállalat programjának megfelelő bővebb irodalomtörténeti bevezetéssel.²⁾

Az Aeneis-fordításnak irodalmunkban meglehetősen múltja van.³⁾ Vergilius e fő munkáját ugyanis még a XVI. század egyik írója, *Husztai Péter* vezette be irodalmunkba. Munkája nem a szó

¹⁾ *P. Vergilius Maro Aeneisének IV első könyve*. Dido királyné. Fordította s az eredeti szöveg kíséretében ókori térképpel s jegyzetekkel ellátta. Budapest, 1877.

²⁾ *P. Vergilius Maro Aeneise*. Latinul és magyarul. Fordította és jegyzetekkel kísérte dr. *Barna Ignác*, bevezetéssel ellátta dr. *Némethy Géza*. Budapest, a M. T. Akadémia kiadványa, 1890.

³⁾ V. ö. Barna Aeneiséhez írt bevezetésemet, XC—XCVI. l.

szoros értelmében fordítás ugyan, hanem inkább önkényes átdolgozás, de mivel a kor ízlésére világot vet, elég érdekes arra, hogy röviden ismertessük. Czime a következő:

Aeneis azaz: Az Troiai Aeneas Hertzeg dolgai. Melyben Troia vétele és romlása, Troiaiak búdosások Aeneassal együtt, hadok Olazországban és Róma városnak eredeti nagy szép versekkel megíratik. Ezzen Notára: Jóllehet, nagy sokat szóltunk Sándorról. Bártfán. Nyomtattatott David Gutgesel által. 1582. esztendőben.

Második kiadása megjelent 1624 ben: Nyomtatta Colosvárot Heltai Anna asszony Műhelyében Szylvási András.

A szerző nem a címlapon, hanem a munka élén álló, megnevezhetetlen mértékű és minden prosodiát arczul ütő latin versekben van megnevezve, s a mi a legszebb, az egész latin költemény egy acrostichon szüleménye, a mennyiben a négysoros és négyes rímű magyar Zrinyi-strophák fejeiből, azaz minden strophá első betűjéből kerül ki. Oda is van téve a latin versek elé jegyzetkpen: «In capitibus versuum hæc sunt carmina».

Az egész munka öt részre oszlik, és pedig:

Első rész. Troia veszésének oka, Görögök hada Troiára és Troia megvétele. Itt az ismert mesék szerint elbeszéli előbb a trójai háború okát; onnan kezdve, midőn leírja, hogy a Trójaiak a görögök színlelt visszavonulása után mint mennek ki a város elé a faló csodájára, az Aeneis II. énekét részben szabadon fordítja, részben csak tartalmát kivonatolja.

Másod rész. Az Aeneas királynak búdosásában történt szerenczéjének forgása. Itt a harmadik ének tartalmát közli és szabadon lefordítja az I. énekbeli hajótörés leírását, mindenütt önkényes közbetoldásokkal.

Harmad rész. Honnat legyen származot az római birodalom. E helyt lefordítja Huszti az I. énekből Venusz panaszát s Jupiter jóslatát a római birodalomról. Érdekes, hogy Jupiter szavait megtoldja Dániel próféta ismert jövőndölésével a tengerből kijövő négy vadról s a negyediket a római pápaságra magyarázza, mely ellen hevesen kikel. Végül leírja az I. ének után Aeneas fogadtatását Didónál.

Negyed rész. Dido asszony megszereti Aeneas királyt. Az Aeneas megbeszéli Dido asszonnak az ő búdosásának okát. És képtelen elindul az Olazországba, az Isteneknek intések által. Dido

asszony meghal nagy szeretetiben. Mint e czimből is kitünik, ezt az egész fejezetet a IV. ének tartalma foglalja el, mely azonban csak itt-ott nevezhető fordításnak, különben inkább oda nem való közbetoldásokkal elégtelenített kivonat.

Ötöd rész. Aeneas hada Olazországbán és halála. Az Aeneis második részének (VII—XII. k.) rövid kivonata. Ehhez járul Romulus és Remus meséje, Róma eredete és hatalmának dicsőítése.

Már ebből is látszik, hogy Huszti munkája, a mi költői ízlésére igen jellemző, nem egyéb, mint az Aeneis művészi compositiójának lerontása időrendben való krónikaszerű elbeszelés kedvéért. Hozzátehetjük, hogy verselése, még korának megfelelő mértékkel mérve is, igen gyöngye s hogy közbetoldásai ízléstelenek. E helyt mégis tudomást kellett vennünk róla, mint első műről, mely irodalmunkban az Aeneis anyagát költői formában dolgozza fel.

A hexameteres fordítás-kísérletek közt tudomásunk szerint legrégibb az, melyet *Schedel Ferencz* említ *Deák szabású magyar versek története* című értekezésében*) s a mely főleg azért érdekes, mert negyven évvel előzi meg Baróti Szabó Dávid s az ó-klasszikus iskola prosodiai reformját. Itt ugyanis felhossa Groot Hugó *A kereszttyén vallás igazságáról* szóló munkájának névtelen fordítóját, ki 1732-ben Marburghan a svéd király pártolása mellett adta ki könyvét. Ebben több klasszikus költőkből való deák méretű fordítás található, nevezetesen az 51. lapon az *Aeneis* VI. énekének 724—732. versei, melyeket mint első metrikus fordítási kísérletet ide iktatunk:

Kezdetül az eget, földet, tengert egyetemben
Csillagok ékessen ragyogó testével az égen
Lélek igazgatja, melly öntete minden ereken.
Innet az emberek és barmok neme s egyebek élnek;
Melyek a tengereken úsznak vagy az égre repülnek,
Tűz eleven erejek s magvok bizony égből eredtek.

Ezzel szemben nagy visszaesést mutat *Dugonics András*, az úgynevezett népies iskola egyik vezérembere, *Trója veszedelme* (Pozsony, 1774.) című munkájában. A második könyvről (88—174. l.) a szerző az előszóban így nyilatkozik: «A második könyvemben főképen Virgiliust követem, a ki ugyanazon város megszálltának tizedik esztendőjében történt végső pusztulását írja le Enei-

*) Kisfaludy-Társaság Évlap. 1843/5. 9. évf. 449. l.

szének második könyvében. Nem követem pedig ezt úgy, hogy a magam gondolatának helyet nem találtam volna». A dolog úgy áll, hogy erkölcsi elmélkedéseket fűz egyes helyekhez különben pedig szabadon fordítja az Aeneis második énekét, szokása szerint körmönfont körülírásokkal, magyaros sujtással megrakva s a felismerhetetlenségig elnyújtva, Zrinyi-strophákban.

Az Aeneis első teljes fordítását *Kovács József*, nagy-körösi. prédikátor adta. *) A szerző a régi, Dugonics-féle népies iskola híve, a ki semmit sem tanult a fordításban szem előtt tartandó tartalmi és alaki hűség tekintetében a Baróti-Rajnis-féle ó-klasszikus iskolától. A bevezetésben azt mondja, hogy már tizennégy évvel előbb lefordítá «tizenkét sillabájú versekben» az Aeneis nagy részét, de végül helyesebbnek látta «tizenöt lábú heroikus versekben fordítani, mert ezek olyanok a magyar nyelvben, mint a deákban a hexameterek». Az egész fordítás jellemzésére ide iktatjuk az Aeneis kezdő sorait:

Hadakat és ama Hérót énekelem én, a ki
Trójából az olasz földre legelőbb bujdosa ki
Az isteni végzés szerint, a ki, még eljuthatott
Lavinium partjaira, mely sokat hányattatott,
Mind tengeren, mind földön az Istenek erejétől
S a kegyetlen Juno soká tartó dühösségétől.
Hadakban is sokat szenvedt, míg egy várost építe,
Míg Trójának isteneit Iátziumba bevitte,
Mellyből lett az Albanus nép s Latinusok nemzete
S a hét hegyen ülő Róma fölséges épülete.

Valamint e döcögős, «tizenöt sillabájú» versek egyáltalán nem felelnek meg a Vergilius-féle gördülékeny hexametereknek, úgy a költői nyelv kezelésében sem közelíti meg Kovács az eredetét. A régi népies iskola sarkalatos hibái, a terjengősség, a körmönfont, sujtásos kifejezések kedvelése, a magyarosságnak póriassá fajuló hajhászása megakadályozták az írótt abban, hogy csak halvány képet is adhasson a latin szöveg tömörségéről, költői erejéről s finomságáról.

Munkája össze sem hasonlítható az Aeneis második teljes

*) *Magyar Énéis* avagy P. Vergilius Marónak Énéas viselt dolgairól írt munkája, melyet magyar versekbe foglalván kiadott *Kovács József*. I. Komárom, 1799. II. U. o. 1804. III. Buda, 1831.

fordításával, a *Baróti Szabó Dávidéval*,¹⁾ mely e kitünő férfúnak legjobb, mert legérettebb műve. Vergiliussal egész életén át kedvvel foglalkozott s a prosodia terén folytatott beható tanulmányai, valamint a hosszas verselési műgyakorlat képessé tették arra, hogy a tartalmi hűség mellett az alaki hűség elvének is érvényt szerezhessen. A nehéz klasszikus formában immár meglehetősen szabadsággal mozgott s nem szorult többé, mint régebben, arra, hogy a hexameter kedvéért megbontsa a magyar szórend sérthetetlen törvényeit. Nyelve a mellett, hogy magyaros, mindig emelkedett és nemes; ha kell, tömör és erővel teljes, ha kell, finom és gyöngéd is; így a negyedik ének szerelmi drámája époly hivatott tolmácsra talál benne, mint az utolsó énekek harezi jelenetei. Bátran mondhatjuk, hogy azt, a mi a római formában Berzsenyi és Vörösmarty előtt elérhető volt, elérte, s hogy műve a maga idejéig a legtökéletesebb ó-klasszikus fordítás, melyre az újabb átültetők valamennyien támaszkodtak.

Barótinak, sajnos, sokáig nem akadt méltó utóda. *Sebők Árpád* fordítás-mutatványát (II. k. 1—533. vs.), mely az Új Magyar Múzeumban látott napvilágot, Toldy ugyan megdicsérte s a szerzőt folytatásra buzdítá, de az egészből,²⁾ mely 1860-ban jelent meg, sok jót még sem mondhatunk. Kevésbé magyaros, rossz új szókkal elégtelenített s döcögős verselésű fordítás ez, mely az előzőkkel szemben semmi haladást nem mutat.

A *Remete József* fordítása³⁾ egy irodalmi dilettansnak többszörös átdolgozás után közrebocsátott, sok gondra, de kevés tehetségre valló munkája. Lépten-nyomon meglátszik rajta, hogy a fordító nem bírt megküzdeni a hexameter nehézségeivel, melyek majd magyartalanságra, majd felületességre, olykor határozott hütlenségre is készitik. Egyes részei azonban sikerültebbek s az újabb átültetők hasznát vehetik.

A *Márki József* fordítása⁴⁾ valóságos [anachronismus, nemcsak az oly furcsaságokban, hogy pl. a cz-t tz-nek írja, hanem a

¹⁾ *Vergilius Éneise*. I. Bécs 1810. II. Pest 1813.

²⁾ *Virgil Éneise*. Magyarítá *Sebők Árpád*, pannonhegyi benczés és tanár. Esztergom, 1860.

³⁾ *P. Vergilius Maro Aeneise*. Győr, 1863.

⁴⁾ *Éneisz*, latinból fordította és előszóval, jegyzetek és magyarázatokkal ellátta *Márki József* tdr. I. kötet. I—VI. ének. Budapest, 1881. — II. kötet. VII—XII. ének. Budapest, 1882.

hexameter primitív kezelésében is. A szók prosodiája önkényes és erőszakolt, a *h* sokszor nem képez positiót, a lábak döcögösek, sőt mi több, a mérték kedvéért még a szórend változhatatlan szabályai is meg vannak sértve s e miatt a legrettenetesebb magyartalanságok hemzsegnék majd minden lapon. Hozzájárul a munka élvezhetetlenné tételéhez az idegen nevek minden elv nélkül való különös orthographiája, s a mi még rosszabb, erőszakos, olykor komikussá váló megcsonkítása; így lesz Latiumból *Látzhon* és *Látzország*, Siciliából *Szikhon*, a phoeniciai Paphusból *Főn-Papus*, Pyrrusból *Pirr* és Bacchusból *Bakk* (!). Valóban csak sajnálni lehet azt az eredmény nélkül való fáradságot, melyet e veterán író az ókori klasszikusok átültetésére fordított.

Hogy *Barnát* is első sorban az addigi Aeneis-fordítások nagy hiányosságai indították újabb kísérletre, kitűnik előszavából, a hol így nyilatkozik: «1874-ben Fábrián Gábornak csinos magyar Rutiliusa megjelenvén, a Bevezetésben irodalmunk buzgó apostolának, Toldy Ferencznek egy levéltöredéke világot látott, melyben a többi közt így szól: «Íz, szín, tűz vagyon a versbe, ha mesteri mű (Kazinczy); ily Virgilünk nincs, ilyen kell nekünk, s ilyen nem lesz többé, ha általad nem. Ez méltó feladás hozzád, ezért esd hozzád költészetünk». E sorok nyilvánosságra kerülvén, többé már nem csupán a címzettnek, hanem szóltak mindazoknak, kik az ő remekművek fordításával foglalkoznak; én részemről úgy vettem s annál hathatósabban költötték fel bennem a szendergő ösztönt, minthogy én Vergilt már ötven év előtt ismerni és szeretni tanultam».

De vajjon sikerült-e Barnának célját elérnie? Annyit mindenestre elért, hogy minden tekintetben jobb munkát adott, mint elődei, s végre, annyi sikertelen próbálkozás után egy lelkiismeretesen hű, ügyes verselésű, eléggé gördülékeny és olvasható fordítással ajándékozta meg irodalmunkat; de oly Vergiliust, a kiből «íz, szín, tűz vagyon», adnia neki sem sikerült, mert ő sem volt képes megfelelni azoknak a magasabb követelményeknek, melyeket egyik bírálója igen helyesen a következőkben foglalt össze: «Vergiliust fordítani nem kis vállalkozás, az eredetihez méltóan fordítani nem csak philologiai, hanem igazán költői feladat. Mert nem lehet azzal megelégednünk, hogy a tartalmat feltűnőbb esorba nélkül híven, s bizonyos költőiséggel vagy annak mázával visszaadva látjuk, ha a fordító Vergilius ragyogó dictióját elhomályosítva, elegantiáját

leszállítva s egyöntetű, fenkölt nyelvét kényelmesebb, inkább véletlenül vagy szükségből előállott, egyenetlen nyelvvel fölcserélve, inkább magát s fordítói küzdelmét, mint a költőt varázsolja szemünk elé. Okvetetlenül szükséges, hogy Vergilius fordítója, ha az irodalmat akarja gazdagítani, arra törekedjék, s meg is legyen a hozzá való képessége, hogy fordítása irodalmi esemény, számot tevő költői mű legyen».*) Erre a nagy feladatra pedig, az Aeneis æquivalens fordítására, csak igazán kiváló költői tehetség vállalkozhatik. Érezte ezt maga Barna is, midőn előszavában ezt írta: «Tudom, hogy tökéletest nem adtam, habár a tölem telhető legjobbat adni igyekeztem; a jobbat és szebbet arra hagyom, a ki — az Írás szavai szerint — utánam jó és előttem lesz».

A magyar Aeneis volt Barna utolsó munkája. E helyt azonban, mielőtt búcsút vennénk tőle, el nem mulasztthatom, hogy föl ne vessem műfordításunk egyik elvi kérdését, oly kérdést, mely mindig foglalkoztat, valahányszor olvasgatom a régibb iskolából való fordítóink műveit, kik között Barna Ignác és Fábíán Gábor első helyen említendők. Ha látom azt a nagy szorgalmat s azt a lelkiismeretes gondot, melyet e búzgó férfiak minden munkájukra fordítottak, önkéntelenül azt kell kérdeznem magamtól, vajjon mi volt az ok, a mely őket legjobb törekvésük daczára a teljes siker elérésében megakadályozta? Honnan van az, hogy minden fordításukon érzik bizonyos ósdiság és idegenszerűség, a mely a laikus közönség előtt kétszeresen feltűnő s a mely nem engedte, hogy műveik szélesebb körökben is kedveltségre tegyenek szert? Vajjon nem abban van-e a hiba, hogy a menyire beleélték magukat a régi poesis világába, époly kevésse tartottak lépést költészetünk újabb fejlődésével? S éppen e miatt nem tévedtek-e abban, a mihez mint megdönthetetlen igazsághoz ragaszkodtak, a mitől eltérni szentségtörésnek tartották volna, a metrikus fordítás elvében?

A metrikus fordítások divatja abból az időből való, midőn a mi deákos műveltségű íróink és olvasó közönségünk a Baróti, Rajnis, Révai kezdeményezése után bámuló örömmel vették észre, hogy nyelvünk mennyire alkalmas az antik metrumok utánzására s midőn e felfedezés hatása alatt csakhamar a nemzeti eposz is hexameterben, a hazafias óda is alcæusi és sapphoi strophákban

*) L. Csengeri János bírálatát, Egyet. Philol. Közl. 1890. évi folyam, 529. l.

szólalt meg. A kik ebben a korban az ókori, főleg római költők fordításával foglalkoztak, szintén deákos műveltségű olvasók számára írtak, a kiknek a fordítás tulajdonkép felesleges volt; mert ez a közönség a magyar szöveg olvasásakor is önkéntelenül az eredetét élvezte, az eredetinek a rhythmusa, az eredetinek a phrasisai visszhangoztak lelkében. Tudjuk, mit köszön költői nyelvünk az antik metrika szigorú iskolájának; de tudjuk azt is, hogy régen kinőtt ez iskolából s Arany és Petőfi óta már csupán nyugat-európai és nemzeti formákban mozog. Az a kérdés tehát, szabad-e a műfordításnak, mely végre is nem philologiai, hanem szépirodalmi munka, olyan formákat használnia, melyek az illető nép eredeti költészetében immár kihaltak s legfőlebb mint archaismusok kiser-tenek?

Erre a kérdésre könnyen megfelelhetünk, ha a fordítás cél-ját helyesen határozzuk meg. A fordítás célja pedig nem lehet más, mint, hogy egy idegen irodalom termékeit a magunk iro-dalmának sajátjává tegye, azaz élvezhetővé tegye a magunk közön-sége számára, mely az eredetihez hozzá nem férhets a mely a maga irodalmi műveltségét kezdettől fogva a nemzeti költészetből meri-tette. Az ily közönség természetesen csak az oly költői terméket élvezheti, melyben a művészi tartalom az anyanyelvnek már meg-szokott élő versformáiban nyilatkozik. Nem az a fordítás lesz tehát hű a szó magasabb értelmében, értve a hűség alatt azt, hogy az ere-detinek megfelelő hatást tegyen az olvasóra, a mely az eposzt hexa-meterben, az ódát alcæusi, a dalt sapphoi strophákban szólaltatja meg, hanem az, a mely a változó tartalomhoz képest válogatja ki azokat a formákat, a melyekbe hasonló tartalom a magunk eredeti költészetében öltözködni szokott. A fordító első sorban költő legyen s ne philologus; fogadja lelkébe az idegen tartalmat, de alkossa meg hozzá a maga lelkéből a magyar formát. Ez az egyedüli módja annak, hogy az ókori klasszikusok fordításai szélesebb körben is elterjedjenek s közönségünk műveltségére igazán termékenyítő hatással legyenek. Azért üdvözlöm nagy örömmel a Baksay igazán magyar zamatú Homerosát s még nagyobbab a classica-philologiai bizottságnak azt az elhatározását, hogy eddigi merev álláspontjából engedve, Propertius elegiáit legközelebb rímes fordításban bocsátja közre, mert így nem kell félnem az eretnkség vádjától, ha akadémiai székről mondom ki, hogy az antik költők metrikus

fordítását, irodalmunk mai fejlettségére való tekintettel, nem tart-
hatom egyébnek anachronismusnál.

De ne sértsék e fejtegetéseim boldogult tagtársunk árnyékát,
a ki immár több mint két éve, 1894 november 23-án elköltözött
közülünk. Mindnyájunk fölött eljár az idő s nem mindnyájunk
dolga, hogy örök becsű műveket alkossunk; ellenben kötelessége
mindnyájunknak, a kik a szellemi élet bármely ágában dolgozunk,
hogy egy vagy más tekintetben jobb munkát végezzünk, mint elő-
deink s egész működésünk a haladás nagy eszméjének szolgálatá-
ban álljon. Láttuk, hogy Barna Ignác, bármily feladatra vállalko-
zott, azt jobban oldotta meg, mint előtte bárki más, úgy, hogy
minden munkája nyereséget jelentett a magyar műfordítás terén.
A ki ennyit tett, az szépen teljesítette hivatását s bőven rászolgált,
hogy a M. T. Akadémia nevében is letegyük mohosodó sírjára a
kegyeletes megemlékezés koszorúját.

NÉMETHY GÉZA.

AZ IFJABB MICHELANGELO BUONARROTI.

(Vége.)

II.

Michelangelo Buonarroti munkái között a legterjedelmesebb
az a «La Fiera» (a vásár) című sajátos drámai költemény,
melyet 1618 farsangján adtak elő az Uffizi palota nagy színházi
termében és melyet legelőször 1726-ban adott ki a «Tancia»
című népszínművel együtt Anton Maria Salvini. Ez a munka,
mely egy újabb kiadásban mintegy 870 nyolczadrétű oldalt tölt
meg és mintegy 40,000 verssorra terjed, csak annyiban mondható
színdarabnak, a mennyiben a drámai forma bizonyos külsőségei
meg vannak benne tartva. Egyébként inkább dramatizált tankölte-
ménynek volna nevezhető, melynek egyes részeit csak igen laza
kapocs fűzi egybe. A Fiera tulajdonképen öt darabból áll, a meny-
nyiben egy florenczi vásár tarka képeit öt «giornata»-ban mutatja
be; mindegyik «giornata» külön-külön adatott elő, öt egymásután
következő napon. Így hát voltaképen egy pentalogiával van dol-
gunk, mely azonban, ismételjük, semmiféle rokonságban sincsen

sem a görög színház tri- és tetralogiáival, sem a spanyol színház némely rémhosszú kalandos darabjával.¹⁾ Michelangelo, a ki szeregett újat keresni és nem taposott úton járni, saját maga így magyarázza meg e darabot illető czélzatait: «Intentióm — így szól egy 1618-ban Francesco dell' Antellához intézett levelében — az volt, hogy egy lelemény és műfaj dolgában is teljesen új szerzeményt alkossak, olyat, a mely különbözik minden más színdarabtól, melyet bárki is bármikor egész mostanáig írt. ... Arra törekedtem, hogy némi bírálattal illessem az erkölcsöket általánosságban, és különösen szülővárosoméit, de kellemes módon és a hallgatók gyönyörűségére. ... A «Vásár» czím alatt és vásár révén kívántam némi szentenczia-portékát nyújtani, körülbelül ugyanúgy, a hogy a szatirában szokták, úgy, hogy mindenki hazatérvén, elláthatta legyen magát azzal az árucikkkel, mely neki leghasznosabb vagy legszükségesebb, azaz lelkének és lelkiismeretének kormányzására legmegfelelőbb. Ezért mentem bele nemcsak általánosságban az állami dolgokba, vagy a polgári élet viszonyaiba, hanem a házi, családi, köznépi, sőt az alnépi viszonyokba is, mint-hogy ezek is mintegy tagjai az állam ügyeinek ...» Majdnem szóról-szóra idéztem e magyarázatot, annál is inkább, mint-hogy mindazok, a kik eddigelé a Fieráról szóltak, az írónak egészen más intentiót tulajdonítottak, jelesül azt, hogy mint a Crusca-szótár egyik szerkesztője olyan művet akart alkotni, melyben az élet legkülönbözőbb viszonyaira vonatkozó és Flórencz vidékén használatos szavakat el lehessen helyezni, hogy aztán e szavak e révén fel legyenek vehetők a szótárba is. Ezt mondja Salvini is a mű első kiadásának előszavában,²⁾ és hasonló állítást koczkaztat meg, bár enyhébb alakban, Del Furia is azokban a becses kézirati jegyzetekben, melyeket a szatirákhhoz csatolt és melyek a 166. A. jelzéstű Cod. Marucellianában foglaltatnak.³⁾ Csak az egyetlen Emiliani-

¹⁾ Salvini a «Fiera» elé írt előszavában igazolni akarván a darab rendkívüli terjedelmét, hivatkozik egy Alonso Ulloa nevű spanyol író Calisto e Melibea című 21 felvonásos tragédiájára, mely olasz fordításban is megjelent. (Venezia, Giolito 1553.)

²⁾ Firenze, Tartini e Franchi. In fol. A 2. kiadást — szintén a Tanciával együtt — 1860-ban Fanfani rendezte sajtó alá. (Firenze, Felice Le Monnier.)

³⁾ «... Oltre ad aver ragunato per così dire, come in un gran ma-

Giudici volt az, ki irodalomtörténetében *) helyes érzéktől vezetve, kétségbe vonta ez önkényes állítást, vakmerőségnek mondva azt, a mely megcsufolja Buonarroti művészi érzékét.

De bármi volt is a költő intentiója, tény, hogy szerencsétlen gondolat volt ilyen, a dráma lényegével merőben ellentétes műformában tenni kísérletet. Hogy a darabot előadták a hercegi udvarnál, kétségtelen, de úgy látszik, már ez előadásnak sem volt sikere. Azok a véget nem érő bölcselkedések és tanítások, bármilyen correct versekbe voltak is foglalva, valószínűleg fárasztották a közönséget. Már pedig, mint a fentebbi idézetből kiténik, a költőnek főként az volt a célja, hogy minél több ilyen oktatást helyezzen el munkájában. A mi mese van az öt giornataiban, az vajmi sovány és a mellett majdnem teljesen hiján van a drámai szerkezetnek.

Minden egyes nap «Introduzione»-val, «bevezetés»-sel kezdődik, melyben a szerző allegorikus személyeket léptet fel, még pedig különösnél különösebbeket. Így az első napon megjelenik a Művészet (Arte), melyet egy kocsin a Fáradalnak (Fatiche) vontatnak színre; aztán megjelennek a Kereskedés, a Nyeresség, az Élvezet, a Forgalom, mindegyik igen okos szavakban hangoztatva a saját maga fontosságát és jelentőségét. A második nap bevezetésében az Üzlet és a Teendők (Negozio és Faccende) beszélgetnek az Alvással és az Álmodással; aztán megismerkedünk a Szegénységgel, a Takarékoszággal, a Hazugsággal, még pedig a jámbor célú Hazugsággal, nem azzal a melynek célja a csalás. A harmadik nap bevezetésében még különösebb allegorikus alakokkal van dolgunk: az Ügynökösködéssel, a Pénzváltással, a Zálogüzlettel, a Hűség, a Kezességgel, a Tengeri Viharok karával. A negyedik nap bevezetésében az Érdek, a Monopolium, a Kapzsiság, a Ravaszság, a Hypokrisis jönnek eléink, a kikhez még az «Apró Érdekek» kara is csatlakozik. Az ötödik napon — ha lehet — még ennél is abstractabb dolgok szólalnak meg: a Polgári élet, az Osztó erő (Virtù distributiva), a Cserélő mesterség (Arte commutativa) stb. Ezek az allegoriák a trecento symbolisáló hajlamainak szinte a legmeszszebb menő szélsőségig vitt paródiáiként tűnnek fel. Az ilyesmik

gazzino, tutto il materiale della lingua e tutti i modi del parlar familiare che allora erano in uso...

*) II. kiadás. II. kt. 246. l.

divatját épen a secentóban annyira felkapták, hogy egyike lett a kor irodalmi productiói leggyakrabban jelentkező bajainak. Buonarrotinál ezek a különlegességek már a darab elején meghökken-
tik az olvasót, s bizonyára ennek is nagy része volt abban, hogy a «Vásár»-t olyan kevesen olvasták el még a czéhbeli irodalomtörté-
nések közül is, úgy hogy sokuk azt, a mi csak ez introductiókban
jelentkezik, t. i. az allegorizáló alakok túlságos szerepeltetését az
egész «Fiera»-ra ráfogják.

Maga az egész darab, mint említettük, egy vásár kezdetét és
lefolását tünteti fel, még pedig úgy, hogy szemlélőkül egy csapat
katona, később egy csapat diák áll a középben és ezekkel együtt
figyeli meg a néző is azt az eleven nyüzsgést, melylyel a vásári
sokadalom jár. A főbb személyek a város podestája, a ki szemlét
tart a különböző középületek és intézmények felett, aztán a kör-
nyezetében levő bíró és jegyző; később megjelenik egy Enrico
nevű olasz származású, de Skóthonból való ifjú, ki úton van Olasz-
országban és meg akar nézni minden látni valót. Ezek köré cso-
portosulnak aztán a város egyes kisebb fontosságú tisztviselői:
a kórház igazgatója, felügyelője, orvosai, betegápolói; a börtön-
felügyelő, a vásárfelügyelő, a vásárra jött kalmárok, komédiások,
s végre a mulató emberek és asszonyok sokféle typusa. Csak a
negyedik felvonásban kezdődik valami olyasféle, a mi drámai cse-
lekvénynyé fejlődhetnék: híre jön ugyanis, hogy a podesta felesé-
gét álruhás rablók üldözték és hogy az előlük egy kolostorba
menekült; de az ötödik felvonásban szerencsésen előkerül és a
megzavart rend visszatér.

Nagyjában ez a menete a Fiera öt napjának. Nem lehet czé-
lünk, hogy magukról az egyes jelenetekről, melyekben folyton új
meg új alakok lépnek a közönség elé (számszerint mintegy száz)
apróra számot adjunk. Valóban alig van foglalkozási ág, melynek
egy vagy több művelője színre ne kerülne, hogy ott többnyire a
legjellemzetesebb módon beszéljen a maga dolgairól, ügyeiről,
bajairól. Van ott illatszerész, süteményes, gazdatiszt, szabó, hajós-
nép, remete, halász, órás, vendéglős, rabszolgakereskedő stb. stb.
Igaz, hogy többnyire kissé hosszadalmasan beszélnek, tekintve,
hogy a Fiera mégis csak előadásra írt színdarab volt: hanem az
egyes kisebb-nagyobb jelenetek mégis változatosak és élénkek,
úgy, hogy a darab, mely bizonyára jól megkurtítva került színre,
a színpadon sem lehetett unalmas. Nincsenek biztos adatok affelől,

hogyan ment végbe az előadás, de magából a darabból is lehet következtetni, hogy a beleszótt strófás verseket valószínűleg kivétel nélkül énekelték és közbe-közbe egyéb látványosságok is szóraztatták a közönséget. Így talán e monstruosusnak látszó szerzeményt is végig játszhatták a színészek; valami nagy sikere persze, ismételjük, nem lehetett. A herczeg, úgy látszik, meg is botráncozott a darab egy részletén: azon t. i. (a negyedik nap utolsó felvonásában). hol egy áldott állapotban levő asszony jelenik meg leányával együtt a színpadon és az asszonyt hirtelen szülési fájdalmak lepik meg. A költő fent említett levelében azzal igazolja magát, hogy ez elvégre nem erkölcstelen dolog és az ilyen jelenetek a vásári nyüzsgésben igenis előfordulhattak és elő is fordultak. Különben is a dolog olyan szavakkal van elmondva, hogy csak azok értik, kiket már az ilyesmi el nem ronthat. «E kétértelműségek — mondja a szerző — azokban az emberekben, kik megértik őket, kárt nem tehetnek, s még kevésbbé tehetnek kárt azokban, kik nem értik őket.» Ugyanott elmondja, hogy ő maga is megengedte, hogy egy unokahuga megnézzé a darabot: olyan leány, aki apáczának készült. A herczeg szemére hányta a költőnek, miért nem mutatta be előbb e jelenetet; Michelangelo ez ellen azzal védekezik, hogy ő ezt meg akarta tenni, de azt felelték neki, felesleges. Azt is rosszalták, hogy a darabban előforduló városi tanácsban ostoba emberek is vannak; erre könnyű volt a szerző védekezése: e részben — úgymond — úgysis eléggé enyhítette a szatirát. Ő különben a vádnak csak arra a részére fektetett súlyt, mely a darabot erkölcstelenséggel vádolja: «Parole assolutamente non oneste — írja — nella mia favola non sono, e il fine è tutto morale». «Nem tisztességes szavak darabomban nincsenek, czélzata pedig egészen erkölcsös.» Hogy egyéb okból nem tetszett a darab, arra nézve nincsen észrevétele; csak azt felelheti erre, hogy neki sem tetszett, aminthogy nem tetszett neki soha semmi, a mit ő maga csinált — főként a mit elhamarkodva csinált. A Fiera iránt, bár, úgy látszik, előadásra csak egyszer került, az akkori római írói körökben élénken érdeklődtek és többfelől kérték tőle a darab másolatát. 1632-ben a költő azzal a tervvel foglalkozott, hogy nyomtatásban is kiadja e művét,¹⁾ de e tervét végre nem hajtotta.²⁾

¹⁾ 42. cod. 236. 1. Levél Francesco Barberinihez.

²⁾ A «Fiera» másolatokban nagyon el volt terjedve.

A «Fiera»-nál sokkal sikerültebb munka, sőt Buonarroti összes színművei közül kétségtelenül a legjobb a «Tancia» című népszínmű, melyet a költő valószínűleg 1610-ben írt s melynek első nyomtatott kiadása 1612-ben jelent meg a fiórenczi Giunti cégnél.¹⁾ A parasztokat szerepeltető bohózatos jelenetek eleinte mint a mysteriumok, a rappresentazione sacra alkatrészei tűntek fel, épúgy, a hogy a magyar mysteriumokban is találkozunk ilyen népies vonásokkal. Később e jelenetek különváltak és mint önálló műfaj fejlődtek tovább, még pedig már a XV. század kezdetétől fogva. Ezeket a paraszt tárgyú «farsa»-kat főként Sienában kapták fel a XV. század második felében. Ott alakult a Rozzik társasága is, egy mesteremberekből álló dilettáns-kör, melynek tagjai épen csak a népies jelenetek és színdarabok írására állottak össze. E társaság monographusa, Curzio Mazzi²⁾ 1547-re teszi a Rozzik alakulásának idejét, s ugyancsak öszerinte már 17 évvel később nagy volt a híruk egész Olaszországban. Többnyire egyetlen egyszerű cselekvényt dolgoztak, fel nagyobbára különöst és bizarrt, mely hiján van minden bonyodalomnak és kifejlésnek. Jobbára szerelmesek históriáját mondják el, még pedig akképen, hogy az erköletelenség és az illetlenség győzedelmeskednek bennük.³⁾ Gaspari is elmondja e darabok egynéhányának meséjét, melyeket itt reprodukálni nem volna helyén való.⁴⁾ Műbecsről e komédiákban szó sem lehet és egyéb értékük nem is igen van, minthogy megőriztek egy egész sereg azóta elavult népies szót és frázist, s tán némi részben a XVI. század magánéletének egyes vonásait is. De bármily alacsony irodalmi színvonalon álltak is e productiók, tény, hogy a XVI. században nagyon felkapták őket, hogy a sienaiak még X. Leo udvaránál is vendégszerepeltek és hogy példájuk nyomán Olaszország sok más vidékén is sok népies farsát írtak. Ez írók közül a paduai Ruzzante (igazi nevén: Angelo Beolco) a XVI. század elején a népies farsa elemeit bevitte a Plautust utánzó komédiába, de személyeit nagyobbára paduai nyelvjárásban beszél-

¹⁾ A «Tancia» első kiadása a szerző neve nélkül jelent meg; szintúgy a második (u. o. 1615-ben); az csak a harmadik kiadáson van meg (1638, Firenze, Landini). A XVIII. században a Fierával együtt adta ki Salvini, 1860-ban pedig Fanfani ugyanígy. (L. f.)

²⁾ La Congrega dei Rozzi die Siena nel secolo XVI. Firenze 1882.

³⁾ Mazzi. 162—3. l.

⁴⁾ L. a német kiadás II. kt. 623—625. lapjain.

tetve, a mely pedig egyike a legnehezebben érthető olasz tájszólásoknak. Ruzzante után nem akadt jelentősebb író, ki megkíséرتette volna a népies bohózat magasabb színvonalra való emelését. E téren csak Michelangelo Buonarroti vette fel ismét a fonalat, még pedig rendkívül szerencsés kézzel. Tanciája valóban kiinduló pontja lehetett volna egy igazi olasz népszínmű-irodalomnak, olyannak, a minő nálunk e század második felében keletkezett; de az olasz irodalomban épen akkor olyannyira erősödött a spanyolok utánzása, hogy e kétségtelenül nemzeti szellemű műfaj nem talált sem a közönség körében elég kedvező fogadtatásra, sem az írók körében utánzókra.*)

A darabot Fiesole tündérnöje, Fesole nyitja meg, hódolva a Medici-ház csillagainak és bejelentve, hogy új mesét fognak előadni, melyben arany paloták helyett parasztviskók fognak szerepelni. Nyolczas stanzákban beszél s ugyanebben a versalakban szólnak aztán az összes szereplők is. Az első felvonásban két parasztleány, Cecco és Ciapino jelenik meg a nézők előtt. Ciapino szerelmes a szép Tanciába és arra kéri pajtását, a ki a leánynak távolról rokona is, ejtsen érdekében egy pár szót. Cecco nem sok jóval biztatja, mert a leány után egy városi ember jár, Pietro Belfiore, a kinek nagyon kedvez a leány apja. Csakhamar színre lép ez is és várja Tanciát. Egyszerre csak népdal csendül a szín mögött: közeledik a szép Tancia, a ki ugyancsak kurtán bánik el a városi udvarlóval és hamar kiadja neki az útát. A második felvonásban megismerkedünk Tancia barátnőjével, Cosával, a ki nagyon szeretné, ha amaz hozzámenne Pietróhoz, mert ő meg Ciapinóba szerelmes, a ki, mint láttuk, Tanciát akarja elvenni. De Tancia boszúsan fogadja a tanácsot, mert ő nem Ciapinóba, hanem a közbenjárónak ajánlkozott Ceccóba szerelmes, s mikor ez megbízatásában eljárva, pártját fogja Ciapinónak, a leány érezteti vele, hogy jobb szeretné, ha nem barátja, hanem a maga nevében tenne neki szerelmi vallomást.

*) A XVII. században csak még egy érdekes kísérlet történt e téren: Cortese nápolyi író «La Rosa»-ja, mely, mint a címlap mondja, Chelletta Posellepescha che no Toscanese decerria Favola Boscareccia o Pastorale. Ez a darab is versben van, még pedig nápolyi tájnyelven, de meséjében egészen a latin vígjátékot utánozza, a mi már a személyek névjegyzékéből is kiderül: «Rosa vestuta de mascolo sotto nome die Titta; Gioia tenuto padre di Lella» stb.

A harmadik felvonásban maga Cecco is érzi, hogy szíve Tancia felé hajlik és mikor Cosa arra kéri, hogy szóljon az ő érdekében Ciapinóval, ezt örömmel megígéri neki. Cecco és Tancia egy kis párbeszéde után néhány bohókás kuruzsló-jelenet zárja be a felvonást. A következő felvonásban Cecco kimentí magát Ciapino előtt, hogy nem bírt czélt érni Tanciánál; a szép leány — úgy mond — inkább őt, Ceccót szeretné férjül, de ebből sem lehet semmi, mert apja a városi úrhoz akarja adni. Így hát mindkettőnek egyforma oka van az elkeseredésre és csakugyan el is tökélik, hogy véget vetnek életüknek. Mikor eltávoznak, hogy végrehajtsák e szándékukat, az öreg Giovanni lép színre, a hősnő atyja, a ki egy rendkívül sikerült párbeszédben beszél lelkére a leánynak, fogadja el férjül Pietrót. Másrészt megjelenik Pietro egy rokona, ki az ő családja részéről azt követeli, mondjon le a nem neki való parasztleányról. Majd egy öreg paraszt hírül hozza, hogy a két legény leugrott egy meredekről és a felvonás Cosa kesergésével véget ér. Az ötödik felvonásban aztán kiderül, hogy a két legény bánatában előbb jól beborozott, aztán lezuhantak ugyan egy halomról, de komolyabb bajuk nem lett. Minthogy Pietrót családjá akközben becsukatta, semmi sem áll annak útjában, hogy Tancia Ceccóé legyen, mire aztán Ciapino a szép Cosával vigasztalódik. E kettős nászszal és egy vidám tánczjelenettel ér véget a színdarab.

Miként e mesevázlatból látható, a darabnak bár egyszerű, de mégis elég érdekes meséje van, mely elevenen halad a megoldás felé. A szerző a kínálkozó jeleneteket szerencsés kézzel dolgozza fel és mindvégig megmarad a vígjátékhoz illő könnyed tónusban. Hősnője igazi tüzről pattant Flórencz-vidéki parasztleány, a ki főként a városi úrral való jelenetében pompásan oda mondogat udvarlójának. Az esetlen Ciapino, a ki előbb Tancia köténye után szalad, aztán olyan nehezen véteti rá magát a közös öngyilkosságra, hogy végül jobb híján beérje az utána epedő Cosával, szintén igen mulatságos alak. De valamennyi közül legsikerültebb az öreg Giovanni, a kapzsi, ravasz paraszt e típusa, a kinek esze nem áll egyében, mint hogy leányát úrhoz adja feleségül s hogy e czímen aztán ő is jó módba jusson. Az epizód-alakok, a fentebb említett kuruzsló-jelenet asszonyai, aztán egy-két öreg paraszt, szintén találó vonásokkal vannak rajzolva. De a mi a legnagyobb dicséretre méltó, az a darab nyelve és verselése. Michelangelo Buonar-

roti általában összes verses munkáiban távol tudta magát tartani a XVII. század olasz íróinál annyira lábra kapott modorosságtól és czikornyásságtól, de stílusa talán sehol sem oly üde, oly friss, mint e művében. A parasztok mind a legtörölmetszetesebb népies-séggel beszélnek, s az író csak igen ritkán esik abba a hibába, hogy a népies frázisok túlzása által nevetségessé akarja tenni alakjait. Durvaságnak, trágárságnak az egész darabban sehol semmi nyoma, pedig a Rozzik színdarabjaiban az ilyesmi egészen megszokott volt. Láttuk, hogy a nyersség, a frivolság el van kerülve magában a mesében is, holott, mint említettük, Buonarroti e tekintetben is csak az ellenkezőre láthatott példákat az addigi paraszt színdarabokban. E mellett nem kis dolog az sem, hogy Michelangelo Buonarrotinak volt bátorsága teljesen szakítani a sok mythologikus sallanggal, mely még a Rozzik darabjaiban is meg volt; személyei mindig a lehető legegyszerűbben, a legigazabban beszélnek, de allegorizálás és mythologizálás nélkül.

Buonarroti egész irodalmi működésének egyetlen terméke sem aratott akkora sikert, mint ez; ma is áll, a mit Salvini mondott a Tancia elé írt bevezetésében: hogy t. i. e darabban a költő oly kitűnően rajzolja a paraszt jellemeket, hogy közmegegyezéssel ezt a darabot tartják az olasz favola rusticalék közül a legjobbnak Gravina is főként a jellemfestést emeli ki benne, Crescimbeni pedig «a paraszt erkölcsök legtökéletesebb utánzása»-nak mondja s egyúttal megemlíti, hogy e darabot más olasz dialectusokba is átültették, különösen pedig a bolognai nyelvjárásba, a hol a címe «La Togna» lett.¹⁾ Nagy dicsérettel adózik e darabnak Klein is, a «Geschichte des Dramas» genialis írója, s majdnem mindazok, kik az olasz irodalom e korszakáról írtak. Minket magyarokat a Tancia különösen érdekelhet, mert, azt hiszem, az egész világirodalomban ez az egyetlen színdarab, mely szakasztott mása a magyar népszínműnek, úgy, hogy ha nem volna szinte kizárva, hogy a magyar népszínmű első művelői ismerték azt az olasz példaképet, közvetlen kölcsönvételre kellene az embernek következtetnie. Nagy veszteség, hogy maga Buonarroti is csak az egyetlen munkát írta e műfajban. Tervvázlatai között találtam ugyan egy más népszínműre vonatkozó jegyzeteket, de ezt már, fájdalom, be nem végezte.²⁾

¹⁾ Bologna. Giac. Monti. 1654.

²⁾ Az Archivio 86. sz.-cod.-ében, az 591. lapon. A darab prologusa egészen be van fejezve.

Valami újat próbált Michelangelo Buonarrotti abban a kiadatlan munkájában is, melyot «Il Passatempo»-nak címzett (az Időtöltés).*) Néhány allegorikus alak beszélgetése szolgál keretül öt különböző nemű színi productionnak, két kis latinos vígjátéknak, egy pásztori jelenetnek, egy népies idyllnek és egy balletnek. Kezdetben a megszemélyesített időtöltés jelenik meg a színpadon és kissé unalmas társalgást folytat a Játékkal és a Tánccezal, aztán szerepelnek a Nevetés, a Pihenés (Ristoro dolle Fatiche) a Gondolat stb., szóval olyannemű figurák, a minőkkel a «Vásár» cz. munkában is találkoztunk. A darabba beleigatott előadások pedig a következő sorrendben követik egymást: Először Agapítóval ismerkedünk meg, egy öreg fősvénnyel, a kinek sok baja van pazarló és kiesapongó fiával, Orazióval. Ez szövetkezve Mestával, Agapító szolgáljával, megcsalja és meglopja apját. Az egész darab csak négy prózában írt jelenetből áll, de ezek tele vannak jókedvvel és elmésséggel; kivált a kópé Mesta alakja nagyon sikerült. A második darab egy «scena pastorale», melyben Tirsi és Dafne énekelnek szép szerelmi verseket. Ez egyetlen jelenet után Cordifermo (vasszívú) lovag következik, a ki a miles gloriosusnak ép olyan utánzata, mint az olasz commedia a soggettók ismert Capitano Spaventója. Tömerdek hőstettet hazudik s elmondja azt is, hogy mi mindent akar még végrehajtani. Még Magyarországra is el akar menni «in Strigonia gli Unghari di servaggio liberando». Igen mulatságos a negyedik darab is, melynek hősei egy ifjú paraszt házaspár: Mone és Mea. Épen nász után vannak és haza érkeznek falujukba, a hol a fiatal menyecskét apósa és anyósa fogadják. Az utóbbi nem nagyon nyájasan viselkedik menyével szemben; kiköti, hogy a háztartás kulcsai ezentúl is nála maradjanak és mikor a menyecske azt kérdi hogy mit tegyen, ha napközben megéhezik, az anyós ilyenén nyájassággal biztatja:

«O i' non son crudele.

Mangia, e rimangia se ben ti crepasse...»

*) A 62. és 63. sz. cod.-ben. Teljes czíme. Il Passatempo, favola di Michelangelo Buonarroto rappta il dì 11 di febbraio 1613 nel palazzo de' Pitti. Per la quale si introduce un Balletto detto della Cortesia nel quale intervenneroi Sermini G. Duca di Toscana e Archiduchessa. Nyomtatásban csak a ballet jelent meg: Balletto della Cortesia. In Firenze appresso gli eredi del Marescotti. 1613 in 8o.

E néhány jelenet ugyanolyan ottava stanzákban van írva, mint a «Tancia», s ép olyan kedves humorú képét adja a paraszt életnek, mint ez. Végre az ötödik darabnak, a balletnek, ez a meséje: Néhány szíriai leányzót, a mint a tenger partján virágot szedtek, török kalózok elraboltak és elvittek Toscanába. Itt néhány lovag megmenti és megvigasztalja őket, úgy, hogy a leányok vidám tánczra kerekednek. Annyival inkább örülnek, mert lovagjaiktól azt hallják, hogy Toscana fejedelméhez fogják őket küldeni, a ki bizonyára kegyelmesen fogadja őket.

Ime ez van a «Passatempo»-ban, mely épúgy, mint a Fiera és a Tancia, bizonyosságul szolgálhat Michelangelo leleményességének és eredetiségének. Nincsen rá adatunk, hogy e műfajt is utánnozták volna. Szó sincs róla, e lazán egymás mellé fűzött darabok quodlibetje nem felelhet meg a dráma követelményeinek, de így, udvari mulatságnak bizonyára jól megállotta helyét.

Kétségtelenül magasabb színvonalon áll a «La Dote» (hozomány) című, öt fölvonásos vigjáték, mely szintén kiadatlan. Különböző méretű versekben van írva, épúgy, mint a Fiera. Ennek a leleményében is sok az ujság. Eredeti már a milieuje is, a menyinyiben falun játszik, de városi emberek között, kik ott nyaralnak villáikban. A fukar Marchionnénak van egy Ortensia nevű leánya, a kit egy Ruberto nevű városi emberrel jegyezett el. De egyszer csak levelet kap a városból, melyben arról értesítik, hogy pénztárosa a kasszával és az üzleti könyvekkel együtt kerekét oldott. Nagy a kétségbeesése, de Ruberto, barátjai rábeszélésére még hozomány nélkül is elveszi a szép Ortensiát. Az ötödik felvonásban végre, a házasság után, megérkezik a városból az unokaöccse és elbeszéli, hogy a pénztáros megszökött ugyan, de csak azért, mert valakit párbajban megsebzett; ő azt hitte, hogy az illető meghal és ezért tartotta szükségesnek menekülni és egyúttal megmenteni a pénztárt és a könyveket is, nehogy a fiscus azokat lefoglalja; minthogy azonban meghallotta, hogy ellenfelének nem esett semmi komolyabb baja, visszatért. Erre persze nagy öröm és a darab vidám tánczcal fejeződik be. Ez az egyszerű cselekvény olyan kedves humorral van fűszerezve, hogy bízást elő lehetne adatni még ma is. Igaz, hogy cselekvénye kissé lassan halad, a mennyiben egész a harmadik felvonásig alig történik valami, de a nyaraló városiak életének leírása rendkívül élénké teszi e felvonásokat is. A városi emberek között szereplő falusi emberek,

különösen pedig a cseledek pompás figurák és újra tanúságot tesznek Buonarrothinak a népies character iránti érzékéről.

Inkább bohózatos a cselekvény a «L' Ebreo» című vígjátékban, hol a mulatságos intrika szintén egy leány birása körül mozog. Messer Alamanno leányát ugyanis ketten is el akarják venni, az idősebb Giovanni Barta és a fiatalabb Dottor Ambrosio. Ez utóbbinak egy Federigo nevű házasságközvetítő jön segítségére, kieszelve a következőt: Melchizedech zsidó öltözzék álruhába és jelenjen meg az apa előtt, mint Giovanni Barbának egy anconai hitelezője, és mondja el, hogy Barba tömérdek adósság hátrahagyásával szökött meg Anconából, hogy különben is rendetlen életű ember stb. Így majd az apa inkább az ifjú doctornak adja a leányt. Melchizedech zsidó nem áll rá a tréfára és ennél fogva azt maga a doctor hajtja végre, még pedig teljes sikerrel. E darabban is van egy pár kitűnő paraszt alak: Riba, a nagyétű szolga, a ki mindig csak falásról ábrándozik és Lucia, a rendetlen, mosdatlan szolgáló. A házasságszerző Federigo is igen jól van rajzolva. Buonarroti e prózában írt darabot, mint a kézirat végén megjegyezte, 1613 decemberében fejezte be, de, úgy látszik, soha elő nem adatta. Ebben a mostani formában nem is lehetne színpadra vinni, minthogy némely jelenete nincsen egészen kidolgozva. Egy pár javítással azonban könnyen előadhatóvá lehetne tenni.

Sokkal gyengébb darab az «Il Curatore» című octavákban írt vígjáték, melyről a szerző maga is azt mondja a kézirat elé illesztett jegyzetben, hogy meséje «minden bonyodalom nélküli» (senza alcun sviluppo) a végből, hogy előadása énekkel és zenével legyen megtoldható. A «curatore» nevelő, a kinek két tanítványa közül az egyik katona akar lenni, a másik pap, nőtestvérük pedig udvari szolgálatba szeretne lépni. Így aztán nagynénjük, madonna Agnoletta magára marad s ezt a nevelő veszi feleségül. Az egész voltaképen inkább csak egy pár jelenet egymás mellé sorozása, mint színdarab. Ifjúkori kísérlet lehetett a «Gli Esercij emendati» című prózai mű is, melyben egy pár diák szerepel. Köztük van egy Lattanzio nevű, ki barát akar lenni; ezt az ördög remete képeben kísérti, de ő vitézül ellenáll a kísértésnek. A fő cselekvény mellé egy-két mellék cselekvény is járul: az egyikben egy Felice nevű francia ifjú szerepel, kit Rómába zarándokoló anyja Flórenczben hagyott egy nevelő és egy szolga őrizete alatt, a másikban pedig az egyik diák ellopja azt a pénzt, melyet apja egy szilvás

kosárba rejtve előreküldött. Az egész roppantúl naiv, s furesaságát még növeli az a körülmény is, hogy a Prologus nemcsak a darab elején jelenik meg benne, hanem az egészen végig mint szereplő személy van feltüntetve.¹⁾

Ama színdarabok közül, melyeket Michelangelo Buonarroti az udvar mulattatására írt, még meg kell említenünk az «Il Giulè» és «Le Maschere» címűeket is. Az előbbiben a «Giulè» játék van színre vive, melyet költőnk idejében nagyon felkaptak a flórenczi udvarnál.²⁾ A költő egyébiránt e darabot majdnem egész terjedelmében átvitte a «Maschere» című munkájába, mely szintén olyanféle farsangi játék, a minő a Passatempo. Megválasztják benne a farsangi királynőt, aztán megkezdődik a farsangi multságok sorozata: az első felvonásban különböző álarczosok (Zannik és Cuviellok) szerepelnek, a másodikban a játékok és különösen a Giulè kártyajáték van színre vive, melyből a költő három játszmat mutat be, aztán egy lovagi játék következik (abbattimento), majd különböző társas játékok váltogatják egymást (zálogosdi, virágjáték stb.), végre az ötödikben egy kis színdarabot adnak elő és tánczot járnak.

Michelangelo Buonarroti a rappresentazione sacrák terén is tett kísérletet. Két ilyen darabját őrizte meg a 77. és 78. codex: az «Il Ginnesio» és az «Il velo di S. Agata» címűeket. Az előbbinek hőse egy Ginnesio nevű histrio, a ki Diocletianus császár idejében élt. Egyik előadásán kigúnyolja a keresztény vallást, de angyalok látomása következtében megtér, Jerombolja a bálványokat és ezért halálra ítélik. Nagyon közepes darab, melyben a legérdekesebb dolgok majdnem kivétel nélkül a színen kívül folynak le. Miként ez, úgy versben van írva a «Szent Ágota fátyola» is, mely Cataniában játszik. Hősnője egy Corinta nevű keresztény leányzó, a kit apja és a magistratus arra kényszerítenek, hogy egy pogány ifjú-

¹⁾ E darab néhány jelenete újabban nyomtatásban is megjelent: Saggio d'una Commedia inedita intitolata Gli esercizi emendati, Firenze. Tip. Calasantiana 1881. Per nozze Agostini Rosselli, ed. dal canonico Vincenzo Rosselli del Turco. — Az előszó szerint e kiadás egy Stefano Rossitól származó másolat alapján nyomtatott ki; e Stefano Rossi 1626 farsangjában játszott is e darabban.

²⁾ A darabot Michelangelo Buonarroti «favoletta»-nak nevezi, «fatta per il Sermo Principe Gian Carlo». A «giulè»-játék divatjáról l. Ricordi storici di Cino Rinuccini. Firenze 1840.

val jegyezze el magát. A leány semhogyan hozzá menjen, inkább menekül. Az ifju utána megy, de ekkor kitör az Aetna és végveszély fenyegeti a várost. A keresztények szent Ágota fátyolával mennek a tűzfolyam elé és a fátyol valóban csodát is tesz: a láva megáll útjában. A veszedelem elmúlván, a leány és az ifjú megint előkerülnek, s emez az egész várossal együtt áttér a keresztény hitre, aztán pedig nőül veszi Corintát. Színtelen és lapos munka ez is, mely semmiben sem emelkedik ki az efféle «szent drámák» banalitásai közül.

A XVI. század alkonya Itáliát egy új műfajjal ajándékozta meg: az operával. Épen abban az időtájban, a mikor Tasso «Aminta»-ja és Guarini «Pastor Fido»-jának tömérdek utánzója akadt, kezdtek vitatkozni a régi görög zene természete felett s kutatták egyúttal azt is, nem lehetne-e felújítani azt a módot, melylyel a görög tragédiák kardalait énekelték? E vitatkozások egyik fő fészke volt az a kis baráti kör, mely a XVI. század 80-as éveiben a flórenczi Giovanni Bardi de' Conti del Vernio házában szokott összegyűlni s a melyben az akkori flórenczi legkiválóbb zenészek voltak együtt: Jacopo Corsi, Jacopo Peri, Giulio Caccini, Claudio Monteverde stb. E körben született meg az első modern opera is, melynek szövegét Ottavio Rinuccini, zenéjét Caccini és Peri írták. A «Dafne»-t a nyilvánosság előtt először 1595-ben adták elő s ezt pár évvel későbben követte ugyanannak a költőnek «Euridice»-je. Mint költői alkotásról nem sok jót lehet mondani e művekről: a mythosnak igen egyszerű dramatizálása mind a kettő, de hát épen a cselekvény ez egyszerűsége s a dallamos versek kellett az új műfajhoz, mely majdnem nagyobb súlyt fektetett a díszletre és a színházi gépezet nagyszerűségére, mint magára a darabra. Az elsők sorában, kik Rinuccini nyomán operaszövegeket írtak, találjuk a mi Michelangelo Buonarrotinkat is, ki ugyanahhoz a baráti körhöz tartozott, melyhez Rinuccini.*) Az ő librettói, ha nem is tarthatnak számot valami előkelő helyre a költészet történetében, de minden esetre számot tesznek mint irodalmi alkotások is, és sokkal magasabb színvonalon állanak, mint azok a zagyvalékos melodráma szövegek, melyek a XVII. század közepe felé dívni kezdtek. «s melyekben a szent és profán, a történelmi és a regei, az igaz és az allegorikus elemek a művészet örök szé-

*) Az Archivióban találtam egy igen szép «Dafne»-másolatot is.

gyenére voltak összekeverve». ¹⁾ Szemben Rinuccini stílusával, mely nagyon modoros, nagyon is túlterhelt, a zeneszerző épügy, mint az olvasó kétségtelenül előnyt fog adni a Buonarroti szövegeinek, melyeknek nyelve nemcsak sokkal zengzetesebb, hanem sokkal egyszerűbb is.

Michelangelo első operája Hercules születéséről szól: *Il Natal d' Ercole*. ²⁾ Történni, alig történik benne valami; megjelennek ugyan pásztorok és bacchansnők, kik sokat beszélnek, illetőleg dalolnak Hercules születéséről, színre lép Mercurius is, a furiák is, Apollo is, de azt, a ki tulajdonkép a darab középpontja volna, Herculest, nem látjuk, és születéséről is csak mások elbeszélése nyomán hallunk hírt. A nymphák és pásztorok áriái egytől-egyig kedvesek, zengzetesek, frissek s így legalább e részben az opera teljesen eleget tett a nézők akkori igényeinek. Sokkal sikerültebb volt Michelangelo Buonarroti második e nemű munkája, a «*Paris itélete*», «*Il Giudizio di Paride*», melynek megírásához 1605-ben fogott hozzá; 1607-ben már ki is nyomatta és szétküldte barátainak, 1608-ban pedig Cosimo, Toscana trónörökösének menyegzője alkalmából elő is adták. ³⁾ A mythos fő jelenete itt a darab harmadik felvonásában játszódik: itt jelenik meg a három istennő a trójai pásztor előtt és itt szólítják fel az arany alma odaitélésére. Magát az ítélet jelenetét csak elbeszéli a darabban, minthogy az istennőknek meztelenül kellett volna megjelenniök Paris előtt; a negyedik és ötödik felvonásban az van, mennyire megharagudott a két mellőzött istennő Parisra, de aztán Jupiter közbenjárására mégis meg kellett békülniök.

¹⁾ *Atti dell' Accad. del R. Istituto Musicale di Firenze. Firenze 1895.*

²⁾ Ime az első kiadás címlapja: *Il Natal d' Ercole di Michelangelo Buonarroti Favola rappresentata al Serenissimo Signor Don Alfonso da Este Principe di Modana e all' eccellentissimo signor Don Luigi suo fratello nella venuta loro a Firenze, Da Madama Serenissima di Toscana nel Palazzo dell' Eccellentissimo il sig. D. Antonio Medici [Impronta del Giglio] In Firenze, nelle Stamperie de' Giunti MDCV. Con licenza de' superiori. (Az Archivio 58. sz. codexének melléklete.)*

³⁾ Az első kiadás teljes címe: *Il giudizio di Paride. Favola del Sgr. Michelangelo Buonarroti. Rappresentata nelle felicissime nozze del Serenissimo Cosimo Medici Principe di Toscana e della seren. Principessa Maria Maddalena Arciduchessa di Austria. [Stemma Mediceo.] In Firenze, nella Stamperia di Sermartelli. MDCVIII. Con privilegio. (Az Archivio 59. és 60. cod. ének melléklete.)*

Nem sokkal később, vagy talán az említetteknel egy-két évvel korábban keletkezhetett a költő harmadik pásztordrámája, a kiadatlan «La Siringa». Meséje az, hogy a szép Siringa nymphát Pán üldözi szerelmével, de Diana a menekülő leányon megkönyörül és bodzafára változtatja (olaszul: Siringa).

Az operával kapcsolatosan kell megemlékeznünk Michelangelo Buonarroti «Intermedii»-ről. Az intermedio egy két felvonás közé ékelt jelenet volt, mely néha épen semmi összefüggésben sem állott a darab cselekvényével, néha némi vonatkozásokat tartalmazott arra; sőt voltak olyan intermedii is, a melyek az egyes felvonások közé ékelve, összefüggöttek egymással s szinte külön darabot alkottak. Ez «intermedii»-k keletkezését igen helyesen, úgy magyarázza meg Giannini,¹⁾ hogy a quattrocento kedvelt allegorikus előadásai a tánczczal, zenével és szép díszletekkel járó trionfi-k, mascherata-k stb. helyt adván a rendes színdarabok előadásainak, egészen mégsem tűntek le a műsorról, hanem mint «entr' actes»-ok az egyes felvonások közben mulattatták a közönséget, mintegy a régi görög tragœdiák nyugvópontul szolgáló kardalainak feelve meg. Eleinte csak egyes dalokat, egyes tánczokat használtak ilyen felvonásköz kitöltésére, vagy egy-egy némajátékot is; később aztán mind e dolgokat egyesítették: volt vers is, ének is, szép díszlet is, sőt miként említettük, volt olyan intermedio is, melyben rendes cselekvény is folyt. Mikor ez intermezzók mind nagyobb teret foglaltak el, lassanként külön is előadták őket s így talán ezekből fejlődött a melodrama, az opera. Michelangelo Buonarrotit nagyon sűrűn igénybe vették ilyen intermezzók megírására. A legterjedelmesebb intermediót egy Niccolò Arrighetti nevű barátja «La gratitudine» cz. vígjátékához írta.²⁾ A Fanfani-féle kiadásban ki is vannak nyomtatva ez intermediók, de csak hat, holott tulajdonképen hét volt, s mind a hét megvan az Archivio 84. codexében. Igaz, hogy e hetedik intermediót, melyben selyemszövők chorusa lépett fel (fattori di setaioli), nem adták elő, mert a költő nagyon «alacsony»-nak tartotta. A megjelent intermediók részint allegorikus alakok közti beszélgetést tartalmaznak, részint egyes

¹⁾ Origini del Dramma Musicale. Propugnatore. 1893. 238—9. l.

²⁾ Az Arrighetti vígjátéka prózában van, Michelangelo Buonarroti intermedio-i versben. Mind a vígjáték, mind az intermediók megvannak a Ricciardiana 2975. sz. cod.-ében.

typusokat visznek színre: az özvegy asszonyokat, a boldogtalan feleségeket, a boldogtalan férjeket, a csélesap legény embereket stb. Hasonló szerkezetűek azok az intermediók, melyeket egy Tommaso Segni-féle darabhoz írt (Plautus Trinummus átdolgozásához), vagy melyeket Vieri Cerchi fiai számára szerzett.¹⁾ S ezzel végeztünk szerzőnk drámai munkásságával és áttérhetünk egyéb műveire: költői elbeszéléseire, lyrai verseire, satiráira stb.

III.

Michelangelo Buonarroti elbeszélései közül eddigelé csak egyetlen egy látott napvilágot: az «Ajone».²⁾ Mint a költő a munka előszavában elmondja, barátja, Neri Alberti villáiban írta: Montajonében és Fognetóban. Ott, a nyaralás csendes szórakozásai között fogott bele ez elbeszélésbe, melyben az Ajone halmának legendáját írta meg, költve egy Ajone nevű hőst, mint a kiről ős időkben a halmot elnevezték. Michelangelo e munkáját már öreg korában szerzé; a bevezetésben arról beszél, hogy már 25 évvel azelőtt írta meg az Avino Avolio Ottone e Berlinghieri című elbeszélését, és másrészt említi, hogy abban az időtájban jelent meg Piero de' Bardi barátjának (álnevén Beridio Darpe) egy hasonló munkája, melyről tudvalevő, hogy csak 1643-ban látott napvilágot. Minthogy költőnk 1646-ban halt meg, az «Ajone» legutolsó munkái közül való. Az ottava stanzákban írt novella meséje az, hogy a Flórencz körüli halmokon lakott egy Ine nevű nymphea, a kinek gyönyörűséges leányát Figliuola d' Ine-nek, rövidítve Figlinenek hitták. Az anya a leányt egy szomszédjának, az izgága természetű Gambassinak igéri. De egy másik, azon a környéken lakó földbirtokos is szereti a leányt, a potrohos Ajone; Gambassi ezt gúnyolja, de Ajone boszút áll a lovagon és egy varázsmesterséghez is értő emberével jól elvereti. A második énekben Ajone nőül is kéri a

¹⁾ Intermedij per la Commedia del Tesoro Sgr. Tommaso Segni estratta dal Trinummo di Plauto rappresentata dai giovanetti accademici della via di S. Gallo in casa il Sgr. Tommaso Canigiani il dì 26 di sett. 1624 per donne e p huomini e dipoi il dì 28 a Sermi Principi. — Intermedij per la Comma fatta dai figli di Sgr. Vieri Cerchi e d' altri amici. (Mindkettő a 84. col.-ben.)

²⁾ Első kiadása 1718-ban jelent meg (Firenze, Manni.), a második 1860-ban a többször idézett Fanfani-féle «Opere Varie»-ben.

leányt, oda is ígérk neki s már készülődnek a menyegzőre. A harmadik énekben meg is van a lakodalom, de ezt csúnyán megzavarja Gambassi, a ki legényeivel álöltözetben megjelenik és rettenetes verekedést csap; ő húzza azonban a rövidebbet és szerencsésen kiviszik a kastélyból. Az ifju házasságok aztán boldogan élik világukat. Ez az egyszerű mese egészen az Ariosto eposzának hangján van elmondva, könnyedén és kedvesen, bájos stanzákban, melyek néhol elhagyják az objectiv hangot, hogy a költő subjectiv érzéseinek és élményeinek kifejezésére szolgáljanak. A második ének elején egy teljes 32 stanzára terjedő kitérés van, a hol a költő a saját maga és barátai kirándulását beszéli el s ugyanott későbbben majdnem ugyanannyi stanzát szentel egy afféle visio leírásának, minőben pl. Ariosto az Esték családjának őseit jelenteti meg; a mi költőnk sorra szedi itt barátait, mint a kikkel a másvilágon szeretne együtt lenni. A hang néha könnyed humorból a vaskos humorba is átesap, mint pl. mindjárt az invocatióban, a hol a muzsáról azt énekli, hogy a költők azért szokták segítségül hívni:

«Perch ella venga a far loro un cristero
Che 'n lor trasfonda la materia infusa».

s a második ének elején (a Fanfani-féle kiadás 346. lapjának 24. sorában) még nyersebb szóval is találkozunk. De magában a mesében nincsen semmi, a mi a jó ízlést vagy a jó erkölcsöket sértené és a rövid költői elbeszélés e nemében kevés munkája van az olasz irodalomnak, melyet az Ajone mellé lehetne helyezni. A költő mindenben Ariosto hívének mutatja magát: hasonlatai kiszövéseiben és hangjában, az énekeket kezdő és záró verssorokban, az egyik eseményről a másikra való átmenetben stb. stb. mindenütt ugyanazzal az előadással találkozunk, melyet az Örjögő Lórántból ismerünk. Néhol azonban kétségtelenül látszik Tassoni «Elrablott Vedré»-nek befolyása is, melyet költőnk bizonyára jól ismert; hiszen Tassonival levelezett is és ez maga küldte meg neki a «Secchia rapita» egy példányát 1625 április havában.

Teljesen befejezett elbeszélő költemény a kiadatlan «Antilla e Mompello» című is, két énekben és stanzákban. Ezt Marcello Adriani barátja villájában költötte s ennek is ajánlotta. Ez is afféle helyi rege, mint az Ajone; itt a Flórencz közelében levő Antella helység és a Montepilli halmot személyesíti meg a költő, azt beszélvén róluk, hogy amaz pásztorleány volt, a ki szerette

Mompello pásztort. Boldogan is éltek, vígan bolyongva réten és erdön át, midőn egyszerre Antellát beteg édes apja haza hivatja. A szerelmesek szomorúan búcsuznak el egymástól és Antella emlékül egy gyönyörűen hímzett fátylat ad kedvesének. A mint elválnak, Mompello csakhamar más leányba szeret; az elhagyott szerető ennek hallatára elmegy hozzá, szemére hányja hűtlenségét, de mind hiába. Antilla erre öngyilkossá lesz és patakká változik; holtteste látására Mompelloban is felébred a lelkiismereti furdalás és átváltozik kővé. A költeménynek igen szép részlete a két szerető közti búcsú leírása; egyébként is mindenütt könnyen folyó, természetes és bájos a hangja.

Ugyanabban a 79. számú codexben, mely ezt az elbeszélését tartalmazza, van egy epos-parodia is, a már fentebb említett «Avinavoliottonebberlinghieri», melyet költőnk Piero de' Bardi barátjával együtt kezdett költeni, még pedig úgy, hogy az 1., 3. és 5. éneket, ennek a 2., 4. és 6-ikat Buonarrotnak kellett volna megírnia. De úgy látszik, a költemény legnagyobb részét Buonarroti írta meg. E paródia hősei: Avino, Avolio, Ottone és Berlinghieri, Nagy Károly seregének négy haszontalan lovagja, a kik, épúgy mint többi társaik, csak a szájukkal vitézkednek. Mikor az ellenség egy bajnokával párviadalt kellene vívni, egytől-egyig ki akarják magukat húzni a bajból; kifogásaik olyan vaskosak, hogy még tudományos dolgozatban is bajosan reprodukálhatók. A négy daliának az az elve, hogy

.... le gambe han giovato sovente
Più delle mani ad huom saggio e prudente!

Megvan ez eposban minden eleme a hőskölteménynek: óriások és óriásnők, szerelmi kalandok, tornaviadalok, óriás csaták stb., mind a legburleszkebb hangon elmondva, de persze jóformán minden szerkezeti kapocs nélkül.

Ugyanílyen «Poema in burla» a töredékben maradt «La Sardegna». E furesa hősköltemény hőse Astolf lett volna, a ki a Nagy Károly ellen fellázadt Sardiniát visszatéríti a császár hűségére. 1620 juniusában kezdte írni, de aztán befejezetlenül hagyta. Később, úgy látszik, La Gorgona-ra változtatta a mű címét, majd később Pisa város ostromát akarta a cselekvény középpontjává tenni és Sardinia visszafoglalását csak epizódként feldolgozni. Valóban a vázlat későbbi címe (a 311. lapon) már ez: «Verrucola

assediata». A tervezet vége felé annak nyomára akadunk, hogy a költő Nagy Károlynak Flórencz város rendezése körül tett intézkedéseit komoly hangon akarta megénekelni és a fentebbi részleteket csak mint komikus intermezzókat akarta megtartani. De e tervek egyikét sem hajtotta végre. Flórenczről még egy másik epos is akart írni, még pedig az «Astrea in terra» címűt, melynek első énekéből 84, második énekéből 13 strófa készült el. Ez komoly, dicsőítő költemény lett volna; Astrea engedelmet kér Jupitertől, hogy földre szállhasson, még pedig Flórenczbe, hol a dicső Cosimo uralkodik; Jupiter megadja ez engedélyt és Astrea, az összes bolygókon át jöve és a legtöbb helyen kissé időzve is, leszáll a földre. — Tasso-utánczat lett volna az az epos, melyben Afrikának megszabadítását akarta megénekelni. Az isten az epos elején körülnéz és tekintete rátéved Victorra, Justinián császár alattvalójára, a ki hivatva van arra, hogy Afrikát megszabadítsa a móroktól. Csakhamar beleunt ebbe a tervbe is és abbahagyta, azt jegyezve a kéziratára: «Itt hiányzik néhány száz vagy ezer stanza...»

Michelangelo Buonarroti lyrai versei közül csak nagyon kevés jelent meg s az olasz közönség őt ez oldaláról csak abból a néhány dalocskából ismeri, melyeket megjelent színdarabjaiba, kivált a Fierába szőtt bele. Ezek közül különösen kiemelkednek a III. nap 11. jelenetében előforduló «Dormi, dormi» kezdetű altató dal, a IV. nap 8. jelenetében előforduló «Lidia, se miri» s a közvetlenül utána következő három dalocska («No ch' io non t' amo più, non t' amo, no...», «Non credete a chi vi mira» és «Io voglio in grembo a' fiori»), mint legkitünőbb példái a megzenésítésre való olasz daloknak. Ezeknél zengzetesebbeket Metastasio és Rolli is igen keveset írtak. De ezek a színdarabokba beleszótt dalok Buonarroti lyrájának elenyészően csekély részét teszik; hisz annyi lyrai költeménye maradt kiadatlanul, hogy legalább is három kötetet lehetne megtölteni velük. Maga a 84. számú codex 518 sűrűn tele írott quart-oldalon legalább is 500 verset tartalmaz, köztük számos hosszabbat, 3—400 sorosat is. Úgy látszik, legelső lyrai kísérleteiben ő is a petrarchisták nagy táborához szegődött szonetteket és madrigálokat irogatva, melyek semmiben sem emelkednek felül az olasz Petrarca-utánczatok átlagos színvonalán. De a költő, úgy látszik, csakhamar elhagyta az utánczás ösvényét és a maga lelkéből kezdett énekelni. Mikor valóban megismerte a szerelmet, akkor születettek azok a szebbnél szebb canzonék és epistolák,

melyekben a szerelem szenvedélyes és igaz hangon szólal meg s melyeknek formája is oly nemes és tiszta, hogy e költeményeket nem csak a XVI. század, hanem minden idők olasz lyrájának legértékesebb termékei közé merném sorolni. A mennyire e versekből ki lehet venni, egy előkelő műveltségű asszonyt szeretett, a ki maga is írt verseket, de a kihez való viszonya csakhamar félbeszakadt. E *canzonékban* néhol a boldog szerelem érzéki mámorának is hangot ad; e nemben valósággal remek a 82. számú *codex* 217—221. lapjain levő költemény, a mely kétségtelenül egyike Buonarroti legszebb alkotásainak. Hasonló a 221. lapon levő, «Quando la donna» kezdetű vers, melyben a legízzőbb színekkel mondja el a szerelmi együttlét gyönyöreit. Még ki kell emelnem egy *mythologiai tárgyú* költeményt is, Venus gyászát Adonis halálán, egyikét az olasz *lira* legszebb termékeinek.

Bárha Michelangelo Buonarroti versei között sok az ilyen hosszabb lélekzetű szerzemény is, legnagyobb részük mégis apró dolog, *canzonetta*, melyekért nagyon ostromolták az akkori idők legjelesebb zeneszerzői, kivált a Caccini-család. E bájos apróságok némelyikéhez oda is írta a szerző, ki énekelte, pl. *cantata dala F. fla di G. R.*» (Francesca, figliuola di Giulio Romano). Ez áriák és arietták némelyike, úgy látszik, nagyon népszerű volt a maga idejében; így sokat emlegetik és dicsérik a «Fuggimi pur, se sai» s az ugyanennek melodijára írt «Partiti pur, se vuoi» kezdetű dalokat. Némely dal duett-formában van írva, például a *codex* 121. lapján levő «Dimmi Filli» kezdetű. Bordalokat is szerzett és ezek közül különösen kiemelkedik a *codex* 317. lapján levő «Deh compagni» kezdetű. Írt Buonarroti vallásos verseket is (Laudi e Canzoni spiritusali) melyek a 82. számú *codex* egy füzetében vannak összegyűjtve; ezek is jól vannak ugyan verselve, de általában hiján vannak az igazi vallásos bensőségének.¹⁾

Michelangelo Buonarroti nemcsak mint lyrikus, hanem mint szatíra-költő is jelentékeny. A Fanfani-féle *codexben* kilencz szatírája jelent meg, melyek mindegyike egy-egy barátjához van intézve.²⁾ Ezekben is ép úgy, mint fentebb idézett elbeszélő költemé-

¹⁾ L. azonkívül a Ricciardiana 2882. sz. cod.-ét.

²⁾ A szatírákat első ízben Lodovico Carrer adta ki e czímmel: *Satire di Michelangelo Buonarroti, date in luce per la prima volta da L. Carrer. Venezia. 1825. Alvisopoli.*

nyeiben, erősen érezni Ariosto hatását; ennek a hangját utánozza itt is, tág tért engedve a személyes vonatkozásoknak, a hibákat csöndes, szelid gúnynyal, sohasem maró csufolódással ostorozva és helylyel-közzel egy-egy mesét vagy egy kis történetkét szöve terzináiba. Ezek a szatírák mind költői levél formájába vannak öntve és inkább megfelelnek a «sermo» fogalmának, mint a szatiráénak. Némelyikükben a gúnynak semmi nyoma; csak az élet galyibáiról és dőreségeiről való csendes elmélkedést tartalmaznak, jó ízű, néhol terjengős hangon. Az elsőben, mely Niccolò Arrighettihez van intézve, a falusi élet kellemeit rajzolja, leírva hogyan oktatja és neveli ott a gondos családapa gyermekeit, hogyan gondoza gyümölcsös kertjét, stb. A szatíra végén Olaszország szomorú politikai helyzetével foglalkozik és Dantéra emlékeztető keserűséggel apostrophálja hazáját:

Misera Italia ch' ambizione stolta
 Fiera rapacità, diro furore
 Fra tanti mali ha angustata e involta!
 Misera Italia, e già del mondo onore
 Di virtù donna e di forme regina
 Nudrice d' armi e madre di valore,
 Dov' è la bella antica disciplina
 Da rintuzzar le belve nella tana
 E a farne scempio entro lor sbarra alpina?

A költő emlegeti azt a pestist is, mely Flórenczet 1630-ban pusztította, úgy szintén szóba hozza a háborút, mely 1631-ben Németországban forrott, a hol Gusztáv Adolf ebben az esztendőben aratta babérait. Míg ennek a szatirájának alig van gúnyos czélzata, addig a második, mely Jacopo Soldanihoz van intézve, a hízelgésről szól, különösen pedig arról a hízelgésről, melylyel íróemberek munkáiról író társaik szoktak nyilatkozni. Miként már volt alkalmunk említeni, Soldani tanácsával igen gyakran élt költőnk, és e munkában is hivatkozik rá, hogy milyen készséggel fogadja az ő bölcse figyelmeztetéseit. Még nyíltabban ostorozza az ösztinteség hiányát harmadik szatirájában, mely Mario Guiducci nevét viseli homlokán; a barátok álnoksága, a hatalmasokhoz való dörgölődés és az elszegényedettek cserbenhagyása vannak itt megénekelve, hogy aztán arra a következtetésre jusson a költő, hogy «Cagion d' amor sol l' interesse io scerno». Ugyancsak Guiduccihoz írta a következő, negyedik szatirát, melyben a nagyoknak, a gazdagoknak

a szegényebbek iránti viselkedését festi. E költeményében bizonyára személyes tapasztalataiból szerzett életbölcseiséget énekelt meg, mert a hatalmasok gráciájából neki, ki ifjabb korában annyit forgolódott a hatalmasok körül, bizonyára nem sok haszna volt. Magán tapasztalhatta, hogy a nagy urak kegyében sok a szalma, de annál kevesebb a szem. A Jacopo Giraldihoz intézett szatira a tudáskoskodás hibáját ostromozza és olyanokról szól, «a kik mindenbe bele akarnak kotyogni, kik mindenbe beleütik orrukát», kik minden társalgásban vezérszerepet akarnak játszani, kik magukat mindenben csalhatatlannak ítélik. Ezeket a «Ser Tuttosalle»-kat kitünően tudja jellemezni a költő, s látszik, hogy arczképét az élet után festette. A hatodik szatira Tommaso Segnihez van intézve; ebben a kellemetlen emberek többféle típusát rajzolja: azt, a ki mindenben döntő véleményt akar adni, a ki, bármit mondjanak előtte, mindenre tud cadentiát, a ki mindig az ujságot vadászsza, minden külföldről jött divatot majmol; végül az erkölcsök általános elvadulásáról panaszkodik a költő. Niccolò Panciatichihez intézett hetedik szatirájának tárgya, nem mint Fanfani írja, az önzés, hanem visszaemlékezés a szerző ifjúságára és tünődés az öregség bajain. A költő eleven színekkel írja le a rideg magánosságot, a melyet folytonos álmatlanság és betegeskedés tesz szomorúvá. Aztán visszatekint ifjúságára, melyben ő is vígan élte világát, szeretve a gondatlan tréfákat és kerülve az iskolát, később pedig kivéve részét mindenféle gyönyörből. Ilyen gondolatok között virrasztja át az éjet és éri meg a reggelt, folyton áhítva az álmot, mely azonban még reggel sem akar pilláira szállani. A nyolczadik szatira élén ismét Tommaso Segni neve áll; itt verseiről beszél a költő, melyeket e barátja dicséretre méltatott és azt mondja, hogy nem is szereti zengeményeit mások kezében látni, mint azokéban, a kik igazán értenek is hozzá. Egy kissé bőbeszédű vers, melyben a költő szintén öregségéről panaszkodik: 77 éves korában írta, a mikor már nagyon megérzett minden fáradságot. A halál gondolatával van tele a 9. szatira is, melyben Francesco Rondinellihez szól. Már maga előtt látja az élet végét és célját és azon elmélkedik, hogy minden bölcsesség alapja, nézni a célt és a szerint cselekedni. «Pensa al fin»; ez az élet legfontosabb tana, és a «fin», a cél: az isten. E kilencz satirán kívül, melyek — mint említők — már nyomtatásban is megjelentek, van néhány kiadatlan is. Az egyik Vieri Cerchihez van intézve és a kapzsiságot,

a bírák igazságtalanságát, a játékdühöt és egyéb hibákat ostoroz; a második Luigi Arrigucci nevét viseli élén és a maga szerény életéről való elmélkedést tartalmaz: mennyire nem volt udvaroncznak való és milyen kevésre is vitte; a harmadik pedig, mely úgy látszik, a Vatikán egy főpapjához van intézve, VIII. Orbán pápát védi az ellene szórt vádak ellen: hogy nagyon is kedveli a saját neposait, hogy hiába való okokból izgágát csinál a fejedelmeknek, stb.)* Ezeket is épúgy, mint a fentebbieket, öreg korában írta, s mindegyikben ugyanaz a könnyed, természetes, kedves hang ragadja meg az olvasót, mely költőnk stílusának olyan kiváló és e század írói közt olyan ritka erénye.

A szatírákkal kapcsolatosan kell megemlékeznünk költőnk «capitolo»-írói is, erről a szatírával rokon tárgyú bohókás műfajról, melyet a XVII. században annyira felkaptak. Fanfani kettőt e capitólók közül ki is adott: az egyik a bab dicséretéről, a másik a korpárról szól, melyet a költő a Crusca-Akademiával kapcsolatban dicsér. «A «Rogna»-ról (a rühről) szóló capitolo, mely a Del Furia által használt Maruc. A. 37. codexében van lemásolva, olyan izléstelen, hogy nem tarthatom Michelangelo Buonarrotiénak. Ellenben a Capitolo sul Cacio, mely a Riccardiana VIII. számú codexében van, ketségtelenül az övé. Hangjánál fogva ide sorolhatnám még a már említett Albergo di Casa-t, a költő életrajzában e fő forrását, melyből fentebb már több ízben volt alkalmam egyes strófákat idézni és melynek különösen a nagy Michelangelo Buonarroti illető részletei megérdemelnék, hogy nyomtatásban is megjelenjenek. Az egész költemény afféle versben írt emlékirat, mely a kor történelmére vonatkozó számos érdekes apróságot tartalmaz és már e szempontból is méltó volna az irodalom- és művelődés-történetírók nagyobb figyelmére. Tréfás tárgyú versei közül még csak egyet kívánok megemlíteni, azt a verset, melyet az általa annyi költséggel összeszerzett Galleriáról írt és a melyet 1875-ben nyomtatásban is kiadott Galletti Flórenczben.

Michelangelo Buonarroti nagyon szerette a frottolát is. Ez a műfaj, melynek legrégibb művelői közül különösen Luigi Pulci emelik ki, szeszélyesen egymás mellé fűzött közmondások és párbeszéd sorozatából áll, melyek közt alig van egy kis eszmei kapcsolat. Ez az egyik tárgyról a másikra való szökdécselés volt sajá-

*) E kiadatlan szatírákat l. a 84. cod. 263—272. lapjain.

tos vonásuk. Versformájuk majdnem kivétel nélkül a hét szótagú sor, melyben a rímek úgy kapcsolódnak egymáshoz, hogy az egyik befejezett gondolat végső szótagja az utána következő új gondolat végső szótagjával rímel. Így aztán többnyire a rím hozza a gondolatot, azaz a költő a szerint ugrál egyik tárgyról a másikra, a mint a rím kínálkozik neki.¹⁾ Michelangelo Buonarroti mintegy 50 ilyen frottolát írt. A frottolának mint műfajnak természetével és multjával is foglalkozott, s erről egy kis elmélkedést is olvasott fel a Cruscában.²⁾ A burchielleszk versek divatja is járta még költőnk korában és ő e téren is tett néhány kísérletet. Crescimbeni különösen kiemeli ezeket a verseket, mint a melyek a műfajt újra egy kis becsülethez juttatták és egyet idéz is közülük. Egyéb tréfás versei közül különösen sikerülnek tartom a kutyuska halálára írt síriratot, valamint némely más síriratát és epigrammját.

A felsoroltakon kívül Michelangelo Buonarroti kéziratárában még rendkívüli tömegét találtam a legkülönbözőbb alkalmi verseknek, melyeket részint a maga jószántából, részint barátai és jóakarói megrendelésére írt. Mikor átnézte halmazukat, maga is elcsodálkozva kiáltott fel:

«Tanti sonetti e tante mie leggende
E tanti ghirigori e scarabicchi!»

Ez alkalmi költemények közül a legérdekesebbek az ú. n. «Barriera»-k és a «Mascherata»-k. A barrierák tornaviadalkok voltak, hol a versenytér közepén egy korlát (barriera) volt, s az e versenyekre írt alkalmi költeményeket is barrieráknak hitták. Lefolyásuk ilyen volt: A bajhely egyik felén pl. megjelentek a toscanai leventék, a másik felén az idegen leventék; ekkor aztán az «araldo» versben hitta viadalra az idegeneket és az idegenek araldója szintén versben felelt. Erre maguk a lovagok vették át a szót és énekeltek pár strófát, míg aztán el nem kezdték a harczot. Végül megjelent Mars vagy a győzelem istennője, elválasztotta a küzdő feleket és a viadal valami egyvetemes chorussal ért véget.

¹⁾ A frottoláról l. Flamini: *Per la storia di alcune forme poetiche italiane e romanze.* (Studi di storia lett. ital. e stran. Livorno 1895.)

²⁾ L. 91. cod. 297. l. Címe: «In occasione di dover legger frottole nell' Accademia della Crusca». Az érdekes I. fejezet egészen kész, a II.-ből csak a bevezetés van meg. Ez értekezés irodalomtörténeti szempontból kiválóan érdekes és okvetlenül kiadandó volna.

Az ilyen fegyverjátékok nagyon kedves mulatsága volt az akkori udvarnak és maga a nagyhercegi család is részt szokott bennük venni. Sokszor a fegyverjáték tánczczal is párosult; egy ilyen multság érdekes leírását Michelangelo Buonarroti el is küldte Krisztina nagyhercegnőnek, ki azt atyjának, Lotharingiai Ferenéznek akarta megmutatni. A Barrierák zenéjét a legkülönb komponistákkal szokták volt iratni és tudjuk, hogy az opera megalapítója, Peri is kitett magáért ilyen alkalmakkor. A «mascherata»-k egyes jelmezbe öltözött személyek rövid lyrai monologjai voltak. Mint költőnk egy Diceriájában írja, «e nemes és nagyszerű látványosság többnyire allegoriákat tartalmaz, a hol tündököl az erkölcsösség, a hol a költészet és a festészet elevenen érvényesülnek, vagy bizonyos népies fogalmakat fejez ki, melyek a szatirával váltakozva, minden enyhítés nélkül a polgári erkölcsöket vázolják». Ez a meghatározás azonban csak bizonyos nagyobb szabású mascherátákra illik, azokra pl., melyeket a pisai diákok szoktak volt tartani és a melyek valóban tele voltak a legelmésebb csúfolódásokkal. Azok a mascheráták, melyekhez költőnk írta a szöveget, többnyire egyszerűbbek, a mennyiben csak kevés személyt léptettek színre. Ezek közül Michelangelo Buonarroti néhányat ki is nyomtatott afféle «röpülő lapokon» (fogli volanti), a melyek akkortájt divatosak voltak. Két ilyen röpülő lap meg is van őrizve mint a 81. számú codex külön melléklete. Az egyik címe: Ruggiero a Rodomonte; az utóbbi feljött az alvilágból, hogy még egyszer megküzdjön ellenfelével; ez kész is a harcra és a csata előtt beszédet intéz az árnyék a leventéhez. A másik mascherata: Risposta d' Alceste cavalier di Tracia alla disfida di Rodomonte. Valamint amabban, úgy ebben is Ariosto-féle hősök jelennek meg előttünk; Alceste, Lidia volt imádója, feljön az alvilágból és szintén győzni akar Rodomontén. A «Serenatá»-k is külön műfaj voltak és Michelangelo Buonarroti ebben is alkotott néhány pompás verset. Különösen azok sikerültek, melyekben parasztleányok és parasztleányok szerepelnek, kiknek társalgási hangját költőnk, miként a Tanciából láttuk, pompásan vissza tudta adni.

A különböző ünnepi alkalmakra írott canzonéknak és soneteknek se szeri se száma. Ez alkalmi költemények közt a leghosszabb az, melylyel a pápává lett Maffeo Barberinit akarta meggratulálni s a mely már szinte eposi terjedelemre nő. Nem kevesebb mint 82 stanzára nyúlik e munka, a melyben le van írva, hogy az

ördögök mint fáradoznak, hogy a conclavében viszályt szítsanak, mint jár közbe Szent Péter az atya-istennél, mint küldi ez Mihály arkangyalt az ördögök elűzésére és végre mint választják meg Maffeót Krisztus földi helytartójává. Egy hosszú 16 stanzás költeményben ünnepelte Medici Mária francia királynő első fának születését, I. Ferdinand nagyherceg születése napját, stb. Ódákban gyászolta a Barberiniekért csapásokat, kivált Don Carlo Barberininek, a szentegyház tábornokának halálát, aztán époly melegséggel zengett Don Francesco Medici haláláról is. *) E tömörkedelmi alkalmi vers általában dagályos dicséretekkel van tele és alig emelkedik felül a secento e fajtájú művei átlagos színvonalán.

Michelangelo Buonarroti nagy őse iránti kegyeletének két-féle módon adott kifejezést: közzébocsátotta verseit és az ő emlékére alapította azt a fényes Galleriát, melyről fentebb szoltunk. A nagy művész versei két századig abban a kiadásban forogtak közközen, melyben a mi költőnk őket kinyomatta és csak később jött rá az irodalmi kritika arra, a mit Michelangelo Buonarroti levelezéséből a kéziratok összehasonlítása nélkül is teljes bizonyossággal lehetett volna constataálni: hogy t. i. az utód meglehetősen szabadsággal változtatta és módosította a dicső nevű elődnek költői alkotásait. Guasti, a ki az idősebb Michelangelo Buonarroti verseinek szövegkritikai kiadása által oly nagy érdemeket szerzett, megállapította, hogy költőnk mekkora önkénnyel járt el e tekintetben. Ha töredéket talált, hozzáfoldozta a kiegészítő részét, ha valamely gondolat nagyon röviden volt kifejezve, úgy, hogy a túlságos tömörség némileg homályossá tette, ő bővítette; ha a homályt így sem lehetett eloszlatni, elhagyta az illető sorokat. Így aztán az idősebb Michelangelo Buonarroti verseinek első kiadása két harmad részben az ifjabb Buonarroti verseit és gondolatait tartalmazza. Hogy milyen módon járt el e változtatásoknál, arra nézve igen érdekesek Jacopo Soldaninak e tárgyban hozzá intézett levelei, melyeket Guasti nem vehetett figyelembe. Soldani itt véleményt mond a Michelangelo Buonarrotitól ajánlott javításokra nézve és részben helyesli, részben elveti őket.

Végezetül még mint műfordítót is be kell mutatnom Buonarrotit. Átültette görögből Euripides Hekubáját, még pedig a verso

*) Ez utóbbi vers több, ugyanarra az alkalomra írottakkal együtt nyomtatásban is megjelent. (Firenze, Giunti 1615.)

scioltot a lyrai részletekben szabadabb versformákkal cserélve fel és a chorusban a rímet is alkalmazva. A fordítás oly hű és oly zengzetes, hogy érdemes volna ezt is közzébocsátani. Egyéb befejezett fordítást nem találtam iratai között, hanem csak kisebb-nagyobb töredékeket Lucretiusból, Pomponiusból, Plautusból, Ciceróból.

Hátra van még, hogy néhány szót ejtsünk Michelangelo Buonarroti prózáiról. Ezek közül a terjedelmesebbek és fontosabbak mind megjelentek a Fanfani-féle kiadásban: Medici Mária esküvőjének leírása, gyászbeszéd II. Cosimo felett és végre három akadémiai szónoklat: a Cambi feletti emlékbeszéd, egy új akadémia alapítási tervéről és egy Petrarca-féle sonetról. Sajátságos, hogy költőnk, a mennyire könnyed és egyszerű verseiben, annyira nehézkes, cikornyás és keresett prózáiban. E részben egészen a XVII. század fia volt: hosszadalmas, nyakatekert, szinte olvashatatlan. Ez kivált akadémiai beszédeire illik, míg a Medici Mária esküvőjének leírásában még legkevesebbé találjuk az említett hibákat. De munkásságának e része általában egészen jelentéktelen. A kiadatlan prózák között vannak apácza-felszentelésekre írt és egyéb egyházi tárgyú alkalmi beszédek, szakvélemények épületekről, szobrokról, akadémiai beszédek, melyeket hivatalok elvállalásakor és elhagyásakor, részint a Cruscában, részint az Accademia Fiorentinaában mondott stb. stb. A régiségtudósokra nézve nagyon érdekesek lehetnek azok a jegyzetei is, melyeket Priorista címmel állított össze, hol a fiórenczi nemesi családokat illető számos becses feljegyzés található. Csak azokkal a családokkal foglalkozik, melyek közül valamikor priorok és gonfalonierék kerültek ki. E mű anyagát Michelangelo Buonarroti már 1590-ben kezdte gyűjteni és később különösen Segaloni barátja segítségével folytatta; nagy segítségére volt ebben Pietro Doni is, ki számos epitafiumot másolt le számára. Műtörténeti szempontból igen becsesek azok a jegyzetek is, melyek a már többször említett Galleriára vonatkoznak.*)

*) Beszédei közül egynéhány megjelent a «Prose fiorentine» cz. gyűjteményben: Orazioni, Sermoni Accademici e Cicalate (1776. I. rész 3. és 6. kt. II. rész 3. kt., III. rész 1. kt. Cosimo dicsérlete (Orazione delle Lodi di Cosimo de' Medici) megjelent már a költő éltében (Firenze, Cecconcelli, 1622), valamint Medici Maria esküvőjének leírása is (Firenze, Marecotti 1600).

Ennyiben hát számot adtunk Michelangelo Buonarroti irodalmi munkásságáról. Az a kép, melyet az olvasó ezek alapján az íróról magának alkotni fog, bizonyára egészen más lesz, mint a melyet az eddigi irodalom-történetírók pár soros méltatása nekik nyújthatott. Michelangelo Buonarroti így sem fog nagy író számba mehetni, de minden esetre egyike a XVII. század legjelesebbjeinek, ki legalább verses műveiben majdnem teljesen ment bírt maradni e század irodalmi mételyétől. Tancíája egyike az olasz színművészti irodalom elsőrendű alkotásainak, többi drámai művei pedig, kivált a kiadatlanok némelyike, kétségtelenül méltán sorakoznak a cinquecento legjobb productióihoz. Mint a költői elbeszélés és a furcsa hősköltemény művelője is méltán számot tarthat az elismerésre, mint lyrikusnak pedig a XVII. században alig van mása. Michelangelo Buonarroti minden esetre megérdemelné, hogy a flórenczi levéltárban eltemetett kézírataiból legalább még egy jókora gyűjtemény bocsáttassék nyilvánosságra. E sorok írója, távol élve Olaszországtól, nem igen kecsegtetheti magát azzal, hogy ily gyűjteményt ő fog szerkeszthetni, de talán ez ismertetés-től indítatva, a flórenczi irodalomtörténészek valamelyike meg fogja azt kísértetni, fontos szolgálatot téve ezzel nemzete irodalmának.

Azzal az óhajtással zárom e rövid vázlatot, hogy e reménységem nemsokára valósuljon is!

FÜGGELÉK.

Michelangelo Buonarroti művei.*)

A Buonarroti-levéltárban :

58. sz.	codex. Componimenti drammatici in Versi. <i>Il Natal d'Ercole.</i>	
59. és 60. sz.	<i>Il giudizio di Paride.</i>	
61. sz.	<i>«La Tancia».</i>	
62. és 63. sz.	<i>Il Passatempo.</i> (Színdarab.)	
64. és 74. sz.	<i>«La Fiera».</i>	
75. sz.	<i>«La Siringa».</i> (Pásztor-dráma.)	
76. sz.	<i>Il Curatore. La Dote. Il Giulè. Il Traulo. I Labirinti.</i> (Színdarabok; az utóbbi kettőből csak vázlatok vannak.)	
77. sz.	<i>Il Ginnesio</i>	színdarabok.
78. sz.	<i>Il Velo di S. Agata</i>	

*) A dőlt betűkkel jelzettek már ki vannak adva, a többi nem.

79. sz. Avinavoliottonebberlinghieri. Antilla e Monipello. *Ajone*. (Költői elbeszélések.)
80. sz. La Sardegna o l'Astolfo. (Furcsa éposz; töredék.)
81. sz. L'Ebreo. Gli esercizj emendati. (Színdarabok; az utóbbi néhány jelenete ki van nyomtatva.)
Invenzioni di Mascherate, Cartelli e altro.
82. sz. Poesie Varie. (Alkalmi versek, egyházi énekek, laudák.)
83. sz. Frottole. — Albero di Famiglia.
84. sz. Poesie Varie. (Egyebek közt Euripides Hekubájának fordítása.)
85. és 86. sz. Vegyes költemények conceptusai.
87. sz. Poesie e Prose. (Ötletek; jegyzetek színdarabjaihoz, a flórenczi családok történetét tárgyaló *Prioristá*-hoz, a saját családja történetéhez.)
88. sz. Prose Varie. (Néhány akadémiái és egyéb alkalmi beszéd. Köztük: *Descrizione delle felicissime nozze della Cristianissima Maestà di Madama Maria Regina di Francia e di Navarra.*)
89. és 91. sz. Szónoklatok.
92. sz. Műfordítások.

A Marucelliana XXXVII. sz. codexében:

Szatirák.

Capitolo in lode dei fagioli.

“ “ “ *della Crusca.*

“ al Sgr. Niccolò Arrighetti.

“ per la Rogna.

“ in lode delle ghiande.

Epistole in versi: I. Per ch'ogni mio diletto...

II. Prima che da te letta...

Epistola in risposta a una del Sgr. Conte Cammillo della Gherardesca: «Poi ch'ebbi letto...»

Epistola «Più volte spinto...»

“ «Io che già del mio Amor...»

“ «Che queste luci...»

“ «Chiuder sempre nel cor...»

“ fatta per il C. D. L.: «Se dell, altoni mercè...»

“ fatta in persona di Dogna Marfisa Morso a Don Alessandro Platamone Baron del Coto suo marito.

L'Ajone.

Intermedj della Commedia di Niccolò Arrighetti.

Le Maschere.

Enigmi.

Nella Creazione di Papa Urbano VIII.

Poesie per diversi amici.

Alcuni apologhi in prosa.

RADÓ ANTAL.

SANCTI GREGORII NAZIANZENI CODICIS MEDICEO-LAURENTIANI, CELEBERRIMI, COLLATIO.

(Pars secunda.)

[fol. 53^v.]

εἰς τὴν ἐν ταῖς νηστεαῖς σιωπὴν [p. 882.] XXXIV.

2. ρήμασι. — 5. ἡμασι. — 7. μοῦνος. — 9. ἐαλεις. — 14. δαμάσσει. — 15. μέλεμα [non βέλεμα!]. — βάλλει. — 17. τε. — 18. θαρσαλέως. — βαιὸν. — 22. εὖ ἐθέλῃσι. — 23. ἔπηξα. — 24. ὑπερφλύξιν. — 29. μόχθος δ'. — τρομέουσιν. — 33. νῆες. — 35. πρὸς ἅντα. — ἔπεσιν. — 39. τοξοτευτης. — ἐπι. — 40. δάκτυλ' ἐπὶ γλυφίσιν. — 42. ἐπεσσυμένους. — 48. ἄγει. — 52. ἐπεσβολίην. — 56. τόνδ' τῆς δ'. — λυγρὰ. — 57. δόμω δόμον. — 64. ἀνέτευξε. — 66. τοῖς ἀδίκους. — 67. ἀφραδέεσσι. — 69. μελέεσσι. — 75. πόθον. — 86. ἐπουράνιος. — 88. βουλαί. — 91. τόσσον. — 96. θυσίαν.^η — 105. εἴθε. — 107. ἄσσον. — 109. κεν. — ἐγγυς. — 111. τελέθει. — 112. κῆν. — 114. καχλάζει. — 115. ἀλωήν. — 118. μὴ κέτ'. — 122. μὴ κέτ'. — 123. [μὲν]. — ἐυτροχάλοιο. — 127. φατὰ. — 129. ἄμερσα. — 131. [ὅτ']. — 135. οἱ. τε] οἰδαλέοντα. — 138. ἀν' ἄρ'. — 141. ἔχοις. — 143. ἐρύξας. — 144. ἀπορρήξαις. — ἐκπρορέει. — 146. ἀρξάμενων. — 149. ἐπείγῃ. — Ad versum 151 legitur in margine ἄλλως et signa . . . — 159. τοπ.] πρότερον. — 161. τέθηλεν. — 162. πυκνιοῖς. — 167. ἄχος. — 169. παννυχίοισιν. — 170. ἔκνοον. — 177. ἀειλαλον. — τόσσοισιν. — 181. γλώσσην. — 182. ἔκνοον. — 183. νεμεσῶ. — 187. ἐχάλαψεν.^ε — 190. λάβοις. — 201. ἐμδς. — 204. Εἰ] ἦ. — 205. γε δὴ] λόγε. — 209. Δ.] δέχθε δέ. — ἀναυδέα. — ὥσκειν. —

ὅ μνος εἰς χν μετὰ τὴν σιωπὴν [p. 896.] XXXVIII.

6. τ' ἀ.] ἀπακροτάτου. — 8. συμφρὲς. — 9. σπεῖρημα. — 10. ἄσθμα. — 14. ἀπλανέος. — 17. μηνύθει. — 25. βρ. αῶ] δὲ βροτός. — 32. λίσσομ'. — 33. ὅσσ'. — 40. ἀπεσκέδασεν. — 44. οἴσι] οἷς. — ἔγρετο. — 45. ὥστε. — 46. συναειρόμεσθ'. — 50. ἔχοις. — 52. ἐθέλῃ. —

[p. 976.] LXXXIII.

6. ἦ. — 10. γέλως. — 11. μαμάσση.^δ — 14. ὅσος. — προ- ἡλθε. — νὼν γ'. — ἀθλήμασιν. — 15. ἐν τὸς. — 19. ἔληξεν. — 20. κίνδυνον. — 22. [τ']. — 25. ἐλήλυθεν. — 28. θελήσαι. — δοὺς. — 29. ἐμπαγεμὴν. — πειρήσαθ'. —

ἐν ὁδία [p. 294.] XXXVI.

8. χ.] μέγας. — 9. ἡέλ. — 19. γε] σὺ. — 22. τηλόθεν εἰργων. — 24. ἀγεῖναι. — 30. εὐσεβέεσσιν. — [31—33]. —

[p. 296.] XXXVII.

1. σέο χωρίς. — 7. ἡμαρ. —

[Ibidem] XXXVIII.

2. καὶ πήξας. — Post versum 6 signa ~ ~ ~ postque ea
versus 31—33 carminis XXXVI. —

εἰς ἐλλήνιον τον ἐξισώτην [p. 996.] I.

3. ἐσάωσεν. — 5. οὔτε. — 7. ὄφρην. — 9. ὦ. — 10. μεγά-
λαις. — οἷακες ἐν παλάμαις. — 11. κενεοῖσι. — 12. δλίγ. — 14.
ῥπιον. — 15. ὁπάσσεις. — 29. πᾶσιν. — 32. χθμαλῶν. — 33.

δελῶν. — 43. ἱχανόνωντες. — 44. ἐννουχίοις. — 49. ἰούσας.^η —
50. καῦθις. — 53. μετέπειτα. — 59. μογέουσιν. — 74. εἷς] ἦ. —
83. νέον δόμον. — 85. ἄ. — λόγος. — 91. μὲν. — μιν. — 94.
φασινῇν. — 95. μεσάτοισιν. — 96. μήσατο. — 105. ἀφραδεοῦσαις.
— 113. οἶδε. — 117. ἔρμα. — 118. ἀντ' ἐπιδ. — 119. καὶ μοι.
— 121. ὅστε. — 128. μείζων. — 131. ὄν. — 136. ψάκασιν. —
146. ἀγνίσας. — 148. καὶ γαμῖης. — 156. Pro priori τοκέων]
τεκέων. — 157. τὸ. — 161. λαγόνεσσιν. — 166. ἐσθλὰ διδασάμε-
νος. — 168. μηδε ἐν ὧ. etc. — 169. ἐμεῖο. — 178. κρυφίον. —
179. σταδίοισιν. — 180. ὁπόσον. — 181. πᾶσιν ἀρήγων. — 182.

γευσάμενος.^{αι} — 183. γέηθεν. — 187. τῶν. — 189. ἐμεῖο. — 196.
χαριζόμενοι. — [202: Ὅν πάντων etc.]. — 216. παῦρα γαστρί. —
221. πενθεῖμονες. — 222. πραπίσιν. — 232. πάθοι. — κίρναμέ-
νοις. — 233. ἄρσενι. — 241. ἀπαλαί. — 252. ἡματι. — 253.
θηήσαντο. — τ'. — 263. λυδοῖσι. — 264. ψίγματα. — δλβοδόταο.
— 271. ἔδωκεν. — 273. ἦ. — 285. δέ τι. — 286. μνήσιν. —
290. ἔστι δέ τις καὶ μου. — 301. πόδεςσιν. — 303. ὀμμασι. —
305. μὲν τὰ] τα μὲν. — 309. ἡματίοισι. — νυχίασι. — 311. τρι-
χίνοις. — τηκομένοισιν. — 316. ἐπουρανίων. — ἀντολίγων. — 317.
ἐμεῖο. — 319. κύκλοις. — 323. ἐγγυάλιξεν. — 327. τοιάδε πατήρ
ἐμεῖο. — 333. νὺν πᾶσιν μερόπεσσι. — 334. ἀφ' ἡμετέρου. — 338.
γαῖαν ὅλην καῖσαρ. — 348. γνώσεως. — 350. αὐτίς. — λυγρόν. —
ἔδωκε. — 354. μιῇ. — 355. ἐστίν. — 358. πέμφεν. — 359.
εὖχος δ'. — 360. στήσαις. — 363. ὁσίοις. — φρένα. — 364.
ἴσα. —

εἰς ἱουλιανὸν τον ἐξισωτην [p. 1016.] II.

2. δ'. — 5. χεῖρσι.^ο — φέρων. — ἐνέηκε. — 6. τὸ π. —
7. ἴσον. — 10. σελίσιν. — 13. ἄπασιν. — 19. πένησιν. — 22.
ῥδε. — 23. ἴσον. — 28. βήματι. — 29. ἦπ. — 30. νέκυσιν.

παρὰνικοβοῦλον' πρὸς τὸν πατέρα. [p. 1036.] IV.

6. δέ γε. — 7. οὔδατ'. — 10. τήρεται. — 18. πόρδαλις. —
19. ὀδόντων. — 22. νόμοισιν. — 25. ἐκχύμενοι. — 30. αὐτίς. —
39. ἦν. — 44. γαίην. — 45. πεδίησιν. — 56. δ' ἔτι. — 74. ποῖ]
ποῦ. — προφέρει. — 78. ὅσσα. — κέκευθεν. — 83. ἀλλήκτοιο. —
84. τηλόθι. — 85. ἐσόπτροιο. — 86. α.] ἀπλανέως. — 87. ἦς. —
88. ἰσοθέοισιν. — 90. μύθοισιν. — 95. μέτροισιν. — 100. ἀντομ'.

— 101. τὸν. — 104. ποντοπόροισι. — 105. ἐναίρειν. — 108. πνεῖουσιν. — 110. νεογράφτοισι. — τέθηλεν. — 113. πείθομεν. — 116. ἀδέτοις. — 117. [δῆ]. — 121. κομόωντι. — 122. ὁμοῖον. — 126. λυκάβασιν. — 135. κρείττονα. — 144. ἀκτίνεσσιν. — 147. τεκέεσσι. — 148. τεκῶν. — ξ.] κοινὸν. — 151. δ'. — 152. ἦρα. — 154. δ' ἀθλευτηρητῆσι. — ἄφουξαν. — 156. ἀφραδέοντες. — 159. στυγεροῖσι. — 168. ταῦτ'. — 172. τηλόθι. — 173. χάριν. — 175. γελοῖτον. — 178. τεύχειν. — 180. ἔκτοθι. — 182. [Secundum καί]. — 194. αἶροι. — 195. ἐγγύθι. —

παρα πατρὸς νικητοβούλου πρὸς τὸν υἱὸν. [p. 1048.] V.

3. οἶον. — 19. ἐφ'. — 36. ἔλθιν. — 41. τεκέεσσιν. — 43. ἀνεδειξε. — 47. ἐπὶ. — 54. ἀστεῖ. — 70. ῥ.] αὐτῆς. — 71. ἐς β.] εὐσπερνον. — 72. βοτῶν. — 74. παρέδωκεν. — 76. θαρσαλέος. — 80. ἔρυσεν. — 85. ὥμοισιν ἐοῖσιν. — 86. ἀγγιᾶδης. — 87. ἦ. — καὶ τί μεῖ ὁ καί. — 91. οὔκε θέλων. — 107. ἀρτίον. — κα-θέξει. — 109. πλείον. — 112. γε. — 113. ὀλλυμένοιτο. — 116. βροτοιο. — 119. ἀμφοτέροις. — 121. δ'. — ἄρα. — 134. μεσάτης δὲ ἀμοιβῆς. — 137. μῆξιν. — καλέουσιν. — 138. λείην. — 140. γονέων. — ἀρ.-ν. — 141. ἀπληροτάτοιςιν. — 142. ἀμφαγάπωσιν. — 143. ἀντήσειεν. — 147. χαμαιενάδες. — 150. ὄρ. — 155. γε Θ.] θεῖοιο. — 156. εὐκλείης. — 161. λόγῳ. — 162. κλέψει. — 165. μύθοι. — θεμεῖλιος. — 173. ἐξεδίδαξεν. — 174. ἐρύξεν. — 180. κειρομ.-ν. — 184. εὐφροσύνης τι. — 185. ἀσώμενος. — 187. ἀργαλ.-ν. — 190. τίθησιν. — 191. αἰμ. — 195. ἐπειθεν. — 197. κατὰ. — 198. ἀρήξη. — 201. ἐλένη. — 203. μόλον. — 207. τίθησιν. — 208. ὁδοσῆ. — 218. ἰσοπερίξειν. — 232. κελάδοιεν. — 233. φέρει. — 235. γύροις. — πυρ.-ν. — 238. τ'. — 239. ἴσα. — τεκέεσσιν. — 241. πραπ.-ν. — 242. πυκτῆσιν. — 243. δ' ἀπὸ] δέ τε. — βίβλων. — 244. ὑφείμενος. — 246. ἡέλ. — 250. ἐταῖρον. — 251. ὥστε] οἶα. — 253. ἱχανόωντα. — 255. πιαῖαν. — 266. λόγων. — ὡς. — 270. συν.] συνάριθμον. — 272. ἄρειον. — 276. τεκέεσσι. — 279. ἀνυστόν. —

πρὸς βιταλιανὸν. παρα τῶν υἱῶν. [p. 1016.] III.

4. γενέτης τε νομὸς τε. — 9. συνέγειρεν. — 15. ἡμετεροισι. — 17. τὸ π. — 18. κήδε'. — 20. ἀνεῦρεν. — 21. βροτόν. — οἶδεν. — 23. ἐμῇν. — 27. ἐπεμψεν. — 28. δουραλή. — 35. εὐμενέεσσιν. — 37. ὁπάσσει. — 38. κατ. — ν. ἐοῖς. — 40. πλέον. — 41. κηδε'. — 42. [σὺ]. — 45. μόνον. — 51. προτερῆσιν. — π. — ν. — 54. οὐ ποθ' οὐθ'. — 56. ἐν. — ν. — 61. ἐδάσσατο. — φ. — ν. — 65. κακίη. — ἐμῇ. — κακίη. — 68. δ' τ'. — δυσωνομῇ. — ἀλεγεινῇ. — κακίη. — 73. — [περ]. — 77. ἡρῶ. — 79. κηφᾶς ἐγώ, πέτρος δὲ κάσις. — 82. ἀεξομένοισι. — 89. τὸ δέ. — 90. χεῖρας. — 96. ἀποτρώζοντα. — π. — ν. — 98. ποῦ. — 110. γέρη-ρεν. — 113. καθύλας. — 114. εὖρησιν. — 118. ἐσάωσεν. — 119. ἐπέκλυσε. — 120. ἐκάθηνρε. — 122. ἐδ. — ν. — 123. μανασσῇ. —

128. γενέθλης. — 131. ἔχ. — ν. — 132. θηρσιν καὶ. — 133. ἄρα. — 137. ἔπι. — ἔ. — ν. — 141. ἐδωδῇ. — 143. ἐπ' ἄλλοτρ. — 145. οὐδέτι. — 153. τίουσιν. — 156. [αὖ]. — οὐδέ. — 159. κυμ. — ν. — 160. ἄλλοτρίοισιν. — 163. πατήρ τεκέεσσι. — 164. [τ']. — 165. γεραίρειν. — 177. οὐκε θέλων. — ἔκτοθι. — 187. οἶδ'. — 188. [δ']. — 192. ἐπήλθομεν. — 198. [δὲ]. — τόδε. — 202. ἄεισεν. — 204. ἐπ'. — 206. ἀναυλος. — 209. ἄκρον. — 210. μύρων. — οὐκ ἔτ'. — 213. εἰ δὲ καὶ ὁ. — 214. ἀπόπροσθε. — 218. θύγατρας. — 228. ἐρινύς. — 231. συνέδησεν. — 233. δῆ] δ' οἶ. — φέρουσιν. — 235. ὕσσους. — 238. εὐμενέουσι. — 240. γρηγορίω. — 241. ἐρευγομένω. — 244. θυέεσσιν. — 245. φρένα. — 259. ὅπ' ἐνν. — 261. βοτῶσιν. — 271. σηγῶρ. — 274. τε σὸν ἄγν. ἄγ.] τ' ἄγνὸν εἰς ἐν ἁγείρας. — 278. δὲ. — 286. ἔσοπτρον. — 289. ἀπιστοτάτοιο. — 293. εὐμεν. — 302. παρὰ. — 303. ἐπ. — ν. — ἐρινύς. — 304. πάτερ. — ἐσθλὸν ἔπεψεν. — 307. λεύσσουσι. — 310. αἰδῶ. — 318. ἄβρ. — ν. — 327. πατρώης. — 340. ἦν ἴδε. — ἦν ἴδε. — 341. ἀντόμεθ'. — 342. σε. — 348. ἀργαλέου. — 350. τὸ πάρ. —

Unius versus spatium.

[p. 1070.] VII.

1. τὸ πάροιθε. — 2. βήμασιν. — 6. καππαδόκησι. — 7. ἐ. τ'] ἐριγδοῦποισιν. — 9. ἀπόπροθι. — 20. συμπνεύματος. — 21. ὅσσ'. — 27. ἀλλ' ἄγ' ἐμοῖς ἐπ. — 28. τόσσον. — 36. ὅσω. — 38. ἐκλίνθην. — 39. ἀντ. — ν. — 41. τόσονδε. — 43. φίλων. — 48. στρεπτόν. — 56. οὐτ. — ν. — 57. παίγνια. — 71. [τ']. — τε καλέσας. — 73. τε φιλαίμονες. — 76. τύποις. — ὀπίσω. — 77. σ.] δ' ἄγνῳ. — 79. τὸ πάρ. — 82. τρίζων. — 85. τὸ πάρος. — 87. ἀεῖσαι. — 92. στήσαντες. — 93. πατροφόνους. — ὁμ. — 95. δὲ. — ὅς. — 96. ὄφεις, χρυσός. — 99. ἱρα] ἡ ρα. — σεβέσθη. — 102. ἔτισεν. — 106. σέβουσιν. — 108. δ' ἀντιτ. — 112. [δ']. — 14. διακτόρου. — ἡγ. — ν. — 117. 116. — 118. ὀφιθέοντες. — 121. ἡμιν. — 122. [πόθου]. — 124. ἡμετέροισι. — οὐλ. — ν. — 126. τίσιν. — 129. ἀμετρόβόαις [sic!]. — 130. θεοῖο λόγοισιν. — ἐπεύαδεν. — 131. ὕμνιν. — 133. μινυμένης. — συμπαίστορι. — 36. δ' ἰ τόδ'. — 142. τῷ μόχθῳ κατέχωσι. — 147. ἡγήτορα. — 149. ὀλῆαι. — 152. πρότθε πέδησε. — 153. ἄριστε. — 160. αὐτός. — 162. τάδε γ' εἰσιν. — 165. ἐφέλκεται. — [τεοῖς]. — 167. τε κύλιξι. — 168. πέσοι. — ὄλ. — ν. — 169. μοίρῃ πλειοτέρῃ. — 175. τὸν. — 181. θεοῦ. — σ. — ν. — 182. ἀγείρων. — 188. ἄμειψαι. — τίσε. — 192. πλής. — 193. ἦς. — 198. μάγνισσα. — στονόνετα. — 200. ἔπαρσιν. — 201. μὲν ἄρ'. — 204. οὐας. — 206. οὐδὲ γὰρ ἐν. — οἷ κεν ἔῃσιν. — 211. μ. τε] μεσάτοις. — 213. λίαν] πάμπαν. — 220. τοῖ] σύ γε. — ἐλθῶν. — 222. εἰς. — 223. πᾶσι μὲν εὐφρ. — 229. ἐξαλαπάξας. — 230. ὄλεσας. — 231. δέ τε. — 232. ἦν ὅτε ἦν. — 235. κορέσασθαι. — 236.

δέδεσθαι. — 237. ὕμνιν. — 240. αἰδοῖς. — 248. ἱκοντο. — 251. πελάουσιν. — 252. εὐφρονέοντες. — 257. ἀφρ. — ν. — 259. τ'. — 266. ἄπισια. — 269. ὁσσίριδος. — 270. ἔχον. — 272. τάλαινα λάκαινα. — 274. ζάμολεις. — διομήλου. — 276. πολύμοιο. — φάλον. — 278. ἐφυβρίζουσα ἱεροῖσιν. — 283. σάμβαλ'. — 285. διάλματος. — 287. ἀριστέου. — ὀφρῶς. — 288. π. — ν. — 289. ἀποπλάξαντες. — 290. ἡμεδ. — ἀρπάξαντες. — 296. λοκάβασιν. — 297. καθέξει. — 307. γλυκερώτατον. — 309. αἰοιδῇ. — 319. πι. | πυρσοῖσι. — ἡμ. — ν. — 331. ληΐσσατο. —

κατὰ γυναικῶν καλλωπιζομένων. [p. 564.] XXIX.
4. προσωπεῖα. — 8. ἀπαλόν. — 9. λόφων. — 15. εὔτε] οὔτε. — 16. στησαμένη. — γραφῆς. — 19. ἀλλοτρίω. — 23. γυναιξίν. — 31. μιλοπαρῆς. — 33. δὲ φορητῇ. — 35. τάδε. — 42. ἐλέν. — 47. ἐμείο. — 49. ἡδ' ἀρίδηλς. — 51. ἐγείρεις. — 52. ἀντινόου. — 53. ἦδε. — 59. γένος. — 60. κύδεος. — 63. πυρίκαυτον. — 67. [μελέων]. — 70. μὴδ' ἔνα. — 72. κινυμένη. — 73. ἰσχανώωσαν. — 78. τεχνάσεις. — 79. ταῶν. — περικύκλον. — 81. φιλοτήσιον. — 82. μ' ἔχει] μέγα. — 83. σεῦ. — ὦ. σ.] ὅσον. — 84. ὅτ' ἐρῶν] οτε. — σε. — ἡγάγετ'. — ἐς θαλ. — 87. μελῶν. — 91. τέρπει. — ἀμείβεται. — 93. θάρσον. — 98. μάγνησ'. — 109. τ'] ῥ'. — ἄλλος] ἄλλο. — 111. ἐγείρη. — 117. κακοῦ κακόν. — φλέγησε. — 119. ἄλλοθι δ'. — 128. οὔτσοι. — 132. τ. δ.] τε λόχος. — 134. ἐν. — 135. ἔνεικεν. — 143. ἐθέλουσιν. — 144. τῆςγε. — 145. αἰοιδῆς. — 146. ἰδρις. — φῶρ] φῶρ'. — 149. τίουσιν ἄπερ. — 150. χροῖη. — 152. ἦς, sed in margine emendatur in τοῦ ab eadem manu. — 154. σκοπιῶν. — 156. ἦλατ'. — εἰδόλω. — 162. σ. ν.] πινυτῶν. — βάλοι. — 164. ἐνός. — τόσων. — γράφη. — 167. ξείνος. — βαίνειν. — 171. χαρίζεται. — 175. π. ν.] πολ-
λαῖς εἶδος. — 178. σοῦ. — 179. οὔποτε. — [ἄν]. — 182. ἐδνήν. — 189. τὸ πάροιθε. — 200. ὕφρ'. — γινώσκεις. — ὅς τ' ἀγαθὸς ὅς τε κακός. — 204. ὑπεσκέδασεν. — 205. τοῖςδε. — ἔθνηκεν. — 207. ἦ] ἱρι. — θέουσα. — 210. κλύοι. — 211. γράφης. — 220. μὴ δ'. — 221. κελτοῖ. — ῥηνοῖο. — 224. σταθμῶμαι. — 225. ἔθνηκεν. — ἔχευεν. — 228. ἱρείαις. — 229. περίτροχον. — 231. ἀμφικάρηνον. — πολύχρους. — 233. χροῖσεια. — 236. ὀφρῶν. — 238. θροπτομένη. — ἔχειν. — 247. μὴ δε. — 248. θυρίδων. — 250. δμωαῖς. — 251. χεληδόνας. — 252. δμωαῖ. — 259. ἦμασι. — 261. γυναιξίν. — 263. σκιρτῶεν. — 267. ἡλεκτήρ. — 268. δμωαῖς. — δμωὰς ἀλευρόμεναι. — 272. μήτηρ. — παρθενίην. — 276. ἀναιδείην. — 281. εἰκότα. — 288. ἀμοχθότερον. — 290. ἔχεις. — 293. πόρνα. — 294. τε. — 300. τείνης. — 303. ἀ. τ.] ἀγορήτης. — 305. δήκτησιν. — 306. ἐρπησῆς. — 307. ἡμετέροισιν. — 311. ἄξιο. — 316. ἀγνόν. — 317. πλευρᾶς. — 318. δε. — 320. παθέ-
εσσιν. — 322. συγκεράσας. — 333. χαράσσω. —

Unius versus spatium.

[p. 1064.] VI.

7. χρώσεια. — 8. ἔπεστιν. — 19. ἀχόρεστος. — 21. μὴ χρή-
μασιν. — ὄφρυν. — 22. σοφίην] σοφίη. — 24. βρεμέοντι. — 29.
ἦ] μὴ. — θόφην. — ὀνειδίσειας. — 31. μὴ δε. — 32. σ.] καὶ
φράδμονι. — 33. ἦ. — 35. δολίοισιν. — 38. τίθεσθε. — 41.
ἀχθομένω. — 42. φίλον. — 46. ἔκτοθεν. — 48. ἦ] καὶ. — 49.
αἶρει. — αἰδομένης. — μῖσγε. — 51. εἰς. — 54. πτόλις. — ὀρᾶσθαι. —
55. σάφροσι. — ἦδ'] σφ' θ'. — 56. γυναιξίν. — 57. ὅπ.] ὁσσαις. —
60. ἀμφαγαπάζης. — 62. θηλυτέρων. — ἴσασιν. — 63. γενέθλης.
— 64. πότοι. — 69. ἀνάσσοι. — 70. δέ] δ' ἄρ'. — 75. κληῖς. —
76. κλεισταί. — σάφρονος. — 78. βλεφάροισιν. — 79. πηγὰ φέ-
ρουσα. — ὄφρυν. — 81. μάργον. — 82. ἐπείγει. — 85. ἔπεστιν.
— 96. ἐγὼ καὶ τῆσδε παραιφασίην μέγ' ἀμείνω. — 102. τε. — 104.
καὶ εἴ τ. — 108. γαμεῖλιον. — λῶνον. — 110. κε. — 111. φ. —

[p. 1174.] XXIV.

1. χρηστὸν. — 2. ἦ] καὶ. —

Unius versus spatium.

[p. 404.] IX.

2. τε καὶ. — εἴξει. — 6. ὦς. — ἀνετχεν. — 7. δείξατο. —
12. πάντῃ (sic!). — 13. χειριοτέροις. — ἀρετῇ. — μῖξις. — 14.
τόδε. — 15. ἐνι. — 16. ἀργυφῆ. — 22. πύθομαι. — 36. πλάγ-
ξεις. — 37. ἀλλ' ὅτι. — 39. κακοῖσιν. — 40. ἐμοῖσιν. — 44.
[καίροις]. — πούλυπος ὥστις. — πέτρῃσιν. — 45. γέω. — 47.
A.] ἀλοῦς. — 48. σαρκίν. — 54. ῥόος. — 59. λυγρὸς ὄλεθρος. —
62. τὸ πάρ. — 70. μεσσηγὺς. — 74. κακοῖσιν. — 75. ἰνδάλματα.

— 76. χειρί. — 77. φρονέων. — Inter versus 84 et 85 spatium
unius versus; inde a vsu 85 cetera distinguuntur. — 87. μούνη.
— 88. πολλὺς. — 90. τόδε. — 94. δερκομένου. — 97. ἐμεῖο. —
99. σταδιοδρόμος. — 102. τίθησιν. — 106. ἀλίδρ. — 108. τ. μ.
μοί τι λίην. — 109. θάρσος. — 110. εἰσορόων. — 112. [ἐντός]. —
113. Pro priori μὴ] μὲν. — 114. ὄφος ἄειρεν. — 118. τοι. —
121. ἐπισκοπὸν. — χειρτί. — 127. τὸ πάρ. — τί δ'. — 131. πνοιτή.
— 135. λφονα. — 136. ἔτευξεν. — 141. μιλοπαρῆρον. — 144. θέου-
σαν. — 147. τέρματος. — ἀφεύστου. —

Unius versus spatium.

[p. 840.] XV.

3. Pro secundo ὅσ'] ὅσσ'. — 10. εὐπολίων. — 11. μὲν. —
15. πόνος. — 20. τέμνετε. — 21. κρατέουσι. — αἶ, αἶ. — 33.
πολυπλάκτιοι. — 35. τ' ἐ.] δορισθενέων. — 36. τῆς. — 37. τοὺς.
— 39. ὅς. — 44. Οῦ] ἦ. — 47. με. — 49. ἀναστασίας. — 50.
αἰθῆς] πίτιν. — 51. ἀλλά μ'. —

[p. 942.] L.

6. ἐς. — 7. ἐκέρασεν. — 9. ἀμφιφύλασσει. — 11. εἰς. —
δέ με. — 14. θρινακίων. — 17. οἶσιν. — λῖς. — 20. οὐδὲ. —
21. πτολίων. — 27. σπλάγγχοις. — ἀγνοῖς. — 41. ὑπέρειδον. —
42. τοὺς δε. — 43. ξὺν. — 45. ὄν] ὦν. — τὸ πάροιθεν. — 46.

σκοτιή. — 47. έπουσι. — 48. οἷγετ' άπ'. — 53. εύρως. — μύθοι. — 61. θεϊαν. — 66. διπλά. — οἱ! σὸ. — 75. ύποκάπτω δ'. — χανα-
ναία. — 79. έμοιγε. — 82. όφρυν. — 98. έχει. — 103. ούτος
έγώ σου λάτρις· τ. etc. — 105. καλέουσι μ'. — Ήλαθι. — 106.
δ' έτ'. — αποκρύπτη. — άχθοφόρον. — 107. άτιτον. — 110.
μήθ'. — 112. τίσιν. — 117. προθέσθαι. —

[p. 626.] XXXVIII.

5. ιώβ. — 6. άεθλεύσας. — 8. χριστοφόρου. — φέρειν. —
κραδίης.

[p. 624.] XXXVI.

4. [ρ']. — 6. πρὸ. — πάθειςιν. —

Unius versus spatium.

[p. 254.] X.

4. πρόσθε. — 5. οὐκ. — έγενετ'ο. — 7. εἴληφ' ά δ. . — 8.
κρίμα. — τῆς ένόλοις. — 16. έπλήγγην. — 21. καί γίνεθ'. — 29.
πιθανώς. — άντιστρέφω. — 30. καμοί. — 33. χείρων. — 37.
φῆς. — 47. εἰ] ή. — 64. μετασχών. — 69. ή. — αὐτόν.

[p. 228.] VI.

7. έξηρηκότες. — 11. κακτίνος. — 13. μετατρέπειν. — 15.
μάχη] μάχης. — 18. τῆς. — 19. νόμοις. — 22. νεύμασιν. — 25.
άνισοις. — 28. ἱλιγγιᾶ. — 29. δῶ. — χύσιν. — 36. οὐδὲ γάρ εἰ
σὸ γραμμῶν. — [δ σὺ]. — 59. καλῶν. — 61. αἶ τ'. — 64. παί-
σμασιν. — 66. εκσῶσαι. — 68. έλπίδα. — 76. οὐδ' αὖ τοσαύτην
οἱ τότ' εἶχον εισφοράν. — 86. βίου. — 97. κακῶ] κακώς. — 101.
π.] οὐ καί. — 107. έπαδ' έαυτῶ. — 110. κ. γ.] κακίστου. — 114.
προσορμίσι. —

[p. 610.] XXXIV.

3. ήν. — 10. λευστών. — 11. φύσις δὲ. — 4. διάστημα. —
16. κυκλουμένη. — 17. τρέχουσ'. — 18. χύσις. — 24. έμην. —
39. τόδ'. — 41. τε] τις. — 43. άθρόα. — 47. ὕβρεις. — ήρ. . —
62. σοφία δὲ. — [δὲ]. — 63. π. τὸ κ. . — 75. [δὲ]. — 79. ά. τ.]
άνιατος. — 81. καλοῦσιν. — [δ']. — 86. ταπεινοφροσύνην. — 87.
είρωνία. — 88. άπλή. — 94. οὔτε. — μικροφυχία. — 95. φιλοτι-
μία δ' έστιν. — 98. τοῖον δ'. — 106. μέμφις δ'. — ύπεόδυνός. —
107. δὲ. — 109. εὐτραπέλεια. — 110. μωρία. — 114. έωλος. —
115. δ δ'. — 17. δ' ή. — 120. [δ']. — 121. εἰ] ή. — 122.
γίνεται. — 125. πράγματα. — [δ]. — 28. φαρμακεύς. — 131.
πράξιν. — ενεργειαν. — 134. έξεμπειρίας. — 136. άλλα. — δ'. —
τ. έρῶ. — 137. τέλη. — 141. τιμήν] ψυχήν. — 147. ψεδός τε
καί. — 148. βίφ] λόγφ. — 149. έν μέσφ. — 152. [τῆς]. — 166.

δὲ. — 168. κακῶν. — 170. έχθρας. — καί] καρπός. — 176. παρ-
θενια. — 177. μοναστής. — [καί]. — 179. άμαρτία. — 182.
παρεγγύη. — 183. παρανομία. — πονηρία. — έννόμφ. — 195.
εἶχεν. — 196. δ' άντι. — 209. ή] τῆς. — 210. λητῶν. — 214.
τε. — 221. πορεία. — 223. σύνταγμα. — 226. θυηδόχος. — 227.
τράπεζα. — δ'. — 230. θεϊαν. — 234. κ. ν.] νέαν κατήχησιν. —

235. κρείττον' ἀναστροφὴν. — 240. σημεῖα δ'. — τ'. — εἰδισμένα. — 242. [δ']. — 253. ἔστιν. — κρείττον. — 256. δέ. — σταθμά. — 260. κακοῖσιν. — 261. πάχους. — 263. εἰμαρμ. — 264. συμβάν. — 266. θεῶν. — 267. τάδ' — ἔστιν. — ὠρισμένα. —

Post versum 267 legitur carminis X. [p. 412] pars inde a versu 184; vss. 1—183 desiderantur.

184. θεός. — καλόν. — 188. ἐξηρηκότας. — 198. ἄσπορος. — 201. τισίν. — 203. κ'. — 210. δέ] τε. — 211. ἀνωτέρω. — 213. τυγχάνει. — 214. τινῶν χάριν. — 215. κ. δέ] καὶ ταῦθα. — 219. τᾶλλα. — 220. οὔτω. — 222. ἐλπίσιν. — 226. χρυσορόφων. — 233. βοώμενον. — 234. θηβαίαν. — 243. τρίβωνα in rasura a manu recentiori. — 246. ὄσσ'. — 247. συελών. — ἄλλα] βᾶθος. — 252. ἐνδ. ὦν] οὐν δεόμενος. — 253. τ. γ.] τιμῆς. — 256. ἐνόψει. — 259. οὐ. — ἴσα. — 261. ἐφημέρω. — τε καὶ. — ἀπόρω. — 262. ἀλλή. — 268. δ'. — 269. μετήεσαν. — 275. τὸ] τ'. — 277. ὑπεξιόντες. — 278. ὥς. — 280. σέρρις. — 287. τᾶλλα. — 288. σκέπαι. — 289. ἡς] οἷς. — 292. καλόν. — 293. M.] μῆδων. — 294. [τίς]. — 296. γ. τε] γένηται. — καὶ τῷ. — 300. χρυσοῦ. — πάντα. — 302. ἐκέλευεν. — 306. [σοι]. — 308. τοῦ δ'. — 309. δυστυχῶς. — 310. θαλαττίοις. — 316. εἰ μὴ λίβυς τις τῆς πλάτωνος ἑλλάδος. — 322. μύρον. — κατέπνευσεν. — 323. εὐάρεστον. — 328. εὐριπίδου. — 334. ὥς. — 340. ὅπως. — 342. τᾶλλα. — 346. εἰσέτι. — 348. χρήμασιν. — 352. φαβώρινος. — 358. λέγουσιν. — 360. ἐλέφανθ'. — 361. κατόψιν. — 365. μετρίου. — 368. ἀνερτράφης. — 378. ἄροι. — 380. πολλῶν δ'. — 387. σ' αὐτὸν αἰσχύνου. — 393. λήρει. — θεόγνες. — 401. θάλατταν. — 402. πολλὰ. — 403. καὶ γυμνός. — 407. ὥς. — 410. τίθησιν. — 411. ὁ δ'. — 429. ῥιζοῦμεθα. — 430. τις. — 431. πλατεῖα. — τέρμων. — 434. χῶρος. — τ' ἀ.] τὰ πάντα. — 438. στάθμην. — 439. κενὴ κενῶν. — 444. πῆρως. — 450. ἄσειστος. — χρημάτων. — 457. δρῶσι. — 460. τινα. — 463. δ. τ.] δικασταί. — 471. οὐχὶ λεκτρον. — 473. νενευκόσιν. — 474. διέτρεφεν. — 476. κ' ἂν ταῦθ'. — ἡδονῆς. — 477. εἶργε. — 479. νόμοις. — 483. ποιουμένοις. — 484. σκ.] μάνθανε. — 485. λίποντι. — 499. εὐράμενος. — τοῦτον. — 503. ἦγεν. — 512. λόγου. — 517. μηδενί. — 523. ἡλίαν. — 524. θήτωμεν. — 529. τροφῆς. — 530. τρεφούσας. — ἐνδεής. — 531. ἀνίστη. — 533. ἐλιστεύου. — 542. καθειργων. — 547. ἔγγραφέν τε τὸν. — 548. εἶα. — 550. μόνον. — 554. δωρούμενον. — 555. ἀλιάδας. — 556. ἀλίαν. — 561. μόνον. — [563]. — 564. ἐπιστρέψας. — 565. ἔων ἐν χερσίν. — 566. ἀσθενές. — 568. τ. τ.] κατατόχοι. — 570. T.] τὸ. — 571. δ' ἐπ'. — 581. ἐλληνίην. — τῶν] γῆ. — 585. σεμνῆς. — 588. κύπριν. — 590. πλεροῦτε. — εἰ τ'. — 593. [δ']. — νέον. — δρόμον. — 600. τρυφῆς τεθ'. — 605. ὦ. ἀ. ἄ. σαρκίῳ τ. π. — 611. [γ']. — 63. σαρδαναπάλλου. — 615. αὐτῷ. — 623. ἡ. — 635. βαρβάρῳ. — 636. δυσμενῆς. — 640. κενώσεως. — 643. ἄπας. — 648. ὦ.

— 650. [θ']. — 66. αὐτοῦς. — 664. εἰλκυσεν. — 666. τε] τῷ.
 — [ταύτου]. — δὲ εἵποιμι. — χρόνων. — 671. ξένον. — πότου. —
 676. τοῦ] τὰς. — [σὺ]. — 679. ὑπερ θαν. — 692. κώνιον. — 693.
 σοι σπωμένην. — 698. δινήτω. — 704. ζεσάντος. — 708. τὰλλα.
 — 710. πυρωθέντες. — 723. ἀνθενός. — 725. ενόφειν. — 733.
 κύκλῳ ἄρον. — 736. πάθη. — 737. μίξιν. — 739. ἀγ.] τε βή-
 μασιν. — 740. ὑφορόφοις. — 744. τοσοῦτο. — ἐστὶ. —
 749. ἐστὶν ἔγνων. — 751. θ' ἴσῃν. — 752. σώζει. — 753. δ' εἰ]
 δῆ. — 755. τ.] σημείων. — In margine legitur γρ. τιμίων. —
 757. τοιαυτ'. — 758. πίσαν. — 759. αὔχει. — 761. ἄθλον. —
 765. παλαίσμασιν. — 770. ἐσθήσεσιν. — 776. θρυλουμένοις. — 788.
 τὸν] τὸ. — 792. βοθῶν. — 795. σώφροσιν. — 796. λίαν! σφόδρα
 γ'. — αἰσγρῶν. — 801. ὤστ'. — 804. ὑπερκύπτων. — 809. φησιν.
 — 812. ἰδεῖν. — 816. ἀνδρῶν τοσοῦτων. — 820. [δ']. — 821.
 κακόν. — 822. [Τ']. — ἥσσον. — 826. μέσων. — 832. κακῷ.
 κεκρημένοις. — 835. τίν' ὥς. — 836. οἰνοχοοῦντες. — 839. κε-
 κλεισμένοις. — 845. παθήμασιν. — 848. ἰθύφαλοί. — φαλοί. —
 850. ἐ. ἡ] ἐγκαλύπτεσθαι. — 852. θεῖοι. — 857. τιμὴ τίνος. —
 859. αἰ τ.] αἰσχροτής. — 863. φειδίᾳ. — 864. πανταρκεῖ. —
 καλῶ. — 865. ἀνδρεία. — στρατηγία. — 871. λόγος πολὺς. —
 877. διδάγμασιν. — 893. καὶ μόνῳ. — 894. γίγνεται. — 896. γάμων
 φαρμλίων. — 901. γνῶναι. — κρείττονα. — 903. ἐπανάγω. —
 907. Ὡς. — 916. τὴν] τίν'. — 935. ἀκούετε. — 937. παρ-
 ειστρέχει. — 939. ὅπως. — 940. κρατεῖσθαι. — 942. ἐ. δ.]
 ἀθλιώτατον. — 946. ἐστὶν. — 952. ἔσπασεν. — 957. ὑπερσχεῖν. —
 960. ὅπ' ἐκδρομαῖς. — 961. με. — 963. μή τε. — μή τ'. — 966.
 μόνον. — 968. διδάσκει. — 974. θέοντος προστρέχονθ'. — 982.
 τ.] λαμβάνειν. — 988. ἀναρχος. — πνεύματι μία τριάς. —

Unius versus spatium.

[fol. 95.]

RUD. VÁRI.

A MAGYAR VONATKOZÁSÚ NÉMET TÖRTÉNETI NÉPÉNEKEK 1551-IG.

A népköltészetre irányuló tudományos mozgalom első megindítóí Percy, Herder és részben maga Goethe voltak. Ezen első mozgalom azonban inkább csak rámutatás volt az elásott kincsre, napfényre csak a német romantikusok hozták. Ők birtokában voltak az igazi történelmi és néppsychologiai felfogásnak, mely nélkül a népköltészet első bámulói szűkölködtek. Pedig a történelem és néplelek mély átértése és még in-

kább átérzése nélkül a jelenben élő, vagy a multból hagyományképen ránk szállott népköltészet sem helyesen meg nem ítéltető, sem jelentőségében fel nem fogható. Nem is értették meg Herder és Goethe a Nibelung-éneket, mert a míg Homér világát teljesen ismerték és költeményeinek nagyságát fölfogták, addig a Nibelung-ének kora és e kor német népének lelke és élő, mozgató erői előttök teljesen ismeretlenek voltak.

A romantikusok föllépésére volt szükség, hogy ebben a tekintetben egész fölfogásunk lényegesen átalakuljon. Tudományos működésök megmutatta, hogy a középkornak sokszor csak azért volt olyan nagy a sötétsége, mert olyan vakító volt a világossága; népköltési gyűjteményeik pedig bebizonyították, hogy a költészet ős ereje nem a mű-, hanem a népköltészetben él és elevenít.

Évtizedek, vagy talán századok óta nem jelent meg könyv, mely a költészetre olyan páratlan hatással lett volna mint Arnim és Brentano *Des Knaben Wunderhorn* című gyűjteménye. Megjelenése órájától a mai napig és még beláthatatlan időnkig ez volt és lesz a német lyra legelső tankönyve és kimeríthetetlen kútfeje. De a milyen nagy költői intenióval készült maga a gyűjtemény, ép olyan nagy tudományos foglalkozásokban szenvedett a gyűjtők és szerkesztők önkényes eljárása. A nép szájáról szedett dalokról nem egyszer letörölték a nyelvjárások hímporát, a könyv- és levéltárakból gyűjtött énekekről pedig letörték a századok zománczát. Az eredeti szöveget megváltoztatták stílben és sokszor tartalomban is és az egész gyűjteményre saját egvéniségök bélyegét nyomták.

A komoly tudomány nem lehetett ezen gyűjteménnyel megelégedve, és senki sem volt hivatottabb Uhlandnál az első gyűjtemény foglalkozásait egy második gyűjteménnyel kiegészíteni avval a valódi tudományos módszerrel, melyet e téren ő alapított meg és melynek alkalmazásában őt eddig senki fölül nem múlta.

De Uhland gyűjteménye nemcsak semmi kívánni valót nem hagyott hátra tudományos szempontból, nemcsak codificálta a népköltési és tudományos buvárlatok eddigi eredményeit, hanem új tért nyitott és új irányt mutatott a kutatásnak, midőn a tisztán lyrai természetű költeményeken kívül az úgynevezett történeti népénekekre is felhívta a tudósok és gyűjtők figyelmét, mint a melyek költői szempontból ugyan kevésbé jelentékenyek, de politikai és művelődéstörténelmi tekintetből annál fontosabbak.

Uhland szava és példája nem is maradt követők nélkül. A levéltárak kéziratai, a könyvtárak régi nyomtatványai közt fáradhatatlan buzgalommal kutattak tudósok és laikusok, és kutatásaik eredményeit

folyóiratokban¹⁾ és önálló, többé-kevésbé rendszeres munkákban adták közre.²⁾ Mindezen különböző szempontokból készült gyűjtemények közt legjelentékenyebb R. von Liliencron nagy hírű és a maga nemében páratlan munkája. Nemcsak azért, mert a modern kritika minden eszközével pontosan megállapított szöveget bocsát a nyelv-, irodalom-, művelődés- és politikai történelmi kutatás rendelkezésére, hanem azért is, mert egy egész nagy, századokra terjedő korszak e nembeli termékeinek bámulatos szorgalomra valló gyűjteményét adja, melyet a további bűvárlat ugyan kiegészíthet, de eredményeiben és a belőle levont tudományos következtésekben meg nem változtathat. A mit Uhland csak megkísérelt, azt Liliencron egy hosszú időszakra, mondhatni a német történeti ének életének első felére a XVI. század végéig befejezte.

Liliencron gyűjteménye gazdag tanulsággal szolgál nemcsak a német történeti népénekekre, hanem egyáltalán a német népköltészetre nézve, melynek ez mindig kísérő társa volt, a kor mozgalmas vagy kevésbé változatos eseményeihez képest majd gazdagon hömpölyögve, majd el-el tűnedezve, sokszor hangulatot szolgáltatva a népdalnak és mindig anyagot nyújtva a népmondai epikának. Mert mik voltak fejlődésük első stadiumában a nagy nép-eposzok egyebek mint a legszorosabb értelemben vett történeti és mythoszi tárgyú népénekek, melyeket aztán a századok folyamán a szakadatlanul alkotó népfantázia hatalmas, szétfejthetetlen egészekké kovácsolt? Így nyúlik vissza a történeti ének élete nemcsak a németeknél, hanem minden népnél a költészet őskorába, a nélkül, hogy róla annyit beszéljünk mint a költészet egyéb fajairól, melyek az őskorban ennél sokkal kisebb szerepet játszottak. Az események háborús zajában vagy idyllikus csendjében születve egy pillanatra sem maradtak igazi történeti énekek, hanem beleoltva a nyugtalan népképzeletbe, a szerint a mint a történelmi vonatkozások vagy átalakultak és módosultak, vagy elmosódtak és feledésbe mentek, a történeti énekek

¹⁾ Ránk nézve ebből és sok más szempontból legfontosabb Hormayr József báró: *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* cz. folyóirata.

²⁾ Legfontosabb gyűjteményes munkák: Fr. L. von Soltan: *Ein Hundert deutsche historische Volkslieder*. Lipse, 1836. — Fr. L. von Soltan: *Deutsche historische Volkslieder. Zweites Hundert*. Lipse, 1856. — Ph. M. Körner: *Historische Volkslieder*. Stuttgart, 1840. — R. von Liliencron: *Die historischen Volkslieder der Deutschen vom XIII. bis XVI. Jahrhundert*. V. köt. Lipse, 1865—69. — Fr. W. Dittfurth: a) *Die historisch-politischen Volkslieder des dreissigjährigen Krieges* —; b) *Die historischen Volkslieder des siebenjährigen Krieges* —; c) *Die historischen Volkslieder der Freiheitskriege* —; d) *Historische Volks- und volkstümliche Lieder des Krieges von 1870—71*. Berlin 1871.

is vagy nagy mondák keretébe foglaltattak, vagy a népdalok alakját és jellegét öltötték magokra. És a mikor így áthasonultak, megint nem rólok, hanem a népmondáról és népdalról beszélünk.

Azért minden irodalomban csak abból a korból ismerünk igazi történeti népe népeket, mikor a népi termékeket már a codexek lapján kezdték megörökíteni. A népdalok és népmondák följegyzése is rendszerint nem sokkal korábbi ugyan, de a míg ezeknek keletkezését sohasem szabad följegyzések idejébe helyezni, addig a szó szoros értelmében vett történeti énekek mindig abból az időből valók, melyből eredeti kéziratuk származik, mert ha éveken vagy csak hónapokon át éltek is a nép ajkán és csak azután jegyeztettek fel, akkor már nem is igazi történeti népe népek, hanem ha mássá nem, legalább is népballadákka és néprománczokká változtak át, melyeknek magva mindig történelmi.

A német irodalom első terméke, melyet történeti éneknek nevezhetünk, az ismeretes *Lajos-dal* 881-ből. De még ezt sem mondhatjuk igazi népe néknek, mert nem a nép valamely naiv fiának, hanem valószínűleg egy tudós papnak habár a népe nék hangját és modorát kitünően utánzó terméke.

Azután századokon át nem találjuk frott nyomát. A tudákos krónikások ugyan hivatkoznak rája, csak úgy mint nálunk a *«csacska ének»* költészetére, jelölül annak, hogy virágzott, helylyel-közzel, hol történelmi tudásuk vagy phantasiájuk elhagyja, fel is használják az egyes népe nékeket; de a minnesängerek édes szép dalai, a nép- és műepikának regényességben és csodaszerűségben páratlanul gazdag alkotásai mellett ezeknek az utókor számára megőrzését senki érdemesnek nem tartotta. Csak mikor a városok mindig jobban és jobban fellendültek, mikor fölvehették a harczt a hanyatló lovagsággal és rabló nemességgel, sőt nem ritkán magával a birodalommal; akkor nemcsak hogy a történeti ének a mozgalmas események befolyása alatt újra hatalmasabban fölvirágzott, de a kíváncsi és sokszor nagyon is érdekelt városi polgárság, mely a véréből származó hegedősöknek, *fahrender*-eknek a pártpolitikától áthatott előadásait szívesen hallgatta, egyszersmind meg is őrizte ezen énekek kéziratát levéltáraiban.

És nagyon érdekes, de könnyen megmagyarázható jelenség, hogy míg nálunk magyaroknál, hol a hegedősök pártfogói nem a polgárság, hanem a főurak és sokszor a királyok voltak, az első főnmaradt történeti ének egy országos eseményhez kapcsolódik (*Szabács viadala* 1476.), addig a *Lajos-dal* után következő, az eddigi kutatások szerint első történeti népe nék két birodalmi város viszonyának emlékét őrizi, melyek *olyan jók voltak egymáshoz mint két hűséges ökör.* (*Bern und Freiburg*, 1243.★)

★) R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, I. k. 1—4. l.

A középkori német műköltészet hirtelen beállott hanyatlásával a századokon át a kereszténységtől mesterségesen visszaszorított népköltészet elemi erővel tört ki szűk medréből, és a fellendülő polgárság hatalmas növekedésének nyomában a népköltészet rohamos terjedése járt. Mély, erőszakos, sokszor szennyes árja lassankint mindent elborított, még az egykoron virágzott műköltészet emlékét is, míg aztán a humanizmus fellépésével a műköltészet sok küzdés és sok eltévedt tehetség feláldozása árán ismét elfoglalta uralkodó állását.

Nagyjában hasonlít ez a népköltészet legalább lyrai és kisebb előbeszélő termékeiben a mi *kuruczköltészetünk* lyrai dalaihoz és történeti népekeihez, mert a német történelem ama korszakában a nagy, országos események ép úgy egymásra torlódtak mint minálunk a XVII. és XVIII. században; a lovagsággal folytatott kétségbeesett küzdelmekben a kedélyek ép olyan elkeseredettek és később a reformatió izgatott napjaiban a lelkek ép olyan izzók és szenvedélyesek voltak mint minálunk a kuruczvilágban. De csak nagyjában, mert a míg nálunk ama szomorú időszakban csak az dalolt, kinek szíve teli volt és a ki értett az énekléshez, addig a németeknél egy egész néposztálynak, a hegedősöknek, ez volt hivatásos, kenyéradó foglalkozásuk, melyet sokszor nyomoruságos életök föntartására kellett üzniök, akár volt hozzá tehetségök, akár nem. Ennek a körülménynek rossz hatása nem annyira a lyrai népdalokra, mely nehezebb is és kevésbé hálás is csakúgy mint ma, mint inkább a német történeti népeken mutatkozik, mely úgyszólván teljesen a fahrenderek kezében volt. Innen van, hogy a mi kuruczköltészetünk történeti népekei általán sokkal költőiebbek, költői és esztétikai szempontból sokkal jelentékenyebbek mint a német történeti népekek.

De a mennyivel a kuruczköltészet történeti népekei költői tekintetből a német irodalom ilyenmő termékeit fölülmulják, ép annyival áll ezek mögött *Tinódi és kortársainak* történeti költészete. A forma szépségére, a technika fejlettségére nézve általában véve egy színvonalon állnak, de a míg a német történeti népekek szülőanyja mindig a hangulat volt, addig Tinódinak és kortársainak énekeit a száraz, okoskodó józanság mondta tollba.

A hegedősök falúról falúra, városról városra járva a körülöttök egybesereglett nép ízléséhez, felfogásához, vágyához, hangulatához alkalmazkodva ritkán jól, rendszeren rosszul rímelt énekekben adták elő a birodalom más részeiben, Európa más országaiban most folyó eseményeket. Néha azonban merészen, sőt vakmerően belemarkoltak az illető falu, város, környék harczaiba és küzdelmeibe, és akkor lerázták magokról a formai tehetetlenség bilincseit, a műköltészet hanyatlásának és a közállapotok elvadulásának következményeit, hangjok gúnyossá, lelkessé, pártoskodóvá és lüngolóvá vált és felgyújtotta az amúgy is izgatott nép-

nek nagy szenvedélyekben gazdag kedélyét, új hangulatok és új események születtek, és a történelem kereke egy forgással előre sietett.

Íme ebben rejlik a német történeti népének fontossága a német historiára, melyet sokszor előbbre vitt, és érdekessége a külföld történelmére nézve, melyet mindig hangulatával, kritikájával kísért.

Tehát nem a költői szépség adja meg a történeti népének értékét, mert hisz ebből a szempontból többnyire jelentéktelen, hanem az a páratlan és pótolhatatlan történelmi perspektíva, mely elmúlt korszakok élő és teremő hangulatába, letűnt nemzedékek zúgó, rajzó áradatába enged pillantanunk. És ha Heinrich Gusztávnak nemcsak szellemes, hanem jellemző ítéletét a történeti népének költői értékéről, melyeket ő «a műköltészet rimes krónikái mellett a népköltészet lyrai krónikáinak»¹⁾ nevez, elfogadjuk, akkor egy cseppet sem nyomjuk le a történeti népének történelmi jelentőségét, hanem csak egyetértünk Schmeller J. A. találó szavaival, melyeket bevezetésként Körner F. M. gyűjteménye elé írt:²⁾ «Ha ez (t. i. a történeti népének), a mi a tényeket illeti, értékre nézve kétségtelenül az okirat mögött elmarad, úgy mégis megadja nekünk, a mit az okirat nem igen tesz, a fényt és árnyékot, a melyben a személyek és események a kortársak véleményében tükröződnek. És hogy a közvélemény milyen hatalom, és hogy mennyivel többször szülőanya a tettnek sem mint gyermeke, azt a történelem lépten-nyomon bizonyítja. A szabályszerű költői értéket az ilyen alkotásoknak szívesen megbocsátjuk.» Mert «a történeti népének igazi tükre a történelemnek, mely abban is tanúságos, a mit nem érint, valóságos történelmi vox populi, melyet ezután egy történetbúvárnak sem szabad figyelmen kívül hagynia.»³⁾

A német történészek nem is kicsinyelték ezen énekek értékét, és Liliencron említett nagy gyűjteménye II. Miksa bajor király támogatásával és a müncheni tudományos akadémia történelmi bizottságának megbízásából jelent meg. Már korábban, de különösen ezen összefoglaló gyűjtemény megjelenése óta szorgalmasan fel is használják műveikben ezen énekeket, majd a történelmi háttér színezésére, majd a hangulat festésére, majd pedig a szereplő személyek jellemzésére. A mi történet-szeink azonban, jóllehet a német történeti népének a külföld egy nemzetével sem foglalkozik annyit mint a magyarral, csak igen ritkán fordulnak Liliencron gyűjteményéhez, vagy még korábban Hormayr *Taschenbuch*-jához, hol sok magyar vonatkozású német történeti népének van közölve. Azok a kevesen is, kik foglalkoztak a német történeti nép-

¹⁾ Heinrich Gusztáv: *A német irodalom története*, II. k. 135. l.

²⁾ Ph. M. Körner: *Hist. Volkslieder*, előszó.

³⁾ Fr. L. v. Soltan: *Deutsche hist. Volkslieder. Erstes Hundert*. LXV. l.

énekekkel, a helyett, hogy a jellemzőt, a hangulatost ragadták volna ki belőlök, tényeket és adatokat kerestek bennök, pedig azt a legtöbb énekben csak keveset, néha épen semmit sem lehet találni. A költők rendszeren hallomás után készítették énekeiket, ha pedig Magyarországról szóló dalaik nagy ritkán azt tartalmazzák, a mit itt nálunk magok átéltek, ez az okiratok száraz, de biztos adataihoz és a krónikák bő és mindenre kiterjedő előadásához képest olyan kevés és jelentéktelen, hogy száraz történelmi adattudásunkat csak ritkán képes pótolni vagy kiegészíteni.

Én tehát a magyar vonatkozású német történeti népénekek egy részét abból a szempontból fogom tárgyalni, melyből véleményem szerint egyedül tárgyalható és a melyet fennebb röviden jeleztem. Fel akarom tüntetni belőlök azt a hangulatot, melylyel a német nép nemzetünket századokon át örömében és bánatában környékezte, és meg akarom mutatni azt a ritkábban rokon-, többnyire ellenszenvet, melylyel a német birodalom lakói Magyarországot egy nagy korszakon keresztül küzdelmeiben, diadalaiban és végre bukásában megítélték.

Értekezésem ezen a téren természetesen inkább csak kísérlet akar lenni, mintsem a történeti énekek végleges és befejező tárgyalása, levonva belőlök az összes következtetéseket és összes tanulságokat. A történeti népénekek csak úgy nyerik az őket szülő eseményektől a kellő megvilágítást és csak úgy adják ezt meg magoknak az eseményeknek, ha az illető események egész lánczolatának beható monographiájában részletesen tárgyalatnak. Az ilyen tárgyalás azonban a történeti népénekek egy nagy csoportjára nézve teljesen lehetetlen.

Röviden, egy pár vonással megadom ugyan minden éneknek történelmi háttérét és ezen a háttéren igyekszem az illető ének magyar vonatkozásait megvilágítani és megmagyarázni, a nélkül azonban, hogy az egyes sorok és sorközök minden rejtett czélzatát fölfejtteni akartam vagy sokszor tudtam volna.

*

Az eddigi kutatások szerint első ránk maradt magyar vonatkozású német történeti népének 1396-ból való és a *nikápolyi ütközet*t foglalja közik. Ebben a korszakban, a magyarságnak a keresztény hitre térése óta ez a valóságban is, úgy lehet, a legelső magyar vonatkozású német népének. De csakis nemzetünknek a keresztény hitre térése óta, mert a kereszténység fölvétele előtt folytatott külföldi kalandozásaink olyan nagy és megrázó hatással voltak a német népre, mint talán Attila diadalmas előrenyomulása óta semmiféle, hogy úgy mondjam, kívülről ható esemény. De a mint Attiláról, az isten ostoráról, a történeti népénekek egész serege képződött, melyek később egy egész nagy mondakört voltak képesek betölteni, ép olyan valószínű, sőt bizonyos, hogy a ma-

gyarok ijesztő és félelmetes inváziója sem maradhatott hatás és eredmény nélkül a német történeti népköltészetre. Miután azonban abból az időből az egyetlen Lajos-dalon kívül semmiféle német történeti népeinek ránk nem maradt, természetesen hiába kutatnánk ilyen fajta énekek után.

Meglehet, hogy a magyarságnak a német birodalommal az Árpádok első századában folytatott érintkezése foglalkoztatta a német nép képzeletét és talán meg is termékenyítette, nagyjában azonban Magyarország a külföldi kalandozások megszűntével mégis inkább csak a fantasztikusnak, csodásnak, álomszerűnek, a mythosztól körülvett és az ördöggel czimboráló Klingsorok hazája maradt.

Csak a mikor a magyar trónra német vagy legalább német származású fejedelmek léptek, mikor maga a német nép ismét tömegesen kezdett Magyarországgal és a magyarsággal érintkezésbe és összeköttetésbe lépni, mikor a pogány törökök pusztító és vérengző előrenyomulásának híre szívet rázó vészkiáltásként járta be a német birodalmat és egész Európát, mikor Magyarország bukásával a vérbe áztatott félhold mint egy «Hannibal ante portas» rémületbe ejtette és megdöbentette az események további fejlődésére viszafojtott lélegzettel, de tétlenül várakozó nyugatot: akkor lép Magyarország ismét az európai érdeklődés középpontjába, és akkor kezd a német nép — szereplésünket bírálgatva, hősiességünket ritkán megcsodálva, de sohasem közönyösen — nemzetünkkel ismét foglalkozni.

És minél szorosabb összeköttetésben és sűrűbb érintkezésben álltak német származású fejedelmeink a német külfölddel, minél vészebb és megrendítőbb lett a hódító törökök véres szereplése Magyarországon: annál gyakoribb és annál erősebb visszhangját találjuk nemzetünk életének, küzdelmeinek és szenvedéseinek a német történeti népekekben. És ha nem is vonunk oly merész következtetéseket, mint azt egy történészünk teszi, a német «ehrenhold» ismeretes dalából, melyben magyar nyelvtudásával dicsekszik, mégis jellemző és figyelemre méltó, hogy a mi nyelvünket a többiek közül erősen kiemeli és különösen hangsúlyozza.

Ich Johann Holandt
Ein Ernbold weit erkhaunt,
Von sechs Sprachen, die ich khan.
Latein, Teütsch und Polan,
Frantzösisch und Englisch,
Darneben guet Ungerisch.

Midőn pedig a német Habsburgok nagyhatalmú és népszerű dynasztíája lépett a magyar trónra, és midőn Budavár elestével és még

inkább Martinuzzi halálával a törökök uralma Magyarországon állandó lett; a német közvélemény oly nagy érdeklődéssel vette körül küzködő nemzetünket, hogy az azon időből származó történeti népénekek nemcsak egynémelyike, hanem nagy és jelentékeny része magyar vonatkozású.

A népénekek egész gyűjteményei jelentek meg,¹⁾ melyek tisztán csak a török uralom alatt nyögő Magyarországgal foglalkoznak, és bár az eddig napvilágot látott udományos kiadásokban, melyek Liliencron gyűjteményének mintegy folytatásai, csak 15–20 magyar vonatkozású éneket találtam, mégis bizonyosnak látszik nekem, hogy a történelmünkkel összefüggő népénekek még százával vannak a külföldi könyvtárakban elrejtve. A könyvnyomtatás feltalálásával a történeti népénekek úgyszólván rendkívüli módon felszaporodtak. Évenként ezrével jelentek meg, a *«fliegende Blätter»*-ek, mellettök pedig a *«neue Zeyttung»*-oknak nevezett újságlapok óriási mennyiségben árasztották el egész Németországot. A *«fliegende Blätter»*-ek verses alakkal bírnak és a régente kéziratban terjesztett történelmi népénekeket tartalmazzák; a *«neue Zeyttung»*-ok²⁾ pedig eleinte prózában voltak írva és csak később a XVI. század második felében kezdtek rimes alakban megjelenni, és akkor lassankint elfoglalták a *«fliegende Blätter»*-ek helyét és szerepét.

És ezzel a német történeti ének egy második korszaka kezdődik, úgy mondhatjuk, hanyatlási korszaka, nem ugyan mennyiségre, mely hihetetlenül növekedett, hanem értékre nézve, mely rohamosan alászállott.

Míg a XVI. század második feléig terjedő korszakban a történeti énekek, melyek részint kéziratokban, részint a *«fliegende Blätter»*-ekben maradtak ránk, ének kíséretében adattak a népnek elő, a mi a fogyatékos verselést ellensúlyozta és részben eltüntette; és míg az első korszakból származó énekeket élő hangulat, öröm vagy bánat, gyűlölet vagy lelkesedés hatotta át és tette elevenekké: addig a XVI. század második felétől kezdve megjelenő *«neue Zeyttung»*-okat nem kísérte ének, csak olvasásra voltak szánva és legfőljebb dallamuk volt megjelölve, a tartalom pedig a fejlettebb technika mellett is rendszerint olyan száraz és élettelen, hogy rimelt újság cikkelyeknél egyebeknek alig nevezhetjük. A *«neue Zeyttung»*-okban foglalt történeti népénekek azonban oly nagy

¹⁾ Christ. Demantii Reichenberg: *Ungrische Heerdtrummel und Feldgeschrey neben andern ungrischen Schlacht- und Viktorienliedern*. Nürnberg, 1600. — *Historischer Kalender inn welchem die fürnembste und denkwürdigste Historien, die sich im Jar nach der Jungfräulichen geburt 1593 in Hungern, Sibenbürgen . . . auch andern Orten und Ländern zugetragen, auff das kurzeszt erzelet werden.* — stb.

²⁾ Fraknói V.: *A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a magyar nemzeti Múzeum könyvtárában*. Magyar Könyvszemle. 1876. évf. 8–14. l.

és jelentékeny része magyar vonatkozású, a Liliencron művének kiegészítéseként megjelenő újabb német specziális gyűjtemények pedig az anyagnak rájuk nézve közömbös volta miatt magyar tárgyú éneket olyan keveset tartalmaznak, hogy az ilyen magyar vonatkozású *«neue Zeyttung»*-ok összegyűjtése és feldolgozása éppen nem volna mint Liliencron gondolja*) — lokális érdekű, hanem legalább is olyan fontossággal bírna, mint a reformatióra, a harminczéves háborúra, a svájci küzdelmekre és a németalföldi harcokra vonatkozó énekek felkutatása és összegyűjtése.

Ép ez okból, mert az anyag olyan rendkívül nagy és csak a külföldi könyvtárak átkutatásával volna kielégítő teljességben összegyűjthető, nem is foglalkozom a XVI. század második felétől megjelent történeti népénekekkel, hanem csak azokat tárgyalom, melyek 1551-ig, Martinuzzi haláláig láttak napvilágot. A XVI. század második fele úgyszólván új korszakot vezet be — mint már említettem — a német történelmi népének életében; a magyar tárgyú népénekek első korszakát pedig még akkor is 1551-ig kell kiterjesztenünk, ha eltekintve a népénekek általános történetétől, azoknak csupán magyar vonatkozásait vesszük tekintetbe.

A XVI. század közepéig a magyar vonatkozású népénekek hangulata általában véve ellenséges és gyűlölködő. Diadalaink nem keltettek a német népben örömet, vereségeink nem bánatot, hősiességünk nem talált nála csodálatra, szenvedéseink nem részvétre, letűnt századok szomorú és félelmetes emléke tapadt a magyarság nevéhez, és a német nép elfogásában nemzetünk a kereszténység felvétele és a nyugoteurópai államok sorába lépés daczára főképviselője maradt a keleti barbárságnak az ő szégyenletes gyávaságával, kétszínűségével és kegyetlenségével. Csak mikor Budavár elestével Magyarország utolsó erődtömege és Nyugat-Európa elővárának utolsó bástyája romba dőlt, mikor egyik legkitűnőbb államférfiunknak, Martinuzzinak erőszakos halálával hazánknak évtizedeken át legerősebb oszlopa és a kereszténységnek lángeszű védelmezője elhullott, akkor nyilatkozott meg a német nép szívében nem ugyan nemzetiségünk szeretetéből, hanem a kereszténységben való közösség érzetéből fakadt részvétnek és együttérzésnek első fellobbanása. Innen kezdve tele vannak a *«fliegende Blätter»*-ekben és a *«neue Zeyttung»*-okban foglalt népénekek keresztény hőseink, de nem magyar hazafiaink dicsőítésével, magasztalásával és bámulatával.

Liliencron gyűjteménye nyomán, ezt csak itt-ott kiegészítve, csupán azokat az énekeket tárgyalom tehát, melyek 1551-ig jelentek

*) R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. IV. k. IV. l.

meg és igazi történeti népénekek, azaz a népből származó és a néphez tartozó akár ismert, akár ismeretlen költőknek rövid, melódiákra szabott¹⁾ elbeszélő költeményei, melyek nem történelmi tudakossággal a multból merítve, hanem az események pillanatában a néplélekből születve mintegy a verses formák közt megkövült hangulatai az élő és változó közvéleménynek hatottak a magok idejében és maradtak ránk elmúlt évszázakból. Mellőztem ennél fogva a krónikások, czímerköltők és kései udvari költőknek magyar vonatkozásokban sokszor nagyon gazdag énekeit, a mint ezek Heinrich Gusztávnak ebben a tekintetben pótolhatatlan és minden további kutatásnak alapul szolgáló német irodalomtörténetében jelezve vannak.²⁾ Ezt annál inkább kellett tennem, mert ezeknek a költőknek pályafutása többnyire oly szorosan függ össze énekeikkel, hogy mindegyiknek terjedelmes életrajzát kellett volna adnom, mielőtt műveiket tárgyalhattam volna. Csak két ismert nevű és pályájú költőnek, Hans Rosenplütnek és Hans Sachsnak költeményeivel foglalkozom, de ezek is a szó legszorosabb értelmében vett népköltők voltak, kiknek énekei életök történetének ismerete nélkül is teljesen megérthetők.

A magyar vonatkozású német történeti népénekek általában véve — a tisztán chronologikus elrendezés alig volna tájékoztató — két részre oszthatók. Egyik és pedig kisebb részek német származású fejedelmeinknek, másik nagyobb részek török harczeitainak közvetítésével foglalkoznak Magyarország népével, történelmével és sorsának változásaival. Jóllehet az első magyar tárgyú népének a nikápolyi vereséggel foglalkozik, mégis először a királyainkkal összefüggő és csak azután a török küzdelmeinkre vonatkozó népénekeket fogom tárgyalni.

(Folyt. köv.)

BLEYER JAKAB.

HAZAI IRODALOM.

Görög irodalomtörténet a gymnasium VII. és VIII. osztálya számára, Irta *Schill Salamon* tanár. Második, javított kiadás. Budapest, Franklin-Társulat. 1897. VIII. 209 lap. Ára 1 frt 40 kr.

A kifogások, melyeket ezen, első sorban a görögpótló tanfolyamot hallgató hetedik és nyolczadik osztálybeli tanulók számára írt könyv

¹⁾ A dallamokat lásd Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. V. kötet.

²⁾ Heinrich Gusztáv: *A német irodalom története*. II. k. 54., 61., 83., 145., 146., 122. l. stb.

első kiadása ellen bírálni tettek (köztük magam is, l. Egy. Phil. Közl. XVII. [1893], 44—47.), tárgyi dolgokra, a munka nyelvére és a görög tulajdonnevek átírásában követett orthographiára vonatkoztak. Először is tehát azt nézem, miként értékesítette szerző ebben a második kiadásban a kritika tanulságait?

A mi a tárgyra vonatkozó kifogásokat illeti, melyek részint inkább általános, felfogásbeli természetűek, részint jobbára apróbb tévedések helyreigazításai, szívesen elismerem, hogy szerző a maga részéről is jogosult kritikát gyakorolva vette tekintetbe azokat, és nemcsak akkor cselekedett helyesen, a mikor követte a jó tanácsokat, hanem nagyobb-részt akkor is menthető módon járt el, a mikor meggyőződéséhez híven ragaszkodott állításaihoz (pl. a homerci kérdésben), vagy egy-két ízben figyelmen kívül hagyta a nem mindig kétségtelen igazságú aprólékos ellenvetéseket. A következőkben azonban meggyőződésem szerint mégis csak kellett volna engednie: 1. Tanácsomra kiemeli ugyan rövid jellemzés kíséretében a 2. («A görög irodalom korszakai» című) §-ban, hogy a görög irodalom élete lenyúlik napjainkig, és hogy van nemcsak ó-, hanem közép- és újkora is, de nem adja könyvének azt a címet, hogy az «ó-görög irodalom története», jöllehet, ennek az irodalomnak csak ókorát tárgyalja. Ez természetesen nem valami nagy hiba, de mégis kerülendő, mert ellentmond nemcsak az említett, hanem az utána következő 3. §-nak is, melyben «a régi görög irodalom korszakai» ismertetvék. A Jebb-Fináczy-féle könyv pl. jogosabban nevezi magát egyszerűen «a görög irodalom történeté»-nek, mert nemcsak mindjárt elül megadja az említett hármas felosztást, hanem végezetül tárgyalja is, habár még oly röviden, ennek az irodalomnak közép- és újkorát is, úgy hogy bizonyos mértékben az egész görög irodalom történetének tekinthető. 2. Most se helyeselhetem, hogy szerző az anyag csoportosítása közben az elegiát, iambust és epigrammát nem vonta a lantos (lyrai) költészet csoportjába, és nem tárgyalja külön cím alatt az epikus költészetet, mert ugyan miért ne jeleznők már külsőleg is az ógörög költészet jellemzetes fejlődését? 3. Semmi kifogásom sincs az ellen, hogy szerző a homerosi kérdésben nem követi Wolf Frigyes Ágostont, de azt már szükségesnek tartom, hogy a német tudós teoriájának illusztrálása szempontjából a Kalevala ismert keletkezési módjának fölemlítése, különösen magyar tankönyvben, ne hiányozzék. 4. Jó lett volna Vári tanácsát követve (Egy. Phil. Közl. XVII. [1893], 47—51.) Homeros nyelvét (a 12. §-ban) az ael és ion dialektusok keverékének mondani.

A helyes magyarság szempontjából kifogásolt helyeket szerző mind kijavította, de a görög tulajdonnevek átírásánál abbéli elvéhez, hogy t. i. a hol a latin átírásban a magánhangzók a görög kiejtéstől különböznek, a görög név mellé a latinos alak zárjelbe teendő, pl. Aisz-

khylosz (Aeschylus), ellenben csak Phokylidesz, következetlen könyvének új kiadásában is, pl. Thebæ e h. Thebai (Thebæ) 7. l., phæákok e h. phaiákok (phæákok) 17. l., Aeoliáig e h. Aioliáig (Aeoliáig) 18. l., Thermopylænál e h. Thermopylainál (Thermopylænál) 39. l., Klazomenæben e h. Klazomenaiben (Klazomenæben) 41. 125. l., Alcæust e h. Alkaiost (Alcæust) 45. l., Platææ e h. Plataiai (Platææ) 51. 112. l., Syracusæ e h. Syrakusai (Syracusæ) 53. 91. 92. 206. l., Aeschylus e h. Aiszkhylus (Aeschylus) 90. l., bœótok e h. boiótok (bœótok) 96. l., Thuriiból e h. Thurioiból (Thuriiból) 104. l., Potidæa e h. Potidaia (Potidæa) 112. l. khaldæusoktól e h. khaldaiosoktól (khaldæusoktól) 122. l., dæmonionja e h. daimonionja (dæmonionja) 136. l., dæmonok e h. daimonok (dæmonok) 137. l., Ptolemæus e h. Ptolemaios (Ptolemæus) 162. l., stb. Már e könyv első kiadásának bírálatában kiemelttem, hogy a görög tulajdonnevek (általában szavak) következetes átírása nem könnyű dolog, s ez az oka annak, hogy az e tekintetben szemmel tartandó elvre nézve nincs határozott megállapodás, de az eddig követett eljárások között bizony nem szerzőé a legelfogadhatóbb. Helyesebb volna pl. az erasmusi vagy reuchlini kiejtés szerint való fonetikus átírás (pl. Aiszkhülosz vagy Eszkhilos), vagy akár a latinos írásmód is (pl. Aeschylus); de legjobbnak tartom most is azt az eljárást, melyet Szilasi Thukydidesének bírálatában (Egy. Phil. Közl. XVI. [1892] 246—249) ajánlottam, hogy t. i. a görög *betűket* a megfelelő latin *betűkkel* írjuk át (pl. Aischylos).

Szerző azonban, mint látom, inkább csak a kritika által kifogásolt helyeken javított. Pedig többet is tehetett volna, mert a bírálónak nem az a tiszte, hogy mindent, a mi helytelen, egytől-egyig felsoroljon, hanem hogy a munka értékét jelezve több-kevesebb példán kimutassa, minő szempontból vagy szempontokból eszközlendők a javítások. Tárgyi tekintetben szerző már az első kiadásban Christ kitünő munkájának felhasználásával biztos alapra helyezkedett, s olyféle apróbb pontatlanságok, mint a minő pl. szerzőnek az az állítása, hogy Phokylides tankölteményére nézve egy újabbkori tudós bebizonyította, hogy azt egy alexandriai zsidó írta a Kr. e. második században, holott az illető tudós (Bernays) szerint ama zsidó író a Kr. e. második század és Nero között élt, könnyen elnézhetők. De fő hibája, valamint az első úgy ennek a kiadásnak is a gyenge magyarság, mint azt a példák következő sorozata mutatja: A görög irodalom küszöbén két kiváló tökéletességű költeményre akadunk e h. költeménynyel találkoznak (5. l.), ezt ifjak és hölgyek (e h. nők) követik (7. l.), ott látott világot (e h. napvilágot) a költő (8. l.), a két király közt szenvedélyes szóharcz fejlődik e h. fejlődik ki (10. l. és még több helyen), az eposz közepéig két bolyongás megy végbe, a főhőse és Telemakhosz fiáé e h. és fiáé, Telemakhoszé (16. l.), kik hosszas (e h. hosszú) idő óta (u. o.), a kérők vonakodnak elhagyni házáat, de (e h. és)

hajót sem adnak rendelkezésére e h. adnak neki vagy bocsátanak rendelkezésére (u. o.), számos esztendőig (e h. számos éveken át) bolyongott (17. l.), így az istenek egyik határozata végbe van vite (e h. így ment végbe az istenek egyik határozata); most következik a másinak elbeszélése (u. o.), szüzi szemérmertessége nem engedte, hogy az idegent apja palotájába vezesse. Odysseus bemegy (e h. Odysseus tehát maga megy be) a királyi palotába (u. o.), minden másról (e h. mindenről) megfedekezik és örökké csak a lotoszevők közt akar maradni (18. l.), mint lakolnak meg (e h. lakolnak) az alvilágban (u. o.), mikor megint útra keltek, olyan szörnyű vihar éri utól e h. éri őket utól (u. o.), midőn befejezte mondani valót e h. mondani valóját (19. l.), Odysseus este felé hajóra kel e h. hajóra száll (u. o.), egy odavaló koldus, Irosz, durván letorkolja (e h. megtámadja) és birokra szólítja (u. o.), és legjobban lő belőle e h. vele (20. l.), a mi nyíl van tegzében, a kérők felé röpíti mind (e h. mind a kérőkre röpíti). Ott vész mind e h. vesznek mindnyájan (u. o.), ki mezei jószágán fiáért kesergett e h. kesereg (u. o.), közvetlen e h. közvetetlen (28. l. és még több helyen), mely osztálynál (e h. osztásnál vagy osztozkodásnál) Perses (u. o.), az epostól a lantos költészetre átmenet (e h. költészetre való átmenetnél) az elegiával . . . találkozunk (34. l.), és ez adott először alkalmat (e h. alkalmat arra), hogy stb. (35. l.), olyan lelkesültséget birt önteni a hadseregbe, hogy ezt (e h. azt) győzelemre vezethette e h. vezette (36. l.), Aiszkhylosz elől elnyerte a győzelmet e h. Aiszkhyloszon győzelmet aratott vagy legyőzte Aiszkhylost (38. l.), az epigramma . . . eredetileg fölírat volt sírköveken, . . . melyekhez magyarázat kellett e h. eredetileg magyarázatul szolgáló felirat volt sírköveken (u. o.), hogy győzelmi jeleket (e h. emlékeket) állítsanak (39. l.), mily egyszerű és mégis mily nagyszerű! és azért mily megható! e h. nagyszerű és megható! (u. o.), ezen istentisztelet főtelepe (e h. fő helye) Jónia volt (u. o.), Kisázsiaiban keletkeztek (e h. Kisásziából valók) e költészet feltalálói (u. o.), különböző rhythmusokat (többnyire daktylus és iambus) [e h. többnyire daktylust és iambust] egy körmondattá egyesített (40. l.), a rhythmusnak ezen szantszándékos elégtelenítése (e h. megváltoztatása) éppen alkalmas versidom lett (e h. versidommá vált) oly szellemi rútságok ecsetelésére (41. l.), a parodiának is volt a feltalálója e h. is feltalálója volt (u. o.), s legtávolabbra (e h. leginkább) éli túl a pillanatot (43. l.), lobbanó természete különös (e h. különösen) fogékony volt (u. o.), a dalköltészet népdialektushoz (e h. egyes dialektusokhoz) ragaszkodik (u. o.), proszodionok, a templom felé menetkor énekelt kardal e h. kardalok (u. o.), Anakreon már elérte volt férfikorát, midőn Harpagos . . . bevette Teoszt e h. Teoszt bevette (46. l.), próbálkoztak a dithyrambos terén e h. próbálkoztak meg a dithyramboszal (54. l.), a satyrdráma alkalmas (e szó kihagyandó) tárgyai voltak, . . .

meglepő jellemű (ez a szó is kihagyandó) kalandok, hol e h. melyekben (55. l.), csak a tragödiai trilogia után játszották le e h. játszották (u. o.) a tragödia személyei . . . *viseltek*, a komödia személyei . . . *viseltek*. A kar tagjai . . . *viseltek* (u. o.), «az ének, melylyel az utolsó karének után az orkhesztrát elhagyta» (t. i. a kar), «exodosz»; ezzel szerző azt a képtelenséget mondja, hogy a kar még *utolsó* éneke után is énekelt egy karéneket; «az utolsó karének után» kihagyandó (56. l.), a komödiában fontos karének (e h. kari részlet) a parabaszisz (u. o.), a dráma szinpadi (e h. szinpadon előadott) részei (u. o.), melyeket a színészek . . . elmondanak e h. eljátszanak (u. o.), a színész szerepét maga Thespis vállalta el és . . . működhetett e h. működött (57. l.), a két színész az által, hogy szerepét folyton megváltoztatta e h. változtatta (58. l.), hozzá pohos has e h. potroh (93. l.), nemcsak . . . énekelt: kisebb (e h. hanem kisebb) dalaival a cselekvénybe is sűrűn beleavatkozott (94. l.), az attikai nyelv, melyet a komödia még tisztábban fejez ki, mint nemcsak a költészetnek bármely (e h. bármely más) faja, hanem tisztábban (e szó kimaradhat), mint (e h. mint maga) az igazi attikai próza (u. o.), hiszen ezt a szónokok . . . nem engedték volna (e szó törlendő) (103. l.), a középkomödiák telve voltak gúnyolódással az . . . iskolára . . . szónokaira . . . eposz-költőire e h. telve voltak az . . . iskolák stb. kigúnyolásaival (104. l.), a katonai szájhős e h. szájhős katona (u. o.), és bármennyire (e h. jól-lehet vagy ámbár) igaz . . . úgy másrészt nem tagadható, hogy eleinte stb. e h. mégis eleinte (107. l.), ki Miletosz alapításának történetét írta e h. írta meg (108. l.), Hekataiosznak némelyek genealogiákat (nemzet-ségi leszármazások e h. leszármazásokat) is tulajdonítanak (u. o.), kik . . . az istenek . . . keletkezésének rendszerét alkották e h. kik megalkották az istenek . . . keletkezésének rendszerét (121. l.), a legrégibb görög, kinek prózai irataiból (e h. a legrégibb görög prózaíró, kinek műveiből) valami maradványt birunk (122. l.), kik a bölcselő nevét érdemlik e h. megérdemlik (u. o.), a világ kiragadtatik az ős állapotból, mikor (e h. melyben) minden lény . . . gömbalakot képezett (124. l.), a szónoklat művészi lendülete . . . Syracusæben kezdődött (e h. a szónoklat művésze először Syracusæben lendült fel (143. l.), ugyanezt az elvet a retorikára . . . is alkalmazta e h. alkalmazta a retorikában is (144. l.); érthetetlen a következő: «hihetőleg az a körülmény, hogy beszédek mások számára irattak, *idézte elő*, hogy a beszédek az érdekelteken kívül másokkal is közöltessenek azaz közzététessenek (u. o.), a mi új . . . alkotás feltűnik e h. mutatkozik (159. l.), e bőkezű támogatásnak köszönhetjük jórészt a régi irodalom remekeinek fennmaradását, de mégsem (e h. a mi azonban mégsem) volt elegendő arra (160. l.), semmi új alkotást nem mutathatunk fel e h. semmi új alkotás se mutatkozik (179. l.).

Sajtóhibákat csak a következő helyeken vettem észre: Isziaosz

e h. Iszaiosz (VII. l.), öltözekű e h. öltözekű (55. l. 7. sor fel), attikai e h. attikai (93. l. 15. sor fel), körül. e h. körül). (124. l. 3. sor fel), Her-messzianak e h. Hermeszianax (206. l.).

Szerző könyve, mindent összefoglalva, határozott javulást mutat az első kiadáshoz képest.

PECZ VILMOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Grammatik des neutestamentlichen Griechisch. Von *Friedrich Blass*. Göttingen, Vandenhœck und Ruprecht, 1896. XII. 329. Ára 5 mk 40 fillér, kötve 6 mk 40 fillér.

Az új testamentum nyelvének eddigelé két tudományos grammatikája volt. Az egyik a Wienersé (Grammatik des neutestamentlichen Sprachidioms), melynek első része (Einleitung und Formenlehre) a szerző halála után Schmiedeltől a classica philologia haladásának szorgos tekintetbevételével újonnan feldolgozva 1894-ben jelent meg a nyolczadik kiadásban (a második rész a syntaxis fogja tartalmazni); a másik a Buttmanné (Grammatik des neutestamentlichen Sprachgebrauches), mely 1859-ben méltóan sorakozott a Wienerséhez. Ezekhez járul most harmadik gyanánt Blassnak nagy tanulmánynyal és philológiai pontossággal írt, czímiben jelzett könyve, melynek megjelenését nemcsak az teszi jogosulttá, hogy a Wieners-Schmiedel-féle nyelvtan több tévedését helyreigazítja és hiányát pótolja, hanem az a körülmény is, hogy ez utóbbinál rövidebbre van szabva, s így a *μεγα βιβλίον μεγά χαρόν* jelszó hívei bizonyára szívesen fogadják. Nincs ugyan a mai összehasonlító nyelvtudomány szellemében feldolgozva — hiszen ettől az iránytól való idegenkedését szerző már a Kühner-féle görög nyelvtan új feldolgozásában is kimutatta és jelen könyvének előszavában is kifejezi — de mint pontos és rendszeres adatgyűjtemény igen becses, és mint ilyen is igen jó szolgálatot tehet nemcsak az új testamentum tanulmányozóinak, hanem azoknak is, kik a görög nyelv történeti fejlődését kutatják. Ugyanis az új testamentum nyelve egészben véve a Nagy Sándor után kifejlődött *κοινή διὰλεχτος* formáját mutatja, úgy a mint azt akkoriban az alsóbb körök beszélték, és csak kisebb mértékben látható benne a korabeli attikai irányú irodalmi nyelv hatása; tehát azon nagy fontosságú magán feljegyzések után, melyek a legújabb időkben az egyiptomi papyrusokon egyre nagyobbodó számmal fedeztetnek fel, s a melyek a leghűbben tüntetik fel az akkoriban általánosan beszélt *κοινή διὰλεχτος*-t, a legbecsesebb emlék a görög nyelv fejlődésének ama phasisából, mely az ó- és újgörög nyelv határát képezi.

Az említett *χοινή διάλεκτος* alapján véve nem egyéb, mint az enyhített újabb atticismus, a sajátlagos atticismusoknak elkerülésével, minő pl. a kettős *ττ* használata a kettős *σσ* (*θάλαττα* e h. *θάλασσα*) és kettős *ρρ* használata a *ρσ* helyett (*ῥορρην* e h. *ῥοσσην*). Ennek a nyelvnek az új testamentumban mutatkozó főbb sajátosságai, melyek az újjörög népnyelvben is mind meg vannak, vagy legalább az újjörög népnyelv bizonyos tulajdonságainak alapjait képezik, a következők: A dualis kiesett, és ezzel kapcsolatban, úgy szólva, a superlativus alakja is, melynek szerepét legnagyobb részben a comparativus formája vette át; hasonlóképen háttérbe szorult az optativus is, mely az újjörög népnyelvben már csak egy-két szólamban mutatkozik. A declinatio és conjugatio köréből főlemlítendő, hogy az *-a* declinatio *-ης* végű genitivusa és *-η* végű dativusa a *-ρα* végű szavakra is kiterjedt (*Ἰπείρα*, *-ης*, *-η* e h. *-as*, *-a*), és hogy az első aoristus háttérbe szorítja a másodikat (*ἐβλάστησα* e h. *ἔβλαστον*). Sokféle ógörög nyelvhasználat elenyészik, és általános az egyszerűbb kifejezésre való törekvés, a mint ez utóbbi különösen az *οὐ* és *μή* használatában mutatkozik, mely a görög nyelv classicus formájában még igen nehéz. Az infinitivus kiterjeszkedik a participium rovására, és már itt mutatkozik nagy mértékben az infinitivusnak *ὄτι*-val és indicativussal, de különösen *ἵνα*-val és conjunctivussal való körülírása, mely utóbbi forma az infinitivus eredeti formájának elenyészése után és a *ἵνα*-nak *νᾶ*-vá való rövidülésével általánossá lett az újjörögben. Hasonlóképpen már az új testamentumban is többszörösen érvényesül az az újjörög nyelvi jelenség, hogy t. i. az igének accusativussal való constructiója háttérbe szorítja a genitivussal vagy dativussal való szerkezetet. Jelentékenyek voltak már ebben az időben a görög nyelvnek hangbeli változásai, melyek sok tekintetben a mai állapotot mutatták, t. i. a magánhangzóknál az *i* hangnak és a mássalhangzóknál a hehesítésnek előtérbe lépését; csakhogy e hangváltozások nem mindig mutathatók ki pontosan, mert a hangváltozást nem követte az írásban megfelelő változás, s mert általában véve az új testamentum idejében a görög orthographia a történeti (etymologiai) és phonetikai írásmód között ingadozott. A kiejtést illetőleg kiemelendőnek tartom, hogy az *ε*-nek és *η*-nak *i* hangjáról és az *αι*-nak e hangjáról tanuskodik az a körülmény, hogy az *ε* és *η* helyett az iótával és az *αι* helyett az *ε*-nal való írás is mutatkozik; továbbá hogy *ζβ* és *ζμ* írása *σβ* és *σμ* helyett a *σ*-nak a *β* és *μ* előtt a mai kiejtéssel azonos lágy *z* hangját bizonyítja, és hogy a kettős *ρ*-nak néha egy *ρ*-val való írása szintén olyan hangállapotra enged következtetnünk, mely a mainak megfelel, hogy t. i. a kettős mássalhangzók kezdettek veszíteni erejükből és kiejtésük megközelítette az egyszerű mássalhangzókét. De lexicalis tekintetben is többféle változás állott be, a mennyiben t. i. némely szavak helyett mások lettek használ-

latosokká. A latin nyelv befolyása csak a szavak és kifejezések terén nyilvánul, de itt se nagy mértékben; jelentékenyebb azonban e tekintetben a héber nyelv hatása.

Az attikai irányú irodalmi nyelvnek sok classicus constructiót köszön az új testamentum nyelve.

Ezek a legfőbb adatok Blass könyvében, melyet gazdag tartalmánál és tanulságos voltánál fogva nem tartok fölöslegesnek e rövid ismeretetés kíséretében t. szaktársaim figyelmébe ajánlani.

PECZ VILMOS.

Goethes lyrische Dichtungen der ersten weimarischen Jahre.

In ursprünglicher Fassung mit einer Einleitung herausgegeben von Rudolf Koegel. Basel, 1896, 71 l. Ára 1 mk. 20.

Goethe 1775 novemb. 7-én érkezett Weimarba. Új hónapjának társadalmi és egyéb viszonyai váratlan fordulatot adtak életének. De a változás, melyet a weimari udvar Goethe külső életében és költészetében előidézett, nem volt oly hirtelen, hogy a 'Sturm und Drang' költőjétől a weimari titkos tanácsoshoz és a classicismus hívéhez vezető fejlődést lépten-nyomon figyelemmel ne kísérhetnők. Goethe weimari tartózkodásának első ideje csak nagyobb szabású és zajosabb folytatása volt előbbi életmódjának. Költészetének lényege sem változik a hetvenes évek végéig; jellemvonásai még mindig a közvetlenül kiömlő érzelemben és a népies formában tűnnek föl. Erről kivált az első öt weimari évnék legszebb költői termékei, a lyrai költemények, tesznek tanúságot, a melyeket eredeti alakjukban és keletkezésük időrendjében az előttem fekvő könyvben találunk. E költemények (50 darab, az énekes játékokba és a többi drámákba szőtt lyrai betétek kivételével) nyomtatásban természetesen megjelentek már azelőtt is, egyrészt Schöll Adolfnak *Goethes Briefe an Frau von Stein* és Bernays Miháynak *Der unge Goethe* cz. könyveiben, másrészt Goethe műveinek weimari kiadásában. Düntzer Henrik a szóban forgó költeményeket (a 11. 14—16. 18—21. 31. 36. 38. számokat kivéve) a Kürschner-féle kiadásban közli, jegyzetben mindig megjelölve a költemények eredeti alakját is.

De mindezek a kiadások szétszórta vagy hiányosan közölve az 1775—80. évek lyrai termékeit, nem nyújthatnak tiszta képet arról a fontos és érdekes átmeneti korszakról, a mely a Goethe fiatalkori népies dalköltészetének utolsó virágait fakasztotta. Koegel kiadásának az az érdeme, hogy az azon időből származott összes lyrai költeményekben hű s a későbbi simításoktól és változtatásoktól ment képét adja mind a költő, mind az ember Goethének, a midőn ennek szelleme az új környezetnek és hivatásnak, kiváltkép pedig Stein asszony iránt oly hirtelen támadt szerelmének hatása alatt egészen kibontakozik a 'Sturm und Drang' kötelékeiből.

Az ötven költeménynek háromnegyed része alkalom szülte őszinte érzelemnyilvánítások szabad rhythmusokban, azzal a megkapó realismussal előadva, a mely Goethe fiataalkori költészetét annyira jellemzi. Az uralkodó érzelem e dalokban a szerelem. Schoenemann Lili emléke belenyúlik még a weimari időbe is, néhány mély érzésű dalt fakasztva a költő szívéből (1. 3. 4. sz.). De csakhamar jelentkezik az a mély benyomás is, a melyet Steinné a költőben mindjárt érintkezésök első idejében keltett. A szelid, művelt és nemes asszony közelében lecsendesülnek nyugtalan lelkének fájdalmai (6. sz.). Goethe most először áll életében oly nővel szemben, a ki megérti őt, a ki ismeri az életet s azzal összhangban van. Magát a költőt is csodálkozásba ejti az a hirtelen támadt nagy hatalom, a melylyel új barátnője egész valóját körülfogta :

Sag, was will das Schicksal uns bereiten ?

Sag, wie band es uns so rein genau ?

Ach du warst in abgelebten Zeiten

Meine Schwester oder meine Frau.

(9. sz.)

Steinnéhez írt leveleibe szövi Goethe e szerelmi dalait, a melyek a hangulatnak igen finom változásait is visszatükröztetik. Látjuk, azaz érezzük, mikép nő e szerelme, s ezzel együtt nyugtalansága és szenvedései (12. sz.). Barátnője nem árasztja már többé a mennyei békét a költő szívébe. A lemondás gondolata gyötri és az a tudat, hogy leküzdhetetlen szerelme vétkes.

Leb ich doch stets um derentwillen,

Um derentwillen ich nicht leben soll.

(13. sz.)

Ach wenn du da bist,

Fühl' ich, ich soll dich nicht lieben ;

Ach wenn du fern bist,

Fühl' ich, ich lieb' dich so sehr.

(17. sz.)

E lelki tusa a hetvenes évek végéig tart, a midőn Goethének viszonya Steinnéhez azzá a nemes bizalmassággá finomúl, a mely a maga nemében páratlan. Ez időből származó dalai telvék harmoniával és boldogsággal (34. 48. sz.); nagyrészt kis élményeknek, a külső élet sokféle esetlegességeinek remek, bájos szülöttei (46. 47. 49. sz.). Érdekes végre a gyűjtemény utolsó szerelmi dala 1781-ből (50. sz.), mert Goethe ebben Steinnéhez való viszonyának épen azt az oldalát érinti, a mely egyik oka volt későbbi elidegenedésöknek :

Den einzigen, Lotte, welchen du lieben kannst,

Förderst du ganz für dich und mit Recht.

És Goethe boldogan mondja: *Auch ist er einzig dein.* Hét évvel később, olaszországi utazása után, felelete egészen másként hangzott.

A Stein asszonyra vonatkozó költemények nagy száma (50 közül

25 darab) is eléggé bizonyítja, hogy ő volt az 1776—81. években Goethe költészetének főtárgya. E dalok személyesen vannak hozzá intézve, ezért hagyott ki a költő oly sokat közülök műveinek kiadásából; azokat pedig, a melyeket közölt, többé-kevésbé megváltoztatta. Formai szépségeket ezzel rendesen emelte, de néha kárba veszett egyuttal a személyes vonatkozás, az érzelem megkapó közvetlensége és melegsége.

A szerelmi dalokon kívül több költemény Goethe új hivatásával kapcsolatos (8. 11. 16. 19.). Valamennyiben önérzet és bátorság jutnak kifejezésre, a melyekkel a költő új hivatalának nehézségeit leküzdötte. Egyes dalok egészen alkalmoszerűek és a weimari életnek kisebb eseményeire czéloznak (43. 44.). Zenéjének varázssával hat *A tündérek éneke* (45.), mely a későbbi *Erlkönig*-nek előhangja. Az *Über allen Gefilden* (41.) kezdetű dalt Koegel 1780-ra teszi, sőt valószínűnek tartja, hogy már 1777-ben is megvolt; de érvelése nagyon gyöngye. Ezzel szemben általános az a vélemény, hogy Goethe 1783-ban írta e dalt.

Az utóbb említett költeményeket is kisebb-nagyobb változtatások érték. Goethe első weimari éveit az akkor keletkezett lyrai költeményeknek csakis eredeti alakjából lehet helyesen megítélni. A későbbi változtatások figyelemmel kísérése épen oly érdekel jár a költő életére vonatkozólag, mint a milyen tanulságos művészetére nézve. Goethe eljárása e tekintetben néha az, hogy megfosztja a dalt alkalmoszerűségének realis elemeitől és az általános emberinek emeli színvonalára (28.). Máskor kis formai változtatásokkal nagy hatást ér el (4. 6. 7.). Koegel nincs tekintettel a dalok későbbi alakjára, a minthogy általában alig ad valami magyarázatot, ámbár nagyobb közönségnek szánta könyvét. A *Hans Sachs*, *Asan Aga* és *Der Fischer* cz. költeményeket megemlíti ugyan időrendjök helyén, de szövegeket nem közli, mert általánosan ismertek és Goethe csak keveset változtatott eredeti alakjukon. De ugyanezt állíthatni a gyűjteménynek több más darabjáról is (6. 12. 41.). A milyen hiányosak az egyes költeményekhez csatolt jegyzetek, ép olyan gazdag a 34 lapra terjedő bevezetés fölösleges, a tárgyat alig érintő fejtegetésekben. A bevezetés két részből áll: az elsőnek (15 l.) *Anbahnung des Lebensbundes zwischen Goethe und Carl August* a címe, s azon eseményeket ismerteti részletesen, a melyeknek következménye Goethének Weimarba utazása volt. A jól ismert történet érdekesen van előadva, de nem tartozik a tulajdonképi tárgy körébe. A második rész (*Dichter und Staatsmann*, 15—34. l.) Goethe minden egyes művét fejtegeti, a melyek 1776-tól 1781 ig keletkeztek, és szinte önálló értekezés. Schöll Adolf (*Goethe in den Hauptzügen seines Lebens und Wirkens*, 1882.) nyomán szerzőnk is czáfolja azt a téves nézetet, hogy Goethe költészetének ártott volna a hivatal elvállalása. A költő saját nyilatkozatai szolgáltatóják e tekintetben a legnyomósabb bizonyítékokat. De Koegel tovább

megy és azt igyekszik bebizonyítani, hogy az első weimari quinquenniumban létrejött költői művek értékre is, számra is kiállják az összehasonlítást a frankfurti korszak termékeivel. Ez a tulajdonképeni célja Koegel értekezésének. De minden igyekvése mellett sem győzhet meg bennünket állításának helyességéről; mert elvitázhatatlan tény, hogy Goethe az első weimari időben sok tervvel foglalkozott ugyan, de ép oly tény, hogy azokat nagyrészt csak később dolgozta ki. A hosszú kerülő úton szerzőnk végre a dalokra tér át, de velők rövidke két lapon végez. Az egész fejtegetés tulajdonképen nem bevezetés, hanem önálló, a közölt lírai költeményekkel kurtán elbánó értekezés, a melyet Koegel népszerű felolvasásra szánt. A helyett, hogy ezt, Goethe lyráját véve tárgyl és célul, ez irányban átdolgozta volna, változatlanul tette a költemények elé. Ez eljárás mindenesetre kényelmes, de nem igen méltó Goethe dalaihoz.

WOLLANKA JÓZSEF.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1895/96.

1. Csallóközi Jenő: Ilosvai Toldi Miklós-históriája és a Toldimonda (Podolini r. k. algyimnasium, 20 l.). — Lelkiismeretes szorgalommal írt dolgozat, mely ugyan nem tartalmaz semmi újat, de elég jól jellemzi Ilosvai művét és megbízható áttekintést nyújt a Toldi-mondára vonatkozó különböző nézetekről. Szerző Szilády Áron fejtegetéseit tárgyalja legbővebben, mert ezeket találja leghelyesebbeknek. Saját álláspontja is általában helyes: «Toldi M. történeti létezése be van ugyan bizonyítva, de a részleteket illetőleg tág tér nyílik a monda-kutatóknak», mondja a 2. lapon és dolgozata végén lehetőnek tartja, hogy a hősnek alakjához népregebeli vonások, esetleg idegen monda, idegen mese is fűződött, sőt a Toldy Ferencz föltételezte mythikus elemeket sem tekint kizártaknak. Ez alapján helyes álláspont; de a részletekben sok a kifogásolni való, és vannak szerzőnknek (persze nagyrészt másoktól átvett) állításai, melyek módszer tekintetében egyáltalában nem állhatnak meg. Csak néhány ily kétes természetű vagy veszedelmes állítását kívánom röviden tárgyalni.

Mindjárt az 1. lapon azt állítja szerző, hogy a Toldi-mondára vonatkozó kutatásoknál «a főkérdés az volt, vajjon valóságos élő személy volt-e Toldi M. vagy költött». Ily alakban ez állítás nem felel meg a tényeknek, mert a kik mondanak tekintették a Toldiról szóló hagyományt (Kemény Zs. és én), azok egy perczig sem kételkedhettek abban, hogy Toldi M. tényleg élt, mert történelmi elem nélkül nincsen monda.

Toldy Ferencz és Ipolyi mythosznak, Greguss Ágost mesének vette a Toldi-historiát; ezek tehát nem tekintették a hagyomány hősét történeti alaknak. Szilády Áron történeti alaknak tekintette és kereste őt a történelem lapjain, a hol meg is találta. Egy kissé zavaros szerző nézete Ilosvai eljárásáról is. Szerzőnk «nem hiszi, hogy a mesés vonásoknak csak Ilosvai jóhiszemősége kegyelmezett volna meg; ő letért a historiaírók hagyományos útjáról; nemzeti és mesés tárgyat választott» (3. l.). Van Ilosvai művében «sok mese is, melyeket Ilosvai is bizonyynyal annak tartott» (6. l.); ha a mondán «a historiaíró Ilosvai változtatott is, ő azt, a mit Toldiról tudott, hallott, noha hézagosan, mégis megírta. Érdeme, hogy, eltérve a historiaíróktól, nem szorosan historiát ír, hanem hazai mesés tárgyat választ . . . Művében a magyar nép szellemének engedett befolyást, különösen a vége felé a monda naiv hangján szól hozzánk s én hiszem, hogy tudva» (7. l.). A szerző általában sokat «hisz», olyat is, a mit szakembernek hinnie nem szabad. Egész fejtegetése azon az iszonyú félreértésen alapul, mintha Ilosvai és az ő kortársai különbséget tudtak volna történet, monda és mese közt; mintha a XVI. századi historiás énekek szerzőiben is dült volna a nemzeti geniusz. Mind erről szó sem lehet. Ez időnek a trójai háború és Poncianus históriája és Toldi viselt dolgai egyformán történet voltak s ők e történetek legapróbb adatainak történeti valóságában egy cseppel sem kételkedtek. Még a hol természetfölötti erők és elemek szerepelnek (pl. Árgirusban), sem igen jut vagy igen-igen szerényen egy piczike kételkedésük kifejezésre. Arról sem lehet szó, hogy a hazai tárgyat bármelyikök is többre becsülte volna az idegennél. Épen ellenkezőleg, különben jóval több nemzeti tárgyú historia maradt volna reánk. Furcsa föltevés az is, hogy «a historiaíró Ilosvai» változtatott volna a tárgyon. Dehogy változtatott; mi czélból tette volna? Hisz ő forrását akarta földolgozni, nem e forrást meghamisítani. A meddig ily modern nézetekkel vizsgáljuk a múlt századok irodalmát, mindig csak ferde vagy tarthatatlan eredményekhez fogunk jutni. Ilosvai egy latin kronikából merített; de mivel ez keveset tartalmazott, fordult az élő hagyományhoz is. Hogy ez eljárásában mit értett félre vagy mennyiben zavart össze történeti, mondai és mesés elemeket, eshetőleg olyanokat is, melyeknek a Toldi-mondához semmi közük, azt most még nem tudjuk pontosan megállapítani; most csak azt látjuk, hogy az összeszedett anyagot nem igen tudta megalakítani, mert gyenge költő volt. De annyi bizonyos, hogy neki a Toldiról elmondott minden adata egyformán igazi történet volt, valamint igazi történetet vélt elbeszélni Nagy Sándorról és Ptolomeusról írt históriáiban. Ha Szilády Áron azt mondja, a mit szerzőnk természetesen helyesel, hogy Ilosvai földolgozásában «a monda legérdekesebb szálai és részletei estek áldozatul», ez egyéni felfogás, melyhez részemről egyáltalában nem csatlakozhatom

mert nem szeretek phrasisokon lovagolni és mert a Toldi-monda, a mennyire eddigelé ismerjük, meggyőződésünk szerint ily fölfogásra semmi tekintetben nem jogosít föl. De igen is bátran állíthatni, hogy az Ilosvai művében reánk maradt anyag nagyobb költő földolgozásában egészen más, összehasonlíthatatlanul egységesebb és művészebb alakot nyert volna.

Dolgozatának második felében szerzőnk fejtegetése egészen Szilády Áron fontos és érdekes tanulmányán nyugszik; csak hogy Szilády a nagytudományú kutató kellő óvatosságával adja elő nézeteit, míg szerzőnk merészen állít és következtet. Főleg teljesen tarthatatlan mind az, a mit szerzőnk a népmesékre épít, melyek maguk sokkal jobban rászorúlnak a magyarázatra (főleg eredetöket tekintve), sem hogy maguk valamit megmagyarázni képesek volnának. A ki pedig azt képes állítani, hogy «a Toldinak barátruhában való harcza némileg összefüggni látszik az Aranygyűrű című mesével», melyben a hős a földig erő szakállú barát segítségével libapásztor lesz, — és hogy «Magyarország czimerének visszavívása emlékeztet a nap. hold és csillag feltalálására» (19. l.) és még több hasonlót, azzal (még ha az idézett népregék igazán magyar eredetűek volnának is) a mondák eredetére és fejlődésére vonatkozó kutatások dolgában komolyan beszélni alig lehet. Hisz ily «módszerrel» az argonauták történetét vagy Odysseus kalandjait is minden nehézség nélkül lehet nemzeti, ősmagyar mondáknak bemutatni. A 19. l. azt mondja szerzőnk, hogy «nem veheti figyelembe Heinrich és Greguss nézetét, kik idegen mondákban keresték a monda eredetét (pedig a 20. lapon kijelenti, hogy «idegen monda, idegen mese hatását is feltételezhetjük»!). Mik'ós a magyar történet, a magyar mesevilág alakja s nem idegenből átvett hős s így a részleteket illetőleg nincs okunk (?) az idegen mondákhoz fordulnunk . . . Fel kell (?) tételeznünk azt, hogy a népnek volt egy régebbi keletű mondája, melyet népszerűvé lett alakjára, Toldira ruháztak». Ez mind szó, csupa szó, egy betű bizonyítás nélkül. Lehet, hogy szerzőnknek van igaza, de lehet az ellenkező véleményűeknek van igazuk, — eddig senki sem bizonyított be semmit, s a monda eredetéről s fejlődéséről semmit sem tudunk. Kár is az eddigi dolgokat folyton újra meg újra elmondani, ha nem tudjuk a kutatást legalább egy apró lépéssel tovább vinni. Szilády Áron dolgozata a tudomány utolsó szava e kérdésben. Ebből kell további kutatásokban kiindulni, — de nem ok nélkül ismételtetni, a mit mások, részben sokkal jobban, már elmondtak.

Hogyan keletkezik a monda? Minden monda két elemből áll, egy történetiből és egy költöttből, de a hagyomány fejlődése többféle lehet. Különösen három típust különböztethetünk meg, melyek azonban tényleg gyakran összefolynak:

1. A történeti alak lesz idővel maga mondaivá; a hagyomány nagyítja, kiszínezi, saját észjárása szerint értelmezi, indokolja a hősnek tetteit. Így alakult pl. lényegileg Nagy Károly mondája.

2. A történeti alakra átruházza a hagyomány az elődök vagy utódok tetteit, természetesen módosítva. Így örökölte Nagy Károly nagyatyjának, Martell Károlynak némely tetteit; így vezet a nagy császár keresztes hadjáratot a szent földre.

3. A történeti alak összeolvad egy vagy több nem-történeti (mythikus, költött) alakkal, és e különböző alakok tetteinek összekeveréséből keletkezik a monda. Ez főleg a német hősmondában igen gyakori eset: Szigfrid, Gunther, Kriemhild, Berni Detre, Rother király alakjai s tettei így jöttek létre.

A Toldi-monda, tartalmánál s jellegénél fogva, minden valószínűség szerint a harmadik típus csoportjához tartozik: a történeti Toldi Miklós alakja és tettei összeolvadtak egy másik (vagy több más) hősnek alakjával s tetteivel. Hogy ez utóbbi magyar volt-e vagy idegen: nem tudjuk. Én azt hiszem, hogy idegen volt; szerzőnk nem hiszi, hanem állítja, hogy magyar volt. A további kutatás majd eldönti előbb-utóbb, hogy melyikünk fogta föl Ilosvai korát és a Toldi-monda jellegét helyesebben.

Hasonló irányú, de mégis egészen más természetű dolgot a következő:

2. Győri Gyula: A Toldi-kérdés. (Pápai ev. ref. főiskola, 3—26 l.). — Ez értekezés szerzője önállóságra törekszik. Nem fogadja el az eddigi föltevések egyikét sem, hanem a kérdésnek újabb megoldását kísérti meg. Fölfogásában nem osztozhatom; de már az is nagy érdeme, hogy nem elégszik meg mások nézeteinek ismételésével. A tudományban még a tévedés is érdem, ha komoly törekvésből származik.

Győri dolgozata két részből áll: egy negatív, bíráló, és egy pozitív félből, mely utóbbi szerző saját véleményét tartalmazza. Az első rész egész energiával Szilády Áron ellen irányul és azt vitatja, hogy a Toldi Miklósról vonatkozó történeti oklevelek «csak azt bizonyítják, hogy Toldi Miklós és György Nagy Lajos idejében éltek s kiváló hivatalt s méltóságot viseltek; de hogy e két Toldi csakugyan egy a mondában élő alakokkal, arra nézve kétségben hagynak» (5. l.). Nagy ellentétet lát Ilosvai előadása és az oklevelek közt: «Míg a testi erő és vitézség, hadi dicsőség az Ilosvai-mondában föltalálható, az oklevelekben azonban nem: addig van adat, melyet csakis e régi iratok foglalnak magokban, a monda pedig teljesen nélkülöz» (6. l.). Vádolja Sziládyt, hogy Ilosvait hitelesnek mondja, mikor adatai föltevésének keveznek, de megbízhatatlannak, ha olyat állít, mit elméletébe bele nem illeszthet. Sőt visszaéléssel vádolja Sziládyt, a ki Ilosvainak e szavait: «bizonyt nem írhatok»

kifogatja s velök ott is argumentál, a hová azok, szerzőnk szerint, nem tartoznak (11. l.).

Világos, hogy szerzőnk ezen argumentálással, mely több találó megjegyzést tartalmaz, erősen túllő a célon. Hogy a Szilády földolgozta oklevelek a monda hőisére vonatkoznak, azon bizony kár kételkedni, annyira kár, hogy nem is bocsátkozunk e föltevés czáfolatába. Hogy Ilosvai hőse erősen (?) eltér a történeti magas és fényes rangú főúrtól, ez kétségtelen. De ez eltérésből nem szabad szerzőnkkel azt következtetni, hogy e két alaknak semmi köze egymáshoz — mi lenne akkor a Nagy Károly-mondák legnagyobb részéből! — hanem azon kell lennünk, hogy ez eltérést megmagyarázzuk. A magyarázat alig fog más eredményre vezetni, mint már fönt érintettem, hogy t. i. Ilosvai rossz poeta és hogy az ő hősében két alak, a történeti Toldi Miklós és egy másik, eddigelé ismeretlen alak, olvadt össze.

Sokkal gyengébb a dolgozat második fele. Szerző szerint Ilosvai forrása a nép ajkán élő monda volt (pedig Ilosvai maga világosan mondja, hogy kronikából dolgozott!). A «nép ajkáról vett mondának kellett Ilosvaiban fölébresztetni Toldi historiájának megörökítésére a kedvet. Ez a több százados monda ismerete serkentette kutatási vágyát is a kronikákban keresni a hőst» (14. l.). «A Toldi-mondának szélesebb alapúnak, nagyobb terjedelműnek, több szebb részszel bírónak kellett (!) lennie már akkor, mikor Ilosvai művét megírta . . . Ilosvainak nem lehetett célja, a történeti igazságra törekedni s ezzel a történelemnek szolgálatot tenni. Ha ily cél lebeg szeme előtt, úgy jobban utána néz a Lajos alatti hadi események kutatásának s két kort egymással összehasonlítani nem fog. Csak arra fordított gondot, hogy Toldi egész életét összefüggőleg adja elé. Egyébbel nem törődött, hanem írta úgy, a mint a mondában hallotta vagy a mint önkénye a mondákat vele magyaráztatta» (17. l.). Mondanom sem kell, hogy ez az egész okoskodás teljesen tarthatatlan, mert vagy a levegőből vett argumentumokkal dolgozik vagy modern szempontokkal méri a múltat. A Toldi-monda Ilosvai-előtti nagyszerűségéről hangoztatott állítás csupa szó, mely minden kimutatható vagy sejthető alapot nélkülöz; az Ilosvai eljárásáról mondtak pedig kétségtelenné teszik, hogy szerző nem sokat foglalkozott monda-történeti kutatásokkal. Szemére veti szegény Ilosvainak, hogy mért nem kutatott a levéltárakban à la Ranke vagy Pauler Gyula! Ilosvai elmondta, a mit latin kronikájában talált, talán itt-ott a szóhagyományból is merítve, egy csöppet sem törődve azzal, hogy a talált adatok helyesek-e vagy sem, mert az ő szemében a gyűjtött anyag mind kétségtelen történeti igazság volt. Persze, ha a XIX. századi Arany János mértékével ítéljük meg a XVI. századi egyszerű iskolamestert, kinek céljait és eljárását ezen felül meg egészen modern szempontokból

fogjuk föl, akkor csak komikus eredményekre juthatunk s összezavarjuk a legvilágosabb dolgokat is.

De hát honnan ismerjük voltaképen a Toldi-mondát, «e magyar földön termett s tisztán nemzeti mesekört» (18. l.), ha Ilosvai semmit sem ér? Felelet: «a sajtóvilági s drinamelléki népmesékből, valamint az újabb nógrádi és bihari mondákból» (21. l.). És itt rögtön bucsút vehetünk tisztelt kartársunktól, mert már megmondtuk, hogy oly emberrel nem lehet monda-történeti dolgokról komolyan beszélni, a ki egy XVI. századi változatban fönmaradt hagyományt legnagyobbbrészt kétségtelenül idegen származású és modern gyártmányú úgynevezett népmesékből hiszi megfeythetőnek, — már t. i. ha igazán megfeytene csak egy betűt is! A végén tanulmánya eredményét abban foglalja össze szerzőnk, hogy «a Toldi Miklós monda-köre a két Toldi előtt már régen élt a nép ajkán, a miért is az Ilosvai historiájában leírt hős, úgy a mint ott bemutatva látjuk, nem történeti egyéniség, következőleg a most is meglevő mondák hőse nem egy a XIV. század Toldi Miklósával, a bihari és szabolcsi főispánnal» (26. l.). Tehát nem a Nagy Lajos korabeli hiteles oklevelek és nem Ilosvai a Toldi-monda legbiztosabb forrásai, hanem modern! gyártmányú népmesék, és egy még a XIV. század előtt virágzott (!) mondát leghelyesebben mai mesékből ismerünk meg! Íme, így bicsaklik meg a helyes philologiai módszerrel az egyszerű józan ész és ítélet is! De azért szerzőnk nem túlságosan elfogult és e szavakkal végzi dolgozatát: «A Toldi-kérdés is csak akkor juthat a végleges megoldás legközelebbi (?) stadiumába, ha a rá vonatkozó összes anyag egybegyűjtve és átdolgozva lesz egységes munkarend és jól választott czélpont szerint. Ha az összes ránk (reá?) vonatkozó idegen s hazai mondák eredetét s fejlődését megállapítjuk, azok alkotó elemeit egymással egybevetjük s a magyar történet ide tartozó régibb történetét kimerítően ismerjük: csak akkor mondhatunk meggyőző itéletet Ilosvai leghíresebb művéről. Addig minden végleges itéletünk csak kisebb-nagyobb hitelű hypothesis marad.» Ebben van valami; de ennél még bizonyosabb az, hogy az összes eddigi föltevések közül a szerzőnké kétségtelenül a legeslegkisebb hitelű, mert souverain megvetéssel viseltetik absolut becű források iránt és meghatóan naiv hiszékenységgel épít teljesen értéktelen anyagra.

HEINRICH GUSZTÁV.

VEGYESEK.

— Der Bookesbeutel, Borkenstein Henriknek 1742-ben megjelent három fölvonásos vígjátéka, a mult századi német drámai irodalomnak egyik legérdekesebb terméke, melyet most Heitmüller Ferencz Ferdinánd

tájékoztató rövid bevezetéssel újra kiadott (Leipzig, 1896. A szerző szerepét a német dráma történetében már előbb tárgyalta Heitmüller: *Hamburgische Dramatiker zur Zeit Gottscheds*, 1891). A szerző 1705. okt. 21. született Hamburgban, hol kereskedő volt körülbelül 1745-ig, mire Spanyolországba ment, honnan 1764-ben mint gazdag ember tért vissza. Később visszavonult, 1766 óta mint dán kereskedelmi tanácsos, élt szülővárosában, hol 1777. novemb. 29. meghalt. Még 1768-ban, 63-ik évében megnősült, s egyik leánya Zsuzsánna (1769—1802, 1786 óta Gontard Frigyes frankfurti bankár neje), bizonyos irodalomtörténeti jelentőségre emelkedett: ő ugyanis Hölderlin ideálja, kit e boldogtalan költő „Diotima” néven annyiszor s oly megragadóan dicsőített. — „Bookesbeutel” a. m. Buchs-beutel, zsacska, melyben a hamburgi nők régebben imádságos könyvüket hordták, ha a templomba mentek. Minthogy e szokás hamar múlt a divatját, a szó az elavultságnak, elmáradottságnak, maradiságnak lett jelképévé (mint pl. még szélesebb körökben a paróka vagy a czopf). A darab egy ily elmaradt, műveletlen, tanulatlan, csak pénzére büszke hamburgi családot rajzol, melylyel a szerző a lipcei társaságnak néhány művelt és jól nevelt tagját állítja szembe. A tanító irányú kézzelfogható, de a darab, első előadása alkalmával (1741. aug. 16.) mégis óriási sikert aratott, mit kétségtelenül bizonyos hamburgi körök eleven és mulatságos, néha kissé túlzó, bohózatos rajzának köszönhetett. Sokáig tartotta magát a színen, főleg Ackermann és Schröder remek játéka miatt, és még 1764-ben adták Berlinben, egyszer közvetlenül „Barnhelmi Minna” után. Népszerűségét az is bizonyítja, hogy többen folytatták, pl. Uhlich (v. ö. Heitmüller, *Adam Gottfr. Uhlich*, 1894, 67. l.). A darabhoz írt előszóban a színház reformját sürgeti Borkenstein: meg kell szabadítani a színpadot a harlekinádtól; az alantjáró szokás és észjárás helyét kell hogy ízlés és értelem foglalják el. Világos, hogy ez Gottsched iskolája, melyet a darab maga szegényes cselekvényével és kirívó tanításával sem tagad meg, csakhogy több benne az élet és igazság, mint Gottsched híveinek legtöbb termékében. A szerző még egyszer tett kísérletet a drámaírást terén: 1742. nov. 28. (és még háromszor) került színre „Der Misch-masch” cz. darabja, mely a nyelvkeverés ellen volt irányozva, de nem tetszett és, sajnos, nem is jelent meg nyomtatásban. Bármily gyenge színmű volt is, tárgyánál fogva nagyon érdekelné az utókort.

A „Bookesbeutel” 65. lapján az egyik szereplőt annyira fölizgatják, hogy a guta kerülgeti. Ekkor segítséget követel és többek közt fölkiált: „Wo ist meine Frau mit ungarischem Wasser?” Ez a régebben Németországban is igen divatos gyógyszer az úgynevezett gutavíz, „aqua hungarica” vagy „aqua Regine Hungaricæ”, melyet állítólag Nagy Lajos neje, Erzsébet királyné, talált föl.

h.

— Az írás „Buda halálá”-ban. E Közlöny 1896 deczemberi füzetének 863. lapján ifj. Reményi Ede „Anyai jellemek Homeros eposzaiban” cz. értekezésében a következő sorokat olvassuk: „Téves tehát pl. Téli azon érvelése, hogy ekkép Aranyról is be lehetne bizonyítani azt, hogy nem ismerte a betűket, hiszen a „Buda halálá”-ban sincsen sehol az írás megemlítése. Arany műköltő, a ki történelmi tanulmányok segítségé-

vel beleéli magát költeménye korába, nem keverve össze a múltat saját jelenével. Egyébiránt «Buda halála» nem is nyújt teljes korképet, töredéke egy trilogiának, a melyben az írás bátran *előfordulhatott* volna», stb. — E fejtegetésekre vonatkozólag egyszerűen ide iktatom «Buda halála» III. énekének kezdő és befejező versszakaiból e néhány sort:

«Veszi hegyes törét, az aranyos metszőt,
 Puba rózsafába levelet ír, tetszöt,
 Szeretéből írja, szeretéből küldi,
 Szerető kívánság gondolata szüli.» (III. én. 2. vsz.)

«Írja Ildikónak» (III. én. 3. vsz.)

«Eszébe jutott most Ildikó levele,
 Kőti hún-kötéssel cifra selyem tokját,
 Maga és az asszony tudja csupán bogját.» (III. én. 44. vsz.)
 SZALÁNCZI GYULA.

KÖNYVÉSZET.

Cserép József. Caius Sallustius Crispus életviszonyaira és munkáira vonatkozó függő kérdések. Tartalom: 1. A Sallustius és Cicero-féle *Invectiva*. 2. Egy mozzanat Sallustius életéből. 3. A Césarhoz intézett két irat. 4. Sallustius visszavonulása a közpályáról. 6. Sallustius házi körülményei. 6. Sallustius képessége. 7. Róma politikai és társadalmi viszonyai César halála után. 8. Mikor írta Sallustius a történeti munkáit. 9. Sallustius viszonya Ciceróhoz. (8-r. 150 l.) Arad, 1896. Ifj. Klein Mór. 1 frt.

Férenczi Zoltán. Petőfi életrajza. A Kisfaludy-társaságtól a Szécher Árpád jutalommal kitüntetett pályamű. A Kasselik-alapítványból kiadja a Kisfaludy-társaság. 3 kötet. I. kötet: Petőfi Sándor 1844-iki arcképével. II. kötet: Petőfi Sándor 1846-iki arcképével. III. kötet: Petőfi Sándor 1848-iki arcképével. (8-r. VIII, 290, 398, 341 l.) Budapest, 1896. Franklin-társulat. A 3 kötet ára füzve 6 frt 50 kr. Vásznonba kötve 8 frt 80 kr. Félbőrbe kötve 10 frt.

Latin iskolai classicusokhoz való praeparatio. Szerkeszti Dávid István. 25. füzet. Dávid István szerkesztette latin olvasókönyv. (Livius, Ovidius, Phædrus műveiből.) A gymnasium III. és IV. osztálya számára. Magyarázta Dávid István. IV. füzet. II. rész. Ovid. 14-től végig. (145—190 l.) (K. 8-r.) Budapest, 1897. Lampel Róbert. Egy-egy füzet 25 kr.

Putnoky Miklós és *Crisián* János dr. Magyar-román és román-magyar kézi szótár iskolai és magánhasználatra. (8-r. 346, V. 296 l.) Bpest, 1896. Laufer Vilmos. Félbőrbe kötve 3 frt.

Radó Antal. Az olasz irodalom története. 2 kötet. (8-r. 515, 552. l.) Budapest, 1896. Akadémia. 4 frt.

Ponor *Theureux* Emil elnöki beszédei, melyekkel a Budapesti Philologiai Társaságnak 1875—1895. évi közgyűléseit megnyitotta. A Budapesti Philologiai Társaság kiadványa. (8-r. 240 l.) Budapest, 1897. Kilián Frigyes bizománya. 1 frt 50 kr.

Szigeti József. Kerüljük a germanizmust! Magyaros szerkesztésre vezető német-magyar betűrendes szólaggyűjtemény. A nyelvőri irodalom nyomán. (8-r. 46 l.) Budapest, 1897. Eggenberger-féle könyvkereskedés. 30 kr.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXII. KÖZGYÜLÉSE.

1897 jan. 13.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt közgyűlés!

Elmult a felejthetetlen év, melyben Magyarország ezeréves fennállását ünnepelte. E fenséges ünnepben a Budapesti Philologiai Társaság is részt vett, még pedig úgy, hogy saját alapulásának és fennállásának jubileumát iktatta az országszerte rendezett ünnepélyek sorába. Meghatottság fog el, valahányszor tavalyi közgyűlésünkre visszagondolok. Engedjék meg uraim, hogy ez alkalommal újra kifejezzem őszinte hálámat azért a kitüntető ovatióért, a melylyel akkor engem meglepni kegyeskedtek.

Mielőtt mai közgyűlésünket megnyitom, olyan korszerű tárgyat bátorkodom különös figyelmükbe ajánlani, mely nemcsak a tudomány emberét hanem a hazának minden művelt fiát egyaránt kell hogy érdekelje, t. i. lelkünknek azt a képességét, melyet *nyelvérzéknek* nevezünk.

Kétszeres ok indít arra, hogy ezt szóvá tegyem. Először is azt vettem észre, hogy útmutató könyveink nem eléggé pontosan ismertetik a nyelvérzék mivoltát és jelentőségét, másodsor meg nemcsak magam, hanem sokan tapasztaljuk, hogy a mai irodalmi nyelvben, mely mondhatni orthologiára törekszik, sajtáságos barbarizmusok keletkeznek, melyek mind a nyelvérzék tompulására, vagy teljes hiányára vallanak.

Minthogy csak kevés időm áll rendelkezésemre, nem rendszeres értekezéssel járulok a tisztelt közgyűlés színe elé, hanem csak figyelemkeltő, tanuságos példákkal, melyek felszólalásom helyénvalóságot igazolják. Nem ismételtem itt, a mit «A helyes magyarság elvei» cz. munkámban a nyelvérzékről mondtam, nem bírálgatom, a mit lexikonainkban ezen cikkszó alatt olvasunk; de mert nagyon is nyelvészkedő nemzet vagyunk, a nyelvérzék fontos voltára nézve szükségesnek tartom kijelenteni, hogy a nyelv bátran ellehet nyelvtudomány nélkül, de nyelvérzék nélkül nem. A nyelvnek egész élete, gyarapodása, változása és romlása a nyelvérzék befolyásától függ.

Ez, uraim, olyan axioma, mely bizonyításra nem szorul. Bizonyítja a mindennapi tapasztalás.

Ami az irodalmi nyelvünkben mutatkozó bajt illeti, arra nézve számos példát tudnék idézni; de az a kevés is, amit ismertetek, elég tanuságos, hogy rajta okuljunk.

Amit ezennel idézek, az mind legjobb íróink műveiből, legkitünőbb szónokaink beszédeiből, legmagyarosabb hírlapjainkból van kiböngészve. Megmondhatnám, mi, hol, melyik lapon olvasható; de nem teszem. Oktatni akarok, nem pedig szemrehányást tenni: csak a hibával, nem pedig a hiba elkövetőjével van dolgom.

Van külföldön egy időnként megjelenő lap, mely az irodalomban találkozó *nem* szándékos nevetségeket közli. Mintegy a gondolkodás antibarbarusa. Nálunk is, akárhány ilyen nevetséges gondatlan kitételeket találni.

Például: A tánczot a jubilaris kedves öregek kezdték meg s még igen derekasan *megállták benne a sarat*. Azt mondani a tánczolókról hogy megállták a sarat, már magában véve nevetséges: a *benne* szó még badarabbá teszi.

Ugyanezen phrasisssal él a következő mondat szerzője: az ügyes bicziklisták igyekeznek megállani a sarat a *parketen* is!

Egyik folyóirat azt mondja, hogy a fogékony ifjúság lelkébe a hazaszeretet szent tüzét *csepegteti!* Mintha a tűz folyadék volna.

A növendék, tanuló helyett fölkapták a hallgatót.

Az énekiskola *hallgatói*, a főzőiskola hallgatói!

Egy parlamenti beszédben azt hallottuk, hogy az ellentétben álló rúgoknak a *kifolyása!*

Nyolcz évvel ezelőtt egyik kitünő lapunkban *bőkezű kez*et lehetett látni stb. stb.

Efajta fonákságokból úgy hiszem elég ennyi.

Jelenkori irodalomunkának egyik *jellemző* sajáttsága: az igekötőknek szertelen használata. Látni való, hogy tollforgató embereink már nem igen érzik az egyszerű igének teljes érzékét s nem igen ismerik az igekötőnek módosító hatását.

Különösen a *meg* igekötő kapott lábra:

Azelőtt marasztalták a kedves vendéget, most megmarasztalják, azelőtt vádolták, rágalmazták az embert, most megvádolják, megrágalmazták, azelőtt támogatták a szabadelvű politikát, most megtámogatják, azelőtt nyilatkoztak, most megnyilatkoznak, azelőtt kárhoztatták valakinek a magatartását, most elkárhoztatják,

azelőtt degradálták akatonát, most ledegradálják, azelőtt dukált valakinek a grófi cím, most kidukál, azelőtt ostromolták a várakat, maegyük történetírónk szerint kiostromolják.

Ma már oly kérdések is vannak, melyek még elválaszolva nincsenek. Sőt egyik kedvelt írónk azt mondja regénye hősről, hogy elragadó kedvességében *letegez*te a lányokat. Nem veszi észre, hogy a *le* igekötő itt *sértő* érzelmet ad az igének.

Az orthologia azt tanácsolta nekünk, hogy inkább idegen szót használjunk, mint rosszul alkotott magyart. Magában véve jó tanács, de amint azt követik, ugyancsak rossznak bizonyult: mert nemcsak szükség esetében használják az idegen szókat, hanem még akkor is, mikor az idegen a tősgyökeres magyar kifejezés elhanyagolására. nyelvérzékünk kárára szolgál.

Az idegen szókkal nemcsak *pazarul*, hanem *botrányosan* is bánnak.

A hermetisches Schloss-ból lesz *hermes-zár*,
a kreuzer- (Schiff)-ből *kreuzer-hajó*,
az anomalisch-ből *anomalikus*,
az extase-ből *extázia*,
a kontrollieren-ből *kontrollizál*,
präcisio helyett *praecisítás*.

Az *-ieren* végzetű német igékre nézve különös szabályt is alkottak. Ne végeztessük *íroz*-ra, hanem egyszerűen *ál*-ra. Amint azt mondjuk, hogy *próbál*, *perorál*, úgy a német blamieren-t is ne úgy mondjuk, hogy *blamíroz*, hanem *blamál*. Nem vették észre, hogy azok meghamisítják nyelvünk történetét. Mert az *-ál* csakis a latinból kölcsönzött igének dukál, a németből került igére csak erőszakosan lehet rátukmálni. Még azt sem mindig. Soha sem fogjuk mondhatni: *brillíroz* helyett *brillál*, *dresszíroz* helyett *dresszál*, *szortíroz* helyett *szortál*, *sasíroz* helyett *sasál*, *maszkíroz* helyett *maszkál*, *kucsíroz* helyett *kucsál*, *kokettíroz* helyett *kokettál* stb.

Kimondták, hogy *-nok -nök* szláv eredetű képző: nem kell. De az *-ista* ellen senkinek sem jutott eszébe tiltakozni: *Deákista*, *Tiszaista*, sőt *dalárdista*!

A meglévő *mérnök* helyett *földmérő*-t próbáltunk mondani. Persze megakadtunk, mert vízi földmérő csak nem járja. Úgyde a tót átvette tőlünk a *mérnök*-öt s *mernik*-nek mondja. Ha a magyar *mérnök* rossz, hadd kövessük az orthologia tanácsát, mely ily esetben az idegen szó használatát javasolja s vegyük át a tótól a

merniket s alakítsuk magyarossá — mert azt szabad — s megvan megint a *mérnök*.

Eddig a magyar ember csakis a latinból vett igehatározókat. Azt mondta, *positive* tudom, most már germanizálnak s azt mondják, hogy *positiv, effectiv, convulsiv*, ami nyelvrontó pongyolaságra vezet.

Ilyenféle pongyolaság, mikor *készen van* helyett azt mondják, hogy *kész van*.

Találkoztak olyanok, akik arra hivatkoztak, hogy bizony ők is hallották s ennél fogva védelmére keltek. Mihelyt ez a kitétel szóba került, a magyar nyelvérzék mindjárt rá mondta, hogy helytelen. A magyar nyelv alkotmányának egyik sarkalatos törvénye ellen vét: azért nem is lehet egyéb, mint vagy sült germanismus, vagy a *készen van*-nak lusta kiejtése.

Egyáltalában ügyeljünk arra, hogy az okulni szerető olvasó közönséget ne ejtsük tévedésbe. Lehet valami nyelvészeti szempontból érdekes; de a közönség nem nyelvészetet akar tanulni, hanem jó magyarságot. S ha már valaminek a védelmére kelünk, ami ellen a nyelvérzék tiltakozik, akkor ugyancsak vigyázzunk, hogy az *igazság* győzzön.

Mikor Kis József egyik szép költeményében azt olvasták, hogy *«beérem a babám csókjából»*, heves vita támadt a felett, vajon jól van-e az magyarul vagy sem. A helyes nyelvérzék azt mondta, hogy rosszul. A Nyelvőr váltig állította, hogy jól s mikor végre előállott a bizonyítékával, egész haragosan kinyilatkoztatta, hogy a ki meg most is mer kételkedni, az nem ért a dologhoz.

Megvallom, uraim, hogy nem a Nyelvőrnek, hanem a tiltakozó nyelvérzéknek volt igaza. A Nyelvőr nem látta, hogy bizonyítéka éppen ellene tanuskodik. Ő ugyanis e nép ajkáról vett ilyes mondattal védelmezi Kist: Abból beérem a magaméval. Elcsodálkozunk rajta, hogy lehetett ezt a mondatot grammatikailag amavval azonosítani. Hisz itt megvan a *val-vel*-es eset, a mit a nyelvérzék a *beérem* mellett követel, az *abból*-féle esetnek ped semmi köze a *beérem*-hez. A *ból-ből* itt egyszerűen azt jelenti, micsoda kategóriából való az, amivel beérem. V. ö. *abból megleégszem a magaméval, abból elég ennyi* stb. E szerint Kis József mondása csak akkor volna helyes, ha így szólna: *A csókból beérem a babáméval*, vagy röviden: *beérem a babám csókjával*, de semmi szín alatt a *babám csókjából*.

A 70-es években szóba hoztam a *szinültig* igehatározót. Megmagyaráztam, honnan származik s hogy voltakép mit jelent. Azóta divatba jött s minduntalan találkozunk vele. Minden népes bálról azt mondják, *a terem színültig megtelt*. Sőt egyik novella szerint *valakinek az öre színültig tele van arannyal*, a mi valóságos badarság. A «*másod, harmad magammal*»-féle kifejezés szintén a magyaros phraseologia kincsesládájából való. E kifejezésmódot, a mint azt Arany Aristophaneséhez írt glossariumomban közzé is tettem, úgy kell érteni, hogy a *-vel* rag additiót fejez ki, melynek következtében én vagyok a második, harmadik. Ez a magammal, magaddal, magával másod, harmad stb. ember eredetileg mindig csak alanyul szerepelt. Úgy de a nyelvérzék az egyszerű megszokott kifejezést újabban más esetbeli személyre is kezdi alkalmazni, olyformán, hogy stereotyp voltát megóvjá ugyan, de a *vel*-t róla lefelejtí s helyébe az illető esetenél a ragját illeszti. Ilyen takarékoskodást nem egy helyen tapasztalunk a nyelv életében. Így mondja Arany János: *telik ebből a parányi napidíjból, Úgy-e liszt, fa, paszuly s minden egyéb, harmad magamnak*. (Aristoph. Darázsok 300.) Győry Vilmos: *másod magára maradt*. (Don Quijote II. 139.) Bárány: *többed magáról szól*. (Nyelvkönyv 30.) Ezt még mind lehet a nyelv takarékoskodó eljárásával mentegetni, sőt igazolni.

Heted magunk közt, mit Kossuth Lajos Görgeihez intézett egyik levelében olvasunk, már a gyanús lehetőség határán áll. Én semmi szín alatt nem írnám. Jól magyarul így kellett volna azt írni: *mi heten egymás közt*.

Újabb időben még egyebet is tapasztalunk. Mokány Berezi *agarad magával* jár. Csakhogy ez tréfás kitétel. Hogy grammatikailag rossz, azt maga Ágai is tudja; de éppen ez a grammatikai hiba teszi az egészet komikussá.

Ugyan komoly beszédben is találunk efféjét. Egyik ünnepelt írónk azt szokta mondani, hogy: *két kutyád magammal, tizenkét ökröd magával, nyolcz bívalyod magával*; egyik fiatal követője pedig azt hogy: *nyolcz huszárod magával*.

Ez mind a nyelvérzék tévedésén alapúl. A «*másod magammal*» etymológiáját elfelejtették, Hogy másod annyi mint második, azt többé nem értik. Azt igenis értik, ha másod magammal vagyok, hogy ketten vagyunk: magam és más; de most már abban a hiszemben vannak, hogy az a «*másod*» a társamat jelenti. S így

kerülhet hibásan magának a tárgynak a megnevezése a másod-, harmad-féle szó helyébe.

Még csak ezeket a barbarismusokat idézem egész röviden : *éjjeli harang*, csengettyű helyett ; a könyv *Wlassics*hoz van ajánlva, a helyett hogy *Wlassicsnak* ; mély *alvásba* sülyesztő, a helyett hogy *álomba* ; *hall reám*, a helyett hogy *hallgat reám* ; a költségeket *hordozza*, a helyett hogy *viseli* ; karján *hever* a kised, a helyett hogy *fekszik* ; forrásai *beledugódnak*, a helyett hogy *bedugulnak* : egy még meg nem döglött bomba, a helyett hogy még szét nem robbant.

Jól éreztük egymást, a helyett hogy magunkat.

Férjhez akar venni egy leányt, a helyett hogy nőül venni, elvenni.

Nősülni akarok egy jónevelésű hölgyet, a helyett hogy elvenni, nőül venni.

Tovább hunczolja magát, a helyett hogy vánszorog.

Főbenjáró szükség, a helyett hogy nagy szükség.

Félszket verni, a helyett hogy rakni.

Fáradt beteg, a helyett hogy bágyadt.

Gömbölyű piacz, a helyett hogy kerek.

A szabadelvűség gúnyja, gúnyolása helyett.

Valakinek haragjára, a helyett hogy bosszúságára.

Jó voltukért, javukért helyett.

Akkor sem jöhetett volna nekik kapóbbra, a helyett hogy jobban kapóra.

Kié a holttest, a helyett hogy kinek a holtteste?

Kilépés, ballépés helyett.

A Mostárban levő iskolák, a mostári iskolák helyett.

Kopaszszá levés, kopaszodás helyett.

Almamekkoraságú, almanagyságú helyett.

A bogarak nászmenete, a helyett hogy rajzása.

Az idők tanítása, a helyett hogy tanusága.

Két élet egy golyóval, a helyett hogy egy lövéssel két életet.
(V. ö. egy csapásra két legyet.)

Irodalmi nyelvünk, nyelvészetünk romlását újabb időben többen feszegették, de azt tapasztaltam, hogy ép azok, a kiknek első sorban kötelességük volna ezeket a figyelmeztetéseket és tanácsokat fontolóra venni, azért, mert az illetők a neologismus hivei, s egy pár rosszul alkotott szónak védelmére kelnek, az egész felszólalá-

sukat tulzásnak veszik, gúnyolódva fogadják. Ez nem fér meg a tudomány méltóságával. Mit mondanánk azokról a tűzoltókról, a kik arra a kiáltásra, hogy az egész város ég, rögtön kiidulnának, de látva azt, hogy csak tíz ház fölött csap ki a láng, a tűlzó híren nevetnének és nem segítenének.

Édes nyelvünk érdeke megköveteli, hogy a legkisebb útbaigazítást is hálásan fogadjuk.

Abban a reményben nyitom meg XXII. közgyűlésünket, hogy jó szándékból tett felszólalásom tisztelt tagtársaimat a jelzett baj orvoslására fogja serkenteni.

PONORI THEWREWK EMIL.

II. Titkári jelentés.

Tudományos egyesületek életereje nemcsak a tagok számának növekedésében, az anyagi források bőségében, a termelés mennyiségében jut kifejezésre, hanem talán még inkább az elhatározó tényezők összehangzó működésében, a kifejtett munkásság élénk voltában, a szellemi élet fokozódó hatásában. A természet szerint széjjellhúzó törekvéseknek teljesítése ritkán sikerül teljességgel; hazai viszonyaink közt pedig, midőn a politikai és gazdasági érdekek harcza, s nem utolsó helyen az úgynevezett tudós művelődés érvényesülésének nehézségei a lehangolt-ság érzetét keltik fel sokakban, kétszeres erő kifejtése szükséges, ha valamely egyesület a tudomány tiszta levegője iránt a fogékonyságot felkelteni és ápolni igyekszik. A mi társadalmunkban például ma már vajjon kit érdekel mélyebben az ó-kor szellemeivel való közvetlen érintkezés? Kicsoda érez tiszteletet elvont problémák és a tudós magányában érlelődő elmélkedések iránt? Nem a türelmes kutatások biztossága, nem a magába vonult contemplatio, nem az alkotás tiszta öröme, hanem a gyors siker, az előzők széles vállaira támaszkodó munkálkodás felel meg a közízlésnek, a mai világ folyásának.

Ez áramlattal szemben, melynek közepében élünk és dolgozunk, az irodalmi tudományoknak menedéket adó philologiai társaság a maga szerény tehetségéhez képest fontos hivatást teljesít. Van egy helyünk, egy tudományos és irodalmi organumunk, hol kizárólag philologiai kérdéseket tárgyalhatunk, s ügyet nem vetve arra, a mi körülöttünk anyagi és köznapi, zavaró ellenhatások veszedelme nélkül haladhatunk előre az igazság útján. Kutatásaink és fáradozásaink magányában biztat az a tudat, hogy vannak, kikkel eredményeinket közölhetjük; van, a ki felbuzdul törekvéseinken; van, a ki megérti s meg nem mosolyogja tudományos célzatainkat, vagy ha úgy tetszik, ábrándjainkat; van,

a kinek szíve osztozik lelkesedésünkben és szeretetünkben, melylyel az ó- és újkor szellemi kincsei iránt viseltetünk.

E lelkesedés, e szeretet a lefolyt évben sem veszett ki lelkünkéből. Mutatják ezt első sorban havi *felolvasó üléseink*, melyek még sohasem voltak oly látogatottak. Összesen 7-et tartottunk, változatos és érdekes tárgysorozattal. A magyar nyelvtudomány és irodalom körébe tartozik *Váczy János* értekezése az «Arkádiai pörről», *Illésy Jánosé* «Balassa Bálint lakodalmáról», *Veress Ignácé* «A magyar nyelvjárásokról», *Király Pálé* «Nyelvtudományunk újabb termékeiről» s *Melich Jánosé* a «Régiségekről és ritkaságokról». A modern irodalmak két dolgozattal voltak képviselve: *Lázár Béla* Baudelaire-ről és *ifj. Reményi Ede* Milton epikus hasonlatairól értekezett. Classica-philologiai tárgyakról szólt hat felolvasás: *Mitrovics Gyula* «Plinius Naturalis Historiája és a görög képirás története» című értekezését mutatta be, *ifj. Reményi Ele* Nausikaa, Dido és Desdemona alakjait jellemezte és Anakreon szerelmeiről értekezett, *Incze Béni* a görög tragédiabeli kar szerepét tárgyalta, *Hornyánszky Gyula* az aristophanesi Eirene keletkezése idejéről értekezett, *Sebestyén Károly* pedig a görög philosophiába vágó felolvasásában a Sokrates előtti philosophia kűtfőit és feldolgozóit ismertette. E felolvasások sikerét nagy mértékben fokozta a M. T. Akadémia abbeli készsége, melylyel heti üléstermék átengedte, miért e jelentés keretében is sietek hálás köszönetünket kifejezni e tudós testületnek, mely egyébként is tetemes évi segítséggel biztosítja anyagi és szellemi előhaladásunkat.

A társaság *közlőnye*, a megszabott 60 ívnyi terjedelemben jelent meg, Némethy Géza és Petz Gedeon gondos szerkesztése mellett. A dolgozótársak száma volt 53, az önálló értekezéseké 31, melyek között volt magyar irodalmi tárgyú 8, francia 3, német 4, classica-philologiai 13 és általános irodalmi 3. A hazai philologiai irodalom újonnan megjelent termékeiből 26 munkát bírált és ismertetett a Közlöny, ezenkívül 33 philologiai programmértekezést; a külföldön megjelent (francia, német és angol nyelvű) tudományos munkák közül 162-öt ismertettek tagtársaink részint a bírálati, részint a könyvészeti rovatban.

A lefolyt év történetéből fontos mozzanatként jegyezhetjük fel a rég óhajtott, több alkalommal megindított, de mindannyiszor zátonyra jutott *Tárgymutató* ügyének valahára megvalósulással kecsegtető tervezetét. Pruzsinszky János tagtársunk, ki szíves volt e fáradtságos munkára vállalkozni, valóban nagy hálára fogja kötelezni a philologia hazai munkásait e Tárgymutató elkészítésével, mely a szaktudósnak elkerülhetetlenül szükséges segédeszközü fog kinálkozni. Jelenthetem, hogy tagtársunk a munkához nemcsak hozzáfogott, hanem már jól előhaladt benne.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny eddig megjelent évfolyamainak dióhéjba szorított rövid *története* is megjelent a lefolyt évben az ezred-éves kiállítás alkalmából. A választmány a társaság első titkárát bízta meg e munkálattal, mely legközelebb az Egyetemes Philologiai Közlönyben is meg fog jelenni.

Végül, a lefolyt év történetéből külön ki kell emelnem *Ponori Thewrewk Emil elnöki beszédeinek* kiadását, melyért e helyütt is a társaságnak őszinte köszönetét van szerencsém tolmácsolhatni. E kedves könyv, melynek minden sorát részint mint tanítványok, részint mint tagtársak úgyszólván valamennyien átértük, teljes hűséggel tárja fel előttünk szerzőjének lelkesen buzdító ösztönzéseit, a tudomány munkásai iránt tanúsított meleg szívét s a philologiai módszer terjesztése körül szerzett maradandó érdemeit. Ezek az elnöki beszédek nemcsak társaságunk történetét, hanem Thewrewk Emil egész munkásságának irányát és egyttal a hazai philológiának küzdelmes térfoglalását világítják meg.

A küzdelmet immár biztosabb haladás váltotta fel, nemcsak a szellemiekben, hanem az anyagiakban is. A *pénztár-riszgáló* bizottság jelenteni fogja, hogy a lefolyt év bevételéből (minden tartozásunk kiegyenlítése után) 177 frt 21 krt viszünk át 1897-re tiszta fölöslegként. Első sorban tagtársaink áldozatkészségét és pénztárnokunknak, Cserhalmi Samunak buzgólkodását dicséri ez az eredmény, de részben előidézte tisztelt alelnökünknek, Heinrich Gusztávnak áldozatkészsége is, a ki mint mindig, most is lemondott a társaság javára az őt megillető írói tiszteletdíjakról. A társaság vagyonát gyarapította ifj. Reményi Ede 100 firtos alapítványa is.

Tagjaink és előfizetőink végső összege 1896-ban volt 659, a mi a megelőző évi létszámhoz képest 22 főnyi szaporulatot jelent. Ez eredmény fölötti örömünk tisztaságát csak az a fájó érzés homályosítja el, hogy a lefolyt évben 7 tagtársunkat: Gergye Lénárd esztergomi kath. főgymnasiumi tanárt, Grósz Jakab munkácsi állami főgymnasiumi tanárt, Krajcsovich Soma szarvasi ág. hitv. ev. főgymnasiumi tanárt, Petrovich Ferencz kir. tanácsos, nagyváradi latin szertartású kanonokot, dr. Szakal Károly pápai ev. ref. főgymnasiumi tanárt, dr. Váli Béla vallás- és közoktatásügyi miniszteri segédtitkárt és Wohlmuth Béla kolozsvári kegyesrendi főgymnasiumi tanárt ragadta ki sorainkból a halál. Buzgó és jeles tagjai voltak ők valamennyien társaságunknak, de mégis Petrovich Ferencz, mint egyike legrégibb választmányi tagjainknak, állott hozzáink legközelebb. Neki, a ki annyi ifjú nemzedékbe oltotta be az ó-kori világ szépségei iránt való szeretetet, s annyi jeles ifjú lelkében hintette el a philologiai tudományok iránti hajlandóság magvait, még élte alkonya előtt kellett letérnie e földi pályáról, s maga után hagyta a tisztelő és

szerető barátok ezreit, köztök a philologiai társaság tagjait is, kiket kimulása mély gyászszal töltött el.

Legyen nekik könnyű a reájok boruló anyaföld, mely nemcsak sírokat föld el, hanem a maga méhében új életnek, új tenyészetnek titokzatos erőit rejtegeti. Ennek az új életnek, ennek a fokozott előhaladásnak és fejlődésnek reménye int felénk hivatólag a jövő ezredéből, melynek küszöbét társaságunk egy nemzet újjongó sokaságával együtt az imént átlépte. Azzal az óhajtással, hogy a tudomány anyaföldje a jövő ezredében a philologiai társaságnak ne gyászos szemfödele, hanem győzelmi koszorúkat termő viránya legyen, társaságunk huszonegyedik évkönyvéből merített kötelességszerű jelentésemet bezárom s tudomásul vételét a közgyűléstől tisztelettel kérem.

Dr. FINÁCZY ERNŐ
első titkár.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

A Budapesti Philologiai Társaság választmánya 1896. évi november hó 11-én tartott ülésében azt a megbízást adta alúírtaknak, hogy a nevezett társaság pénztárát vegyük vizsgálat alá, és a társaság anyagi helyzetéről s a múlt évben volt bevételekről s kiadásokról, a jövő (1897-ik évi) költségvetésről, valamint a pénztárnok működéséről tegyünk az 1896. évi közgyűlésnek gondos és lelkiismeretes jelentést.

Feladatunk teljesítése végett 1897. évi január 9-ikén megjelenvén a pénztárnok lakásán, ott a felmutatott pénztári könyveket, leltárt, pénztári készletet a nagyszámu okmányokkal összehasonlítván, megvizsgáltuk és vizsgálatunk eredményéről három számadást készítettünk, a melyeket a következő magyarázatok kíséretében mutatunk be a tisztelt közgyűlésnek.

Az első számadás társaságunk pénztárának múlt évi forgalmát, az 1896. évi bevételek s kiadások havonkinti kimutatását tartalmazza, szembe állítván az eredményt az előiránnyal. Társaságunknak 1896-ban 5161 frt 83 krnyi bevétele, és 4984 frt 62 krnyi kiadása volt, tehát 1896 december 31-én 177 frt 21 kr. volt a pénztár-készlet, a mely összeget a pénztárban hiány nélkül feltaláltuk.

A második számadás, a melyet bemutatni szerencsénk van, a társaság anyagi helyzetének hű képét nyújtja egy vagyonmérleg alakjában. E szerint a társaságnak még mindig csak 1631 frt 57 krnyi tiszta vagyona van. Ez a vagyon áll a pénztárban talált készpénzből, a tavalyi 850 frtról a Hunfalvy, Budenz és ifj. Reményi Ede alapítványai

A) A Budapesti Philologiai Társaság 1896. évi bevételeinek és kiadásainak zárszámadása.

Pénztárkönyv: 56. lap 1. tételtől 127. lap 959. tételűig. — Idő: 1896. évi január hó 1-től december hó 31-ig.

Rovat	B e v é t e l		Eredmény		Rovat	K i a d á s		Eredmény	
	frt	kr.	frt	kr.		frt	kr.	frt	kr.
1	Pénztári készlet 1895. évi decz. 31-én	515	08	515	08	1	Az Egyetemes Philologiai Közlöny	2.500	—
2	Előfizetés 1896-ra	905	50	926	—	2	Némethy Géának «Ovidius szerelmek»	100	—
3	Rendes tagdíjak 1896-ra	1.405	—	1.688	—	3	Széküldési költségek	170	—
4	Rendkívüli tagdíjak 1896-ra	123	50	149	—	4	Írói tiszteletdíj	800	—
5	Előfizetési hátralék	16	80	16	80	5	Szerkesztői tiszteletdíj	200	—
6	Rendes tagdíjhátralék	400	—	448	50	6	A pénztárnok tiszteletdíja	300	—
7	Rendkívüli tagdíjhátralék	103	—	120	77	7	Egyéb nyomdai költségek	75	—
8	A Közlöny eladásából	30	—	25	42	8	Teremszolga	10	—
9	A M.T. Akadémia segélye	1.000	—	1.000	—	9	Irodai költségek	250	—
10	Dr. L. B. térítménye	80	50	—	—	10	Budenz, Humfalvi, Reményi alapítványai	200	—
11	Kamatok	20	—	62	16	11	Czimszalagok irásáért	54	—
12	Dr. Reményi Ede alapítványa	—	—	100	—	12	Különféle kiadások	30	—
13	Különféle bevételek	100	—	110	10	13	Pénztárkészlet 1896. év decz. 31-én	10	38
	Összesen	4.699	38	5.161	83		Összesen	4.699	38
								5.161	83

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőnek találtatott. — Budapest, 1896. évi december hó 31-én.

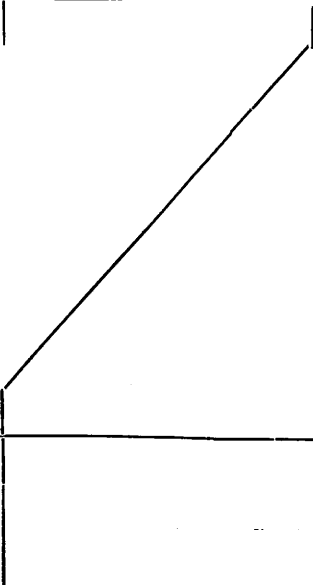
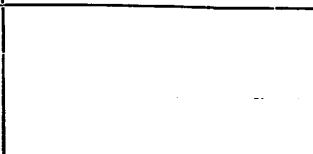
A pénztárvizsgáló bizottság:

Bermüller Ferencz.

Dr. Fündsz Ernő.

Dr. Gyomlay Gyula.

B) Vagyommérleg.

Sor- szám	V a g y o n	forint	kr.	Sor- szám	T e h e r	forint	kr.
1	Pénztárkészlet 1896. decz. 31-én	177	21	1	Franklin-Társulatnak nyitottai számla	706	09
2	Alapítványok a) értékpapirokban	1.000	—	2	Vagyommérleg	1.631	57
3	b) készpénzben	150	—				
4	Előfizetési- és rendkívüli tagdíj-határolék	165	80				
5	Rendes tagdíj-határolék	630	50				
6	A Közlöny munkái készlete	100	—				
7	Irodai felszerelés	13	65				
8	Könyvek 1896-ra	20	—				
9	Dr. L. B. ténitvénye	80	50				
Összesen		2.337	66	Összesen		2.337	66

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőnek találtatott. — Budapest, 1896. évi december hó 31-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Bernüller Ferencz.

Dr. Fündszig Ernő.

Dr. Gyónkay Gyula.

C) A Budapesti Philologiai Társaság bevételeinek és kiadásainak előirányzata 1897-re.

Rovat	Bevétel		Rovat		Kiadás	
	ft	kr.			ft	kr.
1	Pénztárkészlet 1896. évi decz. 31-én	---	1	Az Egyetemes Philologiai Közlöny nyomdai költs.	2200	---
2	Előfizetés 1897-re	---	2	Szétküldési költségek	175	---
3	Rendes tagdíjak 1897-re	---	3	Írói tiszteletdíjak	910	---
4	Rendkívüli tagdíjak 1897-re	---	4	Szerkesztői tiszteletdíjak	400	---
5	Előfizetési hátralék	---	5	A pénztárnok tiszteletdíja	325	---
6	Rendes tagdíjhátralék	---	6	Egyéb nyomdai költségek	100	---
7	Rendkívüli tagdíjhátralék	---	7	Czámszalagokért	65	---
8	A Közlöny eladásából	---	8	A szolgák jutalomdíjai	25	---
9	A M. T. Akadémia segélye	---	9	Irodai költségek	250	---
10	Dr. L. B. térítménye	---	10	Közlönféle kiadások	30	---
11	Kamatok	---	11	Pénztárkészlet 1897 december 31-én	81	51
12	Különféle bevételek	---				
	Összesen	4561		Összesen	4561	51

Budapest, 1896. évi december hó 31-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Bernüller Ferencz.

Dr. Finczey Ernő.

Dr. Gyomai Gyula.

1150 frtra szaporodott alapítványokból, a hátralékos követelésekből, melyek az 1894. és 1895. évi átlagnak most már felére apadtak, a Közlöny raktári készletének és az irodai felszerelésnek értékéből. — Az alapítványokra vonatkozólag megjegyezzük, hogy abból 1000 frt a pénztárnok által felmutatott könyvecske szerint értékpapirokba van fektetve és 150 frt a postatakarékpénztárban van elhelyezve.

Végül a harmadik számadás, melyet a választmány megbízásából a t. közgyűlésnek bemutatni szerencsénk van, az 1897. évi költségvetés. Figyelembe véve azt a már említett körülményt, hogy hátralékos követeléseink már nagyon leolvadtak, az összes bevételt 4561 frt 51 kr-ra irányoztuk elő. Ezzel szemben a kiadásokat az 1896. évi eredmény figyelembe vételével 4480 frtban állapítottuk meg. Szerkesztői tiszteletdíj fejében az eddigi csekély 200 frt helyett 400-at vettünk fel. Bármilyen forrón óhajtotta volna a bizottság az írói díjnak a felemelését is, ezt ezuttal a legnagyobb sajnálatára nem volt képes foganatosítani, mert ha tekintetbe vesszük, hogy 1896-ban 910 frt volt az írói honorárium, s hogy az eddigi 16 frt helyett legalább 24 frtot kellene ivenkint felvennünk, ez legalább 400—450 frt. költségzaporulatot okozna, ezzel szemben pedig a bevételeket a már mondott okból lehetetlen ugyan-csak 400—450 frttal emelni.

Ezekben beszámolván működésünk eredményéről, tisztelettel főkérjük a Közgyűlést, hogy a pénztárnoknak rendkívül buzgó, lelkiismeretes s fáradhatatlan kitartással párosult működéseért elismerést szavazni s neki a szokásos fölmentvényt megadni méltóztatassék.

Kelt Budapesten, 1897. évi január hó 9-én.

Dr. FINÁCZY ERNŐ s. k.

a pénztárvizsgáló bizottság elnöke.

BERMÜLLER FERENCZ s. k.

bizottsági tag.

Dr. GYOMLAY GYULA s. k.

bizottsági tag.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1897. január 13-án, a közgyűlést megelőzőleg tartott üléséről.

Elnök : Ponori Thewrewk Emil.

Jegyző : Katona Lajos, másodtitkár.

Jelen voltak : Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Bermüller Ferencz, Erdélyi Pál, Fiók Károly, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Hóman Ottó, Kempf József, Maywald József, Négyesy László, Némethy Géza, Petz Gedeon, ifj. Reményi Ede, ifj. Szinnyei József, Timár Pál, Váczy József, Vári Rezső és Volf György választmányi tagok.

1. Az 1896. december 9-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve felolvastatván és hitelesítettén, több folyó ügy elintézése után

2. Fináczy Ernő első titkár előterjeszti a kiküldött pénztárvizsgáló bizottság jelentését, melyet a választmány tudomásul vesz s ennek alapján a maga részéről megadja a pénztárnoknak a felmentvényt.

3. Pecz Vilmos ajánlatára Szabó András, székelyudvarhelyi ref. főgymn. tanárt (1897-től) rendes tagnak, Timár Pál ajánlatára Kopácsy György, budapesti bölcsselethallgatót (1897-től) rendkívüli tagnak, Petz Gedeon ajánlatára Réthei Prikkel Marián, soproni benzés tanárt (1897-től) és P. Thewrewk Emil ajánlatára dr. Kisfaludy A. Béla, egyet. nyilv. r. tanárt (Budapest, 1897-től) rendes tagoknak veszi fel a választmány.

Jegyzette

KATONA LAJOS, másodtitkár.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság 1897. évi január 13-án tartott rendes évi közgyűléséről.

Elnök : P. Thewrewk Emil, később Heinrich Gusztáv.

Jegyző: Fináczy Ernő első titkár.

Jelen voltak : Badics Ferencz, Balassa József, Bartha József, Bermüller Ferencz, Drajkó Béla, Erdélyi Pál, Fekete József, Finály Gábor, Fiók Károly, Geréb József, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Herald Ferencz, Hóman Ottó, Hornyánszky Gyula, Horváth Cyrill, Katona Lajos, Kemény Ferencz, Kempf József, Király Pál, Krausz Sámuel, Kúnos Ignác, Kuzsinszky Bálint, Láng Nándor, Lázár Béla, Maywald József, Négyesy László, Némethy Géza, Petz Gedeon, Prónai Antal, Pruzsinszky János, ifj. Reményi Ede, Roller Béla, Rupp Kornél, Schill Salamon, Sebestyén Károly, Szabó Ignác, Szilasi Mór, Szinnyi József, Szilávnits György, Szuchy Endre, Timár Pál, Váczy János, Vári Rezső, Volf György, Zimányi József, Zlinszky Aladár, Zolnai Gyula, Zombory János.

1. P. Thewrewk Emil felolvassa elnöki megnyitó beszédét (Egy. Philol. Közl. 177. l.) és a társaság XXII. évi rendes közgyűlését megnyitottnak nyilvánítja.

2. P. Thewrewk Emil hivatalos teendőik miatt távozni kényszerülven, a közgyűlés folytatálagos vezetésére Heinrich Gusztáv alelnököt kéri fel, a ki az elnöki széket elfoglalja.

3. Az első titkár felolvassa a társaság 1896. évi működéséről szóló jelentését (l. a 183. lapon), melyet a közgyűlés helyeslő tudomásul vesz.

4. Az első titkár felolvassa a pénztárvizsgáló bizottság jelentését

(l. a 186. lapon), melyet a közgyűlés örvendetes tudomásul vesz s a pénztárosnak a felmentvényt megadja.

5. A választások megejtése céljából az elnök a szavazatszedő bizottságot Király Pál elnöklete alatt megalakítja s a szavazást elrendeli, a szavazatok beérkeztéig pedig a közgyűlést felfüggeszti.

Miután a szavazatok beadattak és szabályszerűen megszámláltattak, az elnök folytatólag megnyitja az ülést. A szavazatszedő bizottság jelentése szerint a választás eredménye a következő:

Az alapszabályok értelmében ebben az évben csakis a választmányi tagok kerültek választás alá. Megválasztattak *budapesti választmányi tagokká*: Badics Ferencz (48 szavazattal), Bermüller Ferencz (47), Erdélyi Pál (48), Fiók Károly (46), Gyomlay Gyula (48), Hegedűs István (48), Hóman Ottó (48), Kempf József (47), Maywald József (48), Négyesy László (48), Pecz Vilmos (48), ifj. Reményi Ede (47), Schambach Gyula (24), Simonyi Zsigmond (47), Szinnyei József (48), Timár Pál (48), Váczy János (48), Vári Rezső (48), Volf György (48), Zlinszky Aladár (47). — Ezenkívül kapott még Geréb József 23 szavazatot, s többen 1—2 szavazatot. — *Vidéki választmányi tagokká lettek*: Bászai Aurél (48 szavazattal), Binder Jenő (48), Bódiss Jusztián (48), Bognár Teofil (48), Burány Gergely (48), Csengeri János (48), Cserép József (48), Dóczi Imre (48), Erdélyi Károly (48), Halász Ignác (48), Horváth Cyrill (47), Kacsok Kálmán (48), Kardos Albert (28), Nátafalussy Kornél (48), Pirchala Imre (48), Pozder Károly (48), Spitkó Lajos (48), Szamosi János (48), Veress Ignác (48), Zsoldos Benő (48). Kapott még 17 szavazatot Simsa Lajos, s többen 1—2 szavazatot.

6. Az elnök megköszöni a tagok szíves érdeklődését s a közgyűlést berekeszti.

K. m. f.

PONORI THEWREWK EMIL s. k.,

elnök.

HEINRICH GUSZTÁV s. k.,

elnök.

Jegyzette

FINÁCZY ERNŐ s. k.,

első titkár.

AZ «EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY» TÖRTÉNETE.*)

Az 1896. évvel lezártuk az Egyetemes Philologiai Közlöny XX. évfolyamát. E két évtized lejártaival érdemes dolognak látszik rövid visszapillantást vetni ezen irodalmi vállalat keletkezésére s megerősödésére és végig tekinteni az eddig megjelent évfolyamoknak ama sorozatán, melyek szellemi termelésünk eredményeit foglalják magukban.

Ha az Egyetemes Philologiai Közlöny egyes füzetait havonként vizsgáljuk, egyikünk se gondolná, mi minden van e folyóirat régibb köteteiben és évfolyamaiban. Apránként gyűlik a tudomány anyaga. Itt egy rövid figyelmeztetés, amott egy könyvismertetés, majd hosszabb cikksorozot, majd igénytelennek látszó apróság: együttvéve mindezek rendszerre sorakoznak s a specialista kutatónak igen nagy hasznára válhatnak. Nincsen a philologiai tudománynak egyetlen ága sem, mely a Közlöny valamelyik kötetében helyet ne kért volna a maga számára, s érdekes anyagot talál ép úgy a keleti nyelvek kutatója, mint a classica és modern philologia vizsgálója, az irodalomtörténész, a szövegkritikus, az archæologus, a történetíró, sőt nem kis mértékben a bibliographus is. S e tekintetben a régibb évfolyamokat mintha nagyobb változatosság jellemezné, mint a későbbieket; mintha közlönyünk is megérezte volna a tudományok elaprózását és megoszlását, melynek következménye némely szűkebb tudománykörök számára külön közlönyök alapítása volt.

Ez az áttekintés érezteti meg velünk igazán, mily nagy szükségünk van a már munkába vett tárgymutatóra. Bármily fontosabb

*) E cikk az ezredéves kiállításra készült s külön füzetben jelent meg. Most némileg átalakítva s a XX. évfolyam adataival megtoldva veszik a Társaság tagjai.

philologiai tárggyal foglalkozunk is, biztosak lehetünk arról, hogy az Egyetemes Philologiai Közlöny valamelyik évfolyama valahol foglalkozott vele. De ki tudná megmondani, hogy hol? Vagy végig kell lapoznunk az összes évfolyamokat, vagy lemondanunk a Közlöny adalékainak felhasználásáról, a minek munkálkodásunk határozott kárát vallaná. A ki Horatiussal akar foglalkozni, annak el kell olvasnia az Egy. Phil. Közlöny II., 457.; III., 276.; IV., 171.; VIII., 921; IX., I., 156.; XII., 447. és XVIII., 393., 490. s köv. lapjain található értekezéseket. Schillerről 16 dolgozatot olvashatunk a Közlöny hasábjain Bauer Simon, Bayer József, Heinrich Gusztáv, Karacs Teréz, Náményi T. Lajos, Pozder Károly, Schack Béla, Timár Pál, Wigand János és Zimányi József tollából. (I., 265., 389.; III., 573.; VII., 559.; 722, 1085.; VIII., 877.; IX., 167., 197., 198., 199., 850., 913.; X., 94., 409.; XII., 709.; XIV., 22.; XIX., 100.; XX., 502.). Magyar nyelvészeti dolgozat — daczára egyéb idevágó folyóirataink párhuzamos munkásságának — nemkevesebb, mint 36 találkozik a 19 évfolyamban és a két pótkötetben.*) E példákat a végtelenségig megszoríthatnám;

*) Ime itt következik lajstromuk: *Balassa József*: Arany János, mint nyelvész (XVII., 328.); *Barbarics L. R.*: A határozók tanához (IX., 569.) A «kész» és «egész» mondatnani sajátosságai (XII., 282.); Néhány műveltető ige személyragozása (XV., 764.); *Brassai Sámuel*: A magyar szórend kérdéséhez (XVI., 238.); *Fialowski Lajos*: Honosodó idegen szók írásáról (XIII., 537.); *Findly Henrik*: Monnó (X., 699.); *Hunfalvy Pál*: A magyar folyó és helynevek (IV., 586.); *Király Pál*: Még egyszer a «fordul elő» (VIII. 844.); *Kunos Ignác*: Népetymologia a tulajdonnevekben (VII. 436.); *Markovics Sándor*: Az ugor nyelvek elágazása (III., 18., 188., 270.); *Mészáros Ferenc*: A tájszó mivolta (VIII., 30., 185.); *Patrubány Lukács*: Csörege, csöröge (IX., 811.); *Pruzsinszky János*: Horatius-e vagy Horác (XIII., 561.); *Riedl Frigyes*: Simonyi kis nyelvtana (VI., 573.); *Simonyi Zsigmond*: Baldi szótárákájához (V., 115.); Különböztetés (V., 220.); A «pedig»-gel kapcsolt mondatok (V., 521., 783.); A határozók jelentésbeli változásai (XII., 168.); *Steuer János*: Tájékozás a magyar nyelvrokonság kérdéseiben (IX., 402., 554.); Hold (X., 412.); Turul vagy karvaly (X., 412.); *Takács István*: Van-e a magyar névszónak ú. n. teljes töje (XII., 536.); Egy nagy magyar nyelvtan ügyében (XIII., 111.); Az idegen szók hangrendjéhez (XVII., 745.); *Teza Emil*: Baldi magyar-olasz szótárákája (V., 101.); Szolgafa (XII., 91.); *Túri Mészáros István*: Tájszótár-Mutató (XIII., 52.); *Túry József*: Az ugor-magyar theoria (VIII., 131., 295., 416.); *Veress Ignác*: Az alanytalan mondatok a magyarban (XVI., 636.); Van alak- és mondatnana (Pótk. II., 122.); Az igeműszavak a magyarban (VI., 201., 323., 398.); *Vizoly Zakariás*: Erdély helységneveinek magya-

újabb és újabb bizonyítékokkal igazolhatnám, mily tudományos kincs rejlik a Közlöny eddigi köteteinek összességében.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny 20 évfolyamában, és 2 pótkötetében 849 önálló tudományos cikket, értekezést és dolgozatot találunk, melybe sem a vegyesek rovata, sem a könyvismertetések és bírálatok nincsenek beszámítva. E 849 cikk közül 366 tartozik a classica-philologia körébe; a többi 483 értekezés a magyar, német, francia, olasz, angol, szláv nyelvek és irodalmak, a keleti nyelvek, az összehasonlító nyelvészet, általános nyelvtudomány és irodalomtörténet stb. kérdéseivel foglalkozik. E 849 cikk összesen 340 író tollából került, kiknek névlajstromát e cikk végéhez csatoltam. Alig van a hazai nyelvészet és irodalomtörténet tág mezején kiválóbb író s tudós, kinek neve e sorozatból hiányzanék. Az elhunytak közül elég Ábel Jenőt, Arany Jánost, Ballagi Mórt, Budenz Józsefet, Csiky Gergelyt, Greguss Ágostot, Hunfalvy Pált, Szabó Istvánt és Szarvas Gábort említenem.

De nemcsak értekezésekkel, tudományos kérdések módszeres feldolgozásával tett a Közlöny kétségtelenül jelentékeny szolgálatot, hanem a hazai philologiai irodalom termékeinek ismertetésével és bírálatával is. Dolgozótársainak ebbeli munkássága a régi évfolyamok szerény kezdetei után évről-évre mind nagyobb méreteket öltött, s mind jobban iparkodott a tárgyilagosság és tisztult kritikai módszer magaslatára felemelkedni. Az Egyetemes Philologiai Közlöny akkor, mikor még gyermekéveit élte, ifjonti hévvel, nem ritkán személyes élő kirohanásokkal teljesítette bíráló tisztét: így van ez majdnem minden fiatal irodalmi vállalatnál. Később lassanként lecsiszolódtak a bántó szögletek és élek. A szerkesztők delecturja, az általános irodalmi és tudományos közszellem emelkedésének jótekonny hatása, a «suaviter in modo, fortiter in re» elvül kitűzése szemlátomást nagyobb tért hódítottak. Sokat tett a választmánynak a nyílttéri meddő perlekedések megszüntetésére irányuló határozata is. A XV-ik évfolyamban még 12 nyílttéri mérkőzésnek voltunk tanui. A XVI. évfolyamtól kezdve már megszűnt ez az áldatlan rovat, hitem szerint nem nagy kárára a tudománynak.

rázatához (VI., 15.); *Whislocki H.*: Magyar szók az erdélyi százszok nyelvében (IX., 364.); *Zoltai Gyula*: Defectivumok a magyar nyelvben (XV., 1049.).

Mindössze 1029 hazai philologiai művet ismertetett fennállása óta a Közlöny; ezek közt volt 469 classica-philologiai és 560, többnyire modern nyelvek és irodalmat körébe vágó mű. Az 1029 ismertetett munkához számítottam azt a 429 programmértekezést is, melyet közlönyünk munkatársai a 1882-ik évtől kezdve a folyóiratnak erre a célra rendelt s tudományos irodalmunkban majdnem egyedül álló külön rovatában megbíráltak, kiváló figyelemben részesítve középiskolai tanáraink munkásságának ezt a nem ritkán igen becses részét is, melyre azelőtt ritkán vetett ügyet a kritika. A külföldi művek ismertetését a szerkesztőség színtén mindenkor fontos feladatának ismerte, bár kezdetben s később is jó sokaig hiányzottak a célra vezető eszközök. Eleinte inkább a véletlen határozta meg, mily külföldi műre kerüljön a sor; csak legújabbban mutatkozik ebben az irányban is haladás. Az ismertetett külföldi művek száma 1147.

Mellőzve a Vegyesek rovatát, melyben nem egy érdekes apróság és részletes adalék találkozik, s röviden utalva arra a számos költői műfordításra, melyekkel munkatársaink a régibb évfolyamokat gazdagították, csak még a Közlöny könyvészeti részeit érintem. E tekintetben folyóiratunk nélkülözhetetlen segédeszköze a philologusnak. Bartal Antal alapvető székfoglaló értekezésének folytatását és kiegészítéseit a Közlöny relativ teljességgel tartalmazza. Hellebrant Árpád pontos és fáradságos összeállításai nélkül, melyek az 1886. évfolyamtól kezdve rendszeres sorozatban kapcsolódnak egymáshoz, a philologiai kutatás hazai irodalmát alig lehetséges a maga teljességében felhasználnunk és áttekintenünk.

E rövid elmefuttatás is megmutathatja, hogy folyóiratunk sokfelé elágazó céljához képest mindenkor iparkodott hasznos támogatója lenni philologusaink komoly munkálkodásának. A Philologiai Társaság anyagi ügyeinek jobbrafordulása külsőképpen is gyarapította a Közlöny hasábjainak számát, mert míg az I. évfolyam 32 nyomtatott ívvel indul meg, a XX. kötet már 60 ívvel zárul.*)

*) I. évfolyam: 32 ív; II.: 34 ív; III. 41½ ív; IV.: 47 ív; V.: 53 ív; VI.: 58 ív; VII.: 72½ ív; VIII.: 64 ív; IX.: 47 ív; X.: 65½ ív; XI.: 50 ív; XII.: 53½ ív; XIII.: 53 ív; XIV.: 56½ ív; XV.: 70½ ív; XVI.: 51½ ív; XVII.: 50 ív; XVIII.: 60 ív; XIX.: 55 ív; XX.: 60 ív.

Az egyetemes Philologiai Közlöny megteremtése új lelket lehelte a Budapesti Philologiai Társaságba is, mely hivatalos közlöny híján mindaddig csak árnyékeletet élt. Elnökünk, Ponori Thewrewk Emil érezte, hogy csakis szakközlöny kiadása s ennek révén a hazai philologia munkásainak egy erős és állandó szellemi kötelékbe egyesítése mentheti meg a társaságot a dicstelen kimulástól, melynek eleje nézett. Az 1876. év október 15-én az egyetem központi épületében levő görög philologiai múzeumba híttá meg mindazokat, kiktől az eszme támogatását várhatta, s a tanácskozásban Telfy Iván, Hatala Péter, Mayr Aurél, Heinrich Gusztáv, Bászeli Aurél, Pasteiner Gyula és Bálint Gábor vettek részt. Sajnálatosnak tarthatjuk, hogy ezen értekezlet lefolyásáról és megállapodásairól semmiféle feljegyzésünk nincsen; de már november 8-án a Budapesti Philologiai Társaság ülésén az elnök «a budapesti tudomány-egyetemi tanárok szerkesztése mellett a jövő 1877. év elejétől megjelenő Egyetemes Philologiai Közlönyről» értesíthette a tagokat. A mondott év január havában csakugyan meg is indul a folyóirat Ponori Thewrewk Emil és Heinrich Gusztáv egyetemi tanárok szerkesztése mellett. Hozzájuk csatlakozott 1887-ben harmadik szerkesztőnek Ábel Jenő, s ennek 1890-ben történt gyászos kimulása után Némethy Géza. Csak az 1891. év végén, a XV. évfolyam befejezésével léptek vissza Ponori Thewrewk Emil és Heinrich Gusztáv a tényleges szerkesztéstől, miután már biztosítva volt a Közlöny szellemi és anyagi fejlődése, s miután a szerkesztésben állandó hagyományos szellemet sikerült megteremteniök; most már aggodalom nélkül bízhatták a megkezdett mű folytatását fiatalabb erőkre. Innentúl a mai napig a nevezett egyetemi tanárok közreműködése mellett Némethy Géza és Petz Gedeon osztoznak a szerkesztés nem könnyű munkájában, követve azt az irányt, melyet az alapítók kijelöltek. Mig Ponori Thewrewk Emil főleg a kezdet nehézségeinek legyőzésével szerzett magának soha nem múló érdemeket, addig Heinrich Gusztáv és később Ábel Jenő a már megindult folyóirat irányításában, színvonalának fokozatos emelésében, a szerkesztés lelkiismeretes szigorúságában adták számtalan jeleit odaadó buzgóságuknak és folyóiratunk jövője iránt érzett meleg érdeklődésöknek.

Az 1889-ik évi pótkötet 26 ív; az 1890-ik évi 33 ív. — A VII. és XV. évfolyamok abnormis túllépéseit pénztárunk sínylette meg.

Hosszúra nyúlnék ez áttekintő ismertetésem, ha töviről hegyire felsorolnám mindazokat az apró bajokat, melyekkel a Közlöny szerkesztőinek, kivált az első években, meg kellett küzdeniök. Nem utolsók ezek között a technikai és anyagi bonyodalmak. Alig hogy bevégezte a Közlöny fennállása második évét, már visszavonult első kiadója, a Weissmann testvérek czég. Más kiadó és nyomda után kellett látni. A kiadást elvállalta Knoll Károly akadémiai könyvtáros; a nyomtatást a m. kir. egyetemi nyomda. De már rövid egy év után ez a módozat sem bizonyult czélszerűnek; s 1880-ban a Franklin-társulattal alkudtunk meg, melynek nyomdája azóta kifogástalan ízléssel és pontossággal állítja elő a Közlöny füzetait. — Az első években egyáltalán nem lehetett szó rendszeres írói díjakról. Lelkesedésből dolgoztunk legtöbbször. Nem is lehetett másképp, mikor még 1881. évi február 9-én is azt jelenti a pénztárnok, hogy a tagok száma 70, az előfizetők száma 66. Még 1882. évi február havában is csak annyira vihettük, hogy minden füzetre 30 frt átalányt vetett ki a választmány írói tiszteletdíj czímén, s ebből a szerkesztők azoknak fizettek, a kik igényt tartottak rá. Csak 1882. évi decemberben hozhatta a társaság azt a határozatot, hogy az 1883. évtől kezdve a dolgozótársak munkálatai rendszeresen és állandóan díjaztatnak.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny szerkesztői és munkatársai megnyugvással tekinthetnek vissza a folyóirat történetére. Két évtized alatt hosszú sora a szellemi munkásoknak fáradozott színvonalának emelésén és tartalmának gazdagításán. E folyóirat szolgált első küzdő teréül s később közlönyéül sok kiváló philologusoknak, különösen a classica és a modern philologia területein munkálkodóknak, kik kutatásaik eredményeit más szaklap hiányában csakis itt tehették közzé. Egész kis iskolája nevelődött a szaktudósoknak, kik a Közlönyben aratták első sikereiket s itt edzették meg kutató, bíráló és értekező erejüket. Ez a folyóirat volt az az őrszem, mely a hazai philologia termékeit mindenkor éber figyelemmel kísérte, s igaz érdeme szerint értékelte; a kiváló jelenségeket hírré tette, a hézagokat és hiányokat az ügy szeretetéből feltárta. Habár szerényebb körben és csekélyebb eszközökkel, de mindig őszintén és lelkesen iparkodott e szakfolyóirat az igaz tudományt terjeszteni, s a tudományos módszer meghonosításához a maga részéről is hozzájárulni.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1877—

1896. *) : Ábel Jenő, Acsády Ignác, Angyal Dávid, Arany János, Asbóth Oszkár, Babics Kálmán, Badics Ferencz, Bakonyi Emil, Balassa József, Balásy Dénes, Bálint K. József, Ballagi Aladár, Ballagi Mór, Balogh Ármin, Baló József, Bánóczy József, Barabás Ferencz, Baráth Ferencz, Barbarics L. Róbert, Bárdos Remig, Baróti Lajos, Bartal Antal, Bartha Döme, Bartha József, Bartos Fülöp, Bászai Aurél, Bauer Simon, Bayer József, Becker Fülöp Ágost, Becker Nándor, Beksits Ignác, Beliczay Jónás, Bellaagh Aladár, Beöthy Zsolt, Berghoffer József, Bergmann Ágost, Binder Jenő, Bleyer Jakab, Bódiss Jusztián, Bodnár Zsigmond, Bognár F. D., Bognár Teofil, Böhm Károly, Boros Gábor, Borovszky Samu, Bosán Ede, Böszörményi János, Branisce Valér, Brassai Sámuel, Budenz József, Burány Gergely, Burián János, Csaplár Benedek, Csapó G. Antonin, Csengeri János, Cserép József, Cserhalmi Samu, Csetneki Elek, Csicsáky Imre, Csiky Gergely, Czambel Samu, Czeckó Antal, Czirbusz Géza, Danielovics Kálmán, Danka Placíd, Demek Győző, Dengi János, Dóczy Imre, Endrei Ákos, Erdélyi Károly, Erdélyi Pál, Ernyei István, Erődi Béla, Exner Győző, Felsmann József, Ferencz Valdemár, Ferenczy József, Ferencz Pető, Fialkowsky Lajos, Fináczy Ernő, Finály Gábor, Finály Henrik, Findura János, Fiók Károly, Fischer Gyula, Fischer Ignác, Fludorovics Zsigmond, Fodor Gyula, Fröhlich Róbert, Fülepi Imre, Gajári Lajos, Gärtner Henrik, Gennetz Arvéd, Geréb József, Gergely Károly, Góbi Imre, Goldziher Ignác, Greguss Ágost, Griesbach Ágost, Groch Román, Grósz Jakab, Grubiczy László, Grünfeld Fülöp, Gyomlay Gyula, György Lajos, Háhn Adolf, Halász Ignác, Hampel József, Haraszi Gyula, Hatala Péter, Havas Adolf, Hegedüs István, Heinrich Alajos, Heinrich Gusztáv, Heinrich Károly, Hellebrant Árpád, Heller Izor, Herrmann Antal, Herzl Mór, Himpfner Béla, Hittrich Ödön, Hofer Károly, Hoffmann Frigyes, Holosnyay Irén, Hómann Ottó, Hornyánszky Gyula, Horvay Róbert, Horváth Cyrill, Hunfalvy János, Hunfalvy Pál, Illéssy János, Incze Béni, Irmei Ferencz, Jakoblovics Lajos, Jancsó Benedek, Jesze Károly, József főherceg, Kalmár Elek, Kanyaró Ferencz, Kanyurszky György, Kapossy E. J., Karacs Teréz, Kardos Albert, Kassai Gusztáv, Katona Lajos, Kálmán

*) Az egyes évfolyamok és pótkötetek elején olvasható összeállító sokból készült jegyzék.

Farkas, Kárffy Titusz, Kecskeméti Lipót, Kelemen Béla, Keleti Vinceze, Kemény Ferencz, Kemény Lajos, Kempf József, Kerekes Ernő, Kégl Sándor, Király Pál, Kircz Jakab, Kircz József, Kispál Mihály, Kiss Albert, Kiss Gábor, Kiss Ignác, Kohlbach Bertalan, Koltai Virgil, Komáromy Lajos, Kosztka Viktor, Kont Ignác, Kovács Aladár, Kovács Péter, Kováts S. János, Krajcsóvics Soma, Krausz János, Krausz Sámuel, Kulcsár Endre, Kúnos Ignác, Kuzsinszky Bálint, Kvacsala János, Latkóczy Mihály, Lázár Béla, Lázár István, Lehr Vilmos, Lichter Gyula, Liska János, Loósz István, Mailand Oszkár, Major Károly, Malmosi Károly, Marczali Henrik, Markovics Sándor, Marusák Pál, Matirkó Bertalan, Matskássy József, Maurer Mihály, Mayr Aurél, Maywald József, Márki Sándor, Máthé György, Melich János, Mészáros Ferencz, Mészáros István, Mészáros Lajos, Miháltz Ödön, Miskolczy Károly, Mitrovics Gyula, Moravcsik Géza, Moravszky Ferencz, Mócs Szaniszló Gyula, Mráz Elek, Muller H. O., Munkácsi Bernát, Nagy Sándor, Nagy Zsigmond, Naumann Ernő, Náményi T. Lajos, Negovetich Artúr, Négyesy László, Némethy Géza, Ónossy Mátyás, Pacher J. D., Pap Ferencz, Pap Károly, Pápay József, Pasterner Gyula, Patrubány Lukács, Pauer Károly, Pecz Vilmos, Pekár Károly id., Pesty Frigyes, Petrovich Ferencz, Petz Gedeon, Pécsi István, Pirchala Imre, Piukovics Gábor, Posch Árpád, Pollák Miksa, Pozder Károly, Prónai Antal, Pröhle Vilmos, Pruzsinszky János, Putnoky Miklós Radó Antal, Ralovich Lajos, Reibner Márton, Reményi Ede ifj., Récesy Viktor, Ribáry József, Riedl Frigyes, Rosenstein Mór, Róna Béla, Rózsa Béla, Rudnyay Kálmán, Rupp Kornél, Saissy Amadée, Samu Ferencz, Schack Béla, Scheiner András, Schill Salamon, Schmidt Attila, Schmidt Márton, Schneeberger Nándor, Schreiner Márton, Schuber Mátyás, Schuchardt Hugó, Schullerus Adolf, Schwarz Ignác, Schwiedland Jenő, Sebestyén Gyula, Sebestyén Károly, Simon J. Sándor, Simon Lajos, Simonyi Zsigmond, Soly mossy Sándor, Spiegler Gy. V., Spitzkó Lajos, Strausz Salamon, Steuer János, Szabó Iván, Szabó István, Szamosi János, Szamota István, Szarvas Gábor, Szathmáry József, Szász Károly, Szemák István, Szeremlei Barna, Székely Ferencz, Székely István, Székely Salamon, Szigetvári Iván, Szilasi Mór, Szilágyi István, Szinnyei József id., Szinnyei József ifj., Szomaházy István, Szongott Kristóf, Szűcs Lajos, Takáts István, Tamaskó István, Télfy Iván, Theisz Gyula, Thewrewk Aurél, Thewrewk Árpád, Thewrewk Emil, Timár

Pál, Tolnai Vilmos, Tóth Kálmán, Török Károly, Travnicsek Hubert, Túry József, Varga Bálint, Vargha Gyula, Varjas István, Váczy János, Váli Béla, Vári Rezső, Várkonyi Endre, Várnai Sándor, Vende Ernő, Veress Ignác, Versényi György, Vécsey Tamás, Vietórisz József, Vizoly Zakariás, Volf György, Vozári Gyula, Wagner Lajos, Waldapfel János, Weber István, Werner Adolf, Wertner Mór, Weszely Ödön, Wigand János, Wliskoeki Henrik, Wolf Károly, Ziehy Antal, Ziehen Gyula, Zimányi József, Zlinszky Aladár, Zolnai Gyula, Zoltvány L. Irén, Zsoldos Benő.

Dr. FINÁCZY ERNŐ,

a Budapesti Philologiai Társaság első titkára.

ARISTOPHANES MADARAI ÉS A COMOEDIA ANTIQUA.

Marathon, Salamis, Mykale: az emberiség emlékezetében ez örökre áldott nevek, a polgárosodás, a szellem diadalának e dicső helyei azt a *maroknyi népet*, mely a kis *Hellast* lakta, a hazaszeretet, a közjóért való önfeláldozás, a szabadság *klasszikus*, minta népévé emelték. Meg kellett feszíteni minden ideget, meg kellett aczélni minden akaratot; a politikai *lángesz*ek egész csoportjára volt szükség, hogy az az igazság *reveláltassék* a világnak, hogy a szellem *többet ér* a physikai erőnél, a szabadság *erősebb*, mint a durva jogtalanság, a bitor rablás. A görög hazaszeretet herosainak, egy *Leonidas*, egy *Kimon*, egy *Miltiades*, egy *Themistokles* önzetlen önfeláldozása nélkül ez igazság nem *revelálódik*. Lett legyen a görög nép a *költészet és művészet* mestere: aligha gyakorolja a *késő* századokra azt a *förlényt* a politikai érettség ama meglepő vívmányai nélkül, melyek a perzsa hódítás feltartóztatását eredményezték *kifelé* és a szellemek szabad köztársaságát *befelé*. Óvakodom a hellén nép dicsőítésében *tulzásba* menni: e kicsiny *maroknyi* népnek *végzetes* hibái, fogyatkozásai voltak; végzetes gyengesége utoljára e dicső földet rabigába hajtá: de az tagadhatatlan, hogy *lángeszű* nép volt: lángész minden nyilvánulásában: az, ha eszmék vitatásáról, az eszmék föltalálásáról; az, ha eszmék valószínűsítéséről; az, ha az akarat csodáiról; az, ha az érzés hevéről, rajongásáról, merész szárnyalásáról volt szó. Alig van az egy *socio-*

logián kívül tér, melyen a görög szellem, ha egyszer megkísérlette erejét, csodákat: a *szellem csodáit* véghez nem vitte volna.

E szellemnek *par excellence* kinyomata, képviselője: az *attikai szellem* volt. Szabad demokrata intézményei az *egyén* érvényesülését megengedték: így természetesen létrejött mindaz, mi *tudomány, művészet, politikai* intézmény tekintetében *szép és magas* létezik. Csak fájdalom: e maroknyi nép *kimeríté* erejét, hogy *megvédje* kulturáját, szabadságát; e maroknyi nép a szellem virányain megszedett mézzel *jobban megtölté* az ő szeretett méhkasának: *Athennek* lépsejtjeit, sem hogy ne hívta volna *hivatlan* élvezetre előbb az értelmetlen tömeget, aztán az irigykedő szomszéd államokat és végre a hódító rómaikat. Legkedvesebb íróit, egy *Xenophont*, egy *Platót*, egy *Sophoklest* nem hiába hívta az atheni nép: *attikai méhnek*: a *Hymettos* virágaiból szedett mézet most az *egész* világ élvezi . . . de a méhészet *régi* formájában *rabló* gazdaságot folytatott a világ és *megölte* vagy legalább hosszú-hosszú időre *elbódította* a méhet. Nem hiába ábrázolta e népet kedvelt vígjátékírója *Aristophanes* darazsak képében; *fulánkját* érezzük, de . . . a fulánk viselője a szűrásba . . . *belehalt*.

A *szomorú* játék komoly Múzsája, a *lyra Polyhymniája* csak fenkölt lelkesedésre hangolhatja a *modern* kor gyermekét, de a ki e szellem meghasonlását, a saját szabad intézményeinek fegyvereit *önmaga* ellen fordító, kinos meghasonlásban legtermészetesebb szövetségeseit szétmarczangoló, a nagy elődök örökén *buja* és *gondatlan* élvszomjúsággal czivakodó, marakodó, az *erkölcsi süllyedés* lejtőjén feltartóztathatatlanul alárohanó *atheni* népet akarja bemutatni, a *vígjáték játszi muzsáját* hívja kalauzúl. Szomorú ellenmondás! Az erkölcsi zürzavar salakos, iszapos szennyes folyamában tükrözik vissza ugyanaz az *Athen*! És minő *Athen*! Mivé válik 50 évi fénykor után, mely a kivívott szabadságra következett, *Perikles* lángeszű kormánya után, mely az *egynek* akarátát az összeség akarátává emelte, és pedig ép a *szellem* fegyverével: az ékesszólás hatalmával; az egységet teremte meg: az atheni szellemet *egy világ* központjává emelte, mely kedvezett az egyéni szabadságnak, mert a *szellem* uralmát állította föl, de ügyes *taktikával* a szövetségek alkotása által a *hatalom*, a *gazdagság*, a *bőség* földjévé tette a kis Athent és nagyszabású templomok, szobrok, kikötők, falak, utcák, színház, gymnasiumok, középületek létrehozása által e népet a maga szellemének *bámulatos* kifejtésére,

sokoldalú tehetsége érvényesítésére sarkalá! Csupa fény, csupa művészet! Az *Olympus* szállt a földre. *Athene Promachos* dárda-hegyének aranya messze csillogott a tengeren: azon a tengeren, mely *Athen* nagyságának alapja volt, melynek közepén mint egy *boldog* sziget úszott a *görög föld*

A *lángeszű* nép a lángeszék izgatag természetével követte el a politikai botlásokat. A *nagyok* után jöttek a *törpék* és pedig fokonyként kisebbek. *Kleon* már a *Perikles* által reformált alkotmány keretében, habár nem is jellemtelen és *Amphipolis*nál tanúsított magaviselete, hősies halála által még elkövetett hibáiért is bűnhődött és az *újabb* történelmi felfogás által mentegedett népvézér: már *nagyban* ásta alá azt a fölényt, melyet *Athen* gyakorolt. *Alkibiades* lángeszű, de lobbanékony, hiú jelleménél fogva, mely őt egész *városa elárulásáig* ragadta, habár hazaáruló soha sem bírt lenni: a helyett hogy a *szabad* intézmények alapján mind *ochlokratikusabb* jelleget öltött atheni népuralommal szemben az *államférfiúi* erély és akarat uralmát egyensúlyba hozta volna, a *rad* szenvedélyeket engedte felülkerekedni. Hiszen nem hiában jelent ő meg *Plato Symposion*-jában (pag. 212. D.) *ittasan, hetairák* kíséretében, hogy ott tartsa a szellemől duzzadó *fenséges* beszédet, az érzeki hév és szenvedély mámorába merítve lelkünket, mikor *Sokrates* iránti rajongását ecseteli. Egy *Alkibiades*, ki *Demeter* mysteriumait elárulta: miként birta volna a *politikai bölcsesség* kulcsát, habár a *diplomacia* kétszínű játékát sikeresen űzte? Az a *torzrajz*, melyben *Aristophanes* a nép kegyéért versengő, de a népet zsebelő *Hurkást* teszi *Kleon* ellenében, kit *Demos*, tehát a nép szolgáljaként szerepeltet: ha mindjárt egy aristokrata klikk boszúját lihegné is, mégis oly *találó* vonásokat tüntet föl, melyek az atheni népuralom erkölcsi satnyulását ugyancsak érzetik. De azért nem kell felednünk, hogy *Athen* közszellemének 90 év múlva: a *khaironeiai* csata után is volt annyi épsége, hogy egy *Lykurgos Leokrates* ellen pört indíthatott azon a címen, hogy hazáját ennek gyászában odahagyta. Ugyane föld szült egy *Demosthenest*, egy *Lykurgost*, egy *Hyperidest*, ugyane föld nevelte *Plato* feddhetetlen jellemét, fenkölt moráljának megfelelő *fenséges* életet folytatnia engedé: hol találónk meg a legmagasabb transcendentalis világban is *Plato* derűjét, mint az átlátszó görög légkör ragyogó *ætherének* mélységeit, ha kiveszett volna minden fény *Attika* földjéről?

Nem, az attikai ég *tündöklő* fénye nem vészett el egészen.

De azon korszak, melynek *torzképét* tükrözi vissza egy lángesz, kit Goethe*) «*den ungezogenen Liebling der Grazien*» nevezett: szomorú korszak, a pillanatnyi benyomás csakugyan a teljes fölbomlás gondolatát ébreszthet. Egy elkényeztetett, hiú, hajlítható és önző csöcselék haszonleső népszónokok kezébe jutva megindult a lejtőn, mely a *világtörténet* tanusítása szerint, végbukáshoz vezet lejtő: a vádaskodás, rágalmazás, a vallástalanság, a léha élv-sóvárgás, a gondtalan fényűzés, a *test* és *szellem* minden kicsapongásának lejtőjén indult meg. Ama fenséges tükör, melyet *Herodotos* történeti műve képvisel, melyben a diadalmas *Athen* arcza úgy tündököl, mint *védistenasszonyának* képe: a peloponnesusi polgárharcz dühében széttörött a *széttört* darabok többé nem az egész Athent, de egyes vonásokat; nem teljes alakot, de ezer fénytörés által bizarrá tett, vagy ha úgy tetszik, egy *vájt üveg* torzító hatása alatt széttörött képet tükrözött vissza. E tükör *Aristophanes* kezében van. Mintha kopasz fejét, vigyorgó arczát látnók a háttérben (mint *Kaulbach* híres festményén). És mégis: e kép bármily torz, egyes vonások bármily visszataszítók, az erkölcsi aljasság, a léhaság százalmas kisszerűségeiből van egybeállítva, e képen mégis ragyog a szellem fénye.

Nem találhatunk *jellemzőbb* bizonyítékot *Athén* népének lángeszű volta mellett, mint az *Aristophanes* vígjátékaiban visszatükrözött eme torzképet. És *Aristophanes* költészetének összes alkotásai közt nem talállok jellemzőbbet az *attikai* szellem könnyű, szabad, felszárnyaló sajátságára nézve, mint ennek azt a vígjátékát, mely a *világköltészet legszebb* darabjai közé tartozik, melyhez fogható még csak a *Szent Iván éji álom*. Hiába áradt ki az utca salakja, az elvadult okhlos szennyje, sara: e sáracsatorna bűzhödt folyadékába mártja meg szárnyát a költő; és benne mártja meg szárnyát az önmagát szemlélő, önmagát megvető, önmagát sze-

*) *Die Vögel* (Nach dem Aristoph.) Epilogjában:

«Der Erste, der den Inhalt dieses Stückes
Nach seiner Weise aufs Theater brachte,
War Aristophanes, der ungezogene
Liebling der Grazien.»

És bocsánatot kér a költő, ha egyet mást *hibázott* volna, de nagy *salto mortale Athenből Ettersburg-ba* jutni. — Az élcezel úgy vagyunk mint a sebekkel: nem lehet mindig a *kiszabott* mértéket megtartani.

Sämmtl. Werke. Stereotyp kiad. *Teschen, Lápce* 297. l.

rető *atheni szellem*: de azért nem sülyed el: szárnya van és repülni tud. *Hugo Viktornak* van egy gyönyörű költeménye, melyben írja egy imádkozó hölgynek, hogy ne féljen, míg imádkozni tud, mert addig úgy van mint a madár, mely a legvékonyabb, leghajlottabb ág hegyén is gondtalanul himbálódzik, nem fél, hogy az ág letörik és ő földre zuhan, mert tudja, hogy szárnya van. Így vagyunk *Aristophanes*-szel: hiába sodor minket a sülyedt erkölcsök gyalázatos posványába: de a *Békák* dala harmoniává csendül össze; a köznapi gond, a gyászos napok terhe, a romlott politikai élet fatális nyomása alatt nem görnyed össze e szellem... Midőn *Athen* légköre tikkasztó, a környezet iszapja aláhuz és lealáz... lendül a költői képzelem, lendül a szellem szárnya és elmegyünk a *Madarak fényvilágába*: lerázzuk azt, mi a föld sarából lelkünk szárnyára tapad... víg kacajjal fogad a képzelem csodás világa és halljuk a madarak karának zengzetét: trioto, trioto frity; tyio-tyio-tyio-tyio-tyio... és feledjük a peloponnesosi háború borzalmait. — A szellemet nem lehet elnyomni, mert a szellemnek szárnya van. E szárny legmerészebb röptét *Aristophanes Madaraiban* találjuk meg.

I.

Az atheni *demokraczia* nélkül nem lehet megérteni azt a költői műfajt, melyet a grammatikusok *comoedia archaea* vagy *antiqua*-nak neveznek, melynek Rómában a *Lucilius* satirája felel meg. E vígjáték szabad intézmények oltalma alatt keletkezett. De kétféle szabadság van: *politikai* és *szellemi* szabadság. Lehet politikai szabadságot képzelni szellemi szabadság nélkül: gondoljunk csak *Angliára* az angol forradalom korában. Megfordítva lehet szellemi szabadságot gondolni politikai szabadság nélkül: gondoljunk *Voltaire* korára, midőn a francia salon, az *encyclopaedia* tartózkodás nélkül szabadságot élvezett; de hát volt-e politikai szabadság? Szabad volt gúnytárgyává tenni a legszenvedőbb vallásos hagyományokat, emlékeket, hiszen *Voltaire* La Pucelle-ben a honfiúi és vallásos kegyelet megdicsőült alakját: az *Orleansi* szüzet tette nevetségessé, úgy hogy egy német, egy protestáns író *Schiller* emelte föl ismét. Bezzeg újabb időben a hazafias nevelés szempontjából ugyancsak *fényes* alakká emelkedett, mint ez *Lacombe*: La Patrie című kitűnő művében olvasható.

Athenben *mind a két szabadság* megvolt: a politikai és a szellemi szabadság; ugyanis a közélet absorbeálván a szellemeket, a széles politikai szabadság egyszersmind szellemi szabadság volt. De járult még a szellemi szabadság teljességéhez az ünnepi *jókedv*, a nyelvet és gondot oldó *Lyaios* = Dionysos, a ludus valódi istene által ébresztett és általa fokozott *csapongó öröm*, *mámoros önfeledtség szabadsága*. Mint Rómában *Saturnalia* ünnepén az urak vendégelték meg szolgálkat és jogot adtak nekik, hogy szabadon fejezzék ki azt, mi szívéket nyomja: úgy Athénben a *szüreti* ünnepek vagy a mi farsangunknak megfelelő *Lenaia* (sajtóünnep *Anthesterion* hóban = február hóban): alkalmat adtak egy teljes *politikai* szabadság legkörében felnőtt, az elme finom játékaihoz hozzászokott nép *mámoros öröme* kitörésére és e *jókedv* a maga *parrhesiáját* érvényesítette a lehető *legteljesebb* mértékben. Az *attikai* sőt élvezte a közszellem, hogy megóvja a poshadástól. A vidék előbb kezdte meg a maga Dionysia ünnepét: *december-januárban* folytak le a *Διονύσια τὰ κατ' ἀγρούς*; *Aristophanes* Ach. 501. sorából: *αὐτοὶ γὰρ ἐσμὲν οὐκ Ἀθηναῖοι ἀγῶν, κούπω ξένοι πάρεσιν*: kitűnik, hogy ez ünnep Athenben még nem vált oly országos jellegűvé, milyenné az új drámák ünnepélyes versenye folytán váltak a *Διονύσια μὲν ἑλῶν* (Elaphebolion: márczius hóban). A politikai szabadság, a beszéd kelleméért rajongó atheni nép, a *Dionysos* isten által felkeltett bacchikus *jókedv* voltak a tényezők, melyek a vigjátéknak életet adtak, illetve a vigjátékot attikaivá tették. Mert a vigjáték *Siciliában* és *Megarában* eresztí meg gyökérszárait, de az atheni azért a voltaképi vigjátékot magának tulajdonítá. A grammatikusok felszínes etymológiája okozhatott maga a komédia név eredeti jelentésére nézve is kétséget. Ugyanis a *κῶμη* és *ᾠδή* = falusi dalt jelentene és kész is az egyik grammatikus magyarázata, hogy: *μήπω πόλεων οὐσῶν, ἀλλ' ἐν κώμας οἰκοῦντων τῶν ἀνθρώπων*: innen eredt volna a komédia jelentése; de ugyane grammatikus utána veti, hogy mások ennek ellenmondanak, mert az atheni nyelvjárás a falut inkább *δῆμος*-nak hívta: tehát innen a komédia név nem eredhetett, hanem eredett a *κῶμος*-tól (= ünnepi menet), «ἐπεὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐκώμαζον.» És *Horatius* A. P.-nak ama híres passusa, melyben *Thespiáról* megemlékezik (275. és köv.), hogy

«. . . . plaustis vexisse poëmata Thespis (sc. dicitur)
Quæ canerent agerentque peruncti fœcibus ora.»

határozottan a *szüreti víg menetre*, τραγῳδία-ra vonatkozik: a vígjáték ősz, kezdetleges formájára: a szüreti karénekekre, melyek tele voltak *maró* czéltzásokkal, személyes *támadásokkal*. Ez értelmezés a helyes. A felszínes etymologia képes volt még a κῶμα- (Homeros szerint = mély álmom: Il. XIV. 359; Od. XVIII. 201.)-ra is visszavinni a szó eredetét és kész volt az igazi *fabula etymologica*, mely szerint az elnyomott vidékiek (περίοικοι, μέτοικοι) uraik éjjeli álmát zavarták volna gúnydalaikkal: így adván szabad folyást bosszújoknak. A *római satira* eredetével függ össze ez etymologia alapján kitalált mese. (A római *occultare*. XII. Tab: occultassint. Paulus-Festus p. 181.: Occultare dicebant pro conviciis facere cum id clare et cum quodam clamore fieret, ut procul exaudiri potuisset, quod turpe habetur; quia non sine causa fieri putatur inde cantilenam dici, quia illam non cantus iucunditatem puto). Az *atheni* szellem több szabadságot élvezett már *Solon* óta, semhogy ilyforma szokás előállhatott volna. Kont Ignác Aristophanes című műve (megjelent az Olesó Könyvtár 97. sz.-ban), melyet felkérésre írt, hogy *Arany János* remek fordításához a nagy közönség kalauzt kapjon, hajlandó az összehasonlító mythológiára hivatkozva (habár csak a római Saturnalia ünnepét birja felhozni, holott pl. *Cydoniában* (Kréta szigetén) szokás volt, hogy a téli solstitium időtájában a szabadok elhagyták a várost és a szolgák uralkodtak, kik urukat meg is verhették) a vígjáték eredetét a peloponnesosi politikai viszonyokban keresni: a *pórnép* által rendezett víg körmenetekben, melyek alkalmával az egykori szabadságát elvesztett, nép, habár csak az ünnep alkalmára, a *parrhesia* jogát a maga teljében élvezte és ez által mintegy piaculum nyújtott a föld egykori urait kétségkívül védelmezett gentilis isteneknek azon mellőztetéséért, mely érte őket a hódítók uralma alatt. E magyarázatot erőltetettnek tartom. A komédia *természetes* eredete *Dionysos* kultuszával függ össze szorosán: a *Bacchi plenus* hangulat eléggé indokolja a jókedv csapongását: az ünnepi menet, táncz, mimika, borseprővel bekent arczú alakoskodás, a később feltalált álarcz: mind megtalálják magyarázatukat. De a vígjátéknak formát mégis a Megarából *Athen*-be költözött Susarion adott. Az 50. Ol. Kr. e. 580. a nevezetes időpont, a melytől az attikai vígjáték eredetét számíthatni. A *Pisistratidák* udvarához megy a megarai élcelő. *Megarában* fejtett ki a szüreti tréfák oly forma compositiója, milyen volt az

Atellana az oszk Campaniában. Ugyanez időben jut Athenbe *Maison*, ki már álarczokat talált fel. Hadd álljon itt a legrégibb vígjátéktöredék:

Ἀκούετε λεῶ · Σουσαρίων λέγει τάδε
 υἱὸς Ψιλίνου Μεγαρόθεν Τριποδίσκιος
 κακὸν γυναικες ἀλλ' ὅμως, ὦ δημόται,
 οὐκ ἔστιν οἰκεῖν οἰκίαν ἄνευ κακοῦ
 καὶ γὰρ τὸ γῆμαι καὶ τὸ μὴ γῆμαι κακόν.

Tzetzes megjegyzi (Cramer Anecd. III. p. 336.): Ἰστέον δὲ ὡς τῶν Σουσαρίωνος τοῦτου ποιημάτων μόνα ταῦτα κατελείφθη τὰ τέσσαρα ἱαμβεῖα. Megarai dór ember volt tehát az attikai vígjáték első művelője. A megaraiakról azt mondja az Anthol. Palat. II p. 445.:

Μεγαρεῖς δὲ φεῦγε πάντας, εἰσὶ γὰρ πικροί:

ez élczes, csipős beszéd modor oly hirhedtté vált, hogy *Aristophanes*, kinek pajzán szabadsága az obscoentól nem irtózik, *Vesp.* 578.-ban kijelenti:

μηδὲν παρ' ἡμῶν προσδοκᾷ λίαν μέγα
 μηδ' αὖ γέλωτα Μεγαρόθεν κεκλεμμένον.

A scholiasta megjegyzi: ἡ ὡς ποιητῶν ὄντων τίνων ἀπὸ Μεγαρίδος ἀρούσων καὶ ἀφρώς σκαπτόντων, ἡ ὡς τῶν Μεγαρέων καὶ ἄλλως φορτικῶς γελοιαζόντων. Εὐπολις: Προσπαλτίσις Τὸ σκῶμ' ἀσελγές καὶ Μεγαρικόν σφόδρα. *Elkphantidestől*, ősrégi vígjátékköltőtől pedig a következő töredék, maradt fenn (Meineke felosztása szerint):

Μεγαρικῆς

κωμῳδίας ἄσμι' οὐ δῖσιμι' ἡσχυνόμην
 τὸ δρᾶμα Μεγαρικὸν ποιεῖν.

A megarai vígjáték rakonczátlan természetére vonatkozik az ú. n. *Μαιωνικά σκώμματα* — kifejezés is. *Athenaeus* XIV. p 659. a. megjegyzi a *byzantiumi* Aristophanes grammatikus nyomán, hogy a megarai *Maison* találta fel a szolga és a szakács álarczát. Ez apró kis adat mutatja, hogy a megarai vígjáték a köznapi élet bohóságaiból, *személyes* élczek és furcsa helyzetek neveltető összefűzéséből állott, de politikai jelleget távolról sem öltött. Susarion után *Mykust*, *Khionidest*, *Magnest Elkphantidest* hozza fel Meineke (*Historia*

critica Comicorum Græcorum scripsit Aug. Meineke. Berolini 1839. Ugyancsak töle: *Fragm. Com. Græc.*; Magnesről Aristophanes kegyelettel emlékszik meg *Equites* 518. és köv. soraiban (Dindorf: *Aristophanis Fabulæ superstites et perditarum fragmenta*. Guil. Dindorf. 1879.):

ἐπετείους τὴν φύσιν ὄντας
καὶ τοὺς προτέρους τῶν ποιητῶν ἅμα τῷ γήρᾳ προδιδόντας.
τοῦτο μὲν εἰδὼς ἃ πάθε Μάγνης ἅμα ταῖς πολιαῖς κατιούσαις,
ὃς πλεῖστα χορῶν τῶν ἀντιπάλων νίκης ἔστησε τροπαῖα.*)

Hogy *Magnes* oly hamar lett túlszárnyalva: bizonyítja, mily gyorsan fejlődött ki e műfaj és mily váratlan alakban jelent meg. E *lángeszű* nép így volt mindennel: a tragédia mondhatni teljes fegyverzettel születik meg, mint *Athene Zeus* fejéből, az Aiskhylos agyában, a *megarai* vígjáték csak érintkezett az attikai szellemmel és már 460. Kr. e. *Krates*-szel felölté azt a formát, mely közéleti satira is volt.***) Befolyást gyakorolhatott még egy kiváló tehetség: *Epikharmos*. Ez is megarai, de a hellén földi Megara gyarmatvárosából, *siciziliai* Megarából való.

Horatius Epist. II. 1, 57—8 így hangzik:

Dicitur Afrani toga convenisse Menandro,
Plautus ad exemplar Siculi properare Epicharmi . . .

*Epikharmos*t egy sorba helyezi *Horatius*, bizony nem kis anakhronismussal, Menanderrel; de másnemű is volt a siciziliai vígjáték. E vígjáték alapítója, *Epikharmos*, 500 körül született Kr. e., 484-ben megy *Syrakusába*. Foglalkozott bölcsészettel, még ifjú

*) Ismerte továbbá a ti múltó egy-évi szeszélyteket és hogy
Kedvencz íróitokat ti mikép hagyjátok cserbe, ha vénül;
Tudta, hogyan járt Magnes költő, haja immár őszbe borulván,
Ki pedig diadaljeleit oly sok versenyben győzve üt fel.

Arany.

*) Susemihl a *Revue de Philologie* 1895. évi folyamában írt értekezésében Leo valószínű feltevését (Ein Sieg des Magnes, Rhein Mus. XXXIII. p. 139—145) fogadja el, mely szerint Perikles choregosi működése idejére eshetik az időpont, midőn a vígjáték is kart kapott. Ez idő 469—459 közé eshetett. A tritagonistest e tragédia is ez évek valamelyikében kapta. A meseszöveg kezdeményezője volt *Krates*. *Kratinos* pedig a későbbi vígjáték lazább szerkezetén ép az által, hogy a tragédia mintájára három színészre szorította, újított és javított.

korában ment atyjával *Kosból*, hol született, *Nagy-Görögországba*, hogy Pythagorast hallgassa, foglalkozott gyógyászattal is. Vigjátékai száma felment 35-re. Kétféle tárgyú vigjátékot írt. Írt mythologiai *travestiát*. Euhemerista irányban hatott. Hebe lakodalma című darabjában a *Dioskurok* ünnepi tánczokat tánczoltak, Athene fuvolázott, a Muzsák énekeltek. De írt életképeket, jellem-, illetve typusrajzokat tartalmazó darabokat is. A tányérnyaló, a hízeglő, a részeges, a furfangos szolga alakját rajzolta. *Epikharmos* elmés szicíliai természet volt, melyről *Cicero* mondá: Soha sem mehet egy sziciliainak oly rosszúl dolga, hogy jó tréfát ne űzhetne. Az *Epikharmos*-féle életképek lettek tárgyai a későbbi mímusnak, melynek *Sophron* lett művelője Kr. e. 5-ik század végén és később az elbeszélő költészet keretében tárgyat szolgáltatott a kitünő idyllköltőnek: Theokritosnak. E mímusnak mintegy felelevenítése a *Herondas* költészete. Hiszen a *Kyklops* szerelme, hiszen *Galatea* alakja, hiszen az *Alexis* mondája már mind népszerű hagyomány útján *Theokritosra* szállt tárgyak voltak. (*Epikharmos* töredékeit összegyűjté F. Lorenz. Berlin, 1864.) Vigjátékai voltak: Ἄβας γάμος, Ἀφαιστος = Κωμασταί, Βόβιρις, Ἄμυκος, Κόκλωψ. *Horatius* idézett passusában a properare szó vonatkozik a *tetrameter troch*-ra, mely metrumot *Epicharmicum*-nak is hívtak. *Aristophanes* is kedvvel használja) *Epikharmos* travestiái követőre akadtak *Rhinton*-ban, ki *Nagy-Görögországban* képviselője volt az ú. n. φλοαγογραφία-nak, mely kivált *Tarentum*-ban fejlett ki és nem volt egyéb mint egy tragikus mesének, egy komoly mythosnak travestiája. Ez volt az ú. n. *fabula Rhintonica*, melynek már *Plautus*ra is volt hatása, mint kitetszik az *Amphitruo* prologusából, mely szól hilarotragoediáról. De az atheni nép szabad társadalma, eleven és mégis finom szelleme kellett arra, hogy a politikai, közéleti satirát tartalmazó ú. n. κωμωδία ἀρχαία jöjjön létre.

II.

Meineke a 80. olympiastól (Kr. e. 460.) a 90. ol. ig. (Kr. e. 420.) számítja azt a korszakot, melyben a görög nép lángesze a szabad intézmények oltalma alatt teljesen érvényesült. E korszakban a vigjátékíró a közvélemény tolmácsa volt. *Meineke* szavai szerént a vigjátékíró «ut cives ad omnis honestatis studium amplectendum excitaret, quidquid ei, quæ optimi cuiusque animo

insidebat, virtutis speciei officere earumque rerum, in quibus summa Græci ingenii vis elucebat, ruinam ducere videbatur, audacter aggressa omnemque divinarum humanarumque rerum orbem liberrime pervagata est». (*Meineke* Hist. crit. Com. Græc. I. 39.). A szabadság, melyet a *komikus* költő élvezett, féktelennek volt tartható, habár a demokrata korszak e virágzása alatt sem hiányoztak a korlátozó törvények. *Aristoteles* ezt írja ugyan (poét. 5.), hogy a személyes satira helyett *Krates* vitte be legelőszőr a mesét és az általános tárgyakat, de ez általános tárgy: a *közérdekű* tárgy volt. A közvéleményt foglalkoztató eszmék és személyek harcza folyt tovább a színpadon: a nyilvános élet szereplői — mint mondani szokták — *háló* kabátjukban elvesztik félelmetes nagyságukat és így jelentek meg a közönség előtt. *Horatius Lucilius* mintaképeit találja meg a vígjáték azon művelőiben, kiknek vígjátékát a grammatikusok egyetértő meghatározása *comoedia prisca* név alá foglalja:

Eupolis atque Cratinus Aristophanesque poëtae
Atque alii quorum comœdia prisca virorum est,
Si quis erat dignus describi, quod malus ac fur,
Quod moechus foret aut sicarius aut alioqui
Famosus, multa cum libertate notabant.

(Sat. I. 4. 1—5.)

E *libertas* korlátozására tett kísérletek bizonyítják, hogy nem csekély mértékben éltek vele s talán vissza is éltek az ó-vígjáték művelői. Így *Aristophanes* Acharn. 67. sorához megjegyzi a scholiasta, hogy *Euthymenes* archon betérjeszté τὸ φήρισμα τοῦ μὴ κωμῳδεῖν (olymp. 85. 1 = 440. K. e.). De e törvény csak *két évig* volt érvényben. Törvényt hoztak, hogy *Areopagitának* nem szabad vígjátékot írni. De ezután ismét szabadság állott elé. *Aristophanes* Aves 1297-hez a scholiasta oly megjegyzést tesz Φρόνιχος Μονοτρόπος-ából idézve (épen *Aristophanes* Madaraival egy időben került színre (414), mi ismét törvény által való korlátozásra mutat. *Aristophanes* Acharn. 1149-hez megjegyzi a scholiasta *Antimakhosról*: ἐδόκει δὲ ὁ Ἀντίμαχος οὗτος φήρισμα πεποιημέναι, μὴ δεῖν κωμῳδεῖν ἐξ ὀνόματος. E *passusra* *Meineke* megjegyzi, hogy *Aristophanes* alapúl szolgáló szavaiból: κακῶς ἐξολέσειεν ὁ Ζεὺς, (sc. Ἀντίμαχον) ὅς γ' ἐμὲ τὸν τλήμονα Ἀθήναια χορηγῶν ἀπέκλησε δεῖπνων: csak azt következteti, hogy *Antimakhos* mint choregus egy kissé szűkmarkúan bánt el a költő karénekeseivel (nem ven-

dégelte meg). Lesz alkalmam kimutatni, hogy Aristophanes költészetében kimutatható a sokoldalú korlátozás, melylyel e «*dévaj kegyenczét a Gratiáknak*» fékezni akarták és sikerült is annyira, hogy a politikai kritikát társadalmi és irodalmi kritikára cserélte, sőt még ez is utoljára *allegorikus* bohózat alakjává halványodott.

Hogy a régi vígjáték még meg-megszólalt az V. század végén is, bizonyítja a *Békák* színrehozatala 405-ben. A 30-ak uralma alatt (404-től kezdve) az oligarchia nem tűrte a vígjáték szabadságát. A peloponnesusi háború által kimerített *Athen*-ben a choregia terhét is korlátozni kellett és a vígjáték karát vagy teljesen elvonták vagy nagyon szegényesen adtak kiállításra költséget. Legalább *Eupolis*, ki már a 93-adik olympias előtt befejezhette életét (K. e. 408.), panaszkodik Pollux III. 115. szerint: Ἦδη χορηγὸν πώποτε ῥηπαρώτερον τοῦ θ' εἶδες: hogy szegényes kart állítottak neki. *Kinesias* dithyrambikus költő nem viselhetvén a komikus írók sokszoros gúnyját, szintén mindent elkövetett, hogy a komédiát a legsebezhetőbb oldalon támadja meg: a kar pompás kiállítását gátolva meg. A vígjátékköltők tiszteletdíját is korlátozták egy *Agyrrhios* nevű haszontalan ember javaslatára: minde körülmények befolytak arra, hogy már a *Plutosban* (K. e. 388.-ban a második színrehozatalnál) hiányzik a kar. Ezzel az ó-kori vígjáték főalkatrésze: a kar, mely mint látni fogjuk, a parabasisban a költő saját gondolkodását, érzelmeit tolmácsolta, elnémult; vele elnémult a *comœdia prisca* szabadsága, úgy hogy a *Plutost* már az úgynevezett középvígjátékhoz számítják, mely megkülömböztetés helytelen; újabban Kock *Fragm.* gyűjteményében el is vetette.

Mintegy 40 költőt említenek az ó-komédia korszakából, a középső vígjáték mintegy 50 képviselővel birt, az újat 64 költő művelte. Ezerre megy a görög vígjátékok száma. Ha beletekinünk a fragmentumok gyűjteményébe, e sok szárnyaszegett, töredékké, szilánkká aprózott mű szomorú benyomást tesz reánk.

Az ó-kori vígjáték legkitűnőbb képviselői *Aristophanesen* kívül: *Kratinos*, *Krates*, *Pherekrates*, *Eupolis*. A töredékek aligha adnának fogalmat e férfiak működéséről, ha Aristophanesnek ránk nem maradt 11 teljes vígjátéka, melyeknek alapján az ó-vígjátékot a görög szellem legmerészebb alkotásának, a görög élet közvetlen hevétől áthatott, azt a torz vonások mellett is leg-hivebben visszatükröző nyilatkozatnak kell tekintenünk.

Kratinos volt az első, ki politikai kritikát vitt be a vígjátékba. Egy kiváló költő, ki *Aristophanest* is legyőzte *Ποτίνη* (= csutora) cz. darabjával, mely utolsó műve volt, — *Lukianos* *Marcrob.* 25, T. III. p. 227. szerint 97 évig élt és a *Csutorát* élete vége felé írta, megtorolni akarván *Aristophanes tréfás* megjegyzését, melyet az *Equites* 538 (*Dindorf*) és köv. (Aranyánál: 488 és köv.) versekben tett: az egykor népszerű, közkedveltségű költőt, kinek dalait dudorászták mindenhol, vén eszelősnek mutatván be, ki a lant idegét nem tudja már megfeszíteni:

«Összhangja pedig szétbomladozott, maga lézeng őssen alá s fel.»

A *Csutora* 424-ben került színre; ezután csakhamar meghalt *Kratinos*. Egyébiránt iszákos, kéjhajhász embernek tünetik fel némelyek, Meineke a *Kratinos* ellen intézett vádakat részben *Aristophanes* ellenszenvének és támadásainak tulajdonítja. Mindenesetre *Athenaeus* II p. 36-ben egy epigramma olvasható, mely szerint *Kratinoson* nem egy tömlő, de egy egész hordó bor érzik:

παντός ὀδωδῶς πίθου

A *részegeskedés* hírére maga adott alkalmat, mert a *Ποτίνη*-ben önmagát gúnyolta ki, mint *Plat.* *Symp.* II. 1. mondja, hogy a vígjátékirók azzal veszik el az élet tréfáiknak, hogy önmagukat gúnyolták ki, mint *Aristophanes* az ő *kopaszságát* (*Béke* 733—734) és *Kratinos* a maga erős szomjúságát (*διψήν*?)

Suidas szerint 21 darabot írt, kilenczszer nyert babért. Költői bő erét *Aiskhyloséval* állítják egy sorba. Éles, keserű őszinteséggel intézte a közéletben szereplők ellen gúnyos megjegyzéseit. *Platonios*: *περί κωμωδίας* p. XXVII-ben mondja: οὐ ὥσπερ ὁ Ἀριστοφάνης ἐπιτρέχειν τὴν χάριν τοῖς σκώμμασι ποιεῖ — ἀλλ' ἄπλῶς καὶ κατὰ τὴν παροιμίαν γυμνῇ κεφαλῇ τίθησι τὰς βλασφημίας κατὰ τῶν ἁμαρτανόντων. És sajátos elösképe *Aristophanesnek*. Gyilkos és maró gúnyjával úgy üldözte *Periklest*, mint *Aristophanes Kleont*, de azért Kimont *magasztalta*, tehát aristokratikus irányt vallott.

Hogy az *inventio* minő gazdag, kiapadhatatlan erővel birt, maga közvetlen hangon fejezi ki egy ránk maradt töredékben, melyet *Aristophanes Equites* 527. sorához idéz egy scholiasta:

Ἀναξ Ἀπολλων, τῶν ἐπῶν τῶν ρευμάτων
καναχοῦσι πηγαί· δωδεκακροῦνον τὸ στόμα·

εἰ μὴ γὰρ ἐπιβύσει τις αὐτοῦ τὸ στόμα,
ἅπαντα ταῦτα κατακλύσει ποιήμασιν. (Πυτίνη).*)

Maró gúnyját *Arkhilokhos* iambusaiéhoz hasonlították. A töredékek, melyeket *Meineke* betűrendben közöl, egy-egy közmondás, egy-egy csípős megjegyzés, egy-egy rövidke, *jellemző* passus (pl. a *Μαλθακοί*-ből közölt passus egy egész halmaz virágot sorol fel, melyekkel elhalmozza és körülveszi magát egy dözsölő), egy-egy talányos kifejezés (milyenek a *κλεοβουλῖναι*-ban fordulnak elő, pl.: ἐκβάλλοντες τῆς αἰθῆς πέπλους = kivetették a *sárga* peplost, vonatkozás *Dejaneira* hires öltönyére, melyet a *Nessos* vérébe mártott a féltékeny *Dejaneira* és küldött *Herakles*nek; tehát jelenti: a vést, romlást szerző rágalmak terjesztőit. A *compositio* szövéseről itéletet alkotni nem lehet, de a nyelvezet élénk erős és fanyar. (*Meineke* 21 darab címet közöl, melyekből egy pár száz töredéket gyűjtött egybe. E darabok: Ἀρχιλοχος, Βουκόλος, Δηλιάδες, Διδασκαλῖαι, Δραπετιδες, Ἐμπιπράμενοι, Εὐνειδαί, Θράτται, Κλεοβουλῖναι. Λάκωνες, Μαλθακοί, Νέμεσις, Νόμοι, Ὀδοσσεύς, Πανόπται, Πύλαια, Πλοῦτος, Πυτίνη, Σάτυροι, Σερίφοι, Τροφώνιος). Csak annyit jegyzek meg, hogy a *Πανόπται*-ban *Hippon* bölcsészt és követőit gúnyolja ki, mintegy a *Felhők* tárgyát adta meg *Aristophanes*nek. A *πανόπται* a kar: *Argos* számtalan szemére vonatkozik e cím és a második töredék: κράνια δίσσα φορεῖν, ὀφθαλμοὶ δ' οὐκ ἀριθμητοί. A mindent fürkésző és vizsgáló *sophisták* kara veszi körül a főhóst. Az *Ὀδοσσεύς*-ben pedig az *Euripides* satyrdrámájának tárgyát találjuk meg. *Aristoteles* *Kratest* említi mint legelsőt, ki általános érdekű tárgyat dolgozott fel vígjátékká legelőször («τῶν δε Ἀθήνησι Κράτης πρῶτος ἤρξεν ἀφέμενος τῆς ἰαμβικῆς ἰδέας, καθόλον λόγους ἢ μύθους ποιεῖν»). *Suidas* két *Krates*ről szól, de *Meineke* tévedésnek tartja e nézetet és csak egy *Kratest* ismer el. *Suidas* szerint az egyik *Krates*nek hét, a másiknak három darabja volt, de névszerint a kettőnek 9 darabját sorolja fel. Első darabját a 82, 4 ol. (Kr. e. 451-ben) hozza színre; arra nézve biztos nyom található *Aristophanes* *Equites* 534. és köv.-ben, hol *Kratinos* után említi

*) Apollo fejedelem, omló beszéde mint
Vízuhatag tizenkét szájából áradott;
Ha nincs, ki torkát betömi, mindent előnt
Feltartóztatlanul ez áradat.

föl, mely locushoz a scholiasta megjegyzi, hogy először a *Kratinos* darabjaiban játszott, azután maga is írt darabokat. *Eusebius* pedig az ol. 82, 4-hez hozzászerzi: Crates comicus et Praxilla cognoscebantur. A 88, 4 ol.-tájt már nem élhetett (= Kr. e. 425.). Egy anonymos περί κωμωδίας-ban szintén konstatálja, hogy ἡδόξιμει γινόμενος εὐρετικὸς μύθων. Meineke a következő hét darabot tartja kétségtelennek: Γεῖτονες, Ἦρωες, Θηρία (melyben magukat az állatokat megszólaltatta és az *Aristophanes* Madarainak előképül szolgálhatott), Λάμια, Παιδίων, Πύργοι, Σάμιοι. Költői jellemzésére nézve a fentebb idézett *Anonymos* Aristoteles-szel egyezően azt mondja, hogy a személyes gúnytól tartózkodva, a szelidebb, enyhébb, csupán játszi derűtséget előidéző élczekhez fordul. *Aristophanes* az *Equites* 538. és köv. soraiban bár *ironikus* fordulattal, elismeri *Arany* kitünő fordítása szerint:

. titeket megvendégelve bocsát el,
Józan ajakkal rácsálva elő sok finom városi élczet.

(ἀπὸ κραιβοτάτου στόματος μάττων ἀστειοτάτας ἐπινειάς.)

A töredékek e felfogást igazolják. Így a Θηρία-ból ránk maradt két töredék, melyekből a darab meséjére lehet következtetnünk; mert a többi darabbal fönmaradt töredék mind jelentéktelen. Mit tartalmaz e két töredék? Szembe van állítva két allegorikus személy, kik közül az egyik az egyszerű, természetes életmódot ajánlja, a másik a kényelmes, puha életmódot. Az állatok is beszélgetésbe elegyednek, melyek ajánlják, hogy az emberek a húsevéstől tartózkodjanak. Beszélget A. és B. A. mondja: Senki szolgát vagy szolganőt nem tart. B.: De hát öreg létedre magad szolgálod ki magad? A.: Épen nem; minden útra kel, ha én akarom. B.: De hát ugyan hogyan? A.: Minden számomra készen áll, csak szólok: állj elő asztal. Terítsd meg magadat. Kenyeret adj te, tarisznya. Tölts, serleg. Hol a kupa? Hamar elő, mosd meg magad. Ide gyorsan, kenyér! Öntsd a céklát hamar, te bögre. Ide, hal. «De még nem vagyok megsülve.» No hát vissza a sóslebe fordulj. A másik a kényelem czikkeit ép ily hamar rendeli elő: meleg fürdőt, myrrhát, illatszert, szivacsot, papucsot. A következő töredék:

B.: οὐκ ἄρ' ἔτ' οὐδὲν κρέας, ὡς ὑμεῖς λέγετ', οὐδ' ὅτιοῦν ἐδόμμεσθα.
οὐδ' ἐξ ἀγορᾶς, οὐδ' τάκωνας ποιησόμεθ' οὐδ' ἀλλάντας.*)

Krates e szerint a *politikai satira* helyett élénk társadalmi tréfát vitt bele vígjátékaiba. *Életbölcsekre* valló gondolatokat hagyott ránk, milyen a következő:

ὁ γὰρ χρόνος μ' ἔκαμψε, τέκτων οὐ σοφός,
ἅπαντα δ' ἐργαζόμενος ἀσθενέστερα.**)

Grotius e passus gondolatát így adta vissza: «Me tempus incurvavit, egregius faber, Sed qui imbecilliora reddit omnia».

*Pherekrates*ről, kitől nevet kapott a versus *Pherekrateus*, szintén e korba, *Aristophanes* elődei közé tartozik. Neki volt egy Ἀρχοί és ha *Meineke* véleményét fogadjuk el, egy *Χείρων* cz. darabja, melyekben a zene romlott, elpuhult irányú fejlődését teszi gúny tárgyává, szembe állítván a régi zene egyszerű, férfierejével. *Χείρων* adja a tanácsokat *Akhillesnek* és állítólag a *Kentaurok* képezték a kart. Az erkölcsök hanyatlása a nevelésben is gyökerezett; a nevelés fontos eszköze a zene. Ennek *nomosai*ban behozott változás ellen fakad ki a költő. E tekintetben emlékeztet *Aristophanes*re, ki *Kinesias* dithyrambköltőt a Madarakban kigúnyolja. Az *Αὐτόμολοι*-ban pedig az áldozatoknál elkövetett lakomáskodás ellen intézett támadást tartalmaz az *Alex. Kelemen Strom.* VII. p. 846. közölt töredék, mi szintén előfordul *Aristophanes*nél is. (Említetnek még: *Δουλοδιδάσκαλος*, *Ἐπιλήσμων*, *Ἰπνός* vagy *Πανυχίς*, *Κοριαννώ*, *Κραπάταλοι*, *Μυρμηκάνθρωποι*)

Eupolis az *Anonymus* szerint a 87. ol. 4. évében lépett fel, Kr. e. 429 tájt, tehát *Aristophanes* költői működésével egy időben. *Suidas* szerint oly korán fejlődött költői tehetsége, hogy 17 éves korában adta első darabját, mely adat nyomán születését 446-ra lehetne tenni, tehát *Aristophanes* kortársa. De ez adat elfogadhatósága ellen hozza fel *Meineke* az állítólag érvényben volt törvényt, mely szerint 30, sőt némelyek szerint 40 éves kora

*) Tehát, miként mondjátok, húst enni nem fogunk
Piaczrul véve kolbászt vagy más pecsenyét.

**) Az idő hajlított meg, nem böcs mester ez,
Gyengébbé válik minden, mi kezébe jut.

előtt senki sem kapott kart. Halálára nézve azt a mesét követi Ovidius Ibis 593. sorában :

Comicus ut liquidis periit dum nabat in undis,
Et tua sic Stygius strangulet ora liquor :

mely szerint Alkibiades a Βάπται című darabért boszúból a tengerbe dobatta. Ez esemény a 91 ol. 1. évére esett volna = 416. Kr. e., de sokkal valószínűbb az a versio, melyet *Suidas* közöl, hogy a *Hellespontos* elleni háborúban halt meg. Meineke onnét magyarázza ki az Alkibiadesre vonatkozó adomát, hogy a Kynossema melletti ütközetben esett el; mint hogy pedig *Alkibiades*-nek nagy szerepe volt: az ő bosszújának tulajdonítják a költő veszélybe döntését és halálát.

Eupolisról Platonios περί διαφορᾶς χαρακτήρων p. XXVI. azt írja, hogy Eupolis εὐφρανταστός ἐστιν εἰς ὑπερβολὴν κατὰ τὰς ὁποθέσεις. A phantastáság alatt különösen a compositiobeli merészséget értették. Így a Δῆμος cz. darabjában az alvilágból a halottakat támasztja fel és ezeket hozza színre, hogy tanácsokat adjanak az állam kormányzására nézve. Tehát az *Aristophanes* Békáinak merész ötletét, hogy *Dionysios* az alvilágba megy, hogy hozza fel *Euripidest*, megtaláljuk Eupolisnál. Erőtelmes, hatalmas költői szellem. *Aristophanes* Equites 288 és köv. (Dindorf) sorait a parabasis végéig, a Hyperbolosra vonatkozó részt a régi scholiasták Eupolisnak tulajdonították. *Meineke* annyira valószínűnek tartja a scholiasták megjegyzéseit, hogy utolsó helyen közli is e részteket az *Eupolis* töredékei között (I. 577 l.)

A *scholiasta* megjegyzi a Nubes 550. verséhez, hogy Eupolis a Βάπται-ban azt állítja, hogy : κακείνους τοὺς Ἰππέας συνεποίησα τῷ φαλακρῷ τούτῳ καὶ δωρησάμην. Ez szokás volt. Szokás volt az is, hogy más költő neve alatt adatták elé műveiket. Így *Aristophanes* a Ranae-t *Philonides*, az Avest, Acharn.-t Kallistratos útján, mert a διὰ Καλλιστράτου δεδιδαχῆς-nek ujabban, főként *Bergk* kitűnő ezikke után ezt az értelmet adta *Meineke*. Így szerepel Δημόστρατος Eupolis Αἰτόλυκος cz. darabja előadásánál.

Jelemző töredéket őrzött meg *Athenaios* VI. p. 236. e.-ben Κόλακας című vígjátékából, megjegyezvén, hogy a régi költők Κόλακας alatt παρὰσιτος-t = elősdit értettek. Ebben van előadva, hogy a hizelgőnek két szép palástja van; mindig az egyiket magára öltve megy a piacra; ha gazdag, de ostoba, bárgyú

emberrel találkozik, hozzácsatlakozik, követi; bármit mond: helyben hagyja, lelkesedik azért: de együtt mennek *estebédre*, hol

δεῖ χάριεντα πολλὰ
τὸν κόλακ' εὐθέως λέγειν ἢ φέρεται θύραζε.*)

Eupolis a *Marikas* cz. darabban utánozta az *Equites*-t, *Aristophanes* e darabban a *Baptae*-t. *Eupolis*nak *Suidas* 17, az *Anonymos* 14 darabot tulajdonít.

A tiszta *atticismus* mintájául egy grammatikus (*Erotianos*, *Hippokrates glossatora*) *Eupolis* Κλοπαί-át idézi, ugyanakkor *Aristophanes* *Equites*-ét, *Menander* *Dardanos*-át. A merész, parodikus szóösszetételekben és képzésekben már versenyzett *Aristophanessel*, Pl.: Ἀμφιπολεμοπηδίσστρατος (= köröskörül háborút indító tábor), mely téren *Aristophanes* a merészség továbbját érte el úgy a *Ranæ*-ben *Aiskhylos* parodiája kedvéért, mint más darabjaiban. Így az *Ecc.* 1169—1174-ig egy szó = 78 szótag. Arany maga 48 szótagú szót bir alkotni (de egy egész nap hosszat vesződött lefordításával), mi bizonyítja, hogy remek kezelője a nyelvnek. (Álljon itt curiosumképen e szó: λοπαδοτεμχοσελαχογαλεορανιολεϊφανοδριμυποτριμματοσιλφιοπαρομιλιτοκατακεχυμενοκιχλεπικοσσφουφαττοπεριστεραλεκτροονοπτεκεφαλλιοκιγκλοπελειολαχωοσιφαιοβαφηητραγανοπετερόγων = csigasülthalhusszeletezetvelőmaradtjacsipősreszelt-aszatlemézöntvehürosonrigóvadgalambkakastaréjgerlerostélyosbefőttnusthanyúlporczhallé = 48 szótag.)

*Eupolis*nak ép oly összeütközése volt *Alkibiadesszel*, mint *Aristophanes*nek *Kleonnal*. A Βάπται nagy hatású darab lehetett, mert sok oldalról emlittetik, hogy e darab miatt dobatta volna *Alkibiades* a költőt a tengerbe. *Valla György* egy régebbi scholiastából merít egy epigrammot is, melyet *Alkibiades* mondott volna, midőn a költőt vízbe dobta:

βάπτες μ' ἐν θυμέλῃσιν, ἐγὼ δέ σε κύμασι πόντου
βαπτίζων ὀλέσω νόμασι πικροτέροις*)

Az *attikai* só helyett jól tartotta tengeri sós lével. Már fentebb láttuk, hogy e mese mint eredt, de igen érdekes magának a darabnak

-
- *) Sok hizelgőbeszéd
Folyjék az ajkán, ha kidobadni nem akar.
**) Te ha bemártál a színházi kar előtt,
Én a tengerbe, keserűbb e víz neked.

czelzata. Némelyek szerint ebben a Βάπτει = elpuhult, asszonyi ruhába öltözött férfiak szerepelnek. *Kotytto* istenasszony ünnepét ülték volna meg az álmezt öltött férfiak, hogy buja vágyaikat a kultus örve alatt kielégítsék. A darabban, hogy e kultust gúnytárgyává tegye és óvja az atheni népet, hogy e korinthosi kultust be ne engedje, az istenasszonyt egy kéjhölgy alakjában vezette színpadra. *Buttmann*nak igen érdekes véelmét teszem magamévá, mely szerint *Eupolis* e darabban *Alkibiades* egy klikkjét teszi gúnytárgyává és teszi ki méltó megvetésnek. Ugyanis *Alkibiades* — mint a hirhedt *Hermes*-csonkítás pörvizsgálatából kitűnt — az *Eleusisi* mysteriumokat tette mulató társaival egy *tivornya* alkalmával parodia tárgyává. Egy bizonyos *Theodoros* volt a κῆρυξ, *Pulitios* a θαδοῦχος, *Alkibiades* a ἱεροφάντης, a többiek a μύσται karát alkották. Hogy a gúny élet jobban kihegyezze: a szent istenasszony helyett a mysták dalában *Alkibiades*, mint a mysteriumok magyarázó papja *Kotytto*-t apostrophálta. Meineke e véelmet nem tartja elfogadhatónak, mert akkor kérdi, miért nem nevezte volna meg ez eseményt a maga való nevén és miért csak sejtette (quasi per vela ex longinquo ostendisset). Mert hiszen az egész dolog nyilvánosságra jutott. *Andokides* περὶ μυστηρίων cz. nagy beszédében tárgyalta p. 88. (Bekker.) Meineke nem tartja valószínűnek, hogy 415-ben Kr. e., midőn a mysteriumok profanatiója történt és mikor a sziciliai expedíció élére *Alkibiadest* állítják: elárulta volna a költő ez eseményt. Én pedig ép abban találok magyarázatát a leplezett alakoskodó átvitt értelmű átöltöztetett cselekvénynek, hogy *Eupolis* már tudta kiszivárgott hírét *Alkibiades* viselkedésének és különben gyűlölettel levén iránta eltelve, ily leplezett alakban intézett ellene támadást. Hogy a közvéleménynek, melynek a vigjátékköltő hivatásánál fogva legközvetlenebb tolmácsa, igaza volt *Alkibiades* jellemének fölfogására nézve: bizonyítja *Alkibiades* haragja *Eupolis* irányában. Az *Eupolis* és *Aristophanes* közti politikai solidaritásra meglepő fényt vet a Δῆμος cz. darab, melyben az alvilágból felhozott demagogokat szerepelteti, a költő és a nép jelen vezéreit epigon férfiaknak tünteti föl ama nagyokkal szemben. *Aristokrata* családok kezében volt az állam fő ügyeinek vezetése.

ἡμεῖς γὰρ οὐχ οὕτω τέως φκοῦμεν οἱ γέροντες
ἀλλ' ἦσαν τῇ πόλει πρῶτον μὲν οἱ στρατηγοὶ

ἐκ τῶν μεγίστων οἰκίων, πλούτῳ γένει τε πρώτοι
οἷς ὥσπερ εἰ θεοῖς ἡδύχομεθα . . . καὶ γὰρ ἦσαν.*)

(Meineke *Δῖμοι* XV. fragm.)

Egyszersmind egy *kitűnő* gondolatban szembeállítja a gyermekek helyesebb eljárását, kik a pályabért a jó futónak adják, de az ország kormányát nem mindig a legjobb férfi nyeri el. *Perikles*ről úgy emlékszik meg, mint a ki a szónoklatban úgy túlszárnyalta társait, mit a jó futó *tíz lábbal* is elejébe vág ellenfeleinek. Az ő beszédét fulánkhoz hasonlítja, melyet a hallgató szívében hagyott. Mikor *Πολεὺς* cz. darabjában felkiált:

ὦ πόλις, πόλις,
ὥς εὐτυχὴς εἶ μᾶλλον ἢ καλῶς φρονεῖς.**)

nyilván kifejezi a *politikai* viszonyokkal való elégedetlenségét. E vígjáték írója célzata hasonló a *Δῖμοι*-éhoz: az akkori *Athen* szembeállítása a régi *Athennel*.

A *Marikas* cz. darabjában Hyperbolust, e merész zavargó népvézért, ki *Kleon* halála után rajta túltéve emelkedett fel, teszi fajtalanóságáért gúnytárgyává. A mesére részben következtetni lehet Aristophanes *Nubes* 549 és köv. soraiból, melyben a költő azt mondja, hogy Eupolis *Marikas*ban a Lovagokat utánozta rosszúl. A név egy *barbár ifjút* jelentene, kit Hyperbolus szeretett, de Aristophanes említett passusából kitűnik, hogy egy vén asszonyt is megtánczoltat kordax tánczban a költő és megvágja Aristophanes Eupolis nemtelen eljárását, hogy míg ő csak hasba vágta *Kleont*, de nem tiport rajta, addig Eupolis és társai Hyperbolust úntalan tiporják. Behatóbban foglalkoztam Eupolis-szal, hogy jellemezzem, mintegy genetikus módon származtassam le azt a műformát, melynek utolérhetetlen mestere volt Aristophanes, ki *Kratinos* és *Eupolis* politikai maró satiráját, *Krates* és *Pherekrates* szelídebb humorát, *Eupolis* merész compositióját egyesítette, de a ki mindent a kellem aranyugár özönébe mártott. A kellem: az

*) Nem ily világban éltünk rég mi öregek,
Hanem azok valának a mi vezéreink,
A kik vagyokra, nemre elsők s oly nagyok
Valának, hogy tiszteltük őket istenül.

**) Hazám, hazám,
Bizony nagyobb szerencséd mint okos eszed.

attikai szellem e kiváltsága egy kiváltságos költő birtokába jutott, Aristophanesébe, ki *tékozlóképen szórta szét kincseit* és ki különöz *szeszélylyel* a legrondább tárgyakat sem vetette meg, mint a nap-sugár eljut, ha bújva bár, mindenüvé. A *Platónak* tulajdonított epigramm:

Αἱ Χάριτες τέμενός τι λαβεῖν ὅπερ οὐχὶ πεσεῖται
Ζητοῦσαι ψυχὴν εἶδρον Ἀριστοφάνους.

(E szép epigrammot *Arany J.* így fordítja:

Fennmaradó szentély keresének a Charisok egykor
S ime Aristophanes lelkibe szálltak alá.)

Ugyancsak Aristophanesről *Antipater* Thessaloniensisnek is van egy epigrammája, mely hadd álljon itt *Arany J.* kitünő fordításában:

Sűrűn hinti le zöld lombját az acharnai repkény,
Rátok, Aristophanes könyvei, égi művek!
Minden lap tele van Bacchusszal: minden igéből
Félelem-indító Charisok éneke zeng.
Nagy szellem, Hellas erkölcei hű megírója!
A *nerető* kedvnek s gúnynak a mestere vagy.

Ki volt e költő? Lássuk *életét, műveit!*

(Folyt. köv.)

HEGEDŰS ISTVÁN.

A GÖRÖG GONDOLKODÁS KEZDETEI.*)

A görög bölcsészet tisztán a görög szellem alkotó kedvének egyik fenséges terméke. Ama szellemnek, mely megáldva a legdúsabb adományokkal az élet minden viszonyai közt nagyszerűt képes alkotni. Megteremtí a költészettől és bájtól sugárzó vallási életét, megeleveníti isteneit, halandóvá tévén őket, és örök életet ad halandó hőseinek, megénekelvén őket. A görög gondolkodás egész iránya alkalmas volt rá, hogy értelmet és érzést egyesítsen. Így támadtak népies mondái és tankölteményei csaknem egy időben és így támadt oly korban, mikor még a mythologia

*) Ez az értekezés bevezetés a szerzőnek hasonló című, sajtó alatt levő könyvéhez, mely a Philosophiai írók tárában fog még ez év folyamán megjelenni.

sem alakult ki egészen, ennek a hitvilágnak a bírálata, a számtalan istenség mellett az egységes őszanyag.

Ahol a költészet oly virágokat hajtott, minők Homeros fenséges költeményei, ott a philosophia is csak nagyszerű eszmékkel léphetett elé. E nagyszerű eszmék ma gyermekesek: akkor forrongásba hozták a művelt világot; és méltán, mert egészen új irányt adtak a gondolkodásnak, és oly ösztökéül szolgáltak, mely mindig előbbre és előbbre vitte a vizsgálódást, nem hagyva pillanatig sem időt a gondolat nélküli, renyhe megállásra.

Mikor kezdődött ez a kritikai gondolkodás, azt felette nehéz volna megmondani. «Minden kezdetet kicsinységének vagy látszólagos jelentéktelenségének homálya főd el». De hol is az az éles szem, mely ez átmenetet észre tudná venni? Gondoljuk csak meg, mily sokszerű elemekből van a mi görögünk összetéve. Kedélye sugárzó, gyermekies: benne mesék és mondák kélnek csodálatos lényekről, kik villámokat szórnak vagy nyíllal lövöldöznek a halandókra, és erősebbek amaz óriásoknál, kik az Ossát a Pelionra döntik; és képzeletében ez istenek eljárnak halandó lényekhez, egyszer vidám lakomára Peleus királyt ünnepelni, máskor tréfából, unalomból vagy szerelemből. De elméje azért éles és mindenek fölött gyakorlati; a föld terméketlen és Keletnek dús kincsei oly kíváncsatosak: a görög egyre azon töri a fejét, hogy létesítsen nyereséges kereskedést Kis-Ázsia gazdag népeivel. És e praktikus kereskedő szereti maga körül a szépet is, gazdagon fölvirágoztatja a művészi cserepesek, fazekasok iparát. És nem az egyes görög ilyen, hanem az egész görög nép, Attika lakói és az ion gyarmatoké.

Ezek az ion gyarmatok a görög műveltség fő fészkei. Az ion faj a görög kultúra zászlóvivője. Homeros és az egész epos e néptörzs nyelvén szólnak hozzánk; Herodotos, a dór származású történetíró, a nyílt ion alakok révén jut rokonságha ez előkelő fajjal; csaknem az egész irodalom e dialektust használja a görög szellemnek egy bizonyos korszakában. A gyarmatok visznek szellemet, élénkséget, elevenséget az anyaországba és a kis-ázsiai Miletos meg Ephesos előbbrevaló a Kr. e. VII., VI. és még az V. században is, mint akár Athen.

Maga a philosophia, a bölcselkedés, a lét szemlélete és a hit bírálata is Miletosban kezdődik. Legalább az első, akiről biztos tudásunk van, a miletosi Thales, egy ama hét bölcsek közül, kiket a mondák köde vesz körül. De e hét bölcsek jelentősége csak ethikai és politikai; bölcsek mondásaik szájrul-szájra jártak egész Görögországban, és rövid, velős formájuk könnyen bevésődött az emlékezetbe. Nagy vala tiszteletök egész Hellasban, tanácsuk becses, mondásaik akár Delphoi istenéé.

Hanem ők csak bölcsek (*σοφοί*), nem pedig bölcselők (*φιλόσοφοι*). Bias vagy Kleobulos nem szereplői a görög bölcsészettörténetének és

Thales sem ösmert mondásai révén jut az ó-kori bölcselek díszes sorának élére, hanem nagyszerű rendszere juttatja ide, melynek azonban csak elenyésző, homályos, alig kihüvelyezhető töredéke maradt meg.

A hét görög bölcs szerepe éppenséggel nem tudományos, hanem etikai és politikai, a mint ez hátramaradt, de nem hiteles mondásaik bizonyítják.

A tudomány maga Thalesszel kezdődik. Voltaképpen mibenlétét meghatározni roppant nehéz föladat. Ez a tudomány még nem metaphysika a későbbi értelemben, hiszen tisztán természeti megoldást keres. És mégsem természettudomány; nem gyermekes képzetéinél fogva méltatlan e névre, melyek ma bennünk mosolyt keltenek; hanem speculativ voltánál fogva.

A *hylozoisták*, az élő és éltető anyag kutatói, élükön Thalesszel, csak megkezdői a philosophiának; az ő működésök csak rugó, mely utódaikat nagyszerű tettekre feszíti. Az ő kritikájok, melyet a létező világon gyakorolnak, csak alkalmat ad rá, hogy későbbiek az ő rendszerüket nagyszabású kritika alá vessék.

És mégis azt az ó-ion iskolát, melynek első három főalakja Thales, Anaximandros és Anaximenes, csak bámulattal lehet emlékünkből idéznünk.

Thales azt mondja, hogy minden vízből van és vízben fog föloldódni. Az éltető nedvre gondol-e, mely minden élő egyetlen létfölöttétele, azt maga Aristoteles sem tudja már. De mégis tiszteletreméltó a merész törekvés, hogy e világ jelenségeinek ezerféleségét egységbe foglalja.

Hanem ez a rendszer tarthatatlan. Mindjárt akad kritikusa Anaximandros személyében, aki fölveti a kérdést: ha minden vízből volt, miért változott meg minden? Ha vízből lett minden, benn kellett már lenniök mindazon anyagoknak, melyek mostani világunk alkotó részei. De nem éri be Thales világrendszerének lerombolásával: újat alkot. Röth azt mondja róla, hogy kora Humboldtja. Teichmüller elnevezi «igazi Europæer»-nek, aki elveti a mythológiát és saját szemléletére támaszkodik. Hogy értsük e nagy bámulást? Gomperz azt mondja, hogy «hatalmas volt benne az érzék az azonosság iránt és a képesség, hogy mélyen elrejtett analógiákat fölösmerjen és legyőzhetetlen a törekvés, hogy a szemmel és érzékkel fölfoghatóból az érzékelhetés alól kivett dolgokra következtessen?»

Anaximandros 610-ben született és a világ keletkezéséről oly elméletet hirdet, mely a La-Place és Lavoisier-féle kosmogoniai hypothesissal csaknem azonos. Tanítja az örökös mozgást, mely kétségkívül csak mechanikai mozgás lehet. És azt hirdeti, hogy a föld gömbölyű, támaszték nélkül szabadon lebeg a légben. Szerinte az ember először vízi lény volt, mint a halak, és mikor elég ereje volt, hogy megvívja a nagy

«struggle for life»-t, γενομένων ἱκανοὺς αὐτοῖς βοηθεῖν, akkor lépett ki a szárazföldre. Darwin tana egy gyermek ajkán!

Anaximandros mindenek kezdetének a végtelent vallotta. Tanítványa, Anaximenes, a levegőt. A mi volt, a mi van, ami lesz, mind ebből való; sűrűsödés és ritkulás az örökké váltakozó folyamatok, melyek az egy ősanyagból az anyagvilág végtelenségét alkotják. Természetes, hogy ez a fölfogás épp oly naiv, mint az előzőké. Ámde mit szóljunk, ha bámulattal olvassuk szószerint való, hiteles töredékben Anaximenes ajkáról, hogy mind a három halmazállapotot fölveheti bármely test a μύνωσις és πύκνωσις, a sűrűsödés meg ritkulás fokai szerint? Az atomista fölfogásnak mind maig élő fölterése ez. Tán nem lesz a tudományos hypothesisból végérvényes principium; de annyi bizonyos, hogy e föltevés nagyszerű adatokkal gazdagította természettudományunkat.

Ám amily óriási a haladás, melyet az anyagelmélet terén Anaximenes föllépése jelez, ép oly nagy a visszaesés az astronomia terén Anaximandros felséges világszemléletétől. Nála a föld ismét alátámasztott kerek lap; a nap pedig úgy forog körülötte, mint «a sapka a fejen» (ἀσπερεὶ περὶ τὴν ἡμετέραν κεφαλὴν στρέφεται τὸ πικλόν).

E három gondolkodó emlékeit elhomályosítja nagy elméjének ragyogásával az ephesosi bölcselelő, a homályosnak gúnyolt Herakleitos. Az ő tana «egy szentély árnyékában nőtt, távol a lármázó vásári zajtól és Miletos hangos műhelyeitől». Ez a tan megtermékenyítette a görög gondolkodást; nagyobb hatást gyakorolt az egész hellen világra (akarata nélkül, sőt akarata ellenére), mint, Demokritost kivéve, bárki más — Sokratesig. Ő volt az, aki e század elején Schleiermachert az antesokratikus bölcselet tanulmányozására vonzotta és a tudósok egész csoportját foglalkoztatta és foglalkoztatja mind maig.

Miben áll Herakleitos nagy jelentősége? Korántsem természet-tudományi fölfogásában, nem az ősanyagra nézve fölállított elméletében, bárha kétségtelen jelei ezek is elméje fennséges alkotó erejének. Az ő nagysága abban tetőzik, hogy a természeti és szellemi világ közt elszakíthatatlan kapcsolatokat létesített. Ő kötötte össze elválhatatlan egységgé e két külön világ szemléletét. A tűz, a hatalmas, föllobbanó és kialvó tűz mindenek alkotója és halála; nemcsak az anyagvilágban, hanem az erkölcsi világban is.

Az ellentétek közt hanyódó nagy lélek egyre paradoxonokban fejezi ki természeti és erkölcsi nézeteit: «Egy a jó és a rossz; a fölfelé és a lefelé vivő út». Minden viszonylagos, semmi se abszolút, sem az anyagi, sem az erkölcsi világban.

Az ion földről most az itáliai gyarmatokra költözik a philosophia. És pedig oly csodás alakulásban, hogy nehéz volna ezek s az ionok közt valamely okozati összefüggést megállapítani: egészen önálló, azt lehetne

mondani: autochthon bölcselkedés ez, melynek kezdetei a mythos homályába mélyen be vannak burkolva. Maga a mester, Pythagoras, mythikus alak. A pythagorasi szövetség — erkölcsi és politikai célzattal egyesült férfiak köteléke — még ma sem áll tisztán előttünk. Maguk és bölcséletük egyképp mystikus, titokzatos világításban jelennek meg, gyér és ritkán hiteles töredékek fényénél. De azt tudjuk róluk, hogy nagy matematikusok és a világrendet számokban fejezik ki. S míg egyfelől positiv vívmányokkal viszik előre a legexactabb tudomány ügyét, másfelől hiú, üres szöfecsérlésbe és szórszálhasogatásba tévednek, mikor a számok erkölcsi értékét akarják megállapítani. «Pythagorasnál azt találjuk, hogy mindenik szög más-más istennek van szentelve, mint ahogy Philolaos is mondta, aki egyik istennek az egyik szöget, a másiknak a négyszöget szentelte stb» . . .

Ez a bölcselkedés jórészt egybefonódik későbbi fejleményeiben a keleti eredetű orphikus bölcsészettel, melynek legfőbb alakja a syrosi Pherekydes. De nem ez az út, mely a positiv tudományok és a fölvilágosodott rendszerek felé vezet. Sőt előbbre haladván a mysticismus útvesztőiben végződik.

A világosság Eleából áradt ki, hol a kolophonai Xenophanes hosszú bolyongásai után letelepedvén, nagyszerű iskolát alapított. És Eleával egyenest folytatódik Miletos és az egész ion föld dicső szereplése a görög gondolkodás történetében. Mert az ion föld nem volt többé alkalmas a gondolkodásra. A szabadság szülte ott a nagy philosophusokat és megszűntével el kellett hallgatniok a szabad gondolkodóknak is. A perzsa rabság megrontotta Ionia lakóit és azt a szellemet, mely ott ősrökről szállott utódokra. Sokan elhagyták hazájukat és köztük volt Xenophanes, a lantos is, ki mindenfelé megfordult, a hol görög dalait értették és aztán végre is Eleában pihent, a hol vele együtt megpihent sok időre a görög philosophia is.

Xenophanes, mikor elhagyta Ioniát, elhagyta a nemzeti hagyományokat, el a nemzeti isteneket is: egy ilyent ösmert el a legnagyobb-nak, kihez senki sem hasonlatos; ki mindig egyazon helyen van, mozgást nem ösmerve. A többi istenek csak felsőbb lények, kormányzottjai ennek az egynek, a hozzájuk nem hasonlónak.

A mythológiával ily merészen senki se szállott szembe előtte; valóságos monothéismus ez, legalább formában, mert hisz tudvalevő, hogy az ő egy istene a világegyetem, s így fölfogása inkább pantheistikus. Annál meglepőbb aztán istenségének másik jellemzője, mely szerént az isten nemcsak *egy*, hanem *egységes* is; sőt mi több, *változhatatlan*; egyenes ellentétéül az ion fölfogásnak, melyben a principium megannyi változásnak van alája vetve.

Bölcséletének alapjait és egyszersmind roppant tapasztalatainak

és világlátottságának minden dús adományát iskolájára hagyta, melynek első tanítványa és egyúttal mestere Parmenides, a soktudású bölcse, műveltségére nézve eklektikus, ki a pythagoreusok szigorú matematikai formuláit, Xenophanes alapgondolatait Herakleitos mindent átfogó skepticismusával egyesíti; de tanaiban egységes és következetes, még akkor is, mikor előre látja az ellenmondások viharát, melyet föl fog kelteni. Ő tovább megy Xenophanesnél. Kimondja, hogy változás, keletkezés egyáltalán nincs is; a hely, a szín nem változik, ami megvolt, az megvan és meg is lesz. «A létező ($\tau\acute{o} \acute{o}\nu$) meghatározott és gondolkodó lény, szétoszthatatlan, egész, egységes, önmagában kapcsolatos, mindenütt önmagával egyenlő, nem itt inkább, amott kevésbbé jelenvaló; hasonló egy köröskörül jól kiformált, minden oldalról egyenlően kimért golyó súlyához.»

Mi lett a vízből, mely mindenné átváltozhatik, az $\acute{\alpha}\pi\epsilon\iota\rho\omicron\nu$ -ból, melyben minden benn volt és melyből minden lehetett s a levegőből, mely tűzzé ritkult és földdé sűrűsödött! Elea szerint már nincs mozgás, nincs változás. Herakleitos azt hirdeti, hogy minden folyik, semmi se marad. Parmenides azt vallja, hogy semmi se keletkezik, semmi se enyészik. Ellene vallanak érzékeink, tehát az érzékek tanúsága hamis. Érzi, hogy a következetesség egész philosophiáját végletes agyrémmé teheti minden tagadásával — és mégis következetes marad. De azért az érzékeknek s a létező, változó, mozgó világnak mégis jut hely rendszerében: a létezővel szembeállítja a nem létezőt, miként a nappal az éjet, mint Herakleitos nagy ellentétei, mint Anaximandros fölfogásában a sűrű és ritka, a hideg és meleg. Így rendszerében előáll a dualismus ennek minden hibájával és számos sebhető pontjával.

E hibák a samosi Melissosnál, Parmenides tanítványánál igen élesen válnak ki; a dualistikus rendszer a legszerencsétlenebb ellenmondásokba keveri, mikor a létezőről azt állítja, hogy az a térben kiterjed, de testnélküli, s így ellenmondásba jut ama physikai axiomával, hogy csak a test fogal el tért. És a mesterhez még közelebb álló Zenon buzgalmában, hogy Parmenides lét-theoriáját megokolja, tovább megy még Melissosnál is. A létező világ minden mozgalmasságával eleven czáfolata az eleai tannak. Zenon tehát egyáltalán nem törődik többé a külvilággal, megveti az exact kutatásokat és a tisztán elméleti speculatio útvesztőibe téved. Mily messze távolódott íme a philosophia kiinduló pontjától: a physikától! Zenon logikai és formai bizonyítékokkal dolgozik és mint Aristoteles mondja: a *dialektika feltalálója*.

Ez a dialektika a bizonyítás hevében sok rést üt akaratlan igazmondásával az eleai bölcsélet alapjain; sok szellemes bizonyításmódot hoz fölszínre; és nagy erővel veri vissza azon támadásokat, melyek minden oldalról érik. Akhilleusa ma is híres és közmondásos.

Nyílt ellentétben az eleai principiummal Anaxagoras a való világ szemléletére építi bölcselkedésének biztos alapjait. Ő az első attikai bölcselő, de Klazomenaiben születvén, ion művelődésben részesült. Physikus volt, a természettudományokból indult ki. Tudásának gazdagságát Perikles Athénjébe vitte, a legszerencsésebb korszakban működött Perikles oldalán. Hogy teljes legyen az attikai szellem minden dicsősége, a nagy szobrászok, festők, költők és hadvezérek sorába oda állott a bölcselő is. Nem hiú agyremekkel, nem elvont speculatióval, hanem inductiv következtetésekkel. A keletkezés meg enyészet nem létezik, vallja Parmenidesszel; hanem a meglevő anyagok keverednek és kiválnak. *Minden természeti tünemény mozgáson alapszik*, mondja Anaxagoras négy és fél száz évvel Krisztus előtt; és pedig hozzá teszi, hogy e mozgást nem kell speculatio útján megszerkeszteni; mert naponkint ott lehet látni az égbolton végbemenő változások képében. Mind e változásokat egy értelem igazgatja, a *νοῦς*, a test nélküli, keveretlen szellem; ez a szellem cél tudatosan kormányozza a világegyetemet. Bárha ez a *νοῦς* csodálatosan megegyez a tisztultabb monotheistikus fölfogással, mégis Anaxagoras physikai rendszerének leggyöngébb pontja, éppen, mert a physika terét elhagyja.

Természettudományi kutatásainak nála is nagyobb, több oldalú, élesebb elméjű a folytatója, az akragasi Empedokles, a költő, vegyész, orvos, kit azonban kalandos élete folyása a Pythagoras-féle mysticismus karjaiba hajtott. Így ő igazán nagyszabású ekiektikus, ki szorgalmasan válogatott az ionok anyagelméletéből, Herakleitos tanaiból, az eleatákból, különösen pedig Parmenidesből. És tanítása mégis oly igen önálló, hogy egyik iskolába se lehetne besorozni, oly fontos, hogy eredményei mind a mai napig nagyobb és közvetlenebb hatásúak, mint bárkié számos mesterei közül.

Ő az *elem* (στοιχεῖον) fogalmának megalapítója; és pedig oly értelemben, ahogy ehhez a természettudomány ma is ragaszkodik: az önmagában egyenlőnemű, minőségileg változhatatlan, fölbonthatatlan anyag az Empedokles eleme. Már hogy ő négyet ösmert — a maga korában érthető tévedés. Miként keletkezhetett e négyféle elemből a dolgok sokfélesége, azt persze ő maga is bajosan mondhatta volna meg. De mindenesetre nagy és döntő fontosságú haladást jelez az, hogy ő az elemek mozgását egy kívülök álló erőtől teszi függővé: nála először jelennek meg külön fogalmakként *erő* és *anyag*. E mozgató erőt szerezetnek és gyűlöletnek nevezi.

A szerves világra vonatkozó nézetei az összehasonlító morphologia első, gyermekes kezdeteinek tekinthetők. Egyes elszórt mondásai szerint a fák levele, az állatok szőre vagy tolla ugyanaz. Míg biológiai szempontból egészen meglep bennünket az a föltevése, hogy a meglevő

organismusok úgy váltak ki a tömegből, hogy a célszerűbbek túléltek a kezdetlegesebbeket. Ez elszórt aperçuek ragadták Gomperzet arra a nyilatkozatra, hogy Empedokles Darwin és Goethe előfutója. Ő zárja le méltón a görög philosophiának azon korszakát, mely a gondolkodás rendszerességének megvetette alapjait. Számos tévedés teszi az utat a bizonytalan kezdetektől a fölvilágosodás korszakaig hosszúvá és fárasztóvá. De ugyan mely kor volna eléggé önhitt, hogy mentnek ítélje magát minden tévedéstől? Természettudományi alapokból indulván ki, legtöbbször e gondolkodók önként érthetőleg gyakorta elárulják a természetről való fölfogásuk gyermekes, kezdetleges voltát. Ámde nagyszerűn fejlett természettudományunknak, melynek egy Humboldt, Goethe, Arago, Tyndall, Bunsen, Helmholtz, Virchow s megannyi más nagy harczosai voltak, az emberi szellem büszkeségei, még mindig mily sok a hypothesis, a kiderítetlen kérdése. S a mellett nem szabad elfeledkeznünk arról sem, mily sok eszme került e kezdetleges gondolkodók révén fölszínre, hogy aztán későbbi korokban, sőt a mi időnkben is a tapasztalatok nagyobb gazdagságától, az inductio több és teljesebb adatától támogatva, diadalt arasson.

És egyik iskola se dicsekedhetik el a sikernek oly nagy mértékével, mint a most következő, az atomistáké. Ezek képzett tudósok: orvosok és physikusok, s azon fölül politikusok és ethikusok is, kik fényes szellemmel oldják meg a nagy földadatot, mint kell a természeti világ szemléletéből nyert inductiv okoskodást kiterjeszteni az erkölcsi és politikai világra.

Leukippos, az első atomista, ki még az eleai iskola tanaitól függ, azt tanítja, hogy az üres térben mozgó, 'létező' kicsiny és fölözthatlan testecskéknek (*ἄτομα*) megszámlálhatatlan sokaságából áll; de viszont a mozgás okául nem vesz föl külön erőt, mint azt az imént láttuk Empedoklesnél, hanem a mozgást a létezővel vele született képességnek véli.

Demokritos tovább fejti ezt az elméletet, mely az ó-ion anyagbölcselek minden helyes következtetésének nagyszerűn megfogalmazott összesítése. De azért Demokritos nem áll meg e ponton, hanem tovább fejleszti, a maga alkotó erejére támaszkodva, bölcsekedését. Ő volt az, ki először beszélt határozottan *absolut* és *relativ* tulajdonságokról; ki ezzel a döntő lépéssel minden kételyt megsemmisített, mely eddig az egymásnak homlokegyenest ellenkező elméletek nyomán támadhatott. Ez a valóság megismerése, ahogy mi is valljuk és tudjuk: «Föltevés szerint van keserű, föltevés szerint van meleg, föltevés szerint van hideg, föltevés szerint van szín, valóság szerint atomok és üresség».

Hogy mit köszön a tudomány az atomista elméletnek általán, azt rövid szavakban nehéz kifejezni: a testek áthatatlanságáról szóló törvényt, a háromféle halmazállapot magyarázatát, az anyag elveszhet-

lenségét hirdető tant, mely szerint semmi el nem pusztúl, csak az alkotó elemek bomlanak szét, semmi sem keletkezik, csak az elemek egyesülnek. A mechanika, a chemia számos fölfedezéssel gyarapodott e nagyfontosságú iskola fölfedezéseivel és az egész mai chemia az atomisták álláspontját tartja vezető elvének.

Demokritos személyes nagysága, tapasztalatai, tudományos tekintélye ad súlyt kíváltképp az atomisták ethikájának is. Ez az ethika nem elkülönített ismeret, hanem szoros, elválhatatlan kapcsolatban van philosophiájának természettudományi és ösmerettani eredményeivel.

A föld megszűnik nála a világ középpontja lenni, épp oly égi test, mint a többiek: atomja a világ végtelenségének. S az ember maga elenyésző atom a földhöz képest. Éreznie kell csekély voltát minden tetteiben, minden vállalkozásában. Azért nevezik őt a nevető philosophusnak, mert az ő nagyszerű világrendszerének közepette természetes lenézéssel szemlélhette ő a nagyralátó, öntelt embereket, kik elhitetik magokkal, hogy céljaik fontosak, tetteik minden időkre szólnak, szavaik méltók rá, hogy az emlékezetnek átadassanak. Megmaradt erkölcsi töredéke a «jóléletet» vallja az ember legfőbb, elérhető céljának: boldogságról nem is beszél.

Az atomisták még physikusok voltak. Az utolsó physikusok, akiknek rendszere a világ szemléletéből indul ki. Most az uralmat átveszik tőlük a mi korszakunkat bezáró sophisták. Hírhedett, gyakran méltatlanul elrágalmazott, gyakran jogosan elítélt felekezet. Korának szülöttje, a romlott görög közszellemé. Athen nem Perikles városa többé, hanem a demagogoké. Minden fölszabadult és a gyorseszű, gyorsbeszédű attikai, aki érzi polgári méltóságának és szavazatainak becsét, sűrűn és nagy kedvteléssel gyakorolja magát a szónoklás minden fortélyában. Kitűnő mesterekre akad a sophistákban, kik városról városra, vásárról vásárra viszik és árulják tudományukat: ebből élnek a királyi vérből eredett Herakleitos utódai. Az ifjak seregétől tódultak hallgatásukra és busásan fizették a tetszetős bizonyításokat, az erőszakos szófacsarást és szellemes szójátékot, amelynek nyomában támadó nevetés erősebb fegyver volt minden időben a komoly meggyőzésnél, hát még ebben a korszakban.

De azért akadtak köztük termékenyebb elmék, nemesebb alakok is: Prodikos, *ó sóφος*, mint Xenophon nevezi, a kynikusok és stoikusok őse, Hippias, ki sokoldalúságával csodálatot kelt még Platonban, a sophisták nagy gúnyolójában is. Protagoras, kinek a platoni párbeszédben oly fontos szerepe van, az ifjuság megrontója és a tarka szavakba öltözött hazugság dicsérője, a hogy nevezték. Gorgias is a sophisták egyik legkiválóbb képviselője, kinek kétségtelen érdeme van az exact gondolkodás előmozdítása terén.

De e sophisták már egészen közel hoznak bennünket Sokrates korához. Az ő kapcsolata ezekkel sokkal közvetlenebb, mint bármelyik sophistáé előzőivel. És e szoros összefüggés egyszersmind tanuságtétele azon igazságnak, melynek szempontja az egyedül helyes a görög philosophia történeti ösmertetésében: t. i. hogy a történeti, tehát egészséges fejlődés a görög gondolkodás egész életén át épp oly tökéletes, épp oly classicus, mint a görög epos, lyra és dráma, a görög történetírás és szónoki próza fejlődése.

Görögország a philosophiának is klasszikus hazája.

★

A Sokrates előtti philosophiára vonatkozó ösmereteink forrása a lehető legszegényebb. Elsőrendű forrásaink közül, t. i. maguknak a szerzőknek műveiből, semmi se maradt egészen ránk. Joggal mondja Gomperz, hogy az egész Sokrates előtti philosophia rommező; csupa töredékekből áll.

E töredékeknek eddig legteljesebb gyűjteménye a Mullach-féle. (3 kötet, Páris 1860. 1867. 1881.) [Egyes szerzők kiadásait l. az illető helyeken.]

Másodrendű forrásul a régiek tudósításai tekinthetők. És ezek bősége nyújt csak egyáltalán módot arra, hogy valamiképpen pótoljuk az elveszett műveket. Platon és főként Aristoteles számos helyen vonatkoznak elődeik munkásságára, s e hitelt érdemlő helyek, amelyek kritikai megvilágításban is részesülnek, gazdag adatokkal járulnak korunk bölcselőinek ösmeretéhez. Már az alexandriai írók közlései korántsem érdemelnek annyi hitelt: a görög irodalom alexandrinus kora telve van a szádékos ferdítések és hamisítások egész özönével és nehéz ez alexandrinus írók műveiben a valóságot a kalandostól megkülömböztetni: annyival inkább, mivel a Kelettel való ösmeretségük hajlandóságot szült bennök, hogy mindennek keleti eredetét gyanítsák. (Mabillon: *Histoire de la philosophie atomistique*, Chapitre II etc.)

A római írók közül Cicero vonatkozik philosophiai irataiban több helyütt a hylozoistákra; úgyszintén Lucretius nagy bölcselmi költeményében. A római philosophia későbbi epigon kora kevés anyagot nyújt a kutatónak.

Maguknak a szerzőknek életére vonatkozólag adataink még hiányosabbak. Semmi se képzelgetheti el élénkebben a kutató szorult helyzetét, mint az a szomorú tény, hogy Laertius Diogenes, a biographiai adatok legszorgalmasabb gyűjtője, a legalacsonyabb rendű contaminátorok közül való. «A legdurvább gondatlanság jellemzi», mondja róla Gomperz, és mégis hozzá kell fordúlunk, mert nagyjából összerótt munkája rengeteg irodalmi ismereteken épült föl oly korban, mikor

még nem volt mindaz törelék, amit most nehéz fáradtsággal kell összegyűjteni.

Ilyfajta forrásokul használhatók föl az egyházatyák iratai is, kik közül a legfontosabbak korunkra nézve Clemens Alexandrinus, Origenes és Hippolytos. Továbbá nagy szolgálatokat tett a régi bölcselek értelmes magyarázatával és hű idézésével Simplikios; míg a későbbi antik irodalom Stobaios és Photios személyében mutat föl bőven használható s ma már kellőképp kiaknázott forrásokat.

E források megbízhatlansága azonban napnál világosabban bizonyul be oly pontokon, mikor elég szerencsések vagyunk, hogy nem ezek a commentatorok egyedüli forrásaink, hanem a mű egészen megvan, melyre hivatkoznak. Ha Homeros költeményeit nem bírónk, hanem csak a philosophusok és doxographusok idézeteiből kellene őket töredékesen, nagy ügygyel-bajjal összeszedni, akkor kimondaná róla bizonyosan a philosophia történetírója, hogy ő volt az első hylozoista, sőt metaphysikus. Hogy is ne? Sextus azt mondja (X. 314): Homeros azt tanította, hogy a világegyetem principiuma a víz; vajjon így értette-e Homeros az Ilias Ξ (14) 302. sorát?

Ὠκεανὸς δ' ὅσπερ γένεσις παντεσσι τέτυκται. (I. 442).

Stobaios többet is mondhat már Homeros Kosmogoniájáról. Ő a világot határoltnak tekintette, mert határozottan mondja: Három rész támadt s mindenik isten megkapta a maga részét. E kosmogoniai phrasis alapja Homeros Iliasának XV. 189.

Továbbá (I. p. 282) azt mondja Stobaios, hogy Homeros valószínűleg állította, hogy a világegyetem egykor föl fog bomlani első elemeire. Ti mind, úgymond, vízzé és földdé lesztek:

ἀλλ' ὕμεις μὲν πάντες ὕδωρ καὶ γαῖα γένοισθε II. VII. 99.

Aristoteles (de Animo III. 3) azt mondja, hogy ami a megösmerés-képességre vonatkozó elméletét illeti (Homerosnak), ő a gondolkodást és érzést ugyanannak tartá; e teljesen aristotelesi gondolat alapja az Odyssea XVIII. 135 s köv. soraiban keresendő.

Egészen természetes, hogy Homerostól mind e gondolatok idegenek, legalább ebben a formában; az is kétségtelen, hogy ily értelmezés, minőt Stobaios, Sextus, sőt maga Aristoteles is számos helyen ad Homerosnak, alkalmas volna arra, hogy félrevezessen bennünket, ha szerencsére Homeros sem bírónk teljesen. De most gondoljuk el, mily suppositiókat kell biztos tudás hijján elfogadnunk olyan műveknél, melyeket teljesen nem bírunk; s hogy mily jogosult a kritika és óvatosság forrásainkkal szemben, amelyek nélkül azonban még sem lehetünk meg.

Hátra van még, hogy az újabb földolgozókról emlékezzünk meg. Hosszas tanulmányoknak, a tudományos módszerekben beállott nagy változásoknak eredményei amaz összefoglaló művek, melyek e romhalmazt fölépítve állítják szemünk elé. A philologus aggódó diplomatiája ellenőrizte a metaphysikus merész speculációját s majd egyiknek félénksége, majd a másíknak merészsége volt túlsúlyban.

Schleiermacher korszakos tevékenysége a philosophia történetében is új idők virradatját jelzi. Philosophiai kutatásai Anaximandrosról, Apolloniai Diogenesről és főként Herakleitosról eszméltető, újra élesztő hatással voltak tudós kortársaira. Írói egyéniségének megfelelően munkálataiban még sok a dialektikus elem, és igen gyakran érezzük, hogy fejtegetései a tárgytól idegen czélnek állanak szolgálatában. De a tárgyra irányzott figyelem az ő fölséges értekezéseinek megjelente óta nem lankadt.

Teichmüller, dorpati egyetemi tanár, a tanulmányok két érdekes sorozatát teszi közzé, melyek Schleiermacherrel és követőivel vitatkozva, a hegelianusok egyoldalúságaitól a töredékeket megtisztítva új fényt derítnek e korszakra. Sorban jelennek meg az egész görög bölcsélet történetét felölelő munkák. Brandisé (1835—60) mély philosophiai belátással, de hijján még a földolgozás művésziességének s az előadás szabadságának. Strümpell, a herbartista bölcselő, ki azonban a mi korunkra kevesebb ügyet vet; Schwegler, ki valóban előismerésre és utánzásra méltó módon osztja föl ez egymással összefonódó, egymás hatása alatt álló iskolákat s átnézetessé tudja tenni e kort, a mi a későbbi, nagyobb szabású tudósoknak se mindenütt sikerült.

De mind e műveket elhomályosítja Zellernek klasszikus műve: *Die Philosophie der Griechen*. Benne a philologus pontossága, az irodalomtörténetíró rengeteg olvasottsága, a philosophus mélyrelátása egyesül; és igazi tudós, ki a jelenségeket a tudós szemével vizsgálja; nem keresi új és merész összetételekben a hatást; nem arra ügyekszik, hogy valamely elrejtett töredék napfényre hozásával vagy egy réginek meglepő, a hagyományossal ellenkező fölfogásával hasson. Éppenséggel kritikai szellem, mely a határokon túlesapongó képzeletet, önkényes «alkotást» kellő értékére szállítja alá.

A történetíró szemével tekint e korba és elvet mindent, ami *nem történeti* (unhistorisch).

Az ő nemes conservatismusával egyenes ellentétben áll Gomperznek műve: *Griechische Denker*, melyből eddig csak az első kötet jelent meg: éppen a Sokrates előtti bölcsélet története. Gomperz igazi alkotó szellem, ki saját nagy adományainak bőségével fölépíti a romokat fölséges palotákká, ahogy a vele congeniális Curtius Ernő fölépítette Athen fényes akropolisát. Az elrejtett kincseket fölszínre hozza, a

homályos zúgokba fényt vet: a magáéból gyakorta; de gondolkodása annyira klasszikus, hogy szinte elhiszszük, hogy Parmenides szól hozzánk, nem Gomperz. S legfő varázsa előadásának az az új cél, új fölfogás, mely eddig a görög philosophia történetíróit sohase vezette: senkise mutatja ki oly hatásosan és meggyőzőn az eszmék örök életét, mint ő; ama folytonos hullámmozást, mely a fölszínre veti, majd ismét mélybe dobja s ismét fölemeli az eszméket. Ebben áll az ő nagy jelentősége első sorban. S bárha könyvét nemcsak a szűkebb tudós világnak szánta, hanem a művelt közönségnek is: mégis munkája a tudományos művek közt a legelső helyek egyikét érdemli, odaállítja, ahol egy Curtiusnak, Mommsennek, Virchownek, Darwinnak, Tyndallnak, Aragonak nevei ragyognak. Fényes stílje megkapja olvasóját és fölkelti érdeklődését oly dolgok iránt, melyektől eddig idegenkedett rejtelmes, homályos voltak okán; a köznek kincsévé teszi e közlésre érdemes nagy eszméket.

Ily előzők után a Sokrates előtti görög philosophia történetének rója két utat választhat. Vagy fölhasználja a rengeteg irodalomból azt, a mi megállapodott, biztos immár és tudományos igazságként szerepelhet: szóval a tisztos compilatio munkáját végzi. Vagy pedig «novas res agit», újságra törekszik, ha egyébben nem, legalább a régieket illető fölfogásában, hisz ez egészen subjectiv dolog s kiki a saját egyéniségét olvashatja bele a régi töredékekbe.

Mi ebben a munkában igyekeztünk lehetőség szerint egyesíteni e két ellentétes eljárást. Mert az volt a célunk, hogy a tudományos megállapodásokat mind a mai napig elkisérvén, a kritikát alkalmazzuk mindenütt, a hol a túlságos diplomatia több merészséget, a nagy divinatio több óvatosságot követelt volna.

Új töredékeket csatolni a meglevőkhöz ma nem lehet, míg újabb szerencsés véletlen folytán föl nem fődöznek ismét egy codexet, mint pár évtized előtt a Hippolytos-félét Párisban. És így e munka célját következőképp kellett formuláznunk:

Képét fogjuk nyújtani a Sokrates előtti görög gondolkodásnak a megbízható és hitelesekül elősmert töredékek alapján. E töredékek magyarázatául maguk a locusok szolgálnak első sorban, ahonnan merítve vannak és csak azután a rájuk vonatkozó értesítések. Ügykezni fogunk a töredékekben megnyilatkozó gondolkodást egész összefüggésében föltüntetni, mert csakis az összefüggés magyarázhatja meg a homályosabb helyeket és szabja meg értékét az egész rendszernek. Ám ez összefüggés megállapításában a philologia eszközeivel élünk, szemben az önkényesen reconstruáló speculatióval.

Mind a mellett ez egész korszak értékét abban látjuk, miképp hatott a későbbiek gondolkodására, mint szállt jól megőrzött hagyo-

mányként minden nagy eszméje az emberiség legklasszikusabb népénél nemzedékről-nemzedékre.

Így kell e kor vizsgálatában philosophiai, philologiai és történeti szempontoknak harmonikusan egybeovadniok; ily czélzatokkal fogunk e töredékek vizsgálatához.

De ezzel még korántstincs kimerítve a teendők sorozata. Egy föladat vár különösen megoldásra, melylyel eddig a legkevesebbet foglalkoztak, pedig fontosságát mindenki beláthatja, aki e kor bölcséletével foglalkozott.

A töredékek tudvalevőleg gyérek és fogyatékosak a legtöbb szerzőnél, úgy hogy a teljes műre csak nehezen lehet következtetni, hacsak a kalandozások terére nem akarunk tévedni. Mégis azonban e művek összefüggő egészet képeztek s az egyes töredékek értéke felette prekárius, ha egymással való összefüggéseket nem tudjuk kimutatni. Ez indította Schustert arra, hogy lehetőség szerint megszerkeszsze Herakleitos művét, megállapítsa hármas fölosztását s a töredékek sorrendjét. Törekvését Zeller is meleg méltányolással fogadta (Jenaer Lit. Zeitung). Mennyiben felelt meg föladatának, azt majd Herakleitos részletes tárgyalásánál fogjuk méltatni. De annyi kétségtelen, hogy helyes úton járt. De ugyanezt meg kell tennünk a többieknel is. Mullach sorrendjét épp oly kevés ok igazolja, mint Ritter és Prellerét. És az egyes monographiák sem derítenek e homályos és nagyfontosságú kérdésre élesebb fényt.

E philosophiai művek *szerkezetét* nem lehet többé megállapítani. Itt tehát az új sorrend fölállításánál két szempont lesz a döntő. Első a philologiai, a második, és fontosabb, a philosophiai. Ahogy az eszmék egymást követik, szoros logikai kapocsban, akként kell helyreállítani az összehányt művek sorrendjét. A szerzők szerint, akik az illető töredékeket idézik, nagyon hibás volna sorrendet tartani. E gyarló chronologiai külsőség nem lehet irányadó ilynemű szerkesztő munkában. E hibába a gyűjtmények kiadói sem estek. De viszont arra se gondoltak, hogy eszme és rendszer legyenek iránymutatóik az idézetek fölsorolásában.

Ez a legfőbb ok, mely a töredékek újra kiadását megokolta teheti; mely megengedhetőnek tekinti a Sokrates előtti görög philosophiának még egy újabb földolgozását; különösen mikor mindez magyar nyelven történik, holottan irodalmunknak e szakba vágó, összefüggő története még nincsen.

SEBESTYÉN KÁROLY.

A MAGYAR VONATKOZÁSÚ NÉMET TÖRTÉNETI NÉPÉNEKEK 1551-IG.

(Folytatás.)

I.

A XVI. század közepéig nemcsak a török harcainkról szóló, hanem a nemzetünknek és német származású fejedelmeinknek egymáshoz való viszonyával foglalkozó énekek is velünk szemben többnyire ellenséges hangulatúak. A költők, kiktől ezen énekek származnak, királyainknak rendszerint osztrák alattvalói, néha pedig szolgálói, kik, valahányszor népünk ellenkezésébe jutott fejedelmeivel, a legnagyobb hévvel és szenvedéllyel szálltak urok és vérök mellett síkra. Csak ha a magyarság — mire aránylag ritkán volt alkalom — királyai mellett a külföld ellenében sorompóba lépett, akkor találunk némi jóakarató rokonszenvet az uralkodójukat rajongva szerető osztrák népköltők énekeiben. Az ilyen atyai pártfogolás és jóakarató vállveregetés azonban rendesen csak tettetett méltánylása a magyarok önfeláldozásának, mely rögtön a legnagyobb ellen-szenvedés és leghevesebb gyűlöletbe megy át, mihelyt nemzetünk királyai-val szemben önjogát meri védelmébe venni.

Az első két ily irányú költemény is azt bizonyítja. Az egyik Albert királynak Csehországhoz való viszonyával foglalkozik, és mert a magyarok a csehekkel szemben Albertnek fogták pártját, barátságos hangulatú; a másik pedig Albertnek a magyarokhoz való viszonyát tünteti fel, kik ellenezték Albertnek német-pártoló eljárását, és így az osztrákoknak ebben az énekben is tükröződő haragját vonták magokra.

A magyar irodalomban Wenzel Gusztáv foglalkozott először evvel és énekkel egy külön értekezés keretében. *) Véleményem szerint azonban egész felfogása, melylyel a költeményt megítéli, helytelen. Wenzel nagyon rosszul ismerte egyrészt a költőknek műveltségét, másrészt pedig a németek fölfogását a magyarokról, mikor Chipphenwergernek, az egyik költőnek magyarelles énekét «czélzatos ferdítésnek», «rágal-mazó ráfogásnak», «a legvastagabb gúnynyal írt pasquilnak» nevezi, mely «nem fejezi ki az összes németiség érzelmeit». Radelerének, a másik költőnek a magyarokkal rokonszenvező költeményét pedig a német közvélemény hű tolmácsaként állítja oda, mely «valóban nemes erkölcsi jellemmel festi» a magyarokat. Ellenkezőleg, a német közvélemény irányunkban állandóan ellenséges és csak akkor adózik némi dicsérrettel, ha vagyonukkal vagy vérünkkel szolgáltuk érdekeit. Mikor

*) Wenzel Gusztáv: *Kifenberger és Radler, két XV. századbéli német költeményeik méltatása*. Pest, 1856.

pedig Chipphenwergerről és Radeleréről úgy beszél, hogy okvetlenül azt kell hinnünk, mintha ezek magas állású, nagy körütekintésű műköltők, vagy pedig az indító okokat kutató és pragmatikus módszerrel dolgozó történészek lettek volna, kik közül Radelere becsületes nyíltsággal a magyarokkal rokonszenvez, Chipphenwenger pedig irigykedő álnoksággal nemzetünket gyalázza, akkor meg épen érthetlenné válik. Szó sincs róla, Chipphenwenger költeménye alig bír költői jelentőséggel, történelmi szempontból pedig a mi tudásunkkal és hideg pártatlanságunkkal, mely Wenzelnél épen nem olyan hideg, tekintve, tele van hibákkal és tévedésekkel, de azért nevetséges volna azt kívánni, hogy Goethe stilusával és Ranke mélységével kutassa fel az okokat és írja meg az eseményeket. Hisz Chipphenwenger csakúgy mint Radelere a nép fia, ki nem kutat és nem okoskodik, hanem a pillanat hatása alatt úgy ír, amint épen tud, és azt írja, a mi a nép élő, alakuló és ismét változó hangulatának megfelel. Radelere költeményének pedig csak Wenzelnek egyébiránt tiszteletre méltó, de naiv és elfogult hazafisága tulajdoníthat nagy költői értéket és mély történelmi igazságot, mert mind a két tekintetben Chipphenwenger énekének messze mögötte marad, különösen pedig történelmi szempontból ránk nézve olyan kevéssé érdekes, hogy csak röviden akarok vele foglalkozni.

Ismeretes, mennyi küzdelmébe került Albertnek, hogy magát a cseh koronával megkoronáztassa. Borbála, az elhunyt Zsigmond király özvegye, és a csehek egy nagy része mindent elkövetett, hogy Albert trónra léptét megakadályozza. Sikerült is rábirniok Ulászló lengyel királyt, hogy hadseregével Csehországba nyomuljon avval a szándékkal, hogy öcsesét, a tizenhárom éves Kázmért megkoronáztassa. Az időközben német császárrá választott Albert nehéz helyzetében a hűknek bizonyult magyarokhoz fordult, kik haderejüket rendelkezésére bocsátották. Evvel a sereggel és a nürnbergi gyűléstől megszavazott birodalmi haddal vonult Albert Ulászló ellen, a kivel 1438-ban augusztus 11-én Csehországban Tabornál találkozott. Öt hétig állt a két hadsereg egymással szemben, anélkül, hogy döntő ütközetet vívtak vagy sikeres tárgyalásokat folytattak volna.

Ezeknek a heteknek izgatott hangulatából születhetett «Radeleré»-nek éneke, amint a költő magát az ének utolsó sorában nevezi:

Das parlas(?) wünschte den Hussen Radelere.

Radelere valószínűleg vándor énekes, fahrender volt és ebben az időben talán Albert szolgálatában is állott. Ügyes verselése és Albert mellett való pártállása legalább erre enged következtetni.

A költemény,*) mely egy XV. századi kéziratban van föl-

*) R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. I. k. 363—366. l.; az ének címe: *König Albrecht und die Böhmen*.

jegyezve,¹⁾ egészen annak a kornak allegorizáló modorában van tartva mely nemcsak a műköltészetet tette ízetlenné, és sokszor érthetlenné, hanem a népköltészetbe is mélyen behatolt. Bár gyakorlott technikával van írva, mégis feltűnő, hogy hogyan nyerhette meg az élvezhetetlen rímelés Wenzel tetszését. A költeményben előforduló papagáj (*Sittich*) alatt Albertet kell érteni, a varjú (*Krähe*) alatt Borbála királynét, a nemes sólymok (*Adele Falken*) alatti pedig a magyarokat, kik védelmére keltek Albertnek és azért az osztrák költő teljes rokonszenvét bírják.

Az énekben el van mondva, hogy Borbála királyné egyik magyarországi birtokára vonult vissza, hol kincseit titokban összegyűjtötte, hogy velök Lengyelországba szökjék. De a magyarok megakadályozták szándékában, ami a lengyeleknek és királyuknak nagy kárára, nekünk pedig és Albertnek nagy hasznunkra vált. Ép azért a költő Isten áldását kívánja a magyarokra és mindazokra, kik Alb erttel jót tettek

Die kro²⁾ gedachte in erem sinn:
 die (falschen) vögele werden widergen,
 sie floch zu erem neste hin,
 all ir geniste³⁾ hate sie ofgeladen,
 es war ein schaz gar manichfald;
 do quomen edele falken bald
 und nomen die kro mit gewalt,
 do must die kroje in den hosen baden.⁴⁾
 Die falken quomen ausz Ungerland,
 sie haben vil hochfart wedirwant,⁵⁾
 und were das gut den schelken⁶⁾ gesant,
 vil schade were uns allen darausz entsprungen!
 Die vögil die weder den sitich worn,
 die haben ir ere gar verlorn,
 allezeit bosheit auszirkorn,
 Das wirt von en gesagit unde gesungen ...
 ... Die falken, die do nomen der kroen ir gut,
 das worn die Ungern, got behaldes in hut,

¹⁾ A kézirat czíme: *Werbunge der Polen und die antwort users hirren des Bemischen Ungerischen u. s. w. konigs*; valószínűleg a krakói érsekhez intézett czáfolata a lengyel igényeknek a cseh koronára. L. Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. I. 366. l. jegyzet.

²⁾ Krähe = Borbála.

³⁾ Minden kincset.

⁴⁾ Gyorsan menekülni.

⁵⁾ Sok dölyfös üzelmet szüntettek meg a magyarok azáltal, hogy a Borbála kincsét elvették. L. Liliencron I. k. 365. l. jegyzet.

⁶⁾ Lengyelek.

und wer dem sitich ere tut,
den beware got vor sunden und auch vor schanden !

Költői szempontból szebb, történelmi tekintetből pedig sokkal érdekesebb, sőt fontosabb a következő költemény, mely Liliencron gyűjteményében «*König Albrecht und die Ungarn*» czímmel bír. A költő az ének végén «Chipphenwerger»-nek és Albert szolgájának nevezi magát, ki a király és királyné dicséretére és a német nép okulására szerezte énekét :

Den chunig lobnt all christenland,
di Unger tetn im schmach und schand,
er ist gestorben in der Unger henden,
singt Chipphenwerger, der diener sein,
zu lob im und der chunigein,
zu ainer urchund gmain in deutschen landen.

Liliencron a két költemény versformájának «feltűnő hasonlósága» alapján — mely épen nem olyan feltűnő — azt gyanítja, hogy Radelere és Chipphenwerger egy és ugyanazon költő.*) Ez azonban már azért sem igen valószínű, mert nincs rá példa, hogy egy hivatásos hegedős, ki népszerűségéből élt, nevét többször cserélgette volna. Azonkívül pedig a két költemény hangra, modorra és fölfogásra egymástól olyan különböző, amennyire elütő két költemény csak lehet. Radelere költeménye, bár verselési készsége nagyobb, a bonyolódott allegorizálás következtében annyira híjával van minden őszinteségnek és közvetlenségnek, hogy Chipphenwerger egyszerű, szívből fakadó, bár fogyatékosan rimelt énekét messze fölébe kell helyoznünk.

Történelmi szempontból evvel a költeménnyel Endlicher foglalkozott először *Kottanner Ilona emlékiratá*-nak kiadásában 1846-ban.***) Ő azonban csak annyiban tárgyalja, amennyiben tárgyával szorosan összefügg. Sokkal bővebben ír róla Wenzel Gusztáv említett dolgozatában, hol e vers is, ép úgy mint Radelere költeménye egész terjedelmében (sok olvasási és egyéb hibával) közölve van. Csak nagy általánosságokban foglalkozik vele : úgy látszik, sértett hazafisága nem engedte, hogy a költemény részleteibe hatoljon, pedig akkor egészen másképen ítélte volna meg azt és sokat talált volna benne, a mi egyáltalán nem «czélzatos ferdítés» vagy «rágalmazó ráfogás». Salamon Ferencz is hivatkozik erre aszerinte barbár ízlésre valló énekre *Buda-Pest történeté*-ben, ő azonban sem Wenzel értekezéséből, sem Liliencron gyűjteményéből nem ismerte a költeményt egészen, hanem csak azt a pár sort ismerte, ami Endlicher művében közölve van.

*) R. von Liliencron : *Die hist. Volkslieder der Deutschen* I. k. 364. 1.

**) *Aus den Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin*. Lipse 1846.

Az ének nincs egységesen megírva, hanem két részre oszlik: az első azokról a budai zavargásokról szól, melyek Albert uralkodásának második évébe esnek, a második rész pedig Albert hirtelenül bekövetkezett halálával és előzményeivel foglalkozik. Történelmi tekintetbenontosabb az ének első fele, de a népképzelet sajátságos működése szempontjából nézve tanulságosabb a második rész.

Zsigmond halála után Albert 1438-ban január elsején Székesfehérvárott magyar királylyá koronáztatott. Nemsokára azonban el kellett hagynia Magyarországot, hogy német császárrá választassa és cseh királylyá koronáztassa magát. 1439-ben tavasszal térhetett csak vissza hazánkba, melyet a török közeledésének híre, ki már Szendrőt vitta, folytonos izgatottságban tartott. Budán, a király székhelyén, már össze volt gyülekezve a nemesség fegyvereseivel, hogy Alberttel a legközelebbi teendőkről a török veszedelem elhárítására és a nemzeti-ségi kérdés kiegyenlítésére, mely különösen Budán vált élessé, tanácsot üljön. Közvetlenül ebbe az időbe — 1439-be április végétől május végéig — esik a budai német és magyar polgárság közt kiütött zendülés, amint ezt a hazai krónikákkal szemben,¹⁾ melyek 1438-ba helyezik az eseményt, egyetértve Endlicher említett dolgozatában és ő utána Salamon Ferencz *Buda-Pest története*-ben kimutatta, és a mint ezt a mi költeményünk is bizonyítja. A zendülés oka az a régi versengés és egyenlenség volt, melyben Buda magyar és német lakossága egymással állott. A német polgárság teljes erejéből azon igyekezett, hogy a város közigazgatásában és nyilvános életében elfoglalt uralkodó állását megtartsa és a régi kiváltságos jogokat, melyeket Zsigmond alatt szerzett, ujakkal öregbítse. A magyarok ellenben, kiket a magyar nemesség országos hatalma is támogatott, mindig több és több részt kívántak és követeltek a város közügyeinek intézésében.

Hogy épen a biróválasztás volt-e ezen zavargások oka, mint Salamon állítja, ki ezen eseménynyel legbehatóbban foglalkozik,²⁾ az nagyon valószínűtlen. Igaz, hogy Albert trónra lépte előtt Budán magyar bíró sohasem állt a város élén, de a budai bírának épen Salamontól összeállított jegyzéke³⁾ mutatja, hogy Budának még a zendülés kitörése előtt 1438-ban volt bizonyos *Ewthurews János* nevű magyar bírāja és nem, mint Salamon ezen eset tárgyalásánál hibásan állítja, csak 1440-ben. Sőt 1439-ben is magyar polgár ült a budai bírói széken — mint alább ki fogom mutatni, — és pedig ugyanaz, mint 1440-ben. Liliencron meg határozottan téved, mikor azt írja, hogy az egyik évben német, a másikban magyar bíró állt a székváros élén. A hatalomnak ilyen megosztása csak később következett be.

¹⁾ Thuróczy: *Chron. Hung.* IV. 25. l. és utána Bonfini.

²⁾ Salamon Ferencz: *Buda-Pest története*, II. k. 362. l.

³⁾ U. o. III. k. 333. l.

A magyarok mellőzése a bírói szék betöltésénél nem lehetett tehát oka az 1439 tavaszán kitört zavargásoknak, mert hisz két, illetőleg három évig egymás után magyar polgár volt a város bírója, azt pedig csak nem kívánhatták a magyarok és bizonyára nem is kívánták, hogy a számra nézve nagyobb, fejlettebb iparral és élénkebb kereskedelemmel bíró és ennél fogva vagyonosabb német lakosság teljes kiszorításával az határozottassék, hogy 1438-tól mindig csak magyar polgár lehessen budai bíró. De ha a magyarok elégedetlensége nem is lehetett a bíróválasztásnál való mellőztetésöknek következménye, azért még mindig lehetett és volt is elég okuk a nyugtalankodásra és elkeseredésre a német jövevények ellen, kik német származású királyainkban mindig erős támaszra találtak, és a kik — úgy látszik — az erélyes Albert trónralépte óta a magyarokkal szemben még kihívóbban viselkedtek, mint a gyönges és ingatag Zsigmond idejében. A harag és gyűlölet mind a két nemzetiség közt évről-évre nőttön-nőtt és csak egy utolsó alkalomra volt szükség, hogy szenvedélyök lángra lobbanjon és a legádázabb összeütközésre vezessen.

Ezt a várva-várt alkalmat nemsokára meg is adta egy Ewthwews János nevű magyar polgár erőszakos halála, ki a magyarok érdekében nagyon exponálta magát és a ki a főntebb említett Ewthwews János bíróval minden valószínűség szerint azonos. Ewthwews János halálát a magyarok a németeknek tulajdonították, amiből napokig tartó zavargások származtak.

Ezeket a zavargásokat írja le költőnk, a ki nem volt ugyan az esemény szemtanúja, de a kinek, a mint bő, majdnem kimerítő előadása mutatja, minden részletről a legpontosabb értesülései voltak és a ki az ének első felét mindjárt a zendülés hírének vétele után szerezte. Az első rész végén ugyanis gyávasággal és hűtlenséggel vádolja a magyarokat a törökök ellen indított hadjárat sikertelensége miatt és felszólítja Albertet, hogy térjen vissza Ausztriába az ő hú németjeihez és álljon boszút a magyarokon; a második részben pedig Albertnek 1439. október 27-én Neszmélyen bekövetkezett haláláról és Székes-Fehérvárott történt eltemettetéséről szól. A költemény első felének tehát Albert halála előtt és így közvetlenül a zavargások után kellett iratnia, mert a holt Albertet aligha szólította volna fel a hazatérésre és a magyarokon veendő boszúra. Ép azért, mivel mindjárt a zendülés lefolyása után jött létre és olyan költőtől származik, a ki bizonyára közel állott a budai német polgársághoz, és minthogy ez a legkimerítőbb egykori följegyzésünk erről az eseményről, azért van a költemény első részének bizonyos okiratszerű történelmi jelentősége.

Persze, ha Chipphenwerger az esemény száraz leírásán túl okoskodni

és következtetni kezd, akkor ítéletei, mint egyáltalán a nép ítéletei, nemcsak naivok és túlzottak, hanem nem is felelnek meg a történelmi igazságnak. De még így is fontosabb a mi költőnk elbeszélése, mint a tudakos krónikásoknak későbbi évtizedekből származó előadása, kik némi jóakaratú leereszkedéssel tárgyalják az együgyű nép ezen zavargását.

Hogy milyen naiv a mi költőnk és hogy mennyire uralkodik nála is csakúgy, mint a mondaalkotó népnél a phantasia, azt már az első két versszak bizonyítja, melyekben a magyarokat ama súlyos váddal illeti, hogy koronázott királyuk életére törtek:

Ach got nu lasz dir wesen laid
das unrecht und di grosz valschait
di widerfür chunig Albrechten so sere
von den herren in Ungerland,
irs kinds kind müss sein haben schand!
in aller welt sagt man von in die märe.

Man spricht, si woltn in habn erslagn
und irn rechten herrn verchern chunig Albrecht
und habent es . . . war!) oft erweist:
manign chunig si brachten in not
von dem leben zu dem tod;
wo ich hin cher, ir lob man lutzet ²⁾ preiset!

A következő szakokban elbeszéli, hogy a magyarok «kizsákmányolták» ³⁾ a németeket és mindenképen azon voltak, hogy kiűzzék őket az országból. Ennek oka pedig költőnk szerint az volt, hogy a Dunából egy vízbefult magyar polgárt fogtak ki, a ki miatt aztán a magyarok nagy zaj ütöttek, bár «már sok év előtt érdemelte meg a halált.» Szöveget is vertek a magyarok énekünk szerint a holt ember fejébe és kezébe, hogy úgy lássék, mintha az illető magyar polgárt először erőszakosan megölték volna és csak azután vetették volna a Dunába. Ezt a gatzettet a magyarok természetesen senkinek másnak, mint az amúgy is gyanús németeknek tulajdonították:

Si slugen im negel durch das haubt
zwech in die vingr, di warhait glaubt,
solch paterei ⁴⁾ di mag ich von in sprechen;
ainer ruft den andern an,
si sprachn «es habet die Deutschen getan!»
si schrien all: «wir welln uns an in rechen!»

¹⁾ olv. gar.

²⁾ wenig = kevésbé.

³⁾ «gemacht sakman».

⁴⁾ gyalázat.

Si sprachen all husgetuman,¹⁾
do liefens an die häuser hin an,
vil gewelb und slosz wurdn aufgeprochen;
si schrien all gemain gikkin,²⁾
das aller . . . si trügn dahin,
ich traw got wol, es pleib nit ungerochen.

A vizbefúlt ember nevét a mi hegedősünk nem említi, de a többi följegyzésekből tudjuk, hogy ez nem volt senki más, mint a már többször említett Ewthwews János, ki 1438-ban bíró volt és mint a magyarok igazainak egyik leghevesebb védelmezője a németeknél nagy gyűlöletben állt.

Hogy a magyarok tényleg így meggyalázták a holttestet, az egészen valószínűtlen. Ezekből a sorokból a német pártember beszél, kinek a többi források ellentmondanak. Hogy pedig Ewthwews János vizbefúlása a véletlennek tulajdonítandó-e, mint Salamon gondolja, vagy pedig erőszak okozta-e, azt elegendő bizonyítékok híján eldönteni vajmi nehéz. Én azt tartom a legvalószínűbbnek, hogy Ewthwews a németek boszújának esett áldozatul. Aeneas Sylvius, ki magyarellenesei érzelmeiről ismeretes, azt írja az ő krónikájában,³⁾ hogy a budaiak német bíróját (ebben az évben azonban, mint kimutattam, magyar polgár volt a bíró!) bizonyos Ewthwews János nevű embert halálra ítélte, a mit az meg is érdemelt, mert nagy ellensége volt a németeknek. A mi költőnk is azt írja, hogy «már sok év előtt érdemelte meg a halált», és sem neki, sem Aeneas Sylviusnak nincs egyetlen szava, hogy az alatomos gyilkosság vádját a németek nevében visszautasítsák, vagy hogy a hivatalos halálítélet megokolására Ewthwewsnek a németek ellen való gyűlöletén kívül még más vétséget is felhozzanak, amit bizonyára megtettek volna, ha a németeket ártatlanoknak tartották volna. Thúróczi és utána Bonfini pedig egész nyíltan írják, hogy a németek Ewthwewst erőszakkal ölték meg. Thúróczi szerint titkon (furtim) fogták el a németek, aztán pedig halálra kínozták és a Dunába vetették, Bonfini szerint pedig «sub prætextu criminis» végezték ki és sülyesztették holttestét a vízbe.

Bármint legyen is a dolog, annyi bizonyos, hogy Ewthwews váratlan halála ép annyi örömet szerzett a németeknek, mint a mennyi keserűséget okozott a magyaroknak, mindkettőt pedig izgatottabb tevékenységre sarkalta jogaiknak védelmében vagy kiküzdésében.

Chipphenwerger ezután előadja, hogy egy Jakab nevű barát, ki nagy tiszteletben állt a népnél és a kiról a többi források is megemlé-

^{1), 2)} «husgetumen» és «gikkin» alatt talán magyar szavak rejlenek.

³⁾ Freherius: *Germ. rer. script.* II. 39. l.

keznek, az oltári szentséggel kezében jelent meg a haragjokban tomboló magyarok közt, hogy őket lecsendesítse és pusztításukban és rablásukban föltartóztassa. Ezek azonban az oltári szentségre mutatva, daczosan válaszolták: «Nézzétek, isten is velünk tart, hogy a németeket megsemmisítsük.»

A zendülés mindig nagyobb és nagyobb arányokat öltött és különösen egy Farkas László nevű ember ellen irányult, ki «a zavargás ellen igen védekezett», és úgy látszik, a magyarokat szintén le akarta csillapítani. Ki volt ez a Farkas László? Költőnk az ének folyamán még többször említi és mindig Buda bírójának nevezi. Salamon jegyzékében az 1439-ik évre a budai bíró neve ismeretlen, és így épen beleillene Farkas László neve a bírák táblázatába. Ez annál is inkább valószínű, mert az 1440-ik évre Salamon jegyzékében is már ott van Farkas László neve; arra pedig számtalan esetünk van, hogy egy és ugyanazon polgár egymás után két és több éven keresztül volt bíró. De különben sincs semmi okunk, hogy Chiphenger állítását kétségbe vonjuk. Hisz a nép fia szemében a bíró olyan érdekes és hatalmas személyiség, hogy a hány várost vagy falut ismer, annyi bírónak tudja nevét, vagyoni állását és egész élettörténetét. Hogyne tudta volna tehát a mi költőnk is a budai bíró nevét, ki Budát, az ő fejedelmének és urának székhelyét, Bécs után bizonyára a világ legelső városának tartotta! Albert királynak Palaczkytól kiadott életrajza¹⁾ ugyan Garai László bánt, kinek neve aztán a többi történelmi munkákba is átment, említi mint olyat, ki a magyarokat lecsendesíteni és a németekkel kibékíteni igyekezett; de azért teljesen valószínűtlen, hogy a mi költőnk, ki Garait nem említi, Garai Lászlót Farkas Lászlóval összetévesztette volna, mint a hogy Liliencron gondolja.²⁾ Hisz nem lehetetlen, hogy Garai László is szerepet játszott a magyarok csillapításában, csak hogy Chiphenger, az alacsony nép fia, csak úgy nem vette észre a hatalmas főurat, mint a tudós és előkelő krónikások Farkas Lászlót, az egyszerű polgárembert.

Mi lehetett már most annak oka, hogy a magyarok haragja és gyűlölete különösen Farkas László ellen fordult, mert hisz Farkas közvetítő és békéltető föllépése csak nem ingerelhette fel a nép indulatát? Nekem a legvalószínűbbnek látszik, hogy Farkas az ő magyar neve és magyar származása daczára németpárti és német érzelmű volt. A magyarok bizonyára abban a hitben választották bírónak, hogy ő majd úgy fogja jogaikat védeni és kiváltságaikért küzdeni, mint Ewthews János. Farkas László azonban karrierje érdekében kétségkívül jobbnak látta a hatalmasabb, befolyásosabb németekhez csatlakozni, kikhez Albert is

¹⁾ Fejér: *Cod. dipl.* XI. 392. l.

²⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen.* I. 367. l.

nagy hajlandósággal viseltetett. Sőt az sem lehetetlen, hogy Ewthwews meggyilkolásában, a ki bizonyára versenytársa volt, némi, ha nem is közvetlen része, vagy legalább is a tervbe vett erőszakról előzetes tudomása volt. Farkas Lászlónak magyarellenes érzületét még egy másik okmány is látszik bizonyítani. Albertnek 1439-ben bekövetkezett halála után a budai polgárság német eleme még mindig elég erős volt arra, hogy a kedvére való Farkas László bíróvá választását 1440-re keresztülhajtja. Midőn azonban 1440-ben július 17-én Ulászló lépett a magyar trónra, a budai német pártra rossz napok következtek. A királyválasztásnál Ulászló ellen folytatott agitálásuk és küzdelmeik által, melyekben Farkas László mint budai bíró valószínűleg főszerepet játszott, a király haragját vonták magokra és a magyarok boszújának estek áldozatul. Azért olvassuk egy 1440-iki okiratban, hogy Farkas László budai polgárnak a Német-utczában, mely talán nem a «locus a non lucendo» mintájára nyerte nevét, levő háza hűtlenség bűne miatt a koronára szállott.¹⁾

Ezután elmondja a költő, hogy a zendülés folyamán a magyarok a király kincstárát is megrabolták, amit Ebendorfer krónikája is bizonyít, és amit Salamon Ferencz *Buda-Pest története*-ben Endlicher műve után a mi költeményünkéből átvett.

Wann ich in der warhait meld:
si numen dem chunig sein eigen geld.
sechs tausend guldein habet si im genomen.

Mindezeknek a zavargásoknak énekünk szerint az volt a célja, hogy a királyt várából kicsalják és kézre kerítsék. Chipphenwerger ezen állítása természetesen nem egyéb népmesénél. A magyarok ugyan nem viseltettek Albert iránt nagy rokonszenvvel, ki Aeneas Syivius²⁾ szerint még magyarul sem tudott, de a király ellen tervezett erőszakról sem a hazai, sem a külföldi krónikák nem beszélnek.

A következő versszakokban ismét visszatér hegedősünk Farkas Lászlóra, a magyarellenes bíróra, kinek a nép haragja elől menekülnie kellett. A magyar «urak» ugyan felajánlották neki oltalmukat, ő azonban bizalmatlanságból nem fogadta el. Egyenesen a királyhoz fordult védelemért, ki eljárását helyeselte és a várba bocsátotta. Éjjel pedig átadta neki a vár kulcsait, hogy a nép szenvedélye elől egyelőre Budáról a külföldre távozhassék.

Die chunigin waint und wand ir hend,
si sach den chunig in groszm ellend,
niemant was do, der in mit trewe mainet;

¹⁾ Salamon F.: *Buda-Pest története*. III. k. 236. l.

²⁾ Freherius: *Germ. rer. script.* II. k. 39. l.

do möcht er gelegen an,
 der in treulich wolt pei gestan;
 mit zechern *) haisz di chunigin das pewainet.

A zendülés lassankint lecsillapodott, de a magyarok nem szűntek meg kívánságait a németek kiűzésére vagy legalább visszaszorítására folyton hangoztatni, melyek a főurak csatlakozásával és támogatásával a király előtt is nagy nyomatékot nyertek:

Da die pübrei ward gelegt
 und den herren gefult ir secch,
 si derdachte in ains, das pringt in grosze schande:
 (si sprachu) «wir wellen chainen Deutschn hie habn,
 (si sprachu) wir wellen se ausz dem land hie jagu,
 wir sein allzeit mit in ser uberladen!»

Költőnk megemlékezik azokról a törvényekről is, melyeket az akkorában tartott országgyűlésen a nemzetiségek ellen hoztak, és melyeknek éle különösen a budai németek ellen irányult:

Der chunig müst sich verbriefen des,
 dasz er chaim Deutschen in Ungern erb wolt geben.
 Er müst' tün als ain gefangner man,
 der sein nicht gewenden chan,
 damit er frist pei den Ungern sein leben.

Ekkor énekünk szerint egyszerre híre járt, hogy a török egész hatalmával Magyarország felé közeledik. A király, ki ismerte a magyar haderő elégtelenségét és fegyelmetlenségét, a külföldhöz akart folyamodni segítségért. Főuraink azonban, kik különösen az utóbbi napok hatása alatt féltek a beözönlő idegenektől, a királynak ebbe a szándékába nem egyeztek bele:

Die ungrischn herren wolten nicht,
 si vorchten sich vor der geschicht:
 »herr volget uns, so mag euch wol gelingen!»
 Si legtn dem land ein anslag an,
 mer wenn hunderttausend man
 di wolten si dem chunig zü velde pringen.

A király tehát neje kíséretében a török ellen vonult anélkül, hogy idegen segítséghez folyamodott volna. Midőn azonban a magyarok arról értesültek, hogy a török nagy és erős seregével már a mi táborunk közelében tart, ijedten hátráltak és felszólították Albertet, hogy vegye igénybe a külföld támogatását:

*) Zählen.

«ach herr, wir habn unrecht getan,
nempt nur briefschaft¹⁾ und pitt zů allen zeiten!»

Albert azonban megtagadta kérelmüket, mire aztán — a több források szerint is — a magyarok királyukat elhagyták és visszavonultak.

Az ének első részének utolsó versezakaiban a költő gúnyolódva beszél a magyarok hírhedt vitézségéről és harezi bátorságáról és boszúra szólítja fel Albertet:

Zů Ofen warn si gar hochgemut,
da si den Deutschen namn ir gut:
der iren veind der tarsten se nicht enpeiten!²⁾
Chunig Albrecht, tů als ain man:
leg chaiser Sigmunds stivaln an:³⁾
si tetn ims oft vormals bei seinen zeiten! . . .

. . . Tůstu das, so sing ich mer.
Got enpind dir all dein swär,
got müsz auch dein uud deiner frawen walden!

Evvel a csonka versszakkal végződik az ének első fele, a második rész kezdetén pedig, mely Albert halála után készült, a költő ismétli az első rész végén hangoztatott vádját, hogy a magyarok a Duna és Tisza közt levő nádasban gyalázatosan elhagyták királyukat,⁴⁾ ki csak Országh Mihály és Rozgonyi István segítségével menekülhetett meg a haláltól és érkezhett bántódás nélkül Budára. Itt azonban nem időzött a király sokáig, hanem Esztergom felé vette útját, a mi nagy félelmet és rémületet okozott a magyarok körében, mert azt gondolták, hogy a külföldhöz folyamodik segítségért, hogy magát a magyarokon megboszulja:

Der chunig zoch von Ofen gen Gran;
di Ungern sprachn: «er fleucht darvon!»
soleich spotrei begundn si nach im sprechen;
doch heten si ain groszen graus:
«chumpt er gen deutschen lande hinaus,
ir werdt gewär, er wirt sich an uns rechen!»

Hír szerint — folytatja énekünk — Albert ezután nemsokára meghalt Langendorffban (= Neszmén) és pedig a magyarok gonoszságából, amit a király halálos ágyán is ünnepélyesen kijelentett. Albert tetemét Győrön keresztül elvitték Székesfehérvárra, hol nyomorúságosan eltemették:

¹⁾ Küldjön kéreleveleket az idegen hatalmakhoz.

²⁾ Igazi ellenségeket azonban nem tudták kizsákmányolni.

³⁾ Tégy úgy, mint a hogy Zsigmond császár tett.

⁴⁾ Lásd: *Aus den Denkwürdigkeiten der H. Koltacnerin.* 41.

Si fürtn in toten hin gen Rab,
 darnach gen Weisenburg hinab,
 ellendiglich ward er also pegraben;
 man opphert im harnsch noch di rosz,
 etlicher chlage was nicht grosz,¹⁾
 doch maniger macht das wainen nit verhaben.

Azok közé, kik nem tudták könyeiket visszafojtani, tartozott bizonyára költőnk is, de még a magyarok nagy zöme is.

Ez a két költemény meggyőző bizonyítéka annak, milyen mély ragaszkodással és hűséges szeretettel viseltetett az osztrák nép a fejedelmi erényekben gazdag Albert iránt, kinek hirtelen bekövetkezett halála nagy és, mint a következmények mutatták, pótolhatatlan veszteség volt nemcsak az osztrák tartományokra, hanem Magyarországra nézve is. De még bensőbb ragaszkodással és gyöngédebb, majdnem rajongó szeretettel vették az osztrák németek V. László király ifjú személyét körül, kinek tragikus vége mély részvétet támasztott a fogékony nép szívében.

Négy költeményünk is van, melyek V. Lászlóval, a «bécsi gyermekkel», foglalkoznak: az egyik az ő örökébe való visszahelyezésének történetét adja elő, a másik három pedig korai halálának körülményeit, vagy inkább meséit beszéli el.

A magyar vonatkozás mind a négy költeményben kevés és jelentéktelen, mert sem László felszabadításában nem játszott nemzetünk nagy szerepét, sem a németek gyanúja a fiatal király halála alkalmával a magyarokra nem irányult.

Nehéz és hosszú küzdelmökbe került az osztrákok élén álló Eizingernek és Czillei Ulriknak, míg végre az 1452-ik év első felében Lászlót, a törvényes uralkodót, a ravasz és kétszínű III. Frigyes hatalma alól fölszabadíthatták. Az elkeseredett harcok és háborúságok izzó heve a nép kedélyét is fölizgatta, mely várva-várt, hogy a gyűlölt császár főnhatóságától megmenekedjék és örökös fejedelmének igazságos uralma alatt békésebb napok következzenek.

Ez a hangulat tükröződik az első, formai és tartalmi tekintetben is meglehetősen silány költeményben,²⁾ melynek szerzője: «Jacob Veter all der Welt Spiegler»-nek nevezi magát. A költő, úgy látszik, ezért a kortesszerű dalért Eizinger és Czillei érdekében némi jutalmat is kapott, vagy legalább remélt, mert igen elpanaszolja szegénységét egészen Tinódi modorában:

¹⁾ Csak kevesen siratták meg.

²⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. I. k. 452—459. l. Az ének címe: *Von König Ladislaus*.

Der uns das lied gesungen hat,
armut hat in umbfangen,
sie tüt im ehrenchen frü und spat
sein peutel ist im swanger
gar selten hat er peraites gelt,
das tut im sicher ant.
Jacob Veter all der welt
spiegler ist er genant.

Az ének meglehetősen nagy általánosságokban beszéli el az eseményt, melynek középpontjában ugyan Magyarország királya áll, de mert a másfelé elfoglalt magyarok ¹⁾ nem avatkozhattak ezekbe a küzdelmekbe, nem is találkozunk benne nemzetünkre vonatkozó célzásokkal, jöllehet Hunyadi János éveken át harczolt Frigyes császár ellen, hogy a magyarok rokonszenvét, sőt szeretét teljes mértékben bíró ifjú trónörökösst jogaiba iktassa.

Nem sok, ennél az éneknél azonban mégis több érdeklél bír ránk nézve a következő három költemény, melyek V. László halálával foglalkoznak.

Ismeretes, milyen rejtelmes volt az ifjú király szomorú, magyar szempontból tragikus vége nemcsak a maga idejében, hanem még később is sok századon át, mennyi hihetetlen mese és regényes monda képződött a megdőbbsent, uralkodójáért rajongó nép körében, míg végre Palaczky *Csehország történetében* és még inkább egy külön munkájában ²⁾ kielégítő fényt vetett erre a homályos kérdésre.

A Liliencron gyűjteményében közölt három költemény is tele van ezen mesékkal és mondákkal, bizonyosságára annak, hogy a népképzelet mennyire kiszínezi azt, a miről csak sejtelmes tudomása van.

Az első éneket, mely az alakra szebb és tartalomra kerekbb költemények közé tartozik, Liliencron két redactióban adja. ³⁾ A korábbi redactio, mely, úgy látszik, mindjárt László halála után készült, egyszerűen elsratja a népszerű királyt és még nem tud semmit a fejedelmén elkövetett erőszakról vagy mérgezésről, bár eleven gyűlölet beszél soraiából Podjebrád és hirhedt társai ellen. A második és későbbi redactio, mely László halála után egy évre jött létre, már egész részletesen és körülményesen beszéli el a királynak Rokyzántól, a husszita püspöktől, és Podjebrád György kormányzótól való megmérgezését, kik elejét

¹⁾ R. von Liliencron téved, mikor azt állítja, hogy a magyarokat a III. Friggyessel kötött fegyverszünet tartotta vissza a harczokban való részvételtől. Lásd: *A magyar nemzet története*, szerk. Szilágyi S. IV. k. 115. l.

²⁾ Palaczky: *Zeugenverhör über den Tod König Ladislaus*. Prága 1856.

³⁾ R. von Liliencron; *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. I. k. 489—496. l. A költemény czíme: *König Laslas Tod*, szerzője ismeretlen.

akarták venni annak, hogy a fejedelem katolikus udvarának tanácsára olyan törvényeket hozzon, melyek a hussziták elnyomását és kiirtását célozták. Ime, milyen gyors és erős a nép tevékeny phantasiája!

Also kam er umb sein leben,
der Gersick ¹⁾ und sein frau haben im vergeben,
der Rockenzan ist der ander,
der Eizinger ist der drit,
der zû Wien lag gefangen . . .

... An sant Clemententag ²⁾ was ein jar,
Dasz kunig Lasla sein gaist aufgab,
das haben die ketzer wol betracht:
ich hoff es, got von himelreich,
es werd in nicht vertragen!

An einem freitag alzühand ³⁾
do man die potschaft pracht ins land
zû Wien wol in die stat,
da wainten frawen wol und die man,
si klagten ire note.

Az utóbbi két versszak ezt az általános tapasztalatot is bizonyítja milyen híven őrzi meg a nép emlékezetében az esemény napját, sokkal pontosabban, mint az évet, vagy pedig az esemény körülményeit.

A második ének ⁴⁾ versalakjára nézve teljesen hasonlít az elsőhöz, csakhogy költői színezése, balladás menete, hirtelen és jellemző fordulatok æsthetikai szempontból az összes eddig tárgyalt költemények fölé helyezik. Persze történelmi tekintetben alig találunk benne egy adatot is, melynek megbízhatósága minden kétséget kizárna, legföljebb egygyel többjét ismerjük meg azoknak az érdekes meséknek, melyek V. László haláláról százával éltek és alakultak a nép ajkán.

A költő az ének utolsó versszakában «Hans Wispeck» lovagnak nevezi magát, kinek nevével még egynehányszor fogunk találkozni, mert több magyar vonatkozású költemény az általa szerzett melódiára van szabva. A versalak után ítélve ez lehetett az első költemény, melyet Wispecknek később híressé vált dallamára énekeltek.

Főbb vonásaiban megegyezik ezen ének elbeszélése az előbbi költemény második redakciójával, mert László halálát szintén mérgezés-

¹⁾ Podjaprad György.

²⁾ Azaz: szerdán, 1457. nov. 23.

³⁾ A halál híre pénteki napon, 1457. nov. 25-én érkezett Bécsbe.

⁴⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. I. k. 497—500. 1. Címe ugyanaz mint az előbbié.

nek tulajdonítja, csak hogy sajátságos magyar vonatkozásainál fogva ránk nézve nagyobb érdeklél bír.

Költeményünk elbeszéli, hogy négyen összeültek tanácskozáásra és elhatározták, hogy a rájok nézve veszedelmes király életének véget vetnek. A négy közül azonban az egyik semmi áron sem akart a gonosz tervbe beleegyezni, s bár a költő nem nevezi meg, mégis a Prágában fogva tartott Hunyadi Mátyásra látszik célozni, mert hisz a negyedik alatt sem Rokyzánt, sem Podjeprádot, sem Eizingert nem érthette, kiket az ének folyamán egész nyíltan a király meggyilkolásában való részes-ségért vádol.

Ir vier die wurden über ain,
verholen von der ganzen gemain
den künig zu ertöten.
Hilfreicher Christ von himelreich,
hilf dem künig ausz nöten!

Ainer ausz den vieren riet darzu:
«lieben herren das süllen wir nit tün,
es wer vil grosze schande!
Vergeben ¹⁾ wir dem Fürsten gut,
man sagets in allen landen.»

Si hieszen den treten aus dem rat,
schickten im die ampleut ²⁾ hinden nach
und hieszen den selben vahen,
er het die red wider si getan,
die begund in hart versmahen.

A visszamaradt három ezután sokáig azon tanácskozott, mikép tegyék el a királyt láb alól. Végre megegyeztek abban, hogy Podjeprád neje előkelő magyar asszonynak öltözzék, férje pedig eszközölje ki, hogy a fejedelemhez ebédre hivassák. A terv sikerült, László nem ismerte meg Podjeprádnak álöltözetbe rejtett és az utóbbi időben az udvartól eltiltott nejét, bár prágai tartózkodása alatt naponta érintkezett a szép asszonynyal, ki aztán lakmározás közben egy mérgezett almával a király életét kioltotta.

«Ich hab ³⁾ heut in der frü vernomen,
es sei ein fraw aus Ungern komen,
die beger zu euren gnaden;
ob si euch under wegen kum,
zum tisch solt ir si laden.»

¹⁾ Megmérgezni.

²⁾ Hivatalnokok, fegyveres örök.

³⁾ Így beszél Podjeprád a királyhoz.

Als si das mit einander redten,
 die frau begund von kirchen treten
 mit zwelf junkfrawen raine,
 der künig hiesz si zû im her gan
 und redt mit ir allaine.

Der Irsiek ¹⁾ graif an seinen hût,
 als pald der künig die frawen lûd,
 dasz si mit im soll eszen,
 er sprach: «frau, gedenkt daran,
 dasz ir sein nit vergeszet!»

Da si nun zû tisch gesaszen
 and da trunken und auch aszen,
 künig Lasla begund sich klagen:
 «mir ist so jemerlich nie gewest
 pei allen meinen tagen!»

Érdekes, hogy Wispeck az egyik versszakban László szüleire, Albertre és Erzsébetre is kitér, kiknek halálát természetesen szintén mérgezésnek és erőszaknak tulajdonítja:

Si haben seinem vater vergeben
 und seiner muter genomen das leben,
 dar für wir sollen pitten.
 O süsßer got, lasz dichs erparmen,
 dasz er soll sein der dritte!

Az ének végén boszúra szólítja fel költőnk Albert herceget és a francia királyt, kinek leányával Magdolnával László közvetlenül halála előtt el akarta magát jegyezni.

A harmadik ének ²⁾ magyar vonathozásokban még szegényebb mint Wispeck költeménye, és alig találunk benne egy adatot is, mely a történelmi igazságnak megfelelne. Mint költői termék azonban a leg-szebbhez tartozik, amit a németek gazdag népköltészete egyáltalán fel-mutattak, és Arany János balladájától eltekintve alig hiszem, hogy volna egy költemény is akár a német, akár más irodalomban, mely ennél szebben és költőibben foglalkoznék V. László tragikus végével, sejtelmes halálával. A költemény szerzője tudósnak nevezi magát, de valószínűleg csak az énekszerzésben volt tudós, mert ama kor egyéb literatúsai alig lettek volna képesek egy ilyen egyszerűségével megragadó költemény megírására.

¹⁾ Podjeprád György.

²⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. I. k. 501—503. l. Az ének címe: *Ein hüpsch lied von künig Lasla*. Szerzője ismeretlen.

Und der uns dises liedlein sang,
 ein gelerter mann ist er genant,
 er hats gar wol gesungen
 von künig Lasla lobesan,
 im ist nit wol gelungen!

Az éneknek megvolt a saját melódiája és egészen a 16-ik századig a legkedveltebb és legnépszerűbb dalok közé tartozott, mint az a sok lenyomat mutatja, mely abból a korból ránk maradt.

Ez a költemény úgy látszik, még későbbi időből való, mint Wispeck éneke, mert az ifjú király halálának körülményei még részletesebben vannak elbeszélve és még mesészerűbben kiszínezve. Az ismeretlen költő már nem mérgezésnek tulajdonítja László halálát, hanem Podjeprád és Rokyzan erőszakának, kik vánkossal fojtották meg a fiatal uralkodót:

Uf die erd habend si in gestreckt,
 mit einem küsz habend si in ersteckt,
 sin gemecht habend si im zerbrochen;
 wir wöllends gotes sune klagen,
 er laszts nit ungerochen.

A gyilkosság oka pedig énekünk szerint abban állott, hogy a francia király levele, melyet a passauai püspök hozott Párizsból, és melyben Lászlót, leendő vejét, a hussziták kiirtására szólítja föl, Podjeprád és társai kezébe került, kik a királyt erőszakukkal meg akarták előzni szándékában.

Ránk nézve csak egy versszak bír érdeklél, melyben a költő a magyarok elégedetlenségére czélozva, a melyet Hunyadi László igazságtalan kivégeztetése támasztott, röviden megemlékezik a király szökéséről Budáról, a gáztett színhelyéről:

Er *) was in sinen jungen tagen,
 die Ungern hieszend in ein tütschen knaben;
 das habend wir wol vernomen,
 dasz er zu Ofen ist uszgèritten,
 zu Prag ist er umbkomen.

Ennek az éneknek költője is, mint az utolsó előtti strófából kitetszik, osztrák alattvaló volt, ki V. László szolgálatában állott:

Künig Lasla du vil edels blüt,
 got vater der halt dich in siner hüt
 mit sinem lieben kinde,
 dasz du also verscheiden bist
 von dinem hofgesinde.

*) A király.

Ezek azok a történeti népeénekek, melyek német származású királyaink sorsával foglalkoznak. Ezután sokáig nem találkozunk ily irányú költeményekkel, és csak a Csele patakjában szerencsétlen véget ért II. Lajos király és ifjú hitvesének megindító sorsa ébresztett ismét mélyebb és tartósabb részvétet a német nép szívében. Mivel azonban ezek az énekek a mohácsi vészszel szorosan összefüggnek, inkább a török harcainkra vonatkozó költemények tárgyalása során fogok rájuk kitérni.

(Folyt. köv.)

BLEYER JAKAB.

BALASSA BÁLINT ÉS DOBÓ KRISZTINA.

Illéssy János e Közlöny 1896. évi decz. füzetében (XX., 841. s k. l.) Balassa Bálint lakodalmáról írván, mellékesen oly megjegyzéssel sújtja a költőt és későbbi nejét, mely erkölcsi megrovásnak is megjárja, de a melyre — tudtommal — nem szolgáltak reá. — «Nem vizsgálom — úgy mond (845. l.) — volt-e már előzetes viszony Dobó Krisztina és Balassa Bálint közt? — a költemények azt mutatják, hogy igenis volt — stb.» — Kár volt a szerzőnek e kérdést tüzetesebben nem kutatni, mert a költeményekből bajos lesz oly viszonyt megállapítani, a mely ellenkeznék Dobó Krisztinának, mint Várday Mihály feleségének vagy özvegyének akár hitvesi hűségével, akár női tisztességével. Balassa Bálint sok szép leányt és sok szép asszonyt megénekelt, dalos ajkán számos női név megfordult, de nagy hiba volna minde költeményeket úgy tekinteni, mint egy-egy szerelmi viszony áruló levelét, nagy hiba volna a költőnek ugyis erős fogyatkozásokat feltüntető jellemére még a legnagyobb fokú csapodárság, a legkönnyelműbb élvezethajhászat bélyegét sütni, és különösen nagy hiba volna annyi meg annyi előkelő magyar nőnek a becsületét a szeretkezés avagy éppen a bűnös szerelem vádjával beszennyezni. — E szerelmi költemények jó része nem egyéb, mint a régi magyar udvarlásnak elfogadott gyakorlata, mint az udvarias bókoknak az előkelő körökben szokásos kifejezősmódja, — Mikor Balassa egy-egy virágéneket szerez a *Losonczi Anna*, *Bebek Judith*, *Morghai Kata*, *Csáky Borbála*, *Krusith Ilona* avagy a *Dobó Krisztina* nevére, alig fejez ki másnemű udvariasságot, mint midőn forradalom előtti, de még az ötvenes évekbeli költőink is egy-egy epigrammával, kisebb-nagyobb lyrai költeménnyel örökítették meg nevüket női ismerőseik emlékkönyvében, tiszteletök és hódolatuk bizonyágául. S ha nem szabad Vörösmartyt, Petőfit vagy Tompát mindazon nőkbe beleszerettet-

nünk, a kiket egy pár emléksorral megtiszteltek, szintoly kevéssé vagyunk feljogosítva mindazon tisztos leányzóknak és még tisztesebb asszonyoknak illetve családanyáknak Balassának akár idealis, akár realis szerelmeseit látnunk, a kiket a költő énekbe foglalt. — Abból tehát messzibbre menő következtetést nem vonhatunk, azért bűnös szerelmi viszonyt a legtávolabbról sem tehetünk fel Balassa és Dobó Krisztina között, a miért a radványi kodexnek mindjárt második, Balassának tehát egyik legrégibb költeményében Krisztina nevet mutatnak a versfők. Ez semmi mást nem bizonyít, mint hogy Balassa unokatestvérét, Dobó Krisztinát megtisztelte egy virágénekkal, még mielőtt nőül vette volna. — Hogy e különböző női nevekkal ékeskedő szerelmi dalokat nem lehet mindig készpénzül venni s rájuk nem szabad életrajzi adatokat építeni, azt már Szilády is érezte. Azért jegyzi meg — az igaz, hogy csak mellékesen — a teljes kiadáshoz írt Bevezetés XV. lapján, hogy Balassának a válás, távozás, messze útra indulás pillanataiban kelt dalai emlékeztetnek az arab kászidákra, melyek tudvalevőleg főképp a szerető magasztalását foglalják magukban. — De szerintünk még inkább hasonlítanak a troubadurok és minnesängerek énekeihez, a kik szintén számos úrnőt megénekeltek, bár velök semminemű szerelemben sem voltak. — Különben is kár megfedelkednünk arról, hogy Balassa középkori és renaissancekori költők hatása alatt áll és hogy helyesen csak hozzá hasonló és neki mintául szolgáló költők mértékével mérhető.

KARDOS ALBERT.

MÉG EGYSZER A KOCSIRÓL.

A kocsi földtalálásáról már sokan irtak sokat s mégis akad talán egy-egy hitetlen Tamás — mint pl. e sorok írója is — ki nem hiszi el azt, hogy a kocsit a komárommegyei Kocs nevű helységben találták föl. Így pl., hogy csak az újabban írt dolgozatokra reflectáljak, bold. Szamota Istvánunk idéz egy kivonatot Dainero Tamás, a ferrarai herczeg követének jelentéséből, melyből eléggé világos az, hogy a ferrarai udvarnál nem tudtak sokat a szép Magyarországról, de nem szorultak semmiféle magyarázatára annak, hogy egy *carro da cocia* alatt mit kellett érteni. Dainero pedig egyetlen szóval sem említi a kocsi magyar eredetét, hanem csak azért emlékezik meg róla, hogy megmutassa mily gyorsan utaznak a szép magyar hazában.

A Herbersteinből adott idézet pedig csak azt bizonyítja, hogy a báró úr vagy kontár etymologus volt maga, vagy a szerencsétlen fajzat

egy tagjának hálójába került és ez csavarta el fejét. Mert valahányszor az etymologia-faragás sikamlós talajára vakmerősködünk, nem szabad elfelednünk azt, amit már Hovelacque is állított, t. i. hogy «l' étymologie par elle même (azaz régészet és történeti kutatás nélkül) n'est qu'une jonglerie, une sorte de jeu d'esprit», de nem tudomány, Etymologia-csinálás történeti adatok nélkül «n'est que de la divination.»

Mindenekelőtt is, talán ellentmondás veszélye nélkül, állíthatom azt, hogy a történelem, már értem az okiratokat, nem tud egy árva szót sem a Kocs helységben virágzott híres kocsi-szekér-gyártás iparáról. Szegény öreg Cornides, midőn be igyekezett bizonyítani azt, hogy a kocsi magyar találmány, valódi hangyaszorgalommal összehordott minden adatot, melylyel bebizonyíthatta, hogy Magyarországon nemcsak gyalog és lóháton jártak az emberek, hanem már Szent-Gellért ideje óta szekéren vagy kocsin. Mintha bizony széles Magyarországon kívül és Szent István ideje előtt híre-hamva sem lett volna a kerekeken járó közlekedési eszközöknek! Pedig hát, mint tudjuk, a legrégibb népeknél: az assyroknál, babyloniak-nál, a régi egyiptomiak-nál és zsidóknál is találunk szekereket. Hát ezeket mind Kocsról szállították? A rómaiaknál pedig hány mindenféle fajta volt már alkalmazásban! Volt náluk *carpentum*, *carruca* (*notabene carruca dormitoria* is), *cisium*, *covinus*, *currus* és *curriculum*, *essedum* és *essedum*, *petoritum*, *pilentum*, *rheda*, *epirhedium*, *benna*, *plaustrum*, *vehia*, *basternæ*, *traha* (azaz szán, *vehiculum sine rotis*), *sarracum*, *liburnum*, *thensa*, *carrus* és *carrum* és még több más. Ezek legtöbbször nézve az olvasó fölvilágosítást kaphat pl., Ginzrot német művében, a ki a rómaiaknál használt kocsiról és szekerekről két kötetet írt.

Tehát a kocsiknak talán csak egy bizonyos fajtáját találták föl Kocsan? Herberstein csak annyiban írja le az ő általa híressé vált *Kotzsch-Wagen*-t, hogy három ló egymás mellett futva húzta, hogy semmi vagy csak nagyon kevés vasalás volt rajta s hogy a kocsissal együtt négy személy fért el rajta ágyneművel, ruházattal, étellel, itallal (*Bett*, *Kleider*, *Speis* und *Trank*) együtt. Tehát, úgy látszik, egyszerű paraszt-kocsi volt, amelyent itt a szép magyar hazában használtak, még mielőtt Árpád megérkezett magyarjaival. Legalább ezt állította Gaul Károly az *Archaeologiai Értesítő* 1890. ápr. 15. számában, a somodori ó-kori kocsiról tartott értekezésében. Szerinte «a köznépüktől használt paraszt szekerek, terheskocsik és taligák még maig sincsenek szerkezeti tekintetben továbbra, mint a helyreállításban bemutatott kocsik. A mi azóta a kocsikon haladás történt, az lényegében . . . csakis tökéletesbítése, javítása a körülbelül két évezred előtti állapotnak». De ha Gaul Károly egy-két évszázaddal talán el is dobta a súlykot, megjegyzésénekényege még mindig érvényben marad s a kocsi atyafiak prókátorjának

le kell rombolnia egy jó csomó történelmet, mielőtt meghallgathatnók az általa támasztott igényeket.

A Kruenitz-féle Encyclopædiában és a pozsonyi Ungrisches Magazinban megtaláljuk egy XVI. századbeli «Ungerische Gutsche» képmását, melynek eredetije egy a bécsi cs. k. könyvtárban őrzött «Chunteruet Buoch» («Másolat könyv»)-ben van meg és «Jeremias Schemel, Maler zu Augsburg»-tól ered. A legújabb dátum ebben 1568-ból van. Ott van a három futó ló s a kocsissal együtt a négy utas. Ámbár az egyes részeketek nem egészen helyesek (így pl. a lócs nem mozdítható ki helyéből!), azonnal ráismerünk az állítólag komárommegyei híres találmányra. Persze sem rugói nincsenek, de még szijakon sem lebeg a kocsitest. Tehát nem hintó és korántsem oly kényelmes, mint pl. a Juvenalis satiráiban említett liburnum, melyben Calepinus szerint «principes Romani vehi solebant adeo molliter, ut interim vel dormire intus possent, vel legere, vel scribere, aut aliud quidvis non incommode agere.»

Fölteszem, hogy az olvasó ismeri Cornides cikkét az «Ungrisches Magazin»-ban, s azért csak kivételesen ismétlem az ott felsorolt adatokat. Sokkal tanulságosabb lesz, ha kissé szétnézzünk Európában a XVI. és későbbi századokban. Bevezetésül figyelmeztetnem kell az olvasót, hogy két- és négy-kerekű rugótlan és szíj nélküli kocsikon jártak Európában az előkelő emberek a legsötétebb középkor óta talán már akkor is, midőn a jó kocsi atyafiak ősei csak számaron kísérték nyájaikat Etelközben. Mert akárhány régi illusztrált kéziratban vannak az ily kerekess alkotmányok ábrázolva. Müller és Mothes említik, hogy már Nagy Konstantin császár megengedte előkelőinek oldalt ablakokkal ellátott és szőnyegekkel fedett födeles carpentum használatát. Figyelmeztetnem kell továbbá az olvasót arra is, hogy a XVI. század folyamában már mindenfelé megférközött volt széles Európában az a — nézetem szerint teljesen hamis — vélemény, hogy a személyszállító szekerek nevei a különböző európai nyelvekben mind a magyar *kocsi* szóból erednek. Mert, a mint azonnal látni fogjuk, a szótárcsinálók maguk sem voltak tisztában avval, hogy mit értenek a *kocsi* szó alatt a szó állítólagos eredeti hazájában. Így pl. Jean Nicot a Thrésor de la langue françoise-ban (Paris 1606) azt írja, hogy *coche* magyar eredetű szó és annyit jelent mint a latin *petoritum* és *cisum*, vagy a francia *chariot*. A *chariot* szó alatt pedig megmagyarázza, hogy ez kétkerekű kis taliga, «petite charette à deux roues, sur le milieu et aisseul de laquelle est assise une littière sans brancars couverte de cuire ou d'autre estoffe; à porter à couvert les personnes per pays.»

Nicolas Bergier, a híres francia régész, a XVII. században azt

írja: «de nostris vehiculis, quæ *coches* vulgo vernacule vocamus, voce ab Hungaris mutuata», — de nem írja le a *coche*-t.

Junius Adrianus, ki 1511 és 1575 közt élt és gyűjtötte össze az anyagot «Nomenclator Octolinguis»-e számára, a *cisium* szót «vehiculum duabus rotis nitens»-nek magyarázza helyesen, de nyomban hozzáteszi, hogy német neve *Kutsche*, belgául pedig *cotse*, francziául *coche*, olaszul *cocchio*, spanyolul *coche*. Angliában pedig mai napság a *coach*, mely dr. Murraynak legújabb nagy oxfordi szótára szerint szintén a magyar *kocsi* szóból ered, azokat a négylovas nehéz kocsikat jelenti, melyekben a vasút behozatala előtt mindenki utazott s melyeket még mai napság is ugyanarra a célra használnak, ott a hol van ugyan vasút, de változatosság kedvéért országúton utaznak, illetőleg csak kirándulásokat tesznek a pénzes angolok és az ősi hazájukat meglátogató amerikaiak. Ezt a *coach*-ot nálunk Magyarországon nem is ismerik. Csak egy apró fajtáját, a postakocsit, használta nálunk az utazó közönség a vasút behozatala előtt. Ám ha az etymologusok azt a merész dolgot állítják, hogy a könnyű négykerekű magyar parasztkocsiból lett a francia két-kerekű *coche* s ebből a nehéz angol posta *coach*: tessék, bizonyítsák be állításukat történelmi adatokkal, nem pedig egyszerűen divinatióval.

Nézetem szerint még sok anyagot kell gyűjteniök, mielőtt egyáltalában a koci és szekér fajták történelmét megírhatnák. Mert abban pl. amit Roubo írt a francia kocsik történetéről vagy gróf Gozzadini az olasz járóművekről, nincsen sok köszönet.

Hogy a könnyű magyar kocsiknak volt jó hírnevük a XVI. században, azt nem tagadom, de még ebből nem következik az, hogy Kocson találták volna föl ezt a bizonyos fajtát.

Az olasz *cocchio*-t illetőleg egy érdekes adatra akadtam az angol hivatalos okiratok közt. Dr. Vannes Péter a Velenczében székelő angol követ ír haza 1556 szept. 18-án Lord Courtenay haláláról. A követ szerint a már betegeskedő lord nem akarván vizen menni Velenczéből Paduába és saját lovait meg akarván kimélni, «bizonyos *coches*-oknak nevezett, nagyon rázós és nézetem szerint kényelmetlen szekereken utazott» (certain waggons called *coches* very shaky and uneasy to my judgment). Sajnálattunkra nem írja le az illető járó műveket.

Utóirat. A mióta a fönnebbi cikket megírtam, a Magyar Nyelvőr érdemes szerkesztőjének szives előzékenységéből alkalmam volt egy e *Közlöny* XXI. köt. 53—56. lapjain megjelent cikket a 'kocsi' eredetéről elolvasni. Az abban felsorolt adatok nagyon érdekesek ugyan, mert új világot vetnek a szó történetére, de az elfogulatlan olvasó éppen nem fogja azon következtetéseket vonni belőlük, mint a cikk írója.

Herberstein naplójából tudjuk, hogy Kocs falú a Bécsből Budára

vezető fontos út vonalába esett és azért nem kell csodálkoznunk azon, hogy kocsisok (curriferi) is laktak ott. Mert a «currifer de Koch» nem volt a kocsi föltalálója, de még csak kocsigyártó (currifex) sem, hanem egyszerűen egy szerény kocsis.

Továbbá, az említett czikk vége felé adott két idézetben («*Luca currifero kochy*» és «*quinque curriferis kochy*») a *kochy* szó nem a *currifer*-re, hanem a reá bizott *currus*-ra vonatkozik, szerény véleményem szerint. Ha e két idézet bizonyít valamit, úgy ez csak az lehet, hogy a kocsi állítólagos ősi hazájában a kocsisnak megnevezésére még nem volt külön szó a XV-ik század legvégén.

Ha a czikk írója kissé figyelmesebben olvasná el a Dainero leveléből vett idézetet, úgy meggyőződhetnék arról, hogy az olasz követet aligha volt volna szabad neki azon «tekintélyes külszági írók» közé sorolnia, kik «egyenesen magyar eredetűnek vallják» a kocsit: hanem ellenkezőleg, a *carro da cocchia* kifejezés a Diez-féle etymológiának látszik igazat adni, mely szerint a kocsinak a különféle európai nyelvekben való neveit mind a latin *concha* szóból lehet leszármaztatni.

Fölötte érdekes volna az, ha a czikkíró szépen részletesen leírná, hogy mily tekervényes úton jutott arra az eredményre, hogy «történeti emlékeinkből minden kétséget kizáró bizonyossággal igazolható» a *kocsi* szó magyar eredete. Lássunk egy analog esetet. Nem tudom, van-e széles Magyarországon Lacz nevű falu, de tegyük föl, hogy van. Tegyük föl továbbá, hogy egy kutatóknak sikerülne fölfödöznie egy XV. századi okiratban egy szakács ember nyomát ily alakban: *Coquo de Lacz . . . dati sunt in cupreis monetis: fl. 1.* Szabad volna-e ebből azt a vakmerő következtetést vonni, hogy az említett egyén azon Laczról származó híres kukták egyike, kiknek egyik ősi collegája találta föl a Laczi-konyhát? . . . Szerény nézetem szerint a kocsi szó megvolna a magyar nyelvben, ha Kocs nevű falú sohasem létezett volna és csakis a Herberstein korabeli tudákosság találmanya a «*currus de Koch*»-féle etymologia.

Végül megjegyzem, hogy Engel magyar történelme, ha jól emlékszem, a Baumgarten-féle egyetemes világtörténelemnek 49. kötetében jelent meg, — a szóban levő czikk írója azonban (54. l.) nem Baumgartennak, hanem Engelnek ítéli oda az egész vállalat szerkesztői tisztségét és tiszteletét.

KROPF LAJOS.

HAZAI IRODALOM.

Caius Sallustius Crispus életviszonyaira és munkáira vonatkozó függő kérdések. Irta *Cserép József* dr. Arad. A szerző sajátja. Ára 1 frt.

Cserépnek e kiváló figyelmet érdemlő műve a következő fejezetekből áll: 1. A Sallustius és Cicero féle *Invectiva*. 2. Egy mozzanat Sallustius életéből. 3. A Cæsarhoz intézett két irat. 4. Sallustius visszavonulása a közpályáról. 5. Sallustius házi körülményei. 6. Sallustius képzettsége. 7. Róma politikai és társadalmi viszonyai Cæsar halála után. 8. Mikor írta Sallustius a történeti munkáit. 9. Sallustius viszonya Ciceróhoz. Minden fejezet egy-egy érdekes kérdést vet fel, melyre a szerző mindig megtalálja a helyes feleletet; egyik a másiknak nyitját képezi, s a legszorosabb következetességgel függnek össze. De lássuk közelebbről. Cserép a Sallustius és Cicero-féle *invectivákra* vonatkozó ama legáltalánosabb nézettel szemben, melyet legújabbán Schanz fejez ki, hogy t. i. valamely rhetoriskola termékei, egészen ellenkező álláspontra helyezkedik. Nem a stilus adatait használja bizonyítékokul, mint a kutatók nagy része, hanem a történeti adatokra fekteti fősúlyt, melyeknek bizonyára több nyomatékot tulajdoníthatunk, mint a kifejezésbeli sajátságoknak. Az első fődolog, a mit Cserép állapít meg, hogy a sallustiusi *Invectiva* chronologiai adatai nem terjednek túl a Kr. e. 54. éven, míg a Cicero féleben Cæsar halála utáni időre való utalások vannak. A Sallustiusi I. még a Milo féle per tárgyalása előtti időből való, mert a per tárgyalása előtt Cicero már kibékült; Terentia még mint Cicero felesége szerepel s Tullia is mint élő van megemlítve. Viszont arra nézve, hogy a Cicero féle *Invectiva* Cæsar halála után kelt, a főbb argumentumok eme kifejezések «nisi forte in ea te castra coniecisti, quo omnis sentina reipublicæ confluerat» és «posteaquam res publica armis oppressa est, idem a victore, qui exules reduxit, in senatum per quæsturam reductus est». Ezek folytán a sallustiusi *invectiváról* megállapítja szerzőnk, hogy gyors, izgatott gondolatmenete Sallustiusra, a heves néptribunra vall; de ő ezt nehezen dolgozta ki, hanem a reánk maradt *Invectivát* Asconius, mint hivatalos acta után készült reproductiót iktatta be, immár elveszett Sallustius-életrajzába, míg a Cicero féle, valamely későbbi rhetor munkája. Cicerónak Atticushoz írt levelében (XI. 20.) levő azon czélzását «Etiam Sallustio ignovit», eddig nem tudták beilleszteni S. életrajzába. Tudjuk róla, hogy 49-ben Illyriába ment Cæsar megbízásából s csak 47-ben találkoztunk ismét vele. Pharsalus után Cæsarnak vissza kellett térnie Rómába, mert ott az eladósodott politi-

kusok zavargásokat kezdtek, pedig ő egyenesen Siciliába akart menni Patræből. Cæsar Rómába jövén a lázadást lecsillapította s ezután küldte Sallustiuszt a campaniai legiók megszelídítésére. Kritz úgy magyarázta a dolgot, hogy Cæsar azért neheztelt, mert a campaniai lázongó legiókat nem tudta megnyerni, de később ezért megbocsátott neki Cæsar; míg Dietsch egy más Sallustiusra akarja vonatkoztatni Cicero czélzását. Szerzőnk kimutatja, hogy Cicero ama levele előbbi keletű a campaniai küldetésnél, valószínű, hogy Sallustius, ki könnyelmű költekezései folytán el volt adósodva, hogy adósságaitól szabaduljon s minél előbb pénzt szerezhessen a Cælius-Milo féle zavargókhoz szegődött s ezek leverése után bocsátott meg neki Cæsar.

A Cæsarhoz intézett két iratról az a legáltalánosabb nézet, hogy rhetoriskolai termékek Fronto idejéből, két különböző szerzőtől. Cserép elfogadja Spandau nézetét, hogy mindkét irat Sallustiusztól való, és részletesen ismerteti Spandau argumentumait, miközben tanuságot tesz az egész ide vágó irodalomban való jártasságáról. Spandaunak egyedüli hibája, hogy a helyzetet nem ismeri, melyben S. ezen leveleket írhatta. Cserép jó fordításban közölve a leveleket, az elsőről, a benne rejlő czélzások alapján, melyek a Pompeius ellen viselt háborúra vonatkoznak, kimutatja, hogy az elsőt S. 48-ban írta és pedig a pharsalusi csata (48. aug. 9.) és Pompeius halála napja (48. sept. 28.) között, mert Pompeius halálára nincs benne semmi vonatkozás. Cserép szerint valószínűleg azért írta S. e levelet a győztes Cæsarnak, hogy ama hibáját, hogy a Cælius féle mozgalomban részt vett, bocsássa meg; bár határozott bocsánatkérés nincs a levélben, mégis az egésznek az a czélja, hogy az összes polgárok s köztük az író iránt is elnéző engedelkenységre hangolja Cæsart. Beismeri hibáját némileg a levél végén, hol irígyeire céloz, kik e lépését bírálgatni fogják. Kimutatja végül Cserép ezen iratról, hogy levél és nem beszéd, mert mint beszédet csak 47. vége felé mondhatta volna s akkor már nem igen volt szüksége bocsánatra, mivel Cicero levele (ad Att. XI. 20.) szerint már megbocsátott neki.

A második levél előbbi keletű az elsőnél, keletkezését Cserép abba az időbe helyezi, midőn Pompeius elhagyta Rómát s az ott maradt Cæsarpártiak terrorizálva voltak, mikor aztán Cælius az ő adósságelengedést czélzó javaslataival állt elő, melyek nem sikerülve, forradalmi térre lépett, hova, mint Cserép Cicero ama leveléből bebizonyította, S. is követte. A levelek mind stilus, mind szerkezet tekintetében is teljesen méltók S.-hoz. Cserép a scripsi, perlectis litteris és perscripsi alakokból azt következteti, hogy ezen második irat is levél, éppen úgy mint az első, noha abban dicere és disserere igék is előfordulnak. A két levél írása és kiadása közt bizonyos időkülönbséget vesz észre Cserép a vatikáni 3864. sz. codex «Ad Cæsarem Senem»-czíméből. Szerinte maga S.

adta ki ezen leveleket később és pedig 43. aug. 19.-e után, midőn Octavianus fölvette a Caesar nevet s ez alkalommal az I. levélből esetleg maga S. hagyta ki azon részeket, melyek ama ballépésére vonatkoztak, hogy t. i. a Caelius féle mozgalomban részt vett s így ennek tulajdonítja Cserép az első levél homályos célzású befejezését. Valószínűleg a milliomos S.-nak kissé kényes volt elárulnia, hogy egykor ő is az adósságtörölők kétes csapatába tartozott s így ő maga borította homályba életének ama nem kedves emlékü szakaszát. Sallustius óriási vagyonát afrikai proconsul-sága alatt szerezte, hivatala pedig a 46. év elejétől a 45. év végéig tartott, s azt hangsúlyozza Cserép, hogy a 46. év volt az annus confusionis, hivatala tehát jó két évig tartott, mely idő bőven elég volt neki, hogy jól megszédje magát. Sallustius 42 éves korában vonult a magánéletbe s ekkor vette nőül Terentiát, Cicero volt feleségét. Köztük csak négy-öt évnyi korkülönbség lehetett. Terentia jól értvén a pénzkezeléshez, S. okos előrelátásból vette el őt s családjuk nem lévén adoptálta nővére fiát, a ki később Tiberiusnak lett bizalmasa. Azon körülmény, hogy Cicero Terentiának férjhez meneteléről semmi célzást sem tesz leveleiben, annak tulajdonítható, hogy Caesar halála utáni kétséges időben tartózkodott minden megjegyzéstől Terentiára vonatkozólag, a ki egy kiváló Caesar párti ember felesége lett s valószínűleg Cicero sok titkát is magával vitte, miért is sokkal előnyösebb volt róla egyszerűen hallgatnia. Terentia, úgy látszik, könnyen megbocsátott a gazdag Sallustiusnak, a ki őt az *Invectivában* (XV. 2.) *uxor sacrilega ac periuriis delibuta*-nak nevezte.

Sallustius mikor meggazdagodott, akkor fogott csak igazi kedvvel a tudományos foglalkozáshoz. Sokat olvasott, különösen a régi történet-írókat. A görög irodalmat nem becsülte valami nagyra, ezt tudjuk Marius beszédéből és Catóra vonatkozó ama megjegyzéséről, hogy a görög tanulmányok tették oly agyafurttá. A görög irodalomban Cserép szerint nem volt nagy jártassága, mivel görög művekre s a görög történelemre nem hivatkozik, pedig hogy jártas volt, azt lépten-nyomon látjuk a parallel helyekből s mint okos, gondolkodó ember, bizonyára sokat forgatta is a görög írókat. Cserép Plato Államából és Aristoteles Politikájából idéz parallel helyeket, a mivel becses adatokat nyújt a Sallustius-irodalomhoz. Néhol ugyancsak nagyon általános viszhangnak mondható az idézet, de van több világos megegyezés. A következő helyet azonban, azt hiszem, bátran el lehetett volna hagyni: Politeia XV. 564.: *Τριχῆ διαστρωμένη τῷ λόγῳ δημοκρατουμένην πόλιν, ὥσπερ οὖν καὶ ἔχει...* Ep. II. 5. 1. In duas partes ego civitatem divisam arbitror.

A következő fejezetben szerzőnk Róma politikai és társadalmi viszonyait rajzolja Caesar meggyilkolása után. A könnyű áttekintéssel megírt fejezet célja, hogy a helyzet világos feltüntetése biztos alapul szolgáljon a további következtetésekhez. Azt kutatja ezután Cserép, hogy

mikor írta Sallustius történeti műveit. Általános az a nézet, hogy Catilinát előbb írta. Hogy stilusa nem oly gondos mint Jugurthá-é, arra mutat, hogy sietve írta. Cserép itt arra az eredményre jut, hogy S. Catilinájának célja az volt, hogy az ellene felzúdult közvéleményt, mely akkor keletkezett, midőn Jugurthájában vallott elveit összehasonlították az előbbi izgága életével, lecsillapítsa s kényes pletykák alól tisztázza magát s Cæsar emlékéről lemossa a foltot, a mivel Octaviusnak is sziveséget tett. E műve a 40. év végén jelent meg, erre nézve főargumentum Fulvia jellemzése (Cat. 23.). Fulviát csak 40-ben a perusiai háború után jellemezhetette oly elítélően, előbb nem lett volna bátorsága rá, mert Fulvia, mint Antonius triumvir felesége, nagy szerepet játszott a proscriptiókban s ha a gazdag Sallustius még hatalma delelőjén merete volna megtámadni, könnyen életével és vagyonával lakolt volna. Ha a Sallustius említette Fulvia tényleg azonos a triumvir Antonius feleségével, akkor helyes Cserép következtetése. A Jacobs-Wirtz kiadásban (Cat. 23.) ezt olvassuk — Fulvia: ob sie mit der späteren Feindin Ciceros, der Gemahlin des Clodius, Curio und M. Antonius, zusammenhing, ist nicht nachweisbar. Mindamellett valószínűvé teszi a dolgot Cserép azon okoskodása is, hogy midőn Antonius nőül vette 40-ben Octaviát, akkor mintegy megnyugtatóul szolgált neki Fulvia ama leánykori viszonyának nyilvánosságra hozása. Hasonlóképen Semproniat is csak 43 után fia, D. Junius Brutus, halála után merhetette Sallustius oly becsmérően jellemezni. Hogy Jugurtha előbb jelent meg Catilinánál, azt Cserép a bevezetésekben is kimutatja. Catilina bevezetésének ezen szavaiból: statui res gestas populi Romani carptim, ut quæque memoria digna videbantur, perscribere — azt következteti, hogy «Jugurtha megjelenése után már rejtett célja is eszébe juttatta, hátha másnak is fel fog tűnni, hogy miért ragadta ki éppen ezt az eseményt a történelemből; jónak látta tehát az esetleges gyanu elhárítása céljából odavetni valami elfogadható okot, a mivel később sem kaphatják rajta a füllentésen». A Catilina bevezetésében azt fejtegeti Sallustius, hogy miért választotta a történetírást, mert, úgy látszik, teljesedett az, a mire Jugurtha előszavában céloz, hogy tanto tamque utili labori meo nomen inertiae inponant. Végül Quintilianus egy idézetével bizonyítja Cserép a Jugurtha előbbi keltét, Inst. II. 5.: Crispus Sallustius in bello Jugurthino et Catilinario nihil ad historiam pertinentibus principiis usus est; bár ez idézet nyomatékát csökkenti némileg az író nevének szokatlan rendben való fel- említése. A Jugurtha keletkezését így állapítja meg Cserép: «Azok a pauci, a kik per fraudem szerzett potentiá-jukat erőszakos (vi) kormányzásra fordították, számos embert megöltek, sokat menekülés-re kényszerítettek s egész Rómát a legnagyobb bizonytalanságba és rettegésbe (hostilia) ejtették, nem lehettek mások, mint a tresviri, Octavianus, Antonius

és Lepidus.» Ezt nyilvánosan csak 43. novembere és deczembere, a proscriptiók után merhetette írni Sallustius. De akkor is kétesnek tartom, hogy így mert volna róluk írni. Cserép ugyanabban talál támaszt, hogy a 42. év folyamán jelent meg e mű, midőn Philippi után Octavianus azzal kecségtette Rómát, hogy régi állapotába állítja vissza a köztársaságot. És ha így Catilinát 40-ben adta ki, a *Historiæ* írásához csak 39-ben fogott.

A mi Cicerónak Sallustiushoz való viszonyát illeti, hogy t. i. folytonos ellenségeskedésben éltek, Cserép a két *Invectivának* tulajdonítja. Az ellenségeskedés a Milo-féle per alkalmából eredt; úgy látszik, Cicero egyik beszédében arra célzott, hogy Sallustiusnak is volt némi köze a Catilina-féle összeesküvéshez, ezt a Cicero féle *Invectiva* egy helyéből következteti Cserép, ámbar az első fejezetben azt mutatta ki erről, hogy: «a chronologiai vonatkozásokat s a történelmi háttért figyelmen kívül hagyta, ezért nem egyéb rhetorikai próbánál». Cicero 52. márcziusában békült ki Sallustiusszal; de nem őszintén, mert a Milo mellett tartott beszédben gonosz embernek nevezi őt, később azonban már nem ellenségeskedtek. Catilinájában azért nem dicséri kiválóan Cicerót Sallustius, mert tartott a triumvirek boszujától, ha nagyon dicséri azt a Cicerót, kinek halála pártkülönbség nélkül nagy részvétet keltett. Cserép ez állítását azzal a célzással támogatja, hogy Augustus idejében Cicero iratait még olvasni is alig merték; ennél fogva annál nyomatékosabb az a kevés, de őszinte elismerést tanúsító dicséret, melylyel Sallustius illeti. Cserép e könyvével igen elismerésre méltó munkát végzett. Sallustius életrajzát sok új adattal gyarapította, sok homályos dolgot felderített. Legerősebb oldala az egykorú történelemben való nagy jártasság, az események pontos chronologiai egybevetése; innen veszi argumentumait. Az eseményekbe élénken bele tudja magát képzelni, a szereplő személyek egymáshoz való viszonyát igen élénken tudja rajzolni. Egész munkájának becsét emeli az a körülmény is, hogy szerves összefüggésben van; Cicero levelének egy helye a bázis, ennek helyes megfejtésére épül a többi következtetés. Azon az anyagi dolgon, hogy könyve számára nem talált kiadót, emelje felül az a tudat, hogy nem közönséges munkát szép sikerrel végzett.

HITTRICH ÖDÖN.

Firdúsi Sahnáméjából. Szijavus. Perzsából fordította *Radó Antal*.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest. Franklin-Társulat magyar irod. intézet és könyvnyomda, 1896. — 8-r. XIV. 224 l. — Ára 1 frt 20 kr.

Nekem mindig ünnepem van, valahányszor Firdúszíróval valamit olvashatok, sátoros ünnepem pedig akkor, hogyha nagyszerű eposának egy részét magyar fordításban olvashatom. Ilyen ünnepi hangulatba

ringatta lelkemet Radónak itt címül írt munkája. Miután elejétől végeig elolvastam és végétől elejéig áttanulmányoztam, a következő megjegyzéseket írtam le róla, természetesen inkább philologiai szempontból, mint a műfordításra vonatkozólag.

A *Bevezetés* megemlíti Szilády Áront és Fiók Károlyt Sáhnámeh-fordítókul, azt hibáztatva bennök, hogy az eredeti perzsa versus heroicusszal éltek magyar fordításukban. Itt nagyon csodálom, hogy Firdúszinak harmadik magyar fordítóját, az előbbieknél nem kevésbé érdemes *Erődi Bélát* nem említi szerzőnk. Erődi ugyanis nemcsak Háfiz, Sza'dí és Omer Khejjám perzsa költőket szólaltatta meg hazánk nyelvén, hanem Firdúszí hatalmas remekművének fordításával is évek óta foglalkozik. Szép csendben haladó munkájából, a mennyire tudom, két kisebb rész jelent meg: «Földosztó Feridun. Firduszi Sáhnáméjából. Persából fordította és az Erdélyi Irodalmi Társaság 1889 november 10-iki ülésén felolvasta dr. Erődi Béla», (megjelent a «Keleti Virágok» 1889. évi VI. füzetében, Kolozsvárt) és «Zál, Rusztem atyja», megjelent az Erdélyi Muzeum-Egylet bölcsélet-, nyelv- és történelemtudományi szakosztályának kiadványai között (Kolozsvárt, 1889.). Az előbbi L¹⁾ 77, 290—93, 592. versének, vagyis 303 sornak, az utóbbi L 131, 46—140, 211. versének, azaz 166 sornak fordítása. És a mi a fő: Erődi fordítása gyönyören pergő magyar alexandrinusokban van írva, a mit Radó egész helyesen annyira kíváncsúnak tart.²⁾ A mi fordítónknak azon eljárását illeti, hogy alexandrinusait négyes strophákba osztja be, az tisztán az olvasó szemének való; fülünk nem vesz észre semmit e szakaszokról. Sőt értelmi kapcsolat vagy elkülönülés sem észlelhető e versszakokban; pl. a 143. lapon a 12. sor után nagyon elkelne értelmileg az új bekezdés, tehát új versszak, mert az előzőleg és a következőben leírt események közé egy esztendő esik, és ime, e hely épen versszak közepére esik.

A L 632, 1944—636, 2023. terjedő szakasz elhagyását sajnálhatjuk, mert e szakasznak megvan a maga feladata: ebben lesz Gurú-jí Zirih (és Demúr) Szijávus ellenségévé, mert ez a vitézi játékban legyőzi; közvetve Gerszívez is még inkább meggyűlöli hősünket e miatt. Radó téved, ha ebben interpolatiót lát; itt a Sáhnámeh több helyén észlel-

¹⁾ J betűvel a Sáhnámehnek Vullerstől való leidei, C-vel a Turner Macan féle calcuttai, P-vel a Mohl-féle párisi kiadást szoktam megjelelni, M betűvel pedig Mohlnak külön megjelent francia prózai fordítását. A kiadások idézésében az első szám a lapot, a második a verssort jelenti; Mohl fordításában a kötetek és lapok számát kell idézni.

²⁾ V. ö. Egy. Philol. Közl. XIII., 247.

hető *kettős redactio* egy példáját láthatjuk, a melyről M. II. köt. VII. és VIII. l. bőven ír.*)

A bevezetésben van továbbá *Firdúszí életrajza*, a melynek alapjául a C kiadás I. köt. XLIII—LV. lapján levő angol előszó és a 21—62. lapon olvasható perzsa előszó adatait, vagy még inkább a M. I. köt. XXII—LIV. lapján levő összefoglaló forrástanulmányt kellett volna tenni.

A *Szómagyarázathoz* több a megjegyzésem. A tavasz hó neve nem *ardibihiszt* (a 160. lapon is így van), hanem a fordítótól használt vocalisatiót elfogadva *ardibihist*, pl. L 628, 1885. 1110, 782. 1504, 148. *Desztúr* szó után ez a magyarázat: Kavusz minisztere, félreérthető, mintha e szó egy férfiú tulajdonneve volna, pedig a. m. legfőbb tanácsadó, ha tetszik: miniszter; vagy mint egy régi nyelvtudósunk abban az időben írta, mikor még mindenféle keleti nyelvvel volt szokás a magyart összekapcsolni: *desztúr* a magyar *tiszt-úr*. A félreértést növeli a 45. l. ezen sora: *Most hívatja Deszturt s azt kívánja tőle*. A szó helyes értelmére való bizonyíték L 12, 202. 102, 753. 103, 771, 1096, 538. 1218, not. 3. vers 3. (F olvasata szerint) 1228, 1712. C 1305, 16. 1395, 24. Vagy épen egy Firdúszí korában élő miniszterről, Fazl Bin Ahmedről: L 1273, 25, 27, 28, 31. E szó helyes értelmére rávezethette volna a fordítót L 665, 2539: *kih ez sáh u desztúr u ez leskeri, ber án gúneh nesinid kesk dáverí*, királytól és desztúrtól és harczostól ilyen itéletet nem hallott senki sem; e sor fordítása másképp van könyvünk 205. lapján. A *Dsihún* név helyett *Dsejhún* kellene; ezt bizonyítja Vullers nagy perzsa-latin szótára. Mohl folyton *Djihoun*-t ír, csak VII, 356. van *Djéihoun* (C 2065, 18. fordításában). *Farazang* lehet a versben kellemes, azonban a helyes csak *fárszeng*, illetőleg Radó olvasásában *fárszang*; pl. L 233, 1858. 1058, 162. C 1554, 24. és akárhányszor. Így írja Vullers szótára is; Radó is a 179. lapon így használja. A *Níl* név fordítónk magyarázatában az Indus vize. Ötven hely is van a Sáh-námezből jegyzeteimben összeírva, a hol a *Níl* név előfordul; egyetlen egy helyen sem kell Indusnak fordítani. Helyes fordítása vagy a *Nilus*, vagy *kék*. Az igaz, hogy Mohl többször Indusnak fordítja (II, 473. III, 132, 136.) a *Níl* szót, csak hogy őt követve akár krokodilnak is lehetne e nevet fordítani (L 1461, 306. 1464, 357. és 1467, 423; Mohl fordításában: IV, 244. 247. és 252.) Vullers szótára szerint csak a Nilus folyamát jelentheti. A legjobb bizonyíték arra nézve, hogy a *Níl* szó valóban a Nilust jelenti, a névnek szóképi használata a jótékonyág, nagylelkűség kifejezésére, a mely csakis a Nilusnak áldást osztó kiáradására vonatkozhatik, az Indusra sehogysem. Például Szultán Mahmúdról L 12, 222: *beten zsendeh píl ú bedsán dsebrejíl, bekef ebr-i behmen bedil rúd-i níl*, testére nézve ádáz elefánt és lelkére nézve Gábiel

*) V. ö. Egy. Philol. Közl. XX, 437. l. jegyz.

arkangyal, bőkezűsége olyan, mint Behmen havának (januárnak) felhője és szíve a Nilus folyama. Ugyane párvers Kejkhuszrev dicsőítésében is előfordul, L 1263, 2376, a hol M III, 492. ugyancsak az Indust fordítja. E gondolat ismétlődik még C 1696, 28: *bebáláj szerv eszt u hemzür-i píl, bebekhsis kefes hemcsu derjá-i níl*, délczeg termete cziprusfa és ő egy-erejű az elefánttal, adakozásban tenyere olyan, mint a Nilus folyama. Maga Radó a 42. lapon szintén e nevet írja: *Níl* (L 549, 476. és 482. és M II, 186—7.), sőt az 55. lapon félremagyarázhatatlanul *Nilus*-t fordít (L 557, 634. és M II, 197.)

Magára a *fordításra* áttérve látjuk, hogy Radó a L 523, 1—679, 2753. között levő 2753 perzsa párverset, azaz a mi szokásos elrendezésünk szerint veendő 5506 verssort 5300 magyar sorral fordította le; vagyis figyelembe véve a bevezetésében említett kihagyásokat, igen híven ragaszkodott terjedelem tekintetében az eredetihez. A hős névéhez meg kell jegyezni, hogy mint tulajdonnév legelőször L 520, 1459. fordul elő; mint köznévi a. m. *vadkacsa* és L 412, 484 (M II, 34) olvasható. E szónak hangzósítása maga ingatag; a szokott *Szijárus* alakot kívánja a rím L 718, 667; viszont ugyancsak a rím tanúsága szerint *Szijáves* ejtendő L 799, not. 3. v. 1 (C kiadása szerint). Sőt *Szijávis*-t tehetünk fel a rím alapján e sorban: L 664, 2515, *gijára dihem men kenúnet nisán, kih khvání hemí khún-i iszjávisán*, Radónál (203. l.) *És ha nevét tudni volna kívánságod, Szijavus vérenek hírvák e virágot*. A régi-nyelvi alakhoz legközelebb áll *Szijáveks* (először L 527, 76.), felkiáltásban *Szijáveksijá* (1076, 194.). A róla szóló epizódon kívül még emlegetik jövődölését L 718, 670—719, 676; és bűbájos erejét L 815, 771—2. 818, 818 és 827—8. 828, 987. 1172, 609. 1173, 635—6. 1176, 685 és az egész erre következő fejezetben. Nyilván más hősnek a neve C 1810, 2. 1826, 14. és 1893, 6. *)

A fordítás nyelve általában véve költői, verselése gördülékeny, rímelése csengő; az egész igen élvezetes olvasmányt képez. Túlságosan szabadnak találom a 2. lapon ezt: *De éneklő kedvem, az még most se lohadt, Tallózni a multba most is ellátogat*; Firdúszí ott az ő szokott erkölcsi elmélkedésében (L 523, 13) azt mondja, hogy a szenvedély nem csökken az évekkel, ő is még kedvező napot keresget a naptárban és a jövődölésben. A 6. l. *Szobája pallóján sárgaszínű szőnyeg* nyilván a betűrím miatt van; az eredeti azt mondja (527, 68), hogy a leányt magát ékesítették sárga brokáttal. Szép hatást is ér el Radó e betűrímekkel, a melyet a következő félvers fordítása még növel: *Se szeri, se száma rubint- s lazurkőnek*. Nehéz lefordítani idegenszerűsége miatt 527, 72: *ferkhundeh-pej*-t; Radónak pompásan sikerült (a 7. l.): *boldog-nyomú*,

*) V. ö. Egy. Philol. Közl. XII, 415.

(az 58. l.): *boldog-útu*. A 12. lapon helyes volt elhagyni az 531, 141. versét. Szép a 13. l. *Édes-magát, dsán-i sírín*. A 15. l. *üveg* helyett természetesebb és így szebb is az eredeti *jekh*, azaz *jég*. Szabad fordítás a 23. l. *Miként az én szívem ajkad szavaitúl*, L 537, 257. Nehéz hely a 24. l. *Nem sejtén a veszélyt, melyben üdve forgott*, az eredetiben példabeszéd (266. v.) *nebúd ágeh ez db der zír-i káh*, nem vette észre a vizet a szalma alatt, azaz: a rejtett veszélyt. Lehetetlen az eredetinek szóképet utánozni a 272. versben: *miatta széthasadozott testén a bőre*, vagyis Radónál (a 24. l.) *S lelke összeborzadt*. A fordítónak módja, a melylyel a perzsa szókat a mi betűinkkel leírja, önkényes és következetlen, pl. a 26. l. *Tírdász e h. Teráz, másutt pəri e h. perí*, továbbá *jarazang e h. ferszeng*, végre *kej*: ebből látható, hogy ugyanazt a hangzójelet hol *á*, hol *é*, hol *a*, hol *e* betűvel írja le, olyankor is, mikor a vers és rím nem kívánja. Sokszor, hogy azt mondjam: európaiasítani kellett a keleti izlésnek megfelelő szóképeket, pl. mint a 29. l. *Képén, mint a holdsugár, derült mosoly játszott*, az eredetiben (541, 336): *hogy a hold került, azt mondanád, ölelésébe*. Miért van a 33. l. az, hogy Szijávus erőszakosan Szúdábeh karjaihoz nyúlt? Az eredetiben nincs így (543, 373). Nem magyaros a 34. l. *sokat kikérdez*; vagy sok *embert* gondol itt a fordító? Az nincsen az eredetiben. Ugyane lapon túlságosan szabad fordítás az utolsó sor a *titkos eskürről*, a mely az eredetiben nincsen meg. A 41. l. 7—8. sorában a P kiadás olvasása L szövegével összevegyül. Itt megjegyzem, hogy L 549, 485—553, 568. versiglen szabadon fordította le Schaack német műve nyomán Szász Károly, Kisebb műfordítások (Budapest, 1873) 215—221. l. E fordítás versmértéke ötös és hatodfeles jambus. Úgyesen fordítja Radó a 43. l. az eredetinek 488. versében levő példabeszédet: *köret kell verved a kancsóhoz*, vagyis: *Nagy dolog az, melyre el kell magad szánnod*. A 46. l. félreértés van a 9—10. sorban; a dolgot úgy kell képzelni, hogy Szijávus a két máglya között lovagol el, a mely olyan közel volt egymáshoz rakva, hogy egy lovas is csak nagynehezen mehetett el közte (L 551, 515—6). Az 52. l. 3—4. sorában sem P, sem L olvasatát nem követi fordítónk (L 554, 587. és M II, 194). Rossz e lapon a 10. sorban levő *vidám* jelző; Szúdábeh ugyan nem lehetett akkor vidám. Kár volt ugyane lapon a szakasz végét elhagyni; azok nem interpolált versek, hanem nagyon jellemzők a költőnek erkölcsi, életbölcseleti és a nőkről vallott nézeteire nézve. Az 55. l. *Kej* a helyett hogy: *Káúsz* szokatlan; tudtommal csak egyes királyok nevével összekötve fordul elő mint tulajdonnév, *Káúsz* nevével a versmérték miatt így: *Káúsz-i Kej*; köznévvvel együtt csak L 15, 25. találtam: *hemí tekht u díhüm-i kej sáh dsuszt*, a *Kej*-király (azaz itt: Gejúmert) trónját és diadémáját kereste. Minek az a *h* a *Ghilán* tartomány nevében és miért van egyszerre *eráni* írva az 56. lapon? Követ-

kezetlenség *Zengeh* olyanokhoz képest, mint: *Szudabé*, *Zevaré*; azonban már a 101. lapon így van: *Zengéh*. *Kahvé*-ben hiba a *h* (57. l.). Az 59. l. 16. sorában jobb lett volna az oda nem illő szóismétlés helyett (*mind közelebb, mind közelebb*) az eredetinek hasonlatát fordítani: *mint a szélvész* (L 560, 690). Az 58. és 59. l. utolsóelőtti, meg a 61. l. 1. sorában mellőzi a fordító az eredetiben levő tulajdonnevet: *Szipehrem*, és Gerszívezt említi helyette; pedig amaz szintén valóságos túráni fővezér, a ki még L 1159, 337. és 1233, 1824. is szerepel. A 61. l. *Permed* sajtóhiba *Tirmid* vagy *Tirmed* vagy *Termed* helyett. A 71. l. 5. sorában *Kejkavusz* íráshiba, mert ott *Efrásziyáb* tanácskozik a főurakkal. A 72. l. elmaradt az eredetinek 838. verse. A Firdúsznál elég gyakori sorismétlést a fordító is utánozza: *Arab mént, a melynek arany a zablája, Arany hüvelyt, melynek indus a szablyája* (a 73. és 80. l.). E sorokat nem ismétli az eredeti szöveg szóról-szóra: L 568, 842. és 573, 930. A 77. l. sem volt lehetséges az eredetinek példabeszédét utánozni: *S hogy akarja félszét rejteni előlünk, a perzsában: a dobót veri a köpönyeg alatt* (L 571, 890). Viszont szépen sikerült a 927. versnek nálunk szokatlan hasonlata: *Mint porfelhő, gyorsan futott*. Ugyanígy van a 84. l. is a 969. eredeti versnek fordításában: *gyorsan mint porfelhő*. Szépen sikerült a 90. l. 5—6. sorának fordítása: *S irat izenetet, mely haraggal telve, Melynek sebző nyílnál élesebb a nyelve*, 579, 1034. Kár volt ugyane lapon a 14. sor után az eredetinek 1039. sorát elhagyni, mert ezt egyik kiadás sem tartja interpoláltnak és tartalma megérdemli a lefordítást. A 91. l. 9. sorában érdekes a mult századok magyar szava: *frajjok*, a perzsa *khúb-rúján* (a széparcúak) lefordítására. A 93. l. 1—2. sorának gondolata némileg ismétlődik a 203. l. 7—8. sorában, az eredetiben e két hely semmiben sem rokon (581, 1071. és 663, 2503). Mivel az 56. l. utolsó versében a rim kedvéért *Báhrám*-ot írt fordítónk, a 94. lapon is kénytelen a *Behrám* nevet ezen alakban használni. A 99. l. igazi keleti hasonlatot használ a fordító, bár az eredetinek azon helyén nincsen meg (585, 1148): *És megeredt könyjük, tavasz esőjeként*. Ily keleties hasonlat a 100. l.: *S az ott terem, gyorsan, tovaszálló füstként (csu dúd, 586, 1169)*. A két félsor rendjét megfordítja Radó a következő szépen sikerült versben (a 107. l.) *Égő máglya felül fuvallhat-e hűs szél? Lehet-e barátod, kit ellenkép úztél?* (591, 1246). Keleties a 108. l.: *A miatt siratott a puszták őze is* (1252). Nagyon szép ugyanott: *Bármi volt is munkám, kötöző vagy oldó* (1255). A 110. l. levő *Termud* városnév hibás, úgy szintén a *Kajdsak-Tasi*, a melyen csudálozom, mert hiszen ott van a kritikai megjegyzés L 592, a 8. jegyzetben, és Radó maga is követi a helyes olvasatot a 113. lapon: *Kacsar-Basi*. V. ö. C 1687, 9. 1706, 3. 2092, 15. A 114. l. helytelen e fordítása: *Ki az árnyékától bezzeg meg nem ijed*; az eredetiben (595, 1338): *esze-*

lösen nem rohan a kár útjára. A 121. l. e sor: *Hogy még játékból se legyek ellenséged* nagyon jól illik oda, bár az eredetiben más van (600, 1407). A rím (*Gullbad*) kedvéért így írja fordítónk egy másik vitéz nevét: *Pulbad*. Ennek a neve csak a következő alakban fordul elő: *Pilád*. Iráni hős neveként van L 313, 202; továbbá mint mázenderáni ördöngös vitéze L 333, 284. 1034, 1254; és mint türáni hőse még L 968, 140. A 130. l. *Feridún* nevének régies alakját adja a fordító, egészen helyesen: *Frédún*. A 131. l. az eredetinek 606. not. 6. levő két sorát a C kiadás nyomán felvette fordítónk a szövegbe; igen jól illenek oda; ugyanúgy tett a 133. l. is az eredetinek 607. not. 10. nyomán, valamint a 608. not. 2. levő nyolcz verssel. Viszont elhagyta a valamennyi kiadásban megtartott 608, 1546. verset. Nagyon szabad fordítás a 137. l. *Oh te hősi-karú*; 611, 1598. van: *ej sehrjár*. Az 1609. versben levő kifejezést: *du tá gest pírán* egészen szó szerint lehetett magyarra fordítani: *két-rét hajol Pírán*; azonban úgy hiszem, e magyar kifejezés nem eléggé komoly, nem illik ezen helyzethez. A 140. l. 13. és 16. versének fordításában az eredetiben olvasható számok fel vannak cserélve, a mi nem baj (612, 1628—9). Ugyanitt megjegyezhetjük, hogy a perzsa *dínár*, a latin görög *δηνάριον*, arany, a *dírem* vagy arabosan *dirhem* pedig, a görög *δραχμή* szóból, ezüst pénzt jelent a Sáhnamehban; v. ö. L 1613, 2052. 1630, 2374. 1732, 4137. C 1987, 22. A 145. l. szokatlan e jelző: *fényes forrás*; a perzsában (616, 1686) *áb-i reván*, azaz folyóvíz van. A 146. l. e felkiáltás: *Óh sah*, nincsen helyén, mint-hogy ott a költő nem valami királyhoz intézi szózatát, hanem általánosan inti az embereket (617, 1702). Ugyanezt kell a 147. l. 15. sorára is megjegyeznünk (618, 1714). Ugyane lapon a 21—22. verssort C kiadása nyomán vette át fordítónk (618, not. 5). A 148. l. 21. sorától a 149. l. 20. soráig egészen más rendben közli Radó a szöveget, mint az eredetiben van (a 619. és 620. lapon). Szépen fordította le az 1748. v. *dilgusáj* jelzőt: *Hogy a ki csak látta, megnyíllott a szíve*. A 154. l. 8. sora után C, P és L szerint (624, 1809) új szakasz kezdődik, a mi azonban nem lényeges. Ugyane lap utolsó sorában a *vitézkarú* jelző nem Firdúsztól való. Szép megint a 155. l. *a tűzvésznel sebesebben, álom-idő tájba és csupa szín és illat*, a mi az eredetinek sajátosságosan színezett kifejezéseit, Firdúsi nyelvének igazi *reng u búj*-át híven feltünteti (625, 1826). A 156. l. 16. sora után elmaradt az eredetinek egy verse (1837), a mely nem látszik becsempészettnék. Szijávus második várának neve *Szijávekhs-gird*; az utolsó szótagnak *i* hangzóját bizonyítja Vullers szótára és a rím a Sáhnameh következő helyein: L 626, 1845. 1280, 2105. C 1419, 28. A 157. l. Radó L olvasatát követi ebben: *kék-szín paripa*; azonban, mint az olvasó rögtön láthatja, ez a lectio, a melyet Mehrem, egy jelenkori perzsa költő ajánlott, nem szünteti meg

azt a nehézséget, a mely e sorban (626, 1852) C és P kiadása szerint található. M II, 281. fordításában könnyedén siklik át e nehézségen. A 164. l. Gerszivez gondolata lényegesen más, mint a mit Radó 13—16. versében fordít; v. ö. M II, 287. Ugyane lapon az utolsó sorban: *A jókedv mezején sokáig aratnak* tévedésen alapszik: az eredetiben (632, 1943) olvasható *durúd dāden* kifejezésnek nincs semmi köze a *durúd*, levágás, aratás szóhoz (l. Vullers Lex.). Ismét jó eredeti szókép a 165. l.: *Míg széjjel nem szakadt az éj szurok-leple* (636, 2029). A 166. l. levő csomót is jó magyarosan ketté vágta fordítónk, ha már megoldani nem lehetett: *Kezeddél e csomót te majd ketté vágod*, az eredetiben (637, 2043): *a fonál végét akkor meg kell keresned*. A 168. l. elmaradt az eredetinek 2069. verse. Ugyanott a 22. sor fordítása nagyon szabad (2073). Űgyesen fordítja a 169. l. e sorral: *Kockáján ő hatot, te meg vetsz majd vakot* a törül metszett Sáhnámeh-beli szóképet (639, 2087): *bereh gáh úrá u máhi turá*, a Kos égi jele az ő helye és a Halaké a tied. A 170. l. elmaradt az eredetinek három verse, 640, 2096—8. A 175. és 177. l. olvasható *Igrérász* vagy *Igríresz* tulajdonnév még előfordul L 249, 102. 277, 590. s k. 1288, 324. 1336, 1252. és *Igrír* alakjában, a mely nincs meg a szótárakban, L 248, 79. A 182. l. utolsó versében különös képes beszéd van: *Szeleken horgászik a kései bánat*; az eredetiben (648, 2249): *nem kell az ó dolgától elfordulnod*. A 183. l. nem *Gang ellen* kellene, hanem *Gangból* (2253). A 184. l. 17—22. sora C kiadásából való (649, not. 9). Hű és szép a 185. l. *Oh ezüst cziprusfám* (650, 2278). A 188. l. *mérhetlen ócedán* szóval fordítja Radó az eredetinek (652, 2306) *derjá-i níl* kifejezését; M II, 313 hívebben a tenger *kék* hullámairól beszél. Ime itt is lehet a *Nílus* hatalmas folyamát értenünk. A 189. l. nélkülözhető az eredetinek 2331—2. verse. A 190. l. levő *szögparipám* nem egyezik meg az előbbi lapon olvasható *éjszín* csődörrel; Szijávus lovát az epos *sebreng*-nek, azaz éjszínnek nevezi (653, 2334). A 195. l. 15—16. sora C kiadásából való (657, not. 10). A 196. l. helytelen *Feribursz* a kemény szóvégzővel, *Gerzivez* pedig szintén helytelenül mindig *z*-vel van írva, holott így kellene: *Gerszivez*. A tulajdonnevek átírásában egyáltalán nem szerencsés a fordító: a 197. l. *Gervi* szintén helytelen, mint maga az illető eredeti sornak ríme mutatja (659, 2431 és az ezzel az első félversben teljesen egyenlő 635, 2005): *gurúj — rúj*; Vullers szótára szintén *gurúj-zirih* alakot közöl; helytelenül azonban így is írja; *gurvi*. V. ö. L 663. s köv. l. A 199. l. 2. sorában *bibor* öv helyett *véres* kellene (660, 2446). A 200. l. 10. sora után két eredeti sor (661, 2463—4) elmaradt. Nyolcz sorral utóbb megint hiányzik egy vers (662, 2470). A 201. l. ismét hibás *Feramursz* e h. *Ferámerz* (v. ö. L 686, 91. 1106, 707). A 203. l. 16. sora után el kellett hagyni a 664, 2508—9. verset, a melyben a kihagyott szakasz tartalmára való

vonatkozás van. A 205. l. *Ferzicard* helyesen így van: *Fersidverd*. E hős nevéből a 207. l. a rím (*mindjárt*) kedvéért épenséggel *Ferzingárd* lesz. A 206. l. felvette a fordító C verseit (666, not. 2. és 3). A 212. l. 18. sorában jellemzőbb volna *tigris* helyett az eredetiben (671, 2614) levő *krokodil*. A legkevésbé helyeselhető talán az egész műfordításban a 212. l. 25. sorában levő: *te szüzi jellemű*, Efrászijához intézve (671, 2618). A 215. l. levő *Kalv*-hegy neve helyesen *Kelú* vagy akár *Kalú*; ezt bizonyítja a versmérték (673, 2642) és a rím (666, not. 4. vers. 8.). Gyönyörű a 217. l. *Amannak láng lobog szerető szivébe*, *Láng, melynek hevétől lobbott vet a képe* (674, 2670). *Kej-khuszrev* nevét is etymológiájának és a vers mértékének meg a rímnek tanúsága szerint tulajdonképpen így kellene átírni, nem pedig emígy: *Kejkozrú*. A 220. l. levő jelző: *szellő-főgő mén* nagyon szép, de hát nincs az eredetiben (676, 2709). Népmondai vonás, hogy a hősnek tört vetnek ellenségei rejtvény feladásával vagy általában valamely kérdéssel, és okossága épen abból látszik meg, hogy visszas vagy rejtett-értelmű feleletet ad, úgy hogy eszelősnek tartják és ezért nem bántják. Ilyen kérdéseket intéz Efrászijához az ifjú *Kej-khuszrev*hez, 221—2. l. *) Végre a 224. l. a költemény végéről elhagyta a fordító az eredetinek elmélkedő befejezését, L 679, 2754—64.

A fordítás *külső alakjáról* csakis dicsérettel lehet szólni. Az alexandrinusok rhythmusa szép magyaros; alig egy-két helyen kívánhatná az olvasó, ha valamit meg lehetne változtatni. Pl. a 102. l. szeretném, ha e sor: *Senki hogy méltóan nem bírhatná helyed* a mondat hangsúlyától nem szükségképpen követelt szórend elkerülése és a sor két felének arányossá tétele végett így volna: *Hogy méltóan senki nem bírhatná helyed*. Néhol túlságosan hosszú szó akasztja meg a rhythmus egyenletes csörgezését, pl. a 161. l. *Ferengiszemnek is*; itt 5 szótag meg 1 képezi a vers első felét; könnyen lehetne róla tenni: *Ferengisznek szintén*. Vagy a 177. l. *Elbolondítottak és: Óh tapasztalatlan*; a 191. l. *türelmetlenkedve*; a 221. l. *azt tudakolgatja*; a 223. l. *a veszedelemnek*. Nekem úgy látszik, hogy még jobb, ha egy hatszótagú szó egészen betölti a vers egyik felét, mint ha az egyik öt-, a másik egytagú, úgy rikítanak egymás mellett.

A *rimelésről* megint Firdúszí művét tekintve egész értekezést lehetne írni. A mi nyelvünkön természetesen nem lehet azt a sokféle csengő-bongó rímjátékot utánozni, a mely a perzsában előfordul. A 6. lapról pl. leírtam előbb két sort, a melyben szép alliteratio található; pazar ebben az eredeti, pl. L 911, 701: *kuláh ú kemán ú kemend ú kemer*, vagy 1393, not. 7. vers 1: *kudsát án kemín ú kemán ú kemend*;

*) V. ö. Egyet. Philol. Közl. XIV, 338.

mind a két sorban az *ú* kötőszó (és) még inkább rá tereli figyelmünket a következő mássalhangzós rímre. A *redífes* rímet igen szépen alkalmazta a fordító. *Redíf* azon szótag neve, a mely két rímelő verssor végén az igazi rím után változatlanul ismétlődik.*) A mi nyelvünkben már nagy dolog, ha a *redíf* kétszótagú; pl. a legszebb Radónál a 93. l.: *Nem fog-e az isten megalázni ezért, Nem fog-e a világ legyalázni ezért?* Kétszótagú van még a 209. lapon (*volna*). A perzsában azonban még a 3- és 4-tagú gyakori, 5-tagú is több akad, sőt találtam 6-tagút is, a mely tehát a 11 szótagból álló verssornak felénél több, L 974, 219: *bepádásy dsán khváhed ez men hemí, szer-i bedgumán khváhed ez men hemí*. Itt ugyanis *dsán* és *-mán* a rím, a többi, a mi ez után mind a két sorban változatlanul megvan, az a *redíf*. Van aztán *középrím*, még pedig olyanformán, hogy az 1. sor vége a 2. sor közepével és végével cseng össze, pl. a 11. l. *Sejtette, hogy ettől sok hőstett fog telni, Errül sok szó kelni, sok dal énekelni*. Ilyen a perzsában pl. L 1609, 1977: *k'ez enbúh-i dushman neterszed bedseng, bekúh ez peleng ú beáb ez neheng*. Ennél szebb zenei hatása van azon fajta középrímnek, a mely az 1. sor közepének és végének, meg a 2. sor végének egyezéséből támad. Ilyen sok van az eredetiben is, Radó fordításában is, de gyakran nem ugyanazon helyen. A legszebbek közül való a 122. l. *A trombita zendül, a sok csengő csendül, Vélvéd, lábád alatt a föld összerendül*. Ilyen pl. L 278, not. 2. v. 4: *benezd-i kihán ú benezd-i mihán, beázár-i múrí nijerzed dsihán*. Radó művészetétől még egyéb rímjáték is telik, pl. a 109. l.: *Turán izenetje, azt hiszem, béke lesz, Fáradalmainknak, azt hiszem, vége lesz*; vagy a 181. l.: *Áldja bölcsességét, az el nem fogyhatót, Csodálja nagyságát, a fel nem foghatót*. A perzsában hasonlóan művészi 662, 2472: *kih sáhá dilírá gevá szerverá, szerefráz-i sírá u kendáverá* (a sorok közepe és vége külön-külön rímel); vagy 608, not. 2. v. 2—3: *neh der bend-i gáhem neh der bend-i dsáh, neh khversídy khváhem neh rúsen kuláh, biszázimy bá hem beník ú bebed, neh khváhem dsuz ú ger bemen bed reszed*, vagy az utolsó félvers csekély módosításával: *dsuz ú kesz nekhváhem gerem bed reszed*; ezzel aztán az 1. félvers közepe és vége, *gáh* és *dsáh*, rímet képez és mind a négy félvers közepe egymással szintén.

Magából a Sáhnameh-ből veszem befejező szavaimat, a melyekkel Radó szép művétől búcsúzom: azt mondom róla, a mit a rableányok mondtak az aranyos Zálról: *ez áhú hemín eszt u ín eszt fér*.

POZDER KÁROLY.

*) Arany János műveiből néhányat kijegyeztem: Egy. Philol. Közl. XIII, 250. V. ö. u. o. XIV, 344.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Sophokles Elektra erklärt von *Georg Kaibel*. Sammlung wissenschaftlicher Commentare zu griechischen und römischen Schriftstellern. Leipzig, Teubner 1896. 6 mk.

A classica-philologiai művek egyik legismertebb kiadója, a lipcsei Teubner-czég egy újabb vállalatot indított meg. Mint a vállalat czíme mondja, görög és római auctorokhoz tudományos commentárokat ad ki. A vállalat élén Kaibel György, strassburgi tanár áll. A Sophokles Elektrájához már megjelent commentár az ő műve. Ugyanezen vállalat magyarázatot ígér többek között: Lucretius III., Herodotos V. és VI. könyvéhez, Platon Timaiosához, Tibullushoz, Plautus Rudenséhez és Ovidius Heroidáihoz is.

A «prospectus» szerint e commentárok nem gymnasiumi tanulók, hanem philologusok kezébe valók, a kik tudják, hogy «egyes nehezebb helyek megmagyarázásával, párhuzamok felsorolásával, kézi könyvekre való utalással vagy szövegkritikai kérdések fejtegetésével még nem magyaráztuk, még nem értettük meg az író». «Az író kortársaira közvetlenül hat, tolmácsra nincsen szüksége; a késő utókor embere azonban sokszor csak hosszas, fárasztó tanulmány után érti meg. Ismernünk kell az író korát, személyiségét, a belső és külső motivumokat, a melyeknek eredménye a mű, a közönséget is, a melynek írója szánta. Keresnünk kell a mű alapeszméjét, szerkezetét, meg akarjuk érteni a műformát mint ilyent, elválasztjuk a hagyományost és conventionálist az individualistól, követjük gondolatmenetét a legaprólékosabb részletekig, meg kell ismerkednünk azon nyelvi, stilisztikai, rhetorikai és poétikai eszközökkel, a melyek útján az író gondolatait kifejezi és itt ezt, ott azt a hatást iparkodik elérni. A commentárnak az író lelkébe kell hatolnia, *oly viszonyt kell teremtenie az író és olvasó között, a milyen volt az író és kortársai között.*»

Mindezek oly dolgok, a melyekről bőven szól a hermeneutika; a prospectus szavait csak azért idéztem, mert feltüntetik azt az ideált, a mely után Kaibel törekszik, de maga sem bízik abban, hogy eléri.

Hogy tanárok, philologusok kezébe való behatóbb commentárookra szükségünk van, az bizonyos. Sokat tanulhat azokból mindegyikünk, de különösen kezdő tanárok és az egyetem padjain ülő philologusaink. Más kérdés már az, tanulhat-e sokat a Kaibel ideálját feltüntető Elektra-commentárból.

Lássuk művének beosztását. Az első lapon közli a byzanci Aristophanes hypothesisét és erre vonatkozó kritikai megjegyzéseit. A 2—42.

lapig adja «Elektra» görög szövegét, a melynek alapjául a codex Parisinust vette, a Laurentianus folytonos tekintetbevételével; a lapok alján a varians lectiókat. A 45. lapon kezdődik a commentár, a mely két részre oszlik: a bevezetésre, a mely a műről általában szól és a 63-ik lapig terjed; összesen tehát csak 18 lap, és a tulajdonképeni commentárra, a mely az egyes verssorokat magyarázza, még pedig a 64—304. lapig, összesen tehát 260 lap.

A «bevezetés» túlságosan rövid. Nemcsak, hogy akárhány kérdésre nem kapunk feleletet, hanem azt is, a mit mond, oly röviden mondja, hogy annak, a ki meg akarja érteni, kitűnően kell ismernie nemcsak Sophokles Elektráját, Aischylos hasonló tárgyú Choëphoroiját és Euripides Elektráját, hanem az ezekre vonatkozó irodalmat is. Mindenesetre sokkal behatóbban szól a műről általában a Weidmann kiadásában megjelent Schneidewin-Nauck féle Elektra-kiadás.

Kaibel bevezetése a trilogia és az egyes dráma keletkezéséről szól először (10 sorban). Majd a tragikus cselekvényről szólva azt mondja, hogy ez a bűnhődés előkészítését és végrehajtását adja elő. (Szavaiból nem tűnik ki világosan, vajjon ez állítása csak Sophoklesre, vagy a görög drámára általában vonatkozik-e.) — A bevezetés második oldalán már S. Elektrájáról szól, a melynek szerinte legjellemzőbb sajátsága, hogy benne Klytaimnestra és Aigisthos megöletése, a mely Euripides Elektrájának főtárgyát képezi, csak nagyon mellékes valami. Ezt akarja a következőkben bizonyítani és így egyszersmind a Sophokles féle mű lényegét és költői célját is megértetni. A monda alakulásáról szól először, aztán Elektra jellemét és szerepét rajzolja Aischylos tragédiájában és kifejti (mint mindent, ezt is röviden), hogy Aischylos Elektra-alakjában («Mädchenbild») megtalálhatók a Sophokles féle mű csirái, hogy különösen a Choëphoroi 124. és köv. Elektáról szóló sorai indították Sophoklest Elektrájának megírására. S. figyelmét az a problema keltette fel, hogy mennyit kellett Elektrának szenvednie, míg Orestes visszatérhetett. De ha csak erről szólna az «Elektra», akkor csak pszichologiai kép volna és nem dráma. S azért van szüksége egy cselekvényre és ez a bűnös pár bűnhődése; a cselekvény központját azonban E. alakja képezi, a ki miatt minden történik.

A következő lapokban elemzi a drámát. Ez az elemzés abban áll, hogy elmondja a dráma tartalmát, folytonos tekintettel arra, hogy mi-ben különbözik Aischylosétól; elmondja azt is, hogy mire való Chrysothemis szerepe; de valami újat nem hallunk, mert K. szerint is Chrysothemis szerepe csak arra való, hogy E. lelki nagysága annál inkább kitűnjék. Fejtegeti azt is, mily nagy mestere S. az indokolásnak, mi minden egyes jelenetnek a célja. Szépen indokolja az álhir (t. i. hogy Orestes meghalt) motivumát; a nevelő erre vonatkozó híres beszédének

a célja: Klytaimnestra ámtása. Nehezebb menteni azt, hogy Orestes Elektra előtt is halottnak mondja magát. E jelenetben látjuk azonban, mondja K., mennyire szereti E. Orestest, mennyit szenvedett érte; ez indokolja egyszersmind E. hangulatának fordulátát. Különben, mondja, nem a kritika, csak a poésis védheti ezt a poésist, a mely oly élethű, hogy a mai olvasó és hallgató is megfellebbezik arról, hogy Orestes még él és Elektrával együtt azt hiszi, hogy meghalt.

«Elektra» tartalmának ilyenforma elmondása után így folytatja: «És így S. Elektrájából mindenestre tragödia lett, ha nem is Aischylos-féle tragödia». De azt, hogy miért tragödia, az előbbiekből nem igen érthetni meg.

Végül összehasonlítja a Sophokles féle művet Euripides hasonló című művével, azért, hogy az elsőnek legalább megközelítőleg keletkezése idejét mondhatta meg; azért is, hogy jobban megítélhessük. Az eredmény azonban csak az, hogy Sophokles a maga Elektráját valószínűleg nem sokkal előbb írta, mint Euripides a magáét, a mely a sicíliai expeditio idejében készült.

Ez a bevezetés tartalma. Egy szóval sem emlékszik meg a dráma távolabbi forrásairól, Homerosról és a lyrikusokról, a mű tragikumáról; nyelvéről, verseléséről és zenéjéről általában; a kéziratokról és azok történetéről, a dráma régi és újabb magyarázóiról, fordítóiról, a tárgy újabb feldolgozóiról (pedig az utószavában főleglített Calderon-remniscentiájában megpendítette e kérdést); az Elektrára vonatkozó irodalmat sehol sem állítja össze. Pedig mindezek oly dolgok, a melyekre vonatkozólag az, a ki az Elektrával behatóan kíván foglalkozni, felvilágosítást egy tudományos commentártól joggal elvár.

És most hadd szóljak az egyes sorokhoz írt commentárról. A dráma néhány részéről összefoglalólag is ír. Így pl. a prologusnak fejtegeti célját és tartalmát, összehasonlítja S. egyéb drámáinak prologusaival, sőt Aischylos és Euripides prologusairól is szól. Hasonlóképen ír «E.» monodiájáról és parodosáról, a melyeknek metrumait is fejtegeti. De már az I. epeisodionról általánosságban úgyszólván egy szóval sem emlékszik meg. És így van ez most — majdnem kivétel nélkül — mindig. Csakhogy nála az egyes sorokra esik a commentár súlypontja, annyira, hogy még a hosszabb beszédeknek (pl. E. vádló- és Klytaimnestra védőbeszédének) a tartalma vagy vázlata sem olvasható a commentárban. A mi már most az egyes sorokhoz írt commentárt illeti, első tekintetre úgy látszik, hogy a magyarázó figyelme mindenre kiterjed. Elmondja minden sor tartalmát, a költő gondolatmenetét; igen sok szót és kifejezést a nyelvtan és stilsztika, sokszor a szótár módjára is megmagyaráz; kutatja S. Homeros-utánzásait, felsorolja a S. egyéb műveiben és a többi görög tragikusnál olvasható párhuzamos helyeket,

de annál ritkábban teszi ezt a modern írókkal, a mint előszavában magais megmondja; szövegkritikai fejtegetései is itt olvashatók. Megengedem, hogy mindezekhez semmi hozzátenni való nincs; ellenkezőleg azt tartom, hogy így majdnem agyonmagyarázta e remekművet, bár akárhány megjegyzése igen szellemes; de a túlságos sok a jóból is megárt. De, míg a mű formai, nyelvi oldalát ily alaposan megmagyarázza, kevésbé beható tárgyi magyarázataiban. Mythologiai és régiségtani magyarázatai sokszor hézagosak. Pl. az 5. sorban említett Inachos-leányról és arról, hogy miért nevezi a költő *οἰστροπιῆς*-nek, egy szóval sem emlékszik meg; a 148. sornál Itysről, a 150. sornál Niobéról szintén nem szól stb. Hogy e commentár mellett a régiségtant sem nélkülözhetjük, ha emlékező tehetségünk kissé cserben hagy, bizonyítják a következő példák: a 720. sornál nem szól a versenypálya oszlopairól, arról sem, hogy mily irányban futottak a lovak; az 1208. sornál nem mondja, miért érintette Elektra testvérét állánál stb. A görög színészetről úgyszólván teljesen hallgat. Hiányos — bár a prospectusban ígéri — a mű poétikai (drámai) és rhetorikai szempontból való fejtegetése is. Inkább elengedtük volna az egyes sorok tartalmának és a gondolatmenetnek a fejtegetését. Ilyenekre magában is képes nemcsak a tanár, hanem a gondolkodó ifjú is.

Hosszasan szoltam e műről, a mely céljánál fogva mindenestre érdekelni fogja a mi philologusainkat is. Kimutattam, hogy különösen formai szempontból behatóan magyarázza S. Elektráját; sajnos, hogy tárgymagyarázatairól nem mondhattam ugyanazt. Meggyőződésem az is, hogy a prospectusban közölt célját: a mű teljes megértetését sokkal jobban és élvezetesebb módon érte volna el, ha az egyes sorokhoz írt terjedelmes commentár helyett a művet teljesen megmagyarázó összefüggő commentárt adott volna és az egyes soroknál csak azt magyarázta volna, a mi az összefüggő commentárban helyet nem nyerhetett. A philologus, a kinek Kaibel szánta a művét, ismeri Elektrát, képet is alkotott már magának a műről: a tudományos commentárból csak azt akarja megtudni, jól ismeri-e, helyes képet alkotott-e magának a műről; a saját nézetét vallja-e továbbra is vagy a tudományos commentárét fogadja-e el. A ki ily célból forgatja Kaibel művét, hiába forgatja, mert a legtöbb kérdésre feleletet ott nem talál. A prospectus által fölkelte várákozásunknak nem felel meg ezen Elektra-commentár; a prospectus mást ígért...

A könyvet — mindezek dacára — t. kartársaim figyelmébe ajánlom.

Dr. LOSONCZI LAJOS.

Paul Cauer: Die Kunst des Übersetzens. Berlin. 1896. VIII, 148 lap.

Ilyen cím alatt jelent meg már másodszer, javítva és bővítve Cauer könyve, mely minden philologust foglalkoztató és érdeklő kérdést tárgyal, t. i. hogy mikép vezessük és szoktassuk a tanulókat az auctorok helyes fordítására. A class. irodalmi tanítás feladata: a class. irodalom egy-egy művét fordítás útján a tanulók szellemi tulajdonává tenni és e feladat teljesítése közben azon iparkodni, hogy a tanulók helyes és magyaros, az auctor és az anyanyelv szellemének egyaránt megfelelő fordításra vezettetessenek és szoktattassanak. E két követelménynek megfelelni nem könnyű; mert ha a fordítás az eredetit szóról-szóra nyomon követi, megőrzi talán az auctor karakterét, de nem felel meg a magyaroságnak; itt csak nagy gyakorlat, sok tapasztalás és az anyanyelv szókincsének teljes ismerete segíthet célhoz. A ki a philologiai oktatás eme kérdéseivel foglalkozik, annak érdemes megismerkedni Cauer könyvével; mert, ámbár a classicus nyelveknek a némethez való viszonyát tárgyalja, az összehordott példákat és pædagogiai megfigyeléseit összefoglaló szempontok alá rendezte; épen ezért eredményeit érvényesítheti vagy legalább tanulhat belőlük minden philologus, mert elveket, útmutatást talál itt a classicusok fordítása körül való eljárásban és sok becses ismeretet gyűjthet, a melyeket csak hosszú praxis útján szerezhet a tanár. Főleg kezdő philologusoknak ajánlatos forgatni e könyvet; hiszen latin stilstikát is német munkából tanulunk, mert még mindig nem készült el a magyar nyelvre épített latin stilstika, melyet épen közlönyünkben sürgetett és jelölt ki a philologiai munkásság egyik feladatának Vári Rezső dr.

Érdekes a munka keletkezése is. Épen úgy, mint a legtöbb commentár, ez a könyv is a szerző lelkiismeretes tanári munkásságának eredménye. Szerzőnknek t. i. az a jó és utánzásra méltó szokása van, hogy készülés közben följegyzi azon példákat, melyek legjobban feltűntetik a classicus nyelvek és az anyanyelv közötti különbséget; feljegyzi továbbá azon szerencsés fordulatokat, melyeket akár tanítványainak, akár neki sikerült feltalálnia, nem különben a tanulóknak leggyakrabban elkövetett fordítási hibáit is. Hozzátette e jegyzetekhez pædagogiai tapasztalatait, melyeket a tananyagnak évről-évre újra való átdolgozásánál a tanulóknak új és új generációival szerzett, rendezte és kiadta könyvalakban philologus társainak okulására.

A fordítás művészetének, nehézségeinek és segítő eszközeinek tárgyalásánál első sorban az iskolát tartja szem előtt. A probléma természetéből következik, hogy tárgyalásánál nem juthatunk általános, mindig érvényes szabályokhoz, mert a fordításnál mindig akad olyan hely, melynek fordítását az egészséges nyelvérzékre kell bízunk. Cauer sem

akart szabályokat adni az auctorok fordításához, mert nem is adhatott volna; adott e helyett tanulságos képet a class. nyelvek természetéről azoknak a gondolkodáshoz és az anyanyelvhez való viszonyáról az auctorokból választott alkalmas példákban úgy, hogy e példákon okulva, más analog esetekben is segíthet magán a fordító.

A bevezetésben megállapítja a fordítás kellékeit, azután kilencz fejezetben, megannyi összefoglaló szempont alatt a fordítás művészetét tanítja és világosítja fel olyan példákkal, melyeket leggyakrabban hibásan szottak fordítani. Nagyon is megszivlelendő, a mit szók alapjelentéséről mond (II. f.). Ismerjük jól a tanulók azon kényelemszeretét, hogy a preparatiónél megelőgszenek a szók egy jelentésével, ázzal, melyet a szöveg épen megkövetel; a tanár feladata kimutatni, hogy ez csak látszólagos könnyebbség, megértetni a tanulókkal, hogy a szók alapjelentése az a törzs, mely kellő ápolás mellett terebélyes fává növekedik. Valóban a szók jelentéstana a nyelvtudomány terén a leghálásabb mező a tanulók számára, mert oly könnyű problémákat nyújt, hogy azokat már ők is megfejthetik sikeresen.

A fordításnak leggyakoribb stilusbeli hibája az egyhangúság; e hibát tárgyalja a IV. fejezet és ajánlja a kifejezések változatosságát, főképen a költők fordításánál. Összefügg ezzel a particulákról szóló köv. fejezet, melyeknek változatos fordítása a legnehezebb; érdekesen világítja meg itt Caer a homérosi *ἄν, γέ, ἄρα* stb. particulák használatát.

Finom stilistikai megfigyelések vannak a «Verschiebung des Gewichtes» cz. szakaszban; tanulságos példákön mutatja be, hogy mikép cserélnek szerepet a fordításban az eredeti szöveg egyes mondatrészei, hogy pld. a jelző vagy a participium coniunctum elválík jelzettjétől és a másik nominális fogalomhoz csatlakozík, mint *pedites sagulo leves* = könnyű hadiköpenyben stb.

Hasonló tanulságos dolgok vannak minden fejezetben, melyeket itt részletezni nem lehet, csak figyelmébe ajánlani azoknak, kiknek tapasztalt tanácsadóra szükségük van.

DR. REIBNER MÁRTON.

Schillers Jugenddichtung und Jugendleben von Ernst Müller.
Neue Beiträge aus Schwaben. Stuttgart, 1891. Cotta.

Tagadhatatlanúl érdekes adalékok gyűjteménye e könyv és örventesen gazdagítja a szépen nekiinduló Schiller-irodalmat, bár részben mást nyújt, mint bevezetése sejtet. A mi Schiller ifjúkori költészetéről úgyszólván közvélemény és a mit Scherer prægiansan így formulázott: «Das eigene Erlebnis scheint nicht auf seine Poesie zu wirken,» Minor pedig (139 l.) hasonlóan így fejez ki: «Die Eindrücke des Lebens treten anfangs hinter den literarischen ganz zurück,» azt Müller nem ismeri

el. Szerinte a tények ennek ellenkezőjét bizonyítják, sőt ha valaha költészet a költő életének tükré volt, úgy Schillernél volt ez így. E kijelentésre mindenesetre mást vár az olvasó, mint a mit a könyvnek különösen bevezető fejezetei adnak. Azt nem igen remélheti ugyan, hogy, miként Goethe egyik-másik életrajzában, a költői fejlődés egyes fokait a fejezetek címeiként diszló kedves lánynevek jelzik majd, — Schiller ifjúkorának e boldogságban nem igen volt része —, de hogy, a mi annyira Scherer és a többi biographus mellett szól. az ifjúkori költészetre beható tényezők feltüntetésénél e nevek helyét irodalmi termékek töltik be, az bajosan szolgálhat a Bevezetés kijelentéseinek támaszául. De eltekintve e bár jellemző külsőségtől, különben sem igen látjuk a tételt bizonyítva. A hol szerzőnk, a ki Schillernek és az egész Schiller-irodalomn mindenesetre kitűnő ismerője, sikeresen bizonyít is, ott is szerintem mást bizonyít. Midőn pl. igen találó párhuzamokkal kimutatja, hogy az *Armány és Szerelemben* a Ferdinánd és Luiza viszonyának rajzolásában — ott a hol a szerelmi dráma már a féltékenységi drámájába csap át, ugyanazok az akkordok pendülnek meg, mint az Anthológiának *Fluch eines Eifersüchtigen* cz., nyers erőtől duzzadó költeményében, ott sem áll e bizonyítás a tétel szolgálatában. E helyett, bár nem vonjuk kétségbe a párhuzamok érdekességét, mégis inkább azt vártuk volna, mutassa ki a szerző vagy mutassa ki az eddiginél kétségtelenebbül, hogy amaz első költemény, a Szerelemföltő átka, alapul élelményen, van a költő szíve vérével megírva, nem pedig olvasmány suggerálta kedélyállapot terméke. (V. ö. Minor II. 130.). Nem is e tanában látom Müller könyvének értékét; ez irányban való eredményeiről nem igen számolhatok be, sőt nem egy esetben — és ez elég érdekes — épen Müller bizonyítja, forrásokkal bizonyítja, hogy a való életben egészen máskép volt a dolog, mint Schiller dalában. A *Vorwurf an Laura* cz. költemény e soraival:

Seit das Mädchen meinen Sinn beschworen,
Haben mich die Jünglinge verloren,
Freundlos irr' ich und allein.

Lausch' ich noch des Ruhmes Donnerglocken?
Reizt mich noch der Lorbeer in den Locken?
Deine Leyr Apollo Zynthus?

szembe állítja a költőnek ugyanazon időbeli leveleit, melyekben a »baráttalan» versíró deákos nyerseséggel tréfálkozik barátaival és az Anthologia *Winternacht* cz. költeményének e sorait:

Bleibt mir nur — errungen mit Gesängen
Zum Lohn ein deutscher Lorbeerkranz.

Bár tehát M. könyvének szerintem nem igen sikerül az említett összefüggés szorosabb voltát kétségen kívül helyezni oly helyeken, hol ez eddig is nem volt ismeretes, mégis becsesnek és érdekesnek mondható munkája, különösen a Schiller akademiabeli társainak életére és baráti viszonyukra vonatkozó vizsgálódásaiban, valamint polemiaiban, köztük különösen a Kettner Gusztávval az Ármány és Szerелем compositioja körül folytatottban.

Kettner Gusztáv ugyanis *Schillerstudien* (Beilage zum Jahresbericht der königl. Landesschule Pforta, Naumburg a. S. 1894) cz. munkájának utolsóelőtti cikkében behatóan foglalkozik Schiller e drámájával Compositiojának taglalása közben majd hogy olyforma eredményre nem jut, mint Fischer Kuno Goethe Tassójával. Valami antinomia-félet lát ő is, de még csak elvétve sem ejti ki ez ominózus szót. Elismeri és behatóan méltatja a compositionnak egészben véve szigorú következetességét, a cselekvés hézagtalan összefüggését, a motivumok szoros egymásba kapcsolódását; mégis két mélyebben rejlő fogyatkozást vél látni. Szerinte a drámában tulajdonképen két cselekvény van, nem párhuzamosan egymás mellett, hanem egymásból kifolyólag. (V. ö. Minor II. 158 s. köv.). Schiller a szerelmet két conflictusba hozta; először a világ ellen küzd, azután pedig önmaga emészti fel magát vad féltékenységekben. Romeo és Julia meg Othello themája összeforrasztva. Kettner szerint a dráma technikus felépítése is bizonyítja a cselekvés e kettőséget, a II. felvonás nagy együttes jelenete hatalmas finaleja a szerelem tragœdiájának, a III. felvonás jelenetei pedig lényegileg újból exponáló jelenetek. — Müller, miként már Koch M. is Kettner könyvének bírálatában (*Neuere Goethe- und Schillerliteratur*, Frankfurter Hochstiftsberichte 1894), nem látja az egységes határt veszélyeztetve. Az osztályérdekek elleni harcnak következménye a szerelemféltés, nem idegen motivum tehát, hanem szerves folyamánya és kiegészítője az általánosabb, tágabb körű érzelemnek. És valóban, az egység csak akkor volna kétes, ha e motivumok egymással párhuzamosan haladnának; egymásból fejlődve csak magasabb egységet adnak.

Hosszasabban foglalkozik Müller a Schillerstudien írójának második állításával, mely Milford ladynek a drámában juttatott szerepére vonatkozik. Milford lady a Kettner Antonioja. A cselekvés egységét, a compositio következetességét bontja meg a lady, látszólag bármily szorosan illeszkedtek is jelenetei a dráma keretébe. Erőszakoltnak találja az első Milford-jelenet motiválását, magában a jelenetben a két rész (a bevezető rész után az első a komornyikkal, a második a Ferdinánddal való párbeszéd) összefüggés nélkül való. Az első rész motivumai, különösen a komornyik szavainak megsemmisítő hatása (Schrecklich gehen mir die Augen auf . . . Ich kann den Fluch des Landes nicht in den

Haaren tragen stb.), a második részre teljesen elveszték. A Ferdinánddal való jelenetben ugyanis a lady, mintha egészen elfelejtette volna a komornyik szörnyű leleplezéseit, ismét népboldogító álmaiban ringatózik. Végezi pedig ismeretes harczias felkiáltásával: «Wehren Sie sich, so gut Sie können! Ich lass alle Minen sprengen!» De e hadizenetnek ismét nincs folyománya, a lady tevékenységét sem nem látjuk, sem róla nem értesülünk. A következő jelenet, melyben Ferdinánd balsejtelmektől hajtva, a muzsikusék lakásába rohan, az előző Milford-jelenettel nem egyeztethető össze. Minek nyúlna a praesidens ilyen erőszakos eszközökhöz, mielőtt fia küldetésének eredményéről értesült. E két motívum, mely úgy viszonylik egymáshoz, mint fegyverszünet és késhegyig menő harcz, egymást kizárja. Ferdinánd aggodalmas kérdése, melylyel berohan («War mein Vater da?») csak akkor érthető, ha az apának ama fenyegetéseihez fűzhetjük, melyeket az előtt hangoztatott, mielőtt fiát engedelmesnek tudta. De nem függ össze erősebben a többi cselekvéssel a második Milford-jelenet sem,*) mely különben is megtöri a drámai épület egyenes vonalát. Eltekintve a bevezető résztől, a komornával való párbeszéd-től, e jelenet is két részre tagolódik a lady monologusával. Az első részben megteszi végre az első lépést előbbi fenyegetésének megvalósítására. Luiza fellépte azonban nem okolható meg. Mit kereshetne most a gyűlölt vetélytársnál, miután szülőinek fölládozta kedvesét és az élet minden reményéről lemondott? Nevezetes, hogy mennyire fel kellett a költőnek Luiza e szembeállításán folytán a polgárlány jellemét saját niveauja felé emelni. Káprázatos ügyességgel felel az udvari hölgy minden támadására, a dialektika oly éles fegyvereit forgatva, melyek nem egyeztethetők össze sem jelleme eddigi rajzával, sem mostani hangulatával. Ha sokat is róhatunk fel az ifjú költő jellemzésbeli tévedésének, ily önkényesen még sem szokott karaktereivel bánni, különösen a dráma végső kifejlésében, hol a hőst eddigi tetteinek következményei ragadják gyorsan és tartóztathatatlanul tova. Luiza e kijelentése pedig: «Freiwillig tret ich Ihnen ab den Mann, den man mit Haken der Hölle von meinem blutenden Herzen riss» bár tudatos frázisként adja a költő a lány szájába («Ha! So konnt ich mir ja noch den Schein einer Heldin geben und meine Ohnmacht zu einem Verdienst aufputzen»), a következőkkel ismét nem egyeztethető össze, mert Luiza, ki itt a nagylelkűt adja, közvetlenül azután megírja Ferdinándnak a levelet, melyben a halálban való egyesülésre szólítja fel. Schillernek itt a motívumok erőltetésével kellett a döntő fordulatot előidéznie. E megszegyenítés oly erősen hasson a ladyre, hogy ne csak Ferdinándról, hanem egész bűnös dicsősé-

*) Kettner a Schillertől több részre osztott jeleneteket egybe foglalja.

géről mondjon le. Nem fogadhatja el a kétségbeesés e rémes hagyatékát. Grossmuth allein sei jetzt meine Führerin. És íme, a jelenet második részében, a melyhez a monologus az átmenetet képezi, hirtelenül egy más motivum lép előtérbe: a bűnösség érzete. Az ország átká, melyről a II. felvonásban oly gyorsan megfeledkezett, most újra szeme előtt. A komornyiktól küldött fenyegető izenete most leli teljesülését a herczegnek írt levelében. A IV. felvonásbeli jelenet e második része majdnem szószserinti egyezéssel fűződik a II. felvonásbeli első részéhez («Schrecklich gehen die Augen mir auf, Die Binde fällt mir von den Augen» stb.). A dráma tulajdonképeni cselekvényére aztán már nincs is semmiféle befolyással a Lady katastrophája. Ferdinánd a Luizával való utolsó jelenetében csak odavetőleg említi a lady szökését; következményeiről szó sincs, holott maga a lady ugyancsak önérzetesen nyilatkozott rólok («Die Hofschranzen werden wirbeln, das ganze Land wird in Gährung kommen»).

Igy Kettner. Dráma tehát ismét a drámában, erraticus kavics a különben szabályos compositio mozaikjában. A belekerülését természetesen a darab keletkezésével fejti meg Kettner. Schiller darabjával tudvalevőleg 1783 januáriusában készült el; jan 14-én ugyanis ezt írja bauerbach magányából Streichernek: «Mein neues Trauerspiel, Luise Millerin genannt, ist fertig!» Már kész volt tehát a szomorújáték, midőn Dalberg ajánlatot tett a költőnek a darab színrehozatalára nézve. Schiller készségesen fogadta az ajánlatot és látott hozzá darabjának a színszerűség céljából szükségesnek mutatkozó átdolgozásához, mert a kiadóval differenciák merültek fel. Ez átdolgozás elég mélyreható voltát több ez időből felmaradt levél bizonyítja; a Kettner könyvében bemutatott levelekből a legfontosabb passzusokat ide teszem. Ápr. 24-én írja Reinwaldnak: «*Meine Luise Millerin hab ich sehr verändert.* Das ist etwas Verhasstes, schon gemachte Sachen zernichten zu müssen.» Május 3-án: «*Meine Luise Millerin jagt mich schon um 5 Uhr aus dem Bette. . . . Meine Millerin gewinnt, das fühl' ich. Meine Lady interessiert mich fast so sehr, als meine Dulcinea in Stuttgart.*» Jan. 14-én írja: «Gott dem Allmächtigen will ich danken, wenn ich fertig bin. Ganze vierzehn Tage ist kaum was daran gethan worden, weil ich immer schwankte und meine streitenden Gedanken nicht zu vereinigen wusste.»

Ez idézett helyek mindenesetre a mellett szólnak, hogy az átdolgozás Schillernek nagy fáradságot okozott, holott az első alak, a könyvdráma nagyon gyorsan és aránylag könnyen létesült. Külső életkörülmények nem igen akaszthatták meg a költő teremő erejét, a nehézséget új motivumoknak a darabba való bevitele és a meglevőkkel való organikus összefűzése okozhatta, Kettner szerint főképen a meggyarapodott Milford szerep beleillesztése. Sőt azt is lehetségesnek tartja, hogy

az első redactióban a lady egyáltalában nem szerepelt, bár e nézetét aztán maga is valószínűtlennek mondja, tekintettel arra, hogy az udvari légkörben játszó darabok Lessing Orsinája óta mind ismerik a kegyencznőt, hogy Schiller Hohenheim grófnőben maga is megismerkedett e species egy nagyon kedves példányával és hogy — tehetjük hozzá — Schiller kitűnő drámai érzéke bizonyára kezdettől fogva szükségesnek látta Luizájának ellenlábast adni és az ellentéteket egy szenvedélyes jelenetben szembeállítani. Ha azonban teljesen nem is hiányzott a lady, mégis csak episodikus alak volt az első kidolgozásban, jelenetei csak annyit nyújthattak, a mennyi a második redactio kettészakadó Milford-jeleneteinek első és utolsó része; a középsők, t. i. az első jelenet befejező és a másodiknak bevezető része a színszerűségre, a színpadi hatásra való tekintet termékei. Rennschüb asszony, a lady kitűnő személyesítője számára is hálásabb szerepet kellett e bővítések által teremteni, míg az eredeti, első és negyedik rész önmagában is befejezett cselekvénye a maitresse kerek és következetes drámáját adja: Hiúságból is, meg nemesebb nagyravágyásból is kilép a becsületes nők sorából, de népboldogító ábrándjaiból, melyekkel magát vigasztalja, kegyetlenül felriasztják.

Hosszasabban időztem Kettner értekezésénél, először mert maga Müller is, ellentétes álláspontja daczára, Kettner éleselméjűségét és alapos kutatásait melegen elismeri, aztán mert Kettner e művéről és az Ármány és Szerelem compositiójára vonatkozó kérdésekről Közlönyünk még nem emlékezett meg. Müller a Kettner könyvére tett ellenvetéseiben is, miként a Frick kiadásával (*Wegweiser durch die klassischen Schuldramen* V. 1890.) foglalkozó cikkében a darabban feldolgozott historiai elemek szempontját helyezi előtérbe. Miként Frick valóban kitűnő kiadásában kifogásolja, hogy nem említi meg, hogy a herczeg nem más, mint a würtembergi Károly Jenő, Milford lady mint Francziska, Walter mint Rieger tábornok vagy más hatalmas kegyelt, úgy itt is a lady alakjában mutatkozó ellentmondásokat annak tulajdonítja, hogy tulajdonképen két maitresse contaminálódott a ladyben össze, a Grävenitz és a Hohenheim. De ne kövessük a szerzőt ez útvesztőbe! Nem sok positiv eredménnyel kecsegtet az «eredetiek» keresése oly költőnél, kire, mint Müller is mindezek daczára jól tudja, a valóság nem hat valami erősen. Hogy a lady nagyhangú fenyegetését (II. 3.) nem igen látszik beváltani, annak megmagyarázására Hachez Károlylyal (Kabale u. Liebe, Leipzig 1895) együtt azt tartja, hogy kétféle módon iparkodik célját elérni, még pedig láthatóan és láthatatlanul, a színen kívül értekezve Walterrel. E láthatatlan értekezletre persze mi sem utal; hogy e szavak: «Rechten Sie mit Ihrem Vater» erre valók volna, azt kétségbe vonom. Ha Schiller egy ilyen, színpadon kívüli megbeszélés tudatát akarta volna nézőjében elevenné tenni, nem ily homá-

lyos, burkolt módon tette volna. Annak, hogy Walter, be sem várva azt, mint végződik fiának a ladyval való találkozása, a muzsikussékkal a legkiméletlenebbül jár el, azt a magyarázatát adja, hogy Walter eleve sem bizott ügyében. Ezt a praktikus és emberét ismerő kormányférfiúról el is hihetjük; de valjon nem gondoskodott volna Schiller itt is az — ez esetben csak látszólagos — ellenmondás kiegyenlítésére! A költő értő és érző közönségnek, nem pedig bontó kritikusoknak ír, és nem hallgathat el többet, mint a mennyit amaz extasisában is kisejthet.

Becsés irodalomtörténeti anyagot és vizsgálódásokat nyújtanak, miként már említettük, Müller könyvének ama fejezetei, melyek Schiller ifjúkori társaival foglalkoznak. Így néhány új vonással járul hozzá Kapf Ferencz József hadnagynak, költőnk lakótársának, képéhez, kinek a Capföldről szüleihez intézett és Würtingertől kiadott néhány levelére (*Zeitschrift d. hist. Vereins für Schwaben und Neuburg XIII.*) a Schiller-biographusok nem vetettek ügyet, még Minor sem. Levelei igazolják Boas, Schiller ifjúkora megírójának róla alkotott itéletét: könnyelmű, szenvedélyes és kicsapongó ifjú volt.

Már magában is, de a költőre való befolyásában is sokkal nevezetesebb egyéniség Lempp Frigyes Albert, a ki 1779-ben lépett be az Akadémiába. Már Boas is kiemeli, Scharffensteinre és más meg nem nevezett forrásokra támaszkodva, Lempp nagy hatását Schiller philosophiai életfelfogásának alakulására. A Boas által elhallgatott forrást véli Müller a Donop weimari udvarmestertől kapott levelekben felfedezni. E levelekben Lempp egy művelt hölgyet a bölcselkedés elemeivel akar megismertetni. Kant moralphilosophiájának népszerűsítését, de mindenestre avatott ember tollából, adják e levelek, melyeket Müller közöl. Schiller bölcselkedő költeményeiből több idézet van bennök, itt-ott mintha commentárját olvasnók e verseknek. Kétségtelen az egyezés Schiller és Lempp ethikai nézetei között, de tekintettel Schiller beható Kant-tanulmányaira kétséges, hogy tulajdoníthatunk-e annyit Müllerrel Lempp tanításának, kire a költő mindenestre bámulattal tekintett, avagy inkább Kant közvetlen tanítványának tekintsük-e Schillert a Lemppel teljesen egyértelmű felfogást mutató helyeken is.

Egy további fejezet Schillernek Rieger ezredeshez, keresztatyjához való viszonyára iparkodik élesebb fényt deríteni. A viszony mindkét részről mindvégig rideg volt, a Rieger halálakor írt költemény is megrendelt sirató vers, melegebb érzés nem igen fakad benne a hangos dicsőítések daczára.

A *Laura und Luise Vischer* és a *Wilhelmine Andreae* cz. fejezete az ifjú költő szerelmével foglalkoznak. Létezett-e Laura, a ki az Anthologiában oly tekintélyes helyet foglal el? Individuális vonása jóformán csak a kék szem és a zongorázás, ezek azonban a Werther kor.

szak leányzóinak lényeges kellékei. Müller is oda konkludál, hogy Schiller Laurája Vischerné, kivel a költő benső, de tisztességes szerelmi viszonyban volt. (V. ö. e kérdésre nézve Lang W. cikkét Euphorion II. 735). A Laura-odák érzékibb részleteiben sem látja az érzéki szerelem ekhoját, hanem azt hiszi, hogy Schillerünk is, az ifjú orvosok köz-tudomású példájára szerette cynismusát fitogtatni. — Azután szerzőnk bővebben kiterjeszkedik Vischerné és huga Andreae Vilma életére és Schillerrel való összeköttetésökre.

Az *Eine unbekannte Komödie Schillers* cz. fejezetben, melyet könyvének élére állított, Müller felveti a Göritz-féle cikkben (Schiller in Jena, Morgenblatt 1838) említett ifjúkori hódoló drámának, melynek teljesen nyoma veszett, a *Student von Nassau* cz. drámai tervvel (l. Hempel XVI. 14) való azonosságát, de végre maga is elveti ennek a lehetőségét. Göritz feljegyzése szerint ugyanis a Karlsschulei drámának, melyet egy ünnepi alkalomra kellett készítenie, tárgya az akadémiai és az egyetemi életnek összehasonlítása lett volna. Az akadémiait kellett volna természetesen a megbízott költőnek dicsőítenie, de minél többször kapta vissza kéziratát Seeger ezredestől átdolgozás végett, annál inkább az universitas szabad életének magasztalása hangzott ki belőle. E kérdés kapcsán azután szerzőnk Minorral bocsátkozik polemiába, ki az akadémiaát üdvösebbnek tartotta Schillerre a tübingai Stiftéletnél, melyben amúgy bizonyára részesült volna. E vitát maga Müller így zárja le: «Es ist eine zu müssige Sache sich mit solchen Erörterungen weiter abzugeben».

Azon irodalmi termékek közül, melyek Schiller fiatalkori költészetére befolyással voltak, szerzőnk Müller, *Sophie oder der gerechte Fürst* cz. színművét (1777) ismerteti behatóbban, mely dráma miként Schmidt Erik az *Allg. Deutsche Biographie*ban kimutatta, eredetileg Bécsben történt eseményen alapul és az *Ármány és Szeretlem* megfogalmazását segíthette elő. Marmontelnek az akadémikusoktól 1775-ben nagy sikerrel előadott *Zemire és Azorjára* vezeti vissza Müller egyebek közt azt a tipikus vonást, mely polgári drámáinkban ma is a hatás biztos esz-köze, az ősz apa forró szeretetét lánya iránt. Ez apa típusát azután Schiller valóban utólérhetetlen igazsággal alkotta meg: a vén muzsikusz örökké élő mintája e fajnak, mely pl. csak nemrég született meg újból Daudet öreg postásában.

Oly költőnél, mint Schiller, ki mint ismeretes, olvasmányáról (Klopstockról) így tud nyilatkozni: «Er hat sich tief in meine Seele eingesenkt und ist zu meinem wahren Gefühl und Eigenthum geworden», — oly költőnél az olvasmány kimutatása mindenesetre az író egyéniségének és műveinek alaposabb megismerésére vezet. Müller gazdag tartalmú könyve már ezzel is maradandó helyet biztosít magának a Schiller-irodalomban.

TIMÁR PÁL.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi február hó 10-én tartott *felolvasó ülésén* ifj. Reményi Ede «Krisztus és Sétán Milton eposzaiban» című értekezése után Némethy Géza bemutatta Boros Gábor «Aristoteles Athéni alkotmánya» című tanulmányát, végül pedig Szegedy Rezső olvasta fel «Kölcesy[†] bírálatá Csokonai verseiről» című dolgozatát. Ezek után még a múlt havi közgyűlés jegyzőkönyve került felolvasásra és hitelesítésre.

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésén* Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Kacskovics Kálmán, Maywald József, Némethy Géza, Négyesy László, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, ifj. Reményi Ede, Schambach Gyula, Simonyi Zsigmond, Timár Pál, Váczy János, Vári Rezső, Veress Ignác, Volf György választm. tagok és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző.

Több folyó ügy elintézése után az első titkár terjeszti elő az igazoltan távollévő pénztárnok jelentését, a mely szerint a társaságnak az 1897. jan. 1-től febr. 7-ig terjedő időközben 996 frt 57 kr. bevétele és 361 frt 85 kr. kiadása volt. P. Thewrewk Emil ajánlatára dr. Jeszenszky Istvánt (Osgyán, Gömörm.) rendkívüli tagnak, Cserhalmi Samu ajánlatára Danka Vaszil benzésrendi tanárt és Burány Gergely ajánlatára Mihelics Károly keszthelyi tanárt rendes tagoknak veszi fel a választmány.

— A 'dal' szó francia fordításáról. «La Hongrie littéraire et scientifique» cz. munkámról három figyelemre méltó kritika jelent meg Korda Imre (*Irodalomtörténeti közlemények*, 1896. 2. füzet), Havas Adolf (*Egyet. Philol. Közlöny* 1897. január) és m. p. (*Budapesti Szemle*, 1897. január) urak tollából. Nagy hálával tartozom nekik, hogy oly behatóan megvizsgálták művemet és jóakarató javításait annak idején lelkiismeretesen fel fogom használni. Mindenesetre azon leszek, hogy a magyar irodalomról szóló második művem, melynek megjelenése nem lesz meghatározott időponthoz kötve, ily botlásoktól ment legyen.

Csak egy pontra akarom t. bírálóim figyelmét felhívni. A *dal* szót többnyire *lied*-del adtam vissza, de ez nem «szeszélyből támadt szeplő». A dolog voltaképp így áll. A francziának, minthogy a népköltészet nem jártszik oly fontos szerepet költészetében, mint a németeknél és magyaroknál, erre a specialis irodalmi fajra neve nincs. A *chant* csakis epikus vagy egyházi éneket jelent, a *chanson*, még ha hozzateszik, a *populaire* szót is korántsem alkalmazható Goethe vagy Petőfi dalaira. E miatt az irodalmi kritika itt a német *lied* szót vette át, melyet Blaze de Bury, Mézières és Lichtenberger Goethe-tanulmányaikban folyton használnak. Hogy mennyire ismeretes a szó a francia közönség előtt, arra csak két példát hozok fel. Edouard Schuré a német népdalról írt egy derék munkáját *Histoire du Lied*-nek czímezte (Paris, Sandoz et Fischbacher, 1876, 2. kiadás) és Catulle Mendès-nek van több kötetes: *Lieds de France, Nouveaux Lieds*

de France cz. műve. Láthatjuk tehát, hogy e szót a francia olvasó megérti és ugyancsak *dalt* ért rajta, míg a *chanson* egész más neki. Ez utóbbi sokkal alacsonyabb fokon áll.

Ugyanez áll a *privat-docent* szóról, melyet művem harmadik részében használtam. Ismeretes, hogy a magántanári intézmény Franciaországban nem áll fenn. Csak néhány év óta engedi meg a Sorbonne, hogy tudományos férfiak, kik vagy az Institut tagjai, vagy a docteur és lettres czímet bírják, szabad előadásokat tarthassanak, de látható, hogy ez nem a valódi magántanári rendszer. Ha egy Dauriac vidéki egyetemi tanszékét elhagyva a Sorbonne-on a zene aesthetikájáról szól, vagy egy Théodore Reinach tíz-tizenöt előadásban az ókori érmészet egyes fejezeteit adja elő, ez inkább kedvtelés, mint magántanári munka. A francia tanügyi folyóiratok tehát kivétel nélkül a német *privat-docent* nevet használják, ha külföldi viszonyokról szólnak, s így én is kénytelen voltam a magyar magántanárokról szólva e terminust használni, mert ezt a francia olvasó megérti. Az *agrége*, a melylyel néha Magyarországon a magántanárt fordítják, nem felel meg a *privat-docens*nek, mert az *agrége* a középiskolák rendes tanára, a ki az agregatio concursusát sikerrel állotta ki; a jogi és orvosi fakultásokon — a bölcsészeten nincs — pedig a kilencz évre kinevezett rendkívüli tanár, a ki ezen időtartam alatt rendessé lesz.

KONT IGNÁCZ.

— Hibaigazítás. 150. l. 19. sor *intentióval* helyett olv. *intuitióval*.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Angermayer Károly. Pressburger Zeitung története. (K. 8-r. 24 l.) Pozsony, 1896. Drodtleff Rudolf. 45 kr.

Bartos Fülöp és *Matyéka* Károly dr. A francia kereskedelmi levelezés módszeres tankönyve. Felső kereskedelmi iskolák számára és magánhasználatra. (8-r. III. 163. XVI. l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert 1 frt 20 kr.

Dávid István. Latin olvasókönyv Livius, Ovidius, Phædrus műveiből és más költők gnómáiból a gymnasiumok III. és IV. osztálya számára, valamint a reál- és polgári iskolák használatára. A tanítás legújabb módja szerint. Szótárral és régiségtani függelékekkel ellátva. Hatodik, lényegében változatlan kiadás. 33 ábrával. (8-r. VI. 213 l.) Bpest, 1897. Lampel Róbert. Ara 1 frt.

Felsmann József. Német nyelvtan. Középiskolai használatra. Negyedik javított kiadás. (8-r. 194. IV. l.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. 90 kr.

Magyar Nyelvőr. Szerk. *Simonyi* Zsigmond. XXVI. évf. 1. füzet (1897 jan.): *Pályázat*. — *Setälä* Emil, Egy történetelőtti hangviszony. — *P. Theurewk* Emil, Az udvariasság nyelve. — *Szarvas* Gábor, Német jövevényszók. — *Lehr* Albert, Hang a múltból. — *Joannovic* György, Föltételez. — 2. füzet (1897 febr.): *Tóth* Béla, Szólások magyarázata. — *Setälä* Emil, Egy történetelőtti hangviszony. — *Szell* Farkas, Szavatos. — *Asbóth* Oszkár, A német jövevényszókhoz. — *R. Prikkel* Marián, Dugába döl. — *Wolff* Béla, A magyar játékszín nyelve.

II. Külföldi irodalom.

Pindari Carmina prolegomenis et commentariis instructa edidit W. Christ. Lipsiæ, Teubner. 1896. (CXXX és 466 l.). Ára 14 mk. — A Boeckh-Dissen-Schneidewin-féle Pindaros-kiadás 1843-ban jelent meg s így nagy ideje volt már, hogy e sokat magyarázott s azóta számtalan dissertatio tárgyát képező írónak új, teljes, kritikai kiadása és magyarázata napvilágot lássanak. A Dissen-féle commentárt egyszerűen lenyomatni nem látszott czélszerűnek; bármily kitűnő mű is e magyarázat, nem egy helyét haladták meg az újabb kutatások. Maga a szöveg is nagyot változott. A metrikai és rhythmikai jelölésekben egészen új alap keletkezett. Christ kiadása a kor változott követelményeinek kíván eleget tenni. A prolegomenákban a pindarosi kritika segédeszközeiről, Pindaros metrikájáról, a versenyjátékokról és győzelmi énekekről, s Pindarosnak különböző életrajzairól értekezik a kiadó. Minden ódához bevezeteskép a keletkezés körülményeit s idejét, úgy szintén a gondolatmenetet, metrikai sajátosságokat és az előadás módját tárgyaló bevezetés csatlakozik. A szöveg alatt van a rövid kritikai apparatus és a kissé terjedelmesebb commentár, mely Dissen-Schneidewinből megtartja azt, ami becses és maradandó, de azonkívül az újabb irodalomra is reflectál, és különösen az értékes scholionokat használja fel. Az egész commentár, nem különben a bevezetés latinul van írva. Mindazok, kik Pindarossal komolyan foglalkoznak, bizonyára örömmel fognak e ma már nagyon szükséges kiadás megjelenéséről tudomást venni.

Dittenberger, Wilh., und C. Purgold: Die Inschriften von Olympia. Berlin, 1896. Asher & Co. VII. és 920. Ára 70 mk. — Emlékszerű nagy mű, mely 954 szám alatt hozza az Olympiában talált összes görög feliratokat, még pedig a legtöbbnek nemcsak átírását, hanem hasonmását is, a hozzátartozó magyarázatokkal. Wilamowitz a feldolgozás módszerét dicsőreleg említi, de szerinte e feliratok anyagából nem sok eredményt várhat a történeti tudomány. Többnyire száraz és chablonszerű jegyzékek, versenben győztes egyének lajstromai s más efféle jelentéktelen adatok. Fontos politikai okirat alig egy-kettő akad e gyűjteményben.

Platos Gesetze von Constantin Ritter. I. Darstellung des Inhalts. (IX. és 162.) Ára 3 mk. 20. II. Kommentar zum griechischen Text. (IX. és 416.) Ára 10 mk. Leipzig, Teubner. — Az első helyen megnevezett műnek bizonyára nagy hasznát veszik mindazok, kiket főleg nem Platon munkáinak alaki szépségei, hanem gondolatainak összefüggése és eszméinek tartalma érdekel. Hogyha már Platon többi műveinek olvasása ebből a szempontból nem csekély nehézségekkel jár s a tartalom világos kifejtésének szükségét a komoly olvasó mindenütt megérzi, kétszeresen fontos ily tartalmú kalauz a törvények olvasásakor, mely munka szerkezete tökéletlen és legkevesebbé rendszeres. A még oly kitűnő fordítás sem igazíthat el bennünket, ha e műbe bele akarunk mélyedni; s azért Ritter a mondott czél tekintetéből valóban helyes útát választott, midőn a fordítás helyett a lényeges gondolatok bővebb körülírásával és csoportosításával iparkodott a tartalmi kapcsolatot kellő világításba helyezni. Fölötte kíváncsok volna, ha mi nálunk is akadna philologus, ki a görög philosophusok legfőbb műveinek ilynemű feldolgozására vállalkoznék. A czímül írt második munka, a törvények commentárja, időszerűnek mondható nem csak azért, mert az utolsó ilynemű magyarázat (Stallbaumé) 1859-ben jelent meg, hanem mert újabban a műnek az ó-kori kommunizmus és socialismus nyomaira valló részei körül jelentékeny irodalom keletkezett, melynek eredményei szintén szükségessé tették az újból való commentálást.

HOMEROS LEIRÓ MŰVÉSZETE.

«Αἱ ποιητικαὶ φαντασίαι διὰ τὴν ἐναργείαν
ἐγγρηγορῶτον ἐρέπνιδ εἰσιν.» (Plutarchos.)

Szász Károly «A világirodalom nagy époszai» cz. művében Homeros mintaszerű plasticitását következőképen értelmezi: «A költő (vagy elbeszélő) azon műtétele, midőn szókkal alakokat ábrázol s igyekszik megfoghatóvá, szemléletessé tenni, az u. n. *plasticitás*. Az epikus költőnek van erre mindenik között legnagyobb s leggyakoribb szüksége; mert a lyrikusnak érzelmekkel s nem alakokkal van dolga, a drámai költő helyett pedig a színész végzi el azt. Azért az epikusok közt találjuk a plastikus költőket, nálunk pl. Aranyt, s köztük e részben sem nagyobb egyik is Homernál. . . . A szemléltetés eszközei: a jelzők, a leírások, a hasonlatok». (I. k. 513. l.)

A szemléltetés eszközeinek fent közölt *felosztását* illetőleg néhány megjegyzést koczkaztatok. Először is, úgy vélem, *nem* teljes; hiányzik belőle a negyedik «eszköz,» t. i. a *metaphora*. Aztán híján van a helyes felosztási alapnak (*fundamentum divisionis*).

Véleményem szerint helyes felosztási alapra helyezkedvén elegendő, ha a szemléltetés eszközeit csak *két csoportba* osztjuk.

Az *első csoportot* a *leírások* alkotják. Ide tartoznak az állandó (epikai) jelzők is. Az epikai jelzők ugyanis nem egyebek, mint a tárgyak, avagy személyek *egy* lényeges, szembeötlő tulajdonságára szorítkozó leírások. Az epikai jelző tehát a leírás legrövidebb fajtája. Innen van, hogy Homeros, mint a külvilág legnagyobb ábrázolója, állandó jelzőkkel szemlélteti mindama tárgyakat, állatokat és személyeket, a kik eposzaiban igen gyakran előfordulnak és hallgatósága előtt tökéletesen ismeretesek. Csupán az új, fontos és meglepő dolgoknak szentel leírásokat. A műeposz-írók ellenben s köztük Milton is, a legnagyobb, Homeroshoz képest vajmi sze-

gények ez állandó jelzőkben, de nálánál gyakrabban szakítják meg a cselekvény fonalát leírásokkal.

Ennek az oka igen világos. A népköltő, a köztudatban élő, egész közönsége előtt ismeretes mondakörből «egységes, teljes és nagyszerű» epopöiát alkot. *) A műeposz-író ellenben saját eszmevilágából kénytelen közönségéhez *leszállni*, valamint azt a tudós is cselekszi, és *olvasó* közönségét vele megismertetni. Az olvasó közönségnek pedig módjában van a hosszabb leírásoknál megállapodni s rajtuk elmélkedni; a hallgatók ellenben olyanok, mint a szinpad közönsége, türelmetlenek és mindent a költőtől várnak.

A második csoportot a *hasonlatok* alkotják, ide tartoznak a *metaphorák* is, amelyek nem egyebek, mint *egy* főnévre, melléknévre, vagy igére reducált hasonlatok. A hasonlatoknak, metaphoráknak és allegoriáknak (Homerosnál pl. a Κῆρς, Ἄτη; Miltonnál a világgá hirhedett Sin (Bűn) és fia a Death (Halál) bővében vannak a naiv- és műeposzköltők egyaránt. Sőt az eposz legősibb elemeiben, a népmesékben is előfordulnak. (Pl. «Az Igazság és Hamisság» Krizánál). **)

A *hasonlatok* pedig abban különböznek és pedig lényegesen a leírásoktól, hogy először is allegoriák, másodszor pedig abban, hogy a leírások a konkrét, a hasonlatok pedig az *elront* fogalmak szemléltetésének eszközei. Ennélfogva az eposzköltő érdekes, nagyszerű, dűlő pontra jutó *cselekvéseket* vagy *állapotokat*, továbbá nagyszerű, hatásos *tulajdonságokat* és külsőleg is nyilvánuló lelkiállapotokat hasonlatokkal szemléltet. A hasonlatokat nagy elmével fejtegette már nálunk is a fenti, helyes szempontból Lichtenegger «Homeros hasonlatai» cz. programmértekezésében. (Nagy-Becskerek 1882.)

A metaphorák és hasonlatok egymáshoz való viszonyát pedig igen elmésen állapítá meg Addison (Criticisms on Milton 7).

«In short, if we look into the conduct of Homer, Virgil and Milton, as the great fable is the soul of each poem, so to give their work an agreeable variety, their episodes are as many short

*) Ezek ugyanis Aristotelesnek Homeros eposzaiból levont követelményei az eposz meséjét illetőleg.

**) A középkori misztériumokban pedig ez allegorikai alakok rendes tipikus személyek. Persze, ez nem védi meg pl. Voltaire allegoriáinak elhibázott voltát.

fables, and their similes so many short episodes. To which you may add, if you please, that their metaphors are so many short similes.» Vagyis: «Tekintetbe véve Homeros, Vergilius és Milton eljárását, úgy látjuk, hogy költeményük lelke a nagy mese. De, hogy benne kellemes változatosság keletkezzék, epizódokat, rövid meséket szőnek belé. Hasonlataik pedig nem egyebek rövid epizódoknál. Ezekhez járulnak végre — ha úgy tetszik — a metaphorák, vagyis megannyi rövid hasonlatok.»

Ezúttal a *közvetetlen szemléltetés* eszközeiről, vagyis Homeros annyiszor fejtegetett «állandó jelzőiről» és leírásairól fogok egyet-mást elmondani.

* * *

Homeros végtelen számú, híres *jelzőit* a következő három csoportba osztom :

1. **Festő jelzők.** Ezek a *tárgyaknak* a költőre, tehát a hallgatóságra nézve is legszembeötlőbb tulajdonságát tartalmazzák. Mentől gyakoribb és fontosabb valamely tárgy, annál inkább bővelkedik «festői» jelzőkben. Teszem a *hajók* (νῆες) ὀρθόκραιραι, κορωνίδες, ἀμφιέλισσαι; ezek megannyian, Homeros megbízhatóságánál fogva egyúttal régiségtani adatok is. (*Helbig*: Das homerische Epos 157. l.) Ilyenek még πολυκλήϊς, ἑὸςελμος, γλαφυρή, μέλαινα stb. Homeros dússzámú jelzői *historiailag* fontos illusztrációi az örökké költői és művészileg szép *bronz-kornak*!

Ide tartoznak a halmozott *utójelzőkkel* festett *stereotyp* leírások is. Pl. (Ilias X. 133.)

«χαῖναν περονήσατο φοινικόεσσαν,
Διπλήν, ἑκταδίην, ὅβλη δ' ἐπενήνοθε λάχνη.»

Vagy az untalan előforduló lándzsa leírása. (Pl. Od. I. 97—99.)

«Ἔϊλετο δ' ἄλκιμον ἔγχος ἀκαχμένον ὀξεί χαλκῷ,
Βριθὸν, μέγα, στιβαρόν.»

Vegyük csak a *bor* jelzőit szemügyre! Ősi, nemzeti itala a helleneknek; nélküle nincsen étkezés.*) Még a hajadonok is, ha

*) A szüret vidám *népünnep* volt már Homeros korában. Achilleus pajzsának leírásában egyik legragygóbb jelenet.

magukra voltak, bort ittak. Igy Nausikaának anyja bort is ad tömlőben az étel mellé. (Od. VI. 76—78.)

«Μήτηρ δ' ἐν κίστῃ ἐτίθει μενοεικέ' ἐδωδῶν,
Παντοίην, ἐν δ' ὅφα τίθει, ἐν δ' οἶνον ἔχουσιν
Ἀσκή ἐν αἰγισίῳ.

Az οἶνος *festői* jelzői pedig μέλας, αἴθοψ és ἐρυθρός; ennél fogva bátran állíthatjuk, hogy a heroikus korban csupán vörös, vagyis inkább «fekete» («vino nero,» mint az olasz is nevezi) bort termeltek. Innen a πόντος-nak, a véghetetlen (ἀπειρών), mélységes tenger azur tükrének is οἶνοψ egyik festői jelzője. De a bornak színe jóságának is mértéke. A jó bor pedig éppen a *lélekre való hatásánál* fogva olyan fontos a homerosi kultúrában. A bornak ennél fogva egyéb jelzői is vannak, a melyeket már a második csoportba számítok.

2. Személyesítő, metaphorikus jelzők; ezek az élettelen tárgyakat megelevenítik, cselekvőleg tüntetve fel őket.

Igy az οἶνος μελιηδής és μελίφρων, *méz a léleknek*; ἡδύποτος, mert a görög bor édeskés, de egyúttal εὐήνωρ, azaz bátorságot önt a férfiakba. Erről *közhonddást* is hallunk Hekabe ajkairól:

«Ἄνδρι δὲ κεκμηῶτι μένος μέγα οἶνος ἀέξει.»

(Ilias VI. 261.)

V. ö. Arany, Buda halálában (8. ének).

«Detre is o.t vigad — négyen egy asztalnál,
Lélekadó bornál, szivemelő dalnál.»

A böles Salamon is csupán «menyasszonyának» szerelmeit becsüli többre a bornál: (Énekek éneke 1.) «Csókoljon meg az ő szájának csókjaival, mert a te szerelmeid jobbak a *bornál*.»

Mily *sokatmondók* az e fajta metaphorikus jelzők és sokszor mily *merészek*! Hekabe saját *emlőit* λαθικηδέα-gondúzónek nevezi; a halál pedig τανηλεςγής=hosszan elterítő! A bor ad életet, lelket, a fegyver végét veti; a χαλκός mindig νηλεής, valamint a halál órája: νηλεές ἱμαρ. *Könyörtelen*, valamint az a varázsálom, miközben Odysseus társai Helios teheneiből lakomát csaptak. (Od. XII. 372—373.)

«Ἢ με μάλ' εἰς ἕτην κοιμήσασθε νηλεές ἔσπινω,
Οἱ δ' ἔταροι μέγα ἔργον ἐμητίσαντο μένοντες.»

Például jegyeztem fel arra, hogy egy konkrét fogalmat (χαλκός) és két elvontat, t. i. ἡμαρ és ὄπνος *ugyanazon* metaphorikus jelzővel jelenít meg Homeros.

3. A **tulságosan stereotyp** jelzők, melyek a jelzett pillanatnyi helyzetének *ellentmondanak*. A logikának ugyan gáncsra szolgáltatnak okot, de a ki a népies költészetben élvezni tudja a naiv objektivitást, azt elbájolják. Temérdek ezeknek száma Homerosnál. Pl. Ilios «ἱρή», szent még Odysseusnak is, noha ő rombolta le! A mennybolt *fényes nappal* is «csillagos.» A «csillagos éghez» fohászkodik Polyphemos, miután Odysseus megvakította:

«... ὁ δ' ἔπειτα Ποσειδάωνι ἄνγκτι
Ἐῤῥετο χεῖρ' ἐρέγων εἰς οὐρανὸν ἀστερόεντα.»
(Od. IX. 527—528.)

Igy Achilleus «gyorslábú» akkor is, mikor barátságosan sátorában ülve vigasztalja az esdeklő Priamost:

«Τὸν δ' ἄρ' ὀπόδρα ἰδὼν προσέφη πόδας ὠκὺς Ἀχιλλεύς·
Μήκρτε νῦν μ' ἐρεθίζε, γέρον· νοέω δὲ καὶ αὐτὸς
Ἐκτορα τοι λῶσαι.»
(Ilias XXIV. 559—561.)

Hector a párhaj előtt *magamagát* «dicsőnek,» φαίδιμος nevezi, noha magasztos jelleméhez egy szikrája sem fér az önhittségnek vagy kisszerű elbizakodottságnak:

«Ἀνδρὸς μὲν τόδε σῆμα πάλαι κατατεθνηῶτος,
Ὅν ποτ' ἀριστεύοντα κατέκτανε φαίδιμος Ἐκτωρ.»
(Ilias VII. 89—90.)

A legpompásabb talán valamennyi között az a hely, midőn Zeus Aigisthos gazságán *kesereg*, de mindazáltal «ἀμύμων» (feddhetetlen) jelzővel tiszteli meg:

«Μνήσατο γὰρ κατὰ θυμὸν ἀμύμωνος Αἰγίσθοιο.
Τὸν ῥ' Ἀγαμεμνονίδης τηλεκλυτὸς ἔκταν' Ὀρέστης.»

Ez már csakugyan a rácz népballadák örökké «fehérkezű» *mórnőjét* juttatja eszünkbe!

Az ilyen — a mint fentebb elneveztem — tulságosan stereotyp jelzők «értelmezésére» találták fel az «oxymoron»-féle gondolatalakzatot, már t. i. az olyan «stiliztikusok,» a kik még *önmaguk* annyira «naivak» valának, hogy fogalmuk sem volt az

epopœiát jellemző naivitásról és az objektív felfogás, valamint előadásról.

De tovább megyek, sőt iróniát sem szabad sehol keresnünk Homeros olyfajta jelzőiben, melyek a jelzettel ellentmondásban állanak.

Pl. Telemachos, noha ugyancsak nincs rá oka, hogy a kérőknek tömjénezzon, de sőt le akarja őket magáról rázni, megadja nekik a gyűlésben a «bámulatos» czímet:

«Τὸν δ' αὖ Τηλέμαχος πεπνυμένος ἀντίον ῥῶδα·
Εὐρύμαχ' ῥῆξ καὶ ἄλλοι, ὅσοι μνηστῆρες ἄγαυοί·»
(Odys. II. 109—210.)

«Ἀγαυός» ugyanis a homerosi világban, a melyben — arisztokratikus lévén — ugyancsak divik a czimkórság, *valamennyi* hős, király, királyfi, vagyis minden «nemes» ember.

Még a mi — jelzőkben és hagyományokban oly szegény — epikánkban is van ennek szakasztott mása, t. i. a «jó» jelző, valamint a nemes vérbeliek «vitéz» és «vitézljő» czíme. Pl.:

«Bezzeg nem búsultak ám az ősi házban,
Szintén eltörődtek az evés-ivásban.
Fölkelvén pedig jó Toldi György asztala:
Vitéz ő szolgálai rudat hánynak vala.»

Arany, Toldija (3. ének.).

* * *

A közvetetlen költői szemléltetés főeszközére, Homeros *leírásaira* van még szándékomban némely megjegyzést tenni. Senki sem fogja kétségbe vonni Lessing Laokoonjában kifejtett elméletének korszakalkotó érdemeit. Csakhogy újabb kutatások, illetve szélesebb látókör alapján Lessing elméletét módosítani, illetőleg kibővíteni vagyunk kénytelenek. Ez pedig természetes, mivel — a mint már «Milton leírásai» cz. értekezésemben kifejtettem — Lessing az ő elméletét egyoldalúlag Homerosból, sőt Homerosnak is csupán Iliasából vonta le. Már tanítványa, a nagy Goethe, a ki jobban, sőt *teljesen* behatolt Homeros szellemébe, *nem* is ragaszkodott szolgálilag Lessing elméletéhez, noha teljes elismeréssel adózott iránta. Ebben is követte elveit: noli iurare in verba magistri, vagy a mint ő kifejezte:

«Also das wäre Verbrechen, dass einst Properz mich begeistert?
Dass ich Natur und Kunst zu schaun mich treulich bestrebe?
Dass kein Name mich täuscht, dass mich kein Dogma beschränkt?»

Leírás helyett *elbeszélést* adni, vagyis a Lessing úgynevezte «*Kunstgriff*»-et alkalmazni, csupán oly tárgyak leírásánál van módjában költőnek, a melyek részeikre bonthatók, vagy darabonként összetethetők. Így Milton is a *világ teremtését* a Genesis 6 munkanapjának sorrendjében elbeszéli és *nem* leírja. Paris, Patroklos, Agamemnon stb. szemünk láttára öltik fel fegyverzetüket stereotype kezdve a sarúkon, végezve a sisakkal. Pl.:

« Ἐγρετο δ' ἐξ ὕπνου, θεῖη δέ μιν ἀμφέχοντ' ὀμφή.
 « Ἐξετο δ' ὀρθωθείς, μαλακὸν δ' ἐνδυνε χιτῶνα,
 Καλὸν, νηγάτεον, περὶ δὲ μέγα βάλλετο φάρος·
 Ποσοὶ δ' ὑπὸ λιπαροῖσιν ἐδῆσατο καλὰ πέδιλα,
 Ἀμφὶ δ' ἄρ' ὥμοισιν βάλετο ξίφος ἀργυρόηλον·
 Ἐίλετο δὲ σκήπτρον πατρώιον, ἄφθιτον αἰεὶ.»

(Ilias II. 41—46.)

Here csuda pompájú harczy szekerét Hebe darabról-darabra összeilleszti szemünk láttára. Ez akkor mindennapi dolog volt, úgy történt. Gyönyörű mását adja az illetén *mozgalmas időben haladó* leírásnak Goethe a Hermann és Dorotheában:

«Hermann eilte zum Stalle sogleich, wo die *muthigen* Hengste
 Ruhig standen und rasch den *reinen* Hafer verzehrten
 Und das *trockene* Heu, auf der besten Wiese gehauen.
 Eilig legt' er ihnen darauf das *blanke* Gebiss an,
 Zog die Riemen sogleich durch die *schön versilberten* Schnallen
 Und befestigte dann die *langen, breiteren* Zügel,
 Führt die Pferde heraus in den Hof, wo der *willige* Knecht schon
 Vorgeschoben die Kutsche, sie leicht an der Deichsel bewegend.
 Abgemessen knüpften sie drauf an die Wage mit *saubern*
 Stricken die *rasche* Kraft der *leicht hinziehenden* Pferde.»

(Hermann und Dorothea, V., 131—141.)

Goethenek ezen mozgalmas leírása úgy jelzőkkel való szemléltetés, valamint *teljesség* (totalitas) tekintetében páratlan mintája az epikai festésnek. Az már bizonyos, hogy Goethe az egyetlen igazi és Homerossal *egyenrangú* «Homerida».

Ámde Homerosnál is, kiváltkép az *Odyssiában* találunk *álló*, holt leírásokat. Mert hiszen tájakat, csodaszerű palotákat és kerteket kell leírnia, melyek oly érdekesek és a cselekvényre nézve oly fontosak, hogy miattuk érdemes egy ideig gátat vetni az elbeszélés méltóságosan hömpölygő áradatának. *Holtnak* is neveztem illetén leírásait, hiszen *térben egymás mellett* levő részeket időbeli

egymásutánban mintegy elbeszélni *lehetetlen*. Mit tesz tehát a nagy Homeros, hogy mindamellett lelket leheljen a «holt» leírásba és a leírt tárgy részeit mintegy élő, eleven organismust állítsa szemünk elé? Vegyük csak szemügyre Kalypso grottájának leírását, a mely kulturtörténelmileg is oly érdekes, élénken emlékeztetvén bennünket a napkeleti mythosok Édenjére *):

«Πῶρ μὲν ἐπ' ἐσχαρόφιν μέγα καίετο, τηλόσσε δ' ὁδμὴ
Κέδρου τ' εὐκαέτοιο θύου τ' ἀνὰ νῆσον ὁδῶδειν
Δαιομένων· ἡ δ' ἔνδον ἀοιδιάουσ' ὅπι καλῇ
Ἴστον ἐποιομένην χρυσεῖη κερχίδ' ὕφαινεν.»

Hermes még be sem tért a grottába, de a költő már is Kalypso-ról beszél. Látjuk őt arany vetéllővel szőni, halljuk bűbájos dalát. Nem követ sem chronologiai, sem topographiai sorrendet, hanem a *személyt* állítja érdeklődésünk előterébe. Most következik csak a liget leírása, nem holt liget ez; telisded tele van étellel, *madarakkal*.

«᾽Υλῃ δὲ σπέος ἀμφὶ πεφύκει τηλεθώσα,
Κλήθηρη τ' αἵχειρός τε καὶ εὐώδης κυπάρισσος.
Ἔνθα δέ τ' ὄρνιθες τανυσίπτεροι ἐνᾶζοντο,
Σκῶπές τ' ἱρηκές τε τανύγλωσσοί τε κορῶναι
Εἰνάλεια, τῆσιν τε θαλάσσια ἔργα μέμηλεν.»

A barlang többi külső díszét, bármily remek legyen is, csak röviden, odavetett vonásokkal festi:

«Ἢ δ' αὐτοῦ τετάνυστο περὶ σπείους γλαφυροῖο
Ἥμερις ἡβώωσα, τεθήλει δὲ σταφυλῆσιν.
Κρήναι δ' ἐξείης πίσυρες ῥέον ὕδατι λευκῷ,
Πλησίαι ἀλλήλων, τετραμμέναι ἄλλυδις ἄλλη.
Ἀμφὶ δὲ λειμῶνες μαλακοὶ ἔου ἡδὲ σελίνου
Θήλεον.»

A tájkép immár meg van festve, ámde nem volna benne *hangulat* és nem tenne ránk teljes hatást *staffage*-alak nélkül. A staffage ehelyütt a *bámuló* Hermes, a ki bizonyára már sok csodaművét látta a természetnek:

*) Odysseia (V. 58—75.).

«Ἐνθα κ' ἔπειτα καὶ ἀθάνατος περ ἐπελθὼν
 Θηήσαιοι ἰδὼν καὶ τερφθεῖη φρεσὶν ἦσιν.
 Ἐνθα στὰς θηεῖτο διάκτορος ἀργεῖφόντης.»

Tehát Homeros, még ha tárgyakat *kell* is leírnia, térbeli egymásmellettiiségben («in räumlicher Coexistenz»), fősúlyt a *hatásra* fektet, a melyet a külvilág szépségei iránt oly fogékony hellén szemlélőre tesznek. Ilyetén *látszólag* holt leírásnak remek példáját adja ugyancsak Gæthe *Dorothea* kétszer ismétlődő leírásával:

«Denn der rothe Latz erhebt den gewölbten Busen
 Schön geschmürt und es liegt das schwarze Mieder ihr knapp an,
 Sauber hat sie den Saum des Hemdes zur Krause gefaltet,
 Die ihr das Kinn umgibt, das runde, mit reinlicher Anmuth;
 Frei und heiter zeigt sich des Kopfes zierliches Eirund.
 Stark sind vielmal die Zöpfe um silberne Nadeln gewickelt;
 Vielgefaltet und blau fängt unter dem Latze der Rock an
 Und umschlängelt ihr im Gehen die wohlgebildeten Knöchel.»
 (V., 169—176.)

A staffage emitt a szerelmes, de mégis élesen látó Herrman; mikor pedig e «holt» leírás szóról-szóra ismétlődik (VI., 137—142), a világlátott, nyugodtan megfigyelő gyógyszerháros. Érdemes egy oly leányzót *leírni*, festeni, mint Dorothea, kinek egyszeri meg-látása olthatatlan szerelmet ébresztett a tisztalelkű Herrmanban és oly végtelen tiszteletet barátaiban.

* * *

Nem hagyhatom végül szó nélkül Homeros leírásainak leg-zseniálisabb fajtáját, t. i. midőn *mesél*, hogy érdeklődésünket egy, következőjeiben fontos jelenet iránt felkeltse. Az illető *meséi* aztán egész epizóddá — egy-egy érdekes kulturtörténeti jelenetté, mint az angol nevezi «sketch» — fonódnak össze. Legszebb idevágó példa a Pandaros hires nyilazásának leírása. (Ilias IV. 105—126). Pandaros kiváló íjász lévén, *íjának* is természetesen igen érdekes a története. Ennélfogva egységes, önálló kis *elbeszélés* lesz belőle, a mely epizódszerűleg van beszöve a *trójaiak frigyszegésének* történetébe. Igenis önálló kis elbeszélés, a mely szerkezet tekintetében is megfelel Aristoteles nagy követelményeinek. Először is *egységes*; aztán *teljes*, ugyanis van kezdete, közepe és vége; harmadszor pedig *fontos* is. Nagyon is fontos, mert Pandaros nyila

sebet ejtván Menelaoson, a trójaiak frigyszegést követnek el. Agamemnon erre szemlét tart seregei fölött és Diomedes ádáz, gigantikus ἀριστεία-ja megnyitja az élethalálra folytatott tusát a két nemzet között. Vagyis «Pandaros nyilazása» a *voltaképi megindító* mozzanata az Iliasz cselekvényének, a melyet Agamemnon és Achilleus összekapása, valamint Paris és Menelaos szerződésszerű párbaja mindjárt kezdetben — az epopoeia természetének megfelelőleg — visszavetettek. Lássuk tehát Homeros leíró művészetét, hogyan varázsolja e fontos mozzanatot érdekessé, elevenné és hogyan alkot belőle egy *művelődéstörténelmileg* is fontos jelenetet.

1. Az ij története.

«Αὐτίκ' ἐσύλα τόξον ἐβῆσον ἰθάλου αἰγὼς,
 Ἀγρίου, ὃν ῥά ποτ' αὐτὸς ὑπὸ στέρνοιο τυχήσας
 Πέτρης, ἐκβαίνοντα δεδεγμένος ἐν προδοκῆσιν
 Βεβλήκει πρὸς στήθος· ὁ δ' ὕπτιος ἔμπεσε πέτρῃ.
 Τοῦ κέρα ἐκ κεφαλῆς ἐκκαϊδεκάδωρα πεφύκει·
 Καὶ τὰ μὲν ἀσκήσας κεραρόξοος ἤραρε τέκτων,
 Πᾶν δ' εὖ λειήνας χρυσέην ἐπέθηκε κορώνην.»

Vagyis elbeszéli ezen végzetes *kézij* történetét. Hogyan ejtette el a szenvedélyes vadász, Pandaros egymaga egy óriási kőszáli kecskét. Ennek 16 bütykös szarvait persze meg akarta emlékül, trophæum gyanánt tartani, mint ezt minden szenvedélyes vadász megteszi. Elvitte tehát az ijkovácshoz, a ki a két szaruból neki remek *kézijat* készített arany karikával.

2. Pandaros Menelaosra lő.

«Καὶ τὸ μὲν εὖ κατέθηκε τανυσσάμενος, ποτὶ γαίῃ
 Ἀγκλίνας· πρόσθεν δὲ σάκεα σχέθον ἐσθλοὶ ἐταῖροι,
 Μὴ πρὶν ἀναΐξειαν ἀρήιοι υἱες Ἀχαιῶν,
 Πρὶν βλησθαι Μενέλαον ἀρήιον, Ἀτρέος υἱόν.
 Αὐτὰρ ὁ σύλα πῶμα φαρέτρης, ἐκ δ' ἔλετ' ἰὼν
 Ἀβλήτα πετρώοντα, μελαινέων ἔρμ' ὀδυνάων
 Αἰψά δ' ἐπὶ νευρῇ κατεκόςμει πικρὸν ὄϊστόν,
 Ἐλκε δ' ὁμοῦ γλυφίδας τε λαβὼν καὶ νεῦρα βόεια·
 Νευρὴν μὲν μαζῶ πέλασεν, τόξῳ δὲ σίδηρον.»

A nyilazást oly mozgalmasan, elevenen és annyi teljességgel (totalitas) *beszéli el*, hogy ez valósággal locus classicus, nem csupán az epikai stílus, hanem régiségtani szempontból is. Látjuk pl. hogy a húr (νευρή) az ij egyik végén egy karikához (κορώνη) volt kötve — mint egy oston — nehogy a húr az esőtől stb. elernyedjen. Csak használat előtt feszítették meg. Továbbá pedig, hogy a *nyíl* hegyének már *vasat* (σίδηρον) használtak. Ez pedig ritkaság volt, mert még a legerősebb hadi kopják hegye is *bronzból* készült (ἀχαχμένον ὀξεί χαλκῷ) stb. Helbig («Das homerische Epos» 330 l.) igazat ad Belochnak, hogy eme sor a σίδηρος miatt későbbi betoldás. Helbig és Beloch még a *dalelmelet* alapján állnak és az általuk régibbeknek föltételezett dalokban persze csupa bronzot *akarnak* találni. Ha pedig az ily «régibb» dalokban mégis csak előfordul a vas, magyarázatul az interpolatio elméletéhez fordulnak. Stilisztikai szempontból való magasztalását Lessingre bízom: «Das Gemälde des Pandarus im vierten Buche der Ilias ist eines von den *ausgeführten, täuschendsten* im ganzen Homer. Von dem Ergreifen des Bogens bis zu dem Fluge des Pfeiles ist jeder Augenblick gemalt, und alle diese Augenblicke sind so nahe und doch so unterschieden angenommen, dass wenn man nicht wüsste, wie mit dem Bogen umzugehen wäre, man aus diesem Gemälde allein lernen könnte.» Laokoon. (XV.)

3. Az ellőtt nyíl röptében.

«Αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ κυκλοτερὲς μέγα τόξον ἔτεινεν,
 Αἶψα βίος, νευρὴ δὲ μέγ' ἔαχεν, ἄλτο δ' οἰστός
 Ὀξυβελῆς, καθ' ὅμιλον ἐπιπέσθαι μενεαίνων.»

Kiváló ereje a szárnyas, éhes (ἀβλήτα, πτερόεντα) nyíl meg-elevenítésében rejlik. Egy ragadozó madarat varázsol szemünk elé, a mely prédájára csap le.

Nyilvánvaló, hogy eme locus classicus hatása alatt alkotott Arany is egy hozzá hasonlót:

«Kézivét koronás feje fölé tartá,
 Pendült a feszes húr, mikor elpattantá.
 A *nyíl* meg süvöltött a levegő-égben,
 Mint egy futó csillag tündökölt reptében.
 Majd *leszállt* a földre szárnyasuhogtatva,
 Szigonyáig fúrta fényes hegyét abba,»

(Szent László füve, III.).

A nyíl röptéről a madáréra átesapó allegoria — az eszmetársulás kapcsán — mindkettőnél ugyanaz.

A homerosi leírások eme harmadik, *művészi szerkezetű* fajához tartozik az «Achilleus paizsa» is, a mely túllépve a valóság szemléletének határait, inkább a phantasmák tarka világában csapong. Költőnk előadásának minden ἐνάρξεις-ja mellett sem gondolhatott komolyan arra, hogy az isteni fegyverkovács *ennyi* jelenetet vert volna ki domborműben egyetlen-egy *embernek* szánt pajzson. Csupán a *háború* és *béke* eszméi kapcsán kellemes pihenőül hallgatóinak elmondja világnézetét, mint Schiller a Glocke-ban. A cselekvény úgysis már dülöpontra jutott.

* * *

Amint föntebb — a költői leírások *második* fajánál kimutattam — a Lessing-féle elmélet némi megszorításra szorul. Vagyis *tájképek* leírásánál Homeros sem alakíthatja át a részleteire nézve térbeli egymásmellettségben létező tájkép leírását időben haladó cselekvénynyé. De tájképe iránt oly elevenen felkölti staffageának, vagyis *szemlélő* hősének, valamint hallgatóinak bámulatát, hogy ez a megszakítás *epizódként* pihenőül szolgál.

A mi azonban a *műremek*ek leírását illeti, Lessing eme szavai örök kanon gyanánt szolgálnak minden költőnek és æsthetikusnak: «Doch nicht bloss da, wo Homer mit seinen Beschreibungen dergleichen weitere Absichten verbindet, sondern auch da, wo es ihm um das *blosse Bild* zu thun ist, wird er dieses Bild in eine Art *Geschichte des Gegenstandes* verstreuen.» (Laokoon XVI.) Egy szép példát említek ennek bővebb igazolására, a melyre Lessing nem vetett ügyet, és pedig *Nestor híres billikomának* leírását: (Ilias XI. 632.)

«Πάρ δὲ δέπας περικαλλές, ὃ οἴκοθεν ἦγ' ὁ γεραιὸς
Χρυσείους ἦλοισι πεπαρμένον· οὕατα δ' αὐτοῦ
Τέσσαρ' ἔσαν, δοιαί δὲ πελειάδες ἀμφὶς ἕκαστον,
Χρύσειαι νεμέθοντο, δύο δ' ὑπὸ πυθμένεσσι ἦσαν.
Ἄλλος μὲν μογέων ἀποκινήσασκε τραπέζης
Πλεῖον ἐὼν, Νέστωρ δ' ὁ γέρων ἀμογητὶ ἄειρεν.»

A két utolsó verssor, tehát e díszkehelynek, a melynek méltatásával már maga Aristarchos és *rekonstrukciójával* Dionysios Thrax (Helbig 373. l.) maradandó érdemeket szereztek, hihetetlen

súlyáról nyujt naiv módon fogalmat. Nestor ősi birtoka, könnyen fölemelte ez a hős aggastyán. «Ἄλλος» alatt itt nyilván a költő korabeli embert («οἷοι νῦν βροτοὶ εἰσίν») kell értenünk.

Avagy egy, a «λαοί» közé tartozó névtelent érthetünk alatta, hirtívót (κῆρυξ), vagy szolgát, a kik a hősi, arisztokrata felfogás szerint sem szellemi, sem testi erőre nem vetélkedhettek uraikkal. Ezért állandó jelzői a *nemeseknek*: ἀμόμονες, ἀγῆνορες.

Szakasztott ilyen módon szemlélteti pl. Diomedes heroikus erejét, midőn követ ragad föl a földről, a minővel két olyan ember sem bírna meg, a minőkből a költő hallgatósága állott:

«ὁ δὲ χερμάδιον λάβε χεiri
Τοδεῖδης, μέγα ἔργον, ὃ οὐ δύο γ' ἄνδρες φέροισιν,
Οἷοι νῦν βροτοὶ εἰσ'· ὁ δὲ μιν ῥέα πάλῃσιν καὶ οἷος.»
(Ilias V. 301—304.)

Tehát ez a *leírás* — habár némileg álló, részletező — sem a leírt műtárgy kedvéért szakítja meg a méltóságosan hömpölygő folyamként előrehaladó cselekvényt. Vele költőnk ezúttal Nestort teljes hősi mivoltában mutatja be, tehát *jellemzi* vele egyik legérdekesebb (καινός), legnagyobbszerű személyét. «Három emberöltőt» élt meg; már most csak a tanácsban az első és legtekinélyesb. De ifjonta a praehistorikus hősi nemzedék legkiválóbb daliáinak volt bajtársa, a kik különbek voltak Agamemnonnál, sőt Achilleusnál és őt mégis tisztelték:

«Ἦδη γάρ ποτ' ἐγὼ καὶ ἀρείοισιν, ἦέ περ ἡμῖν
Ἄνδράσιν ὠμίλησα, καὶ οὔ ποτε μ' οἷ γ' ἀθέριζον.»
(Ilias II. 260—261.)

És ime ez az élemedett aggastyán, a ki már csupán mint nemzetének szellemi vezére, patriarkhája szerepel, még mindig könnyen megemelintí ezt a billikomot! Ez is egyik neme Homeros mesterfogásainak («Kunstgriff»). Arany is utánozza Előhangjában, de minthogy az *ifjú*, daliás Toldira gondol, *kerésbé fenséges*:

«Hárman sem bírnátok sulyos buzogányát,
Parittyaköveit, öklelő kopjáját.»

Ifj. REMÉNYI EDG.

ARISTOPHANES MADARAI ÉS A COMOEDIA ANTIQUA.

(Folytatás.)

III.

Aristophanes életének öt forrása maradt ránk. E források közül négy a hagyományt tartja fenn, az *ötödik* legközvetlenebb forrás: maga a *költő*, mely forrás értékét a legtöbbre tehetjük. Ennek oka abban rejlik, hogy a régi *görög* vígjátéknak volt egy alkatrésze, mely a költőt közvetlen nyilatkozatra, egyéni benyomásai, érzelmei, gondolatai kifejezésére jogosította. E rész a *parabasis*. A hagyomány legmegbízhatóbb kifejezője egy *Névtelen*, kinek adatai közül a legtöbb az újabb kritikát is kiállotta; pedig az *Aristophanes* életét újabb időben különösen *Müller-Strübing* fellépése óta a leghelyesebb vizsgálódási módszert követve, teljes világításba helyezték. E módszer: Athen politikai viszonyainak alapos és beható méltatása kapcsán domborítani ki a költőt és körét. A költő korának java része a peloponnesosi háború korával esvén össze: e kor tiszta képét adta az elfogulatlan *Thukydides*. De lássuk a dolgok természetes sorrendjében először a hagyományt.

Aristophanes életének a hagyományt követő forrásai:

1. *Anonymus*: 'Ἀριστοφάνους βίος.

2. *Thomas Magister*.

3. *Suidas lexicon*-a.

4. A «περὶ κωμῳδίας» szerzőinek, azonkívül *Platoniosnak*: περὶ διαφορᾶς κωμῳδιῶν és περὶ διαφορᾶς χαρακτήρων cz. műveiben előforduló *futólagos* megjegyzések.

A legteljesebb az *Anonymus* életrajza. E szerint *Aristophanes* született *Kydathenaion* községben, a *Pandion* törzsből, atyja volt *Philippos*. A *Névtelen* egy mondattal helyesen jellemzi *Aristophanest*, hogy ő a régi, még bizonytalan (πλανωμένην κωμῳδίαν) komédiát formába öntötte és ἐπὶ τὸ χρησιμώτερον καὶ σεμνότερον vezette, minthogy *Kratinos* és *Eupolis* igen fanyarak és nyersekek voltak. *Aristophanes* kezdetben félénken és óvatosan lépett föl s azért *Kallistratos* és *Philonides* útján hozatta színre színműveit. Az *Anonymus* szavai szóról-szóra: εὐλαβῆς δὲ σφόδρα γενόμενος τὴν ἀρχὴν ἄλλως τε εὐφυνῆς τὰ μὲν πρῶτα διὰ Καλλιστράτου καὶ

Φιλονίδου καθίσι τὰ δράματα. E καθίσι: szóra visszatérünk, mert *Arist.* első föllépésének körülményeit *Bergk* a Meineke gyűjteményében kiadott töredékek elé bocsátott, kitünő gonddal és éles figyelemmel írott értekezésében (Fragm. poet. Graec. I. 893—939 l.) behatóan méltatja. Ezért ellenfelei *Aristonymos* és *Ameipsias* őt gúnyolják is mint τερψιδιστα-t, ki a negyedik napon nagy vajadás után születik meg. Később maga versenyzett darabjaival. Ellenségeskedésbe elegyedvén *Kleonnal*, a demagoggal, ellene írta az *Equitest*, melyben *Kleon* sikkasztásait, kényúri eljárását gúnyolta ki; de a közfélelem miatt senkit sem kapott, a ki elvállalta volna az álarcz készítését, sem azt, hogy a *Kleon* szerepét eljátszsa: maga kente be arcát czinóberrel. Jellemző mindjárt az *Acham.* elején e nyilatkozata, mely indokolja *Kleon* gyűlöletét:

ἐγὼ δ' ἐφ' ᾧ γε τὸ κέαρ ὑπερφάνθην ἰδὼν,
τοῖς πέντε ταλάντοις οἷς Κλέων ἐξήμεσεν.*)

Kleon többször vád alá fogta. Így ξενίας γραφή-val: hogy a polgárjogot bitorolta; *Lindosból* (Rhodos szigetén) vagy *Aiginából* származván, ez utóbbi helyről való származását vagy azért hirtelte, mert ott atyja *klerukhos* volt, vagy azért, mert ott sokat tartózkodott. Némelyek szerint atyja lett volna aiginai. Ő magát egy elmés mondással mentette föl a vád alól. Ugranis az *Odysszeából* idézte e két sort:

Μήτηρ μὲν τ' ἐμέ φησι τοῦ ἔμμεναι, αὐτὰρ ἔγωγε
Οὐκ οἶδ' οὐ γὰρ πῶ τις ἐδὼν γόνον αὐτὸς ἀνέγνω.

(*Odysssea* I, 215—216.)

Másodszor, sőt harmadszor bevádoltatván, megmenekült. De e támadások csak megerősítették polgárjogát *Kleonnal* szemben. Fontos részlet az *Anonymus* életrajzában az is, hogy mivel *Babylonii* cz. darabban a *kleruchosok* jelenlétében Athen rossz bánásmódját rőtta meg, ezért *Kleon* ismét bevádolta volna. Ezért hivatkozik a sok zaklatásra, melyet *Kleontól* szenvedett. A *sykophanták* ellen támadott; ezeket a polgárzat nyavalyájának nevezte el s a *Vespae*-ben mondja, hogy ezek: «τοὺς πατέρας αὐτῶν ἱγίχον νόκτωρ, καὶ τοὺς πάππους ἀπέπνιγον. Egy oly passus követ-

*) No hát: örvende szívem, hogy *Kleonnal*
Kihányaták az öt talentumot.

kezik az *Anonymusban*, mely érdemes arra, hogy egész terjedelmében lefordítsam, mert Aristophanes jellemét a legszebb és — hozzáteszem — legvalóbb világításba helyezi: «Nagyon szerették és magasztalták polgártársai, minthogy darabjaiban törekedett bebizonyítani, hogy az *atheni* polgárzat szabad és senki által szolgaságba nem hajtható; hanem önálló, független és a község önmagának ura: ezért dicsérték és megkoszorúzták a szent *olajággal*, melyet egyenlőnek tekintettek az arany koszorúval, mint maga dicsekszik *Ranae*-ben: illő dolog, hogy a szent kar az államnak sok üdvös tanácsot adjon».

Ezután megjegyzi az *Anonymos*, hogy róla nevezték el a versus Aristophaneust (pl.: Lydia dic per omnes). Hire a perzsa királyhoz is elhatott, ki kérdést tett volna: mely részen van a vígjátékköltő. Felhossa az adomát, hogy *Plato Dionysios* tyrannusnak, ki meg akarta ismerni az atheniek polgári életét, *Aristophanes* költeményeit küldte el azon figyelmeztetéssel, hogy e verseket tanulmányozva megismeri az atheni nép életét; kövendő példát nyújtott Menandernek és *Philemon*-nak, hogy senkit név szerént nem szabad kigúnyolni; midőn choragiára sem akadt bőkezű adakozó, az ó-vígjáték tulajdonképeni tárgya: a személyes gúny talajt veszítvén, írta a *Κόκκαλος* ez. vígjátékát, melyben eltűnés, viszont találkozás és felismerés a tárgy (tehát az új görög *komoedia* leggyakoribb tárgya), megelőzte Menandert és *Philemont*. Midőn a kartól is megfosztották, e nélkül csinált darabot, álarczokat is változtatott, a kar részletét megjelölte. Ilyformán írta a *Πλοῦτος*-t, mely már kar nélkül van írva. E darabot már fia által adatta; őt ajánlta be a közönségnek és ezután meghalt, három fiút hagyva hátra: a nagyatyával névrokon *Philippot*, *Nikostratost*, és *Ararost*, ki által előadatta a *Plutost*. Némelyek Aristophanes egy passusa után indulva, azt mondják, hogy két fia volt. E passus:

τὴν γυναῖκα δὲ
αἰσχύνουμαι τὼ τ' οὐ φρονοῦντε παιδίῳ . . .

tehát e két fiú alatt a maga fiait értette. Az *Anonymus* ezután írja: ἔγραψε δὲ δράματα μὲν, ὧν ἀντιλέγεται τέσσαρα ὡς οὐκ ὄντα αὐτοῦ, tehát 44 darabot írt volna, melyből kétség alá vontak négy darabot. E darabok: *Ποίησις*, *Ναυαγός*, *Νῆσος*, *Νίοβις*, melyeket némelyek *Arkhipposcinak* tartanak.

Ezután előadja, hogy a komikus kar 24 személyből állott.

A kar, ha a városból érkezett, a balkapú boltozatán keresztül érkezik a thymeléhez, ha pedig a vidékről, a jobb kapun. *Négy-szöget* alkot szemben a színpaddal, a játszó személyek felé fordúlt arccal, ha pedig a színészek lelépnek és a színpad üresen marad, akkor két fordulatot vesz a kar, hogy a nézőtér minden oldala felé forduljon; ἐκαλεῖτο δὲ — mondja a *Névtelen* — τῷ γένει τὸ τοιοῦτον ὄνομα τῆς ὀρχήσεως παράβασις, ὁμωνύμως τῷ γένει. τὸ τρίτον μακρόν, τὸ καὶ πνίγος. τέταρτον στροφὴ ἢ ῥῆδῃ. τὸ πέμπτον ἐπὶ ῥήμα· τὸ ἕκτον ἀντίστροφος ἢ ἀντιῥῆδῃ. τὸ ἑβδόμον ἀντεπὶ ῥήμα. Szó szerént idézem e passust, de már most jelzem, hogy e *parabasis* képezi az Aristophanes életrajzának legmegbízhatóbb forrását. Ezután ellenmondásba jön az Anonymus önmagával; mert azt mondja, hogy Aristophanes előadói voltak Kallistratos (τὰ ἰδιωτικὰ) és *Philonides* (τὰ δημοτικὰ). E passus Aristophanes kritikai életrajzában szintén elő fog fordulni. Ezután szerző kérdésbe teszi: hány része van a komédiának és konstatálja a tudvalevő: *prologust, chorica-t, epeisodiont, exodost*.

A II. forrás *Thomas Magister* (XIV-ik évszázad elején élt szerzetes, ki Pindaros és Euripides életrajzaira nézve is forrás). Thomas Magister Aristophanes születésére nézve nem tér el Anonymustól. Életrajza elején magasztalással említi föl, hogy *Aristophanes* minden elődjét és utódját túlszárnyalta. Nagy tehetség és éles elme. 54 dárabot írt (a *Névtelen* szerint 44-et), ἅπαντα εὐμουσίας καὶ χάριτος Ἀττικῆς μεστὰ καὶ πείθοντα τοὺς ἀκούοντας θαυμάζειν τε καὶ κροτεῖν. Kiemeli valószínűen a *Névtelen* által követett felfogás alapjául szolgáló forrás nyomán *Aristophanes* hazaszeretetét, ki a leghatalmasabb államférfiakat sem félt megtámadni, ha észrevette, hogy nem jó úton járnak. Naivul teszi hozzá, hogy az így megdorgáltak félve az ő szabad szájától (δεδιότες παρρησίαν) magukat megjavították és hasznos polgárokká lettek. *Fiaira* nézve egyezik a *Névtelennel*. *Platónak* fentebb idézett epigrammáját ő közli.

Ezután közli a κωμῳδία szó három etymonját (κώμας δὲ ἐκάλουν οἱ παλαιοὶ τοὺς στενωπούς) és a komédia keletkezését úgy magyarázza, hogy azokat, kik valami visszaélést követtek el, nyomást vagy zsarolást, a maguk utcáiban (olyan macskazene módon) kurjongatva kikiabálták és az ilyenek e támadások által észretérítettek. Ezzel függ össze a második etymon: a *homérosi* κῶμα; csendes álomból zavarták fel azokat, kiken boszút akartak venni.

A harmadik etymon: ἡ κῶμῳδία, mely a Dionysos-ünneppelel függ egybe. Úgy tünteti fel a komédiák előadásának okát, hogy a közjó érdekében hozták be a közvélemény e censuráját.

A III. forrás *Suidas* lexicon. Ebben az az új adat van, hogy Aristophanes 'Ρόδιος ἦτοι Αἰνιδιος, továbbá az áll benne, hogy némelyek *Egyiptomból* származónak állítják. Tényleg atheni: ἐπολιτογραφίῃ γὰρ παρ' αὐτοῦς. Nála νδ' = 54 darabot írt. *Suidas* szerint a színpadon szerepeltek darabjai még a 114. ol. körül is = 324. Kr. e. Darabjaiból *Suidas* korában már csak az a 11 maradt fenn, melyet ismerünk. Betűrendben felsorolja ezeket s ezzel a rövid életrajz végződik.

A IV. forrás: a περὶ κωμῳδίας szerzőinek adatai. Ezek egyike megerősíti azt az adatot, hogy legelőször adott elő darabot *Diotimos archon* alatt Kallistratos útján, kire a politikai darabokat bízta, az Euripides és Sokrates ellen intézetteket pedig *Philonidesre*. Ezután kiváló hírt szerzett. A darabok számát νδ'-re teszi, melyből nem hiteles négy. Egy másik szerző a komédia keletkezését azon módon adja elő, mint fentebb láttuk, hogy t. i. az elnyomottak boszúja volt, főként a falusiaké a városiak ellen. Mint-hogy a városnak közhaszna lett ebből, megengedték, hogy szabadon gúnyolják ki a jogtalanságot cselekvőket. Később korlátozták. Ekkor állt elő a rejtélyes alakban való kigúnyolás, később ezt is meggátolták, minek folytán csak a nyomorúlt, szegény embereket hozták színre, vagyonosakat nem. E három fok felel meg az ó-, közép- és új-komédia tárgykörének. E három faj fő representansai: *Aristophanes, Plato, Menander*. A komédiáról ez az író még a következő megjegyzést teszi: καὶ τῆς μὲν τραγωδίας τὸ εἰς ἔλεον κινῆσαι τοὺς ἀκροατάς, τῆς δὲ κωμῳδίας τὸ εἰς γέλωτα. διὸ φασιν ἡ μὲν τραγωδία λύει τὸν βίον, ἡ δὲ κωμῳδία συνίστησιν.*)

Egy másik szerző az alexandriai felosztást a vígjátékokra nézve megtartva, röviden jelzi, hogy ezek különböznek idő, dialektus, mérték és szerkezet tekintetében. Előadván, hogy *Susarion, Kratinos* megalkották a régi vígjátékot, de *Aristophanes* művészi formát ad annak. Ő a vígjáték mindenik nemében kitűnt, mert a *Plutos* már νεωτερίζει: tehát az új-komédia alakját ölti magára.

*) A tragédia feladata részvétre gerjeszteni a hallgatókat, a komédiáé pedig nevetésre. Ezért mondják, hogy a tragédia az életet felbontja, a komédia pedig fentartja. (Vagy feloldja az élet kötelékeit, a komédia összeköti.)

És miben találja ez újítást: τίς τε γὰρ ὑπόθεσιν οὐκ ἀληθῆ ἔχει καὶ χορῶν ἐστέρηται. Egy más szerző a nevetségesség formáiról szól. A *rhétorika* körében van erről szó. A *szóbeli* és *tárgyi* nevetségesség közti különbséget az író tárgyalja. Azután rátér a parabasis jellemzésére, de többet nem tud róla, mint az *Anonymus*, csak egy igen fontos passusban megtalálja a *παράβασις* ἔτομον-ját: és ez Aristophanes *Equites* 507—508. sorai: εἰ μὲν τις ἀνὴρ τῶν ἀρχαίων κωμωδοδιδασκαλὸς ἡμᾶς ἡνάγκαζεν λέγοντας ἔπη πρὸς τὸν θεάτρον παραβῆναι: tehát «a nézőtér felé fordulni»-ban a parabasis szó etymonja feltalálható.

IV.

Íme, mit hagytak ránk, a *mozaikszerű* szerkezetet megőrizve, Aristophanes életéről. De e forrásoknál fontosabb forrás önmaga. Már az *Anonymus* alapján említettük az ú. n. ó-görög vígjáték egy alkatrészét: a parabasist, melyben a *kar* és a *kar* által a költő a nézőközönség felé fordulva, személyes benyomásait, küzdelmeit, panaszait, dorgáló vagy engesztelő szavait intézi. Mindjárt felvetődik a kérdés Aristophanes első fellépésére nézve, melynek megvilágítására maga nyújt adatot. Olvastuk a hagyományt képviselő Vitában, hogy első darabjait nem maga hozta színre, hanem *Kallistratos* és *Philonides*. Az okot megtaláljuk *Equites* 514. és köv. soraiban:

φησὶ γὰρ ἀνὴρ
οὐχ ὅπ' ἀνοίας (= hülyeség, Aranynál) τοῦτο πεπονθὼς δια-
τρίβειν (= halaszt), ἀλλὰ νομίζων
κωμωδοδιδασκαλίων εἶναι χαλεπώτατον ἔργον ἀπάντων¹⁾

és felhossa az atheniek változékonyságát, melylyel oly könnyen feledkezett meg *Magnes*ről, *Kratinos*ról, *Krates*ről, ezért — mondja — sokáig habozott: ταῦτ' ὀρρωδῶν διέτριβεν αἰεὶ. Sőt a *Nubes* 530.-ban így szól: καὶ γὰρ, παρθένος γὰρ ἔτ' ἡ, κοῦκ ἐξῆν πῶ μοι τεκεῖν. ἐξέθηκα, παῖδ' ἑτέρα τις λαβοῦσα ἀνειλετο.²⁾ E félénkség okozta, hogy első darabját a 88. ol. 1. évében (Kr. e. 428-ban)

¹⁾ Nem esett, úgymond, hülyeségből
Rajta, hogy ezt halogatta, hanem mert ez volt a vélekedése,
Hogy minden munkánál nehezebb a vígjátékbetanítás. (Arany.)

²⁾ Mert szüzi valék s szülnöm így nem volt szabad,
Csak kitettem, más anya meg felfogá és elvív. (Arany.)

a *Daetalenses*-t *Kallistratos* neve alatt adta be. A következő évben adta a *Babylonii*-t, szintén *Kallistratos* neve alatt. A következő évben (426.) adja *Kallistratos* az *Acharnenses*-t, a mint a didaskaliából kitűnik és ugyanez olympias (88.) 4. évében (Kr. e. 425.) maga adta mint már az anonymitás daczára is ismertté vált hírneves költő az *Equitest*. De később is használta *Kallistratos*t az *Aves* és *Lysistrata* előadásánál. Így az *Aves* ὁδοθεσις-ében ez áll: ἐπὶ Χαβρίου τὸ δράμα καθῆκε εἰς ἄστυ διὰ Καλλιστράτου. Utána ez áll: εἰς δὲ Ἀθήναια τὸν Ἀμφιάραιον ἐδίδαξε διὰ Φιλωνίδου. A *Vesp.* didaskaliájában ez áll a *Cod. Ravennas* szerint: ἐδιδάχθη ἐπὶ ἄρχοντος Ἀμονίου διὰ Φιλωνίδου ἐν τῇ πόλει ὀλυμπιάδι β' ἦν εἰς Ἀθήναια καὶ ἐνίκᾳ πρῶτος Φιλωνίδης Προαγώνι, Λεόντων Πρέσβεσι. Ez alakban a *didaskalia* adata érthetetlen. Meineke úgy javította, hogy ἐν πόλει helyett πθ' (89. ol.) tett. Utána pontot; β' ἦν = δευτερος ἦν. De *Kallistratos*t teszi *Philonides* helyett, mely vélelmet *Bergk* kezdetben hajlandó volt magáévé tenni. (Lásd *Bergk* értekezését, melyet az általa, Meineke felkérésére összegyűjtött *Aristophanes*-töredékek elé bocsátott. *Fragm. Com. Graec.* I. 911. l.) Később a *didaskalia* hitelessége és az *Anonymus* megbízhatósága mellett nyilatkozott és a *Ranae* didaskaliájában is megtalálván a «διὰ Φιλωνίδου» megjegyzést, azon eredményre jutott, hogy *Philonides* hozta színre, mert az ἐδιδάχθη műkifejezés azt jelenti, *Nubes I*, *Vespae*-t, *Proagont*, *Amphiaraos*-t és *Ranae*-t. *Bergk* az *Anonymus* azon megjegyzését, mely ellenmondásban látszik lenni a *Vita* elejével (a *Vita* utolsó passusa), azon eredményre jött, hogy *Aristophanes* tényleg átadta e szerzőknek a színrehozatal jogát. A καθῆκεν vagy impf. alakban a καθίει kifejezéseket úgy értelmezi, saját szavait idézve, hogy «*Aristophanem prae iuvenili verecundia, cum primum scriberet comoedias, eas Callistrato commendavisse, sed postea quoque, cum iam ipse fabulae docendae periculum fecisset, eandem retinuisse consuetudinem, et plerumque vel Callistrati vel Philonidis industria usum esse; utrumque poetam, non histrionem fuisse; ne ipsum quidem Aristophanem in Equitibus Cleonis partes suscepisse, Aristophanis laudem quamvis sub alieno nomine delitescens cito omnibus innotuisse, itaque hunc, non Callistratum, ter aut ab ipso Cleone, aut ab alio quo, quem ille subornaverat, in iudicium vocatum esse*».

*Bergk*nek ezen véleménye a mai kor felfogása szerint hihe-

tetlennek tünik föl. Olyanforma eljárás, mintha valaki a felelős szerkesztő neve alá rejtőzve és az ő oltalma alatt írná politikai támadásait. Bergk a *parabasis*okban találja vélelme legerősebb bizonyítékait. Mi is foglalkozunk a parabasisok illető passusaival, de nem annyira a Kallistratos és Philonides-kérdés eldöntése végett, hogy t. i. színészek vagy költők voltak, csak előadták vagy egyszersmind a maguk neve alatt jelentették be e darabokat, — hanem *Aristophanes* életének megvilágítására. Mert hiszen születési évét is ez alapon lehet legtöbb valószínűséggel megállapítani. Ugyanis első darabját Kr. e. 428-ban hozták színre (Jebb szerint); ekkor a *Vita* írója szerint σχεδόν μειραξίσκος, minek nyomán *Jebb* az *Encycl. Britannica* II. *Aristophanes* cz. cikkében, 20 évet fogadván el, 448-ra teszi; *Bähr* a *Pauly Real-Encyclopädie d. class. Alterthumswissenschaft*-ban 444-re és életét 84. ol.—100. ol. = 444—380 terjedőnek számítja. Névtelen szerint a μειραξίσκος 20 éven alul használható és így ez egy adatra nézve közelebb jár a valóshoz *Bähr*, mint *Jebb*. Magam azonban hajlandó vagyok 448 tájára tenni születése idejét és e tekintetben *Müller-Strübing* nagy tanulmányában («*Aristophanes und die Historische Kritik*») első excursusával találkozom, mely az első föllépést *Aristophanes* 20 éves korára teszi, mi a *Daetalenses* színrehozatalának idejével összevetve: 448-at ad ki. Megjegyzem, hogy *Aristophanes* születési évére nézve a másik fixpont a *Vita* egy passusa, a mely szerint κατεκλήρωσε δὲ καὶ τὴν Αἴγιναν ὡς Θεογένης φησὶν ἐν τῇ περὶ Αἰγίνης: Bergk a κατεκλήρωσε-t κατεκληροῦχησεν-re emendálván, *Aristophanes* nagykorúsága idejére teszi e mozzanatot, mely 431-re esik, mikor Athen a legyőzött Aiginába kleruchosokat küldött. Minthogy a 82. ol. 1. évében történt ez esemény = Kr. e. 431-ben, születési évül 451 jön ki. De *Aristophanes* jellemének megismerésére nézve fontos a *Bergk* említett tanulmányában tárgyalt kérdés: csakugyan *Kallistratos* és *Philonides* neve alatt lappangva szerzi-e babérait és csak az *Equites*ben lépett föl, még pedig a *Vita* Anonymi szerint azért, mert nem kapott senkit, ki a Kleont ábrázoló álarczot készítette volna, maga *Aristophanes* játszott volna e szerepet? Igazolást találna az Anonymus állítása, hogy εὐλαβής volt. *Bergk* semmi különöst nem lát abban, hogy darabjait másoknak adta. Szokás volt magukat jelesebb költők neve alatt bemutatni. Csakhogy *Kallistratos* és *Philonides* nem voltak ily kiváló költők és ennek ellenmond *Aristophanes* életének

azon tagadhatatlan ténye, hogy a *Plutost* fia által azért adatta, hogy ez által ajánlja be a közönségnek. Azután ha *Kallistratos* és *Philonides* nem színészek, vagy jobban mondva színigazgatók, hanem költők voltak: akkor az *Avest*, melynek előadása egyáltalán semmi veszélylyel nem járt, miért adta át *Philonidesnek*? Mi értelme a scholiasták azon megjegyzésének, hogy Kallistratos útján adatta politikai és Philonides útján magántermészetű, főként Euripides elleni támadásait tartalmazó darabjait? Annyit elismerek, hogy *Bergknek* igaza van Aristophanes első fellépésére nézve, hogy még mint majdnem gyermekifjú, mások neve alatt adatta darabjait; az Equites 512. és köv. sorai, melyeket idézni fentebb volt alkalmam, világosan igazolják *Bergk* feltevését, hogy bizonyos szerény félelem tartá vissza első fellépésében. Hiszen a *Vespae* parabasisában, mely a 89. ol. 2. (423.) évében adatott, megemlékeztvén arról, hogy az előbbi évben, 424-ben, először színrehozott Nubes kevésbé tetszett, szóról-szóra így nyilatkozik (1026. és köv.):

μέμφασθαι γὰρ τοῖσι θεαταῖς ὁ ποιητὴς νῦν ἐπιθυμεῖ
ἀδικεῖσθαι γάρ φησιν πρότερος πολλ' αὐτοῦς εὖ πεποιηκώς,
τὰ μνησάμενος τὴν Εἰρουκλέους μαντείαν καὶ διάνοιαν,
εἰς ἀλλοτρίας γαστέρας ἐνδὺς κωμωδικὰ πολλὰ χέασθαι.
μετὰ τοῦτο δὲ καὶ φανερώς ἤδη κινδυνεύων καθ' ἑαυτὸν
οὐκ ἀλλοτρίων, ἀλλ' οἰκείων Μουσῶν στόμαθ' ἤνισχίσας.

Aranynál:

Mert most meg akarja közönségét dorgálni elébb a költő.
Azt mondja, igaztalanul bántá közelebb, noha tőn vele sok jót,
Nem nyiltan elébb, de titokban más költőnek nyujtva segédet,
Euryklesnek utánozva eszes fortélyát s jóslati módját (Eurykles hasbeszélő volt),

Más embernek bujva hasába, hogy ön vígjátékait ontsa,
Azután maga lépett fel nyilván és tette magát ki veszélynek,
Nem mások, de saját muzsái száját kormányzani mervén.

(978. s köv.)

E passus minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy első darabjait csakugyan óvatosságból vagy szemérmertességből bízta másokra. De hogyan lehet egyeztetni e félénkséget, mely jellemét megbélyegzi akaratlanul is, *Bergk* és többek felfogásával. Ugyan e parabasisban merész, *önérzetes* nyilatkozatát találjuk egy pár sorral alább. A költő geniusának jellemzésére aligha lehetne erősebb bizonyítékot találni az 1023—1046-nál:

(Álljon itt Arany János fordításában ez erőteljes nyilatkozata; *Arany*nál 985. és köv.)

Majd, bár neve nagy lón s tiszteletes, mint még soha egynek is itten,
Nem eléglé azt gögösen, úgy mond (t. i. a költő nevében a karvezető),
s felfuvalkodva eszében,

Sem a vívóhely körül ő nem járt fitogtatni magát, se ha ifjú
Hozzásietett, fenyegetve, nehogy kigúnyolja szerelmi kalandját,
Soha egynek is ő szót nem fogadott, oly illő vélekedésben,
Hogy nem szabad a Múzsát, kivel él, kerítővé alacsonyítani (= *προ-
αγορεύς ἀποφύνη*);

Mikor előbb kezdé tanítani kart, sem az apró emberek ellen
Támadt, hanem a legnagyobb körül forgott heraklesi dühvel
Bátran legelőbb viadalra magát híván a fogcsikoritót (= *καρχαρόδοντα* :
Kleont az Equitesben)

Kinek a szeme legretteneteseb kéjhölgyeszem lángjait ontá,
És száz csapnivaló hizelgő feje nyalta körösleg az orcát,
Hangja, miként a vészszel viselős örvény zaja, büze pedig mint
Rókáé, a t—ke mosdatlan czúpáé, s—ge tevéé,
Ily szörny láttára sem rémült el, sem ajándékot neki nem vitt,
Azt mondja, hanem ma is egyre csatáz érettetek és tavai ismét
Szörnyen megtámadta lidérczeit és forró lázait annak,
Kik megnyomták és fojtogták az apákat s a nagyapákat
Éjjeli ágyokban s közzületek a kevésbbé jártasok ellen
Vádiratot, esküt, idézetet és tanuvallomást összekoholtak,
Úgy hogy sok az ágyból is kiszökött, rettegve miként polemarchtól
Ily *részharítók* akadván s gonosz irtók hazaszertc,
Eladatok mégis tavaly őt (a Nubes bukására czéloz), mikor új eszmét
hinte közétek,

Melyeket ti, nem értve elég tisztán, meggyöngítetek az által.
Pedig esküszik ő száz- meg százszor, áldozván kehelyt Dionysznak,
Hogy ama vígjátéki darabnál senki se hallott soha jobbat.

E passus *durva*, *nyers* vonatkozásaitól eltekintve, Aristophanes geniusát a maga leplezetlen őszinteségében mutatja be: a demos százfejú szörnyetegét jelképezve *Kleon*ban, megtámadja nyíltan, egyenesen. Kérdem: mi értelme lesz vala e parabasis félre nem érthető, erős kifakadásának még *Kleon* életében, ki a 422-ik év folyamán esett el, holott a *Vespa*e 422-ik év *Lenaia* ünnepén, tehát január havában került színre, ha félenkség, ha gyávaság, ha alakoskodás vezet, pedig a *Vespa*e didaskaliájából kitetszik, hogy *Philonides* hozta színre (*ἐδιδάχθη ἐπὶ Ἀμενίου διὰ Φιλωνίδου εἰς Ἀγναια ἐν τῇ πρῇ ὀλομπιάδῃ*).

Nézetem az, hogy ha *kezdetben* mások neve alatt hozta is színre darabjait, később köztudomásra juthata, hogy róla van szó,

mint a *Vespae* e passusában, a kiről harmadik személyben szól a kar, az nem *Philonides*, hanem Aristophanes. Maga is rendre emelkedik komikai hivatása magaslatára. Igen jellemzők a *Pax* parabasisának 739. és köv. sorai, hol elődjeivel és vetélytársaival szemben önérzettel mutat azon magas színvonalra, hová a vígjátékot emelte:

πρῶτον μὲν γὰρ τοὺς ἀντιπάλους μόνος ἀνθρώπων κατέπαυσεν
 ἐς τὰ ῥάκια σκωπώντας ἀεὶ καὶ τοῖς φθειρσί πολεμοῦντας:
 τοὺς θ' Ἑρακλέας τοὺς μάττοντας καὶ τοὺς πεινῶντας ἐκείνους
 ἐξήλασ' αὐτιμώσας πρῶτος, καὶ τοὺς δούλους παρέλυσεν,
 τοὺς ψεύγοντας κἀξαπατώντας καὶ τυπτομένους ἐπιτηδές.*)

Ez *alantjáró*, pórias tárgyú vígjátékkal szemben, a trágár tréfák helyett (melyet oly jól jellemez a «βωμολοχεύματ' ἀγεννῆ» kifejezéssel):

ἐποίησα τέχνην μεγάλην ἡμῖν ἀπύργωσ' οἰκοδομήσας
 ἔπεσιν μεγάλους καὶ διανοίαις καὶ σκώμμασιν οὐκ ἀγοραίοις
 οὐκ ἰδιώτας ἀνθρωπίσκους κωμῶδων οὐδὲ γυναικας,
 ἀλλ' Ἑρακλέους ὀργὴν τιν' ἔχων τοῖς μεγίστοις ἐπεχειρεῖν.
 διαβὰς βουρσῶν (= börszalagon, Ar.) οὐμὰς δεινὰς κάπτεilas
 βορβοροθύμους (= habarékdühü).**)

És *ismétli* a passust, mint fentebb láttuk; aligha nem interpolációról van szó.

Tehát a *Kleon*féle börkereskedő, szatócsmultú, nagy szájú demagogok ellen, dühükkel daczolva, emelte fel magasratörő művészetének szép épületeit.

A *comoedia prisca* politikai, közéleti tárgyhöz kellett emelkednie, gyakorolta véleményét, szavazatát és pedig egy aristokrata

*) Mert ő maga törlé el versenytársai szokását,
 Rongy néppel gúnyolódni örökké s a tetvekkel hadakozni
 És a nagy evő Herakleseket s éhenkórászokat innen
 Ő verte ki csúfosan elsőbb is, valamint a szolgáló hadat.

(Arany.)

**) Fölemelte művészeti águnkat s falait tornyozta magassá,
 Nagyszerű nyelvvel, nemes eszmékkel s nem köznapi kofa-
 gúnynyal:
 Nem holmi magánemberkéket játszván ki, sem asszonyi népet,
 Hanem a legnagyobbat fogta elé mintegy heraklesi dühvel,
 Átgázolva erős börszalagon és habarékdühü fenyegetésen.

kör javára. A *valódi demokratiát* nem találta meg, az elfajúlt demokratiától megvetéssel fordúlt el; de ez elfajúlt demokratia ellen biztos fegyverül forgatá az élezet. A nevetségesség ö! : e nevetségesség eszköze volt az a szeszélyes, könnyed, pajzán, de olykor a legmeghatóbb lyra *fenséges* körében szárnyaló, majd a parodia útján a tragikusok és rhetorok kopott szólamait fonákra fordító nyelvezet, mely párját talán csak Shakespeare-ban találja meg. Egy *aristokrata* párt javára fordítá kimeríthetetlenül bő költői erét. Mintha e párt szolgálatait ajánlaná föl a *paphlagon* szolgálával (Kleonnal) szemben a Demosnak, a népnek Equ. 225. és köv. soraiban :

ἀλλ' εἰσὶν ἱππῆς ἄνδρες ἀγαθοὶ χίλιοι
 μισοῦντες αὐτόν, οἱ βοηθήσουσί σοι,
 καὶ τῶν πολιτῶν οἱ καλοὶ τε καὶ ἀγαθοὶ
 καὶ τῶν θεατῶν. ὅς τις ἐστὶ δέξιος
 καὶ γὰρ μετ' αὐτοῦ χῶ θεὸς ἐκλήψεται.*)

Hogy *Kleon* érezte : mily hatalmas ellenfele támadt Aristophanesben, bizonyítja az a kérlelhetetlen *üldözés*, melynek kitette. Nem kevesebb mint három ízben intézett ellene támadást, mi által kezdetben mások neve alatt lappangó költőt nyílt támadásra kényszeríté, mint ez az Equitesben történt, hol bevallja, hogy senki az álarczkészítők közül nem merészelt a *Kleon* képmására készíteni álarczot, de azért nem fél, hogy a belátó közönség rá ne ismerjen Kleonra. E passushoz fűződik az a monda, hogy nem akadván mesterember, ki a *Kleon* álarczát készítse, maga kente be arczát cinóberrel vagy borseprővel és maga játszott. *Bergk* ez adomát koholtnak tekinti; az Equitesből csak annyi olvasható, hogy az előadó színész arcza nem volt a *Kleon* arczához hasonló, de azért a közönség felismerte. És az *Equites Argum II.* e passusát: καθίησι τὸ τῶν Ἱππέων δῶμα δι' ἑαυτοῦ ἐπεὶ τῶν σκευοποιῶν οὐδεὶς ἐπλάσαστο τὸ τοῦ Κλέωνος πρόσωπον: teljesen félreértésen alapulónak tekinti, mert a καθίησι alatt a szerzőség értendő. *Bergk* e nézetének igazolására egy frappans passust hoz fel.

*)

Van itt lovas jó férfiú ezer,
 Kik őt gyűlölik, majd segítnek ők,
 Meg a polgárok színe és java,
 Meg ím e nézők közt is a művelt,
 Meg én velők s az isten is velünk.

A *Plutos* didaskaliájának e passusát: τελευταίαν δὲ διδάξας τὴν κωμῳδίαν ταύτην ἐπὶ τῷ ἰδίῳ ὀνόματι, τὸν υἱὸν αὐτοῦ συστήσαι: Ἀρα-ρότα τοῖς θεαταῖς βουλόμενος τὰ ὑπόλοιπα δύο δι' ἐκείνου καθεῖχε, Κώκαλον καὶ Αἰολοσίκονα. E passusból *Bergk* nem bír egyebet következtetni, mint hogy a *Kokalost* és *Aiolosikont* a költő már a fia, *Araros* neve alatt hozta színre. Én *Bergk* értelmezését egyoldalúnak tekintem. A *Khorodidaskalos* tisztét ruházta fiaira, mert a συστήσαι szóban benne rejlik, hogy ő is szerepel. A καθεῖχε-nek igen szűk értelmet adunk, ha a szerzőség jelzésére szorítjuk; mert mi értelme van oly daraboknál is e szót használni, melyeknél a *félelem* vagy *aggodalom* nem feszélyezte a költőt. (E tárgyban írtak: *Kock T.*: De Philonide et Callistrato: Goben 1855. Meyer: de Ar. fabularum commissionibus. Berlin. 1863.)

E *kritikai* megjegyzésekből *Aristophanes* életének bizonyos *pontjait* megállapíthatni. Élete Kr. e. 448-tól 380-ig terjed, mert a *Kokalos* és *Aiolosikon* cz. darabokat már fia hozta színre. Kallistratos és Philonides, a *khorodidaskalosok*: maguk is költők voltak, kik a polgári hatósággal, az archonnal szemben azon darabokra nézve a felelősséget elvállalták, melyekről a didaskaliák megjegyzik, hogy általuk kerültek színre. *Aristophanes* az *Equites*-ben személyes felelősséget vállalt; tényleg Kleon ellenségeként, nyílt megtámadójaként lép föl. Az *aristokrata* párt törekvéseihez szított. A καλοὶ καγαθοὶ alatt a *Theognis*-féle fölfogás szerinti arisztokratákat érti.

Kleon több ízben, jelesen három ízben támadta meg. A *Dac-talenses*, melyben a költő a városi és falusi nevelés közti különbséget rajzolta, a városban nőtt ifjú ügyessége a dialektikában, a szóharczra való készség már bánthatá a szó hatalmával félelmetesen növekvő Kleont, mint *Fabre d'Eglantine* bántá *Robespierre*-t. A következő darabban, a *Babylonii*-ban, a költő már azon pontján sebzí meg Kleont, mely e kapzsi ember legérzékenyebb oldala: a szövetségesek irányában gyakorolt zsarolások, visszaélések kérdésében, melyek a *Perikles* által tört nyomon az utánzás túlhajtásaira hajló Kleont tovább ragadta.

E darab ürügyet adott Kleonnak a támadásra, ugyanis a Διο-vόσια μεγάλη alkalmával, márczius hóban került e darab színre. mikor a szövetségesek követei is jelen voltak; ebben *Kleon* a hazárulás, az idegenhez szítás egy nemét találta és a költőt ez alapon

perelte be. A vádat úgyszólván expressis verbis, megtaláljuk az *Acharnenses* parabasisának 631. és köv. soraiban :

διαβαλλόμενος δ' ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἐν Ἀθηναίοις (korán ítélő ==)
ταχυβούλοις,
ὥς κωμῶδῃ τὴν πόλιν ὁμῶν καὶ τὸν δῆμον καθυβρίζει,
ἀποκρίνεσθαι δεῖται νυνὶ πρὸς Ἀθηναίους ὀψιβούλους.¹⁾

A *Vespae* 502. és köv. soraiban pedig a *Lenaia* ünnepén előadott darabra vonatkozva mondja, hogy most nem fog *Kleon* vádaskodni, hogy a várost rágalmazza az idegenek jelenlétében, mert az idegenek a *Lenaia* alkalmával nincsenek jelen.

Másik vádja volt a nyomósabb : a ξενίας γράφη. Az ő aiginai származását hozták összeköttetésbe vagy aigina klerosáról vagy atyjának aiginai tartózkodásáról. Sajátságos passust találunk *Aristophanes Achar.* első parabasisában. A költő *tréfásan* eldicsekedvén az ő emelkedő hírnevével, odáig megy, hogy állítja, miszerint híre még a *perzsa* királyhoz is elhatott és a király tudakozódott a lakedaimoniaktól, hogy melyik részen van a költő, mert az sok igaz és jó tanácsot ad a népnek. S azután így folytatja (653. és köv.):

διὰ ταῦθ' ὅμᾳς Λακεδαιμόνιοι τὴν εἰρήνην προκαλοῦνται
καὶ τὴν Αἴγιναν ἀπαιτοῦσιν· καὶ τῆς νήσου μὲν ἐκείνης
οὐ φροντίζουσ', ἀλλ' ἵνα τοῦτον τὸν ποιητὴν ἀφέλωνται
ἀλλ' ὅμεις τοι μή ποτ' ἀφῆθ'. ὥς κωμῶδῇσι τὰ δίκαια.
φησὶν δ' ὅμᾳς πολλὰ διδάξειν ἀγαθ', ὥστ' εὐδαίμονας εἶναι,
οὐ θωπεύων, οὐδ' ὑποθείνων μισθοῦς, οὐδ' ἐξαπατόλων,
οὐδὲ πανουργῶν, οὐδὲ κατάρδων, ἀλλὰ τὰ βέλτεστα διδάσκων.
πρὸς ταῦτα Κλεῶν καὶ παλαμάσθω
καὶ πᾶν ἐπ' ἐμοὶ τεκταινέσθω.²⁾

¹⁾ De mivel sok ilyen gáncsolja «korán-ítélő» népű Athenben,
Hogy csúffá teszi a közönséget, s a várost játsza ki nyilván,
Most erre felelnie kell a «későn-megbánó» népű Athennek.

(Arany.)

²⁾ Ez okon hívják békére fel a Lakedaemoniak titeket most
És kéri Aeginát vissza, habár e szigettel mit se' törődnek,
Hanem a költőt, mivel ottan bir, magukévá tenni szeretnék,
De ne adjátok! ne bizony soha, mert igazat mond ő ezután is
Vígjátékaiban s jóra tanít és boldogságra vezérel,
Nem hizeleg és díjjat sem ígér; nem szed rá czifra cselekkel

E *passussal* is támogatni vélték azt a véleményt, hogy Aristophanes aiginai; de e passusból ép az tűnik ki, hogy *Aiginában* birtoka volt csak és ezért félti *Aiginát* a lakedaimoniaktól. *Bergk* a ξενίας γραφή tréfás eldöntését az *Odysseából* vett idézettel (Od. I. 215—16) éppen nem tartja valótlannak színűnek. Hogy *Kleon* nem aratott sikert, bizonyítja durva, erőszakos fellépése, melylyel a mind merészebb támadóval szembeszállt.

A *Vespa*e 1284. és köv. soraiban a költő elég nyugodtan mutat rá, hogy bezzeg, mikor *Kleon* tetteleg bántalmazta, nevelték:

οἰκτὸς ἐγέλων μέγα κεκραγόντα θεώμενοι
οὐδὲν ἄρ' ἐμοῦ μέλον, ὅσον δὲ μόνον εἰδέναι,
σχωμμάτων εἴποτε θλιβόμενος ἐκβαλῶ.*)

És mire hozza föl ezt? Azon tévhitre, mintha *Kleonnal* kibékült volna. Még a *Vespa*e-ben sem szűnt meg Kleont gúnyolni, hiszen már csak a személyek nevei: *Bdelykleon* és *Philokleon* is éleztet tartalmaznak. De hogy óvatosabb lett, az bizonyos. Ép ezért teljesen elfogadható és az újabb életrajzírók is elfogadják *Bergk* által felállított három periodusát Aristophanes működésének. E korzakok a következők:

1. *Első korszak* a felszárnyalás kora a silány, köznapi élezetektől és tárgyaktól a nagyszabású kompozíciókig, melyekben allegorizálva volt Athen politikai élete; az elfajult, a kifelé zsarnok, befelé naponta féktelenebb köztársaságot fejlesztő *demost* támadja, a személy egy *ideális* személy: maga *Athen*, melynek hajdani fényét, *Marathont*, *Salamist*, *Plataea*-t ódai szárnyalás magaslatára emelkedve, magasztalja és állítja szembe a silány jelennel. Ki elolvassa a *Vespa*e 1076. és következő soraiban nyilvánuló hazafias lelkesedést, mintha csak (mutatis mutandis) az *Aiskhylos Persae*-ját olvasná:

ἦνίκα ἤλθ' ὁ βάρβαρος,
τῷ καπνῷ τύφων ἅπασαν τὴν πόλιν καὶ περπολῶν,

Ármányt se kohol s nem főz le, hanem mindig a jóra tanítgat
Mind erre Kleon most vetekedjék,
Ellenem untilg mesterkedjék. (Arany.)

*) A ki kívül állt, kaczagva hangos üvöltésemén,
Gondja ugyan nem vala rám semmi se, csak leste, ha
Mondok-e az ütleget alatt jóra való élezeteket. (Arany.)

ἐξελεῖν ἡμῶν μενοινῶν πρὸς βίαν τάνθρῆνια
 εὐθέως γὰρ ἐκδραμόντες ξὺν δόρει ξὺν ἀσπίδι
 ἐμαχόμεσθ' αὐτοῖσι, θυμὸν δέξινην πεπωκότες,
 στὰς ἀνὴρ παρ' ἀνδρ', ὅπ' ὀργῆς τὴν χελύνην ἐσθίων,
 ὅπῃ δὲ τῶν τοξευμάτων οὐκ ἦν ἰδεῖν τὸν οὐρανόν.*)

És a hősies darázs nép szúr, vág, csíp, mar: és győz. Megemlékszik a hajóútközetről: a salamisi diadalról.

E korszak terjed, *Jebb* szerint, ki csak *Bergk*-Meineke nyomán jár (Encycl. Brittanica II Aristophanes cím alatt), 420-ig, tehát a költő munkásságának első tíz évére. *Korlátlan szabadság* jellemzi a politikai szatirában. A ránk maradt teljes darabok közül e korszakba tartoznak: Ach. (425.), Equ. (424.), Nub. I (423 I. és II. ed.), Vespae (423.), Pax. (421.); ide sorolja *Bergk* a töredékek közül: *Dactalenses*-t, *Babylonii*-t és *Holcades*-t.

II. korszak. E korszakot helyesen jellemzi *Bergk* következő szavakkal: «Severitas autem illa atque austeritas, quae in prioribus comoediis eminet, temperata est hilaritate et facetiis lepidissimis»: mert akár a közügyek romlottságát, akár a béke áldásait, akár az asszonyok telhetetlen uralomvágyát, akár a művészet satnyulását, a fényűzés és kicsapongás vétkeit sújtja, az élességet, a szenvedélyt bizonyos vidám kedv váltja fel. Én e korszak jellemzésére egy bár modern kifejezést, de azért teljesen találót alkalmazok: ez a humor korszaka. Minden idealista, ki eszméi által elvakítva rajongóvá nem lesz, eljut az illúziók árán e korszakhoz. A *satirikus* hang szenvedélyessége, mindig egy neme az *idealismusnak*; az idealismus visszája. A nyers valóval találkozáskor: a csalódott szív egész elkeseredésével kel síkra ez ellen. Kifakadása az óda szárnyalására emlékeztet. De a kiknél az értelem tiszta látása el nem homályosul: meggyőződik, hogy nincs az a szent *hér*, szent *elkeseredés*, mely a «nagy idők nagy embereit» létrehívhatná kisszerű viszonyok közt; a *kisszerűség* grassálása bántja, de nem vesztí el a hangulat erejét: az értelem szempontjáról.

*)

. . . mikor a barbár bejött,

Fojtva füsttel-tűzzel, vassal fenyegetve városunk,
 S hogy kasunkat megrabolja és sajtokat elviszi.
 Ám gerelylyel és paizszsal kirohanva hirtelen,
 Harcolánk mi ellenökbe, zord haragtól ittasan.
 Férfi állván férfi mellett ajkharapva mérgiben,
 Hogy dárdáktól és nyilaktól nem látszott a fényes ég.

nézve — mint egy szellemes író mondja — az élet komédia. A képelem szeszélyes játéka kell csak hozzá, hogy *Aristophanes* han-
gulatát megértjük.

(Folyt. köv.)

HEGEDŰS ISTVÁN.

KÖLCSEY ÆSTHETIKAI DOLGOZATAI.

Kölcsy æsthetikai dolgozatainak korszakalkotó jelentőséget szokás tulajdonítani, még pedig joggal. Nem azért, mintha ő lett volna æsthetikai mozgalmainknak megteremtője, vagy mintha oly eszmékkel lépett volna fel, melyek az egész gondolkodást — ha csak nálunk is — új irányba terelték volna, hanem azért, mert a rendszeres kritikát, melyre nálunk már égető szükség volt, ő műveli először, az æsthetika legnehezebb kérdéseit nálunk ő tárgyalja először a nyugat-európai gondolkodás színvonalán, s ő az első, a ki ezekhez a kérdésekhez önálló gondolkodással is tud hozzájárulni.

Æsthetikai törekvések voltak nálunk Kölcsey előtt is, bár ezek nem mint egy önálló fejlődés eredménye, hanem csak mint a Nyugat-Európában elhangzott eszmék viszhangja jelentkeznek. Franciaországban már a XVII. században is sokat foglalkoznak Aristotelessel és a költők műveik előszavában rendszeren æsthetizálnak; Németországban Gottscheddel kezdődik a nagyobb mérvű theoriaírás, s azóta ott is majdnem minden költő, különösen ha tudományos képzettséggel is rendelkezik, æsthetikai kérdéseket is fejteget; Baumgarten a széptant már külön tudományná teszi, és azóta a németeknél sűrűn jelentek meg a rendszeres æsthetikák. Ez a mozgalom elhat hozzánk is: Sófalvi Sulzernek, Baumgarten tanítványának munkáiból (*Allgemeine Theorie der schönen Künste*) fordít, s a fordítás bevezetéséül a természet szépségeiről is ír (*A természet munkáiból vétetett erkölcsi elmélkedések* 1776.): Szerdahelyi György (*Æsthetika* 1778.) is Baumgarten követője, de foglalkozik Aristotelesen és Horatiuson kívül még Popevel, Hieronymussal s Boileauval, és tanulmányai alapján önálló munkát is akar írni (*Ars poetica generalis* 1783.), de önálló gondolatokat nem nyújt. Verseghy F. is Sulzerből fordít, egy valamennyire önálló értekezésén pedig (*Mi a poesis?*) Engel hatása érzik. Ezekhez hasonló kísérleteket még bőven találunk,* de mindezek hatás nélkül hangzanak el, mert nincs irodalmi élet, melylyel ezek az elvont fejtegetések kapcsolatban állanának. Szorosabb kapcsolatba lép az æsthetika az irodalommal a kriti-

*) L. Radnai: *Æsthetikai törekvések Magyarországon 1772—1817.* O. K.

kában. Ezt Kölcsey is szem előtt tartotta, és azért működésének fontosabb részét a műbírálatra fordította, s az elvontabb kérdések tárgyalásában is mindig az irodalmi állapotokra volt tekintettel. A kritika terén is voltak előzői: a *Magyar Hírmondóval* (1780.), ezeket a törekvéseket a folyóiratok kezdik átvenni és az elvont aesthetikai czikkek mellett könyvbírálatokat közölnek, — de Ráth Mátyás csaknem pusztán könyvárús-jegyzéket nyújt, Barczafalvi Szabó Dávid pedig Groszknak *Szondy* című drámáját bírálva csak nyelvi és prosodiai kifogásokat tesz. A *Kassai Múzeum* (1788.) előszavában Kazinczy részrehajlatlan kritikát ígér, de csak az ígéretnél marad, s kénytelen belátni, hogy ez czéljának elérésére, t. i. az ízlés nemesítésére még elrettentő eszköz. Péczeli *Mindenek Gyűjtemény-e* (1789.) nem tudja az ügyet előbbre vinni: széptani czikkeket nyújt, de ezek többnyire csak átdolgozások és kivonatok. Kármán *Uraniá*-ja (1794.) is hangoztatja a komoly, szigorú kritika szükségességét: czikkei, melyek általánosságban a költészetről szólnak, már keveset akarnak törődni a külalakkal, hanem az érzelmre és a nemzeti vonások kifejezésére akarják terelni a figyelmet, de a tulajdonképeni kritika ott is csak szerény óhaj marad. A *Magyar Merkur* (1795.) melléklete, a *Bibliotheka* az első kritikai szakközlöny de irányt vagy elvet még nem követ, silány alkotásokat magasztal, a *Leleskei notárius*-ról pedig a lehető legkedvezőtlenebb ítéletet mondja. Figyelemre méltó kritikái megjegyzéseket találni elszórtan Csokonainál is: a Himfy-dalok monotonitását ő említi először a *Lilla*-dalok előszavában, a *Dorottya* előszavában és jegyzeteiben pedig több költészettani kérdést érint: az »ázsiai költészet»-ről és a népdalról való felfogásában már Herder hatása is érezhető.

A mit már annyi folyóirat ígért, de megvalósítani nem tudott, azt megkísérli Döbrentei *Erdélyi Múzeum*-a (1814.): meg akarja bírálni az összes nevezetesebb magyar munkákat, körébe akarja vonni az összes nagyobb erőket, de *csendes tónus*-t kér a kritikusoktól, felveszi Kazinczy bírálatát: *Kisfaludy Sándor verseiről*,¹⁾ de erre 40 előfizetőt veszít, s Kölcsey bírálatát Csokonai verseiről már nem meri felvenni,²⁾ s így kénytelen megelégedni oly értekezésekkel, mint Kis János *A költés és képliteratura dicsérete* című czikke, mely közvetlenül senkit sem érint. Döbrentei munkatársa Buczy Emil általánosságban az összes íróknak mer nekirontani, de egyes írók munkáinak bonczolgatásától tartózkodik.³⁾ A kritika szükségességét Döbrentei tovább is hangoztatja, szép elméletet is ír róla,⁴⁾ de megvalósítani nem tudja.

¹⁾ *Erd. Múz.* 1814. I.

²⁾ L. Kölcsey lev. Kazinczyhoz 1818. jún. 15.

³⁾ *Erd. Múz.* 1817. VIII. f. *Az ízlésről.*

⁴⁾ U. o. IX. f. 155. l.

A régóta hirdetett eszme végre a *Tudományos Gyűjtemény* megjelenésével (1817.) valósul meg: ebben jelennek meg Kölcsy bírálatai a legnagyobb magyar költőkről: Kis Jánosról, Csokonairól és Berzsenyiről. Így azt, a mit már évtizedeken keresztül hangoztatnak, Kölcsy valósítja meg, szembeszáll minden akadályal, nem tekint mindazokra a kellemetlenségekre, melyektől előzői óvakodtak, sorba veszi a nagyobb költőket és rámutat hibáikra; nagyobb képzettséggel, magasabb színvonalról ítél róluk és ezzel bírálatainak rendkívüli erőt kölcsönöz. A kritika terén ebben van az ő korszakalkotó ereje.

Többi æsthetikai dolgozatai is sokkal magasabb színvonalon állanak, mint előzőinek kísérletei, s ezt annak kell tulajdonítanunk, hogy a rendkívüli tanulmány Kölcsyben önálló gondolkodással is egyesült, a mi előzőinél nem található. Lessing és Herder fellépésével az addigi æsthetikusok, kiket Kölcsy előzői követtek, elavultak, a németeknél a francia irodalom befolyása ellen kezdődik a küzdelem és egy nemzeti irodalom megteremtése lesz az ideál; Herder új irányba terelte az æsthetikai gondolkodást, s az irodalmat a nemzeti lélek megnyilatkozásának kezdi tekinteni; a *Sturm* és *Drang* a küzdelemben minden hagyomány ellen túlságba megy, de Goethe és Schiller fölülemelkednek ezeken a túzásokon. A mi irodalmi életünk is megérzi ezen mozgalmak hatását, bár nem nagy mértékben. Kölcsy, ki ifju korában inkább a francia írókkal foglalkozott, s Voltaire és Bayle hatása alatt a magyar munkák bírálásához látott,¹⁾ a német irodalomhoz pártolt; méltányolta különösen azt, hogy a német irodalom Lessing óta önállóságra törekszik: «A francia egyetemi szín és tón helyett jött személyes karaktereket kinyomó ezerféle vonás; azon külső fénynyel ragyogni szeretés, könnyen és fölülegesen elsikló elmésség helyett... komoly tekintetű mélység, az udvari nagyvilágban felvirult nemzeti literatúrával való kizárólagos foglalkozás helyett... az idegen literatúrára való kinézés és annálfogva bizonyos tudományos egyetemiségre való törekvés lettek kelendővé.»¹⁾ Ez vonzotta őt a német irodalomhoz, melyben oly jártasságot szerzett, hogy maga Kazinczy is csodálkozott rajta. Gottschedtől kezdve alig van kiemelkedő alak a német irodalomban, melylyel Kölcsy nem foglalkozott volna, s kiváló előszeretettel részesíttette azokat, a kik æsthetikai nézeteket is fejtegettek. Bodmerre, Breitingerre, Baumgartenre és Sulzerre már nem szeret hivatkozni, ezeknek nézeteit már elavultaknak tartotta;²⁾ Lessinget már nagyobb mesterei

¹⁾ L. lev. Szemeréhez 1833. márcz. 20. (LXIX.) önéletrajza.

²⁾ *Kritika. Kritikai lapok* 1833. II.

³⁾ L. lev. Szemeréhez 1815. okt. 24.

sorában emlegeti; ¹⁾ Herdert teljesen átértette, eszméit a magyar irodalomra alkalmazta, és némely gondolatát tovább fejtette a *Nemzeti hagyományok* című értekezésében; Schiller Aesthetikai dolgozatait sokra becsülte s gondolatainak hatását többször érezteteti; Kant munkáit is olvastatta és Krugot, ki Kant philosophiáját népszerűvé akarta tenni, szintén olvasmányai sorában említi; ²⁾ Jean Pault felhasználta a népszerűbb Bouterweck mellett a komikumról írt értekezésében; Engel néhány töredékét le is fordította. A kiemelkedőbb romantikusokat is ismerte és Schlegel Vilmos Ágostnak a tragikumra vonatkozó felfogása ellen a Körner *Zrinyi-jéről* írt bírálatban polemizál.

Daczára annak, hogy több rendszeres æsthetikát ismert, teljes rendszert nem igyekszik nyújtani; talán egyikhez sem csatlakozott teljesen, de tudta azt is, hogy alkalmi munkákkal jobban fejtheti ki az irodalmi életre azt a hatást, a melyet óhajtott. ³⁾ A teljes rendszert nem is kereste, még a poetikai szabályokkal sem tudott kibékülni: azt a sok hiú kísérletet, mely a románcz és ballada megkülönböztetésére történt, úgyszólván lenézi: *legyen szép a költemény*, az szerinte a fődolog, *hogy ballada-e vagy románcz, az mellékes.* ⁴⁾ Elszórtan találunk munkáiban nyilatkozatokat a szépről, az ízlésről, a költészetről, de ezek csak némi világot vetnek egész felfogására és egy teljes rendszer rekonstruálásához távolról sem elegendők. A *költészet célja és feladata* szerinte *nem a morál, hanem tisztán a gyönyörködtetés*, és ebben a tekintetben polemizál Sulzer felfogása ellen. ⁵⁾ A külsőséget, a formát, melyre Kazinczy mindig a legtöbb gondot fordította, mely nála a bírálatnak majdnem egyedüli tárgya, Kölcsey aláveti az érzésnek. A szépnek szoros meghatározásától szeretet tartózkodni, de egyes nyilatkozatai mutatják, hogy ennek felfogásában az ideális æsthetika híve: *A szép lehetőségig nagy, lehetőségig nemes tökéletben gondolt természet... de természetes és szép nem mindegy.* ⁶⁾ Ebben a felfogásban Schillert, ⁷⁾ Jean Pault ⁸⁾ és Bouterwecket ⁹⁾ követte, ezek pedig különbséget vontak a természetes szép és az ideális (művészeti) szép között, míg Baumgarten követőinél ez a két fogalom egybe esett. De szorosabb meghatározást Kölcsey nem

¹⁾ L. A komikumról.

²⁾ L. lev. Szemeréhez 1827. febr. 1.

³⁾ Jegyzetek a kritikáról és poesisról.

⁴⁾ L. lev. Szem. 1820. ápr. 20.

⁵⁾ ⁶⁾ Komikum.

⁷⁾ Über Bürgers Gedichte.

⁸⁾ Vorschule der Aesthetik I. 23. §.

⁹⁾ Aesthetik 1815. 66. l.

kisérel meg, sőt olyant nyújtani szerinte lehetetlen is.¹⁾ A szépnak osztályozását érinti ugyan, de a szavakkal ott is nagyon fukarkodik; megkülönböztet *ragyogó és egyszerű szépet*, a mi valószínűleg ugyanaz a megkülönböztetés akar lenni, a melyet Bouterweck is tett. A szépre nézve nem akar szabályokat adni, mert *az ízlés a különféle körülmények hatása alatt különbözőképpen fejlődik, s azért a szépre vonatkozólag csak azokat a törvényeket tekinti érvényeseknek, melyek a természetben gyökereznek.*²⁾ A költői genialitas fogalma a Gottsched elleni támadások óta mindinkább előtérbe lépett, míg végre az ifju romantikusoknál úgyszólván elfajult és a költői önkénynyel azonosított; ezen túlzás s a fogalomnak ily félremagyarázása ellen Kölcsy erősen küzd, mert a mi költőink is isteni geniejükre támaszkodva, visszautasítottak minden kritikát; Kölcsy meghatározási kísérlete: *a genie a természeti erőknek bizonyos felüleg alatt történt összefoglalása,*³⁾ legkevésbé sem szabatos, de annyit elárulnak munkái, hogy a *geniet természeti adománynak* tartja, *melyet studiummal nem lehet pótolni, mely — néha tévedések között is — többnyire öntudatlanul a tökéletesség eszméjére törekszik;* a genie alkotásait mérvadóknak tekinti a kritikára, de csak a valódi genie munkáit; *a kritikának nem lehet feladata a valódi geniének korlátokat szabni, azt fönröpüléséből lerántani és a szerencsétlen regulázák által megfojtani, de a fejletlen genie könnyen eltévedhet s a kritikának feladata ezt az ily tévedésektől megmenteni.* Klopstock (*Gelehrten-Republik*), Herder és a romantikusok szabad felfogását összeegyeztette Lessing működésével, s kellő jogaiba iktatta a geniet, a nélkül, hogy a romantikusok túlzásaiba esett volna.

Ezek a nyilatkozatok, melyeket Kölcsy kisebb széptani cikkeiben elszórtan találni, — mint már említettem, — korántsem elegendők egy rendszer reconstruálásához. De egy æsthetikai rendszerrel talán kevesebb szolgálatot tett volna irodalmunknak, pedig éppen irodalmunkba akart mélyebben nyulni. Főtörekvése Kölcsynek az volt, a miért Kazinczy is egész életén át fáradozott, tudniillik az ízlés nemesítése. De Kazinczy ezen cél megvalósulását csak a messze jövőben várta, oly irodalomra, mely az egész nemzetre kiterjed, melyet a kevésbé képzett és a legmíveltebb egyaránt élvezhet, s mely az egész nemzet szellemének nyilvánulása lenne, nem is gondolt, s ő csak az elkerülhetetlenül szükséges eszköznek, a finom, hajlékony költői nyelvnek megteremtésénél maradt; míg Kazinczy Kisfaludy Károly drámáit is csak nyelv és verselés szempontjából bírálta, addig Kölcsy ama

¹⁾ ²⁾ *Izlés. Töredék. Köles. össz. m. III. k.*

³⁾ *Jegyzetek a kritikáról és poesisről. Élet és Liter. 1829. IV. 16. 1.*

kor legjobb dramaturgiai értekezését írja, s míg Kazinczy csak a költői stílus megalkotásán fáradozik, addig Kölcsey egy nemzeti, és pedig szellemében nemzeti irodalomnak lesz szószólója. Az æsthetika legkényesebb kérdéseire is bátor kézzel nyul; a mit Kazinczy hangoztatott, tudniillik a munkák gondos javíthatóságát, arra Kölcsey is nagy súlyt fektet,¹⁾ ő maga is sokat simítgat munkáin, így Engel töredékeiből való fordítását négyszer is útdolgoztat.²⁾ De nála ez a dolognak csak egyik oldala: Csokonainál és Berzsenyinnél az érzés természetét is veszi tekintetbe, a sonettírás, az ossianismust mint idegenszerűséget, mint utánzást teljesen elítéli, a Körner *Zrínyi-jéről* szóló dramaturgiai értekezésében pedig a legmagasabb színvonalra is emelkedik. Ez a törekvés, mely az ízlés nemesítésére irányul, fűzi őt Szemeréhez, kinek *Élet és Irodalmi*-jában Kölcsey több értekezése megjelenik; Kölcsey finom, művelt ízlése, széleskörű képzettsége jóltevő hatással volt Szemerére és annak felfogására:³⁾ ők már nem foglalnak el oly merev álláspontot a verstechnikában, mint Kazinczy, ők már nem keresnek csupán csint, választékosságot, kisimult stylust, hanem mélyebb érzést, melegséget és költői erőt.

Az említett cél elérésére legalkalmasabb eszköznek Kölcsey a szigorú kritikát tekintette. A kritikát csak az elismert írókkal szemben akarta gyakorolni,⁴⁾ mert a közönség csak ezeket olvassa; ezeknek hibáira akart rámutatni, mert a követők inkább csak a nagy költők gyöngéit szokták átvenni; még mesterét, Kazinczyt sem hagyja érintetlenül, mikor gyöngé fordítást nyújtott. Elítéli a kritikában a pártszempontot,⁵⁾ melynek áldatlan hatását akkori irodalmunk nagyon érezte, kikel azon eljárás ellen, hogy *j* vagy *y*, neologia vagy orthologia szerint itélik meg a költőt vagy író. A jó ízlés terjedésének legnagyobb akadályát költőink elbizakodottságában látja, de sokat tulajdonít a rendszeres készültség és tanulmány hiányának is: öntudatos művészetet és széleskörű ismeretet kíván a genialis költőtől is. Ennek előmozdítására legalkalmasabb eszköznek ismét csak a szigorú kritikát tekinti. A kritikát mindenesetre túlbecsülte, mikor nagy productiv hatást tulajdonított neki, mikor egész irodalmi életünk fellendülését — egyéb tényezők említése nélkül — a műbírálattól várta. Irodalmi állapotainkat mindig a lehető legszigorúbb mértékkel itéli meg: *lyránk* — szerinte — *még szűkkörű, epikai költészetünk még távol áll a tökély*

¹⁾ L. *Kritika. Kritikai Lapok* 1833. II.

²⁾ L. lev. Szem. 1823. ápr. 6.

³⁾ L. Máté Lajos: *Szemere mint kritikus*. 1894. 17. l.

⁴⁾ L. lev. Szem. 1823. ápr. 20.

⁵⁾ *Előbeszéd könyv nélkül. Élet és Irodalmi*. 1826. II. 286.

pontjától, még költői nyelvünk is csak forrásban van. drámánk és szépprózáink pedig még egyáltalában nincs; s mindezek az állapotok a szigorú kritika meghonosításával megváltoznának nemcsak költői, hanem szépprózai irodalmunk is felvirágoznék!? De az ily túlbecsítés könnyen megbocsátható, hiszen rendes jelenség ott, a hol egy cél érdekében nehéz küzdelmet kell vívni, és egészen természetes ott, a hol az alig fellendült irodalmi élet már sekélyedésnek indul s a kritikának csak félve szabad megszólamlania. Kölcsy az elvek hirdetésével párhuzamosan gyakorlatilag is megtesz mindent, a mi csak erejéből telik: a *Tudományos Gyűjtemény* megindulásával közrebocsátja nevezetessé vált bírálatait; a kellemetlenségek miatt, melyeket ezekkel magára vont, egyidőre elhallgat, majd az *Élet és Literaturá*-ban ismét felszólal kritikákban és más æsthetikai értekezésekben. S mikor a körülmények a kritikának jobban kedveznek és Bajzának sikerül a *Kritikai Lapok*-at megindítani, akkor a szerkesztő mintegy elismerés fejében Kölcsyhez fordul, mint ahhoz, a ki leginkább hivatott a kritikáról írni. Kölcsy örömmel teljesíti Bajza kérését, de abban az értekezésben, melyet a *Kritikai Lapok*-ba¹⁾ írt, új gondolatot már nem találunk, ez úgyszólván csak visszatekintése a kritikusként saját és elvtársai működésére. A mit Döbrentei már évtizedekkel előbb az *Erdélyi Múzeum*-ban²⁾ s maga Kölcsy egyes bírálataiban és azon cikkekben, melyek a kritikáról, az ízlésről s irodalmi állapotainkról szólanak, hangoztatott, azt itt összefoglalva és ismételve találjuk, csakhogy már nem mint úgyszólván elérhetetlen óhajt sürgetve, hanem mint örömdetes, már megvalósuló ténytet üdvözölve az első kritikustól, ki működését már befejezte. Újból kifejti, hogy a kritika nem ócsárlás, hanem útmutatás, melyre a legnagyobb genie is rászorul, philosophiai studiuma a művészetnek, mely az ízlés nemesítésére irányul; különösen az ifjú irodalomban szükséges tényező, mert az írókat studiumra ösztönzi, a közönségnek világító fáklyául szolgál, az elfeledett és méltatlanul mellőzött írókat az őket megillető polczra helyezi és az irodalmi életet a tespedésből felrázza.

Kölcsy ezen cikkei (*Ízlés, Előbeszéd könyv nélkül, Jegyzetek a kritikáról és poesisról, Kritika*) érdekesen megvilágítják irodalmunk akkori állapotairól való felfogását, de az irodalomban nem gyakoroltak oly hatást, mint tulajdonképpeni bírálatai, melyek némelyike évekig tartó mozgalmat vont maga után. Mint oly eszmék ismétlése, melyeket Kölcsy előzői már évtizedeken át hangoztatnak, nem is emelkedtek oly nevezetességre, mint egyes æsthetikai kérdéseket tárgyaló érteke-

¹⁾ L. 1833. évf. II. A kritikáról.

²⁾ L. 1817. évf. IX. f. 155. l.

zései. Mi is Kölcsey ezen czikkeit csak e felfogásának vázolására használtuk fel, bírálatait pedig és azon értekezéseit, melyek egy-egy specialis æsthetikai kérdéssel foglalkoznak, egyenkint fogjuk tárgyalni. Amazok leginkább alkalmasak azon viszony feltüntetésére, melyben Kölcsey a nálunk akkor uralkodó irányokhoz áll, az utóbbiakban pedig alkalma volt széleskörű tanulmányait érvényesíteni, s azt a viszonyt, melyben «nagyobb mesterei»-hez áll, leginkább ezeknek fejtegetésében tüntethetjük fel.

I. Csokonai Vitéz Mihály verseiről.

Csokonai-irodalmunkban — ha a Csokonaira vonatkozó fejtegetések összességét így nevezhetjük — különböző ítéletek találhatók: rámutathatunk nem egy Csokonai-imádóra, utallhatunk higgadtabb bírálókra, kik fény- és árnyoldalait különböző mértékben kiemelték, de egy róla mondott lesújtó kritika ridegség tekintetében páratlanul áll és sok ideig gúnynak és objectiv támadásoknak volt kitéve. Kölcseynek Csokonai költeményeiről szóló bírálatja ez.

Kölcsey eme bírálatának megítélésénél főleg három körülményt kell tekintetbe vennünk, mert e három körülmény összehatása vezette őt arra a nem egy tekintetben méltánytalan ítéletre, melyet Csokonairól mondott. Első sorban is bizonyos ellenhatás vezette: a határtalan elismerés és égis magasztalás, melyben a közönség egy-egy kiemelkedőbb tehetséget részesített, az elvakultság annak hibái iránt, a folyóiratok bókölése, a kritikusok féltékenysége Kölcseyben visszatetszést keltett és a tehetségesebb költőknek éppen hibáira vonta figyelmét. A dicsőítés munkáját másoknak engedte át vagy csak kevés részt vett benne és inkább a hibákkal szeretett foglalkozni, a melyekre mások nem igen mertek volna rámutatni. Azután Kölcsey, mint Kazinczy híve, a neologióával párhuzamban egy finomabb ízlés érdekében küzdött és erről az állásponttól tekintett a fejletlen ízlésű Csokonaira is; ezen egyoldalúságra vitt álláspontnak tulajdoníthatjuk több tévedését és néhány mulasztását is. Még Schillernek Bürger költeményeiről mondott bírálatja is hatott Kölcseyre; ezzel a Csokonairól szóló bírálat néhány rokon sajátságot tüntet fel, s Schiller néhány gondolatát Kölcsey átvette, de a nélkül, hogy tisztán utánpótló maradt volna.

Az első munka, mely Csokonaival foglalkozik, az az életrajz, melyet Márton Ferencz, a bécsi egyetemen a magyar nyelv tanára írt; *) de ez csak néhány száraz adatra szorítkozik, egy nevezetesebb gondo-

*) *Csokonai elegyes munkái*. Bécs, 1816. Bevezetés, és Sárváry *Csokonai életrajzának töredék-vonalai*. 4. 1.

latot sem pendít meg. Sokkal nevezetesebb Domby Mártonnak életrajza:¹⁾ a költőnek testi-lelki barátja ebben az életrajzban a Csokonai-imádás legmagasabb fokára lép; szerinte a halhatatlan Csokonai valóban csodálatos, megfoghatatlan nagy szellem, már gyermekkorában is valóságos Pythagoras; képzeletének hatalma ritkítja párját, emlékező tehetsége bámulatra méltó; csak egy Herkulesseel hasonlítható össze, ki már a bölcsőben is kígyókat fojtott; tehetségeit emberi nyelv kellőképpen nem méltathatja; tanító korában oly világosan tanít, akár csak egy Juppiter (!); a sors üldözi, de a csapások nem tudják leverni, Antæusként újra felemelkedik és tovább küzd; nyelve mintául szolgálhat: sohasem követett el erőszakot a nyelven; költői munkái mély megfigyelésről és páratlan jellemző tehetségről tanuskodnak; az ideák teszik nagygyá, az érzés széppé alkotásait; erkölcsi érzése is kifogástalan; a természet pazarul halmozta el minden tehetséggel s irodalmunkra a legnagyobb csapás az, hogy az Árpádiász el nem készülhetett. S ez nem volt egy egyesnek vagy egy kis körnek felfogása, hanem a közhangulat tolmácsa.

Alighogy elhangzottak Domby izléstelen magasztalásai, megjelenik Kölcsény kritikája²⁾ aránylag kevés dicsérettel, de annál több és súlyosabb gáncscsal: e szerint Csokonai legtöbb munkájában nem is eredeti szellem, csak Bürger gyöngye utánzója; érzéseinek tónusa tanult, nem pedig veleszületett; a zabolátlan indulat, a popularitásra való hajlam, melyet Bürgertől kölcsönzött, elítélendő; Himfy dalai messze túlszárnyalják Lallát, Daykával pedig érzés és cultura terén össze sem hasonlítható, ódái is a Virágéi mellett messze elmaradnak; Csokonai nem forgott oly körökben, melyek ízlését nemesítették volna, ahhoz pedig, hogy a kedvezőtlen körülmények dacára is felemelkedjék, nem volt elég hatalmas szellem; komikai ereje nem tagadható, de a Dorottya még sem becses munka, mert csak halovány, durra mása Pope Elrablott hajjiürt-jének, a Béka-egérharcz pedig oly alantjáró, hogy az ember csak fejcsóválással olrashatja. Elismerés az egész bírálatban nagyon kevés van, a komikai tehetség kiemelése mellett Kölcsény elismeréssel szól Csokonai népdalairól. Ily szigorú kritikát mondott Kölcsény Csokonairól, kit mindig legnagyobb költőink sorában említett.³⁾

Kedvező fogadtatásra ez a bírálat nem is számíthatott; ezt érezte maga Kölcsény is, s bizonyos félelemmel lépett a közönség elé. S a kemény hang, mely az egész recension végig vonul, késleltette a bírálat meg-

¹⁾ Csokonai élete és néhány eddig ki nem adott munkái. 1817.

²⁾ Tudom. Gyűjtemény 1817. III. 107. l.

³⁾ L. Kritika és A komikumról.

jelenését is: Döbrentei, kinek Kölcsey már 1815-ben beküldte, nem merte felvenni az *Erdélyi Múzeum*-ba.¹⁾

A megjelenés után megindult a harc Kölcsey ellen, úgy a gúny fegyvereivel, mint a gorombaság dorongjaival; majd komolyabb irányt vesz a Csokonai-védelem, s ez a küzdelem napjainkig húzódik. Mindjárt a következő évben megjelent Németi Nagy János hirhedt röpirata,²⁾ mely Kölcsey *écsárlásait* meg akarja czáfolni; czáfolatának leghatalmasabb érvei néhány gorombaság és káromkodás. Eme Németi derekaságáról megemlékezik az a gúnylevél is, melyet Pálóczi Horváth Ádám a *Tudományos Gyűjtemény*-ben közzétett;³⁾ egy verses levél ez, melyet Csokonai az égből ír Kölcseynek, és ebben a bírálathoz majdnem minden kiemelkedőbb pontjára reflectál, néhol komoly méltatlankodással, máshol gúnyos fordulattal: az apró versírókkal egy sorba állítást és a hanglopás vádját önérzetesen visszautasítja, szegénységének emlegetése miatt pedig komolyan méltatlankodik: Homer is szegény volt, de azért sokkal előkelőbb helyet foglal el itt az égben, mint pöffeszkedő bírálója Scaliger; Kölcsey bírálata nem változtatta meg az ő helyét az égben: Homer most is szívesen társalog vele, Horatius most is összeméri a lantját az övével; itt csak az isteni szikrát veszik tekintetbe és nem törődnek azokkal a ferde erkölcsi felfogásokkal, melyek néha felhallatszanak; Horatius vele társalogva megemlékezik Németiről is, a kit derék gyerekek tart. A *Muzarion*-ban komoly irányt vesz a küzdelem Kölcsey ellen; itt Fáy András nyilatkozott:⁴⁾ helyteleníti azt a törekvést, hogy Kölcsey barátai javítani akartak Csokonai költeményein, mert ezzel csak elrontották azokat; a Bürgerrel való összehasonlítást erőszakosnak tartja és Csokonai nyers genialitásának védelmére találó epigrammát közöl:

Mit bámulsz Csokonai versére, nyerte ha pórnép
Bár lent szállt, soha sem volt Pegazusa herélt.

Még egy figyelemre méltó gondolatot koczkáztat a *Muzarion*,⁵⁾ t. i. azt, hogy Kölcsey bírálata csak Schiller recensiójának utánzata. De erre még lesz alkalmunk visszatérni.

Kazinczyn és barátain kívül csak Szalay László⁶⁾ tudta méltányolni Kölcsey eljárását, bár ő is hangoztatta, hogy a kritikus túlságba ment. Kazinczy, kivel Csokonai éveken keresztül levelezett, sohasem

¹⁾ L. Köls. lev. Döbr. 1815. márcz. 6. (Köls. levelezése VII.)

²⁾ *Csokonai Vitéz M. életéről*. Bécs, 1818.

³⁾ 1818. VIII. k.

⁴⁾ *Muzarion* 1829. IV. k. 60. l.

⁵⁾ I. XVII. p.

⁶⁾ *Muzarion* IV. 65—74.

tagadta annak nyers genialitását, de ízléstelenségeit, vaskos kitételeit azokban a levelekben, melyeket Csokonai halála után írt, s melyek sokat foglalkoznak Csokonaival, mindenkor elítéli. («Én a Csokonai verseit, a minden lapon elhullatott disznóságok miatt, kezembe is átalom venni.») Ezenkívül különösen azért itéli el Csokonait, mert nem fordított kellő gondot munkáira, mert gyöngébb kísérleteit is minden javítás és simítgatás nélkül kiadta, mert nem kereste a képzetebbek tetszését, hanem leereszkedett a *profanum vulgus*-hoz. Kölcsy pedig ebben a tekintetben Kazinczy híve; vele együtt hirdeti a finomabb ízlést, az önmaga iránti szigorú kritikát, a gondos simítgatást, s nemcsak az ízlésben, hanem a nyelvben is lelkes harczosa a neologianak, nem szűnik meg folyton hirdetni, hogy adjuk meg minden műfajnak a maga stílusát. Így csak kevés közösség volt közte és Csokonai között. Csokonai legnagyobb hibájának mondja azt, hogy inkább Földit követte, mint Kazinczyt és a köznépnél kereste az igazi magyarságot, hogy a popularitásra törekedett, és a pór nép nyelvén és annak ízlése szerint írt, s oly kitételeket használt, mint Kincsem, Gyöngyalak, Csócsi. Pedig Csokonainál nagyrészt éppen ezek a tulajdonságok — igaz, hogy költői erővel kapcsolatban — hatottak az újság ingerével, és ezek is képezték nagy népszerűségének egyik tényezőjét. Az, hogy a nép tetszését akárhányszor csak trivialitásokban kereste, hogy maga leereszkedett a nép színvonalára, a helyett, hogy a népet költői erejével magához emelte volna, még jogos kifogás lett volna Kölcsynél és Kazinczynál, — de a költészettel csupán egy képzettségénél fogva kiválóbb osztályhoz fordulni, ami Kazinczy követőinek lett volna feladata, az oly tendentia, mely ellen a felébredő ellenhatás jogosan küzdött, mert ez Kazinczynál és tanítványainál annak az elvnek, hogy a költő ne ereszkedjék le a pór nép mocskaiba, túlhajtása. Semmiben sem ment Kölcsy Csokonaival szemben annyira túlzásba, mint a nyelv választékosságának követelésében: ez az irány, melynek Kölcsy is híve, nem elégedett meg a köznapiságtól való tartózkodással, hanem a finomságot, az idealist, a szokatlant annyira kereste, hogy a nyelvet úgyszólván megfosztotta minden közvetlenségétől. Csokonainál gyakran találkozni alantjáró kifejezésekkel, köznapi fordulatokkal, de Kazinczy tanítványai nemcsak ezeket helytelenítették, hanem Csokonai néhány költeményét, melyeknek költői nyelve még most is bámulatra méltó, éppen a nyelv szempontjából átdolgozták s a maguk nyelvébe öltöztették. És maga Kölcsy is tett ily kísérletet Csokonai két dalával (*A rózsabimbóhoz* és *Szemrehányás* *); éppen nyelvük miatt dolgozta át ezeket, de ezzel csak megfosztotta

*) Lilla I. k. VIII. drb. és III. k. XXXI. drb.

őket eredeti üdességüktől, az átdolgozásban a két költemény teljesen elhalványult, a nyelv elvesztette minden közvetlenségét, energiáját és magyarosságát.¹⁾

A nyelvnek azt az oldalát sem hagyja figyelmen kívül, melyre az akkori kritikusok minden költőnek megbírálásánál rendszeren első sorban voltak tekintettel: azt, hogy mennyiben volt Csokonai nyelvújító. Csokonait sem az orthologusok, sem a neologusok pártja nem tekinthette teljes joggal a maga hívének. Az orthologusok a nyelvújítás elleni harczban szerettek Csokonaira hivatkozni, mint olyanra, a ki szerintük nem volt nyelvújító, s mégis nagy költő tudott lenni, — ebben pedig tévedtek: a nyelvújítók több joggal hivatkozhattak volna rá, de csak az általános elv érdekében, mert Csokonai csakis azt helyeselte és a hevesebb újítók túlzásaival szemben állást foglalt; de a neologusok nem hivatkoztak rá, nem büszkélkedtek vele, mert ő annak a finomabb ízlésnek sem volt híve, mely a neologióval kapcsolatban jelentkezett. De Kölcsey kiemelte azt, hogy Csokonai némileg nyelvújító volt. «Csokonai a régi szavaknak és szólásoknak éppen oly keresőjök és használójok volt, mint Révay, Kazinczy és Horvát Endre; mégis az ő munkáiban azok a magok régi színében jelennek meg, holott az említett írókban azok gyakran új szók gyanánt vétetnek.» Csokonainak a nyelv művelésére vonatkozólag helyes, egészséges nézetei voltak; ő egészen logikátlan ellenvetésnek tartja azt, hogy: *ez új szó!*... «Mintha bizony nekünk azzal az egynéhány scythia szóval be kellene érni, a mit kaczagányos apúink lóháton hoztak ki magukkal Európába. Csak tudni való dolog, hogy nekünk több ideáink vannak, mint a dentumogereknek; idea pedig szóval, szó pedig ideával jár; hogyne kellene hát szavaink számát szaporítani!»²⁾ De már az akkori állapotokat is, mikor a nyelvújítás és szóalkotás még nem is öltött oly nagy mérvet, elítélte; különösen a rossz fordításoknak tulajdonítja azt, hogy nyelvünk szellemét kezdjük tekintetbe nem venni, mert azok a fordítók «nem az idegen nyelvet a miénkre, hanem a miénket akarják annak az idegennek kaptafájára szorítani». Nála is találunk új szókat, de ezeken még a debreczeni orthologusok sem ütköztek meg, s Domby Mártonnak nézetét, hogy Csokonai a nyelv tekintetében mintául szolgálhat, elfogadhatjuk a nélkül, hogy Dux (Dóczi) Lajoshoz csatlakoznánk, ki Csokonait ebben a tekintetben csak Arany János mellé állítja.³⁾ Éppen abban, a mit Kölcsey hibáztató módon kiemelt: «Recensens nem akar philologiai villongásba bocsátkozni, de azt meg

¹⁾ *Élet és Literatura* 1829. IV. 244—246.

²⁾ Haraszti Gy.: *Csokonai*. 284. l.

³⁾ *Reform*. 1871. II. *Csokonai*.

kell mondania, hogy Csokonai a maga expressióinak ritkán tudta megadni az *újság ingerét*», mi Csokonai nyelvújítási működésének legfényesebb eredményét látjuk.

Ezen bírálat megítélésénél tekintetbe kell vennünk még azt a hatást is, melyet Schillernek Bürger munkáiról írt bírálata Kölcsyire gyakorolt. Ebből vette Kölcsy azt a gondolatot, hogy különösen a lyrikus költő munkáinak megítélésében az író individualitásából és életéből kell kiindulni. Schiller éppen ebből a gondolatból kiindulva a legkeményebb ítélettel sujtja Bürgert: Bürgernek egész élete és gondolkodása szerinte olyan volt, hogy magasabb szempontból értékes alkotásokat tőle nem is várhatni. De Kölcsy nemcsak az elvet vagy kiinduló pontot veszi át, hanem az ítéletet is, pedig azt maga sem tartotta minden tekintetben méltányosnak;*) párhuzamot von Csokonai és Bürger között, de a nélkül, hogy csak egy eltérő sajtáságot is emelne ki. Sze-

*) Kölcsy nem tartotta Schillernek Bügerről való minden nézetét jogosultnak, a *Komikum*-ban polemizál ellene: «Schillernek kétségkívül nincs igaza, midőn a nem idealizált természetet a poesis köréből kirekeszti s a költés tartományát az ideálon belül vonja meg. Magának az *általa oly kemény ítélet alá vett Bürgernek* példája mutatja, mennyi szép fény legyen a meg nem magasított természet pályáján is elöntve.» Igaz, hogy Kölcsy ezt az értekezést majdnem tíz esztendővel később írta, és ez elegendő idő arra, hogy az ember nézetei megváltozzanak, de én éppen levelei alapján, melyekben mindig csak a kérlelhetetlen szigorú kritika szükségességét hangoztatja, és azon körülmények tekintetbe vételével, melyek ezen bírálat megírására hatottak, hajlandó vagyok hinni, hogy Kölcsy ekkor is tudta, hogy Schiller kritikája túlszigorú, hogy ebben látta a «kérelhetetlen szigorú» kritika mintáját, s hogy ő szántszándékkal Csokonairól is hasonló akart írni. Kölcsynek ezen nyilatkozatából Kelemen Béla (*Kölcsy a komikumról*, *Phil. Közl.* 1894. 664. l.) teljesen jogosulatlan következtetéseket von; ő azt hiszi, hogy ez haladás Kölcsy felfogásában, s hogy Kölcsy ezzel elítélte a maga Csokonai-bírálatát is. Tekintetbe veendő az is, hogy ez nem is tulajdonképpen Kölcsy ítélete, hanem ezt a gondolatot Kölcsy sok egyébvel együtt átvette Bouterwecktől: «Als Schiller feierlich gegen Bürger schrieb, und als Bürger Himmel und Erde anrief seinen poetischen Naturalismus zu schützen, sprachen beide Dichter ohne einander bedeuten zu können, die Schwäche der menschlichen Natur aus.» És azután Kölcsy a Csokonairól szóló bírálatban sehol sem itéli el a *természetpoesist*, hanem azt, hogy Csokonai *akarva kereste össze komoediáiban a legalacsonyabb elméskedést s kifejezéseket, hogy leereszkedett a priapaeáknak alacsonyosságokra, hogy nevetőket találjon*. Ilyeneket Kölcsy később is csak hibáztatott volna a költészetben, s Bouterweckkel nem az ilyenek védelmére kelt. Így semmi sem jogosíthat bennünket az oly következtetésekre, mint a milyeneket Kelemen vont.

rinte Csokonai valamennyi költő között, kiket csak ismer, Bürgerhez hasonlít legjobban: rokon volt szellemük és az egy útra terelte őket; sok a közös vonás életükben is, alacsony sors és szegénység mellett gazdag ismeret, pajzán jókedv, hatalmas szerelmi convulsiók s határtalan hajlam a popularitásra; ezenkívül Csokonai öntudatosan is követte Bürgert. Azok a megjegyzések, melyeket Schiller Bürgerre tesz, érvényesek — szerinte — Csokonaira is, s különösen az a zabolátlan indulat, melyet Schiller az *Elegie*-ben és *Hohes Lied*-ben elítél, elítélendő Csokonai *Utolsó szerencsétlenség*-ében is.

Tényleg van több rokon vonás ezen két költő között, de a hasonlóság nem megy annyira, mint a mennyire azt Kölcsey gondolja, a behatott elemzés több különbségre vezet: már életük és az a viszony, melyből a két költő szerelmi dalai fakadnak, több vonásban különböző és ez költészetünkben is több eltérő sajátosságot vont maga után. Bürgernél valódi szerelmi convulsio van, szerelmi tévedése megindító a legnagyobb mértékben, mely mellett egy érzékeny szívnek egyszerű csalódása úgyszólván eltörpül; Bürger szenvedélye Molly iránt valóban legyőzhetetlen, a mit élete is igazolt: nem tudott volna lemondani, még ha akart volna sem; innen van érzelmének az az utolérhetetlen meleg hangja, innen a szenvedély legnagyobb ereje, innen a folytonos önvád költményeiben, melyet erkölcsi elsüllyedésének tudata maga után vont. Bürger viharos tépelődése és féktelen érzelve, mely egészen a beteg sentimentalismusig is emelkedik, keresi a küzdelmet a szív jogáért s nem óhajt megnyugvást. Így az a viszony, melyben Bürger Mollyhoz áll, — melyen Schiller mély erkölcsi érzése méltán megbotráncózott, mert ebből vezette le azt a kemény ítéletet — egészen más, mint Csokonai viszonya Lillához, s ez a különbség visszatükröződik költészetükben is: Csokonainál nincs valódi convulsio, hanem csak egy érző szívnek szerelmi csalódása; az ő szerelme is mély, de tisztább; ő csalódik szerelmében, kénytelen és tud is lemondani, szenvedélye és tépelődése engesztelést keres és érzelve többnyire egészséges marad s nála a szenvedély hangja sokkal csendesebb; nála a nemesebb szenvedély hangját halljuk, s na *tónusa tanult*, akkor ő ezt csak az élet és valóság iskolájában tanulta. Bürger és más német költők hatása daczára is Csokonai individuális érzelmének hangja az, mely a Lilla-dalokban kifejezésre jut, s ha át is vett sorokat és versszakokat,*) az átvett részletek mindig olyanok, melyek saját egyéni érzelmeinek is megfelelnek. Mennyivel természetesebb hangot talál nála a szerelem, mint Kölcseynél, Kazinczynál, az anakreontikus és almanach-lyrában, a hol az érzelem hangja valóban tanult; népköltészetünk közvetlensége nála lép először küzdelembe a

*) L. Baróti Lajos: *Német költők hatása Csokonaira. Figyelő*, XXI. 225.

kor halovány allegorismusával, és ez emeli őt a mult század végén a leghatalmasabb lyrikusok sorába.

A bírálatnak ezen bevezető része csakugyan nagyon emlékeztet Schiller recensiójára, de a *Muzarion*nak már említett vádját, melyhez hasonlót még a legújabb időben is hallani,*) tudniillik, hogy Kölcey bírálatja csak utánzata Schiller recensiójának, nagyon elhamarkodott ítélet. Hiszen Schiller éppen azt igyekszik kimutatni, hogy Bürger, a ki mindig csak népköltő akart lenni, teljesen félreértette a népköltészet fogalmát és fejletlen ízlésénél fogva nagyon távol állott attól, hogy igazi népköltészetet nyújthatott volna. Figyelemre méltó az a fejezet, melyben Schiller a népköltő feladatát fejtegeti: ne ereszkedjék le a költő a pór nép durva ízléséhez, hanem igyekezzék a népet a művészet erejével mintegy magához emelni. Kölcey ismerve ezt a követelményt, hasonlót vár a népköltőtől. Csokonai több alkotását éppen ebből a szempontból elítélte, de néhány «pórdaláról» a legnagyobb elismeréssel szól, és ezt Schiller Bürgerre vonatkozólag nem teszi. «Meg kell vallani, — mondja Kölcey — hogy éppen azon oldal, mely felől Csokonai oly nagyot buka, neki egyszersmind legtöbb fényt szerez. Sentimentál darabjainak legtöbbje mellett hidegen marad a szív, de midőn makacsul tréfál és a népnek tónusában lép elő, lehetetlen azon genialis szökdelést tőle megtagadni, mely a való vocationnak bélyegét hordozza. Az *Eroe Bacche*, a *csikóbőrös kulacshoz*, a *Szegény Zsuzsi*, a *Parsangi búcsú* és mindenekfelett az a hasonlíthatlan szépségű paraszt-dal, *Ama sűrű nyárfák alatt* stb., valóban poetai lélekkel írtak s ezek legtöbb originalitást is bizonyítanak; mert ámbár ezek közt is, kivált a *Paraszt-dal* mástól vétetett, de mégis mindeniket inkább övének lehet tartani, mint azon sok szerelmes dalokat, melyeknek originaljaikat Bürgerben és az Eschenburg-gyűjteményben minden feltalálhatja.» Ez a nyilatkozat Kölcey bírálatának fénypontja, és ennek megfelelőjét Schillernél nem találni; Kölcey felismerte Csokonainak ezt a tehetségét és ki is emelte, pedig pusztá utánzatban ily önálló ítéletet nélkülöznünk kellene. Azután Kölcey oly sajátos szempontból tekintett Csokonai munkáira, melyet nem kellett Schillertől kölcsönöznie: a Kazinczy-féle finomabb ízlés álláspontjáról tekintett a debreczeni ízlésű Csokonaira; de még ezenkívül Csokonait korának nevezetesebb költőivel is összehasonlítja. Ez a három mozzanat teszi a bírálat legjelentékenyebb részét, s így csak a kiinduló gondolat és néhány ítélet az, a mit Schiller hatáának kell tulajdonítanunk.

Így azok a körülmények, melyek Kölceyt ezen kritika megírá-

*) Kelemen Béla: *Kölcey a komikumról. Etyet. Philol. Közl.* 1894 661. 1.

súra készítették, megmagyarázzák a munka gyengéit, tévedéseit is: ez csak kísérlet akar lenni, mely a dilettans magasztalásokkal szembe-
száll, csak egy hang a finomabb ízlés érdekében, csak példa, mely a magyar kritika útját egyengeti és magasabb szempontból itel, mint az eddigi bírálatok. Korántsem tekinthetjük Csokonai teljes méltatásának, hiszen nem terjeszkedik ki Csokonai elbeszélő költészetére sem: főművét, a *Dorottyát*, mely Csokonai epikus tehetségének, jellemző erejének, kerekded cselekvény-alkotásának és egyszersmind önállóságának is legfényesebb bizonyítéka, melyben Csokonai költészetének legsajátoszerűbb vonásait kiemelkedni látjuk, éppen csak érinti, és drámai kísérleteiről szintén csak említés történik; megpendít, de elintézetlenül hagy sok érdekes kérdést, még talán a legfontosabbat, Csokonainak mestereihez, forrásaihoz való viszonyát is.

Csokonaival szemben már nem tehette Kölcsey azt, a mit Berzsenyivel tett, és érdekes, hogy Csokonainak az elégtételt Kölcsey híve, Kazinczy tanítványa és több tekintetben utódja, Toldy Ferencz adta meg, mikor Csokonairól szólva,¹⁾ Kölcsey bírálatára is bővebben kiterjeszkedett. Toldy kiemel Csokonaiiban több oly vonást, mely Kölcseynek nem tűnt fel: különösen figyelemre méltó az az észrevétele, hogy Bürger a popularitást öntudatosan keresi, Csokonainál pedig az a hajlam egészen természetes színben tűnik fel; különösen az utánzás vádjá alól akarja tisztázni Csokonait, és költői genialitását jobban akarja kiemelni, mint Kölcsey. «Ezzel az elégtétellel — így fejezi be a méltatást — tartozom a megsértett árnyékának, kiiifjabb éveimben elszédítve mestereim által, elégnék hívék tenni kötelességemnek, ha minden vizsgálat nélkül ismétlem,²⁾ a mit ők mondtak.» Az elégtételt megadta, de Csokonai viszonyát forrásaihoz még annyira sem állapította meg, mint Kölcsey. Újabb vizsgálók, mint Baróti és Haraszti, ezt is megkezdték, de a munka korántsem tekinthető befejezettnek, annyi azonban már most is kitűnik, hogy, ha rá is mutathatunk költőkre és költeményekre, melyeket Csokonai utánzott, sok egyénit, eredeti sajátos tehetséget, a genialitás csiráját mégsem tagadhatjuk el tőle. Ő durva, vagy talán jobban mondva, ki nem fejlett genie, és a költészet terén, különösen oly körülmények között, mint a milyenek a múlt század végén nálunk voltak, ez is öröndetes jelenség, öröndetesebb, mint egy egész sereg talán finomabb ízlésű, de csak az affectáltságig emelkedő költő, kik halvány allegóriákkal és gyöngye utánzatokkal, kölcsönzött érzelmek énekelésével folyó iratainkat ellepték. Csokonai védői érezték, hogy ezen költő nyerseségé-

¹⁾ *Csokonai munkái* bevezetése és *Magyar államférfiak és írók* II. 172. 1868.

²⁾ L. *Handbuch der ungarischen Poesie* (1826.) bevezetése, a hol Kölcsey bírálatának kiemelkedőbb pontjait szóról-szóra átveszi.

ben is oly erő lakozik, mely mindenestre elismerést igényel, de ezen meggyőződésnek egyikük sem tudott szabatos kifejezést adni és Csokonai legügyesebb védője mégis csak Kölcey lett, mikor a «Kömi-kum»-ban róla is megemlékezett s nyers erejéről is elismeréssel nyilatkozott: «Jól jegyezte meg Majláth gróf (Magyarische Gedichte 1825. bevezetésében), hogy a nyersség Csokonaiában nem fogyatkozás, mert erőt teszen fel, és az erő jelenségét mindig tisztelni kell.» De itt is hozzátette, hogy *a művészi izlés által megszelídített erő kétségkívül felette áll annak, mely többé-kevésbbé önmagával küzd.*

(Folyt. köv.)

SZEGEDY REZSŐ.

A MAGYAR VONATKOZÁSÚ NÉMET TÖRTÉNETI NÉPÉNEKEK 1551-IG.

(Folytatás.)

II.

A török elleni küzdelmeinkkel foglalkozó költemények 1551-ig és még inkább azután aránytalanul számosabbak, mint a német származású uralkodóink működésével összefüggő énekek.

A félhold győzelmes előrenyomulása nemcsak nálunk, hanem a külföldön is a legnagyobb megdöbbenést keltette; úgy látszott, mintha Attila és a pogány magyarok vésses kalandozásainak napjai következtek volna ismét Európára. A nép, sokkal inkább mint tétlen, vagy egyenetlenkedő, fejedelmei mindjárt az első rémhírek vétele után belátta az izlám diadalmas terjeszkedéséből származható veszedelmeknek nagyságát és komolyságát, melyek a kereszténységet, ha nem is megsemmisítéssel, de legalább műveltségének hosszú időre, tán századokra való visszavetésével fenyegették. A keresztes hadjáratoknak és nagy, legendaszerű hőseiknek híven megőrzött és mesésen ragyogó emléke kísértett mindenfelé Európa népeinél, kik szavokkal, imáikkal, énekeikkel és egyetértésséggel szálltak a szent eszme megtestesítése mellett síkra, és a kik mindig készek voltak, ha volt rá alkalom és ha volt hivatott vezetőjük, otthonuk békés csendjét a csaták zajával fölcserélni, nem ugyan a félelmetes emlékéü magyarok érdekében, kiket legalább a németek még mindig gyűöltek, hanem legféltettebb kincsök, keresztény hitők védelmében.

Ezt bizonyítja már az első magyar vonatkozású és török harcainkkal foglalkozó költemény¹⁾ is, melynek tárgya az 1396-iki nikápolyi ütközet. Az ének címe *Die Schlacht bei Schiltarn*, a mint a németek a középkorban Nikápolyt nevezték,²⁾ szerzője pedig egy *Peter*

¹⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, I. k. 155—160. l. — ²⁾ Lásd Schiltberger egykorú följegyzéseit.

von Rez nevű hegedős, a ki egy kis alsó-ausztriai falúból, Retzből származik :

Maria ir aller sel in freuden sez!
also redt uns Peter von Rez.

A költő maga személyesen vett részt a hadjáratban és így ő az első, kiről biztos tudomásunk van, hogy Magyarországon megfordult. De daczára annak, hogy a megénekelt eseménynek szemtanúja volt, költeménye mégis alig bír némi történelmi jelentőséggel. Az egykorú források száma olyan nagy, a költő pedig műveltségénél és a hadjáratban viselt szerepénél fogva olyan kevésbé volt képes az egész ütközet áttekintésére és a rejtettebb okok földerítésére, hogy leírásának csak azon sorai birnak adatszerű fontossággal, melyekben a megvert keresztény sereg egy részének menekülését beszéli el. Peter von Rez, úgy látszik, valamely előkelő lovagnak csatlósa volt, a ki az ütközet lefolyása alatt -- mint azt maga írja -- egy félreeső erdős hegyen fölállított táborban őrizte ura holmiját, míg a menekülő keresztények és üldöző törökök váratlanul föl nem verték nyugalmából :

Di man auf dem gerig liesz
und der hab hüten hiesz,
die lebten wol in freiem mut
und nicht in rechter hut,
das waren als nicht weis rät.
Es ward uns leider gar zu spät,
dasz man schrei «wol auf pald!
die veind sein chomen in den wald!»
Auf den perig hub sich der lauf,
ieder man der fur auf
ungewarnit ausz den zelten,
secht, das musz wir ser entgelten.

De ha énekünk nem is egészíti ki a többi forrásokat, mégis mint a legelső magyar és török vonatkozású költemény sok érdekes vonásban mutatja nekünk, mi volt a német közvéleménynek első előttünk ismeretes ítélete nemzetünkéről és a török harcok jelentőségéről.

A XIV. század második felében az ozmán hatalom Murád és Bajazid uralkodása alatt mindig jobban és jobban terjeszkedett. 1394-ben már Bulgáriát is elnyelték a török hódító hadjáratok hullámai, és Magyarország határvidéke komoly veszedelemben forgott. Zsigmond felszólította ugyan Bajazidot egy követtség által, hogy ne űzze tovább jogsérelmeit, a törökök szultánja azonban büszkén mutatott diadalmas fegyvereire mint az ő jogforrására, s a követeket egy időre börtönbe vettette. Így tehát Zsigmond kényszerítve érezte magát, hogy a törökkel

a küzdelmet fölvegye, és azért minden igyekezete arra irányult, hogy IX. Bonifác pápát, a francia királyt, Velenczét és a többi német fejedelmeket a pogány hatalom ellen intézendő nagy hadjárat eszméjének megnyerje. Sikerült is neki majdnem valamennyi keresztény uralkodót tervének hasznosságáról, sőt szükségességéről meggyőzni, és abban a 30,000 főnyi seregben, mely 1396 június közepén Budára érkezett, úgyszólván Európának minden nemzete képviselve volt. Itt mihamar hozzájuk csatlakoztak az idegenekhez a nem kisebb számú magyarok is, és az így egyesült nagy sereg kis pihenő után gyors mozdulatokban az Alsó-Duna vidékére sietett, hogy a törököt a saját földjén megtámadja. Költőnk, úgy látszik, szintén csak Budán csatlakozott a keresztény sereghez, mert éneke a Budáról való elindulással veszi kezdetét. Ő maga minden valószínűség szerint a teherhajókon volt elhelyezve, melyek a gyalog és lovashad kíséretében a Dunán lefelé vonultak.

Az első magyar város, melyről énekünk említést tesz, Neunhofen, a magyar Ujlak vagy Illok, melyet Liliencron¹⁾ egész érthetetlenül mint egy Nógrád nevű régi magyar várat a Duna jobb partján Nógrád megyében keres. Még több városról is emlékszik meg költőnk: ilyenek Slanchmund, Semelaw és Tolobenpurig, melyek alatt Szalán-Keményt, Zimonyt és Topolniczát érti. Midőn a sereg Topolniczát, a hol az ellenség földje kezdődik, elhagyta, akkor a hajók átvonultak a Vaskapun, melynek veszedelmeit költeményünk röviden leírja :

Do musz man sich wol pewaren ;
der durich das eisenein tor wil varen,
der hab sich auf di tenken hand²⁾
und lug auf des waszers rand,
end wer auf den rechten flosz nicht vert,
der hab leib und gut verhert.

A Vaskaputól Czureinba, vagyis Czerneczbe érkezett a sereg, innen pedig Pudeinba, másképp Widdinbe vagy Bodonba, a hol utjok az első nagyobb akadályba ütközött, melyet azonban rövid küzdelem után könnyen legyőztek :

Da sizt ein chaiser in der stat ;
der ergab sich also drat.³⁾

Liliencron tévesen állítja,⁴⁾ hogy a költeményben említett «császár» alatt egy török bég vagy más török parancsnok értendő, mert

¹⁾ R. von Liliencron : *Die hist. Volkslieder der Deutschen* I. k. 158. l.

²⁾ Balkéz felé tartson.

³⁾ Gyorsan.

⁴⁾ R. von Liliencron : *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. I. k. 158. l.

Bodon élén akkor tényleg Stratomirovics bolgár fejedelem állott, a ki rövid ellenállás után átadta várát a keresztényeknek. A második város, melyet rohammal kellett bevenni, Rahova vagy Orehovo volt, melyet a költő, ki előszeretettel németesíti az idegen hangzású helységneveket, egészen helyesen «Nussdorf»-nak nevez.

Végre elérték a keresztények utjok végállomását, Nikápolyt, a német Schiltarnt, a hol bő alkalmuk volt a pihenésre. Három teljes hétig vesztegelt a sereg a város falai alatt, a minek — mint költőnk helyesen megjegyzi — a féltékenykedésen és versengésen kívül a nagy urak hosszas és eredménytelen tanakodása volt az oka. Midőn azonban Bajazid hatalmas seregével rohamosan közeledett, hogy Nikápolyt az ostrom alól felszabadítsa, akkor végre Zsigmond sürgetésére a vezérek tanácsa elhatározta, hogy a keresztények még a szultán megérkezete előtt a törökökkel döntő ütközetbe bocsátkozzanak.

An einem montag geschach der streit,
dasz man auszreiten wold.

Történezeink, leginkább Schiltbergerre támaszkodva, általán szept. 28-dikát tartják a nikápolyi ütközet napjának. Midőn azonban költőnk azt állítja, hogy a csata hétfői napon vivatott, akkor nem szept. 28-ikára, hanem 25-ikére teszi az ütközet évforduló napját. Tudjuk, hogy Schiltberger csak sok évi rabszolgaság után írta meg a nikápolyi ütközetről szóló naplóját, a mi költőnk pedig kétségkívül mindjárt a csata után szerezte költeményét, mert különben alig lett volna értéke és értelme az ő újságoló énekének, és azonkívül is volt már alkalmunk látni, milyen híven jegyzi meg a nép az őt érdeklő események napját. De nemcsak a mi költeményünk, hanem Froissart följegyzése és a hagen. krónika függeléke is szeptember 25-ére helyezi az ütközet napját, és így szept. 28-ika, ha csak okmányok nem szólnak mellette, a miről tudomásom nincs, legalább is kétséges.

Mielőtt a költő a csata leírásába fogna, röviden hadi szemlét tart, és az ő magyarelles érzülete már abban is nyilvánul, hogy a sok vezér és lovag közt egyetlen magyar, szerb vagy oláh nevet nem találunk, pedig a sereg nagyobb részét ezek alkották.

A hadi szemle után az ütközet leírása következik, a mely az ő élenkségével, mozgalmasságával, lyrai fölkiáltásaival a különben gyöngye, ügyefogyott költemény fénypontja. A költő természetesen a németeknek és francziáknak fogja pártját szemben a magyarokkal, kiket gyávasággal és árulással vádol:

Di haiden di waren in do zu chlug,
mit iren pösen listen
umb zugen si di werden christen.

Ir waren vil mit valscher chunst
 und mit maniger Unger gunst,
 Die mit in riten an den streit
 do es cham an die rechten zeit,
 do man solt die swert ziechen,
 do wurden di pösen Unger fliehen
 und lieszen di piderleut in not,
 dasz si muszten leiden den tot.
 Doch pestandens und slugen gar vast hin wider
 manigen pösen haiden nider.
 Wär man in helfleisch pestanden pei,
 so wären si schanden worden vrei
 und hieten got gerufet an,
 das wär weisleich getan,
 so hieten seu behabt er und gut.
 Die Unger heten valschen mut,
 dasz si fluchen von den gesten,
 die sich in dem land nicht verwesten,
 des müszen si haben immer schand,
 ich main den chünig in Ungerland,
 dasz maniger gen Ungern floch,
 do er di andern fliehen sach
 und di haiden noch in ziechen,
 do muszt er mit den andern fliehen.

Költönk fölfogása természetesen egészen helytelen, és bár az idegen források legnagyobb része vele egy véleményen van, mégis a külföldi történetírók¹⁾ újabb időben hazai forrásainkra és okmányainkra támaszkodva teljes igazságot szolgáltatnak a magyaroknak. Nem a magyarok gyávasága és árulása vált az ütközet kimenetelére végzetessé, hanem az elbizakodott francziáknak vakmerő előrerohanása és a sereg zömétől való elválása. Oktalanság lett volna a különben bátran küzdő magyarok részéről, ha a hatalmas török seregtől mintegy elnyelt francziákat kiszabadítani és megmenteni akarták volna, kik azonfölül, hogy elhagyták a keresztény derék hadat, még lovaikról is leszálltak és így teljesen elzárták magoknak a visszavezető utat. Költönk ítéletének lehet ugyan valami alapja vagy legalább némi magyarázatja, mert ő a táborból tényleg úgy láthatta, hogy a magyarok hátrálása okozta a francziák vesztét és a csata szerencsétlen kimenetelét. Tinódi sokkal közelebb jár a történelmi igazsághoz, mikor *Zsigmond király és császárnak krónikájában* ²⁾ nem annyira a magyarok hasznos futását, mint inkább a francziák kevély hadakozását kárhoztatja:

¹⁾ Köhler J.: *Die Schlachten von Nikopoli und Warna*. Boroszló, 1882. 30. l.

²⁾ *Régi magyar költők tára*, szerk. Szilády Á. III. k.

Gonosz nem jó kövélyen hadakozni,
Ezek ¹⁾ nagy kövélyen kezdék mondani:
Ez világot ha kezdenék bejárni,
Nem kellene seholt embertől félni.

Jó lovak ²⁾ magyar táborba futának,
A magyarok láták, felkiáltának,
Az francz népeket hogy mind levágták
Viadal nélkül mindnyájan elfutának.

Nem kevésbé szép, de nem is kevésbé elfogult a megvert keresztények menekülésének leírása. A futásban költőnk szerint természetesen elsők a magyarok voltak, kik vad tolongásban rohantak a Duna vizén álló hajókhoz, a hol azonban csak kevesen találhattak menedéket, a legtöbben a hajókról vissza a hullámokba szorítottak:

Gar laut schriren di schaffer: ³⁾
«ir furt uns von gestad hiedann
und chainen Unger lat heran!
Si müszen uns die mär sagen,
wie di herren sein erslagen
und si davon chomen sind!»
Die Unger ranten also swind
zu dem waszer tief hin in,
an die schiffung stund ir sinn
und verdorben in laster schand.
Ross und leut und gut gewand
das sach man rinnen weit und verr.
Menich ungerechts er hete ⁴⁾
der nam zu ygleichen sein end,
wann man slug in ab ir hend,
si wären alt oder jung,
All die sich hiengen an die schiffung.

Költőnknek is el kellett hagynia a tábort, melyet a törökök elfoglaltak, kiraboltak és felgyújtottak, és hozzá kellett csatlakoznia azokhoz, kik a hajókon már nem kaphattak helyet.

Megindítóan beszéli el azt a sok nyomort és nélkülözést, melyet a keresztény vitézeknek visszavonulásuk közben — erről egyedül ő tudósít bennünket — szenvedniök kellett.

¹⁾ A francziák.

²⁾ A francziák lovai.

³⁾ A hajók parancsnokai.

⁴⁾ A romlott szöveg miatt nehezen érthető. Talán: «jól történt, hogy sok magyar (Unger recht[?]) a hullámokban lelte halálát».

Minthogy az ütközet a Duna jobb partján folyt, át kellett úszniok annak baloldalára, hogy Oláhországon keresztül Magyarországba és innen tovább vonulhassanak. Különösen az oláhok ellen van költőnk nagy keserőséggel eltelve, mert ezek a helyett, hogy a fáradt és sokat nélkülözött menekülőket barátságosan fogadták és az egész kereszténység érdekében kiállott szenvedéseikért vendégszeretően kárpótolták volna, a mint az jó keresztényekhez illet volna, embertelen támadásaikkal folytonosan nyugtalanították és bántalmazták őket és még elrongyolt ruhájoktól is megfosztották:

Di ir trew an uns habent zerbrochen,
 das sind di aus der Walachei.
 Herr, durich deiner hohen namen drei,
 du gib den christen volle chraft,
 zuhand so wirt man sighaft,
 dasz man den pösen ungelaub
 in iren landen prenn und raub!
 Herr, des über seu verheng!
 Da wir chamen in ir eng,
 sie namen uns all unser hab
 und zugen uns muter nachat ab,
 davon ich eu nu sagen wil.
 Es wät wind und regent vil,
 wir musten waten waszer grosz,
 maniger mensch dahin flosz.
 Si wurfen vor uns ab di steg,
 durich hochs gepirig die posen weg
 über stöech und über stain
 must wir laufen all gemain,
 grosze veld und leiten wild,
 ist das nicht ein unpild?

Hét napig tartott visszavonulásuk, mely alatt sóskával és kőkénnel kellett táplálkozniok, hogy az éhenhaláltól menekedjenek.

Még a nyomornak ezen megható leírásából sem hiányzanak a gúny és gyűlölet szavai a magyarok ellen, kiket mint valami vad csordát jellemez:

Di Unger mit den langen pärten
 die aszen das chraut ausz den gärten.

Végre a hetedik nap után elhagyták a barátságtalan Oláhországot és átlépték a vendégszeretőbb Magyarország határait, hol, úgy látszik, nagyobb oltalomban és szívesebb fogadtatásban részesültek. Latorváron, Pattolmezein (?) és a Vörös Torony szorosán át Brassóba érkeztek, ahonnan Kolozsvárra távoztak, melynek keresztény és még hozzá német

lakossága körében a sokat szenvedett költő jól érezhette magát. Lelkesülten kiáltja :

Chlausenburch got musz seu fristen!
man gab uns zeszen und alts gewand,
das pracht wir ausz Ungerland!

A két utolsó sornál költőnk bizonyára arra a viseltes ruhára mutatott, melyet Kolozsvárott az emberek jószívűségéből kapott, midőn költeményét valahol Ausztriában vagy Németországban az őt kíváncsian körülvevő népek elénekelté.

A költemény végén még egyszer az egész kereszténységhez fordult hegedősünk, és szép szavakkal szólítja föl minden lovagját, hogy boszulják meg elhullt véreiket a pogány törökön és ne feledjék el az oláhok gazságát, kik annyi szenvedésnek voltak okozói. Még azt a jó tanácsot és megérdemelt figyelmeztetést is adja az elbizakodott nyugotnak, hogy mindig résen legyen és ne becsülje kevésre a pogány hatalmát :

Es sei tag oder nacht,
so schölt ir sein pei ewer wer
und schäzet das haidnisch her!

A nikápolyi csata elvesztése mindenfelé az egész kereszténységben a legnagyobb rémületet okozta. Európa népei és uralkodói azt hitték, hogy harczra és dicsőségre vágyó lovagjaik könnyű szerrel fognak elbánni a barbár törökök esztelen csordáival, a nikápolyi vereség azonban az ellenkezőről győzte meg őket. A nyugot a legrosszabbra volt elkészülve, és már csak napok, vagy legföljebb évek kérdésének tartotta az amúgy is rothadt és tehetetlen keleti császárság bukását. Azért nem is keltett Konstantinápoly bevétele 1453-ban valami nagy megdöbbenést Európában, mely nem is jött váratlanul és nem is került neki annyi vérébe mint a szerencsétlen nikápolyi ütközet, hol a nyugoti keresztények ezrével hulltak el.

De még így is feltűnő, hogy csak egyetlenegy költemény¹⁾ maradt ránk, mely Bizáncz bukásával foglalkozik. És még ez az egyetlen ének sem sarjadzott a megrendült néplélek keserű hangulatából, mint az előbb tárgyalt költemény, hanem a renyhe, az idők súlyát föl nem fogó császári udvar sugalmából keletkezett, mint egy megrendelt alkalmi óda.²⁾ Daczára ennek az ének mégis nagyon elterjedt és igen népszerű volt, nem ugyan a saját életrevalóságából, hanem a nagy idők néma komolyságából, melyek holt szavait megillették.

¹⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. I. k. 460—466. l. Az ének címe: *Türkenschrei*.

²⁾ U. o. 461..

A költemény, melynek szerzője Mandelreissnek nevezi magát, először elsiratja Konstantinápolyt és az ezredéves keleti császárságot, azután sorba veszi Európa fejedelmeit és híres lovagjait, dicséretekkel és magasztalásokkal halmozza el őket és alázatosan felszólítja, hogy egyesüljenek végre egy nagy, a törökök ellen indítandó hadjárat eszméjében és szorítsák vissza a hitetlen pogányokat Európa keresztény országaiból.

Bennünket csak egy versszak érdekel, mert ez, úgy látszik, az egyetlen az egész német népköltészetben, mely nagy hősről, Hunyadi Jánosról megemlékezik. Utoljára említi, de bizonyára nem azért, mert legkevesebbre becsülte, hanem hogy az elősorolt uralkodóknak, hadvezéreknek és államférfiaknak követendő például állítsa oda őt, ki nemcsak szóval és jó szándékkal, hanem fegyverrel és élte kockáztatásával küzdött számtalanszor a félhold ellen:

Hudianisch gar mächtiglich,
zu streiten ist im niemannt geleich,
wider die Türken unverzagt
gar grosze ere er bejagt,
sein lob das wil ich preisen.

Körülbelül ugyanazt tartalmazza a következő, az 1458-iki év legvégéről való ének,¹⁾ melynek költője a híres népköltő *Hans Rosenplüt*. Nem egyéb ez is, mint kérő, követelő és sürgető felszólítás az egyenetlenkedő uralkodókhoz, hogy végre valahára tegyék félre közömbösségeket és szorítsák vissza és üzzék ki Európából a folytonosan terjeszkedő törököt. Magyar vonatkozásokkal ennek az érthetlenségig allegorizáló költeménynek csak két versszakában találkozunk. Az elsőben korholja Mátyást és a magyarokat (*Plattengeier*), Podjeprádot és a cseheket (*Kanzelschreier*), kik a helyett, hogy a pogányok ellen fordítanak fegyverök élet, III. Frigyessel (*Adler*), a németek császárával állanak folytonos háborúságban; a másodikban pedig felhívja a nyugoti fejedelmeket, hogy vigyázzanak és résen legyenek, mert Magyarország csak védőbástyája Európának, mely, ha ledől, egész Európa nyitva áll az ozmán hatalomnak:

Nu hört was die Türken hat aufgeweckt,
dasz sie vil jünger haben auszugeheckt:²⁾
die groszen plattengeier,
her adeler, die spotten eur
und auch die canzelschreier . . .³⁾

¹⁾ R. v. Lilienoron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. I. k. 503—511. l. Címe: *Von den Türken*.

²⁾ Kiköltötték.

³⁾ A törökök harcai kedvének, a költő szerint, a magyarok és csehek egyenetlenkedése III. Frigyessel volt oka.

... Wann sie ¹⁾ dieselben vogel blosz beraufen,
 die plattengeier und die ungetauften, ²⁾
 wurden sie euch dann ropfen;
 das bier empfiehlt kein bitter nicht,
 bisz es begreift den hopfen. ³⁾

Hiába volt azonban a nép aggódó sürgetése, hiába II. Pius pápa fáradhatatlan tevékenysége, ki 1459-re Mantuába fejedelmi kongresszust hívott össze, Európa uralkodói Mátyás királyon kívül a török veszedelem elhárítására vagy leküzdésére vajmi keveset tettek.

Ezután megint sokáig nem találkozunk az ozmán hatalom ellen folytatott küzdelmeinkre vonatkozó énekekkel. A megdőbbent Európa lassankint felocsúdott első izgalmaiból, saját dolga után látott és magára hagyta Magyarországot a félhold folyton növekedő hatalmával szemben. Csak 1521 és 1522-ből van ismét két költeményünk, melyek a törökökkel foglalkoznak, ránk nézve azonban csak az egyik bir nagyobb érdekel.

Az első, 1521-ből származó költemény⁴⁾ címe: *«Ain schön lied new gemacht von dem Türken; auss der prophecei, darvon man lang gesagt hat»*, szerzője pedig bizonyos «Jörg Dappach» nevű fahrender, kinek még több énekét, köztük két magyar vonatkozásút, is birjuk. A költemény, úgy látszik, szintén nagyon népszerű volt és Hans Wispecknek már említett dallamára énekeltetett. Tartalma leginkább annak a jóslatnak elbeszéléséből áll, mely a németek közt igen el lehetett terjedve, és a mely szerint a török egész Kölnig fog előre hatolni, ott azonban meg fogja őt semmisíteni V. Károly császár, el fogja foglalni Törökországot és az egész világot a kereszt imádására fogja kényszeríteni. Magyar vonatkozás nincs benne, és ép ezért valószínű, hogy még Belgrád eleste előtt jött létre, mert ezt a fontos eseményt a költő alig hallgatta volna el énekében.

A második, 1522-ből való költemény⁵⁾ már Nándorfehérvár bevételének hatása alatt készült. A józan és a magyaroknak végre igazságot szolgáltató költő elbeszéli, mint azt már az ének hosszadalmas címe is jelzi: *«Ain ermanung wider die Türken und wie si die Christen durch-echtent im land Ungern. Im jar MDXXII.»*, hazánknak azt a sok szenvedését, melyet a törökök terjeszkedése okozott. Óva inti a keresztény

¹⁾ A törökök.

²⁾ A husszita eretnekek.

³⁾ Ha a magyarok és csehek leigáztattak, akkor a birodalom (a komló mint a sör legjobb alkotórésze) kerül sorra. Lásd Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. I. k. 507. l. jegyzet.

⁴⁾ R. v. Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. III. k. 359—360. l.

⁵⁾ U. o. 413—414. l.

hatalmakat, hogy ha a sok küzdelemben elfáradt és megtört Magyarország, a nyugotnak védőfala és elővára elesik, akkor nyitva áll a pogány-nak az út Ausztriába, Bajorországba egész a Rajnáig.

Jólesik a következő, a magyarok iránt is elismerő sorokat olvasnunk, melyek költőjük okos belátásával és elfogulatlan ítéletével páratlanul állanak 1551-ig a német történelmi népköltészetben :

Hört, hört durch got, da ist kain feir :
der ganzen christenhait gemeir
und vorpaw, genant Ungerland,
 allen Christen vorlengest bekant,
 das lange jar gar beschwerlich
 und gegen dem Türken manlich
 sich enthalten und im gewörl
 dasz er sich von uns nicht genört,
 den raub hat es selb gelitten,
 oft nahet in des lands mitten,
 das ist nun worden müd und schwach . .
 . . . Der wietend Türk hat grosze macht
 neulich ins Ungerland gebracht,
 kriegischen Weiszenburg¹⁾ erlangt,
 darumb er nun in hoffart prangt.
 So er den schlüssel zu dem land
 und vil mer fosten in sein hand
 gebracht, kain rast hat er nicht mer; . . .
 . . . Das Ungerland ist vast erschafft;
 wa²⁾ das durch hilf nit wurd bekreft,
 in sein gwalt wurd er des bringen,
 darnach bald mit dem reich ringen.
 Ausz Hungern ist er bald und schnell
 in Osterreich bei tages hell;
 Bairen ist im gleich zu der hand,
 von dann er kumbt in andre land;
 dem Rein mag er bald kommen zu,
 damit hab wir kain zeit, kain ru.

Enekünk megemlékezik Kapisztrán Jánosról is, kinek idejében -- mondja költőnk -- egészen másképen védelmezték meg a keresztények Belgrádot, mint mostanában, mikor mindenki csak a maga hasznát nézi és csak a saját érdekeinek kel védelmére :

Zu bruder Capistranus zeit
 wurden die frommen christen leut
 zu rettung Weiszenburg bewegt
 und vil Türken darvor erlegt.

¹⁾ Nándorfehérvár.

²⁾ Ha.

Warumb das iez nicht beschehen,
 musz ich euch lauter verjéhen :
 unser unfleisz und eigener nutz,
 gegen dem nechsten stolzer trutz,
 hasz, neid und arglistig sinnen,
 die machen Türken gewinnen.

Az ének végén esdőleg fordul az ismeretlen költő az egész kereszténységhez, hogy keljen fel és ne nyugodjék addig, míg legnagyobb ellenségét meg nem támadta és meg nem semmisítette :

O christen mensch, schau auf und sich,
 lauf bald und hab die weil kain rast,
 bisz die feind werden angetast!
 Darzu helf uns die muter werd,
 die unser trost ist hie auf erd!

A mit költőnk és bizonyára egész Európa előre tudott, de a minek elhárítására és távoltartására épen semmit sem tett, az nemsokára, 1529-ben, be is következett. Belgrádnak, Magyarország kulcsának bevételével már csak egy lépésébe és egy ütközetébe került a töröknek, hogy egész Magyarország ura legyen. Európa nem mozdult, és mikor aztán a mohácsi mezőn a magyarok ezrei elhulltak, akkor ismét az egész keresztény világ visszhangzott, nem ugyan a szánalomtól, mert ennek csak ritkán adja jelét, hanem a rémülettől és kétségbeeséstől, mivel rettegett, hogy Magyarország elvéرزése után Ausztria és Németország kerül a legyőzhetetlen ozmán hatalom kardéle elé.

Öt költeményünk van, melyek a mohácsi ütközetrel és II. Lajos és ifjú hitvesének gyászos sorsával foglalkoznak, mert minél jobban távozzunk a szerencsétlen ütközet napjától, aug. 29-től, annál inkább elfelejti a gondtalan nép a mohácsi vereség európai fontosságát és a magyarokat művelődésükben századokra visszavető szomorú következményeit, és gyöngéd érzelemmel és szerető szánalommal csak az ifjú királyi pár feldőlt boldogságát dalolja.

Az első költemény *) szerzője «*Mert Sporer*»-nek nevezi magát, czime pedig, mely az ének dallamát is jelzi, a következő: «*Ein new lied von der schlacht, die der ungerisch künig und der Türk mit einander gethan haben. — Im Speten ton.*»

Az első versszakban megadja a költő a vereségről való első hírvételnek dátumát:

Wer hören wil zu diser stund,
 der geb auch rue hie seinem mund,

*) R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. III. köt. 550—562. l.

ein new geschicht thu ich euch kund,
 von dem Türken, da wil ich euch hie singen.
 Jesus Christus der won uns bei
 und auch die seinen namen drei,
 machet damit kein danterei,
 dasz hiefüran uns auch nit misselinge,
 wie dann geschehen ist ganz offenbare,
 tausent fünfhundert, mer meld ich fürware,
 und im sechsundzweinzigsten auch so klare
 des herbstmondes am fünften tag
 nach Marie geburt, ich sag,
 hört man in Ungern grosze klag;
 wils got den maisten tail solt ir erfahren.

A költő evvel természetesen nem azt akarja mondani, hogy a mohácsi csata szept. 13-án vívott, vagy hogy ennek híré Magyarországon csak akkor vették volna,*) hanem bizonyára azt akarja vele jelezni, hogy ő a magyarok vereségéről csak szept. 13-án értesült és akkor költötte egyszersmind énekét is, mert hogy sokkal később nem szerezhette, már az is mutatja, hogy Budának szept. 11-én történt bevételéről még semmit sem tud.

Költeményünk ezen bevezetés után leírja azt a pusztítást és rombolást, melyet a Buda felé tartó pogányok véghez vittek. Minthogy azonban II. Lajos király Mohácsnál eléjük került, nem folytathatták tovább útjokat, hanem meg kellett állniok. A király, ki hiába kérte a főurakat, hogy csapataikkal segítségére siessenek, nem akart hosszasan várakozni, hanem megérkezte után a negyedik napon döntő ütközetbe bocsátkozott, melyben vezérei tanácsa ellenére maga is részt vett:

Baid haufen schuszen grausamlich,
 dasz sich beweget das erdrich,
 kein schusz dem andern mocht entweich,
 niemand mocht hören da sein aigen munde.
 Vil büchszen lieszen lauten knall,
 manich meil es weit da erhall,
 solich schieszen was nit on zal
 und weret wol bei anderthalben stunden,
 dasz man nit ruet kein augenblick;
 vor rauch mocht man sehen kein stick,
 die kugel gab manchem ein zwick,
 dasz er hiefüran hat sein tail gefunden.

A törökök zárt tömegekben vonultak előre és nagy erővel szorították vissza a szétszórta magyarokat. Hasztalan kérte, intette *«graj»*

*) A vereség híre aug. 30-án éjjel érkezett Budára. Lásd Szalay L.: *Magyarország története*. IV. k. 4. l.

Christof auss Krabaten», vagyis Frangepán Kristóf, a ki pedig nem is vett részt a csatában, a futó magyarokat, az ütközet, mely nemcsak az ország legjobbjainak, hanem az ifjú királynak is életébe került, el volt vesztve :

Der Unger hielt kein ordnung gar,
des ward der türkisch hauf gewar.
er zug daher mit groszer schar,
erst fieng sich an ein hawen und ein stechen.
Der ungerisch hauf wendt sich all,
der küng sprengt über ein graben ball,
sein gaul der kam mit im zu fall,
sein junges herz must im kyresz zerbrechen.
Von dem volk ward er also da ertreten,
mit im erschlagen all sein beste rethe;
noch mer herren, eins tails sein sie genente:
bischof von Fünfkirchen der ein
und bischof von Rab ich da mein,
graf Christof¹⁾ kam in todes pein,
Bischof von Erlitz²⁾ der ist kaum ertrente.

A költő, a ki nem igen rokonszenvezett nemzetünkkel, a magyarok rendetlenségének és ügyetlenségének tulajdonítja tehát az ütközet elvesztését, és a helyett, hogy az ének végén annyi szenvedés és szerencsétlenség láttára részvétének adna kifejezést, Magyarországnak a király után első emberét, az esztergomi hercegprimást, Szalkai Lászlót, a ki pedig a csatában hősi halált halt, vádolja gyáva futással és szégyenletes hűtlenséggel :

Noch eins merket: der bischof da von Grane
nam vil guts vor der schlacht, hub sich darvone,
der ward trewlos und bleibts bisz an sein ende.
(Folyt. köv.)

BLEYER JAKAB.

ÓKORI LEXIKON.

Tamerlan hangyája végre mégis csak felvergődik. A mi tisztelt elnökünknek, P. Thewrewk Emilnek egyik elnöki beszédébe szőtt gyönyörű keleti adoma jutott eszembe, midőn az alább egész terjedelmében közölt köriratot vettem, melyet dr. Pecz Vilmos intéz munkatársaihoz. Tamer-

¹⁾ Frangepán Kristóf csakúgy mint Szapolyai János nem érkezett kellő időben Mohácsra.

²⁾ Egri püspök.

lan hiába piszkálta le a sátra oldalán fölmászkaló hangyát, hiába hiúsította meg a hangya fáradságát nyolczvanszor: a hangya mindig újra útra kelt. Tamerlan okult a megható példán s azt mondta magában: «kövessük és mink is győzni fogunk».

A Budapesti Philologiai Társaság kebelében kitűzött nagyobb szabású feladatok sorában egy az összes ókori philologia tárgyi részét felölelő vállalat hasonló nehézségekbe ütközött, mint az a kis hangya. Fölveté az eszmét tele buzgalommal és odaadó lelkesedéssel Bartal Antal már 1875-ben. Ma már 27 esztendeje és csak ma mondhatjuk, hogy a komoly kezdeményezés után a valóítás felé az első hatalmas lépést megtettük. A vállalat tényleg anyagilag biztosítottnak tekinthető és ma már a magyar tudományosság becsületkérdésévé vált, miután a közoktatási kormány és a M. Tud. Akadémia auspiciuma alatt a szakférfiak a kormány által kiváló tapintattal kiválasztott, a vállalat vezetésére minden tekintetben rátermett szakember vezetése alatt egyesültek. Tanulságos története van a classica-philologia encyclopædiájának. Engedjék meg tisztelt collegáim, hogy egy pár szóval előadjam. Mert aliquando meminisse juvabit.

Tehát Bartal Antal hozta indítványba a Philologiai Társaságban, midőn értesült arról, hogy Ráth Mór 1875. jan. 9-én hajlandónak nyilatkozott egy a Philologiai Társaság ægise alatt megjelenő encyclopædia kiadására. A társaság a bizottságot azonnal szervezte is. Tagjai voltak: Bartal Antal, az ügy buzgó megindítója, dr. Bászel Aurél, Petrovics Ferencz, Garami Richard és P. Thewrewk Emil. E bizottság megkészíté az encyclopædia tervezetét. A terjedelemre nézve igen helyesen a Lübker-féle Reallexiconét vette alapul, de a tartalomra nézve azt a szép nagyra-vágyást táplálta, hogy a tudomány legutolsó álláspontján egészíti vagy javítja ki az adatokat, és a hungaricumokat: a régi Pannonia és Dacia archæologiai, földrajzi, mythologiai érdekességeit és a magyar classica-philologiai irodalmat minél teljesebb mértékben szintén felkarolja. Meg is választá e bizottság a szerkesztő-bizottságot, melynek tagjai lettek: Bartal Antal, Szarvas Gábor és P. Thewrewk Emil. Harmadfél év telt el és Thewrewk Emil már szomorúan, majdnem az elcsüggedés hangján adja elő elnöki beszédében (1877. jul. 6-án), hogy a vállalat megakadt. A szerkesztő-bizottság a munkát felosztá: a kiszemelt munkatársaknak a nekik szánt részt szétküldé, a határidőt megállapítá és az eredmény oly kevéssé volt kielégítő, hogy a munkatársak újabb felszólítása vált szükségessé. Előfordul Thewrewk Emil jelentésében a lelkiismeretes és aggódo tudós őszinte vallomása is: «Baj az, hogy egynémelyik megírta ugyan a maga részét, de az egész oly hevenyében készült gondolatlan tákolás, hogy pl. a Rich-féle Illustr. Wörterb.-ból vett ezt az idézetet: „Varr. bei Non u. d. W.“ a magyar philologiai közönség

csodájára így akarja valaki a magyar szövegbe igtatni: „Varr. bei Non. W.!” Nyugodtan merem a Thewrewk beszédjéből e pontot idézni, mert azóta húsz esztendő telt el és azóta a philologiai tudás, a philologiai kutatás szelleme — hála ép a Philologiai Társaság buzgó működésének — izmosodott. Míg akkor megkísértők repülni szárny nélkül, ma már mégis csak nőtt a szárnyunk.

Az ókori lexikon szüksége mind parancsolóbb alakot öltött. A tanárképzés reformja, a tanárvizsgálati kívánalmak, a középiskolai klasszikus oktatás mind nyilvánvalóbbá tették egy oly kézikönyv szükségét, mely tudományos megbízhatóság mellett a magyar tudományos élet igényeit is kielégíti. Nem kevesebb mint 14 év múlva érett meg a kérdés annyira, hogy a valóság stádiumába lépjen. A Philologiai Társaság lelkes elnöke 1891. decz. 27-én tartott beszédében így nyilatkozik: „Egy régi óhajításunk végre valahára teljesebbé fog, értem a classica-philologiai realencyclopædiát, melyet Bartal Antal tagtársunk indítványára már 1875-ben iktattunk munkatervünkbe; de a reáfordítandó nagy költség miatt többszöri kísérlet után sem volt megvalósítható, most azonban elnöktársam különös buzgólkodása következtében a vallás- és közoktatásügyi ministerium s a M. T. Akadémia támogatása mellett a megvalósíthatás stádiumába lépett».

Volt alkalmam belepillantani azon sokoldalú fáradozás irataiba, melyeket ez ügyben dr. *Heinrich Gusztáv* mint a közoktatási tanács ügyvivő alelnöke kifejtett és csak teljes elismeréssel szólhatok arról a lelkes tevékenységről és gyakorlati tapintatról, melylyel ő gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi minister úrtól 2000 frt segélyt kieszközöl, a M. T. Akadémiát ugyanily összeg fölajánlására megnyeri, a Franklin-Társulatot a vállalat anyagi kockázatának hordozására és a szükséges metszetek mintáinak átengedésére, sőt jelentékeny gyarapítására buzdítja. Azon felterjesztés, melyet 1892 jan. 15-én írt mint a Közoktatási Tanács ügyvivő alelnöke, oly kimerítő, oly kimerítő volt, hogy a minister alig pár hónap múlva, 1892 ápr. 6-án már kijelenti, hogy az 1893., 1894., 1895. és 1896. évi állami költségvetésbe évi 500—500 frtot fölvesz a classica-philologia encyclopædiájára. E fölterjesztés dr. Fináczy Ernő szakavatott fogalmazványa alapján készült. „Zur rechten Zeit zur rechten Stunde» született és eredményre is vezetett. Megtalálta a felterjesztés a valódi hangot, mely előtt egy közoktatási minister süket nem maradhatott: „Nincsen görög és római irodalomtörténetünk, nincsen nagyobb grammatikánk, nincsenek régiségtanaink, nincsen ókori műtörténeti kézikönyvünk, nincsen mythológiánk, nincsen magyar író tollából eredő görög és római történetünk». E sok «nincsen» nyomósan hatott. E fölterjesztés kifejti, hogy tanárjelöltjeink, tanáraink, gymnasialis ifjúságunk és a művelt közönség egyformán nélkülözhetetlen segédeszközt nyerné-

nek egy Ókori lexiconban. Az ügy tehát a közoktatási tanács kezébe lőn letéve. A szerkesztésre fölkérte dr. *Hóman Ottó*, mostani miniszteri tanácsos, ki a czímszavakat nagy gonddal megállapítja és a szakférfiakat már össze is gyűjté; de míg a pénzügyi nehézségek a kiadó társulat végleges hozzájárulását késlelteték, közben történt a Közoktatási Tanács ujjaszervezésének ügye, dr. Hómannak nagy elfoglaltsága miatt történt visszalépése, mely az encyclopædia barátait fájdalmasan érintette. Heinrich 1894 deczember 7-én kelt fölterjesztésében kéri a ministert, hogy az encyclopædia ügyét ruházza át a Philologiai Társaságra és őt mentse meg az encyclopædia ügyének gondozásától. De Heinrich jobban érdeklődött az ügy iránt, semhogy itt megállott volna. 1895 február 15-én egy újabb fölterjesztést intéz a jelenlegi miniszterhez, melyben előadván az ügyben történt lépéseket, előadván, hogy úgy a közoktatási ministerium, mint a M. T. Akadémia részéről biztosított vállalat valószínűsítéséhez még 1000 frtra volna szükség, mert az Ókori lexikonnak, tekintettel a különleges magyar tudományos irodalmi szükségletekre, a Lübker-féle lexikonnál nagyobb terjedelemben kell megjelenie: mintegy 100 ívet kell tennie, mi magában 4000 frt tiszteletdíjat kívánna. Egyszersmind jelentette, hogy dr. Hóman a szerkesztő-ségtől visszalépett és kifejté, hogy egy szerkesztőt a vállalatnak megnyerni, több évre e nagy felelősséggel járó és valóban minden perczét igénybe vevő munkára lekötöni minden szerkesztői tiszteletdíj nélkül valóban nagy méltánytalanság lenne.

Vallás- és közoktatásügyi minister úr e fölterjesztésre azzal felelt, hogy dr. Pecz Vilmost a szerkesztéssel megbízta. Hogy Pecz a munkához az ő lelkiismeretes buzgalomával, tudományos szoliditásával hozzáfogott: az egyik legnagyobb biztosítéka a vállalat sikerének. De ez ügy nem magánügy. Ez mindnyájunk közösügye a szó legnemesebb értelmében. Egy a tudomány eredményeit röviden összefoglaló, a tovább kutatás utait jelző, az összes antik életet híven visszatükröző, de a magyar föld klasszikus emlékeit, a magyar szellemre tett klasszikus hatásokat minden sallang, minden szófölösleg, minden egyéni különczködés nélkül, pusztán a tényleges adatok lehető teljes fölhasználásával feltüntető, szótári berendezésénél fogva könnyen kezelhető, tiszta és szabatos illusztrációival tanulságos és aránylag olcsó lexikon oly alkotása lesz philologiai irodalmunknak, mely becsületére válik a magyar tudományos szellemnek és méltó lesz arra, hogy a magyar közoktatási minister és a M. T. Akadémia anyagi és erkölcsi támogatásával jelenjék meg. De a classica encyclopædiának fennebb vázolt történetéből ne csak buzdírást merítsünk, ne csak elismerésünket fejezzük ki azon derék férfiaknak, kiknek buzgalma az igét a valószínűsítés határáig eljuttatta és első sorban a közoktatásügyi Minister úrnak és a M. T. Akadémiának, de vessük kezünket a munkára és teljes

odaadással és minél előbb végezzük el a munkából ránk eső részt, hogy az *Ókori lexikon* e század végén hirdesse a magyar philologia diadalát. Ez legyen kezdete a szükséges irodalmi munkák egész sorozatának. Mert ha ellátjuk a jövő nemzedéket a tudományos segédeszközökkel, ha átszármasztatjuk a jövőre lelkünk buzgalmát, a tudomány iránt érzett lelkesedésünket, de főként ha kitartásunkkal és lelkiismeretes dolgozatainkkal példát adunk a tudományos munkásságnál nélkülözhetetlen odaadásra: akkor az *Ókori lexikon* a magyar philologiai társas munka és az öntudatos és szakértő szerkesztés elévülhetetlen emléke lesz.

Quod faxit Deus! HEGEDÜS ISTVÁN.

Az ókori lexikon szerkesztőjének körirata.

Tisztelt Uram!

Miután Uraságod készenek nyilatkozott részt venni ama általam szerkesztendő munka megírásában, melynek feladata leendő a klasszikus ókorra vonatkozó tárgyi ismereteket szótári rendben tárgyalni, bátor vagyok Uraságot ezennel a kidolgozás közben szemmel tartandókról, valamint egyéb tudni valókról az alábbiakban értesíteni. Felhasználok ezt az alkalmat egyszersmind arra, hogy az *A* betű bizonyos cikkeit — a mennyiben t. i. ebből a betűből Uraságodra rész esett — kidolgozás czéljából megküldjem, megjegyezvén, hogy ezt a küldeményt legközebb követni fogja a *B* és *C* betű, a mint hogy általában véve azon leszek, hogy a többi betűbe tartozó cikkeket, valamint az egyes betűk később meghatározandó pótlásait is idejekorán elküldjem. A feldolgozandó anyag szétosztásánál mindvégig a legnagyobb figyelemmel azon leszek, hogy Uraságod kívánságának úgy a tárgykörre, mint a munka mennyiségére vonatkozólag lehetőleg eleget tegyek, és már előre is elnézést kérek, ha a fennforgó nehézségeknél fogva ebbeli törekvésem nem mindig sikerülne teljesen. Ugyanis az egyes betűk az egyes tárgykörök anyagát nagyon egyenlőtlen mennyiségben tartalmazzák, mivel pedig nekem mint szerkesztőnek arra kell törekednem, hogy a kéziratokat az alább jelzett terminusokra megkapjam, ezt csak úgy érhetem el, ha a feldolgozandó anyagnak a munkatárs Urak között való lehetőleg egyenletes felosztásával elkerülöm annak egy-egy kézben való nagyobb felhalmozódását, s így kényszerítve vagyok arra, hogy a munkatárs Uraknak esetleg a megállapított tárgykörökön kívül eső részeket is juttassak. Egyébiránt, ismerve munkatársaimat, teljes megnyugvással teszem ezt, mert hiszen mindnyájan klasszikus philologusok vagyunk, kikre egyaránt rátartozik a classica philologia nyelvi, irodalmi, régiségi és történelmi disciplínáival való foglalkozás.

1. A munka *czélja*, hogy a klasszikus ókort tanárok és tanárjelöltek, továbbá a középiskolai tanuló ifjuság, végül a művelt közönség azon

része számára, mely az irodalom nemesebb alkotásai iránt érdeklődik, a tudomány mai színvonalán álló előadásban és művészi szempontból is sikerült illusztrációkban tárgyalja. Címe lesz : *Ókori lexikon*.

2. A munka terjedelme k. b. 100 lexikalis ívet, tehát k. b. 1600 lapot fog kitenni A Pallas Nagy Lexikonának alakjában és kiállításában (egy kötetben). *Ez a terjedelem* úgy az egyes cikkek megírásánál, mint a szerkesztésnél is *folyton szemmel tartandó*, mert csak egy ilyen terjedelmű munka kiadási költségeinek fedezésére vállalkozik a Franklin-Társulat, és írói díjainak ívenként 40 forintjával való fizetésére a vallás-és közoktatásügyi Miniszter Úr.

3. A munka anyagát adja : a) *Lübker Reallexikon des klassischen Altertums für Gymnasien* című könyvének 84 lexikalis ívet kitevő utolsó (hetedik) kiadása (Teubner, 1891), mely az általunk kidolgozandó ókori lexikon alapját képezi, s épen azért küldöm meg a munkatárs Uraknak mihez tartás céljából a nevezett szótárban foglalt cikkek *szelvényeit*. Ily módon tehát egybekerül 84 ívre való anyag. A többi 16 ív anyagát fogják képezni b) a hungaricák (pl. Aquincum, Sabaria stb.) Lübkernek egyéb kevés pótlásaival együtt, és c) minél számosabb illustratio, melyek Lübkernél igen csekély számúak és nagyrészt fogyatékosak. Mint látható, ez a Lübker után megmaradó 16 ív aránylag kevés a rája szoruló anyagnak, s így soha se téveszszük szem elől, hogy azok a címek, melyek Lübkernél is előfordulnak, *lehetnek a Lübkeréinél rövidebbek, de hosszabbak ne legyenek*. Kérem egyszersmind Uraságodat, sziveskedjék a kézirat beküldésekor nyilatkozni arra nézve, hogy *mely tárgyakhoz minő illusztrációkat tart kíváncsoknak*, hogy kívánságának a kiadó áldozatkészségéhez mérten elegendő legyenek.

4. A tárgyalás módját illetőleg *a mondani valók mennyiségének és egymásutánjának* megállapítása (pl. íróknál: életrajz, művek, jellemzés, szakirodalom), valamint *az idézendő források mennyisége és az idézésükben való rövidítési mód* (pl. Demosthenes: Demosth.) tekintetében Lübker veendő alapul. Különösen megtartandók Lübkerből a cursiv betűkkel szedett részek, valamint a görög és latin szavak és kifejezések, mert ezekre gyakori utalás történik más cikkekben. Megjegyzem azonban, hogy Lübkernek több cikke pontosabb feldolgozást, az archæologiai részek meg épen alapos átdolgozást igényelnek, hogy különben is csekély számú illusztrációinak az a hátránya, hogy tarkáztak, a mennyiben újabb, jó képekkel régiek és rosszak váltakoznak, továbbá hogy topographiai képei majdnem mind elavultak. Ezen általánosságban adott óvó figyelmeztetésen kívül alkalmilag egyes részletekre nézve positiv helyreigazítással is szolgálok a Lübker-féle szelvényeken. A Lübker által adott anyag helyességének ellenőrzése, valamint az ezen könyv utolsó kiadása (1891) óta elért leg-

újabb eredmények értékesítése szempontjából különösen ajánlatos a *Müller-féle Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft* és esetleg a *Bursian-Müller-féle Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft* köteteinek igénybevétele. Hasonlóképen kívánatos a Lübker által idézett források utánnézése is, és a mennyiben ez vidéken a könyvtári viszonyoknál fogva nem minden íróra nézve lehetséges (ha teszem azt Photius Lexikona nincs meg, akkor nem lehet utána nézni, hogy helyesen hivatkozik-e Lübker forrás gyanánt annak valamelyik helyére), kérem a tisztelt munkatárs Urakat, szíveskedjenek a beküldendő kézírathoz az illető forráshelyek jegyzékét is mellékelni, hogy magam nézhessek utánuk.

Két tekintetben azonban Lübkertől eltérőleg kell eljárunk, t. i. ki kell mutatnunk az *antik világ hatását a magyar szellemre* (így különösen írónál, költőknél), és tekintetbe kell vennünk a külföldin kívül, még pedig emennél *áránylag nagyobb terjedelemben a magyar szakirodalmat is*. Nem arról van szó, hogy minden egyes tárgyra nézve teljes magyar bibliographiát adjunk, hanem hogy helyes tapintattal kiválasszuk a jót és legjobbat, valamint a régibb magyar szakirodalomból azokat a műveket is, melyek nem felelnek ugyan meg a mai igényeknek, de a *magyar classica philologia története* szempontjából fontosak, a minő pl. Szabó István Homerus fordítása. Lehetőleg minden írónál fölemlítendőek a (külföldi) editio princeps-ek, valamint azok a szakmunkák (szövegkiadások, egyéb munkák), melyek valamely antik íróra vagy tárgyra nézve mint elsőik jelentek meg *Magyarországon*, a mennyiben t. i. a classica philologia egyik vagy másik tárgyával való komolyabb foglalkozás kezdetét jelzik hazánkban. A külföldi szakirodalomra nézve (különösen 1891-től kezdve, a mikor Lübker utolsó kiadása megjelent) többek között kellő tájékoztatást nyújt a fentebb említett Bursian-Müller-féle Jahresbericht függelékét képező *Bibliotheca philologica classica*. A magyar szakirodalom bibliographiáját adja mindenek előtt *Bartal Antal A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak művelése hazánkban* című akadémiai székfoglalója (Budapest, Eggenberger, 1874) a legrégibb időktől 1874-ig, továbbá ugyanezen szerzőnek *A classica philológiának művelése hazánkban* című dolgozata (Egy. Phil. Közl. III, 1879, 343—368. ll.) 1874-től 1879-ig, végül *Hellebrant Árpád* következő bibliographiai összeállításai: *A classica philologia művelése hazánkban 1879—1883* (Egy. Phil. Közl. X, 1886, 413—445, 647—650. ll.), *A magyar philológiai irodalom 1885-ben* (Egy. Phil. Közl. X, 1886, 606—643. ll.), *1886-ban* (ugyanott, XI, 1887, 630—698. ll.), *1887-ben* (ugyanott, XII, 1888, 571—643. ll.), *1888-ban* (ugyanott, XIII, 1889, 255—336. ll.), *1889-ben* (az Egy. Phil. Közl. 2-ik pótkötete, 1890, 52—121. ll.), *1890-ben* (Egy. Phil. Közl. XV, 1891, 601—681. ll.), *1891-*

ben (ugyanott, XVI, 1892, 544—624. ll.), *1892-ben* (ugyanott, XVII, 1893, 478—544. ll.), *1893-ban* (ugyanott, XVIII, 1894, 548—624. ll.), *1894-ben* (ugyanott, XIX, 1895, 516—592. ll.), *1895-ben* (ugyanott, XX, 1896, 566—640. ll.). A hézagot, mely ebben az összeállításban 1884-re nézve mutatkozik, betöltheti a *Magyar könyvészet. 1884.* (9-ik évfolyam, Budapest, 1885, kiadja a Magyar Könyvkereskedők Egylete).

Lübkerben vannak ilyféle részletek: Apollonia 2) Stadt der Aitoler bei Naupaktos. Liv. 28, 8 stb. De azután így folytatja: 5) Stadt auf Chalkidike. 6) Stadt auf Kreta stb., a nélkül hogy forráshelyet idézne. Az ilyen esetekben kívánatos legalább egy forráshely megnevezése, a mi könnyen eszközölhető valamely nagyobb nyelvi vagy tárgyi szótár segítségével, a minő pl. a *Pape-Benseler-féle Wörterbuch der griechischen Eigennamen* és *Pauly Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* című munkája.

5. Az előbbi pontban kifejtett tárgyalási módban részesülnek azok a czikkek is, melyek kidolgozásának alapját nem egy Lübker-féle czikk képezi, t. i. a *hungaricumok és Lübkernek egyéb pótlásai*.

6. A görög tulajdonnevek orthographiájának igen nehéz kérdésében sokszoros meggondolás és többekkel folytatott tanácskozás alapján, különös tekintettel arra, hogy a görögös formák nálunk még a szakembereknél se igen járvák (mert pl. rendszerint Plato-t mondunk és írunk, nem pedig Platont-t), és hogy a görögös formák visszaadására vonatkozó orthographiai törekvéseink sikerre nem vezettek, továbbá hogy az Ókori lexikon a mívelt közönség bizonyos részének is szolgálatot kíván tenni, mely közönség görög tudását és a görög iránt való érdeklődését a latin mívelődés révén nyerte, s így rája nézve a görög nyelvformák legnagyobb részben teljesen idegenszerűek: mindezeket megfontolva, arra határoztam el magamat, hogy mint legegyszerűbbet, legkevesebb nehézséggel járó és összes klasszikus míveltségünkhöz legközelebb állót, a *latinos orthographiát* vegyem alapul (pl. Aeschylus, és nem Aischylos, még kevésbbé Aiszkhülosz). Kérem tehát Uraságodat, ezt szintén folytonosan szemmel tartani, annál is inkább, mert görög tulajdonnév temérdek számban fog előfordulni munkánkban, melyeknek latinos formájára nézve felvilágosítást ad minden terjedelmesebb, jó latin szótár, a minő pl. minálunk a *Findlyé*, a németeknél a *Klotze*, *Georgese* stb. Igaz ugyan, hogy a nehézség így se kerülhető el teljesen, mert részint nem mindig következetes a latinos írásmód (pl. Alexandria és Alexandra), részint nem minden görög tulajdonnévnek találjuk meg a latinos formáját, legalább nem az ókori latinságban (ilyen pl. Ἀβιάδης vagy Ὀδυσσεύς, mert Ulixes emennek nem latinos formája, hanem külön latin elnevezése). Az utóbbi esetben úgy járunk el, hogy vagy görög betűkkel írjuk a tulajdonnevet, nevezetesen akkor, ha a latin egészen

más szót használ (pl. Ὀδυσσεύς, Ulixes) vagy különben átírjuk latinra a latinos orthographia szabályai szerint (tehát Abisares, Ἀβισάρης). A másik esetben, ha t. i. a latinos írásmód nem következetes, válaszszuk a szokásosabb alakot. Így pl. az -ων-ra végződő tulajdonnevek rendszerint -o, csak ritkán -on végződéssel íratnak latinul, de némely ritkább használatúaknál inkább vagy csakis az -on végződés járja; e szerint tehát irandó pl. Plato, Apollo, de Agron, Sophron. Az -εια végződés majd -ia, majd -ea a latinban, e szerint pl. Antiochia, de Apamea. Az -ος végűek közül az o tövűek -us-szal, a s tövűek -os szal szoktak átíratni, tehát Argus (ὁ Ἄργος), de Argos (τὸ Ἄργος). A latin alak mellé odairjuk a görögöt is görög betűkkel, és pedig a czímbe zárjel nélkül, a tárgyalás közben előforduló új tulajdonneveknél zárjelben, sőt ha van használatos magyar elnevezés (nevezetesen az irodalmi művek elnevezésére, m. pl. Aristophanesnél: Lovagok, Madarak, stb.), akkor ezt említjük első sorban, és utána teszszük zárjelbe a görög és latin vagy csak a görög alakot, pl. így: czímbe: Apollonius, Ἀπολλώνιος; tárgyalás közben pl. Aristophanes drámáinál így: Lovagok (Ἱππῆς, Equites) stb., vagy például Athenae topographiájánál így: a Szent Kapu (αἱ ἱεραὶ πύλαι) stb. *Görög irodalmi művek nerezinél* azért tartom szükségesnek a szokásos magyar elnevezésen kívül a szokásos latin elnevezést is odatenni, mert tudvalevő, hogy a görög munkáknak latin néven idézése nagyon elterjedt a szakirodalomban (pl. Equites-t idéznek és nem Ἱππῆς-t). A görög és latin tulajdonnevekből képezett magyar melléneveknél a latin nominativusi alak veendő alapul (pl. aeschylusi, horatiusi).

7. *A magyarban* írunk *ez-t e* helyett.

8. Általánosnak tapasztaltam és követendőnek tartom azt a nézetet, hogy legjobb, ha *mindenik munkatárs rövidítve odairja nevét* az általa kidolgozott czikk alá. Midőn az alábbiakban a névrövidítéseket megállapítom, egyszersmind tudomására hozom Uraságodnak, hogy kik a többi munkatársak és minő tárgykörökre vállalkoztak:

Bartal Antal (római irodalom): B. A.

Becker Fülöp (latin egyházi írók): B. F.

Boros Gábor (római történet, földrajz, chronologia): B. G.

Csengeri János (görög és római epos, lyra, dráma): Cs. J.

Cserép József (római állami, jogi, hadi régiségek, metrologia): Cs. J.ó.

Dóczi Imre (görög állami, jogi, hadi régiségek, metrologia): D. I.

Erődi Béla (görög és római geographia): E. B.

Fináczy Ernő (görög philosophia): F. E.

Finály Gábor (görög és római mythologia, vallási régiségek, archaeologia, numismatika): F. G.

Gereb József (görög és római mythologia, vallási régiségek, archaeologia, numismatika): G. J.

Gyomlay Gyula (görög szónokok, állami, jogi, hadi régiségek, metrologia): Gy. Gy.

Hegedűs István (görög lyra, történészek, philosophusok, római satira, Lucretius): H. I.

Heinrich Gusztáv (Germania): H. G.

Hittrich Odön (római állami, jogi, hadi régiségek, metrologia): H. Ö.

Hóman Ottó (görög lyra): H. O.

Incze Béni (római irodalom) I. B.

Kempf József (görög történet, földrajz, chronologia) K. J.

Király Béla (görög és római történet, földrajz, chronologia): K. B.

Kuzsinszky Bálint (archæologia, numismatika, hungarica): K. Bá.

Láng Nándor (görög és római mythologia, vallási régiségek, archæologia, numismatika): L. N.

Latkóczy Mihály (görög és római mythologia, vallási régiségek): L. M.

Maywald József (görög magánrégiségek): M. J.

Mika Sándor (római történet, geographia, chronologia): M. S.

Némethy Géza (római irodalom): N. G.

Pecz Vilmos (görög grammatikusok és keresztény írók, görög és római színházi régiségek, byzantiumi írók, az összes apró czikkek): P. V.

Péterffy Jenő (Plato): P. J.

Pirchala Imre (Catullus, Lucanus, Silius Italicus, Valerius Flaccus, Statius): P. Im.

Ponori Theurewk Emil (Anacreon, Anthologia græca és latina, Festus): P. T. E.

Pozder Károly (keleti népek története, geographiája, chronologiája): P. K.

Pruzsinszky János (római irodalom, görög magánrégiségek): P. Já.

Szabó Iván (görög és római mythologia, vallási régiségek, történet, geographia, chronologia): Sz. I.

Számek György (római magánrégiségek): Sz. Gy.

Szamosi János (római irodalom): Sz. Já.

Szilasi Mór (görög történészek): Sz. M.

Schilling Lajos (keleti népek és görögök története, geographiája, chronologiája): Sch. L.

Tóth Kálmán (római történet, geographia, chronologia): T. K.

Váradai Károly (római magánrégiségek): V. K.

Vári Rezső (későbbi görög epikusok, gör. szaktudományi írók): V. R.

Veress Ignác (római irodalom, történet, geographia, chronologia): V. I.

Zsoldos Benő (görög történet, geographia, chronologia): Zs. B.

9. A megírás külsőségére nézve figyelembe veendőek a következők: A kéziratok könnyebb rendezése céljából föltétlenül kívánatos, hogy

azok alakja k. b. egyforma legyen; legmegfelelőbb alak a *negyed ív papír*, mely minden egyes cikkekre nézve külön folyó számozással ellátva csak egy oldalon irandó be, lehetőleg olvashatóan, és a jobb oldalon k. b. két ujjnyi üres szél hagyásával. Természetes, hogy minden cikk külön lapon kezdendő, és hogy még a legkisebb is külön lapra irandó. Az egyes cikkek bekezdéseit függélyes vonalkával (|) jelöltem meg a Lübker-féle szelvényeken. A bekezdést jelölő számok mellé pont (1. 2. stb.), a szövegben osztályozást képező számok mellé hajtott vonás (1) 2) stb.) teendő. A szakirodalom (egyszerűen «irodalom» jelöléssel) külön bekezdést képez a cikkek végén, vagy ha valamely nagyobb cikknek több, bekezdést képező számokkal jelölt részei vannak, akkor az egyes részek végén. Az irodalmi rész petitttel szedendő, a mi az illető rész jobb oldalán (az üres lapszél részén) függélyes vonallal jelöltetik. Kövér betűkkel (jel: kétszeres aláhúzás) csak a címsszavak szedetnek; cursiv betűkkel (jel: egyszerű aláhúzás) általában mindaz, a mi Lübker-nél így van szedve, t. i. az ókori nevek, a munka egyéb cikkeire való utalások, és egyéb kiemelni valók (így pl. a nem görög betűkkel írt terminus technicusok [pl. abrogatio] és a szakirodalom felsorolásánál a bevezető szó: irodalom); de csak a rendes betűkkel szedetnek (tehát alá nem huzandók) a nem ókori nevek, forrásidézések, továbbá valamely kisebb részletnél egy-egy kisebb szakmunkára vagy egy-egy nagyobb szakmunkának valamely részére való hivatkozás. A címsszó tárgyalás közben csak a kezdő nagy betűvel említendő (pl. Ἄρης: Ἄ., Venus: V.). Egyéb rövidítések a következők: m. = most, l. = lásd, l. o. = lásd ott, v. ö. = vesd össze, pl. = például, f. h. = fentebbi helyen, é. t. = és többször. A mondottak illustrálására szolgáljon a következő:

<u>Apollonius</u> , Ἀπολλώνιος, 1. <u>A. Rhodius</u> , Ἀ. ὁ Ῥόδιος . . .	
.	<u>Argonautica</u> (Ἀργοναυτικά)
.	(1. <u>Terentii</u> 6.)
<u>Irodalom.</u>	
.	
2. <u>A. Dyscolus</u> , Ἀ. ὁ Δύσκολος	
.	
<u>Irodalom.</u>	
.	

10. Hogy a munka mikorra lesz készen, első sorban tisztelt munkatársaim buzgalmatól függ; tervem szerint *három, legkésőbb négy év alatt elkészülhetne*. Ugyanis két évet szánok a kéziratok elkészítésére

és kettőt a nyomtatásra, oly módon, hogy a kézirat készítésének második évében (föltéve hogy vagy ötven év már rendelkezésemre állana) kezdetét venné a nyomtatás; ha azonban egy év multán nem volna elég kéziratom, akkor kénytelen volnék a két évre tervezett nyomtatás megkezdését a harmadik évre halasztani.

Az egyes betűkbe tartozó czikkeket a következő terminusokra érem beküldeni:

A—C (k. b. 30 év)	legkésőbbben 1897 június	utolsójáig.
D—F (k. b. 10 év)	„ „	október „
G—K (k. b. 10 év)	„ „	deczember „
L—M (k. b. 10 év)	„	1898 februárius „
N—O (k. b. 10 év)	„ „	április „
P (k. b. 10 év)	„ „	június „
Q—S (k. b. 10 év)	„ „	október „
T—Z (k. b. 10 év)	„ „	deczember „

Megjelenik a munka húsz 5-íves füzetekben az iskolai évek hónapjainak 15-én; egy füzet ára (ívét 15 krral számítva) 75 kr., az egész munkáé 15 frt. Ha a nyomtatás egy év mulva elkezdődhetik, akkor az első füzet megjelenik 1898 januárius 15-én, az utolsó 1899 december 15-én; ha azonban csak két év mulva veheti kezdetét, akkor az első füzet megjelenik 1899 januárius 15-én, az utolsó 1900 december 15-én.

11. A *honorariumot* pontos kiszámítás alapján fogom minden egyes füzet megjelenése után azonnal megküldeni.

12. Kérem bejelenteni esetleges *lakásváltoztatását*.

Ezekben voltam bátor Uraságodnak a szükséges felvilágosításokkal szolgálni. És most köszönetet mondva a felajánlott közreműködésért, kérem mindvégig kitartó, hathatós támogatását, mert csakis így remélhetem, hogy nehéz feladatomnak megfelelhettek. A munka, melyre vállalkoztunk, nagy és nehéz, de czélunk szép és nemes. Ennek tudata adjon mindnyájunknak erőt és kitartást!

Teljes tisztelettel

Budapest, 1897 márczius 3.

Dr. PECZ VILMOS

egyetemi tanár,

az Ókori lexikon szerkesztője.*).

*) Lakásom: Budapest, VII. Damjanich-utca 25a, III. emelet, 21. ajtó; a nagy szünidőkben (júliusban és augusztusban) Kolozsvár, Külmagyar utca 10, Graf Jakab tanár lakásán.

HAZAI IRODALOM.

Szemelvények az Odysseiából. Kiadta és magyarázta *Kempf József*.

Jeles írók iskolai tára. LIII. Franklin-Társulat, 1897. 264 l. Ára 1 frt 20 kr.

Kempf Józsefnek eme gymnasiumi használatra készült könyve három főrészből áll. Először is ad egy ötven lapra terjedő bevezetést, melynek részei a következők: I. Homeros élete. II. Az Odysseia meséje. III. Az Odysseia szerkezete. IV. Az istenek Homeros két eposában. V. Homeros világáról. VI. Homeros hatása az ókori görögökre. VII. A homerosi kor földrajzi ismeretei. VIII. Ithaka szigete. IX. A képleges magyarázat. A bevezetés után következnek az 51—176. lapokon szemelvények az eredeti szöveg 1. 2. 5. 6. 7. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 16. 17. 19. 21. 22. 23. és 24-ik énekeiből. Ezt követik a 177—255. lapokon a nyelvi és tárgyi magyarázó jegyzetek. Befejezi a könyvet egy függelék, mely először is öt szócsoporthoz ad Polgár György «Szócsoporthoz Homerosból» című füzetéből, azután jönnek a következő ábrák magyarázat kíséretében: 1. A homerosi világ vagy homerosi földkorong. 2. Odysseus háza Homeros szerint. 3. Ithaka térképe. 4. Odysseus tutajának részei. 5. A nyeles fejsze. 6. Homeros-korabeli hajó. 7. A hajó keresztmetszete. 8. Az árbocztartó. 9. Az íjj. 10. A nyilvessző.

Általánosságban Kempf könyvéről kedvezően nyilatkozhatom. A bevezetés több helyes tájékoztatást nyújt; a bő szemelvények kellő tapintattal megválasztvák, és alkalmasak akár arra, hogy a tanuló az Odysseia egészéről alapos fogalmat szerezhessen, akár arra, hogy a tanár belőlük tetszése szerint választhasson; a jegyzetek a legszükségesebbre szorítkozva kerülnek a gyakori ide-oda utalásokat, s egyes nyelvi dolgok megvilágítására nemcsak latin, hanem magyar parallel helyeket is tartalmaznak, általában kevés bennük a kifogásolni való; az ábrák hozzájárulnak a megértés elősegítéséhez; nyelvezete könnyen érthető és magyaros. Vannak azonban a könyvnek fogyatkozásai, melyeket említés nélkül nem hagyhatok.

Így mindjárt a bevezetésnél Kempf ugyanabba a hibába esett, mint a görög-pótló tanfolyam számára készített Ilias- és Odysseia-szemelvényeinél. Bevezetése t. i. nem eléggé teljes, de az előszóban azt az ígéretet teszi Kempf, hogy a homerosi eposokat illető egyéb tudni valók ezután kiadandó Ilias-szemelvényeiben lesznek. Ha ígéretét beváltja, akkor a két bevezetés ki fogja ugyan egymást egészíteni, mint a görög-pótló tanfolyam számára írt két könyvében, de a tanár, akár az Odysseiával, akár az Iliasszal kezdi majd Homeros olvasását, kénytelen lesz a két bevezetésben mondottakat összefoglalni, a miből önkényt következik,

hogy legjobb lett volna a homerosi eposokra vonatkozó minden általános tudni valót a most megjelent Odysseia-szemelvények bevezetésében adni, úgy hogy a megjelenendő Iliasban azután csak egyszerűen hivatkozni kellene az Odysseia bevezetésének általános részére. A homerosi kérdést minden esetre tárgyalni kell majd az Ilias-kiadásban, mert itt csak nagyon hiányosan van érintve a 21. 22. és 23-ik lapokon. — A Homeros egyéniségére vonatkozó ókori adatok zűrzavaros tömkelege túlságos részletességgel és nem elég kritikával tárgyalatik (az 1. s köv. ll.): jobban rá kellene mutatni ezeknek az adatoknak meseszerű voltára. — A 4-ik lapon adni kellett volna Thewrewk fordítása mellett az eredetit is, és az ugyanott alantabb idézett görög distichonnál a fordítást is. — A trójai háboru ideje (5. l.) pontosabban úgy fejezendő ki, hogy azt rendesen Kr. e. 1194—1184-re teszik. — A 31-ik lapon szerző az aidost és themist említi, de ez utóbbi helyett a nemesist magyarázza. — Az összehasonlító mythologiai képleges magyarázatnál is (47—50. ll.) jobban kellett volna hangsúlyozni annak problematikus voltát.

A jegyzetek legsikerültebb részét képezik a munkának, mindazonáltal akad közöttük is javítani való. Így pl. a 178. lapon az első ének 25-ik sorához való megjegyzés így szól: «ἀντιόων (ἀντιόω) = particeps futurus». Ez az Ameis-Hentze-féle jegyzetes kiadásban használt terminus technicus nálunk szokatlan; továbbá jó lett volna kifejtteni, hogy ἀντιόων futurum jelentésével bíró praesens alak, mint pl. εἶμι is. — A περιπλομένον alak (178. l. 16.) nem «összevont», hanem synkopált alakja a περιπελομένων-nak. — Az ἀντίθεον Πολύφημον (179. l. 70.) nem a «következő», hanem az előző relat. acc.-sal egyeztetve áll appositio gyanánt (χύκλωπος χεχόλωται, ὃν ὀδφαλμοῦ ἀλάωσεν, ἀντίθεον Πολύφημον). — Α παρτιθεῖ (= παρτιθεῖ) e h. παρτιτίθησι (182. l. 192.) analogikus képzés az -έω verba contracta mintájára, a mint hogy ez a nyelvi jelenség általában véve többször előfordul az ógörögben, és később mindinkább előtérbe lép, míg végre a mai görögben teljesen beolvasztja a -μι igéket az -ω igék csoportjába. Ez olyan kétségtelen és könnyen érthető nyelvtudományi igazság, hogy nemcsak megmagyarázható, de okvetetlenül meg is magyarázandó a tanulónak. — Α τέμω (182. l. 218.) mellett fölemlítendő a τέμνω és τάνω praesens alakok is. — Az ἐπιβρίσειαν (254. l. 344.) nem az évszakoknak a szőlőtőkékre «esővel» való ránehezését jelenti, hanem az évszakoknak azt az érlelő hatalmát (melegét), melynek a szőlőtőkékre való erőteljes (ránehezülő) hatása a dús termést eredményezi. — Ἀρχεσιῶδη (255. l. 516.) nem «Odysseus», hanem Laertes.

A könyvében adott szócsoportokról úgy vélekedik Kempf, hogy talán ösztönt adnak a tanulónak hasonló csoportok összeállítására. Nem

hiszem, hogy erre elég idejük kerülne, hanem jobbnak tartanám magát Polgárnak a füzetét ajánlani a tanulóknak.

A hatodik ábra (Homeros-korabeli hajó) jelező betűi nem elég tiszták, mert igen kicsinyek.

A nyelvezetre nézve csak az a megjegyzésem, hogy nem eléggé világos a következő két mondat fogalmazása: «Sokan azt tartják, hogy nem élhetett a trójai háború idejében, mert az akkor szereplő harcosokat sokkal nagyobbaknak s erősebbeknek rajzolja a saját korabeliek-nél» (5. l.). «Ha a homerosi ember az istenekre szorul, ő maga fordul közvetlenül hozzájuk, a mennyiben a papoknak feladata leginkább egyes szentélyek gondozása» (31. l.).

A sajtóhibák nem épen csekély számúak. Az utolsó lapon kijavítottakhoz csatolhatom még a következőket: 8. lap 6. sor felülről: indul kalandozásai e h. indul, kalandozásai; 10. l. 12. s. f.: Aigyptomba e h. Aigyptosba; ugyanott 20. s. f.: is e h. és; 14. l. 14. s. alulról: ἀνάπλους e h. ἀπόπλους; 15. l. 13. s. f.: πσός e h. πρός; 16. l. 4. s. f.: boszú e h. a boszú; 20. l. 10. s. f.: διεφθειρεν e h. διεφθειρεν; 21. l. 6. s. f.: kalandjai szenvedései e h. kalandjai, szenvedései; 33. l. 13. s. f.: ki-kerekített e h. kikerekített; 35. l. 4. s. f.: szobránakmeg alkotásához e h. szobrának megalkotásához; 39. l. 4. s. a.: Othonousi e h. Othronosi; 43. l. 13. s. a.: patak e h. patakok; 46. l. 2. s. f.: ὀδυσσεως e h. ὀδυσσεως; 177. l. 12. s. f.: ὄγ e h. ὄγ; u. o. 22. s. f.: ἰέμενος περ e h. ἰέμενος περ; 179. l. 21. s. f.: ἀμφίς e h. ἀμφίς; u. o. 5. s. a.: νήμεροτης, es e h. νήμεροτης, és; u. o. 12. s. a.: δῆ e h. δῆ; 180. l. 23. s. f.: φάματος e h. φάματος; 181. l. 19. s. a.: ἐξέντο e h. ἐξέντο; 182. l. 20. s. f.: (ἐ)τολόπεςεν e h. (ἐ)τολόπεςεν; 184. l. 10. s. f.: Αἰός e h. Αἰός; 223. l. 17. s. f.: κατὰ e h. κατὰ; 235. l. 22. s. a.: ἐφιξσκε e h. ἐφιξσκε; u. o. 25. s. a.: νεύσε e h. νεύσε; 236. l. 22. s. a.: megengedőileg e h. megengedőleg; 253. l. 16. s. f.: ἐριζω e h. ἐριζω; 254. l. 6. s. a.: γαρ e h. γάρ; 255. l. 15. s. f.: 516 e h. 517.

A könyv kiállítása kifogástalan, ára megfelelő.

Mindent egybevetve, Kempf könyvét alkalmasnak tartom gymnasiumi használatra.

PECZ VILMOS.

Coriolanus. Shakspeare tragédiája. Fordította Petőfi Sándor. Magyarázta Szégyvári Iván. (Jeles írók iskolai tára LIV.) Budapest, Franklin-társulat 1897. Ára 60 kr.

Shakespeare drámái közül bizonyára egy sem alkalmasabb iskolai tárgyalásra, mint *Coriolanus*. Nemcsak azért, mert a cselekvés rúgója anya- és hazaszeretet, a mely érzések sokkal érthetőbbek és elemezhetőbbek az ifjúság előtt, mint a szerelem, és nemcsak azért, mert az esemény,

a színhely, hősök, a viszonyok mind beletartoznak az iskola ismeretkörébe, hanem mert a hősiség, az egyéni vitézség és férfias büszkeség s a szabadságszeretet sehol sem találhatnak tartósabb továbbrengésre, mint az ifjak lelki világában. Ezért ajánlják a gymnasiumi utasítások is, a reáliskolaiak is a VI., illetve az V. osztály drámai olvasmányául első sorban *Coriolanust*; a helyes példát követi a felsőbb leányiskola tanterve, mely szintén a VI. osztálynak szánja *Coriolanust* és a melyből átvette az új leánygymnasium is. Magát Petőfit is, ha sejtelmem nem csal, főképp azok a fentebb említett ifjú vonások vonzhatták e darabhoz, és *Coriolanus* valóban nem találhatott méltóbb magyar tolmácsra, mint a vele oly rokonlelkű, az egyéni büszkeség, a hajthatatlanság és hősiség jellemvonásaiban vele osztozó Petőfi Sándorra.

Azonban ha még annyira beleillenék is *Coriolanus* az iskola ismeretkörébe és lelkivilágába, nyelvi magyarázatok, tárgyi jegyzetek, történelmi felvilágosítás és æsthetikai fejtegetés nélkül nem szabad bebocsátanunk az iskolába, még akkor sem, ha az egész színművet végig nyilvános órákon akarjuk olvastatni. Ez az oka, hogy a *Jeles írók iskolai tárá*-nak II. füzet (1877.) mindjárt *Coriolanust* foglalta magában Névy László kommentárjával, s ugyancsak ez az oka, hogy ime húsz évvel később ismét ugyanazon gyűjteményben (LIV. füzet) találkozunk *Coriolanus*-sal, de most már Szigetvári Iván magyarázatának a kíséretében.

Névy *Coriolanusa* sok hasznos szolgálatot tett a lefolyt idő alatt az iskolának, de a kik kézikönyvül használták, hamar észrevehették nem egy fogyatkozását és hibáját. Kifogásolhatták pl. a szöveg romlottságát, keveselhették mind a szó-, mind a tárgyi magyarázatokat, mereveknek és részben avultaknak tarthatták a drámáról szóló általános fejtegetéseit, stb. Az iskola tehát régóta vár egy új és jobb kiadást, s midőn e kiadás megjelenik, habár más szerzőtől, csak örömmel fogadja.

Sajnálattal kell azonban kijelentenünk, hogy örömünk nem teljes. Az új kiadás örökölte a réginek több hibáját s a mi hiányát pótolta, az sem felel meg mindenben a jogos követelményeknek. Ez annál inkább meglephet bennünket, mert Szigetvári nagy ismeretei és éles ítéllete miatt teljesen hivatott lett volna a javított kiadás munkájára.

Mindjárt ott tévedett Szigetvári, midőn ma is ugyanazt a szöveget adja, melyet Névy, t. i. a Kisfaludy-Társaságét, azon felfogást hangoztatva, hogy neki nincs joga a szövegen változtatni. Ez a nézet lehet helyes philologiai, de épen nem az pædagogiai szempontból; az iskolai cél még a biblia szövegén is megengedi, néha megköveteli a változtatást. Mennyivel inkább egy-egy Shakespeare-drámán, melynek szövege a fejlődő Shakespeare-irodalom, a behatóbb kritika következtében majdnem évről-évre módosul! Legkevésbé helyes szentírásnak tekinteni a Petőfi szövegét, a kinek ötvenéves fordítása óta a Shakespeare-kutatás zendkívüli vívmányo-

kat ért el, a kit könnyen félrevezethetett az előtte fekvő, a maihoz képest mindenesetre hibás szöveg, de a ki maga is félreérthetett egyet-mást. A Petőfi szövegét annyival inkább meg kellett volna tisztítani az akár tudva, akár öntudatlanul elkövetett foltoktól, mivel a fordításnak minden ilynemű tévedését és botlását már évekkel ezelőtt kimutatta Haraszti Gyula egy nagy gonddal írt értekezésében. (Egyet. Philol. Közl. 1889. 666. és köv. l.). Mikor pl. az I. felv. 436. sorban Petőfi tévedésből *szút* mond *moly* helyett, nem kötelessége volna-e a kiadónak e csekélységen segíteni? Vagy mikor az I. felv. 840. sorban «*Elfoglalják a várost*» nyilvánvaló sajtó- vagy tollhiba «*Elfoglalták*» helyett, — miért e hibát és társait kiadásról kiadásra átörökíteni, midőn egy tollvonással eltüntethetők? A módosítást, a javítást még inkább megkívánnák a nagyobb baklövések, az értelemzavaró félreértések. A sok közül hadd említsem a következőket: II. felv. 733. sor «*S azonnal, hogyha számot huztatok, el a Capitolba*», e helyett: s ha kellő számmal gyűltetek össze . . . ; IV. felv. 67. sor: «*Megtörve a nemesség, mely magát elvonta tőle*», e helyett: *a mely, a mint láttuk, pártján állott, stb.*

Megvalljuk, hogy e módosítás és javítás, a félreértések eltüntetése és a foltok kitisztítása nagy munkával jár, a kínálkozó szöveg-coniecturák közötti választás mély belátást és jó ízlést követel, azon határnak a megtartása, a meddig a szövegváltoztatás megengedhető, szintén nem csekély ítélő erőt követel, de Szigetvári mind e nehézségek alól felmentette magát.

A könnyebb eljárást választotta: meghagyta a szöveget minden hibájával, tévedésével, hogy aztán a jegyzetekben mutasson rá a szövegnek mindezen bajaira. A jegyzetek száma így rendkívül megsaporodott, az egész kiadás tudományosabb, hogy úgy mondjuk, philologiaibb szint öltött, de a könyv pædagogiai használhatósága alig emelkedett valamivel, mert a számos jegyzet, a mindenféle kisebb-nagyobb szöveghibának folytonos szemmel tartása és javítgatása lépten-nyomon kizavarja a tanulót a költemény æsthetikai élvezetéből, sőt figyelmét is ily szöveghibákra irányítja, elvonván sokkal fontosabb dolgoktól, a cselekvény különszakadó részeinek összekapcsolásától, a szereplők különböző jellemvonásainak összeállításától.

De ha már Szigetvári nem a helyes utat választotta a szövegnek megfelelőbbé tételére, legalább a változtatás nélkül lenyomatott szövegtől kellett volna a legkisebb sajtóhibát is távol tartania. Pedig csúszott bele bőven [nemcsak az a kettő melyet Sz. maga megemlít a ministeriumhoz benyújtott szakjelentésében]. Ime néhány jelentősebbje: 19. l. *Tulius* e h. Tullus, u. o. 333. sor *róma* e. h. Róma, 21. l. 395. sor *midőa* e h. midőn, 31. l. 723. sor *álarczo* e h. álarcoz, 34. l. 815. sor *küld* e h. küldd, 35. l. 845. s. Minő föltételekre *számot tarthat* az . . . e h. tarthat számot, 39. l. 68. sor *összegazemberizetek* e h. összegazemberezitek, 40. l.

106. sor hála *istenek*, e h. istennek, 45. l. 305. l. hálátlan *gaztalanság*, e h. igaztalanság, 92. l. 303. s. *leseplezi magát*, e h. leleplezi magát, 95. l. 397. s. *ijeszszünk* e h. ijesszük, 99. l. 520. s. *Bomlást* kiáltva, e h. romlást, u. o. *Aedis* e h. *Aedil*, 103. l. 649. s. *harczosok* és *hajszála* közül hiányzik: *minden*, 104. l. 678. s. *Nehem* e h. *Nekem*, 110. l. 116. s. *Ma uram*, e h. Már, uram, 116. l. 345. s. *volksz* e h. volszk, 122. l. 526. s. mert meg nem *meghajolt* e h. mert meg nem hajolt, 125. l. 627. s. *öldözélek* e h. üldözélek. A «Jegyzetek»-ben és «Magyarázatok»-ban előforduló sajtóhibákat nem vettük számba. A helyesírásban is mutatkoznak némi ellentétek; hol *Capitol*, hol *capitol* olvasható; a szereplő személyek, ha köznevek, a színek, illetve jelenetek elején nem mindig jelöltenek nagy betűvel, pl. *Coriolanus* és *Patriciusok jönnek* (73. l.), de *Jönnek a város urai* (123. l.), továbbá *Aufidius és a második szolgál* (92. l.).

A szöveg tehát változatlan, annál gyökeresebben átdolgozta Sz. a jegyzeteket, melyekben a Névy-féle kiadás igazán számos hézagot tüntetett föl. Főgondját a tárgyi magyarázatokra fordította, kivált a római állami és magánélet vonatkozásait akarta megvilágítani.

Készséggel elismerjük e jegyzetekben mutatkozó ismeretgazdagságát és gondos fáradságát, de azért nem osztozunk felfogásában, midőn ezzel majdnem kimerítve látja commentatori tisztét és majdnem fölmentve érzi magát a szorosabb értelemben vett nyelvi magyarázattól. Shakespeare, illetve Petőfi stílusa nem oly könnyű, hogy számos szó, kifejezés, fordulat akár nyelvtani, akár stilisztikai vagy rhetorikai szempontból fölvilágosításra ne szorúlna. Csak a III. felvonásnak azon szóharczára hivatkozunk, melyben Volumnia rábírja Coriolanust, hogy kövesse meg a népet. E szellemi párviadal fordulataival oly nehéz lépést tartani, számos szavát és kifejezését oly nehéz megérteni, hogy csak sajnálhatjuk a jegyzetekkel való fukarkodást. Így föltétlenül szükségesnek tartjuk a magyarázatot a III. felv. 471. s. követk., valamint az 514. s. követk. soroknál. Híját érezzük továbbá igen sok helyt a gondolatmenetre, a lélektani mozzanatokra vonatkozó jegyzeteknek is. Ad Szigetvári ilyet is, gyakran igen értékest, finom megfigyelésre vallót is, de távolról sem eleget.

Nagyobb baj az, hogy a tárgyi jegyzeteknek egy tekintélyes részével sehogysem tudunk kibékülni.

Szigetvári ugyanis a történelmi és művelődéstörténeti magyarázatoknál feltűnő kedvteléssel sőtögeti reáShakespearere az anachronismusok bélyegét. Mikor a színmű *Galenust* (II. felv. 104. s.) vagy *Nagy Sándort* (V. felv. 442. s.) említi, Sz. a helyett, hogy megelégednék a lehető legrövidebb felvilágosítással, ugyancsak hangsúlyozza, hogy e helyeken a költő anachronismusba esett; sőt az utóbbi esetben nem is azt tartja fődolognak, hogy Nagy Sándorról mondjon valamit, hanem, hogy az anachro-

nismust feltüntesse. De ez még hagyján! Mit szóljunk ahhoz, mikor Sz. kapva-kap a ruházat, a fegyverzet szavain, vallási fogalmakon, művelődéstörténeti kifejezéseken, s megcsillagozza őket, holott sem a szöveg, sem a dráma szerkezete, sem a hősök jellemzése nem kívánja magyaráztatukat. Így siet megjegyezni, hogy a rómaiak nem használtak *szemüveget* (42. l.), *fátyolt* (43. l.), *kengyelt* (77. l.), hogy nem *bőjtöltek* (109. l.), hogy nem ismerték a *keréketörést* (73. l.), hogy nem éltek a *kannibál* (96. l.), az *ámen* (55. l.) szavakkal stb. Csupa fölösleges, sőt káros beszéd. Fölösleges, mert a tanulót esetleg a költői előadásnak legszebb helyein, a hős jelleme legfontosabb nyilvánulásakor zavarja ki az élvezetből és a figyelemből; káros, mert kedvet ébreszt a szörszálhasogató tudákosagra és könnyen kelthet a tanulóban olyan ferde ítéletet, hogy az a Shakespeare tulajdonkép a történelem, földrajz, művelődéstörténet, stb. tudományában járatlan és tudatlan egy ember lehetett. Hasonló okból szeretnők volna legalább a fele, mert ezek viszont azt a benyomást hagyhatják maguk után az ifjakban, hogy bizony gyöngye lábba állhatott a Petőfi angol nyelvtudása s gyorsan sikerült a fordítása. Szóval Szigetvári gyakran elvétí a határt, mely a philologiai kiadást, a tudós szövegkritikát elválasztja az iskolai kommentártól.

Az új kiadást a régítől leginkább azok a külön kis fejezetekbe foglalt magyarázatok különböztetik meg, melyeket bizonyára külföldi kommentároktól tanult a szerző s a melyek a következő címek alatt találhatók a könyv végén: „I. Coriolanus jelleme és tragikumja. II. Shakspeare és Plutarchos. III. Coriolanus szerkezete. IV. A víg elem. Epizódok. V. Pathos. Vers és próza. VI. Coriolanus a történelemben. VII. Coriolanus nálunk. VIII. Shakspeare élete. IX. A színház Shakspeare korában. X. Szómutató a jegyzetekhez.”

Szigetvári jogos önérzettel jegyzi meg, hogy e fejezetek között nincs fölösleges. Ezt mi is szívesen elismerjük, sőt hozzáteszszük, hogy a legtöbb fejezet föltétlenül szükséges is. Azonban alig mondhatnók el csak egyről is, hogy vagy tárgyi, vagy formai szempontból kifogás ne érhetné.

Legtöbbet ér az I. fejezet, melyben Szigetvári biztos kézzel rajzolja meg Coriolanus fő jellemvonásait és éles elmével fejtegeti tragikumát. De szerintünk téved, ha Coriolanus helyzetét csak akkor mondja tragikainak, midőn száműzetésében fölajánlja magát a volszk vezérnek. Az a tanulság is, melyet Szigetvári e fejezet végén levon a tragédiából, igen köznap vagy legalább megfogalmazásában mutatkozik köznapinak. „Megtanuljuk Coriolanus sorsából, — ugymond a szerző — hogy a ki mindenben csak saját akaratát követi, annak bukni kell, mert a világ a megalkuvásé.” Nem erre vagy legalább nemcsak erre tanít bennünket Coriolanus; sorsában nemcsak erkölcsi, hanem történelmi igazság is rejlik, de ennek a kifejtése nem a mi feladatunk.

A II. fejezetet sem hagyhatjuk szó nélkül. Szigetvári összehasonlítja Shakespeare a forrásával, de csak félmunkát végez. Majdnem azt hinné az ember, hogy szántszándékkal ellenkezni akar Névyvel. Névy ugyanis szembeállítja mindazt egymással, a mit Shakespeare Plutarchosból merített; Sz. miért, miért nem, fölöslegesnek tartja ezt s csupán azon pontokat világítja meg, a hol Shakespeare költői tudatossággal eltér Plutarchostól. Igen érdekes, sőt szükséges ez a fejtegetés, de nem kevésbbé fontos az egyező helyek kimutatása is. Így odajutunk, hogy a tanulót ha teljesen föl akarjuk világosítani Shakespearenek a forrásához való viszonyáról, félig Névyhez, félig Szigetvárihoz kell utasítanunk.

A III. fejezetet is ilyen különös, mondhatni ellenkedő fölfogással írta meg Szigetvári *Coriolanus* szerkezetéről szól, de a cselekvényt nem fejtegeti behatóbban, pedig ha már a tragédia meséjét nem akarta Névyvel együtt hosszasan elbeszélni, a főszálak összefonódását és kibonyolítását, az események és tettek csoportosítását épen nem lett volna kár föltüntetni, mert *Coriolanus* cselekvénye nem tartozik a legáttekinthetőbbek közzé. De nagyobb baja e fejezetnek, hogy midőn Sz. rávonja a cselekvényt a drámai szerkezetnek általa felállított mintájára, nem veszi észre, hogy erőszakot követ el a művön, hogy *Coriolanus* élő cselekvénye nem illik bele a sablon holt szabályaiba. Megtörténik tehát az a furcsaság, hogy *Coriolanus*-ban a kibonyolítás, a drámának ez a lefelé rohanó része, Szigetvári felosztása szerint majdnem két felvonásra terjed, t. i. a III. felv. 3. színétől az V. felvonás 4. színéig (inclusive) vánszorog.

E különösségnek, mondhatni ellenmondásnak már az I. fejezetben láthattuk a nyomait és mindebbe Szigetvári csak úgy eshetett bele, hogy nem figyelte meg e tragédiának sajátos kettős voltát, hogy Coriolanus sorsában mintegy kettőződik a tragikum, világosabban szólva, hogy Coriolanus kétszer is átmegy a tragikai processuson. Először összeütözik a néppel, a népre vonatkozó törvényekkel, arisztokrata meggyőződése, patricius büszkesége már ekkor tragikus bűnbe sodorják, melynek tragikus bűnhődés lesz a következtése: száműzetés, félhalál, *capitis deminutio*. Másodszor már egész hazájával áll szemben; bosszúja, szenvedélye a legsúlyosabb tragikus bűnre, hazaárulásra ragadja, melyért csak halál lehet a méltó lakolás. De mindezt kifejteni ismét nem a bírálat dolga.

A többi fejezeteket illető megjegyzéseinket rövidebbre foghatjuk. Így: *pathos* nemcsak a költészetben fordul elő, mint azt az V. fejezet állítja, hanem előfordulhat szónoki beszédben is. Továbbá Shakespeare verse az ötös jambus ugyan, de ez nem az *ötödfelessel* váltakozik, hanem a hatodfelessel. Ugyanitt (137. l.) jó lett volna megemlíteni, hogy a Shakespeare jambusa nem azonos a magyarral, állván az angol hang-

súlyos és hangsúlytalan, a magyar pedig hosszú és rövid szótagok változásából, sőt azt is megjegyezhetné volna, hogy a shakespearei vers neve: *blank verse*.

Azonban a külön fejezetek hasznavehetőségét, a bennök összegyűjtött ismeretek, felvilágosítások stb. szolgálatát nem kis mértékben csökkenti a stilusra fordított csekély gond, a sokhelyt bosszantóan pongyola, majdnem gondatlan előadás. Már a jegyzetek megfogalmazásában is akadt elég kívánni való, de a stilus gyöngéi mégis csak az összefüggő szövegben ötlenek inkább szemünkbe. Ez pedig annál súlyosabb beszámítás alá esik, mert az elősorolt fejezeteknek nyelvi tekintetben is mintakul kellene szolgálniuk, mint a melyekhez hasonló dolgozatokat várnánk a tanulóktól, midőn pl. egy-egy felolvasás tartalmát vagy egy-egy hős jellemét akarnók velők elmondadni, illetve megrajzoltatni. De utasíthatjuk-e jó lélekkel őket a Szigetvári cikkeihez, midőn pl. a «*Shakspere életé*»-ben hat egymásután következő mondatnak *van* az igéje, vagy midőn «*A színház Shakspere korában*» című fejezetben a *volt* díszeleg ötször egymás közelében? E szószegénységnél még bántóbb az a hirlapírói nembánomság, melyet a vonatkozó névmások iránt tanusít. Szigetvárinak minden: *mi*; a *kegyelem* is a *mi*, a *nép és jogai* is a *mik*, a *jelenetek* is a *mik*, a *színek* is a *mik*, sőt egyazon mondatban a *puritanizmus* előbb a *mi*, azután a *mely*. Az újságstilusra emlékeztet az ilyen szó is: *rátukmált*, melyet Sz. éppen akkor használ, midőn a tragédiának egyik legpathetikusabb helyét készül idézni. Sz. azonkívül szerelmes az *által*-ba, kivált az *ezáltal*, az *által*-ba, melyek mind csupa német *dadurch*-ok; pedig a mit a Nyelvőr annak idején a *miszerint*-re mondott, az áll az *az által*-ra is: t. i. inkább száz *hoggy*, mint egy *miszerint*, hasonlókép: inkább száz *így-úgy*, esetleg ezzel — *azzal*, mint egy *ez által*, *az által*. A germanisták között leginkább bosszankodhatnánk, ha már nevetnünk nem kellene a következőn: *most kapott a nép tribunokat* (133. l.; a jegyzetekben is: *a néptribunokat akkor kapta a plebs*, 16. l.): ez után szinte lestük, mikor kap a *nép fogat, bajuszt és talán még gyereket* is? Pedig igazán sajnálnunk kell, hogy a felszínesség, a vigyázatlanlanság ilyen s ennyi hibával szennyezi előadását, mert máskülönben Szigetvári stilusától nem lehet elvitatni az élénkséget és könnyen érthetőséget.

Egy kissé hosszasan és talán szigoruan, de azért — úgy hiszszük — teljesen elfogulatlanul foglalkoztunk e kis könyv tárgyi hibáival és formai fogyatkozásaival, a melyek sokat lerontanak a munka értékéből, de távolról sem annyit, hogy az iskola még mind a mellett is jó hasznát ne vehetné, annyival is inkább, mivel a nyomás és a papiros kielégíthetik a jogos kívánalmakat s az ára is megfelel a terjedelemnek.

Végül el nem nyomhatjuk sajnálkozásunk kifejezését, hogy a Szigetvári munkájában nem találtuk meg a *Coriolanushoz* egészen méltó

kommentárt. Reméljük, hogy a füzetnek csakhamar szükségessé váló második kiadásakor Szigetvári oly gondosan és oly helyesen oldja meg a magyarázat feladatát, a hogy arra már most is képesítette volna tehetsége és tanultsága.

KARDOS ALBERT

Rövid latin nyelvtan. Gymnasiumok és reáliskolák számára szerkesztette *Dávid István*. Budapest, 1896. Lampel R. (Wodianer F. és fiai) kiadása.

Az ismert nevű szerző az Előszóban könyve keletkezéséről így nyilatkozik: «E rövid latin nyelvtant a t. kiadó fölszólítására készítettem, kinek az volt vele a szándéka, hogy azon intézetek számára, a hol Schultz Nyelvtana,*) melyet magyar tanulóink számára 1884-ben átdolgoztam, s mely azóta már 9 kiadásban jelent meg, vagy terjedelménél, vagy rendszerénél fogva egyes szaktanárok kívánságának esetleg meg nem felel, legyen megfelelő könyv, melyet helyette könnyebben és célszerűbben alkalmazhatnának, mint talán más szerzőtől valót.» A könyv — mint az elmondottakból sejthető — a Schultz-féle Nyelvtan átdolgozása lévén, célszerű lesz a két mű főbb különbségeit felsorolni.

A hajlításannál tetemes rövidítésekkel találkozunk. Erősen megvannak nyirbálva a Schultz-féle könyvnek az egyes declinatiókhoz csatolt megjegyzései, a 3-ik (mássalhangzós és *i* tövek) decl. nemi szabályai áttekinthetőbbekké váltak s a nagyobbik könyv izléstelen «*versei*» eltűntek. Rövidebbre vannak fogva a melléknevekről, számnevekről, névmásokról szóló részek. Az igehajlításnál a deponens igék jegyzéke nyomon követi az activ(passiv)umokét s nem alkot külön fejezetet; az activ (passiv) igék felsorolásánál nagyobb csoportokat látunk, mert a szerző a praesens tö képzését, soha a supinumét, a legtöbb esetben nem használja fel alcsoportok alakítására, hanem csupán a perfectum képzésére van tekintettel. A praesens tö alakítására különben nagyobb nyelvtanában sincs tekintettel, sem a 3 törzsalakot közös töre vissza nem vezeti, ámbár ez eljárás már csak a magyar nyelvre való tekintetből sem helyeselhető, melynél az egyes módtöveket mindig visszavezetjük az igtőre. A nagyobb könyv kihagyott részei közül a 132. §-t nem ártott volna véleményem szerint meghagyni.

A particulákról szóló rész épúgy rövidült, mint a hajlításán. Elmaradtak a praeposíciókhoz s a coniunctiókhoz fűzött bő megjegyzések. Az alárendelő coniunctiókat ismétlések kikerülése végett jobb lett volna a megfelelő mondatfajoknál elősorolni. Nem kis hiba különben, hogy a

*) Schultz F. Kisebb Latin nyelvtana. Átdolgozta Dávid István. Kilenczedik javított kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (Wodianer F. és fiai) kiadása.

rövid nyelvtanban az alárendelő kötőszókat minden különbségtétel nélkül együtt találjuk a mellérendelőkkel, úgy hogy például a *quod, quia, cum, quando* az *okhatározó* kötőszók megnevezés alatt együtt szerepel a *nam, namque, enim*-mel, jóllehet a nagyobb könyv elősorolása egészen helyes. Tetemesen rövidebb a szóképzésről szóló fejezet is.

Hogy az átdolgozásnál tett rövidítéseket számokkal is jellemezzem: a nagyobb nyelvtan alaktana 161, a rövidítetté 90 lap terjedelmű; amaz a mondattannak 109, emez 81 lapot juttat.

A mondattannál a szerző — úgy állítja — nem csupán rövidítésekre szorítkozott, hanem a Schultz-féle könyvnek megfelelő részét egészen átdolgozta «logikai. mondattani, értelmi kategóriák szerint», a mint kissé zavarosan mondja. Valójában azonban az esettannál a szerző ép úgy ragaszkodik az esetek fonálán való haladáshoz, mint nagyobb könyvében. Az *accusativus* elé odairja ugyan, hogy «*Tárgy*», de a tért és időt jelentő *acc.*, meg a «*Városnevek accusativusát*» ugyancsak itt beszéli meg, ép úgy mint nagyobb könyvében. A *dativus*nál megmondja, hogy «egészben véve a magyar részes határozónak felel meg», máskülönben is tesz ez esetben mondattani szereplésére vonatkozó néhány megjegyzést, de hát mindez még nem teszi a mondattani kategóriák szerint való haladást; valamint az sem, ha a *genitivus*nál megjegyzi, hogy «a főnévtől függő *gen.* a mondatban jelzői természetű», máskülönben pedig ez eset szereplését 3 szakaszban tárgyalja: a mint főnévtől, melléknévtől, vagy igétől függ. Az *ablativus*nál azt olvashatjuk, hogy «a latin *ablativus* a határozó esete», használata szerint pedig megkülönbözteti: 1) a tulajdonképeni *abl.*, 2) az *abl. instrumentalist*, 3) az *abl. locativust*, 4) az *abl. temporalist*. A jelentések eme csoportosítása mindenesetre megkönnyíti a tanulást s haladást a nagyobb könyv eljárásával szemben, mert ott ilyesminek hire-hamva sincs; de ismétlem, arra a nyilatkozatra még nem jogosít fel senkit, hogy ő mondattani felosztást követ. Nem azért mondom ezt, mintha magam az esettant mondattani kategóriák szerint óhajtanám felosztani, mert az e felosztási alaptól származó csoportok nagy száma kezdőkre inkább zavarólag, mintsem felvilágosítólag hat; hanem azért, hogy a szerző fent említett nyilatkozatát e részben senki félre ne értse. Inkább rajta volt Dávid a tulajdonképeni mondatban feldolgozásánál, hogy az előszóval ellenkezésbe ne jöjjön, azonban nem mondhatnám, hogy törekvése csak közepesen is sikerült volna. Két fő hibája van könyve ezen szakaszainak: következetlenség és homályosság. Beszél fő- és mellékmondatról, de egyszerű és összetett mondatot nem különböztet meg s a mit az egyszerű mondat nemeinél kellene mondania, azt részben *Igeidők* (217—225. §), részben *Igemódok* (234—238. §) cím alatt adja elő, vagyis alaktani kategóriák szerint halad. S ez nemcsak címbeli különbség, mert az egyszerű mondatnak

megkülönböztetése s nemei szerint való tárgyalása világosságot kölcsönöz az előadásnak, a mint ezt Pirchala szépen bebizonyította. A mellékmondatoknál érvényesül ugyan Dávidnál a mondattani felosztás, de a felosztási alap helyessége dacára a mondatfajok megkülönböztetése ingatag s némely mondat csak czímbe különbözik a másiktól. Így az alanyi és tárgyi mellékmondatok közt első helyen felhozott *kiegészítő mellékmondat* ilyen megkülönböztetésének*) semmi értelme sincs, mert hiszen minden mellékmondat kiegészítő a főmondatra nézve. De ha már — bár helytelenül — az alanyi és tárgyi mellékmondatnál ilyen alfajt megkülönböztetett, miért nem vette hozzá a *kijelentő mellékmondatokat* (243. §) is, a melyek «a főmondat tárgyaként az accus. c. inf. szerkezetben állanak»? Úgy látszik, e címre csak azért volt a szerzőnek szüksége, hogy az «Oratio obliqua» külön elnevezés s ne a maga becsületes neve alatt figuráljon. Az a zavaros valami pedig, a mit az oratio obl. «*főkellekeiről*» a 245. § a), b), c) pontjaiban olvasunk, bátran elmaradhatott volna, mert a mi belőle kivehető, az ugyanezen § már első kikezdésében benne van. A «*Magyarázó mellékmondatok*»-nál (242. §) nem történt utalás a dicsérés, ócsárlás igéire (200. §), aztán az ilyen fajta *quod*-os mondatok nem mind alanyi vagy tárgyi mondatok. Pirchala, hogy az ezen mondatoknál mutatkozó nehézséget elkerülje, a «*Főnévi mellékmondatok*» kategóriájába sorozta őket. Az alanyi-tárgyi m. m. «*Meghatározó m. mondatok*» című alfajának megkülönböztetése bátran elmaradhatott volna, mert a példák közt felhozott mondatok közt kettő is van olyan, mely sem nem alanyi, sem nem tárgyi (Facile quemque stb. A quo plurimum sperans . . . stb.). A «*Jelzői m. m.*» czímbe ezek is bennfoglaltatnak.

Végül még egy megjegyzést! Dávid azt állítja az Előszóban: «Nyelvtanom módszere . . . az inductiv, a mint erre . . . az Utasítások utalnak.» Nem tudom, mit ért ő «inductiv módszer» alatt; de hogy abból, a mit az Utasítások annak neveznek, nem sok van könyvében, határozottan állíthatom.

Mindent összefoglalva: Dávid könyvének alaktani részét használhatónak tartom, mondattanát szintén, de ha az Előszóban foglalt kijelentésnek meg akar felelni, a 217—240. §-át kell dolgoznia, a 240., 243., 245., 252. §-okat pedig máskülönben is. Itt-ott nem ártana a stiluson is kissé simítani, kivált az Előszó állítását, hogy «a kiadó készségesen gondoskodott arról, hogy e könyv, a mi csinos kiállítását illeti, bármely hasonló iskolai könyvvel mérkőzhessék.»

Dr. TÓTH KÁLMÁN.

*) 241. §. «Kiegészítő mondatok, a melyek a főmondot kiegészítéséül a hozzá tartozó alanyt vagy tárgyat foglalják magukban.»

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1895/96.

3. Dr. Bartha József: Ilosvai és Arany Toldija. (Nagybecskereki polg. és felső kereskedelmi iskola, 181.). — Szerző összehasonlítja Ilosvai és Arany két Toldi-művét, mivel ezeket «teljes részletességgel még senki sem hasonlította össze». Ez összevetés, mely helyes fölfogáson és ítéleten alapszik, természetesen kétségtelenné teszi, hogy Arany műve szerkezet és jellemzés tekintetében óriási magasságban áll a XVI. századi krónikásnak töredékes, hézagos és sok tekintetben költőietlen munkája fölött. Bartha értekezésének ezen kérdésre vonatkozó részletei jól vannak írva, világos gondolkodásról és helyes ízlésről tanuskodnak.

Van azonban a dolgozatnak még egy másik fele, mely nem érdektelen, de jóval kevésbé világos, úgy hogy az, szerzőnek itt is fölismerhető műveltsége és tehetsége daczára, erősen kihívja a kritikát. Ilosvai álláspontját helyesen itéli meg Bartha: «csak azt adta elő, a mit meggyőződése szerint valónak tartott», mert a XVI. századi historiás énekek szerzői általában csak azt tartják megéneklésre méltónak, a mi (természetesen az ő tudásuk és fölfogásuk szerint) valóban megtörtént. (Megjegyzem különben, hogy ez nemcsak a XVI. századi epikusok álláspontja). De Ilosvai, szerzőnk szerint, nem a történelem Toldiját örökítette meg, habár, mint más egyéb verseiben, itt is szereti minél többször hangoztatni, hogy «igazat» szól. Bartha helyesen jegyzi meg, hogy Szilády túllő a célón, midőn azt mondja, hogy «Toldi Miklósnak oklevelekből kitünő pályája olyan, hogy az énekbeli hős életének második fele azzal *mindenben* összeegyeztethető»; de viszont Bartha még erősebben túllő a célón, midőn Sziládyval szemben azt állítja, hogy a történeti Toldi és az Ilosvai hőse «nemhogy mindenben, de még *nagyjában* sem egyeztethető meg». Szerzőnk ellenkezőleg úgy véli, «hogy Ilosvai nem a történeti, hanem a mondabeli Toldiról szedegette össze jól-rosszul a néphagyományban fentartott eseményeket s hőse nem pusztán történeti alak, hanem oly mondai alkotás, melyet a nép csapongó képzelete a való életből vett át, naiv fölfogásával saját körébe vont le s népies alakká idomított át».

E fejtegetésre mindenek előtt két megjegyzést kell tennem. Először, hogy Bartha voltaképp egy önteremtette ellenség ellen küzd, midőn kifejti, hogy Ilosvai hőse «nem pusztán történeti alak», mert ezt tudommal eddigelé még nem állította senki, és ha Szilády azt mondja, hogy a történeti Toldinak és az Ilosvai hősének pályája «összeegyeztethető», ez természetesen csak azt jelenti, hogy van a két alaknak annyi érintkező pontja, hogy a monda hősét a történeti Toldira lehet és szabad visszavezetnünk. Másodszor lehetőnek hiszi Bartha, hogy a nép a történeti

Toldit «saját körébe vonta le s népies alakká idomította át». Már e Közlöny februári füzetében (172. l.) kifejtettem, hogy én ezt nem tartom valószínűnek, hanem úgy vagyok meggyőződve, hogy az Ilosvai hőse a történeti alaknak valamely mondai (hazai vagy idegen) alakkal való összeolvadása útján jött létre. Toldi Miklós életének második feléről még elképzelhetni, hogy «a nép őt saját körébe vonta le és népies alakká idomította át»; de már ifjúkori élményeiről ez jóformán lehetetlen, mert, eddigelé legalább, nem is sejthetjük, hogy a Nagy Lajos tekintélyes és kedvelt emberének fiatal évei mennyiben szolgáltathattak volna a népies képzeteknek ez átidomításra anyagot és okot.

De Bartha még tovább megy. Ilosvai többször hivatkozik írott forrásokra, melyeket fölhasznált, és szerzőnk ezt kétségtelen történeti adatul elfogadja, mert Ilosvai, a mit helyesen föltesz róla, mindig igazat mond. De mikor krónikásunk azt mondja, hogy «az énekszerzők feledtek dolgokban», a mi nem tehet egyebet, mint hogy Ilosvai Toldiról szóló dalokat nem ismert, — ezt már Bartha nem fogadja el. Hol itt a módszeres következetesség vagy a következetes módszer? Sőt azt állítja szerzőnk, hogy a krónikában «nagy számmal találhatók olyan részletek, a melyek határozottan (!) népies eredetre vallanak»; tehát «világos (!), hogy Ilosvainak műve megírásában népies forrást is kellett (!) használnia, csak hogy ezt a mindent lenéző krónikás tudakosságával összekuszálta és megrontotta, de jellegét még sem törülhette le teljesen». És most kiszedi az Ilosvai sikerültebb részleteit vagy versszakait, melyek «kiválóan népies maradványoknak látszanak», és kijelenti, «hogy a felhozott részletekben régibb népies költői töredékeket kell (!) látnunk, melyekről a költészetet még a krónikás kiméletlen keze sem törülhette le». Sőt még azt is állítja, hogy Ilosvai használt ugyan írott krónikákat is, «de még nagyobb mértékben (!) használta azon népies dalokat és mondákat, a melyek a népszerű hősről a nép ajkán mindenütt (!) jó keletnek örvendeztek s bizonyára (?) szélteben (!) daloltattak».

Bocsánatot kérek, de ez nem philologia, hanem mythologia. Szegény Ilosvai! Először hazugnak mondják, mert ő azt állítja, hogy nem ismert Toldiról dalokat, Bartha pedig e dalokról bámulatosan sokat tud, azt a meglepő tényt is, hogy Ilosvai ily dalokat jól ismert. Azután tolvajnak nyilvánítják, a ki a népköltészetet meglopta és ennek legszebb virágait alattomosan a maga dudvája közé dugta. Végre hülyének deklarálják, a kitől nem telhetik néhány könnyebben folyó, költőibb ízű versszak (a milyenek pedig egyéb műveiben is akadnak), még akkor sem, mikor a tárgyalt részlet maga úgy szólván magában rejtje a költészetet. És miért e kegyetlen kivégzés? Hogy a szerző valamit állíthasson, a minek a rendelkezésünkre álló forrásokban semmi biztos alapja. Nem volna már ideje, hogy az e fajta Toldi-kutatást végre valahára abba

hagyjuk? és hogy a népköltészetéről szélteben elterjedt üres és homályos phrasisok helyébe végre valahára kellő értelemmel és tudományos alappal bíró képzeteket tegyünk? és hogy egy kissé körültekintsünk, legalább Európában, hol monda, dal és népköltészet mindenütt bőven termett, természetesen, a dolog lényegét tekintve, ép oly körülmények közt és ép oly módon, mint minálunk?

Még csak egy megjegyzést. A 14. lapon megemlékszik szerzőnk azon elméletekről, melyeket a Toldi-monda eredetéről Greguss Ágost és szegény magam kifejtettünk, és nem találja az általunk említett idegen mondákat figyelembe vehetőknek, mivel (a miről Ilosvai nem tud) «mind e két mondában a kisebb testvért elnyomja bátyja» stb. Ez erős tévedés, mert a tőlem összehasonlításul fölhozott Kurzibold-mondában semmiféle testvérnek semmiféle nyoma nincsen, a Greguss által pártolt Garmelyn-mondát illetőleg pedig ép én fejtettem ki először (e *Közlönyben* III, 1879, 159. l.), hogy a testvérek viszonya a francia mondában lényegesen más, mint a Toldi Miklós és György viszonya.

HEINRICH GUSZTÁV.

4. Vári Rezső dr.: Bölcs León császárnak a «Hadi Taktikáról» szóló munkája. (Budapesti I. ker. áll. főgymn., 10 l.) — A byzantioni irodalomnak egy nevezetes termékével ismerteti meg tanítványait fönt címzett dolgozatában a tudós szerző, a ki Thewrewktől és bold. Ábeltől tanult kritikai módszerét évek óta alkalmazza a magyar hadviseléssel is foglalkodó híres munkának szövegére. Vári úr spanyol, olasz stb. útjai alatt tett eredményes kutatásainak már többször adta tanujelét, a midőn egyes folyóiratokban (*Philol. Közl.*, *Akad. Ért.*, *Hadtört. Közl.*) közzétette fáradságos utánjárásainak és sikeres szöveggyanításainak gyümölcseit. Reánk, class. philologusokra, annyiban nagyfontosságú a szerzőnek ez irányú működése, mert a szigorú philologiai kritikának érvényesítését kísérli meg a görög irodalomnak egy kései termékén, a melynek nemzetünkre való jelentőségét minden igaz hazafinak mélyen át kell éreznie. Érezte ezt akadémiánk is már jó eleve, a mikor bold. Szabó Károly és Salamon Ferencz kiváló történettudósaink buzdítására fölvette volt a nevezett görög író a milleniumi kiadványok sorozatába; — s immár közel is állunk a mondott tervnek megvalósulásához, úgyhogy nem sokára egy szakszerű, bilinguis kiadással léphetünk a művelt világ elé. Ebben a munkában az oroszlanrész mindenesetre Vári urat illeti, mint a ki a történelem, philologia és hadtudomány terén évek óta folytatott bűvárlatait valódi nemes bőkezűséggel szórja hazafiúi becsvágya és tudományos iránya eme legderekabbnak ígérkező alkotására.

Én, noha csak az ecclesia militanshoz való tartozáságom alapján vallhatom magam katonának, mégis ifjúkorom óta mindig vonzalommal

viselkedtem a hadi dolgok iránt s mint a Volga-menti lovas-népnek egyik gyöngye unokája, koronkint behatóan szoktam hadi kérdésekkel foglalkozni. Annál nagyobb érdeklődéssel kísérem tehát a szerzőnek működését, minél inkább meg vagyok róla győződve, hogy az ő szorgalmas kutatásai-ból ismereteimnek gazdagulását, bővülését nyerhetem. Épen azért alig várom már az Akadémia kiadásában megjelenendő kötetét is, melynek jegyzetei közt és magyar szövegének nyelvében reményem szerint több rendbeli bizonytalanságomnak s kétségemnek elosztatását fogom meglelni.

Jelen közleményében a szerző kutatott írójának, VI. vagy Böles Leónnak életét és működését tárgyalja főbb pontjaiban, és a mit épen-séggel — hogy úgy szóljak — feltálahatott deákjainak, azt mondta el nekik egyszerű, keresetlen nyelven s nagyon értelmesen.¹⁾ Kerülve kerül ugyan minden aprólékos részletezést és bővebb okadatotást, mégis lát-tatja olvasóival a maga műhelyét, a fő kérdések irodalmát.

A következő kérdések: ki volt Böles²⁾ León? ki volt a tanítója? (Photios) mily bámulatos írói tevékenységet (vallási, költői stb.) fejtett ki³⁾ uralkodásának gondoljai mellett is? — továbbá kérdéses művének sorsa és nagy tisztessége az egész középkoron által, munkájának egyik kivonata, szerkezete (prologos + 20 nagy fejezet + összefoglalás) és kétféle czíme (Hadi Taktika és Előkészületek a háborúra) nyerik megvilágításukat a szerzőnek előadásában. Azután következnek: a *taktika* mivolta, a császári írónak jellemzése, a ki egyik leglelkiismeretesebb compilatora a görög irodalomnak; majd a Traianus-korabeli Ailianos nyomán az addig élt hadi írónak (Stratoklés, Hermeias, Fronto, Aineias, Kineas, Pyrrhos, Alexandros, Klearchos, Pausanias, Euangelos, Polybios, Eupolymos, Iphikratés, Poseidonios és tanítványa, Asklépiodotos, Bryón stb.), sőt az Ailianos után élt taktikusoknak is (Urbikios, a ki először szól az avarokról és turkokról, Niképhoros Phokas császár állítólagos műve, Kekaumenos főúr és VIII. Konstantinos művei) jellemzetes felsorolása, főleg a mennyiben egyik-

¹⁾ Nyelvezetében mindössze néhány botlást vettem észre, a melyek bizonyára a budai német társalgás hatása alatt csúsztak stílusába, u. m.: Inkább felel meg neki az a cím (megfelel h. 6. l.), Czélját világosan nevezi meg (megnevezi h. 6. l.), Nem restelt (restelte h. 6. l.) összeböngészni azt. A tulajdonnevek írásában pedig nincs egyöntetűség.

²⁾ Itt jegyzem meg, hogy Krumbacher a Müller-féle Handbuch vas-kos kötetének immár második kiadásban (1897) jelent meg, isauriai León-t vallja a szóban forgó Taktika szerzőjéül, míg Vári és mások több okkal Böles León mellett kardoskodnak.

³⁾ Krumbacher kiadása nem kevesebb mint 16 helyen szól róla. A magyar irodalombeli idevágó értekezéseket l. Mangold tollából a Pallas-lexikonban *Böles León* és *León* alatt.

másik (Ailianos, Arrianos, Polybios és Onosandros) Bölcs Leónnak forrásul szolgált. A források összevetése alapján alkotott s egyéb cikkeiben megvitatott ítéletét aztán, főleg Salamon Ferencz nézete ellenében, imígy összegezi a szerző: »León a taktikus irodalom legnevezetesebb termékeiből compilálta művét. Ezt Urbikios munkájára nem foghatni rá; Urb. munkája értékes, szakszerű mű. Konstantinos Taktikája egyenesen León császár művének átdolgozása; a VII. Konstantinos Porphyrogennétának tulajdonított kis Stratégikon című munka pedig nem egyéb, mint Urbikios XI. fejezetéből az 1—3. szakaszok átdolgozása.» Végül a tárgyára vonatkozó codexeket (a firenzei és bécsi a X. század végéről, valamint a milánói, madridi és római a XI. és XII. századból; belőlök származtak a 15—16. sz. értéktelen másolatok), régi nyomtatványokat (a leydai 1612. editio princeps Jan Meurstól, tele hibákkal, és a nem kevésbé hibás Lami-féle 1745. kiadás, melyet a Migne-féle Patrologia 1863-ban egyszerűen lenyomatott) és fordításokat (Checustól 16. sz. latin, Pigafettától 16. sz. és Andreától 17. sz. olasz, Joly de Maizeroytól 18. sz. francia, Bourscheidtől egy teljes félreértésen alapuló, rossz német fordítás Bécsben 1771—81., a magyarban pedig Szabó Károlytól a 18. fejezet) közli gondos összeállításban.

Apróbb megjegyzéseim ezen értekezésre a következők:

Orbikios v. Urbikios kora és Anastasios császárhoz való viszonya már tisztázva van Krumbachernál, szintűgy Pseudo-Maurikiosnak (Rufus?) munkássága is 635. l. Nincs felhozva a Kr. u. II. században élt Polyainos, kinek munkásságáról 1885-ben Melber (Teubnernél) szép munkát írt. Nem találom továbbá a szerzőnél megemlítve Marchus Græcusnak a IX. században eredetileg görögül írott művét: *Liber ignium ad comburendos hostes*, mely a görög tűznek receptjét adja s így a pyrotechnikának alapvető műve, — valamint a híres katonai lexikont sem, mely a X. században kelt. Leónnak halála éve pedig nem 911, hanem 912 május 11, miként Krumbacher könyvében Gelzer jénai professzor előadásában olvashatni. Végül Leónnak kedvező jellemzését sem írhatom alá, főkép ha az imént említett s egyéb történetíróknál olvasható tetteit fontolóra veszem.

A szerző deákjai egyébként gyönyörűséggel olvashatják a fönnebb elősorolt tudományos megállapodásokat. Megjegyzem azonban, hogy a gymnasiumi ifjak nemcsak, mint a szerző mondja, újabb történelmekből, hanem akár a Vagács-Schiebinger-féle latin irányképző előadásából is meríthetnek előzetes érdeklődést a Bölcs León nevével összefüggő magyar hadi kérdések iránt.

BÓDISS JUSZTIN.

5. Liska János: Adatok a magyarországi latinsághoz. (Szarvasi ág. h. ev. főgymn., 3—24. l.). — Jelen dolgozat tárgya, mint a legtöbb philologiai programmértékeztetés, szintén kívül esik az iskola körén, de legalább könnyen összefüggésbe hozható a nyelvi és történeti tananyaggal és a tanulóknak is könnyen megérthető nyelvészeti problémákat fejtetget; továbbá a szerző céljában és a feldolgozás módjában szem előtt tartotta tanítványait, kikkel a középkori latinságot és annak most készülő szótárát akarta megismertetni azon dicséretes szándékkal, hogy bennök «felébreszsze és erősítse a latin nyelv iránti érdeklődést» és igazolja, «hogy még hosszú ideig nem gondolhatunk arra, hogy a latin nyelvet iskoláinkból kiküszöböljük».

A szerző Jacobus Bongarsius «Rerum Hungaricarum Scriptores Varii» (Frankfurt, 1600) cz. gyűjteményének szóanyagát dolgozta fel s talált benne 6—700 olyan szót, mely «vagy *semmilyen* szótárban nincs meg, vagy más eltérő jelentésben használatos». Ennek a szép sikernek legjobban fog örülni a szótár érdemes szerkesztője, ha a szerző még nem késett el ez adalékkal. Ezen szókból a dolgozat vagy kilenczvenet közöl mutatóba. A szómutatvány előtt röviden szól a szerző a latin nyelvnek hazánk közéletében és az irodalomban való hosszú uralmáról s ennek okairól, az új latin szavak alkotásának és szótárba gyűjtésének szükségéről; végül jellemzi a középkori íróknak az új szók alkotásában követett eljárás módját.

A szómutatványban nem ritka az érdekes szó, de van köztük több olyan, melyek lehetetlen, hogy hiányoznának Du Cange és Forcellini thesaurusaiból; ilyenek: *archidux*, *banus*, *bombarda*, *bombardarius*, *comitissa*, *correspondere* stb. Ezek tehát nem eredeti magyar szóalkotások. *Agrastis* mellett a főnév ellipsise közönséges dolog; *perpendicularis* Finályban is megvan; a szövegbeli *ex globulo* nem jogosíthatta fel a szerzőt arra, hogy *globulum*-ot vegyen fel a class. *globulus* mellé.

A szók magyarázata helyes és világos; *gratitudo* inkább *háladatosság* mint *sziveség* (v. ö. fr. *gratitude*); *epistola nuncupatoria*-nak utána kellett volna nézni valamely hivatalos műszótárban; *chrysolapis* mellé felvilágosításul odatehető *chrysolithos* (Plin.), *aranykő* mellé *topáz*. A *scutarius* helyett, ha jelentése *auscultatorius*, valószínűleg *scrutarius*-t (a *scrutando*) kell venni. — Néhány szó mellől elmaradt a szöveg-citatum.

Ez apró észrevételek nem kisebbíthetik a dolgozat azon érdemét, hogy a tanulókkal egy speciális magyar philologiai feladatot ismertetett meg s e mellett becses anyagot szolgáltatott a készülő szótárnak is.

Dr. REIBNER MÁRTON.

V E G Y E S E K.

† Torma Károly. 1897 márczius 1-én érkezett Rómából az a hír, hogy Torma Károly a közelfekvő Porto d'Anzióban, a hol meghasonlott lelke hiába keresett pihenőt, mindenkitől elhagyatva, a legnagyobb szegénységben elhúnyt.

Egy fényes pálya ezen szomorú befejezése bizonyára mindenkit, a ki Tormát, a jóság, nemesszívűség, idealismus ezen megtestesülését ismerte, a legmélyebben meghatott. Származása, családi összeköttetései, vagyona arra pra-destinálták, hogy a közéletben elsőrangú szerepet játszzék. Atyjának örököse lett a szolnok-dobokamegyei főispáni székhelyben, majd képviselővé választatta meg magát, csak azért, hogy a Deák-pártot megyéjében diadalra juttassa. Mint képviselő s a ház alelnöke Deák Ferencz legbensőbb barátai közé tartozott. A politika azonban fölemésztette vagyonát. Nem maradt számára egyéb, mint hogy tudományával keresse meg mindennapi kenyerét.

Hosszú időn át Torma Károly a magyarországi római felirattannak úgy szólván egyetlen képviselője volt.

A tudomány iránti előszerezetét atyjától örökölte; még főispán korában szorgalmasan gyűjtötte a feliratokat s kész volt a legnagyobb áldozatokat is meghozni a tudománynak. Neki köszönhetjük az első nagyszabású rendszeres ásatást hazánkban, értem az alsó-ilosvai castrum felkutatását (Az alsó-ilosvai állótábor s műemlékei. Az erdélyi Múzeum-Egylet évkönyvei 1864. évi kötetében). Gyűjteményével az Erdélyi Múzeum-Egylet régiség-tárának alapját vetette meg.

Még mielőtt a kolozsvári egyetemen 1868-ban a közjogi tanszéket elfoglalta, számos tanulmányt, értekezést írt, melyekben a daciai történetnek nem egy kérdéses részletét tisztázta (ilyen egyebek között Dacia felosztása a rómaiak alatt, Kolozsvár 1863.). 1879-ben a budapesti egyetemen az archaeologia tanszékét nyerte el. Örvendett a cserének, mert ettől kezdve kedvencz szakmájából tarthatta előadásait. Abban az időben indultak meg a tárgyalások az aquincumi ásatások ügyében. Hampel József mellett csak róla lehetett szó, a kit az ásatások vezetésével megbízzanak s ő a beléje helyezett bizalomnak fényesen megfelelt. Mindjárt kezdetben az amphitheatrum felfedezésével lepte meg a közönséget. 1887-ben szerencsés lehettem az ásatásoknál segédje lenni s alkalmam nyílt tapasztalni, mily odaadással, lelkiismeretességgel vezette a munkálatokat.

Pesti tartózkodásának első éveit voltak azok, melyekben legtöbbet dolgozott. Kiadta Dacia régészeti irodalmának repertoriumát (1880). Sokat járt-kelt az Al-Dunán, Tiszántúl, hogy a sánczokat és táborhelyeket tanulmányozza. Kutatásainak egy részét «A limes Dacicus felső része, Budapest, 1888.» czímen terjedelmes értekezésben foglalta össze. Törekvő lelke folyton újabb és újabb feladatokat tűzött maga elé. A daciai és pannoniai feliratok corpusát készült közzétenni. Sajnos, de ebből már nem lett semmi, még sajnósabb, hogy az aquincumi ásatásairól tervezett monographiája is el-

maradt. Mindössze az amphitheatrum északi feléről szóló akadémiai értekezése jelent meg (1881.).

1888-ban visszalépett az aquincumi ásatások vezetésétől, 1889-ben pedig az egyetemi tanszéket is elhagyta s Olaszországba ment, hogy ott, a hová lelke mindig vágyott, élvezhesse csekély nyugdíját.

A M. Tud. Akadémia még 1861. decz. 20. megválasztotta levelező, majd 1881. máj. 19-én pedig rendes tagjává. A külföld is elismerte hasznos tevékenységét. A német császári archæologiai intézetnek szintén levelező tagja volt. Philologiai Társaságunk tiszteleti tagját vesztette el benne.

Áldás hamvaira! Vajha lehetővé tétetnék, hogy e hamvak hazai földben találjanak örök nyugvóhelyet!

Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi márczius hó 10-én tartott *felolvasó ülésének* tárgyai voltak: 1. Dr. *Lázár* Béla, Chamisso Fortunatusa. 2. Dr. *Findly* Gábor, Egy iskolai Phædrus-kiadásról.

Az ezt követő *választmányi ülésen* Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Cserhalmi Samu pénztárnok, Hegedüs István, Kempf József, Maywald József, Némethy Géza, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, ifj. Reményi Ede, Schambach Gyula, Timár Pál, Vári Rezső, Veress Ignác, Zlinszky Aladár választmányi tagok és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző.

A folyó ügyek elintézése után a pénztárnok jelenti, hogy a társaságnak az év elejétől márczius 10-éig 1332 frt 17 kr. bevételével szemben 634 frt 14 kr. kiadása volt, a pénztári készlet tehát 698 frt 03 kr. A tagok száma a mai napig bejelentettekkel együtt 674, a mi az év eleje óta 15 taggal való emelkedést mutat. Újabban tagokul jelentkeznek: P. Thewrewk Emil ajánlja *Marek* Ede belügymin. oszt. tanácsost r. tagnak (1897-től), Faragó János aj. dr. *Körös* Endre pápai ev. ref. főgymn. tanárt r. tagnak (1897-től), Némethy Géza aj. *Incze* Béni fumei főgymn. tanárt r. tagnak (1897-től), Csengeri János aj. M. *Nagy* István, *Szeremley* Béla, *Kálmán* János kolozsvári b. hallgatókat rendkívüli tagoknak. Valamennyien megválasztatnak.

— Verner Károlyról, a korán elhunyt jeles nyelvészről, igen szép és tanulságos cikket közöl Streitberg Vilmos a müncheni Allg. Zeitungnak 1897. jan. 4. kelt 2. számában, melyet olvasóink különös figyelmébe ajánlunk. Verner 1896. nov. 5. halt meg. Csak ötven évet élt. Aarhus jütlandi városkában született 1846. márcz. 7. Atyja német származású, anyja dán nő volt, ő maga 1883 óta a szláv nyelv tanára volt a kopenhágai egyetemen. Előbb, 1876 óta, a hallei egyetemi könyvtárnál hivataloskodott. Igen keveset írt; csak kutatni szeretett és készséggel közölte kutatásai eredményét tanítványaival s barátjaival; a nyilvánosság előtt nem kívánt szerepelni. Voltakép csak egy értekezést tett közzé, de ez kétségbevonhatatlan bizonyítéka genialis erejének. A Verner-féle törvény az indogermán nyelvtudománynak egyik korszakos vívmánya.

Grimm Jakab 1821-ben találta meg a róla elnevezett fontos törvényt, melyet ő maga Lautverschiebungnak nevezett. E törvénytől Grimm megalapította az indogermán hangtant, mint öt évvel előbb Bopp Ferencz megalapította volt az indogermán alaktant (*Das Conjugationssystem der Sanskritsprache*, 1816). A Grimm törvénye szerint az idg. tenueseknek *p t k* a germán nyelvekben *f th h* felelnek meg, az idg. médiáknak *b d g* germ. *p t k*, és az idg. aspiratáknak *bh dh gh* germ. *b d g*. E törvény, mely a nyelvtudománynak egyik sarkalatos alaptörvénye, kétségbevonhatatlan, de volt két megmagyarázhatatlan «kivétel»:

1. Úgy tetszett, hogy az idg. médiák sok esetben nem lesznek a germ. nyelvekben tenuesekké, hanem megmaradnak médiáknak, pl. szanszkrit *bandhanam* és gót *bindan*, vagy szanszkr. *duhitar* és alnémet *dohter*. Honnan e kivétel? és lehet-e a tudományban kivétel? Törvény-e az, a mi alól kivétel is lehetséges? E rejtvényt alaposan megoldotta Grassmann Hermann, a ki kimutatta, hogy a kérdéses idg. médiák eredetileg és voltaképp nem médiák, hanem aspiraták, melyek a szanszkritban elveszítették az aspiratiót, ha a következő szótag szintén aspirált hangzóval kezdődik, tehát *bandhanam*, *duhitar* ered. *bhandhanam*, *djuhitar*. Ezzel ez e «kivétel» meg volt magyarázva.

2. De nehezebb és fontosabb volt a másik «kivétel». Feltűnő t. i., hogy az idg. tenueseknek a germ. nyelvekben majd aspiraták felelnek meg, mint a Grimm-féle törvény követeli, majd azonban médiák. Pl. idg. *bhratar* és germ. *bróthar*, de idg. *pitar* és germ. *fadar*; amott helyesen felel meg az idg. *t*-nek germ. *th*, de emitt *d* lép a helyébe. Sőt e zavar magában a germ. conjugatióban is észlelhető, pl. ófn. *zihu*, praet. sing. *zéh* de praet. plur. *zīgum*, part. *gīzigan*. E tünemények nemcsak a Grimm-féle törvényt teszik kétséssé, hanem a nyelv terén föltételezett törvényszerűséget magát is, úgy hogy könnyen érthető az az izgalom, melylyel a nyelvészek egy fél-századon keresztül e rejtvény kulcsát, de siker nélkül, keresték. Ekkor jelent meg 1876-ban a Kuhn-féle *Zeitschrift* XXIII. kötetében (97—130. l.) Verner értekezése: *Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung*, mely a kérdést végleg megoldotta. Verner ugyanis észrevette, hogy a főt említett példákban az első esetben a tenuis előtt van a hangsúly, a másik esetben azonban utána esik, tehát *bhrátar* és *pítar*, hasonlóképp megfelelnek a német *zéh* és *gīzigan* alakoknak idg. *dēḡa* és *diḡimá*. E tényből kiindulva, az összes alakok beható vizsgálata és összehasonlítása alapján, megalkotta Verner korszakos törvényét: Az idg. tenueseknek *p t k* a szó közepén germ. aspiraták *f th h* felelnek meg, ha az idg. hangsúly őket közvetlenül megelőzte; ellenkező esetben a germ. nyelvekben a médiák *b d g* állanak be.

E törvény sok szempontból korszakos. Első sorban, mert az idg. mássalhangzók kivétel nélküli, tehát valóban törvényszerű váltakozását kétségtelenné tette; azután mivel a nyelvészek figyelmét a hangsúllynak rendkívül fontos szerepére fordította, melynek nagy jelentőségét az azóta folytatott kutatások még jobban kiderítették; végre mivel lehetővé tette, ill. igazolta Leskien Ágostnak egyidejű (1876) híres tételét, hogy a hangtörvények alól kivétel egyáltalában nincsen. Verner nagyságát legkevésbé-

sem kisebbiti az a tény, hogy törvényét már 1874-ben helyesen sejtette Sievers Eduárd, mert sejtetem és bizonyítás közt óriási a különbség.

Hasonlókép Verner mellett még négy tudós is találta meg egyszerre az úgynevezett palatalis törvényt: Thomsen Vilmos Kopenhágában, Tegnér Ezsaiás Lundban, Collitz Hermann Göttingában és Schmidt János Berlinben; de csak az utóbbi kettő fejtegette nyilvánosan. E törvény alapját a következő tünemény teszi. Ismeretes dolog, hogy latin *c* és *g* az olaszban *a*, *o* és *u* előtt változatlanul megmaradt, ellenben *i* előtt *cs* és *zs* lett; pl. *casa*, *colonna*, *gusto*, de *cento*, *cinque*, *gente*. E tünemény a régi idg. nyelvek terén is megvan: eredeti *k* és *g* átmennek *i* előtt *c*- és *j*-be (olv. *cs* és *zs*), pl. szkr. *cūl* és lat. *quid*. De az ázsiai idg. nyelvekben *a* előtt is majd *k* és *g*, majd *c* és *j* áll. A megoldást a fönt nevezett tudósok megtalálták: az ázsiai idg. nyelvekben a *c* és *j* csak oly *a* előtt jelen meg, melynek az európai nyelvekben *e* felel meg, míg oly *a* előtt, mely az európai nyelvekben mint *o* vagy *u* szerepel, megmarad az eredeti *k* és *g*. Pl. szkr. *ca* (a. m. és), mert az európai nyelvekben az *a* helyén *e* áll: *que*; ellenben szkr. *kati* (a. m. mennyi), mert az *a*-nak az európai nyelvekben *o* felel meg: *quot*. Ebből kétségtelen, hogy a szanszkrit és zend a két eredeti hangzót helyettesít, egy palatalist és egy nem-palatalist, melyek az európai nyelvekben mint világos *e* és mint homályos *a* és *o* tűnnek föl.

E látszólag csekély fontosságú fölfedezés rendkívüli jelentőségű belátásra vezetett. Míg ugyanis még Bopp Ferencz és Schleicher Ágost a szanszkrit nyelvet az összes indogermán nyelvek legeredetibb, legődonabb, hangtani dolgokban mértékadó képviselőjének tekintették, a palatalis törvény e felfogást alaposan megdöntötte, mert (még további kutatásokban is) kétségtelenné tette, hogy fontos hangtani tüneményekben némely európai nyelv, első sorban a görög, ődonabbak és eredetibbek. Ezzel megszűnt a szanszkrit nyelv kiváltságos szerepe és ezzel vált kétségessé az indogermán ősnyelvnek keleti őshazája is.

A nyelvtudománynak e fontos kérdéseiben és e kérdéseknek geniális megoldásában a kutatók közt a legelső helyek egyikét Verner foglalta el, ki rendkívül csekély terjedelmű irodalmi munkássága daczára a XIX. század nyelvészei közt a legkimagaslóbbak egyike. Főleg a Grimm-féle törvény biztosítja halhatatlanságát, mert e törvény voltaképp csak Verner által lett igazi törvénytényé.

h.

— A philologia halottjai 1896-ban. A lefolyt évben a következő tudósok és írók húnytak el: jan. 29-én Brill G. a németalföldi philologia tanára Utrechtben (84 éves korában); febr. 16-án Friis I. A. a lapp nyelv tanára Christianiában (74 é.); febr. 21-én Odin Alfréd a francia nyelv tanára Sophiában (33 é.); febr. 26-án Arsène Houssaye író Párisban (80 é.); febr. 29-én Bollensen Fr. szanszkritista Wiesbadenban (89 é.); márcz. 2-án dr. Buresch K. a classica-philologia magántanára a lipcei egyetemen (33 é.); márcz. 12-én Roquette Ottó német költő, a történelmi és irodalom tanára a darmstadti műegyetemen (72 é.); márcz. 22-én dr. Laistner Lajos író, a mythologia művelője Stuttgartban (50 é.); ápr.

15-én dr. *Óblak* a szláv philologia m. tanára a gráci egyetemen; máj. 16-án *Wagner Ágost* a philologia tanára Gentben (67 é.); aug. 3-án dr. *Staub Frigyes* művelődés-történetíró és lexikographus Zürichben; aug. 11-én dr. *Goetzinger Ernő* germanistaa St.-Gallenban (59 é.); szept. 11-én dr. *Gerber Venczel* a keleti nyelvek tanára a prágai német egyetemen (39 é.); szept. 16-án dr. *Mendelssohn Lajos* a class. régiség-tan tanára Dorpatban (44 é.); nov. 5-én dr. *Verner Károly* a szláv nyelvek és irodalmak tanára, a róla elnevezett hangtörvény felfedezője, Kopenhágában (51 é.); nov. 7-én *Honeyger János Jakab* a német irodalom és történelem tanára Zürichben (72 é.); nov. 15-én dr. *Dümmel Ferdinand* a class.-philologia tanára Bázelen (37 é.); decz. elején *Casimir Banaudi* latinista, egyetemi tanár Turinban (85 é.); decz. 11-én *George Richardson* a latin nyelv tanára San-Franciscóban.

— Adalék Fontenelle-hez. Hettner *Litteraturgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts* cz. híres munkájának II. része (Gesch. der französischen Litt. im XVIII. Jahrh.) legújabb (V. 1894.) kiadása 41. lapján említi Fontenelle-nek *Relation de l'île de Bornéo* című iratát, mely Bayle *Nouvelles de la république des lettres* nevű folyóiratában jelent meg (1686-ban) és a melyt Goetsched is lefordított 1727-től 1729-ig megjelent *Der Biedermann* cz. folyóiratában (I. Hettner III. rész. 1. könyv 291. l.) Fontenellenek e levélfornájú irata, mely tudvalevőleg a felvilágosodás irodalma kezdetének egyik érdekesebb documentuma, két *Mréo* és *Eénegu* nevű nőtestvéréről szól, kik *Mliséo* nevű anyjuk halála után a megüresedett trónért versengenek. *Mréo*, mint Hettner zárójelben jelzi, nem egyéb, mint *Rome*; *Eénegu* pedig *Geneve*. Amaz jelöli Rómára czélozva a catholicismust, emez pedig Genfre, illetőleg Calvinra, a protestantismust. Az anya neve, a *Mliséo* mellé a zárójelbe kérdőjelet tesz Hettner, nyilván annak kifejezésére, hogy a név mögött rejlik anagrammát nem sikerült megfejtenie. Nem tudom, és a kezem ügyében levő fogyatékos eszközök segítségével sem tudok magamnak bizonyosságot szerezni róla, vajjon valamely francia írónak nem sikerült-e, a mi a kiváló német irodalomtörténetírónak nem jutott eszébe? De mindenesetre bátorodom saját hozzávetésemet e *Mliséo*-ról itt közölni. E *Mliséo*, azt hiszem, egyszerűen a *Solime* szó betűinek helycseréjéből eredt; a *Solime* pedig nem egyéb mint a görög *Σόλυμα*, melyet *Ἱεροσόλυμα* helyett is találunk. Azaz Róma és Genève, a catholicismus és a calvinismus anyja nem más, mint *Solima* = *Hierosolyma* = *Jeruzsalem* vagyis a mosaismus. Fontenelle annál inkább tehette e Solimét Jeruzsalem helyébe, mivel a bibliában (Genesis 14.) különben is előfordul a *Salem* név, melyet régebben azonosnak tartottak a Jeruzsalem névvel, de a melynek azonossága nem egészen bizonyos.

WALDAPFEL JÁNOS.

— Csokonai-rím Aranynál. E folyóirat 1896. évi okt. füzetében (735. l.) rámutattam egy reminiscenciára, mely minden valószínűség szerint Csokonaiból került Aranyba Ezúttal egy jellemző rímet említek föl, mely bizonyára nem minden ok nélkül közös Csokonaiban és Arany-

ban. Csokonai egy népdalszerű költeményének (*Szegény Zsuzsi a táborozáskor*) két sora így hangzik:

«Elindulván a törökre;
Jaj, talán elvált örökre!»

E rímrel találkozunk Arany *Toldijában* (I. ének 6. strófa), midőn Miklós így sóhajtozik:

«Mentek-e tatárra? mentek-e törökre?
Nekik jó éjszakát mondani örökre?»

Csupán véletlennek annál kevésbbé tulajdoníthatjuk ez egyezést, mivel tudnunk kell, hogy Arany a híres rímelő Kovács mellett főképp Csokonain tanulta művészetté fejlődött verselését. KARDOS ALBERT.

— Helyreigazítás. Mindenelőtt köszönetet mondok Hittrich Ödön úrnak, hogy Sallustius-tanulmányaimat b. figyelmére érdemesítette s e Közlöny f. é. 3. füzetében ismertette. Bizonyára nem jóakarátán mult, hogy nem mutatott be minden indítékot és okoskodást. Az egyes tételek fejtegetéseinek, a bizonyítékokul vett történelmi és személyi vonatkozásoknak s az összes adatoknak teljes készlete szükséges ahhoz, hogy mintegy szerves összefüggésbe jöjjenek egymással. Ily szerves egészzé való összeillesztésükkel sem fogok azonban soká késni, ha egy teljes apparatussal való Sallustius-kiadásra illetékes helyről megfelelő támogatásban részesülök. Most sem mulaszthatom azonban el, hogy magyarázattal ne szolgáljak az ismertetésnek egy-két, részint félreértésből, részint hiányos megfigyelésből eredő tévedésére nézve. Kötelességemmé teszi ezt munkám célja, kutatásom eredményeinek terjesztése, a mit a csekély kelendőségből ítélve épen az ismertetés lesz hivatva nagyobb körben elősegíteni. De tartozom vele Hittrich úr szíves érdeklődésére való tekintetből is.

Először is kiemelem, hogy vizsgálódásom eredményei a legrégibb s így leghitelesebb hagyományokat igazolják. A Sallustius-féle *Invectivára* nézve nem csak azt mutatom ki, hogy valódi, s hogy a *Milo-per tárgyalása előtti időből való*, hanem *Asconius* nyomán megjelölöm a napot is (139. skk. l.), a melyen azt S. azt tarthatta (Kr. e. 52 febr. 28.).*) — Spandau nézetéről nem mondhattam, hogy «elfogadom», hanem hogy *leginkább megfelel vizsgálódásaim végső eredményének* (27. l.), a mennyiben t. i. ő is arra az eredményre jutott, hogy a két *epistola* csakugyan Sallustiustól való; de már keletkezésük idejét és indítékát hibásan állapítja meg, a mint Hittrich úr is kiemeli. A két *epistola* kiadását nem kötöm épen Sall. személyéhez; bárki adta is ki őket, a «senem» jelzővel azt akarhatta jelezni, hogy *C. Julius Caesar*-nak szóltak, nem pedig Octavianusnak, a ki 43. aug. 19-étől törvényesen viselhette s viselte is a «*Caesar*» nevet. — Az V. fejezetben azt igyekeztem kimutatni, hogy semmi sem gátol hitelt adnunk Hieronymus azon tudósításának, hogy Sallustius feleségül vette Terentiát

*) Febr. 29-ke helyett mindenütt 28-ka olvasandó, s febr. 26-ka helyett (140. l.) 25-ke.

s hogy összekelésük 44. vagy 43-ban történhetett meg. — Hogy S. *«nem becsülte 'valami nagyra' a görög irodalmat, azt sem Marius beszédéből, sem az Ep. II, 9. 3-ból nem következtethettem. Az kétségtelen, hogy görög irodalmi műveket akár a maga erejéből, akár Ateius segítségével tanulmányra tárgyává tett; de művei nem árulják el, hogy valami nagy általános jártasságra tett volna szert a görög irodalomban. — A 262. lap 2. sorában «előbb» helyett legelőbb (t. i. tört. művei közül) veendő. — Hogy ez a Fulvia, a kit Sallustius a Cat. 23, 1—3-ban említ, és Antonius felesége egy és ugyanazon személy, arra nézve kétség nem foroghat fenn. Első férje P. Clodius volt, s ettől való volt az a leánya, Clodia, a kit Octavianus 43-ban feleségül vett. Fulvia második férje az a Qu. Curius, a kivel leánykorában Sallustius f. i. helye szerint viszonya volt. Mikor Antonius feleségül vette, alig volt több 34—36 évesnél. Ha egyesekben erre nézve kétségük támadt, az csak onnan volt, mert megfelfejthetetlennek találták Sallustius merész leleplezését abban az időben, a melybe a Catilina megjelenését tenni szokták. — A Quint. Inst. II, 5-ből vett bizonyíték erejét Sall. nevének szokatlan rendben való említése nem csökkenti. Az ilyen fajta pongyolaság a nem hivatalos használatban igen gyakori. — A Jug. 3. és 4. fejezete a triumvirek erőszakos föllépésének s egyesek meghunyászkodó viseletének friss benyomásait tükrözteti vissza. — Munkám IX. fejezetében épen azon nézet helytelenségét igyekezem kimutatni, mintha Sallustius *«folytonos ellenségeskedésben»* élt volna Ciceróval; e helytelen nézet lábrakapását s elterjedését tulajdonítom a két Invectivának (138. l.).*

Legnagyobb félreértést okozott ez a megjegyzésem (143. l.): «Itt még határozottabban lép föl az a gyanú, hogy S. nevét, s talán még másokét is, összeköttetésbe hozta Cicero a Catilina-féle titkos mozgalmakkal.» — Azt mondja erre Hittrich úr, hogy a Cicero-féle Invectiva egy helyéből következtetem, ámbár az első fejezetben azt mutattam ki róla, hogy nem egyéb rhetorikai próbánál s a szerző a chronologiai vonatkozásokat s a történelmi háttért figyelmen kívül hagyta benne. — A Sallustius ellen irányuló Invectiváról, melyet Cicero nevéhez kötnek, csakugyan ezt állítom, valamint azt is, hogy Cicerótól nem származhatott, hanem valami későbbi rhetortól, Diomedes szerint bizonyos Didiusból. De nem is erre célezek én ott, hanem arra a valódi, de ránk nem jutott beszédre, melylyel Cicero az 52. évi febr. 28-kán tartott tanácsülésben Sallustiust nyilatkozatra indította. Mert hogy ilyen invectivát Cicero tartott előbb, kitűnik a Sallustius-féle Invectiva első soraiból; s hogy ez a provocáló invectiva nem az, a mely Cicero nevére ránk maradt, abból is világos, mert ez felelet Sallustius támadására. Asconius segítségével különben majdnem lépésről lépésre követhetjük ama senatus-ülés mozzanatait.

CSERÉP JÓZSEF dr.

— Helyreigazítás. Hegedűs István *Aristophanes Madarai és a Comoedia antiqua* cz. tanulmányának mult füzetünkben (221. l.) megjelent első közleményében előforduló két epigramm műfordítása tévedésből tulajdonítatik Arany Jánosnak, holott ezeket tudvalevőleg Ponori Thewrewk Emil fordította.

KÖNYVÉSZET.

Gräber József István. Puskin és Anyeginje. (16-r. 51 l.) B.-Gyarmat: 1896. Darvai Armin. 20 kr.

Gaspey Tamás dr. Angol nyelvtan iskolai és magánhasználatra. A magyar nyelvhez alkalmazta Ransburg Zsigmond. Második javított kiadás. (8-r. 287. l.) Budapest, 1896. Franklin-Társulat. Vászomban kötve 1 frt 80 kr.

Heinrich Károly dr. Német kereskedelmi levelezés módszeres vezérfonala. Iskolai használatra. (8-r. XVI. 128 l.) Bpest, 1896. Eggenberger. Ara 80 kr.

Holub M. és *Köpesdy* S. Magyar-latin kézi szótár a középiskola számára. Második kiadás. (8-r. 690 l.) Bpest, 1896. Lauffer Vilmos. Vászomban kötve 2 frt 60 kr.

Holub M. és *Köpesdy* S. Latin-magyar kézi szótár a középiskolák számára. Harmadik javított és bővített kiadás. (8-r. 623 l.) Bpest, 1896. Lauffer Vilmos. Vászomban kötve 2 frt 40 kr.

Holzweiszig Frigyes dr. Latin gyakorlókönyv. A gymnasium III. és IV. osztálya számára. Szerkesztette Hittrich Ödön dr. (8-r. 88 l.) Budapest, 1896. Franklin-Társulat. 50 kr.

Homeros Odüsszeiája. Bö szemelvényekben kiadta és bevezetéssel ellátta Csengeri János dr. Második javított kiadás. (8-r. LXIV. 254 l.) Bpest, 1897. Eggenberger. 1 frt 40 kr.

Horváth Ignác. A budapesti kir. m. tud. egyetem bölcsészeti karának irodalmi munkássága 1780—1895. Ezredévi emlékkönyvül a kar megbízásából. (8-r. IV. 455 l.) Bpest, 1896. Kilián Frigyes bizom. 3 frt.

Huszár Vilmos. Rousseau és iskolája a regényirodalomban. (K. 8-r. 127 l.) Budapest, 1896. Grill Károly. 1 frt.

Ilász hat első éneke. Fordította Baksay Sándor. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. (K. 8-r. VIII, 196 l.) Budapest, 1897. Franklin-társ. 1 frt 20 kr.

Jeles írók iskolai tára. LIII—LIV. füzet. (8-r.) Bpest 1897. Franklin-Társulat. LIII. füz. *Kempf* József. Szemelvények az Odüsszeiából (264 l.) 1 frt 20 kr. LIV. füz. *Shakspeare*. Coriolanus. Tragédia. Fordította Petőfi Sándor. Magyarázta Szigetvári Iván. (146 l.) 60 kr.

Magyar Nyelvőr. Szerk. *Simonyi* Zsigmond. XXVI. köt. 3. füz. (1897 márcz. 15.): *Riedl* Frigyes, Német nyelvhibák a magyarban. — *P. Theureux* Emil, Az udvariasság nyelve. — *Schmidt* Mariska, Adalékok irodalmi nyelvünk fejlődéséhez az utolsó félszázadban. — *Asbóth* Oszkár, A német jövevényszók. — *Bartha* József, A jelenkor névújítás szavai.

Nyelvtudományi Közlemények. Szerk. *Szinnyei* József. XXVII. köt. 1. füz. (1895 márcz. 1.): *Volf* György, Az egyházi szláv nyelv hazája. I. — *Kúnos* Ignác, A török nyelv idegen elemei. II. — *Asbóth* Oszkár, Magyar o — szláv o. II. — *Zolnai* Gyula, *Setälä* Emil, *Munkácsi* Bernát, Az est szó vitájához. — *Asbóth* Oszkár, A glagolita és az ószlovén nyelv hazája. — *Volf* György, Befejező szó.

Törty Emil. Marcus Vitruvius Pollio theoriája az antik szentélyekről. Tanulmány. Számos képpel. (N. 8-r. 181 l.) Bpest, 1896. Révai Leo. 2 frt

Zichy Antal. Gróf Széchenyi István életrajza. 1791—1860. (N. 8-r. 628 l.) Budapest, 1896. Ráth Mór. Félbörbe kötve 10 frt.

ARISTOPHANES MADARAI ÉS A COMOEDIA ANTIQUA.

(Folytatás.)

E korszak munkásságából teljesen csak a következő darabok maradtak ránk: *Aves* (414.), *Lysistrata* (411.), *Thesmophoriazusai* (411.) már három hóval a *Lysistrata* után. Tartózkodik a politikától, Euripides ellen fordul, ki ellen írja a *Ranaet* (405.) 11 hóval az *Aigospotamoi* melletti csata előtt, mely csatában szenvedett vereség az atheni demokrátiát megdönté. E korszakba sorozza *Bergk* a töredékek közül: *Proagont*, *Amphiaraost*, *Plutos priort*, *Lemmae-t*, *Insulae-t*, *Pax II-t*, *Agricola-t*, *Heroest*, *Nubes II-t*, *Thesmophoriazusae II-t*, *Triphalest*, *Anagyrus-t*, *Σκηνάς καταλαμ-βάνουσαι-t*.

A III. korszakba *Jebb* a megmaradt darabok közül kettőt sorol: 393: *Eccl-t*, 388: *Plutos-t*. Poëtae senescentis studium quoque ingeniumque senescit — mondja *Bergk*. E korszakot *Bergk* a középvígjátékhöz tartja átmenetnek. Mi az akkori zord idők nyomott hangulatát érezzük, a *Plutos* fenséges allegoriájában mintegy általános emberi bölcsesség található: a *specifikus* attikai szellem a hellén szellemnek ad tért, melynek par excellence képviselője *Menander*, az ú. n. új-görög vígjáték mestere és valódi társadalombölcsész.

E korba sorozza *Bergk* a töredékek közül *Cocalust*, *Aeolosit*, *Geryatidest*, *Ciconiae-t*, *Tagenistae-t*, *Telmessensest* és mindazon darabokat, melyeknek mythologikus alapja van: *Daedalust*, *Danaidest*, *Centaurust*, *Niobust*, *Polyidast*, *Phoenissae-t*, *Horaet*. Ez utóbbi felvétel azon alapszik, hogy a középvígjátékhöz tartja átmeneti kornak e korszak munkásságát, mi ha az attikai vígjáték e fejlődési menetét nem fogadjuk el, nélkülozi nemcsak a bizonyosságot, de még a valószínűséget is.

Aristophanes vígjátékainak számára nézve míg *Anonymus*

μδ'-ről tesz említést, melyekből négyet nem tart hitelesnek, *Thomas Magister* 54-et, *Suidas* ugyanannyit, a περι κωμωδίας szerzője ugyanennyit említ. Bergk felfogását helyesnek tartom, mely szerint a csekélyebb szám a valószínű. Ő 43-at fogad el, minthogy az *Aeolosiconis* editio altera-ját — melyet csak *Athenaeus* futólag említ (III p. 372. A.), kihagyandónak véli. E 43 darab betűrendben: 1. Αἰολοσίκων. 2. Ἀμφιάρσος. 3. Ἀνάγυρος. 4. Ἀχαρνεῖς. 5. Βαβυλωνιοί. 6. Βάτραχοι. 7. Γεωργοί. 8. Γῆρας. 9. Γηροτάδης. 10. Δαίδαλος. 11. Δαιταλσις. 12. Δαναΐδες. 13. Δράματα ἢ Κένταυρος. 14. Δράματα ἢ Νίοβος. 15. Εἰρήνη πρότερα. 16. Εἰρήνη δευτέρα. 17. Ἐκκλησίαζουσαι. 18. Ἑρως. 19. Θεσμοφορίαζουσαι πρότεροι. 20. Θεσμοφορίαζουσαι δευτέροι. 21. Ἴππεῖς. 22. Κώκαλος. 23. Λήμνιοι. 24. Λυσιστράτη. 25. Ναυαγός. 26. Νεφέλαι πρότεροι. 27. Νεφέλαι δευτέροι. 28. Νῆσοι. 29. Ὀλκάδες. 30. Ὀρνιθες. 31. Πελαργοί. 32. Πλοῦτος πρότερος. 33. Πλοῦτος δευτέρος. 34. Ποίησις. 35. Πολύειδος. 36. Προαγών. 37. Σκηνὰς καταλαμβάνουσαι. 38. Σφήκες. 39. Ταγηνισταί. 40. Τελμισσις. 41. Τρυφάλης. 42. Φοινισσαί. 43. Ψοίαι.

De minthogy az *Εἰρήνη* δευτέρα, *Νεφέλαι* πρότεροι és *Πλοῦτος* πρότερος, melyeknek aligha lehetne nyomát találni a grammatikusoknál, nem bizonyos, marad 40 és a különben is megbízható *Anonymus* a darabok számára nézve is hitelesnek bizonyúl, egy kis emendatióval *Bergk* a szöveget úgy állítja helyre, hogy teljesen elfogadhatóan konstatálja a 40 darabot, t. i. a szöveg így hangzanék: ἔγραψε δὲ δράματα μ' (nem: μδ'), ὧν ἀντιλέγονται δ'. Hogy az μδ' könnyen származhatott onnét, hogy a kéteseknek állított darabokat hozzá és nem belé számították, az nyilvánvaló.

Ha a torsok csoportja közt bolyongunk, *Aristophanes* gazdag komikai erét még nagyobb mértékben bámuljuk, de még jobban meggyőződünk arról, hogy a comoedia prisca és media közti megkülömböztetés haszontalan, hiszen az *Aiolosikon*, *Aiolos* és *Sikon* nevének ez összetétele, a peloponnesosi háború után *Athenben* divatba jött fényüzést támadja meg, az ú. n. ἡδοναίαια-t. *Alexis* komikus, kit a középvijáték főmesterének tartanak, mondja (Ath. I. p. 336. E.):

πίνωμεν, ἐμπίνωμεν, ὦ Σίκων, Σίκων,
χαίρωμεν, ἕως ἔνεστι τὴν ψυχὴν τρέφειν.*)

*) Igyunk meg ittassadjunk, oh *Sikon*, *Sikon*,
Élvezzünk vigan addig, míg tart életünk.

E Sikon egy *híres szakács*, kinek szájába az asztal kellemeinek magyarázata van adva: de hát nem közéleti satira ez? Nem támadja-e meg *Horatius Catius* alakjában és *Juvenalis* is egyik satirájában ugyanezt a társadalmi betegséget? Az *Amphiaraios*ban pedig, magának *Bergk*nek vélelme szerint, *Nikias* babonás volta van kigúnyolva; az *Amphiaraios*-kultust használja föl Aristophanes, hogy egy öregnek a betegségből csodás módon való felgyógyulását tegye nevetségessé. Ha ez áll, akkor a *személyes* satira, habár az illető megnevezésének elkerülésével az *Aves* után is előfordul *Aristophanes*nél, minthogy az *Amphiaraios* ezután került színre. Az *Agricolae*, Süvern valószínű vélelme szerint, a *Béke* tendenciájához jár közel, mert az atheni agora ragályától ment földművelő élet egyszerű báját, az ősi erkölcsök tisztaságát magasztalja, a komikai ellentét által domborítva ki. A *Γῆρας* (= *Senectus*)-ban Süvern, ki erről külön értekezést írt (Berlin 1827.), szintén politikai allegoriát lát. Megifjult öregekből áll a kar. A *főhős* ifjúságát visszanyervén, elűzi nejét és fiatal leányt vesz feleségül. Süvern a bajaitól megszabadult és új életre virradt atheni népet látja benne allegorizálva. A *Γῆροσάδης* pedig teljesen megfelel a *Βάτραχοι*: poétai biráskodásának. Ebben is az ízlés elfajulásától indítva, követeket küldenek az alvilágba az elhunyt nagy mesterekhez. Bizonyára *Euripides* és *Sophokles* halála után Kr. e. 405 után került színre. *Politikai* jelleme van a *Holkades*nek, mely teherhajót jelent és benne azon igazságtalan vádak és rágalmak intézői kapnak ki, a kik Kleon kezére játszva, a nyugalmat áhító előkelőket hurezolták meg, hogy zsarolhassanak. A népnek elrendelt *gabnaosztás* a legjobb eszköz volt *Kleon* hatalmának növelésére, ki *sykophant*-jaival a polgárjog czímén többeket megfosztott jogczímöktől. A *Proagon*-ban szintén *Euripides*t támadja meg, mint a scholiastának Vesp. 61. sorához írott megjegyzéséből kitetszik. *Dindorf* szerint a *Φεινισσα* is *Euripides* hasonló című darabját parodizálja. Parodiák lehetnek a *δράματα* címűek is (Ribbeck írt e tárgyról: de usu parodiae apud comicos poetas. Berlin. 1861. *Tauber*: De usu parodiae apud Aristophanem. Berlin. 1849.). Ily parodia *Kokalos*, egy szicíliai királyról szóló legenda parodiája, ki agyonütötte volna Minost. Legyen elég Aristophanes gazdag költői munkásságának feltüntetése ennyi. Sok az, mit elvesztettünk, de sok drága kincs az, mi az idők viszontagságaitól és viharaitól megmentetett.

Már *Suidas* idejében csak 11 darab maradt fenn és pedig *paedagogiai-aesthetikai* alapon rendezve a következő sorban hozták e vígjátékokat vulgata editiók: *Plutus*, *Nubes*, *Ranae*, *Equites*, *Acharnenses*, *Vespae*, *Pax*, *Aves*, *Thesmophoriazusae*, *Lysistrata*, *Ecclesiazusae*.

E sorrend már az alexandriai *grammatikusokra* vezethető vissza. E darabok közül az *Acharnenses*, *Pax*, *Lysistrata* a peloponnesosi háborúban a béke mellett agitálnak és ennyiben egy aristokrata párt érdekeit szolgálják a legtermészetesebb, legköltségesebb vonásával az emberi kedélynek: a nyugalom, a családi megelégedés érzelmeinek tolmácsolása útján; a békerontó *Kleon* ellen van intézve az *Equites*, az ő perlekedő klikkje van sujtva a *Vespae*-ben; az egyenetlenség bölcsésze, a dialektika mestere, a régi morál felfordítójaképpen szerepel *Sokrates* a *Nubes*-ben; a színpad bölcsésze, ki e szellemet a *Dionysos* ünnepein hirdette, ki a nagy tragikai stílt, a félistenjellemeket a szenvedélyek, a köznapi izgalmak körében élő hősökkel helyettesítette, *Euripidest* támadja meg a *Thesmophoriazusae* és magas kritikai alapról *Aiskhylos* szal szembeállítva az alvilág ítélő széke előtt buktatja meg maga *Dionysos* által a *Békákban*. Három darab képez sajátos kivételt: a személyes támadások körében bizonyos utopistikus világba emelkedik a *Plutos*, melyben a vak *Plutos* visszanyeri látását, hogy csak az érdemnek juttatta a vagyont és jólétet, *socialis kritikát* gyakorol, a nőemancipatio eszményi világát tárja fel az *Ecclesiazusae*. De mindannyi felett a képzelem tündöklő világa uralkodik az *Aves*-ben. Míg akár a *Felhőkben* *Sokrates* ellen intézett támadását, az *Euripides* többszöri zaklatását még bizonyos sóvárgás-jellemzi a régi idők, a régi kor után, mint már a *Daetalenses*-ben, első darabjában is e konzervatív hajlam erősen előtör, e hajlam, melyet *Plato* is oly megható alakban fejez ki több dialogjában, melyeket a sophistikus oratorok ellen intéz, de különösen Legg. III. p. 698. és köv. lapjain: addig a *Darazsakban* mintegy kibékül vagy legalább fegyverszünetet köt az új szellemmel, a *Madarakban* pedig az a nevezetes fordulat áll be, hogy már nem a régi *Athen* az ideál, hanem egy eszményi *Athen*, sőt a természet kultusának (à la Rousseau) költői vonásait állítja elénk a legragyogóbb színekkel. E darabban már egész teljében tündököl *Aristophanes* költészetének az a vonása, mely páratlannak mondható. Jebb evonást így jellemzi: Ő a szabotosság, a józan értelem, a logikai.

világosság által ellenőrzött képzelemmel szemben szabadon emelkedik föl, mint akár *Shakespeare*, akár *Shelley*:

•pouring his full heart
In profuse strains of unpremeditated art.*

A *lyra* bőven bugyanó forrásai fakadnak föl, de melyekben sajátos fénytörődés folytán szivárványszerű alakok játszanak. *Jebb* való jellemzését e szavakban foglalja össze (az Encycl. Brit.-ban): His truest and highest faculty is revealed by those wonderfull bits of lyric writing in which he soars above every thing that can move laghter or tears, and makes the clear air thrill with the notes of a song as free as musical, and as wild as that, of the nightingal invoked by his own chorus in the Birds.

A Δίξαιος λόγος beszéde a *Felhőkben*, az *Eccles.* serénádja, a spartai és atheni lányok dala a *Lysistrateban*, a mezei élet dicsérete a *Békében*, a Madarak dala, a Békákban a beavatottak dala képezik Aristophanes költészetének dicsőségét. (E tárgyról írt *Rumpel*: De Aristophane poëta. Halle, 1839. Mint komikus költőről írt H. Pol: De Aristophane poëta comico). Hangulatát, lelkületét, világnézetét Imre Sándor: a Budapesti Szemle 1885. XLI. kötetében, vallásos hangulatát a *Revue de deux Mondes* egy régebbi füzeté ragyogó stíllel festé.

«A lefolyt évszázak mellett is, hiányos ismereteink daczára, érziünk valamit azon átható és mégis könnyű illatból, mely az attikai föld természetes emanatiója volt, melytől át van hatva *Aristophanes* költészete» — mondja Pierron Alexis (l'histoire de la littérature grecque. Paris. 1873. VI. kiadás 377. l.). Ugyanő mondja *Aristophanes*ről: «Nem lehet állítani, hogy *Muzsáját* a salakban meghurczolta volna: magát a salakot gyúrta, alakította, aranyozta meg szelleme, öntött bele lelket és méltóvá tette, ha szabad e szót profanálni, a Muzsa ölelésére». *Aristophanes* lyrája az, mi sajátos fényt, atheni derűt lehel költészetének gyakran *trivialis* tárgyába. Míg a dialogban szereplő egyének jellemzése vagy a *parodia*, a σχῆμα παρὰ προδοσίαν, e leggyakrabban használt alakzat kedvéért átescap a legpóriasabb kifejezésekbe, mihelyt teheti, kivált a karéneken meglendíti szárnyát és megint a költészet tiszta régióiba emelkedik. A gyermeteg lyra legmegkapóbb, legszelidebb, leglágyabb húrjait pengeti, mintha kérne, esdekelne, hogy a békét becsüljék meg és áldásait ne dobják rút *nagyravágás*

és *gyűlölködés* kedvéért áldozatúl. Megkapó a Béke 1127—1159 soraiban olvasható félkar éneke, melyre a másik félkar nevetségessé teszi az otthon oroszlán, a csatában róka és nyúlhősöket, kik a harczot hirdetik és a béke csendes örömeit nem becsülik (*ὄντες οἴκοι μὲν λέοντες, ἐν μάχῃ δ' ἄλῳπεκες*).

De azért e *derült költészet* művelőjének kedélyében korának meghasonlása dúlt. Kivált *vallásos* világnézete az, mely magán viselte a meghasonlás bélyegét. *Imre Sándor* fentebb említett értekezésében e tudós *elmélyedett* írásmódjában sok jellemző van elmondva Aristophanes lelki hangulatából, melyből kiindult támadása *Euripides* és *Sokrates* ellen. Imre megtalálja Aristophanes kedélyében az állott hangulat, a visszafojtott és magában erjedő érzelmek nevetve síró humorát. *A. Bähr* (Pauly Realencyclopædiájában: I. 2. 1615. és köv.) e tekintetben így nyilatkozik: «So ist sein Thun ein innerlich sich widersprechendes, so mit sich selbst aufhebendes, ein Wirken mit ungeeigneten, das Gegentheil bewirkenden Mitteln, daher vergeblich und dabei das eigne Gemüth des Dichters verdüsternd. So will er reiner machen durch Unsauberkeit: so vereifert er sich grundsätzlich für die Götter des Volkes und macht doch ihre Erscheinungsweise selbst wiederum lächerlich und thut das Mögliche um den alten Glauben zu untergraben». (E tárgyról írtak: *Nägelsbach*: Nachhomerische Theologie. Kock: Aristophanes und die Götter des Volksglaubens. Lipcse 1857.).

Kimondhatatlan *kellem* jellemzi fellépését, modorát. Erre nézve aligha lehetne jellemzőbb adatot és bizonyítékot felhozni, mint *Symposion*-ában előforduló rajza, miből kitűnik, hogy *Aristophanes* ellen nem viseltetett oly ellenszenvvel, mint gondolná az ember a *Felhők* írója iránti érzületét egy *Plato*-nak, a rajongó tanítványnak. Igaz ugyan, hogy a *Symposion* keletkezését újabban ép ezért évekkel a Sokrates halála utánra helyezik, de azért, ha *Aristophanes*ben a személyes ellenséget látta volna *Plato*, nem szerepeltethette volna oly kedélyes társaság részvevőjeképpen, mint a hogy *Aristophanes* megjelen. Ugyanis mikor már az egész társaság vagy elázott, vagy elbágyadt, *Aristophanes*, *Agathon* és *Sokrates* maradtak ébren. *Sokrates* bizonyítja, hogy ugyanaz a *komédia* szerzője, mint a *tragédiáé*. *Aristophanes* támadása a *Felhők*ben erős volt, az *Aves*ben évődik még vele; de nagyon lehetséges, hogy a legmélyebb tiszteletre indúlt,

midőn a *nevetség* külszín alatt felfedezte az *Alkibiades* által megsejtett drága kincset, mint a rút *Silen* által rejtett illatot. *Alkibiades* iránt különben is politikai gondolkozásánál fogva nagy rokonszenvvel viseltetik. *Aristophanes* és az ő viszonya Alkibiades iránt volna különben is tisztázandó első sorban, hogy megértsük politikai irányát. *Alkibiades* pedig *Sokratest* szerette. A *Symposion* illető passusához hasonló aligha fordul elő a világirodalomban, melyben *Alkibiades* *Sokrates* iránti szerelmét adja elő. Bizonyára más szemmel nézték kortársai *Aristophanes* vígjátékait, mint az újkor történészei, kik megbízható történeti forrásnak vették e szeszélyes író parodiáit. E tekintetben *Bergk*, *Meineke*, *Ranke* igen messze mentek. Hermann. K. Fr.: «Görög államrégiségek» cz. munkájának V. fejezetét, mely az athéni demokratia belső történetét is tárgyalja, *Aristophanes*-idézetekkel illusztrálja. *Grote* volt az első, ki *Aristophanes* hitelességét mint megbízható történeti forrásnak kétségbe vonta. *Müller-Strübing*nek londoni felolvasásai (melyek egy vaskos kötetbe nőttek fel magukat és megjelentek «*Aristophanes und die historische Kritik*» cz. alatt Lipcsében 1873.) e felfogás ellen törnek és *Aristophanes* által nyújtott képet a való vonásaiból egy vájt üveg sugártörése folytán felismerhetetlenül eltorzított képnek tartja és az úgynevezett történelmi allegoria elméletét, melyet *Aristophanesszel* szemben ép oly túlzásba vitt Süvern, mint *Pindarossal* szemben *Dissen*, tarthatatlannak véli. *Aristophanes*nek *Sokrates*hez, sőt hozzátehetjük *Euripides*hez való viszonya *Müller-Strübing* felfogásának helyességéről győz meg. Az a *kopasz fő*, az a *vigyorgó arcz**) szeszélyes jellem hű kinyomatai: nem mindenben tökéletes jellem, nem emelkedetebb politikus, mint akár *Alkibiades*. A lángész fölényével kaczag egy Kleon felett, de e Kleon Amphipolisnál hősiecsatában elesik;

*) *Aristophanes*nek két mellszobra maradt ránk. Az egyiket *Tusculum* mellett *Welcher* fedezte fel. Egy kettős *Hermes*fő, melyet *Aristophanes*re és *Menander*re magyarázott. A *fő kopasz*, az *arcz* kifejezésében van: «*einige Verdrossenheit um Auge und Mund, der sonst vorzüglich schön und ausdrucksvoll ist*». *Kopasz*ságát maga említi: *Pax*, 767: καὶ τοῖς φαλακροῖς παρανοῶμεν ξυπονοῦδ' εἰν περὶ τῆς νύκτος. *Eupolis*nak is maradt egy töredéke, melyben ez áll: ξυνοποῖνθα τῷ φαλακρῷ. Ugyanis azt állítja, hogy az *Equites* 1288-ik sorától kezdve ő dolgozta. *Meineke* mint megbízható töredéket idézi is. (*Fragm. com. Græc.* I. 577.) Egy más *Hermes*-fő a medicei, ez aláírással: Ἀριστοφάνης Φιλιππίδων Ἀθηναῖος.

lerántja piszkos szójátékban *Lamakhos*t, ki különben szembe nézett a halállal, és kiméli *Alkibiadest*, ki több bűnt követett el, mint mindannyiok, mert a lángész erejével megáldva, nem érz ennek felelősségét.

Még csak két jellemző vonást említek. Athenaeus X. p. 429. A. ez áll: Ἀλκαῖος ὁ μελοποιὸς καὶ Ἀριστοφάνης ὁ κωμωδιοποιὸς μεθρόντες ἔγραφον τὰ ποιήματα. E passus csakis annyira alkalmazható *Aristophanes*re, hogy néha a bort is dicsérte, így *Equites* 90. és köv. soraiban, a *Békéből* fentebb idézett passusban; Plato *Symp.* p. 176. B.; 185. C.-ben a bor barátjaként szerepel; de részeges nem volt, nem lehetett.

A másik *Plutarkhos* egy megjegyzése. Ő σύγκρισις Ἀριστοφάνους καὶ Μενάνδρου cz. alatt írt értekezésében annyira ment, hogy *Menander*rel szembeállítva, Menandernek ad fölényt. Hogy Menander költészetét a finom mozaikszerű munkához lehet hasonlítani, az kittűnk *Caesar* szellemes megjegyzéséből, ki *Terentiust* csak Menander dimidiatusnak mondá, de azért Aristophanes nyelve párját legfeljebb Aiskhylosnál találjuk meg. Maga *Plutarkhos* érezte ezt, mikor így jellemzi: «Aristophanes írállya a tragikus és komikus írálynak, a fenségesnek és aljasnak, a pompának és homálynak, a komolynak és az undorításig menő léhaságnak a vegyülete. Szóval folytonos egyenetlenség jellemzi. Személyeinek nem adja a jellemöknek megfelelő hangot. Nála egy fejedelem méltóság, egy szónok nemesség nélkül szól; a nőnél hiányzik nála nemének egyszerűsége; egy polgár, egy paraszt nem tartja meg állásának durvaságát és köznapi jellegét. Mindenkit csak úgy vaktában beszéltet és ajkaira az első szót adja, mi eszébe jön; úgy hogy nem lehet megkülönböztetni, hogy fiú vagy atya beszél-e, falusi ember vagy isten, asszony vagy hős».

Ha *Plutarchos*nak igaza volna: Aristophanes lehet nagy költői tehetség, de gyenge színiköltő, hiszen a színiköltő fő kelléke a jellemzőképesség. Csak nem kell felednünk, hogy *Plutarkhos* az újgörög vígjáték szellemében nőtt fel. E vígjáték jellemzésére legyen elég felhoznunk, hogy Pollux *Onomasticon* IV. 143—154 περί προσώπων κωμικῶν (Meineke közli: «*Historia Critica Comico-rum Graecorum*» 561. és köv. lapjain a grammatikusok forrás-idézetei közt) oly részletes utasításait adja a komikus jellemeket ábrázoló álarczoknak, hogy aligha bír egy középszerű színész a mai korban arczkifejezés útján többet kifejezni. Ez élettelen

álarcznak *tipikus* életet az *új-görög* vígjátékiró adott. Ezért a beszéd, a jellem *tipikus* vonásait adja vissza. De mi ehhez képest *Aristophanes* groteszk költészete? A vonások oly hihetetlen mérvben vannak megnövelve vagy megkisebbitve, a *parodia* pajzán szeszélye szerint alakítva, hogy *Plutarkhos*nak még csak sejtelve sincs azon aesthetikai különleges műfajról, melyet az újabb korban *Skakespeare* Szent-Ivánéji álmán kívül Jean Paul, Swift, Rabelais, Platen képviselnek. Hogy a jellemzésben bír erővel, arra nézve csak felhozzuk Kleon, Demosthenes, *Nikias* jellemzését az Equitesben, Agathon-ét a Thesmophoriazusai-ban, Aiskhylos-ét, Euripidesét a Ranae-ban, az atheni polgárét Trygaios, Philokleon Peisthetairos, Strepsiades alakjaiban (*Béke, Felhők, Darazsak, Madarak* cz. darabjaiban), Xanthias pedig a szolgák mintaképe Ranae-ban, a Madarakban fellépő *Kinesias*, a jóslatfejtő, törvényíró, mind kittinő jellemek, sőt *Aristophanes* mint természetszemlélő is a természettudósok teljes tiszteletét vírta ki. Mű is jelent meg erről: Beiträge zur Ornithologie Griechenlands von Heinrich, Graf von der Mühle, melyet Blaydes a maga nagy kiadásában a magyarázatoknál használt.

Birt *Aristophanes* jellemző erővel, de a humoros világnézet szeszélye érzik költészetén. A közélet legkiválóbb alakjait vitte a nevető atheni nép elé és jóízűen kacagta le a politika nagyképtű komolyságát, a *köznapi* élet silányságát, felemelkedvén a lyra szárnyán aetheri magasságba, kivált az *Aves*-ben.

V.

Az *Aves* compositiója mintaszerű. A legbizarrabb világba rendet, egységet visz bele bevívén a komikai célzt. És itt van az a nevezetes kérdés: mi az *Aves* komikai célja, mert ez adja meg a compositio kulcsát. Ép abban található az *Aves* alapeszméje felől keletkezett tudományos vita oka, mert az *Aves*ben a teljes célitudatos komikai cél kutatásában igen messze mentek; eljutottak az allegoriáig, holott semmi sincs távolabb a valódi költői természet-től, mint az allegoria, melynek feltétele, hogy a képzelem az értelem szolgálatába lép és annak teljesen alá van rendelve. *Aristophanes* az értelem korlátozó igáját nem vetette soha Pegasusának nyakára. Nála életteltjes költői eszmét, nem allegorikus célzást találunk. Így pl. az *Acharn*.-ban két személy szerepel: Dikaiopolis

és Lamakhos, amaz mindenkép békét akar, nap estig a Pnyx-ben tartózkodik, keres szónokot, ki a békét igéri. Ilyen Amphitheos, ki panaszkodik, hogy nem kap útiköltséget, hogy Spártába menjen a béke megkötésére. A nép nem akar békéről tudni, Lamakhos pártjára áll, remél segélyt, majd a perzsa királytól, majd a thrák királytól. A thrák sereg meg is jelen, mely hamarjában fölemészti Dikaiopolis hagymáit. Végre Dikaiopolis 8 drachmát ad a békével kecsegtető Amphitheosnak, hogy hozzon neki békét, még pedig minél hosszabb: 30 évre szóló békét. De jönnek az Akharnaibeliek, kik Spárta halálos ellenei, a megtorlást sürgetik. Ők alkotják a kart; a háború pusztításait tüntetik fel és panaszkodnak öregségükre, mely akadályozza őket, hogy a békehozót agyonkövezzék. De hallga! a szin megett hallják a phallos dalokat, melyeket Dikaiopolis egész családjával hangoztat, midőn mezőre megy. Ime az Aristophanes compositiója mint tér el az allegoriától. E phallos dal a béke érzelmét kelti fel művészi suggestióval, de nem válik allegorikus alakká Dikaiopolis: hiszen az Akharnaibeliek is elpanaszolják a háborúban szenvedett kárukat. Dikaiopolis Euripideshez fordul, kéri, hogy ő az emberi nyomor tolmácsa, a rongyokba öltöztetett Telephos panaszos szavaival kérlelje meg a szénegető Akharnaibelieket, kik Dikaiopolist akarják lesujtani. Az Akharnaibeliek Lamakhoshoz fordulnak, ki fenhéjázó harcziás hangulattal beszél. Itt a költő ismét félbehagyja az allegoriát. A darab második részében Dikaiopolis vásárt tart háza előtt, árul boeotiai, megarai árukat. Jön a hír, hogy a boeotiai sereg betört. Lamakhos harczbba készül, Dikaiopolis szolgája mint hírnök a kannaünnepre (χόες) hívja meg a népet. Egyik a béke nyugalmit, másik a harc zavarát képviseli. Lamakhos elmegy, de egy árok átugrásánál lábát kitörte, fejét bevágta. Dikaiopolis jön két csinos leánynyal, Lamakhos panaszja és jajszava elvész Dikaiopolis örömkialtásai, ujjongásai közt. A béke áldása szembe téve a háború nyomorával egy idyllikus képben tárul elénk. Csak főbb vonásait érintők a cselekvénynek, de ennyiből is tisztán kitűnik a valódi költő mesteri tehetsége a compositio alkotásában. A komikai eszmét az ellentét képeiben tünteti föl; a béke érzelmeit a háború nyomorával közvetlen szemléltetése által ébreszti föl és fokozza.

A háttérben a peloponnesusi háború első stadiuma: Arkhidamos spártai vezér betörése Attikába és Akharnaiban táborozása. Perikles halála után a béke utáni sóvárgás. A költő e hangulatot

fejezi ki; nem politikát csinál, de érzelmeket fest, nem allegoriát ír, de életet rajzol.

Az ellentétes kifejlet mesteri fogása jellemzi az *Equitest* is. Kleont, ki az aristokrata pártot képviselő lovagok szemében szájhős volt, Nikias pártérdekből szaván fogja és mikor ez dicsekedve állítá, hogy Sphakteriát, hová a spártaiak sok élelmi szert szállítottak és minden erőfeszítéssel Pylost vették ostrom alá, ő könnyen hatalmába ejté, átengedi a vezérségét. Kleon egy véletlen erdőégés következtében a Sphakteriába bezárt spártaiakat hatalmába ejté és a háborúi párt nagy szónoka a *siker* és diadal nimbusával léphetett fel elleneivel szemben. Aristophanes a Nikias, a cunctator szerepet játszó meggondolt Nikias pártjára állva, az ellentétes cselekvényfejlesztés útján nyer nagyobb diadalt Kleon felett, mint Nikias a valóságban. Ugyanis a rosszat rosszal győzendő le a Demos szolgálatában álló paphlagon (Kleon) letorkolására egy henteset talált, ki túllicizálja a paphlagon szolga minden nagy ígérését. Előttünk az élet-eleven küzdelem. A Demos a bíró: Agorakritos a hentes és a paphlagon szolga szóharcza az athéni agora bohózatos alakban. Kleon dicsekvésének, hogy Sphakterián minő dicső tettet vitt véghez, a hentes azt veti ellene, hogy daczára, hogy Kleon bőrkereskedő, azért a Demos mégis rongyos csizmában jár; a hentes egy pár új csizmát és meleg téli ruhát ad neki. Kleon egy kopott bundát akar adni, de Demos elutasítja, mert bőrszaga van. Ime a pasquil alanti körébe száll a költő, kit tagadhatatlanul ragad a pártszenvedély. A hentes a paphlagon minden kísérletével szemben fölülkerekedik: nagy szájjával letorkolja. A komikum tetőpontra hág, midőn Agorakritos Kleon legjobb falatját lopja el és adja a népnek! Így czélóz azon váratlan sikerre, melyet bár Demosthenes hadvezéri ügyessége vívott ki, a véletlen a Kleon kezébe játszott. Midőn megnézik, hogy melyikük volt önfeláldozóbb, a hentes szekrényében semmit sem talál, míg a Kleonéban tízszer oly nagy kalács van, mint a milyent a Demosnak adott. E darabba behatolva, az allegoria helyett megtaláljuk az athéni népvézérek harcának parodiáját: megtaláljuk a jóhiszemű és felvevethető népámitását a demagogok részéről. Az arisztokratikus felfogás szembetűnő, habár Aristophanesről állítják, hogy a valódi demokratia barátja volt. Csakhogy hol volt e demokratiának pártja?

Hasonló ellentét található a *Vespae* két főalakjában: Philokleon és Bdelykleonban. Kleon, hogy a népet megnyerje, a heliasták

diját, mely Perikles alatt egy obolos volt, három obolosra emelte. A heliaia a népbíróság, valóságos szenvedélylyel űzte a népfenség leleplezett rémuralmát. E rémuralmat állítja pellengére Aristophanes a *Vespaeben*. Bdelykleon elzárja atyját, Philokleont, hogy ne mehessen biráskodni, mert ennek biráskodási szenvedélye már türehetlenné válik. Hálóval veszi körül a házat, hogy az öreg ne mehessen ki. Sok tréfás cselfogás után sikerül az öregnek annyira kimenekülni, hogy bírótársait hívja segítségül. Ekkor ismét az aristophanesi compositio fentebb jellemzett sajátja, az ellentétek egymás mellé helyezése, egy szóvitában nyilvánul, melyben Bdelykleon nem egyenes úton a népbíró szolgálai függését bizonyítja be. A darazsakat: a kart, mely az athéni népet e jellemző mezben jelképezte, megnyeri Bdelykleon ép úgy túllicizálással, mint Agorakritos a paphlagon szolgát, ugyanis felszámítja Athén rengeteg államjövendelmét, kimutatja, hogy mily potom csekélységet kapnak a heliasták. Minthogy pedig az öreg Philokleon lemondani nem akar a biráskodásról, megígéri, hogy otthon minden felmerülő pörügvet ő fog eldönteni. Akad is mindjárt egy kutyaprocessus, két házi kutya vész össze a sikuli sajt felett, melyet Labes elkapott és nem adott semmit társának. Bdelykleon védi a vádlottat. Valóságos parodiáját rajzolja Aristophanes az athéni pörlekedésnek. Nem csekélyebb tanuk szerepelnek, mint Tál, Reszelő, Kolbász. Philokleon nem akar tudni kegyelemről, Labest halálra itéli, de Bdelykleon gyorsan fölcseréli az urnákat és Labes megszabadul, az öreg elájul, úgy meglepte őt, hogy egyszer kegyelmet is adott. Kleon és Lakhes közötti vetélyt állítja így pellengérré, ugyancsak egy szicíliai expedíció alatt sikkasztott pénz felett. Ime itt is az ellentét, de a cselekvény fejlesztésben haladást mutat Aristophanes: a komikai czélt úgy éri el, hogy a nevetséges jellemnek tért ad, hogy kifejtse magát, de oly kisszerű, oly nevetséges alakban, mely alaposan kigyógyítja. A kigyógyításnak a komikus író ἀλαξίκακος hivatásának legszebb példáját nyújtják a *Nubes*.

Messze vezetne, ha Aristophanes e legtöbbet vitatott darabját, mely Sokrates ellen van irányozva, e helyen tárgyalnók, mi most csak az *Aves* compositiójának megértéséhez gyűjtjük egybe az adatokat Aristophanes költői pályájának korábbi alkotásaiból. A *Nubes*ben is a sophista bölcselkedéstől alapjában megrontott nevelés hatását (legalább Aristophanesnek ez volt vélekedése a sophistákról és Sokratesben akkor, mikor a darabot írta 422-ben, tehát majdnem

egy emberöltővel a nagy férfiú halála előtt, csak sophistát látott) az ellentétes párhuzam által tünteti ki. Strepsiades és fia Pheidipides közt ép az az ellentét, mi Philokleon és Bdelykleon közt. A könnyelmű, pazar, adósságsináló Pheidippides tanácsolja atyjának, hogy az adósságfizetés legkényelmesebb módja annak eltagadása, a tagadás bölcsészétől tanulja meg a dialektikai érveket, melyekkel valami igazat el lehet tagadni. Az öreg elmegy Sokrateshez, de nehezen megy a lezke. Utoljára Sokrates elűzi. Megy fia. Ez bezzeg hamar mester lesz a bölcselkedésben, utoljára nemcsak a hitelezőket veti ki, de még atyját is megveri és bölcs okokkal igazolja eljárását, mert hiszen az értelmesnek hivatása megkötözni az értelmetlent.

Sőt még tovább megy: anyját is meg akarja verni. Ekkor Strepsiades a Felhők, a kar ellen, kik az olympusi istenek helyett istenek, támad, mert az ő nevökben vonta vissza esküjét, ezek kijelentik, hogy ők mindenkit így visznek bele bajba, hogy tanulja tisztelni, félni az isteneket. Az elkecseregett Strepsiades ekkor Sokrates házáat gyújtja fel, s mikor egyik tanuló kérdezi mit mivel: «ἀεροβατῶ καὶ περιφρονῶ τὸν ἥλιον» (légben evezve nézlem a napot Arany.) feleli parodizálva Sokratest és beszédmódját. Egy későbbi átdolgozásban került ránk a Nubes: ebbe a Δίκαιος λόγος és Ἄδικος λόγος párbeszéde van beszöve, mely bármily elmés, nagyon alkalmas volt meghamisítani a darab helyes felfogását, melyben Aristophanes compositiojának ellentétező vonása, legtökéletesebben található meg a komikai eszme komikai büntetésre vezetett és a régi rhetorika legkedveltebb alakzatát, «a deductio ad absurdum»-ot viszi keresztül.

Fokenként jutott Aristophanes a komikai kifejelet valódi törvényéhez a komikus hős katasztrofáját alkotó «ad absurdum» vitel által előidézett nevetségessé tételben. De a compositio ez alakjában nincs még kimerítve Aristophanes leleménye. A *Pax*-ban hozzájárul a plasztikus elem, mely az Aristophanes költészetének legsajátosabb vonása; mert a képzelem ragyogó világát képes feltárni, mely a komikai tárgy kisszerűségével szemben áthidalhatatlan ellentétet alkot. Ez a legmerészebb fogás: ugyancsak az ellentétezés, ugyancsak az ad absurdum vitel szerepel, de már a phantastikus világban végződik, ép azért adott alkalmat a compositio e neme az *Aves*-ben, hol legtökéletesebb alakban érvényesül, a legeltérőbb magyarázatokra. Mit értek phantastikus elem alatt?

Legjobban megvilágíthatom a *Béke* compositiójával. Trygaios egy athéni földmives fel akar szállni Zeushoz, mint Bellerophontes, Euripides darabjában a Pegasuson szállt fel. De egy rusticus embernek elég a ganéjbogár is. Ime egy fogással parodiája a tragikai és epikus fellengésnek és phantastikus elem bevitele a vígjátékba. Egy így kiindult darab elveti a valószínűségnek még csak látszatát is; a képzelem tükrében feltüntetett bizarr képet nyújt, de a való élet vonásaira ráismerünk és innét keletkezik a nevetséges hatás. Miért repül fel Trygaios az Olympusra? Hogy szemére lobbantsa a háború nyomorait. Nem találja otthon az isteneket, csak Hermes őrzi a lakot, melybe a háború *dæmona* költözött, ki a *béke* istennőjét kutba dobta és kövekkel lenyomtatta, maga pedig egy borzasztó mozsárban össze akarja zúzni a néki hódoló államokat. De szerencsére Hellasra nézve hiányzik a mozsártörő. (A darab 421-ben került színre, mikor Brasidas és Kleon már elestek volt: ők a mozsártörők.) A háború elmegy, hogy más mozsártörőt keresen. Trygaios felhívja a kart, mely az egyes államok képviselőiből áll, hogy szabadítsák ki a békét. Hermest ajándékokkal megnyerik. Megmentik a békét két társnőjével Opora- és Theoriával, az aratás és ünnepi pompa személyesítőivel. A darab első felével szemben a másik rész hanyatlás. *Εἰρήνη* mint egy álom elrepül. A kar a béke ünnepét énekkel üli meg. Ebben részt akarnak venni azok is, kik a háborút minden áron óhajtották, mint Hierokles. Pompás ellentétes párhuzamba állítja a költő a háború eszközeit: az ünnepi lakomák készítéséhez szükséges konyhaszerekkel; a mellvértet, sisakot konyhaedényekül használja. A részleteket mellőzve világossá válik, a mit phantastikus elemnek nevezünk, hogy miben áll? A békét áhító költő belevegyíti az ő vallásos hangulatát, de az ő csapongó tréfáinak mezébe öltözteti e hangulatot. Ép e bizarr, hihetetlen nagyítás érezteti, hogy akkor, midőn Nikiasnak sikerül a békét megkötni, mily nehezen volt e béke megtartható. — A második részben eltűnik; pedig Trygaios elveszi Oporat: a bőtermést, az áldást jelképezvén e frigy, melyet a béke hoz Athénre, e nyomon halad, de a phantastikus világot még merészebb szárnyalással kalandozza be a költő az *Aves*ben, e valóságos Walpurgis éjszaka, melyben a madárvilág szabad csapongó, csicsergő, lármás körében az athéni nép vakmerő tervei, álmai, önfeledt nagyravágyása, túrhetetlen villongásai, kisszerű egyénei fölismerhetők, de csodás világításban. Elvész a lehetetlenség, a természeti való akadályai

nem tartanak vissza. Szabad országban a képzelem országában vagyunk. És mégis egy aggódó, egy politikai küzdelem szenvedélyétől felgyújtott honfiszív lángoló alkotása e mű.

Lássuk az *Aves* színrehozatalának időviszonyait, lássuk e mű szerkezetét, hogy ítélhessünk azon, minket ez alkalommal közvetlenül érdeklő vita felől, mely az *Aves* célja felől kifejlődött.

(Folyt. köv.)

HEGEDŰS ISTVÁN.

AZ ARISTOPHANESI EIRENE KELETKEZÉSI IDEJÉRŐL.

Az aristophanesi Eirenehez fenmaradt hypothesisek közül az első arról tudósít, hogy a nevezett darab *ἐπὶ ἄρχοντος Ἀλκαίου, ἐν ἄστει* került színre.¹⁾ Ez tehát a mi 421-ik esztendőnk, midőn az Elaphebolion hónap 24-ik napján²⁾ Athén és Lakedaimon között a szokás szerint Nikiasról elnevezett ötvenesztendős béke létrejött. Így vígjátékunk előadását és a szerződés megkötését csak napok választották el egymástól; még Thukydides is külön szavakkal említi fel, hogy az utóbbi a városi Dionysios ünnepeket nyomban követte.³⁾ Talán elsőben is ez az egymásután kelthetné fel kritikai hajlandóságunkat; hogyan előzheti meg a komédia, melyben a béke mint befejezett tény szerepel, magát a békeszerződést? De az e körbe tartozó gondolatok csak azon eléggé ismeretes eredményhez vezethetnének, hogy a költőnek mindig szabad egy kicsit előre látnia; s legfőlebb még, hogy Aristophanesnek, mint igazi görög poétának, a ki az elszigetelt költészkedés helyett környezetének változásaitól szüntelenül befolyásolva, sőt velők mintegy párhuzamos haladásban terem, nem sok ideje maradt az Eirene megteremtésére és betanítására, ha ehhez, a békés idők bekövetkeztét oly nagy bizonyossággal előadó darabhoz, a komoly béketárgyalások folyamatban létele előtt nem igen kezdetett; amazok pedig Thuk. szerint, az amphipolisi ütközetet, Kleon és Brasidas elesztét követő télen, tehát 422 végén és 421 elején folytak a két nagyhatalmasság között.⁴⁾ Bár emellett azt sem szabad

¹⁾ A hypoth. bennünket érdeklő szavai: *ἐνίκησε δὲ τῷ δρώματι ὁ ποιητὴς ἐπὶ ἄρχοντος Ἀλκαίου, ἐν ἄστει. πρῶτος Εὐπολὺς Κόλαξι, δεύτερος Ἀριστοφάνης Εἰρήνη, τρίτος Λεύκων Φρύγοσι.*

²⁾ Thuk. V. 19. 1. *Ἐλαφηβολιώνος μηνὸς ἕκτῃ φθίνοντος.*

³⁾ Thuk. V. 20. 1. *ἐκ Διονυσίων εὐθὺς τῶν ἀστικῶν.*

⁴⁾ Thuk. V. 17. 2. *καὶ τὸν τε χειμῶνα ᾗσαν ἐς λόγους καὶ πρὸς τὸ ἔαρον ἡδὴ παρασκευὴν τε προεπαυσεῖσθαι ἀπὸ τῶν Λακεδαιμονίων* stb. Kleon és Brasidas a béke főellenségei: Thuk. V. 16. 1.

szem elől tévesztenünk, hogy a háború befejezésével kecsgetető mozzanatai már jóval előbb voltak a peloponnesosi tragédiának. Aristophanes maga utal jelen vígjátékában a lakedaimonok békeszeretetére a pylosi események miatt¹⁾ és szavahihető történeti forrásunk után is állíthatjuk, hogy Lakedaimon 425 óta soha sem szűnt meg a békét, később főleg előkelő foglyainak kiszabadítása végett őszintén kívánni;²⁾ s hogy Delion és Amphipolis csak döntő meghatározói voltak azon törekvéseknek, melyek az egyik oldalról már előbb megvoltak, s melyeket mindaddig Athén harcziás kedve hiúsított meg csupán.³⁾ Ily körülmények között annál kevésbbé csodálatra méltó, ha Aristophanes korának eseményeit némikép megelőzve beszél. Ezenfelül költészete még mindig az erőteljes kívánságok és vérmes remények periodusában van. A mily hévvel támadta meg előbb a jó ügy győzelmének bizalmával a Kleon-féle politikát «Lovagjai»-ban, a mily határozott meggyőződéssel ostorozta a «Felhők»-ben a szerinte káros új értelmi bölceletet, a «Darazsak»-ban a biráskodás szenvedélyét, a megváltoztató hatás félreismerhetetlen hitével, ép oly heves békebarátot teremtett jelen alkalommal a paraszt Trygaios személyében, a ki a béke megszerzésére az eget is megostromolja, még pedig a sikerre nagyobb kilátással, mint a hogy 4 évvel előbb az Acharnesnek, a költőnkől ránk maradt legrégibb darabnak hőse, Dikaiopolis a maga privátszerződését, a szíves utánzásra való buzdításul, az ellenséges hatalommal tényleg megköthette volna. A mit a jelen esetben Trygaios óhaját, s a darab folyása közben el is ér, azt néhány nap múlva az egész görögység irott valóságban kaphatta meg és semmi kétség, hogy akkor kapta meg.

¹⁾ Eir. 665. *ἐλθοῦσά φησιν* (t. i. maga *Εἰρήνη* istennő) *αὐτομάτῃ μετὰ τὰν Πύλῳ σπονδῶν φέρονσα τῇ πόλει κρίσιν πλεον* [ἀποχειροτονήσῃ-
ραι τρις ἐν τηκκλησίᾳ]. Lásd a 216. sort is. A 479. 480. sorok nem tartalmaznak ellenbizonyítékot; itt a hadifoglyok rovására teendő humoros megjegyzés volt a határozó. Lakedaimonból érkezett békekövetségről van Hipp. 668., 794. s köv. soraiban is szó.

²⁾ Lakedaimon még a sphakteriabeliek fogságba ejtése előtt követ-séget meneszt Athénbe: Thuk. IV. 15. 2. és a köv. fejez. Később a foglyok miatt ujólagos tárgyalások: Thuk. IV. 41. 3. *καὶ ἐπειῶντο* (t. i. a lak.) *τὴν τε Πύλον καὶ τοὺς ἄνδρας κομίσσασθαι. οἱ δὲ* (t. i. az athénb.) *μειζόνων τε ὀρέγοντο καὶ πολλὰ κέρει φοιτῶντων* (mások *φοιτῶντας*) *αὐτοὺς ἀπράκτους ἀπέπειπον.* V. ö. az előbbeni jegyzet Eirene helyével, 667. s. *ἀποχειροτονή-
σῃναι τρις ἐν τηκκλησίᾳ.* A 422-iki tárgyalásokról is: Thuk. V. 15. 1. *τοὺς Λακεδαιμονίοις, ἐπιθυμίᾳ τῶν ἀνδρῶν τῶν ἐκ τῆς νήσου κομίσασθαι.*

³⁾ Az athén. bánata, hogy a pylosi események után nem kötötték meg a békét: Thuk. V. 14. 2. Ez a delioni és amphipolisi vereségek hatása: u. a. V. 14. 1. *πρὸς δὲ τὴν εἰρήνην μᾶλλον τὴν γνέμην εἶχον, οἱ μὲν Ἀθηναῖοι πληγέντες ἐπὶ τῷ Ἀηλίῳ καὶ δὲ δόλγῳ αὐθις ἐν Ἀμφιπόλει stb.*

Mert az Eirene nagyjában, a később megbeszélendő helyeket leszámítva, és különösen a parabasist megelőző első rész, hol a történeti vonatkozások gyakoribbak, azt a benyomást fogja nyújtani mindjárt az első áttekintésre, hogy előadásának háttéréül ép a hypothesis-tól indicált idő eseményei a leginkább megfelelők. A miként kérdés tárgyát az nem is képezhetné, hogy a darabot akkor csakugyan előadták-e, úgy bizonyára az sem, hogy proleptikusan egy esetleges átdolgozást és újra-színrehozatalt feltételezve, minek tartsuk a mi Eirenenket mostani, ránk maradt alakjában. A mint az elsőre, ha kérdésként mégis felvetnék, csak igennel felelhetnénk, úgy a másodikat is csak akként lehetne eldönteni, hogy, fenn is tartva a lehetőséget, hogy egy ilyen redactio nyomai a darab jelen szövegében kimutathatók — a minthogy iparkodni is fogunk azokat kimutatni — viszont nem igen képzelhető, hogy a 421 esztendőre nézve az actualitás igaz elevenségével ható túlnyomó számú hely bármely más időben a görög hallgató közönségre ugyanakként hathatott volna, más szóval, hogy a költő akár később, akár előbb legtöbb helyt úgy beszélhetett volna, a mint a hogy most az Eirenében beszél; a mivel ismét kérdésen kívül áll, hogy a 421-iki színrehozatal szövegét birjuk-e nagyjában kezeink között.

Különösen a Kleon elestére vonatkozó helyek jőnek itt tekintetbe. Mindjárt az a körülmény, hogy vagy hétszer emlékezik meg ő róla, különböző helyeken különböző módon, a dolog időszerűségére figyelmessé tesz; ¹⁾ a mellett a legtöbb ponton nyilvánvalólag mint a közelmúltban megszűnt veszedelemről történik róla a megemlékezés.²⁾ A darab előadása és Kleon halála közé nem is esik több 8 hónapnál.³⁾ Mikor más-kor, mint ép most, 421 elején térhetne vissza a Πόλεμος-tól Athénbe mozsártörőért küldött segéd, Κυδοιμός azzal az izennel, hogy Athén mozsártörője, az egész Hellast összezavaró börgyáros meghalt; Lakedaimonban persze ép oly kevés szerencsével jár Κυδοιμός Brasidasért.⁴⁾ Nagyobbnak feltételezett időköz mellett ennek az egész jelenetnek értelmét hiába keresnők. Azután egy másik helyen ⁵⁾ az Eirene kérdezősködésére azt tudjuk meg, hogy most már Hyperbolos a Pnyx ura; az

¹⁾ 47., 269., 295., 313., 648., 669., 752. s. köv.

²⁾ 269. ἀπόλωλ' Ἀθηναίοισιν ἀλετριβανός, | ὁ βυρσοπώλης, ὃς ἐνόκα τὴν Ἑλλάδα. 313. εὐλαβεῖσθ' ἢ νῦν ἐκείνον τὸν καὶ ὤθην κέρβερον, | μὴ παφλάζων καὶ περὶ γὰρ ὥσπερ ἥνικ' ἐνθάδ' ἦν, | ἐμποδὼν ἡμῖν γένηται τὴν θεὸν μὴ ἔσελθαι 649. Trygaios Hermeshez: ἀλλ' ἔα τὸν ἄνδρ' ἐκείνον σῆπερ ἔστ' εἶναι καὶ τω | οὐ γὰρ ἡμέτερος ἔτ' ἔστ' ἐκείνος ἀνὴρ ἀλλὰ σός. 669. ὁ νοῦς γὰρ ἡμῶν ἦν τότε ἐν τοῖς σκῦτεσι.

³⁾ Schol. a 48-ik sorhoz: Ἐρατοσθένης γὰρ ἐπὶ Θράκης τὸν θάνατον Βρασιδῶν καὶ Κλέωνος ὁπὼτ' ἡμεῖς προγεγονέναι φησὶν.

⁴⁾ 281. — ⁵⁾ 681.

egész összefüggésből nyilvánvaló, hogy ez sem régen következhetett be. Említettem már, hogy a költő a pylosi eseményekre bekövetkezett békealkudozásokról is említést tesz; több helyen teszi:¹⁾ Pylos nem vesztette el még jelentőségét főleg a lakedaimon foglyok miatt, s a darab 479. 480. versei egyenesen arra tanítanak, hogy azokat még mindig Athén tartja hatalmában.²⁾ Azok kiszabadítása csakugyan a Nikias-féle szerződés egyik implicite bennlevő feltétele³⁾ és tényleges kiadatások Thuk. szerint a 421-ik év nyara előtt következett be.⁴⁾ Vígjátékunknak az utóbb említett adata a Kleonra vonatkozó előbb tárgyalt helyekkel kombináltnan az Eirene előadását egész határozottan a 422-ik év ősze és 421-ik év nyara közé szorítja. Ily pontos dátumot megállapító bizonyítékok mellett kevés jelentőségű, hogy a pelop. háború okairól és lefolyásáról Hermes szájába adott beszéd befejezése az egy évvel előbb adott Darazsakban elszórtan előforduló politikai megjegyzésekből tartalmaz értelmileg egybehangzón egynéhányat,⁵⁾ s hogy végül Lamachos többszörös említését⁶⁾ is azon időre alkalmoszerűnek kell tartanunk, a ki akkor csakugyan helyszínén lehetett, mert mind a Nikias-féle szerződés, mind a közvetlen utána kötött *Συμμαχία* eskütanúi között ott szerepel.⁷⁾

A darabnak parabasist követő második része történeti és politikai célzásoktól majdnem ment, szintelen áldozási és ezt követő nászjelenet, a hol a cardinalis 990-ik sort kivéve, midőn t. i. a pelop. háború óta eltelt időről beszél a költő, nincs igen alkalmunk sem 421 mellett, sem ellene szót emelni. Hogy Aristophanes itt, ép úgy mint az Acharnesben, a boiot és megarai piac gyönyöreiről megemlékezik,⁸⁾ hogy Lamachos fiát fellépteti,⁹⁾ hogy Hyperbolost uralomban levőnek állítja,¹⁰⁾ ez adatok az első rész döntő szavú bizonyosságai nélkül nem sokat mondanak. Ha

¹⁾ 215. köv., 478. köv., 665. köv.

²⁾ ἄρ οἷσθ' ὅσοι γ' αὐτῶν ἔχονται τοῦ ξύλου, | μόνου προθυμοῦντ' ἀλλ' ὁ χαλκὸς οὐκ ἔσθ'.

³⁾ Thuk. V. 18. 7. ἀποδόντων δὲ καὶ Ἀθηναῖοι Λακεδαιμονίοις . . . τοὺς ἄνδρας ὅσοι εἰσὶ Λακεδαιμονίων ἐν τῷ δημοσίῳ τῷ Ἀθηναίων.

⁴⁾ Thuk. V. 24. 2. καὶ τοὺς ἄνδρας τοὺς ἐκ τῆς νύκτος ἀπέδοσαν οἱ Ἀθηναῖοι τοῖς Λακεδαιμονίοις, καὶ τὸ θέρος ἦρχε τοῦ ἐνδεκάτου ἔτους.

⁵⁾ V. ö. 639. 640-et és Sphek. 287., 475-öt; Eir. 645. és Sphek. 669-et.

⁶⁾ Különösen 473. ὦ Λάμαχ' ἀδικεῖς ἐμποδὼν καθήμενος; továbbá 304. és a παῖς Λαμάχου-féle jelenet.

⁷⁾ Thuk. V. 19. 2. és V. 24. 1.

⁸⁾ 999. sortól.

⁹⁾ 1270 s köv.

¹⁰⁾ 1319. καὶ Ὑπερβολὸν ἐξελάσαντας; mert különben nem volna szükség elkergetésre.

valaki ép a később bőven megbeszélendő 990. versre támaszkodva, s talán az itt fellépő Hierokles szerepét tekintetbe véve, a kinek csúfos fellépése¹⁾ a költő egy későbbi periodusát juttatja eszünkbe, midőn t. i. a 414-ben adott «Madarak» (*ἑρπεύς-ére*²⁾) vagy az első feldolgozásban 408-ban színre került «Gazdagság» (Plutos) hasonló alakjára³⁾ gondolunk; ha — mondom — valaki ez alapon az egész második részt későbbi átdolgozásnak venné, talán még magát a parabasiszt is beleszámítva, a hol az az épenséggel szokatlan, Aristophanesnél egyebüttl elő sem forduló körülmény figyelmeztetné a helynek esetleg centonicus jellegére, hogy teljes 6^{1/2} sora a 422. évhez tartozó «Darazsak» parabasisáival szószerint megegyező,⁴⁾ s a mellett az Aristophanes erkölcsösségét erősítő különös önapologia majdnem ugyanakként van itt mint ott, a Darazsakban felvéve,⁵⁾ (mert annak a szószerinti átvételnek — ha t. i. csakugyan az⁶⁾) — a mely többé nem is az értelmi közösséghez hasonlóan utal a megegyező szöveghelyek időbeli közelségére, nehezen adja meg az a magyarázatát, hogy Aristoph. a 421. Dionysíán, Kleon közel elhalálózása által motivált időszerűséggel, ismételni gondolhatta azt, a

¹⁾ 1052-től.

²⁾ Ornith. 864-től; v. ö. különben a *χρησμολόγος* szerepét is 959-től.

³⁾ Plut. 1171-től.

⁴⁾ 752—759 (a 753. sor kihagyásával) = Sphek. 1030—1036.

⁵⁾ 762. καὶ γὰρ πρότερον πράξας κατὰ νοῦν οὐχὶ παλαιστράας περινοστωρ | παῖδας ἐπέριον, ἀλλ' ἀράμνος τὴν σκευὴν ἐνθὺς ἐχώρουν és Sphek. 1025. οὐδὲ παλαιστράας περιχωμάζειν περιῶν οὐδ' εἰς ἐραστῆς stb.

⁶⁾ Azaz ha csakugyan a Sphekes eredeti szövegéből kerültek az Eirenebe a 752—759. sorok. Persze H. Müller-Strübing (Aristoph. u. die historische Kritik, p. 171. jegyz.) a megegyező sorokban előforduló igék mult idejéből (*ἐλαμπον* stb.) biztosra veszi, hogy így csak Kleon halála után beszélhetett a költő, hogy tehát megfordítva, a 421-ik év Eirenéjéből kerülhetett csak az egész hely a Sphekesbe. Ha érvelése nincs is a lehetőség látszata nélkül, semmiesetre sem stringens. Ha a költő Kleonnal (a Lovagokban) folytatott küzdelemről igaz történeti hűséggel akart beszélni, nem is beszélhetett másképen, mint mult időben: azaz hallgatóságát a jelenből a küzdelem idejébe helyezve át. Ha az 1037. sor első részét: ἀλλ' ἔπερ ἡμῶν ἐτι καὶ νυνὶ πολεμεῖ természetesen nem is fogjuk úgy fel, hogy specziálisan a Kleonnal való küzdelem folytatására vonatkozik, a mit a következő rész μετ' αὐτὸν-a meg is czáfolna nyomban, viszont ez utóbbi szavakat sem vagyunk kénytelenek Kleon időközben bekövetkezett halálának feltevésével motiválni. A költő felveszi és elejti ellenségeit, a körülmények követelése vagy tetszése szerint. Különben a szóban lévő sorok prioritási kérdését nem akarom végleg eldönteni. Azonkívül a tárgyalás további folyamában visszatérünk a kérdésre.

mit egy évvel előbb a Lenaián elmondott): az illető argumentumait talán nem fognánk elég jelentőseknek találni arra, hogy a kérdést az egész második részre az ő értelmében döntsük el, de azok a darab teljesen egységes voltába vetett bizalmunknak némi megingatását eredményezhetnék, még mielőtt egyes, alapos okok mellett kiselejtezendőknek gondolt helyek tüzetes bírálatára térünk volna át.

Egy másik Eirenenek vagy legalább a régi ujólagos előadásának felvételéhez a külső indító okot az ide tartozó 3. hypothesis adja meg. Egész terjedelmében így hangzik: «A didaskaliákból az tűnik ki, hogy ugyancsak Aristophanes egy másik Eirenét is színre hozott. Eratosthenes ugyan bizonytalannak mondja, hogy vajjon ugyanazt még egyszer hozta-e színre vagy pedig hogy egy másikat bocsátott-e közzé, a mely nem maradt ránk. Kratesnek azonban két szindarabról volt tudomása, midőn ezt írja: hanem az Acharnesben vagy Babyloioiban vagy a másik Eireneben. És szétszórta felhoz egyes verssorokat is, a melyek a most kezünk között levőben nem foglaltatnak». ¹⁾ Persze mindez az első pillanatban elég bizonytalannak látszik arra, hogy a pozitív megismeréstől egyformán távol érezzük magunkat, akár nehéz választás után a *περὶ ἀρχαίας κομωδίας* hírneves szerzőjének kételyeihez, akár a pergamosi grammaticus valamivel határozottabb, de még így is minden közelebbi ténykörülménytől csupasz állításához (ἐν τῇ ἐτέρᾳ Εἰρήνῃ) csatlakozunk. Az első pillanatban, mintha az Eirene angol kiadójának, Rogersnek szavait lennének hajlandók magunkévá tenni, a ki nyilván ugyancsak a hypothesis bizonytalanságától kétségbeejtve mondja ki conclusióként azt a nézetet, hogy «hogya egy második (second) Eirene egyáltalán létezett, megszűnt létezni, legalább is ugyanazon név alatt, még Eratosthenes ideje előtt, és nekünk nem áll több anyag rendelkezésünkre, mint neki állott annak az eldöntéséhez, hogy vajjon mi is volt ama Didaskaliákban foglalt helynek az igaz értelme, a melyből az tűnt ki, hogy Aristoph. két különböző alkalommal adott elő vígjátékot az Eirene azonos neve alatt». ²⁾ Bár Rogers itt figyelmen kívül hagyja Kratesnek

¹⁾ Φαίνεται ἐν ταῖς διδασκαλίαις καὶ ἐτέραν δεδιδασχὼς Εἰρήνην ὁμοίως Ἀριστοφάνη: ἄδηλον οὖν φησὶν Ἐρατοσθένης, πότερον τὴν αὐτὴν ἀνεδίδαξεν ἢ ἐτέραν καθεήκεν, ἥτις οὐ σώζεται. Κράτης μέντοι δύο οἷδε δράματα γράφων οὕτως· ἀλλ' οὖν γε ἐν τοῖς Ἀχαρνέσιν ἢ Βαβυλωνίαις ἢ ἐν τῇ ἐτέρᾳ Εἰρήνῃ. καὶ σποράδην δέ τινα ποιήματα παρατίθεται, ἅπερ ἐν τῇ νῦν φερομένη οὐκ ἐστίν.

²⁾ On the whole we must, I think, come to the conclusion that, if any such play as the the second *Εἰρήνη* existed, it had ceased to exist, at all events under that name, before the time of Eratosthenes, and we have no more materials than he had for deciding what was the exact meaning of that entry in the Didascalie whereby it appeared that Aristoph. had on

a hypothesisben említett s nyilván egy Eirene című darabból vetteknek gondolandó idézeteit, melyeket jelen szövegünkötől elűtő voltak daczára is talán összefüggésbe lehetne hozni Eratosthenesnek a csak kevesebbet, csupán újraszínrehozattal megengedő lehetőségével is, ha természetesen az ujólagos előadásban már a szükséges időszerű változtatások megtételét is benne gondoljuk, s bár nézetünk így már eleve a mint kevésbbé lehetne scepticus egy «második» Eirene létezését illetőleg, úgy viszont nem akarnánk e «második» alatt valószínűbbként egy teljesen újat gondolni, mint a hogy Rogers fejtegetéseinek további folyamán ezt teszi, de azért a nyilvánvaló bizonytalanságok közepett végleges döntésünket mi is csupán a jelen darabon megejtett topicus fejtegetések eredményétől tehetjük majd függővé. Azért is mellőzve egyelőre az itt érintett kérdést, bizonyos chronologiai vizsgálatok alapján magoknak a vigjáték-tól nyújtott belső bizonyítékoknak magyarázatára térjünk át.

Csupán külső forrásunk ez a határozatlansága magyarázhatja meg azt, hogy néhány modern criticus a két Eirene közül a szerintők elsőnek, eredetinek és reánk nem maradtnak előadását a 422-ik esztendőre teszi.¹⁾ Ez a nézet, mely a Christ-féle népszerű irodalomtörténetbe is átment,²⁾ főleg a jelenlegi szöveg két helyére támaszkodik, mint olyanra, mely a feltevésnek állítólag igazolásul szolgál. A 48-ik és 480-ik sorok ezek, melyek, ismét az illetők nézete szerint, Kleonról még mint élő személyről beszélnek, a mi 422 tavaszán igaz, 421 tavaszán többé nem az volt, s így a nevezett helyek egy előbbi időre vonatkozó szöveg maradványaiként tekintendők jelen contextusunkban. Ne fektessünk súlyt az önkényesen felvett 422-ik esztendő ellen felhozható azon érvünkre, hogy mennyire valószínűtlen, hogy Aristoph. egy és ugyanazon évben két oly divers tárgyú és feldolgozású darabbal lépett volna a nyilvánosság elé, mint az Eirene és a Darazsak; az utóbbi ugyanis, mint már említettük, a 422-ik év Lenaiáján került színre.³⁾ Ne tárgyaljuk hosszasan, hogy

tow distinct occasions exhibited a comedy under the name of Peace (idézve Blaydes nagy kiadásának, Pax 1883, praef. XI.).

¹⁾ Droysen, Stanger; ujabban friss argumentumokkal és a feltevéshez fűzött messzemenő következtetésekkel Dr. Th. Zieliński: Die Gliederung des altattischen Komödie p. 64 s köv. Különben Müller-Strübing is, id. m. 171. jegyz.: Diese Verse können auch nicht für den ersten «Frieden» oder die *ᾠρογοὶ* etwa im J. 423 geschrieben sein, wie Herr Stanger annimmt; a «diese Verse» Sphek. 1030 s köv. sorai; Müller-Strübing nem a ránk nem maradt első Eirene feltevése ellen argumentál, a mint Christ: Griech. Litteraturgesch. 227, 4. jegyz. tévedésből hinni látszik.

²⁾ L. az előbbi jegyzetet.

³⁾ Hogy az *ᾠρογοί* második hypoth. szerint azzal a darabbal (t. i. az Ornith-vel) egy évben került Aristophanes Amphiaraoa is a színpadra,

az említett év tavasza milyen abszolút alkalmatlan idő lett volna egy olyan tartalmú darab előadásához, mint az Eirene volt, a midőn t. i. mindjárt az Athén és Lakedaimon között egy évre kötött fegyverszünet lejártá után, még tavasz elején Kleon utolsó hadjáratára a thrák partokhoz indult:¹⁾ valóban harci készülődések között ünnepelt volna békét Aristoph. — egyedül. Nézzük inkább magát a fönnebb idézett két helyet, hogy csakugyan azt jelentik-e, a mit belőlük magyarázó ki akarnak olvasni. A darab elején Trygaios paripájának, a nagy bogárnak (*χάνθαρος*) etetését mutatja be a költő; ganajból gyúrnak számára pogácsákat a rabszolgák. Az egész jelenet szereplőivel együtt oly szokatlan, a költő maga is annyira érzi a helyzet bizarrságát, hogy az egyik rabszolgával a következőket mondatja: «Vajjon nem kérdezte-e már meg egy tudákos ifju a nézők közül: hát mi dolog ez? mire jó az a bogár? És erre neki talán egy mellette ülő ión férfi azt mondja: úgy vélem, Kleonra ezélez ez az egész, mert az eszi meg szemérmetlenül (vagy örömet) a *σπατίλη*-t»²⁾ (azaz bőrhulladékot, szójátékkal a *σκατ*-emberi ganéjt és *τιλ*, kihúzni, kiránczigálni-t jelentő tökből képzelt komikus összetétellel³⁾). Az utolsó,

nem ellenbizonyíték. Egyrészt Aristophanes műzsája 414 előtt, legalább a nyilvánosságot tekintve, hosszabb ideig pauzált (v. ö. értekezésem végét); s már így a költő rendelkezésére álló nagyobb készlet is megmagyarázhatná a két darab együvékerülését; de másrészt az oroposi istenhez, Amphiaraozhoz vándorló öreg, hogy t. i. magát annak segítségével megifjítsa, tartalmilag közel hozhatta a különben elveszett vígjátékot a mi Ornithesünkhöz, a hol szintén kivándorló athéneiek bocsátkoznak egy nem kevésbbé regényes vállalkozásba. Persze ha a Thesmoph.-t csakugyan 411-ben adták elő, a tőle tartalomban mégis csak elütő Lysistratevel kerülne össze; de azért mindkét darab asszony-komédia, s azt a közösséget hozhatná fel argumentumúl az, a ki (különben nem közéjük tartozom) a Thesm.-ra nézve a 411-ik évet végleg elfogadja a 410 helyett.

¹⁾ Thuk. IV. 117. 1. *Λακεδαιμόνιοι δὲ καὶ Ἀθηναῖοι ἄμα ἦρι τοῦ ἐπιγυγνόμενου θέρους ἐνθ' ὅς ἐκ χειρὶ ἑποίησαντο ἐναύσιον*; azaz mindjárt 423 tavaszán. Az egyévi fegyverszünet lejártá után az ellenségeskedések nyomban megkezdődtek: Thuk. V. 1. 1. és V. 2. 1., a hol: *Κλέων δὲ Ἀθηναίων πείσας ἐς τὰ ἐπὶ Θοράκης χωρία ἐξέπλευσε μετὰ τὴν ἐκ χειρὶ ἑποίησαν*. Miután a Sphekest 422. Lenaiá-n adták, az állítólagos «első, 422-iki Eirene» csak a Dionysiai kerülhetett volna színre, nyilvánvalólag elég későn, hogy akár a béke ügyének segitsen, akár az akkori közhangulatot kifejezze.

²⁾ 43—48. *οὐκοῦν ἂν ἤδη τῶν θεατῶν τις λέγοι | νεανίας δοκησίσσοφος, τὸ δὲ πρῶγμα τί; ὁ χάνθαρος δὲ πρὸς τί; καὶ τ' αὐτῷ γ' ἀνὴρ | Ἰωνικὸς τις φησι παρακαθήμενος | δοκέω μὲν, ἐς Κλέωνα τοῦτ' αἰνίσσεται, | ὥς κείνος ἀναδέωσ (Elmsl. ἡδέωσ. Correctio valde probabilis, Blaydes) τὴν σπατίλην ἐσθίει.*

³⁾ Schol. *σπάτος τὸ δέσμα, σπατίλη δὲ ὁ ῥύπος τοῦ δέσματος*. Az

48-ik sorban a codexek ἐσθίει-t adnak; a scholiasta észreveszi, hogy a praesens a tényállásnak meg nem felelő idő és elégséges magyarázat kíséretében jegyzi meg, hogy ἀντὶ τοῦ ἡσθίειν;¹⁾ a criticusok egy része az augmentum elhagyásával, ión módra ἐσθίειν-t helyez a szövegbe.²⁾ Ha valaki csak e grammaticai pontosság mellett gondolja rendben levőnek a dolgot és csak így képzelheti Kleont tényleg halottnak, ám fogadja el az emendatiót, melyhez Blaydes is odatette a recte-t. Nekem az Acharnes parabasisának egy helye lebegett rögtön a szemeim előtt, s ha ezt a mienkkel kombináljuk, úgy távol attól, hogy a praesens Kleon életbenlétét és a helynek a darabban egyebütt tett nyilatkozatokkal való összeférhetetlenségét bizonyítaná, még egy aristophanesi mókát is megenged. Az Acharnes chorusával tréfásan mondatja el a vígjátékíró, hogy «az adót is (sietve) fogják elhozni a szövetségesek, mert kíváncsiak meglátni a legnagyobb költőt, aki megmerte mondani az athéniek között az igazat».³⁾ Ez az «igaz» első sorban mindenesetre a 642-ik vers tartalmára vonatkozik: «megmutattam (t. i. már egy előbbi darabban), hogy milyen is a demokratia a szövetséges államoknál»;⁴⁾ de ezzel kapcsolatosan kétségtelenül a költőnek ugyanott, az «Acharnes»-nél egy évvel előbb adott «Babylonioi»-ban megkezdett Kleon elleni hadjáratára is, melyet azután a «Lovagok»-ban oly merészen folytatott; a mint Kleonnak abban a darabban, a Babylonioiban az idegenek előtt történt meghurczoltatásáról és ennek költőnkre nézve kellemetlen következményeiről, a dolog érdemére nézve különben egész világos szöveg nyomán,⁵⁾ az Acharnes scholiastájának is tudomása volt,⁶⁾ sőt fönnecszitált helyüinktől pár sorral odább maga

ugyancsak schol.-beli magyarázat: *σπατὴν δὲ λέγεται ἡ ἀνθρωπίνη κόπος*, nyilvánvalólag a strict-értelem és szójáték összezavarásából keletkeztetett csupán, a mit a következő: *διαβύλλει οὖν τὸν Κλέωνα ὡς σκατοφάγον* is bizonyít. Hogy miért kellene itt valami iónismust keresni, s az ión ember szerepeltetését ekként megmagyarázni, azt Zieliński-vel szemben nem látom be (V. ö. id. m. 65. old. 1. jegyz.).

¹⁾ Többek közt a darab 260-ik sorára hivatkozik: *ἀπόλωλεν Ἀθηναίος ἑλετρίβανος*.

²⁾ Blaydes app. critic-ban a helyhez: *ἔσθιεν*, augmento Jonice sublato, Palmer. Exerc. p. 743. et Dobr. (aeus).

³⁾ Ach. 643. *τοῖς ἄρτοι νῦν ἐκ τῶν πόλεων τὸν φόρον ὑμῶν ἀπάρχοντες | ἥξουσιν ἰδεῖν ἐπιθυμοῦντες τὸν ποιητὴν τὸν ἄριστον, | ὅστις παρεκινδύνευσ' εἰπεῖν ἐν Ἀθηναίσι τὰ δίκαια*.

⁴⁾ καὶ τοὺς δῆμους ἐν ταῖς πόλεσιν δείξας ὡς δημοκρατοῦνται.

⁵⁾ Különösen Ach. 501. *ἐγὼ μὲν λέξω δεινὰ μὲν δίκαια δέ. | οὐ γὰρ με νῦν γε διαβάλλει Κλέων ὅτι | ξένων παρόντων τὴν πόλιν ζακῶς λέγω*. Azután u. o. 377. *αὐτὸς τ' ἐμάντων ἐπὶ Κλέωνος ἄπαθον | ἐπίσταμαι διὰ τὴν πέρυσσι ζωμωδίαν* stb.

⁶⁾ Schol. Acharn. 377-hez. Nem akarom itt az Eukrates malmát szöbba

Aristophanes nagy ellenfelét névleg is szóba hozza.¹⁾ Ha már most az az Eirene-beli jámbor ión még 421 tavaszán, Kleon halála után is mindenben ő ellene irányuló célzást fedez fel, mert fejében Aristophanes és Kleon gondolata annyira összeforrott, hogy ezt az associációt még az utóbbi halála sem tudja szétszakítani, a miért is egyszerűen nem reflektál arra; vagy talán az utóbbit akarva-nemakarva teszi, mert a mult ősszel végbement thrák események még mindig nem jutottak el hozzája, s reá hallgató szomszédját fölibe még e tudatlanságával is megnevezteti: bármelyikét is választjuk a lehetőségeknek, aristophanesi viccnek beválthatik. Különben bárhogya is legyen, a 48. sorból Kleon életbenlételére még emendatio híján sem szükségkép kell gondolnunk, ha t. i. az érzékelhető elbeszélés praesense még holtakkal szemben is megjárja, a mi itt a földolog. — A másik sor meg, melynek segítségével Kleont halottaiából akarták feltámasztani, pláne csak kellő belemagyarázás folytán teheti meg a nevezett szolgálatot.²⁾ Trygaios megjegyzésére, hogy a lakonok derekasan működnek a béke munkáján, a choros (mások szerint Hermes) azt veti oda, hogy «azok közül csupán a foglyok iparkodnak; de a kovács nem hagyja őket».³⁾ Hogy a *χαλκεὺς* alatt miért kellene itt feltétlenül Kleont érteni, azt nem látom be; nem még akkor sem, ha tudva, hogy a sphakteriaiak egyenesen Kleon hadifoglyai,⁴⁾ a Hippias 393-, 394-ik⁵⁾ és különösen 469-ik soraival vetem egybe a mi helyünket, midőn is az utóbb említett sor: *ἐπὶ γὰρ τοῖς δεδεδεμένοις χαλκεύεται* szavaiból egyenesen azt lehet kiolvasni, hogy Aristophanes egyebükt, más összefüggésben magát a hadvezért nevezte el a foglyok kovácsának. Bármilyen szerepe is lett legyen Kleonnak az itt szóban levő előkelő lakedaimonok elfogása

hozni; a szövetségeseknek Aristoph.-tól védett érdeke és Kleon a közötti kapcsolat is nagyon is hosszú történeti fejtegetésekre vezetne.

¹⁾ Acharn. 559. *πρὸς ταῦτα Κλέων καὶ παλαμάσθω | καὶ πᾶν ἐπ' ἐμοὶ τεκταινέσθω. | τὸ γὰρ εἴ μετ' ἐμοῦ καὶ τὸ δίκαιον* stb. Látnivaló, hogy a *δίκαιον* (*δίκαια*) gondolata mindig a Kleonéval együtt lép a költő elé.

²⁾ Stanger «felfedezéséről» l. Zieliński id. m. p. 66.

³⁾ 478. (Tryg.) *ἀλλ' οἱ Λάκωνες ὧγάθ' ἔλκονσ' ἀνδρικῶς. (Χορ.) ἄρ' οἷσθ' ὅσοι γ' αὐτῶν ἔχονται τοῦ ξύλου | μόνου προθυμοῦντ' ἀλλ' ὁ χαλκεὺς οἶκ' εἴ.*

⁴⁾ Thuk. IV. 39. 3. *ἐντὸς γὰρ εἴκοσιν ἡμερῶν ἤγαγε τοὺς ἀνδρας* (t. i. Kleon a hadifoglyokat), *ὥσπερ ἐπέστη.*

⁵⁾ *νῦν δὲ τοὺς στάχους ἐκείνους, οὓς ἐκείθεν ἤγαγεν* (v. ö. az előbbi jegyzetet), *ἐν ξύλῳ δῆσας ἀφανὲι καποδόσθαι βούλεται.* A komikus részleges tulzását helyreigazítja: Thuk. IV. 41. 1. *Κομισθέντων δὲ τῶν ἀνδρῶν οἱ Ἀθηναῖοι ἐβούλευσαν δεσμοῖς μὲν αὐτοῖς φυλάσσειν μέχρι οὗ τι ξυμβῶσιν ἢν δ' οἱ Πελοποννήσιοι πρὸ τούτου εἰς τὴν γῆν ἐσβάλλωσιν, ἐξαγαγόντες ἀποκτεῖναι.*

és további sorsa körül, ha történeti bizonyítékaink alapján valószínűnek is tartjuk, hogy, mivel saját sikerének továbbra is őre kívánt maradni, haláláig ő volt az e körbe tartozó további rendelkezéseknek is értelmi szerzője, az ép főleg e foglyok miatt folytatott békétárgyalásoknak háromízben meghiusítója,¹⁾ a kérdéses hely mégis teljesen kielégítő magyarázatot talál, ha az ide tartozó schol. útmutatása szerint, egyszerűen a lakedaimonok tényleges fogságára gondolva, a kovács alatt a lábbilincseket, helyesebben ezek kezelőjét értjük.²⁾ És ezzel a 422-es év felvételének mindenkép gyöngén álló ügye értékéhez mért rövid refutációban le is tárgyalattott.³⁾

Mert hisz a darabnak egy helye, a már előbb szóba hozott 990-ik sort értem, oly határozottsággal, majdnem pontossággal mutat a 421-ik évet közvetlenül követő esztendők egyikére, mint az új vagy átdolgozott Eirene egyedül lehetséges keletkezési idejére, hogy valóban csodálkozni kell azon, mily kevésbé használták fel modern criticusaink a 3. hypothesis bizonytalan adatainak és a nevezett sornak kombinálásán nyugvó alkalmatosságot, tárgyalásunk kérdését végleg eldönteni. A hypothesis legalább is, hogy, úgy mondjam, kisebb lehetőségként, egy újra színrehozatalt ad értésünkre; a jelen szöveg 990-ik sora azon, már az ókorban általánosnak mondható időszámítás helyett, mely a peloponnesosi háborúnak kitörésére vonatkozik, egy más, évekkel differáló számítást állít fel, ha a verssort csakugyan 421-ben elmondottnak gondoljuk, az addig elmúlt 10 esztendő helyett 13-at számítva a háború keletkezése óta:⁴⁾ nem fogjuk-e e két momentumban mindjárt az első pillanatra kérdésünk valóságos csomópontját észrevenni, a helyett hogy, már eleve kevés kilátással, a 990-ik sornak chronologiai ellenmondását a 421-ik évvel valahogy kibékíteni törekedjünk. És a modern critica csodálatosan mégis az utóbb felhozott modushoz szívesen folyamodott, a mint ezt például Blaydes is megteszi commentariusában, a kérdéses

¹⁾ v. ö. az 5-ik jegyzettel és l. a schol. a 665-ik vershez: *Φιλοχορός φησιν οὕτως, Λακεδαιμόνιοι περὶ διαλύσεων ἔπιμψαν πρέσβεις πρὸς Ἀθηναίους σπονδὰς ποιησόμενοι πρὸς τοὺς ἐν Πύλῳ καὶ τὰς ταῦς αὐτῶν παραδόντας οὖσας ξ'.* Κλέωνος δὲ ἀντειπὺντος ταῖς διαλύσεσι στασιάζει λέγεται τὴν ἐκκλήσιαν stb. A mi alább jó, az vagy zavaros, vagy hamis.

²⁾ *ὅτι ἐδέδοντο καὶ περιέκειντο αὐτοῖς πίδα.*

³⁾ A mit Zieliński id. m. 67. még ezenkívül darabunk 406. s. köv. s a «Felhők» 581. s. köv. sorainak egybevetéséből 422-nek javára kimagyaráz, az annyira erőszakos, hogy ne mondjam meseszerű, hogy ellenvetéseimet megtenni rá szükségtelennek tartom.

⁴⁾ Trygaios imája a Béke istennőhöz: 987. s. köv.: *μὰ Δ' ἀλλ' ἀπόφηνον ὅλην σαντήν | γενναιοπρεπῶς τοῖσιν ἐρασταῖς | ἡμῖν, οἳ σὺν τρυχόμεθ' ὅλη | τριτάκα δέξ' ἔτη, λῶσον δὲ μάχας* stb.

helynél azt jegyezve meg, hogy bár 431-ben tört ki valójában a peloponnesosi háború, de már előbb 3 éven keresztül háborús állapotban voltak egymással az athéneiek, korkyra-, potidaia- és korinthusbeliek.¹⁾ Persze az a további thukydidesi hely, melyet számításának igazolására Blaydes idéz,²⁾ vajmi keveset bizonyít argumentuma mellett, sokkal többet ellene. Nemcsak azért mondom ezt, mert a Potidaia miatt folytatott athén-korinthusi villongásról, közelebbről Potidaia elszakadásáról és körülzárásáról nyílt szavakban mondja ott maga a történetíró, hogy «a háború azzal nem tört ki, hanem még fegyverszünet volt; mert a korinthusiak saját számadásukra (*ιδία*) tették mindezt»: fontos szavak, ha tekintetbe vesszük, hogy bár Trygaios, a ki 990-ik sort mondja, első sorban is athéni polgár, a kit a Potidaiaért eszközölt katonaszedés a béke nagyobb mérvű megzavarása nélkül is valamelyest érdekelhetett, de azért mégis a *Λυσιμάχη*-hez, a Békeistennőhöz intézett amaz imáját, melyben kérdéses helyünk előfordul, egyszersmind az összes hellenség nevében látszik mondani, a mint ez a nyomban következő *μῦθον δ' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας | πάλιν ἐξ ἀρχῆς* stb. szavakból³⁾ is kitűnik, s így legalább ez alapon csak a minden oldalról bekövetkezett háborúságról beszélhetett; de — mondom — mindezt figyelmen kívül is hagyva, Potidaia nyílt elpártolása Athéntől 432 elején, a város körülzárása az athéneiek részéről csak 432 nyarán, sőt véglegesen csak 431 tavaszán történt meg,⁴⁾ a minek folytán ismét nem a Blaydestől ajánlott 434-ik évet szabad az aristophanesi számítás kiindulási idejének tekinteni, ha csak a történeti okok és okozatok végnélküli sorában lefolyó eseményeket nem első csirájuktól kezdjük számítani; oly eljárás, a melynek megvalósítására a tudós törekedhetik, a mely azonban teljesen a vígjátékíró gondolat-

¹⁾ Sc. annos 434—421. A. C. Anno quidem 431. revera exersit bellum Peloponnesiacum (Thuc. I. 23. *ἤρξαντο αὐτοῦ Ἀθηναῖοι καὶ Πελοποννήσιοι λύσαντες τὰς τριακοντούτεας σπονδὰς*), sed per tres annos antea rerum status bellicus fuerat inter Athenienses et Coreyraeos, Potidaeos, et Corinthios. Miután Blaydes főleg a potidaiai eseményeket látszik szem előtt tartani, refutatómban is azok megbeszélésére szorítkozom. Thuc. I. 23. 4-el már is vesd össze Thuc. I. 66. elejét *Τοῖς δὲ Ἀθηναίοις καὶ Πελοποννησίοις αἰτία μὲν αἴται* (Potidaia) *προσεγεγενήντη εἰς ἀλλήλους* stb.

²⁾ Thuk. I. 66. *ἀπὸ τοῦ προφανοῦς ἐμάχοντο μετὰ Ποτιδαίων* (t. a korinth. Athén ellen, míg az athéneiek viszont *ἐν αὐτῇ ὄντας ἐπολιόρκουν* t. i. a Potid.-ban levő korinth. és peloponnesosiakat). *οὐ μέντοι ὁ γε πόλεμός πο νεφερώγει, ἀλλ' ἔτι ἀναχωρῇ ἦν· ἰδὲ γὰρ ταῦτα οἱ Κορίνθιοι ἔπραξαν.*

³⁾ 996. 997.

⁴⁾ A chronológiára nézve l. Beloch: Griech. Gesch. I. 1893. az 510., 511. old.

körén kívül áll.¹⁾ Bizonytalanságunkból természetesen a helyünkhöz tartozó scholionok sem segítenek ki. Megjegyzik ugyan a szavaknak a rendes számításával való összeférhetetlenségét, Philochorossal és Thukydideszel argumentálva,²⁾ ott találjuk ugyan zavaros szavakban kifejezve azt a zavaros megjegyzést, hogy Aristophanes ilykép akarja a béke és háború kezdeteinek pontos meghatározását lehetetlennek mondani,³⁾ ott van az a különben helyes észrevétel is, hogy a költők sokszor hanyagul beszélnek az időmeghatározásról,⁴⁾ hacsak ennek az e helyen történő alkalmazhatóságának egyéb mindjárt tárgyalandó okok mellett a bizonyosság látszatát keltő, minden kikerekítéstől távol álló 13, ép 13 esztendőt felvevő pontosság nem állná útját; mert hogy itt a szándékos túlzással elérni kívánt nagyzás, nagybeszédűség jellemzése, a mint ezt Richter, úgylátszik az utolsónak említett scholion-megjegyzés nyomán esetleg felveszi,⁵⁾ ki van zárva, a felett szót fecsérelni kár (ugyan miféle megneveztető vagy karakterfestő jó viccz az, a várt 10 helyett 13-at mondani?): a scholionokból merített tudásunk sok beszéd után is csak a megjegyzésre redukálódik: *οὐ συμφωνεῖ τοῖς χρόνοις ἃ λέγει.*

Nagy előnyünkre szolgál a kérdés eldöntésénél az, hogy Aristophanes a peloponneszosi háborúnak számbeli időfixírozását egyebütt,

¹⁾ Mert a mint a Potidaia miatt folytatott athén-korinthosi villongás volt a későbbi pelop. háborúnak legfőbb indító oka, úgy egy lépéssel előbbre menve, az athéneiek és korinthosiak ellenségeskedését már a korkyrai ügy által látjuk motiváltnak (Thuc. I. 55. 2. *αἰτία δὲ αὕτη πρώτη ἐγένετο τοῖς πολέμοις τοῖς Κορινθίοις ἐς τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι σπρίσιν ἐν σπονδαῖς μετὰ Κερκυραίων ἐναντιάζοντο*). De Korinthos Korkyrával már 435. vész össze Epidamnos miatt (Beloch id. m. 506, 2. jegyz.), Athén a Korkyrától felajánlott szövetséget csak 433. fogadja el (u. o. 507), s így fönti megjegyzésemet tekinteten kívül is hagyva, Blaydes 434-ik éve ismét üresen marad.

²⁾ Τόδτε οὐ συμφωνεῖ τοῖς χρόνοις ἃ λέγει. καὶ ἐν τοῖς Ἀχαρνέσιν φησὶ, következik annak 266-ik sora. *ἀλλὰ καὶ ὁ Φιλόχορος ἀπὸ Πυθοδώρου, ἀφ' οὗ ἡ ἀρχὴ τοῦ πολέμου δοκεῖ γεγενῆσθαι, μέχρι Ἰσάδρου* (olvasd helyette *μέχρι(ς) Ἀρχίου*) *εἰς τὰ ἔγ' ἔτη συνάγει τοὺς χρόνους.* Az utána következő thukydidesi számításnál a *παρὰ τὰ 9' ἔτη* helyett bátran 10 esztendőt gondolhatunk oda, legalább Thuk. V. 25. 1.: *Μετὰ δὲ τὰς σπονδὰς καὶ τὴν ξυμμαχίαν...* *αὐτ' ἐγένοντο μετὰ τὸν δεκάετη πόλεμον* és V. 26. 6. *τὴν οὖν μετὰ τὰ δέκα ἔτη διαφοράν* stb. és már előbb: V. 24. 2. a foglyok átadása után: *καὶ τὸ θέρος ἦρχε τοῦ ἐκ δεκάτου ἔτους.*

³⁾ *λεπτιόν τοίνυν ὅτι αὐτὸς αὐτοῦ ὁ Ἀριστοφάνης* stb.

⁴⁾ *οἱ δὲ ποιηταὶ πολλάκις ἀποσχεδιάζουσιν* (*αὐτοσχεδιάζουσιν* Richt.) *εἰς τοὺς χρόνους.*

⁵⁾ aut etiam simulationis prope jocosae (Tryg. arguere malim) et grandiloquentiæ insimularim (idézve Blaydes comment.).

más darabokban három helyt is adja; kétszer az Acharnesben, a 266. és 890. sorokkal, egyszer a «Lovagok»-ban a 793-ik sorral. A két előbbi helyen a paraszt Dikaiopolis beszél; magán békeszerződésének megkötése után szívélyesen üdvözli először a falusi örömistent, Phalest, Bacchios társát, midőn a 6-ik esztendőben újra demosába látogat¹⁾; majd meg, miután piaczán a boiot elárusító megjelent, házanépét hívja fel, hogy nézzék csak meg «azt a legjobb ángolnát, a mely sóvárgásaik után végre nagy nehezen a hatodik esztendőben megérkezett».²⁾ Az Acharnest első hypothesis szerint ἐπὶ Ἐβδόμημον ἄρχοντος ἐν ληνεῖσις³⁾ adták, tehát a 425-ik év januárjában. A «Hippes» említett helye, a hol a hurkakereskedő a Paphlagonhoz beszél, így hangzik:⁴⁾ «És hogy szereted te a népet, a kit sajnálatra nem indít, midőn látod, hogy az már a nyolczadik éven át hordókban és keselyűfészekben és őstornyokban lakik», a faluról a városba beözönlő népnek ama nyomorúságos elszállásolására czélozva, melyet pontosabban Thuk. II. 17-ből⁵⁾ ismerünk, a midőn t. i. Perikles tanácsára még a lakedaimonok isthmosi készülődése közben, mielőtt Archidamos az attikai határt elérte volna,⁶⁾ s abba τοῦ θέρους καὶ τοῦ σίτου ἀκμάζοντος betört volna,⁷⁾ 431 nyárelején Attikának egész falusi lakossága családostúl és szerszámostúl Athén városába vándorolt.⁸⁾ A Lovagok persze a 2. hypothesis szerint Stratokles archonsága alatt, szintén a Lenaián, 424-ben kerültek színre, tehát csak egy esztendővel később, mint az Acharnes, és így chronologiai kutatásunknál először is azt kell tisztába hoznunk, hogy ép, mert már e helyeinkből is kellőképp kitűnik, hogy Aristophanes hasonló, magát Attika földjét közvetlenül érdeklő és rajta végbemenő eseményektől, harci készülődésektől kiindulva számítja a peloponnesosi háború kezdetét, a minők: a boiot piactól való elzárás, a falusi mulatságok megszűnte és a költözködés,

¹⁾ Acharn. 266. ἔγω σ' ἔτει προσεῖπον ἐς τὸν δῆμον ἐλθεῖν ἄσμενος stb.

²⁾ Acharn. 889. σκέψασθε παῖδες τὴν ἀρίστην ἐγγέλν, | ἤκουσαν ἔγω μὲν ἔτι ποθονμένην.

³⁾ Diodoros szerint az archon neve Euthynos.

⁴⁾ Hipp. 792. καὶ πῶς σὺ φιλεῖς, ὅς τοῦτον ὄρων οἰκοῦντ' ἐν ταῖς πιθάνασι | καὶ γυπαρίοις καὶ πυργιδίοις ἔτος ὄγδοον οὐκ ἐλπίσεις | stb.

⁵⁾ Thuk. is beszél itt (3.) ἐν τοῖς πύργοις τῶν τιχων-τὸν.

⁶⁾ Thuk. II. 13. elején: Ἐτι δὲ τῶν Ἰελοποννησίων ξυλλεγομένων τε ἐς τὸν ἰσθμὸν καὶ ἐν ὁδῷ ὄντων, πρὶν ἐμβαλεῖν ἐς τὴν Ἀττικὴν, Ἰερικλῆς stb.

⁷⁾ Thuk. II. 19. 1.

⁸⁾ Thuk. II. 14. 1. elején: Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἀκούσαντες ἀντιπεῖθον τότε (t. i. Perikles tanácsára) καὶ ἐσεκομίζοντο ἐκ τῶν ἀγρῶν παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τὴν ἄλλην κατασκευὴν ἧ κατ' οἶκον ἐρχόντο stb.

és nem talán korkyrai vagy potidaiai távolabb eső, sőt egyoldalú nemzetközi állapotokat véve tekintetbe, mégis hogyan lehetséges, hogy nyolczadik esztendőben levőnek állítsa azt a «Lovagok»-ban, a mit egy évvel előbb a hatodik esztendőben levőnek állított. Talán az egy esztendei csekély különbség miatt közelebb fekvőnek lehetne itt gondolni a költői pontatlanság argumentumát, mint bárhol; talán ép azért fel lehetne itt hozni, hogy az Acharnesben a 431 tavaszától, a legelső attikai zavaroktól, 425 januárjáig, a darab előadásáig még nem is teljesen elmúlt, de mégis jóformán befejezett 6 astronomicus esztendőt a költő ép oly aránylagos kevesléssel csak hatodiknak jelezhette, mint a hogy ennek reciproce megfelelő eljárással a szokott számítás szerint a mintegy már elmultnak vehető hét esztendőt a «Lovagok»-ban nyolczadiknak mondhatta; vagy hogy tényleg az Acharnes illető helyein hatodik hatot, a «Lovagok»-ban pedig nyolczadik hetet jelent, s csupán a rendszámnévnek mindkét helyen való megkülönböztetlen használása esnék mint pontatlanság a költő rovására.

De én azt hiszem, hogy hogyha tekintetbe vesszük, mily kevésbé fixirozott egyöntetű időszámítása volt az akkori görög társadalomnak, hogy mennyire a szabad választás tárgyát képezhette, hogy vajjon valaki az évszakok megszokott váltakozását vagy a politikai archoncserét vegye-e az évek megállapításánál alapul, a költői hanyagság egy új példájává nem is szükség megtennünk a kérdésünkben rejlő ellentétet, mert ez az astronomiai és politikai időszámítás említett különbsége által teljes megtejtést nyer. Hogy Aristophanes önkénye szerint, találomszerűen beszéljen egy olyan fontos eseményről, mint a Lakedaimonokkal kötött 30 éves béke megszűnése,¹⁾ melyet nemcsak a hivatalos világ, de a köztudat is a 431-es év elejének eseményei által talált beigazoltnak,²⁾ az nagyon valószínűtlen; de hogy Aristoph. a nyilván közbeszéd tárgyát is képező számítások közül majd a popularisabb évszakok szerintéhez, majd a hivatalos archoncserétől függőhöz csatlakozott, talán specialis körülményektől megmagyarázottan is, az nagyon elfogadható feltevés. Így az Acharnesben, ebben a falusi komédiában, a hol a város alkotmá-

¹⁾ Thuk. a pel. háború okainak elbeszélését így vezeti be: I. 23. 4. ἡρξάντο δὲ αὐτοῦ (t. i. πολέμου) Ἀθηναῖοι καὶ Πελοποννήσιοι λύσαντες τὰς τριακοντούεις σπονδὰς αἱ αὐτοῖς ἐγένοντο μετὰ Εὐβοίας ἄλωσιν és így fejezi be: I. 146. σπονδῶν γὰρ ξύγχρσις τὰ γινόμενα ἦν καὶ πρόφασις τοῦ πολέμου. Azért Hipp. 1388. τὰς τριακοντούεις | σπονδὰς, és már Acharn. 194. ἀλλ' αὐταὶ τοῖ σοι τριακοντούεις | κατὰ γῆν τε καὶ θάλατταν..

²⁾ Innen a pel. háborúnak egész általános számítása Pythodoros archonságától; az említett Philochoroson és Thukydid. kívül Aristoteles is: περ. πολ. Ἀθην. 27. 2. . . . ἐπὶ Πυθοδαῶρον ἀρχοντος, ὁ πρὸς Πελοποννησίους ἀνέστη πόλεμος.

nyos életébe belefáradt Dikaiopolis a mi decemberünkben megtartott mezei Dionysia ünneplésére vonul ki a békeszerződéssel kezében ;¹⁾ a hol továbbá a költő már a darab tendenciájánál fogva a közpolitikának hátat fordít, s az egyént a maga saját érdekeivel juttatja érvényre, hogy — mondom — e darabban a csak magával törődő paraszt, a kinek főnevezett mulatságát a 432-ik év decemberében a háború még nem zavarta meg, most a 426-ik év decemberére képzelt ünnepélyét évszakkonkint számítva a háború kitörése után a 6-ik esztendőre teszi (431 decz.-tól 426 decz.-ig 5 teljes év), az ép oly természetes, mint a hogy a Híppes című politikai darabban, pláne a bizonyára közhatóságilag megállapított városi költözködésről szólva, egy szereplő 424 elején a béke megszünte óta a folyó 8-ik esztendőt vegye fel, mint a hogy Pythodoros archonságától (432/431) a Stratokleséig (425/424) tényleg a 8-ik esztendőhöz jutunk.

Már eddigi vizsgálataink nyomán is a 431-ik év első felének eseményeiről, névszerint a plataia-thebái (boiot) küszködésnek és az Archidamos vezérlete alatt levő pelop. sereg szervezkedésének és megjelenésének attikai visszahatásáról tehettük fel joggal, hogy Aristoph. időszámításának kiinduló pontjaiul szolgáltak. Tehettük ezt a költő exprés nyilatkozatai alapján ép úgy, mint egész felfogásmódjából következő, a mely annyira az attikai föld talajához kötött változásokat hajlandó csak fontosaknak tekinteni, hogy minden nemzetközi viszony is az azokhoz mért nagyobb-kisebb közvetlenség szerint jelent valamit szemében. Ez az ítéletünk érdekes megerősítést nyer akkor, midőn a költő darabjainak «pontos» évszámokkal ellátott helyei után azokra térünk most már át, a hol ő csak általánosságban beszél a pelop. háború kitöréséről, hogy ílykép is bizonyítékát adjuk annak, hogy mily kevésbé lehet az Eirene 990-ik sorában a legelső athén-korinthosi, az attikai epichorios békét meg nem zavaró állapotokra gondolni. Hogy e bizonyításnak erejét a kellemes véletlen még fokozza, ép a mi darabunknak és az Acharnesnek egy-egy helyét van alkalmunk itt összevetni, a melyek egyéb eltérések ellenére is arról az egyről mindenestre meg fognak győzni, hogy Aristoph. közelebbről a megarei psephisma következményeként fogva fel a pelop. háborút, ez utóbbinak kezdetét csupán az azután következő, részünkről is ellenőrizhető állítólagos eredményektől számíthatja. Az Acharnes sokszor megbeszélt helye onnan, hol Dikaiopolis az Athén és Megara közt levő kisebb jelentőségű határzár villongásokat már elmondotta, így hangzik: «Erre azonban athéni ifjak Megarába menvén, a kéjleányt Simaithát részegségökben elrabolják, a mire a megaraiak fájdalomuktól

¹⁾ Ach. 201. ἐγὰ δὲ πολέμον καὶ κακῶν ἀπαλλαγῆς | ἄξω τὰ κατ' ἄγροὺς εἰσὼν Διονύσια.

mint hagyományoktól felizgatva Aspasiának két kéjleányát lopták el cserébe; és innen a háború kezdete (*ἀρχὴ τοῦ πολέμου κατερράγη*) az összes hellének között a három közhölgy miatt. Erre Perikles, az olymposi, haragjában villámlott, dörgött, összezavarta (egész) Hellast, bordalformájú irott törvényeket hozott, hogy a megaraiaknak sem a földön, sem a piacon, sem a tengeren, sem az égben nem szabad meglenniök. Erre a megaraiak, midőn lassankint megéheznek vala, a lakedaimonoktól kérték, hogy a közhölgyek miatt hozott határozat változást szenvedjen; mi nem akartuk, jöllehet sokat kértek. És erre már fel is csendült a pajzsok zaja.»¹⁾ Az Eirenében meg a choros megkérdezésére Hermes beszél el a háború kitörését a következőkép: «Először is Pheidias kezdte ki őt (a békét),²⁾ a ki t. i. pórul járt. Azután Perikles, a ki megijedt, hogy valahogy az ő sorsában részesül, a ti természetetektől és harapós modortoktól félve, mielőtt maga valami rosszban részesült, felgyújtotta a várost, a megarai határozatnak kis szikráját vetve belé, és annyira felfújta a háborút, hogy a füsttől az összes hellének könyeztek, a kik itt vannak és ott egyaránt. És mihelyt egyszer az első égő szálló tű serczeni kezdett és a megütött hordó haraggal ugrott ismét egy hordó felé, többé nem volt senki sem, a ki véget vethetett volna és ez (a békeistennő) eltűnt a szemek elől.»³⁾ Bennünket nem érdekel e két helynél közelebből,

¹⁾ Acharn. 524—539. πόρην δὲ Σμαίθων ἰόντες Μεγαροῖδε | νεανία κλέπτουσι μεθυσσοκόταβοι | κἄθ' οἱ Μεγαρῆς ὀδύναις πεφνισιγγωμένοι | ἀν-τεξέκλειψαν Ἀσπασίας πόρνα δύο | κἀντεῦθεν ἀρχὴ τοῦ πολέμου κατερράγη | Ἕλλησι πᾶσιν ἐκ τριῶν λακαστριῶν. | ἐντεῦθεν ὀργῇ Περικλῆς οὐλύμπιος | ἡστροπῇ ἰβρόντα ξυνεκύνεα τὴν Ἑλλάδα, | ἐτίθει νόμους ὥσπερ σκόλια γεγραμ-μένους, | ὥς χρὴ Μεγαρίας μῆτε γῆ μὴτ' ἐν θαλάττῃ μὴτ' ἐν οὐρανῷ μένειν. | ἐντεῦθεν οἱ Μεγαρῆς, ὅτε δὴ πείνων βάδην, | Λακεδαιμο-νίων ἐδέοντο τὸ ψήφισμ' ὅπως | μεταστραφεῖν τὸ διὰ τὰς λακαστρίας | οὐκ ἠθέλομεν δ' ἡμεῖς δεομένων πολλὰς. | κἀντεῦθεν ἦδη πάταγος ἦν τῶν ἀσπίδων. |

²⁾ A szöveg *ἀντῆς*-e helyett ajánlott sok conjecturánál (*ἀτῆς*, *αὐτῆς*, *αἰτὸς* stb.) valószínűbbnek tartom az *αἰτῆς* meghagyása mellett az *ἡρξάτο*-nak fönn, a fordításban adott ironikus értelmét. Ha Aristophanes azonkívül (a Békeistennő szobra lévén a színpadon), úgy mellékesen Pheidiasnak, a szobrásznak «kezdésére» is gondol, s ha ez szolgáltatott okot az *ἡρξάτο* iro- nikus használatára (a Békeistennő különben kész szobrán, ő, Pheidias kezdte meg a restauratio kontárkodását!), a dolog annál ügyesebb. De vajjon gon- dolhatunk-e egy Pheid.-tól tényleg megkezdett és be nem fejezett szoborra, a mely pláne a színpadon lévővel lenne azonos? Mi értelme van akkor a 605. sor *πράξας κακῶς*-ának, mi az összefüggés a következő sorokkal? Zielińskinek itt szóba hozott vad feltevéséről még alább is lesz szó.

³⁾ 605—614. *πρῶτα μὲν γὰρ ἦρξεν αὐτῆς* (vonatkozással az előző sor *τῇ*δ'-jére) *Φειδίας πρῶξας κακῶς* | *εἶτα Περικλῆς φοβηθεὶς μὴ μετὰσχοι τῆς*

hogy más-más adataik, eltéréseik hogyan békíthetők ki egymással; nem az sem, hogy külön-külön miféle értéket kell tulajdonítanunk a történeti hitelesség szempontjából amott a pikáns Aspasia-historiette-nek, a melyről Perikles életírója, Plutarchos is tud annyit, hogy Aristophanes elmesélte és a megaraiak ép ez aristophanesi szavakat idézgették a saját tisztázásukra;¹⁾ emitt — legalább a költőtől adott összefüggésben — Pheidias sikkasztási pörének, melynek idejét és körülményeit illetőleg egyaránt bizonytalanban vagyunk.²⁾ Mindez itt, jelen alkalommal nem bolygatható külön kérdés, melyek megvitatására absolute nincs is most semmi szükségünk. Még a megarai határozatnak ép egyik Eirene-scholionunkból ismert szövege,³⁾ azután keletkezésének indító okai, ideje és egyéb körülményei is teljesen mellékesek itt, hacsak azt tudjuk, hogy a 432 nyarán Lakedaimonban végbement első szövetségtanácskozásnál ők, a megaraiak is résztvettek panaszukkal,⁴⁾ s hozzájárultak így a magok részéről is ahhoz, hogy később a spártai népgyűlés határozata után⁵⁾ a szövetségesek gyűlése is kimondta a háborút, s az előkészületeket még

τύχης, | τὰς φύσεις ἡμῶν δεδοικῶς καὶ τὸν αὐτοδᾶς τρόπον, | πρὶν παθεῖν τι
δεινὸν αὐτὸς ἐξεφλέξε τὴν πόλιν, | ἐμβαλὼν σπινθήρα μικρὸν μεγαρικῶς ψη-
φίσματος, | καὶ ἐφύσησεν τοσοῦτον πόλεμον ὥστε τῷ καπνῷ | πάντας Ἑλληνας
δακρῶσαι, τοὺς τ' ἐκτ' τοὺς τ' ἐνθαδί. | ὥς δ' ἅπασι τὸ πρῶτον αἰθουῶς (vulgo
ἄκρου) ἐφύσησεν ἄμπελος | καὶ πῖθος πληγῆς ὑπ' ὀργῆς ἀντελάττειν πῖθον, |
οἰκίτ' ἦν οὐδεὶς ὁ παύσων, ἥδε δ' ἠφανίζετο.

¹⁾ Plut. Pericl. 30. Μεγαρεῖς δὲ τὸν Ἀνθεμοκρίτον φόνον ἀπαρονού-
μενοι, τὰς αἰτίας εἰς Ἀσπασίαν καὶ Περικλέα τρέπουσι, χρώμενοι τοῖς περι-
βοήτοις καὶ δημώδεσι τοῦτοις ἐκ τῶν Ἀχαρνέων στιχιδίοις: következnek az 524—
527. sorok. Ha ez igaz, úgy nem minden komikum nélküli, hogy ép itt
kezd Aristoph. e szavakkal elbeszélésébe: 502. οὐ γὰρ με νῦν γε διαβαλεῖ
Κλέων ὅτι | ξένων παρόντων τὴν πόλιν κακῶς λέγω.

²⁾ Mindennek daczára megemlítem, hogy ép a mi helyünkhez
(605-ik sor) tartozó schol. Philochoros idézeteivel egyik főforrás, Philochoros
a sikkasztást Theodoros archon idejébe helyezi (438/437), de l. Beloch id. m.
515., 1. jegyz.

³⁾ De azért Acharn. 532—534. sorral való összehasonlítás czéljából
ide teszem: schol. 609-hez: Ἐπεὶ ψήφισμα περὶ τῶν Μεγαρέων ὁ Περικλῆς
(a beadó Plut. sz. Charinos) ἔγραψε, μή τε γῆς μή τε λιμένων αὐτοὺς ἐπι-
βαίνειν Ἀττικῶν εἰ δὲ μή, τὸν ληφθέντα ἀγώγιμον εἶναι. Kikötőkről és
piaczról tesz Thuk. I. 67. 4. is említést.

⁴⁾ Thuk. I. 67. 4. καὶ ἄλλοι τε παριόντες ἐγκλήματα ἐποιοῦντο ὡς
ἕκαστοι καὶ Μεγαροῖς, δηλοῦντες μὲν ἕτερα οὐκ ὀλίγα διάφορα, μάλιστα δὲ
λιμένων τε εἰργεσθαι τῶν ἐν τῇ Ἀθηναίων ἀρχῇ καὶ τῆς Ἀττικῆς ἀγορᾶς
παρὰ τὰς σπονδάς.

⁵⁾ Thuk. I. 87.

az ős és tél folyamán megtétette az egyes államokkal.¹⁾ Ha az ember mainerre nézve Thuk.-ból világosíttatja fel magát, kénytelen lesz bevallani azt, hogy Aristoph. nagyon szűk látókörral képzei a hagymát termesztő szomszédokkal való csetepatét²⁾ annak az élet-halálra szóló küzdelem megindítójának, mely a peloponnesosi határozatok után mindjárt 431 első felében Plataia megtámadásával és Archidamos megjelénésével oly hévvel megkezdődött; de ép ez annyira illik Aristophaneshez magához is (nemcsak attikai parasztagzdáihoz), hogy az események ilyféle filatióját nála a legtermészetesebbnek fogjuk találni. Hogy azután a mi darabunkban is a legelső sistergő szöllőtől és törött hordótól számítja a béke angyalának elröppenését, a mint a 425-iki Acharnesből is a boiót és megarai határ felől elzárt és tönkretett szőlőkertjein bánkódó gazda keservei hallatszanak felénk,³⁾ figyelmeztethetne legjobban arra, hogy ne oly viszonyok alapján akarjuk ugyanazon darab 990-ik sorában a 13 esztendőt megérteni, a melyet, ha talán a végkokokat kutató történész szemében melyebb fontosságot is nyernek, a kézzelfoghatónak, személyesnek, időben és térben közellevőnek közvetlenségét nélkülözik, a mi a vígjátékíró Aristophanesnél az egyedül döntő.

(Vége köv.)

HORNÝÁNSZKY GYULA.

A MAGYAR VONATKOZÁSÚ NÉMET TÖRTÉNETI NÉPÉNEKEK 1551-IG.

(Folytatás.)

A következő költemény⁴⁾ ismét érdekesen mutatja, mennyire képes a nép valamely eseményt átalakítani, ha csak napokig is forog száján. Mert hogy ennek az éneknek is közvetlenül a mohácsi vész után kellett készülnie, habár talán egy pár nappal későbbben mint az előbbinek, az a körülmény bizonyítja, hogy az ismeretlen költőnek szintén nincs még tudomása Budavár elfoglalásáról.

A szép, az előbbinél kerekesebb és költőibb ének, melynek czíme:

¹⁾ Thuk. I. 125.

²⁾ A kik főleg terményeik eladásából éltek, s most az athéni piaczt elvesztvén, éheznek. Eiren. 483. és a schol. hozzá.

³⁾ Pl. Acharn. 232. (χόρος) μήποτε παῖσι τὰς ἐμὰς ἀμπέλους és egyebütt. Különben Eirene 628. 629. is (Tryguis) . . . καὶ χορῶν ἐών γέ μου | ἑξέκοσαν stb.

⁴⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*. III. k. 562—563. l.

«*Ein neuer bergrein*¹⁾ von künig Ludwig auss Ungern» a maga idejében igen el volt terjedve és «*Frölich so will ich singen*» kezdetű népdal melodijára énekeltetett. Az egész költemény véges-végig magyarelles: úgy látszik, valamely ének annál népszerűbb volt, minél nagyobb magyargyűlölet beszél soraiból. Talán azért látta Mert Sporer is szükségesnek, hogy költeménye végén Magyarország primását árulással vádolja.

Mint a cím is mutatja, ebben az énekben már nem annyira maga a mohácsi vereség, mint inkább II. Lajos balvégzete áll előtérben, kinek neje, Mária, a német császári családból származott és így a német nép rajongó szeretetére tarthatott igényt.

Az első versszakokban elmondja a költő, hogy a magyarok rossz szemmel nézték Lajosnak Máriával, az osztrák hercegnővel való eljegyzését, mert attól féltek — és félelmök nem volt alaptalan —, hogy a németek a magyar király udvarában ismét nagy hatalomra és káros befolyásra tesznek szert:

Die zwei ²⁾ lebten in freuden
 bisz in das fünfte jar
 in freundschaft und in ehren,
 das thet den Ungern zorn.
 Die Beheim und die Teutschen
 die fiengen vil kurzweil an, ³⁾
 das wolten die Ungern nicht leiden,
 wolten iren künig vertreiben;
 sie halfen im kürzlich ausz dem land. ⁴⁾

Szapolyai János szereplésére is ezélez énekünk, mely a külföldön nagyon könnyen azt a gyanút kelthette, mintha ő hitta volna Magyarországra a törököt gyűlöletből a király iránt, saját érdekei előmozdítására:

Einer heiszt der Janus Weida, ⁵⁾
 der was dem künig gram;
 dem Türken thet er schreiben,
 solt im hülf und beistand thun,
 den künig zu vertreiben,
 im helfen unter die kron,
 darnach wolt er im geben
 bei allem seinem leben
 den tribut wol ausz dem land.

¹⁾ Dal, ének.

²⁾ Az ifjú pár.

³⁾ A csehek és németek mulatozással töltötték napjaikat a király udvarában.

⁴⁾ Azaz: az imént vívott mohácsi ütközetben készakarva ölették meg a törökkel.

⁵⁾ Szapolyai János.

A törökök — mondja énekünk — Szapolyai hívására el is indultak Magyarország ellen és elfoglalták *Petro Waradeit*, vagyis Péterváradot sok más várral és várossal együtt. A magyarok seregökkel eléjük vonultak, megütköztek velök, azonban a csatát, melyben ifjú, bátor királyukat feláldozták és eladták, heves küzdelem után elvesztették:

Die Ungern saumten sich nit lange,
sie zogen wol in das feld;
ein wagenburg theten sie schlieszen,
auf schlugen sie ire gezelt;
sie machten einen haufen,
iren künig zu forderst dran;
iren künig theten sie verkaufen,
er mocht in nit entlaufen,
künig Ludwig der junge küne man.

Tomori Pálról is tesz költőnk említést, valamint Szapolyai Györgyről is, ki — szerinte — a csatából gyáván megfutott és a Duna vizében lelte megérdemelt halálát:

Die schlacht die was verloren.
Einer heiszt der Thumer Paul,¹⁾
der Türk hat im geschoren,
ein plat, ist nit zu schmal!
Graf Jörg²⁾ der ward sein innen,
ders künigs öberster war:
ausz dem feld thet er entrinnen,
in der Thonau thet er schwimmen,
also empfieng er seinen lon.

A mohácsi vészszel foglalkozó harmadik költemény³⁾ czíme: «*Von dem künig von Ungern, wie er umbkommen ist*» szerzője ismeretlen. Úgy látszik, a költemény nem is volt valamely költő egységes műve, hanem úgy van különböző énekekből jól-rosszul összetákolva. A benne előforduló zavar, érthetetlenség és ellentmondások legalább erre engednek következtetni. Az előbb tárgyalt költeményből is vagy öt versszak van ebbe a különben csak 10 strófából álló énekbe átvéve. Magyarellenes fölfogásában nem is üt el az előbbi énektől, sőt azt még felül is igyekszik múlni, mikor a király feláldozásával és elárulásával nemcsak az egész magyar nemzetet, hanem még egy görög császárt is gyanúsít:

¹⁾ Tomori Pál.

²⁾ Szapolyai György.

³⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, III. kötet, 564—565. l.

Das mochten die Ungern nit leiden,¹⁾
 sie trachten fru und spat,
 wie sie ihn wölten vertreiben.
 und giengen ains tags zu rat,
 ihren künig zu vertreiben;
 ein kaiser in Kriechenland,
 die bischof und prelaten
 haben ihren herren verraten,
 ist immer ain ewige schand!

Az utolsó versszak, úgy látszik, megint egy másik, kevésbé magyarellenes énekből való, mert a csatában elesett magyar vitézek lelkeit jóakaratólag Isten kegyelmébe és mennyországába ajánlja:

Das lied das hat ain ende;
 gegen diser summerzeit
 der Türk der hat verprennet
 im Ungerland also weit,
 so musz es got erbarmen,
 es get über arm und reich,
 die im Ungerland sind verdorben
 und seind also gestorben;
 got helf ihn ins himelreich!

A mohácsi vereségről szóló két utolsó költemény tulajdonképen nem is tartozik ide, mert ezek nem is történeti népénekek, hanem igazi lyrai népdalok még pedig a legjavából. Mind a két költemény, melyeknek szerzője természetesen ismeretlen, az özvegyen maradt ifjú királynénak, Máriának gyászat és keservét énekli meg olyan mély érzelemmel és megindító bensőséggel, hogy ebben a tekintetben a német népköltészet legszebb helyzetdalai közé tartoznak. A XVI. században mindkét ének igen népszerű volt és *«Es wonet lieb bei liebe»* kezdetű dal melódijára énekeltetett.

Az első dalban,²⁾ melynek czíme: *«Von der künigin von Hungern»*, még találunk némi történelmi vonatkozásokat, a mennyiben az érzelmek elegiaszerűen az események egyes mozzanataihoz kapcsolódnak:

Mein herz das war mir schwere³⁾
 mit seufzen, jammer, klag.
 ie lenger und ie mere
 die nacht bisz an den tag
 wol umb den liebsten herren mein

¹⁾ Hogy Lajos csupa német személyzettel vegye magát körül.

²⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, III. kötet, 566—567. l.

³⁾ Mikor férjétől el kellett válnia.

mit senen und verlangen,
mit angestlicher pein.

Darnach in dreien tagen ¹⁾
kam mir traurig potschaft,
wie der Türk hett geschlagen
mit seiner hereskraft
das hungrisch her mit groszer schlacht,
er dann mein lieber herre
sein volk zusammen bracht

. . . Nach dem der Türk auch kame
und Ofen die hauptstat
gewaltiglich einname
und auch verwüstet hat
das gut und reiche Hungerland,
die leut fieng und erwürget,
stet und dörfer verbrant.

Nun musz mich immer rewen
mein edler herre frumb,
dasz er in solchen trewen
für sein volk kame umb
und mich verliesz trostlos ellend,
die weil ich leb auf erden;
got es zum besten wend!

A második²⁾ dal czíme: «*Von der Königin vō Hungern, Frauen Maria, und jrem gemahel König Ludwig*». Ebben már épen semmiféle történelmi vonatkozást nem találunk. A költemény három versszakból áll, melyeknek kezdőbetűi «*Maria L(udwig)*» akrisztichont képeznek. Az utolsó strófa a következőképen szól.

ALs dings ein weil ein sprichwort ist,
Herr Jesu Christ,
du selbst wirst für mich streiten,
Vnd sehen auff das vnnglück mein,
als wer es dein,
sosz wider mich wird reütten,
mus ich denn dran,
auff diser plan,

¹⁾ Ez a három nap az elvástól számítva nem lehet helyes, mert a királynő csak aug. 30-án éjjel vette a csata elvesztésének hírért, a király pedig jóval a csata napja előtt vált el tőle. Lásd Szalay László: *Magyarország története*, V. k. 4. l.

²⁾ Hormayr J. b.: *Taschenbuch für die vaterl. Geschichte*, 1836-ik évf.; és Körner M.: *Historische Volkslieder*. 136—137. l.

welt wie du wilt,
 Gott ist mein schilt,
 glück zu glück zu,
 spat vnnde frue,
 auff vnser seyten schnell,
 O Herre gott hilf meiner seel.

1526-ból még három énekünk van, melyek ugyan nem a mohácsi vészszel foglalkoznak, hanem ennek alkalmából keletkeztek. Leginkább azokat a vérlázító kegyetlenségeket írják le, melyeket a törökök Magyarországon elkövettek, és annak a megrémült hangulatnak adnak kifejezést, melyet a mohácsi vész és még inkább Budavár eleste a nyugaton keltett.

Az első költemény,*) mely Wispeck dallamára énekeltetett, a következő címmel és tartalommal bír: *«Ein klaglied von den grausamen wütrischen und tyrannischen handlungen, so der Türk in Ungern und einnehmung der stat Ofen und Pest geübt; darneben die christlichen fürsten vermanend, solchen jammer und ellend der Christen zubedenken und dem fürzukommen»*. A szerző ugyan nem nevezi meg magát, de azért aligha tévedek, ha a szép, folyékonyan írt költeményt «Jörg Dappach»-nak tulajdonítom, kinek egy énekével már találkoztunk, és kitől még egy magyar vonatkozású költeményt bírunk, mely Budavár és Bécs ostromával foglalkozik. Az éneknek a magyarok iránt barátságos hangja és elfogulatlan méltányossága, az V. Károlyról szóló jóslatról való állandó megemlékezés, valamint az a sajátos versforma, mely a versszak utolsó szavának megismétléséből áll, és melyben Jörg Dappachnak minden ismeretes költeménye írva van, legalább erre enged következtetni. A költő különben heves és lelkes agitatornak mutatkozik énekeiben a közömbös kedélyeknek az előrenyomuló török ellen való hangolásában és a tétlenségből való felrázásában, ki azt, a mit dalolt, szívből énekelt, és kinek Magyarországról is megvolt a maga helyes, elfogulatlan és méltányoló ítéllete, mely minden költeményében megnyilatkozik.

Az első versszakokban röviden megemlékezik költőnk a mohácsi vereségről, hol szerinte 30,000 keresztény ontotta véré, és II. Lajos király szerencsétlen végéről, ki hite és hazája védelmében vesztette ifjú életét:

In Ungern sas gar wirdiglich
 ein künig, der lebt christenlich,
 auf glauben wolt er werben,
 den Türken er fast widerstrebt,
 darum so musz er sterben ja sterben. . . .

*) R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, III. kötet, 578—580. l.

. . . Dreiszig tausent fast auf einen tag
 die bliben auf der niderlag,
 ach got, wer sols nit klagen!
 die teursten dreier künigreich,
 als ich die gschrift hör sagen ja sagen.

Ezután áttér énekünk Budavár bevételére, melyet a világ legszebb városai közé sorol. Szívhez szólóan írja le a város lakosságának, különösen asszonynépének szenvedését és szégyenét, melyet a buja és erkölcs-telen háremhősök okoztak:

Nun was doch Ofen ain solche stat,
 manchs künigreich irs gleich nit hat,
 so tapfer am gebäuwe,
 die ist zerbrochen und verbrant
 das bringt mir allzeit reuwe ja reuwe.

Was reichthums da der wütrich fand,
 das schickt er alles ausz dem land,
 darzu die bestn leute:
 das weiblich ellend was so grosz
 dasz ichs nit halbs bedeute ja bedeute. . . .

. . . Manchs weib stund naked und auch plosz,
 must leiden schmach und schande grosz
 irs leibs an offner gaszen;
 ach got, wer lieb hat seine kind,
 der mags zu herzen faszen ja faszen.

Magyarország romlásának felelősségét és szégyenét nem a magyaroknak, hanem a nyugoti keresztényeknek tulajdonítja, kik némán és tétlenül nézték a török veszedelem rohamos közeledését:

Verdorben ligt das Ungerland
 und ist uns allen Christen schand,
 wir haben so lang geschwigen;
 sei wir noch rechte christen leut,
 so lasz wirs nimmer ligen ja ligen.

A költő V. Károlyhoz fordul és császári becsületére kéri, hogy mentse meg a kereszténységet a megsemmisüléstől és a nyugatot a pogány zsarnok hatalmától, hisz írva van róla, hogy nagy dolgokat fog cselekedni a kereszténység védelmében és a római szent birodalom föntartásában:

O Karole, kaiserlicher man,
 weil dir got solcher eeren gan,
 merk unser grosz ellende!
 mit deiner macht und trostes schein
 den wütrich wider wende ja wende!

Von deiner höch und majestat
die prophecei geschriben stat,
grosz ding solt du volenden,
ganz römischreich dir bei gestet
mit macht von allen stenden ja stenden.

Szívesen elhiszszük a költőnek, ki ezt az éneket írta, hogy őszinte szándékai vannak a kereszténységgel, de még Magyarországgal is:

Der uns das liedlein sang so new,
der hats gemaint mit ganzer trew
dort in dem Baierlande;
er singt uns wils got noch vil mer,
got behüt uns all vor schande ja schande!

A másik két ének*) tisztán lyrai, epikai tartalom nélkül. Lelkes felhívások ezek a német néphez és római császárhoz, hogy ébredjenek végre és ne resteljék vagyonukat és vérüket hitökért feláldozni. Mind a kettőnek szerzője ismeretlen, közös címök pedig a következő: *«Volgend zwei lieder der armen gefangnen Christen zu Constantinopel, irer jämmerlichen klag und ermanung an gemeine christenheit.»*

Az első ének ügyes versekben írja le ezt a nyomort, melyet a fogoly keresztényeknek Konstantinápolyban szenvedniök kell. Az utolsó versszakban mindezért a szenvedésért és szerencsétlenségért nem a magyaroknak, hanem a német birodalomnak és tétlen császárnak tesz keserű szemrehányást, mert a foglyok bilincse — úgymond — a németek szégyene:

Der armen band
ist unser schand,
ja allen Christen auf erden;
all teutsche land,
der römisch stand
musz darum gelastert werden.
Wo ist der hürt?
verlaszen würt
so ganz und gar
die ellend schar,
es ist kein scherz
gott erman alle christen herz!

A másik ének azt a sok kegyetlenséget panaszolja el, melyet a törökök, kik költőnk szerint a keleten már két császárságot és huszonkét királyságot foglaltak el, azokban az országokban embertelenül elkövettek, melyeket leigáztak vagy a melyeken pusztítva végig vonultak. Velünk, illetőleg a horvátokkal és magyarokkal két versszakban foglalkozik:

*) R. von Liliencron: *Dis hist. Volkslieder der Deutschen*, III. k. 580—584. l.

Krabaten haben lange zeit
 auch erlitten manchen streit
 und umb hilf gehalten an;
 ich sing und sag in warhait,
 oft und vil das best gethan,
 bisz sie schier sein vertriben
 und ir wenig beliben.
 Steir, Crain leiden des grosz zwang,
 gott wöll, dasz nit weiter glang!
 Darumb seit nit so trege
 oder es wird euch leide.

Rodis hat er gewonnen,
 vil stet in Hungern zwungen,
 künig Ludwig erschlagen.
 Für Wien ¹⁾ ist er auch kommen,
 des haben wir schlecht frommen,
 Christen soltens all klagen!
 Ich bsorg bei disem wesen
 werden Christen nit gnesen
 ja vor des türken bande,
 ach der ewigen schande!
 Darumb seit nit so trege,
 oder es wirt euch leide.

A költemény ezen refrainjét: *«Darumb seit nit so trege, oder es wirt euch laide»*, abban az időben, a mohácsi vereség és Budavár bevétele után nemcsak ez az ének és nem is csak a népköltészet, hanem Európa legnagyobb és leghatalmasabb férfiai is lelkesen, ékesen és szenvedélyesen hirdették, fegyverre szólítva a német birodalmat és harcra és küzdelemre tüzelve az egész kereszténységet.

A pápa egyesülésre és közös actióra hívta fel Európát, Ferdinánd király esdve könyörgött a császárnál és német birodalomnál segítségért és támogatásáért, Luther Márton, az új hit apostola, pedig *«Vom krieg wider den Türken»* című híres iratával kelt a szent ügy védelmére. Azonban minden buzgóság, minden igyekezet hasztalan volt. Európa továbbra is tétlen maradt, a kereszténység nem mozdult, Bécs pedig rettegett, hogy a leigázott Magyarország után Ausztria lesz a törökök kegyetlenkedésének véres színhelye.

Ilyen körülmények közt jött létre és ebből a megdöbben hangulatból született a következő költemény.²⁾ Szerzője nem nevezi meg magát,

¹⁾ Ez alatt a költő nem azt érti, hogy a török Bécsbe, hanem csak Bécs közelébe, Budára érkezett. Lásd: R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, III. k. 583. l. jegyzet.

²⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, III. kötet, 584—586. l.

czíme pedig, mely tartalmát is elmondja és melódiáját is megadja, ekként szól: *«Ein neues lied, in welchem fürsten und herren und andere stend des reichs mit sampt allen frummen lanzknechten zu fryd und einickeit, auch got, den allergrossmechtigsten keiser und herren mit höchstem fleisz anzurufen und in seinem namen, auch umb seiner eer willen ritterlichen zu streiten wyder den Türken treulich vermant werden. — In der Pafier weis. —»*

A költemény, úgy látszik, 1529-ből való, azonban mindenesetre még Bécs ostroma előtt jött létre, mert ennek semmi nyomát sem találjuk benne. Talán épen abban az időben keletkezett, midőn Ausztriában a töröknek Magyarországon keresztül vonulásáról az első híreket vették. A költő, mint eddig már annyi ének, esdve kéri a keresztény népeket a császártól kezdve az utolsó landsknechtig, hogy a nagy idők súlya alatt és a világra szóló események komoly pillanatában mondjanak le az áldatlan visszavonásról és keljenek fel mint egy ember Európa és a kereszténység védelmére! Vegyék végre, mielőtt a tizenkettedik óra is elütött, szívökre és lelkökre a szorongatott keresztények nyomorát, az elpusztított Magyarország inségét, mely Mohácsnál nemcsak királyát, hanem talán jövőjét is eltemette!

Zu herzen nempt die groszen not,
so in dem Ungerlande
manch frumer Christ erliten hat,
auch in des todesbande
könig Ludwig begriffen ist
von der türkischen hande,
Darumb rüst euch in schneller frist,
fürkumpt grosz schad und schande.

Azonban ennek az éneknek lelkes szava is mint már soké a pusztába hangzott. A török minden nehézség, úgyszólván minden akadály nélkül vonult a szenvedések súlya alatt felsíró Magyarországon keresztül, egyenesen Ausztria szíve, Bécs felé, a hol, miután szept. 3-án röviden bevette Budát, szept. 26-án érkezett meg. Mintha Szolimán az osztrák főváros ostromával egy méhkasba nyúlt volna, úgy rajzottak föl százával a tehetetlenül tomboló népének.

En természetesen csak azokat a költeményeket — összesen kettőt — fogom tárgyalni, melyek magyar vonatkozásokat tartalmaznak. Az egyik *Jorg Dappach*-, vagy *Daypacht*-ól származik, kinek már két énekével találkozottunk, s másik pedig bizonyos *«Christoffel Zell»* nevű fahrendertől.

Dappach költeménye,*) mely szintén mint a két előbbi éneke Wispeck

*) R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen* III. kötet. 602—604. l.

dallamára énekeltetett, a következő címet viseli: «*Ein lied, gemacht, wie es im Osterland¹⁾ ergangen ist.*» Az első három versszakban elmondja a költő, hogy a törökök császára nagy esküt esküdött, hogy seregével, mely számos, elpusztítja Magyarországot. A mit haragjában megfogadott, azt végre is hajtotta a mohácsi mezőn, hol Magyarország ifjú királya és legjobb vitézei elhulltak:

Der türkisch keiser ist zornig worn,
er hat den Ungern ain eid geschworn,
er wöll sie überziehen
mit einem heere, das ist grosz,
die landschaft must ihn fliehen ja fliehen.

Mit im haben wir ein schlacht gethan,²⁾
verloren haben wir manchen man,
könig Ludwig unsern frummen herren;
ach got von hymel, sich darein!
das land das musz verderben ja verderben.

Das Ungerland hat er genummen ein,
den Christen thet er grosze pein,
er hat man und weib erstochen,
darzu das kindlein im muterleib,
got lest es nicht ungerochen ja ungerochen.

Azután áttér a költő Bécs ostromának leírására, és mint két előbbi énekében, úgy itt is kitér az V. Károly császárról szóló jóslatra, melynek teljesülését várva-várja.

A másik «*Christoffel-Zell*»-től származó költeményben,³⁾ mely Bécs ostromán kívül Buda bevételével is foglalkozik, több a magyar vonatkozás. «*Ein neues lied, in welchem ausz angebung deren, so von anfang mit und darbei gewesen, die ganz handlung des Türken in Ungern und Osterreich, nemlich die belegerung der stat Wien begryffen ist. — Im ton: O got in deinem höchsten thron*», — ez a költemény címe és dallama, mely ismét a leghevesebb magyar gyűlöletől van eltelve.

A költő nagyon rosszul lehetett azoktól értesülve, a kik — mint ő mondja — a budai vár bevételénél véges-végig jelen voltak, mert elbeszélése teljesen ellenkezik a történelmi igazsággal. Szerinte a magyarok, kik nyolczszázan voltak a várban a németek tanácsa és határozott akarata ellenére, kik szintén nyolczszázan voltak, adták át a várat és

¹⁾ Ausztria.

²⁾ Mohácsnál.

³⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, III. kötet 598—602. l.

szolgáltatták ki a jámbor landsknechteket, kik utolsó leheletökig akartak küzdeni, a törökök kegyetlenségének:

Der Türk der richtet do die schanz
gegen dem schlosz, das war noch ganz,
die Teuschen waren drinnen,
achthundert frummer teuscher knecht,
die hielten sich redlich und recht,
der Türk kunds nit gewinnen.

Acht hundert Ungern auch drinn warn,
ir untrey theten sy nit sparn,
das schlosz war unzerbrochen,
noch theten sys heimlich aufgeben,
das galt den Teuschen do ihr leben.
es bleibt nit ungerochen!

Tudjuk, hogy Nádasdi Tamás, az őrség parancsnoka, a legvégsőig akarta a várat védelmezni, a német landsknechtek azonban, kik körülbelül ezren voltak a várban, parancsnokukat elzárták és szabad elvonulás biztosításával átadták Nádasdival együtt a várat is a töröknek. Hogy aztán a janicsárok őket jutalmul felkoncizolták, annak nem a magyarok, hanem ők magok voltak okai.¹⁾

Ezen a valótanságon kívül elbeszéli költőnk, hogy János király, a szultán hűséges szolgája, kit ő csak vajdának nevez, és a ki szerinte vetélkedik a pogányokkal az ország pusztításában és a keresztények nyomorgatásában, a törökök kíséretében Ausztria ellen is vonult, hogy szerencsését ott is megkísérelje.

Hasonló árulással és a törökkel való szövetségessel vádolja az esztergomi primást is, a ki a német nép felfogásában — úgy látszik — mindig a magyarság összes való és képzelt hibáinak és bűneinek képviselője volt:

Der Weida war da mit gewalt,
verderbt das land gar manigfalt,
vil hochmuts thet er treiben,
erwürgt die leut, beid man und weib,
die kinder auch im muterleib
kunten vor im nit bleiben

. . . Der Türk richtet fürbasz sein heer,
im synn, dasz er wollt gewinnen mer;
den Weida thet er schicken
mit groszem heer yns Osterland,

¹⁾ Lásd: Horváth M.: *Magyarország története* IV. k. 64. l.; és Hammer J.: *Geschichte des osm. Reiches*, III. k. 83. l.

den Wascha er do mit im sant,
er hofft, es solt in glücken.

Desgleichen der bischof von Gran,
der sich wol geistlich nennen kan,
thets mit dem Türken halten,
zu kriegem das christliche blut,
fürwar es thut in nymmer gut,
doch laszen wirs gott walten! —

Nagy volt a bécsi polgárok öröme, mikor Szolimán okt. 14-én városuk falai alól — szerintök szégyenletesen — visszavonult. De azért égett szívökben a boszú vágya, hogy az osztrák főváros megaláztatását a törökön megvegyék. Sok költemény maradt ránk, mely lelkesen hirdeti a megtorlást, a revanche eszméjét, ránk nézve azonban csak kevés bír némi érdekességgel.

Ezek közt kétségtől a legmulatságosabb egy vitéz landsknecht éneke,¹⁾ ki az utolsó versszakban büszkén mondja magáról:

Der uns disen reien sang,
ein freier landsknecht ist ers genant,
er hat so wol gesungen,
er ist sich bei siben veldschlacht gewest,
es hat im nicht misslungen.

A költemény, melynek czíme: *«Wie der Türke vor Wien lag»*, kétségtől 1532-ből való, mert megemlékszik Kőszeg és Esztergom ostromáról, mely az említett évbe esik.

A derék katona, ki az énekszerzésben is jártas volt, elbeszéli, hogy mikor 1529-ben a török Bécs alá vonult, Ferdinánd király nagy félelmében át akarta a várost adni a pogányoknak. Akkor azonban előlépett egy öreg, harczedzett landsknecht, ki merészen mondta a király szemébe, hogy sohasem fogják Bécset a hitetleneknek átadni, mert az örök szégyenfolt volna vitézi nevökön. A többi landsknecht helyeselte bátor szavait, mindegyik megragadta alabárdját, megforgatta a levegőben és megesküdött, hogy sohasem hagyják magokat, hanem elűzik a törököt nemcsak Bécs alól, hanem még Magyarországból is. A szót tett követte, és a vitéz landsknechtek nemcsak Ausztriából kergették ki a hitetleneket, hanem Kőszegen és Esztergomban is megverték, csak hogy a magyarok rosszul fizetnek a szegény landsknechteknek, mert nyomoruk és nélkülözésök jutalmául mérget kevernek italukba.

¹⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, III. kötet, 607—609. l.

Guns,¹⁾ Grams,²⁾ sein uns die stet genant,
 so zieh wir in das Ungarland,
 darin thun wir uns tapfer weren;
 man mischt uns den kalk wol under den wein,
 das musz der landsknecht trinken sein.
 Damit thun sie uns vergeben,
 also kempt mancher landsknecht
 in Ungerland wol umb sein leben.

A németek boszúálló hangulatáról egy másik költemény³⁾ is ár-
 hírt, mely minden valószínűség szerint szintén 1532-ből való. Czíme:
*«Ein vermanung Kayserlicher Mayestat, sampt aller Stent des Römi-
 mischen Reichs. Eines Heerzugs, wider den plutturstigē Türckhen etc.
 Vnd ist in brud' Veyten thon zu singen.»* — Az ének végén álló H. S. S
 pedig arra enged következtetni, hogy a költemény szerzője *Hans Sachs*
 (*Schuster*), a híres nürnbergi mesterdalnok.

A költő sorba kéri a császárt, a birodalmat, a fejedelmeket, utoljára
 pedig a landsknechtekhez fordul, hogy boszulják meg magokat a pogá-
 nyokon és szabaddáák föl Magyarországot a török járom alól.

Wach auff du heiligs Reiche,
 vñ schaw den jamer an,
 Wie der Türckh graussamleiche,
 verwüst die Vngrisch Kron,
 Sey einig vnzutaylet,
 greyff tapffer zu d'wehr.
 Ehe du werst übereylet,
 von dem Türckischen her. . . .

. . . O strenge Ritterschafft,
 ganz teutscher nacion,
 Yb ritterliche krafft,
 an Vngerischer kron,
 Beechütz witwen vnd weysen,
 als dir dann zugehört,
 derynn des Türckē raysen,
 onzal werden ermört.

Körülbelül ugyanazt tartalmazza egy másik ismeretlen szerző
 éneke⁴⁾ is, csakhogy ez nem a fejedelmekhez és landsknechtekhez fordul

¹⁾ Güns, Kőszeg.

²⁾ Esztergom.

³⁾ Körner M.: *Historische Volkslieder*, 141—148. l.

⁴⁾ Körner M.: *Historische Volkslieder*, 149—152. l. Az ének címe
*Ein new lied von Türcken, in dem thon vom König von Franckreych. Wa
 wöl wir aber haben an etc.*

kérélmével, hanem a német polgárokhoz, hogy torolják meg a Bécsen megesett gyalázatot:

Her her jr Burger drauff vnd dran,
mit püchsen vünd Helleparten.
Wir haben noch manchen künnen man,
des Türken woll wir warten.
Der grabe ist weyt vünd hoch der wal,
polwerek vnd gutte mauren,
Gross gschütz haben wir on zal,
o Wiēn du solst nit trauren. —

A mit az egész német nép kívánt és a minek ezen költemények lelkes tanúságai, az lassankint, időről-időre teljesedésbe is ment, bár nem oly módon és oly mértékben, mint ezt a nép óhajtotta volna. Mindig több és nagyobb külföldi seregek érkeztek Magyarországra, de még sem olyan számban, mint ez kívánatos lett volna, és mindenekfölött nem avval a katonai kiműveltséggel és szigorú fegyelmezettséggel, mint az egy, lábát erősen megvetett ellenség viasszaszorítására szükséges. És ha mind ebben nem volt hiány, akkor megint a vezéreknek nem állott az a pénz-összeg rendelkezésökre, melyből a szegény landsknechtek zsoldja tellett volna. A katonák ilyenkor kényszerítve voltak életök föntartására a lakosságot megsarczolni és kifosztani, sokszor nagyobb mértékben, mint ezt a lelketlen törökök tették. A folytonos egyenetlenség következtében a sok szükséget látott landsknechtek lassanként meggyűlöltek azt a nemzetet, melynek fölszabadítására jöttek, ez pedig megutálta idegen megmentőit, kiket ellenségénél nagyobb ellenségeinek tartott.

Ilyen gondolatokat ébreszt és ebből a hangulatból nőhetett ki egy osztrák landsknechtnek 1538-ból származó éneke,¹⁾ melynek czíme: *« Von der erpärmlichen ellenden hartwiederpringlichen, auch der ganzen christenhait, sonderlich aber teutscher nation nachthailigen erlegung des christlichen und niderösterreichischen kriegsvolks von dem Türken durch den ubelgeordneten abzug der obersten, in dem nächstvergangenen 1537 jar jämerlich beschehen am 9. Octobris. »*

A költemény tehát, melynek technikája nagyon rá vall, hogy szerzője nem toll-, hanem kardforgató ember volt, az 1537-iki török ütközetrel foglalkozik.

Ferdinánd király és a török szultán közt abban az időben ugyan béke állott fön, ez azonban nem akadályozta a harcavágyó basákat, különösen Mohamédot, a szendrői basát, hogy Magyarország délvidékét nyugtalanítsák. Ferdinánd, ki ebben a szerződés megsértését látta, Katzianer

¹⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, IV. kötet 150—152. l.

fővezérsege alatt sereget küldött Horvátországba, hogy a törököt a szerződésileg megállapított határok közé viasszasorítsa. Fegyelmetlenség, rossz vezetés és, úgy látszik, némelyek gyávasága nemcsak megkönnyítette a szorongatott basa helyzetét, hanem teljes győzelmet adott a törökök kezébe.

Ezt a rövid hadjáratot írja le költeményünk, melynek történelmi szempontból főjelentősége, hogy megállapítja az ütközetnek eddig ismeretlen dátumát. Hammer József¹⁾ után az összes történészek — Liliencron is —, december 1-ére helyezték az ütközet napját. Szalay László²⁾ azonban Ferdinándnak egy okt. 19-ről keltezett levele alapján, melyben a vereségről említés van téve, kimutatta, hogy az ütközet nem vivatott decz. elsején, de magát a csata napját adatok hijján nem tudta megállapítani. A mi költeményünk azonban egészen világosan okt. 9 ikét jelöli nemcsak a címben, hanem az énekben magában is, az ütközet dátumául, és alig hiszem, hogy ebben az adatban kételkednünk lehetne. A szerző valószínűleg személyesen vett részt a hadjáratban, vagy ha nem is, úgy bizonyára mint landsknechtnek bő alkalmá volt bajtársaitól az ütközet napjáról és lefolyásáról részletes, bár nem pártatlan értesüléseket szereznie költeményéhez, mely mindjárt az esemény után következő évben, annak is úgy látszik a legelején, 1538-ban keletkezett. Már volt alkalmunk látni, milyen hű a nép emlékezete nem ugyan az események évének vagy összefüggésének, mint inkább napjának megőrzésében, és alig gondolhatjuk, hogy a költő az ütközet dátumáról, mely a maga idejében rendkívüli föltűnést keltett, olyan hamar megfeledkezett volna. A csata előzményeinek és lefolyásának leírása énekünkben már nem olyan fontos, mint ez az egy kétségtelenül biztos adat, bár véleményem szerint ezen az adaton kívül is nem egy vonás található benne, mely ennek az eseménynek úgyis zavart és hézagoss forrásait pótolja és kiegészíti.

A költemény elbeszéli, hogy Ferdinánd király 1547-ben gyűlést hirdetett Bécsbe, melynek eredménye egy a törökök ellen indított hadjárat volt. A Horvátország felé vonuló sereg a csatlósokat és szolgákat nem számítva 12000 gyalogosból és lovasból állott,³⁾ melyben Magyarország és Ausztria összes tartományai, sőt még Szászország is 200 lovasal képviselve volt. Az egyes csapatok Copreinitz-, vagyis Kapronczánál találkoztak, a honnan egyesülten a jól körülsánczolt Eszék felé vonultak, melyet szept. 25-én vettek ostrom alá.

²⁾ Hammer J.: *Geschichte des osm. Reiches*, III. k., 190. l.

¹⁾ Szalay László: *Magyarország története*, IV. k., 174. l., jegyzet.

³⁾ Istvánfi szerint 8,000 lovasból és 16,000 gyalogosból. *Hist. Regn. Hung.* 138. l.

Vil treffentlichs geschütz mit gepraecht,
 einer graffschaft werd ist es geacht¹⁾.
 Mit dem geruckt für Esseg die stat;
 den 25. september mans beschloszen hat,
 das kriegsvolk in d' schlachtordnung gsteilt.
 Von ger feind geschütz manich man gfelt
 Essegg aber mit schanzgräben und polwerken verwart,
 dardurch es zum sturm zuschieszen hart.

Az élelmi szerekben való hiány miatt és a vezérek egyenetlensége következtében nemsokára otthagya a sereg Eszéket és anélkül, hogy bevette volna, tovább indult. Költőnk tehát, csak úgy mint Istvánfi,²⁾ ellentmond Hammernek, Szalaynak és Horváthnak, kiknek előadása szerint a döntő ütközet Eszéknél vívatott volna.

A keresztények Eszéktől Hermo várához (Istvánfi: Hermanum castellum) érkeztek, mely nemsokára megadta magát. Tizenhárom törököt fogtak ki belőle, zsákmányul pedig a német lovasok minden öt ló számára egy buzakévért kaptak.

Zum schlosz Hermo ist man kommen,
 das selb beschossen und gewonnen,
 bei dreizehen Türken heraussgenommen,
 die sampt weib und kinden mit gefürt.
 Ein geut, so den teutschen reutern wirt,
 ist gewesen auf fünf pferd ein waizgarben.

Énekünk, csak úgymint a többi források, alig győzi elpanaszolni, mennyi nyomort és inséget kellett a szegény landsknechteknek kiállaniok, mert sem elég zsoldot, sem elég élelmi szert nem kaptak.

Die frommen fusz knecht waren auch fast arm,
 ir profant erschoszen und umbgefallen pferd;
 waiz und grasz frassen sie ausz der erd;
 auf zehen knecht zweier pfenning werd brot.
 Hört weiter von der groszen noth,
 darumb der oberst hat geworben³⁾:
 mancher ist vor hunger gestorben,
 mit schwachhait dermaszen umgeben,
 dass man dem feind nit widerstreben
 noch notwendige kriegsordnung mügen halten.

¹⁾ Egy grófsággal ér fel.

²⁾ Istvánfi: *Hist. Regn. Hung.* 140. l.

³⁾ A fővezér, Katzianer volt — a költő szerint — ennek oka.

Katzianert azonban nemcsak a sereg, hanem a vezérek is okolták az élelmiszerek¹⁾ és a hadiköltség elmaradásával, és azért az egyenetlenség és viszálykodás újra kitört köztök. A keresztények türelmetlenkedtek és nem akartak tovább hadakozni, és Katzianernek, úgy látszik, minden tekintélyére és ékesszólására volt szüksége, hogy a sereg, bár morogva, a szekérvártól földve és az ellenségtől szorongatva, Gorián felé előrenyomuljon. A várva-várt eleség azonban még mindig nem érkezett meg, a fővezértől ígérgetett jobb és járhatóbb utnak pedig semmi nyoma sem volt látható, és azért az elégedetlenség Goriánban a tetőpontra hágott. Másnap korán reggel két órakor már csatarendbe kellett volna állni és erdőkön és törékeny hidakon át Walpach = Valpo felé vonulni, éjjel azonban a sereg egy része titkon elhagyta a rögtönzött tábornak és megszökött.²⁾ A szökevények közt a költő különösen a csehek álló Schlick grófot, a stájerokat és huszárokat emeli ki, kik alatt kétségkívül a Batthyányi Ferencz, Zrinyi János, Pekri Lajos, Móré László és Bakics Pál vezérlete alatt álló magyarokat érti.³⁾

Jezt vernempt ein erbärmlich wandern,
so all Hussern, auch der oberst⁴⁾ genommen;
die Steirer seind gleichermasz davon kommen,
lermen schlogen und des obgemelten beschlusz
hetten si zu erwarten groszen verdrusz;⁵⁾
den nachzug ins vortrabten verwendet,
ein loch damit in ir freihait gegreunt.
Graf Schlick seiner Böhem vergasz.

Csak kevesen maradtak vissza a hős Lodron gróf vezérlete alatt, leginkább osztrákok, szászok és karinthiaiak, kiket október 9-én a mindenünnen előtörő törökök körülvettek és az elvonulásban megakadályoztak. Hat óra hosszat küzdöttek a bátor landsknechtek, de vitézségük hiábavaló volt a sokkal számosabb ellenséggel szemben. A pogányok teljes győzelmet nyertek, kétezer keresztény maradt a csatatéren, sokan fogságba estek és Törökországba vitettek, az a kevés pedig, aki megmenekült, az *álkeresztény huszárok*⁶⁾ kezétől esett el.

¹⁾ Az eleség szállítása Erdődi Simonra volt bízva, ki hanyagul járt el. Lásd: Szalay L.: *Magyarország története*, IV. k. 173. l.

²⁾ Vess össze: Istvánfi: *Hist. Regn. Hung.* 173. l.

³⁾ Lásd: Szalay L.: *Magyarország története*, IV. k., 173. l.

⁴⁾ Az úgyszólván magára maradt Katzianer szintén elmenekült.

⁵⁾ A napi parancs, mely a Valpo felé való vonulásról szólt, elkeserítette a katonákat.

⁶⁾ Talán a gaz Móré Lászlónak, a magyarok egyik megszökött vezérének rablóbandájára céloz. Lásd: Horváth M.: *Magyarország története*, IV. k., 136. l.

Solchs den neunten Octobris böschehen ist.
 Vor feinds angriff hetten si klaine frist,
 theten in si setzen mit hartem gewalt;
 die ordnung ward zertrennet bald,
 die selb widerumb zusam bracht,
 widerstand than noch irer macht,
 sich ritterlich in sechs stund gewört,
 darinnen all ir leibskraft verzört,
 von menig der feind überwunden,
 die maisten erlegt und ander gepunden,
 uber die Sau und weiter ort geführt.
 Etlich seind davon kommen und verirrt,
 von christscheinigen Hussern erschlagen.
 Jezt will ich auch die anzal sagen:
 der eerbeständigen un erlegenen leut
 waren auf die selbig herpstimeit
 zu ross und fusz uber zwaitausent bewärt nicht.

Mindezen szerencsétlenség okát a költő egész érthetetlenül leginkább a magyarokra hárítja, kiknek pedig egy jelentékeny része Bakics Pál vezérlete alatt hősi halált halt.¹⁾

Dis spil ist durch die Hungern angericht,
 villeicht etlich ander mer,
 die stehen darumb in groszem gfär,
 gegen got und hie auf erden
 schwere verantwortung sie thun werden,
 iren lohn nach verdienst empfahen wol.

Az ének végén figyelmezteti a költő a németeket, kik ugyan legtöbben hűek maradtak zászlójukhoz, néhányan azonban mégis gyáván megszöktek, hogy őrizték meg vitézi híreket és legyenek a jövőben is, mint voltak a múltban, hősiességben elsőek a többi nemzetek közt.

Ir Teutschen, secht darauf mit fleisz,
 dasz euch nit gnommen werd der preis,
 den ir hond ghapt iezund vil jar.
 Ewer feind sind ein grosze schar,
 die euch nit gunnen sig und ehr....
 Darumb hüt euch, nit ursach gebt,
 ir wert sunst gschmählt, die weil ir lebt.

Ugyanevvel az ütközettel foglalkozik egy másik költemény is,²⁾

¹⁾ Horváth M.: *Magyarország története*, IV. k. 136. l.

²⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, IV. kötet 53—154. l.

melynek czime és melódiaja a következő: *Ein new lied von der schlacht in Ungern geschehen im 1537 jar. Im bruder Veiten ton.* Magyar vonatkozás nincs benne, epikai tartalma kevés, az ismeretlen szerző inkább csak arra törekedett énekében, hogy a gyáván megszökött Katzianert minél jobban legyalázza, a hős Lodron grófot minél inkább felmagasztalja.

(Folyt. köv.)

BLEYER JAKAB.

KÖLCSEY ÆSTHETIKAI DOLGOZATAI.

(Folytatás.)

II. Berzsenyi Dániel verseiről.

A mozgalom, melyet a Csokonairól szóló bírálat felidézett, még nem indult meg, mikor a Berzsenyiről szóló kritika megjelent.¹⁾ Szintén oly munka, melyet írója éveken át fiókjában tart: önkényt is, a szerkesztők unszolása folytán is folyton simítgat rajta és enyhít kifejezésein. Ez a bírálat is oly költő hibáira mer mutatni, ki addig csak magasztalások tárgya, kiről Kazinczy is úgy nyilatkozott, hogy *újabb poetáink közt egy sincs, ki Berzsenyit utolérje.*²⁾ De a mozgalom, melyet maga után vont, nem oly érdekes, nem oly sokoldalú, mint az, mely az előbb tárgyalt bírálathoz fűződik, egyrészt azért, mert élő költőről szolott, ki maga is védekezhetett, másrészt magának a költőnek védekezése oly elhibázott volt, hogy azután már senki sem állhatott pártjára.

Az egész kritika magvát megtaláljuk már Kölcseynek Kazinczyhoz írt 1813. szept. 15-iki levelében: ott már nem oly kizárólagos a dicséret, mint a milyennel Berzsenyit addig elhalmozta: addig ugyanis Kölcsey Berzsenyinek csak legjobb alkotásait ismerte kéziratokból, de mikor a költemények első kiadása megjelent és Helmezy abba Berzsenyi ifjúkori kísérleteit és egyéb gyöngébb munkáit is felvette, akkor Kölcsey nézete megváltozott. Későbbi nyilatkozatokat is találni, melyekben Berzsenyit az első rangú költők sorában említi, de az elismerés már soha sem oly feltétlen többé. Ebben a levélben is a *gyöngye darabok felvételét, a műgond és simítgatás hiányát és a dagályos, értelem nélküli képes kifejezéseket* hibáztatja, *Matthison hatását* Berzsenyire pedig már jobban ítéli meg, mint későbbi bírálatában.

Kölcsey már ekkor készült Berzsenyi költeményeiről kritikát írni; 1815-ben el is készíti, de nincs alkalma közzétenni: Vitkovics, az alapítandó *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségének tagja, ismétel-

¹⁾ *Tudom. Gyűjt.* 1817. VIII. k.

²⁾ Kazinczy levele Kis Jánoshoz 1808. nov. 8.

ten visszaküldi javítás, illetőleg enyhítés végett,¹⁾ s Döbrentei is figyelmezteti, hogy a bírálat kellemetlenül fogja érinteni a költőt. Kölcsey enyhíti a kritikát, de Horváth István azt végleges alakjában is ellenzéssel és kifakadásokkal fogadta,²⁾ pedig a bírálat utolsó alakjában azokra a kifakadásokra már egyáltalában nem szolgáltatott okot. Kölcsey sokkal kedvezőbb ítéletet mond Berzsenyiről, mint Csokonairól, a gancsok nem oly súlyosak, és erejüket maga a kritikus is mindig enyhíteni igyekszik, a mit az előbbi bírálatban nem tett.

Ez a bírálat magától is két részre oszlik: az első Berzsenyi fényoldalaival, a második pedig költészetének gyöngéivel foglalkozik. A kritikus történeti keretben akarja bemutatni Berzsenyi írói alakját, és ezért a tulajdonképi bírálat előtt a magyar irodalom áttekintését nyújtja, de csak néhány nagy vonásban. Ez az áttekintés szigorúság tekintetében egyedül áll, csak a *Nemzeti hagyományok*-ban találni megfelelő párját. A szempont, melyet Kölcsey ott felvesz, a művészeti, és ebből a szempontból egész régebbi irodalmunkban csak két kiemelkedő alakot talál: Zrinyit és Balassát; a művészetre irányuló törekvéseket csak Ráday Gedeontól számítja, kinek jelentőségét ott is túlbecsüli, s ezen törekvés fényes eredménye gyanánt három alakot emel ki: Daykát, Himfyt és Berzsenyit. Kölcsey csakis ebből a nagyon általános szempontból csatolja Berzsenyit Rádayhoz, és Váczy János helyreigazítása, hogy *Berzsenyin vajmi kevés érzik Ráday hatásából*, teljesen fölösleges, hiszen Kölcsey nem is állította azt, a mit Váczy czáfolni akar.³⁾ Ezen három legkiemelkedőbb alak között párhuzamot akar vonni, de ez az összehasonlítás csak kevés vonást kölcsönözhet Berzsenyi jellemzésére és történeti jelentőségének megállapítására nem vezethet: *Míg Daykánál sok a reflexio, addig Berzsenyi költészete csupa érzés, csupa phantasia és ifjú erő... Himfynél szelídebb, képzelete nem oly csapongó és ifjú vidám lelke inkább a görög szellemre emlékeztet.* Kölcsey Virágot is említi, de csak Daykával egy sorban; bensőbb kapcsolatot Virág és Berzsenyi között azonban nem keres, pedig ez a két

¹⁾ Kölcsey levele Kazinczyhoz, 1816. június 17.

²⁾ Vitkovics levele Kölcseyhez, 1817. ápr. 27.

³⁾ L. *Berzsenyi életrajza*. 1885. 339. l. — Váczy János Berzsenyi életrajzában szélesen kiterjeszkedik Kölcsey bírálatára is. Az anyagot, mely erre vonatkozólag rendelkezésünkre áll, Váczy a legnagyobb lelkiismeretességgel teljesen felkutatta, s mi itt a legnagyobb buzgalom mellett is csak néhány új adatot nyújthatunk. De Váczy nézeteit és eredményeit csak bizonyos kritikával használhatjuk fel, mert ő több helyen belemagarázott a szövegbe oly dolgokat is, melyeket a szöveg nem enged meg, és az egész fejtegetésben, mely ezen kritikával foglalkozik, határozottan nagy részrehajlás van Berzsenyivel.

költőnk a classikus óda fejlődésében egy-egy mozzanatot képez: mindkettő egy mestert követ, de a mesterükhöz való viszony lényegesen különböző, és éppen az a körülmény, hogy Berzsenyi Horatiusnak nem egyszerű követője, mint Virág, hanem hogy hatását magába tudta olvasztani, az kölcsönöz Berzsenyi ódáinak nagy történeti jelentőséget. Berzsenyi ezen történeti jelentőségét Kölcsey nem tüntette fel.

De ezen mulasztás mellett is bőven jut Berzsenyinek az elismerésből: *Berzsenyi nem a tárgytól veszi a lelkesedést, hanem önmagától; önmagából ömlik minden szó, minden gondolat.* Ez pedig a legnagyobb elismerés, a mit lyrai költőről mondhatunk. Verseléséről is a legnagyobb dicsérrettel nyilatkozik: *Az ő görög mértékű versei csálhatatlanul a legszebb hangzásúak közé tartoznak azok közt, melyeket magyar költő énekelt, s rímes versei is . . . oly teljes hangzattal, oly numerositással ékesek, hogy az olvasó teljesen elfelejti a mérték távollétét.*

Itt nem alkalmazta Kölcsey azt az eljárást, melyet Csokonainál hangoztatott, hogy t. i. a lyrai költőnek alkotásait az ő individualitásából és egyéni életéből kelljen levezetni; s ezt itt részben helyesen tette, mert oly költőről van szó, kit nem annyira az eseményekben gazdag élet és a való körülmények hatása, mint inkább csak saját belvilága és különösen a studium nevelt; éppen ezért hálás feladat lett volna Berzsenyi egyéni világát — a külső élet mellőztetésével — költészetével szorosabb kapcsolatban feltüntetni.

Berzsenyinek mestereihez való viszonyát Kölcsey éppen csak érinti, Horatius és Matthisson együttes studiumának említésével beéri. Az utóbbinak Berzsenyire való hatásáról a fentebb említett levélben kedvezőtlenül nyilatkozik: *Matthisson stílusával együtt lelkét is be kellett volna szívni Berzsenyinek,* s Kölcsey ezen ítéletét a későbbi kutatók is igazolják.¹⁾ Csak ifjúkori költeményein érezhető ez a hatás: nemcsak gondolatokat és képeket vesz át tőle, hanem egész versszakokat is, akárhányszor csak szabadon fordít, az eredetit halványan visszaadva (*A halál*), sőt egy költeményét (*Az estve*) Matthisson több költeményének egyes részeiből ügyetlenül állítja össze. Horatiushoz való viszonyát Kölcsey teljesen elintézetlenül hagyja, pedig Horatiussal szemben Berzsenyi éppen annak a követelménynek felel meg, melyet Kölcsey az említett levélben Matthissonnal szemben követett. Ezt az érdekes kérdést, tudniillik Berzsenyi viszonyát Horatiushoz, később Erdélyi János²⁾ tárgyalja, de fejtegetéseiben túlságba ment: egy gondolat átvétele, egy reminiscentia érzetése még nem utánzás, a mint ezt Erdélyi vette és különösen Ber-

¹⁾ Angyal Dávid: *Berzsenyi. Figyelő*, 1879. Erdélyi Károly: *Figyelő*, 1883. Demek Győző: *Égyetemes Philol. Közl.* 1891. III.

²⁾ *Szépirodalmi Szemle*, 1847. *Pályák és Poémák*, 1886.

zsenyinéél nem az (későbbi ódáira értjük), hiszen Berzsenyinéél minden átvett gondolat a költő saját egyéniségébe olvad, s innen van, hogy míg Virág ódáiban csak Horatius szól felénk, addig Berzsenyi csak emlékeztet a római ódaköltőre, de véghatásában mindig magyar, s ő alapított a lyra terén magyar classicismust, mint a hogy Goethe és Schiller német classicismust alapítottak.¹⁾

A bírálat második része B. hibáival foglalkozik. Itt első sorban nagy szerepe jut a Kazinczy-féle correctio követelményének, melyet már a fentebb említett levélben is érintett: *Ha Berzsenyi kitépett volna minden gyomot, melyet az igazságos kritika méltán gyomnak talál, úgy ezen recensio csak dicséret-ömlendezés fogott volna lenni.* Hogy Berzsenyi ifjúkori kísérleteit is felvette a kiadott gyűjteménybe, azt Kölcsey itt is elítéli: *Ezeken hathatósan érezni a kezdő és gyakorlatlan kezét.* De ennél sokkal fontosabbak Kölcsey azon megjegyzései, melyek inkább csak az ódákra vonatkoznak, és ezekben magasabb szempontok is érvényesülnek; figyelmeztet arra, hogy a költészetben is a fény- és árnyoldalak együtt szoktak jelentkezni: *Könnyűség hamar gondatlanságot szül, a nagy erő durvaságot, a fenség dagályt,* s ezt Berzsenyi ódáira is vonatkoztatja. A gondatlanság vádja azonban csak Berzsenyi ifjúkori munkáira vonatkozólag lehetne érvényes, későbbi munkái ellenkezőleg a legnagyobb gondosságról tanuskodnak; Kölcseynek ezt a hibáztatást mindenesetre kellőképpen meg kellett volna szorítania. *Berzsenyi gyakran dagályos, feleslegvaló és értelemről üres expressiókra téved . . . , gondolatokban és érzésekben szegény.* Fölösleges Kölcseyvel szemben arra hivatkozni, hogy ez nemcsak Berzsenyire áll, hanem minden ódaköltőre,²⁾ hiszen Kölcsey is ebből az általános érvényű gondolatból indul ki; Berzsenyi gondolatokban és érzésekben tényleg szegény, hiszen csak a legmagasabb lyrai műfajt műveli, csak a legmélyebb érzéseket zengi; de hogy ezért már egészen kimerítettnek látszik, hogy *epistolái nagyrészt csak durva jambusokba öntött declamatiók* volnának, ezek már túlzott következtetések. A *kül- és belalak harmoniája* szempontjából Kölcsey kifogást emel az ellen, hogy Berzsenyi egy regét (*A remete*) asklepiadesi alakban írt, de nem is csak az gyöngéje ennek a költeménynek, hogy lyrai formája mellett elbeszélő természetű, hanem a romantikus tartalom sem illik ezen görög formához. Annak a gáncsnak élet, mely Berzsenyi rímeire vonatkozik, Kölcsey azzal tompítja, hogy nyelvünk rímekben egyáltalában szegény, de hogy Berzsenyi provincialismusait általában elítéli, az, tekintve nyelvünk akkori állapotát, nem méltá-

¹⁾ Gyulai Pál: *Egyetemi előadások a magyar irodalomból.* 1808—1848. 179. l.

²⁾ Váczy i. m. 343. l.

nyos. Némi jogosultsága ennek a kifogásnak mindenesetre van, csak-hogy Kölcey nem szól arról, hogy mennyiben szabad a költői nyelvnek a provincialismusokból táplálkoznia, s mennyiben kell azokat kerülnie.

A kép, melyet ez a bíráló Berzsenyiről nyújt, mindenesetre nagyon hézagos: különösen a költő történeti jelentőségére és költői nyelvére jobban ki kellett volna terjeszkednie. Teljes méltatást nyújtani itt sem volt Kölcey célja, de hogy ezen bíráló nem más, mint a Kazinczy-féle új irány dicsőítése, az Váczy részéről tévedés, illetőleg önkényes ítélet, hiszen Kölcey a már említett szempontok mellett, melyek nemcsak a Kazinczy-féle irányhoz tartoznak, hanem bármely irányban is érvényesülnek, a legnagyobb elismeréssel szól Berzsenyi *mértéknélküli rimes* verseiről is, pedig azon új irány hívei ezzel a versesléssel szemben mindig állást foglaltak. Nem tekintve azokat a mulasztásokat, melyeket Kölcey elkövetett, bár igaz, hogy több kiváló sajátosság, mint gyöngesség került el figyelmét, a bírálóban, legalább abban az alakjában, melyben megjelent, kevés igazságtalan gáncsot találunk; igaz, hogy a kifejezések, melyeket Kölcey használ, nagyon erősek, hogy az, a mit Kölcey dagálynak nevez, azt összhangtalanságnak az értelem és kifejezés között és a költői kép homályosságának is lehet nevezni; igaz, hogy a bíráló néhány kifejezést (mint pl. *Hol a gigászi örök vár*, itt Kölcey a *vár* szót főnévnek vette, Berzsenyi pedig igének), félreértett, s hogy Berzsenyi provincialismusait nem lehet oly könnyen elítélni, de ő több hibát is, mint például a visszaélést a mythologiai képekkel, elmulasztott megemlíteni, pedig később, a *Nemzeti hagyományok*-ban ezt a hibáztatást egész költészetünkre kiterjeszti. De a bíráló már a megjelenés nehézségei és régibb alakja miatt az igazságtalanság hírében állott, és ez a híre megtévesztette a későbbi ítéleteket is, melyek róla szólnak. Égbe kiáltó igazságtalanságokat látott benne maga a megbírált költő is.

Ez nem volt az első bíráló, mely Berzsenyivel foglalkozik; míg Kölcey sokáig készült és a visszaküldött recenziót enyhítgette, addig megjelent az *Allgemeine Literaturzeitung*-ban Petz Lipót kritikája.*) Nem bizonyos, hogy Kölcey ismerte-e ezt a recenziót, mielőtt a magáénak az utolsó alakját megadta: csak egy-két rokon gondolat az egész hasonlóság, a melyet kimutathatni. Ez a bíráló sem csupa magasztalás; Berzsenyi költői nyelvvel behatóbban foglalkozik, mint Kölcey, elragadó erejéről, keresetlen pompájáról, hathatóságáról, mely csak a legmélyebb érzéssel kapcsolatos, a legnagyobb elismeréssel szól; Matthiesson és Horatius együttes tanulmányát ez is említi, és rámutat néhány Schillerből vett versszakra; kiemel néhány állítólág alacsony kifejezést,

*) L. 1815. 603. 1. és Helmezy levele Berzsenyihez 1815. aug. 28.

néhány disharmonikus összefüggéstelen képet, és rímei ellen ugyanazt a kifogást teszi, mint Kölcsey. De az utóbbi a hibáztatásokat mindig elvekből vezeti le, és ez kölcsönöz nekik nagyobb erőt, és ezek nem tűnnek fel a jóindulatú javításra ösztönzés színében, amabban pedig a kifogások csak egyszerű megjegyzések benyomását teszik. Azután Petz közelebbi ismeretségben és baráti összeköttetésben állott Kis Jánossal és Berzsenyivel, s egyrészt ennek az összeköttetésnek kell tulajdonítanunk azt, hogy, míg Petz bírálata csak javításokra sarkalta a költőt, és arra bírta, hogy ifjúkori költeményeit nem engedte németre fordíttatni,¹⁾ addig Kölcsey kritikáját a legnagyobb felháborodással fogadta. Valószínűleg tudta azt is, hogy ez a bírálat utolsó alakját csak tetemes javítások és kihagyások után nyerte, azonkívül az már a költemények második kiadása (1816.) után jelent meg, abban pedig Berzsenyi már javításokat is eszközölt; e mellett Berzsenyinek testi-lelki betegsége csak fokozta idegességét, s ő a kritikát személyi okokra, gyűlöletre és irigyeskedésre akarta visszavezetni. Kölcsey néhány kifejezése csakugyan erős, s Berzsenyi rímeinek összehasonlítása Tinódiéival és a gúnyos befejezés csak előmozdították azt a hatást, a melyet az a kritika a megbíráltakra tényleg gyakorolt.

Berzsenyi felelni készült, és erre aesthetikai tanulmányokkal akart erőt szerezni: három év alatt el is készíti az ellenbírálatot²⁾ de Döbrentei nem fogadja be az *Erdélyi Múzeumba*. Kazinczytól nem nyerte a remélt támogatást, sőt az még Kölcseyt akarta igazolni.³⁾ Kedélyének csillapulásával kénytelen belátni, hogy az irigységnek, az alacsony csúfolkodásnak s külföldieskedésnek, a mit ő az ellenbírálatban említett s Kölcseynek szemére vetett, semmi alapja nincsen. De Kazinczy csak még fokozta a sértett költő önértetét: «Te édes barátom, a mit író óhajthat, bőven megkapád, s állandóul bírod a tudósok és nem tudósok javallását, önjavalásodat, tekintet a nagyoknál, társaid barátságát s azt az irigylésre méltó érzést, hogy a mesterség általad nálunk fensőbb lép-csőre emeltetett.»⁴⁾ S most újból hozzáfog az ellenbírálathoz, s addig enyhít a személyeskedéseken, míg a *Tudományos Gyűjtemény* végre elfogadja.⁵⁾ Ennek az öt évi időköznek köszönhetik az *Észrevételek* azt a kevés tárgyilagosságot is, a melylyel itt találkozunk, és a személyeskedéseken minden törekvés daczára sem tud fölülemelkedni. Főtörekvése Kölcsey gáncsainak tarthatatlanságát bizonyítani: összes aestheti-

¹⁾ L. levele Takácsi Horváth Jánoshoz 1816. nov. 10.

²⁾ L. *Szemere-Tár* VII.

³⁾ Lev. Berzsenyihez 1817. okt. 12. és 18.

⁴⁾ Kazinczy levele Berzsenyihez 1821. jan. 11.

⁵⁾ 1825. IX. f. 98. l. *Észrevételek Kölcsey recensiójára*.

kai tanulmányait csak ebből a szempontból tekintette és ferdítgette; Kölcssey elismerő nyilatkozatait teljesen mellőzve, a bíráló második részének egyes pontjait czáfolgatja. De az egész törekvés hiú erőlködésnek bizonyult: a Kölcssey gáncsolta kifejezéseket megmagyarázza, mintha ezzel eloszlatná homályukat, a *Remete* lyrai mértékét azzal védi, hogy sok benne a lyrai elem; a hivatkozás Kisfaludy Sándorra és Petrarcára, hogy ezeknél is folyton ismétlődnek az érzelmek és gondolatok, nem ronthatja le a szűkkörűség vádjának jogosultságát; erőnek erejével ellentmondásba akarja hozni a bíráló két részét, mintha a dicséret és gáncsolás mindig egy és ugyanazon mozzanatra vonatkoznék és így egymást kölcsönösen kizárná; az érv, melyet ifjúkori kísérleteinek felvétele mellett említ, nevetségig naiv: *nem volt oly hiú, hogy csak reme-keket akart volna kiadni*. De költői nyelvét sikeresen védi: *nyelvünk még alakulóban van, s azért nem szabad a költő nyelvét a magunkéhoz* (Kölcsseyre érti) *méretegre megítélnünk, hanem inkább az új és individualis szellem szerint*; helyesen védi provincialismusait is, *alakuló költői nyelvünk még mindenhol szed táplálékot, a hol csak kínálkozik*; teljesen indokolt az a figyelmeztetés is, hogy *egyes kifejezéseket a szövegből kiragadva, az ódában egyes kitételeket teljesen nyugodt lélekkel tekintve, nem lehet kellőképpen megítélni*, Kölcssey pedig úgy tette. E mellett saját alkotásainak feldicsérésével még nem elégedett meg, hanem az összes gáncsokat visszafordította Kölcsseyre, s hogy boszúja teljes legyen, kimutatta, hogy Kölcssey *Jegyzéltés* című költeménye a lehető leghitványabb alkotás.

Küzdelmét Kölcssey ellen ezzel még nem fejezte be, az antikritika folytatásáról is gondolkozott, de mielőtt azzal még elkészülhetett volna, megjelent Kölcssey válasza: *Kritika és antikritika.*¹⁾ A mily személyeskedő Berzsenyi cikke, oly tárgyilagos színt akart felvenni Kölcssey válasza, de csak külsőleg, a mennyiben Kölcssey itt nem is a maga nevében szól, hanem mint egy harmadik fél nyilatkozik úgy a bírálatról, mint Berzsenyi észrevételeiről; valójában pedig a válasz is csak olyan, mint az ellenbíráló: a legélesebb gúnnyal tünteti fel azt az erőszakot, melyet Berzsenyi az aesthetikán elkövetett, és azokat a szántszándékos félreértéseket, melyekkel saját munkáit feldicsérhette.

Az *Észrevételek* folytatása *A versformáról*²⁾ című értekezés, melynek ele Kazinczy és Kölcssey nézetei ellen irányul. Kazinczynak volt egy cikke: *A magyar verselés négy nemeiről*,³⁾ melyben a *Zrinyi verselésről* (nemzeti versforma) lenézően szól, mert abban szerinte a középmetesze-

¹⁾ *Tudom. Gyűjt.* 1826. IV. 85. l.

²⁾ *Élet és Ister.* 1826. I. 174—183.

³⁾ *Erdélyi Múzeum*, 1815. II.

ten kívül semmi mérték vagy szabályozás nincsen, ellenben a nyugat-európai verselést, a *Ráday-verset*, égis magasztalja. Berzsenyi tudta, hogy Kölcsey ebben a tekintetben hasonlóképpen gondolkodik: a bírálatban nem adott ugyan ezen meggyőződésének kifejezést, de a Kis János munkáiról szóló bírálatában ¹⁾ a *Ráday-vers*-ről hasonlóképpen nyilatkozott. Berzsenyi Kölcsey nézeteinek tarthatatlanságát akarja bebizonyítani. Az elv, melyből Berzsenyi kiindul, teljesen hamis és önkényes, de alkalmas arra, hogy a *Ráday-verselést* teljesen elítélje: a *versforma*, szerinte, *akkor szép, ha egyszerű és sajátosságai egytermészetű stílt követnek, a rím és mérték pedig nem egytermészetű sajátságok; s így a Ráday-vers a rhythmust túlságba viszi, tánczol és énekel, olyan mint a festett szobor*; a romanticismus szertelenségét látja benne és a loninussal egy színvonalra állítja; de úgy a görög forma, mint a *Zrinyi-vers* teljesen megfelel az ő követelményének. Berzsenyinek nem sikerült ugyan a magyar verselés alapját, a hangsúly szerepét a caesurában és a magyar caesura természetét felismerni, de ő érezte legalább, hogy *mérték nélkül* is van benne rhythmus: *oly szép, mint a görög, mert a metrum hiányát pótolják a cadentiák, az igen meghatározott szótagszámok és nyugpontok, elannyira, hogy minden metrum nélkül is sokkal élesebben követi az éneket, mint a görög formának sokkal csendesebb és szabadabb metrumba*. Ez a fejezet teszi nevezetessé Berzsenyi ezen értekezését: ez az első hang, mely annyi lenéző nyilatkozat között nemzeti verselésünk becsületét meg akarja menteni.²⁾

Kölcsey Berzsenyi ezen értekezését sem hagyta válasz nélkül és sajátosságos, hogy a felelet előbb jelent meg, mint maga az értekezés: Kölcsey — úgy látszik — a szerkesztőséghez küldött kéziratot ismerte és azonnal elkészítette a feleletet, melyet a Körner *Zrinyi-jéről* szóló bírálatához csatolt; ³⁾ de lehetséges az is, hogy Kölcsey ezt a választ már az *Észrevételek* első alakja alapján készítette, mert Berzsenyi ott is hasonló értelemben nyilatkozik a versformákról, s a szerkesztőség akkor oly sokáig tartotta vissza a kéziratot, hogy Kölcsey annak tartalmával megismerkedhetett. Kölcsey azonnal felismerte Berzsenyi tévedéseit, de a magyar rhithmus lényege nála is homályban maradt: *hangzatosság tekintetében a prózai beszéd fölé csak annyiban helyezi, hogy a sorok egyformán hosszúak és rímmel összekapcsolvák. A képzelt hiányt úgy gondolja pótolhatni, hogy a «mértéknélküli» sorokat mértékre kell szorítani, s így lenne belőle Ráday-vers*. De mérték és mérték között különbséget ismer: szerinte *csak a szigorúan megszabott mértéknél fölösleges a rím*,

¹⁾ L. jelen értekezés köv. feje.

²⁾ L. Négyesy László, *A magyar verselmélet kritikai története*. 1888. 16. l.

³⁾ *Élet és Ister*. 1826. I. 167—242.

és csak az ily sorok rimelése, mint például a hexameter, lesz leoninus; a jambusi és trocheusi sorok rimelését egészen másképen ítéli meg.

Ezzel véget ért a páros küzdelem, mely egy évtizedig tartott, csak elégiai viszhangját halljuk még az emlékbeszédben, melyet Kölcsy Berzsenyi felett mondott. A lemélyebb fájdalom hangja szólal meg ebben az emlékbeszédben: *a kritikus, kit mindig a legnemesebb cél, a legmagasabb eszmék vezéráltak, szándéka ellenére elnémította a nemzet elsőrangú költőjét; legalább árnyékát akarja kiengesztelni a sértett költőnek, ki életében békejobbot nem akart nyújtani.* De tévedés azt hinni, hogy Kölcsy ezzel az emlékbeszéddel mintegy visszavonta volna bírálatát; a mit ő itt mond, az csak megfelel azon elismerő nyilatkozatoknak, melyeket a bírálatban is, leveleiben és egyéb nyilatkozataiban találni, a bírálatban a hibáztatások pedig oly természetűek, hogy Kölcsy később is megtartotta ott kifejtett meggyőződését, a nélkül, hogy ezt kegyeletos hangú emlékbeszédében kifejezésre kellett volna juttatnia.

III. Kis János verseiről.

Kevesebb feltűnést keltett és későbbi irodalmunkban alig hagyott nyomokat Kölcsy harmadik bírálata, mely Kis János munkáival foglalkozik.

Kis János egész működése jótékony nyomokat hagyott irodalmi életünkben; mindenben, a mihez buzgalom, kitartás, lelkiismeretesség kell, ott kiváló alak, de eredeti tehetség kevés van benne, s hatása nem is mint költőnek, hanem mint fordítónak, átdolgozónak és szerkesztőnek volt jótékony: a soproni társaságot ő alapította, Berzsenyit ő fedezte fel, a nyelvújítás kérdésében pályamunkát írt, szerkesztett több folyóiratot és nem egy becses fordítást neki köszönhetünk; Kazinczyval folytonos levelezésben állott és *Emlékezései*-ben sok értékes irodalomtörténeti adatot hagyott reánk. De mint költő hamar letűnt; nem is annyira költő, mint inkább csak költői lélek: fogékony, nemes ízlésű, bölcselkedésre hajló természet, de nincs benne valódi lyrai hév, mely önkényt felbuzog és közvetlenül hat érzésünkre. Pedig mint költőt is magasztalták kortársai, Kölcsy is róla írta legkedvezőbb bírálatát. A költészet terén Kis Jánosnak alig van eredetinek mondható alkotása,

*) A megjelenés idejét tekintve, ez volna Kölcsy első bírálata, mert ez a *Tudom. Gyűjt.* 1817. II. k.-ben jelent meg, a Csokonairól szóló bírálat pedig a III. kötetben, de harmadik helyre tesszük, mert a második két bírálattal Kölcsy már évekkal előbb foglalkozik, ez pedig nem nyúlik vissza régebb időre.

nála mindenütt csak idegen költők reminiscenciáival találkozunk; a mi a sajátja, a hosszas hölcselkedések, a terjengős leírások és lapos oktatások inkább árnyoldalát képezik költészetének. Legkedvesebb mestere Matthisson, ki — úgy látszik — akkor a németeknek is legelismertebb lyrikusa, még Schiller is csupa magasztalással szól róla; ¹⁾ Kazinczy is barátja iránt tanusítható legnagyobb elismerésnek tekintette, ha őt a *magyar Matthisson*-nak nevezhette; mikor Kisnek Matthisson munkáit küldi, akkor a küldeményhez ezeket a sorokat csatolja: «Vedd legkedvesebb poetádat . . . s midőn őt neked én nyujtom . . . Matthissonban Kisemet, és Kisemben Matthissonomat lelem.» ²⁾ Osztatlan elismerésben részesült mindenhol, pedig legjobban ő ismerte önmagát és nem szérenykedés az, a mit Kazinczyhoz intézett epistolájában mond:

Azt fogadom, és ime adom parolámat,
Hogy nem tartok örök dicsőségre számat;
A nap felé veled azok röpüljenek,
Kik az egetől sasszárnyakat nyertenek.

Munkáinak első kiadása 1815-ben jelent meg; Kazinczy rendezte a gondos kiadást. Az előszó, melyet szintén Kazinczy írt, csupa elismerés, csupa magasztalás; sajnálja, *hogy Kis le akar lépni a költői pályáról, melyen húsz esztendő óta a nemzet tapsai közt járdalt*; a költészetben a legmagasabb pontot is elérte; különösen nyelvének szépségét emeli ki: *nyelve tiszta, egyenlő távolságban némelyek félnétségétől és mások vakmerő bátorságától; tanult nyelv; stílje eleven, piperétlen, de csinos, zengő, velős és hol hely vala, felemelkedett; versei könnyű és kedves folyamatúak s becsük nem az áradó bőségben áll.*

Ehhez a kiadáshoz és előszóhoz fűződik Kölcsey bírálata: a kritikus ismétli a kiadó egyes megjegyzéseit és ítéleteit, és Kazinczy magasztalásait azzal tetézi, hogy Kis János verseit *mustra és tükrök* gyanánt állítja az ifjú költők elé; különös dicsérettel emeli ki a *classikus studiumot* és a *kisimult stílust*. Ezt a legutóbbi dicséretet Kis valóban megérdemli, mert Kazinczyn és Szemere Pálon kívül alig van költőnk, ki munkáin annyit simítgatott volna, mint ő. Hogy költeményeiben nincsen hév, erősebb phantasia, költői erő, azt Kölcsey úgy formulázza, hogy dicséretnek is beválik: *Kisnél nincsenek erős indulatok; bizonyos nemes nyugalom a magyar nemzet philosophus-poetájává teszi.* Legsikerültebeknek tartja elegiáit, és ezekben Tibullus mellé helyezi, ódáiban és tanító-költeményeiben pedig Hallerrel és Hagedornnal egy színvonalra állítja. Nyelvét Kölcsey is behatóan vizsgálja és magasztalja; nyelve

¹⁾ *Matthissons Gedichte.*

²⁾ 1797. decz. 16-án.

csakugyan egyszerű és választékos, és a német iskola többi híveinek nyelvéhez képest még magyaros is, ezt studiumra ajánlani nem is volt túlzás. Kiváló dicsérettel emlékezik meg verseléséről is, hiszen Kis egyike azoknak, kik leginkább fáradoznak a nyugateurópai verselés átültetésében; *mértékes-rímes* verseiről Kölcsény úgy vélekedik, hogy *lehetetlen mennyei hangzásukat nem érezni*. Így a mint nagyrészt külsőségek vonták el figyelmét Csokonai genialis erejétől, úgy itt a külsőségek, a hibátlan verselés, a nyelv tisztasága és csiszoltsága a költői nagyság benyomását tették reá.

A kifogások, melyeket Kölcsény tesz, jelentéktelenek: kifogásolja az *Ódák és dalok* címet és a helyett inkább a *Lyrai darabok* elnevezést ajánlja; néhány kifejezést nem tart elég finomnak, pedig Kis a finomság keresésében úgymár túlságba ment; a legsúlyosabb hibáztatás mindenestre az, hogy *a költő a gondos vers és rím kedvéért akárhányszor semmitmondó szóval vagy gondolattal tölti ki a sort vagy versszakot*. Ezt Kis Jánosnál tényleg minduntalan érezhetni, s ez megvan minden költőnél, a ki belső tehetség híján külsőségekben ragyogtatja művészetét.

Az eredetiség kérdésében is itt sokkal enyhébb Kölcsény, mint Csokonaival szemben; Kisre vonatkozólag ebben a tekintetben csak annyit említ, hogy *egynehány darabnak eredetijét Schillernél találni, és a költő elfelejtette ezt megjelölni*; ezt pedig kíváncsnak tartaná, nem a szerzői jog szempontjából, hanem, mert *ily úton is lehetne a német költők ismeretét terjeszteni*. Csak ennyit mondott Kölcsény eredetiség tekintetében arról a költőről, kinek eredeti darabja alig van.

Az eddig tárgyalt bírálatok mellett valóban meglepő ez az enyhesség; valóban csodálkozunk, hogy ez-e az a szigorú kritika, a milyent Kölcsény kívánt; ebben ő is előzőinek és kortársainak modorába esett, mely ellen pedig erősen küzdött. A gyöngédség oka nagyon közelfekvő: Kis János mindenben a Kazinczy-Kölcsény-féle elveknek híve, azaz ők legalább mindenben hívüknek tekintették: ő hajlott ugyan a modern versformák felé, de nem volt a német iskola oly határozott híve, mint Szemere: ő inkább középutat keresett a franczia és német iskola között; de ódáiban nincs ízléstelenség, nincs zabolátlanság és a correctiót, azután az újabb nemzetek irodalmán átszűrődött classikai felfogást senkinél sem találni inkább, mint nála, Kazinczy hű barátjánál. Itt határozottan részrehajlás irányította Kölcsény ítéletét, és ezzel oly igazságtalan lett, mint Schiller, ki Bürgert majdnem kizárólag árnyoldalairól, Matthiassont pedig csakis fényoldalairól tekintette. Hogy Kölcsény elismeréssel szól Kis nyugodtabb érzelmeiről, finom ízléséről stb., azt Kazinczy és Kölcsény törekvése még megmagyarázza, de hogy az eredetiség tekintetében nem nyilatkozik másképpen, az ellentmondásba hozza őt önmagával: hiszen ő küzdött legbuzgóbban az eredetiség

érdekében, ő ítélte meg oly szigorúan Csokonai átvételeit Bürgerből, s néhány sor átvétele miatt megindította az Iliasi pört, s tudjuk, mily gúnyosan nyilatkozott a *Kritiká*-ban azokról az írókról, kik idegen termékeket lefordítanak és ezeket a fordításokat sajátjuk gyanánt árulják. Kis János munkáinak második kiadásában ¹⁾ Toldy megjelölte, hogy mely költemény melyik költőtől való és azóta Kis Jánost nem is számítjuk az eredeti költői tehetségek sorába.

Ez a bírálat nem vont maga után semmi mozgalmat, olyan volt, hogy úgy magát a megbírált költőt, mint az irodalom barátait teljesen kielégítette.

IV. Kisebb bírálatok.

Az eddig tárgyalt három értekezés képezi Kölcsey bírálatainak első csoportját; 1818 óta érik öt bírálati miatt azok a kellemetlenségek, melyekre már volt alkalmunk kiterjeszkedni. Ekkor abba hagyta megkezdett munkáját és leveleiben azután a Körner *Zrinyi-jéről* szóló bírálatban folyton panaszkodik a félreértések miatt és majdnem egy évtizeden át nyugodtan szemléli az irodalmi élet folyását. De az összeköttetés Szemere Pállal, az *Élet és Literatura* megindítása (1826), majd Bajzaának, a *Kritikai Lapok* (1830) szerkesztőjének unszolásai ismét felszólalásra készítetik. Szemere a munka után mindig a bírálatot szeretné közölni, és ennek megírására rendszeresen Kölcseyt kéri fel; így jött létre két nagyobb dramaturgiai dolgozata, a *Nemzeti hagyományok* című értekezés és néhány kisebb bírálat. Ezek az utóbb említett bírálatok jelentéktelenebbek, mint az eddig tárgyaltak: jelentéktelenebb munkákról szólnak és mozgalmat nem vonnak maguk után. De azt a néhány évet, melyeken át a kritikus hallgat, újra nagyobb tanulmányoknak szenteli: foglalkozik különösen Herderrel, kinek nagy eszméi Kölcseynél már meggyőződéssé kezdenek válni és ennek hatása ezentúl lépten-nyomon érezhető; belemerül Lessingbe és az újabb német æsthetikusokba; ²⁾ a Kazinczyval való összeköttetés hatása most mindinkább háttérbe szorul: a verselés, a nyelv választékossága, a kisimult stílus stb. már csak másodrendű szerepet játszanak, és egy tisztán nemzeti, még pedig szellemében nemzeti irodalom eszménye lebeg szemei előtt és annak a kapcsolatnak keresése, melynek a nemzet élete, szelleme és az irodalom között kell lenni, ezutáni munkáiban mindig kiemelkedik. Némileg kiemelkedik ezekben a kisebb bírálatokban is: ezekben érezhető, hogy mindig csak magasabb szempontokból szeretne az irodalomra

¹⁾ *Poetai munkák*. Kiadta Toldy Ferencz 1846.

²⁾ L. levele Szemeréhez 1827. febr. 1.

tekinteni, csakhogy a megbírálandó munkák sokkal jelentéktelenebbek, mintsem hogy azokat a magasabb szempontokat rájuk alkalmazni lehetne, s így ezeknek érintése mellett a nyelvnek és verselésnek fejtegetésével kell a bírálatot kitöltenie.

Ezen kisebb bírálatok közül időrendben az első az, mely Szemere Pál sonettjeivel foglalkozik.¹⁾ Szemere Pál már régebben is kiadott és már általánosan ismert néhány (hat) sonettjét újra kiadta.²⁾ Ezekről már Kazinczy is a legnagyobb dicsérettel emlékezett meg 1817-ben a sonettéről írt értekezésében.³⁾ Kazinczy még a legnagyobb lelkesedéssel ír erről a mesterkélt formáról és Goethe gúnyos epigrammjával és Voss Henrik támadásával (*Jenaer Anzeigen*, 1808. VI.) szemben pártfogásába veszi; utasításokkal is szolgál a költőknek, kik ebben a formában próbálkoznak akarnak. Szemere sonettjeiről is a legnagyobb elismeréssel szól, és szépség tekintetében mindjárt a sajátéi után helyezi. Kölcsey egészen másképpen tekint erre a formára, mint kortársai; ezek némi büszkeséggel hivatkoztak a sonettre, s míg a classikus iskola hívei annak örültek, hogy a magyar nyelv oly szépen simul a görög-latin mértékhez, addig a francia és német iskola hívei azt akarták megmutatni, hogy nyelvünk erre a legnehezebb formára is hajlékony. Kölcsey a sonett iránt mindig bizonyos ellenszenvet tanusított, már 1813-ban ⁴⁾ is figyelmeztet arra a nehézségre, hogy *a szigorúan megszabott forma, a versszakok megszabott száma miatt a belső tartalom kénytelen szenvedni*; de nem foglalt oly határozottan állást vele szemben, mint ebben a bírálatban, mert ekkor már elítél mindent, ami csak utánzás. Kölcsey ezen állásfoglalása különösen a bírálat bevezetésében és befejezésében jut kifejezésre; a bevezetésben a sonett történetét adja, csak a legnagyobb vonásokban: első sorban azt emeli ki, hogy *a sonett olasz forma, s csak a rímekben gazdag olasz nyelv bírja el azon mesterkéltég nehézségeit: Petrarcanak nem is kellett sokat bajlódni vele; de az összes többi nemzetknél, melyeknek nyelve rímekben szegényebb, a sonett csak szerencsétlen utánzás; ezt a francziák már belátták és abbahagyták a sonettírást, a németek szintén, de nálunk még javában divik*. A magyar sonettírók közül kiemeli Csokonait, Farkas Károlyt, Kazinczyt és Szemerét. A befejezésben azt az aggodalmát fejezi ki, hogy a sonettírás ezzel valószínűleg nem ért véget és néhány sikerült példa egész áradatot fog maga után vonni; óva inti itt is a költőket ettől a formától, mert ennél a külső nehézségek rendesen üres gondolatjátéokra kényszerítik a költőt.

¹⁾ *Élet és Literatura*, 1827. II. 275—281. l.

²⁾ *Élet és Literatura*, 1827. II. 136—140. l.

³⁾ *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. X. 38—48.

⁴⁾ L. levele Szemeréhez 1813. nov. 4.

Elvből tehát — Kazinczyval szemben — elítéli a sonettet minden tekintetben, de Szemere öt darabját mégis a legnagyobb dicsérettel halmozza el; elvben a belső tartalomra fektet nagy súlyt és Szemerénél mégis csak külsőségeket dicsér: sonettjeit sikerülteknek tartja, kiemeli bennük *a könnyű harmonikus lebegést, a rímek olasz lágyságát és a csint, mely szerinte az olvasót bámulatra ragadja*; az öt darabot sorra veszi és mindegyikre tud egy-egy jelentéktelenebb elismerő megjegyzést mondani, de a behatóbb bonczolgotástól tartózkodik, *mert a sonett hatását érezni kell, nem pedig magyaráztatni és bonczolgotni*. Kifogásai csak apróságokra vonatkoznak, verselési botlásokra és egy-két kifejezésre, de Szemerénél — szerinte — *a művészi lélek ezeken a hibákon fölülemelkedik*. Művészi lelket Szemerénél éppen csak külsőségekben érezhetni: nyelve csakugyan szép, folyékony, szinte behízelt; de itt is az új költői nyelvnek nemcsak szépségeivel, hanem hibáival is találkozunk, itt is, mint Kis Jánosnál, a finomságnak, az ideálisnak és szokatlannak keresése árt a nyelv közvetlenségének. A költői tüzet azonban, a mit Kölcsey említ, Szemere sonettjeiben nélkülözzük; a mily kevésbé közvetlen a nyelvük, oly kevésbé közvetlen bennük az érzelem is, mindenütt csak reflectál az érzelemre; a *Boldog pár*-ban feltör ugyan a költői tűz, de a költő azt rögtön fékezi és ismét átmegy a reflexióba. Tárgyban és hangban egészen a német sentimentalis epedésekre emlékeztetnek; erről Kölcsey itten hallgat, pedig a Körner Zrinyi-jéről szóló bírálatban elítéli ezeket az epedéseket nemcsak Zrinyiben, hanem még a női alakokban is. Teljesen részrehajlatlan kritikát Kölcsey som tudott nyújtani.

Kazinczy nyilatkozata és Kölcsey bírálata mellett még *a Kritikai Lapok* is foglalkoztak Szemere sonettjeivel:¹⁾ a mit Kölcsey elmulasztott, azt ők akarták pótolni és ezen s más oldalról hallható dicséretekkel szemben gúnyos költeményekkel támadták meg Szemere sonettjeit. Mint egyes gúnyverseket egész terjedelmükben ide iktatjuk őket:

1. *Élet és Literatura*, II. 136—140. ²⁾

Míg fejtörve feszült más újakat adni, találni,
Új könyvben, te szerény! régi sonetteket adsz!

2. *Ajándék Szemere Pálnak, a sonettírónak.*

Ha dicső név hallatára
A szív benned habot vet,
Ne hajts sokat kis habjára,
Ne marcangold eszedet.
Oh mert a vágy nem telhettség,
Csak csalóka érzemény,

Bére többször csak nevetésg
S habként eltűnő remény!
A dicsőség fénypontjára,
Költői név nagyságára
Hat sonettke nem elég,
Egy kötet kell ahhoz még.

¹⁾ *Kritikai Lapok*, IV. 164., 165.

²⁾ Ott jelent meg Szemere öt sonettje, melyeket már az «Aurorá»-ban (1822) is közzétett volt.

Még erősebben kikel Kölcey minden utánzás ellen következő kisebb bírálatában, mely a *Huba* cz. ossiani költeményről szól.¹⁾ Ezt a költeményt, mely Huba és Bather párviadalát zengi, Balla Károly írta és a költő törekvését a régiességre Szemere azzal akarta előmozdítani, hogy gót betűkkel nyomtatta.²⁾ Késői jövevény ez a költemény, mert az ossianizmus, mely a múlt század végén járványként nehezedett egész Nyugat-Európára, már utolsó napjait élte. Tartós hatása nem volt az Ossian-utánzásnak Németországban sem, a jobb ízlésűek elfordultak tőle s *Bardieten-Gebrüll*-nek nevezték. Herder maga is, ki Ossiánt több ízben Homer mellé állította (*Stimmen der Völker, Kritische Wälder*), csak jó Ossian-fordítást kívánt, maga is fordított néhány darabot belőle, de az egyszerű utánzást, mint minden utánzást, határozottan elítélte.

A járvány ájtott hozzánk is, de nem öltött nagyobb mérveket; Ráday (*Orpheus* I.), Kazinczy (*K. munkái*, 1815. V. VI.) és Bacsnányi János (*Erdélyi Múzeum*, 1816. V.) fordításait érdeklődéssel fogadták, és az Ossian-féle hangnak hatása sokáig érezhető marad irodalmunkban, így még Vörösmarty *Háborod* (1826.) című drámai költeményén is, sőt Fábíán Gábor, a teljes Ossian fordítója (*Ossian énekei*, 1833.) még a *Zalán futása*-ban is ezen hang hatását véli érezhetőnek,³⁾ de Ossian utánzását önálló költeményekben nem vonták nagyobb mértékben maguk után; az ossiani énekek hatása inkább csak elbeszélésekben érvényesült: a küzdelem után, melyről az elbeszélés szól, az író rendesen egy kobzost léptet fel, mint Döbrentei a *Gyulafejervári esték*-ben,⁴⁾ ki az elesett hősről Ossian modorában énekel. De ennek a modornak népszerűsége sem tartott sokáig, Kisfaludy Károly már 1824-ben paródiákat ír a kobzosok hangján (*Andor és Juczi*, 1824. *A hős Fercsi*, 1828.) S csak Kisfaludy Károly ezen paródiája után lépett fel Balla Károly.

Kölcey határozottan elítéli ezt a modort: *A mások sajátosságainak majmolása mindenkor tulajdon karakterünk romlását hozza maga után, s dolgozásaink vagy nevetséges paródiákká változnak el, vagy pedig minden megkülönböztető jelek, minden saját physiognomia nélkül maradnak.* Elismeri a költemény szépségeit is, kiemeli a néhol nyilvánuló poetai lelket és a nyelv erejét, de észreveszi azt is, hogy a törekvés ezen erőre, a rövid, szaggatott mondatok csak nehézkessé teszik az egész alkotást: *a szüntelen füllengni akarás gyakran afrikai puffaszkodássá változik.* Itt a költő a régies kifejezéseket is kereste s Kölcey megragadja az alkalmat, hogy erre vonatkozó nézetét kifejtse: *a régies kifejezések felelevenítését nemcsak a jellemzés szempontjából tartja üdvös-*

¹⁾ *Élet és Irodalom*, 1829. III. 131—134. l.

²⁾ U. o. 128. l.

³⁾ Levele Kisfaludy Károlyhoz 1827. febr. 4. (*Függelék*, XXVI.)

⁴⁾ *Aurora*, 1822. 133. l.

nek, hanem *nyelvünk hajlékonyságát* is ezzel gondolja előmozdíthatni ; ő maga is megtette az Ilias fordításában. De Balla Károly ezen törekvésére vonatkozólag nem mond ítéletet és nem emelt óvást az oly túlzások ellen, mint a milyennel itt találkozunk : a költő erőnek erejével kereste ezeket a régies kifejezéseket, és az erőlködés sokkal nagyobb mértékben érezhető, mint Kölcsey Ilias fordításában, pedig csak annyira kellett volna őket alkalmazni, a mennyire szinte önként kínálkoznak.

A *Kritikai Lapok* figyelmét ez a kísérlet sem kerülte el ; az *Ossianisták*¹⁾ című gúnyos epigramma nemcsak erre a költeményre vonatkozik, hanem elítéli az egész irányt is :

Nagy feszesen neki áll a majomsereg, és a vak ősznek
Vészben úszó leplét lopva nyakába veti ;
S nem birván kobzát, prosában pengeti hőseit,
Míg orrára bukik nagy buzogánya alatt.

A kisebb bírálatok sorát kiegészíti az, mely Kazinczynak egy pindarusi ódájáról szól (*Jegyzetek a Kazinczy által fordított pindarusi ódára ;*²⁾) nevezetes csak annyiban, a mennyiben Kölcsey fordítási elvét a maga teljes szigorúságában kifejezésre juttatja. Elve ugyanaz, a mi a Kazinczyé : a tartalmi hűség mellett az alakít is megkívánja és pedig annyira, hogy a fordító a stílust is a maga teljes erejében és szépségében az eredetiből átalhozza.

Ebből a szempontból bírálja Kazinczy költeményeit és kimutatja, hogy Kazinczy mennyire távolodott saját elvétől ; *a fordításnak az eredetinek fény- és árnyoldalait egyaránt kellene éreztetnie, Kazinczy pedig szépített, felemelte a tónust és a kifejezéseket élénkítette ; megváltoztatta a versformát is, azután önkényesen ferdített, sokszor hozzátett egész gondolatokat, máskor pedig csak kivonatossan nyújtja az eredetinek tartalmát.* A szigorú bírálatot azzal a kijelentéssel enyhíti, hogy *Pindarost még nehezebb fordítani, mint Homert.*

Ezek Kölcsey kisebb bírálatai : mind a három egy-egy haldokló irányról szól, a nemzeti irány, melyről már Kölcsey is álmodozott, mindinkább erősödött és háttérbe szorította a sonettet, az ossianismust és anakreontismust és a pindarusi költeményeket. Egy-egy elvetett gondolat érezteti ezekben is nagy mestereinek hatását, de nagyszabású tanulmányait, az ezekből átvett és némileg továbbfejtett eszméket ezekben még nem érvényesíthette úgy, mint nagyobb értekezéseiben, melyek ismét nevezetesebb munkához vagy fontosabb kérdéshez fűződnek.

(Folyt. köv.)

SZEGEDY REZSŐ.

¹⁾ *Kritikai Lapok* I. 155. l.

²⁾ *Kritikai Lapok* I. 1832.

AD NICANDRI ALEXIPHARMACORUM VS. 62. 63.

In editione Nicandri Alexipharmacorum ab *Ottone Schneider* a. 1856 curata vss. 62. et 63 ita leguntur :

*Καί τε βοὸς νέα γέντα περιφλόντος ἀλοιφῇ
τηξάμενος κορίσσιω ποτῶ εὐχάνα δέα νηδύν.*

Quæ scholiasta ita παραφράζει: καὶ μοσχάριον χρέατα ἐψήσας περισφιγώντος καὶ περιπλήθοντος τῷ λίπει πλήρωσον τὸ ποτόν του ζωμοῦ et addit καθ' ὑπερβολὴν γὰρ ὁ τοιοῦτος ζῶος ὠφελεῖ. Quod ad sensum. Requirenti autem tibi plura occurrent oculis adnotata apparatus critici Schneideriani verba hæc: «ἐν χανδέα II [hoc est Parisinus sæc. XI, codex optimus], ἐνὶ χανδέα Bv [hoc est Leidensis sæc. XV, Manianus sæc. XV], ἐνὶ χανδέα HP [Vaticano-Palatinus sæc. XV, Parisinus sæc. XV. ?], ἐγχανέα M [Laurentianus sæc. XIII.], ἐγχανδέα RV [Riccardianus sæc. XV, alter Manianus sæc. XV] et editio princeps, ἐνχάνδεα G'' [Gottingensis sæc. XIII], cuius lectionem correctam in textum recepit *O. Schneider*. Sed verbum ἐνχανδής, quantum scio, præter Manethonis Apotelesmaticorum libri VI, versum 463 nusquam alibi, legitur et substantivi χαλκός est ibi adiectivum. Mea sententia ἐνχάνδεα ex ἐνχανδέα, ἐνχανδέα vero ex ἐνὶ χανδέα, hoc ex ἐνχανδέα, id ex ἐριχανδέα corruptum est, cuius significatio est *valde hiscentem*. Formæ præfixo ἐρι- compositæ occurrunt apud poetas Græcos epicos sæpius, ex. c.: ἐριαύχην Il. X, 305, XI 509, Joannes Gazæus Descriptio tab. mundi 237, ἐριανθήs Colluthus 226, ἐριβριθήs Oppianus Hal. V 636, ἐριβρύχης Hesiod. Theog. Opp. Hall. 476, 709, ἐριθηλής Apoll. Rh. II. 723 etc. etc. Quæ si probaveris, lexicis Græcis vocabulum ἐριχανδής addes.

RUD. VÁRI.

HAZAI IRODALOM.

Szemelvények Herodotos, Xenophon és Platon irataiból. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. *Geréb József*. Budapest, 1897, az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása. Ára 1 frt 50 kr.

A didaktikai és irodalmi szempontokat, a melyek szerzőt görög prózaí olvasókönyvének szerkesztésében vezérelték, már maga a tartalom-jegyzék is olyanoknak tünteti fel, mint a melyek hosszú iskolai tapasztalatai, nemkülönben beható tanulmányok útján kifejlesztett irodalmi

ízlésének leszűrődött eredményei. Nem variálom tehát szavait, hanem egyenesen idézem Előszavából saját megokolását. Minden elfogulatlan olvasója meggyőződhetik, hogy lehetőleg számot vetett ama nehézségekkel, a melyeket a 4 évre szabott (!) görög nyelvi tanfolyam a maga *aránytalan eszményi* követelményeivel a tanár elé gördít.

«Tantervünk Xenophont, Herodotost és Platont jelöli ki olvasás végett... Talán nem kell bővebben megokolnom, hogy miért tettem Herodotost *Xenophon* elé. Avval is fejlesztjük a történeti érzéket, ha a tanulók külsőleg is látják, hogy az ión próza hamarább és egészen más viszonyok közt fejlődött ki, mint az attikai... Herodost e végből nemcsak mint historikust, hanem mint moralistát és ethnographust ismer-tetik meg a szemelvények; *Xenophont* pedig azon művei mutatják be, melyek leginkább *Sokrates hatása alatt* keletkeztek, vagy e bölcsnek személyéről szólnak. *Platonból* többet szerettem volna ugyan nyújtani, főleg a Phaidonnak végét, de azonkívül, hogy *Kritonnak teljes szövegét* kellett adnom a platoni dialogus bemutatása végett, visszatartott még az a tapasztalatom is, hogy a VIII. osztály tanára Homeros tárgyalása után nagyon rövid ideig foglalkoztathatja az érettségi vizsgálatra készülő ifjakat Platon műveivel.»

Józan megalkuvás ez a *viszonyokkal*, a *semmi* és a *minden* között a bölcs középútat megleli. Ha azonban a görög nyelv tanítására — mint a külföldön — 5–6 év állana rendelkezésünkre, módunkban volna a görög nyelvi tananyagot *három szellemi ideál* köré csoportosítani, még pedig oly sorrendben, valamint azok egymásból szervesen kifejlődtek. Bemutatnók az ifjuságnak 1) *Homeros* két eposzát, mint a monda- és csodaszerűség, vagyis a képzelem világának két legtökéletesebb alkotását. Ez volna az alap, melyet úgy a hogy még jelenlegi mostoha viszonyaink között is megvethetünk. E részben *Csengeri* Ilias-Odiszeiájának új kiadása oly sikerült kézikönyvnek tekinthető, hogy vele úgy didaktikai, valamint tudományos szempontból és a kiállítás szépségét — nyomás, kötés stb. — illetőleg véglegesen meg lehetünk elégedve.

Ezután következnek — és *Geréb* műve e pontnál csatlakozik szorosan a két előbb említett tankönyvhöz — *Herodotos*. Az ifjuságnak bő és vegyes — historiai és ethnographiai tartalmú — szemelvények alapján hű képet kellene arról adnunk, hogy ő a monda- és krónikás világból kibontakozott, a dolgok okbeli összefüggésének mélyére hatoló *értelmi* kutatásnak örök időkre leggeniálisabb mestere. Egyszóval a földrajz, történelem és néprajz, vagyis a tudomány kozmopolitizmusának meg-alapítója. Fenséges hirdetője a Gondviselés útjainak, bírálója egyesek és népek cselekményeinek, bölcs tanítója a bűn és büntetés között való összefüggésnek. Vagyis nemcsak tudós, de költő is — a szó legfenségesb értelmében — mivel a *tragikum* eszméjét tette nagy műve lelkévé. Kár,

hogy a jelenleg rendelkezésre álló 4 tanévünk épen csak a *két első* szellem-óriásnak megösmertetésére elegendő. Geréb röviden ismertetvén Herodotos nyelvjárásának főbb sajátosságait ritka belátással és változatossággal válogatta össze Herodotos művének eszmékben leggazdagabb részleteit. Így erkölcsi és tragikai eszmék fejtegetésére kiválóan alkalmasak: Kroisos és Solon; Polykrates gyűrűje; A hét perzsa főúr tanácskozása; Xerxes és Demaratos párbeszéde. Az ifjak ethnographiai és történeti érzékének kifejlesztésére is a lehető legértékesebb fejezeteket nyújtotta. Pl. Perzsa szokások (I. 131—138.); Egyiptomi szokások (II. 77—90.); Sesostris (II. 108—109.); Cheops pyramisa és Amasis, a melyek alapján Herodotos mint egyik legérdekesebb tudomány, t. i. az egyptológia megalapítója mutatható be.

Nagyon helyeselhető *nemzeti szempontból* az is, hogy a *skytha* szokásokról szóló (IV. 59—71. és 73—80.) fejezeteket is felvette szemelvényei közé. Ezek újdonságuknál fogva sokkalta vonzóbbak a tanulókra nézve, mint «Priszkos rhetor jelentése» az eddigi olvasókönyveinkben. Priszkos jelentésének tartalmát ugyanis bőven tárgyalják az alsó osztályok *magyar* olvasókönyvei eltekintve attól, hogy semmi összefüggésben sincsen többé a klasszikus hellén szellemmel. Byzantismus ép oly kevésbé képezheti *iskolai* olvasmány tárgyát, mint vas- vagy középkorbeli latin krónikások.

A magyarázó jegyzetek szerkesztésében követett módszere az volt, hogy: «az illető fejezet tartalmának jelzése után *előbb* adom a *reális* magyarázatokat s *mindig elkülönítve* a fordítás elősegítésére szükséges jegyzeteket.» Evvel szerző elejét akarja venni azon — sajnos még mindig tapasztalható — didaktikai vétségnek, hogy tanár és vele együtt tanulói össze-vissza ugrándoznak a grammatikai formális térről a történelem és régiségtan birodalmába. Az illető kapkodásnak csak a legvilágosabb fejű tanulók nem vallják kárát.

Egyébként Geréb kézikönyve arról is gondoskodik, hogy, ha netalán egyszer módunkban leszen, a görög szellem *harmadik* legérettebb megnyilatkozását, Athenae műveltségének legszebb virágát, *Sokratest* is bemutatassuk. E célból az *Oeconomicus*, valamint a *Memorabilia* legfontosabb fejezeteit, teszem: a házastársak kötelességeiről, Sokrates vallásosságáról, a barátság becseről stb. mind felvette. Ezek alapján a tanár Sokratest mint a belvilágunkba való elmélyedés, a moralizálás és az induktív kutatás legnagyobb mesterét elegendőleg megismertetheti.

Azzal pedig, hogy a *teljes Kritont* adja, módot nyújt egy szerencsésebb jövőnek arra is, hogy Sokrates szellemét magasabb evolúciójában — Platon felfogásában bemutatassuk. Valóban Kritonnal kellene a görög irodalmi tanítást betetőzni, minthogy benne már a *humanizmus* nyilatkozik meg, majdnem oly fenségesen mint a Megváltó Hegyi beszé-

dében. Mily kiáltó *ellentétben* állnak pl. Sokrates eme, Kritonhoz intézett szavai: «Οὐδαμῶς ἄρα δεῖ ἀδικεῖν, οὐδὲ ἀδικοῦμενον ἀνταδικεῖν, ἀς οἱ πολλοὶ οἰοῦνται, ἐπειδὴ γε οὐδαμῶς δεῖ ἀδικεῖν» akárcsak *kortársának*, Euripidesnek eme nyilatkozatával (Dindorff 1077 fr.): «ἐχθρὸν κακῶς θρᾶν ἀνδρὸς ἡγοῦμαι μέγας». Kár hogy a boritékra nyomtatott arczképecske helyett nem nyújtotta a címnap előtt Sokrates *nápolyi mellszobrának* oly szép reprodukzióját, mint a hogy Csengeri bemutatta Homeros nápolyi mellszobrát. Herodotos miatt nem lett volna fölösleges egy jó térképet is mellékelnie.

Ifj. REMÉNYI EDE.

Az olasz irodalom története. Irta *Radó Antal*. Két kötet (I. 503 l., II. 534 l.). A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1896.

Az olasz irodalomra vonatkozó dolgozatokban a magyar litteratura elég szegény, a minthogy általában sívár nálunk a román philologia mezeje. Néhány számbavehető eredeti dolgozat és fordítás (Symonds, Bartoli, Fenini) mindaz, a mit irodalmunk e téren felmutathat. Radó Antal, a ki az olasz litteratura némely kimagasló alakjáról már eddig is gondos tanulmányokat adott, és az olasz költészet számos remekét mesteri kézzel ültette át irodalmunkba, valóban hivatott volt arra, hogy az olasz irodalom történetét megírja. Az előttünk levő két testes kötetben az olasz litteratura képét kapjuk fejlődése első korszakától egész a legújabb időkg.

A könyv első két fejezete a Dante előtti olaszországi irodalmi termékekkel foglalkozik. Mint a spanyoloknak vagy francziáknak, úgy az olaszoknak is legrégibb irodalma idegen, többnyire latin nyelvű költészettel kezdődik. De sem a spanyoloknál, sem a francziáknál nem volt oly hosszú életű a latin nyelv mint az olaszoknál, a kik a XIII. századig még latinul írtak. Ez az irodalom néhány, többnyire bölcséleti és theologiai munkán kívül főleg a vallásos lyrát gazdagította gyönyörű dalokkal, minők a Dies iræ, Veni Creator, Stabat Mater. A latin nyelvű irodalom mellett a provençal és a franczia is virágzott Olaszországban. A III. Inceze pápától hontalanokká tett troubadourok, a kik szerte kalandoztak egész Európában, főként Kataloniában és Olaszországban egy később gazdag virágzásnak induló nemzeti költészet magvait hintették el. Szerzőnk ügyesen világítja meg a provençal irodalomnak Olaszországban nyilvánult hatását, a melyre csakhamar a franczia trouvéréké következett.

A mikor aztán a provençal lyra és a franczia epika olasz származású művelői a költésre a maguk nyelvét kezdték használni, még pedig kiki a maga szűkebb hazája nyelvét: az ú. n. tájnyelvi irodalom indult virágzásnak, a melynek termékei szerelmi dalok, imádságok, legendák,

erkölcsi, politikai dalok stb. voltak. Umbriában a vallásos költészetet külön iskola művelte, a melynek leghíresebb és túlságosan dicsőített alakja Jacopone da Todi volt. Az újabb irodalomtörténeti kutatások felhasználásával Radó kijelöli a derék Todinak azt a helyet, a mely őt, «Dante előfutárját» az olasz irodalomban valóban megilleti.

Ezek után a Dante előtti olasz műköltészet rövid ismertetését kapjuk az ezen litteraturák középpontjaiul szolgáló három olasz tartomány: Szicilia, Bologna, Firenze szerint. Először Radó a sziciliai műköltészettel foglalkozik, a melyet Bartoli sziciliai-provençal alatt tárgyal, mert a provençal troubadourok hatása szembeszökő rajta. E költészet lelkes felkarolója és művelője is II. Frigyes, a kinek költői működését Bartolival és másokkal szemben Radó védelmébe veszi. Aztán szerzőnk a bolognai iskolát és annak legkiválóbb alakját, Dante előzőjét, Guido Guinicellit jellemzi, majd a florenczi irodalom ismertetésére tér át.

Miként Franciaországban az Isle de France, Spanyolországban Castilia, Olaszországban Toszkána volt az, a melynek irodalma a többi tájnyelvi irodalom fölött a vezérszerepet magához ragadta. A különböző okokat, a melyeknek révén Florencz az irodalmi elsőséghez jutott, Radó meggyőzően fejtegeti.

A toszkánai költői nemzedéket nagyobbbrészt szintén a troubadour-költészet inspirálta, de az allegorizáló-tanító, a tudóskodó költőkre a francia irodalom is nagy hatással volt. Híres volt ez utóbbiak munkái közt Brunetto Latini Tesorettója, a melyet Bartoli (Storia della litt. italiana, II, 303) helyesen nevez versebe szedett tudománynak. A *dolce stil nuovo* dalnokai közül szerzőnk különösen Cino da Pistoját méltatja, a kiben a középkor lyrikusai közt a világfájdalom hangja tán először csendül meg. Még a népies és tréfás költészetről adván rövid áttekintést, a Dante előtti prózairodalomra tér át, a melynek csak legbecsesebb termékét, a Novellinót méltatja behatóbban.

Dantehoz értünk. Az olasz irodalomnak ezt a gigászi alakját, a Nagyot, Radó igazán szépen és poetikusan mutatja be, mielőtt bővebben foglalkoznék vele . . . Dante életét, mint maga is kimondja, Bartolira támaszkodva adja elő, menten minden, a költő életéhez fűzött leginkább poetikus mezbe öltöztetett sallangtól. Lezajlik előttünk a költő ifjúsága, feltáruznak lelki szemünk előtt tanulmányai, látjuk küzdelemmel teljes bolyongásait . . . Irodalmi munkásságára térve, először lyrai költeményeivel foglalkozik, a melyek a Vita Nuovában és a Canzionereben vannak összegyűjtve. A Dante-irodalomnak arra a soká vitatott kérdésére, vajjon lehet-e az Új Életnek Dante életére vonatkozólag történelmi értéket tulajdonítani: Radó Bartoli után nemmel válaszol, a mit nézetünk szerint teljes kizárólagossággal állítani tán még sem lehet. A költészet

csillogó mezében bizonyára némely való, Dantétől átélt dolog is megjelen itt. A Canzionereben foglalt allegorikus-bölcsészeti költemények értékének kellő világításba helyezése és Dante két terjedelmes latin munkájának (*De vulgari eloquentia*, *De monarchia*) méltatása után szerzőnk a *Divina Commedia* részletes, beható tárgyalását adja. Előbb a Pokol, majd a Purgatorium, végül pedig a Paradicsom rövid tartalmát mondja el, aztán a hármias remekmű csodás szépségeit: hatalmas conceptióját, inventiójának gazdagságát, nyelvének varázslatos bűbájosságát méltatja.

A trecento egy másik ragyogó alakjának, Petrarcának, vannak szentelve könyvünk következő lapjai. A renaissance irodalmában játszott fontos szerepét és az európai irodalmakra tett nagy hatását Radó helyesen domborítja ki. A Petrarca-irodalom sokszor feszegetett Laura-kérdésére vonatkozólag a szerző Bartolival abban a negatív eredményben állapodik meg, a mely szerint Laura életéről bizonytalanságban vagyunk. Valóban, ez a kérdés mai állása. Gebhart, a déli irodalmak jeles ismerője, tavaly a Sorbonneban Petrarcáról tartott előadásaiiban szintén erre a negatív végeredményre jutott. Latin munkáinak ismertetése után szerzőnk a Canzionere halhatatlan lyrai költeményeit méltatja, a melyek közül a szerelmi szonetteket nemrég oly szépen le is fordította. Kiemeli Radó Petrarcának azt a kor szempontjából nagyon méltánylandó újítását, hogy ő legelső az olasz költők között, a ki hölgységét egyéníti, a ki a lélek-elemzést, a szerelem lélektani analysisét viszi be hazája irodalmába. Nagy költői tulajdonságainak elismerése mellett ugyancsak korával járó fogyatkozásait sem hagyja figyelmen kívül. Megemlíti a szójátékkal való visszaélését, túlságos allegorizálását, szertelen mythologizálását stb. s e hibákkal aztán szembeállítja formai tökéletességét, az először nála csendülő lágy, dallamos költői nyelvet.

Az olasz elbeszélő költészet atyja, a XIV. század harmadik nagy költője: Boccaccio kerül sorra. Változatos életéről, szerelmeiről, küzdelméről eleven képet kapunk. Szerzőnk előbb a humanismus szolgálatában írt latin munkáit ismerteti vázlatosan, aztán olasz verses és prózai műveit, értéküket megillető terjedelemben. Legvégül külön fejezetet szentel Boccaccio örökbecsű munkájának: a *Decameron*nak, megjelölve a helyet, a mely e munkát a szerkezet, jellemzés, nyelv stb. szempontjából a világ-irodalomban megilleti.

A trecento kisebb íróinak irodalmi munkásságát, a költészet, az elbeszélő próza, a vallásos irodalom terén létrehozott alkotásait, továbbá króni kákat, a lovagregényeket röviden összefoglalva, a szerző a XV. századbéli humanistákkal és messze kiterjedő hatásukkal foglalkozik; majd pedig a Toszkánában feléledt olasz irodalmat tárgyalja. Aztán a quattrocento legkiemelkedőbb alakjait, főleg Medici Lőrinczet, Polizianot,

a Pulciakat, majd a színmű- és prózaírókat jellemzi, végül a Toszkánán kívüli irodalom főbb képviselőit: Sannazzarót, Bojardót stb. mutatja be, a kik közül az utóbbinak Orlando Innamorato című romantikus eposza utóbb Ariostóra is hatott.

Olaszország irodalmi életének legdicsőbb korszaka, a cinquecento előtt vagyunk. Az aranykorbeli írók sorát Ariosto nyitja meg, a kinek lendületesen megírt életrajza után Örvöngő Lórántjának elemzése és jellemzése következik. Ez eposz erényeinek és fogyatkozásainak megvilágításában Radó kitűnik azzal a könyvében egyébutt is nyilvánuló körültekintésével, a melylyel az ellentétes nézetek khaoszából ki tudja válogatni a helyeseket és a megfelelőket. Mielőtt Ariosto szatiráit, lyrai verseit, vígjátékait tárgyalná, még az utána következő eposzíróknak juttat néhány lapot. Aztán Machiavellival foglalkozik: jellemzi benne a politikust, a historikust, a költőt, tisztázván azokat a sokszor alaptalan vádak is, a melyeket a politikai tudományok e nagymestere ellen szórtak. A cinquecento egyéb történetíróival és politikusaival is megismerkedvén, az aranykorbeli irodalom egy másik fényes alakjához, Tassohoz jutunk, a ki hatásánál fogva irodalmunkban is jelentős szerepet vitt.

Tasso életéről sok téves nézet terjedt el, eposzának értékét is sokféleképp ítélték meg. Radó a költő életét a legújabb irodalomtörténeti búvárlatok világosságánál mutatja be s ezáltal eloszlatja a balvéleményeket. A Megszabadított Jeruzsálem igazságos méltatásával pedig ismét megfonja számára azt a babérkoszorút, melyet az utókorbeli bírálók már-már letéptek homlokáról. Tasso kisebb műveinek, majd pedig a többi cinquecentobeli lyrai- és tanító-költők, színműírók, elbeszélők, életrajzírók, moralisták és kritikusok munkásságának ismertetése zárja be az I. kötetet.

A II. kötet a secentismus tárgyalásával kezdődik. A dicső korra következő hanyatlás ideje volt ez, a mely azonban, mint Radó is kiemeli, bizonyos tekintetben bátran mérkőzhetik a cinquecentóval. Az ál-pathos, a czikornyás mesterkéeltség, a sallang leghíresebb és világirodalomszertekáros hatású hőse Marini volt, a ki épp annyit ártott az olasz irodalomnak, mint hasonszörű társa, Gongóra a spanyolnak. Marini után, a kivel szerzőnk méltányosabban bánik el, mint túlszigorú olasz kritikusai, Tassonival, az Elrabolt Veder szerzőjével és az őt követő többi eposzíróval foglalkozik. A XVII. századi marinista lyrikusok, a szatíra-költők, a színműírók fölött óriási magasságban válik ki egy hatalmas szellem: Galilei, a kit iskolájával együtt Radó nagy lelkesedéssel méltat. A korabeli történetírók, kritikusok és szónokok nevezetes gárdájának felvonulása után a XVIII. század küszöbére érünk, a mikor a secentismus lethargiájából az olasz litteratura új életre ébred.

Mindenekelőtt a híres Árkádiát mutatja be a szerző. Részletesen kifejti alakulása történetét, céljait és az olasz költészetre tett hatását. Egyenként megismertet nevezetesebb képviselőivel, hogy aztán legnagyobb csillagával, Metastasióval foglalkozzék. Metastasio, a melo-dráma e kiváló mesterének sikereiben gazdag életét és működését világos képben állítja elénk. A francia szellem hirdette nagy egyenlőségi eszmék inspirálták e kor egy másik nevezetes alakját, a Metastasiótól eltérő úton haladó Parinit, a ki az olasz élet akkori erkölcsi súlyedését merész hangon ostromozta. Szatiráinak értékét kellőképp méltányolván, szerzőnk még lyrájának és prózájának is szentel néhány sort. Majd a XVIII. századi klasszikai iskola kiválóbb képviselőit és a tájnyelvi költők jelentősebbjeit mutatja be, hogy aztán a XVIII. század két legnevezetesebb alakjával: Goldonival és Alfierivel foglalkozzék.

Az olasz vígjáték zseniális mesterének életéről rajzolt kép, valamint munkásságának jellemzése Radó könyvének legsikerültebb részéhez tartozik. A szerző kifejti előttünk, mily reformatori munkát végzett Goldoni, főleg a commedia dell'arte-val szemben, az olasz vígjáték terén, természetességre, igazságra, jellemzésre törekedvén. Részletesen ismerteti vígjátékai alakjait, célzatait, cselekvényeit és nyelvét is. Gozzival, Goldoni ellenlábásával, érdeme szerint elbánnván, Maffeira és Contira, Alfieri előzőire tér át. Az Alfieriről szóló tanulmány is fényes; a jeles tragikus életét és műveinek bírálatát ily terjedelemben alig lehetne szebben kidomborítani. Most a sor a század szatirikusaira, kritikusra, tanító-költőire kerül; utánok következnek a tudósok, a kiknek egy csoportjára, a jogtudományi írókra a francia irodalom feltűnő nagy hatással volt, mint azt pl. Villemain részletesen fejtegeti irodalomtörténetének néhány fejezetében.

A XIX. század eleje Olaszországban a szabadságért vívott harcok zajától hangos. Radó először e zivataros kor legkiválóbb alakjának, a politikai köpenyeg- és költői tollforgatásban egyaránt nevezetes és sokoldalú Montinak munkásságát ismerteti. Jellemzi epikai és lyrai műveit, különösen megdicsérve néhány ódáját és a »Judás halálára« írt négy szonettjét, majd bemutatja három tragédiáját és nyelvészeti munkáját is.

Monti után érdekes és értékes költő következik: Ugo Foscolo, a ki *Ultime lettere di Jacopo Ortis*-ában honfi bűjének és szerelmi csalódásának az olasz irodalomban eladdig szokatlan melankolikus hangot adott. Azt a kétségtelen tény, hogy e különben becses és költői szépségekben gazdag levélregény Werther hatása alatt keletkezett, természetesen Radó is elfogadja, noha sok olasz irodalomtörténetíró a világos bizonyítékok ellenére csupán érthetetlen nemzeti hiúságból ezt nem hajlandó elismerni. Foscolo híres lyrai költeményei: *Dei Sepolcri*, továbbá tragédiái és prózai munkái is kellő elemzésben részesülnek. A kisebb klasszi-

czisták felemlítése után az Európaszerte diadalmaskodó romanticismus tárgyalására tér át a szerző.

Az olasz romanticismus legkiválóbb képviselője, Manzoni nyitja meg a sort. Érdekesen van festve élete, a francia irodalomnak reá tett hatása, művei révén rászállott dicsősége stb. Munkásságáról szólva, előbb lyráját, majd az új irány szellemében írt tragédiáit méltatja; aztán pedig behatóan foglalkozik főművével, a Jegyeseekkel. Manzoni kritikai és történelmi munkáiról is megemlékezvén, a romanticismus egy másik dicső alakjának, Silvio Pelliconak életét és műveit ismerteti. Bechet, Grossi, Torti, a többi romantikus szintén felvonul előttünk, hogy aztán helyet engedjenek a XIX. század legnagyobb olasz költőjének, Leopardinak.

A Leopardi életéről írott rokonszenves képen és a költeményeiről szóló beható jellemrajzon mindvégig érzik a szeretetnek az a melegsége, melylyel e költő iránt szerzőnk viselkedik. Az egész essayn meglátszik az is, mily alaposan foglalkozott Radó ezzel a világirodalomban is számot tevő alakkal, és mennyire átértette poesise mélységeit és szépségeit. Az emberi fájdalmak és kínok pokla sötétedik Leopardi költeményeiben, de nálánál igazabb, őszintébb és zseniálisabb dalnokuk aligha akadt. Mindezt részletesen ki is fejti Radó terjedelmes tanulmányában, a mely a könyv legszebbjei közül való. A mű következő fejezete a prózaírókat tárgyalja: a philologiai munkákat s a történeti műveket. Az utolsó bő fejezetben szerzőnk a XIX. századnak 30—70-ig terjedő irodalmát foglalja össze. Előbb a hazafias lyrikusokat, s főleg Giuseppe Giustit méltatja, aztán a drámaírókat, majd a regényírókat ismerteti. Úgy ezek, mint a könyv végén említett politikusok és tudósok egy része már a jelenlegi irodalom körébe tartozik.

Ezekben adtam Radó olasz irodalomtörténetének tartalmát. Már vázlatos ismertetésem során megjelölt előnyös tulajdonságai mellett ki kell emelnem még azt az odaadó buzgalmat, a melylyel a szerző az egész anyagot feldolgozta. Tárgya iránt való szeretete némelykor kissé túlzott lelkesedésre is ragadta egy-egy íróval vagy művel szemben. De egészében becsületos, komoly munka gyümölcse ez a könyv, mint Radó minden más munkája. Célja nem lehetett az, hogy új, járatlan ösvényeken haladva mutassa be az olasz irodalmat: a magyar irodalomnak épp oly könyvre volt szüksége, a minőt Radó adott, a ki helyes iudiciummal ki tudta választani azt, a mi ilynemű munkában helyet foglalhat. Lelkiismeretesen felhasználta a régibb és újabb idevágó irodalmat, de világ-irodalmi látóköre, műérzéke és ítélőtehetsége képesítették arra, hogy megóvjá önállóságát is. Speciális magyar szempontból emeli műve becsét az a körülmény, hogy mindenütt feltünteti az olasz és a magyar irodalom közötti kapcsolatot. Megmutatja amannak a mienkre tett hatását, rántal az egyes olasz és magyar művek közt levő vonatkozásokra,

hasonlóságokra stb. A könyv beosztása arányos, stilusa eleven, folyamatos, jellemzetes, szóval a tárgyhoz simuló. Egészben véve magyaros is, bár e tekintetből a szerző egynémely botlását is felemlíthetjük, a melyeket ő, a kinek oly kipróbált nyelvézéke van, bizonyára elkerülhetett volna. Így pl. Radó több helyütt használja a már sokszor ostorzott *bir* igét a „habet“ értelmében („birnak értékkel“, II. köt., 204. l., s másutt). Egy helyütt (II., 442.) ezt mondja: „nem birom elmémet egy perczig is valamely komoly gondolatra szegezni a nélkül, hogy benső convulsiót éreznék, hogy gyomrom felkavarodnék, hogy szám íze keserűre fordulna s több efféle“; — ilyenkor a *ne* kötőszót szoktuk használni a mellékmondatokban: „hogy benső convulsiót ne éreznék, hogy gyomrom fel ne kavarodnék“ stb. Radónál csak tollhibaszámba veszem azt a szerkesztést: a Bourbonok által száműzetésre íteltetett (II., 470.); — itt az *által*-al való szenvedő szerkezetre semmi szükség sincs. „A pápa *vele* izent“ (I., 257.), e helyett magyarosabb: *tőle* izent. Néhány sajtóhibát is ide jegyzek. A Danteről szóló ismertetés elején (I., 72.) ez áll: második fejezet, e h. harmadik fej.; Propertiust ő mentette meg a feledésnek (I., 168.), Lopez de Vega (I., 45) stb.

Dr. HUSZÁR VILMOS.

Latin Nyelvtan reáliskolák számára. Irta Dr. Schmidt Attila. Budapest, Lauffer V.-féle könyvkiadóhivatal, 1896.

Latin Olvasó- és Gyakorlókönyv. Kautzmann, Pfaff és Schmidt nyomán szerkesztette Dr. Schmidt Attila. Budapest, Lauffer V.-féle könyvkiadóhivatal, 1896.

Mióta Pirchala reáliskolák számára írt latin nyelvtana megjelent, tudommal senki sem vállalkozott arra, hogy csupán ilyen szűkebb kör számára adjon ki hasonló könyvet. E terméketlenség oka oly nyilvánvaló, hogy meg sem kell neveznem.

A közös czél magyarázza, hogy habár a két szerző külön-külön önállólag járt is el, műveikben nem egy közös vonás tapasztalható. Legkiemelkedőbb ezek közt a rövidsége való törekvés. „Azon rövid idő mellett, melylyel a reáliskola a latin nyelv számára rendelkezik, a legszükségesebbre kell szorítkozni“ mondja Pirchala s Schmidt is arra törekedett — a mint az Előszóban olvassuk — hogy „a tananyagot lehetőleg a legszükségesebb minimumra redukálja“. A könnyítés és egyszerűség kedvéért az Alaktanban a régi elnevezéseket megtartotta, „nem valami ó-konzervatív elvből — a mint mondja — hanem egyszerűen azért, mert a reáliskolában, hol mindenben a legrövidebb utat kell választanunk, sokkal jobban megállják a helyüket, mint az újabb hosszadalmas elnevezések“.

Az Alaktan 75 lapra terjed. Feltűnik itt rövidségével és világos-

ságával a 3-ik decl. mássalhangzós- és *i* tövek) tárgyalása, melynél Schmidt Stegmann jeles grammatikáját vette irányadónak, a nélkül, hogy szolgai módon ragaszkodnék hozzá. Így pl. a nemi szabályok könyvünkben még egyszerűbbek mint a német szerzőnél. Az igeragozás a régi ismert felosztás szerint halad. A igék áttekintésénél a praesens tö bővülései külön igecsoportok képzésére ritkán vannak felhasználva, ámbar e bővülésekről szerző a 39. § jegyzetében számot ad. Az inchoativáknál (60. l.) az egyöntetűség kedvéért jobb volna mindenütt praes. első személyt használni (albescere-albui helyett: albesco-albui). A *kötőszók* cz. fejezet (62. §) ki is maradhatott volna, miután a mellérendelt mondatoknál (104. l.) még egyszer előfordulnak; a kérdőszócskákrol a függő kérdéssel kapcsolatban lehetne beszélni.

A «Mondattan»-nak rövid 39 lapnyi voltából látszik Schmidtnek törekvése a rövidsége; de azért lényeges dolgot nem hagy ki s a fejtegetés világossága is kielégítő. A felosztási alap mondattani, de nem szigorúan alkalmazva, mert az esetben idők, módok, mondatfajok tárgyalása könyvünkben az «Előszó» kijelentésének megfelelőleg a régi módon folyik. Az egyeztetés szabályánál nézetem szerint legjobb lett volna Stegman fogalmazását alkalmazni, kinél szabatosabban azt még senki sem fejtette ki. Az igenevekről szóló 22—27. §-t az esetben végére kellett volna tenni, mert így az «*Idők használata*» főcím alatt szerepelnek. A «*Coni. optativus*»-t nem ártott volna valamivel bővebben előadni, valamint — legalább jegyzetben — megmondani, hogy mit értünk a *bensőleg függő mellékmondatok* alatt. Kissé furesán hangzik a «*jelrendelt mondat*» kifejezés (32. §); elég a «*vonzó mondat*». Magyarban is élünk olyanforma kifejezéssel, mint a milyen a latinban ez: «*Epistolam Cæsaris tibi misi, si minus legisses.*» (37. § 4. 2. jegyz.) Különben e jegyzet csak ismétlése ugyanezen § 2. c) pontjának. A *Mondattan*-hoz kapcsolt négy «*Függelék*» a szórendről, prosodiáról s néhány szokottabb versmértékről, a római naptárról, végül néhány rövidítésről (személyneveknél s pénzeknél) ad rövid felvilágosítást (116—122. l.). A Nyelvtanhoz tartozó Gyakorlókönyv a Kautzmann, Pfaff és Schmidt-féle könyv átdolgozása. Az átdolgozás nem csupán rövidítésekre szorítkozik — a német szerzők munkájukat a gymn. számára készítették — hanem másra is kiterjed. «A germán népekre vonatkozó olvasmányokat a magyar történelem körébe vágó olvasmányokkal cseréltem fel; a Rajna helyett beszélek a Dunáról, a régi németek erkölcesei helyett a régi magyarokról beszélek stb. Azonfelül utasításaink értelmében a római mondakört sem mellőzhettem» — így jellemzi szerző Előszavában könyvét. Tényleg középutat tart az új, mindinkább uralomra jutó helyesebb irány, s a régi közt, melyek közül amaz tartalmilag becses, összefüggő olvasmányt akar nyújtani már a tanítás kezdő fokán is, míg emez a

formai szempontra fekteti a fősúlyt. Amannak szolgálatában állnak könyvünknek egy tárgyi körre (trójai háború, római mondakör) terjedő darabjai, emezében azon egyes mondatok, melyeket kivált a könyv elején találunk s melyekhez néha egy-egy állatmese is járul. S ámbár az összefüggő olvasmányok felsőbbbsége az ilyenek felett kétséget sem szenvedhet, be kell vallanunk, hogy Schmidt az utóbbiakat is jól értékesíti.

A könyv különben három részre oszlik: 1. Olvasmányok, 2. Præparatio, 3. Magyar-latin szótár. Az olvasmány s a hozzá tartozó Præparatio két évfolyam számára készült; az egyes évfolyamok anyaga külön cízzel s számozással van ellátva. A grammatikai anyag biztosabb elsajátítása céljából a latin olvasmányokat mindegyik évfolyamban külön számozott magyar variációk követik s a begyakorlandó anyag a Præparatiók elején majdnem olyan részletességgel van elősorolva mint a Nyelvtanban. Helyes és különösen kiemelendő, hogy szerző az etymologiai csoportok képzésére, szokottabb szólásmódokra súlyt fektet. Az első folyamnak 109 latin s 67 magyar, a másodiknak 71 latin s 60 magyar gyakorlat van szánva: mindenesetre tekintélyes szám.

Mindkét könyvnek van tehát hibája s fogyatkozása de kétségkívül van sok jó oldala is. Szerző tapasztalásból ismeri azon tanítás szükségleteit, melynek művét szánta, s azt hiszem, hogy a használatban mindkét könyv be fog válni.

Dr. TÓTH KÁLMÁN.

Magyar ABC és olvasókönyv a muraközi népiskolák számára. Irta *Maryítai József*. I. évf. 87 l. 15 kr., II. évf. 213 l. 30 kr. — Ugyanaz a vendvidéki népiskolák számára, 87 és 213 l. 15 és 30 kr. — **Vezérkönyv a magyar írás és olvasás tanításához** a horvát- és vendajkú iskolákban. 86 l. 25 kr. Mind az öt könyvecskét a vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministerium adta ki a budapesti kir. m. tud. egyetemi nyomdában. Budapest, 1896.

Ne higgyék t. philologus társaink, hogy ábéczés könyvek ismeretése absolute kívül esik a tudományos nyelvészet körén. Nem tekintve azt, hogy mintaszerű ábéczés könyv szerkesztéséhez nemcsak nagy pædagogiai tudás, hanem alapos nyelvphysiologiai és egyéb nyelvészeti ismeretek kívántatnak, a fent felsorolt elemi nyelvkönyveknek nem csekély direct linguistikai értékök és elvi jelentőségek is van. Ez utóbbira kívánok ez alkalommal néhány szóval rámutatni.

A hazai népek nyelvének dialektológiájában, a magyaron kívül, aránylag nem sokat dolgoztak. A magyar szójárástannak egy negyedszázad óta külön tudományos folyóirata van, eredményei rendszeres munkákban fel vannak dolgozva. Dialektus számba'menő hazai latinságunk Bartalban nagytudományú feldolgozóra talált. A germanistikára nézve fontos német tájszólásaink közül csak az erdélyi szász talált szakszerű kimerítő tár-

gyalásra; a felvidékieket a jelenleg Bécsben élő Schröer tanulmányozta, a dunántúliakkal Buncker foglalkozik; a szepesi és a vele rokon német szójárásokról Lindner Ernő írt kimerítő nagy munkát, mely azonban, sajnos, nem remélheti egyhamar a megjelenést. Tótjaink nyelvjárásairól Volf György, Ásbóth Oszkár, dr. Czambel Samu értekeztek tudományosan, ruténjeink nyelvéről dr. Csöpey László. Az oláh dialektologia fáradhatatlan buvára, dr. Weigand Gusztáv egyet. m. tanár, a lipcei oláh seminarium igazgatója, immár a délvidéki és erdélyi oláhság népnyelvét is belevonta nagyeredményű kutatásaiba. Hazai tudósok, Hunfalvy, Alexics, Réthy is tapogatództak e téren. Az erdélyi örmények népnyelvének sajátosságairól Szongott Kristóf és dr. Pátrubány Lukács írtak. Olasz nyelvjárásunkat Körösi Sándor tárgyalta. A hazai cigányok tájszólásairól József főherceg, Ponori Thewrewk Emil, dr. Wislocki Henrik, Ihnátkó, Kalina, Sowa, Herrmann és mások foglalkoztak.

De ez mind kevés ahhoz a fontossághoz képest, melylyel e tárgy bír. Nemcsak nyelvtudományilag fontos a tanulmányozása ezeknek a hazai dialektusoknak, melyeknek némelyike sok ősi sajáttságot őrzött meg, mások meg a keveredésnek, a kölcsönhatásoknak igen tanulságos példáit mutatják. Ethnologiai és ethnographiai tekintetben is mind jobban latba esik a nyelvjárások tanúsága. Népeink eredetére, érintkezésére, életviszonyaira, gondolkodásmódjára, egész ethnikumára nézve mind több tanulságot merítenek nyelvökből.

De politikai szempontból is fontos nálunk a nyelvjárások kérdése. Nemzetiségeink legtöbbje az ország határán túl fajrokonai nagy tömegével érintkezik. Ezeknek némelyikénél politikai okokból az a tendentia uralkodik, hogy eltagadják és megszüntessék azokat a sajáttságokat és különbségeket, melyeket nemzetiségeinknél a magyar föld és történelem, a magyarral való érintkezés kifejlesztett. Ez az irányzat nálunk bizonyos centrifugal törekvéseket indított, melyek aztán a panslavismus, dako-romanismus, omladina stb. szolgálatába szegődnek. E törekvések igen gyakran tudományos színbe öltözködnek, meghamisítván az illető népek nyelvéről, életéről, szokásairól, művészetéről stb. való tudást. Ellensúlyozásokra tehát szintén tudományos eljárás kell: népeink életnyilatkozatainak, ethnikumának minden oldalról való tárgyilagos, beható tanulmányozása, megállapítása, és az eredményeknek nemcsak itthon, hanem a külföldön is minél tágabb körben való publikálása.

Mindezeknél fogva sokszorosan kívánatos, hogy nyomatékosabban foglalkozzunk népeink dialektusaival és az azokra vonatkozó munkálatokkal. Mennyi üdvös eredményt lehetne elérni, ha egyetemeinken minden hazai nép nyelvéről és ethnikumáról rendszeres előadások tartatnának. Ez alig járna valami nehézséggel vagy költséggel. Mindenik népre nézve meg lehetne nyerni magántanárul egy-egy illetékes szak-

embert, a ki nemes ambícióból, hazafias buzgóságból közölné az érdeklődőkkel tanulmányai eredményét.

De a népiskola, melynek a mindennapi élet közszükségeit kell kielégíteni, nem várhat addig, a míg a tudományegyetemen megvalósulnak a praktikus eszmék. A népiskolának gondoskodnia kell a nép minden rétegének közműveltségéről, még pedig úgy a pædagogia, mint a hazafiság követelményeinek értelmében. A nép gyermekeinek oktatását ezeknek anyanyelvén kell kezdeni. Még pedig valódi anyanyelvén, az illető népelem igazi élő nyelvén, nem valami elvont, csinált, meghamisított, rátukmált úgynevezett irodalmi nyelven, mely a tótot csehvé, a rutént muszkává, az oláht románná, a muraközit nagyhorvátá akarja tenni. Ezt a csinált nyelvet az illető nép nem is érti, és ennek rátukmálása, az iskolában használása ellen állami érdekek is hangosan tiltakoznak.

Az iskola nem várhatott, míg tudós philologusok megrostálják a konkolytól a nép hagyományos nyelvét, rekonstruálják az illető vidék igazi élő idiomáját: a népoktatás lelkes értelmes bajnokainak maguknak kellett e nyelvészetileg is igen fontos munkát végezniök. A nép ajkáról kellett ellesni az igazi, romlatlan, genuin nyelvet s azt kiegészíteni az irodalomnak némely valóban népies hamisítatlan termékeiből. Így kellett ábéczés, olvasó- és egyéb elemi tankönyveket teremteni; így tettek Groó Vilmos a tót vidékeken, Rill József délvidéki bolgáraink számára és Margitai József dunántúli horvátjaink és vendjeink részére.

Ebben a szellemben Margitai és az igazgatása alatt álló csáktornyai állami tanítóképző valóságos missziót teljesít két évtized óta; ebbeli működésének nemcsak a magyar pædagógus, hanem a nyelvész és ethnographus is teljes elismeréssel adózhatik. A muraközi horvát nép életviszonyaira és ethnikumára nézve sokban eltér drávántúli fajrokonaitól: kivált nyelvének sok sajátága van, melyek főkép magyar hatásokra vezethetők vissza. De Muraköz egyházilag Horvátországhoz tartozik és az absolutismus alatt politikailag is oda volt csatolva. Bizonyos tényezők mindent elkövettek annak érdekében, hogy a muraközi népnek és különösen nyelvének sajátos jellegét eltüntessék és helyébe az általános horvát irodalmi nyelvet tegyék. E tendenciának és eredményeinek ellenében kellett ősi jogaiba visszahelyezni a nép hagyományos élő nyelvét az iskolában és az egyházban is. Hogy ez teljesen sikerült, első sorban a Margitai érdeme.

E sorok élén felsorolt könyveiről a részletekre nézve nincs sok mondani valóm. Csak általában jegyzem meg, hogy azok lehetőleg megfelelnek az egyetemes érvényű nevelés- és oktatástani szabályoknak. A mi specialis céljukat illeti, az anyagot a közönséges magyar elemi olvasókönyvek sablonjától eltérőleg már elejétől fogva az illető nem-magyar ajkú

gyermek anyanyelvének szempontjából rendezik. A mi e kis könyveknek megadja a specialis nyelvészeti érdeket, az a mindenik végén nagy gonddal összeállított magyar-horvát, illetőleg magyar-vend szótár, mely különös tekintettel van a két nyelvben hasonló hangzású szókra (a mi nemcsak pædagogiaiilag, hanem nyelvészetileg is fontos) és arra, hogy a magyar kifejezések mellé lehetőleg mindig az azon vidéken valóban élő és divó szláv idiotismust állítsa, nem pedig az ott talán nem is értett általános irodalmi nyelvnek vagy illyr-szlovén tendenciájú közsztótaraknak kifejezéseit.

A hazai szláv nyelvjárásokkal foglalkozó nyelvészeknek figyelmébe ajánlom ez ábéczés könyvek szótárait.

HERRMANN ANTAL.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527—1453) von *Karl Krumbacher*. Zweite Auflage bearbeitet unter Mitwirkung von *A. Ehrhard*, *H. Gelzer*. München, Beck. 1897. (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, herausgegeben von Iwan von Müller. Neunter Band, 1. Abteilung) 1193 lap, ára 24 márka, kötve 26 márka 50 fillér.

Nagy érdeklődéssel vettem kezembe ezt a hatalmas kötetet, mely oly fényesen tanúskodik szerzőjének munkabíró erejéről és a byzantiumi tanulmányoknak különösen a legutóbbi időkben való rendkívüli előhaladásáról. 1891-ben jelent meg ennek a munkának 494 lapra terjedő első kiadása, és ime, rövid öt év alatt 1193 lapra gyarapodott egy kötetbe már csak nehezen szoruló teste. Természetes, hogy az imponáló külsőnek megfelel a belső érték is; hiszen szerző nemcsak első tekintély a byzantiumi philologia terén, hanem megalapítója is ennek a tudománynak, mert Fabricius, Schœll és Nicolai e téren való munkássága komolyan ma már alig vehető.

A munka tervezete egészben véve ugyanaz, mint az első kiadásé. Erős gyarapodása abból származik, hogy nemcsak az első kiadásban felkarolt anyag sokkal teljesebben van feldolgozva, hanem hogy nagyrészt egészen új tárgyköröket is felkarol új fejezetekben, melyek a következők: Theologia (38—219. ll.), szaktudományok (jogtudomány, orvostudomány, matematika és astronomia, zoologia, botanika, minerologia, alchimia, hadtudomány, 605—639), Aesopus életrajza (897—898), közmondások (903—909), paraphrasisok és fordítások (909—911), a byzantiumi császártörténet vázlatja (911—1068), általános bibliographia

(1068—1145), kormányzók lajstroma (I. világi kormányzók, u. m.: byzantiumi, török, szerb, stb. uralkodók, II. egyházi kormányzók, u. m.: patriarchák, pápák, 1145—1153). Három rész kivételével (t. i. a theologia Ehrhard würzburgi és a byzantiumi császártörténet vázlata Salzer jeni tanártól, továbbá a kormányzók lajstroma H. Moritz-tól) az egész könyv Krumbacher tollából eredt. Nagyon helyeselhető a byzantiumi császártörténet és a kormányzók lajstromának felvétele, mert ezek áttekinthetően adják és könnyen hozzáférhetővé teszik azokat a nagyszámú, többé-kevésbé igen elrejtett adatokat, melyek a byzantiumi irodalomtörténet teljesebb megvilágításához nagyon is szükségesek. Általában véve a könyvnek bece és használhatósága rendkívüli módon fokozódott, mert míg az első kiadásban sok esetben hiába kerestünk felvilágosítást, most szinte meglep az új részletek sokasága és érdekessége. Mindez azonban csakis a szerző által kifejtett nagy és kitartó munka árán volt megszerezhető. Ugyanis mivel a byzantiumi philológiára vonatkozó irodalmat a tudomány hatalmas fellendülése daczára is nagy mértékű megbízhatatlanság, hozzáférhetetlenség és hiányosság jellemzi (ez, fájdalom, még nagyobb mértékben ráillik az úgörög philológiára), szerző nem elégedett meg a szakirodalom lehetőleg teljes kiaknázásával, hanem két nagy tanulmányi úton több mint ezer kéziratot átkutatót, és az eredmény bőven jutalmazta a fáradságot, mert nem csak helytelen adatok megjavítására és sok új adat felfedezésére, hanem több esetben új felfogásra is vezetett.

Az első kiadásétól eltérő felfogások között legfontosabb az, mely a byzantiumi irodalom kezdete idejének meghatározására vonatkozik, mert a végpontot illetőleg egyhangú az a nyilván való igazságú megállapodás, hogy az nem lehet más, mint az 1453-ik év, de annál ingadozóbb a kezdet megjelölése. Szerző már az első kiadásban meggyőzően fejtette ki annak az általános nézetnek tarthatatlanságát, hogy a byzantiumi irodalom kezdetét az 527-ik év, t. i. Justinianus trónra lépte, vagy az athenæi egyetemnek általa 529-ben eszközölt beszüntetése jelzi, másrészt azonban igen messzire ment, a mikor ezt a kezdetet a kilencedik század elejéig, sőt középig tolta előre. Ebben a második kiadásban szakít imént említett nézetével, és arra a véleményem szerint sokkal helyesebb eredményre jut, hogy a byzantiumi irodalom kezdetét az az idő képezi, a mikor a pogányság helyét hivatalosan a kereszténység foglalta el, a mikor a római birodalomban a görögség Byzantiumnak Konstantinápoly néven új fővárossá emelésével politikai hatalommá lett, s a mikor a görög nyelv, irodalom és művészet gyökeres változáson ment keresztül: t. i. a negyedik század kezdete, vagy, ha pontos dátumot kívánunk, a 324-ik év, melyben Nagy Konstantinus mint egyed-uralkodó lépett a római császári trónra. Megjegyzem, hogy ugyanezt az

időt, illetőleg a 330-ik évet mint Byzantiumnak fővárossá emelésének évét, veszi fel az ó- és középkori görög irodalom között határjelölőnek Eustathopoulos is irodalomtörténetében (*Σύνοψις της ελληνικής γραμματολογίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιστᾶτων χρόνων μέχρις ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*. Athen, 1885), csakhogy nem olyan hosszas gondolkodás és sokoldalú megokolás alapján mint szerző, ki azért tárgyalja helyesebb belátása ellenére mégis 527-től a byzantiumi irodalmat, mert a könyvével egy gyűjteményes vállalatba tartozó Christ-féle ógörög irodalomtörténet az illető évig terjed.

Joggal mondja szerző előszavában, hogy a bizonytalanságnak és aggodalomnak azt a nyomasztó érzését, melylyel könyvének első kiadását világgá bocsátotta, most már a byzantiumi tanulmányok jövőjében való erős bizalom váltotta fel, és hogy mindinkább gyarapodnak annak jelei, hogy a közép- és újgörög philologia rövid idő alatt önálló és a román, germán és szláv philológiával egyenrangú disciplinává fog kialakulni. Csakhogy a közép- és újgörög philológiának ezt az ógörög philológiától különvált, önálló kialakulását főképen a feldolgozandó anyag rengeteg volta teszi szükségessé, nem pedig az a körülmény, mintha az az ógörög philológiától olyan távol állana, mint a román philologia a latintól; mert hiszen ki tagadhatná, hogy az ógörög philologia nem lehet el a byzantiumi (középkori), ez meg az újkori philologia nélkül, s így világos, hogy e három inkább csak a munkafelosztás elve szempontjából vehető különállónak, de egyébként részei egy nagyobb tudomány-egységnek, a görög, illetőleg classica philológiának, a mint hogy ezt a felfogást mutatja részben az a tény is, hogy szerző munkája a classica philologia kézikönyveinek sorozatában jelent meg, a mi se olasz, se egyéb román philologiai munkával meg nem történhetnék. Hogy pedig különösen az újgörög nyelv épen nem áll olyan távol az ógörög-től, mint a román nyelvek a latintól, azt szépen bizonyítja Körting *Neugriechisch und Romanisch* című tanulmányában (l. ismertetését a Nyelvtud. Közleményekben).

PECZ VILMOS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1895/96.

6. Rákóczy Géza, dr.: A római hadügy a császárok korában. Flavius Vegetius Renatus szerint. (Jászberényi községi kath. főgymn. 25. l.). — Ezen dolgozat tartalma rövid jelszavakban ím a következő:

Bevezetés. Vegetius taktikus és részben sztratégiai munkájának

(*Epitoma rei militaris*) érdekessége, Vegetius katonai személye és kora, t. i. Langnak valóbszínű kutatásai szerint a Kr. u. IV. században élt I. Theodosius ¹⁾ alatt, míg Seeckins véleménye szerint III. Valentinianus idejében, az V. században; a cikkkírónak iskolaias célja, melynél fogva az egész római hadügy áttekintését is akarja nyújtani.

Tárgyalás. A katonaság esküje Vegetius szövege szerint a keresztény császárok alatt a Szentháromság nevében, a hadügy fejlődése és a hadsereg rendeltetése a császárokig s azontúl, a mikor t. i. a hadsereg a mai értelemben vett trón-támaszték lesz, — a császári roppant birodalomnak védelme, Vegetius művének célja, ²⁾ a császár érdekeinek szolgálata a katona-képzésnek szabályokba foglalása által, s ezt Veg. Hadrianus császár régebbi katonai codexének felhasználásával készítette. A legiónak kezdetleges szervezete (nb. már a 7. lapon is volt erről szó!) s katonáinak létszáma, a császárok alatti legio 10 cohorsának beosztása, a hadsereg jelei, a lovas-centuriák és turmák. Újra a királyság korának vázolása Servius Tullius alkotmányával, azután Marius újítása, majd mindjárt a császárok alatti sorozás, katonai képzés és hadgyakorlatok, a sereg száma más-más időkben, a háborúviselés módja s az előzetes kémlelés az ellenes területen, az ütközetnek alkalmas helye, az ütközet előtt mondott beszédek. Újra a régi hármas csatarend, Camillus manipulusai, Marius 10 cohorsának elhelyezése s ugyanez a császári legióknál, a lovasság elhelyezkedése, a vezérek helye, a támadás hétféle módja Vegetius megírása szerint, a cuneus és forfex féle támadás-formák, a visszavonulás — tevék, kaszás szekerek és elefántok használata, a jeladás hangos, félhangos és néma módon. A várak és városok megerősítése, az ostromlás és védekezés módjai, az egyes ostromló és védelmi szerek elsorolása, az utóbbiak leírása nélkül (l. ezeket Bárczaynál).

Befejezés. Az iskolias cél ismétlése s annak ígérete, hogy nem sokára megjelenik Vegetius művének magyar fordítása a szerzőtől az Olesó könyvtár füzetek között.

¹⁾ I. vagy Nagy Theodosius volt az, a ki több ügyességgel és felfanggal, mint hatalmi és erőbeli felsőbbiséggel kötött békét a góthokkal. Persze nem tartotta szem előtt Cäsarnak a «Si vis pacem, para bellum» elvéből folyó, megfélemlítő hatásra szánt betöréseit pl. a sváb területre a végből, hogy a Rajna mentét megoltalmazza. Theodosiusnak is hasonló támadásokat kellett volna tehát intéznie a krími területre s nem csupán védelemre szorítkoznia. Különben ugyanily czállal hatolt be Julius Cäsar, a legnagyobb római katona, a britt területre is. Végre itt jegyzem meg, hogy örökös baj volt a császárok alatt a senatus és imperator hatalmi körének határozatlansága.

²⁾ Érdekes jelenség szerintem, hogy a hadi irodalom akkor élte virágkorát, a mikor az igazi katonai szellem már hanyatlóban volt.

A munkálat jellemzését immár a következőkbe foglalhatom.

Az értekezés, a mint van, sem Vegetius előadásának megbeszélése vagy reproductiója, sem a római hadügynek rendszeres, de rövidebbre fogott föltüntetése s különösen nem a császári hadügynek ismertetése, hanem valóságos összevisszaság és tél-túlbeszélés, rengeteg tájékoztatlansággal a fő-fő kérdésekben, a szoros időrend és fejlődés következetes elhanyagolásával, a tiszta logikai rend mellőzésével s a magyaros, észjárás cserbenhagyásával; úgy hogy bizvást elmondhatom, hogy ember legyen, a ki a szerző előadásából jóra való és maradandó képet tud magának alkotni a rómaiak katonaságáról s hadakozásáról, gymnasiumi ifjú pedig egyáltalán nem fog tisztán látni ez értekezés olvastára. Én ugyanis azt mondom: ha valahol, hát a hadügy kérdésében kell az összevisszaságtól tartózkodnunk. Azért a korok közt éles választófalakat kell vonnunk, hogy ekkép minden kérdés, minden fontos változat tisztán álljon előttünk. Diákok számára való írás közben erre való a szakokra osztás módja, a melynek segítségével az együvé nem tartozó dolgok külön-külön fejezetbe jutnak. Azután tüzetesen meg kell ismerkednünk a nagyobb csaták színterével és lefolytával, a hadi mozdulatokról s a taktika irányzatairól teljes tiszta képet alkotnunk, semmit vagy csak igen keveset általánosítanunk, hanem igenis az időrendhez és viszonyokhoz mértén kiszimatolnunk a hadi szervezet újabb-újabb módosulatait. Hisz még a köztársaság korában is alig-alig lehet általánosítanunk a hadi organismust, hanem lépésről lépésre kell követnünk a fejlődést, a mely annyi és annyi alkalom szerinti változásnak volt alávetve; hát még a császárok korában, a mikor az ellenségek hadakozó módjához képest majdnem minden szüntelen át meg át kell vala alakítani a sorakozás, felvonulás, támadás módjait! (I. Reinach Salamon, Manuel de Philologie I. 337.) Habár pl. tudom azt, hogy a római katonaság támadása jobbadán jobbról történt, mert pajzsa balján volt, míg jobbjá védtelen vala; s bár tudom, hogy az u. n. cohors miliaria vagy prima szintén jobbról támadott, mint a szerző is helyesen pedzi (9. l.): mégis lehetetlen azt mondanunk, hogy a szárnyak elhelyezése is mindig egyforma volt, hanem igenis az alkalmakhoz igazodott. Más volt teszem a hadirend a germánok- és góthokkal szemben, a kik mint a kosok, úgy rohantak a rómaiakra, s ép azért velök szemben a phalanx-szerű zárt csatarendet kell vala alkalmazni; ismét más az új-perzsa, parthus és egyáltalán a keleti barbárseregek ellen, a melyek jórészt könnyű fegyverzetű lovasok voltak, nyilaikat messziről hajigálták, — azért velök szemben ritkás csatasorok s megfelelő fegyverek kellettek. Különben tudni való, hogy a császárok alatti hadakozás általánosságban mégis a sorok mélyítésében határozódik, valamint a hadi gépek nagyobb mennyiségű szerepeltetésében, a melyek a hadi oszlopok közeit töltötték ki. Egyébiránt pedig el lehet mondani, hogy úgy vagyunk a hadügy

terén, hogy a vele foglalkozók közül a ki érti a latin vagy görög szöveget, az nem ért a katonai dolgokhoz, s a ki ért a katonai dolgokhoz, az meg nem érti a latin vagy görög írókat s a régi korok szellemét. Azért ilyen kérdéseket mindenesetre csakis több oly egyén szövetkezése vihet dülőre, a kik ösmereteikkel egymást mintegy kiegészítik. R. úr katona (tartalékos hadnagy) is, philologus is: annál csodálatosabb, hogy nem adta bizonyosságát ez értekezésével annak, hogy kettős mivoltát szerencsés összhangba tudja hozni. Másrészt igaz, hogy katonáink közül elég érthető okokból még a kapitány sem igen éri el az idevágó képzettség fokát, kivéve egy ösmert fajtáját a kapitányoknak.

Ám ha R. úr vállalkozott a római császári hadügy megírására: mikép lehet az, hogy a császári hadseregnek igazi jellemzőkét, a praetorianus csapatoknak, de még inkább a limeseken való határtáboroknak¹⁾ szervezetét még csak nem is pedzi? Bemutatja pl. egy-egy ezrednek gyakorlatait Vegetiusból, de a császárok alatt²⁾ dívó hadi rendszert, a világhódító Róma katonai szervezetét, védelmi és támadó politikáját, melylyel annyi időn át fel tudta tartóztatni a barbárok beütéseit, szóra sem méltatja; míg ellenben szörnyű fontosnak tartja a Mars-mezei katonásdit, a melyet különben a császárok határszéli táborai, hogy' is gyakorolhattak Rómában? ! Mik voltak a császári, különben gondos hadszervezetnek rossz oldalai.³⁾ Hadrianus (a toborzás megszüntetése Italiában

¹⁾ Nálunk ezen kérdéseknek bold. Fröhlich Róbert, Téglás Gábor és Király Pál voltak eddig munkásai; az utóbbinak dolgozása módját azonban leleplezte bold. Fröhlich Phil. Közl. 1892. 318—331. ll. — Hogy a praetorianusok kaszárnýája és tábora milyen volt, annak képét Párisban láthatni, v. ö. Holm, Descke és Soltan könyvbeli ábrákat (Kulturgesch. des klass. Altertums, 1897. 392. l.); hatalmukat s erőszakosságukat találon festi Bárczay, szintúgy az invalidusok életmódját is, a kiknek szervezetről újabb mű: L. Halkin, Les colléges de vétérans dans l'empire romain, Gand en Belgique, 1896.

²⁾ A római kordon-rendszer igen megosztotta a hadsereg erejét; természetesen, mert egyes gyöngébb pontokon mindig könnyű az áttörés. Napoleon adta meg neki a haláldöfést, a ki legfőlebb rövid, de igazi védelmi vonalra szorította. El is gondolhatni, mennyire megoszlott, hogy Constantinus alatt a 650 ezer főnyi hadsereg ereje, mikor ezredek helyett zászlóaljakra darabolódott a Rajna alsó folyásától egész a Fekete tengerig, továbbá Trebizondtól Arménia szorosain át az arabiai sivatagig terjedő határ vonal, s a mellett nyitva maradtak Seleukia s a Tigris — Euphrát völgye a folyton támadó perzsák előtt, a helyett, hogy a Lagros hegységig, mint biztos vonalig, vitték volna előre a limest! Baj volt a rómaiakra Kelet éghajlata s érzékisége is (nb. Balnea, vina, Venus corruptum corpora nostra!), mely alkalmatlanokká tette oda vitt katonáikat arra, hogy Nyugat vitéz népeinek többé ellenálljanak. Azonkívül Kelet népeivel szem-

stb.) és Nagy Constantinusnak (a földarabolás kisebb csapatokra) végzetes hibái? Mi okozta a katonaság fegyelmetlenségét, a provinciák hűtlenségét s másrészt alkalmatlanságát arra, hogy a birodalom léteért mindmegannyi készörömet fegyvert fogjon? Azt felelem: a hódító római nép nem járt nemzetgazdaságilag helyes úton; mindenütt behozta a latifundiumokat, a népet meg rabbá tette. «A vidék elnéptelenedett, a tömegek a kikötővárosokba özönlöttek proletár tengődésre. A mindinkább gazdagodó kereskedőkkel, uzsorásokkal és latifundiumokkal szemben állt a kiéhezett tömeg. A régi erények elvesztek s az új rétegek tulajdonságai kiverődtek a társadalom arczatán. A közügyek szeretetét kiszorította az önzés és megvásárolhatóság, a küzdelmes honvédő bátorságot gyávaság és puhaság váltotta föl. A polgárkatona helyébe, ki «pro aris et focis» harczolt, a zsoldos lépett, kinek sem oltára, sem házi tűzhelye nem volt. Mindez megkondította Róma fölött a halálharangot. Ez a harang aranyból volt öntve s kiszípolyozott népek vérével keverve; a kötelén előbb már fölakasztották a nemzeti jólétet s ezt a kötelet versenyt két csunya hatalmasság húzta: a telhetetlen önzés s az éhes irigység.» (Prohászka O., Magy. Szemle 1897. 5. sz. 50. l.) — A császári seregek, elhelyezése nagyobb katonai központok nélkül sem vezethetett jóra, a katonaság szellemének alaphibái pedig előbb-utóbb megtermették mérges gyümölcseiket, akár csak a janicsároknál. — Továbbá fontos dolog az is, hány legio volt a császárok alatt s minő volt állomáshelyök? (v. ö. Trommsdorf, *Quæstiones duæ ad historiam legionum Romanarum spectantes*, Lipcse 1896.) Mindehhez persze Tacitus, Fronto és Suetonius, valamint a feliratok adatai kellenének, s nem is csak Köchlynek és Rüstownek imígy-amígy való kivonatolása, miként pl. Bárczaynál*) látjuk, *Encycl.* 176. l.), miként nálunk szokásban volt, — hanem Pfitzner, Ritterling és Domaszewski, sőt a nevezetesebb castellumok helyszíni ősmérete is, a minő castellumokat Rheinau és Welzheim mellett nem rég is fölfedeztek (*Wochenschrift f. klass. Philol.* 1897, 5. szám). Ime Thewrewk elnöki beszédeinek korszerűsége, a hol (147. s. köv. ll.) eléggé meg van beszélve egy-egy kérdés alapos kidolgozásának módozata. De nálunk

ben egészen át kellett volna alakulniok lovas néppé. A keleti toborzások persze nem orvosolhatták a bajokat, mivelhogy a phrygiai, syriai, palæstinai vagy egyiptomi széllel bélelt katona ugyan mit segíthetett Észak barbárjai ellen?! A római birodalom sorsa pedig örök időkre szóló példa arra, hogy büntetlenül egy ország sem lépheti át területének természetes határait.

*) v. ö. még Századok 1896. 346. s. köv. ll. és Kath. Szemle 1896 341—3. ll.

sak írnak-írnak derűre-borúra mindenről, a nélkül, hogy alapos előkészület, a vállak mérköző ereje, a rokon irodalom és az igazi nagy források ismerete készletben volna! . . .

Róma császári hadügye: nagy szó! Mit jelent e téren Gibbon műve, mely németre is le van fordítva; mit Schiller, Duruy, Gardthausen és Merivale munkája! ? Én meg se merek mocczanni ezen szerzők áttanulása nélkül, s akkor se az egészet akarom átkarolni gyöngye erőmmel, hanem egy-egy kérdéssel vesződöm, s csak ha érdemes eredményre jutottam, akkor lépek a világ elé. Haladjunk lassan, olvassassunk behatóan, osszszuk fel a munkát több részletre! Ekként biztosabb s jobb lesz az eredmény

Iskolaias*) czél! Mily nemes igyekezet! Csakhogy ennek megfelelő eszközei vannak! Világos, tiszta gondolatmenet, magyaros egyszerűség s érthetőség a mondatfűzésben, a melyekre bizony nem igen akadunk a szerző cikkében. A sok szenvedő szerkezet, az által németes használata, a betart valamit, a mutató és visszamutató névmás bántó alkalmazása stb. éppen nem ajánlják stilusát; a 16. lapon pedig az alanyváltoztatás miatt nem tudni, Caesar vagy a vezérek tesznek-vesznek-e valamit.

Egyéb hibák: 3. l. alulról s a 11. l. végén beszél a szerző a köztársaság zsoldos seregeiről, holott zsoldos csapatokról csakis a hanyatló köztársaság idejében lehetett szó. Ugyanott alul nagy garral hirdeti, hogy az újkori hadászat azon alapokon épült föl, melyeket (a szerzőnél: *melyet* s ugyanígy egyebütt is) a római császári legiók raktanak le; mintha bizony pl. Napoleonnak stb. tanulmányoznia kellett volna a régi írókat! Pedig az ész törvényei mindig egyformák, a logika alapelvei örök érvényűek (pl. hogy a döntő pontokra kell a nagy és jó erőt alkalmazni, vagy hogy a begyakorlástól függ minden stb.), s ez alapokért nem kell vissza-

*) Ifjakkak való előadás található Wagner-Horváthnak és Wohlrabnak (Die altklass. Realien, 3. kiad. Lipcse), szintűgy Bernecknek «Die Welt in Waffen» cz. népszerű könyvében. A latin kifejezések egybegyűjtvék Meissner-Burián Phraseológiájában, továbbá Erbének ismert Mentorában és Hermesében, Közlönyünkben (1887. 466—7. ll.) pedig Spitzkótól, végül Rich Illustrirtes Handwörterbuchjának végén. Szemléltető eszközök olvashatók Schambach Gy. ismert füzeteiben, a hol fel van említve, hogy Ocsovszky Kázmér benediktinus igazgatónak egész regiment katonát ábrázoló bábokból összeillesztett készlete van. Regényes előadásban pedig classicus: Melvillének «The Gladiators a Tale of Rome and Judæa» (Lipcse, Tauchnitz, 1864) cz. műve, melyben a Jeruzsálem ostromára vonuló legiók leírása olvasható olyan színekben, hogy az ember szinte rengeni érzi alattuk a földet; míg a másik részen megkapó a zsidók vitézsége, a mint hogy a sémi népek (Karthago!) bukása mindig tragikusabb volt a kiélt román népekénél.

térnünk a régi hadi írók adataihoz. Helyesen tehát így kellene mondani: «Ugyanazon elveken épült föl, a melyeket már a császári seregeknél is megtalálunk». Nem kell továbbá visszamenni a rómaiakra a *dragoner* szóért sem (10. l.), minthogy eredete a francziáknál keresendő, miként Brockhaus v. Meyer lexikonában olvasható. — Helyesen mondja a szerző, hogy a sacramentum meg volt a régi korban is, miként Liviusból olvashatni, — s ez ellen hiába okoskodik Bárczay a maga eszéből, mintha az eskü csak beestelen emberekre volna szükséges eszköz; de már az nem írható alá, hogy a Vegetiusnál olvasható formula első része volna az eredetibb rész, bár pogány változatban (v. ö. Seyffert, Lexikon der klass. Altertumskunde: Sacram.). — 6. l. Az italusoknak bizonyos csodálkozással (sőt kötőszóval) juttat helyet a segédcapatokban; kérdem tehát: ugyan kikből kerültek ki eladdig a segédcapatok? — 7. l. Hiányosan számlálja el a provinciákat a császárság alatt; kihagyja teszem Afrikát, Görögországot stb., noha megjelent már Mommsennak idevágó műve is, melynek tartalmát a Bpesti Szemle ismertette volt tüzetesen. Ilyenkor tehát, ha t. i. nem soroljuk el az összezt, stb.-vel jelezzük a kihagyottakat. — 8. l. Így ír a szerző: «Egy ötevezős karthagói hajó, mely az itáliai partokon fennakadt, szolgált mintául. Két hónap alatt már 120 hajó ringott a tengeren, s a hozzájuk tartozó katonaság is teljesen be volt gyakorolva.» Ez ugyan meg van írva, de nagy hit kellhetett annak elhívésére, hogy egy paraszt nép, a minő a római volt, a mondott kis idő alatt oly nagy eredményt érjen el! Igaz, kaphattak és vehettek a rómaiak más népektől hajókat; de hisz még hadakozásuk módja is, mely szerint bizonyos csapóhidak segítségével szárazföldrő iparkodtak változtatni a tengeri csatát, mutatja, mily kevésbé gyakorolt hajósokká lettek 2 hó alatt. — 9. l. Albánokról beszél albaiak helyett; ugyanott a köv. rész: «A legio a segédcapatok hozzáadásával sokszor 4000-re stb. emelkedett» azt mutatja, hogy írója nincs tisztában a legio és segédcapatok szervezetével a kőztársaság idejében, pedig akármely kézikönyv (Müller-Mangold vagy a Cæsar-kiadások előczikkei) útbaigazíthatja vala a dolog felől; hisz a segédcapathoz tartozók létszáma is akárhányszor volt akkora, mint a legionariusoké! — 10. l. Beszél a Romulus alapította lovagokról; de hogy később mi lett velök stb., arról nem szól (v. ö. Seyffertnél v. Lübkerben, de még inkább Boissiernál: Cic. és Barátai 55. s köv. ll.). — 12. l. Uramfia! hol találtak a rómaiak a föld hátán 14 éves korban 1776 méter magas ifjakat, mikor még a 20 éven fölüliek közt is kevés olyan akadhatott? ! Úgy látszik Cantuból vette adatait, a hol az átszámítások rendesen hibásak; mert a római öl nem volt ám akkora, mint sokan hiszik! A derék-hadban bizonyára voltak szálas legények; de a szerző szerinti magasság alig valamivel kisebb a francia vasasok v. a mi régi vérteseink mértékénél. Gondolja csak meg a szerző, milyen mérték szerint soroznak nálunk

20 évet meghaladottakból, s azután következtessen! Ilyenkor volna jó Gibbon átszámításait*) megszívlelni s ekként firtatni ki a valóságot! — 15. l. A Hannibal *roppant* seregéről mondtak a történelemben való járatlanság következményei; holott tudni való, hogy egyéb okon kívül (a tenger veszedelmei, a kiszállás a meredek partokon, a melyeket persze jó volna látni) egyenesen azért ment Gallián át Itáliába, mert jól tudta, hogy ott az elégedetlen, edzett és marczona gallusokkal szaporíthatja seregeit. — A 16. l. is merész! állítások vannak koczskáztatva Hannibálról. — 17. l. Ki kell mondani, hogy a köztársaság idejében is voltak hézagok a manipulások és cohorsok közt; hisz tudjuk, hogy Kynoskephalai mellett is ezzel a hadakozásformával bírták le a rómaiak a görögöknek nehézkesen mozgó s gyámoltalan phalanxait (Liv. 33, 7—10.; Polyb. 18, 1.; Plut. Flam. 7, 8.). — 18. l. Meg kell mondani, hogy értsük a pánczélos nyilasokat, mert a pánczél és nyíl nem egymásnak való két számszám; ugyanis a nehéz pánczél egyenesen lehetetlenné teszi az íjnak szabatos és könnyed kezelését. Azért ha már egyáltalán beszélhetünk pánczélos nyilasokról, miként Bárczay is teszi, akkor meg kell mondanunk, hogy az ú. n. pikkelyest kell rajtok érteni, a mely pánczélfaj valamennyire véd ugyan az ütés ellen, de már a szurás ellen nem. Ilyen fajta nyilasok voltak a iazygusok, a kiknek képét láthatni a Traianus oszlopáról vett képeken (v. ö. Vasárnapi Újság 1895. 14. sz. a Szilágyi S. szerkesztésében megjelenő millenniumi magyar tört. nyomán). — Végre egyes csataképeket, vagy legalább egy tábor képét sem ártott volna közbeiktatni, mert a mely ábrák vannak, azok igen közönségesek s bármely kézikönyvben megtalálhatók. — Több részlet sincs meg a szerzőnél, Cserép derék régiségtanához viszonyítva is. Ellenben elég jó részletek nála a katonai kiképzés módja s a támadás formái.

Most látom, hogy szokatlan éles késsel bonczoltam fel a szerző értekezését; de tettem azzal a szándékkal, hogy további dolgozataiban mentől óvatosabban járjon e kényes talajon s iparkodjék arra a színvonalra jutni, a melyet immár e hazának bármely képzett philologusától megkövetelünk.

BÓDISS JUSZTIN.

7. Faragó János: Az obiectivitas Homérosnál és Vergiliusnál. (Pápai ev. ref. főiskolai ért. 35. l.) — Ez a tanári székfoglaló érdekes, rövid elmefuttatás a görög nyelv szükségességéről, görög olvasó- és

*) Mennyire nem realisak a régiek adatai s mennyire kell vigyázni átszámításuk alkalmával, mutatja a Neue Jahrbücher jelen évfolyamának köv. czikke: Hultsch, Eine Näherungsrechnung der alten Poliorketiker, 49—54. ll.

gyakorló-könyveink hiányairól, az ú. n. görög-pótlónak tévesztett és káros voltáról, azután részletes tárgyalás az obiectivitásról a görög és római epika két fejedelménél, végül szívhez szóló, ünnepies bemutatkozás a felnőtt hallgatóság előtt és parænesis a diáksághoz.

Az értekezés derekának, vagyis tulajdonképeni tárgyának rövidre vont gondolatmenete a következő.

Nincsen költő, a ki az epikai tárgyilagosságot jobban megtartotta volna, mint maga az epos törvényszerzője, Homéros. Hozzá képest Vergilius nagyon is subiectiv. Amannál találhatók fel az epikai tárgyilagosság eszközei a magok egyszerűségében és természetességében, emitt már csak utánzottan és kissé erőltetetten. Ám az ember csak ember marad e földön mindenkor, s azért lelke érzelmeit még Homéros sem rejtegeti, hanem fel-feltárja az együgyű őszinteség hangján, míg Vergilius mesterkélten s tele czélzatossággal saját korának viszonyaira; más szóval Homérosban is föllelhetők a subiectiv elemek, ha nem is abban a mértékben, mint a római költőnél. Tehát az obiectivitas eszközei bőven, szintűgy a subiectiv elemek bemutatása (az utóbbiak egy bécsi program-értekezés nyomán) rövidebben, de mindig példákkal világítva, foglalják el az értekezésben a legnagyobb tért.

Maga a dolgozat, bár pusztán a poetika egy kis paragraphusának kifejtése és alkalmazása az említett költők műveire, vagy még szorosabban szólva, a Csengeri- és Szász Károly-féle értekezések egy szakaszának bővített kiadása: mégis tárgyhoz mért előadásánál, a hallgatósághoz való alkalmazottságánál, egyszerű és világos nyelvezeténél s a megfelelő irodalom ügyes felhasználásánál fogva teljes dicséretet érdemel.

Az olyan tanító, a ki igazán az iskolának él s nem kalandoz át nagy nehézségekbe ütköző feladatok mezejére, mindig nagy áldás egy intézetre; mert tisztán iskolaias működésével legbiztosabb előmozdítója a classicusok megkedvelésének s a latin és görög nyelv tudásában való előhaladásnak.

Ily szempontból fogom én föl a szerénykedő szerzőnek eme kezdő dolgozatát s a nélkül, hogy néhány aprólékos hibáját szemére vetném, örömmel üdvözlöm a gymnasialis tanítás, hitem szerint az eredményes tanítás és nevelés terén.

BÓDISS JUSZTIN.

VEGYESEK.

— Madvig három levele 1885-ből. Tanárkodásom első éveiben, midőn nem igen lehetett még rövid és mégis a gymnasiumi latin nyelvtanítás egész anyagát felölelő világos előadású latin nyelvtanokban válogatni, azon gondolatom támadt, hogy a külföldön sok helyen használt hírneves Madvig-féle iskolai latin nyelvtant lefordítom magyarra, illetőleg viszonyainkra való tekintettel átdolgozom. Madvig grammatikai műveire egyetemi hallgató koromban Ponori Thewrewk Emil is figyelmeztetett; megismerkedvén e művekkel, csakhamar megkedveltem azokat és latin grammatikai tanulmányaimhoz jórészt csak Madvig «Lateinische Sprachlehre für Schulen» című, Braunschweigban 1857-ben megjelent nagyobb nyelvtanát használtam. Madvig János Miklós már nincs az élők sorában. Talán fölösleges Társaságunk m. t. tagjai előtt hangoztatnom, hogy Madvig századunk egyik legnagyobb philologusa, a philologiai kritikának egyik nagymestere volt.

Életrajzát megírta ő maga a Kopenhágában 1887-ben megjelent «Livserindringer» című műben; — e helyen csak legfőbb vonásaiban ismertetem életpályáját. Született 1804-ben augusztus 7-én Svaneke-n, Bornholm szigetén. Iskolai tanulmányait a Seelandi Frederiksborgban elvégezvén, 1820-tól 1825-ig Kopenhágában felsőbb tanulmányoknak élt és 1826-ban a kopenhágai egyetemen docenssé lett. Majd 1829-ben ugyanezen egyetem rendes tanárává neveztetvén ki, ezen állásában működött 1848-ig. Már egyetemi rendes tanár korában ő rá bízta a dán kormány a «tudós iskolák» főfelügyeletét. 1848-ban országgyűlési képviselőnek választották meg a Folkethingba (alsó házba), majd a Landstingba (felső házba) is. Az 1848. év november havában a király reá bízta a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tárczát. Madvig 1851-ig, tehát három esztendeig volt Dánország cultusminisztere. Ezen állásáról lemondván, 1851-ben ismét elfoglalta egyetemi tanári székét és főfelügyelői hivatalát. Országgyűlési képviselőnek ezután is megmaradt mindkét házban, pártvezére volt a dán nemzeti szabadelvű pártnak, 1855 óta pedig több ízben a képviselőház elnöke. Meghalt 1886-ban, december 13-án. Élete utolsó éveiben teljesen elvesztette szeme világát. Már említett grammatikai művein kívül itt csak az «Adversaria critica ad scriptores Græcos et Latinos (Hauniæ, 1871—84.)», «Emendationes Livianæ (Hauniæ 1876)» és «Die Verfassung und Verwaltung des römischen Staates (Kopenhagen und Leipzig 1881—82)» címűeket hozom fel. Már 1861—64-ben Ussinggal egyetemben Madvig kiadta Livius összes műveit négy kötetben.

Azt hiszem, nem teszem felette nagy próbára Társaságunk m. t. tagjainak türelmét, ha itt közlöm azon három levelet, melyeket a világhírű tudós két évvel halála előtt akkor intézett hozzám, midőn tőle kisebb latin nyelvtanának magyarra fordítására, illetőleg átdolgozására engedélyt kértem. Én akkor csak *eny* rövid iskolai nyelvtanát ismertem. Ennek czíme: «Lateinische Sprachlehre für Schulen von J. N. Madvig, für die deutschen Schulen bearbeitet von Dr. Gustav Tischer, Brandenburg, 1857.» Midőn

ezen nyelvtanra hivatkozván, Madvignak első ízben 1884 december 24-én német nyelven írtam, az 1885. év január havában tőle a következő választ kaptam:

«Kopenhagen den 2. Januar 1885. In Beantwortung Ihres gefälligen Schreibens vom 24-sten Decembr. vorigen Jahres, unterlasse ich nicht Ihnen hiedurch mitzutheilen, dass Ihrer Absicht Dr. Tischer's abgekürzte Bearbeitung meiner lateinischen Grammatik ins Magyarische zu übersetzen meinerseits keinerlei Hinderung entgegensteht. Nur muss ich es aussprechen, dass die Tischersche Bearbeitung mir nicht überall glücklich ausgeführt scheint, wie z. B. gleich darin, dass er zu der traditionellen Anordnung der Casus zurückgekehrt ist und den Accusativ vom Nominativ getrennt hat, wodurch nicht bloss eine Erleichterung in der Erlernung der Formen aufgegeben, sondern auch, wasz (így) wichtiger ist, ein Widerstreit zwischen der Formenlehre und der Syntax hervorgebracht ist, indem in dieser die nahe Verwandtschaft des Nominativs und des Accusativs ein Hauptpunkt ist. Ich habe selbst für die dänischen Schulen eine kürzere Bearbeitung veranstaltet, die schon viermals gedruckt ist. Nun sehe ich zwar ein, dass Sie wegen Unbekanntschaft mit der dänischen Sprache dieser Bearbeitung nicht folgen können; da Sie aber gleichwohl schon aus dem Inhalte und den Beispielen die Anordnung im Ganzen werden erkennen und übersehen können, werde ich den dänischen Verleger veranlassen, Ihnen ein Exemplar zugehen zu lassen, welches Sie dann soweit benützen mögen, als es Ihnen möglich ist. Mit Hochachtung J. N. Madvig. — Herrn Gymnasiallehrer Posch.» — Az ezen levélben említett dán nyelven írt iskolai nyelvtan nemsokára megkaptam Madvig kopenhageni kiadójától. E nyelvtan czíme: «Latinsk Sproglære til Skolebrug af Johan Nicolai Madvig. Syvende (fjerde forkortede) Udgave. Kjobenhavn. Gyldendalske Boghandels-Forlag. (F. Hegel & Son).» Minthogy azonban ezen mű csakis a grammatikát tartalmazza, 1885. január 8-án levelimmel újra megkerestem Madvigot, kérve őt, nevezné meg azon gyakorlókönyveket, melyeket itt idézett nyelvtana mellett a dán iskolákban használnak. Ezen megkereső levelemre, melyben a megküldött grammatikáért köszönetet mondottam, a következő válasz érkezett:

«Kopenhagen den 16. januar 1885. Geehrter Herr. Die Frage, die Sie mir in Ihrem Schreiben vom 8-ten d. M. vorlegen, ob es ein meiner kleineren lateinischen Sprachlehre angepasstes Uebungsbuch zum Uebersetzen aus dem Lateinischen in das Dänische und aus dem Dänischen ins Lateinische giebt, gereicht es mir zur Genugthuung dahin beantworten zu können, dass zwei hiesige Schulmänner, Kern und Krebs, ein ganz nach der Anleitung der Sprachlehre angeordnetes lateinisches Lesebuch herausgegeben haben, das zugleich dänische Beispiele zum Uebersetzen ins Lateinische enthält und dass der eine dieser Männer ein Theil des Tischerschen Uebungsbuchs, das längere Stylaufgaben enthält, ins Dänische übertragen und mit Hinweisungen auf die dänische Ausgabe der Sprachlehre versehen hat. Von beiden Büchern werde ich Ihnen ein Exemplar übersenden lassen, indem ich es Ihrer Beurtheilung anheimgebe, welchen Gebrauch Sie davon

machen können. Mit den besten Wünschen für den glücklichen Fortgang Ihres Unternehmens, verharre ich mit Hochachtung Ihr gehorsamer J. N. Madvig. Herrn Gymnasiallehrer A. Posch.» Az itt említett két gyakorló-könyvet kevéssel ezen levél érkezete után megkaptam. Az első (elemi) rész címe: «Latinsk Laesebog for Begyndere af C. Kern og C. P. J. Krebs, Overlaerere ved Metropolitanskolen. Anden Udgave, Kjobenhavn, C. A. Reitzels Forlag. Thieles Bogtrykkeri. 1873.» A második, felsőbb osztályok számára kidolgozott rész pedig a következő című: «Nogle Stykker til at oversaette fra Dansk til Latin oversatte efter Dr. Gustav Tischers Uebungsbuch o. s. v. af C. Kern, Ovl. ved Metropolitanskolen. Kjobenhavn. C. A. Reitzels Forlag. Thieles Bogtrykkeri. 1871.» Alig hogy Madvig ezen újabb szíveségét megköszöntem, váratlanul érkezett meg 1885. január 31-éről keltezett levele. Ezen harmadik levél, mely nagyon jellemzi Madvigot, a következő szövegezésű:

«Kopenhagen den 31. Januar 1885. Geehrter Herr. Durch ein merkwürdiges Vergessen habe ich mich Ihnen gegenüber versündigt und beiele mich mein Versehen gutzumachen. Als ich die dänische Ausgabe meiner lateinischen Sprachlehre bei der vierten Auflage bedeutend abgekürzt hatte, besorgte ich zugleich eine deutsche Uebersetzung dieser kürzeren Fassung, die indessen, da sie die mittlerweile erschienene und verbreitete Tischersche Bearbeitung in den deutschen Schulen nicht verdrängen konnte, nicht weitere Auflagen erlebte und mir daher ganz aus dem Sinne gekommen war. Jetzt auf diese Uebersetzung aufmerksam geworden, schicke ich Ihnen durch buchhändlerische Gelegenheit ein Exemplar. Freilich ist auch diese kürzere Bearbeitung in den späteren dänischen Auflagen hin und wieder etwas geändert worden; diese Aenderungen aber werden Ihnen durch Vergleichung der deutschen Bearbeitung ziemlich leicht verständlich werden. Mit Hochachtung Ihr ganz gehorsamer J. N. Madvig. Herrn Gymnasiallehrer Posch.»

Madvig első, 1885. január 2-áról keltezett levele német, a következő két levél latin betűkkel van írva. A levelek szövege nem az ő keze írása, csakis az aláírás: J. N. Madvig mutatja az akkor már majd 81 éves tudós még eléggé biztos kezevonását. — Azt hiszem, hogy meggyengült látása miatt ekkor már tollba mondta leveleit. Utolsó levelében említett eredeti német rövidített iskolai nyelvtana, melyet szintén megküldött, a következő című: «Lateinische Sprachlehre für Schulen, von Dr. J. N. Madvig, Professor an der Universität in Kopenhagen. Vierte verbesserte und abgekürzte Auflage. Braunschweig, Druck und Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn 1867.» A hozzám intézett levelekből látható, hogy a nagy philologus szűköségét látta a latin nyelvnek mondattani alapon való tanítását ismét és újból ajánlani. Sehogysem fér össze tudományos és tanférfit meggyőződésével, hogy művének Tischér-féle átdolgozása, mely az alaktanban az accusativus és nominativus szétválasztásával a syntaxisra tekintettel nincsen — most még magyar fordításban, magyar iskolákban is elterjedjen. Madvig aligha tudta, hogy nálunk 1885-ben már meglehetősen el volt terjedve a Bartal-Malmosi-féle alaktan, mely ugyancsak mondattani alapon tanítja a latin

nyelv elemeit, a casusok felsorolásában a nominativust az accusativus mellé teszi, csakúgy mint azt a dán tudós is szükségesnek tartotta. — Tervem kivételében, Madvig művének átdolgozásában egyrészt személyes viszonyaim is akadályoztak, másrészt pedig az időközben megjelent igen hasznavehető latin iskolai nyelvtanok feleslegessé tették a dán szerző művének magyar nyelvű átalakítását. — De a dán királyság egykori cultusminiszterének, a világhírű tudósnak a magyar helyettes tanárhoz intézett három levelét még ma is érdekléssel olvasom és becses emlék gyanánt őrzöm.

POSCH ÁRPÁD.

— A kasztok keletkezése. Jolly (*Beiträge zur indischen Geschichte* 7. *Die Entstehung des Kastenwesens* ZDMG. I. kötet 507—) dicsérőleg említi fel Senardnak legújabb, az angol kutatásokra támaszkodó munkáját: *Les Castes dans l'Inde*, Paris 1896, ki műve első részében a jelent és a multat tárgyalja és kiemeli, hogy a varna (kaszt) mindkettőben hasonló képet nyújt. E szerint nem marad más hátra, mint a modern viszonyokból kiindulni. A modern kasztok valódi forrása S. szerint a régi jáli-ban keresendő, mi a gör. γένη, és lat. gentes-nek felel meg és Indiában lényegében megmaradt, míg a görögöknél és rómaiaknál a rendezett államélet kifejlődésével háttérbe szorult. A kasztrendszer a brahmanoktól indult ki, a kik az árja tradíciók főképviselei voltak Indiában és az indogermán népek ősi nemzetségrendszeréből vezetendő le.

Dr. PATRUBÁNY LUKÁCS.

KÖNYVÉSZET.

Beksits Ignác, Magyar verstan a középiskolák IV—VIII. osztályai számára. Segédkönyvül és magánhasználatra. (8-r. 110 l.) Budapest, 1897. Lampel Róbert. 60 kr. Vászomban kötve 80 kr.

Évkönyv. Kiadja az izr. magyar irodalmi társulat. Szerkesztik Bacher Vilmos és Bánóczy József. 1897. (8-r. 365 l.) Budapest 1897. Lampel Róbert. 2 frt.

Latin iskolai classikusokhoz való praeparatio. Szerkeszti Dávid István. 26. füzet. (K. 8-r.) Budapest, 1897. Lampel Róbert. Egy-egy füzet 25 kr. 26. füzet. *Sallusti Crispi de Catilinæ Coniuratione*. Magyarázta Kapossy Luezián dr. Második füzet. *Coniur. Catil.* 32— végig. (49—101 l.)

Régi magyar könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. I—IV. füzet (8-r.) Budapest, 1897. Franklin-Társulat. I. füzet. *Székelly Sándor*, Aranyos Rákosi. A székelyek Erdélyben (122 t.) 60 kr. — II. füzet. *Bayer József*, Pálos iskola-drámák a XVIII. századból. (79 l.) 40 kr. — III. füzet. *Filóp Árpád*, Csiksomlyói nagypénteki misztériumok. (242 l.) 1 frt. — IV. füzet. *Imre Lajos*, Heltai Gáspár Esopusi meséi (304 l.) 1 frt 20 kr.

MEGJEGYZÉSEK BÖLCS LEO TAKTIKAJÁNAK EGYES HELYEIHEZ.

Első közlemény.

Sajtó alatt lévő Leó-kiadásom apparatus criticusában nem keríthetvén helyet minden egyes emendatióm magyarázatára, egyes vitásabb helyeknek kritikai megvilágítását e közlőny hasábjain kísérlém meg. Előrebocsátom, hogy hat kéziratnak olvasásaival rendelkezem, az összes ismert régi Taktika-kéziratok olvasásaival, ú. m. a X. évszázbeli *Mediceo-Laurentianus* (F) Plut. 55, cod. 4, a X. évszázbeli *Vindobonensis* (V) Philol. gr. 275, a X—XI. évszázbeli *Escorialensis* (E) Y III, 11, a XI. évszázbeli *Vaticanus* gr. 1164 (R), a XII. évszázbeli *Ambrosianus* B 119 sup. (A) és a XI. évszázbeli *Barberinianus* II 97 (B) lectióival. Utóbbi kéziratnak csak egy (bár nagyobbik) részét kollationáltam, mivel úgy is szorosan összetartozik egy felől E-vel, más felől R-rel s inkább az R-ben hiányzó részek szöveghagyományának ismeretéhez nyújt adalékokat.

Prooemium 4. §.

«Ἐως μὲν γάρ, ὥς ἔοικε, τὰ κατὰ πολέμους Ῥωμαίοις ἐν εὐταξίᾳ ὄντα ἐτύγχανε, τῆς τε ἐπ' οὐκ ὀλίγους χρόνους θείας ἀπέλαυε βοήθειας τὸ κράτος καὶ τῇ εὐταξίᾳ κινώμενος τῶν ἀριστείων ὁ πόνος, — τὸ λαμπρὸν τῆς νικῆς ἐπιπλέον ἐταίνι-οὔτο.»

Az ἀριστείων szó nem maradhat meg a szövegben, ha összevetjük idézetünket a nem sokára rákövetkező eme mondat-
tallal: «Κατὰ μικρὸν γὰρ ἀμελουμενῆς τῆς κατὰ πολέμους εὐταξίας καὶ γυμνασίας συνημελήθη, ὥς ἔοικε, καὶ τῶν ἀριστείων ἡ εὐψυχία.»

Idem 9. §.

Leo adván előljáró beszédében tartalommutatót, egyebek közt ezt mondja: «Καὶ ἔτι περὶ πολιορκίας, εἴτα καὶ τὰ μετὰ τὸν πόλεμον ὀφειλόμενα, καὶ τὰς δι' ἐνέδρων ἀδοκίμους ἐφόδους τῶν τε ἡμετέρων καὶ τῶν πολυμίων.» Az összes kéziratokban ἐνέδρων-t (ex ἐνέδρων) olvasunk, de ha összevetjük azzal, hogy a Taktikában mindenütt (és pedig számtalanszor) tudomásom szerint az ἐνέδρα alak és casusai fordulnak elő, joggal ἐν ἐδρῶν-ra javíthatjuk.

II. 14. §.

Φαμέν δὲ καὶ μήτε πλούσιον, ἐὰν μὴ ἔχῃ τὰς τοῦ στρατηγοῦ ἀρετάς, προχειρίζεσθαι στρατηγὸν διὰ τὰ χρήματα, μήτε τὸν πένητα, ἐὰν ἀγαθὸς ἔσται, παραιτεῖσθαι διὰ τὴν πενίαν καὶ ἔνδειαν. οὐ μὴν δὲ τὸν πλούσιον ἀποδοκιμάζομεν, ὅτι πλούσιος, ἀλλ' ἐὰν τὰς τῷ στρατηγῷ πρεπούσας μὴ κέκτηται ἀρετάς· οὐδὲ τὸν πένητα αἰρούμεθα, ὅτι πένης, ἀλλ' ὅτι στρατηγικὴν τε καὶ γενναίαν ἔχει ψυχὴν. οὐδέτερον γάρ διὰ τὴν τύχην ἀποδοκιμάζομεν, ἀλλὰ μάλλον διὰ τὸν τρόπον ἀμφοτέρους προβαλλόμεθα. A προβαλλόμεθα *Meursius* kiadásában áll, s azt jelenti, hogy *elővetjük*, itt *ajánljuk*, Csakhogy *FVA* kódexekben *προσκαλούμεθα*, *EB* (*R*-ben az I—IV. fej. nincs meg)-ben *προκαλούμεθα* áll; sem a *προσκαλέω*-nak, sem a *προκαλέω*-nak itt nincs értelme, ki kell javítani *FVA* olvasásait *προσβαλούμεθα*-ra. x-t β helyett X-ik évszázabeli kéziratokban könnyen írtak (V. ö. *Blass* Griech. Palæogr. a Müller Iwan Handbuchjában, I. kiad. 295. l.: «Die eigentümliche Form des β, durch gleiche Höhe der beiden Striche von x unterschieden, findet sich früher schon in der Kursive des 6. und 7. Jahrhunderts»).

II. 18. §.

Ἐὰν δὲ προγόνων ἔσται λαμπρῶν καὶ περιδόξων ἀπόγονος, ἀγαπᾶν μὲν δὴ τοῦτο, οὐ μὴν δὲ πάντως ἐπιζητεῖν τὴν τοιαύτην εὐγένειαν ἀποῦσαν· οὐδὲ διὰ ταύτην κρίνειν ἀνάξιον τὸν στρατηγόν, ἐὰν τὸ στρατηγεῖν καλῶς κέκτηται. Vagyis magyarul: «Ha fényes és hírneves elődöknek az ivadéka, szívesen fogjuk látni, de ha nincs meg ez az előkelő származása, nem fogjuk minden áron benne keresni; nem is fogjuk e miatt rá *nem* *termettnek* tartani a hadvezért, ha annak rendje s módja szerint ért vala a hadvezérléshez.» Itt tautologia van, melyet akként küszöbölünk ki, hogy ἀνάξιον helyett ἀν ἄξιον-t írunk s az utóbbi passzust ekként fordítjuk:

«viszont *hisz* nem is e miatt (az előkelő származása miatt) tartjuk a hadvezért *rátermettnék*, ha annak rendje s módja szerint ért vala a hadvezérléshez.» Az *äv*-nak infinitivus mellett való használatára számos példát sorol elő *Pape-Sengebusch* Griechisch-deutsches Handwörterbuchja I. köt. 172—174. lapjain. Az értelem helyessége mellett meg *Onesandrosnak* de imp. off. 21. pontja szól, melyet Leó kiírt, s mely így hangzik: προγόνων δὲ λαμπρῶν ἀξίωσιν ἀγαπᾶν μὲν δεῖ [olv. itt is δὴ] προσκοῦσαν, οὐ μὴν ἀποῦσαν ἐπιζητεῖν, οὐδὲ ταύτη τινὰς κρίνειν ἀξίους ἢ μὴ τοῦ στρατηγεῖν.

II. 42. §.

Ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀρχομένοις ἴσως προσφέρου, μηδὲν κατὰ προσωποληψίαν ἐργαζόμενος, ἀλλὰ πᾶσιν ἴσως κατὰ τὴν τοῦ δικαίου φύσιν ὅπερ ἐρχόμενος. A ὅπερ ἐρχόμενος javítandó ἐπεξέρχόμενος-ra; ὅπερ ἐρχομαι t. i. azt jelenti *elvonálni, elillanni*, ἐπεξέρχομαι pedig *portyázní, üldözni*, átvitt értelemben *tovább menni, elvégezni, eljárni*.

IV. 11. §.

Δρουγγάριος δὲ λέγεται ὁ μιᾶς μοίρας ἄρχων, ἥτις ὑπὸ τὸ μέρος τοῦ τουρμαρχοῦ τάττεται. μέρος γάρ ἐστιν ἡ τούρμα τὸ ἐκ τριῶν μοιρῶν, ἧγουν δροῦγγων, συγκείμενον ἄθροισμα. μοῖρα δὲ ἐστιν, ἥτοι δροῦγος, τὸ ἐκ ταγμάτων, ἥτοι ἀνδρῶν τῶν λεγομένων κομήτων, συγκείμενον πλῆθος. Itt az utolsó mondat magyar fordításban így hangzik: «*Moira* pedig, vagyis drungus, a tagmákból, azaz az ú. n. comes férfiakból (v. az ú. n. comesek embereiből) alkotott sokaság.» Mindenesetre elég furcsa értelmezvénye a ταγμάτων-nak az ἀνδρῶν, hogy gyanút keltsen a lectió hitelessége iránt. *Urbicius* azonban, kit Leó kiírt, nyomra vezet következő helyével (I. 3): Καὶ μέρος ἐστὶ τὸ ἐκ τριῶν μοιρῶν συγκείμενον ἄθροισμα, ἧγουν δροῦγος. Μοίρα δὲ τὸ ἐκ ταγμάτων, ἥτοι ἀριθμῶν ἢ βάνδων συγκείμενον πλῆθος. Ha pedig Leó e helyét összevetjük IV. 12.-vel, mely így hangzik: Κόμης δὲ ἐστὶν ὁ τοῦ ἐνὸς τάγματος, ἥτοι βάνδου, ἀφηγούμενος, — IV. 35.-tel: Ἀπὸ δὲ τοῦ τάγματος, ἥτοι βάνδου stb, stb., akkor kérdéses helyünkön ἀνδρῶν helyett nyilván βάνδων-t fogunk olvasni s a helyet így fordítani: «*Moira* pedig, vagyis drungus, a tagmákból, azaz az ú. n. comesek zászlóaljaiból alkotott sokaság.»

IV. 35. §.

Ἀπὸ δὲ τοῦ τάγματος, ἥτοι βάνδου, τοὺς ἑκατοντάρχας ἐπιλέγου φρονίμους καὶ γενναίους εἰς ἀνδρίαν, εἶτα τοὺς δεκάρχους καὶ αὐτοὺς γενναίους καὶ αὐτόχειρας, εἰ δυνατόν δέ, καὶ τοξεύειν εἰδότες· καὶ μετὰ τοὺς δεκάρχους καὶ πεντάρχας καὶ τετράρχας ὁμοίως, καὶ τότε τοὺς φύλακας τῶν ἀκίων, ἥγουν τῶν κατὰ τὸ πάχος τῆς παρατάξεως ὀρδίνων, οἱ καὶ δεκαρχίαι καλοῦνται, δύο ἀπὸ ἐκάστης ἀκίας, ὥς γίνεσθαι τοὺς ἐπιλέκτους ἐκάστης ἀκίας ἄνδρας πέντε, καὶ τοὺς ἀπομένοντας ὀρδινεῦσαι εἰς τὰς ἀκίας παλαιούς τε καὶ νέους ἀναμίκτους, ὅσοι ἂν εἰσι κατὰ τὸ μέτρον τοῦ πλήθους τοῦ στρατοῦ. Magyarul: «Válogasd ki a tagmából, azaz zászlóaljából, az okos és vitézségben is kiváló századosokat, azután a dekarchosokat, kik szintén kiválók legyenek és személyesen harczolók, sőt ha lehet, ügyes nyíllövők is; a dekarchosok után válogasd ki ugyanekként a pentarcheseket és tetrarcheseket, azután meg a dekarchiáknak is nevezett acieseknek, azaz a parataxis vastagsága szerint való ordo-knak a phylaxait, mindegyik aciesből kettőt, úgy hogy minden aciesből öt válogatott férfit lesz; a fenmaradottakat oszd be aciesekbe, vegyest öregeket és fiatalokat a sereg számának arányához képest.» Ha az eredetileg vegyesen minden válogatás nélkül aciesekbe tagolt seregreszből kiválogatandók a legjobbak: 1—1 százados, 1—1 dekarchos, 1—1 pentarches, 1—1 tetrarches, 2—2 phylax, ez összesen 6 altiszt minden aciesből. Lássuk e helyhez *Urbiciust* (I. 5): Χρή πρότερον ἀπὸ παντὸς τοῦ τάγματος τοὺς ἑκατοντάρχας ἐπιλέγεσθαι, φρονίμους καὶ γενναίους καὶ κατεξαίρετον τοὺς ἱλάρχας, τοὺς δευτερεύοντας τοῖς τῶν ταγμάτων ἄρχουσιν· εἶτα τοὺς δεκάρχας γενναίους καὶ αὐτόχειρας, εἰ δυνατόν δέ, καὶ τοξεύειν εἰδότες, καὶ μετ' αὐτοὺς πεντάρχας καὶ τετράρχας ὁμοίως· καὶ τότε τοὺς φύλακας τῶν ἀκίων δύο ὑπὲρ ἐκάστης ἀκίας, ὥς γίνεσθαι τοὺς ἐπιλεκτοὺς ἐκάστης ἀκίας ἄνδρας τ, καὶ τοὺς ἀπομένοντας ὀρδινεῦσαι εἰς ἀκίας, παλαιούς τε καὶ νέους. Urbicius tehát azt mondja, hogy a hadvezér ekként 200 altisztet kap. Nyilván mindkét író az idézett helyeken javítanunk kell, és pedig Leónál az ε'-t ζ'-ra, Urbiciusnál (ki t. i. még ilarcheseket is akar kiválogattatni) a τ-t ζ'-ra kell emendálni.

IV. 50. §.

Ἀλλὰ καὶ ἕτερόν σοι χρήσιμον παραινέσω, ὥστε μὴ πάντα τὰ τάγματα, ἥτοι βάνδα, ἐπιτηδεύεις πάντως ἴσα ποιεῖν κ. τ. λ.

F és **V** kódexekben ἐπιτηδεύεις áll, **AEB** kódexekben ἐπιτηδεύης. A helyes olvasásra Urbicius (I. 4) vezet: Χρὴ μὴ πάντα τὰ τάγματα ἐπιτηδεύειν πάντως ἴσα ποιεῖν s a Leo-féle kiadatlan Problematák I., melynek czíme: Τίς ἡ αἰτία, δι' ἣν οὐ πάντα τὰ τάγματα ἴσα ἐπιτηδεύειν ποιεῖν. Ismeretes, hogy ὥστε-t inf.-szal kapcsolják össze.

IV. 60. §.

Τὴν δὲ τελείαν παράταξιν ἐποιοῦν ταγμάτων ξδ', ἀκίων χιλίων κδ', ἀνδρῶν μυρίων ἑξακισχιλίων τετρακοσίων πδ' κ. τ. λ. Vagyis azt mondja, hogy a régiek teljesszámú parataxisát 64 tagmából, 1024 aciesből, 16484 legényből alkották. Kis számítás és rokon helyekkel, mint *Aelianus* VIII 3, Leo XIV 96-tal való összevetés után a τετρακοσίων-t τριακοσίων-ra fogjuk kijavítani. 16×64 t. i. = 1024 és $16 \times 1024 = 16384$.

V. 3.

Fegyvereket sorol elő: ῥηκτάρια, τζικούρια καὶ ἑτερα τζικούρια ἀμφίστομα, ἐφ' ἑν μέρος, οἷον σπαθίου, ἐπὶ δὲ τὸ ἕτερον, οἷον ξίφος κονταρίου, μετὰ θηκαρίων αὐτῶν δερματίνων καὶ βασταγίων, — παραμήρια, μαχαίρας μεγάλας μονοστόμους. Ha a σπαθίου-t meghagyjuk, ξίφος-ra kellene javítani a ξίφος szót. A μονοστόμους, mely úgy romlott el, hogy a másolónak tekintete az ἀμφίστομα-ra tévedt, könnyen javítható μονοτόμους-ra, az előzőt azonban *Konstantinus* segítségével (Takt. V.) kell emendálnunk, ki a mi helyünket így dolgozta át: ἵνα δὲ συνάγῃς ὁμοίως ῥιπτάρια, τζικούρια καὶ ἑτερα τζικούρια δίστομα, ἅπερ εἰσὶν εἰς μὲν τὸ ἑν μέρος, ὡς σπαθίον, εἰς δὲ τὸ ἕτερον, ὡς ξιφάριον κονταρίου· ἔτι δὲ σύναγῃς καὶ παραμήρια, μαχαίρας μεγάλας καὶ διστόμους.

VI. 23. §.

Οὐδὲ τοῦτο δὲ παραλείβομεν ἐν τῇδε τῇ διατάξει, ἵνα οἱ ἄρχοντες ἐκάστου τάγματος διαγνώσεις ποιῶσιν ἐν τῷ καιρῷ τοῦ παρχειμαδίου, ἥ ἐν ἐτέρῳ ἀργίας καιρῷ, ὥστε ἐὰν μὴ εὐπορῶσιν οἱ στρατιῶται, κατὰ τὴν χώραν ἀγοράσαι τὰ ἐπιτήδεια, φανερὸν γίνεσθαι πόσων ἵππων καὶ ποίου εἶδους καὶ ποίου ἄρματος δεόνται τῶν στρατιωτῶν ἕκαστος, ἵνα παρασκευάζῃς — ὧ στρατηγέ — ταῦτα ἐν πῷ δέοντι καιρῷ εὐτρεπίεσθαι πρὸς ἀγορασίαν αὐτοῖς ἀπὸ ἐμπόρων

τινῶν, καὶ μήτε ἐντεῦθεν οἱ ἐντόπιοι οἰκήτορες βλάπτονται, μήτε οἱ στρατιῶται τῶν ἀναγκαίων εἰδῶν καὶ ὅπλων — εἰ οὕτω τόχοι — ἀπορῶσιν.

Nyilvánvaló, hogy itt nem lehet arról szó, hogy téli szállás idején minden katona *szeke*ret is vigyen magával. Kétségkívül javítanunk kell a helyet; közelfekvő volna az ἄρμα-ra gondolni (v. ö. XVIII, 48), de ez ellen értelmi, tartalmi argumentumok szólnak. Mi a ἄρματος olvasást ἄρμαμέντου-ra javítjuk összevetve VI 27-tel, hol ezt találjuk: ἐτέρας ἀμάξας φερούσας τὸ ἄρμαμέντον ἐκάστου ἀριθμοῦ τῶν στρατιωτῶν. E helyen is **ER** kodexek τὸ ἄρμα μὲν τὸν-t, **B** kódex τῷ ἄρματι μὲν τὸν-t adnak. Előfordul különben az ἄρμαμέντον szó még V 7-ben is: ἐτέρας ἀμάξας λόγου ἄρμαμέντου (**R**-ben ἄρμαμέντου áll). *Sophocles* bizánczi szótárában az armamentarium-mal teszi egyenlővé s úgy fordítja 1. armory, arsenal 2. the arms of an army, considered as one whole. Pedig hát az angolban is megvan az *armament* szó, miként a latinban *armamenta*, -orum, mely *Georges* szerint jelenti: das nöthige *Zeug*, *Geräth*, bes. auf Schiffen das *Segelwerk*, *Takelwerk*-ot. A középkori glossariumok sem igazítanak útba [a Pseudo-Philoxenus *Armen-tum*. ἄρματο· ακοντιον-ja kijavítandó *Armamentum*· ἀμφίστομον ἀκόντιον-ra]. De útba igazít *Vegetius* (kit *Georges* nem idéz) köv. szavaival (Epit. rei milit. IV. 46): In eiusmodi certamine tria armamentorum genera plurimum ad victoriam prodesse compertum est, asseres, falces, bipinnes. Ha még összevetjük kérdéses helyünk utolsó sorának καὶ ὅπλων-jával, ἄρμαμέντον alatt nyilván a katona fegyveres és egyéb felszerelését kell érteni. Megjegyzem, hogy Urbiciusnál is (I, 2, 12) romlott már a ἄρματος; Urbiciust is, Leo-t is **F**-ben egy és ugyanazon másoló másolta.

VII. 69. §.

Ὅτ' ἂν δὲ πυκνωθεῖσα καὶ ἡ παράταξις κατὰ λόγον ἀπὸ ἐνὸς σαγιτοβόλου γένηται τῶν πολεμίων, καὶ μέλλη πάντως ἢ συμβολῇ συνάπτεσθαι, παραγγέλλει [t. i. ὁ μανδάτωρ] ἑτοίμοι, καὶ ἄλλου διαδεχομένου καὶ κράζοντος· βοήθει, καὶ πάντων ἀποκρινόμενων· ὁ Θεός, οἱ μὲν ψιλοὶ τοξεύουσιν ὑψηλοτέρως, οἱ δὲ σκουτάριοι κ. τ. λ. Az összes kodexekben βοήθει van és nem βοηθεῖ, a mint azt a ὁ Θεός felelet megkövetelné. Ennélfogva vagy az előbbit vagy az utóbbit javítanunk kell. De melyiket? Nem jegyeztem ki magamnak e helyhez Urbicius (= Mauricius) szövegét, vele nem

τιδὸν τάμοгатνι ὦ θεὸς conjecturámat, de tudom támogatni Urbicius ama kivonatából vett helylyel, melyet *K. K. Müller* a *Festschrift für Ludwig Urlichs* cz. munka 113—130. lapján (Ein griechisches Fragment über Kriegswesen. Würzburg 1880) adott ki: Ὅρμῳσι πρὸς συμβολὴν ἴσως καὶ συντεταγμένως, ὅταν ἐγγίῳσι τοῖς πολεμίοις καὶ γένωνται ἀπὸ ἐνὸς αὐτῶν σαγίττοβόλου, καὶ μέλλῃ ἡ τοξεία γίνεσθαι, ἰσωθέντες καὶ πυκνωθέντες κατὰ λόγον περιπατοῦντος τοῦ μέρους καὶ μὴ ἰσταμένου· εἰς κράξει † καὶ ἀποκρινομένων πάντων ὁμοφώνως † τῶν κοντάτων ἐπικλινομένων κ. τ. λ. (115. l.), mikhez *K. K. Müller* ezt jegyzi meg: «Z. 15. εἰς κράξει †: Aus Mauric. S. 322. 362. ist zu ergänzen <ADIUTA>.» «Z. 15. Nach ὁμοφώνως ist ebendaher einzufügen <DEUS>.» Az Urbicius latin vezényszavait *Leo* mindenütt görögül adja vissza.

Dr. VÁRI REZSÓ.

ARISTOPHANES MADARAI ÉS A COMOEDIA ANTIQUA.

(Folytatás.)

VI.

A peloponnesusi háború 10. évében 422-ben, miután Kleon és Brasidas elestek Amphipolis mellett, a költő által is áhítva várt béke megkötötetett ötven évre. A Béke című vígjátékában olvasható idylli rajz megragadó hűséggel fejezi ki a békés földművesek örömét a béke fölött. Fentebb ismertettük Aristophanes lyrikus tehetségének illusztrálására azt a kedves beszélgetést, melyet két szomszéd tücsök bizalmas csiripelése mellett tart permetező eső alatt. (Lásd Pax 586, 1160, 557, 559, 600, 1129. Érdekes párhuzamos hely Euripides — Erechth. 13 frag.) Ötven év! — Egy egész örökkévalóság a forróvérű, izgatag athéni népnek. Athénben a háború folytatása mellett erős párt alakult és csak Nikias [megfontolt higgadtságának lehetett köszönni a béke létrejöttét. Alkibiades e lángeszű, de könnyelmű és szenvedélyektől korbácsolt, nagyravágyó ifjú pályát akart nyitni magának s minthogy az aristokrata párt bizalma ingadozás nélkül Nikiashoz csatlakozott, most az ékesszólás művészetével az athéni néppárt izgatásához fogott. Rávette a népet, hogy Argossal kössenek szövetséget. Argos

örömmel kész volt bemenni a tervbe, mert a két vetélytárs között magát zsákmánytárgyúl nézheté, ha valamelyikkel szövetségre nem lép. A spártaiak ezt meggátolandók, teljhatalommal felruházott követeket küldtek Athénbe, azon czéllal, hogy a fennálló szerződéseket kísértsék meg fenntartani. Alkibiadesnek kétszínű diplomatikus eljárással sikerült a követeket rávenni, hogy teljhatalmú megbízatásukat a tanács előtt eltagadják. Mikor ezek belementek a kelepczébe: akkor vakmerő cynismussal vádolta Spártát kétszínű magatartásról. A békepárt meglepetve, kijátszva látta magát. Spárta és Argos közt már kitört a harc. Az argosbeliek pusztítani kezdték Epidaurus vidékét. — Ide a spártaiak hajón küldtek csapatokat. Minthogy a Nikias-féle békeszerződés csapatok átvonulását meg nem engedte, az athéniek az argosbeliek panaszára a békeoszlopon jelezték a békétörést a spártaiak részéről 416-ban. Argosban már eltörlik az oligarchiai kormányformát, a várost Athén szövetségébe vonták. A békét nyíltan meg nem szegte, a háborút meg nem izente egymásnak a két vezérállam, de a szövetségesek útján folyt a küzdelem. Melos szigetét, mely a peloponnesusi háborúban szigorú semlegességet örzött meg, mely dór telep létére Athénhez sohasem csatlakozott, minden ok és ürügy nélkül, egy később közmondásossá vált éhség útján hatalmába keríte Athén. Kock (Vögel von Theodor Kock, Berlin 1864. szépen írt «Einleitung»-ja 7. l.) helyes igazságérzettel mondja: «Man muss solche Fälle nicht vergessen, um bei dem natürlichen Schmerze über Athens endliches Schicksal im Jahre 404 die volle Gerechtigkeit der Nemesis, die es ereilt hat, anzuerkennen.» Athen a legembertelenebb módon konczolta le a népesség fegyverfogható részét és adta el rabszolgául a nőket, gyermekeket. Csak olvasni kell Thukydides V. 85—111. fejezeteiben található értekezés leírását, mely megható képe a lábbal tiport igazság tiltakozásának a *vis major* tudatában elbizakodott kényuralom ellen, hogy meggyőződhattunk Athen azon önmegfeledkezéséről, mely minden bukásnak indult hatalom sajátja. Hátha igaz azon szemrehányás, mit Alkibiades ellen emeltek, hogy ő egy melosi nőt vett magához, és a tőle született gyermeket mint a magáét fölnevelte; mi súlyos vádként hull az Alkibiades jellemének mérlegébe!

Alkibiades nagyravágása nem ismert határt. Ekkor idézte föl egy véletlen ez atheni nép keblében a már régebben fogant vágyat valóságos *δυσέπρος* *ἐπρος*-t Szicília birhatása után. Mikor

427-ben mint Leontini város követe jött Gorgias Athenbe (a tulajdonképeni szónoklat történetében nevezetes forduló pont), hogy a dór uralom ellen segílyt kérjen, már készek voltak az atheniek a segílyt megadni. Ekkorra esik a Lakhes expeditioja hús hajóval: azon Lakhesé, kit Kleonnal kapatott össze Aristophanes a Vespæ kutya-pörében: Labes kutya cím alatt. Akkor a szicíliaiak kibé-
 kültek elleneikkel és így a hadjárat nem valósult, de 416-ban Egesta város kért segítséget a syrakusiak ellen. Athenből követséget küldtek a helyi viszonyok tanulmányozása végett. E követség az Alkibiades által már jól előkészített hangulatot egy kecsegtető jelentéssel lángra gyújtá. A követek jelentése szerint Egesta, melyet az egestai követség is megerősített, hajlandó e sziget összes állami vagyonát az expeditio rendelkezésére bocsátani és hatvan hajó számára 60 talentum havi zsoldot. A nép mámorba esik e fényes ígéretek hallatára. Azonnal elhatározzák az expeditiot Nikias, Alkibiades és Lamakhos vezérlete alatt. Nikias megkísérlé még egyszer mérsékletre birni az atheni népet. Az a beszéd, mely olvasható Thukydides VI. 9—14., a meggondolt hazaszeretetet utolsó intő szava a lázas közvélemény csitítására. Kéri Nikias a népgyűlést, hogy azon megfontolással határozzon, hogy ἐπιθυμία μὲν ἐλαχίστα κατορθοῦντας προνοίᾳ δὲ πλείστα. Inti az öregeket, hogy ők álszégyenből ne engedjék magukat a lázas izgalom rabjául esni; hagyják, hogy az Egestabeliek intézzék el a Selinus ellen maguk szántából kezdett háborút maguk. Alkibiades nem késett e beszéd hatását ellensúlyozni. Egész jelleme a maga szeretetreméltóságának ellenállhatatlan bájjával előmlik azon beszéden, mely olvasható Thukydides VI. 16—18. fejezeteiben. — Dicsekszik összeköttetéseivel, olympiai diadalaival, kilátásba helyezi Athen hatalmának gyarapodását. A nyughatatlan atheni szellemhez oly találó e mondása: παράπαν τε γινώσκω πόλιν μὴ ἀπράγμονα τάχιστα ἂν μοι δοκεῖν ἀπραγμοσύνης μεταβολῇ διαφθαρῆναι, καὶ τῶν ἀνθρώπων ἀσφαλέστερα τοῦτους οἰκεῖν οἱ ἂν τοῖς παροῦσιν ᾗθεσι καὶ νόμοις ᾗν καὶ χεῖρω ἢ ἥκιστα διαφρόνως, πολιτεύωσιν».*)

Ime egy népvezér, ki a még helytelen hagyományokhoz is

*) Egy szóval, tevékenységre termett állam hitem szerint akkor jut tönkre, ha tétlenségre adja magát és azok az emberek élnek a legnagyobb biztosságban, kik erkölceik és intézményeik szellemével lehetően összhangzó politikát követnek, ha azok nem is a legjobbak.

ragaszkodásra, meggondolatlan, nyugtalan tevékenységre sarkalta azt a népet, melynek ép ez volt jellem-gyöngéje. Nikias a meggondolt férfi érezte, hogy elveszté a nyugodtság befolyását. Kock méltán látja Nikias azon beszédében (Thukyd. VI. 20—23.), melylyel megkísérté az eleven képzelmű atheni népet a hadjárattól ép a rendkívüli hadiszükséglet túlhajtása által elriasztani, a nemesis kezét; mert az atheni nép a helyett, hogy visszariadt volna, mintegy a mámor bódító hatása alatt elhatározza, hogy előbbi végzését minden körülmény közt fenntartja. Az atheni nép mintegy anyagi erejét az utolsó segélyforrásig fenéig meríté ki, mintegy a telhetetlen Kharybdis torkába sodorva. Lázás tevékenységre buzdul a nép: hajógyárak éjjel-nappal dolgoznak, szövetségesek összes ereje igénybe vétetik, utcákon, köztereken embercsoportok kalandos tervekről beszélnek. A porba rajzolják Sziciliát; a levegőbe beszélnek Itáliáról, Karthagóról . . . egész a Herakles oszlopai tájáig kalandoz a képzelem. Óriás erőfeszítés, vakmerő ábrándért. A kis Athen, melynek eredeti kiterjedése alig 30 □ mfd., egy félvilág ura. Oh mily szomorú ellentét. Midőn Demonstratos a népgyűlés előtt a vállalat érdekében szónoklott. fedelekről hangzott az Adonis korahunyttát sirató asszonyok siráma, mint Aristophanes Lysist. 363. és következő soraiban e költői ellentét emlékéit, kifejezi: ἔλεγεθ' ὅ μὴ ὥρασι μὲν Δημόστρατος πλεῖν ἐς Σικελίαν, ἢ γυνὴ δ' ὀρχουμένη, αἰατ' Ἀδωνιν φησίν, ὅδε Δημόστρατος ἔλεγεν ὀπίστας κατα-λέγειν Ζακυνθίων ἢ δ' ὀποπεπωκῆν' ἢ γυνή' πὶ τοῦ τέλους κόπτεσθ' Ἀδωνιν φησίν.)*

Meton az astronom (előfordul Aves 992. és követ.) annyira meg volt győződve a vállalat balsikeréről, hogy fiát, az egyik trierarchot kiszabadítandó a részvétel alól, tettetett őrzöngésében felgyujtá vagy legalább felgyujtani kísérté házát. Mily találó gyászos előjel ez a Schiller «Braut von Messina»-jában előforduló jelentéssel, hogy az öreg remete, kitől Isabella gyermeke sorsa felől tett kérdést,

*) «Demonstratos szolt, rossz napon: jerünk
 Sziciliába, de a tánczoló nő
 Jaj, jaj Adonis-t sir Demonstratos:
 Izentünk Zakynthosból — úgymond — hadat,
 Holott az ittas nő a háztetőn
 «Sirasd Adonist» jajgat.»

Megjegyzendő, hogy e darab 411-ben került színre.

elhamvasztá kunyhóját. Sokratesről pedig mondják, hogy *dæmona* ellenzően szólalt meg. Ily feszült hangulat mellett, ily nyomasztó légkörben még egy váratlan esemény zavarta és rendíté meg egész mélységében a vallásos és babonás nép kedélyét. Alkibiades volt a nép bálványa, a vállalat lelke. Mert Lamakhos csak egy bátor katona, Nikias különben is ellenezte a hadjáratot. Alkibiadesen csüngött tehát az atheni nép. Őt lehetetlen volt kihagyni a vezérek sorából. Pedig már rég megindult egy Euphiletos, egy Phaiax, egy Nikias *hetairiá*-ja, modern kifejezéssel élve: klikkje, hogy minden választás alkalmával ügyes fogásokkal tért foglaljon és a demagokok hatalmát a saját fegyvereivel törje meg. E klikkek akadály volt Alkibiades, kit mikor csatlakozott volna hozzájuk, kicsinyeltek, mert mint a demokrata párt vezérszónokát retgették.

Ekkor történt 415 május 11-én a megdöbbenő esemény, hogy a Hermes szobrokat a piacon a Stoa Poikile előtt azon uton, melyen a panathenaiák ünnepi menete szokott jönni (Hipparkhos állíttatá föl és láttatá el feliratokkal) viradóra az egy, Leogoras, Andokides atyjának háza előtt álló Hermes szobron kívül gyalázatosan megcsonkítva találták. Egy önmagáról megfélemedezett mulató társaság éjjeli csinye volt e tett, melynek hatása leirhatatlan, hordereje kiszámíthatatlan. Grote e váratlan csiny hatását hasonlíttja egy oly hatáshoz, melyet Spanyolországban előidézett volna, ha egy éjszaka a Szűz Mária összes oltárképeit valami gyalázatos kéz bemocskolta volna. (A Hermokopida botrányt és az Aves közötti viszonyt tárgyalja Droysen: «Des Arist. Vögel und die Hermokopiden» Rein. Mus. III. 2. 169 és köv. IV. 1., 27. és köv. lapjain). Sajátságos ösztöne van a felindult nép kedélyének. A politikai *hetairiák* titkos üzelmeivel köti egybe és egy titkon előkészített államcsiny előjelének magyarázta e Hermokopida botrányt a nép, holott a látszat semmi összefüggést nem igazolt. Tűztek ki Peisandros indítványára (előfordúl Aves 1556. sorában, ki pedig később, 411-ben a 400-ok uralmát behozza és Antiphonnal és Phrynikhossal a demokraczia legnagyobb ellenségévé válik) 10000 drachmát a tettes felfedezőjének (3950 fr.). A nyomozás mind nagyobb mérvet ölt. Egy Pithonikes nevű egyén a népgyűlésen óvólag emelte föl szavát, hogy ne menjenek oly vállalatba, a melynek élén az az Alkibiades áll, ki Pulytion magánházában a *mysteriumokat* gúny tárgyává tette. Láttuk fentebb, hogy Eupolis a *Baptai* című darabjában ép e ténnyt teszi pellengére. Éz az Eupolis és Aristo-

phanes közti vetély ebben is nyilvánul, hogy Eupolis az Alkibiadest üldöző párthoz szít, Aristophanes az *Aves*-ben még ott sem bántja, hol bánthatná, sőt a szicíliai expedícióval rokonszenvezni látszik. Többen külföldre menekültek. Így Teukros metoikos is Megarából a büntelenség feltétele mellett ajánlkozott földeríteni a titkot. Maga követte volna el többekkel a szentségtörést. Más feladók is jelentkeztek, így Agariste és Lydos, kik szintén erősítették, hogy Alkibiades és mulató társai más házakban is kiparodizálták a mysteriumokat. Alkibiades rendkívüli merészségét jellemzi, hogy még maga sürgette a vizsgálatot és pedig a hajóhad elindulása előtt. Nép-szónokok tudva, nem tudva, az oligarchia kezére játsztak, midőn indítványozták, hogy tekintettel arra, miszerint a vállalat nem tehető függővé egy esetleg hosszúra nyúló bonyodalmas vizsgálat eredményétől, az elhalasztásban pedig veszély nincs, halaszszák el a vizsgálatot Alkibiades visszatérteig. Alkibiades barátjai sem vették észre a kelepczét; belementek. Hiszen, ha Alkibiades éber szeme nem ellenőrizte e klikk üzelmeit, ennek nyert pere volt, mint a következmények igazolták.

Ily izgalom, ily sötét háttér forrongott mint vihartól vemhes felhő azon fényes tündöklő, ragyogó remény megett, melyet a roppant hajócsereg elindulása keltett. Minő mozgalom, minő hullámozó tömeg mindenfelé! A spanyol Armada elindulásakor lehetett — mondja Kock — Lissabon hangulata ehhez fogható 1588 május 29-én. Thukydides VI. 30—32. elevenen rajzolja, mint özönlött ki az atheni nép a Peiraieusba. A meghatottság vett erőt a népen; ki barátját, ki rokonát, ki fiát kísért ki *καὶ μετ' ἐλπίδος τε ἄμα ἰόντες καὶ ὀλοφύρμων τὰ μὲν ὥς κτήσονται, τοὺς δ' εἴποτε ὀφείναι ἐνθυμούμενοι ὅσον πλοῦν ἐκ τῆς σφετέρας ἀπεστέλλοντο* *). Most a válás pillanatában gondoltak a veszélyekre, de a roppant hadierő látása felbuzdítá ismét az aggódó kedélyeket. Thukydides szerint ez volt a legnagyobb hadi flotta, a melyet valaha valamely állam kiállított, mert a Perikles alatt, Epidauros és Hagnon alatt Potidaia ellen indított flotta is volt ily tekintélyes, mert csak Athen 4000 nehéz fegyverzetű katonát és 300 lovast állított ki; de nem ily merész úton. Thukydides gondosan sorolja föl, mily áldozatot hozott Athen,

*) Reménynyel indulva s egyszerre jajszóval, reménynyel, hogy talán célzt érnek, de aggódva azon, vajon látni fogják-e még övéiket, meg-gondolva, mekkora vállalatba fogtak.

mint versenyeztek a szövetségesek, hogy minél jobban szereljék fel a hajókat és lássák el az evezőket. A nagyszerű terv, a nagyszerű készlet, a roppant érdeklődés, a hazafias felbuzdulás mind közre hatottak, hogy az elindulás mozzanatát súlyosabbá tegyék. — Megszólal a trombita, Véghez megy az imádkozás, még pedig nem minden hajón külön, hanem úgy, hogy egy kiáltó mondta az imádságot az egész flotta előtt. Κρατῆράς τε κεράσαντος παρ' ἅπαν τὸ στράτευμα καὶ ἐκπώμασι χρυσοῖς τε καὶ ἀργυροῖς οἷ τε ἐπιβάται καὶ οἱ ἄρχοντες σπένδοντες.*) Együtt imádkozott a nézőközönség! Képzhetjük, a tömegben Aristophanes mit élt át ez egy pillanat alatt! «Μέγας δ' ἀνέβυσσε Κρονίων» teszi hozzá Kock szép és erőteljes leírásához.

A három vezér mindjárt meghasonlott. Nikias a közvetlen célra: Egesta és Leontinoi védelmére akart szorítkozni. Lamakhos egyenesen Syrakusát akarta megtámadni, Alkibiades bizva eddigi diplomáciai sikereibe, egy nagy symmachiat akart létrehozni Selinuson és Syrakusán kívül. A nagy erőfeszítés valóban kisszerű eredményt hozott. Katanát vették be, véletlenül, Kamarina elleni expeditiójuk meghiúsult, a syrakusiakkal való csetepaté alig említésre méltó. És ekkor, midőn az óriás haderő voltaképeni feladata megoldásához fogott volna, jött a Salaminia, hogy Alkibiadest és néhány társát Athenbe idézze a törvényszék elé. Nem hiába mondja Euelpides (Aves 146. és köv.) a Banka kérdéseire, hogy talán a Vörös-tenger körül levő várost keresnek Peithetairossal:

οἷμοι μηδαμῶς
ἡμῖν γε παρὰ θάλατταν ἔν' ἀνακόψεται
κλητῆρ' ἄγουσά ἔωθεν ἡ Σαλαμινία.**)

A lelkesedő Athennek fölibe került a vádaskodó Athen. Alkibiades a maga háromevezőjén visszafordult, de Thurioi táján megszökött Elisbe, majd Argosba, végre Lakedaimonba megy. A seregben a csüggedés általános lesz.

Nem tartozik feladatunk körébe a Hermokopida pör fázisait

*) S a tisztok a vegyítő edényekben bort vegyítve, arany és ezüst poharakkal végzik az italáldozatot.

**)

Oh,

*Tenger körül ne' mert egy reggel ott
Teremne váddal a Salaminia.*

adni. Diokleides feladta egy szolgálja elbeszélése alapján, ki hajnal előtt telehold fényénél elindult Laureionból, hogy urának kamatot hozzon és látta a gyanus csoportot. Eddig azért nem szólt, mert a tettesek 120 minat ígértek a hallgatásért. Minthogy adósok maradtak, ő tehát elárulja őket és mintegy 42 egyént ad fel. Tudták, hogy új hold volt a csiny elkövetésekor is, még is hitelt adtak, mert Peisandros inquisitornak sikerült politikai jelleget adni a nyomozásnak. Lett elfogatas, elzárás, menekvés, általános felindulás és rémület az aristokratikus körökben. A foglyul esettek előtt a biztos halál állt. Késő este jöttek a foglyok nejei, gyermekei, keletkezett jajveszéklés. Köztük volt Andokides szónok is, ki tudott a valódi tényről. Ez végre a büntetlenség biztosításának feltétele mellett megtette a valódi vallomást. Euphiletos hetairiáját jelölte meg, mint a melytől eredt a botrányos tény. Diokleidest szoros vizsgálat alá fogták; végre bevallja, hogy phegusiai Alkibiades, a híres Alkibiades unokaöccsének biztatására tette, a mit tett. — Ez pedig nemtelen bosszút akart rokonán állni. Az Andokides fellépte valahára nyugalmat hozott. Az általa megjelöltek, ha lehetséges volt, elfogattak; a szökevények fejére jutalom lett kitűzve. Alkibiades közvetlen részessége be nem bizonyult. Ekkor történt Thessalos, a híres Kimon fiának feljelentésére a mysteriumok elárulása és kigunyolása czímén keletkezett pör. Erre küldték a Salaminiai után. A szicíliai expeditio kisszerű eredménynyel folytatódott. Végre Lamakhos tervére tértek. Syrakusa ellen intéztek támadást, vele szemben Olympeionnál foglaltak állást; egy csata is volt, de eredménytelen győzelemmel végződött. Katanába vonultak vissza; Kamarina ellen intézett támadásuk sem sikerült. Ennyit tudhattak Athenben a nagyszabású szicíliai expeditióról, mikor 414. tavaszán eljött a Διονόσια μέγαρα ideje és színre került az *Aves*.

VII.

A régi didaskalia tanusítása szerint Khabrias arkhon alatt a nagy Dionysiaiak ünnepén a 91. ol. 2., 414. márcziusában került színre az *Aves*. Egyszerre versenyeztek vele Ameipsiasnak *Komastai*-ja, mely az első díjat és Phrynikhos: *Monotropos*-a, mely a harmadik díjat nyerte. Ez gyakori eset volt, hogy a legkiválóbb költők elestek az első díjtól. Bergk egybeállítja (Frag. Com. Græc. I. 904.) egy

jegyzetben egész sorát az eseteknek, melyekben a kiténő költő elesett díjától és e körülmény magyarázatát az atheneiek változó-kony, szeszélyes kedvének tulajdonítja. Igy Euripides csak ötször lett első díjjal kitüntetve. Terentius Varro Gelliusnál N. A. XVII. 4. mondja, hogy Euripides 75 darabot írt, de csak ötször nyert díjat. Hasonlóképen említi Moskhopulos «Vita Euripidis»-ben, sőt hozzászéli, hogy az ötödik diadalt halála után szerezte. Megegyezik ezzel Suidas adata is. Diadalt nyert vele szemben azon kor egyik leggyengébb költője, Xenokles. — Euripides utolsó jutalmát a következő trológiával érdemelte meg halála után: Iphigenia Aulisban. Alkmaion, Bakchai. Aiskhylos szerencsésebb volt ugyan, 13-szor győzött, de nem egyszer bukott. Igy a Plut. Kimón élete 17. f. említett alkalommal, midőn Sophokles nyert, minek folytán az elkeseredett költő Sziciliába vonult volna. Sophokles, ki kiváló kegyét élvezé az atheneieknek, Diod. Sic. XIII. 103. szerint 18-szor nyert diadalt, vagy egy Vita Soph. szerint 20-szor, de többször nyerte csak a második díjat. Igy a Medea didaskaliájából olvassuk, hogy a 77 ol. 2-ben az első díjat Euphotion, a másodikat Sophokles, a harmadikat Euripides nyerte. Sőt a világköltészet egyik remeke, az Oedipus rex is másodsorba szorított Philokles műve által. Ha számba vesszük, mondja Bergk, a győzelmek csekély számát, melyet a tragikai művészet mesterei nyertek és a nagy időközöket, melyekben a nyertes darabok színre kerültek, belátjuk, hogy sokkal kisebbrendű költőknek többször sikerült a babért elnyerni. Aristophanesnek ránk maradt 11 teljes vigjátéka közül az első díjat csak három darab nyerte: *Ach. Equ.* és *Ranae*, másodikat a *Nubes Vespae Pax Aves*. A didaskalia hijában nem tudjuk a *Lysistrate*, *Thesmoph.*, *Eccl.* és *Plutos* sikerét. Győztes ellenfelei voltak Kratinos, Eupolis, Ameipsias, Philonides és . . . önmaga, mert a *Vespae*-vel szembe a csak töredékben ránk maradt *Proagon* című darabja nyerte az első díjat. Lássuk rövid vázlatát az Avesnek.

1. Prologos (1—208) Kock a maga felfogásához képest úgy indul ki a cselekvény expositiójának előadásánál, hogy Aristophanes két hőse: Peithetairos és Euelpides elhagyják Athent, mert a nagy és boldog városban türhetetlenné vált az élet. Az akkori nevezetes eseményeket, melyek a kedélyeket forrongásba tartják, alig érinti a költő, kinek jelszava lett az utolsó időkben: σίγα, μή μυησινῶσιν (Arany J. helytelenül fordítja: Te meg hallgass, ne

hányd fel. Μνησιχαχέσης haragot tartani; boszúra gondolni) Kock szerint Aristophanes nem az akkori viszonyok folytán, inkább azok ellenére engedte át magát a csapongó jókedvnek. Tehát két atheni polgár, kik a tanácsülésre hívó hírnök szavára, talán elfogatástól félve, megunván a perpatvaros atheni közéletet, elmenekülnek, elhatározzák elhagyni Athent, keresni egy nyugalmas várost, hol a legnagyobb kényelmetlenséget egy-egy menyegzőre való meghívás okoz. Minden eszközzel föl vannak szerelve, mi egy kitelepedéshez szükséges és elvándorolnak Tereus sógorhoz, az egykori atheni Prokne férjéhez, ki egykor ember volt, most banka vagy kakuk. Vándor utjukban kalauzul az egyik egy varjút, a másik egy csókat visz. Valódi atheni típusok. Peithetairos a légvárak építője, az eleven képzelmű gyulékony lelkületű atheni polgár; a másik a hiszékeny, a minden jót remélő Euelpides, kit Goethe Hans Hoffegut-nak fordít. E név meglepő módon visszhangzik Thukydides 17 24: εἰς ἀπιδες ὄντες σωθῆσονται. Egy pusztta vidéken, szirtek és cserjék közt 1000 stadiumnyira Athentől eljutottak a Banka lakásához, kit mint egykori atheni polgárt megkérdezhetnek, hogy hol találhatnák meg azt az Eldorádót, melyet keresnek. Egy szikla mered föl előttük, kopogtatnak. Az ökörszemet (a τροχίλος-t Arany Libucz-czal fordítja. Egyik scholion e felfogást igazolja, de egy ily sziklás cserjés helyen aligha nem a τρογλοδότης-ről van szó, a melynek a szolgálai szerep jól áll), a Banka szolgálja jön elejükbe. Ez kezdetben nem akarja urát, a Bankát délutáni álmában háborgatni. Végre felkölti, előhívja. A kölcsönös bemutatás és csudálkozás után a Banka ajálgat nekik más-más várost lakóhelyül, de mindeniknél van egy-egy bökkenő.

Ekkor támad a tervkovács Peithetairos agyában a gondolat, egy madárvárost építeni, fallal elválasztani a földet az égtől; ez által a madarak a világ uraivá, isteneivé lesznek; az istenek és emberek közti közlekedést elvágják, mindkét fél hozzájuk fordul majd segítségért, a világbéke föltételeit majd ők fogják diktálni. Peithetairos mellett Euelpides mint Sancho Pansa Don Quijotte mellett, mint Balga Csongor úrfi mellett a kápráztató álom felfogásába a prózát vegyíti és az Eldorado eldoradoszerű volta még észrevehetőbbé válik. A Bankának tetszik a terv; megegyeznek abban, hogy népgyűlést hívnak egybe; következik 209—433. Az Aristophanes lyrájának egyik legszebb darabja: a banka kommos-szerű dala ἀπό σκηνῆς és a karparodosa. Van mozgalom, csicsérgés, csengő-bongó élet. Való-

ban ἔπειτα περὶ οὐρα-ban kérdi a kar, «miért hívta őket». A madarak legiója suhogtatja szárnyát. Euelpides megdöbben. Van dolga az elhozott konyhaedényeknek; ezek képezik a védfalat, a sisakokat a madarak csőrvágásai ellen. A harcias hangulat csakhamar lecsillapszik. Fegyverszünet áll be. Elhiszik, hogy Bankának igaza lehet. Szóhoz engedik jutni Peisthetairost. Az első epeisodionban, melybe kardalok vannak szöve 434—675. Peisthetairos előadja tervét. Persze közhelyeslésre talál. De már most előáll a positivitas kikerülhetetlen kérdése; szárny nélkül hogy lehessen megélni a szárnyasok közt? Mindennek megvan ezerjófűve. Peisthetairos és Euelpides kapnak a Bankától egy csodaszert, melytől szárnyuk nő; kész a nagyszerű terv, először: építsenek egy óriási madárvárost, melyet fallal vegyenek körül, másodszer: követeljék Zeustól vissza a világ uralmát és küldjenek az emberekhez követeket, kik jelentsek meg a világban létrejött e nagy változást és szólítsák fel őket, hogy ezután a madaraknak áldozzanak, mert tőlük száll alá minden áldás. Azután az emberek csak nyerne. Kevesebbe kultusz sohase kerülhetne. Nekik nem kell márványoszlopos templom, elég a lombok árnya; nem kell hekatomba, elég egy marok búza. Peisthetairos felkérésére a Banka előhívja a nejét, Proknét, a csalogányt, hogy büszke paeant énekeljen a fenséges terv sikerére. Köybe szöve van az első Parabasis 676—800. A teljes Parabasis így oszlik meg: a) χομμάτιον (676—684), b) voltaképi παράβασις (685—722), c) μακρόν: πνίγος (723—736), d) ὠδή (737—752), e) ἐπιρρήμα (753—768), f) ἀντωδή (769—784), g) ἀντεπιρρήμα (785—800). Merész szárnyalású dithyramb hangján adja elő a madártheogoniát, mely a madárvilág alapjaként feltüntetve pompás parodiája az orphikusok theogoniáinak. Azután felsorolja a kar a madaraktól nyújtott előnyöket: a gyönyörű symphoniát az erdőkben, a hattyúének bűbáját; a szárnyas lét boldogságait.

(Vége köv.)

HEGEDŰS ISTVÁN.

VISSZA- ÉS KÖRÜLTEKINTÉS.

NYELVÜNK ÜGYÉBEN.

«De mortuis nil nisi bene.» A közmondásokról széltiben azt tartják, hogy azok a népbölcselet nyilatkozatai. Meglehet, de minthogy a tulajdonképpeni bölcseletőkei sem mindig szentírás, bizony a népei sem mindig az. Jelesen, ha szorosan ragaszkodnánk a «De mortuis» tilalmához, azzal minden oktatás¹⁾ történelmet s a kritikának nagyobb részét kiirtanók az irodalomból. Már pedig, ha az elhaltak cselekvései s beszédei velők együtt kimúltak, irataik megmaradtak s jót is, kárt is tehetnek s az utóbbi következmény ellen csak a kritika szolgál fegyverül. Ezzel véltem én igazoltnak azt, hogy Szarvas Gábornak a Magyar Nyelv Szótára elleni támadását szellőztessem.²⁾ Kissé későre ugyan, de az érintett értekezést, a melynek címe «*A Magyar Nyelv Szótára*, készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János. Ismerteti Szarvas Gábor,» és a mely 1880-ban jelent meg, én csak híréből ismertem és csak egy pár hete, hogy kezemhez kaptam. Most sem szólanék hozzá, ha egy oly tárgy nem volna megvitatva benne, a mely ma már nyelvészeknek és nem nyelvészeknek úgyszólván hitágazatává lett, de a mely ellen, előre is megmondom, tiltakoznom kell.

¹⁾ A «lehrreich» német szót rendszeren így szokták magyarra fordítani: tanulságos. De ennek a törzsöke «t a n u l s á g» hibás, annál fogva származéka is. Mert ige egy. 3. személyéhez nem lehet ragasztani *ság* formatívumot. Lát-ság, hoz-ság, ír-ság örvend-ség hallatlanok; fárad-ság, hazud-ság hibás alkatok. A ki ezeket használja, félreteszi magyar nyelvérzékét. Én hát «oktatás»-t javaslok feles példákra hivatkozva: mint esömörlős, dőlős, v. dülős, fájós, hajlós, harapós, ismerős, marós, tudós. Analogiának gondolom elég; de több is van. Csak azokat idéztem, a melyek hamarjában eszembe jutottak. — Azt is megjegyzem ez alkalommal, hogy «nyomos» és «lakos» szokott betűzéseai helytelenek. Mert l a k o s mindenki, a kinek «l a k»-ja van; de a l a k ó s ott is s z o k o t t lakni. A magyar nagy uraknak házaik voltak Magyarországon a városokon és kastélyaik a vidéken, és ezekben lakosok, de Bécsi lakósok voltak. «Nyomos» az, a minek n y o m a van, mint: b o r o s, b o t o s, f o k o s, l á n c z o s, m ó d o s, t á n c z o s, a melyek végtagsaiban nincs ó.

²⁾ Vicem pro vice reddo tibi bone vicine. Szarvas Gábor a meghalt Czuczort és Fogarast bírálta, én a kimúlt bírálót.

Nos hát a M. N. Sz. szerkesztőit azzal vádolja, azért feddi átalánosan³⁾ Szarvas Gábor, hogy nem akarják elismerni az igaz voltát annak az állítmánynak, hogy «az árja nyelvek sorában a magyar-nak egyáltalában nincs helye.»

Ezt a tripodialis — sit venia verbo — állítmányt csak ennyivel támogatja a bíráló: «az összehasonlító nyelvtudomány elismert tekintélyének egész hatalmával oda nyilatkozott, s nyilatkozatára többé a komoly ellenmondásnak még nesze sem hallatszott.»¹⁾ E szerint érvekről, bizonyításról nincs és nem lehet szó, hanem: «*Hoc volo, sic iubeo, sit pro ratione voluntas.*»²⁾ Igaz, hogy bíráló nem voluntasra, hanem *auctoritasra* hivatkozik; de egyik olyan rossz, mint a másik, mert a tudománynak, mint ilyennek, nincs sem «tekintélye», sem «akarata», hanem igenis van *ratio*-ja, a melyet ezuttal bíráló nem vesz igénybe.³⁾

³⁾ «Által», «átal». Az utóbbi az előbbinek a közbeszédben rövidített formája, a minek példái: föld, föld; hold, hód; holnap, hónap; volt, vót; holt, hót; kolcs, kócs; költ, köt; küld, küd stb. Az «által» mind a két formájában kettőt jelent és a beszédrészeknek különböző két rovata alá tartozik, u. m. adverbium és a névutó alá. No már, ha létezik a két forma, azt javasolnám, hogy használjuk fel ezt a körülményt a szabatosság és félreérthetetlenség, a beszéd két főkélléke eszközzésére. Az «által» maradjon névutónak, és az átal, vagy még egyszerűbb formája: át legyen csupán adverbium, illetőleg igekötő. Pl. «A Porkoláb levele által jelentette» (Tört. szót.). — «A tal mentem a czeplédi temetőn». (Népd.). Áthágta a tilalmat. Az átalból származik: átalánfogva (generaliter, durchgängig). átalános, átalánosan, a melyekben az *l*-nek a *t* előtt nincs se oka se helye; minthogy az eszközzés fogalmának árnyéka sincs bennök.

¹⁾ De hát hogy is keletkezhetett volna «ellenmondás»? A külföldi nyelvészek — a semitákat nem számítva — árjaisták voltak és azok az alig vagy rosszul ismert magyart mint agglutinált és alsó rendű nyelvet csekély figyelemre méltatták. Aztán a tudományos és irodalmi világban a pártfegyelem szintűgy, sőt még tán hamarább létezett, mint a politikaiban!

²⁾ Juven. S. 81. 223.

³⁾ Szarvas G. az «igény» szót ki akarta küszöbölni nyelvünkől. Etymológiájába nem elegyedem és csak annyit jegyzek meg, hogy könnyebb lenne, mint pl. ezeké: edény, fővény, legény. Helyesítésére nem egy szót és szólamot ajánl Sz. G. De épen többségök mutatja, hogy egyikök sem felel meg az *Anspruch*-nak, a melyet következőleg értelmez *Heinsius* német szótára: «Die Behauptung des Rechtes auf oder an eine Sache und die auf dieses Recht gegründete Forderung». Az ajánlott szólam: «Számot tartok reá», németül: *ich rechne darauf*, világosan más, mint: *ich mache Anspruch darauf*. Másfelől a közbeszéd néha igen is kibővíti az igény értelmét. Pl. mikor ezt mondják: «igénybe vett» (azaz felhasznál) «minden eszközt».

Hadd pótoljam a hiányt és szellőztessem a magyar nyelvnek az árjafélékből való kirekesztése okait.

A különbségi pontok a «flectáló» és agglutináló nyelvek közt ezek: 1. flexio, 2. agglutinatio, 3. a nevező ragozása, 4. a birtokviszony kifejezése, 5. az igenek határozó és nem határozó formája, 6. augmentum és reduplicatio, 7. a præpositio. Jegyezzük meg, hogy a különbségek egyik osztályban sem merőben általánosak, hanem az illető osztály némely idiomáiban megvannak, másban meg hiányzanak. A mi ugyan az osztályozást nem teszi illuzoriussá, de mégis számbaveendő és a részletes tárgyalásban alkalm szerint meg fogom említeni.

Most már sorba veszem a hét rovatot, és összehetem főképp a magyar nyelvet az árjafélékkel.

1. A *flexio*-nak idő szerint nem egy értelmet adtak. Régebben, t. i. a szanszkrt tanulmányozása előtt a declinálást és coniugálást értették alatta,¹⁾ magyarul mondva a ragozást. Hogy ez a magyarban is megvan, nem szükség emlegetni, valamint azt sem, hogy ragozáskor a gyök, vagy törzsök is nem egyszer megváltozik. Példák helyett utalok Szinnyei Nyelvtanának «Szótövek változásai» című szakaszaira.²⁾

Ebben az értelemben fogva fel a flexiót, azt kell vélnünk, hogy a magyar nyelv éppen úgy flectáló, mint az árjafélék. Még teljesebbnek fogják látni az egyezést egy más tekintetből. Ugyanis a határozók mind a két szójárásban egyneműek, u. m. pusztá és præpositiós *casus*ok, névutók és adverbiumok. Vessük csak a latint, görögöt és szanszkrt-t össze a magyarral. Az első harmadikában nincs præpositio, de azért az árják nem tagadják meg a rokonságot vele, tehát a præpositiót nélkülöző magyart sem utasíthatják el. Másfelől a latinban és görögben sincs névutó s ez sem rontja hát meg az egyezéseket a szanszkrt-tal és magyarral.

Ma rendszerint azt a jelentést tulajdonítják a flexiónak, hogy az a

¹⁾ Ujabbaknál is leljük ezt a szélesebb értelmezést. «Die Biegung der verschiedenen Wortarten beruht auf verschiedenen Begriffsbeziehungen und wird demnach auch durch verschiedene Benennungen, als Declination, Motion, Comparison, Coniugation bezeichnet» (Heyse, Deutsche Grammatik I. 137. S.). Más értelmezését így adja Hovelacque (La Linguistique): «La flexion est la possibilité pour une racine d'exprimer en se modifiant une certaine modification de sens». Ennek a nyomán nem lehetne megkülönböztetni a flexiót az agglutinációtól.

²⁾ Az a természetellenes «orthographia», a melyet pedans nyelvészek írott nyelvünkre erőltettek, gátol, hogy oly példákra hivatkozzam, mint: egés | ség, gonos | ság, igas | ság, a hogy régi íróink betűzték állandóan.

gyöknek oly változása, a mely a ragozott alakok jelentését is változtatja. Ez főképp a hangzókbán mutatkozik, mint pl. a németben: *schwimmen, schwamm, geschwommen, liegen, lag, gelegen*. De néha változik a más-salhangzó is: *τῶπρω, τέτυφα; κλέπω, κλέψω, χέλωφα*. A latin perfectumban ez a változás csaknem általános. A flexiónak ez a neme főképp a conjugálásban fordul elő és a magyarban ritkaság, de mégis megvan, mint «vagyok, vagy, van; voltam, voltál, volt; meghal, megholt» világosan bizonyítják. A nevekben a többes számot különbözteti meg az egyestől és tudtomra csak a germán családban: *Vater, Väter; Wort, Wörter; Fuss, Füße* (ném.). *man, men; foot, feet* (ang.). A többi eseteket nincs miért emlegetnem és csak azt kell megmondanom, hogy a magyarban csak nyoma mutatkozik, pl. *apa, apának, apám; kefe, kefék; hamu, hamvak*.

Mindent összevéve azt tartom, hogy flexio tekintetéből a magyart nem lehet kizárni az árjafélék sorából.

2. *Agglutinatio*. Ezzel a rovattal hamar végzünk. A műszó szoros értelme az, hogy egy leirt, vagy nyomtatott szóban, ha származék, a törzsök és suffixum oly szembetűnők, hogy egy tollrántás elég a megkülönböztetésükre. No már, hogy ez az uralaltai nyelvekre nézve általánosan és csaknem kivétel nélkül igaz-é, arról feleljenek a finnisták. De a magyarról a tapasztalás azt mutatja ki, hogy töménytelen a kivétel alóla. «Beteg | ség»-ben világos, hogy «beteg» törzsök és «ség» suffixum; de egy visszapillantás a változó törzsökre új példák nélkül is bizonyítja előbbi állításomat. Megfordítva az árjaféle nyelvekben is feles példáját látjuk az agglutinationnak, mondhatni, majdnem annyit, mint a tulajdonképpeni flexiónak; a miről meggyőződhetik a nétalán kételkedő, ha kinyitja a német, latin, görög, szanszkrt grammatikákat. És így ezt a rovatot bizvást szélnek ereszthetni.

3. *A nevező ragozása*. Tudva van, hogy a latinban, görögben, szanszkrtban a nominativusnak saját alakja van, a mit rendszerint a törzsök ragozása, olykor csonkítása, vagy phonologiai változtatása eszközöl. A latinban pl. *virtut-* törzsök a leggyakoribb nominativus raggal, az *s*-szel, *virtuts* lenne; de *ts* kapcsolat hallatlan lévén, *virtus* lesz belőle. *Tempor* törzsök az *or-t* os-sá és ezt *us*-szá változtatja *s tempus* lesz. Legszélsőbb eset a *jecinor-s* helyett *jecur*, a melyet magyarázgatni magamnál találmányosabb nyelvésznek hagyom. Egyszerű csonkítással *poemat* törzsből *poema* nominativus lesz. Jóval kevesebb az anomalia a görögben, a hol az 1. declinatióban és a 3.-nak sok szavában a törzsök nominativus is; a többiben *σ* ragot kap, a mely, ha a törzsök végconsonansával összeolvadni nem bír, azt kiúzi, (mint *τερωτ — τερας*); a 2. declinatióban pedig *ος* vagy *ον* ragot. A szanszkrtban pedig a hangzóvégű törzsöket *s* teszi nominativussá; de mindig *h*-vá változik és

hangatlan. A mássalhangzó végű törzsökök nagyobb részt változatlanok.

Vegyük elé már a magyart. Grammatikusaink, mint az *agglutinatio* hívei, abban a hiedelemben vannak és azt tanítják, hogy a ragot, vagy képzőt elvágjuk, a maradék a nevező. Ezt a tények nem igazolják. Lássunk egynéhány példát a sok közül.★)

atyá t	nev.	atya	álm os	nev.	álm
mesé k	»	mese	köv ek	»	kő
kapá s	»	kapa	falv ak	»	falu
kefé l	»	kefe	fűv ész	»	fű
sim ul	»	sima	tetv es	»	tetű
erde i	»	erdő	madar at	»	madár
ajta ja	»	ajtó	epr et	»	eper
agar ász	»	agár	dolg ot	»	dolog
gyöker es	»	gyökér	terh et	»	teher

Ezekből a példákból láthatni, hogy a magyar nevező nem mindig a nyers törzsök, hanem járul hozzá olykor módosítás is, a mely bár csekély, de nem csekélyebb, mint a latin «*poema*» a törzsök: *poemat*, *τέρας*, *τέρας* helyett. Minden esetre elég arra, hogy a tárgyalt két előbbi rovattal kezet fogva «helyet» követeljen magának a flectáló nyelvek sorában.

4. Nunc venimus ad fortissimum virum. A birtokot jelölő possessivum pronomen hiánya és az ezt pótló birtokrag (ja, je stb.) kétségkívül saját tulajdonuk az ural-altai nyelveknek, holott birtokragnak árnyéka sincs az arjafélékben. A tény világos és tagadhatatlan. Csak azt kérdem, hogy egy fajnak egyedül birt characteristicája kirekeszti-e azt a genusából? A *Quercus* genus kitagadja-e fajai közül a *Qu. rubra*-t azért, hogy egyedül ennek vörösek a levelei? Avagy a *Porcus* genus a Babirussát, szarvakat hazudó négy agaráért? Azt hiszem, hogy az árják is megtűrhetik maguk közt a birtokragos magyart.

5. Az igének határozó és határozatlan alakja egyenes következménye az előbbi jellemvonásnak és, szintűgy mint az, nem oly súlyos vétek,

★) «Magyar Nyelvtan, mondattani alapon». 1877. — A «Tüzetes Nyelvtan» nem lévén kezemnél, nem vethetem össze, de feltehetem bizvást, hogy csak az itt idézettek vannak ismételve benne. Lehet, hogy ott bizonyítva is vannak; de minthogy a tényeket hamisaknak mutatom itt ki, megkísérett igazolásukkal nem vesződöm. [Tudtunkra sem Simonyi, sem más újabb nyelvtaníró nem tanítja azt, hogy a rag v. képző elhagyása után a maradék volna a nevező. — *A szerk.*]

hogy a miatt «akolbúlni» (Bugát) kelljen a magyart a flectáló nyelvek sorából.

6. *Augmentum és reduplicatio.* Ezeket az ismeretes műszavakat értelmezni felesleges volna. Csak azt jegyzem meg előbb a reduplicatióról, hogy a szanszkrtban és görögben gyakori és fontos szerepet játszik, de már a latinban csak némely perfectumok alakítására szolgál. A németben, szlávban már nyoma sincs, annál fogva a magyart azért, hogy benne is hiányzik, a flectáló nyelvek sorából kirekeszteni méltatlanság lenne. A mi az augmentumot illeti, az már a latinban is teljesen hiányzik, valamint a szanszkrtot és görögöt kivéve a többi árfajélék mindenikében. Ne ütközzék meg t. olvasóm, ha azt merem mondani, hogy a magyarban alakjaikra nézve különböző, de szerepökben egyenlő elemek léteznek, a melyekre az augmentum értelmezése ráillik. Mert legszabatosb értelme ez: A praefixum oly szótag, a mely az igének jelenidőbeli törzsökéhez csatolva multidő alakot alkot. Szanszkrt: Ind. præs. yunádzmi (jungo); imperf. āyunádzsam (jungebam). Görög: I. præs. τούπω, Imperf. ἔτυπον, Aor. ἔτυψα. No már a magyarban, ha meg vagy el praefixumokat multidő törzsökéhez csatoljuk, az alak perfectumot jelöl: ölt em, meg ölt em; ha g y t a m, el h a g y t a m.

Lássunk egy falka példát a Bibliának Káldi-féle fordításából: Megismerte (cognovit) az ökör az ő urát. — Megnyitá (aperuit) Isten annak szemeit. — Az Úr megesküdött (juravit) az atyáidnak. — Az Úr megkeményíté (induravit) és [Farao] megűzé (persecutus est) Izrael népét. — Ádám elrejté (abscondit) magát. — Elméne (abiit) Moyses Jehovához. — Elvétetett (translata est) Izraeltől a dicsőség. — Elkészíté (paravit) az ő királyi székét.

Mindezen igealakok, a melyek száma legio, tagadhatatlanul mutat jelölnek; tehát a hasonlóság egyfelől az *a* vagy *e* és másfelől a *meg* és *el* között helyzetökre és functiójokra nézve tökéletes.

De számba kell vennünk a különbségeket is. Ezek:

1. A szanszkrtban és görögben csak egy-egy az augmentum és csak egy hangzóbetűből áll; a magyarban kettő van és mindenikük szótag. Ez, azt tartom, nem lényeges különbség.

2. A sz. és g. augmentum egyedül ül az ő székében és functiójában semmi mással nem osztozik. A *meg* és *el* szerepét valamennyi igekötő, sőt alkalmas határozó is viselheti. Pl. környülvettek (circumdederunt) engem a halál fájdalmai. — Reámtátották (aperuerunt) az ő szájukat. — Te vagy a ki engem kihoztál (eduxisti) a méhből. — És béméne (intravit) Izrael Egyiptomba. — Fiaikat növeltem (educavi) és felmagasztaltam (exaltavi). — Ruhámra sorsot vetettek (miserunt). — Asztalt készítettél (parasti) én előttem.

A meg és el működésének ez a megosztása nem érinti a fogalmak minőségét, valamint a következő különbség sem:

3. A sz. augmentum csak multat alkot, s azt is csak egyet: az imperfectumot. A g. már kettőt: az imperfectumot és aoristust. De már a magyar igekötők, mint augmentumok, a multon kívül jövődőt is alkotnak. Ezúttal azonban a jelenidő személyragjait nem változtatják el. Példák: A mit parancsoltál, meg cselekszem (faciam). — Majd meglátod (videbis), miket cselekszem. — A vér pedig jelül lészen és meglátom (videbo) a vért. — És elfordítom szemeimet rólatok. — És bizony mikor elalszik (dormiet) az én uram királyom. — Egészségben elviszem (ducam) és egészségben visszahozom a fiadat. — És mikor megállapodik (steterit), megromol (conteretur) és eloszlatik (dividetur) az Égnek négy részére. — Kifőzöm (excoquam) a te salakodat. — Az Úr erőt ad (dabit) az ő népének. — Veszedelme hirtelen eljő (veniet) és gyorsan eltapodtatik (conteretur) és nem lészen többé orvossága.

Legyen szabad még egy idézetet tenni ide a Peleskei Notáriusból:

«Hozzám elérkezvén azt monda hogy *bon zsúr*,
Én azt nem értettem, véltem, mondja meg szúr,
Magyarul feleltem, hogy ha megszúr az Úr,
Én úgy feltaszítom, hogy orra földet túr.»

És végül kérem olvasómat, hogy figyelmezzon a maga és mások mindennapi beszédjére és akárhány adatot fog észlelni bizonyítására, hogy a magyar augmentumok jövődő igealakot alkotnak.

A magyar augmentumokról mondottaknak fontos következményei vannak.

Első az, hogy a divó magyar nyelvtanok a Jelentő módnak — most csak erről szólok — hamisan értelmezik és osztályozzák az időalakjait. Lássuk, mit ír Simonyi:

«Jelenidő	{	Folyó cselekvés:	(most) <i>ír</i>
		Befejezett »	(most) <i>írt</i>
		Beálló »	(most) <i>fog írni.</i>

Elsőben is azt jegyzem meg, hogy a jelenidő nem csak folyó, hanem pillanatnyi cselekvényt is jelöl. Ilyszerűek: *pattan, robban, szikrázik, villámlik* stb. mindnyájan pillanatnyiak és kétségen kívül jelenidejűek. Másodszor azt, hogy *írt* és *írni fog*, akár van, akár nincs eleikbe tolva a «most», jelenidejűek legyenek, azt állítani szörnyű képtelenség. «*Irt*» és «*most*» logikailag ellenkezők. De biz' a «*most fog írni*» is csaknem egy húron pendül vele. «*Csaknem*», mondom, mert lehet némi értelme abban az esetben, ha a cselekvő már a

kezébe is fogta, sőt a tentába is mártotta tollát, hogy írjon, a mikor a «fog»=kezd. De írni fog közönséges értelemben jövőendő idő. Az idézett rovat hát csalóka paralogismus, azaz sophisma, akár tudva, akár tudatlanul követte legyen el Simonyi. És még egyet. A «folyó» jelző nem meríti ki a fogalmat. Hozzá kell tenni: «vagy sűrűn ismétlődő.» Menjünk tovább:

«Mult idő	{	Folyó cselekvés	{	egyes esemény: <i>íra</i> ; huzamos csel.: <i>ír vala</i> ;
		Befejezett cselekvés:		<i>írt vala.</i> »

Az első időalakra: «íra» nézve, az előbbi szakasz végén tett megjegyzésemre utalva, azt hozom fel, hogy *csattana, dördüle, pattana, bukék, ijjede, repede* s még egy rakás ily igealak pillanatnyi cselekvést jelölnek és kétségtelen *multak*. A mi a második rovatot: «ír vala» illeti, annak historiája van.

Hogy a latin *amabam* ezt tegye: «szeretek vala», néh. Hunfalvy Pál hiedelme vala, a melyet ő hiányos elemzés következtében vett a fejébe. A latin imperfectumnak ugyanis különböző két értelme van: egyik az, hogy *multban* folyt vagy sűrűn ismételt cselekvést jelöl. Hadd értelmezze helyettem a derék és tekintélyes Zumpt: «Das Imperfectum wird eigens gebraucht, wenn die oftmalige Wiederholung einer Handlung in einem Zeitraume auszudrücken ist, oder Sitten, Gewohnheiten und Einrichtungen als dauernd und bestehend angenommen werden. «Socrates dicere solebat, omnes in eo, quod, scirent, satis esse eloquentes.» Cic. de or. 1. 14 (83). Anseres Romæ publice alebantur in Capitolio.» Több példát nincs miért felhoznom, mert bőven lelni minden historikusban a classikus korból. Magyarul az egyszerű igealak *multja* tökélyesen megfelel a latin imperfectumnak ez első jelentésében. Láttam vagy láték = videbam. Krónikásainknak a «láték» forma a *historicum tempusa*, tekintet nélkül a cselekvény minőségére.

Másodszor Zumpt szerint «bevégetlen» cselekvényt (*unvollendete Handlung*) is jelöl a latin imperfectum. Igaz, csakhogy a negativa *characteristica* igen határozatlan és szabatos értelmezés olyannal nem éri meg. Én hát azt javaslom, hogy nevezzük félbeszakadt cselekvénynek. Az imperfectum ebben az esetben azt jelöli, hogy egy megkezdődött cselekvény folytatását valami esemény meggátolja, vagy a cselekvényt a cselekvő egy vagy más okból félbeszakítja.

Ez az értelme az imperfectumnak sokkal ritkább és jó lesz példákkal világosítnom.

Tac. Annal. 2, 34: «Inter quæ L. Piso ambitum fori, corrupta iudicia, sævitiam oratorum . . . increpans, abire se et cedere urbe . . . testabatur [rendes jelentés] simul curiam *reliquebat*.» Itt már 2-dik jelentésében kell fogni az imperfectumot, mert Piso ugyan elindult, de «Tiberius, quanquam mitibus verbis Pisonem permulsiisset, propinquos quoque eius impulsit, ut abeuntem auctoritate vel precibus tenerent» s a vége az volt, hogy Piso nem hagyta el a curiát. — Vell. Pat. Hist. Rom. 2, 6.: «Caius Gracchus *dabat* civitatem omnibus Italicis, *extendebat* eam pæne usque Alpes; *dividebat* agros; *vetabat* quemque civem plus quingentibus iugeribus habere; nova *constituebat* prætoria; novis coloniis *replebat* provincias; iudicia a senatu *transferebat* ad equites: frumentum plebi dare instituerat; nihil immotum, nihil tranquillum, nihil quietum denique in eodem stata *reliquebat*.» De mindezeket csak akarta, mert végrehajtásukat a hatalmasabb ellenfél megátolta. — Horat. 1. Sat. 9, 1.: «*Ibam* forte via sacra;» de mi következik? «Accurrit quidam» és «arrepta manu» feltartatja fecsegésével.

Az imperfectumnak ezt a két jelentését a latin leánynyelvek közt csak a franczia tette magáévá és még tovább vitte a dolgot, mert az ind. imperfectumot «si» hozzátételével a «conditionnel» synonymájává tette: je voyais = láték v. láttam; si je voyais = ha látnék. A többiekben, valamint a németben is, a második jelentés hiányzik és csak közelítő szólamokkal vagy paraphrasisokkal segítenek magukon. A magyarban ellenben a Horatius «ibam»-jának tökélyesen megfelel a «megyek vala», a mit nincs miért tovább úzzek- fűzzek, minthogy magyaroknak beszélek és írok.

No már Káldi egyoldalúan fogta fel a dolgot és a vulgatabeli imperfectumokat kivétel nélkül a «vala» formában fordította. Reányitok a Genesis 1. és 2. részére és a bennök levő három imperfectumot így látom következetesen fordítva: ferebatur = lebeg vala; egrediebatur = megyen vala ki; erubescabant = szégyellik vala. Holott mindenik latin imperfectumot a rendes jelentésében kell érteni. Németül: «schwebete,» «es gieng aus», «schämten sich nicht»; angolul: «brooded», «flowed from» és «were not ashamed». E szerint Káldi fordításai helytelenek.

Miképp esett az oly igaz magyaros Káldi ebbe a tévedésbe, okait találgatni másoknak hagyom, miután az én véleményem csak gyanítás. Csak annyit jegyzek meg, hogy ő nem volt linguista. De hogy a nyelvész Hunfalvy miként tehette magáévá a szembetűnő vétséget, azon nem győzők eléggé csodálkozni. Kevésbé azon, hogy az ő lelki «fia», Szarvas Gábor, «a kiben ő megnyűgódott», nem csak osztozott az ő hiedelmében, hanem a magyar igeidőkről szóló könyvének nagyobb

részét a szóban forgó tévedés bizonyításának szentelte. Lelke rajta.

Historiámat elmondván, folytatom és bevégezem Simonyit illető kritikámat. Következik nála a

»Jövő idő	{	Folyó cselekvés:	(majd)	<i>írok</i>
		Befejezett	» (majd)	<i>írtam</i>
		Beálló	» (majd)	<i>írni fogok.</i>

«Irok», magára soha, de soha jövő időt nem jelöl, hanem csak az augmentum, vagy illető határozója, vagy a contextus teszi azzá. Annál fogva némely grammatikának (implicite Simonyinak is) az az állítása, hogy a jelen idő alak jövőnek is szolgál, helytelen. De bizony szintoly helytelen az is, hogy Simonyi a jövő jellemzésében «folyó cselekvény»-re szorítkozik. Szerinte hát: cadet, capiet, conspiciet, dabit, delebitur, expergiscetur, feriet, mittet, occidet, percutiet, relinquet, surget, a melyek mind momentan cselekvényeket jelölnek, nem futurumok. Hát még az micsoda szörnyűség, hogy «írtam» jövő idő legyen, csak azért, hogy S. egy «majd»-ot firkantott elébe! Azt is meggondolhatta volna, hogy majd nemcsak = mindjárt, vagy nem sokára, hanem azt is teszi, hogy: csaknem, (*paene, fere*), mert másképp ebben: «Pæne occupatam seditionibus delevit urbem Dacus et Aethiops» (majd elpusztította) jövő idő lenne. Továbbá ismét szörnyűséges állítás, hogy «írtam» jövő idő legyen, mert biz' azt a «majd» nem teszi azzá. «De *futurum exactum*» mondja Simonyi. Én meg azt, hogy az magyarban nem létezik s a reá felhozott példa: «Ha majd elvégeztem a dolgom», germanismus. Igaz magyar így mondja: Majd, ha elvégzem a dolgom. Végre «írni fogok» igazán jövő idő, de nem jelöl «beálló cselekvényt». Mert pl. e helyett: «holnap írni fogok» senki sem mondja: «holnap írni kezdek»; már pedig Simonyi szerint ez is jövő idő lenne, mert beálló cselekvést jelöl.

7. *A praepositio.* Áll az, hogy az ural-altai nyelvekben nincs praepositio és hogy ezek helyét a viszonyragok pótolják. E hiányban a magyar is osztozván, e tekintetben ennek is köztük a helye. Csakhogy a tős-törzsökös árjanyelv, a szanszkrt, szintúgy szűkölködik praepositio nélkül, s ha a többiek nem mondják fel neki ezért a rokonságot, miért üldöznék érette a magyart?

Azonban, miután a szk. grammatikák nagy része tárgyalja a praepositioikat, hadd állítsak én is egy tanut magam mellett, és ez a nagytekintélyű *Whitney*, a ki grammatikájában ezt írja: «[Im Sanskrit] giebt es keine eigene Klasse von Präpositionen in dem gewöhnlichen Sinne des Ausdrucks, keine Gruppe von Wörtern, die ausschließlich zur Rection von Substantiven bestimmt sind. Viele Adverbien werden jedoch

in einer Weise mit Substantiven verwendet, dass sie den Präpositionen anderer Sprachen nahe kommen.» (§ 1223.)

Az így értelmezett indeclinabilitát a magyarban névutóknak nevezik, a melyeket már csak azért sem lehet «előljárók»-nak nevezni, mivel rendesen követik s nem előzik meg a főneveket, a melyekhez tartoznak. És ez éppen így van a szanszkrtban is. A különbség köztök az, hogy az utóbbiban nem nominativushoz, hanem négyféle más casushoz járulnak, holott a magyarban kevés kivétellel nevezőhöz csatlakoznak. A kivételesek azok, a melyek *on* (ön, en) ragos szót kívánnak maguk eleibe, mint pl. «a malmon feljül; a hídon alul; a hegyen túl». De van a szanszkrtban is egy, a mely nevezőhöz csatlakozik, u. m. *artha*, magyarul = ért (nem névutó, hanem rag) és miatt, a melyek jelentésökre nézve azonosak az *artha*-val s az elsőbbik hangozatban is üt hozzá. Kimartham = miért; madartham = magamért; étadartham = azért, annál fogva; amitrartham = az ellenség miatt; gurvartham = a mes-
terért.

De ez csak egyik oldala a dolognak, a másik nevezetesebb az, hogy mind a szanszkrtban, mind a magyarban a névutók, szintúgy mint a többi árja nyelvekben a praepositiók, igék praefixumai gyanánt szerepelnek. Grammatikáink, a manó tudja miért, «i g e k ö t ő k»-nek nevezik, a mi iránt ellenszenvem van, már csak azért is, hogy a «kefeketőt» és «lókötőt» juttatja eszembe elutasíthatlanul. De nemcsak neve, hanem nálunk dívó felfogása ellen is tiltakozom ünnepélyesen s azt állítom, hogy az árja és a magyar praefixumok k ü l ö n b ő z ő t e r m é s z e t ű e k.

Ezt az igazságot, mint saját analysisem eredményét közöltem már Isten tudja hány évvel ezelőtt. Budenz akkor kikelt ellene és az Akadémiában «sisakos, paizsos, kardos» értekezést olvasott, a melyben minden állításomat megczáfolni iparkodott. Replica nélkül hagytam, mert arra az argumentumra, a melyben czáfolatait összefoglalta, t. i. — a szavakról nem állok jól, mert csak emlékezetemből írom, — hogy éppen azok az érvek, melyekkel én megakarom bizonyítani a német és magyar «igekötők» közti különbséget, győzték meg őt arról, hogy nincs igazam, — mit mondhattam volna? De most, midőn látom, hogy korai felszólalásomnak nincs óhajtott eredménye, megkísértem feleleveníteni az ügyet.

BRASSAI SÁMUEL.

(Vége köv.)

BÁNKBÁN COLLIN MÁTÉ DRÁMAIBAN.

Midőn két évtizeddel ezelőtt a német Bánk-költeményeket föl-kutattam és jellemeztem,*) a korán elnémult szép műveltségű, de ép a dráma terén téves irányban indult Collin Máté (1779—1824) színművei közül csak leghíresebb darabját, *Der Tod Friedrichs des Streitbaren*, ismertem, mely nem tett kíváncsivá többi műveire. Azóta, behatóan foglalkozva az osztrák-német költőkkel, Collin többi műveit is áttanulmányoztam és megtaláltam azt a darabját is, melyben a költő Bánkban szerepelteti. Ismételve buzdítottam tanítványaimat Collin Máténak s különösen ezen darabjának ismertetésére; de csak most vállalkozott egy igen szorgalmas és lelkes hallgatóm e föladat megoldására. Dolgozata**) derék munka, mely annál nagyobb figyelmet érdemel, minél kevesebbet tudtunk eddig az ifjabb Collinról. De ép a Bánkban-drámára vonatkozólag sok tekintetben nem osztozhatom Weiller fölfogásában, mit a kérdés érdekes voltára való tekintettel a következőkben, egyúttal kis könyvem kiegészítéseképen, ki akarok fejteni. Talán hangsúlyoznom sem kell, hogy csak a Bánkban szereplése érdekel és csakis ennek jellemzésére szorítkozom; az egész darabnak fejtegetése ezúttal szükségtelen és czéltalan szószaporítás volna.

Collin darabja, melyben Bánk szerepel, kettős alakban maradt reánk: *Belas Krieg mit dem Vater. Ein historisches Schauspiel von Mathäus von Collin*. Tübingen, 1808, Cotta, 136 l. és ugyanazon címmel: *Dramatische Dichtungen von Mathäus von Collin*. Pesth, 1817, Hartleben, III, köt., 1—170. l. Banko szerepét és jellemét, mely majdnem azonos e két változatban, a költő az 1808-iki darabban a következőleg rajzolja.

Banko ősz ember, kinek vitéz fiát, Sámuel, II. Endre lovaggá avatja; őt magát is nagyrabecsüli a király, mit Béla herczeg szemére is vet atyjának:

Da meine Mutter, eure edle Gattin,
Gemordet ward durch böser Buben Rache,
Liesst ihr den Stifter dieser Greuelthat
Frei wandeln im Besitze hoher Würden,
Ja, Freundschaft traget ihr bis jetzt zu ihm. (13. l.)

E szemrehányásra a felbőszült király nem felel. De utóbb megtudjuk

*) *Bánkban a német költészetben*. Irodalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 1879, Franklin, 136 l.

**) *Collin Máté élete és költői művei*. Irodalomtörténeti tanulmány, írta Weiller Gyula. Budapest, 1897. 73 l.

hogy Endre miért bocsátott meg a gyilkosnak, midőn a király maga így szól Bankóhoz :

Beim Himmel! hätte diese deine Faust
 Des Königs Leben nicht in vielen Schlachten
 Gerettet vor der Feinde blutgem Schwert,
 Wärst du zur Sühnung deiner Schuld gestorben.
 So aber will das Herz es nicht gestatten,
 Dass ich den tödte, der mir Leben gab,
 Und den zur ewgen Nacht hinunterstürze,
 Der mich am Leben liebend fest erhielt. — Es alább :
 So sehr sind wir den Sinnen hingegeben
 So schwach und so gebrechlich ist der Mensch,
 Dass oft die Hölle auch den wackern Mann
 Auf kurze Zeit bezwingt, ihn zu den Thaten
 Der Finsternis mit strenger Herrschaft lockend.
 Stets treugesinnt, stets bieder fand' ich euch:
 Wie mochtet ihr zu so verruchtem Morde
 Die reinen Hände bieten! Helf' euch Gott!
 Dort oben müsst ihr Rede steln, *ich habe*
Die Schuld vor diesem irdschen Richterstuhle
Um manches Guten willen gern vergeben. (31. l.)

A gyilkosság okairól és körülményeiről csak homályosan, vagy általánosságban tájékoztat a költő, hisz ez esemény sokkal régibb, mint a darab cselekvénye. Midőn Bolso, a király hű embere, véres tettére emlékezteti Bankót, ez így felel :

Kommst du heran mit lang vergessnen Dingen?
 Sie ist mit Recht gestorben, sag' ich dir, — mire Bolso :
 Wie, feiger Knecht! du wagst es, und ins Antlitz
 Wirfst du uns höhrend deine kecke Sünde
 Und rühmst dich noch so hoch verruchten Mords?
Weil sie dein Raulenest schleifte, frechen Trotz
Hohnbietender Vasallen nimmer litt,
Die Klauen deiner Habsucht streng beschnitt,
 Drum fiel die königliche Frau durch dich (17. l.)*

Tehát Gertrud megtámadta és lerombolta Banko várát és fékezni iparkodott a kevély és daczos nagyúr hatalmaskodását és kapzsiságát, a mi igen jól bele illik II. Endre korába. Ezért lett Banko ellenségévé, ezért ölte meg. Béla herczeg természetesen semmi szín alatt nem bocsát-hatja meg Banko tettét. Ezt a király is jól tudja, midőn így szól ked-velt emberéhez :

*) Tehát Weiller erősen túllő a czélon, midőn 31. l. egyszerűen azt állítja, hogy a gyilkosság nincs indokolva.

— ich weiss es, Banko, tief empfindet
 Er den Verlust der Mutter immer noch
Und euch zu hassen hat er volles Recht. (30. l.)

Ezt Banko is igen jól tudja, a ki azért gyűlöli a herceget és el akarja veszíteni. Azért szítja a viszályt apa és fiú közt, azért hiteti el Endrével, hogy Béla, apósának, a görög császárnak segítségével, a koronára tör. Endre azért elválasztja fiát (Banko tanácsára) nejétől, mire Béla fegyvert fog. De Banko régen készült e harcra, úgy hogy a becsületes Bolso helyesen mondja :

Wie aus dem Boden wächst uns ja ein Kriegsheer,
 Und wider Willen steigt mir der Verdacht,
Es trieb der König selbst den Sohn zum Aufstand,
Um schneller ihn mit so viel Volk zu stürzen. (36. l.)

És az erdélyi szászok vezére, a derék Ernő, mit sem sejtve, bevallja :

Aus Siebenbürgens Wäldern zogen wir
 Vor zweien Monden schon in dieses Reich,
Auf Bankos Burgen uns verborgen haltend. (37. l.)

Tehát Banko okozza a viszályt apa és fiú közt. Attól tart, hogy a lágy szívű Endre megbocsáthatna fiának ; azért a háború erőyes folytatásával és az ellenségeskedés elmérgesítésével lehetetlenné akarja tenni a kibékülést. És midőn saját vitéz fia szemére veti, hogy helytelenül cselekszik, hogy Béla életére tör, Banko nyugodtan kijelenti :

Was ist denn recht? was unrecht? *Schütze jeder*
Die eigne Brust; doch, wie er es beginne,
 Ob durch den Tod des andern, ob durch Lust
 Und Freude, die er um sich her verbreitet,
 Ihm sei's dasselbe, wenn er weise denkt.
Der Prinz vergibt mir nie den Tod der Mutter,
Die ich im übereilten Zorn gemordet.
Drum muss ich ihn verderben! (65. l.)

és alább megparancsolja embereinek, természetesen más indoklással hogy Bélát öljék meg, ha ráakadnak :

— *er muss getödtet werden,*
 Denn ein Verräther ist er an dem König
 Und Feind des Landes: *darum soll er sterben.* (76. l.)

Banko meglakol tetteért. Frangipáni megöli fiát, Sámuel, és a kétségbeesett atya hangos jajokkal borúl az ifjúnak holt testére. Így találja őt Béla, a ki párbajra kényszeríti :

Steht auf! Steht auf! Wie ihr beim Sohne liegt,
 So lag ich bei der todten Mutter einst,
 Ein armes Kind, vom Schmerz durchbebt, und weinte,

Die Wunden küssend und den Mund, die Augen,
Und schwor ihr Rache. Darum müsst ihr sterben. (89. l.)

Banko szembeszáll a herczeggel, a ki őt ledöfi, de megbocsát neki és a haldoklónak esdeklésére:

— Hass und Zorn versiegt
 Wie sich das Leben scheidet. Ach, vergebt!
Denn schwer mit Schuld belastet fühl' ich mich (90. l.) —

kibékül vele; pedig Béla tudja, hogy Banko nemcsak anyját gyilkolta meg, hanem hogy atyja szívét is ellene fordította. A halott mellett kifakad:

O wärst du, todter Mann, der dort so bleich
 Auf des Erzeugten blutgen Resten liegt,
 Niemals heraufgekommen in das Leben,
 Mein Dasein mir vergällend, wärst du's nie!
 Du bist vom Licht des Tags nun weggetilgt,
 Mit dir dein Sohn, als sollte keine Spur
 Von dem, was dein war, auf der Erde bleiben.
 Nur meines Lebens Unglück bleibt zurück,
Der Hass, den du entzündet, brennet fort,
 Und ausgetrieben von der Vatererde
 Werd' ich durch dich, du regungslose Leiche. (91. l.)

Végül Endre király is beismeri, hogy helytelenül cselekedett, midőn nejének véres halálát meg nem boszúlta, és belátja, hogy Banko-
 őt alattomosan ingerelte jeles fia ellen, kit ennél fogva félreismert:

Welch hässlich schwarze Binde hielt die Bosheit,
 O Sohn, um deines Vaters Aug' gewunden! (134. l.)*)

Banko alakja és jelleme tehát Collin fölfogásában egyöntetű és következetes.***) Indulatos haragjában megölte a királynét, a ki a nagyra-
 törő főúr terveit megakadályozni merte, és e tetteivel, melyet a lágy

*) Hasonlóképp nyilatkozik Endre király Collin Máténak egy másik darabjában: *Die feindlichen Söhne* (Dramat. Dichtungen, III, 133. l.):

Denn wo lebt jener, der mich blutger Art
 Und grauser Sehnsucht nach der Rache Lust
 Beschuldgen könnte? Dennoch ward ich fremd
 Mir selbst und schäme meiner Thaten mich:
Denn eingeklemmt hiel' mich der Bösewicht,
Der mir mein erstes Weib zum Tod gebracht,
 Und nicht gewährt' er's, dass ich eigner Richtung
 Mich freuen durfte.

**) Weiller is a darab legsikerültebb alakjának mondja, kit a költő „saját fölfogásához képest kitünően alakított”, 34. l.

szívú Endre megbocsátott, halálos ellenségévé tette a trónörökös herceget, a ki már is atyjának királytársa. Ez ellenfelét el kell veszítenie, ha maga meg akar maradni. Azért ingerli a gyöngé Endrét a heves Béla ellen, azért szítja a polgárháborút apa és fiú közt, melyben ő maga és egyetlen fia elvesznek.*) Collin gyenge drámaköltő. Innen van, hogy Banko alakja és szerepe nem domborodik ki kellő erélylyel és hatással; — de a hatalmas ember jellemét a költő igen helyesen alkotta meg és szerepe, — hogy őt az apa és fiú viszályának főrúgójává tette, — kitűnő gondolaton alapúl.

A darabnak későbbi átdolgozásában (1817) Collin sok tekintetben lényegesen módosította a cselekvényt, de Banko jellemén és szerepén nem változtatott, legfeljebb itt-ott egy kissé erősebben juttatta kifejezésre az ármányos férfit jelentőségét. A legfontosabb módosítás, hogy Endre király ugyan megbocsátott neki, sőt védelmezi őt és hallgat reá, de méltóságaitól mégis megfosztotta és korán veszi észre, hogy Banko magatartásának főrúgója a Béla ellen táplált feneketlen gyűlölete. A cselekvényre különben e módosításnak nincsen nagyobb befolyása, de Endre alakját jóval rokonszenvesebbé és fiával való kibékülését érthetőbbé teszi. Most Banko és Béla ellenséges viszonyát is erélyesebben festi a költő. Már az első fölvonás elején nyílt gyűlölettel állnak egymással szemben és Béla kérdésére, hogy tőle elrablott nejét hova tette, Banko egyszerűen kijelenti:

Nicht mich fragt, der es euch verschweigen will.
Gut vorbereitet war's und wohl erdacht,
Ein reifer Plan der Rache dieses Herzens.
Ich weiss es, unversöhnlich hasst ihr mich.

Béla: *Wie man die Sünde hasset und den Tod.* (7. l.)

De a királyné meggyilkolásával e változatban nem dicsekszik Banko, nem is vallja egyszerűen a maga tettének:

*Weil ich einst theil an der Verschwörung nahm,
Als deren Opfer eure Mutter fiel,
Verfolgt ihr mich. Wisst ihr, warum ich's that?* (u. o.)

e kérdésre azonban szóról-szóra ugyanazt a feleletet kapjuk, mint a darab első alakjában.

Még egy-két érdekesebb adatot emelek ki a darabnak e második változatából. Bankóról és pártjáról így nyilatkozik Béla:

Sie wollen hier dem grossen Trauerspiel,
Gertrudens Tod genannt, ein byzantinisch Spiel
Beifügen noch und nennens Béla's Sturz.

*) Nejére és ennek halálára nincs sehol czélzás.

Ich aber' wandl' es um und Bélas Rache
Will ich mit Blut auf ihre Köpfe zeichnen. (34. l.)

Legtöbb gondot fordított a költő Endre alakjára, ki itt is igen lágyszívú és gyenge, de belátóbb és érthetőbb, mint az 1808-iki darabban.¹⁾ Így már kegyessége Bankóval szemben jobban van indokolva, midőn a király így nyilatkozik a hatalmas főúrról:

Er lebt, weil ich durch ihn allein noch lebe.
Weil er, als alles einstens mich verliess —
Dem Bruder folgend — mir getreu verblieb.
Ja, aus der Mitte leichenvollen Kampfs
Hat er mich Hingestürzten, wundenschwach,
Nicht achtend eigner Todsgefahr, gerettet.
Damals gelobt' ich ihm, und ich erfüll's,
Wohin auch in dem Lauf unsteten Lebens
Ihn einst zu rascher Sinn vielleicht verführte,
Zu denken jener Stunde heilger Treue
Und sein zu schonen, huldvoll, immerdar.

Tehát Endrét ünnepélyes fogadalom köti; — de azért nem szereti az ármányost, kinek sötét lelkén keresztül lát. Tanácsát e szavakkal fogadja:

Zischt diese Schlange wieder? (124. l.) — és alább:
Dies ist der giftge Molch, der mir mein Leben
Mit Sünd' und Schande hat besudelt (142. l.),

és szemébe is vágja:

— Dieses ist's,²⁾

Dass ich in thörichter Sorglosigkeit
Dir, *eingefleischer Teufel*, folgsam horchte
Und that, wovor mein innres Herz erbehte. (125. l.)

Azért őszintén kívánja, hogy Béla boszút álljon rajta:

Mög' er (Béla) begegnen dir! er führt ein Schwert,
Der Rache hoch geheiligt! *Deine Schuld,*
*Mit meiner Sache*³⁾ *hat sie nichts gemein* (142. l.),

¹⁾ Weiller nagyot téved, midőn 31. l. azt állítja, hogy Collin az átdolgozásban «nem Endre jellemén változtatott, hanem Bánk jellemét domborította ki; azt akarta, hogy Bánk teljesen mint intrikus tűnjön elének és pedig oly alakban, hogy még a tehetetlen Endre is elfordúl tőle». Ez egészen hamis fölfogás; a két darab Bankója semmiben sem különbözik egymástól, ellenben Endre király az átdolgozásban férfiasabb és nagyobb belátású.

²⁾ Az minden baj és szerencsétlenség oka.

³⁾ Fiával való viszályát érti.

és midőn Banko és Sámuel holttesteit megpillantja, fölkiált:

O Gottes ernst Gericht! zu schwere Stunde!
 Erbebend, Höchster, schau' ich deine Wege.
 Bringt aus den Augen diese Leichen mir
 Fort, fort mit ihnen! O mir wäre besser,
 Fern von der Sonne Licht im Grab zu ruhn,
 Als solches Bild zu schaun, das mich erinnert,
 Wie mir gerechter Sinn so ferne war,
 Wie mir so fern war väterliche Treue,
 So fern Wertschätzung meiner selbst, da ich,
 Dass solches Scheusal leben mocht', geduldet.
 Gertrude, endlich fandest du den Rächer! (165. l.)

Collin darabja egyebekben nem érdekel bennünket, — gyenge színmű, kellő középpont, egységesen megalkotott cselekvény, erőyes jellemzés nélkül; Shakespeare angol tárgyú históriáinak persze csak a külsőségekben hű utánzása. De Banko jelleme és szerepe helyesen van gondolva és a kivitelben is az epikusan szétfolyó darabnak legsikerültebb részlete, — ezt Weiller is elismeri, kinek egyébként lényeges kifogásai vannak a Collin-féle Banko, e „közönséges cselszövő“ ellen. Weiller servilismussal vádolja Collint, «ki az udvari légkörben nevelkedett és ki egy királyné gyilkosát csak mint gonosz bűnöst tudja elképzelni. . . . Banko a királyné gyilkosa, miért, azt nem is említi. Ezen felfogás helytelen; a gyilkosság nincs indokolva (?), egy közönséges gyilkos pedig nemcsak hogy drámai hős nem, de még Endre király tetteinek a rugója sem lehet; és így nagyot tévedett költőnk, midőn egy részről oly sötéten jellemezte Bankót, más részről a király bizalmas emberévé tette». (31. l.) Ez az egész okoskodás tarthatatlan, mert hátterét a Katona Bánkja teszi, a ki pedig a Katona alkotása és tulajdona, nem a történet (már t. i. Bonfini) alakja. A történeti Bánk meggyilkolta a királynét és a király megbocsátott neki, de Endre fiai kiirtották a gyilkosnak egész családját. Hogy Bánk gyilkos tette Collinnál indokolva nem volna, ez nem áll. Van az annyira indokolva, mint a hogy az ily rég elmúlt adat indoklásra szorul, és indokolva van Endre kegyessége is Bánkkal szemben. Az sem áll, hogy a «királyné gyilkosa gonosz bűnös», mert sehol sincs megmondva, hogy Bánk akkor „gonosz bűnös“ volt, mikor a királynét meggyilkolta, és azután még Collin darabjában sem „gonosz bűnös“ (bár az sem volna baj, ha az volna). Banko életeért küzd, és küzd olyan eszközökkel, melyek rendelkezésére vannak. Ez az egész. Ha Béla befolyást nyer atyjánál, ha Béla a trónra kerül: Banko elpusztul fiával együtt. Ezt kell neki megakadályoznia, ezért szít viszályt apa és fiú közt, abban a reményben, hogy a dúló polgárháborúban megszabadul halálos ellenségétől. Bankót lehet egy délutáni prédikációban „gonosz bűnösnek“ föltüntetni, de æsthetikai fejtegetésben ez nem megy. A királynét egy

lázadás alkalmával indulatos dühében megölte, — ezért bűnhődnie kell; de nem szabad egyszerűen gonosz bűnnek tekintenünk, hogy védi a bőrét, a hogy tudja. Weiller előtt mindig a Katona Bánkja áll; de a Colliné vagy harmincz évvel idősebb és egészen más helyzetben van. Collin mellőzte a Bánkné meggyalázását, bizonyára gyöngédségből, mert nem akart ily sértő motivumot a színre hozni. De ha megtartja a Bonfini meséjét, vajjon változik-e darabja bármiben is? lemondhat-e Béla herczeg anyja megboszulásáról? Bizonyára nem, mert bármit vétett Gertrud, neki anyja volt, kivel szemben szent kötelességei vannak. Weiller igen furcsán ragaszkodik téves álláspontjához, midőn folytatja: «Még Hans Sachs is jobban fogta föl Bánkot; nála Bánk a király hű helytartója, megöli a királynét, mert nejének meggyalázását akarja megboszulni». Ez mind igaz, de hiszen Collinnál egészen más cselekvény felel le, melyben Bánk nem foglalhat el oly állást, mint a királyné meggyilkolásakor. «Bánkot mint közönséges gyáva gyilkost jellemezni, ettől még a varga-poéta is óvakodott». Mily észjárás! H. Sachs dialogizálta Bonfiniust, egyebet nem tett; Collin pedig egy egészen új cselekvény középpontjába helyezte Bánkot, a hol ez nem adhatta az ideális lovagot.*) És mit ért Weiller, közönséges, gyáva gyilkos' alatt? Olyat, a ki minden ok nélkül gyilkol, a ki kedvét találja a gyilkosságban? Ki rajzolt valaha ily alakot? és ily alak-e a Collin Bankója? Valamely színmű cselekvényének föltételezett előzményeit el kell fogadnunk, ha azok nem képtelenek, a mit a Collin darabjáról senki sem állíthat. Hogy Bánk Collinnál más ember, mint Katonánál vagy akár Bonfininél, az tény, de ez nem is lehet máskép, hisz egészen más cselekvénynek áll közepette.

Még egy másik pontban is téved Weiller. Collinnak egy jegyzékében a következő följegyzést olvassuk: *Béla's Krieg mit dem Vater*. a) *Bankos Sturz*, b) *Leopold der Versöhner*. Tehát a mai darab eredetileg két darabból állt, és kétségtelen, a mit Weiller nagynehezen megenged, hogy Collin írt egy Bank-tragédiát. De most jön a nagy félreértés. Weiller azt hiszi, hogy az udvari körökkel érintkező költő megsemmisítette e Bánk-dramáját, «melyben egy királynét gyilkolnak meg» (24. l.), mivel az neki kiváltságos helyzetében árrhatott volna, de különben sem kerülhetett volna soha színre. Ime, a Katona szelleme hogy üldözi szerzőnket! Hát honnan veszi azt, hogy Collinnak Bankos Sturz

*) Megjegyzem, hogy Weiller elmondja a két darab tartalmát, de nem elég óvatosan. Így szerinte Bánk az első változat III. felvonásában «leselkedik Béla után». Ennek a darabban semmi nyoma. Banko mindig csak harczról beszél és a csataterén akar szembeszállni Bélával; ha orozva akarta volna útból eltenni, gyorsabban végezhett volna vele, és akkor valóban 'közönséges gyilkos' volna.

cz. darabjában «egy királynét gyilkolnak meg»? Hát nem veszi észre, hogy *Bankos Sturz* nem egyéb mint a *Belas Krieg mit dem Vater* cz. darabnak nagyobbik első fele (I—III. felv.), melyet a mostani kisebb második fél (IV—V. felv.) mint önálló darab (*Leopold der Versöhner*) követett volna? Hisz Banko a reánk maradt darabban a III. felvonás végén hal meg és Lipót a IV. felvonás elején lép föl! Collin nyilván észrevette, hogy két önálló darabra nincs elég anyaga és azért a tervezett vagy elkészült két színművet *egy* darabbá gyúrta össze, melyben Banko tényleg elbukik és Lipót herczeg tényleg kibékíti Endrét és fiát.

Azután fölveti azt a kérdést, hogy Collin vajon ismerte-e a régibb német Bánk-műveket, melyeket én fölkutattam és ismertettem. Azt hiszi, hogy H. Sachs darabját nem ismerte, Nicolay balladáját ismerhette; Müller regényét nem ismerhette: «a regény 1782-ben jelent meg, midőn költőnk három éves volt, a regénynek gyorsan nyoma veszett; Albrecht drámai jeleneteit vajon ismerte-e, igen nehéz eldönteni, mégis, mintha ezen drámai jelenetekben az alaphang (?) némi egyező vonását smerném föl.» Az egész kérdés lényegtelen és semmiféle tanulságos eredménnyel nem kecsegtet, mert hiszen Collin egészen más cselekvényt dolgozott föl, mint elődjei. Hogy H. Sachsot ismerte volna, azt én is nagyon valószínűtlennek tartom, hiszen mikor 1879-ben a nürnbergi mester Bánk-darabját ismertettem, ezt egész Németországban és Ausztriában nagy fölfedezésnek vették! De a többi földolgozásokat mind ismerhette Collin, hiszen közkeletű könyvek voltak. Csakhogy nem szabad ily kérdésben látszólag rokon helyekre építeni, mint Weiller Albrecht vonatkozólag teszi,*) mert az idézett versekben kifejezett, még nem is azonos gondolat, azt hiszem, a világ legtöbb tragédiájában föllelhető.

Végül még azt a kérdést is érinti Weiller, hogy vajon a Collin után megjelent két Bánk-dráma szerzői ismerték-e az osztrák költő művét. Katona 1814-ben írta tragédiáját, tehát ismerhette Collin művének első, 1808-iki alakját; de Weiller azt hiszi, hogy nem ismerte. Bajos itt okoskodni; hisz Katona és Collin oly különböző gondolkodású és álláspontú költők voltak és oly eltérő cselekvényt dolgoztak föl, hogy darabjaikból lehetetlen biztosat következtetni. De ha tekintetbe vesszük, hogy Katona jól ismerte a korabeli német színműirodalmat és hogy Cotta bizonyára serényen terjesztette a magyar tárgyú darabot hazánkban,

*) *Albrecht* :

Wozu

Den Widerhall des Schmerzes in die
Seele
Ertönen lassen, warum rege machen,
Was schläft.

Collin :

Von diesem schweig in Zukunft
wecke nicht
Verwegen selbst das schlummernde
Gewissen.

legalább lehetőknek fogjuk tartani, hogy Katona ismerte Collin művét. De az is kétségtelen, hogy e műből nem tanulhatott sokat és hogy abszolúte semmit sem meríthetett belőle, hiszen ő lényegesen eltérő cselekvényt dolgozott föl. Grillparzerről azonban, ki Bánk-dramáját (*Ein treuer Diener seines Herrn*) 1826-ban írta, azt állítja Weiller, hogy „bizonyosan ismerte” a Collin színművét. Ebben kétségtelenül igaza van; ez már a priori kétségtelennek tekinthető, hisz Grillparzer és Collin személyesen jól ismerték egymást és, mint vetélytársak a színműírás terén, valószínűen elolvasták egymás munkáit. De Weiller okoskodása igen furcsa és bajosan állhat meg, mert Grillparzer jellemének egészen indokolatlan gyanúsításán alapul. Azt állítja ugyanis szerzőnk, hogy Grillparzer ismerte Collin művét és „esetleg Bánk-tragédiájához a tárgyat Collin műve szolgáltathatta”. (33. l.) Világos, hogy ily fogalmazásban ez az állítás tarthatatlan; hisz Collin nem szolgáltatott művével oly tárgyat, mely e művében benn sincsen. Tehát legfeljebb azt lehetne mondani, hogy figyelmeztette Grillparzert Bánk alakjára és tetteire. De Grillparzer igen terjedelmesen meséli önéletrajzában, hogy mint jutott a Bánk történetéhez; hogy magyar tárgyat keresett és előbb a szent István és neje ellen intézett lázadást akarta földolgozni, de utóbb a Bánk esetét választotta. Mért hallgatta volna el Grillparzer, hogy már ismerte Bánkbánt a Collin művéből, ha csakugyan e mű vezette volna őt a Bánk tragikus sorsára? E kérdésre Weiller egy idézettel felel, mely sehogy sem tartozik ide. Laube ugyanis azt mondja a nagy osztrák költőről, hogy szerény és félénk volt, de *büszke* is, mert érezte saját értékét. Ebből magyarázza Weiller, hogy Grillparzer „egyik vagy másik költő vagy költői mű befolyását sohasem említi”. De mi köze Grillparzer ezen magatartásának a büszkeséghez, melyről Laube beszél? Hol van az megírva, hogy a költő beszámolni tartozik azon írókról és művekről, melyek reá egyik vagy másik tekintetben hatással voltak vagy őt valamely tárgyra figyelmissé tették? És a kik nem „büszkéek”, talán megteszik ezt? De nincs is semmi szükség semmiféle okoskodásra, mert Grillparzer elmondta véleményét a Collin darabjáról, csakhogy e kevéssé ismert adat elkerülte Weiller figyelmét, a ki pedig ritka szorgalommal kutatta föl az elszórt irodalomtörténeti anyagot. Már 1809 augusztus 22-én, tehát nyomban a *Belas Krieg gegen den Vater* megjelenése után, írt Grillparzer ép e darab alkalmából egy szatirikus levelet, melyet Collin Henrik intéz öcséséhez.*) Ebben örömet fejezi ki az idősbik testvér, hogy Máté az ő nyomdokain halad, és lelkére köti dramaturgiájának két főszabályát, hogy t. i. legyen színműveiben minél kevesebb cselekvény

*) *Grillparzers sämtliche Werke*, Sauer Ágost kiadása, V. kiadás, XIII, 143—45. l.

és minél több szó, és legyenek alakjai minél ideálisabbak és lehetetlenebbek. Ime Grillparzer bírálata: a cselekvényt szegényesnek és az alakokat igaztalanoknak tartja, és mind a két vádban igaza van, — Banko alakját nem tekintve. Grillparzer tehát ismerte Collin darabját, de azért Bánk történetét nem vehette belőle, hisz nincsen meg benne, és hogy húsz év múlva egyáltalában emlékezett-e még e gyenge darabra, az is nagyon kétséges.

HEINRICH GUSZTÁV.

AZ ARISTOPHANESI EIRENE KELETKEZÉSI IDEJÉRŐL.

(Vége.)

Már most, ha jelen szövegünk e helyét, feladva a 421-ik évvel való kibékítésének sikertelen fáradozását, a később előadott Eirene maradványának tekintjük, ezzel nemcsak az egyszerű kiközösítés, athetesis munkáját végeztük, de a hely sajátos tartalmánál fogva az új előadás idejét is legalább megközelítőleg megnyertük. Megközelítőleg, mondom; mert a főnebb tárgyalt számítási bizonytalanságokon kívül, a szerint a mint 432/431-ből egészen be nem fejezett 13-at, tehát csak 12-t¹⁾ vagy teljes 13-at vonunk le, a 419-ik évhez ép úgy eljuthatunk, mint a 418-ikhoz, a hogy már Philochoros hitte és Blaydes hiszi.²⁾ Én az előbbi tartom az elfogadandónak; a minek helyességéről persze csupán akkor igényelhetem az okokra hallgató meggyőződés consensusát bárki részéről, ha arra nézve magából a darabból, egyedüli forrásunkból, a kellő bizonyítékokat előadtam.

Mert a legközelebbi kérdés természetesen az, hogy a 990-ik soron kívül van-e szövegünkben még egyéb olyan hely, a melyet formális vagy tartalmi okokból oda nem valónak és így egy későbbi időre vonatkozó-nak leszünk kénytelenek tartani.³⁾ Azt gondolom, hogy a parabasis előtt

¹⁾ Tizenharmadik helyett 13-at mondani, még poetica licentiánál is kevesebb.

²⁾ Schol. 990. sorhoz; már a 411. l. 2-ik jegyzetében idézve. A szavakból mintha az tűnnék ki, hogy Philochoros egyenesen darabunk e helyével foglalkozva teszi meg számítását. A vulgo adott μέχρη Ἰσάρχου különben lehetetlenség, mert az 424/423., tehát 8 évvel a pel. háború után volt archon. Fönt kifejezett véleményem az emendatiómon nyugszik: μέχρη(ς) Ἰαρχίου. Archias 419/418. archon. Blaydes az app. crit.-ban: Tertius decimus annus belli in Archiæ ἀρχὴν caderet, Ol. 90. 2. a. 418.

³⁾ Kaibel ugyan a Pauly Realencycl. új kiadásában az Aristophanes czikk alatt (21. Lieferung) azt mondja: «Da beide Fassungen, ausgeführt

a darab közepe táján levő syzygiát ¹⁾ (459—507. sorokat), a 473—485-ig terjedő, itt epirrhemaként szereplő sorokat kivéve, alapos vizsgálat után olyan résznek kell majd felismernünk, mely szövegünkbe nem illik, nem csupán az általa nyújtott külső chorikus nehézségek, de főleg a tartalom miatt, a mely egy későbbi, a Nikias békeszerződését követő időnek eseményeit látszik háttérül birni. Itt a choros Hermes és Trygaios buzdítása közben azon fáradozik, hogy a Polemostól eltemetett Békeistennőt köteleivel ismét a napvilágra húzza, mialatt az ode 465-ik sorában Trygaios a boiotok felé fordul és szidja őket, hogy nem akarnak segíteni, majd az antode teljesen megfelelő helyén, a 493-ik sorban az argosiakat korholja majdnem ugyanazon szavakkal, ²⁾ míg azután az antepirrhemában Hermes a megariaiakat, szintén a személyes megszólítás formájában, illeti a háborúkezdés már ismert vádjával ³⁾ és az athéneieknek szolgál egy magyarázatot igénylő tanácscsal. ⁴⁾ Az epirrhema közbeeső sorai (473—485.), a melyeknek a 421-ik esztendőhöz, az első Eirenehez tartozó voltukat minden kétségen felül emeli a 480-ik sor, hol a pylosi foglyok még Athén hatalmában levőknek mondatnak, Trygaios és Hermes felváltva Lamechosról, az argosiakról, a lakonokról és megariaiakról beszélnek, mint olyanokról, a kik a béke felszabadító munkájának vagy útjában vannak vagy abban nem vesznek részt. ⁵⁾

sind, wie die von Eratosthenes citirten Didaskalien zeigen, so ist es ungereimt (Zieliński Glied. der altatt. Kom. 65), in dem erhaltenen Stück Spuren doppelter Bearbeitung zu suchen.» Ezt ugyan némi variatíóval már Bergk is mondogta (Zieliński u. o. 64); de honnan tudjuk, hogy akár az első, akár a második előadás szószerinti szövege van-e kezeink között? V. ö. lejjebb.

¹⁾ Az egész rész felosztását a terminológiával együtt Zieliński szerint adom: u. o. 205.

²⁾ (οὐ ξυλλήψεσθ'; οἷ' ὑγκύλλεσθ' |) 466. οἱ μώξεσθ' οἱ Βοιωτοὶ és 493. πληγὰς λήψεσθ' ἔργεῖτοι.

³⁾ 500. ἄνδρες Μεγαρῆς οὐκ ἐς κόρακας ἐρρήσετε; | μισεῖ γὰρ ἡμᾶς ἡ θεὸς μεμνημένην | πρῶτοι γὰρ αὐτὴν τοῖς σκορθεῖσι ἠλείψατο.

⁴⁾ 503. s köv. καὶ τοῖς Ἀθηναίοισι πανσασθαι λέγω | ἐντεῖθεν ἐχομένοις ὅθεν νῦν ἔλατε | οὐδὲν γὰρ ἄλλο δοῦτε πλὴν δικάζετε. | ἄλλ' εἴπερ ἐπιθυμεῖτε τήνδ' ἐξελκύσαι, πρὸς τὴν θάλατταν ὁλίγον ἵποχωρήσατε.

⁵⁾ Ime az egész hely (Trny.): ὃ Ἀδάμαχ' ἀδικεῖς ἐμποδῶν καθήμενος. | οὐδὲν δεόμεθ' ὠνθροπε τῆς σῆς μορμόνος. | (Erqm.) οὐδ' οἶδε γ' εἰλκον οὐδὲν ἀργεῖοι πάλαι | ἀλλ' ἢ κατεγέλων τῶν ταλαιπωρουμένων, | καὶ ταῦτα διχόθεν μισθοφοροῦντες ἄλφαια. | (Trny.) ἀλλ' οἱ Ἀδάωνες ὄγαθ' ἔλκονσ' ἀνδρικῶς. | (Erqm. v. Xor.) ἄρ' οἷσθ' ὅσοι γ' αὐτῶν ἔχονται τοῦ ξύλου, | μόνοι προθυμοῦντ'. ἀλλ' ὁ χαλκεὺς οἷκ ἐᾷ. | (Trny. v. Erqm.) οὐδ' οἱ Μεγαρῆς δοῶσ' οὐδὲν ἔλκουνσιν δ' ὅμως | γλισχρότατα σαρκάζοντες ὥσπερ κυνῖδια, | ἰπὸ τοῦ

Első kérdésünk magát a chorost illeti; kikből állónak kell ezt feltételeznünk? Nemcsak a második hypothesis mondja, hogy attikai földművelők alkották,¹⁾ hanem szövegünkéből az egész darabon végig nyilvánvalóvá lesz, hogy a mint a főszereplő Trygaios maga az attikai parasztság egyik representánsa, úgy a mögötte álló, őt segélyező és azután vele együtt örülő chorost sem képezhették mások, mint hasonszőrű, öreg attikai parasztok. Igaz, hogy Trygaios a prologos befejezéseként, a 292-ik sorban az összes helléneket hívja Eirene-istennő kisegélyezéséhez,²⁾ s a choros az ὡ Πανέλληνες βοηθήσωμεν szavakkal tartja bevonulását;³⁾ de ha ezen sorokat szintén nem egyenesen a második átdolgozás jövővényeinek akarjuk gondolni, különben lehetséges feltevésésként, magyarázatokat a choros egységes voltának megbontása nélkül is meg tudjuk adni. Hogy Trygaios igazán kiket is ért a részéről segítségül hívott összes hellének alatt, azt egy pár sorral alább maga a következő részletezéssel hozza tudomásunkra: «Ó földművelők és kereskedők és mesteremberek és kézművesek és metoikosok és idegenek és szigetbeli szövetségesek, gyertek ide, ti összes nép stb.»⁴⁾ Hogy e helyen a költő szemei előtt csak az athéni államhatalom kötelékébe tartozó emberek lebegtek, az kétségtelen; hogy ezekből a szándékosan közfelfogásbeli és államjogi rendben elősorolt osztályokból is csak az először említett γεωργοί maradnak meg, ha az egységes paraszt-choros gondolatához ragaszkodunk, az csupán azt bizonyítaná, a mit a legvalószínűbbnek is tartok, hogy az előző helyeken sem Trygaios felhívását, sem a choros önelnevezését ne vegyük szóserint, hanem a tetszelgő nagyításnak abban az átvitt értelmében, a melyre a darab egyéb helyei is utalnak. Ne feledjük, hogy a nagyzó Trygaios az összes hellének ügyéért kísérli meg a τολμήμα νέοντ-⁵⁾ hogy Zeushöz intézendő kérdése az összes helléneket illeti,⁶⁾ s hogy

γε λιμοῦ νῆ Δι' ἐξολωλότες. | (Χορ. v. Τρον.) οὐδὲν ποιοῦμεν ὠνδρες· ἀλλ' ὁμοθυμαδὸν | ἅπασιν ἡμῖν αἴθρις ἀντιληπτέον.

¹⁾ ὁ δὲ χόρος συνέστηκεν ἐκ τινων ἀττικῶν γεωργῶν.

²⁾ νῦν ἔστιν ἡμῖν ὠνδρες Ἕλληνας καλὸν | ἀπαλλαγεῖσι πραγμάτων τε καὶ μαχῶν | ἐξελάνσαι τὴν πᾶσιν Εἰρήνην φίλην.

³⁾ 302.

⁴⁾ 296 s. köv. ἀλλ' ὦ γεωργοὶ καὶ ἄμφοροι καὶ τέκτονες | καὶ δημιουργοὶ καὶ μέτοικοι καὶ ξένοι | καὶ νησιῶται, δεῦρ' ἔτ' ὦ πάντες λεφ' stb. A ξένοι alatt természetesen csak Athénben tartózkodó idegeneket szabad érteni, s így rendkívül jellemző a ξένοι καὶ νησιῶται sorrendje: az athéni idegen közvetlenebbül van Athén állami fennhatósága alatt, mint a bizonyos autonóm jogokkal még is csak rendelkező szövetségbeli.

⁵⁾ 93. ἔπερ Ἑλλήνων πάντων πέτομαι | τολμήμα νεον παλαμηςάμενος.

⁶⁾ 105. ἐρησόμενος ἐκτὶνον Ἑλλήνων πέρι | ἀπαξαιπάρτων ὃ τι ποιεῖν βουλευέται.

végül maga dicsekszik el vele, hogy ἔσωσα τοὺς Ἕλληνας.¹⁾ Ilyen hatalmasnak kürtölt vállalkozással szemben, az ép ennek segédkezésére, a neki megfelelő szavakkal felhívott choros bátran nevezhette magát Πανέλληγες-nek, mint a közös görög ügy képzelt képviselője, a mely öntetszelgést persze a józan Hermes az ὦ λιπερονῆτες γεωργοί²⁾ megszólitással hűti le, a nélkül, hogy a különböző görög államok representánsait a chorosban csakugyan jelenlevőknek, vagy παραχορήγημα-ként³⁾ melléttők működőknek kellene gondolnunk. Legalább is, a mit mondtunk, bárki megfelelőbb magyarázatnak tarthatná, semhogy elvetésével az utóbbi felvételek mellett előálló képtelenségeket concedálja.

Mert ha, mondjuk, a más állambeliek mellékkórusa a fővel együtt vonult be a 301-ik sornak megfelelő időben,⁴⁾ egy kissé különös hatással lehetett a nézőközönségre, pláne vendégekre,⁵⁾ az a málé hallgatás, melyre ezek a szereplő idegenek nyilván kárhoztatva voltak, midőn a tulajdonképeni kar, melynek persze mindig a maga bajai a legelső fontosságúak, ezektől eltelve hosszasan beszél Phormionról, esküdszéki bíráskodásról és Lykeionról.⁶⁾ Azután ha felteszszük, hogy folytatólagosan idegen segítséggel húzta ki Attika földnépe Eirene-istennőt a napvilágra, még furcsábban hangozhatnak felénk a 630, 631-ik sorokban a chorosnak Lakedaimont ócsárló szavai,⁷⁾ pláne ha Richter útbaigazítása nyomán az idegeneket, tehát spártaiakat is, akkor még mindig az orchestrában levőnek gondoljuk, mert az a nevezett commentator bámulatos diplomatiái éleslátással csak a 730-ik sornál látja a más állambeliek távozására az időt elérkezettnek, a mikor is azok, mint a főkórus szolgálószemélyzete, a többé nem szükséges szerszámokat takarítják el.⁸⁾ Ha

¹⁾ 867. Ide tartoznék különben a már megbeszélte 996-ik sor is: μῖζον δ' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας stb.

²⁾ 603. mielőtt a pelop. háború okainak elbeszélésébe kezdene.

³⁾ Droysen óta általános feltevés. V. ö. Zieliński id. m. 66. jegyz.

⁴⁾ δεῦρο πᾶς χώρει προθύμως stb.

⁵⁾ Ne felejtjük, hogy a közvetlenül a Nikias békekötése előtt tartott Dionysíán idegeneket is feltételezhetünk a nézők között, s hogy Aristophanesnek ily körülmények mellett ragyogtatott παρορησία-jáért volt már egyszer baja; Acharn. id. helyén.

⁶⁾ 346—360.

⁷⁾ Már Trygaios 628. 629-ben. De azután a choros rádupláz: νῆ Δί' ὃ μέλ' ἐνδίκως γε δῆτ' (t. i. τριήρεις ἀντιτιμωρούμεναι οὐδὲν αἰτίων ἂν ἀνδρῶν τὰς κραδὰς κατήσθιον), ἐπεὶ ἀμοῦ λίθον | ἐμβαλόντες ἐξήμενον κυπέλην ἀπώλεσαν.

⁸⁾ 729. . . . (χόρος) ἡμεῖς δὲ τέως τάδε τὰ σκευὴ παραδόντες | τοῖς ἀκολούθοις φῶμεν σώζειν stb. Ritter Proleg.-ban (idézve Blaydes præf. IX.): eodem denique v. 730. supellectilem choreutarum non amplius necessarium asportantes orchestra sinistrorsum egressos esse consentaneum est.

Aristophanes mindezzel az idegenek szántszándékos ingerlését akarta volna elérni, közvetlenül a béke megkötése előtt, valószínű jelenlétökben, a béke nagyobb dicsőségére, jobban nem tehette volna! Különben ha valaki mindezek után is és a mindjárt következő okok előleges számbavételével azt gondolja, hogy a choros panhellenségére vonatkozó kérdést mégis csak úgy eldönteni a legegyszerűbb, hogy az itt nehézséget okozó helyeket a második Eireneből beleillesztetteknek vegyük, a melyben is lesz okunk egy ilyen panhellén chorost tényleg feltételezni, nem mondog nemet.

Mert a fönnebb már is gyanúsna jelzett syzygia, nevezetesen a 465., 466., továbbá a 493. és 500. sorok,¹⁾ a személyes megszólítás formájával oly nyilván látszanak az idegen képviselőknek tényleges jelenlétét a chorosban bizonyítani, hogy kritikánk híján a magyarázóknak majdnem általános parachoregema-felvételére lennénk az első Eirenenél is utalva, ha t. i. főchorosnak az attikai parasztokét hagyjuk meg. A külső technikai szempontból nem kellene ezt egyszerűen kifogásolni; de Aristophanesnél az ilyen megosztott karnak, a hol előfordul, mégis csak jobban appreciálható szerep szokott jutni, mint itt, a hol az állítólagos parachoregema a τὰ τοῦ δράματος πρόσωπα jegyzékébe különben nincs is felvéve. Értjük a Batrachoiban a békachorost, melynek bár elenyésző csekély hely jutott a beavatottak (μυσταί) kara mellett, de azért βρεχεξέξ-ével az egész darab jellemző elnevezésére megtette a szolgálatot. A Thesmophoriazusaiban is világos Agathon karának rendeltetése.²⁾ A hol meg különböző karoknak szembeállításáról van szó, mint a Lysistratében,³⁾ ott ép mint az ellentétes nézetek és törekvések képviselői markansabb formában azon érdekküzdelmeket juttatják kifejezésre, melyeknek bensőbb, gyengébb fokát az egységes choros is megértetheti velünk a maga körén belül felosztott szerepeivel.⁴⁾ De mi értelme van itt akkor az idegenek személyes fellépésének, a mikor egy kis szízdás után re bene gesta ismét kivonulhatnak? Mert most újból volna csodálkozni valónk azon, hogy Aristoph. minő kevés tapintattal lépteti fel közvetlenül a békeszerződés megkötése előtt, talán a már is egybegyűlt idegen delegáltak jelenlétében, oly nyomorult szereposztással a vendégek honfitársait, hogy hogyha a kar szétválásának némi gondolati értelmet akarunk mindazonáltal tulajdonítani, legfőlebb a költő azt a nézetét olvashatnók ki az egész helyből: ti idegenek itt csak a béke hátráltatói vagytok, mi athéneiek egyedül mozdítjuk azt elő; a mit a 421-ik Dionysia alkalmával

¹⁾ Lásd az 520. 1. 2. és 3. jegyz.

²⁾ Thesmoph. 104-től.

³⁾ χόρος γερόντων és γυναικῶν.

⁴⁾ Acharn. 557-től ἡμυχόριον.

szemmeláthatólag bemutatni nem lett volna sem igaz, sem politikus.¹⁾ Ha már most valaki a 479. és 480. soroktól védett és fönnebb is szövegünkbe tartozónak jelzett epirrhémát hozná fel ellenbizonyítéknak, hogy t. i. az idegenekről ott sem történik valami kiméletes módon a megemlékezés, úgy azt fogom felelni, hogy ép ezen helynek formája, tartalma és tónusa győzött meg leginkább arról, hogy a 421-ki Eireneben a más állambeliek chorasának felléptét kizártnak gondoljam.

Először is itt nem az egyenes megszólítás formájában történik a beszéd, az *ὦ Ἀμάχ' ἀδρυεῖς*-t kivéve,²⁾ a hol meg minden kétséget kizárólag nem valóban jelenlevő, hanem csak a költőtől oda képzelt személylyel van dolgunk. Vagy Lamachos álarczában tényleg húzta valaki a kötelet?! Azután az elbeszélés is főleg a mult idő eseményeit tárja elénk, a mult éltelen módján kifejezve; mint midőn Aristoph. a 475. s köv. sorokban az argosiak viselt dolgairól emlékezik meg a *εἰλχον* ige kíséretében, a peloponnesosi háború alatt játszott kettős szereplésökről. Az itt visszatetszőnek feltűnhető *οἶδε*-t, ha t. i. valaki a mutatónévmásnál a közönség között supponálható argosiakra akarna gondolni, a 479. sor tekintetbevételével a legkönnyebben *οἶδα*-vá emendálhatjuk.³⁾ Midőn azután Trygaios megjegyzésére, hogy a lakonok férfiasan húznak, a *Χόρος*. v. Hermes (a beszélő személyek meghatározása különben nagyon bizonytalan az egész helyen: újabb ok, mely az összefoldozás felvételét támogatja) csupán a foglyok iparkodását emeli ki, ezzel is elárulta, hogy az utóbbiak húzása alatt miféle segédkezést is kell itt értenünk; a foglyok ép oly kevésbé lehettek a karban képviselve, mint a hogy Lamachos contrefait-jét senki sem tételezi ott fel. A 480-ik sorban a megaraikkal szemben meg pláne szójáték tárgyát képezi a *ἔλχω* ige kettős értelme, midőn t. i. Hermes szerint alig húzták az életöket csupa éhség miatt.

Ime az egyes formális vonások mindannak bizonyítására, hogy Aristoph., különben múzsjának teljesen megfelelő modorban,⁴⁾ csupán az érzékeltetés látszatával beszélteti el színpadi személyeivel az egyes

¹⁾ Ha az 511. sor mégis azt mondja: *οἱ τοι γεωργοὶ τοῦργον ἐξέλκονσιν κἄλλος οὐδεὶς*, úgy ez, midőn a színpadon csakis az egységes attikai paraszthorosz működik, senki másra nem lehet sértő. Hogy a parasztokat illető e dicséret mások segédkezését nem involálja szükségkép magában, arról lejjebb.

²⁾ Az egész hely szövegét l. az 520. l. 5. jegyzetében.

³⁾ 479. *ἄρ' οἷσ' ὅσσοι γ' αἰτῶν* stb.; a 475. sor értelme akkor: tudtommal ugyan az argosiak sem stb.

⁴⁾ Elég az ilyen helyekre figyelmeztetni: Hipp. 169 s köv. (*οἷα. α*) *ἀλλ' ἐπανάβηθι καὶ πὺ τοῦδε τοδὶ | καὶ καύει τὰς νήσους ἀπάσας ἐν κύκλῳ.* (*Ἀλλαντωπώλης*) *καθορῶ* stb. Kis nyakforgatással még Karchedont is látja: 175. Különben l. a mi darabunkban Polemos jelenetét a mozsártöréssel.

görög államok viszonyát a béke munkájához, a hol ugyan szatirája nem kimél egyet sem a felemlített számottevő vagy érdekelt hatalmak közül, s az athéneiek, argosiak, lakonok, megaraiak egyformán kikapnak,¹⁾ de mégis csak másképen, mint hogyha az egész syzygiának megtartásával az argosiakat és megaraiakat valóságos tautológiával kétszer is szídatnók vele,²⁾ és a mi bizonyára nem mellékes körülmény, csak a szemrehányó beszéd formájában és nem a kellemetlenül érdekelteknek személyes pellengérré állításával. Az egész «epirrhema» rám azt a benyomást teszi, hogy a húzásban kifáradt attikai paraszthorosnak pihenés közben folytatott csevegése, hol a mult viselt dolgai kerülnek szóba, melynek azután Trygaios szavai: «tétlenkedünk férfiak» stb.³⁾ vetnek véget, mire a choros az előbb lefolyt beszélgetésre vonatkozással: «rajta férfiak, kapjuk csak meg mi földművelők egyedül a kötelet» buzdító szavakkal⁴⁾ újból munkához lát, a mely értelmezésnél a *μόνοι* mellé ép oly kevéssé kell más tényleg jelenlevők kizárását képzelni, mint a Trygaios előbbi *ἀπασιν ἡμῖν*-e alatt⁵⁾ is bátran csak az egész földművelő-kart érthetjük. Mindenesetre megengedem, hogy ez a húzás munkája közé eső beszélgetés közelfekvővé tehette, a benne csak szóval előforduló alakokat in corpore fel is léptetni; s ép ez az, a mit Aristoph. a későbbi átdolgozott Eireneben megtett, az idők változtatával és más körülmények között megtehetni gondolva; a mint látni fogjuk, valószínűleg a 419-ik év lenaián, midőn a magok között mulató athéneiek előtt⁶⁾ a panhellének felléptét kevesebb circumspectussal eszközölhette,⁷⁾ különben bizonyára a choros szerepének alkalmoszerű megváltoztatásával, a melyről azonban mai szövegünkkel kezünkben kár volna merész feltevésekkel előállani. Ép oly nyilván az imént kifejtett rész szolgált a későbbi átdolgozás *συζγία*-jának kelet-

¹⁾ Ha nem is egyenlő mértékkel. A lakónokkal üzött tréfát (melylyel a szövetséges ión emberről mondottat vetheted össze, 45. s köv.) a 478-ik sor nagyban gyöngíti; a megaraiak, ez a kis hatalom, melyre Aristoph. in speciali haragos, a legjobban kikapnak.

²⁾ 475. és 493.; 481. és 500.

³⁾ 484. 485.

⁴⁾ 508. ἄγ' ὦνδρες αὐτοὶ δὴ μόνοι λαβώμεθ' οἱ γεωργοί.

⁵⁾ a 485. sorban.

⁶⁾ Acharn. 504 s. köv. αὐτοὶ γὰρ ἴσμεν οἷτι' ἡγναίῳ τ' ἀγών, | κοῦπω ξένοι πάρεσιν· οὔτε γὰρ φόροι | ἤκουσιν οὔτ' ἐκ τῶν πόλεων οἱ ξυμμαχοί | ἀλλ' ἐσμέν αὐτοὶ νῦν γε περιεπιτιμμένοι· a folytatás is nagyon jellemző: ἐγὼ δὲ μισῶ μὲν Λακεδαιμονίους σφόδρα stb.

⁷⁾ Már egy schol. is (a 619. sorban) észreveszi azt a különös dolgot hogy a mily kiméletesen bánik Aristoph., legalább a tárgyalás alatt lévő συζ.-ban honfitársaival, az athéneiekkal, ép oly kevéssé az idegenekkel. Persze ezen költői *οἰκονομία*-ról ott adott magyarázatát nem fogadhatjuk el.

kezési magvával és mint ilyen maradt fenn szövegünkben az idegen rész közepette is, akár valószínűbb feltevésnéként kiszorítva azon sorokat, melyeket a költő az időviszonyoknak megfelelően mint epirrhémát helyökbe helyezett, akár egyszerűen a költőtől ott hagyva az új szöveg epirrhémájaként, a mely feltevésnél azonban a 479, 480-ik sorok anachronizmusát mindenesetre tekintetbe kell vennünk. Hogy itt nem lehetetlen kombinációkat veszek fel, hogy a gondolat ellen, hogy az egész hely két különböző időben keletkezett szöveg összeállításából jött létre, nem bizonyították a beszédátmenetek simasága vagy az egyes sorok correspondeáló tartalma,¹⁾ azt be fogja látni az, a ki, bármilyen keveset is tudjunk az ilyen vígjátékszövegek a korbéli megállapításáról,²⁾ figyelembe veszi, hogy semmiesetre sem gondtalanul leíró középkori barátok végezték, hanem bizonyynyal nyelvet és viszonyokat értő autochthon emberek, ha nem maga a szerző. Különben a némi különállással bíró részek, mint egy *συζυγία* is, leginkább lehetnek utólagos felvételre alkalmasok, és még ily hely aránylagosan önálló, befejezett részletei is leghamarább kitéve annak, hogy egy más szöveg valamiként megfelelő helyeivel felcseréltesse.

E külső technikai és formális nehézségek elhárítása után bátran térhetünk most már textusunk tulajdonképeni tartalmának megbeszélésére át, a hol is — miként előre jeleztem — nézetem szerint a Nikias-féle békekötést követő eseményekre történik vonatkozás. Különös súlyt helyezek itt arra, hogy az ode és antode ugyanazon helyein korholja a költő a boiotokat és argosziakat, bár közelebbi megokolás nélkül. Csakugyan, ha az ilyen szerkezetű részek teljesen correspondeáló természetét jól meggndoljuk, nem is fogjuk a dolgot kicsibe venni. A boiotokról és argosziakról ugyan — mint akkor a legtöbb hellén államról — külön-külön sem ok nélkül beszélhetett volna a költő, mint békezavarókról; amazok, Athén régi ellenségei, a háborúnak tényleges megkezdői Plataia megtámadásával:³⁾ a mellett a határszélű Panakton várát is nem sokkal a békeszerződés előtt foglalták el Athéntől;⁴⁾ emezek, az argosziak, bár valójában egyik párthoz sem csatlakoztak, sőt egyenesen szerződéses békében éltek mindkettővel, mégis magának Aristophanesnek ép itt

¹⁾ Különösen 472: (*Χορ.* v. *Ερμ.*) *πῶς οὖν οὐ χωρεῖ τοῦργον*; és 509. (*Ερμ.*) *χωρεῖ γέ τοι τὸ πρᾶγμα πόλλω μᾶλλον ὄνδρες ἑμῖν*.

²⁾ Hogy maga a költő is az utolsó pillanatig változtat, javít vígjátékain, azt Müller-Strübing helyesen emeli ki; id. m. 21. old.

³⁾ Thuk. is ezzel kezdi II. könyvét.

⁴⁾ Thuk. V. 3. 5. *ἔβλον δὲ καὶ Πάνακτον Ἀθηναίων ἐν μεθορίαις τεῖχος Βοιωτοὶ ἐπὶ τὸν αὐτὸν χρόνον προδοσίᾳ*. Ezt Thuk. a Brasidas és Kleon között folytatott első csatározások elbeszélésébe betoldva mondja.

mondott és Thukydidesnek V. 28. 4-ben tett,¹⁾ érdekesen egybehangzó állításai szerint, semlegességeket dupla nyereszkedésre használták fel. A mellett a lakedaimonokkal 30 esztendőre kötött békéjük is 421 táján lejárófélben volt,²⁾ s mert ennek megújítására a lakedaimonok ép úgy törekedtek, mint meghíúsítására az athéneiek, a kiknek még annak idejében legfőbb emberök, Kleon járt ez ügyben az argosiaknál,³⁾ kétségkívül van okunk hinni, hogy Argos promineus tekintetet igényelt a pelop. háború ez új fordulatánál is. De miért hozza Aristophanes a boiotokat és argosiakat együvé, miért beszél rólok, hogy úgy mondjam, egy kalap alatt? Erre forrásaink szerint a békekötést megelőző idők nem, csak az utána következők adhatnak felvilágosítást. A nagy reményekkel megkötött és főleg Argos miatt⁴⁾ még *ἑννομαχία*-val is megerősített Nikias-féle béke csakhamar illusoriusnak mutatkozott és pedig ép a boiotok és argosiak szolgáltatták félre nem ismerhető kapcsolatban a parazsat a tűz új fellobbanásához. A boiotok az először csekély jelentőségűnek tetszhető Panakton vára miatt, a mely később mégis a Lakedaimonoknak hozzá fűzött reményeinél fogva (segítségével gondolták ugyanis Pylost az athéneiektől leghamarább visszanyerhetni) a lakedaimon-boiot külön szövetség megkötéséhez vezetett;⁵⁾ az argosiak pedig mindjárt a békekötést követő nagyzó hegemonikus terveik miatt,⁶⁾ a melyeket miután dugába dőlni láttak, egy argosi-boiot szövetség reményének meghiusulása után,⁷⁾ az imént említett laked.-boiot *ἑννομαχία* ellensúlyozására az athéneiekhez csatlakoztak.⁸⁾ Ime ismét Hellasz nagy hatalmai két külön táborba osztva a boiotok és argosiak miatt, egyik oldalon a boiotokkal, a másikon az argosiakkal. Athént különösen Panakton elveszte bosszantotta; a béke megkötésekor joggal hihette, hogy ez az egész a boiotokkal fennálló privát ügy, melyet minden beavatkozás nélkül intézhet el, s most új szövetségtársa, Lakedaimon áll útjában. Még az argosi fegyverbarátság megkötése előtt Lakedaimonba menesztett követség ilyképen formulázza Athén követelményeit: «épen Panaktont

¹⁾ Thuk. οἱ τε Ἀργεῖοι ἄριστα ἔσχον τοῖς πᾶσιν, οἱ ἑννομάμενοι τοῦ Ἀττικοῦ πολέμου, ἀμφοτέροις δὲ μᾶλλον ἐνσπονδοὶ ὄντες ἐκκαρπωσάμενοι. Ez utóbbi kifejezéssel v. ö. az aristophanesi: διγόθεν μισθοφοροῦντες-t. Argos magatartása közmondásszerű: schol. Eirenéhez 447, hol Pherekrates-ből idézve: ἐπαμφοτερίζουσ' ἐμποθὼν καθήμενοι.

²⁾ Thuk. V. 14. 4. τὰς τριακονταετίαις σπονδὰς ἐπ' ἐξόφῃ εἶναι.

³⁾ Hipp. 464—466.

⁴⁾ Thuk. V. 22. 2.

⁵⁾ Thuk. V. 39.

⁶⁾ Thuk. V. 28.

⁷⁾ Thuk. V. 38.

⁸⁾ Thuk. V. 47.

visszaadni és Amphipolist és felbontani a boiot symmachiát» és csak erre következik azután az argosi szövetséggel a fenyegetés.¹⁾ De Panaktont időközben a boiotok lebontották,²⁾ s most minden, a jövő egész alakulása attól függött, hogy Athén csakugyan, a mint izenete mondta, annak a kis határvárnak átadásához, s az a mitt létrejött viszonyok felbontásához erélyesen ragaszkodik-e. A szárazföld belsejében, az Attikát Boiotiától elválasztó dombozatok közt fekvő Panakton, melynek legelői úgylátszik már nagyon régen képezték a két szomszédos állam között a vita tárgyát,³⁾ most egyszerre történeti jelentőségre emelkedik, mert Athén és Laked. kölcsönös féltékenykedéséhez a beláthatatlan következményű első lökést megadni alkalmas volt. Ha valaki, Aristophanes, a nagy békebarát ezt világosan átláthatta, s ha ily körülmények között azzal a tanácscsal szolgált volna honfitársainak, hogy csekély fontosságú jogigények miatt ne kockáztassák az egész béke ügyét, bizonynyal politikai meggyőződésével teljesen konformis tanácsot adott volna.⁴⁾ Sőt hogy ezt meg is adta oly módon, a hogy azt akkor minden hallgatója nyomban megérthette, azt a mi helyünkön lévő 503—507. sorokból olvasom ki, melyeket elfogadhatóan megmagyarázni eddig sem régi, sem új commentatoroknak nem sikerült. Aristophanes az athéneiekhez fordul itt, s inti őket, hogy ne azon oldalról húzzanak, a honnan most húznak, mert pörlekedésnél egyebet nem tesznek úgy.⁵⁾ «Hanem hogyha ki akarjátok azt, a Békeistennőt húzni, egy kevésbé a tengerhez vonuljatok.»⁶⁾ Ha már a derék öreg Brunckius, a kit Blaydes commentariusában citál, azt jegyzi meg e helyhez egy scholion nyomán, hogy a költő mély értelemmel figyelmezteti itt az athéneieket egy második Themistoklesként tengerészetők gondozására,⁷⁾ úgy Brunckius és számos kö-

¹⁾ Thuk. V. 46. 2. *Πανακτὸν τε ὀρθὸν ἀποδιδόναι καὶ Ἀμφίπολιν, καὶ τὴν Βοιωτῶν ξυμμαχίαν ἀνεῖναι.* alább u. o. 4.: *εἰ μὴ τὴν ξυμμαχίαν ἀνήσουσι Βοιωτοῖς . . . ποιήσονται καὶ αὐτοὶ Ἀργείους καὶ τοὺς μετ' αὐτῶν ξυμμάχους.*

²⁾ Thuk. V. 42. 1.

³⁾ Az előbbi thukyd. hely.

⁴⁾ A tanács 419. elején még mindig nem volna időszerűtlen. Az athén-argosi szövetség 420 nyarán megkötöttet ugyan (Thuk. V. 47), de azért minden marad a régiben (Thuk. V. 48), az athén-boiot ügy elintézés nélkül van, sőt 419 nyarán a kisebb csatározásokat jellemzően a boiotok kezdik meg Heraklea elfoglalásával, melynek oka Thuk. szerint az Athénnel szemben érzett féltékenykedés volt (Thuk. V. 52).

⁵⁾ A *δικάζετε* természetesen nem az athéneiek esküdtszéki pörlekedéseire vonatkozik.

⁶⁾ A görög szöveget l. az 520. l. 4. jegyz.-ben.

⁷⁾ Ingeniosum est hujus loci acumen, quo submonet Athenienses ut

vetői ezt ugyan nagyon mély értelműnek tarthatják, de a hely egyszerű értelmét így képtelen vagyok felfogni. Milyen idő- és alkalmoszerűtlen lett volna az athéneieket a béke biztosításának céljából haditengerészetők növelésére buzdítani, holott ép az volt Lakedaimon előtt úgy is elejétől fogva az igazi choc de pierre. Már a régi magyarázók közül észreveszik ezt, s az egyik az ellenkező *ὀλίγον τῆς κατὰ θάλατταν βίας* *ἔνδοτε* szavakkal mintegy felhí, hogy az 507. sor *πρὸς τὴν θάλατταν*-ja helyett *ἀπὸ τῆς θαλάττης*-t conjiciáljunk, a miként Dobraeus tényleg akarja. Egy másik scholion-megjegyzés még több figyelmet érdemel; itt nyíltan meg van mondva, hogy Athént a szárazföldi terjeszkedéstől inti a költő,¹⁾ s csupán további magyarázat híján azt nem látjuk be, hogy akár a *πρὸς τὴν θάλατταν*, akár az *ἀπὸ τῆς θαλάττης* variációban miként jelenthetné az 507-ik sor ezt az óvást. De gondoljunk csak a Panaktonról előbb mondottakra és vonatkoztassuk csak azokat a mi sorainkhoz: minden szükségtelen conjectura nélkül világos lesz a tartalom. «Ha a Békét ki akarjátok húzni, vonuljatok egy kissé a tengerhez», így hangzik a költő intése; nem azt mondja-e vele: hagyjátok abba a szárazföld határszéli villongásait, húzzátok egy kissé összebb magatokat, adjátok fel Panaktont, vonuljatok e feladás által a tengerhez valamivel közelebb. Hogy ebben a tenger szóban a mellett esetleg azt a pragnans értelmet is feljogosítva vagyunk keresni, a melynek következtében hallatára minden athéni ember Athén nagyhatalmi állására gondolt, a kárpótlás eszméjét a szárazföldi veszteségért ilykép akarva jelezni a költő, azt nem akarom tagadni; a lényeges tartalom mégis a *ὑποχωρήσατε*-ben van kifejezve, a mely a Panaktonról való lemondásra, a jövő háború elkerülésére foglalja a felhívást magában.

Ime az idegen syzygiában az a történeti háttér a 420-ik év eseményeivel, a melynek alapján gondolom az új Eirene előadását 419 elejére teendőnek, a mikor a tényleg meg nem bontott, de alaposan veszélyeztetett békeviszonyok közepett a még friss emlékezetben lévő darabnak kellő módosítások mellett való felelevenítése kétségtelenül alkalmoszerű lehetett. Talán a lenaián történt, a hol különben is szokásos

maritimarum opum studio se applicent, quod identidem eis suadere solebat Themistocles. Idézve Blaydes comment. az 507-ik sorhoz. A schol. *Ἰσως διὰ τοῦτο τῆς πρὸς τοὺς Πέρσας νίκης ὑπομνήσκει αὐτοὺς, ἀναφέρων ὡς ὅτι καὶ ἐπ' ἐκείνων τῶν χρόνων ἐθαλάσσοκρατοῦν Ἀθηναῖοι.*

*) *ἐπειδὴ γὰρ Ἀθηναῖοι πρὸς τῇ θαλάσῃ εἰσὶν, ἐκώλον τ ο ὅς με σογγείοις (τοὺς μεσογείους) ἔχειν τὰ ἀναγκαῖα. φησὶ δὲ ὅτι, εἰ θέλετε εἰρηνεῦσαι πρὸς τὴν ἑαυτῶν χώραν καὶ τὸν ἴδιον τόπον καὶ τὸν παρὰ θάλατταν, ὑποχωρήσατε καὶ μὴ τῶν ἀλλοτρίων ἀντιποιεῖσθε τῶν μεσογείων ὅλην ὅτι ἤθελον καὶ τῆς γῆς κρατεῖν.* Ez a scholiasta úgy látszik más interpunctióval olvasott: *τίνδ' ἐξελεύσαι | πρὸς τὴν θάλατταν, ὀλίγον stb.*

volt kevesebb ünnepélyességgel, szerényebb publikum előtt az újrabemutató. Még egy fontos okot hozhatok fel ezenkívül a 419-ik esztendő mellett. A scholiasta a «Darazsak» parabasisának ama helyéhez, a hol Aristoph. ott erkölcsi tisztaságáról beszél, hogy t. i. sem maga nem ólálkodik a palaistrák körül, sem nem enged a szeretőnek, ha az fiúkedvesének kigúnyolása miatt megtámadja,¹⁾ ezt jegyzi meg: *ὁ δ' Εὐπολιν ἐν Αὐτολύκῳ δε' τοιαῦτά φησι. [τοῦτο δὲ καὶ ἐν Εὐρήνῃ οὖτω]*. Eupolis Autolykosa Athenaios szerint Aristion alatt, tehát 420-ban került színi,²⁾ s így a 422-ben előadott «Darazsak» költője nyilván ép oly kevésbé mint az első Eirenéje sem védekezhetett az autolykosi vád ellen, mert így kell értelmeznünk a scholiasta szavait, két vagy egy esztendővel a vád megtétele előtt. Az Autolykos újólagos átdolgozásáról és színrehozataláról is van tudomásunk, a mely Meineke szerint a 411. esztendő körül történhetett, tehát sokkal későbbi időben, hogy akár a Darazsak, akár az Eirene kérdéses helyeivel összefüggésbe hozhatnók. Az ilyformán előálló nehézségen persze segítve volna,³⁾ ha az első Autolykóst a Darazsak elé helyeznénk; Willamovitz meg is teszi, de történeti hagyományunknak nyilvánvaló erőszaktételével. Koch lehetségesnek mondja, hogy Eupolis maga védekezik az Autolykosban Aristoph. vádjá ellen; de a schol. szavainak ily irányú értelmezési nehézségei mellett, miután Aristoph. ép e korbéli hagyatéka jócskán kezeink között van, joggal csodálkozunk kellene azon, hogy az Eupolis-féle védekezés alapjáról nincs semmi tudomásunk, míg Aristoph. két különböző helyen is hallatja önapológiáját. Ama feltevés mellett, hogy a Darazsak parabasisának említett része eredeti, s nem az Eirene révén eszközölt későbbi betoldás,⁴⁾ a dolog megfejtését most már így képzelem. Aristoph. a Darazsakban, akár nyilvános kószahirektől, akár költőtársainak, talán ép Eupolisnak becsmérléseitől indítatva, közönsége előtt morális tisztességét erősíti. Eupolis erre a 422-ben mondott aristophanesi szavakra 421-ben, Autolykosában reflektál. Persze ha a dolog csak ennyiben volna, sehogy sem értenők meg a scholiastát, mert az Autolykosban legalább is egy

¹⁾ A részben már idézett szöveg: 1025. *οὐδὲ παλαίστρας περιχωμά-
ζειν πειρώσιν. οὐδ' εἰ τις ἐραστής | κοιμηθεῖσθαι παιδίῳ ἐαντιῷ μισῶν ἐπιει-
δὲ πρὸς αὐτὸν, | οὐδὲνὶ πώποτε φησι πιθίσθαι, γνῶμην τιν' ἔχων ἐπιειζῇ, |
ἴνα τὰς Μούσας stb.*

²⁾ Erre és néhány alábbi megjegyzésre nézve v. ö. Koch, Com. Att. fragm. I. 267., 268. a bevezető részt és az 57-ik fragmentumot.

³⁾ A legkényelmesebb megoldást mindenesetre Müller-Strübing adja, id. m. 170. jegyz.: ebenso (übergehe ich) die nur auf Scholiastengeschwätz beruhende angebliche Anspielung auf den Autolykos des Eupolis in V. 1025.

⁴⁾ Erre nézve lásd érték. a 403. l. 6. jegyz. és alább.

újólágos vádnak kellett bennlennie Eupolis és a védekezési szükségnek Aristoph. részéről. De Eupolis támad és Aristoph. utána tényleg fel is veszi az Autolykosban odadobott keztyűt. Az első Eirenéről nem lehet szó, ezt 421-ben adták elő; de igen is megteszi azt a költő nyomban egy esztendővel az Autolykos előadása után, az actualitás teljes melegével, az Eirene diaskeuése alkalmából. A schol. szavai e magyarázat mellett persze teljes értelemben nem a Darazsak, hanem a második Eirene megfelelő helyéhez illenek. De a viszonttámadások és viszontvédekezések ilyen sorozatában könnyen megmagyarázható a csere. Magyarázatunkkal mindenesetre megértettük azt, hogy Eupolis Autolykosában olyformán beszélhetett Aristoph. erkölcséről, hogy Aristophanesnek is akadt rá mondani valója, a minek megtörténte mellett azután Eirene-szövegünk bizonyít.¹⁾ Mindezzel ismét az Eirene parabasisának 762 és 763-ik sorait is olyanoknak ismertük fel, a melyeket az átdolgozott második darabhoz kell utalnunk. Hogy különben az itt előadottak milyen közelebbi viszonyban vannak azzal a már szintén említett különös körülménnyel, hogy az imént megbeszélt közösségen kívül a Darazsak és az Eirene parabasisának 6^{1,2} Kleonra vonatkozó sora teljesen megegyező, s hogy esetleg nem lehetne-e ez alkalmából is ahhoz a véleményhez hajolni, hogy ép a szerintünk átdolgozott Eirene szövegéből kerültek mindezen szó szerinti vagy értelmileg megegyező helyek a Darazsakba, a minek megtörténte esetleg közvetíthette a sajátos találkozás, hogy Aristophanes a Darazsakban és a második Eirenében is sikertelensége miatt érezhette magát indíttatva a panasztételre, amott a Nephelai bukását tényleg megíratva,³⁾ itt talán az első Eirene második helyéről³⁾ vagy csekély politikai sikeréről emlékezve meg, mindazt legalább a 762—764-re terjedő sorok elfogadható megfajtése után nem akarom bolygatni.⁴⁾

Eupolis Autolykosa még egy más irányban is közelebbről érdekel bennünket. A bölcsező Platon schol. szerint ugyanis Eupolis a darabban vetélytársát, Aristophanest azért is kigúnyolja, mert Eirene istennőnek rengeteg nagy (*κολισσιχόν*) szobrát emeltette fel a szinpadra.⁵⁾ Miután

¹⁾ A 762. 763. sorokat l. az előbbi jegyzet idézett helyén.

²⁾ Sphikes 1044. s köv., hol a *πέρων* szó biztos útbaigazító.

³⁾ L. az értekezés elején idézett hypoth.-t.

⁴⁾ Persze fönti magyarázatunk is sokkal egyszerűbb lenne, ha az Autolykos utáni, 419-es Eirenét vehetnők fel bizonyosra Aristophanes erkölcsi védekezésének eredeti helyéül. Lehetetlennek nem tartom, hogy egy elveszett darab nyomait két már meglevőben mutathassuk ki. De védjük a hagyományt, a míg egyáltalán védeni lehet!

⁵⁾ Koch CAFr. 271. old. (54. fr.) *χωμφοῦται δὲ (Ἀριστοφάνης) ὅτι καὶ τὸ τῆς Εἰρήνης κολισσιχόν ἐστὶν ἄγαλμα Εὐπολὶς Ἀὐτολύκῳ ἐς* folytatás-

két Autolykosunk és két Eirenénk van, az előbbi kettő közül melyik vonatkozik az utóbbi kettő melyikére? Nyilván a 421-ben előadott Eirenének szobrán talált Eupolis egy évvel később első Autolykosában nevetni valót, a mint ezt már Bergk is hiszi. Szövegünknek Pheidiasra vonatkozó helye így mindenesetre mint az első darabhoz tartozó biztosítva van. Mert hogyha távol is tőlünk, hogy Zielinskit követve a képzelet szabad csapongásával a 605-ik sorból azt mernők következtetni, hogy itt egy valóságos Pheidias-szoborral van dolgunk, a melyet persze az ἡρξαιος ige csak a mestertől megkezdettnek s azután egyik tanítványtól befejezettnek engedhetne feltételezni, s hogy a ránk maradt darabnak (Zielinski szerint a második Eirenének) nincs is egyéb rendeltetése, mint a szoborfelavatáshoz az ünnepi szöveget megírni, sőt azt nagy közönség előtt foganatosítani is,¹⁾ annyit meg kell engednünk, hogy Pheidias sikkasztási esete nem kínálkozott volna szobor nélkül oly közvetlenséggel a költő elméje elé, s Aristoph. bizonyára nem tette volna meg azt (a mint hogy az Acharnesben nem is teszi) a később kitört pelop. háború kezdeteinek kezdetévé.²⁾ De ha már most a colossalis szobor bemutatása 421-ben visszatetszést keltett, mert hogy nemcsak Eupolis akadt fenn rajta, azt a nevezett scholiasta további *Πλάτων Νίκα* szavai bizonyítják, egy feltehetőleg ugyanazon idő körül adott darabra való hivatkozással, azon további kérdések merülnek fel, hogy Aristoph. a 419-ik év diaskeuejénél tanácsosnak tartotta-e az Eirene-istennő színrehozatalának ugyanazon technikai módját és keresett-e lehetőséget, a vetélytársak ezen gúnyjának ép úgy megfelelni, mint a hogy, miként csak imént láttuk, Eupolis erkölcsi vádjait nem hagyta akkor sem szó nélkül. Persze mindegyre a felelet csak a többé-kevésbbé valószínű conjectura értékével bírhat; de nem is vagyunk teljesen a feltételezések

ként: *Πλάτων Νίκα*. Különben ez az idézet is nyilvánvalóvá teszi, hogy az Autolykos nem eshetik 422 elé, sőt hogy az első Eirene sem 422-re. Platon *Νίκα*-ja bizonytalan idejű.

¹⁾ Zieliński id. m. 72. s köv. old. hosszasan és merészen festi ezt ki. Egyedüli kiindulási alap a teljes önkénnyel, sőt egyenesen lehetetlenül magyarázott 605-ik sor! (V. ö. ért. 415. l. 2. jegyz.) Különben már maga az agónhiány is különös phantasmára, Zeus szereplésére, ragadja az író (69. s köv.). A schol. szavai 236-hoz: *τινὲς δὲ φασὶ Δία ταῦτα λέγειν* nyilván corruptak. Vagy tán Zeus mint generikus istennév áll Hermes helyett?

²⁾ Azért, Aristophanes gondolkozásmódjának talán teljesen megfelelően, Pheidias e megemlézéséből nemhogy sikkasztásának 431-hez közel álló idejére következtetnék (mint ezt Beloch is teszi: id. m. 445. l. 1. j.), de Pheidias felemlítését főleg a jelenlevő szobortól nyújtott esetleges alkalmatosságra vezetem vissza, s azt Philochoros számításával ki tudom békíteni.

lehetőségének momentumai nélkül. Eirene-szobrának felszínrehozatalát modern kritikussaink sem találták valami szerencsés inventiónak; az az élettelen, merev, fagyos kő, mely mégis Hermes közvetítésével gondolatjait árulja el, emberi mértéket jóval meghaladó nagyságában, a vígjátéknál a kedélyeshez, valószínűhez, emberihez szoktatott athéni közönségre sem gyakorolhatott kielégítő hatást. Feltehetjük, hogy Aristoph. a 419. esztendőben helyes belátással elhagyta ezt a szerencsétlennek bizonyult gondolatát, a melynek elhagyására talán a körülmények is készíthették, ha az újraszínrehozatal a lenaián történt, a hol az inscenizálás kellékei sem állhattak oly módon rendelkezésére, mint a városi nagy Dionysián. De hisz nekünk nemcsak hogy az eltemetett istennő kihúzásán fáradozók jelenetét kellett a 419-iki Eirenében bennlevőnek felvennünk, de az athéni paraszt-chorost még más állambeliek hozzájárulása által gazdagítottak is gondolnunk, a mint ez előbbi fejtegetéseinkből kitűnt. Hogyan egyeztethető az össze a szobor elhagyásával? Mire a húzás, erőlködés? Ezeknek most egész más eredménnyel kellett járniuk; a halott colossus helyett nem jöhetett egyéb elő mint Eirenének az a bájos élő nőalakja, a melylyel a görög képzelet a minden jólét adományozóját, a *βαθύπλουτος*-t¹⁾ maga elé állította. De én ép ebben látom Aristophanesnek legsikerültebb öncorrecturáját. Lehet-e ügyesebbet, kedvesebbet gondolni, mint az egész Hellas izmos férfaitól összeállított kar emberfelettinek látszó erőlködését, a melynek eredménye nem egyéb mint — a szelíd, gyenge nő formájában előtűnő Eirenének felszínrehozatala? Ha ez volt a kétesztendő előtti balfogás gúnyolódásaira a felelet, úgy a *παρὰ προσδοκίαν* nagy mesterének ez az egyszer a rendsnél is jobban sikerült. A második darab Eirenéjének élő nőalakja mellett bizonyít különben egy Stobaiosnál onnan fennmaradt töredék is,²⁾ a hol a mi szövegünk *ῥωρία*-ja, *θεωρία*-ja vagy mindkettője helyett szereplő *Γεωργία* nehezen vagy legalább comicus módon mondhatná csak magát egyéb titulusok mellett Eirene leányának, nővérenek egy iziben, mikor egy élettelen szobor van mellette. Ha azonkívül még valaki szövegünk 682-ik során fennakad,³⁾ a hol a Béke-istennő fejforgatásáról van szó, mert talán helyesen a szobrot forgatható fejjel ellátottnak nehezen képzelet, úgy gondolja ezt a helyet is az újra előadott darab szövegéből származó utólagos betoldásnak.

¹⁾ Aristophanes Georgoi fr. 109. *Εἰρήνη βαθύπλουτε* (Koch 419. old.).

²⁾ Eirene deuthera: Koch: Fragm. 294. (468-ik old.) *A. τοῖς πᾶσιν ἀνθρώποισιν Εἰρήνης φίλης | πιστὴ τροφός, ταμίαια, συνεργός, ἐπίτροπος, | θυγάτηρ, ἀδελφή, πάντα ταῦτ' ἔχρητό μοι.* (videtur scribendum esse . . . εἰχοντό μοι) | B. σοὶ δ' ὄνομα δὴ τί ἐστίν, A. ὃ τι; Γεωργία stb.

³⁾ (Treny.) αὕτη (t. i. *Εἰρήνη*) τί ποιεῖς; τὴν κεφαλὴν ποῦ περιάγεις.

De mindezek kisebb jelentőségű, talán biztosra soha meg nem állapítható részletek, a melyeknek bizonytalansága nem kisebbíti eddigi fejtegetéseink azon pontos eredményét, hogy Aristophanes két Eirenéje közül a második 419-ben került színre, még pedig, a hogy chronologiai megállapításaink közben lépésről-lépésre mind nyilván valóbbá lett, mint az első, 421-ben adott, kezeink közt lévő, de később ettől a másodiktól számos kimutatható helyen befolyásolt szövegű¹⁾ Eirenének alkalmoszerű átdolgozása, nem pedig mint egészen más, csak címiben közös darab. Mert a mi az utóbbi esetben egész érthetetlen lenne, hogy t. i. miként találkozik meglévő szövegünknek itt-ott kétségtelenül contaminált volta a két Eirenéről szóló régi irodalomtörténeti adatunkkal,²⁾ az mindjárt magyarázatát kapja, ha tudjuk, hogy a sokban összehangzó két darab közül ép az eredeti, későbbi diaskeuája által módosított, hogy úgy mondjam, antiquált vígjáték szenvedte a szövegváltozásokat; oly argumentum, melyet in speciali a meglévő szövegünknek elsősege és a 421-ik év után következő diaskeue mellett már Bergk helyesen hangsúlyozott. Különben az eddig mondottakon kívül a második Eirenéből névleg ránk maradt 4 töredék is a lényegileg azonos darabnak némiképp megváltoztatott színrehozatala mellett bizonyít. Közülök Kochnál a 296-ik a városokat mozsárban törő Polemos jelenetét³⁾ (a darab első

¹⁾ Itt összeállítom a kiselejtezés eredményét. Biztosra a második Eirenéhez utalom a: 459—472., 486—507, 762—764., 987—992. (talán tovább is) sorokat; gyanusak: 302. s néhány következő sor, 752—759. feléig vagy tovább is, 683. sor és összefüggése.

²⁾ Ez egyszersmind a legfontosabb argumentum azon, az 519. l. 3. jegyzetben már említett nézet ellen, a mely szerint két befejezett és előadott darabról lévén szó, hasztalan törekvés a meglévőben átdolgozás nyomait keresni. De ha ezek a nyomok tényleg megvannak, sőt minden «befelejezettség és színrehozatal» daczára könnyen meg is érthetők! Vegyük tekintetbe, hogy miután vígjátékoknak változatlan újra színrehozatala egész kivételes lehetett (Batr. 3. hypothesis), a komédiák hivatalos színpadi szövegéről nem lehet szó. Azután mért ne jegyezhetne volna akár csak maga a költő a diaskeue módosításait az első, eredeti szöveg mellé, kerülhetek volna amazok ilyformán az utóbbiba bele, mehetne vissza összes szöveg hagyományunk egy ilyen összetákolásból előteremtett archetyposra? Már nehezebb volna holmi kirívóbb ellenmondásokat vagy oda nem illéseket az átdolgozásból megérteni, ha jelen darabunk nem az eredeti volna. De lám, Zieliński még ezt is, sőt főleg ezt tartja plausibilisnek! (id. m. 64.) Hogy még sem az átdolgozott, hanem a csak az ebből combinált darab jutott reánk, az esetleges. Persze a Nephelainál és Plutosnál másképp van.

³⁾ V. ö. Eirene 242: *ἡ Πρασιαὶ* stb. és *ἡ Λακεδαίμων, τί ἄρα πείσει τήμερα* (Suidas *ἐν Εἰρήνῃ* stb.).

részeiben), a 295-ik a fegyverkészítő felléptét¹⁾ (a második részben) kétségen kívül helyezik, míg a 294-ik (a 297-ik talán ide vonandó²⁾) a benne kifejezett és már megbeszélte személycserén kívül érdekesen mutatja az új és régi szöveg összeforradását, mert Stobaios itt négy, jelen Eireneknben nem található sor után közvetlenül annak 556 és 557-ik sorait szószertint leírja.³⁾

A 3-ik hypothesis bizonytalanságai is, a melyekből kiindultunk, megszűnnek ilykép. Egyrészt többet leszünk képesek annak szavaiból grammatikailag is kiolvasni, mert Eratosthenes véleménye nyilván azt az értelmet kapja most, hogy ő is a kezeink közt levőt tartotta az elsőnek, az eredetinek, mert a *πότερον τὴν αὐτὴν ἀνεδίδαξεν* mellé könnyen oda pótoljuk a *ἦτις σῶζεται*-t, melyet a következő *ἡ ἐτέραν καθήκεν ἦτις οὐ σῶζεται* tényleg kitenni fölöslegesnek láttat; másrészt a szövegek korai összezavarását és a diaskenkus darabnak elvesztét feltételezve, megértjük most azt, hogy az óvatos Eratosthenes csak a változtatások nagyságát és jelentőségét tekintve kételkedik saját maga is hogy ugyanannak vagy másnak mondja-e a két darabot, a *τὴν αὐτὴν* alatt semmiesetre sem teljesen változatlant, a *ἐτέραν* alatt meg semmiesetre sem egészen újat nem értve; a mi felett, ha bőségesebb adatok állának rendelkezésünkre, nekünk is érdemes lehetne disputálni. Igazi vigjátékszerű befejezésként természetesen Krates is igazában marad, mert egy másik, azaz átdolgozott második Eirenéről, s a jelen szövegünkben nem található sorokról nekünk ép úgy tudomásunk van, mint neki volt;⁴⁾ bátran hozzátehetjük, Eratosthenesnek nem kevésbbé

¹⁾ . . . τὴν δ' ἀσπίδα | ἐπίθημα τῷ φρεσὶ παρὰθες εἰθίως, v. ö. az egész hasonló viccet Eirene 1216 s köv.

²⁾ *πόθιν τὸ φῆν, τί τὸ γένος, τίς ἡ σπορά.*

³⁾ Az első 4 sort lásd az 533. l. 2. jegyz.-ben. Azután: *ὃ ποθινὴ τοῖς διακρίσις καὶ γεωργοῖς ἡμέρα, | ἄσμενος σ' ἰδὼν προσεπεῖν βούλομαι τὰς ἀμπέλους.* Koch ugyan csillaggal választja el e két sort az előbbi négytől, mert véleménye szerint nem látszanak összefüggőknek, de a *Γεωργία* név hallatára egész természetesen gondolhatjuk ezt az örömkötörést Trygaiostól mondottnak (*Γεωργία* és *γεωργοῖς*). Mind a négy frag.-nál a citatum helyének megnevezése egyszerűen: *Εἰρήνη*.

⁴⁾ Kaibel a Pauly's Realencycl. új kiadásában Aristoph. cz. alatt (979. columna) a 3. hypoth. idézete után: Also nicht in Alexandria, wohl aber in Pergamon besass man beide Exemplare, und in der That sind drei von den vier Citaten der nicht erhaltenen *Εἰρήνη* auf *Λέξεις Ἀπυκαί*, vermutlich die das Krates selbst, zurückzuführen, vgl. Herm. XXIV. 43. Mindezt nem tartom valami stringens következtetésnek. Kellett neki szükségkép az egész darabot kezei közt bírni, nem szólhatott ő is egyszer már előző grammaticusok excerptumai nyomán? A *δύο οἷδε δράματα*-t csak a hypoth. szerzője mondja, s állításának megokolásából (*γράφων οὕτως* stb.) talán ép az ellenkezőjét olvashatnók ki. Ha Krates kezei között volt mind-

lehetett. Ilyképen némely modern kritikus azt a feltevését, hogy a másik, de tartalmi összetartozás híján nem második Eirene, a néhány töredékből ismert *Γεωργοί* című aristophanesi darabbal lett volna identicus, minden eddigi eredményünkkel annyira összeférhetetlenek, különben saját bizonyítékaiban annyira gyöngének tartom, hogy csak holmi teljesség kedvéért teszek itt, fejtegetésem végén róla egyáltalán említést. Érdelemleges refutatio helyett álljon jegyzetben itt a feltevést szintén acceptáló Rogersnek okoskodása,*) melynek gyengeségét saját szavai legjobban meg fogják mutatni.

két darab, mit értett akkor az *ἐν τῇ ἐτέρᾳ Εἰρήνῃ*-n? Miért másik ez az Eirene? Ha *λέξεις*-eiben így jelölte a ránk nem maradt darabot, miért szólnak a fragmentumok fönn tartói csak egyszerűen *Εἰρήνῃ*-ről.

*) Érték. 404. 1. 2. jegyzet idézetének folytatásakép: Did he (Aristoph.) exhibit the same play twice? or did he really write a second play of that name. Any answer which we may give to those questions must of course be of a purely conjectural character, but to me it seems extremely improbable that the present play should have been produced on the stage a second time. (Mi persze bebizonyítottuk, hogy csakugyan színre került!) On the other hand it is in no way improbable that Aristoph. should at some later epoch have endeavored to work out in a happier vein and with improved execution the general conception embodied in the comedy stb. And if he retained his *χόρος γεωργῶν*, he would be likely enough to have followed his usual practice of naming the play from the Chorus, as is the case in eight out of his eleven extant comedies, so that the second *Εἰρήνῃ* would for distinction's sake be also called the *Γεωργοί* or the Farmers. And since we know that Aristophanes did in fact write a comedy under that name, (ez a fordulat igazán érdekes. Hát jutott volna-e valakinek eszébe az átglyúrt Eirenét a Georgoi névvel kapcsolatba hozni, ha egy ilyen című darabnak ismerete nem maradt volna reánk? De mit csináljunk most az Eirene név alatt ránk hagyott, szövegeinkben nem található töredékekkel, a melyek pedig ahhoz mégis oly közel állanak? Örültség az egész!) and still the fragments of it, which still remain, do in fact bear in many points a singularly close resemblance to the play before us, (ez persze egy, a Kochnál 109-nek számozott [419. old.] fragment. első sorát kivéve nemcsak nem igaz, hanem a 100. és 102., sőt 109-ik töredékek, a mint már mások is helyesen utaltak rá, egész más tartalomra és időre hagynak következtetni) there is nothing unreasonable in the conjecture that the play which, when acted, bore the same name as the present (hát ezt honnan tudja?), is that which was afterwards called by the distinctive appellation of the *Γεωργοί* stb. (Rogers, Benjamin Bickley. The peace of Aristoph. The Greek text revised stb. London 1867. idézve Blaydes hallei nagy kiad. praef. XII.) A most általánosnak mondható philologiai közfelfogást helyesen fejezi ki Kaibel id. h. (978-ik columna): Dass die *Γεωργοί* mit der zweiten Bearbeitung des Friedens identisch seien, war eine haltlose Vermutung von Fritzsche: De Daetal. 131.

Chronologiai eredményünk, mely az Eirenének 419-ben történt ujjolagos előadását bizonyítja, többet jelent, mint az első pillanatra jeleníteni látszik. Nem csupán a történeti tények megállapításának egyik esete, de olyan történeti adat hordozója, a mely Aristoph. individualitásáról, eszmevilágáról, sőt az ezzel kapcsolatos hasonló athéni ideakör egészéről nem jelentéktelen fejlődéstani következtetéseket vonni enged meg. Nem fejthetem itt in extenso ki, hogy az aristophanesi költészetnek, a benne rejlő gondolati tartalomnak evolúcióját hogyan értelmezem. Az egyszerű, bővebben nem indokolt állítás szerepét kell itt játszania annak, midőn azt mondom, hogy a sangvin természet biztonságával előadott, főleg politikai ideálok megvalósíthatatlanságának fokozatos belátásában, s az amazok rovására ezzel kapcsolatosan megérezkített önparódiában kell az aristophanesi költészet kibontakozását keresnünk. Csak azt a különös jelenséget tartsuk itt szemeink előtt, hogy míg időszerint első öt darabja az általa helyesnek feltüntetett irány s az ezt képviselők végleges diadalmával fejeződik be, addig az utolsó hat, az egész tartalmában és hangjában szokatlanul tréfás Lysistrate mellett még csak a Batrachoit kivéve, a hol meg egy, képzeletünknek is nehezen eső feltételhez, a holtnak feltámasztásához van a jó ügy diadala kapcsolva, olyféle végkifejlést mutat, hogy a költő igaz véleménye szerint hamis, nevetséges, egyoldalú fejezi be conventionális kordaxával, ünnepi felvonulásával vagy egyéb mulatozási actussal az egész darabot. Nem lehet a külső politikai rázkódtatások és az ezeknek megfelelő belső egyéni tusák felvétele nélkül e két jól megkülönböztethető periodus átmenetét képzelnünk. És nehezen tévedünk, ha ezt az átmenetet ép kettős Eirenénkkal hozzuk kapcsolatba. Szükségtelen költőnket az idők romlásának egyedül jogos siratójává megtennünk; különösen nem, magát ezt a romlást nagyon egyoldalúan felfognunk: de a békétől biztosított egyéni boldogulásnak Aristoph. akkortájt nyilván egyik leglelkesebb híve volt. Ha valamikor hihetett másokkal együtt a béke «szent ügyében», úgy ez a Nikias-féle szerződés keletkezésekor történhetett; ha valamikor keserűen csalódott biztosnak gondolt reményében, úgy ez az azt követő események fejlődésénél történt. Hiába szólalt fel időközben a közelmúltból merített jóhiszeműségnek majdnem változatlan szavaival; a mit 419-ben némileg hihetett, azt utána maga sem hihette többé. És a költő jó kedve megszűnik egy időre, a legerősebben érzett csalódás után. Legalább jellemző dolog, hogy elveszett és csupán töredékeiből némiképp ismert darabjai közül egyet sem lehet akár megközelítő pontossággal az Eirene és a fennmaradt Ornithes-szel egyidőben, a 414-ik lenáian adott Amphiaraios közé helyezni. Mikor meg újból megszólal, a mint az Ornithesből látjuk, más módon, más hangon teszi ezt, mert vele bekövetkezett Aristoph. költészetének második időszaka.

A MAGYAR VONATKOZÁSÚ NÉMET TÖRTÉNETI NÉPÉNEKEK 1551-IG.

(Vége.)

Ilyen és ehhez hasonló ütközetekkel és hadjáratokkal természetesen nem lehetett a török erejét Magyarországon megtörni. Ellenkezőleg, hatalma, befolyása évről-évre, sokszor napról-napra növekedett és erősbült; a szultán pedig Ausztriával és Németországgal szemben az elgyöngült Magyarország protectorának szerepét játszotta. Egymás után verte meg és űzte vissza a külföldről ideözönlő keresztény hadakat, melyek rendszerint gőgös, de tehetetlen vezérek alatt állottak, kik hazájokba visszatérve a szenvedett vereséget a magyarok árulásának gyümölcseként hirdették. A keresztény uralkodók részéről nem hiányzott a jóakarát, a népek részéről nem az érdeklődés, de mindez Magyarországnak vajmi kevés hasznot hajtott.

Hogy milyen élénk figyelemmel kísérték a németek a magyarországi török harcokat, azt Hans Sachsnek három költeménye is bizonyítja, melyek közül kettő Roggendorf vereségével és Budának újabb bevételével 1541-ben, a harmadik pedig a német birodalmi hadak futásával 1542-ben foglalkozik, melyek Joakim, brandenburgi választófejedelem vezérlete alatt állottak.

1538-ban Szapolyai János Ferdinánd királylyal szerződésre lépett oly értelemben, hogy ha Ferdinánd Szapolyainak több kívánságát teljesíti, akkor Szapolyai lemond a törökök szövetségéről, halála után pedig a magyar koronát Ferdinándra hagyományozza. Minthogy azonban Ferdinánd e szerződésben megállapított föltételeket nem teljesítette, Martinuzzi mint a csecsemő Zsigmond gyámja 1540-ben János halála után, Izabella határozott akarata ellenére a szent korona kiadását és Ferdinándnak királyul elismerését megtagadta. Ferdinánd ennél fogva 1541-ben Roggendorf Vilmos vezérlete alatt sereget küldött Buda vívására, a hol Martinuzzi a királynéval és Zsigmonddal tartózkodott. Roggendorf azonban hiúsága és határozatlansága következtében nem tudta a várat bevenni, jöllehet a királyné és a polgárság azt mindenképen kezére igyekezett játszani. Ezalatt pedig Szolimán nagy sereggel Buda felé tartott és a magyaroknál azt a látszatot igyekezett kelteni, mintha ő a szorongatott királyné és fia fölszabadítására sietne. 1541 aug. 20-án és 21-én érkeztek meg az első török csapatok, melyek Roggendorft, még mielőtt a szultán Budát elérte volna, egy döntő ütközetben megverték.

Ennek az ütközetnek lefolyását írja le Hans Sachs első költe-

ménye,*) melynek czíme: *Der unglücklich scharmützel des Türken vor Ofen mit des königs heerlager. Anno 1541 im September geschen.* A költemény alá pedig ez a datum van jegyezve: *Anno salutis 1541. Am 28 Tag Decembris.*

A költő tehát énekét alig három hónappal az esemény után szerzte és annál feltűnőbb, hogy a datumot már a czímbe is eltéveszti, mikor azt hibásan szeptember havába helyezi. Igaz, hogy magában a költeményben, ennek első felében egészen helyesen aug. 20-át és 21-ét jelöli meg az esemény napjául, de a második felében ismét szept. 20-ára és 21-ére teszi Roggendorf csatavesztését, jelölül annak, hogy bár magát a napot pontosan tudta, a hónapban mégis kételkedett.

Augusti am zwainzigsten tag
einstund vor tag, ich warlich sag,
der Türk eins sturms sich underwand,

és:

Am zwein und zwainzigsten tag
Septembris nach der niderlag
seind die Türken auch uberkunnen

Ebben az énekben, valamint Hans Sachs többi költeményében is, nem igen találkozunk a magyarok gyalázásával és gyűlöletével, de a soroközből a költőnek azt a sajátságos fölfogását olvassuk ki, mintha Magyarország — Ausztria közvetítésével — a német birodalom kiegészítő része volna, a mely fölfogás, úgy látszik, igen el volt terjedve Németországban, mióta Ausztriának és Magyarországnak közös uralkodója volt.

A mint a többi forrással való megegyezés mutatja, költeményünk egészen pontos és megbízható értesülések alapján készült, daczára annak, hogy az esemény időpontjának meghatározásában ingadozott.

Az ének elején elmondja Hans Sachs, hogy Ferdinánd király serege 1541-ben Buda ellen indult, a hol a Gellérthegyet és még egy szigetet (talán Onost?) hamarosan elfoglalt. Nemsokára azonban megérkezett a török, a ki Kelenföldön (*Kronfeld*) ütött táborn. Kisebb csaták történtek előbb is, komoly mérkőzésre azonban csak aug. 20-án került a dolog, mikor a törökök egy órával napfölkelte előtt megtámadták a szigetet, melyet a csehek tartottak megszállva, és négy száz keresztény felkonczolásával el is foglalták. Miután azonban Ferdinánd katonái a pesti oldalról két nagy ágyúval a pogányoknak három hajóját elsüllyesztettek és azonkívül a keresztény hadi hajók is két török hajót a Dunán

*) R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, IV. kötet, 164—167. l.

meglékeltek,¹⁾ a csehek a szigetet²⁾ heves küzdelem után, mely a törököknek 900-nál több emberébe került, ismét visszafoglalták.

Da furt man groszer büchsen zwu
ausz Pest, schosz uber Thonau nüber
drei galleen uber und uber.
Auch unser volk ausz den streitschiffen
zwai türkische streitschiff angriffen;
auch stürmet unser volk hinein,
namen die insel wider ein,
gewonn das rundel³⁾ der Beham wider,
schlugen sibenhundert Türken nider,
auch das türkisch rundel gesundert,
erschlugn der Türken auf zwaihundert,
an die im waszer sind ersuffen.

A következő éjjel (tehát aug. 21-én) a keresztény sereg titkon átszállt a Dunán,⁴⁾ midőn azonban a barát (Martinuzzi) ezt észrevette, rögtön hat lövést adatott az alvó törökök figyelmeztetésére, azonkívül pedig nagy tüzet is rakatott, hogy a pogányok a menekülő keresztények hajóit a Dunán meglássák: ⁵⁾

der münich aber ausz der stat
sechs kreidenschüs⁶⁾ geschossen hat,
hat auch gemacht uns zu unfall
ein fewer bei dem königsal,
dasz man möcht auf der Thonau sehen,
wie sich die schiff theten abdrehen;
zu den er schosz heftig und streng.

A török váratlan támadására óriási izgalom támadt a keresztények közt, kik úgyszólván több kárt tettek magokban, mint az ellenség. A hajók elsüllyedtek, a katonák a hullámokba vetették magukat, a legtöbben odavesztek és csak kevesen érték el a pesti partot. A török teljes és fényes győzelmet nyert.

Da die unsern noch uber furn,
von Türken sie angriffen wurn.

¹⁾ Istvánfi szerint hét hajót vesztett a török. *Hist. Regn. Hung.* 156. l.

²⁾ Istvánfi szerint a magyarok foglalták el. *Hist. Regn. Hung.* 156. l.

³⁾ propugnaculum rotundum.

⁴⁾ Perényi Péter tanácsára. L. Horváth M.: *Magyarország története*, IV. k. 175. l.

⁵⁾ L. Horváth M.: *Magyarország története* IV. k. 175. l. és Szalay L.: *Magyarország története*, IV. k. 217. l.

⁶⁾ Lövés jeladásul.

Erst wurd in das wasser ein flucht;
 vil schwammen uber, etlich ertrunken,
 auch ganze schiff vol ir versunken.
 Die andern in den nöten els
 theten sich zam unter ein fels
 und werten sich dapfer, ich sag,
 bisz ein ganze stund auf den tag,
 iedoch erbermiglich erlagen;
 was nit entrann, das ward erschlagen.

A törökök elvették a keresztények ágyúit, lőporát és minden hadi-szerét, elfoglalták a tábort és kifosztották minden pénzét és drágaságát:

Nachdem in unser lager kam
 der Türk und grosze bent einnam,
 feldgschütz auf redern vierzig stück,
 vier mörser zu unsrem unglück,
 auch mit bulver auf vierzig tunnen
 viel haken und kriegszeug gewonnen,
 kugel, wegen und viel gezelt,
 grosz vorrat, kleinat, gut und gelt.

Aug. 22-én (a költő szerint szept. 22-én) átkeltek a törökök a Duna túlsó partjára, bevették Pestet, 6000-nél több embert koncoltak föl, kifosztották a házakat, boltokat, és elfoglalták a keresztényeknek ott elhelyezett összes hadi szereit:

Der Türk auch blündert Pest die stat,
 viel kaufmannsgüter und hausrat,
 des königs gelt ein grosse sumb,
 acht grosser haubtstück er auch numb;
 auch drei stück bei der maus (?) gewonnen
 und mit pulver vierhundert tunnen,
 vierhundert feuerkugel und pfeil,
 dreihundert rollwegen mit eil,
 dergleich mit wein sechshundert vasz,
 vil melbs und habern uber das,
 mit speis gelade zwai grosse schiff,
 ein schiff mit gschätz er auch ergriff,
 drauf ein gross schiff vol artlerei,
 auch etliche streitschiff darbei.

Ennek az éneknek mintegy folytatása Hans Sachs következő költeménye,¹⁾ melynek czíme: *Ein tyrannische that des Türken, wie er*

¹⁾ R. von Lilieneron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen* IV. kötet, 167—168. l.

sechshundert gefangne knecht ellendiglich hat laszen niederhawen, auch die künigin ins ellend verschickt im 1541. jar.

Énekünk röviden azokat az eseményeket adja elő, melyek a budai csatában foglyul esett keresztény katonák megöletéséhez és Budavárnak Szolimántól az ismeretes csellel való elfoglalásához kapcsolódnak. Hans Sachsnek, úgy látszik, ezekről az eseményekről csak gyér értesülései voltak, mert nem igen bocsátkozik apró részletekbe mint előbbi költeményében. A datumokra nézve ugyanazt az ingadozást tapasztaljuk itt is, mint a Roggendorf vereségével foglalkozó énekben. Míg ugyanis Buda bevételét helyesen augusztusba teszi, addig a foglyok megöletését hibásan szeptemberbe helyezi. Ezenfelül abban is téved költőnk, hogy a vár elfoglalását augusztus 27-ére teszi, a keresztények kivégeztetését pedig 28-ára, holott éppen megfordítva történt.¹⁾ Tinódi sokkal nagyobb történelmi hűséggel adja elő ezeket az eseményeket,²⁾ másfelől meg igaz, hogy költeménye költői szempontból Hans Sachs énekének messze mögötte marad.

Költőnk elmondja, hogy a keresztények csúfos veresége után megérkezett a szultán Buda vára alá. Aug. 27-én megizente a királynénak, hogy küldje le táborába kis fiát, a magyar korona örökösét, amire Izabella természetesen csak sok habozás után, aggódva tudta magát elhatározni:

Augusti am siben und zwainzigen
hat er der künigin kind gesandt
mit gold vier gestickte gewand,
auch drei köstlich türkische ross,
das kind zu holen von dem schlos.
Wie wol es war der künigin schwer,
ausz not must sie es geben her,
schickt es im auf ein gülden wagen.
Als man ims in sein zelt hat tragen,
hat es gewaint; als ers besach,
gab er im einen kusz.

A királyné fő embereiért is — folytatja Hans Sachs — küldött a szultán, kiknek annyit beszélt és ígéretetett, míg végre beleegyeztek abba, hogy Budavárát az ő segítségökkel elfoglalja. Izabellának, miután fiát visszanyerte, szintén el kellett hagynia a várat és sok más keresztény fogollyal Törökországba távoznia:³⁾

¹⁾ Szalay L.: *Magyarország története*, IV. kötet, 219. l.

²⁾ *Régi magyar költők tára*, szerk. Szilády Á., III. k. 270—276. l.

³⁾ Ez természetesen csak népmese.

Dergleich der künigin darbei
setzt er ein tag irer hinfart.
daran ist sie ellender art
in Türkei geraiset ir strassen,
den Türken stadt und schlosz verlassen.

Énekünk ezután elbeszéli, hogy másnap, azaz aug. 28-án (ő szeptembert mond), a török hatszáz, keresztényt végeztetett ki magával hozott fia mulattatására. Hans Sachs előadásából az tűnik ki, mintha ezek a keresztények Buda bevételénél estek volna fogságba, pedig azok még a Roggendorffal vívott csata óta voltak a törökök kezében :

An dem andern tag Septembris
der Türk die gefangen landsknecht hiesz
zusammen in ein ordnung stan,
mit wehr und harnisch angethan,
sein sun ein spectakel zu machen.

A hatszáz keresztény közül a szultán három zászlótartót választott ki, zászlait megfordítva a földbe szúratta, őket pedig három oszlophoz köttette és a janicsárokkal halálra lövette :

So verdarben der knecht sechshundert,
und die drei fendrich ausz gesundert :
man bald ire drei fendlein numb,
kert das öberst zu underst umb
mit dem spitz in die erden stiesz
und die drei fendrich binden liesz
an drei pfel in dem weiten feld
vor des türkischen kaisers zelt,
allda sie der Janitscher rott
mit flitzenpfeilen schosz zu tod.

Igen érdekes a költemény azon része, hol Hans Sachs a német ejedelmeket hazájok — értvén alatta Magyarországot — védelmére szólítja :

Derhalb wacht auf ir deutschen fürsten.
last euch nach trew und ehren dürsten
und streit mit ritterlicher hand
für ewer aigen vaterland.

Az ének végén istenes életre és bűneik megbánására szólítja fel a költő a keresztényeket, mert a törököt isten küldte az ő büntetésökre és csak így szabadulhatnak meg ismét a pogány «vérebtől», ha Isten vétkeiket megbocsátotta, — ugyanaz a gondolat, mely a mi költészetünknek úgyszólván két századon át alapeszméje volt.

Darumb, o mensch, ker eilends umb,
 thu buss und wird von herzen frum,
 auf dasz sich gott auch zu uns ker
 und selb ausz zieh mit unserm heer,
 darmit der sieg bei uns erwachs
 an dem bluthund, da wünscht
 Hans Sachs!

Hans Sachs harmadik költeménye¹⁾ a német birodalomnak sikertelen 1542-iki hadi vállalatával Magyarországon foglalkozik.

Az ének czíme: *Der unglückhafte scharmützel, und sturm des römischen reichs vor Pest in Ungern*, alatta pedig ez a keltezés olvasható: *Anno salutis 1542 (olv. 1543.) Am 4. Tag Martii*. Tehát ez a költemény is nemsokára az esemény után készült és pedig meglehetősen bő és biztos értesülések alapján, amint ezt a Károlyi Árpád kimerítő dolgozatával²⁾ való összehasonlítás mutatja, mely páratlan részletességgel írja le Budavár ostromának előzményeit és lefolyását 1542-ben és a melyben a mi költeményünknek is egynehány sora idézve van.

Budának 1541-ben történt bevétele után Magyarország legnagyobb része török uralom, vagy legalább befolyás alá került. Miután Ferdinánd hiába igyekezett a törökkel egyezséget kötni, a legnagyobb tevékenységet fejtette ki, hogy a német birodalom egy újabb hadjáratot indítson Magyarországra a félhold ellen. Buzgó agitatójának sikerült is a regensburgi birodalmi gyűlésen a német fejedelmeket rábírni, hogy Joákim, brandenburgi választó fejedelem fővezérsége alatt tetemes sereget küldjön a hazánkban dúló török ellen.

Ezen hadjárat rövid történetét adja Hans Sachs éneke. Költőnk elmondja, hogy a német fejedelmektől összegyűjtött hadak csak lassan haladtak Magyarország felé. Julius 7-én a semmeringi mezőre érkeztek, a honnan folytonos esőzés közepett éhséget és hideget tűrve a Duna mentében lefelé vonultak. Vácot csak szept. 14-én³⁾ érték el, a hol legelőször volt alkalmuk erejüket a törökével összemérni.

Am vierzehenden Septembris
 der Türk sich erstlich sehen liesz
 zwai tausent stark bei Wötzen,⁴⁾ secht,
 jagt in Thonaw etlich landsknecht.

¹⁾ R. von Liliencron: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, IV. kötet, 168—180. l.

²⁾ Károlyi Árpád: *A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542*. «Századok» 1880. évf.

³⁾ Károlyi Á. szerint szept. 22-én. L. *Századok* 1880. évf. 633. l.

⁴⁾ Vác.

Mit schiffe man über Thonaw prucket,
darauf das heer hinüber rucket;
doch war die pruck zwaimal zerbrochen
durch verreterei, hat man gesprochen.

Ezen első összeütközés és a Dunán való átkelés után a keresztény sereg Ó-Budára érkezett, melyet a mellette lévő (Margit-) szigettel együtt elfoglalt. Az olaszok — a pápa zsoldosai — itt maradtak, a németek pedig Pest felé vonultak, melyet szept. 28-án vettek ostrom alá.¹⁾ Elkieseredett harcok folytak a törökök és keresztények közt, kik közül a naszádosok («Nassern») és huszárok («Hussern») — a német sereghez csatlakozott magyar lovasokat érti alattok — «illően» kitüntették magokat. Okt. 1-én délután egy órakor kitörték a törökök a városból, hogy a keresztényeket a sánczokból visszaverjék, heves küzdelem után azonban, melyben Móricz szász választó is majdnem életét vesztette, ismét Pest falai közé űzettek. Döntő ütközetre költönnk szerint okt. 4-én²⁾ került a sor, mely azonban a keresztényekre nézve okt. 5-én szerencsétlenül végződött.

Des monats auf den vierten tag
musten all trometer, ich sag,
vor Pest in freiem feld aufblasen;
darnach als geschütz abgehn laszen
den ganzen tag auf Pest hinein.
Man schosz ihn den thorthuren ein
und mawer bisz an den rotund,
Das schieszen man in wehret und
den andern tag warf man zu preis
auf ein fenlein schwarz und weisz
und nach mittag fast umb ein ur
der sturm angeloffen wur,
aber unglücklich und verlorn.
Dran sind viel knecht erschoszen worn,
zerhaut und wund mit flitschenpeilen.

Sok vérökbe került a keresztényeknek az ütközet, a törököknek pedig olyan örömet szerzett, hogy Pesten és Budán nagy tüzeket raktak, melyektől az egész környék olyan volt, mint az «izzó parázs» :

Dieselbig nacht der Türk unghewer³⁾
macht ein wunderlich freudenfwer
zu Pest und Ofen, uns zu trauren,

¹⁾ Megegyezik Károlyi Á. előadásával, valamint a következő is.

²⁾ Károlyi Á. szerint okt. 5-én, *Századok* 1880. évf., 635. l.

³⁾ Ezeket a sorokat idézi Károlyi Árp. dolgozatában, *Századok* 1880. évf. 636. l.

auf allen thürmen, pastei und mauren
in allen heusern, löchern und fenstern;
so thet es alls von fewer glenstern,
als wers ein rote kolenglut.

Másnap a keresztények újabb ütközetet kíséreltek meg, mely azonban ismét vereséggel végződött. A németek ezen csatavesztés után lassanként csomagolni kezdték holmijokat, fölrakták a teherhajókra és okt. 8-án Pest fölé egy fél német mérföldnyire szállították:

Am achten Octobris geschmogen
das leger ist vor Pest abzogen
aufwerts auf ein halb teutsche meil.
O, da sind blieben in der eil
vil krank und wunder knecht dahinden,
die der türkisch tyrann thet finden;
auch verliesz man vil schiff und flösz,
on zal schanzkörb gut auch und bösz,
das nit mit bringen mocht der haufen;
vil tranks liesz man in Thonaw laufen.

Okt. 9-én támadták meg utoljára a törökök a keresztényeket,*) kik aztán siettették visszavonulásukat, mely a köztök dühöngő betegsége következtében még sok jámbor landsknecht életébe került:

Auch an der breun vil knecht verderben,
am haimziehen gar ellend starben;
got wöll sich ir aller erbarmen,
umbfahen mit gnedigen armen,
uns auch geben ein reuwig herz,
das sich zu im beker aufwerts
von allen sünden zu der busz.

János király életében is, de különösen halála után Martinuzzi lángelméje uralkodott a magyar politikában. Csodálatos eszessége, mondjuk ravaszsága, mind a két ellenséges hatalmat a magyar faj föntartására, nemzetisége megőrzésére tudta felhasználni. Halála után azonban az események ezer különböző szála, melyekből ő erős és biztos kézzel a magyar nemzet békés jövőjét, állami önállóságát szötte, földhatatlan csomóba futott össze, melyet sem a törökök erőszaka ketté vágni, sem az osztrákok sekély politikája legombolyítani nem tudott. A keresztények nem fogták föl a rendkívüli elme messzeható terveit és kioltották, a törökök meg éppen félreismerték, mikor boszút esküdtek érte, mert az ő mélységes politikája volt az, mely nagy utódok kezébe jutva

*) Ezt az ütközetet nem említi Károlyi Árpád.

a három világrészben győztes ozmán hatalomnak lassan, de biztosan gyilkoló méregpoharává változott. A kortársak rettegtek esztét, de megvetették jellemét, az utókor azonban a magyar történelem legnagyobbjai sorába állította, azok sorába, kik a magyar állameszme megmentéseért egy szomorú korszakban vértanúságot szenvedtek. Manapság az egykorúak följegyzéseit már nemcsak a kellő értékre tudjuk visszavezetni, hanem ismerjük azt a mételyezett, az okok titkaiba behatolni nem tudó közvéleményt is, mely alig volt képes Martinuzzi korszakos szereplését másképp megítélni.

A kereszténység legfőbbjei és legelsői megkönnyebbülten lélegzetek föl, mikor Kastaldo bérenczei az imádkozó aggyastyánt orozva meggyilkolták és így nem csodálkozhatunk azon, hogy ugyanazt a fölfogást találjuk abban az egy népénekben is, mely a nagy férfiú utolsó szereplésével és nemsokára bekövetkezett halálával foglalkozik.

Ennek a költeménynek ¹⁾ czíme: *Ein schön new lied vom zug ausz Sibenbürgen, wie es iezt im sturm vor Lippa ergangen ist. — In dem ton: Was wöll wir aber heben an, — szerzője pedig bizonyos Paul Speltacher nevű hallei landsknecht, ki a Kastaldótól 1551-ben vezetett hadjáratban «Andreas von Brandis» vezérlete alatt személyesen részt vett és énekét mindjárt a hadjárat után Magyarországon Berethalmon szerezte.*

Der uns das liedlein new gesang,
Paul Speltacher von Hall ist er genant,
so frei hat ers gesungen;
zu Bierthalm in Sibenbürgen land
hat es von erst erklungen.

Épen azért, mert a költő mindazt, amit leír, személyesen átélte és mert énekét mindjárt az események friss és eleven hatása alatt szerezte, tartozik ez a költemény a legszebb német történelmi énekek közé. Az a megható közvetlenség, melylyel nyomorát, nélkülözéseit leírja, az a naiv, gyermekes hang, melylyel a neki érthetetlen eseményeket megítéli, és az az őszinte ragaszkodás, melylyel vezéreihez és bajtársaihoz, a sokat szidott, de még többet szenvedett szegény landsknechtekhez viseltetik, messze fölébe helyezik a német harczos költeményét a mi lantosunk, Tinódi énekének,²⁾ melyben ugyanezen eseményeket szárazabban, józanabbul és költőietlenebbül előadja. Tinódi elbeszélésének a külső, hogy úgy mondjam szemrevaló eseményekre nézve nagyobb hasznát vesszük, Speltacher éneke azonban igaz és mély bepillantást enged annak az ezer

¹⁾ R. von Liliencorn: *Die hist. Volkslieder der Deutschen*, IV. kötet, 521—525. l.

²⁾ *Régi magyar költők tára*, szerk. Szilády A., III. k.: *Erdély históriája* IV. és V. rész.

és ezer embernek érző lelkébe, kik hazájokat elhagyva, lelkesedésből a szent ügyért, vagy zsoldért a megélhetésre, közreműködtek hazánk föl-szabadításában. A török hódoltság első századában ugyan nem sokat értek el nyugalomok fölállozásával vagy vérök ontásával, de ennek nem ők, hanem tehetetlen, irigykedő, az idő komolyságától át nem hatott vezéreik voltak okai, a mint ezt a hatalomra vágyó Kastaldo 1551-iki híres hadjárata is bizonyítja.

Midőn a szultán 1551-ben azokról a titkos alkudozásokról, melyek Martinuzzi kezdésére Izabella és Ferdinánd közt folytak, tudomást szerzett, Szokoli Mehmed beglerbéget egy nagy sereg élén Magyarországra küldte, hogy itt további foglalásokat tegyen. Sok egyéb vár és város közt elfoglalta Lippát is, melyet Ulama basa gondjaira bízott. Ezalatt azonban a Kastaldo vezérlete alatt álló keresztények Martinuzzi erdélyi seregével egyesültek és Lippa elé vonultak, hogy a töröktől visszafoglalják.

Ennek az ostromnak leírását és Martinuzzinak nemsokára ezután bekövetkezett halálának elbeszélését adja a mi költeményünk.

Az ének kezdetén elmondja Speltacher, hogy mennyi inséget kellett a szegény landsknechteknek elszenvedniök, míg végre Magyarországot átgyalogolva egy hétköznapon (nov. 3-án) Lippa alá érkeztek.

Wir zogen durch das Ungarland,
da stiesz uns leid und kummer zuhand
grosz hunger musten wir tragen;
ein landsknecht zu dem andern sprach:
«gott vom himel wöll wirs klagen!»

Odaérkezésük után rögtön tábort ütöttek és a várost a leghevesebben vívni kezdték. Három napig tartott az ostrom, anélkül, hogy némi eredményt elértek volna. Ekkor azonban a spanyolok vakmerően bevonultak a városba, amire a keresztények és törökök közt a legelkeseredettebb harcz fejlődött, melyben költőnk szerint a németek is kivették a magok részét:

Herr Andreas von Prandis füret die Teutschen auch daran,
es kostet manchen stolzen man,
die vor Leppa sind umbkommen;
gott wöll in all genedig sein
und uns genad vergunnen!...

...Ein schusz gieng umb den andern schon,
unser oberster war zu förderst dran,
er wolt sich doch nie ergeben;
er schrei: «her, her, ir lieben landsknecht,
nach ehren wöll wir streben!»

Négy óra hosszat tartott a küzdelem, míg végre a keresztények (nov. 5-én ¹⁾) a várost elfoglalták és falaira a német zászlókat kitűzték:

Wir triben die feind wol von der wehr,
wir fielen hinein mit ganzem heer,
das bracht dem Türken grosz trawren,
dasz er die teutschen fenlein fliegen sach
zu Lippa auf der mawren;

Csak mikor a spanyolok és németek Lippát elfoglalták, érkeztek meg énekünk szerint a magyarok,²⁾ kik a nem az ő vérök árán bevett városban zsákmányolni és a lakosságot fosztogatni kezdték:

Und da der sturm schier gewonnen war,
da kamen bald die Ungern dar,
sie wolten erst dapper streiten:
sie hackten die truhnen und keller auf
und theten gar dapper beuten.

A németeknek nem volt a városban soká maradásuk, mert már másnap, pénteken, ki kellett belőle vonulniok és künn a szabad mezőn hideget tűrniök és éhséget szenvedniök, mialatt a magyarok és spanyolok benn Lippán a pinczéket kiűrtették, a boltokat feltörték és mindenféle gazdag zsákmányt ejtettek.

Die Unger und Spanier hielten die thor in hut,
da musten die frommen landsknecht gut
ligen auf preiter heiden;
hunger und kelt erlitten wir vil,
wir warn vast ubel bekleidet.

Wir Teutschen musten stürmen und streiten,
die Ungern und Spanier theten plundern und beuten,
grosz kaufmanschaft sie anfiengen
mit salz und wein und anderm gut;
nun hörte, wie es weiter ergienge.

Három hétig vívták a keresztények a fellegrvárt, a hová a szorongatott törökök visszavonultak, anélkül, hogy bevehetnék volna, mert a barát titkon eleséget küldött be nekik, sőt szolgálatát és közbenjárását is felajánlotta, hogy a várból szabadon és bántódás nélkül távozhassanak.

Zu Lippa steht ein festes haus,³⁾
da hengen die kugel ein und ausz,

¹⁾ L. Horváth M.: *Utyeszenich Fráter György élete.*

²⁾ L. Horváth M.: *Utyeszenich Fráter György élete.*

³⁾ Fellegrvár.

das wert drei ganze wochen ;
 der Türk war gar ubel zu mut,
 het weder zu schieszen noch zu kochen.

Und da der münch vernam ir not,
 er schikt ins schlosz fleisch, wein und brot,
 liesz sie dabei auch fragen,
 ob sie das schlosz wolten geben auf
 und wolten ziehen aber.

Ugyanevvel a váddal illeti Tinódi is nem minden alap nélkül Martinuzzi *Erdély históriájában*; természetesen neki sincs sejtelve *a barát* ezen eljárásának fontos okáról és épen nem káros, hanem üdvös következményeiről. Olyan lépés volt ez Martinuzzi részéről, melyet csak az érthet meg, ki a barát politikájának egész alapjával tisztában van. Ulama basát ő hozta ebbe a kétségbeesett helyzetbe és a mikor seregét megtizedelve és erejét megtörve őt ismét fölszabadította, nemcsak a basát kötelezte maga iránt hálára, hanem a hiszékeny porta bizalmát is újra megnyerte.¹⁾

Tanácskodék barát — mondja Tinódi — király képével,²⁾

Hogy frigyöt tennének az Ulumán békkel,
 Huszonkettöd napig frigyök lön az békkel,
 Barát segítségével lön titkon élésével.

Martinuzzi kívánságára Kastaldo békeajánlatot tett Ulama basának, ki azonban azt válaszolta, hogy csak úgy hajlandó a várat feladni, ha azt megaláztatás nélkül minden hadi szerével békésen és csendben elhagyhatja, ellenkező esetben egész haláláig fogja védelmezni. Martinuzzi az ajánlat elfogadását sürgette, a többi vezér azonban semmi áron sem akart ebbe beleegyezni, a mire ő seregének visszavonásával fenyegette Kastaldót. Akarata sok és heves ellenállás után végre mégis győzött és Ulama egy szombati napon (decz. 5-én) egész csendben minden bántódás nélkül az ellenséges katonák sorfala közt vonulhatott ki a várból a nélkül, hogy csak egy katonáját is elvesztette volna vagy csak egy fegyverét is kellett volna átadnia.

Das ist immer und ewig ein schand,
 wo man das sagt im teutschen land,
 dasz wir haben ein schlosz zerschloszen
 und di feind laszen ziehen davon
 zu fusz und auch zu rossen.

¹⁾ L. Horváth M.: *Utyeszenich Fráter György élete.*

²⁾ Kastaldóval.

So wisz es gott im höchsten thron,
 unser oberster hat kein schuld daran,
 mit sampt den frommen haptleuten,
 sie hetten gern das best gethan
 in stürmen und in streiten.

Der teutsche haufen was zu klein,
 drumb liesz man die Türken ziehen heim;
 dem münich was nit zu trawen:
 der krummen seibel het er gar viel,
 darauf thet er fast bawen.

Miután a törökök eltávoztak, Martinuzzi a saját seregét is elindította, a német hadaknak pedig téli szállást ajánlott föl Erdélyben csak azért — mondja Speltacher — mert a keresztényeket a pogányoknak ki akarta szolgáltatni. A vezérek azonban más véleményen lehettek, mint a jámbor landsknechtek, mert elfogadták a barát meghívását és seregeket Alvinczra vezették. Midőn odaértek, körbe sorakoztatták a katonákat és egy hadnagy lóhátról nagy ujságot, Martinuzzi halálát, hirdette nekik.

Man füret uns all in einen ring,
 des obersten leutenampt hielt auf ein ross darin,
 new zeitung thet er uns verkünden
 wol von dem verretherischen münich
 und von seinem hofgesinde.

Er sprach: «nun merkt, was ich euch sag,
 der münich ist heut auf disen tag
 sie zu Wintza im schlosz erstochen
 wol von den signor Fortze gut
 ist mancher landsknecht gerochen.»

A katonák természetesen a legnagyobb és legőszintébb öröm ujjongásba törtek ki, mert mindenki ilyen halált kívánt az álnok barátnak. Senki sem siratta meg gyászos végét, csak szolgálai és a magyarok, kik semmiről másról nem beszéltek mint kancellárjok megöletéséről:

Das thet seinem hofgesind fast zorn,
 dasz sie hetten irn schatzmeister verlorn,
 den theten sie fast klagen;
 wo ein Unger bei dem andern stund,
 vom münich theten sie sagen.

Az ének végén még elbeszéli költőnk, hogy Martinuzzi határozott szándéka volt, karácsony vasárnapján a nagy mise alatt Brassót, hol sok jámbor landsknecht volt téli szálláson, a töröknek megnyitni és a várost átadni. Ha pedig Brassó a pogányok kezébe került volna, akkor — így

politizál derék harczosunk — egész Erdély nem lett volna egyéb, mint Martinuzzitól adott újévi ajándék, melyet a töröknek könnyű lett volna elfoglalni :

Und wenn das gschel, so merk mich recht,
dasz er die stat zuhanden brecht,
Sibenbürgen wolt er im schenken
zu einem guten newen jar,
immer wolt ers gedenken.

Nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy ezt a mende-mondát magok a vezérek terjesztették a Martinuzzin elkövetett erőszak mentésére, hogy elhitesseék katonáikkal, milyen nagy árulástól mentették meg a kereszténységet, midőn a hitszegő főpapot katonáikkal meggyilkoltatták. A landsknechtek ezt természetesen elhitték és a mi költőnk is avval a jámbor sóhajtàssal fejezi be énekét, hogy a keresztények adjanak hálát Istennek, hogy megóvta őket ettől a szerencsétlenségtől :

Des danket gott ohn unterlasz,
sein barmherzigkeit die ist grosz,
vil gröszer denn mon und sonne ;
er hat uns behüt vorm türkischen hund
und vor den falschen zungen.

Ime ez volt a német nép zömének ítélete és fölfogása úgyszólván három századon át a magyar nemzetről ! Ritkán találkoztunk némi jóakarattal, az általunk végbevitt tettek méltányló bírálatával ; a népe-
énekek soraiból rendesen nagy és eleven gyűlölet, néha még kicsinylés és megvetés is szólt hozzánk. Ez a gyűlölet és megvetés azonban sohasem volt tehetetlen és célztalan, hanem mindig a német nép sovinizmusából, fajszeretetéből sarjadzott. A hol nevének nem saját erényei adtak fényt, ott más nemzet képzelt és ráfogott bűneinek árnyékára volt szüksége, hogy megőrizze féltett becsületének tiszta ragyogását. És ez így volt és van nemcsak a németeknél, hanem minálunk és minden nemzetnél és az ilyen gyűlöletben van valami fölemelő és megragadó, mert századokkal daczoló erőről, a fajszeretet kiolthatatlanul erős öszönéről tanúskodik.

Martinuzzi halála után a német közvélemény méltánylóbb lesz irányunkban. A származás és eredet másodrangú kérdéssé válik, az egész nyugot világfelfogása a hitet és vallást uralja, s mert hitünk és vallásunk megegyezik az övével, dicsóíti tetteinket, magasztalja keresztény hőseinket.

BLEYER JAKAB.

HAZAI IRODALOM.

Az Iliász hat első éneke. Fordította *Baksay Sándor*. Budapest. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Ára 1 frt 20 kr.

Közönségünk számára nem meglepetés Baksaynak Iliász fordítása. Hosszú évek óta olvashattunk belőle mutatóványokat havi és heti folyóiratokban elszórtan, sőt a napilapok tárczáiban is. Mind eme mutatóványok méltán felkeltették érdeklődésünket és ama teljesen jogosult óhajtást, hogy a világirodalom legnépesebb eposzát végre a magyar közönség is a maga kedvelt, ősrégi nemzeti formájában, vagyis rímes, szakaszos *Sándor-versekben* élvezhesse. Hiszen maga a fordító is leplezetlen őszinteséggel mintegy tolmácsolja a «nagy közönség» véleményét az eddigi Homeros-fordításokról.

Előszavában így nyilatkozik: «Homer akár prózában, akár hexameterben fordítva nem igen vonzó olvasmány. Fáraszt és úntat (?) a nélkül, hogy gyönyörködtetne . . . Talán inkább a fordítások nehézsége, az idejét mult és mindig is idegennek maradt hexameter alak teszi kelletlenné? — Hogy venné ki magát magyarosabb alakban, például alexandrinban, mely a magyar elbeszélő költészetnek hivatalos nyelve?»

Lássuk tehát, hogy Baksay rímes, szakaszos fordításában meg van-e tartva Homeros dictiójának pathetikus *fensége*, valamint előadásának mintaszerű *szemléletessége*? E kettőben rejlik hatásának ereje, tekintélyének titka.

A *rím* a középkor, a verstechnika újabb fejlődésének találmánya. Pótolta azt a *zenei* elemet, mely a hellén metrumokban «actu» és «virtute» is benne rejtett. De elvégre is veszedelmes *szójáték*; megköti a gondolat tartalmát, mert a verssorok végének egybe *kell* csengeni. *Eredeti*, romantikus, csapongó tárgyú eposzokba való, de épen ezért az egyenletesen tovahömpölygő antik epopoeia méltóságát játszi, sokszor mesterkéltnél könnyedséggé szállítja le. Ezért választotta pl. Milton — tudatos ellentétben Tassóval és Ariostóval — az ő legmagasztosabb tárgyú és előadású epopoeiája számára a rímtelen «blank verse»-t; ugyanezen okból kapta fel ezt az angol dráma is, ellentétben a játszi spanyol rímes drámával.

Ez azonban csak akadémiai szempontból legyen mondva. Baksay maga sem akart — és helyesen — hellén szellemben, de magyar nyelven zengő *áoιδός*-nak föllépni. Sőt ellenkezőleg egy *hegedős* bűvös-bájos dalával, Arany zenei és plasztikus nyelvével szeretne minket a hősi multba visszavarázsolni. Minden elméletet halomra dönthet a siker; majd megvállik, ha a műve, a mely valóban «nonum prematur in annum», igazán lelkiismeretes és ihletből fakadt munka, teljes lesz. Épen a

rímes, szakaszos verselés az oka, hogy voltaképp *nem* fordítással, hanem utánzattal (Nachdichtung) van dolgunk. Majd kelendősege leszen értékének mértéke:

«Pro captu lectoris habent sua fata libelli.»

A mi Homeros előadásának *plasticitását* illeti, Baksay elegendő költői erőt tudott fordítani különösen a *leírásokra* és a *hasonlatokra*. Hogy azonban nem tudta utólni Homeros dúsgazdag, egyöntetű jelzőkészletét, de még csak meg sem közelíteni, ennek egyik oka a verselés technikájában rejlik. De aztán *nem* is szükséges ez már a *mai olvasóközönségnek*; hallgatóságnak volt az szánva, a mely a zengő dalos kobzára figyelt.

Imitt-amott mégis némi nyomai vannak, hogy Baksay is igyekezett egy-egy tárgy- vagy személynevet epikai jelzővel szemléltetni. Pl. «Horgas íjj» = *χάμπιλα τόξα*; «ragyogó fék» = *ήνία σιγαλέοντα*; «Trója paripása» = *Τρωῆς ἰππόδαμοι* stb.

Néha még egy-egy stereotyp kifejezéssel is megbirkózik. Pl. «Nem sokáig látom a tündöklő eget» = «*ὀηρόν ἐτ' ὀφεισθαὶ λαμπρόν φάος ἡέλιου.*» Más példa, habár elvétve: «A legelső jöttment vegye el a fejem» = «*αὐτίξ' ἐμείο χάρη τάμοι ἀλλότριος φῶς.*»

Persze azt kívánni, hogy a stereotyp kifejezéseknek, valamint a jelzőknek homerosi, szinte megjegeczedett *rendszerét* átültesse, annyi volna, mint lehetetlenséget követelni. Erre még rímtelen hexameterben is csak egy Homerossal egyrangú költő, talán Vörösmarty lett volna képes.

További céltalan fejtegetés helyében inkább izelítőket nyujtok: a leírásokból és hasonlatokból egy-egy locus classicus. Nem lehet célja a méltányos kritikának a hibák és hiányok göröcsővel való kutatása, ha a műnek szembeötlő fényességei is vannak.

«Ergo ubi plura nitent in carmine, non ego paucis
Offendar maculis, quas aut incuria fudit,
Aut humana parum cavit natura.»

Incuriával palástolhatjuk teszem a személynevek helyesírásában való *következetlenségét*. Értjük, hogy a rím és az ütemek szótagszáma miatt hősünk néhol *Diomedes*, másutt *Diomed*. De miért *Priamus* az atya, fia meg *Khromiosz*? Az ilyen, *magyar fülnek* most már szokatlan patronymikonok helyett, mint *Tidida* (!), *Atrida* (!) «Tydeusfit» és «Atreusfit» várnánk stb.

Hasonlítsuk össze Here harciszekérének ragyogó leírását! Mennyi dolgot adott a fordítónak, kinek a gördülékeny, a jelzettel egybeforrt jelzők nincsenek keze ügyében. Elég ha a fordító e szekér *minden*,

szemünk láttára összerakott részét feltünteti, valamint az anyagot (arany, ezüst, bronz, vas), a melyből készülék. (Ilias V. 720—732.)

«Ἡ μὲν ἐποιομένη χρυσάμπυκας ἔντυεν ἵππους
Ἥρη, πρέσβα θεά, θυγάτηρ μεγάλοιο Κρόνιοιο.
Ἥβη δ' ἄμφ' ὀχέεσσι θεῶς βάλε κάμπυλα κύκλα
Χάλκεα, ὀκτάκνημα, σιδηρέῃ ἄξονι ἄμφις.»

«Most Hera nagyasszony mindjárt is vezeti,
Aranyos-csótáros lovát öltözteti.
Hebe a szekérbe kereket rak renddel —
Ércz a kerék, nyolcz a küllő, vas a tengely.»

«Τῶν ἤτοι χρυσή ἵνυς ἄφθιτος, αὐτὰρ ὕπερθεν
Χάλκε' ἐπίσσωτρα προσαρηρότα, θαυμά ἰδέσθαι.
Πληγμναί δ' ἀργύρου εἰσὶ περιδρομοὶ ἀμφοτέρωθεν,
Δίφρος δὲ χρυσεόισι καὶ ἀργυρέοισι ἱμᾶσιν
Ἐντέταται, δοιαί δὲ περιδρομοὶ ἄντυγές εἰσιν.»

«Vert arany a talpak, tiszta réz a ráfja,
Csuda látni, a mint feszülnek egymásra.
Szin ezüst az agya, kiszabva kerekre,
Arany-ezüst szíjjon függ a kerevetje.
Bakját a szekérnek kettős abroncs futja.»

«Τοῦ δ' ἐξ ἀργύρεος ῥυμὸς πέλυν· αὐτὰρ ἐπ' ἄκρῳ
Δῆσε χρύσειον, καλὸν ζυγόν, ἐν δὲ λέπαδνα
Κάλ' ἔβαλε, χρύσει'. ὑπὸ δὲ ζυγὸν ἤγαγεν Ἥρη
Ἴππους ὠκύποδας, μεμαυτ' ἔριδος καὶ ἀντίτης.»

«Előre szökellik tiszta ezüst rúdja;
A végére Hebe rak arany igákat,
Az igákhoz kapcsol arany zabolákat (??).
Hera asszony pedig harczokra sováran
Rakja az igákat gyorsjáró lovára.»

Mondom, igazságtalanok volnánk, ha akár az archæologia, akár a stilsztika nagyító üvegével vizsgálónók: vajjon *mindent* és oly *szemléletesen* tudott-e kifejezni a fordító, mint a «vak» Homeros? Mindenesetre teljesen átértézte azt, a mi lényeges. Derekasán forgatja Homeros leíró «mesterfogásainak» (Kunstgriffe) sajátos fegyvereit. Baksay sem írja le részeiben térbeli egymásmellettiségben e harci szekeret. Szemünk láttára rakja össze darabjait Hebe, Herének pedig a lovakra van gondja. Bemutatom még ama híres *hasonlat* magyar mását, melyben Homeros Diomedesnek elemi erővel való dühöngését a megáradt, gátat, töltést szaggató folyóéhoz hasonlítja (Ilias V. 84—94.):

«Ὡς οἱ μὲν πονέοντο κατὰ κρατερὴν ὑσμίνην.
 Τυδεΐδην δ' οὐκ ἄν γνοίης ποτέροισι μετείη,
 Ἦε μετὰ Τρώεσσιν ὀμιλέει ἢ μετ' Ἀχαιοῖς.»

«Gyilkos harezban ekként fáradoztak ezek,
 Tideüs fiárul de nem tudnád bezeg
 Megmondani, melyik tábornak a híve
 — Ugy ront össze-vissza, dardani, akhiv-e?»

«Θῶνε γὰρ ἄμ πεδίον ποταμῷ πλήθοντι ἐοικῶς
 Χειμάρρῳ, ὅς τ' ὦκα ῥέων ἐκέδασσε γεφύρας.
 Τὸν δ' οὐτ' ἄρ' τε γέφυραι ἐερμέναι ἰσχανόωσιν,
 Οὔτ' ἄρα ἔρκεα ἴσχει ἀλωάων ἐριθηλέων
 Ἑλθόντ' ἐξαπίνης, ὅτ' ἐπιβρίση Διὸς ὄμβρος·
 Πολλὰ δ' ὅπ' αὐτοῦ ἔργα κατήριπε κάλ' αἰζηῶν·
 Ὡς ὅπῃ Τυδεΐδῃ πυκιναὶ κλονέοντο φάλαγγες
 Τρώων, οὐδ' ἄρα μιν μίμνον πολέες περ ἐόντες.»

«Mint a téli víztől megáradott patak
 Nagy rohanásában megszaggat gátakat;
 Meg nem tartóztatják elmés hídkötések,
 Sem az ékes rónát őriző töltések:
 Záportól is hívván habjai rongálják
 Sok fiatal kéznek szép keze-munkáját:
 Trójai rendekben oly dúlást művele,
 Noha sokan vannak, mégse bírnak vele.»

Szemmel látható, hogy Baksay maga is *költő*, ki mélyen *átérzi* a hasonlat alapját (a rombolást) és finoman tudja ecsetelni a mesteri *táj-képet*, a pusztulás színhelyét.

Ifj. REMÉNYI EDE.

Régi magyar könyvtár. Szerkeszti *Heinrich Gusztáv*. I. *A székelylek Erdélyben*. Irta *Aranyos-rákosi Székely Sándor*. Kiadta *Heinrich Gusztáv*. 122 lap. Ára 60 kr. — II. *Pálos iskola-drámák a XVIII. évszázadból*. Kiadta *Bayer József*. 80 lap. Ára 40 kr. — III. *Csiksomlyói nagy-pénteki misztériumok*. Kiadta *Fülöp Árpád*. 242 lap. Ára 1 frt. — IV. *Heltai Gáspár Esopusi meséi*. Kiadta *Imre Lajos*. 304 lap. Ára 1 frt 20 kr.

A magyar philológiának — e szóban együvé foglalva a nyelvészet és irodalomtörténetet — régóta érzett hiányát van hivatva pótolni az a fönt jelzett vállalat, mely egyszerre négy kiadvánnyal indult meg. A magyar philologia már eddig is megbecsülhetetlen anyagot talált a *Nyelvemléktárban*, a *Régi Magyar Költők Tárában*, némely ritka nyomtatványnak facsimile-kiadásában, melyeket az Akademia bocsátott közre,

de azért a magyar nyelvész vagy irodalomtörténetíró számtalanszor szükségét érezte oly gyűjteménynek, mely magába foglalja régi irodalmunknak nehezen hozzáférhető, vagy csupán kéziratban rejtőző fontosabb termékeit. A szükség annál érezhetőbbé vált, mivel a Nyelvemléktár csupán a mohácsi vészig terjeszkedvén, immár kimerítette anyagát, továbbá mivel a Régi Magyar Költők Tára rendkívül lassan halad előre s végül mivel mind e két vállalat kötetei, valamint a facsimile-lenyomatok, már csak terjedelmüknél s drágaságuknál fogva, nem egy könnyen terjedhetnek el szélesebb körben.

Örömmel üdvözljük tehát az új vállalatot, melynek megvalósításában *Heinrich Gusztávnak* nemcsak szerencsés gondolatára találunk, hanem ráismerhetünk gyakorlati kezére is. A füzetek egyszerű, de azért tetszetős külsővel jelennek meg előttünk, jó papíron, tiszta nyomással. A szövegben pedig teljesen megbízhatunk, nemcsak azért, mert a kiadványok szakemberek kezéből és magának Heinrichnak, mint főszerkesztőnek ellenőrzése alól kerülnek ki, hanem mert a vállalat nem szenved a R. M. Költők Tára betegségében, a helyesírás modernizálásában.

Örömünk ismételt nyilvánítása után hadd tegyünk néhány kritikai megjegyzést, a melyeknek figyelembevétele talán csak hasznára válik a későbbi füzeteknek. Nekünk úgy tetszik, hogy e füzetek még ilyen vékonyságuk mellett is tartalmaznak fölöslegest és így áruk túlságosan drága. Nézetünk szerint ugyanis e füzetek szakembereknek, t. i. tanároknak és már önálló tanulmányra képes hallgatóknak vannak szánva, nem pedig iskolai használatra. Éppen azért berendezésüknek, illetve tartalmuknak is el kellene térnie az iskolai kommentároktól. A kiadóknak meg kellene elégedniök a szöveg hű közlésén túl a legszükségesebb irodalomtörténeti tájékoztatással, néhány könyvészeti és egy-két nyelvi jegyzettel. A célzt látjuk szem elől tévesztve akkor, midőn e könyvtár anyagot és majdnem teljes földolgozást is kíván nyújtani. Ez utóbbi szakfolyóiratoknak, önálló tanulmányoknak, kisebb-nagyobb monografiáknak volna a feladata. Ilyen szempontból bármily becsesnek tartsuk is pl. *Heinrich Gusztávnak* nagy gonddal készült, tömérdek új adattal bővelkedő értekezését *Aranyos-rákosi Székely Sándorról*, mégis nagy aránytalanságot látunk abban, hogy «*A' székelyek Erdélyben*» című, összesen 18 lapnyi kis eposzt 14 lapnyi «Függelék» és 84 lapnyi «Bevezetés» környezze. Sőt még azt is sokallom, hogy *Heltai Esopusi meséit* a bevezetésen és a szöveg alatti jegyzeteken kívül még 50 lapon hang-, szó- és szólásmagyarázatok kísérik. Felfogásunknak leginkább megfelel a Bayer József eljárása, a ki a füzet elejére bocsátott irodalomtörténeti tájékoztatót kívül legfeljebb még egy-két jegyzést ha fűz a közölt pálosdrámák szövegéhez. Ha a szövegkiadásokat nem kapcsoljuk össze tüzetesebb feldolgozásokkal, a Régi Magyar Könyvtár annál rohamosabban

gyarapodhatik, az áldozni kész kiadótársulat annál több becses anyagot bocsáthat közre olcsón, s szerintem ez a fő.*) S most ismerkedjünk meg röviden az egyes füzetekkel.

I. Az első azt az irodalomtörténetünkben sokat emlegetett, de igen keveset olvasott epikus művet foglalja magában, mely oly nagy befolyással vala Vörösmarty költői pályájára, főképp «Zalán futása»-ra. — Szerzője hősi költeménynek nevezte és *Igaz Sámuel* «Hébe»-jében adta ki 1823-ban. Ez almanach mind ritkábbá váló példányaiban rejtőzött a század elejének e mindenestre érdekes terméke, míg két évvel ezelőtt újra le nem nyomatta *Borbély György*, volt tordai tanár és az Aranyosvidék szerkesztője. E kiadásról is megemlékezett e Közlöny (1895. 348—9 l.) mint a mely szintén hasznos szolgálatot tehet ha nem is tudományos czélra, legalább az iskolák körében.

Heinrich ugyancsak a Hébe-beli szöveget közli, de már megtisztítva azon sajtóhibáktól, melyeket a költő maga is észrevett és kijavított; egy függelékben pedig azon eltéréseket tünteti föl, melyek a nyomtatott szöveg és a kis eposznak reánk maradt eredeti kézírata között mutatkoznak. A bevezetésben — a mint már említettük — Heinrich nem csupán a közrebocsátott «hősi költemény»-nyel foglalkozik, hanem teljes monografiát nyújt Székely életéről, irodalmi fejlődéséről s összes költői munkáiról. E nagy gonddal készült tanulmány nemcsak sok új adattal gyarapítja ismereteinket, hanem számos kisebb tévedést is helyreigazít; többek közt azt az egyik irodalomtörténetről a másikra szálló lapsust, mintha «A székelyek Erdélyben» négy énekből állana, valamint Gyulai-nak azt a megjegyzését, mintha a Székely «Nemeré»-jében már benne rejlenék a Vörösmarty «Ármány»-a. A tanulmánynak különben legérdekesebb része az, melyben Heinrich azt az irodalmi és művelődési milieut rajzolja, mely e század elején uralkodott Bécsben s a melynek hatását nem helytelenül keresi Heinrich a Bécsben lakó Aranyosrákosin, illetve az ő Bécsben írott kis eposzán is.

II. A második füzet egészen új s ismeretlen anyagot tár elénk; a mult századi iskolai drámák közül két olyat mutat be, a melyenkről fogalmunk is alig volt. Bayer József ugyanis, a magyar színműirodalomnak e legtüzetesebb ismerője, a pálos-rendnek a M. T. Akadémiában őrzött kézírati színműgyűjteményéből kiszemelte a két legérdekesebb

*) Ebben a tisztelt bírálónak teljességgel igaza van, és a vállalat szerkesztője is úgy fogja föl a RMK. rendeltetését, hogy első sorban szövegeket kell hozzáférhetővé tennie. De más oldalról a szerkesztő talán nem cselekszik helytelenül, ha egyes dolgozótársainak módját és kedvét nem feszélyezi, hiszen nincsen lélekölőbb, mint a külsőleges chablon vagy a hirhedt kaptafa.

darabot, egy köz-, meg egy farsangi játékot, melyek az iskolai drámát egészen új oldaláról tüntetik föl. Azt már e kéziratnak egy régebbi ismertetéséből (*Mócs Szaniszló Gyula: Kézirati pálos-drámák az Akadémia könyvtárában. Egyet. Phil. Közl. 1891. 116—54. l.*) tudtuk, hogy a pálosok csak úgy ápolták a mult században az iskolai drámát, mint jezsuita és piarista társaik, azt is tudtuk, hogy a tárgyak megválasztásában őket is csak úgy vezették vallási, mint hazafias és nemzeti szempontok, de azért mégis nagyon helyesen cselekedett Bayer József, midőn alkalmat nyújtott, hogy a pálos-drámák legsajátosbjaival színről-színre megismerkedjünk.

A füzetbeli közjáték tulajdonkép olyan betét — intermedium, — melylyel a régi tragédiák vagy komoly drámák felvonásai között szokták a közönséget megnevettetni, mely nemcsak a XVI. századi angol és német drámának elmaradhatatlan része, hanem még némely Molièrei színműben is megtalálható. E közjátékok folyamán Pickelhering, Hanswurst, Paprika Jancsi s a népnek más ilyen kedvelt alakjai mulattatták a nézőket, de néha maga a közjáték is kikerekített színmű többé-kevésbé egységes cselekvénnyel. — A mi közjátékunknak címe nincs, de tárgya s kiváló jellemei annál érdekesebbek. Egy *Dorottya*-ra emlékeztető vén szűz, valamint egy *Georges Dandin*-hez hasonló férj a főszereplők benne. A cselekvénybe pedig két régi adoma van beleolvasztva, t. i. a II. felvonásban az asszony inkább a legnagyobb veszedelembé sodorja a férjét, mintsem a reábizott titkot megtartaná magában; a III. felvonás pedig azt adja elő, hogy mikor a férj legjavában örvend iszákos felesége halálán, az asszony kialussza mámorát és kiugrik a koporsóból.

Nem kevésbé eleven az előadása, szintoly jóízű, habár kissé nyers a humora a második darabnak, a mely *Bakhus* nevet visel s a mely az 1765. évi farsang utolsó napján adatott elő Sátoraljaújhelynek akkor pálosrendi gymnasiumában. Egy farsangi játék maradt e színműben reánk, szakasztott olyan, mint a XVI—XVII. század *Fastnachtspiel*-jei, mint Hans Sachsnek hasonló bohóságai, s a milyen még mai nap is előfordul a hazai zsidók *Purim-játékai* között. A «Bakhus» három végezést (felvonást) és minden végezés több «kimenet»-et (jelenet) foglal magában s azt a vékonyka, de durván komikus cselekvényt tárgyalja, hogy Jupiter megjijedve Bakhusnak folyton terjedő tiszteletétől, megfosztja istenségétől, ledobja az égből és csúf betegség által halálra, illetve pokolra juttatja.★)

A nyelv póriasságán, az istenek között lefolyó vastag tréfákon ma talán sokan megbotránkozhatnak, de mi irodalom- és művelődés-

★) Mindkét iskolai dráma meséje bővebben megtalálható Mócsnak főntebb idézett értekezésében.

történeti érdeket látunk bennök s zavartalanul élvezzük azokat a Molièrei támadásokat, melyekben a szerző az orvosi rendet részesíti Esculapius és fia személyében, de még inkább azt a tősgyökeres magyar társalgást, melyet Bakhusnak házsártos felesége és feleselő szolgálója folytatnak egymással és a mely élénken emlékeztet egy maig is járatos népi párbeszédre asszony és cseléd között (Lány te! Hallom, na! Mégis azt mondod, te! Tessék, na! stb.). Szóval mindkét darab annyi komikus elemet és annyi nemzeti motivumot árul el, hogy szinte csodálkozunk kell, hogy miért telt el félszázadnál is több, míg a magyar vígjáték Kisfaludy Károly tollából megszületik, holott csirái megvoltak már az ilyen iskolai drámákban.

III. Irodalmi fejlődésünk meg-megszakadása még inkább eszünkbe jut, midőn a RMK. harmadik füzetét — ez már kötetszámba is elmehet — olvassuk végig. Nagypénteki misztériumokat, helyesebben passió-játékokat találunk benne, ismét olyan termékeket, melyeket eddigelé legföljebb hírükből ha ismertünk.

Igazán nem tudjuk, sajnálkozunk vagy bosszankodjunk-e inkább ilyen jelenségek láttán? Sajnálkozunk-e azon, hogy a magyar kultúrából olyannyira hiányzik a traditio érzéke, hogy irodalmi műfajok, művelődési irányok és intézmények megszűnhetnek a nélkül, hogy nyomuk maradna; avagy inkább bosszankodjunk azon, hogy tudósok már évtizedekkel ezelőtt megírták a magyar misztérium történetét, sőt évtizedeken át vitatkoztak fejlődésén, de kutató szemüket egészen elkerülte a misztériumoknak azon sajátos iránya, melyet a jelen füzetben közölt iskolai drámák képviselnek. Irodalomtörténeteink már tetszetős föltevésekkel állottak elő, hogy költészetünkben miért csak a karácsonyi misztérium van jobban kifejlődve, miért hiányzik a külföldön leginkább virágzott passió-játék, s ime most kiderül, hogy igenis voltak husvéti misztériumaink is, melyeket azonban teljesen elborított a feledés homálya.

E passió-játékok, melyekhez *Fülöp Árpád*, e termékeknek mondhatni felfedezője, kellően tájékozottat bevezetést nyújt, csak a mult századból maradtak reánk a csíksomlyói ferenczrendi kolostornak egy terjedelmes kéziratában, mégis mintha csak a XIV—XV. századba, a misztérium-drámák virágzása korába vinnének bennünket vissza; vallásos szellem, naiv felfogás, az áhitatkeltés és gyönyörködtetés azonos célja oly hasonlókká teszik a német és francia passiókhoz. Tárgyuk főkép Krisztus kínszenvedése, leginkább ezt beszélük és szemléltetjük, de a szerzők felhasználják az ó- és újszövetség más részeit, hagyományokat és mondákat is, sőt helyi vonatkozásoktól, magyar viszonyok emlegetésétől sem tartózkodnak. Nem hiába, hogy szerzőik, — különben mind ferenczrendi tanárok, — ilyen klasszikus magyar neveket

viselnek, mint *Bocskor, Csató, Csedő, Csergő, Domokos, Madár, Potyó*, éppen nem igyekeznek megtagadni magyarságukat sem a nemzeti elemek alkalmazásában, sem a tősgyökeres népies nyelv használatában. E tekintetben mivel sem állnak hátrább pálos-kollegáiknál, a kik között szintén találunk jellemző magyar neveket (*Bors Dániel, Táncz Menyhért*), sőt még népiesebbeknek kellett lenniök, mivel e vallásos drámákat tanítványaikkal adatták ugyan elő, de egyenest a jámbor katolikus csiki székelységnek szánták.

IV. Egy érdemes régi magyar író és ez író egyik legérdekesebb munkáját eleveníti föl a RMK. IV. kötete. Ebben a bibliafordító, a krónikaszerző, a mesemondó, a könyvkiadó és könyvnyomtató *Heltai Gáspárnak Esopusi Fabuláit* bocsátja közre *Imre Lajos*, a ki a magyar meséírókkal és kivált Heltai meséivel régóta s behatóan foglalkozik. Heltai meséi tömérdek művelődéstörténeti adatot foglalnak magukban, mert ő mindegyik meséhez csatolt hosszabb-rövidebb magyarázatot, mely tele van korára vonatkozó megjegyzésekkel. De nemcsak a történetíró találhat e mesékben tanulmányra méltó anyagot, hanem a nyelvész is, mivel Heltai szász eredetű létére igen népiesen ír, számtalan jó magyaros kifejezést használ, és mivel a hangok megjelölésére is ritka gondot fordít. Azt azonban jóakaró túlzásnak tartjuk, midőn a kiadó még a mai népnek is okulására szánja Heltai meséit. Erről gyökeres átdolgozás, a nyelv megújítása nélkül még ábrándozni sem lehet. Elég, ha Heltai művei ma csak irodalom- és nyelvtörténeti czélokra tesznek szolgálatot, — mint népolvasmány megtették a magukét a XVI—XVII. században. Talán éppen ez a túlságos jóakarát, ez az utopistikus cél vezette a kiadót, hogy nem elégedett meg a mesék elő bocsátott, Heltai életét, irodalmi munkásságát, fabuláinak eredetét, német mesegyűjteményekhez való viszonyát megvilágító bevezetéssel, hanem szöveg alatti jegyzetekkel és külön szójegyzékkel is ellátta a kötetet. Bármennyire dicsérjük is Imre Lajosnak e téren nyilvánuló nagy buzgalmát és sok ismeretét, mégis ismételnünk kell föntebbi kijelentésünket, hogy *kevesebb több lett volna*. Annyival inkább, mivel a szöveg alatti jegyzetekben és a szójegyzékben kétszer vagy többször is előfordul ugyanazon szónak vagy szólásnak a magyarázata, s még inkább azért, mivel a kiadó a szójegyzékben oly hang- és alaktani, avagy éppen jelentéstani fejtegetésekbe is belebocsátkozik, melyek vagy teljesen fölöslegesek, vagy nem minden tekintetben ütik meg az újabb tudományos mértéket (vö. 266 l. -d, 269 l. en, 272 l. gy-j, 277 l. ja-je stb.).

Ismertetésemet, melyet a vállalat fontosságához, a négy füzetben közölt anyag új és gazdag voltához képest talán rövidre is fogtam, hadd végezzem azzal, a mivel kezdtem: a legőszintébb öröm nyilvánításával és azon kívánság kifejezésével, hogy hadd kövessék az első kiadványokat

a többi füzetek mentől gyorsabb egymásutánban a magyar philológiának mennél nagyobb hasznára !

KARDOS ALBERT.

Ókori hitéleti és művészeti régiségek képgyűjteménye. Segéd-könyv a történelem és irodalom tanításához. A középiskolák és hasonló fokú fiú- és leányiskolák számára s magánhasználatra szerkesztette *Polgár György*, Miskolcz, 1896.

Polgár Györgynek, a miskolczi kir. kath. gymnasium igazgatójának e művét a kritika, vagyis inkább az ismertetések dicsérettel fogadták (*L. Középisk. tan.-egyes. közl.* 1896. okt. 4. sz.; *Arch. értesítő* XVI. k. 3. sz.). Úttörő munka lévén, szerzőt a dicséret méltán illeti meg.

A 715 képből álló sorozatot «Hitéleti és művészettörténeti régiségek» című fejezetek előzik meg. A magán- és államrégiségek a II., csak ezután megjelenendő kötetnek képeznék anyagát.

Az említett fejezetek a keleti, görög és római archæologia vázlatát tartalmazzák. A szöveg folyamán a zárójelek közé tett számok utalnak a képciklus hasonló számú illusztrációjára. A képek felirattal vannak ellátva. Ez néha egyszerűen a kép neve, pl. Nemesis; Leto gyermekeivel; áldozat stb. Gyakran ki van téve a lelő- vagy az a hely, a hol a műtárgy jelenleg található. Több felvilágosítás alig. Hiányzik — s ez képezi a mű főhiányát — a képek részletesebb magyarázata. Régiség-tani, de általában minden képgyűjtemény csak akkor felel meg igazán céljának, ha közvetlenül az illusztráció mellett ott találjuk a kép jelentésének, részleteinek, a symbolikus tárgyaknak rövid, világos ismertetését. Még a szaktanár sincs mindig abban a helyzetben, hogy a szemléltetendő képek magyarázatát a szerző nagyszámú forrásműveiben megkereshesse. Nem juthat hozzájuk s ilyenkor legfeljebb annyit mondhat: Ime a 84. ábra a háromalakú Hekate. — Nem minden tanár ütheti fel Baumeister nagy és drága munkáját, hogy aztán a capitolumi muzeum Hekate-szobrának magyarázata szerint (Baumeister: *Denkmäler des klassischen Altertums*, I. 633. l.) a kép szemléltetése alkal-mával a tanulók kérdéseire megfelelhessen.

Maradjon meg tehát a mű bevezetéseként az archæologia rövid, de összefüggő ismertetése, a számokra utalás; de a képek alatt ott legyen azok részletes magyarázata is. E nélkül a mű célja csak igen fogyatékosan valósul meg. Inkább legyen kevesebb a kép; a jelenték-telenebb illusztrációk elhagyása nem fogja a mű értékét csökkenteni. A 47. és 583. számú képek már a II. kiadásban okvetlenül mellőzendők. Amaz a Kháriszokat ábrázolja: három, csaknem egészen meztelen nőalak, egymás felé fordulva; semmi symbolikus tárgy, jelentés. Az 583.

kép egy ruhátlan Venus, egyik kezével ágyékát takarja el. A 682. sz. kockavetőnő a műérzék és tudás minden károsodása nélkül elmaradhat. Egyes képeket, pl. a múzsákat, szebb, nagyobb alakban kellene közölni. Tárgymutató nélkül újabban könyvet írni nem lehet. Néhány sajtóhiba is szemembe ötlött: lechtisternium (e h. lectisternium 54. l.; riglip h. triglyph; douaria e h. donaria 55. l.).

A képek tisztaságához is fér szó, de a szerző ígérete szerint «a II. kiadás sokkal finomabb papíron és kifogástalanul szép illusztrációkkal fog a könyv árának (1 frt 40 kr) változása nélkül az Athenæum nyomdájában megjelenni.» Ám legyen a könyv ára nagyobb, lesz kelete; hisz igen széles körben, iskolákban és azok falain kívül is van rá szükség. Csak a gymnasiumot tekintve, annak IV. osztályától a VIII-ig. Ha pedig ára a nagy, de immár könnyebb munkát kívánó átdolgozás után sem változik, az anyagi és erkölcsi siker még nagyobb lesz. A mennyiben az átalakítás a II. kiadásban még nem lenne lehetséges, a III.-ban semmikép sem maradhat el; egyébként másnak válik feladatává a jelzett alakban új műnek kiadása. Addig is a II. kiadást ifjúságunknak az ókori történelemhez, a klasszikus olvasmányok-, a görögépítő tárgyak- s a rajzhoz szemléltető segédkönyvül ajánlom.

Dr. Mócs Szaniszló.

Kerüljük a germanismust! Magyaros szerkesztésre vezető német-magyar betűrendes szólás-gyűjtemény. A nyelvőri irodalom nyomán szerkesztette *Szigeti József*. Budapest, 1897. Eggenberger-féle könyvkereskedés. (Hoffmann Alfréd.) Ára 30 kr.

Ügyes kis füzetkével járult Szigeti József az antibarbarusi irodalomhoz. Összegyűjtötte a legelterjedtebb s a köznyelvben leghasználtabb germanismusokat s az azoknak megfelelő eredeti német szólásokat betűrendbe szedve, adja meg a helyes magyar szólásokat. Forrása igen megbízható, a mint ezt már a címbe is jelzi: a nyelvőri irodalom. Egy körülmény azonban igen megnehezíti e füzetke használhatóságát: az ember csak úgy találhatja meg a helyes magyar szólást, hogyha a hibás kifejezés németjét keresi föl. «Ha tehát valakinek írásközben fülébe csengene a magyar nyelvszellem tiltakozó szava, — ezt mondja Szigeti előszavában — vagy ha nem volna bizonyos benne, vajjon magyaros-e a tőle használt fordulat, akkor fordítsa németre az illető szólást, keresse meg a jelen gyűjteményben a megfelelőjét s a magyarral való összehasonlítás útján győződjék meg saját kifejezésének helyességéről vagy németességéről.» Eljárásának okát is adja: «maguk a germanismusok e könyvecskében nem jelennek meg, mert a hibás kifejezésnek már csak látása is ronthatja a nyelvérzékét.» Ennek az okoskodásnak szerintem két gyöngéje van. Első sorban nem hiszem, hogy írásban

látása az idegenszerűségnek megronthassa nyelvérzékét annak, a kinek szóképzésében az a hiba már úgylát megvan s a kinek szüksége van erre a füzetkére; másodsorban pedig, valljuk be őszintén, a mi közönségünk javarésze, legkivált pedig a tanulósg, kinek kezében ilyen füzetet látni szeretnék, nem tud olyan jól németül, hogy a magyar szólást, bár csak szó szerint is, le tudja fordítani. Lépten-nyomon tapasztalhatjuk, hogy tősgyökeres, magyar szón fölnevekedett emberek, kik egy pohár vizet nem tudnának kérni németül, a legsúlytebb német kifejezéseket használják úton-útfélen: hogyan használjon ezeknek a német szolás szerint rendezett antibarbarus, hogyan találják meg ezek a helyes magyar szólást? Nézetem szerint igenis a hibás, németes szolás legyen elől a betűrendes sorban, utána megfelelő németje, végül pedig a helyes magyar szolás: így mindenki fogja használhatni ezt a füzetkét s a helytelen kifejezés látása nem hiszem, hogy rontaná olvasója nyelvérzékét, hisz ott látná nyomtatott betűvel, hogy az rossz, s ott látná a jót is. Példát is mondhatok. Íme egy hibás szolás: «Könnyei folytak *e mellett*.» Száz olvasó közt kilenczven, német tudományával így fogja fordítani: «*Bei dem flossen seine Thränen.*» Sem a *bei*, sem a *dem* czíme alatt a megfelelő szólást nem találja meg, míg végre hosszas keresgélés után, ha ugyan keresgél, vagy kérdezősködés után, ha ugyan kérdezősködik, tudja meg, vagy találja meg, hogy a *præpositio pronomenekkel postpositio*-képen szerkesztődik: *dabei*.

Föltétlenül kíváncsi tartanám, kivált a tanulósgra nézve, hogy ez a könyvecske ugyanevvel a tartalommal második kiadásban a vázoltam szempont szerint jelenjék meg.

Magukra a szólásokra kevés a megjegyzésem, hisz megbízható forrásból valók. Az a csekély eltérés vagy koczintás, a mi előfordul, könnyű szerrel javítható. Ezek nézetem szerint a következők:

Budapest kann es mit Wien *aufnehmen*: Budapest *szembeszállhat* Bécsessel, — helyesebb: *versenyre kelhet*.

Und damit *ist's aus*: És avval *le van* (?), — h.: és most *vége legyen* (t. i. a beszédnek).

Auskommen szónál pótlendő: mit jemandem auskommen = megfézni, meglenni valakivel.

Eine *leere* Ausrede: *üres* kifogás; h.: *hiú, pusztá, csupa* kifogás.

Derlei Waaren sind vom Transporte *ausgeschlossen*: az efféle árúk a szállításból ki vannak *rekesztve*, — ez teljesen ugyanaz, mint *kizárva*, a mi különben nem németesség, mert egyrészt képes kifejezés, mely magyarban is jól megállja helyét, másrészt pedig nem mind német az, a mi egyezik a kifejezésekben.

Aussehen szónál pótlendő: es (Kleid, Haus etc.) *sieht gut aus*: jól fest.

Ich befinde mich hier wohl: jól *vagyok* itt, — ez szokatlan; egész helyes: jól *érzem* itt magamat.

Es wurde *beschlossen*: *határozatba ment*, — ez szóról-szóra már német kifejezés: *in Beschluss gehen*; h.: elhatározták.

Der Kalkstein *bildet* ganze Gebirge; mészkőből egész hegységek *válnak*, — ez folyamatos vagy bekövetkező cselekvést jelent, másrészt pedig teljes átalakulást, pl.: «Vér nem válik vízzé», e szerint *mészkő* és *hegy* egymást kizáró dolgok volnának, mert az utóbbi az előbbiből *válik, lesz*; h.: egész hegységek vannak mészkőből.

Er hat sich eine Blösse *gegeben*: Gyengéjét *védetlenül hagyta*, — pótlendő: *kimutatta*.

Man kann nicht alles unter einen Hut *bringen*: nem lehet mindent egy kalap alá *küzni*, — ez szokatlan, h.: *fogni*.

Etwas falsch *darstellen*: fonák világításban előadni vmit (in falschem Lichte zeigen, in falsches Licht stellen); h.: rossz színben feltüntetni, fonákul előadni, tévesen.

Ein *echte* ungarische Sprache: színéből való, javabeli; pótlendő: *tősgyökeres, törül metszett*.

Karl ist ein *eingebildetes* Kind; Károly *makacsfejű* gyermek, — ez *eigensinnig*-et jelent, *eingebildet*: képzelődő.

Das Mädchen hat einen *falschen* Blick: A leánynak *kancsal* a nézése, — ez megint mást jelent, *kancsal*=*schielend*; h.: rossz nézése van.

Im *gegebenen* Falle: *alkalomadtán*, — ez németül: *gelegentlich*; *adott esetben* szerintem nem germanismus.

Glück auf!: Sok szerencsét! A székely bányászok a petrozsényi szénbányákban (Hunyadm.) így mondják: «Isten velünk!»

Der Hund hört auf den Namen «Nero»: a kutyát «Nero» *névről* szólítják, — helyesebben: *néven*.

Auf jedes Kind *kommen* fünf Äpfel: Minden gyermekre öt alma *esik*, — ez szemenszedett németesség: *fallen*; h.: *jut*.

Das kommt deutsch so heraus: ez németül így *esik ki(!)*: *füllt aus?* — h.: ezt németül *így érthetnők, ezt jelenti*.

Diese Apparate hat unsere Fabrik geliefert: Ezek a készülékek a mi gyárunkból kerültek ki. Épenséggel nem tartom németesnek: ezeket a mi gyárunk *szállította*.

Mein Freund *nährt* Hoffnungen: barátomat táplálja a remény; ez nem más, mint a német szólás kiforgatása, a nélkül, hogy magyar legyen; h.: barátomnak van reménysége, hogy...

Pläne *schmieden*: terveket *kieszelni*, — jobb: tervet *forralni*.

Er that es *ungern*: *félkedvvel* tette, — jobb: *nem szívesen*.

Ezek volnának nagyjában kifogásaim. Kíváncos volna, ha a szerző ezt az érdemes füzetkét minél előbb pótolva és javítva, nézetem szerint kezelhetőbb és pädagogiai céloknak megfelelőbb módon szerkesztve adhatná ki.

TOLNAI VILMOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Phèdre affranchi de l'empereur Auguste. Fables Ésopiques. Édition classique publiée avec diverses notices et des notes et avec les imitations de La Fontaine par *Louis Havet* membre de l'Institut. Paris. Hachette. 1896.

Ezelőtt nem is sok évvel, ha classica philologiai irodalomról volt szó, a magunkét mi is az utolsó helyre tettük jelentőség dolgában. Kitartó, hosszas és erős, vállvetett munkálkodás eredménye az, hogy ma már van philologiai irodalmunk; talán még nem elég erős, nem elég tekintélyes, de legalább is a kezdeten túl vagyunk. Különös tünemény az, hogy a saját munkánk jelentőségére nézve éppen mi magunk tartottuk meg a legrosszabb véleményt. Nálunk a belföldön még mindig el van terjedve az a hit és az a meggyőződés, hogy hiába a legjobb akarat, de classica philologiai irodalmunk szegény, és szegényes is; sőt a «felvilágosodottabb szellemek» eléggé hangsúlyozzák is, hogy kár classica philologiai tárgyú munkát magyar nyelven írni. Szerencsére ez a saját véleményünk hovatovább, mind inkább a mi szűkebb körünkben marad és a belföldi lenézéssel szemben ma már néha hivatkozhatunk a külföld elismerésére. XXI. évfolyamát járó Közlönyünknek néha jut egy-egy ilyen elismerő nyilatkozat, a belföldön sokszor nyilvánuló közönnnyel szemben. Mondanunk sem kell, hogy az elismerés jól esik, örülünk, hogy már észrevettek és tudják, hogy van már classica philologiai irodalom magyar nyelven is, Magyarországon is.

Ily elismerés jeléül tekintem azt a tiszteletpéldányt, a melyet L. Havet a Hachette-féle iskolai kiadások sorozatában megjelent Phædrus kiadásából Közlönyünknek küldött.

E kis kitérés után rátérek magára a könyvre. Külsőleg a francia iskolai kiadások tetszetős zöld félvászonkötése, kis oktáv alakja és tiszta, hibátlan nyomása irigységet keltenek bennünk, ha összehasonlítjuk a mi kötetlen, és sokszor a sajtóhibákon kívül is rossz betűkkel nyomtatott iskolai könyveinkkel. A Phædrus szövege a Havet-féle kritikai kiadáson (Paris, Hachette, 1895) alapszik, de pár gyengébb conjecturát ő maga hagyott el, viszont újakat is vett fel, a mint előszavában megjegyzi. Helyesírása következetes, így -j-t és -v-t ír a nálunk már az iskolában is elterjedt -i- és terjedő -u- helyett. A szótagok quantitásának jelölésére nézve megjegyzi, hogy mindig csak a *hangzó* hosszúsága van jelölve (a fordítás kedvéért) és nem a szótagé (a vermértékért), pl. *veritatis viribus*, a -tis hosszú, de csak *positione*; *tumentis multo*-ban -tis, mert a hangzó természeténél fogva hosszú.

A XI lapra terjedő életrajz főleg arra fektet súlyt, hogy az élet-

rajzi adatok támogatására mindenütt hivatkozik a szövegre. A La Fontaine meséivel való összehasonlítást, úgy látszik, az iskolára, a tanárra és tanulóra bízta, csak arra figyelmezteti őket, hogy a mit olvasnak, az nem «latin La Fontaine», a mely gyermekeknek szól, stílusa is, bár finom és rövidségében szabatos, nem éri el La Fontaine teljességét és tökéletességét. — A XIII--XX. lapon levő metrikai bevezetés iskolai könyvben igen hosszú, és különös módon kever össze már ismeretesnek felvett és ismeretlen, meg metrikai és prosodiai dolgokat. A senarius iambicus ismertetéséből (p. XIII.) fel kell tennünk, hogy a tanuló már prosodiát is, metrikát is hallott, mégis a következő bekezdésben kimondja azt a prosodiából okvetetlenül ismeretes dolgot, hogy a verssor utolsó szótagja közömbös (*indifférente*); és a caesurát is úgy magyarázza, mintha ismeretlen volna. A következő szakaszokban példákkal mutatja be, hogy 1) az öt első láb mindenike lehet iambus vagy spondeus, de a 2. és 4. lábon levő sp. két szótagja nem tartozhatik egy szóhoz, az 5.-ben levő iambus pedig a következő rövid szótaggal egy szóhoz tartozik, 2) tribrachys az első négy lábon állhat, 3) dactylus és anapaestus az első ötön, 4) proceleusmaticus a páratlan számúakon. Mindenütt a hosszú szótag helyén álló két rövid szótag vagy szó elejéről, vagy szó belsejéből való lehet (*sītī-ens, li-bűž-rit*); ez 5 szabályra Phædrusnak 18 sora van például idézve.

A következő fejezetben az elisióra újra példákat hoz fel, külön a magánhangzó előtti és a *h* előtti elisióra, valamint négy külön példát az *-am, -em, -im, -um-ra*, azt a megjegyzést fűzvéen hozzá, hogy az elidált szótag nem számít ugyan a mértékben, de kiejtendő. Azután felhossa a positiót, a mely *natura brevis*-ből *longa*-t csinál, s felsorolja a positiót nem okozó mássalhangzócsoportokat. A bevezetés végén egy rövid fejezet szól a rhythmusról, újra bő példákkal és a példákban vastagabb betűkkel emelvén ki az erősebben (*avec plus de force*) kiejtendő szótagok hangzóit, és figyelmeztet arra, hogy e hat hangsúlyos szótag egyenlő időközzel ejtendő ki.

Azt hiszem, hogy ennyi metrika iskolai kiadásban túlságosan sok; igaz, hogy a Phædrus szövegéből igen helyesen elhagyta Havet az ictus jelölését, de e helyett a természettől hosszú szótagok jelölése úgy is rávezeti az emberét a helyes metrum megtalálására. Mi haszna is van egy gymnasiumi tanulóknak abból, ha betanulja, hogy a dactylus az iambicus versben csak úgy állhat, ha két rövid szótagja szó elején áll, vagy szó belsejében. A *skandalást* úgy is megtanulhatja, a mesét úgy is megértheti, ha erről soha nem is hallott. Teljesen elégnék tartom azt, hogy a senarius iambicusról annyit mondjon Phædrus iskolai kiadása, hogy hat iambusból áll, s az utolsó láb kivételével a többi lehet spondeus, tribrachys, dactylus, anapaestus vagy proceleusmaticus. Az egyes versek kimerése aztán az iskola dolga, nem a tankönyvé.

A mennyire gáncsolhatónak tartom a metrikai részt, annyira dicsérendő a prosodiára vonatkozó pár sor. A jó latin nyelvtanítás a szótagok quantitásának megtartására fordít akkora figyelmet, hogy feltehessük a tanulóról, hogy, szótárral kezében, a többi szótagok quantitását is ismeri vagy újra megtanulja. A mi a versmérték felismeréséhez kell, a ragok stb. quantitása részint ismeretes dolog a tanulónak, részint meg van jelölve a szövegben; a mit még meg kell tanulnia, az a positio felismerése és az elisio alkalmazása. E kettőre Havet mintegy 20 sor magyarázattal és 12 sor példával megtanítja olvasóit. Valóban követésre méltó példa az iskolai prosodiában, még nálunk is, a hol a tanuló anyanyelvéből nem tud a latin szó quantitására következtetni. Kevésbé sikerült a rhythmus magyarázata; ezt menti az, hogy a classicus versformák rhythmusát anyanyelvéből és anyanyelvén írt *szép és zengzetes* versekből a franczia úgy meg nem értheti, mint talán nem is «például», hanem «csak» a magyar; orrhangok és néma hangzók nem találhatnak bele a classicus versmértékbe.

Magok a Phædrus meséi, bár fenn van tartva a könyvbeosztás (II. I—V. és Appendix), folyó számokkal vannak jelölve, a mi az utalásokat nagyon kényelmessé teszi; megjegyzendő, hogy az 1-től 135-ig terjedő számokban a kihagyott mesék számai is benne vannak. La Fontaine meséi 43 meséhez vannak hozzácsatolva, többnyire ráutalás nélkül, de egy részénél mégis a Phædrus meséje elé tett bevezetés hivatkozik rá, különösen, a hol La Fontaine felfogása eltér a Phædrusétól.

E bevezetések igen röviden, de nagyon érdekesen vannak megírva, kiterjednek a classica philológiának majdnem minden ágára, mint egy előre megadott jegyzet a tanár magyarázatához, a mely nagyon is elégséges lehet, ha nem is terjed többre, mint a kis bevezetésben érintett dolgokra. Így az első könyv prologusához adott bevezetés 28 sorban szól a Phædrus műveinek szerkezetéről (prologus, mesék, epilogus), Aesopus életrajzi adatairól, Phædrus forrásáról, a középkori Aesopus-mesékről, a senariusról és a Publilius Syrus mimusainak felemlítésével a Phædrus meséinek «moral»-jairól. A pávatollal ékeskedő csóka meséjének bevezetése a gragulus jelentését magyarázza Buffon szerint, a choucas (csóka), geai (szarka), corbeau (holló) és corneille (varju) megkülönböztetésével, és felemlíti, hogy a rómaiak a pávát ép úgy tartották nyájokban, mint mi a pulykát. Az öreg oroszán és a szamar meséjéhez csak annyit mond, hogy Ph. a szamarat nem ostoba, hanem erkölcsileg hitvány állatnak tartja, a mi a modern felfogással ellenkezik. A kolduló papok szamarának meséjéhez hivatkozik a rosszszindulatú fatumra; a *galli* «sem nem kakasok, sem nem gallusok», hanem «ce sont des galles (γάλλοι)», Cybele kolduló papjai, nevük talán Ἰλλος, phrygiai folyótól származik. Furcsa díszmenettel sétáltatták az Istenek Anyja képét, tán-

czolva, csörgő és dob hangjai közt. A bohóc és a paraszt versengéséhez bevezetésül elmondja, hogy gazdag emberek gyakran rendeztek ünnepet a nép számára; az ünnepben színi előadás is volt. Az alkalmat választás, temetés adta, szóval személyes körülmény.

Ime, e mutatrányul felvett öt bevezetésben találunk irodalom-történeti, régiségtani, mythologiai,* philosophiai, természetrajzi utalásokat. A tanár kész útmutatást, a tanuló pedig pontos és rövid jegyzetet talál, a melyhez a tanár magyarázata önkényt hozzáfűződik.

A vonal alatt adott jegyzeteiből is felemlíték egynéhányat, módszere bemutatására. *Prudenti* szóhoz: *prudens* nem fr. *prudent*, általában latin szót nagyon ritkán lehet a belőle alakult franczia szóval fordítani. *Superior stabat*: hasonló esetben fr. nyelvben adverbium vagy határozói kifejezés áll. (U. ehhez Szarvas G.: «Micsoda esetben fordítjuk a latin melléknévet határozóval?») *Mihi aquam*-hoz: a vizemet, *tibi domum*: a házat; a franczia csak testrészhöz nem teszi a birtokos névmást. (Szarvas G.: mihi bibenti: nekem, mikor iszom). *In quercu sublimi*: a tölgy tetején; így *in media via*: az út közepén, sőt *mente carca*: lelke vakságában. *Partes*: rendesen a. m. szerep, fordítása *des rôles*, tehát partes pluralisa a pluralisnak. *Augurium*: némely madár repülésével, megjelenésével, más hangjával jósolt; a holló az egyedüli, a melyről azt tartották, hogy tudja, mit jósol. *Omen*: «úgy látszik *aumen, *aug-men-ből; v. ö. auctor: a ki bátorít, rávesz».

Ime, mily sokoldalú tud lenni az iskolai jegyzet; a grammatika egészen háttérbe szorul, földolog a megértés és a Phædrus, tehát a római ember gondolatvilágának ismerete. A könyv mutatja, hogy az e könyvet használó fiatal tanuló ú. n. önmunkássága a tanultak reprodukálására van irányítva, nem pedig a gyakran rébusz-megfejtéshez hasonló «önálló haladásra». Az iskolai classicus kiadás célja felfogásom szerint nálunk is az volna, hogy az iskolában olvasott részhez adott jegyzetekben azt találja meg a tanuló, a mit élőszóval megbeszélni hallott; hogy külön megterhelés nélkül újra átgondolhassa azt, a mit tanára úgy mondott el, hogy érdeklődését megragadja.

* Az olajfa meséjének (III. 13) bevezetésében azt mondja Havet: «... a rómaiak... isteneiket elvont és határozatlan alakban képzeltek, ... így nem is tudták bizonyosan, hogy Venus (eredetileg) isten-e, vagy istennő». Macrobiusnak erre vonatkozó helye (III, 8, 3) elég homályos, és úgy látszik, hogy inkább a kyprosi Aphroditosra vonatkozik, mint Italiára. Támogatja a genusbeli kétséget a neutrum alak (venus, veneris cf. genus); a megfelelő skrt. *vānas* neutrum, jelentése «Verlangen, Anhänglichkeit oder Lieblichkeit» (Böhtlingk-Roth után Delbrück, Vergl. Synt. I. p. 120), de ez is inkább a keleti, mint az itáliai eredetet bizonyítja. Mindenesetre merészség ezt ily határozott alakban kimondani.

Ezzel be is fejezem hosszúra nyúlt ismertetésemet; nem akarom mostan itt emlegetni, hogy szerettem volna, ha Phædrusnak a mi gymnasiumaink számára készült kiadását kellett volna ismertetnem; hanem mi nem szeretjük Phædrust, nekünk összefüggő olvasmány kell az iskolába. Olyan össze nem függő apróságok, mint Ph. művei, nem felelnek meg. Csak annyit mondok még, hogy ha valaha valaki Phædrust nekünk ki akarja adni és a Havet iskolai kiadását nem segédeszközzül, hanem útmutatóul használja, jó munkát fog végezni.

Dr. FINÁLY GÁBOR.

Victor Luntzer, Die Leibitzer Mundart. (*Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur.* Unter Mitwirkung von H. Paul und W. Braune herausgegeben von Ed. Sievers. XIX. u. XXI. Band.) Halle, Niemeyer 1894. 1896.

Hazai német nyelvjárásaink, leszámítva az erdélyi szászokéit, nincsenek még tudományosan földolgozva. A mi e század elején Genersichtől, Rumytól megjelent, mind nagyobbára szójegyzék volt. Schröer kutatásai is, bár felölték a nyelvjárások hangtanát is, java részükben mégis csak szógyűjtések voltak, a mint ezt a bécsi *Sitzungsberichte*-kban megjelent közlések is bizonyítják. Schröer nagyra vállalkozott, a mikor az egész Felső-Magyarország németiségének a nyelvét tette vizsgálata tárgyává. Nem számolt azonban azzal a történelmi tényre, hogy e németek egymásra mind telepedésüket, mind nyelvüket tekintve, heterogen elemek. Hosszú időnek kellett elmúlnia, míg akadt olyan derék hazánkfi, a ki vizsgálódásait a Schröerétől megfordított irányban kezdte s mint e sorok írójának annyiszor volt alkalmá meggyőződni, folytatta volna, ha a kegyetlen halál élte virágában tudományunk nagy kárára el nem ragadja közülünk. *Luntzer* Viktor, (szül. 1868 jan. 17, † 1897 márcz. 19), ki alapos germán philológiai képzettségével már ide haza is kitűnt, élete céljául tűzte a felső-magyarországi németek nyelvének a vizsgálatát. Ismerte e heterogen németiség történetét s feladatát úgy óhajtotta megoldani, hogy legelőször szülőföldje, *Leibitz* (Szepesm.) nyelvét írja meg; ebből a helyből kiindulva veszi aztán a szomszéd dialektusokat s kutatásában ez az irány mindenestre a leghelyesebb is lett volna. Hogy feladatát a legjobb tudása és lelkiismerete szerint oldotta volna meg, arra zálog az előttünk fekvő értekezés, mely *Leibitz* (ma nagy-község) nyelvét ismerteti.

Az értekezés két részre oszlik: az első rész a nyelvjárás hangtana, a második alak- és mondattana. A szerző megfontoltságát bizonyítja az a körülmény, hogy sehol az egész értekezésen ennek az egy nyelvjárásnak a tanuvallomásaiból nem von következtetést a szepesi németiségnek nyelvi szempontból való eredetére, de kutatásainak végeredménye

mégis csak abban jegeczesedett volna ki: kutatni egyrészt a felső-magyarországi németiséget, egész közlelről meghatározva, mely német vidékről jött s ezt nyelvvel, helynevekkel megállapítani; másrészt megszerkesztteni e németiség pontos szótárát. Tudjuk, hogy e feladat nagy: tudjuk, hogy az erdélyi szászok nyelvi vizsgálatainak is ez a két célja van s az egyiket már nagyjában megoldották, a másik megoldásamost van folyamatban; tudjuk azt is, hogy a minek a föl kutatásához a szakavatotta egész serege kellett és kell az egyik részen, hasonló feladat megmunkálására kevés egy ember a másik részen. De éppen ez mutatja szerzőnknek tárgya iránti szeretetét, idealismusát.

A mi már most magát az értekezést illeti, első részében a Sievers-féle hangtani iskola pontossága jellemzi; a nyelvjárás hangjait kfn.-tel hasonlítja, előbb a vocalisokat, azután a consonansokat. Mindenütt pontosan számol be a germán szókinészhez tartozó szavakról s külön vizsgálja, ha szükségét látja az idegen, különösen szláv eredetű szavakat. Így pl. a hangsúlyozási viszonyokat tárgyalva igen fontos a szláv igei átvételek (-*aen*-nel) tárgyalása (91 §. 1. anm.); hogy éppen a szláv (sárosi-szepesi lengyel típusú nyelv) nagy hatással volt a leibiczi nyelvre, az a szerzőnek egész értekezéséből kitűnik; éppen ezt a szláv hatást tekintve tartom a leibiczi supradentalis hosszú *l*-et egynek a lengyel *l*-lel s benne hangtani szláv hatást éppen úgy, mint a mi *a*-nkban. Hiszen maga a szerző mondja, hogy gutturalis, különösen pedig uvularis *r* után tompa timbré-ja van az *l*-nek. — Az első részhez nyelvjárási szövegek vannak csatolva. — A második rész alak- és mondatlan. Mindjárt megemlítem azt a kifogásomat, hogy a 'rückumlautes' igéket sehol sem találom tárgyalva. Pedig a *rennen*-féle igék a belső analogia folytán éppen olyan érdekesek lehetnek, mint a milyenek a *præterito-præsentiák*; ezek néme-lyikének pl. a *præs. ind. pluralisa* olyan mint a *singularis* (*kan; derf, darf; vrys*) belső analogia folytán.

A *declinatio* tárgyalásánál, a mely igen kimerítő, nagyon érdekesek szerző kijelentései azokra az esetekre, midőn *cas. obl. átvonódott* [az *-n*] a *nom. sing.*-ba a belső analogia folytán. Fejtegetései kiterjednek a főnevekre (külön a tulajdonnevekre; itt igen érdekes az a kijelentése, hogy neveknél a családnev áll elől, aztán jön a keresztnév; valószínűen magyar hatás; ép így tudtommal több tót vidéken), a melléknevekre, a névmásokra. A számnevek *declinatiojának* tárgyalásánál így ír a szerző: «*das indeclinabile gyn = einzig, gross beegnet in wendungen wie dr es éyn dræk = voller schmutz*» (175 §.). Az *ein*-nak ez a használata, csupa, merő' értelemben alighanem magyar; hasonló mondat-tani funkcióban az *ein* csak is egy osztrák dialektusban van meg a szerző szerint (Da Roanad I, 40). — Számnevek és *præpositiók* után áttér a szerző az igére. Az 'ob, dass, weil, wenn, wer, was, wo' kötőszós monda-

toknál az ige egy. sz. második személyének a ragja áthúzódik, ritkán történik ez a harmadik személyű raggal (*epst*, *kymst ob du kommst stb.* 191 §.). Hasonló esetet idézett egy osztrák dialektusból egyszer Simonyi is. Az „idők”-ről írva régiesség, hogy az inf. fut. néha *sollen*-nel kezdődik.

Ki kell emelnem, hogy az egész értekezésen át a mi német jövevényszavaink, valamint a leibiczi nyelvjárás magyar és szláv jövevényei a legnagyobb gonddal vannak tárgyalva. Végül megemlítem, hogy Scheiner A. Lumtzer értekezését az erdélyi Korrespondenzblatt-ban (XIX. évf. 84—88.) a legnagyobb elismeréssel ismertette. Scheiner a fősúlyt ismertetésében arra fektette, hogy megemlítsse az esetleges hangtani kapcsolatokat az erdélyi és a szepesi szász között. Ez összeállításból is látszik, hogy a szepesi németiségnek más vidékről kellett bevándorolnia, mint az erdélyi szászoknak. Teljes világot azonban az eredet kérdésére csak úgy fogunk kapni, ha egy hasonló derék hazánkfa fölveszi a korán elejtett fonalat, s hasonló alapossággal átkutatva a felső-magyarországi német nyelvjárásokat, megteszi az összehasonlításokat a németországi dialektusokkal. Hogy a szepesi nyelv nem közép-frank, annyi Lumtzer fejtegetései s Scheiner összehasonlító ismertetése után kétségtelennek látszik.

MELICH JÁNOS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1895/96.

8. Török Konstant: Br. Orczy Lőrincz költészetének ethikus természete. (Bajai kath. főgymnasium 29 l.). — E kis dolgozat, melyet bevezető sorai szerint a millenniumi lelkesedés sugallt, Orczy költészetét főleg ethikus elemei szerint teszi vizsgálata tárgyává. Orczy szellemében ez a meghatározó vonás — mond a szerző — egész valóját erkölcsi érzéke alkotja. Helyes is, hogy költőinket necsak egy többé-kevésbbé formalis *aesthetika* szempontjai szerint tekintsük, hanem több gondnal legyünk tartalmukra, tárgyaikra, világnézetükre. Különösen helyes szempont ez az „őrsi öreg nyirettyússal” szemben, a ki — Kazinczy szerint — „versei kidolgozásában nehézkes eltelve mégis végtelen kecsekkkel, magyar lelkében halhatatlan”. Azt is jól állítja a szerző, hogy Orczy költészetében az erkölcs a meghatározó vonás, mintegy *caractère dominateur*. Az a Boëtius, Boileau, Horatius költészetében is, a kiknek Orczy jóformán viszhangja, csak hogy igen érdekes, tanulságos és eredeti vonásokkal is bővelkedő viszhangja, a kit, vélemény-

nyem szerint, irodalomtörténetünk még nem méltatott úgy, a hogyan megérdemelné.

Nem tarthatjuk Orczyhoz méltónak a Török jelen dolgozatát sem. Ámbár forrásai alapján — melyekről számot ad — eléggé behatolható volt volna annak a kornak szellemébe, a melyben költője élt és működött, nem állíthatnók, hogy otthonos volna benne és helyes mértéket nyert volna Orczy etikájának méltatására. Mint író is gyakorlatlan. Felkapja meglehetősen rendetlen sorban Orczy egy-egy gondolatát, idéz is mellé, de aztán vagy csakhamar átugrik egy másikra, hogy később megint visszatérjen, vagy pedig olyan reflexiókat, többnyire erkölcsi általánosságokat fűz hozzájuk, a melyek már nagyon-nagyon távol esnek az őrsi bölcs philosophiájától. Értekezése végén egy újabb dolgozatot ígér arról, hogy Orczy etikai világát «micsoda erek táplálgatták»? Éppenséggel nem akarjuk visszariasztani e dolgozat elkészítésétől, sőt jobb lett volna, ha ezen kezdi s akkor, a források áttanulása után, bizonyára más, sokkal jellemzőbb színekben látta volna Orczy költészetét.

Legsikerültebb dolgozatának az a része, a hol Orczynak az ember rendeltetéséről, boldogságáról való nézeteit ismerteti. De, mint általában mindenütt, itt is túlságos magasra helyezi Orczy etikáját, jóformán követendő mintául állítja oda, talán épen tanítványaira tekintetel. Pedig ez a morál végeredményében alig más, mint Horatiusnak stoikus és epicureus eszmékből alakult philosophiája. Horatius, tudjuk, igen nagy hatással volt a magyar költészetre s ezt a múlt század végén a hazai deákos műveltségen kívül még az a francia műveltség is táplálta, mely akkor nálunk is mindinkább terjedt és melynek Orczy is egyik kiváló részese. Hiszen Rousseau hirdetése ép úgy szól, mint a stoikusoké: *Naturae convenienter vivere* és ha Horatiussal a római hypercultura megkívántatta az egyszerű természetes életmódot, a falu bájait, Rousseauval nemkülönben a XVIII. század affectált, etiquette-es, hajporos társadalma. Ez a horatiusi ethika pedig elvégre is individualismus, még pedig meglehetősen hedonikus individualismus, a mi aztán mélyen alatta áll a mi századunk erkölcsi meggyőződésének.

Helytelen már a dolgozat ott, a hol Orczynak a nemzetiségről s a népről való gondolatait tárgyalja. Orczy előtt a nemzet nem lehetett még az, a mi Török szerint volt: faj, melynek elűtő sajátságaival egyéb nemzetekéitől maga-magára kell támaszkodnia a létért való küzdelemben. Ezek nagyon modern kifejezések Orczy hazafiságának meghatározására, mely egyszerűen a régi patriarchalis életmódot akarja fenntartani a mindinkább betolakodó idegen divat ellenében, de nem mintha a magyar nemzetiséget féltené nagyon tőle — erről Orczynak még nem volt világos fogalma, — hanem mert attól tart, hogy a fényűzés megrontaná a nemzet egyszerű erkölceit, vitézi erényeit s abba a színes,

ezifra világba kergetné, a mely ellen épen akkor indult meg az ellenhatás philosophiában és irodalomban s a mely eladdig Magyarországon kevesebb pusztítást tett, mint nyugoton.

Az sem áll, mintha Orczy szíve nem az előjogokért dobogna (25 l.) s a tömeg emberi jogait hangoztatná (6 l.). Bizony ő egy XVIII. századbeli magyar főúr szemével nézi a világot s épen nem akarja megváltoztatni az ősi alkotmányt, melyben szerinte úr és pap, nemes és paraszt mindenik a maga megillető helyén van. Attól már Arany János óvott Írói Arczképeiben, hogy Orczynak *A szegény paraszt néphez* intézett beszédét ne tartsuk a francia demokratia termékének. Orczy egyszerűen a népben találja fel azt a rousseaui egyszerűséget és természetes romlatlanságot, a melyért a tizenhetezredik század rajongott:

Szelíd ártatlanság tenálad megvagon,
Vétkek uralkodnak csak a gazdagokon,
Gazdagoknak a kincs jóra akadályá,
Parasztoknak jó erkölcs s igazság osztálya.

S mindebből szinte érvet kovácsol a népnek netalán nálunk is mutatkozó forradalmi hajlamai ellen; minek is akarna fölszabadulni, mikor mostani sorsa szebb és boldogabb? Ime a francia demokratia magyar nemesi világtításban!

Legjobbban félreérti azonban költőjét a szerző ott, a hol a nőkről szóló költeményeit fejtegeti. Török szerint: «Orczy lelkében a legtiszteltebb való a női erény. Érzi, tudja: egyesnek és nemzeteknek a boldogsága a nők kezébe van letéve. A mit ők akarnak, akarja mindenki: megvan bennök az a démoni erő, hogy a magasztos képébe tudják rejteni az alacsonyt s feledtetni tudnak mindent, mi felemelheti a lelket. De örök dicsőségük az az állandóbb hatalom lényükben, hogy a szenvedést megédesítik, s az ember mindennemű nemesb indulatainak, eszmékért lelkesedésének, áldozatkészségének ők a kútfejei, csak akarniok kell» (27. l.).

Igazán nem tudom, hol olvashatta mindezt Orczyban a szerző. *A megmátkásodott ifjú*-ban a nőnek hat fajtáját veszi sorra Orczy: az úri dámát, a fősvényt, a tudákost, a féltékenyt, a ludast — a mérges Medusát — és a szenteskedőt. Nem is fogadja barátja házasságát valami kitörő örömmel: „A magános élet bizonyos, hogy rabság, Csak kérdés, ha nem de nagyobb a házasság?” *A magyar Szépek*-ben elismeri ugyan, hogy a teremő valami *mágnest* is hinthetett a kovászba, mikor az asszonyi állatot gyúrta, de aztán fel is sóhajt:

Mért eresztett által titeket a Volga,
Jobban volna talán a férfiak dolga!

Azután két képet fest: egyet, satirikusat az úri dámáról, a módos asszonyról — ezt érthette félre Török —, a kinek Brüsszelben kötik a

reczjét és Párisban kaptája vagyon a cipőjének, egy másikat a magyar gazdasszonyokról:

Kik rostát és szitát meg szoktak olvasni,
Sok dézsát, fazékat jó számban tartani,
Kik rovást és listát meg szoktak vizsgálni,
Ezek elmehetnek világban sétálni.

Természetes, hogy szíve ezekhez húz. Azt a romlatlan egyszerűséget, mely, látjuk, költészetének talpköve, ebben a női ideálban találja meg, ezt dicséri egész lelkével.

Az az eszmény tehát, a mely Orczy szívében a nőről élt, nem épen magasröptű. Nem is volt az az egész Horatius nyomán fejlett magyar költészetben, valamint magánál a mesternél sem. A régiek nem állítoták a nőt arra a magas piedestálra, a melyre később a kereszténység helyezte. Nem különösen a stoikusok és epicureusok, a kik óva intenek a szerelmi indulatok hányatásaitól, mert megzavarnák a böles lelkének egyensúlyát. Maga Horatius is inkább szeretkezik, mint szeret. Ez a felfogás megtette a maga hatását a mi antikizáló költészetünkre is, bár párhuzamosan már Kármánnal megindul egy mozgalom, mely a nőben fontos nemzeti tényezőt lát. De a szerelem egész nagyszerűségében csak a romantikus iskolával fejlődik ki és Széchenyi azt a művét, melylyel a magyar nemzetet regenerálni akarja, egyenesen 'honunk szebblelkű asszonyihoz' intézi.

Dr. ZLINSZKY ALADÁR.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi május hó 12-én tartott *felolvasó ülésének* 1. tárgyaképen Némethy Géza bemutatta *Szigetvári* Ivánnak «A latin olvasás a francziáknál» című értekezését. A 2. felolvasó *Weiller* Gyula volt, ki *Collin Máté* Bánk-bán drámáját ismertette. Végül 3. *Szegedy* Rezső értekezett «*Sylvester* grammatikájának latin forrásai»-ról.

A felolvasó ülés utáni *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: *Finácsy* Ernő első titkár, *Cserhalmi* Samu pénztárnok, *Bermüller* Ferencz, *Erdélyi* Pál, *Gyomlay* Gyula, *Kempf* József, *Némethy* Géza, *Pecz* Vilmos, ifj. *Reményi* Ede, *Schambach* Gyula, *Timár* Pál, *Váczy* János, *Vári* Rezső, *Veress* Ignác, *Zlinszky* Aladár választmányi tagok és *Katona* Lajos másodtitkár, mint jegyző.

Több folyó ügy elintézése után a pénztárnok jelenti egyebek közt, hogy a társaság bevétele az év elejétől az ülés napjáig 2807 frt 73 krt, kiadása 1293 frt 51 krt tett, a maradvány tehát 1314 frt 22 kr. — Dr. *Erdőli*

Ármin vágújhelyi reálisk. tanárt Danzer Béla ajánlatára, Sörös Pongrácz pápai benczésrendű tanárt, eddigi rk. tagot, Némethy Géza ajánlatára, Bartos Fülöp szegedi főreáliskolai tanárt ugyanannak ajánlatára rendes, — Herczeg Antal budapesti bölcsselethallgatót Timár Pál ajánlatára, Gröger Rezső, Vuisz János, Zimányi Dániel budapesti bölcsselethallgatókat Danzer Béla ajánlatára rendkívüli tagoknak veszi fel a választmány.

— Guarinus és Janus Pannonius. Hegedűs Istvánnak ily című akadémiái felolvasása jelent meg a Gyulai Pál szerkesztette *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* (kiadja a M. T. Akadémia, XVI. kötet, 8. szám. Budapest, 1896.) füzetek között. Addig is, míg bővebben foglalkozhatunk vele, örömmel üdvözljük e munkát, mint a mely a magyarországi humanizmussal foglalkozván, oly téren mozog, melynek tudományos művelése felejtethetetlen Ábelünk óta meglehetősen parlagon hever. Igen találóan rajzolja a szerző az olaszországi humanista-iskolák belső életét a XV. században, tárgyalja Janus Pannonius viszonyát tanítójához, Guarinushoz, végül igen szép magyar fordításban adja azt a költői panegyricust, melyt a magyar tudós az olasz mester tiszteletére írt s a mely nem kevesebb mint 1073 hexameterből áll. Hogy e költemény mennyire méltó volt a lefordításra, igen szépen bizonyítja maga a fordító. «Egy oly költemény — úgy mond — a melyt Janus Pannonius írt meg panegyricusában, fényes bizonyíték nemzetünknek minden művelődési áramlat iránt tanúsított élénk érzéke, minden nagy szellemi nagyság iránti hódolata és tisztelete, minden élvezett jótétemény iránt való hálája, minden szép iránti rajongó lelkese-dése és a korszellem megérzése, felfogása mellett. A mely nemzet ennire átélni bír minden szellemi mozgalmat, az a nemzetek haladásának sodrában benne van és a legelső nemzetekkel versenyezve állja meg helyét. Janus Pannonius legnagyobb akkor, mikor meghódol a szellemi nagyság előtt. Kis nemzetek nagysága a nagy nemzetek szelleméletével való közösségben áll. E hódolatnak szép, költői és magvas gondolatokban gazdag kifejezése a Janus Pannonius panegyricusa». Valóban óhajtható, hogy Hegedűs ehhez hasonló fordításokkal szélesebb köröknek is hozzáférhetővé tegye a magyarországi latin költészet legszebb termékeit!

— Deecke Vilmos, kitűnő philologus, az elzászi Mülhausen gymnasiumának igazgatója, meghalt folyó évi január 2-án, életének 66-ik évében. A megboldogult fő tekintély volt az etruszk nyelv kérdésében s ép a jelen évben írta meg népszerűen is ide vonatkozó kutatásainak megszürt eredményeit a Holm és Soltau társaságában szerkesztett, ily című, pompásan illusztrált könyvében: *Kulturgeschichte des klass. Altertums*, (Lipce, Friesenhan, 594 lap, 318 ábra, 7 tábla, két térkép, ára 10 márka.) Nálunk főképp néhány évvel ezelőtt kiadott latin nyelvtana (Berlin, Calvary, 1893.) révén vált ismeretessé, a melyben 40 éves tanításának gyümölcseit rakta le s melynek egyik különössége, hogy a görög vagy latin terminus technikusok helyett mindenütt német elnevezéseket hoz forgalomba; pl. az esetek nevei nála: Werfall, Wesfall, Wemfall, Wenfall és Woherfall. Nyelvtana

rövid, de annál tüzetesebb a hozzá való «Erläuterungen», a melyhez foghatót még nem adott ki nyelvtanos s melyben a latin nyelvtani kutatásoknak tán összes eddigi eredményei megolvashatók, még pedig oly gondos és értelmes összeállításban, hogy nálunk Simonyi is az akkor még tőle szerkesztett Nyelvtudományi Közleményekben csodálattal adózott a német szorgalomnak és alaposságnak e kiváló terméke iránt. *b.*

— Balassa Bálint és Dobó Krisztina. Ez alatt a cím alatt Kardos Albert megrovással illet engemet (l. 253. l.), a miért e Közlöny múlt évi folyamában (841. l.) Balassa Bálint lakodalmáról írva azt állítottam, hogy *úgy látszik*, Balassa Bálint és Dobó Krisztina közt már házasságuk előtt viszony volt. Kardos ennek kapcsán egyenesen azzal vádol, hogy én annyi meg annyi előkelő magyar nőnek, kiknek neve Balassa dalos ajkán megfordult, «a becsületét a szeretkezés avagy épen a bűnös szerelem vádjával beszenyeztem». Hát én egyszerűen tagadom, hogy ilyesmit mondtam; nem is mondhattam, mert igen jól tudom, mit érnek a poéták szerelmi ömlengései akár a XVI-ik, akár a XIX-ik században.

A XVI-ik században ne keressen senki mocsoktalan idealismust semmiben, még a szerelemben se. Más volt akkor a felfogás az enyém-tied-övééről, vad volt az erkölcs, nyers az erő, önző és érzéki az egyén. A kor hozta ezt úgy magával: az örökös fegyverzőrej, a fékevesztett közrend és a török szokások metelyező hatása.

Balassa Bálint se volt jobb a koránál, sőt mert Balassa-vér folyt ereiben: hevesebb, izzóbb, szenvedélyesebb volt, mint sok más. Életét a vitézség és szerelem közt osztotta meg; egyébre ideje nem telt. Mint gazda hanyag volt, mint földesúr szívtelen, mint ember házsártos. A szerelmeskedés, a kalandvágy volt éltető eleme. Ki hiszi komolyan, hogy az ilyen természet csak a holdvilágra sohajtozzék és tárgyaltan hevüléssel epeszszé magát? Nincsenek-e ma is, nem voltak-e mindig, mióta a világ fennáll, emberek, a kik az érzéki szerelem hinárjából menekedni nem tudtak, a kik — mint Balassa — ha mással nem, hát lengyel szép Zsuzsánákkal, porczogós Annókákkal töltötték kedvöket? És hogy Balassa az «előkelő» körökben is megtalálta szerelme tárgyát, mutatja Nogarolliné Harrach Annával való viszonya, a mit bizony kár volt Kardosnak a számításból kifelejtteni.

Mindezt csak a Balassa megítélésére hoztam röviden fel s nem azért, hogy a gombhoz kabátot varrjak. Ezzel se most nem akarok, se cikkemmel nem akartam árnyat vetni azokra a hölgyekre, a kiket a poéta névszerint is megnevezett. Hisz olyan jó ízlést, annyi lovagias titoktartást csak fölteszek róla, hogy a kivel benső bizalmas viszonyt szőtt, annak a nevét versejékbe foglalva nem bocsátja a világ rossz szájára.

A Kardos által megvédelmezett előkelő magyar nők közül multkori cikkemben csupán Dobó Krisztináról jegyeztem meg közbevetőleg, hogy Balassával egybekelésük előtt viszonya *lehetett*. Közbevetőleg mondtam ezt, mert nem akartam tárgyalásom menetét kitérésekkel zavarni. Most hogy provokálva vagyok állításom bebizonyítására, rá irányítom Kardos Albert

figyelmét Balassa azon költeményére, mely a Szilády-féle kiadás 162. lapján található, abban is a következő sorokra:

Akkor mint esküdtél, én tudom, te tudod,
Miként késértgettél, tudom, nem tagadod:
 Így fizeted bérem?
Ez bizony szemérem!
 Meg is kell vallanod.
 Szivednek nem hittem — tudod — sok ideig,
De utánam jártál tovább esztendeig;
 Hittel még istent is
 Csalhatsz, mért nem embert is;
 Meg is vér holtodig.

Ezt a kifakadást azt hiszem, nem fogja Kardos Albert sem az arab kásziákhoz, sem a minnesängerek és troubadourok enyvelgéseihöz hasonlítani; valami platonikus viszonyt se fog belőle kimagyarázni, sem a «régi magyar udvarlásnak elfogadott gyakorlatát és az udvarias bókoknak előkelő körökben szokásos kifejezőmódját» nem fogja benne látni.

Dr. ILLÉSSY JÁNOS.

— Szünidei tanfolyam Genfben. A genfi egyetemnek egyik kara, a *Faculté des lettres et des sciences sociales*, az 1892-ben megindított szünidei tanfolyamokat a francia nyelv tanárai részére az idén július 17-től augusztus 30-ig és október 1-jétől 21-éig tartja meg. Úgy a nyári, mint az őszi tanfolyam *Bouvier* Bernard egyet. tanár vezetése alatt áll s heti 11, illetve 12 órára terjed és a következő tantárgyakat öleli fel: 1. Modern francia irodalom (2 heti óra). 2. Modern francia írók műveinek elemzése (1). 3. Társalgás és rögtönzés (1). 4. Irálytan (2). 5. A francia nyelvtanítás módszerei (2). 6. Francia mondattan, gallicismusok, gyakorlati kérdések (1 ill. 2). 7. Kiejtés, szónoklás, olvasás (2). Ehhez járul az írásbeli gyakorlatok megbeszélése és javítása heti egy órában. A tanfolyamok párhuzamosak, mindegyikben 40—50 hallgató vesz részt.

Az előadások és gyakorlatok tananyaga a fenti sorrendben a következő: 1. *a)* nyári tanfolyam: A XIX. század költészete, *b)* őszi tanfolyam: A francia regény 1850-től 1890-ig. 2. *a—b)* XIX. századbeli francia írók szemelvényeinek irodalmi elemzése és kritikai magyarázata. 3. *a—b)* Fel dolgoztatnak a következő művek, melyek előzetes tanulmányozása a hallgatóknak melegen ajánlatik: A. Dumas p.: *Henri III et sa cour*, Kean, V. Hugo: *Ruy-Blas*, A. de Vigny: *Chatterton*, A. Dumas f.: *La dame aux camélias*, E. Augier: *Le gendre de M. Poirier*. 4. Összehasonlító tanulmányozása a francia mondat szerkezetének, párhuzamosan modern német írókból vett szemelvények fordításával. 5. Módszerek francziákkal és idegenekkel szemben, amazok alkalmazása az utóbbiaknál. 6. Összehasonlító tanulmányozása a XVII., XVIII. és XIX. század syntaxisának.

A felsorolt rendes tanfolyamon kívül külön előadások is tartatnak a következő témákról: Phonologia és phonetika, J. J. Rousseau philo-

sophiája; Genf, a genfiak és a forradalom; svájci tudósok élete és művei: Haller, de Candolle, de la Rive, Agassiz, stb. — A szombati napon társas kirándulások rendeztetnek Genf környékére. A rendes hallgatók a kari dékán és a tanárok által aláírt bizonyítványt nyerhetnek. A tandíj az első tanfolyamra 30, a másodikra 15 frank. Beiratkozhatni előszóval vagy írásban júl. 8—21. az egyetem pénztárnokánál (*M. le Secrétaire-Caissier de l'Université, Genève*), a ki a jelentkezőknek kívánatukra megküldi ama francia nyelvű családok jegyzékét is, a melyeknél idegenek a nyáron át teljes ellátást kaphatnak. Az ellátásra vonatkozólag egyébként a hivatalos iroda szolgál felvilágosítással, melynek címe: *Bureau officiel des renseignements* (Genève, 5, quai du Mont-Blanc). *kf.*

— Francia nyelvű szünidei tanfolyam Neuchâtelben. Mielőtt még a genfi, most már általánosabban ismert cursusokat megkezdették, már volt Neuchâtelben ily irányú tanfolyam. Mai szervezetében nem oly tudományos irányú ugyan, mint a genfi, de azoknak, a kik megelégszenek az egyszerűbb és praktikusabb ismeretekkel, jobban megfelel, mint amaz. E nyáron két cursust tartanak: az egyik *július 12-én* kezdődik, és augusztus 7-ig tart, a másik *augusztus 9-től* szeptember 4-ig; mindegyik tehát négy hétre terjed. Szombaton nincs előadás, a hét többi napján naponként 8—10-ig, hetenkint tehát 10 óra, egy cursusban 40 óra van. Ennek a honorariuma 12 forint (25 franc). A tanfolyamot a neuchâteli akadémia (főiskola) tanárai, annak helyiségeiben tartják. A szombati napokra közös kirándulások, a délutánokra a város nevezetességeinek megtekintése és magyarázata esik. A város teljesen francia és bő alkalmat nyújt a francia beszélgetésre. Az élet olosó: szép szoba és teljes ellátás 2 forint 50 kr. egy napra. A vasúti jegy ára csaknem azonos a Genfbe szólóval: második osztályon oda és vissza (60 napi érvénnyel) gyorsvonatra 72 frt; harmadik osztály oda és vissza személyvonaton 36 frt. — Az idekét cursusnak programja ez: Grammaire. Gallicismes. Orthographe. Improvisations. Exercices de style. Lecture. Littérature française contemporaine. Diction. (M. le professeur Tauxe, élève de Pierre Bertou, de Paris.) — Felvilágosítással szívesen szolgál a cursus igazgatója M. P. Dessoulavy Neuchâtelben és Dr. Schack Béla Budapesten (Csengery-u. 57.).

— Szigetvári Iván Coriolanus-kiadásáról a párisi *Revue critique d'histoire et de littérature* is megemlékezett f. é. május 10. számában. «Szigetvári — úgymond a bővebb ismertetés — függelékbe tette azt, a mit mi classikus kiadásainkban rendszeren bevezetésül adunk. Kittinő lapokat találunk a hős jelleme, Shakespeare és Plutarchos, a dráma szerkezete, verselése, Coriolanus a magyar irodalomban, Shakespeare élete és színháza címek alatt. A szöveget kísérő jegyzetekben Szigetvári tömören magyarázza meg mindazon helyeket, a hol a dráma szövege nehézséget okoz a tanulónak. A francia irodalom idevágó művei mindenütt fel vannak használva.»

KÖNYVÉSZET.

Badics Ferencz, dr. Magyar olvasókönyv. III. kötet. A középiskolák harmadik osztálya számára. (N. 8-r. 221 l.) Budapest, 1897. Lampel R. 1 frt 20 kr. Vásznonba kötve 1 frt 40 kr.

Endrei Ákos. Német nyelvkönyv. A középiskolák alsó osztályai, valamint a polgári és felsőbb leányiskolák számára. I. kötet. (8-r. VII, 180, IV l.) Budapest, 1897. Lampel Róbert. 1 frt. Vásznonba kötve 1 frt 20 kr.

Firdúsi Sahnáméjából Zál és Rudahé. Perzsából fordította Radó Antal. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. (K. 8-r. 122 l.) Budapest, 1897. Franklin-társulat. 70 kr. Vásznonba kötve 1 frt 20 kr.

Haraszi Gyula. Molière élete és művei. 2 kötet. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. (K. 8-r. 330, 483 l.) Budapest, 1897. Franklin-társulat 4 frt 50 kr. Vásznonba kötve 6 frt.

Imets F. Jákó. Hunn nyomok a székelyföldi hely- és családnevekben, (8-r. 56 l.) Budapest, 1897. Szent-István-társulat 60 kr.

Imre Sándor. Irodalmi tanulmányok. 2 kötet. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. (K. 8-r. 350, 410 l.) Budapest, 1897. Franklin-társulat. 4 frt 50 kr. Vásznonba kötve 6 frt.

Kisfaludy Károly. Irene. Szomorujáték öt felvonásban. Magyarázta Vozári Gyula. Jeles írók iskolai tára. LV. füzet. (8-r.) Budapest, 1897. Franklin-társulat. (113 l.) 50 kr.

Latin iskolai klasszikusokhoz való praeperatio. Szerkeszti Dávid István. 28. 29. füzet. (8-r.) Budapest, 1897. Lampel Róbert. Egy-egy füzet 25 kr. 28. füzet. *Horatii* Flacci epistulae. Magyarázta Vajda Károly dr. I. füzet. Epist. I. 1—13. (1—48. l.) — 29. füzet. *Vergilii* P. Maronis Aeneis. Magyarázta Várkonyi Odilo. V. füzet. Aeneis. III. 456-tól végeig. IV. 1—401-ig. (193—240 l.)

Longfellow költeményeiből. Makkabéus Judás, Pandora és kisebb költeményei. Fordította Szász Béla. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. (8-r. 259 l.) Budapest, 1897. Franklin-társulat. 1 frt 40 kr. Vásznonba kötve 2 frt.

Margalits Ede dr. Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. A M. T. Akadémia és a Kisfaludy-Társaság támogatásával. (N. 8-r. VII, 770 l.) Budapest, 1897. Kókai Lajos. 5 frt.

Molnár Antal. Magyar nyelvtan horvátok számára. Altn tanmódja szerint. (8-r. 113 l.) Nagy-Kanizsa, 1897. Fischl Fülöp. 50 kr.

Morvay Győző. Magyarázó tanulmány az ember tragédiájához (N. 8-r. 527 l.) Nagy-Bánya, 1897. Molnár Mihály. 4 frt.

Pintér Kálmán. Ujabb elbeszélő irodalmunk. (8-r. 46 l.) Budapest, 1897. Szent István-társulat. 50 kr.

Radvánszky Béla báró. Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Külön kiadás egy kötetben. (N. 8-r. V, 494 l.) Budapest, 1897. Hornyánszky Viktor. 4 frt.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1896-BAN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva :

I. *Általános nyelvészet és ethnographia.*

II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.

III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú czikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Francia. — 6. Román nyelv.

IV. *Finn-ugor nyelvek.*

V. *Arja nyelvek* (a cigány nyelvvel).

VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török).

VII. *Magyar nyelv s irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén : egyes szókról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.

VIII. *Klasszikus nyelvek s irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Görög nyelvtan s olvasókönyv. — 5. Latin történet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtan s olvasókönyv. — 8. Magyarország ó- és középkori régészete.

IX. *Germán nyelvek.*

X. *Román nyelvek.*

XI. *Szláv nyelvek.*

XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet és ethnographia.

a) Nyelvészet.

1. *Breymann, Herm.* Die neusprachliche Reform-Literatur von 1876—1893. Ism. Magy. Pædag. 139—145. l.

2. *De la Grasserie, R.* De la parenté entre la langue égyptienne etc. Ism. Misteli F. Nyelvt. Közl. 241—245. l.

3. *Fetzer János F.* A nyelv eredete. Ism. Petz Gedeon. Philol. Közl. 949—951. l.

4. *Giesswein, A.* Die Hauptprobleme d. Sprachwissenschaft. Ism. Misteli Ferencz. Nyelvt. Közl. 99—106. l. — Bojunga Klaudius. Anzeiger f. indogerm. Sprach- u. Altertumskunde VI. l. l.

5. *Giesswein, Dr. Alexander.* Les éléments démonstratifs des types t, n, l et leurs fonctions dans les langues ouraliques. Louvain, 1896. (8-r. 29 l.) Külön lenyomat a «Muséon» 1895. évfolyamából.

6. *Giles P.* A short manual of comparative philology. Rövid ism. Philol. Közl. 192. l.

7. *Gutzmann, H.* Des Kindes Sprache. Ism. Balassa J. Nyelvt. Közl. 249—251. l.

8. *Gyalui Farkas.* Egy vidám könyv a XVII-ik századból. (Admiranda rerum admirabilium encomia. Noviomagi. 1677.) Magy. Szalon 27. köt. 241—350. l.

9. *Ihering, Rudolf.* Vorgeschichte der Indoeuropäer. Ism. Phil. Közl. 480. l.

10. *Meringer, R. u. Mayer, K.* Versprechen und Verlesen. Ism. Balassa J. Nyelvt. Közl. 364—367. l.

11. Az olvasásról és könyvekről. (Schopenhauer után.) Tanulók lapja 2. 3. sz.

12. *Paris, G.* Le haut enseignement historique et philologique en France. Ism. Kont I. Philol. Közl. 366. l.

13. *Sully, James.* Studies of childhood. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közl. 249. l.

14. *Szabó Aladár.* Erasmus és Luther kora. Protest. egyh. és isk. lap. 1. és köv. sz.

15. *P. Theureux Emil.* Elnöki megnyitó beszéd a Philol. Társaság közgyűlésén. Philol. Közl. 170—176. l.

b) Ethnographia.

16. *Adorján F.* Lajos-Komáromi népszokások. — följegyzései után közli Kurz Sámuel. Ethnogr. 103—107. l.

17. Aufnahmen zur Geschichte des siebenbürg.-sächsischen Bauernhauses. Korresp. bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 6. sz.

18. *Banekovics János.* A kiskanizsai lakodalom. Ethnogr. 189—195. l.

19. *Bátky, S.* Die ethnographische Missionsausstellung in Budapest. Ethnol. Mittheil. 32—35. l.

20. *Bellosics Bálint.* Ünnepek babonái. Ethnographia. 182—186. l.

21. A bosnyák lakóház. Magy. Állam 234. sz.

22. *Burada T. Tivadar.* A maczedoniai román nép szokásai a gyermek születésekor. Ungaria 10. sz. mellékl.

23. Český Lid. Ism. Melich János. Ethnogr. 343—348. 423. l.

24. *Czirbusz Géza dr.* A magyarság ethnológiájához. Közművelődés 17. sz.

25. *Czirbusz Géza.* A Jára völgye és népe. Magy. Állam 10—12. sz.

26. *Elek Zoltán.* Gömörmegyei babonák. Ethnogr. 285—288. 380—383. l.

27. *Feigl, H.* Die Zigeuner in Ungarn. Allg. Zeitg. 163. sz. Beilage.

28. *Felthóty László.* Boszorkány-mondák Hajdu-Szoboszlón. Ethn. 90—93. l.

29. *Fináczy-Weisz, Josefina v.* Deutsche Volkslieder und Reime aus Ofen. Ethnol. Mittheil. 108—110. l.

30. *Piók Károly.* Östörténeti viszhang. Századok 273—277. l.

Felelet Munkácsy Bernátnak az Ethnogr. VI. 448. l. megjelent megjegyzéseire.

31. *Frink Teofil*. Román szokások. Ungaria 1. és köv. sz. mellékl.
32. *Gál Kálmán*. Nyárádmelléki népszokások. Ethnogr. 186—189. l.
33. *Giesswein, A.* Notes historiques relatives à la religion des anciens Magyars. (Extrait des mélanges Charles de Harlez).
34. *Gyarmathy Zsigáné*. Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából. Rövid. ism. Magy. Szemle 26. sz. — Nőnevelés 491. l.
35. *György Aladár*. A cigányok Magyarországon. Földr. Közlem. 84—88. l.
36. *Gyurky András*. Podhorszky Lajos 1815—1891. és a magyarság eredetére vonatkozó fölfedezései 1851—58-ban. Egy «nyilatkozattal» Zichy Jenő gróftól. Budapest, 1896. Dobrowsky és Franke, 1896. (8-r. 31 l.) 20 kr.
37. *H. L.* A «Fekete Kún» sivatag. Ethnogr. 231. 342. l.
38. *Hasdeu Bogdán*. Mit jelent a «dava» szó a thrákoknál? Ungaria 1. sz. mellékl.
39. *Hasdeu Bogdán*. A románok nevei a középkorban. U. o. 7. sz. mellékl.
40. *Hauser, O.* Ungarisches Tanzlied. Volksweise. Aus fremden Zungen 1. füz.
41. *Hermann Antal*. A cigányok s az iskola. Néptan. lapja 5. sz.
42. *Hermann, A.* Die ethnographische Gestaltung der Bevölkerung Ungarns. Ethnol. Mittheil. 1—6. 74—80. l.
43. *Hermann Antal*. A népesség ethnographiája. (Jekelfalussy: Az ezredéves magy. állam 350—367. l.)
44. *Hermann Antal*. A néprajzról, tekintettel Brassóra. Brassói Lapok 148. s köv. sz.
45. *Hermann Antal*. Kigyókövet fujni. Ethnogr. 477—481. l.
46. *Horváth, Géza*. Die naturwissenschaftlichen Kenntnisse der Magyaren zur Zeit der Landnahme. Ethnol. Mittheil. 81—85. l.
47. Instructionen für die Brautbitterzunft in Debreczen. Mitgetheilt von Anton Hermann. Ethnol. Mittheil. 107. l.
48. *Istvánffy Gyula*. A borsodi matyó nép élete. Ethnogr. 65—83. 165—174. 280—285. 364—373. 447—459. l.
49. *Jankó János*. Adatok a Bács-Bodroghmegyei sokaczkok néprajzához. Ethnogr. 34—64. 132—164. l. — Önállóan is megjelent. Ism. Dudás Gyula. Századok 658. l.
50. *Josef, Erzherzog*. Normativ für die Ansiedlung der Zeltzigeuner im Alesúther Dominium. Ethnol. Mittheil. 105. l.
51. *K. A.* Néprajzi kiállítás. Budap. Hirl. 144. sz.
52. *Kandra Kabos*. Ósi lakodalmi szokások. Nemzet 305. sz.
53. *Kandra Kabos*. Husvét a pogány magyaroknál. Nemzet 95. sz.
54. *Kandra Kabos*. A hét egyes napjai. Mythologiai tanulmány. Nemzet 155. sz.
55. *Kandra Kabos*. A magyar ősvallás erkölcostana. Nemz. 355. sz.
56. *Karácsonyi János dr.* 1) A meghalt, magyar vitézzel eltemetendő lónak megváltása. 2) A Körözs folyónév eredete és kiejtése. Ethnogr. 114—118. l.
57. *Karácsonyi János dr.* A honfoglaló magyarok hajviselete. Ethnogr. 476. l.

58. *Katona Lajos*. Ethnológiánk eredményei és feladatai. U. o. 246—253. l.
59. *Katona Lajos*. Mythologiai irányok és módszerek. U. o. 121—132. 272—279. l.
60. *Keintzel, Dr. G.* Zur Herkunftsfrage der Zipser Sachsen. Korresp. bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 9. sz.
61. *Koronczy Imre*. A henfweili varga. Ethnogr. 219. l.
62. *Kovács Gyárfás*. Erdélyi nászlakomák a régebb időben. Szolnok-Doboka 26. sz.
63. *Kovács Gyula dr.* A néprajzi kiállítás. Ethnogr. 253—272. l.
64. *Krauss, Friedr. L.* Das Fräulein von Kanizsa. Ein Abenteuer auf der Adria. Ein moslim. Guslarenlied. Ethnol. Mittheil. 26—28. 96—97. l. Elejét lásd a múlt évi folyamban.
65. *Krausz Sámuel*. A magyarok a bibliai néprajzi táblában. Ethnogr. 354—363. l.
66. *Kristály Balázs*. A tej-elvitel és visszahozatal hiedelme a székelynél. U. o. 84—89. l.
67. *Kuun Géza gr.* elnöki megnyitója a m. népr. társ. millenniumi díszgyűlésén. U. o. 233—244. l.
68. *Kuun Géza gr.* és *Munkácsy B.* A besenyő népnév kétféle ki-ejtéséről Kazwini-nál. U. o. 474—476. l.
69. *László Elek*. Csiki székely népszokások. U. o. 383—398. l.
70. *Lázár István*. Alsó-Fehérvármegye magyar népe. Etnográfiai Tanulmány. Nagy-Enyed, 1896. Cirner és Lingner. (8-r. 211 l. és VI tábla). 2 frt. — Ism. Munkácsi Bernát. Ethnogr. 494—496. l.
71. *Lévay Mihály*. Karácsonyi népszokások. Magyarország 357. sz.
72. *Lovcsányi, Júl.* Der Tod in Glauben und Brauch der Slovaken. Ethnol. Mittheil. 29—31. 92—96. l.
73. *M. B.* A ki nem tud arabusul. Ethnogr. 337—342. l. Czáfolja Horváth Gézának a honfoglaló magyarok természetrajzi ismereteiről szóló előadásának állításait.
74. *M. B.* A «magyar» nemzetnév ősi hangzásához. Ethnogr. 33. l.
75. *M. B.* Még egy szó ad «terram Evilath.» U. o. 334—337. l.
76. *M. B.* A magyarság keletkezésének legújabb elméletéhez. U. o. 503. l.
77. *M. B.* A régi magyar *Jenő* személynév. U. o. 504. l.
78. *M. J.* A «Hajnal»-al való járás. U. o. 440. l.
79. *Marczali Henrik*. A magyarok vándorlása és hazánk a honfoglalás korában. Budapest. Hirl. 1. sz.
80. *Márki Sándor*. Helyneveink történetéhez. Erdély 1. 2. sz.
81. *Marosán Viktor*. Karácsonyest a román népnel. Ungaria 10. sz. mellékl.
82. *Melich János*. A «birkás»-sal való járás Szarvason. Ethnogr. 409. l.
83. *Munkácsi Bernát*. Néprajzi eredményeink és törekvéseink. U. o. 1—21. l.
84. *Munkácsi Bernát*. Adalékok a magyarok pogánykori vallásos képzeihez. U. o. 220—229. l.
85. *Munkácsi Bernát*. A régi magyar lovas temetkezés keleti változatai. U. o. 297—323. l.
86. *Munkácsi Bernát*. A honfoglaló magyarok természetrajzi ismereteihez. U. o. 481—487. l.

87. *Munkácsi, B.* Ursprung des Volksnamens «Ugor». Ethnol. Mittheil. 7—10. 89—92. l.
88. *Nagy József.* Bácsmegyei babonák. Ethnogr. 93—102. 176—181. l.
89. *Nössner, S.* Kinderspiele und Kinderreime. Korresp. bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 9. sz.
90. *Orosz Endre.* A «Kurjácska gredai» ősemberi telep Kécsán (Torontálm.). Erd. Múz. 22—33. 62—75. l.
91. *Pecz Vilmos.* A magyarok ősi neve Konstantinos Porphyrogennetosnál. Philol. Közl. 385—389. 800—806. l.
92. *Pósta, Adalb.* Gräber heidnischer Magyaren. Ethnol. Mittheil. 36—38. l.
93. *Rastel, J.* Drei Sagen aus Urwegen. Korrespbl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 5. sz.
94. *Richter M. István.* Halotti szokások Német-Prónán (Nyitra-megye) és vidékén. Ethnogr. 399—408. l.
95. *Sajóvölgyi G. Péter.* Borsodmegyei népmondák. U. o. 174—176. l.
96. *Scheiner, Dr. A.* Zur Frage nach der Herkunft der Zipser Sachsen. Korrespbl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 10. sz.
97. *Schön, Jos.* Gebräuche ungarischer Juden. Ethnol. Mittheil. 39—41. l.
98. *Schullerus, Dr. A.* Der historische Kern der Hameler Rattenfängersage. Korrespbl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 6. sz.
99. *Schullerus, Dr. A.* Ein Nachtrag zur Litteratur der Hameler Rattenfängersage. U. o. 5. sz.
100. *Sebestyén Gyula dr.* Damasek Istenről. Ethnogr. 21—33. l.
101. *Somossy Miklós.* Az «igézet» hiedelme Szatmármegyében. U. o. 102. l.
102. *Sporgel.* Noch Feierohmds. Ism. Rheindt, Fr. Korrespbl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 7. sz.
103. *Strausz Adolf.* Világteremtési mondák a bolgár néphagyományban. Ethnogr. 196—218. l.
104. *Strausz Adolf.* Bolgár ünnepi szokások. U. o. 410—422. 465—474. l.
105. *Szabó Mihály.* Az ugor és turk nép és nyelv magyar eredete. Magy. Allam 45. sz.
106. *Szabó Mihály.* A magyarok őseinek tudományos míveltsége. U. o. 80. sz.
107. *Szabó Mihály.* A german nyelv görög-magyar eredete. U. o. 85. sz.
108. *Szabó Mihály.* A honfoglaló magyarok védírata. U. o. 296. sz.
109. *Székely Leó.* Gömörmegyei babonák. Ethnogr. 374—379. l.
110. *Szendrey, Joh. v.* Zur Geschichte der ungarischen Tracht. Ethnol. Mittheil. 24. l.
111. *Szmik Antal.* Az aldunai csángók (Pancsovai emlékkönyv 267—274. l.)
112. *Szmik Antal.* Az aldunai csángók életviszonyai. (U. o. 353—358. l.)
113. *Thirring, Gustav.* Neue Ziele und Aufgaben der Demographie in Ungarn. Ethnol. Mittheil. 85—88. l.

114. *Thirring-Waisbecker, Irene.* Zur Volkskunde der Hienzen. U. o. 11—21. 98—104. l.
115. *Thúry József.* A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai. Századok 677—692. 880—917. l.
116. *Trahelko, Dr. Čiro.* Die Ethnographie auf der Millenniums-Ausstellung. Ethnol. Mittheil. 49—54. l.
117. *Vámbéry Ármin.* A magyarság keletkezése és gyarapodása. Ism. Marczali Henrik. Bud. Szemle 85. köt. 481—484. l. — Vámbéry válasza. U. o. 86. köt. 285—294. l.
118. *Vámbéry Ármin.* A magyar fajról. Magy. Hirl. 95. sz.
119. *Veress Endre.* Újabb adalék a Baba Dokia-monda ismeretéhez. Ethnogr. 437—440. l.
120. *Versényi György.* Oláh gyermekversikék és mondókák. Ungaria 1. mellékl.
121. *Vikár Béla.* A néprajz és a tanítók. Néptan. Lapja 53. sz.
122. *Wekerle, Alexander.* Magyarische Hochzeit im Comitát Fejér. Ethnol. Mittheil. 106. l.
123. *Wittstock, Oskar.* Beiträge zur siebenbürgisch-sächsischen Trachtenkunde. Ism. Katona Lajos. Philol. Közl. 945—947. l.
124. *Wislocki Henrik.* A sokacz néphit köréből. Ethnogr. 289—296. l.
125. *Wislocki Henrikné.* Nyál és köpés a magyar néphitben. U. o. 460—465. l.
126. Zbornik za narodni život i običaje južnik slavena. Na svijet izdaje jugoslav. akademija znaností i umjetností. Svezak I. Uredio Ivan Milčetić. U Zagrebu, 1896. (Dioniške Tiskare). (8-r. VIII, 368 l.) 4 képpel.
127. Zeitschrift d. Vereins f. Volkskunde. Ism. Katona Lajos. Ethnogr. 487—493. l.

II. Aesthetika s műtörténet.

1. Aesthetika.

128. *Aschenbrenner József.* A természeti szép a költészetben. Magy. Szemle 45. 46. sz.
129. *Berta Ilona.* A leíró próza fajtái. Nemz. Nőnevelés 177—183. l.
130. *Castelar Emil.* Művészet, vallás és természet Olaszországban. Ism. dr. Lázár Béla. Nemzet 21. sz.
131. *Császár Elemér.* Tudomány és költészet. Polit. Hetiszemle 2. szám.
132. *Császár Elemér.* Vezérmotívumok a szépprózában. U. o. 41. sz.
133. *Császár Elemér.* A dráma valóságossága. U. o. 39. sz.
134. *Császár Elemér.* A költői fölfogás. U. o. 13. sz.
135. *Császár Elemér.* Az irodalom milléniuma. U. o. 18. sz.
136. *Császár Elemér.* A víg elem szerepe az irodalomban. U. o. 28. sz.
137. *Császár Elemér.* Jellemző és valóságos. U. o. 30. sz.
138. *Császár Elemér.* A könyvdráma. U. o. 45. sz.
139. *Császár Imre.* Élet és művészet. Ism. X—y. Magy. Ujs. 351. sz.

140. *Császár Imre*. A színész alkotása. Budapest, 1896. Ism. Rakodczay Pál. Színészek Lapja 35. sz. — X—y. Magy. Ujs. 351. sz.
141. *Doktor Apáczai*. Költői igazságszolgáltatás. Polit. Heti-szemle 3. sz.
142. *Doktor Apáczai*. Esztetikai nihilizmus. U. o. 21. sz.
143. *Doktor Apáczai*. Az írásművek formája. U. o. 26. sz.
144. *Doktor Apáczai*. Koreszmék az irodalomban. U. o. 29. sz.
145. *Doktor Apáczai*. Muló divatok. U. o. 37. sz.
146. *Dombi Márk*. Esztetika és erkölcstan. Magy. Szemle 12. sz.
147. *Echo*. Fordítók és fordítások. U. o. 12. sz.
148. *Fischer, Kuno*. Kritische Streifzüge wider die Unkritik. Ism. Timár Pál. Philol. Közl. 255—263. l.
149. *Forrai Rezső*. Az «impresszionisták». Jelenkor 34. sz.
150. *Greguss Agost*. Magyar költészettan. Átdolgozta és olvasókönyvvél ellátta dr. Csengeri János. I. rész: Verstan. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. VII, 366 l.) 1 frt 60 kr. Ism. Madzsar Gusztáv. Magy. Pædag. 294—296. l. — Zlinszky Aladár. Philol. Közl. 248—255. l.
151. *Halász Margit*. A költői alakítás. Zala 103. 104. sz.
152. *Haraszi Gyula*. A kritikai módszerek. Bud. Szemle 85. köt. 295—309. l.
153. *Hartmann János*. A realizmus dele. (Megjegyzések «Az ideá-lizmus hajnala» cz. cikkekre). Magy. Szemle 40. sz.
154. *Hartmann János*. Irodalom és műízlés. U. o. 48. sz.
155. *Hesperus*. Ideá-lizmus és realizmus a művészetben. U. o. 35. sz.
156. *Hevesi Sándor*. Dráma és színpad. Tanulmányok. (Tragédia és vígjáték. — Bánk bán. — Hamlet. — A francia dráma. — Sudermann és Ibsen. — A színészi ábrázolás. — Főnség és köznapiság.) Budapest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 190 l.) 1 frt 50 kr. — Ism. l. Polit. Heti-szemle 9. sz. — S. E. Egyetértés 95. sz. — Jelenkor 1. sz. — Kacziány Géza. U. o. 2. 3. sz. Hevesi válasza. U. o. 3. sz. — r. Zene és színműv. Lap. IV. évf. 2. sz. — lt. Orsz. Világ 8. sz. — Harmat Géza. Nyelvőr 222. l. — Magy. Szalon 25. köt. 195. has.
157. *Hevesi Sándor*. Remekművek és divatok. Jelenkor 1. sz.
158. *Hevesi Sándor*. A nagy földözás. U. o. 2. sz. (A dramaturgi állás betöltéséről).
159. *Horváth Janka*. A magyar stílről. Magy. Hírl. 170. sz.
160. *Huszár Vilmos*. Naturalizmus. Nemzet 125. sz. (Szól Pardo Emilia Bazán La question palpitante című munkáról.)
161. Az ideá-lizmus hajnala. y. Magy. Szemle 37. sz.
162. *Jókai Mór*. A költő joga. Nemzet 130. sz. Néptan. Lapja 21. sz.
163. *Köbor Tamás*. «A költő joga». Hét 20. sz.
164. *Kovács Antal*. A női szépség tragikuma. Kecskem. Katona J. Kőr 1895. Évkönyve 100—107. l.
165. *Kudora János*. Egyházi ékesszólástani tanulmányok. Francia egyházi szónokok. Bossuet. Hittud. Folyóirat 500—548. l.
166. *Kulcsár Endre*. A magyar stílus. I. kötet. A kifejezés ereje. Debreczen, 1896. László A. (8-r. 255 9. l.) 2 frt.
167. *Kun Sámuel*. Az æsthetika elvei a positivizmus szempontjából. Athenæum 75—94. 256—281. l. Önállóan is megjelent. Budapest. (8-r. 45 l.) 50 kr.

168. *Kupár Rezső*. Keresztény eszthetika. Szépirod. Kert. 9. 10. sz.
169. *L. Dráma a lejtőn*. Polit. Heti Szemle 5. sz.
170. *Lázár Béla dr.* A tegnap, a ma és a holnap. Kritikai tanulmányok. I. sorozat. Budapest, 1896. Grill. (8-r. 216 l.) 2 frt. — Ism. f. Nemzet 153. sz. — Severus. Orsz.-Világ 20. sz. — Zlinszky Aladár. Philol. Közl. 812—817. l.
171. *Levallois, Jules*. Mémoire d'un Critique. Tom. S. E. Budap. Szemle 88. köt. 135—142. l. — Salgó E. Egyetértés 251. sz.
172. *M. J.* Realizmus a lírában. Polit. Heti Szemle 34. sz.
173. *Madzsar Gusztáv*. A magyar népköltés versalakjai. Ism. Négyesy László. Philol. Közl. 146—153. l.
174. A magyar költészet hagyományai. Jelenkor 6. sz.
175. *Morgenstern Róbert*. A modern irány az irodalomban. Aradi Közl. 68. 69. sz.
176. A naturalizmus y. Zala 53. sz.
177. *Notter Antal*. A naturalizmus bukása. Magy. Állam 162. sz.
178. *P. . . s.* Kritika és kritikusok. Polit. Heti Szemle 24. sz.
179. *Palágyi Menyhért*. A költő joga. Jelenkor 12. sz.
180. *Palágyi Lajos*. Prosa. U. o. 15. 16. sz.
181. *Pekár Károly*. Az æsthetikai érzések psychológiája. Athenæum 95—109. 282—304. 415—426. 578—588. l. Elejét lásd a múlt évi folyamban.
182. *Rádl Ödön*. A kor irányzata és a modern szépirodalom. Szigligeti Társ. Évkönyve I. 13—26. l.
183. *Rakodczay Pál*. A színészet a művészetek rendszerében. Aesthetikai párbeszéd. Művész. Lapok 6—11. sz. — Önállóan is megjelent. (8-r.) Rövid ism. Jelenkor 5. sz.
184. *Rakodczay Pál*. A haldokló népszinmű. Művész. Lapok 3. sz.
185. *s. e.* A naturalizmus bukása. Jelenkor 24. sz.
186. *Salgó Ernő*. Fordítás és utánzás. Egyetértés 93. sz.
187. *Timár Szaniszló*. A dekadensek. Egyetértés 189. sz.
188. *Tolnai Lajos*. A nagy világ szónokai. (Demosthenes és Cicero. — Tacitus hősei mint szónokok. — Az egyházi atyák. — A középkor szónokai. — A nagy francziák. — Fox, Mirabeau, Pitt. — Kossuth, Deák, Apponyi.) — Magy. Szemle 15—29. sz.
189. *Váradi Antal*. Az æsthetika rövid kivonata. Az orsz. színészeti akadémia növendékeinek használatára. Budapest, 1896. Ifj. Nagel O. (8-r. 46 l.) 50 kr.
190. *Velics László*. A szép bölcséleti fogalmáról és művészeti érvényesüléséről. Bölcs. folyóirat 108—121. l.
191. *Z.* A regény hajdan és most. Polit. Heti Szemle 38. sz.
192. *Zoltány Irén dr.* Az æsthetika történetéből. Bölcs. Folyóirat 436—449. 609—662. l.

2. Képzőművészetek.

193. *Ambrozovics Dezső*. A magyar művészetről. Művész. Lapok II. évf. 16. sz. III. évf. 1. sz.
194. *Ambrozovics Dezső dr.* A közönség és a magyar művészet. U. o. 2. sz.
195. *Babelon, Ern.* La gravure en pierres fines. Ism. Kont I. Philol. Közl. 161. l.

196. **Benczúr, gh.** Budavár visszafoglalása. Nemz. Ujs. 121. sz.
 197. **Ny. S. dr.** Budavár megvétele (Benczúr festménye). Egyet-
 értés 166. sz.
 198. **Szana Tamás.** Budavár visszafoglalása (Benczúr Gyula fest-
 ménye). Főv. Lap. 121. sz.
 199. **Szilágyi Sándor.** Benczúr Gyula. Budavár visszavétele 1686-
 ban című festményéhez magyarázatul. Budapest, 1896. (8-r. 24 l.)
 200. **Szilágyi, Alexander.** Gyula Benczúr's Gemälde: die Rück-
 eroberung Ofens im Jahre 1686. Erläutert. Budapest, 1896. (8-r. 28 l.)
 201. **Szilágyi, A.** La reprise de Bude en 1686. Tableau historique
 de Gyula Benczúr. Extrait de la brochure —. Budapest, 1896. (8-r. 11 l.)
 202. **Bibliophil.** A magyar könyvillusztráció 1895-ben. (Az ipar-
 művész 1895-ben 96—105. l.)
 203. **Bock, Dr. Franz.** Die ungarische Königskrone «Corona St.
 Stephani» im Kronschatz der kön. Schlossburg in Ofen. Zur Feier des
 Millenniums herausgegeben von —. Aachen, 1896. Ism. h. Arch. Értes.
 439. l.
 204. **Bode Vilmos.** A Scarpa-gyűjtemény eladása. Nemz. Ujs. 39. sz.
 205. Karl Brocky. P. Lloyd 165. sz.
 206. **Cornélius.** Lermolieff. P. Napló 49. sz.
 207. **Cornélius.** Négyezeréves karikaturák. Budap. Hirl. 43. sz.
 (Egyiptomi képekről.)
 208. **Cornélius.** Az országos képtár. P. Napló 131. sz.
 209. Csók J. — Lásd 299. sz. a.
 210. **Defrasse, A. & Lechat, H.** Epidaure. Ism. Kont I. Philol.
 Közl. 160. l.
 211. **Denis Gérard.** Róma új szobrai. Magy. Génusz 3. sz.
 212. **Desseuffy Arisztid.** Fra Sebastiano del Piombo. Hét 7. sz.
 213. **Divald Kornél.** A magyar reneszánsz stílus. Budap. Hirl.
 208. sz.
 214. **Divald Kornél.** Millenniumi képzőművészet. Magy. Szemle
 18—29. sz.
 215. **Divald Kornél.** Az országos képtár. Egyetértés 271. 272. sz.
 216. **Divald Kornél.** Az országos képtár újabb szerzeményei. U. o.
 273. sz.
 217. **Divald Kornél.** Magyar stílus. U. o. 296. sz.
 218. **Dunkl N. János.** A millennium küszöbén. Művészeink itthon
 és a külföldön. Művész. Lapok 7. sz.
 219. **Dupuy, Ernest.** Bernard Palissy. Ism. Kont I. Philol. Közl.
 372. l.
 220. Erkel szobra Gyulán. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 27. sz. — Bud.
 Hirl. 175. sz.
 221. Az ezredik év Szalonja. Masque. Hét 21—23. sz.
 222. Fadrusz Jánosról. Magy. Génusz 44. sz. — Hét 40. sz.
 (Képpel.)
 223. **Fenyvessy Ferencz.** Művészeti viszonyaink. Művész. Lapok.
 II. évf. 15. sz. — x. y. Megjegyzések e czikkre. U. o. 16. sz.
 224. **Fischer Jenő.** A Della Robbida-család. Szakasz az olasz renaiss-
 sance történetéből. Budapest, 1896. Ráth M. (4-r. 84 l.) 5 frt. — Ism.
 Szana T. Főv. Lap. 101. sz.
 225. **Fittler Kamil.** A történelmi kiállítás. P. Napló 132. 141.
 148. 161. sz.

226. *Fittler Kamil*. A történelmi kiállítás tanulságai. U. o. 173. sz.
 227. Flesch (Feledi) Tivadar. (1852—1896.) Budap. Hirl. 37. sz. — Főv. Lap. 38. sz.
 228. *Gara Illés*. A Zrínyiek magyar díszben. Vasárn. Ujs. 6. sz.
 229. *Gerő Ödön*. Az ezredév Szalonja. P. Napló 124. sz.
 230. *G. Ö.* A strucc és a sphynx. (Maszák Hugó Stuck Ferencz ellen.) P. Napló 8. sz. — Maszák válasza u. o. 9. sz.
 231. Egy Goebel-rajz története. Művész. Lap. 6. sz.
 232. *Gróh István*. Építőművészetünk a múcsarnokban. Egyetértés 291. 300. sz.
 233. *H—i, L.* Kroatische Kunst. (Millenniums-Ausstellung.) P. Lloyd 171. sz.
 234. *H—i, L.* Eine Mentzel-Ausstellung. P. Lloyd 83. sz.
 235. *Herzfelder Armand Dezső*. Kolozsvári Czementes János könyve. Könyvszemle 276—301. 350—373. l.
 236. *Zolnai Gyula*. Jegyzetek Czementes János könyvéhez. Könyvszemle 373—377. l.
 237. *Hock János*. Aradi Petőfije. Nemz. Ujs. 104. sz.
 238. *Hummer Nándor*. Salzburg öskeresztény emlékei. Magy. Szemle 39. sz.
 239. Az ipar-művészet 1895-ben. Kiadja a magyar iparművészeti társulat. Budapest, 1896. (4-r. 149. l.)
 240. *Jankó J. Dénes-Diner József*. Két művészlőr. (Jankó János, Tilgner Viktor.) Magy. Szalon 25. köt. 265—278. hasáb.
 241. *I—s.* Jankó Jánosról. Hét 14. sz.
 242. *Kozma Andor*. Jankó János. Művész. Lap. 7. sz.
 243. *L. K.* Jankó János hagyatéka. (Képpel.) Magy. Szalon 25. köt. 959—964. has.
 244. *Porzó*. A legmagyarabb művész. (Jankó János. 1833—1896.) P. Napló 95. sz.
 245. *Porzó*. Johann Jankó. (1833—1896.) P. Lloyd. 83. sz.
 246. *Sinkó József*. Jankó János. Jelenkor 6. sz.
 247. *Sz. T.* Jankó Jánosról. Főv. Lap. 90. sz.
 248. *Szana Tamás*. Jankó János hagyatéka. (A Nemzeti Szalon kiállítása.) Főv. Lap. 175. sz.
 249. Jankó János. (Arczképpel.) Vasár. Ujs. 14. sz. — Magy. Génius 15. sz.
 250. *Kacziány Ödön*. A szellemi proletariatus a magyar művészetben. Magy. Szemle 42. sz.
 251. Kalauz az Eszterházy-képtárban. 1866. Ism. «Még egy katalogus» címmel. Budap. Hirl. 92. sz.
 252. *Karácsonyi tárlat. Divald Kornél*. Karácsonyi műtárlat. Egyetértés 332. 334. sz.
 253. *Kacziány Ödön*. A múcsarnok karácsonyi tárlata. Magy. Szemle 50. sz.
 254. *Pekár Gyula*. A karácsonyi tárlat. Budap. Napló 115. sz.
 255. *Soós Antal*. A karácsonyi műtárlat. Hazánk 336. sz.
 256. *Szana Tamás*. Karácsonyi tárlat. Főv. Lap. 332. sz.
 257. *Szana Tamás*. Nemzeti Szalon. (Karácsonyi kiállítás.) Főv. Lap. 337. sz.
 258. A múcsarnok karácsonyi kéпкиállítás. *lm-lm*. P. Napló 335. sz.

259. Kármán József szobrának leleplezése Losonczon. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 23. sz.
260. *Keleti Gusztáv*. A magyar képzőművészet és műipar. (Jekelfalussy: Az ezredéves magy. állam 164—185. l.)
261. *Kempner Miklós*. Walter Crane. Művész. Lap. II. évf. 13. sz.
262. *Kereszty Viktor*. Simor János szobra az esztergomi székes-egyházban. Magy. Sion 257—263. l.
263. Knopp Imre. Magy. Géniusz 1. sz.
264. *Kobell, Louise*. Münchener Porträts. Ism. Nemzet 353. sz. (Lenbach a művészetről.)
265. A kolozsvári Mátyás-szobor első tervezője. V. Nemzet 269. sz. (Ferenczy István.)
266. Koszciuszko győzelme Raszlavicánál (Képpel.) Vasárn. Ujs. 29. sz. — Hét 22. sz.
267. *Kossuth Ferencz*. Sebastiano del Piombo. Egyetértés 41. sz.
268. *Korács Dénes*. Schickedanz Albert. (Képpel.) Művész. Lap. 4. sz.
269. *Kozma Andor*. Faragó. Hét 50. sz.
270. *Kritikus*. A műtárlatokról. Magy. Géniusz 20. sz.
271. *L. Történelmi képek*. (Millenniumi alkotások.) P. Napló 91. sz.
272. *Ladányi Béla*. A kassai dóm. Budap. Hirl. 71. sz.
273. *Lándor*. Szépművészeti csecsemők. Jelenkor 1. sz.
274. *Latkóczy Mihály*. A magyar stílről. Magy. Szemle 47. sz.
275. Lord Leighthon. Művész. Lapok 2. sz.
276. *Lévay József*. Jelentés a sárospataki Tompa-szobor leleplezése ünnepéről. Akad. Értes. 619—622. l.
277. *Lyka Károly*. A kassai dóm. Budap. Napló 18. sz.
278. *Lyka Károly*. Magy. stíl. Budap. Napló 72. sz.
279. Magyar képzőművészet. Jelenkor 11. sz.
280. Magyar műkincsek. I. köt. 1. 2. füz. Ism. Pasteiner Gyula. Bud. Szemle 87. köt. 152—155. l.
281. *Merza Gyula*. Az örmény emlékszobor. M. Állam 300. sz. Verzár Auxentius városalapító szobráról.
282. Millenniumi kiállítás. *Alfa*. A műkiállítás. Bud. Hirl. 127. 135. 141. 148. 159. 165. sz.
283. *Hevesi Sándor*. Képek, szobrok, rajzok. Magy. Szalon 25. köt. 545—567. l.
284. *Keszler József*. Ezredéves műkiállítás. Nemzet 200—204. sz.
285. *Lyka Károly*. Az ünnepi tárlat. P. Napló 125. 138. sz.
286. *Nyári Sándor*. Kiállítás a műcsarnokban. Egyetértés 125. 140. 168. sz.
287. *Simkó József*. Vallásos festészet az ezredévi kiállításon. Jelenkor 18. 19. sz.
288. *Simkó József*. Történeti festészet az ezredévi kiállításon. U. o. 20. sz.
289. *Simkó József*. Életképfestészet az ezredévi műtárlaton. U. o. 24. szám.
290. *Simkó József*. Arcz-, táj- és állatképfestészet az ezredévi kiállításon. U. o. 26. sz.
291. *S. J.* Szobrászat a műtárlaton. U. o. 26. sz.
292. *Uchor*. Millenniumi műkiállítás. Művész. Lapok 11. sz.
293. *Molinier, E.* Histoire générale des arts appliqués à l'industrie, etc. Ism. Irmei Ferencz. Arch. Ert. 437—439. l.

294. A műcsarnokból. Roskovics Ignác festményei. Vasárn. Ujs. 21. szám.
295. Munkácsy M. Bársony István. A Munkácsy Mihály öt nyula. Művész. Lapok 13. sz.
296. *Dac, Henri*. Munkácsy és az «Ecce Homo». (Egy francia kritikus véleménye.) Egyetértés 159. sz.
297. *Kereszty Viktor*. Munkácsy Mihály «Ecce homo»-ja az ezredévi kiállításon. Magy. Sion 373—379. l. és Magy. Állam 138. sz.
298. *Kossuth Ferencz*. Munkácsy hazajöveteléről. Művészi Lapok II. évf. 17. sz.
299. *Kossuth Ferencz*. Két képről. «Ecce homo» és Báthory Erzsébet. Művész. Lapok 9. sz.
300. *Kritikus*. Ecce Homo! Magy. Génusz 19. sz.
301. *Leövey Klára*. Ecce Homo. Máramaros 30. sz.
302. *Malonyay Dezső*. Ecce Homo. Pesti Napló 86. sz.
303. *Nyári Sándor dr.* Ecce Homo. Egyetértés 116. sz.
304. *Palágyi Lajos*. Ecce Homo. Még egyszer Munkácsy képéről. Jelenkor 11. sz.
305. *Rózsa Miklós*. Munkácsy Mihályról. Vasár. Ujs. 19. sz.
306. *Silberstein, A.* Munkácsy's Christus-Trilogie. P. Lloyd 105. sz.
307. *Simkó József*. Ecce Homo. Jelenkor 7. sz.
308. *Sz. J.* Ecce Homo. Magy. Állam 111. sz.
309. *Szana Tamás*. Ecce Homo. Főv. Lap. 116. sz.
310. *Tövis*. A legnagyobb magyar bohémről. Művész. Lap. 9. sz.
311. Munkácsy Ecce Homo-ja. x. Hét 18. sz. — Bud. Hirl. 116. sz. — Vasárn. Ujs. 18. sz. (Képpel.)
312. Munkácsy. Egyetértés 127. sz.
313. r. Mystificatiók. Nemzet 36. sz. (Festményekről).
314. N. A. A Klapka szobor. Nemzet 316. sz.
315. Néhány szó a nagyméretű fametszetekről, r. (Az iparművészet 1895-ben 89. l.)
316. Nemzeti Szalon. V. Főv. Lap. 188. sz.
317. *Nyáry Sándor*. A kassai székesegyház. (Képpel.) Vasár. Ujs. 36. sz.
318. *Nyáry Sándor*. Régi magyar művészek. (Képekkel.) 1) Brocky Károly. 2) Markó András. 3) Mátyóki Ádám. Vasár. Ujs. 9. sz.
319. *Nyáry Sándor, dr.* A bécsi műtárlatból. 1) Menzel Adolf munkái. Egyetértés 98. sz. 2) A tavaszi kiállítás. U. o. 102. sz.
320. *Nyári, Alexander Dr.* Der Dom zu Kaschau. Im Auftrage seiner Excellenz des Herrn Sigismund von Bubics, Bischof von Kaschau verfasst. Budapest, Athenæum. 1896. (8-r. 49 l.)
321. Az obergarteni esztergályos fiu. (Beyrer Józsefről.) Művész. Lapok 5. sz.
322. Az országos képtár. Főv. Lap. 39. sz.
323. *Pop Henrik*. Kitüntetett festők. Művész. Lapok II. évf. 16. sz. (Knopp Imre, Fényes Adolf, Veress Zoltán.)
324. *Pasteiner Gyula*. XVIII. századbeli falfestmények Magyarországon. (Kivonat). Akad. Értes. 192—200. l.
325. *Pekár Gyula*. Művészi irányzatok. Budap. Napló 23. 29. sz.
326. *Perrot et Chipiez*. Histoire de l'art dans l'antiquité VI. Vol. Ism. Kont I. Philol. Közl. 158. l.

327. *Pozder Károly*. Szoborműveink. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 165. l.
328. *Prém József*. Az új műcsarnok. Polit. Heti Szemle 16. sz.
329. *Prém József*. A képzőművészetek története. Egyetemes ismeretek tára. IV. Pozsony, 1896. Stampfel K. (8-r. XIV, 192 l.) 1 frt 50 kr.
330. *Prém József*. A millennaris év képzőművészete. Polit. Heti Szemle 52. sz.
331. *Pukk*. Lotz Károlyról. Hét 17. sz.
332. *Récsey Viktor, dr.* A kassai dóm régi síremlékei. A kassai sz. Erzsébet egyház megújításának és felszenteltetésének emlékére kiadja — I. füzet. 34 autotypiai képmásolattal. Budapest, Athenæum, 1896. (4-r. 15 l. 34 kép.)
- 333a. *Ruskin*. Velencei kövei. Angolból fordította Geócze Sarolta. I. kötet. Budapest, Akadémia. 1896. (8-r. 511 l.)
- 333b. *Sárosi Gyula*. Zsidóhitű magyar művészek az ezredévi műtárlaton. Egyenlőség 21. 23. sz.
334. *Sas Ede*. A lengyel festők képe. (Kosciuszkó győzelme). Főv. Lap. 147. sz.
335. *Silberstein Ötvös A.* Repin Jefimovics. (Képpel.) Művész. Lap. 3. szám.
336. *Simkó József*. A Madonna. Jelenkor 4. sz.
337. *Simkó József*. A józsefvárosi templom falfestményei. Jelenkor 12. sz.
338. *Solymossy Sándor*. Mária Terézia lovasszobra. (Fadrusz János műve.) Nyugatmagy. Híradó 263. sz.
339. *Soós Antal*. Karrikaturák. Nemz. Ujs. 345. sz.
340. *Soós Antal*. Képzőművészeti feladataink. Athenæum 201—220. l.
341. *Szana Tamás*. Az öreg Favretto. P. Napló 1. sz.
342. *Szana Tamás*. Műbírak, műtárgyak. P. Napló 43. sz.
343. *Szana Tamás*. Bessenyei-szobrok. Főv. Lap. 9. sz.
344. *Szana Tamás*. A század magyar művészete. U. o. 35. sz.
345. *Szana Tamás*. A Scarpa-képtár. U. o. 39. sz.
346. *Szana Tamás*. Az új műcsarnokban. U. o. 123. 131. 137. 142. 145. sz.
347. *Szana Tamás*. A horvát műcsarnok. U. o. 161. sz.
348. *Szana Tamás*. Két történelmi kép. («Vak Vazul» Zemplényi Tivadartól. — «A zentai ütközet» Eisenhut Ferencztől.) U. o. 169. sz.
349. *Szana Tamás*. Művészet Velenczében. U. o. 214. sz.
350. *Szana Tamás*. Barabás kiállítása. U. o. 228. sz.
351. *Szana Tamás*. Olasz földről. Ism. Lázár Béla. Nemzet 21. sz. — Magy. Szemle 2. sz.
352. *Szana Tamás*. Izsó Miklós élete és munkái. Ism. Magy. Hírl. 323. sz. — Sólyom Ferencz. Fővár. Lap. 334. sz. — Andrássy Kálmán. Magy. Szemle 49. 50. sz. — Orsz.-Világ 49. sz.
353. *Szana Tamás*. Két híres festmény. (Az orsz. képtár legújabb szerzeményei.) Vasár. Ujs. 7. sz.
354. *Szana Tamás*. Die Kunstschatze Ungarns. P. Lloyd 17. sz.
355. *Sz. T.* A múzeum képvásárlásai. Főv. Lap. 7. sz.
356. *T. P. Lessing* az iparművészet új irányáról. (Az iparművészet 1895-ben 90—95. l.)

357. **Téli tárlat.** *Pasteiner Gyula.* A képzőművészeti társulat téli tárlata. Bud. Szemle 85. köt. 158—168. l.
358. *Silberstein, Adolf.* Winterausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 5. sz.
359. *Silberstein, A.* Kunstaussstellung. U. o. 121. 132. 166. 183. 200. 217. sz.
360. *Uchor.* Téli tárlatunk. Művész. Lapok II. évf. 14—16. sz. III. évf. 1—4. sz.
361. *Teutsch, Fr.* Die Bilder und Altäre in den evang. sächsischen Kirchen. Korrespbl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 4. sz.
362. *Walton Róbert.* A müncheni «Secession». Ellenzék 266. 267. sz.
363. **Thorma képe.** *Beöthy Zsolt.* Egy új magyar történeti kép. Bud. Szemle 87. köt. 140—151. l. (Thorma Aradi vértanú.)
364. *Bródy Sándor.* Az aradi vértanú. Magy. Hirl. 118. sz.
365. *Simkó József.* Az aradi vértanú. Jelenkor 11. sz.
366. *Simkó József.* Beöthy-Thorma. Jelenkor 33. sz.
367. *Szana Tamás.* Az aradi vértanú. (Thorma János festménye.) Főv. Lap. 118. sz.
368. *Thorma János.* Aradi vértanú. Hét 18. sz. — Művész. Lapok 10. sz.
369. *Tilgner. H—i, L.* Tilgner's Mozart-Denkmal. P. Lloyd 96. sz.
370. *Nyári Sándor, dr.* Tilgner Viktor. (1844—1896). Egyetértés 106. sz.
371. *Radványi Béla.* Tilgner utolsó alkotása. Magy. Szemle 18. sz.
372. *Szana Tamás.* Tilgner Viktor. Főv. Lap. 106. sz.
373. Tilgner Viktor. P. Lloyd 94. sz. — Lásd 240. sz. a. is.
374. *V. K. A. van Dyck's* Bildnis eines Siebenbürgers. Korrespbl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 3. sz.
375. *Viharos.* Az országos képtár. (Rafael? — Piombo?) (Képpel.) Magy. Géniusz 8. sz.
376. *Yartin József.* Séták a müncheni műtárlaton. Nemzet 159. 192. 201. esti sz.
377. **Ybl-szobor.** *Erős Gyula.* Ybl Miklós. Budap. Napló 21. sz.
378. *Galgóczy István.* Ybl szobra. (Képpel.) Vasár. Ujs. 37. sz.
379. *Lyka Károly.* Ybl Miklós. Hét 37. sz.
380. *Szana Tamás.* Ybl Miklós szobra. Főv. Lap. 248. z.
381. *Zichy Mihály* levele Morelli Gusztávhoz. Sz. Pétervár, 1896. jan. 2. Vasár. Ujs. 4. sz.
382. *Zichy Mihály* levele Szárnovszky Ferenczhez. Vasár Ujs. 7. sz. (Garai verseinek illusztrálása ügyében.)
383. *Zichy Mihály.* (Képpel.) Athenæum naptára 1896. 45—48. l.

3. Színészet.

384. *A. Z. Rossi.* Magy. Hirl. 155. sz.
385. *Ábrányi Emil.* A hetven éves Prielle Kornélia. P. Napló 151. sz.
386. *Ambrus Zoltán.* A színház áldozatai. Magy. Szemle 6. sz.
387. *B. L. E. Kovács Gyula.* Orsz.-Világ 20. sz.
388. *Beregi Oszkár.* A színész állapota a szinpadon. Erd. Hiradó 15. sz.

389. *Blaháné. Czelesztin.* A csalogány búcsúja. Művész. Lap. 2. sz.
 390. *Erdélyi Zoltán.* Blaha Lujza. Magy. Ujs. 127. sz.
 391. *Jókai Mór.* Blaháné. (Képekkel.) Vasár. Ujs. 10. sz. és Művész. Lapok 5. sz.
 392. *Kéry Gyula.* Blaha Lujza élete. Jókai Mór bevezető soraival. Budapest, 1896. Rózsavölgyi és tsa. (4-r. 190 l.) 2 frt. — Ism. Magy. Szemle 21. sz. — Magy. Génusz 22. sz. — Luczián. Műv. Lap. 11. sz.
 393. *Kéry Gyula.* Blaháné szerepei. (Képekkel.) Magy. Génusz 22. sz.
 394. *Krúdy Gyula.* Blaháné Debreczenben. Orsz. Világ 11. sz.
 395. *Láng Menyhért.* Blaháné. Egyetértés 88. sz.
 396. *Rónaszéky Gusztáv.* Blaháné mint drámai művésznő. Alföld 69. sz.
 397. *Szász Zoltán.* Blaha Lujza. (képpel.) Zene- és színműv. Lapok IV. évf. 7. sz. és Szamosujvár 23. sz.
 398. *Szűry Dénes.* Blaháné és a «Betyár Kendője». Vasár Ujs. 10. sz.
 399. *Vadnay Károly.* A Blaháné biográfiájához. (Egy adat). Föv. Lap. 146. sz. és Borsodmegy. Lap. 47. sz.
 400. Blaha Lujza. Magy. Génusz 11. sz.
 401. Blaha Lujza jubileuma. Nemz. Ujs. 127. sz.
 402. *Cassius.* A nemzeti színház új földadatai. Polit. Heti Szemle 13. sz.
 403. *Császár Imre.* A német színművészet. Nemz. Ujs. 307. sz.
 404. *Császár Imre.* A színésztanításról. Magy. Ujs. 90. sz.
 405. A dráma és a színpad. (A rendezés feladatairól.) Jelenkor 11. 13. sz.
 406. *Esztegar László.* Márkus Emilia. Zene- és színműv. Lapok IV. évf. 3. sz.
 407. *Esztegar László.* Török Irma. U. o. IV. évf. 5. sz.
 408. *Ferenczi Zoltán.* A kolozsvári színészet és színház története 1892-ig. Magy. Hirl. 330. sz.
 409. *Feszl Géza.* A színpadi hatás mint végcél. Bud. Hirl. 94. sz.
 410. *Frommer, Rudolf.* Das erste ungarische Theater Anno 1792. P. Lloyd 91. sz.
 411. *Gál Mihály* színész naplója. Közli Serly Lajos. Színészek Lapja 25—34. sz.
 412. *Gergely István.* Pulszky Károlyné és Márkus Emma. Művész. Lapok 5. sz.
 413. *H. S.* Az új nemzedék. Jelenkor 13. sz.
 414. *H. S.* Az olaszok. Magy. Génusz 30. sz. (A compagnia Goldoniana-ról.)
 415. *H. S.* Gustavo Salvini. (Képpel.) U. o. 43. sz.
 416. *Halasi népelőadás. Evva Lajos.* A halasi parasztelőadás. Budap. Hirl. 7. sz.
 417. *Heltai Jenő.* Parasztszínészet. Magy. Hirl. 6. sz.
 418. *Lázár Béla.* A halasi parasztelőadás. Nemzet 3. sz. és Orsz. Világ 5. sz. (Képpel.)
 419. *Márkus József.* Parasztprimadonnák. Magy. Génusz 3. sz.
 420. *Márkus József.* A halasi parasztszínészek. U. o. 6. sz.
 421. *Palágyi Lajos.* Halasi népelőadás. Föv. Lap. 6. sz.

422. Parasztszínészek. (Képekkel.) Vasár. Ujs. 5. sz.
 423. Rothauser, Max. Bauern als Schauspieler. P. Lloyd 6. sz.
 424. Rózsa Miklós. Magyar parasztok a színpadon. (Justh Zsigmond emlékezte.) Nemz. Ujs. 142. sz.
 425. Helm, Theodor. Vom Bayreuther Bühnenfestspiel. P. Lloyd 180. 183. sz.
 426. Halmi. — Lásd 1061. sz. a.
 427. Heller J. A bécsi színügy Mária Terézia és II. József alatt. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 343—345. l.
 428. Hevesi Sándor. Salvini Gusztáv. Magy. Szemle 44. sz.
 429. Hock János. Nagy művészek életéből. Nemz. Ujs. 183. sz. (Talma- és Garrick-ról.)
 430. Hoffmann Sándor. A nemzeti színház a millenniumon. Magy. Szemle 3. sz.
 431. Kelemen László. Színházi törvényszékeink. Zene és színműv. Lap. IV. évf. 2. sz.
 432. A kolozsvári színház 75 éve. Erd. Híradó 57. sz.
 433a. Kont Ign. Le théâtre hongrois. Revue encyclop. 9. Mai.
 433b. Kőrösi László. E. Kovács Gyula. (Kortörténeti Könyvtár 18—19. sz.) Budapest, 1896. (16-r.)
 434. Kürö Klára az «Istennő»-ben. II. Vasár. Ujs. 13. sz.
 435. Lázár Béla. A színésziskolák reformja. Zene és színműv. Lap. IV. évf. 1. sz. és Nemzet 183. sz.
 436. Lázár Béla. A színészet mestersége. Nemzet 272. sz.
 437. P. Márkus Emma. Jászai Mariról. Budap. Napló 128. sz.
 438. Mikor a színész nem játszik. 1) Márkus Emília. Nemz. Ujs. 10. sz. — 2) Ujházi Ede. U. o. 11. sz. — 3) Helvey Laura. U. o. 13. sz. — 4) Mihályfi Károly. U. o. 16. sz. — 5) Hegyesi Mari. U. o. 21. sz. — 6) Szigeti Imre. U. o. 28. sz. — 7) Császár Imre. U. o. 60. sz. — 8) Gabányi Árpád. U. o. 69. sz.
 439. Molnár József. A színészet. (Pancsovai emlékkönyv 221—231. l.)
 440. Molnár László. Rossi. Művész. Lapok 12. sz.
 441. Molnár László. Színpad. U. o. 10. sz.
 442. Molnár László. Színésziskola. U. o. 11. sz.
 443. A nemzeti színház jövő szezonja. Erd. Híradó 215—218 sz.
 444. A népszínház statistikája az 1895—96-iki évről. Budapest statist. havi füzetek 282. sz.
 445. Nikoló. Beszélgetés Jászai Marival. Kecskem. Lap. 43. sz.
 446. Országh Sándor. A budai színészet jövőjéről. Művész. Lapok 11. sz.
 447. p. l. Az új színház igazgatóihoz. Jelenkor 14. sz.
 448. Pálmay Ilka. (Képpel.) Vasár. Ujs. 33. sz. — Magy. Génusz 33. sz.
 449. Péchy Zoltán. Hegyesi Mari. Zene és színműv. Lapok IV. évf. 4. szám.
 450. Prielle Kornélia. Régmúlt időkől. Művész. Lapok II. évf. 14. 15. sz., III évf. 1. 2. sz.
 451. Prielle Cornelia. Nemz. Ujs. 151. sz. — Hét 22. sz.
 452. Robin. A nemzeti színház ujdonságai. P. Napló 59. sz.
 453. Rónaszéki Gusztáv. Humor a színészetben. Alföld 12. sz.

454. *Rónaszéki Gusztáv*. Karácsonyi visszaemlékezés. Aradi Közl. 300. sz.
455. *Salvini Gusztáv*. Jelenkor 36—39. sz.
456. *Silberstein, A.* Ernesto Rossi. P. Lloyd 139. sz.
457. *Simplex*. Herbertek a színpadon. Hét 11. sz.
458. *Solymosi Elek*. A színészet tanítása. *Ism. s. e.* Jelenkor 20. sz.
- *Silberstein A.* P. Lloyd 205. sz.
459. *Sz—y D—s.* A «3 kázmér» és a nemzeti színház. Vasár. Ujs. 6. szám.
460. *Szana Tamás*. Rossiról. (Visszaemlékezés.) Főv. Lap. 155. sz.
461. *Sziklay János*. A vidéki színészet millenniumi esztendeje. Zene és Színműv. Lap. IV. évf. 4. sz.
462. *Szilágyi Gyula*. A színészkongresszus. U. o. IV. évf. 1. sz.
463. *Szilágyi Gyula*. Alakuló színházak. U. o. IV. évf. 2. sz.
464. *Szilágyi Gyula*. A színésziskolák. U. o. IV. évf. 4. sz.
465. *Szilágyi Gyula*. A vígszínház. U. o. IV. évf. 5. sz.
466. *Szilágyi Gyula*. A színészegyesületről. U. o. IV. évf. 6. sz.
467. Színházi rendtartás vonatkozással az egyesületi alapszabályokra. Bemutattatott s jóváhagyatott Debreczen szab. kir. városának 1896. évi szeptember hó 24-én tartott színügyi bizottsági ülésén. Debreczen város ny. 1896. (8-r. 8 l.)
468. *T. Sz.* Soldos Sárika a színpadon. Egyetértés 129. sz.
469. *Tímár Szaniszló*. A vígszínház megnyitása. (Máj. 1.) Egyetértés 121. sz.
470. *Várad Antal, dr.* Az új nemzeti színház. (Félig remény, félig emlékezés.) Budapest. Napló 128. sz.
471. Vidéki színészekről a. Főv. Lap. 8. sz.
- 472a. A vígszínház. (Arczképekkel.) Magyar. Génusz 13. 19. sz.
- 472b. *Zöldi Márton*. Színpadi ügyesség. Zeneirod. Szemle 1895. 2. szám.

Zene.

473. *Ábrányi Emil*. Erkel Ferencz ünnepe. P. Napló 175. sz.
474. *Ábrányi Emil*. Goldmark és a Tücsök. P. Napló 38. sz. — Lásd 557. sz. a. 18.
475. *Ábrányi Kornél, id.* Gaál Ferencz. (Képpel.) Művész. Lap. 4. sz.
476. *Ábrányi Kornél, id.* Erkel Ferencz élete és működése. *Ism.* Kereszty István. Zeneirod. Szemle 1895. 3. sz.
477. *Ábrányi Kornél, id.* Zene és kozmopolitizmus. Budapest. Híradó 130. sz.
478. *Ábrányi Kornél, id.* Mindenféle a zenéről. P. Napló 41. sz.
479. *Ábrányi Kornél, id.* Brand-Mosonyi. P. Napló 353. sz.
480. *Ágai Béla*. Erkel Ferencz. Magyar. Ujs. 175. sz.
481. *Allaga Géza*. Tizenöt eredeti dal. *Ism.* Kereszty István 1. sz.
482. *Ambrozovics Dezső dr.* (Képpel.) Művész. Lapok 4. sz.
483. *Antalik Károly*. A magyar zene az első évezredben. Nemz. Ujs. 95. sz.
484. *Apponyi Albert gr.* Mihalovics Ödön. (Képpel.) Zeneirod. Szemle 1895. 1. szám.
485. *Bartalus István*. (Képpel.) U. o. 1895. 9. sz.

486. *Beer, August.* Ambroise Thomas. P. Lloyd 38. sz.
 487. *Beer, August.* Klara Schumann. U. o. 126. sz.
 488. *Beer, August.* Ein Wagner-Cyklus. U. o. 170. sz.
 489. Berlioz *l. t.* Jelenkor 2. sz.
 490. *Bloch József.* Hubay Jenő legújabb szerzeményei. Művész. Lap. II. évf. 13. sz.
 491. *Br.* A zeneművek nyelvezetéről. Zeneirod. Szemle 1895. 5. sz.
 492. *Cherubin.* Három magyar művész. Művész. Lap. 5. sz.
 (Kelen Ida, Hollósy Kornélia, Kun Margit.)
 493. *Cselingarián Jakab.* A kaukázusi zenéről U. o. 9. sz.
 494. *Czobor Károly.* Karen. Lirai opera 2 felv. szövegét írták: Kern Aurél és Somogyi Péter. Első előadása a magy. kir. operában nov. 28.
 495. *D'Amant Leo.* A zene és az emberek. Zene és színműv. Lapok IV. évf. 7. sz.
 496. *D'Amant Leo.* A Hohenzolleroak mint zeneszerzők. Michaelis nyomán. Művész. Lapok 6. sz.
 497. *D'Amant Leo.* A hegedűművésznőkről. Michaelis adatai nyomán. U. o. 2. sz.
 498. *Demény Dezső.* Az egyházi zene reformációjáról Magyarországon. Zene és színműv. Lapok. IV. évf. 1. sz.
 499. *Dezső Lajos.* Adalék az énektanítás módszerének történetéhez. Magy. Pædag. 362—366. l.
 500. *Érdy Lajos.* A magyar zenéről. Bud. Szemle 86. köt. 161—193. l. — Bertha Sándor. Megjegyzések e tanulmányra. U. o. 87. köt. 129—139. l. — Érdy válasza U. o. 450—460. l. — Bertha S. végválasza. U. o. 88. köt. 458—463. l.
 501. *Evva Lajos.* Rózsavölgyi Márk. (Képpel.) Művész. Lap. 8. sz.
 502. *Falk Zsigmond.* Zenénk a millenniumon. Magy. Pædag. 111—114. l.
 503. *Farkas Ödön.* Balassa Bálint. Eredeti opera 3 felv. szövegét írta: Hamvas József. Először adták a magy. kir. operaházban 1896. jan. 16.
 504. *Forrai Miklós.* Az istennő. Operette 3 felv. Scribe után írta és zenéjét szerzette —. Első előadása a népszínházban márcz. 6-án.
 505. *Gárdonyi Géza.* Régi zenénk kincsei. Zeneirod. Szemle 1895. 8. szám.
 506. *Goldmark* önmagáról. Budap. Napló 49. sz.
 507. *Gross Károly.* Corvin Mátyás. Népies opera 3 képben. Zenéjét szerzette Auer (Frotzler) Károly. Bemutatója a m. kir. operában szept. 13-án.
 508. *Harmat Mór.* Auer-reminiscenciák. Zene és színműv. Lapok IV. évf. 1. sz.
 509. *Harmat Mór.* Magyar énekesnő Skóthonban. (Képpel.) U. o. IV. évf. 3. sz. (Lichtenstein Dóra).
 510. *Harrach József.* Zenei nevelésünk reformja. Magy. Pædag. 161—178. 242—261. 329—349. l. — Önállóan is megjelent. Ism. Nemz. Nőnevelés 444. l. — *f. k.* Egyetértés 280. sz.
 511. *Harrach József.* Az ifjúsági monstre-hangverseny. Budap. Hirl. 149. sz.
 512. *Haruspex.* Danczkay Sarolta (Képpel.) Művész. Lap. 1. sz.

513. *Hazslinszky Gusztáv*. Elméleti és gyakorlati énektan. Ism. Sztankó Béla. Felső nép és polg. isk. Közl. 32—36. l.

514. Heine-dalok. Énekhangra zongorakisérettel szerzé Tarnay Alajos. Ism. P—r E. Zeneirod. Szemle 1895. 5. sz.

515. *Hubay Jenő*. Aggházy Károly. (Képpel.) Zeneirod. Szemle 1895. 8. sz.

516. *Hubay Jenő*. A falu roszsza. Magyar opera 3 felv. szövegét írta Várady Antal. Először adták a m. kir. operában 1896. márcz. 20-án. Bir. E. L. Bud. Szemle 86. köt. 459—465. l.

517. *Huber Károly*. Hegedűiskola. Ism. Mészáros Imre. Zeneirod. Szemle 1895. 1. sz.

518. *Jámbor Jenő*. A Wagnerizmus mai állásáról és jelentőségéről. Zeneirod. Szemle 1895. 7. sz.

519. Joseffy Rafael. (Képpel.) Művész. Lapok 12. sz.

520. *Jósika Kálmán br.* «Hunyadi László» és Desirée Artot. Művész. Lapok 9. sz.

521. K. S. Az egyházi zene reformjáról. Havi Közl. apr.-máj.

522. *Káldy Gyula*. A magyar zene. (Jekelfalussy: Az ezredéves magy. állam 139—163. l.)

523. *Kálmán Farkas*. Egy régi partitúra. Zene és színműv. Lap. IV. évf. 2. sz.

524. *Kereszty István*. Magyar «műzene». U. o. IV. évf. 2. sz.

525. *Kereszty István*. Az elmúlt operaévad. U. o. IV. évf. 5. sz.

526. *Kereszty István*. Ábrányiné. (Képpel.) U. o. IV. évf. 6. sz.

527. *Kereszty István*. Gobbi Henrik. (Képpel.) Művész. Lapok 5. sz.

528. *Kereszty István*. Az országos kiállításból. (A vonós-zongora.) U. o. 12. sz.

529. *Kienzl Vilmos*. A bibliás ember. Zenés színjáték 2 felv. Először adatott a m. k. operában 1896. márcz. 7.

530. *Kontor Elek*. Zsuzsó. Ism. Kereszty István. Művész. Lap. II. évf. 13. sz.

531. *Láng Menyhért*. Billroth mint muzsikus. U. o. 3. sz.

532. *Langer Viktor*. Moór Manó szimfóniájáról. U. o. 2. sz.

533. *Langer Viktor*. (Képpel.) Művész. Lapok 8. sz.

534. *Legouvé Ernő*. Egy zeneszerző fiatal éveiből. Ford. Feleki József. Főv. Lap. 221. sz. (Berlioz-ról.)

535. *Lehmann Lili* a modern énekművészetéről. Ford. ifj. Téglás Gábor. Művész. Lapok 10—12. sz.

536. *Liszt, Franz* Briefe. Allg. Zeitg. Beilage 89—92. sz.

537. *Luczián*. Bátor Szidor. (Képpel.) Művész. Lapok 2. sz.

538. *Luczián*. Magyar zeneírás. Magy. Szemle 41. sz.

539. *M—y Gy—a*. Farkas Ödön. Művész. Lapok II. évf. 15. sz.

540. Magyar dalok és népdalok. Ism. Kereszty István. U. o. II. évf. 16. sz.

541. Major J. Gyula. (Képpel.) Zeneirod. Szemle 1895. 7. sz.

542. *Markó Miklós*. Czinka Panna. (Képpel.) Zene és színműv. Lapok IV. évf. 2. sz.

543. *Markó Miklós*. Salamon János 1848/49. tábori zenekarvezető. U. o. IV. évf. 4. sz.

544. *Markó Miklós*. Czigányzenészek albuma. 45 elhalt és 65 fővárosi és vidéki élő primás arcképével, életrajzával, 13 zenekari képpel

és 280 segédzenész arczképével. Budapest, 1896. Rózsavölgyi és Tsa. (8-r. 129 l.) 3 frt 50 kr. — Rövid ism. H. A. Ethnol. Mittheil. 66. l.

545. *Markó Miklós*. A mi magyar cigányaink. (Arczképekkel.) Vasár. Ujs. 5. sz.

546. *K. Markovics Ilka*. Ambroise Thomas. Művész. Lap. 4. sz.

547. *Márkus Miksa*. A magyar zene. Magy. Hirl. 95. sz.

548. *Máthé Imre*. Zenetörténetünk két műkincséről. Zene és színműv. Lap. IV. évf. 1. sz. Bacfark munkája, Tinódi költeményének kézírata, Diruta Girolamo zeneelmélete.)

549. *Medveczky Zsigmond*. Fényes éj. Ism. Kereszty István. Műv. Lap. II. évf. 13. sz.

550. *Méry Béla*. Egyházi zene. Ism. Kereszty István. U. o. II. évf. 16. sz.

551. *Mihalovich Ödön*. Toldi szerelme. Ism. Kereszty István. U. o. II. évf. 13. sz.

552. *Moór Manó*. Sérénade hongroise. Ism. Kereszty István. U. o. II. évf. 13. sz.

553. *Nagyné Szücs Ida*. A zene hatásáról. U. o. 12. sz.

554. *Odry Lehel*. A bolygó hollandi. Zeneirod. Szemle 1895. 9. sz.

555. *Pauer Miksa*. (Képekkel.) Zeneirod. Szemle 1895. 2. sz.

556. *Poldini, Ed.* 6 morceaux pittoresques. Ism. Székely Ilona. U. o. 1895. 7. sz.

557. *Robin*. A házi tücsök. P. Napló 83. sz. — Lásd 474. sz. a. is.

558. *Sándor Aladár*. Deutsch Willy. (Képpel.) Művész. Lap. 1. sz.

559. *Sch. B.* Erkel Ferencz. Békés 25. sz.

560. Schumann Klára. Művész. Lapok 11. sz.

561. *Seress Imre*. A népzene. Alkotmány 307. sz.

562. Siposs Antal. (Képpel.) Zeneirod. Szemle 5. sz.

563. *Somogyi Mór*. Beethoven. Tanulók Lapja 21. sz.

564. *Steiger Lajos dr.* Mascagni. Epilogus. Művész. Lapok II. évf. 13. sz.

565. *Steiger Lajos*. Suggestió a zenében. Művész. Lapok II. évf. 16. sz., III. évf. 1. sz.

566. *Sz. E.* Erkel Ferencz. (Képpel.) Magy. Génusz 28. sz.

567. *Sz. F.* A Zilahi-pár. Zeneirod. Szemle 5. sz.

568. *Sz. J.* Serly zenekara Ós-Budavárában. Vasár. Ujs. 32. sz.

569. *Szabó Aladár*. A zenéről. Prot. egyh. és isk. lap 22. sz.

570. *Szent-Gály Gyula*. Zeneelmélet. Iskolai és magánhasználatra. Kecskemét, 1896. Metzger B. (8 r. 92 l.) 70 kr.

571. *Sztojanovits Jenő*. Mannheimer Gyuláról. (Képpel.) Művész. Lapok 1. sz.

572. *Sztojanovits Jenő*. Mascagni-járvány. P. Napló 39. sz.

573. *T. G.* Sedlmair Zsófia. Művész. Lapok 13. sz.

574. A táncz története. Föv. Lap. 5. sz.

575. *Tarnay Alajos* három új dala. Ism. Kuliffay Izabella. Zeneirod. Szemle 1895. 7. sz.

576. *Theureux István*. Egy budapesti zongoraművész. Nemz. Ujs. 39. sz. (Deutsch Willy.)

577. Thomas Ambrus. (Arczképpel.) Vasár. Ujs. 9. sz.

578. *Trausil, Max*. Franz Liszt und das Ewig-Weibliche. Ism. Szana Tamás. Magy. Hirl. 315. sz.

579. *Végh János*. Amadei Albert gróf. (Képpel.) Művész. Lap. 6. sz.
 580. *Végh János*. Röntgen sugarai és zeneviszonyaink. Művész. Lapok 8. sz.
 581. *Végh János*. Zene a kiállításon. Művész. Lapok 10. sz.
 582. *Zichy Géza gr.* Alár. Romantikus opera 4 felv. és egy előjátékban. Először adatott a m. kir. operában ápr. 11-én.
 583. *Zichy Géza gróf.* (Képpel.) Magy. Géniusz 16. sz.
 584. *Zimay László.* (Képpel.) Zeneirod. Szemle 1895. 3. sz.

III. Philologiai pædagogia.

1. Általános irányú czikkek.

585. *Zsoldos Benő*. Az egységes nemzeti oktatás és a görög nyelv az egységes középiskola körében. Sárosp. Lap. 31. sz.

2. Magyar nyelv.

586. *Berta Ilona*. Arany János V. Lászlója. Nemz. Nőnevelés 221—230. l.
 587. *Biró Samu*. A népiskolai nyelvtanítás reformja. Néptan. Lapja 16. sz.
 588. *Bölcsházy Vilma*. Néhány szó az általános magyar nyelvi oktatásról. Nyiregyh. Hirl. 27. sz.
 589. *Brozsik Pál*. A népiskolai nyelvtanítás reformja. Néptan. Lapja 14. sz.
 590. *Dömötör János*. A népiskolai nyelvtanítás reformja. U. o. 18. sz.
 591. *Dreisziger Ferencz*. A népiskolai olvasókönyvről és olvasmánykezelésről. Ism. Pálmai József. Népoktatás 3. sz.
 592. *Fejes Béla*. «A magyarokhoz». Berzsenyi költeményének poetikai fejtegetése. (Pályamunka.) Tanulók Lapja 45. 46. sz.
 593. *Fodorné Gadl Francziska*. A népiskolai nyelvtanítás reformja. Néptan. Lapja 19. sz.
 594. *Fried Mór*. A népiskolai nyelvtanítás reformja. U. o. 21. sz.
 595. *Frimmel J.* A magyar nyelv s az Ábécé az idegen ajkú népiskolában. U. o. 53. sz.
 596. *Iszlay István*. A népiskolai nyelvtanítás reformja. U. o. 15. sz.
 597. *Léderer Ábrahám*. Az írva-olvasás psychológiájához. U. o. 19. 24. sz.
 598. A magyar nyelv tanítása a fiumei állami felsőbb leányiskolában. Nemz. Nőnevelés 28—34. l.
 599. *Margitai József*. Módszertani megjegyzések a magyar írás és olvasás tanításához a nem magyar tannyelvű iskolában. Néptan. Lap. 8. sz.
 600. *Meggyessy László*. A magyar nyelv tanítása a nem magyar ajkú középiskolákban. Népoktatás 2. sz.
 601. *Mező Dániel*. Reform az elemi iskola nyelvtani anyagában és módszertani kezelésében. Néptan. Lapja 11. sz.
 602. *Nagy Pál*. A népiskolai nyelvtanítás reformja. Néptan. Lap. 23. sz. Lövy Izidor U. o. 26. sz. Mórocz István U. o. 30. sz. Mező Dániel U. o. 35. sz.

603. *Piller József*. A népiskolai nyelvtanítás reformja. U. o. 20. sz.
 604. *Réthy Gábor*. Költői művek tárgyalása a népiskolában. Isk. Szemle 10. sz.
 605. *Ruprecht Alajos*. A magyar irodalmi oktatás a gymnasiumban. «Iskola». 5. 6. sz.
 606. *Stark Mór*. A népiskolai nyelvtanítás reformja. Néptan. Lapja 15. sz.
 607. *Szalay Pál*. A népiskolai nyelvtanítás reformja. U. o. 19. sz.
 608. *Szomorú István*. A népiskolai tanítás reformja. U. o. 15. sz.
 609. *Toncs Gusztáv és Loosz István*. Az V. osztály poetikai anyaga. Szabadkai főgymn. 1895/6. értes. 3—76. l.
 610. *Zaveszky István*. A szózat tartalmi magyarázata a népiskola 5. és 6. osztályában. Iskola 8. sz.
 611. *Zlinszky Aladár*. A magyar irodalmi tanítás fokai. Philol. Közl. 533—537. l.
 612. *Zombory Dániel*. A népiskolai nyelvtanítás reformja. Néptan. Lapja 17. sz.

3. Klasszikus nyelvek.

613. *Balázsovits Norbert*. Néhány szó a latin nyelvről és az érettségi vizsgálat reformjáról. Tanáregyl. Közl. XXIX. évf. 35. sz.
 614. *Goldis Vazul*. O prelegere practicã din limba latinã în classa VIII. gimnasialã. Brassói gör. kel. román főgymn. 1895/6. értes. 18—34. l.
 615. A latin nyelv a reáliskolák érettségi vizsgálatain. Egyetértés 95. sz.
 616. *Sz—i K—l*. A klasszikus nyelvek tanítása a középiskolában. Polit. Heti Szemle 10. sz.
 617. *Szabó József*. Az ó-klasszikus költészet nevelő hatása. Debreczeni ref. főgymn. 1895/6. értes. 3—32. l.
 618. *Weber István*. Methodikai megjegyzések az alsó fokú latin nyelvi tanításhoz. Magy. Pædag. 36—41. l.

4. Német nyelv.

619. *Czirbusz Géza, dr.* A német nyelv tanításához. Iskola 4. sz.
 620. *Faith Mátyás*. Német olvasókönyveink középiskoláink alsóbb osztályaiban. Magy. Pædag. 559—569. l.
 621. *Lamács Luiza*. A német nyelv tanítása. Nemz. Nőnevelés 243—248. l.
 622. *Mihelics Károly*. Német nyelvtanításunk. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 467—469. l.
 623. A német nyelv az iskolában. Jelenkor 32. sz.
 624. *Schuster Alfréd*. A direct módszer és a német nyelvi oktatás a gymnasiumban. Ism. Petz Gedeon. Philol. Közl. 951—953. l.

5. Francia nyelv.

625. *Kálmán Miksa*. A francia nyelv tanításának megkezdése. Magy. Pædag. 414—422. l.

6. Román nyelv.

626. *Onitiu, Virgil.* Memorisarea in cadrul instructiunii din limba română la gimnasiu. Brassói román főgymn. 1895/6. értes. 35—44. l.

IV. Finn-ugor nyelvek.

627. *Munkácsi Bernát.* Az «ugor» népnevezet eredete. (Kivonat.) Akad. Értes. 200—208. l.

628. *Setälä Emil.* A finn ugor *ö* és *ö'*. Nyelvt. Közlem. 377—437. l.

629. *Szilasi Móricz.* A finn-ugor névszói összetételek. U. o. 129—193. l.

630. *Észt.* A világ árvái. Észt népdal. Ford. Arion. Magy. Tengerpart 47. sz.

631. *Finn. Aho János.* Forgácsok. Ford. Popini Albert. Ism. Magy. Szemle 43. sz. — Egyetértés 294. sz.

632. *Budenz József.* Finn nyelvtan (Hang- és alaktan). 4. kiadás. Atdolgozta Szinnyei József. Budapest, 1896. Hornyánszky V. (8-r. 68 l.) 1 frt.

633. *Godenhjelm, B. F.* Handbook of the history of finnish literature. Transl. by E. D. Butler. Ism. Kropf Lajos. Erd. Múz. 443—445. l.

634. *Kanteletar.* Bánat s enyhülés. Ford. Arion. Magy. Tengerpart 47. sz.

635. *Szinnyei József.* Finn olvasókönyv mondattani példatárral. 2. kiadás. Budapest, 1896. Hornyánszky V. (8-r. 84 l.) 1 frt.

636. *Sz. J.* A finn nyelv nagy szótára. Nyelvt. Közl. 375. l.

637. *Lapp. Halász Ignác.* Svéd-lapp nyelv. VI. Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szójegyzetekkel. Budapest, 1896. Akadémia. (8-r. XLI. 204 l.) 1 frt 60 kr.

638. *Halász Ignác.* Déli lapp szövegek. Nyelvt. Közlem. 198—201. l.

639. *Osztják. Fiók Károly.* Jeling nova. Nyelvt. Közl. 274. l.

640. *Munkácsi Bernát.* Déli osztják szójegyzék. Dr. Pápai Károly gyűjtései alapján. Nyelvt. Közl. 9—66. l. — Onállóan is megjelent. Budapest, 1896. Akadémia. (8-r. 58 l.) 60 kr.

641. *M. J.* A 3. személynévmás j- kezdetű alakja az osztjákban. Nyelvt. Közl. 328. l.

642. *Vogul. Munkácsi Bernát.* A vogul «figura etymologica» kérdéséhez. U. o. 351—355. l.

643. *Szilasi Móricz.* Vogul szójegyzék. Budapest, 1896. Különnyomat a Nyelvt. Közlem. 25. kötetéből. Ism. W—r H. Liter. Centr. bl. 46. sz.

644. *Szilasi Móricz.* Vogul s magyar névszói összetételek. (Kivonat.) Akad. Értes. 348—357. l.

645. *Votják. Aminoff, T. G.* Votjakin äänne-ja muoto-opin luonnos. Julkaissut Yrjö Wichmann, Helsingissä, 1896. Ism. Szilasi Móricz. Nyelvt. Közlem. 492—495. l.

646. *Munkácsi Bernát.* Lexicon linguae Votiacorum. A votják nyelv szótára. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkesztette —. 4 ik. füzet. Budapest, 1896. Akadémia. (8-r. XVI, 481—836. l.) 3 frt 50 kr.

V. Árja nyelvek (a cigány nyelvvel).

647. *Örmény. Bierds.* Vándor a szellőhöz. Örményből ford. Simay Gergely. Bud. Szemle 85. köt. 461. l. és Árménia 136. l.
648. *Dseráz Minász.* Üdvözet Krimianhoz. Ford. Simay Gergely. Árménia 366. l.
649. *Kh. K.* Örmény jelszavak. Ford. Simay Gergely. U. o. 296. l.
650. A kőszívű gazdag. Az örmény költészetből. «A Hántesz Amszoreah» után ford. Simay Gergely. Erd. Híradó 255. sz.
651. *M. A. M.* A haza csillaga. Ford. Simay Gergely. Árménia 236. l. és Erdélyi Híradó 178. sz.
652. *Molnár Antal.* Khorenei Mózes. Árménia 265. 297. 333. 367. l.
653. *Nálbánteáncz.* Szabadság. Ford. Merza Gyula. U. o. 27. l.
654. Örményország felhője. (Örmény népdal.) Ford. Simay Gergely. Erd. Híradó 157. sz.
655. *Pátkánián.* Mit tegyünk? Ford. Simay Gergely. Árménia 7. l.
656. *Pátkánián Ráfael.* Örményország bölcsője. Ford. Simay Gergely. Erdélyi Híradó 258. sz.
657. *Sáházizján.* 1) Az örmény fogoly imája. Ford. Simay Gergely. Erd. Híradó 146. sz. — 2) Éljen a munka. U. o. 148. sz.
658. *Simay Gergely.* 1) A vándor és a rigó. 2) Örményország felhője. Örmény népdal. Árménia 40. 199. l.
659. *Szongott, Kristóf.* Armenisches Märchen aus Siebenbürgen. Ethnol. Mittheil. 110—112. l.
660. *Thopál Nálbánt.* Dicsekvésem. Ford. Simay Gergely. Árménia 173. l. és Erdélyi Híradó 134. sz.
661. *Vérezsuni.* Örmények fohásza. Ford. Rudnyánszky Gyula. Árménia 200. l.
662. *Záhira.* 1) Nem felejtelek el. Ford. Simay Gergely. Árménia 265. l. és Erdélyi Híradó 261. sz. — 2) Siralom. U. o. 332. l. és u. o. 251. sz.
663. *Perzsa. Firdúsi* Sahnaméjából. Szijavus. Perzsából fordította Radó Antal. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1896. Franklin-társulat. (8-r. 224 l.) 1 frt 20 kr. Ism. Róna Béla. Orsz.-Világ 46. sz.
664. *Pozder Károly.* Nagy Sándor a Sahnámeh-ban. Philol. Közl. 430—439. l.
665. Szádi «Gulistán»-jából. Sóhaj. Ford. Fábry Sándor. Vasár. Ujs. 41. sz.

VI. Keleti nyelvek s irodalmak.

666. *Arab. Goldziher, Ign.* Abhandlungen zur arabischen Philologie I. Theil. Leiden, Brill, 1896. (8-r. VII, 231. l.) 7 Mk 50. Ism. M. J. de Goeje. Journ. Asiat. Tom. VII. 549—553. l.
667. *Goldziher, Ignaz.* Ueber die Eulogien der Muhammedaner. Zeitschr. d. deutsch. morgenl. Ges. 97—128. l.
668. *Goldziher, Ignaz.* Neue Materialien zur Litteratur des Ueberlieferungswesens bei den Muhammedanern. U. o. 465—506. l.
669. *Goldziher, Ignaz.* Die literarische Thätigkeit des Tabari. Zeitschr. f. die Kunde d. Morgenlandes, IX. köt. 359—371. l.

670. *Goldziher, Ignaz.* Über Kannibalismus aus orientalischen Quellen. Globus 70. köt. 15. sz.

671. *Goldziher, Ignaz.* Abdalláh al-Kuraschi. Mittheil. u. Nachr. a. Palestina 4. sz.

672. *Héber, Bacher, W.* Die Anfänge der hebräischen Grammatik. Leipzig, 1885. Ism. Bernstein Béla. Magy. Zsidó Szemle 58—63. l.

673. *Bacher, W. Dr.* Die Agada der palästinensischen Amoräer. II. Bd. Die Schüler Jochanans. Ende den dritten und Anfang des vierten Jahrhunderts. Strassburg i. E., 1896. (8-r.) Ism. dr. Klein Mór. Magy. Zsidó Szemle 325—335. l.

674. *Bacher Vilmos.* Maimóni Mózes szentírásmagyarázata. Rabbi-képző-intéz. 1895/6. értes. 1—164 l.

675. *Bartók Jenő, dr.* Az ó-héber vallásos irodalom nagy i. alakja Debreczen, 1896. (8-r. 34 l.)

676. *Berliner, A.* Ueber den Einfluss des ersten hebräischen Buchdrucks auf den Cultus u. die Cultur der Juden. 1896. Ism. B. L. Magy. Zsidó Szemle 250—252. l.

677. *Blau Lajos.* A szentírás versfelosztásáról. U. o. 304—315. l.

678a. *Écho.* Jeremiás siralmai első fejezete. Ford. Révi Nándor. Egyenlőség 29. sz.

678b. *Farkas József.* Aser B. Jechiel a «Ros» élete és művei. Budapest, 1896. (8-r.)

679. *Halévi Júda.* Fölkelt a nap... Ford. Kecskeméti Lipót. Szigligeti Társ. Évkönyve I. köt. 237. l.

680. *Ha-Rómi Immánuel.* A vén költő szerelme. Ford. Kecskeméti Lipót. U. o. I. köt. 231—233. l.

681. *Ibn-Gabiról Salamon.* Dal a borról. Ford. Kecskeméti Lipót. U. o. I. köt. 234. l.

682. *Kaufmann, David.* Zu den marokkanischen Piutim. Zeitschr. d. deutsch. morgenl. Ges. 234—240. l.

683a. *Klauber János.* Héber hangoztató- és olvasókönyv. 5. javított kiadás. Kecskemét, 1896. Steiner M. (8-r. 40 l.) 30 kr.

683b. *Lóvinger Adolf.* R. Eleazar Kalir, különös tekintettel nyelvezetére. Bölcsészettudományi értekezés. Budapest, 1896. (8-r.)

684. *Müller, Dav. Heinr.* Die Propheten in ihrer ursprünglichen Form. 1896. Ism. dr. Schwarz Gábor. Magy. Zsidó Szemle 239—248 l.

685. *Rosenberg Sándor.* A zsidók nyelve. Az I. M. I. Társ. 2-ik évkönyve.

686. *Sass Béla.* Néhány szó a zsoltárok keletkezésének koráról. (Évkönyv a debreczeni ref. főisk. akad. tanszakáról. 1895/6. I—XXXII l.)

687. Babel vizei mellett. (137. zsoltár.) Ford. Szegő Arnold. Egyenlőség 29. sz. — 8. zsoltár. U. o. 31. sz. — 3. zsoltár. U. o. 32. sz. — 114. zsoltár. U. o. 36—37. sz.

688. 60. zsoltár. Ford. Telekes Béla. Egyenlőség 30. sz. — 103. zsoltár. U. o. 31. sz. — 147. zsoltár. U. o. 32. sz. — 50. zsoltár. U. o. 39. sz. — 77. zsoltár. U. o. 42. sz. — 97. zsoltár. U. o. 43. sz.

689. *Török, Kúnos Ignác.* A török nyelv idegen elemei. Nyelvtv. Közl. 438—454. l. Kivonata az Akad. Értes. 85—87. l.

690. *Kúnos Ignác dr.* Kisázsia török dialektusairól. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVI. köt. 9. sz.) Budapest, Akadémia. 1896. (8-r. 48 l.) 45 kr.

691. *Wlislöcki, Heinr. v.* Türkische Volksmärchen aus Anatolien. Zeitschr. f. vgl. Litt. Gesch. X. köt. 65—74. l.

VII. Magyar nyelv s irodalom.

1. Bibliographia (általában).

692. *Á. A.* Osztrák könyvtári egyesület. Könyvszemle 206. l.
 693. *Á. A.* Bastard a könyvpiacon. U. o. 400. l.
 694. *A. B.* Kincses kalendarium. Bud. Hirl. 306. sz.
 695. *A—y.* Kéziratok sokszorosítása. Könyvszemle 206. l.
 696. *Ács Mihály.* Prohászka József életrajza. Magy. Nyomdászat 4—6. sz.
 697. *Ács Mihály,* nyomdász-szakíró. (Képpel.) Graphica 7. sz. — Grafikai Szemle 11. sz. — Sz. E. Magy. Nyomdászat 7. sz.
 698. Az akadémia kiállítása. p. Magyarország 193. sz. *E—r.* Könyvszemle 318. l. Heller Á. válasza. U. o. 398. l. — *Pásztor Árpád.* Ereklé-kiállítás az Akadémiában. Föv. Lap. 188. sz.
 699. *Ásbóth Oszkár.* Az 1494-ki zenggi glagolita misekönyv. Könyvszemle 120—149. 210—244. l.
 700. *Ásbóth, O.* Das zu Zengg im Jahre 1494. gedruckte glagolitische Missale. Archiv f. slav. Philol. XIX. Bd. 214—229. l.
 701. *Ballagi Aladár.* A sajtó-dézsma. Corvina 5. s köv. sz.
 702. *Czímjegyzéke,* a m. kir. tudomány-egyetem könyvtárának —. XX. 1895. évi gyarapodás. Budapest, 1896. Egyet. nyomd. (8-r. XIV, 161 l.) 30 kr.
 703. *Danielisz Lipót.* Famentes papírok megbarnulása. Graphica 1. szám.
 704. *Danielisz Lipót.* A papir kalkulációja. Graphica 4—6. sz.
 705. *Dézi Lajos.* A debreczeni ref. főiskola könyvtárnokainak esküformája a mult században. Könyvszemle 207. l.
 706. *Esztegár László.* Az egyetemes repertorium. U. o. 341—350. l.
 707. *E—r.* A nyomtatott katalogus-czédulákról. U. o. 399. l.
 708. *Ferenczi Zoltán.* A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. (8-r. VIII, 118 l.) Ism. Versényi György. Irod. tört. Közlem. 381. l. — *i-s.* Könyvszemle 310—313. l. — *Firtinger Károly.* Grafikai Szemle 6—8. sz.
 709. *Firtinger Károly.* A magyar állam nyomdászat történelmi térképe. Tervezte és magyarázó szöveggel ellátta —. Budapest, 1896. (8-r. 28 l.) 1 térkép. — Ism. *E—r.* Könyvszemle 315. l. — Magy. Nyomdászat 5. füz.
 710. *Firtinger Károly.* Furcsa történetírás. Magy. Nyomdászat 11. sz. (Szól Kapronczai Nyerges Ádám és Bikfalvi Falka Sámuel betűöntőkről.)
 711. Fővárosi múzeum és könyvtár. Föv. Lap. 9. sz.
 712. *Fülöp Sándor.* A köteles példányok kérdése. Könyvszemle 245—268. l.
 713. *Hellebrant Árpád.* A magyar philologiai irodalom 1895-ben. Philol. Közl. 566—640. l.
 714. *Heller Ágost.* Az Elischer-féle Goethe-gyűjtemény katalogusa.

Budapest, 1896. Akadémia. (16-r. 143 l.) 30 kr. Ism. *Revue critique* 42. sz. L. 1905. 1906. sz. a. is.

715. *Heller, August*. Katalog der Elischer'schen Goethe-Sammlung, zusammengestellt von —. Budapest, 1896. V. Hornyánszky. (8-r. VI, 145 l.) 30 kr.

716. *Heller Ágost*. Jelentés a londoni nemzetközi bibliographiai konferenciáról. Akad. Értes. 658—662. l.

717. *Heller Ágost*. A Goethe-gyűjtemény. Akad. Értes. 317—320. l.

718. *Heyd, W.* Bibliographie der Württembergischen Geschichte. Ism. A. A. Könyvszemle 89—91. l.

719. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. Budapest. (1896.) (hosszú 8-r. 34 l.)

720. Horváth Árpád könyvtára. Bud. Hirl. 30. sz.

721. *Horváth Ignác*. A budapesti m. kir. tud. egyetem bölcsészeti karának irodalmi munkássága. 1780—1895. Ezredévi emlékkönyvül a kar megbízásából. Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. IV, 455 l.) 3 frt. — Ism. P. G. Corvina 27. sz. — E—r. Könyvszemle 388. l.

722. *Horváth I.* A m. n. Múzeum könyvtárának ősnymtatványai. Ism. Heller Á. Centr.-Bl. f. Bibliothekswesen 123. l.

723. *Horváth Ignác*. Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár II. kötetéhez. Könyvszemle 68—76. l.

724. *Huet, Gédéon*. Catalogue des manuscrits allemands de la bibl. nationale. Ism. Kont I. Philol. Közl. 823. l.

725. A Hunyadi-levéltár megszerzése. (A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter jelentése az országgyűlés képviselő házához.) Könyvszemle 149—160. l.

726. *Illéssy János*. Nyomdászati és könyvészeti adatok. U. o. 173—177. l.

727. *Kanyaró Ferencz*. Erdély első bibliographusai. U. o. 168—173. l.

728. *Karácsonyi János*. Imre gyulai plébános kódexei. U. o. 8—15 l.

729. Katalog der Bibliothek des Baron Bruckenthal'schen Museums in Hermannstadt. Herausgegeben im Auftrage des Kuratoriums. I. Heft. Hermannstadt, 1896. Krafft W. (8-r. 160 l.) 1 frt. Ism. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 3. sz. — P. M. Centr.-Bl. f. Bibliothekswesen 575. l.

730. *Komáromy M.* Szimetrikus nyomdabetűk. Magy. Nyomdászat 2. 3. sz. — Cz. S. Néhány megjegyzés. U. o. 4. sz.

731. Könyvkereskedők (Magyar —) Évkönyve. VI. évfolyam. I. Könyvészet. 1895. II. Zeneművek jegyzéke. III. Könyvkereskedelmi üzlet-czímtár. IV. Közhasznú üzleti tudnivalók. Szerkesztí Glück Soma. Budapest, 1896. M. könyvkeresek. egyt. (8-r. LVIII, 294 l.) 2 frt 50 kr. — Az 1894-ki évfolyamot ism. Pollák Zsigm. Corvina 1. sz.

732. *Kropf Lajos*. A British Museum Corvin-kódexe. (Képpel.) Magy. Könyvszemle 1—8. l.

733. *Lubik Zoltán*. A magyar nyomdászat korszakai. Grafikai Szemle 10—12. sz.

734. A magyar könyvkereskedők egyesületének memoranduma a vallás- és közoktatási miniszterhez a nyomdatermékeknek köteles példányairól szóló tvjav. tárgyában. Corvina 10. s. köv. sz.

735. A magyar könyvkiadók millenniumi könyvjegyzéke. Budapest,

1896. (4-r.) 1 frt 50 kr. Ism. Petrik Géza. Corvina 23. sz. — Grafikai Szemle 12. sz.

736. A magyar nemzeti múzeum könyvtára. 1802—1895. (Hivatalos adatok az utolsó évről a vallás- és közoktatásügyi miniszter ezredévi nagy jelentése számára. Könyvszemle 98—120. l.)

737. A magyar nemzeti múzeum könyvtára az ezredévi országos kiállításon. U. o. 178—179. l.

738. A magyar nemzeti múzeum könyvtára az 1893/4. évben. U. o. 61—65. l.

739. *Máté Sándor*. A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem könyvtára. A millenniumi orsz. ünnepély alkalmára hivatalos adatok alapján írta — Budapest, 1896. (8-r. 24 l.) Ism. D. Gy. Könyvszemle 191. l.

740. *Matthaeidesz György*. Comeniusnak egy ismeretlen műve. Magy. Pædag. 30—36. l.

741. *Mihalik*. Guttgesell Dávid életrajzához. Arch. Ért. 441. l.

742. *Morray Győző*. Két nagybányai régi könyvtár. Könyvszemle 16—51. l.

743. *Picot, Émile*. Coup d'œil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVIe siècle. Paris. Ism. Costa János. U. o. 192—199. l.

744. Potemkin Alfonz. Magyar Nyomdászat 9—11. füz.

745. *Récey Viktor*. A pannonthalmi szent-Benedek-rend központi könyvtára Könyvszemle 84—86. l.

746. *Rupp Kornél*. A krakkói töredékről. Akad. Ért. 414—420. l.

747. *Schönherr Gyula*. A milanoi Korvin-kódexekről. Könyvszemle 161—168. l.

748. *Sebestyén Ede*. Az ezredéves könyvkiállítás. Corvina 22. s. köv. sz.

749. *Sennovitz Adolf*. A budai és pesti könyvkereskedelem a múlt század második felétől 1831-ig. U. o. 6. s. köv. sz.

750. *Sölymossy Sándor, dr.* Az ezredév s a könyvkereskedések. Jelenkor 7. sz.

751. *Szabó Károly és Hellebrant Árpád*. Régi Magyar Könyvtár. III. kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Kiadja a m. tud. akadémia. I. rész. 1—2547. sz. (1480—1670.) Budapest, 1896. Akadémia. (8-r. XIII. 800 l.) 5 frt. — Rövid ism. Századok 845. l. — Vasár. Ujs. 42. sz. — Dr. Dézsi Lajos. Irod. tört. Közlem. 501—504. l. — F. I. Könyvszemle 385—387. l.

752. *Szana Tamás*. Az első fecske. (Az irodalombarátoknak.) Főv. Lap. 242. sz. (Az első bouquinistáról.)

753. A szedőgépek gyakorlati értékéről. (A Rathgeber nyomán.) Magy. Nyomdászat 4. sz.

754. A szegedi Somogyi-könyvtár 1894—95-ben. Könyvszemle 80—84. l.

755. *Thaly Kálmán*. A budai mufti könyvtára az 1684. és 1686. években. U. o. 338—340. l.

756. *Toganu, N.* Catalogulu bibliotecei asociatiunei transilvane. 1895. Ism. Ss. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 9. sz.

757. Törvényjavaslat a nyomdatermékek tudományos czélokra szolgáló köteles példányainak beküldéséről. Corvina 3. és köv. sz.

758. *Vári, Rudolfus*. Sancti Gregorii Nazianzeni codicis Mediceo-Laurentiani, celeberrimi, collatio. Philol. Közl. 759—772. l.

759. *Waldapfel János*. A magyarnyelvű pædagogiai Herbart-irodalom bibliographiája. Magy. Pædag. 506—512. l.

760. *Wertheimer Ede*. Fejér kineveztetése a pesti egyetemi könyvtár prefektusává. (1822.) Irod. tört. Közlem. 431—433. l.

2. Magyar irodalomtörténet.

761. *A. G.* A tárczanovella Polit. Heti Szemle 23. sz.

762. *Abonyi Árpád* Bosnyák novellák. Ism. Molnár Géza. Föv. Lap. 261. sz. — Jelenkor 33. sz. — Magy. Szemle 42. sz. — *ő.* Magy. Hirl. 260. sz. — Orsz.-Világ 41. sz. — Dr. Apáczai. Polit. Heti Szemle 40. szám.

763. *Abonyi Árpád*. A második férj. Ism. Lázár Béla. Nemzet 135. sz. — Magy. Szemle 1. sz.

764. *Ábrányi Emil*. Sámuel király. Budapest. Napló 52. sz.

765. *Ábrányi Kornél legifj.* Árpád alakja a magyar költészetben. Tanulók Lapja 11. 12. sz.

766. *Ábrányi Kornél legifj.* A «Hymnus», «Szózat» és a «Talpra magyar». Tanulók Lapja 15. sz.

767. *Ábrányiné Katona Cl.* Földön és föld felett. Ism. Vadnay Károly. Föv. Lap. 329. sz. — L. Polit. Heti Szemle 49. sz.

768. *Acz Mihály*. Öreg nyomdászok a sajtószabadság első termékeiről. Vasár. Ujs. 11. sz.

769. *Alexander Bernát*. A Fővárosi Lapok drámai pályázatáról szóló jelentés. Föv. Lap. 163. sz.

770. *Alexander Bernát*. Szellemi életünk története. Budapest. Hirl. 34. szám.

771. *Almási Tihamér*. Fürdön. Vigjáték 3 felv. Először adták a nemz. színházban nov. 27-én.

772. *Ambrus Zoltán*. Szeptember. Regény. Ism. Roboz Andor. Jelenkor 31. sz. — Magy. Szemle 43. sz. — *ő.* Magy. Hirl. 260. sz. — S. E. P. Napló 274. sz. — Egyetértés 273. sz. — Dr. Császár E. Polit. Heti Szemle 44. sz. — Dr. Lázár Béla. Nemzet 331. sz. — Magy. Szalon 26. köt. 196. l.

773. *Ambrus Zoltán*. Keszler József. (Képpel.) Hét 8. sz.

774. *Angermayer Károly, ifj.* Pressburger Zeitung története. Pozsony, 1896. Drodteleff R. (8-r. 24 l.) 45 kr.

775. *Baboss László*. Természetköltők. Zala 92—95. sz.

776. *Baján Mihály*. Redők az élet ábrázatáról. Ism. Magy. Szemle 28. szám.

777. *Balog István*. Husz esztendő. (1875—95.) Ism. Vasár. Ujs. 12. sz. — *l.* Jelenkor 5. sz. — *gh.* Nemz. Ujs. 80. sz. — Hét 13. sz.

778. *Bán Zsigmond*. Az út, az igazság és az élet. Ism. Lázár Béla. Nemzet 135. sz.

779. *Bánfi Zsigmond*. Tanulmányok. Ism. Magy. Szemle 6. sz.

780. *Bársony István*. Csend. Ism. Lévy Mihály. Nemz. Ujs. 5. sz.

781. *Bartalus István*. Magyar népdalok VII. köt. Ism. Sztankó Béla. Orsz.-Világ 32. sz.
782. *Bartók Lajos*. Szemfényvesztők. Regény. Ism. ő. Magy. Hirl. 260. sz.
783. *Bayer József*. Molière «Képzelt beteg»-ének első fordítása. Irod. tört. Közlem. 59—66. l.
784. *Bedőházi János*. Tréfás történetek. Ism. Marosvidék 26. sz.
785. *Békesi Emil*. Magyar írók az Árpádházi királyok korában. Kath. Szemle 364—399. 529—548. 721—743. l.
786. *Benedek Elek*. Testamentum és hat levél. Budapest, 1896. Ism. i. Bud. Szemle 87. köt. 470—472. l. — Doktor Apácai. Polit. Heti Szemle 22. sz.
787. *Benedek Elek*. Magyar mese- és mondavilág. 5. kötet. Ism. Endrődi Sándor. Főv. Lap. 347. sz. — Dr. Horváth Cyrill. Magy. Hirl. 351. sz.
788. *Benedek Elek*. A szív könyve. Budapest, 1896. Ism. i. Bud. Szemle 87. köt. 472—474. l.
789. *Benedek Elek*. Katalin. Regény. Ism. Lévy Mihály. Magy. Szemle 8. sz. és Magy. Bazar 11. sz.
790. *Benedek Elek* a könyvkritikáról. Polit. Heti Szemle 14. sz.
791. Beniczky Lenke. Egri Ujs. 66. sz.
792. *Beöthy László*. A három Kázmér. Énekes bohózat dalokkal 3 felv. Először adták a népszínházban jan. 25.
793. *Beöthy Zsolt*. A magyar irodalom története. Képes díszmunka két kötetben. I. kötet. A legrégebbi időktől Bessenyei felléptéig. II. köt. Bessenyei felléptétől a kiegyezésig. 1772—1867. Budapest, 1896. Athenæum. (8-r. 516. 840 l.) 18 frt. — Ism. Korda Imre. Irod. tört. Közl. 116—123. l. — Kovács P. Századok 453—463. l. — z. Kath. Szemle 136—154. l. — Latkóczy M. Magy. Szemle 25. 26. sz. — Székelyszegi László. Egyetértés 5. sz. — Laukó Albert. Aradi Közl. 24. sz. — Orsz. Világ 3. sz. — F. Z. Erd. Múz. 138—140. l. — Revue critique 5. sz. — Dr. Váczy János. Könyvszemle 381—385. l.
794. *Beöthy Zsolt*. A magyar irodalom kis tükre. Budapest, 1896. Athenæum. (8-r. 183 l.) 1 frt 60 kr. — Ism. Bud. Napló 64. sz. — Sz. Irod. tört. Közlem. 380. l. — x. Irod. Közöny 10. sz. — Kiss Ernő. Magy. Szemle 46. sz. — ő. Magy. Hirl. 260. sz. — P. Hirl. 259. sz. — Egyetértés 273. sz. — Horváth Cyrill. Főv. Lap. 280. sz. — ss. Prot. Szemle 529. l. — Róna Béla. Orsz.-Világ 49. sz. — Századok 947. l. — Doktor Apácai. Polit. Heti Szemle 48. sz.
795. *Beöthy Zsolt*. A magyar szellemi élet fejlődése. Megjelent Jekelfalussy «Ezredéves magyar állam» cz. munkájában 62—120 l.
796. *Beöthy Zsolt*. Budap. Hirl. 84. sz.
797. *Bite Pál*. Egyszerű emberek. Szeged. 1896. Ism. Jelenkor 16. sz.
798. *Bleyer Jakab*. Imre királyunk német népkönyvben. Philol. Közl. 190. l.
799. *Bodnár Gáspár*. Az Isten nem halt meg. Regény. Szatmár. 1896. Ism. Havi Közl. 8. sz. — n—l. Irod. Közl. 10. sz. — Onokrotalusz. Kath. Hitvéd. folyóir. IX. — D. Magy. Szemle 36. sz. — i. Kath. Szemle 696. l.
800. *Bodnár Gáspár*. A katolikus népies irodalomról. Budapest, 1896. Sz. István-társ. (8-r. 16 l.) 20 kr.

801. *Bodrogi Lajos*. Nem szabad szeretnie. Ism. Lázár Béla. Nemzet 220. sz.
802. *Bogdánovics György*. Álmatlan éjszakák. Rövid ism. Magyar Ujs. 214. sz. — R. M. Nemz. Ujs. 252. sz.
803. *Bokor József*. A gyerekasszony. Eredeti vígj. Első előadása a népszínházban márcz. 28-án.
804. *Böngérfi János*. A magyar népköltésről. Néptan. Lapja 31. sz.
805. *Bosnyák Zoltán*. Becsületbíró. Színmű 3 felv. Először adták a nemz. színházban okt. 30 án.
806. *Bródy Sándor*. Az asszonyi szépség. Ism. Bársony István. Magyar. Hirl. 348. sz. — Egyetértés 343. sz.
807. Codexeink forrása. I. Sz. Brigitta imádságai. Irod. tört. Közl. 194.—203. 377—379. 497—500. l.
808. *Csergő Hugó*. Egy veterán hirlapíró halála. Föv. Lap. 317. sz.
809. *Cserhalmi II. Irén*. Ungarischer Dichterwald. Rövid. ism. Fővár. Lap. 335. sz. — Nemz. Ujs. 336. sz. — Egyetértés 343. sz. — Vasár. Ujs. 52. sz.
810. *Csiky Gergely*. Árnyképek. Ism. Császár Elemér. Polit. Heti Szemle 31. sz.
811. *Czóbel Minka*. Virradat dalai. Ism. Vasár. Ujs. 9. sz. — Pallos. Föv. Lap. 4. sz.
812. *Dáni Ede*. Gondolatok. Ungvár. 1896. Rövid ism. Egyetértés 350. sz.
813. *Dévay, Josef*. Aeneas Sylvius. Entlehnungen in der Novelle «Euryalus und Lucretia» und ihre ungarischen Bearbeitungen. Archiv f. vergl. Litteraturgesch. IX. köt. 491—503. l.
814. *Dézy Lajos, dr.* Népmeséink történetéhez. Irod. tört. Közlem. 345—350. l.
815. *Dostal Károly*. Néhány szó a magyar modern katolikus elbeszélő irodalomról. Szépirod. Kert. 5—9 sz.
816. *Dus László*. Árpád. Hősköltemény. Ism. Egyetértés 177. sz. — B—y. Irod. Közl. 10. sz. — Vasár. Ujs. 41. sz. — Magyar. Génusz 30. sz.
817. *Ebers* a magyar irodalomról. Föv. Lap. 335. sz.
818. *Endrei Zalán*. Becsmérelt szenvedély. Ism. Lázár Béla. Nemzet 220. sz. — D. Magyar. Szemle 34. sz.
819. *Endrődi Sándor*. Kurucz nóták. Ism. Föv. Lap. 318. sz. — P. Hirl. 319. sz. — M. Gy. Nemz. Ujs. 319. sz. — Kemény Aladár. Tanulók Lapja 48. sz. — Vasár. Ujs. 48. sz. — Timár Szaniszló Egyetértés 329. sz. — Horváth Cyrill. Budapest. Hirl. 334. sz. — Sz. Ö. F. Máram. Lap. 49. sz. — Délmagy. Közl. 282. sz. — Mai Pál. P. Napló 338. sz. — Századok 948. l.
820. *Erdélyi Béla* költeményei. Ism. Vasár. Ujs. 38. sz. — D. Magyar. Szemle 37. sz. — Magyar. Génusz. 36. sz. — Orsz.-Világ 35. sz.
821. *Erdélyi Zoltán*. Epizódok. Rövid ism. Magyar. Hirl. 351. sz. — Prém. József. Budapest. Hirl. 353. sz.
822. *Esztegar László*. Az új dramaturg. Zene és színműv. Lapok IV. évf. 1. sz. (Váradi Antal.)
823. *Faragó*. Ezeréves irodalomtörténeti kiállításunk. Grafikai Szemle 9. sz.
824. *Farkas Emőd*. Megölt szívek. Ism. Magyar. Állam 199. sz. — Egyetértés 143. sz.

825. *Farkas Ferencz*. Szürke távlat. Ism. Lázár Béla. Nemzet 94. sz. — Magy. Génusz 12. sz.
826. Fehér Dezső. Hölgyek és urak. Nagyvárad. Ism. Lázár Béla. Nemzet 220. sz. — Jelenkor 20. sz. — Föv. Lap. 173. sz.
827. *Felszeghy Dezső*. Ezerév. Kolozsvár. 1896. Ism. Vasár. Ujs. 43. sz.
828. *Ferenczi Zoltán*. A «Salamon és Markalf» című népkönyv kiadásairól. Könyvszemle 52—60. l. — Lásd 877. sz. a. is.
829. *Findczy Ernő*. Az első magyar lap Pancsován. (Pancsovai emlékkönyv 253—255. l.)
830. *Föllinus Aurél*. Az öreg. Eredeti vígj. 3 felv. Első előadása a vígszínházban okt. 10-én.
831. Főriss Pista verse. Alföld 22. sz.
832. *Fröhlichné Móríc Paula*. Pocsaiyék. Ism. S. E. Egyetértés 67. sz.
833. *Fröhlichné Móríc Paula*. Elbeszélések. Ism. Pató Pál. Hét 8. szám.
834. *Gaal Mózes*. A legkisebb leány. Rövid ism. Egyetértés 350. sz.
835. *Gabányi Árpád*. Sámuel király. Tört. színmű 3 felv. Először adták a nemz. színházban okt. 9-én.
836. *Gabányi Árpád*. Sámuel király. Tört. színmű 5 felv. Budapest, 1895. Ism. Magy. Szemle 5. sz.
837. *Gárdonyi K. Antal*. Rakétás versek. Ism. Vasár. Ujs. 4. sz.
838. *Geőcze S.* Igaz történetek. Ism. dr. Császár Elemér. Polit. Heti Szemle 11. sz. — Zoltán Vilmosné. Ung 16. sz. — S. I. Nemz. Nőnev. 259. l. — Pató Pál. Hét 8. sz. — Magy. Hirl. 46. sz.
839. *Geőcze Sarolta*. Tanulmányok. Ism. Budap. Hirl. 92. sz.
840. *Gerő Ödön*. Egyének. Ism. Lázár Béla. Nemzet 120. sz. — Doktor Apáczai. Polit. Heti Szemle 6. sz.
841. *Gyalui Farkas*. A szabadító. Regény. Ism. Császár Elemér. Polit. Heti Szemle 36. sz. — Föv. Lap. 273. sz.
842. *Gyalui Farkas*. Irodalmi üzérkedés. (Tiszteességtelen irányzat a könyvpiacon.) Föv. Lap. 249. sz.
843. *Gyarmathy Zsigdné*. Régi urak, új parasztok. Rövid ism. Vasár. Ujs. 48. sz.
844. *Gyarmathy Zsigdné*. Zúdorék. Rövid ism. Vasár. Ujs. 3. sz.
845. *Győri Gyula*. A Toldi-kérdés. Pápai ref. főgymn. 1895/6. értes. 3—26. l.
846. *Györkönyi Károly*. Novellák. Sopron. Ism. cs. b. Bud. Szemle 85. köt. 173. l.
847. *Gyulai Pál* megnyitó beszéde a Kisfaludy-Társaság 48. ünnepélyes közülésén 1895 febr. 10-én. Kisfaludy-Társ. Évlap. 29. köt. 3—8. l.
848. *Gyulai Pál* elnöki megnyitó beszéde a Kisfaludy-Társaság 49. ünnepélyes közülésén. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 30. köt. 3—8. l.
849. *Hegedűs Istrán*. Irodalmi hagyomány. Polit. Heti Szemle 52. sz.
850. *Heinrich Gusztáv*. Jelentés az 1895. évi Karácsonyi-pályázat-ról. Akad. Értes. 176—188. l.
851. *Hentaller Lajos*. Hirlapirodalmunk a szabadságharc idejében. Magyarország 74—76. sz.
852. *Herczeg Ferencz*. Honthy háza. Színmű 3 felv. Először adták a nemz. színházban febr. 14.

853. *Herczeg Ferencz*. Nászuton. Énekes bohózat 3 felv. Először adták a népszínházban nov. 24.

854. *Herczeg Ferencz*. Szabolcs házassága. Regény. Ism. Lázár Béla. Nemzet 257. sz. — Császár Elemér. Polit. Heti Szemle 25. sz. — Egyetértés 177. sz. — R. Magy. Szalon 25. köt. 861. l. — M. U. Magy. Szalon 861—864. has.

855. *Herczeg Ferencz*. Az első fecske. Ism. Doktor Apácai. Polit. Heti Szemle 47. sz. — Egyetértés 329. sz. — Hét 52. sz.

856. *Herczeg Ferencz*. Napnyugati mesék. Ism. sz. i. Bud. Szemle 85. köt. 317—319. l.

857. *Herczeg, Franz*. Die Morastblume. Leipzig. Ism. Herczeg Ferencz. Budap. Hirl. 81. sz.

858. *Herman Ottó*. Knopfmacher. Regény. Ism. Lázár Béla. Nemzet 120. sz. — Harmath Lujza. Föv. Lap. 71. sz. — Dr. Apáczai. Polit. Heti Szemle 12. sz. — Egyetértés 95. sz. — Hét 12. sz. — Vasár. Ujs. 11. sz. — ny. Magy. Hirl. 53. sz. — Jelenkor 6. sz. — Ábrányiné K. Klementina. Művész. Lapok 8. sz.

859. *Heresi József*. Neményi Ambrus. (Képpel.) Magy. Géniusz 48. sz.

860. *Hortoványi József*. A kath. szellemű irodalmi termékek elterjedésének eszközei. Magy. Állam 190. sz.

861. *Horváth Cyrill*. Hussita emlékeink. Irod. tört. Közl. 1—12. l.

862. *Horváth Janka*. Fátum. Ism. Pató Pál. Hét 8. sz. — Benedek Elek. Magy. Hirl. 66. sz.

863. *Horvát (Horovitz) Lipót*. Sophonisbe. Tört. tragédia 5 felv. Budapest, 1896. Ism. Magy. Szemle 29. sz.

864. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 2-ik Évkönyve. Ism. dr. Schwarcz Gábor. Magy. Zsidó Szemle 162—169. l. — Haber Samu. Egyenlőség 2. sz.

865. *Jakab Ödön*. Falu. Ism. Magy. Szemle 4. sz. — Föv. Lap. 23. sz. — Orsz.-Világ 9. sz. — Sebestyén Károly. Nyelvőr 218—220. l.

866. *Jakab Ödön*. Pásztortüzek. Rövid ism. Magy. Hirl. 351. sz. — Egyetértés 350. sz. — Vasár. Ujs. 51. sz.

867. *Jeszenszky István*. Széchy Mária a magyar irodalomban. Budapest, 1896. (8-r. 62 l.)

868. *Jókai Mór*. De kár megvénülni. Ism. p. m. Jelenkor 9. sz.

869. *Jókai Mór*. Keresd a szíved. Eredeti színmű 4 felv. Először adatott a budai színházban ápr. 25.

870. *Jókai Mór*. A Barangok, vagy a peoniai vajda. Vígj. 3 felv. Első előadása a vígszínházban máj. 1.

871. *Juhász László*. Gyurkovics menyecskéi. Ism. Magy. Ujs. 234. sz.

872. *Justh Béla*. Költemények. — Ism. Vasár. Ujs. 33. sz. — p. e. Polit. Heti Szemle 27. sz. — é. n. Orsz.-Világ 30. sz. — Rövid ism. Egyetértés 228. sz.

873. *Kabos Ede*. Holló. Budapest, 1896. Rövid ism. Egyetértés 67. sz.

874. *Kabos Ede*. Megfigyelés alatt. Eredeti színmű 4 felv. Először adták a budai színházban júl. 10-én.

875. *Kabos Ede*. Megfigyelés alatt. Színmű 4 felv. Ism. (szt. a.) Budap. Hirl. 189. sz.

876. *Kandra Kabos*. Az ősmagyar csillagos ég. Irod. tört. Közlem. 309—319. 434—442. l. és Magy. Állam 258. sz.

877. *Kanyaró Ferencz.* «Salamon és Markalf» legelső kiadása. Könyvszemle 269—275. l. — Lásd 828. sz. a. is.

878. *Kanyaró Ferencz.* Protestáns vitairatok Mélius idejéből. U. o. 321—338. l.

879. *Kaposi J., Klinda T., Telegdy L.* Nyugalmas órák. Ism. Gyürky Ödön. Magy. Állam 86. sz. — Kereszty Viktor. Magy. Sion 307. l. — i. Kath. Szemle 521. l. — e. s. Irod. Közlöny 4. sz. — T. Peli-kán Kr. Kath. hitvéd. folyóir. 331. l.

880. *Karner János.* A német sajtó Pancsován. (Pancsovai emlékkönyv. 256—261. l.)

881. *Katang.* Feld Mátyás. Blitzweiss Kóbi. Budap. Hirl. 245. sz.

882. *Kazaliczky Antal.* A garasos alispán. Vígj. 3 felv. Először adták a nemz. színházban aug. 7-én.

883. *Kecskeméti Armin.* A «zsidó» a magyar színműirodalomban. Magy. Zsidó Szemle 107—123. 212—225. l. Önállóan is megjelent.

884. *Kecskeméti Armin.* Az örök zsidó mondája a magyar irodalomban. Az I. M. I. T. 2-ik évkönyve.

885. *Kiss Ernő dr.* A honfoglalás költészete. Magy. Szemle 14—19. sz.

886. *Kis József.* Tüzek. — verse. Ism. Viharos. P. Napló 13. sz.

887. *H. Kiss Kálmán.* A mondatperhez. Irod. tört. Közlem. 473—482. l.

888. *Kis világ.* Elbeszélések, költemények és értekezések. Irta az esztergomi növendékpapság egyházirod. iskolája. Ism. Magy. Szemle 45. sz.

889. *Kóbor Tamás.* Félistenek. Ism. P. Hirl. 280. sz. — Jelenkor 34. sz. — Budap. Hirl. 294. sz. — Tábori R. P. Napló 315. sz. — Tar Lőrincz. Hét 44. sz.

890. *Kóbori János.* A magyar dalnoki rend. Ism. Kardos Albert. Philol. Közl. 84—87. l.

891. (*Kolmár József.*) A világról egy könyv, mely nem hizeleg. Irta egy hetvenhét éves tanár. Pozsony, 1896. Rövid ism. Magy. Szemle 41. sz. — Magy. Állam 221—224. sz. — x. Kath. hitvéd. folyóir. 477. l.

892. *Komáromy András.* Hogy készültek a családi képek? Magy. Hirl. 122. sz.

893. *Komáromy Lajos.* Ezer éves multunk a nemzeti költészet világánál. Nemz. Nőnevelés 261—274. l.

894. *Komor Gyula.* A fecske. Vígj. 1 felv. Először adták a vígszínházban jul. 14-én.

895. *Kont I.* La Hongrie littéraire et scientifique. Paris, E. Leroux, 1896. Ism. Korda Imre. Irod. tört. Közlem. 250—253. l. — k. f. Bud. Szemle 86. köt. 308. l. — Sz. T. Föv. Lap. 83. sz. — Kr. L. Erd. Múz. 184. l. — Sayous E. Revue crit. 21. sz. — Boiseguin. La vie contempor. 15. avr. — EDB. Revue intern. de l'enseign. 15. avr. — Sayous. La revue bleue 9. mai, Revue histor. sept.-oct. és Revue suisse, juin. — Revue encyclop. 9. mai. — D(areste) R. Journ. des Savants. Mai. — Pisain. Polybiblion. 77. köt. 241. l. — Athenæum. 3590. sz.

896. *Kont, Ign.* Orateurs et hommes politiques de la Hongrie. L'Etranger, nov.-decz.

897. *Kont, I.* La poésie épique hongroise et le millénaire. Nouv. Revue, 1. Mai.

898. *Kont, I.* La littérature hongroise. Revue britannique. Mai.
 899. *Koroda Pál.* Alkibiades. 1896. *Ism. p. l.* Jelenkor 16. sz.
 900. *Kósa Rezső.* Olombetűk világa. Rövid ism. Egyetértés 149. sz. — *Magy. Szemle* 35. sz.
 901. *Kovács Károly.* Történetek. 1896. *Ism. Fabius. Irod. Közl.* 9. sz. — *Egri Híradó* 64. sz. — *Közművelődés* 34. sz. — *Kath. Hitvéd. folyóir.* IX. — *i. Kath. Szemle* 696. l. — *Magy. Szemle* 30. sz. — *Onokratulosz. Kath. Hitvéd. folyóir.* 427. l.
 902. *Kozáry Gyula.* Az ember-állat a mai szépirodalomban. *Magy. Szemle* 43. sz.
 903. *Kozma Andor.* Vers és Próza. *Ism. K. E. Magy. Szalon* 25. köt. 191—196. has.
 904. *Kozma Andor.* Humoros históriák. Budapest, 1896. *Ism. Sebestyén Károly. Nyelvőr* 77. l.
 905. *Krausz Aludár.* A «Marseillaise» és «Talpra magyar» (Pálya-munka). *Tanulók Lapja* 29. 30. sz.
 906. *Krausz Sámuel.* Magyarország a Nagy Sándor-mondában. *Philol. Közl.* 898—902. l.
 907. *Kudora János.* Simor János bibornok, mint egyházi szónok. *Magy. Sion* 263—279. l.
 908. Külvárosi irodalom. *Jelenkor* 28. sz.
 909. *Kun István gr.* Költemények. *Ism. Ifj. T. G. Orsz.-Világ* 50. sz. Rövid ism. *Egyetértés* 343. sz.
 910. *Kupcsayné.* Egy asszony küzdelmei. *Ism. pc. Polit. Heti Szemle* 10. sz. — *S-s. Föv. Lap.* 45. sz. — *Egyetértés* 143. sz. — *Orsz.-Világ* 8. sz.
 911. *L. Ezredévi* költészet. *Jelenkor* 14. sz.
 912. *L. A* hanyatló népszinmű. *U. o.* 8. sz.
 913. *Láng József.* Derül-borul. Költemények. *Selmeczbánya*, 1896. *Ism. D. Magy. Szemle* 39. sz.
 914. *Latinovics Stánczi.* Vadvirágok. Gödöllő, 1896. Rövid ism. *y. Magy. Szemle* 20. sz. — *Vasár. Ujs.* 8. sz. — *Ifj. T. G. Orsz.-Világ* 10. sz.
 915. *Latkóczy Mihály.* Gamin-irodalom. *Magy. Szemle* 52. sz.
 916. *Lechner von der Lech, Julius.* Neuere ungarische Dichter. Deutsch von —. Mit einer Einleitung von Michael v. Latkóczy. Budapest, Eggenberger, 1896. (8-r. 140 l. és 2 lev.) 1 frt.
 917. *Lévay Mihály.* A mi költőink. Alkotmány 59. sz.
 918. *Lovassy Arthur.* Nevető betűk. *Ism. dr. Lázár Béla. Nemzet* 88. sz. — *Föv. Lap.* 29. sz.
 919. *M.* Egy újságíró történetéből. (Láncz-Hornyák Viktorról.) *Nemz. Ujs.* 110. sz.
 920. *M. I.* Magyar klasszikusok. *Polit. Heti Szemle* 43. sz.
 921. Magyar nemzet irodalomtörténete dióhéjban. I. A legrégebb időktől Kisfaludy Károlyig. Veszprém, 1896. *Krausz Á. fia.* (32-r. 60 l.) 20 kr.
 922. *Makai Emil.* Zsidó költők. — Énekek éneke. — *Margit. Ism. R. Bud. Szemle* 88. köt. 311. l.
 923. *Makai Emil* versei. *Ism. Haber Samu. Egyenlőség* 6. 7. sz.
 924. *Malonyay Dezső.* Az utolsó. *Ism. dr. Lázár Béla. Nemzet* 7. sz. — *D. Magy. Szemle* 10. sz.

925. *Márki Sándor*. Mátyás és a renaissance. Erd. Múz. 359—376. l.
926. *Markos Gyula*. Katholikus Örtüzek IV. kötete. Ism. Gedeon. Magy. Állam 27. sz.
927. *Márkus József*. «Béni bácsi» és a szerzője. Mezőtúr és vid. 44. sz. — Zala 70. sz. — Délvidék 35. sz. — Brassói Lapok 103. sz.
928. *Martos Ferencz*. Iza és egyéb költemények. Ism. Magy. Szemle 14. sz. — *ér.* Polit. Heti Szemle 14. sz. — Hét 13. sz. — *gh.* Nemz. Ujs. 80. sz. — Vasár. Ujs. 29. sz. — Egyetértés 88. sz. — Magy. Génusz 23. sz. — Jelenkor 5. sz. — *ABK.* Orsz.-Világ 17. sz.
929. *Mayland Oszkár*. Csángó-magyar karácsonyi misztérium. Ethnographia 107—113. l.
930. *Mayland Oszkár*. Egy magyar gyermekversike. U. o. 113. l.
931. *Mikszáth K.* Almanach 1896-ra. Ism. Magy. Szemle 1. sz. — Kiss Ernő. Nyelvőr 265—268. l.
932. *Mikszáth Kálmán*. Almanach 1897-re. Ism. Magy. Hirl. 330. sz.
933. *Mikszáth Kálmán*. Kisértet Lublón. Ism. Egyetértés 88. sz. — Magy. Hirlap. 67. sz. — Vasár. Ujs. 11. sz.
934. *Mikszáth Kálmán* munkái. XII. köt. (Katángy Menyhért.) Rövid ism. Egyetértés 350. sz.
935. *Milkó Izidor*. Római mozaik. Ism. dr. Lázár Béla. Nemzet 21. sz.
936. *Milkó Izidor*. Egy carrière története. Ism. Szana Tamás. Föv. Lap. 20. sz. — *i.* Polit. Heti Szemle 7. sz. — Magy. Génusz 1. sz.
937. *Mitrovics Gyula ifj.* Aeneas Sylvius «de duobus amantibus»-ának magyar átdolgozói. Irod. tört. Közlem. 13—41. l.
938. *Mokány Berczi* viselt dolgai. Ism. D. Magy. Szemle 44. sz.
939. *Molnár József*. A magyar sajtó. (Pancsovai emlékkönyv 250—253. l.)
940. *Muzslai János*. Megyei élet. Vigj. 4 felv. Először adatott a nemz. színházban jan. 17-én.
941. *K. Nagy Sándor*. A «Szigligeti-társaság» története. 1892—95. (Szigligeti-Társ. Évkönyve. I. 5—11. l.)
942. A napisajtó hivatása. Jelenkor 38. sz.
943. *Nemes Antal*. Tövises és rózsák. Veszprém, 1896. Ism. e. s. Irod. Közl. 5. sz. — Onokrotalusz. Kath. Hitvéd. folyóirat X. sz. — D. Magy. Szemle 33. sz.
944. *Némethy Géza*. Jelentés a Farkas Raskó pályázatról. Akad. Értes. 188—191. l.
945. *Némethy József*. A nemzeti elem helye az irodalomban. Szigligeti-Társ. Évkönyve I. köt. 149—159. l.
946. Nemzeti nyelvünk és irodalmunk fejlődése a mult század végétől. Közművelődés 35. sz.
947. *p. e.* Irodalmi pályakérdések. Polit. Heti Szemle 42. sz.
948. *Pápay József*. Szigetvár ostromának epikai fontossága. Philol. Közl. 113—118. l.
949. *Pártatlan*. Áldozat-lángok. Költemények. Budapest, 1896. Ism. Jelenkor 17. sz.
950. *Pázmány Péter* összes munkái. A budapesti kir. magyar Tudomány-egyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. II. kötet. Imádságos könyv.

Rövid tanuság. Keresztényi felelet. A megdűcsöült szentek tiszteletéről. Alvinczi Péterhez íratott öt szép levél. Alvinczi feleletinek megrostálása. Calvinus hiszek-egy-Istene. Posonban lött prædikatio. Budapest, 1896. Kilián Fr. (4-r. XII, 801 l.) 6 frt. — Ism. x. y. Magy. Sion 470. l. — Az I. II. kötetet ism. dr. Acsay Antal. Irod. Közl. 11. sz.

951. *Pekár Gyula*. Lavina. Ism. dr. Lázár Béla. Nemzet 88. sz.

952. *Pekár Gyula*. Az aranykeztyüs kisasszony. Ism. dr. Apácai. Polit. Heti Szemle 46. sz. — Egyetértés 343. sz. — Csendes Aladár. Nyelvőr 547. l. — Monachus. Budap. Napló 121. sz. — Tábori R. P. Napló 315. sz. — Ignotus. Hét 48. sz.

953. *Pesti Gábor*. Novum Testamentum. 1895. Ism. Concilia. Kath. Szemle 155—166. l. — D. L. Századok 278. l.

954. *Péter János*. A magyar politikai hirlapirodalom kifejlődése. Közművelődés 9. s. köv. sz.

955. *Fetőfi Sándor* összes művei. Végleges teljes kiadás. Életrajzi elbeszéléssel ellátta Jókai Mór. Eredeti kéziratok és kiadások alapján rendezte, jegyzetekkel és váriánsokkal kísérté Havas Adolf. VI. kötet. Vegyes művek. 3. kötet. Hirlapi cikkek, levelezés, vegyesek. Függelékül: Szendrey Julia naplója és levelei. Budapest, 1896. Athenæum. (8-r. 519 l.) 3 frt.

956. *Pintér Kálmán*. Irodalmunk a millenniumig. Budapest, 1896. (8-r. 123 l.) 80 kr. Ism. D. Magy. Szemle 18. sz.

957. *Pintér Kálmán*. Mult és jövő. Ism. Jelenkor 16. sz. — Vasár. Ujs. 39. sz. — Magy. Szemle 25. sz.

958. *Pintér Kálmán*. Nyugalmas órák. Ism. Lévay Mihály. Alkotmány 84. sz.

959. *Polignac, Melchior de*. Poètes hongrois. Poésies magyares de Petőfi etc. Préface de M. François Coppée. Paris, Ollendorf, 1896. Ism. ly. Bud. Szemle 86. köt. 305. l. — Erdélyi Károly. Magy. Szemle 39. sz. — Szana T. Főv. Lap. 89. sz. — Kappa. Alkotmány 66. sz. — g. P. Napló 62. sz. — Hét 18. sz. — Vasár. Ujs. 22. sz. — ő. Magy. Hirl. 62. sz. — Egyetértés 67. sz. — Kr. L. Erd. Múz. 231. l. — Revue critique 22. sz.

960. *Pompéry* levele Toldy Ferenczhez. London, 1862, hatodhó 5-én. Közli -h. Hét 26. sz.

961. *Pongrácz Béla*. Akkordok. Költemények. Budapest, 1896. Ism. Magy. Szemle 20. sz. — Vasár. Ujs. 10. sz. — p. l. Jelenkor 7. sz.

962. *Rada István*. Idegenből. Elbeszélések. Veszprém, 1896. Ism. rdr. Bud. Szemle 87. köt. 469—470. l. — H. L. Irod. Közlöny 4. sz. — Magy. Szemle 40. sz.

963. *Radácsi György*. A Sárospataki Lapok története. Sárosp. Lap. 19. sz.

964. *Rákosi Jenő*. Jelentés az 1895. évi Teleki-pályázatról. Akad. Értes. 167—176. l.

965. *Rákosi Jenő*. Az ezredév ünnepe. Látomány egy felv. Először adták a nemz. színlíázban máj. 2-án.

966. *Rákosi Viktor*. Barnabás rabsága. Ism. S. E. P. Napló 274. sz. — Alexander Bern. B. Hirl. 272. sz. — ő. Magy. Hirl. 260. sz. — Magy. Szalon 26. köt. 195. has.

967. *Ráth György*. Bullinger Henrik és a magyar reformáció. Irod. tört. Közlem. 42—58. 273—289. l.

968. *Rédiger Géza*. A jóslat. Drámai költemény. Marosvásárhely, 1896. Rövid ism. Egyetértés 228. sz. — Jelenkor 9. sz.

969. Régi Magyar költők tára. Kiadja a m. tud. Akadémia. VI. köt. Tartalma: Szegedi Kis István. Sziráki Balázs. Ambrust Kristóf. Márai Mihály. Sarlóközi Névtelen. Ráskai Gáspár. Gyulai István. Heltai Gáspár. Tölke Ferencz. Szegedi András. Paniti János. Szepetneki János. Szegedi Gergely. Pap Benedek. Barát István. Nagyfalvi György. Vilmányi Libécz Mihály. Békési Balázs. Névtelenek. 1545—1559. Budapest, 1896. Akadémia. (8-r. VIII, 403 l.) 3 frt. — Ism. dr. Váczy János. Századok 731—735. l. — Dr. Dézsi Lajos. Könyvszemle 313—315. l. — Akad. Értes. 429—437. l. — Egyetértés 143. sz. — Magyar. Hirl. 129. sz.

970. *Regőci (Exner) Győző*. Szerelem könyve. Ism. Vasár. Ujs. 52. sz.

971. *Répássy János*. Újabb költemények. Ism. Egri Híradó 88. sz. — M. Állam 287. sz. — Irod. Közlöny 12. sz.

972. *Riedl Frigyes*. A magyar irodalom főirányai. (Olcsó Könyvtár 369. sz.) Budapest, 1896. Franklin-t. (16-r. 137 l.) 30 kr.

973. *Ritók Emma*. Mai Idegek. Ism. dr. Lázár Béla. Nemzet 88. sz. — Pató Pál. Hét 8. sz.

974a. *Romhányi Sándor*. Hullámok. Elbeszélések. Ism. Magyar. Szemle 7. sz.

974b. *Róna Béla*. Jobb és jelentősebb új magyar könyvek. Budapest, 1896. (8-r.)

975. *Róna Béla*. Mara. Rövid ism. Magyar. Szemle 35. sz. — p. e. Polit. Heti Szemle 27. sz. — Rövid ism. Orsz.-Világ 25. sz. — Vasár. Ujs. 31. sz.

976. *Róna Béla*. A magyar irodalom 1895-ben. Szépirodalom. Egyetértés 26. 46. sz.

977. *Róna Béla*. A magyar tudományos irodalom 1895-ben. Polit. Heti Szemle 16. 17. sz.

978. *Róna Béla*. Modern áramlatok. U. o. 32. sz.

979. *Rudolf trónörökös* verse. Magyar. Szalon 27. köt. 419. l. — Vasár. Ujs. 44. sz.

980. *Ruttkai György*. Holtomiglan. Ered. szinmű dalokkal 4 felv. Először adták a népszínházban jan. 10-én.

981. s. e. Ujságírók és ujságírás. Jelenkor 23. sz.

982. *Sajó Aladár*. Regruták és más katonák. Ism. Magyar. Hirl. 330. sz.

983. *Salgó Ernő*. A nagyképzű irodalom. Egyetértés 113. sz.

984. *Salgó Ernő*. Vázlatok a modern irodalom lélektanához. Egyetértés 273. 294. 343. 350. sz.

985. *Sándor Aladár*. Küzdelem mindhalálig. Ism. Lázár Béla. Nemzet 220. sz.

986. *Sas Ede*. Klárka szerdái. Ism. Dr. Apácai. Polit. Heti Szemle 33. sz. — ABK. Orsz.-Világ 17. sz. — Jelenkor 3. sz. — Magyar. Génusz 14. sz. — Magyar. Hirl. 74. sz. — Lázár Béla. Nemzet 120. sz.

987. *Somló Sándor*. Zsolt vezér ifjúsága. A m. t. Akadémia által Bánffy Dezső br. alapítványából jutalmazott tört. vígj. 3 felv. Először adták a nemz. színházban máj. 8-án.

988. *Szabó Endre*. Írók hiúsága. Magyar. Ujs. 321. sz.

989. *S. Szabó József*. Adalékok a magyar református prédikáció-irodalom történetéhez. Prot. egyh. és isk. lap. 11. sz.
990. *Szabóné-Nogáll Janka*. Pipiske. Regény. Ism. Lévy Mihály, Magy. Szemle 8. sz. és Magy. Bazar 11. sz.
991. *Szabolcska Mihály*. Költemények. 2. kiad. Rövid ism. Vasár. Ujs. 52. sz.
992. *Szalánczi Gyula*. Pásztortüzek. Ism. Vasár. Ujs. 28. sz.
993. *Szana Tamás*. Irodalmunk a külföldön. Magy. Hirl. 311. sz.
994. *Szántó Kálmán*. Weér Judit és egyéb elbeszélések. Ism. Jelenkor 34. sz. — Kecskem. Lap. 44. sz. — Hét 52. sz.
995. *Szász Károly és Szász Béla*. Ezer év. Ism. Magy. Szemle 24. sz. — Magy. Hirl. 157. sz. — Erd. Múz. 286. l.
996. *Szathmáry Károly*. Régi szép idők. Ism. Magy. Hirl. 323. sz.
997. *Széchenyi István gróf* munkái. Összegyűjtötte és kiadja a m. tud. Akadémia. IX. köt. Levelei szülőihez. Előszóval s jegyzetekkel ellátta Zichy Antal. Budapest, 1896. Akadémia (8-r. XXXIII, 339 l.) 3 frt. — Ism. n. Bud. Szemle 86. köt. 141—147. l. — Salgó Ernő. Egyetértés 88. sz. — Dr. Váczy János. Századok 342—346. l. — Magy. Hirl. 53. sz. — Revue critique 23. sz.
998. *Széchy Károly*. Adalékok a régibb magyar irodalomhoz. 1) A szent Miklós éneke. — 2) Tar Lőrincz zarándoklása. Irod. tört. Közlem. 385—408. l.
999. *Szedlárik Istvánné*. Irgalom nevében. Rövid ism. Magy. Génusz 12. sz.
1000. *Szentesy Gyula*. Ninon dalai. Ism. Hét 50. sz.
1001. *Szentessy Gyula*. A rajongó. Ism. g. Bud. Szemle 87. köt. 311—314. l. — Bud. Hirl. 32. sz. — Vasár. Ujs. 1. sz.
1002. *Szép Lajos*. Adalékok a ref. prédikáció irodalomtörténetéhez. Prot. egyh. és isk. lap. 7. sz.
1003. *Sz. Szigethi Vilmos* költeményei. Nagybecskerek, 1897. Ism. dr. Brájjer Lajos. Torontál 277. sz. — r. e. Magy. Szemle 52. sz.
1004. *Szilágyi Géza*. Tristia. Ism. rdr. Bud. Szemle 86. köt. 298—302. l. — Egyetértés 88. sz. — gh. Nemz. Ujs. 80. sz. — Magy. Génusz 12. sz. — p. e. Polit. Heti Szemle 27. sz. — p. m. Jelenkor 6. sz.
1005. *Szilágyi Sándor*. Mult századi gúnyirat. Nemz. Ujs. 1. sz. (Pater Schluderpacher beszéde, a Szilassy gyűjteményből.)
1006. *Szinnyei József*. Magyar írók élete és munkái. A magyar tudományos Akadémia megbízásából. IV. kötet. Gyulai-Hyrtl. Budapest, 1896. Hornyánszky V. (8-r. 1492 hasáb.) 6 frt.
1007. *Szlávik Mátyás*. Irodalmunk érdekében külföldön. Ev. egyh. és iskola 49. sz.
1008. *Szokolay Kornél*. A magyar irodalom Bosnyákországban. Délmagy. Közl. 26. sz.
1009. *Szomaházy István*. Nyári felhők. Ism. ő. Magy. Hirl. 260. sz. — T. R. Magy. Szalon 25. köt. 1091—98. hasáb. — ér. Polit. Heti Szemle 35. sz. — S. E. P. Napló 274. sz. — Magy. Génusz 35. sz.
1010. *Szomorú Dezső*. Péntek este. Szinmű 1 felv. Először adták a nemz. színházban febr. 28-án.
1011. *Szomorú Dezső* mesekönyve. Ism. Lázár Béla. Nemzet 179. sz.
1012. *Szóts Farkas*. A «Protestans Egyházi és Iskolai lap» története. Prot. egyh. és isk. lap 16. sz.

1013. *Szűts Farkas*. Protestáns papságunk az irodalomban. Prot. egyh. és isk. lap 40. sz.

1014. *Szűcsi Géza*. A papság közreműködése a kath. irodalom terjesztésében. Magy. Sion 774—784. l.

1015. *Szulik József* költeményei és műfordításai. Ism. Dr. M. Állam 126. sz. — *m.* Alkotmány 136. sz. — V. F. Irod. Közlöny 8. sz. — Vasár. Ujs. 27. sz. — Kath. Szemle 523. l. — Hét 27. sz. — Magy. Génusz 24. sz. — *L.* Magy. Szemle 29. sz. — Onokratulosz. Kath. hitvéd. folyóir. 331. l.

1016. *Tábori Róbert*. Novellák és novellafűrészek. P. Napló 315. sz.

1017. *Tarczai György*. Hétszer özvegy. Miskolcz, 1896. Rövid ism. Magy. Szemle 38. sz. — Bud. Hirl. 255. sz.

1018. *Tarnay Alajos*. Székely Ilona. (Képpel.) Művész. Lapok 7. sz.

1019. *P. Theureux Emil*. A Pajor István-féle pályázatról. Philol. Közl. 893—898. l.

1020. *Tolnai Vilmos*. Az «ephesusi matrona» irodalmához. Philol. Közl. 902—904. l.

1021. *Tóth Béla*. A boldogasszony dervise. Rövid ism. Magy. Hirl. 323. sz. — Egyetértés 329. sz. — Ignatus. Hét 48. sz.

1022. *Tóth Béla* könyve Jézus Krisztus gyermekségéről. Rövid ism. Simonyi Zs. Nyelvőr. 24. l.

1023. *Tóth Béla*. Szájáról szájra. Ism. Bertalan Jolán. Kecskem. Lap. 7. sz.

1024. Ungarische Volkslieder. (Erdélyi S. 23. l.) Übers. v. Robert F. Arnold. Österr.-Ung. Revue 20. Bd. 324. l.

1025. *Váczai János dr.* Az «arkadiai pör». Irod. tört. Közlem. 129—175. l.

1026. *Vadnay Károly*. Jelentés az 1895-ki Kóczán-díjról. Akad. Értes. 24—38. l.

1027. *Vajda János* költeményei. Bir. V. Z. Bud. Szemle 87. köt. 15—38. l. — Ravasz Árpád. Erd. Múz. 186—189. l. — I-s. Hét 5. sz. — *L.* Polit. Heti Szemle 1. sz.

1028. *Váli Béla*. Magyar népszinmű a XVIII. századból. Zene és szinműv. Lapok IV. évf. 6. sz. (Péntek István pálos szerz.: Pál szinműve.)

1029. *Valnicsek Béla*. Katholikus szépirodalmunk. Magy. Sion 672—677. l.

1030. *Végh Arthur*. Tanulmányok. Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 540 l.) Megemlítendőek mint irodalmi tárgyuak: Egy álmodozó naplója. (Amiel, Fragments etc.) — A finom érzék a művészetben. — Szigligeti mint dramaturg. — Tennyson és Musset. — Proudhon mint æsthetikus. — Emlékezés Sámi Lászlóra. — Carlyle. — Michelet. — Beulé Ernő. — Toldi Miklós. — Goethe «Egmont»-ja. — Hugo Viktor «1793»-ja. — Renan «Marcus Aurelius»-a. — A «Budapesti Szemle» 1873—1877-ik évfolyamairól. — Eötvös bevégtetlen regénye. — A nemzeti regény Németországban. — Vogelweidei Walther. — A francia sajtó bölcsőke. — Virgil.

1031. *Verner László*. A nagykunsági népköltőről. Budap. Hirl. 338. sz. (Varga Mihály juhász.)

1032. *Vérő György*. 1000 év. Látványos szinmű dalokkal és táncz-czal 3 szakaszban. Első előadása a népszínházban ápr. 17.

1033. Vidéki költők albuma. Kiadták Justh Béla, Kovács Zsigm., Sárosi Árpád. Kassa, 1896. Ism. Sassi Nagy László. Nyelvőr 221. l. — Halász Margit. Zala 45. sz. — Lázár Béla. Nemzet 94. sz. — Vasár. Ujs. 7. sz. — l. Jelenkor 4. sz. — Budapest. Hirl. 32. sz.

1034. *Vietórisz József*. Giuseppe költeményei. Ism. Vasár. Ujs. 30. sz. — Dr. Prok Gyula. Nyirvidék 22. sz.

1035. *Vikár Béla*. Népballadaink összegyűjtéséről. Ethnogr. 441 — 447. l.

1036. Visszaemlékezések. 5. (A «Fekete Leves». — Bús Vitéz. — Hadi törvényszékek. — Vajda János.) Hét 30. sz. — 6. (A «Magyar Világ». — Ludasy Mór. — Áldor Imre. — Szini Károly a királynál.) U. o. 33. sz. — 7. (Dumas Sándor. — Hugó Károly. — Horn Ede. — Csernátorny.) U. o. 35. sz.

1037. *Zámolyi Varga Mih.* Gátfalvi arisztokraták. Ism. Kazacsay. Kath. Hívt. folyóirat 5. sz. — Bacsikády Á. Magy. Állam 126. sz.

1038. *Zerdahelyi Árpád*. Turris Eburnea. Ism. Quintus. Pesti Hirl. 1. sz.

1039. *Zsedényi H. Aladár*. Trics tracs. Rövid ism. Egyetértés 350. sz.

3. Egyes írók.

1040. *Abonyi. Láng Menyhért*. Abonyi Lajos. (Arczképpel.) Vasár. Ujs. 10. sz.

1041. *Áldor Imre*. — Lásd 1036. sz.

1042. *Ányos. Gellért Jenő*. Ányos Pál. Ism. B. F. Irod. tört. Közlem. 246. l. — Prónai Antal. Philol. Közl. 376—379. l.

1043a. *Arany. Arany János*. Toldi. Költői elbeszélés. Magyarázta Lehr Albert. 11. kiadás. (Jeges írók iskolai tára XI.) Budapest, 1896. Franklin-t. (8 r. 272 l.) 80 kr.

1043b. *Arany János*. Budova Smrt. Hunska pověst. Přeložili Fr. Brábek a Jar. Vrchlický. (Sborník světové poesie. 49. Svezok.) V. Praze, J. Otto. (1896.) (8-r.) 60 l.

1044. *Arany János* egy kiadatlan levele. (N.-Kőrös, 1856. aug. 23.) Orsz.-Világ 23. sz.

1045. *Arany és Tompa* kiadatlan levelei. Közli dr. Farnoss Dezső. Erd. Múz. 447—449. l.

1046. *Gyöngyösy László*. Az Arany nemzetségről. Orsz.-Világ 23. sz.

1047. *Gyöngyösy László*. Arany és Petőfi. Egyetértés 221—224. sz.

1048. *E. Kovács Gyula*. Arany Jánosnál. Visszaemlékezés. Orsz.-Világ 52. sz.

1049. *Palmer Kálmán*. Arany János a közügyről. Nemzet 294. sz.

1050. *Pollák Miksa*. Arany János «Bajusz»-ához. Philol. Közl. 837. l. — Lásd 586. 1120. 1240. sz. a. is.

1051. *Bajza. Gyulai Pál*. Bajza József szülőháza előtt. Akad. Értes. 455. l.

1052a. *Junius*. Az első magyar kritikus. Budap. Hirl. 233. sz.

1052b. *Ruik László*. Bajza József kritikai működése. Bölcsészeti doktori értekezés. Kassa, 1896. (8-r.)

1053. *Ruik László*. Bajza József a nevelésről. Isk. Szemle 15. sz.

1054. *Bajza József* emléke. Egyetértés 233. sz.

1055. Bajza-ünnep Szücsiben. Nemzet 232. sz.
 1056. **Balassa B. Illéssy János.** Balassa Bálint lakodalma. Philol. Közl. 841—860. l.
 1057. **Kemény Aladár.** Balassi Bálint. Tanulók Lapja 17—19. sz.
 1058. **Korsós Zoltán.** Balassi Bálint és Csokonai Vitéz Mihály lyrája. Gömör-Kishont 2. sz.
 1059. **Spinoza.** Balassa Bálint Esztergomban. Alkotmány 65. sz.
 1060. Balassa Bálint nyugtái. Közl. dr. Illéssy János. Irod. tört. Közlem. 429. l.
 1061. **Balázs S. Erdélyi Gyula.** Két szív alkoholban. (Emlékezés Halmira és Balázs Sándorra). Budap. Hirl. 211. sz.
 1062. **Beöthy L. Erdélyi Pál.** Beöthy László. (Emléktáblája leleplezésekör, Komáromban, 1895. okt. 13-án). Irod. tört. Közlem. 176—198. l.
 1063. **Hegedűs István** beszéde Beöthy László szülőháza előtt Komáromban 1895. okt. 10-én. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 30. köt. 19. l.
 1064. **Beöthy Zs.** Beöthy Zsigmond. 1819—1896. (Arczképpel.) Vasár. Ujs. 4. sz. — Bud. Hirlap 20. sz. — Prot. Egyh. és Isk. lap. 4. sz.
 1065. **Bernát G. Bernát Gáspár** egy levele (Szilassy Györgyhöz, Pest, 1856. aug. 6). Közl. Adám Károly. Irod. tört. Közlem. 497. l.
 1066. **Berzsenyi. Berzsenyi Dániel** kiadatlan levelei atyjához. Közl. Bánóczy József. P. Napló 338. sz.
 1067. **Boros Gábor.** Berzsenyi mint drámaíró. Ism. B. F. Irod. tört. Közlem. 249. l. — Rupp Kornél. Philol. Közl. 557. l.
 1068. **Lázár Béla.** Berzsenyi. Nemzet 338. sz.
 1069. **Payr Sándor.** Berzsenyi Dániel az ekleziáiban. Ev. Egyház és Isk. 52. 53. sz.
 1070. **Radó Antal.** A szombathelyi ünnep. Magy. Hirl. 339. sz.
 1071. **Váczy János.** Berzsenyi Dániel életrajza. Ism. Demek Győző. Erd. Múzeum 178—184. l. — Erdélyi Károly. Philol. Közl. 808—810. l.
 1072. **Váczy János.** Berzsenyi 1810-ki látogatása Pesten. Budap. Hirl. 338. sz.
 1073. Vasvármegye Berzsenyinek. Emléklap Berzsenyi Dániel szobrának leleplezése ünnepére. Szombathely, 1896. deczember 8. A Berzsenyi-szoborbizottság megbízásából szerk. Kőváry Kaffehr Béla. Szombathely. (4-r. 48 l.) Tartalom: Szávay Gyula: Óda. — Károlyi Antal: A leleplezésekör. — Éhen Gyula: Szombathely város gondozásába veszi a szobrot. — Rákosi Jenő: Berzsenyi Dániel szobra. — Dallos József: Berzsenyi Dániel emlékezete. — Schreiner Ferencz: A szobor története. — Kőváry Kaffehr Béla: A szobor és a művész. — Balogh Gyula: Berzsenyi Dániel nemzetsége. — Szentmártoni Darnay Kálmán: Berzsenyi Dániel levele.
 1074. Berzsenyi Dániel. 1776—1836. i. Polit. Heti Szemle 50. sz. — v. Budap. Napló 111. sz. — Lásd 592. sz. a. is.
 1075. **Bodó M. Földváry László.** Adalékok Simándi Bodó Mihály alsó-dunamelléki püspök életéhez. Prot. Szemle 484—494. l.
 1076. **Bogáti Fazekas M. Dézsi Lajos.** Bogáti Fazekas Miklós élete. Ism. Z. J. Prot. Szemle 469. l.
 1077. **Bolyai F. Bedőházi János.** Bolyai Farkas. Emlékbeszéd halála 40-ik évfordulóján tartotta a Kemény Zsigmond társaság 1896. nov. 22. ülésén. (Marosvásárh. Füzetek II. füz. 52—71. l.)

1078. *Lakatos Sámuel*. Bolyai Farkas költői munkái. (Marosvásárh. Füzetek II. füz. 72—99. l.)
1079. *Budenz J. Munkácsy Bernát*. Budenz József emlékezete. Bud. Szemle 87. köt. 161—195. l. 329—359. l. Önállóan is megjelent.
1080. *Nagy Lajos*. Budenzről. Irod. tört. Közlem. 203—206. l.
1081. *Bús Vitéz*. Lásd 1036. sz. a.
1082. *Comenius. Arányi Antal*. Comenius hazánkban. Iskola 5. 6. sz.
1083. *Comenius Ámos János* Nagy oktatástana. Ford. Dezső Lajos.
1896. Ism. Székely György. Magy. Pædag. 459—462. l. — Ism. *a. a.* Nemz. Nénevelés 258. l. — Prot. egyh. és isk. lap. 24. sz. — L—s. Bud. Szemle 88. köt. 476—478. l. — Rácz Lajos. Erdélyi Múz. 484—488. l.
1084. *Cornides. Cornides Dániel* levele Sinai Miklóshoz. Közli dr. Dézsi Lajos. Irod. tört. Közlem. 444—447. l.
1085. *Csokonai. Kardos Albert*. Csokonainak egy állítólagos munkája. Philol. Közl. 734. l. — Lásd 1058. sz. a. is.
1086. *Czóbel M. Városi Malvin*. Czóbel Minka—Kempelen Farkas. Aradi Közl. 162. sz.
1087. *V. S. Czóbel Minka*. Új idők II. évf. 6. sz.
1088. *Czuczor G. Beöthy Zsolt*. Czuczor Gergely emlékezete. Akad. Értes. 503—506. l.
1089. *Deák Ferencz*. Lásd 188. sz. a.
1090. *Degré. Degré Alajos*. (Képpel.) Magy. Génusz 45. sz.
1091. *Vadnay Károly*. Degré Alajos. Főv. Lap. 303. sz.
1092. *Dessewffy Árpád*. A költő hagyatéka. (Magyar költők franczia nyelven). P. Napló 67. sz. (Dessewffy Árpádról.)
1093. *Dessewffy J. Dessewffy Arisztid*. Két nevezetes honfiaknak napkeleti utazásokról. (Gróf Dessewffy József irodalmi hagyatékából.) P. Napló 80. sz.
1094. *Dragoni. Szöllősi Antal*. Még egyszer Dragoni. Prot. Egyh. és isk. lap. 16. 17. sz.
1095. *Thury Etele «Dragoni Gáspár»-ja*. Ism. Szöllősi Antal. Prot. egyh. és isk. lap. 1. 2. sz. Thury E. válasza. U. o. 5. sz.
1096. *Edes Albert*. — Lásd 1101. sz. a.
1097. *Endrődi S. Szűry Dénes*. Grado szigete és a «Kurucz nóták». Vasár. Ujs. 52. sz.
1098. *Eötvös J. Sz. K. Br. Eötvös «Bucsu»-ja*. Tanulók Lapja 3.
1099. *Ujváry Béla*. Br. Eötvös József emlékezete. Nemz. Nénevelés 73—80. l. — Lásd 1030. sz. a.
1100. *Eszterházy P. Merényi Lajos*. Eszterházy Pál. Bubics Zsigmond közreműködésével írta —. Ism. Junius. Budap. Hirl. 110. sz.
1101. *Fábián G. Fábián Gábor* levelei Édes Alberthez. Közli Léway József. Irod. tört. Közlem. 320—332. 447—455. l.
1102. *Faludi F. Hübner Agoston*. Lelki gyöngyök Faludi Ferencz S. S. «Szent Ember» cz. munkájából. Hirnök Nov. sz. — Lásd 1297. sz. a. is.
1103. *Ferenczy T. Aramis*. Magyar íróók tragédiái. (Ferenczy Teréz és Majláth Henriette.) P. Napló 343. sz.
1104. *D. Filep P. Török István*. Deáki Filep Pál életrajzához. Erd. Múz. 475—480. l.

1105. **Forgách F. Sörös P. Pongrácz.** Forgách Ferencz élete. Századok 519—541. 634—648. l.
1106. **Garay. Spinoza dr.** Az én karácsonyom. Emlékezés Garayra. Alkotmány 319. sz.
1107. **Göröcsöni. Illéssy János.** Göröcsöni Ambrus. Irod. tört. Közlem. 443. l.
1108. **Grosz P. Weber Samu.** Grosz Pál tanár és lelkész élete. Prot. Szemle 447—453. 504—513. l.
1109. **Gvadányi. Széchy Károly.** Gróf Gvadányi József. Ism. dr. Pap Károly. Philol. Közl. 443—450. l. — Revue critique 40. sz.
1110. **Gyulai P. Bergl Izidor.** Gyulai Pál forradalmi költészete. Tanulók Lapja 35. 36. sz.
1111. **Gyulai Pál.** (Arczképpel.) Athenæum naptára 1896. 34—36. l.
1112. **Herczeg F. Sas Ede.** Herczeg Ferencz. (Képpel.) Magy. Génius 47. sz.
1113. **Vay Sándor gr.** Herczeg Ferenczről. Művész. Lapok II. évf. 16. sz.
1114. **Honter J. Höchsmann, Johannes.** Johannes Honter, der Reformator Siebenbürgens und des sächsischen Volkes. Wien, Græser, 1896. (8-r. 124. l.) Ism. T. Fr. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 10. sz.
1115. **Horváth Á. Vende Ernő.** Horváth Ádám «Hunnias»-a. Phil. Közl. 18—34. l.
1116. **Horvát Endre. Haraszi Sándor.** Az Árpádiász nyelve. Keszthely, 1896. (Budapest, Franklin-t. nyomd.) (8-r. 89. l.)
1117. **Horvát J. Vass Bertalan.** Horvát István életrajza. 1895. Ism. dr. Váczy János. Századok 47—54. l.
1118. **Hory F. Versényi György.** Hory Farkas. Irod. tört. Közlem. 409—423. l. — Különnyomatban is megjelent.
1119. **Hugo K. Gergely István.** Egy halott költőről. Otthon 1896. I. köt. 387—390. l. (Hugó Károlyról.) — Lásd 1036. sz. a. is.
1120. **Ilosvai. Bartha József.** Ilosvai és Arany Toldi-ja. N.-Becs-kereki felső keresk. isk. 1895/6. é tes.
1121. **Csallóközi Jenő.** Ilosvai Toldi Miklós históriája és a Toldimonda. Podolini r. kath. algymn. 1895/6. értes. 1—20. l.
1122. **Janus Pan. Hegedüs István.** Guarinus és Janus Pannonius. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIV. köt. 8. sz.) Budapest, 1896. Akadémia. (8-r. 87 l.) 80 kr. — Ism. ad. Főv. Lap. 307. sz. — N. L. Magy. Pædag. 611—622. l.
1123. **Hegedüs István.** Mátyás király Antonius Constantius olasz költőnek. Irta Janus Pannonius 1464-ben. Ismerteti és fordította —. Erd. Múz. 377—383. l.
1124. **Reforgiato, Vinc.** Gli epigrammi di Giano Pannonio. Catania, Sicula di Monaco e Mollica, 1896. (8-r. 32 l.) Ism. Revue critique 29. sz.
1125. **Jászay. Jászay Pál** naplója. Közli Czékus László. Irod. tört. Közlem. 92—115. 239—245. 364—376. 482—496. l.
1126. **Jókai. Halász Margit.** Élő alakok a «Politikai Divatok»-ban. Zala 22. sz.
1127. **Kúnfi Zsigmond.** Jókai «Sárga rózsá»-ja. Tanulók Lapja 46—49. sz.

1128. *Jókai Mór.* Jókai Mór, mint népdalénekes. P. Hirl. 329. sz.
 1129. Jókai és a mi szópályázatunk. Jelenkor 15. sz.
 1130. Jókai visszavonulása a politikától. Jelenkor 37. sz. — Lásd 1545. 1576. sz. a. is.
 1131. *Jósika M. Gyulai Pál.* Jósika Miklós. Kisfaludy-Társ. Évlap. 29. köt. 21—23. l.
 1132. *Tóth Lőrincz.* Emlékezések a Kisfaludy-Társaság első elnökére, br. Jósika Miklósról. Kisfaludy-Társ. Évlap. 29. köt. 123—170. l.
 1133. Br. Jósika Miklós és br. Podmaniczky Julia síremléke. Vasár. Ujs. 2. sz.
 1134. *Justh Zs.* Justh Zsigmond. (Képpel.) Athenæum naptára 1896. 75—77. l. — Lásd 424. sz. a. is.
 1135. *Kájoni J. Rupp Kornél.* Adalékok Kájoni János életéhez. Könyvszemle 65—67. l.
 1136. *Kármán József.* — Lásd 259. sz. a.
 1137. *Károlyi S. Pokoly József.* Károlyi Sebestyén. Prot. egyh. és isk. lap 42. sz.
 1138. *Zoványi Jenő.* Pár szó Károlyi Boldi Sebestyénről. Prot. egyh. és isk. lap 44. sz.
 1139. *Katona D. Perényi József.* Katona Dénes élete és munkássága. S.-a.-ujhelyi kath. főgymn. 1895/6. értes. 3—69. l.
 1140. *Katona J. Kovács Antal.* Párhuzam Katona és Kisfaludy Sándor Bánk-bánja között. (Kecskem. Katona J.-Kör 1895. Évkönyve 49—59. l.)
 1141. *Prém József.* A Bánk-bán tragédia jubileuma. Kecskemét 20. sz.
 1142. *Robin.* Katona József Bánk-bánja. (Századik előadása a nemz. színházban). P. Napló 133. sz.
 1143. *Sajó Sándor.* Katona és Grillparzer. Ujverbászi algymn. 1895/6. értes. 3—25. l.
 1144. *Kazinczy F. Kazinczy Ferencz* összes művei. III. osztály. Levelezés. Kazinczy Ferencz levelezése. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi dr. Váczy János. VII. kötet. 1809. október 1. — 1810. június 30. Budapest, Akadémia 1896. (8-r. XXIII, 620 l.) 5 fnt.
 1145. *Bayer József.* Kazinczy Ferencz és Molière fordításai. Irod. tört. Közlem. 257—272. l.
 1146. *Bleyer Jakab.* Kazinczy Ferencz polemiája az Aurora-körrel 1830-ban. Philol. Közl. 655—669. 788—800. l.
 1147. *Szathmáry József.* Kazinczy és a nyelvújítási harc. Ism. Váczy János. Philol. Közl. 169. l.
 1148. *Szathmáry József.* Kazinczy viszonya Kisfaludy Károlylyal. Ism. B. F. Irod. tört. Közlem. 247. l. — Váczy János. Philol. Közl. 382—384. l.
 1149. *Zsoldos Benő.* Kazinczy Ferencz nyelvtanírói munkássága. Sárosp. Lap. 45. sz.
 1150. *Kemény Zs. Kemény Zsigmond* összes művei. Sajtó alá rendezi Gyulai Pál. 1—3. Ism. Pap Ferencz. P. Napló 325. sz. — Magy. Hirl. 330. sz. — Egyetértés 329. sz. — Dr. Apácai. Polit. Heti Szemle 51. sz. — Ignatus. Hét 48. sz.

1151. *Gyulai Pál*. Báró Kemény Zsigmond emlékezete. Bud. Szemle 85. köt. 463—469. l.
1152. *Kempelen F.* — Lásd 1086. sz. a.
1153. *Kisfaludy K. Nagy György*. Kisfaludy Károly víg elbeszélései. Tanulók Lapja 33. 34. sz.
1154. *Nagy Imre*. A Kisfaludy-család leszármazása. Turul 1—9. 54—61. l. — Lásd 1148. sz. a. is.
1155. *Kisfaludy S. Demek Győző*. Részletek Kisfaludy Sándor magánéletéből. Irod. tört. Közlem. 335—345. l.
1156. *Illésy János dr.* Két adat Kisfaludy Sándorhoz. Irod. tört. Közlem. 206—211. l.
1157. *Kemény Aladár*. «Himfy» és a «Lilla»-dalok. Tanulók Lapja 51. sz. — Lásd 1140. sz. a. is.
- 1158a. *Kölcsy. Zombori Márk*. Kölcsy mint kritikus. Székesfejérvár, 1896. (8-r.)
- 1158b. *Toncs Gusztáv*. Kölcsy Ferencz pædagogiai nézetei. Magy. Pædag. 473—490. l.
1159. *Vajda Viktor*. Kölcsy mint moralista. Kecskemét, 1896. Rövid ism. Egyetértés 95. sz.
1160. *Zichy Antal* pohárköszöntője Kölcsy Ferencz emlékére az 1896. febr. 9-iki díszlakomán. Kisfaludy Társ. Évlapjai 30. köt. 16. l. — Lásd 766. 1571. sz. a. is.
1161. *Komjáthy J. Palágyi Menyhert*. Komjáthy Jenő emlékezete. Jelenkor 8. sz.
1162. *Koroda. Esztegar László*. Koroda Pál «Alkibiadesz»-éről. Vasár. Ujs. 11. sz. — Lásd 899. sz. a. is.
1163. *Kossuth L.* — Lásd 188. s 223. sz. a.
1164. *Kozma A. Lázár Béla*. Kozma Andor Nemzet 37. sz.
1165. *Kriza. Kanyaró Ferencz*. A Vadrózsák egy félreértett helye. Erd. Múz. 44. l.
1166. *Lassú I. Szabó Sándor*. Lassú István (1792—1852.) Föv. Lap. 190. sz. és Máramar. Lapok 28. sz.
1167. *Szilágyi István*. Jelentés Lassú István emlékünneperől. Akad. értes. 617—619. l.
1168. *Listhi L. Komáromy András*. A becsempészett örökös. Magy. Hirl. 237. sz. (Listhi László és gyermekeiről.)
1169. *Lukács Ö. Lukács Odön*. 1843—1896. Sárosp. Lap. 10. sz.
1170. *Madách. Madách Emerich*. La tragédie de l'homme. Trad. par Ch. de Bigault de Casanove. Ism. dr. Huszár Vilmos. Nemzet 333. sz.
1171. *Madách Imre* kiadatlan versei. Rövid ism. Föv. Lap. 336. és 355. sz. — Nemz. Ujs. 336. sz.
1172. *Bernstein Béla*. Az ember tragédiája és a zsidó irodalom. Izr. M. Irod. Társ. 2-ik évkönyve.
1173. *Heller Bernát*. Madách Mózes és az Ember tragédiája. Az I. M. I. T. 2-ik évkönyve.
1174. *Latkóczy Mihály*. A hol az «Ember tragédiáját» írták. (Madách Imre házában.) Magy. Szemle 36. sz.
1175. *Madách-Tanulmányok*. Jelenkor 2. sz.
1176. Az «Ember tragédiájá»-ról. (Pályamunka.) Tanulók Lapja 21—25. sz.
1177. *Majláth Henriette*. — Lásd 1103. sz. a.

1178. Michael de Hungaria. *Kudora János*. Michael de Hungaria. (Magyar Mihály). «Tanitsatok» máj. sz.
- 1179a. Mikes K. — Lásd 1363. sz. a.
- 1179b. Mikszáth. *Semper*. A Mikszáth Kálmán 3000 forintja. Hét 1. sz.
1180. J. Mikszáth. *Magy. Hirl.* 5. sz.
1181. Mindszenty G. *Koncz Akos*. Az egri egyházmegye két nagy költőjéről. (Mindszenty Gedeon. Pájer Antal.) *Ism. Váczy János. Philol. Közl.* 166. l.
1182. Molnár J. *Pécsi Ödön*. Molnár János S. J. élete és művei. Szeged 1896. (8r.) és *Magy. Állam* 57. 63. sz.
1183. Nagy Imre. *Csiky Kálmán*. Nagy Imre, az «Arpád» ballada költője. *Vasár. Ujs.* 22. sz.
1184. Nagy Istv. *Fulánk*. Egy érdekes pálya. (Nagy Istvánról.) *Főv. Lap.* 16. sz.
1185. Nagy Pál. *Zsoldos Benő*. Beregszászi Nagy Pál élete és működése a külföldön. *Philol. Közl.* 132—142. l.
1186. Orczy L. *Török Konstant*. Br. Orczy Lőrincz költészetének ethikus természete. *Bajai kath. főgymn.* 1895/6. értes. 1—29. l.
1187. Ozorai. *Rupp Kornél*. Ozorai szentírás fordításai. *Irod. tört. Közlem.* 290—308. l.
1188. Pájer A. Lásd 1181. sz. a.
1189. Pécsi S. *Kováts Gyárfás*. Pécsi Simon és a szombatosok. *Szolnok Doboka* 18. sz.
1190. Pétery K. *Halmy Gyula*. Pétery Károly élete és munkái. *Mezőturi ref. főgymn.* 1895/6. értes. és *Mezőtúr és vidéke* 35—39. sz. — Rövid *ism. Egyetértés* 231. sz.
1191. Petőfi. *Petőőfinek* egy ismeretlen költeménye. *Közli Borsos István. Irod. tört. Közlem.* 424—428. l.
1192. *Petőőfi, Alexander*. *Prosaische Schriften*. Aus dem Magyarischen von Dr. Adolf Kohut. Leipzig, Reclam. (16-r. 182 l.) *Ism. Havas Adolf. Philol. Közl.* 828—831. l.
1193. *Petőőfi A.* 1) *Sőcuii*. (A székelyek). *Ford. Pituc A. Ungaria* 1. sz. — 2) *Norii* (A felhők). *U. o.* 8. sz.
1194. *Ábrányiné-Katona Klementin*. *Petőőfi fája*. *Művész. Lap.* 2. sz.
1195. *Balás Imre*. A segesvári *Petőőfi-émlék*. *Budap. Hirl.* 197. sz.
1196. *Bartók Lajos*. *Petőőfi és a nemzeti irodalom*. *Főv. Lap.* 7. sz.
1197. *Carraroli, D.* *Sándor Petőőfi*. Roma, 1896. (8-r. 24 l.) Különnyomat a *Nuova Antologia* IV. Ser. 65. kötetéből.
1198. *Ferenczi Zoltán*. *Petőőfi életrajza*. A Kisfaludy-társaságtól a Széher Árpád jutalommal kitüntetett pályamű. A Kassalik-alapítványból kiadja a Kisfaludy-társaság. 3 kötet. Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. VIII, 390. 308. 411 l.) 6 frt 50 kr. — *Ism. g. Bud. Szemle* 88. köt. 306—309. l. — *Magy. Szemle* 48—50. sz. — *Róna Béla. Budap. Napló* 103. sz. — *Versényi György. Erdélyi Múz.* 488—489. l. — *Hét* 50. sz.
1199. *Halász Margit*. *Petőőfi lírai költészete*. Zala 96. 97. sz.
1200. *Kun Béla*. *Petőőfi fiui szeretete*. *Tanulók Lapja* 26. sz.
1201. *Marton Bánk József*. *Petőőfi «Apostol»-a*. *Magy. Szemle* 48. sz.
1202. *Patyi István*. *Petőőfi és Tompa beszélye Szécsi Máriáról*. *Magy. Szemle* 37. sz.
1203. *R—sz. Gy.* *Hol született Petőőfi?* *Kecskem. Lap.* 8. sz. — *Tanulók Lapja* 13. sz.

1204. *Rupprecht Alajos*. A gyermeki szeretet Petőfi költésében. Ism. B. F. Irod. tört. Közlem. 249. l. — Zlinszky A. Phil. Közl. 731—734. l.
1205. «Petőfi a nép közt» Révész Imre festménye. Vasár. Ujs. 51. sz.
1206. A százszok és a Petőfi-émlék. Bud. Hir. 220. sz. — Lásd 766. 905. 955. 1047. 1240. sz. a. is.
1207. *Petőfiné, Endrődi Sándor*. Petőfiné-Szendrey Julia. Magy. Szemle 40. sz.
1208. *Prágai A.* Prágai András életéhez. Irod. tört. Közlem. 67—69. l.
1209. *Ráday G. Pap Károly*. Adalék Ráday Gedeon életrajzához. Phil. Közl. 313—319. l.
1210. *Rákosi J.* Rákosi Jenő. Magy. Génusz 43. sz. — Alföld 62. sz. — *K. Gy.* Orsz.-Világ 25. sz. (Képpel.)
1211. *Révai M.* Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz. Közli dr. Récsey Viktor. Irod. tört. Közlem. 70—92. 211—238. 350—363. 456—473. l.
1212. *Reviczky Gy.* *Reviczky Gyula* német költeményei. Magy. Szemle 1. sz.
1213. *Salamon F. Téglás Gábor*. Adalékok Salamon Ferencz családjának történetéhez. Irod. tört. Közlem. 332—335. l.
1214. *Sámi László*. Lásd 1030. sz. a.
1215. *Sófalvi J. Gál Kelemen*. Sófalvi József. Erdélyi Múz. 469—474. l.
1216. *Sylvester J. Bodnár Virgil*. Erdősi Sylvester János. (1504—1554.) Heti Szemle 24. sz.
1217. *Szalóczy B. Szalóczy Pál*. Szalóczy Bertalan. 1842—1895. Sárosp. Lap. 3. sz.
- 1218a. *Szarvas G. N. L.* Szarvas Gábor. Magy. Pædag. 545—549. l.
- 1218b. *Radó Vilmos*. Szarvas Gábor emlékezete. Magy. Pædag. 81—88. l.
1219. *Simonyi Zsigmond*. Szarvas Gábor. Tanáregyl. Közl. XXIX. évf. 4. sz.
1220. *Szigetvári Iván*. Szarvas Gábor. Tanáregyl. Közl. XXIX. évf. 4. sz.
1221. *Széchenyi J. gr. Celesztin*. Széchenyi István döblingi életéből. Magy. Ujs. 97. sz.
1222. *G. Ö.* Széchenyi főhadnagy. P. Napló 51. sz.
1223. *Péter János*. Széchenyi és Kossuth. Közművelődés 22. s köv. sz.
1224. *Várnay Sándor*. Egy könyv története. Alkotmány 84. sz. (Széchenyi Blick-jéről.)
1225. *Zichy Antal*. Gróf Széchenyi István életrajza. 1791—1860. (Magyar Történelmi Életrajzok XII. évf.) Budapest. (8-r. 628. l.)
1226. *Szegedi Kis J. Földváry László*. Szegedi Kis István élete. 1895. Ism. — *él.* Protest. Szemle 270—275. l.
1227. *Szemere B. Berecz Károly*. Szemere Bertalan. (Emléklapjaimból). Borsodmegy. Lap. 82. sz.
1228. *Halmi Gyula*. Szemere Bertalan élete és munkái. Mezőtúr és vid. 23—25. sz.

1229. **Szigligeti E.** *Rádl Ödön*. Szigligeti Edéről. Szigligeti-Társ. Évkönyve. I. köt. 187—193. l.
1230. *Váli Béla*. Szigligeti Ede életrajzából. Zene és színműv. Lapok IV. évf. 1. 2. sz.
1231. *Várady Zsigmond*. Emlékezés Szigligeti Edére. Szigligeti-Társ. Évkönyve I. köt. 65—77. l.
1232. *Szigligeti*. A fény arnyai. Rövid ism. Jelenkor 3. sz. — Lásd 1030. sz. a. is.
1233. **Színi K.** — Lásd 1036. sz. a.
1234. **Szulik J.** *Szekrényi Lajos*. Emlékbeszéd Szulik József fölött. Budapest, 1896. Sz.-István-társ. (8-r. 29 l.) 30 kr.
1235. **D. Takács J.** *Halász Margit*. Emléket Dukai Takács Juditnak. Zala 82. sz.
1236. **Tomori A.** *Vadnay Károly*. A magyar Shakespeare-kiadás pártfogójáról. Emlékezés Tomorira. Kisfaludy-Társ. Évlap. 29. köt. 171—183. l.
1237. **Tompa.** *Halmy Gyula*. A szenvedő Tompáról. Mezőtúr és vid. 27—29. sz.
1238. *Kün Béla*. Erkölcsei tanulságok Tompa Virágregéiből. (Pályamunka.) Tanulók Lapja 7—10. sz.
1239. *Lévay József* ünnepelő beszéde. (A Tompa-szobornál.) Sárosp. Lap. 41. sz.
1240. **Major Károly dr.** Tompa, Petőfi, Arany. Tanulók Lapja 46—49. sz.
1241. *Tüdős István*. Tompa Mihály szobrának leleplezésekor. Sárosp. Lap. 41. sz. — Lásd 276. 1045. 1202. sz. a. is.
1242. **Tóth K. Tóth, Coloman**. Morméntul lui Árpád. (Árpád sírja.) Ford. Pituc A. Ungaria 2. sz.
1243. **Vajda J.** *Vajda, Joh.* 1) Der Komet. 2) Nach zwanzig Jahren. 3) Wie friedlich still doch ist es! Übers. v. Heinr. v. Wislocki. Österr.-Ungar. Revue 20. Bd. 322. l.
1244. *Szekely János*. Vajda János. Erdélyi Híradó 153. sz.
1245. Vajda János. (Képpel.) Athenæum naptára 1896. 36—39. l. — Egyetértés 50. 51. sz. — Lásd 1036. sz. a. is.
1246. **Vas Gereben.** *Concha Károly*. Vas Gereben juhászfurulyája. Főv. Lap. 245. sz.
1247. **Virág B.** *Szeremlei Barna*. Virág és Horatius. Ism. B. F. Irod. tört. Közlem. 248. l. — Tolnai Vilmos. Philol. Közl. 379—382. l.
1248. **Vörösmarty.** *Beöthy Zsolt*. Zalántól a két szomszédvárig. (Vörösmarty művészi fejlődéséhez.) Budap. Napló 128. sz.
1249. *Garda Samu*. Zalán futásának helye Vörösmarty költészetében. Székesfehérv. főrealisk 1895/6. értes. 11—18. l. — Önállóan is megjelent.
1250. **Kiss E.** Vörösmarty mint nyelvész. Ism. V. Századok 380. l. — Balassa J. Philol. Közl. 832. l.
1251. **Kont, Ign.** Un poète hongrois. Vörösmarty. Revue d. Revues 15. févr.
1252. **Petri Mór.** A két szomszédvárról. Ism. Váczy János. Philol. Közl. 167—169. l.
1253. **Pintér Kálmán.** Vörösmarty szobra. Magy. Szemle 49. sz.
1254. **Torkos László.** Vörösmarty «A két szomszéd vár»-a. Magy. Szemle 30—33. sz. — Lásd 610. 766. sz. a. is.

1255. *Werbőczy J. Komáromy András.* Werbőczy István származása. (K. A. jelentése.) Századok 163—167. l. és Magy. Állam 49. sz.

1256. *Zermegh J. Molnár D. Szulpicz.* Zermegh János és Emlékirata. Történelmi forrástanulmány. Kőszeg, 1896. (8-r. 57 l.) Ism. Szs. Századok 741—744. l.

1257. *Zrínyi M. Széchy Károly.* Gróf Zrínyi Miklós a költő. 1620—1664. I. kötet. Budapest, 1896. Ráth M. (8-r. X, 334 l.) 4 frt 40 kr. — Ism. Junius. Bud. Hírlap 264. sz. — Lásd 948. és 1369. sz. a. is.

4. Magyar nyelvészet.

1258. *Alexics György.* A kassai Múzeum-Egylet III. évkönyvében előforduló régi szók és szólások. Nyelvőr 411—414. l.

1259. *Arany János.* Jegyzetek az Antibarbarushoz. U. o. 69—71. 356—359. 400—403. l.

1260. *Arany János.* Ajánlatos kifejezések. U. o. 38. l.

1261. *Asbóth Oszkár.* A szláv jövevényszók kora. (Veréb és szarka). Nyelvt. Közlem. 329—336. l.

1262. *Asbóth Oszkár.* Lengyel és szlovén szók a magyar nyelvben? U. o. 346—350. l.

1263. *Asbóth Oszkár.* Magyar o — szláv o. U. o. 455—486. l.

1264. *Asbóth Oszkár.* Szláv igék a magyar nyelvben. Nyelvőr 113—116. l.

1265. *Balassa József.* Hogy hangzott nyelvünk az Árpádok korában? U. o. 58—69. 151—159. l.

1266. *Balassa József.* A rövid magánhangzók történetéről. (Kivonat). Akad. Értes. 80—84. l.

1267. *Balassa József.* Misteli a magyar nyelvről. Nyelvt. Közlem. 106—115. l.

1268. *Balássy Ferencz.* Néhány személy- és helynévről. Nyelvőr 445—447. l.

1269. *Barcsa János.* Nyelvsajátságok Kaba és vidéke nyelvéből. U. o. 425—427. l.

1270. *Barcsa József.* Debreczeni diák-szók és szólás-módok. U. o. 454—457. 503—505. l.

1271. *Béldy Mihály.* A magyar helyesírás és a helyes magyarság. Nagy-Kanizsa, Fischel F. (8-r. 109+3 l.) 1 kor.

1272. *Bódis Juszti.* A Müncheneri Törödékek egy helyéről. Nyelvőr 32—34. l.

1273. Cím és rangsor. *Kardos Albert.* U. o. 481. l. — Csapodi István. 484—487. l. — Vida Sándor. 487. l.

1274. *Csapodi István.* Pótlások a Tüzetes Magyar Nyelvtanhoz. U. o. 227. l.

1275. *Erdélyi Lajos.* Az összvont mondat. Nyelvt. Közl. 280—309. l.

1276. *Frommer Rudolf.* Deutsch-Ungarisches Börsen-Wörterbuch. — Német-magyar tőzsdei szakszótár. Előszóval ellátta Simonyi Zsigmond dr. Budapest, 1896. (8-r. 110 l.) 1 frt. — Ism. Balassa József. Nyelvőr 411. l. — Jelenkor 29. sz.

1277. *Gáspár E. Leó.* A Lobkowitz-codex nyelvi ismertetése. Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 74 l.)

1278. *Gergely Károly*. Az ős magyar írás emléke Nagybányán. Szabad Egyház 3—12. sz.
1279. *Gergely Károly*. A hun-scytha betűs Miatyánk. Szabad Egyh. 13. 14. sz.
1280. *Gösy Géza*. Nyelvtörténeti adatok. (Zarka Maximái. Pest, 1807.) Nyelvőr 282—285. l.
1281. *Halász Gyula*. Nyelvsajátságok Csököly és Kis-Korpád nyelvéből. U. o. 93. l.
- 1282a. *Harmat Géza*. A magyar játékszin nyelve. U. o. 543—547. l.
- 1282b. *Hunyady József*. A névmások jelentése s mondatbeli szerepe. Budapest, 1897. (8-r. 47 l.)
1283. *Jacobi, Jul.* Magyarische Lehnworte im Siebenbürgisch-Sächsischen. Ism. Balassa József. Philol. Közl. 471—473. l.
1284. A «Jelenkor» szópályázata idegen szók helyébe alkotandó magyar kifejezésekre. Jelenkor 1. sz. Jelentés. U. o. 10. sz. — Lásd Antibarbarus. Nyelvőr 232. 322. l. — Szilasi Mór. Nyelvőr 277. l. — A «Jelenkor» megjegyzése. Jelenkor 13. sz. — Jelentés a második pályázatról. Jelenkor 17. 18. sz. — Jelentés a harmadik pályázatról. U. o. 25—36. sz. — Szópályázatunk és a «Bölcseleti folyóirat». U. o. 23. sz.
- 1285a. *Jendrassik Ernő*. Az idegen szavak nyelvünkben. Nyelvőr 440—444. l.
- 1258b. *Kardos J. Czelesztin*. A keszthelyi codex alaktana és mondatana. Esztergom. 1896. (8-r. 86 l.)
1286. *Kárpáthy Gusztáv*. A kuglizás műszavai. U. o. 317. l.
1287. A keresztnevek fordítását illető kérdésre kapott válaszok. U. o. 137—140. l.
1288. *Kicska Emil*. Alany és állítmány. U. o. 107—112. 159—163. 200—206. 244—251. 433—440. 488—495. 530—536. l. Elejét lásd a múlt évi folyamban.
1289. Kik rontják a magyar nyelvet? Jelenkor 4. sz.
1290. *Király Károly*. Nyelvújítási adatok. Nyelvőr 210—216. 251—257. l.
1291. *Király Pál*. Nyelvtudományi irodalmunk újabb jelenségei. A Simonyi-féle Füzetes Magyar Nyelvtan I. kötetének bírálata. Budapest, 1896. (8-r. 48 l.) Bir. Simonyi Zs. Nyelvőr 359—369. l.
1292. *Komjáthy Sándor*. Az észbeli gyarlóság szinonimikája. Nyelvőr 334—336. l.
1293. *Korányi György*. Magyar szók az árvamegyei tótoknál. U. o. 505—507. l.
1294. A Königsbergi Töredék egy érthetetlen helyéről (Szilády Aron, Horváth Cyrill, Tóth Béla közlései). Akad. Értes. 313—316. l. — Lásd 1339. és 1346. sz. a. is.
1295. *Könnye Nándor*. Magyar helyesírás a középiskolában. Ism. Balassa József. Philol. Közl. 558. l.
1296. *Lázár István*. Az alsó fehérmegyei népnyelv. Nyelvőr 346—351. l.
1297. *Lukács Lőrincz*. Mely szókkal gazdagította Faludi az irodalmi nyelvet? U. o. 342—345. 396—400. l.
1298. *Mazuch Ede*. Magyar szók a hazai rutén nyelvben. U. o. 298. l.
1299. *Melich János*. Pótlások olasz jövevényszavainkhoz. U. o. 321. l.

1300. *Melich János*. A «lesz» mint időképző. U. o. 351—353. l.
1301. *Melich János*. Német vendégszók. 1895. Ism. Dr. Jacobi J. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesb. 4. sz.
1302. *Melich János*. Adatok a szláv jövevényszók korához. Nyelvt. Közlem. 123—126. l.
1303. *Mikó Pál*. Vándorlegények. (Mulat, kapu, szorul, falat). Nyelvőr 80. l.
1304. *Miskovits F. Henrik*. A geológia műszavai. U. o. 406—408. l.
1305. *Molnár Sándor*. A kétjegyű mássalhangzókról. Népmvelő 46. sz.
1306. *Munkácsi Bernát*. Még néhány szó az *est* megvilágításához. Nyelvt. Közlem. 310—315. l.
1307. *Munkácsi Bernát*. Törökségek a magyar nyelvszerkezetben. Nyelvőr 16—21. l.
1308. *Munkácsi Bernát*. Még néhány szó a *hol*-val *ta*-val-féle határozók végzetéről. U. o. 130—132. l.
1309. *Nagy Gábor*. A magyar nyelvtan rendezése. Felső nép és polg. isk. közl. 158—161. l.
1310. *Sassi Nagy Lajos*. A «Jelenkor» három szópályázatáról. U. o. 540—542. l.
1311. *Nagyszigethi Kálmán*. Nyelvújítási adatok gyűjtése. U. o. 9—11. l.
1312. A német-magyar szótárhoz. U. o. 268—270. 315—317. 414—417. 551. l.
1313. *p. m.* A magyar nyelv szelleme. Jelenkor 31. sz.
1314. *Palágyi Menyhért*. A nyelvújító mozgalom. Jelenkor 33. sz.
1315. *Pályi Ede dr.* Magyar helyesírás. U. o. 19. sz.
1316. *Pápay József*. Egy dunántúli nyelvjárás-sziget. Nyelvőr 207—210. l.
1317. *Perényi Adolf*. A magyar helyesírásról. Délmagy. Közl. 297. sz.
1318. *R. Prikkel Marián*. Árpádkori szók. 1. Zarm. 2. Kegiggen. 3. Birsagnop. 4. Eleve. Nyelvt. Közl. 85—95. l. Lásd 1380. sz. a. is.
1319. *Radó Antal*. A keresztnevek fordítása. Nyelvőr 555. l.
1320. *Ratzenberger Ferencz*. Magyar szók a gölnczvíölgyi németeknél. U. o. 299. l.
1321. *Rechnitz Ignác*. Magyar szók a hajdumegyei oláhoknál. U. o. 300. l.
1322. *Schuchardt Hugó*. A keresztnevek «fordítása». U. o. 97—107. l.
1323. *Sebestyén Ede*. A magyar könyvkereskedelem nyelve. U. o. 354. l.
1324. *Sebestyén Károly*. A nyelvújítók. U. o. 242—244. l.
1325. *Seermann Gábor*. Laikus nyelvészkedés. U. o. 403—405. l.
1326. *Setälä Emil*. Az eredeti kt megfelelője a magyarban. Nyelvt. Közl. 194—197. l.
1327. *Silberstein, Adolf*. Geist ungarischer Sprache. P. Lloyd 192. sz.
1328. *Simonyi Zsigmond*. Tüzetes magyar nyelvtan történelmi alapon. Balassa József közreműködésével. I. kötet. Magyar hangtan és alaktan. Budapest, 1896. Akadémia. (8-r. XVI, 734 l.) 6 frt. — Ism. Halász Ign. P. Napló 21. sz. — Latkóczy Mih. Magy. Szemle 23. 24. sz.

— Szinnyei Gerzson. Sárosp. Lap. 32. sz. — Zolnai Gyula. Nyelvt. Közlem. 96—99. l. és Ethnogr. 118. l. — Veress Ign. Erd. Múz. 126—131. l. — Balassa J. Megjegyzései. U. o. 189. l. — Szilasi Móríc. Philol. Közl. 687—707. l. — Revue critique 37. 38. sz. — R—a. B—a. Polit. Heti Szemle 44. sz.

1329. *Simonyi Zsigmond*. Német és magyar szólások. A m. tud. Akadémiától Marczibányi-díjjal jutalmazott pályamunka. Magyaros fordításra vezérlő segédkönyv, kiegészítésül a német-magyar szótárakhoz. Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 456 l.) 4 frt. — Ism. Zolnai Gyula. Tanáregyl. Közl. XXIX. évf. 25. sz. — Ballagi A. Helyreigazítása. U. o. 27. sz. — Zolnai válasza. U. o. 29. sz. — Ballagi A. Bucsszó 30. sz. — Magy. Szemle 9. sz. — Melich J. Erd. Múz. 40. l. 1. és 1372. sz. a. is.

1330. *Simonyi Zsigmond*. Beköszöntő. Nyelvőr 1—3. l.

1331. *Simonyi Zsigmond*. A nyelvhelyesség kérdése. U. o. 38—41. l.

1332. *Simonyi Zsigmond*. A jogásznyelvről. U. o. 49—54. 193—199. l.

1333. *Simonyi Zsigmond*. Történeti vagy természeti tudomány-e a nyelvészet? U. o. 181. l.

1334. *Simonyi Zsigmond*. A betűk és hangok előfordulásának aránya. U. o. 325. l.

1335. *Simonyi Zsigmond*. Cím és rangsor. U. o. 385—396. 481. l.

1336. *Simonyi Zsigmond*. A magyar nyelv. (Jekelfalussy: Az ezred-éves magy. állam. 121—138. l.)

1337. *Simonyi Zsigmond*. Ünnepi nyelvészkedés. Pesti Napló 355. sz.

1338. Sz. J. Sajnovics János Demonstratio-ja. Nyelvt. Közl. 225. l.

1339. *Szabó Mihály*. A Königsbergi Töredék érthetetlen szavai. Magy. Állam 97. sz.

1340. *Szabó Mihály*. A fölfedezett ő. magyar nyelvtan, eredeti nyelvén: Szófia. Magy. Állam 104. sz.

1341. *Szemlér Ferencz*. Régi és ritka szavak az új magyar Tassóban. Ford. Jánosi Gusztáv. Nyelvőr 308—315. l.

1342. *Szigeti József*. Vasuti germanizmusok. U. o. 302—306. l.

1343. *Szamota István*. A Murnelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. A schwazi Ferenczrendi kolostorban őrzött egyetlen példányból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta —, 1 fényképi hasonmással. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVI. köt. 6. sz.) Budapest, 1896. (8-r. 46 l.) 50 kr. — Ism. Zolnai Gyula. Könyvszemle 190. l. — Dr. Schullerus A. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 5. sz. — Zolnai Gyula. Nyelvőr 169. l. — Revue critique 42. sz.

1344. *Szamota István*. A tilhanyi apátság 1055-ki alapítólevele, mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. Budapest, 1896. Nagel O. (8-r. 39 l.) 60 kr. — Rövid ism. Zolnai Gy. Nyelvőr 165. l.

1345. *Szamota István*. Szalkai László magyar glosszái 1490-ből. Ism. Zolnai Gyula. Nyelvőr 167. l.

1346. *Szilády Áron*. Königsbergi Töredék. (Akad. Értes. 1895.) Ism. Zolnai Gy. Nyelvőr 164. l.

1347. *Szilasi Móríc*. Vegyületek. U. o. 177. l.

1348. *Szily Kálmán*. Jelentés a Lázár-codexről. Akad. Értes. 139—142. l.

1349. *Szinnyei József*. Magyar Tájszótár. A magyar tudományos Akadémia megbízásából szerkesztette —. I. kötet. A—Ny. Budapest, Hornyánszky V. 1893—1896. (4-r. 1568 hasáb.) 10 frt. — *Ism. R-a B-a*. Polit. Heti Szemle 44. sz.
1350. *Szinnyei József*. Magyar nyelvhasználat. (Jegyzetek.) Hallgatói számára. (Finn-ugor Kézikönyvek. III.) Budapest, 1896. Hornyánszky V. (8-r. 107 l.) 1 frt 20 kr.
1351. *Szinnyei József*. Egy állítólagos összetétel. Nyelvt. Közl. 1—8. l. — Kivonata Akad. Értes. 136—139. l.
1352. *Szinnyei József*. Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában. *Ism. Setälä Emil*. Archiv f. slav. Philol. 258—260. l.
1353. *Sztura Szilárd*. A magyar közmondásokról. Délmagyar Közl. 297. sz.
1354. *Tar Lőrincz*. Az alany és az állítmány. Hét 13. sz.
1355. *Tegzes*. A magyar nyelv veszélyben. B.-Gyarmat, 1896. Darvai Á. (8-r. 20 l.) 40 kr. (Az idegen szók használatát ostromozza.)
1356. *Tolnai Vilmos*. Szólásmagyarázatok. Nyelvőr 496—501. l.
1357. *Tóth Béla*. A keresztnévek fordítása. U. o. 11—15. l.
1358. *Tóth Béla*. A keresztnévek «fordítása». U. o. 145—151. l.
1359. *Tóth Béla*. Szófordítások. U. o. 337—341. l.
1360. *Tóth Béla*. Magyar szótár. Pesti Napló 355. sz.
1361. *Tóth Sándor*. Az utolsó kurucz. *Ism. Albert János*. U. o. 457—460. l.
1362. *Török Árpád*. Ein preisgekröntes Unicum. Budapest, 1896. (8-r. 16 l.) — *Simonyi megjegyzései*. Nyelvőr 171—173. l.
1363. *Török Konstant*. A tárgyas ige alkalmazása Mikesnél. U. o. 176. l.
1364. *Török Konstant*. Nyelvtani adatok a felnémeti dialektusból. U. o. 521—524. l.
1365. *Turcsányi Andor*. A magyar meg a német. U. o. 289—295. l.
1366. *Vajda János*. Magyar szók. Jelenkor 10. 30. 31. sz.
1367. *Vajda János*. Magyarság. Vasár Ujs. 3. sz.
1368. *Veress Ignác*. A magyar nyelvjárások. Erd. Múz. 409—416. 463—468. l.
1369. *Vida Sándor*. Zrínyi szórendjéhez. Nyelvőr 419—421. l.
1370. *Volf György*. Első keresztény térítőink nyelvünk, írásunk és történetünk tanúbizonysága szerint. Bud. Szemle 85. köt. 177—204. 362—406. 86. köt. 50—86. l. Önállóan is megjelent. — *Pauler Gyula*. Nyílt levele erre vonatkozólag. U. o. 86. köt. 153—159. l. — *Volf Gy.* Antapodosis. U. o. 309—315. l. *Pauler Gy.* nyílt levele, valamint *Volf Gy.* zárszava. U. o. 473—480. l.
1371. *Zlinszky Aladár*. Nemzeti vonások a szálló igékben. Nyelvőr 4—8. 55—58. l.
1372. *Zolnai Gyula*. Nyelvtörténeti adatok. Szatmármegyei régi iratokból. Nyelvőr 27. l.
1373. *Zolnai Gyula*. Az anatómiai műszók ügye. U. o. 29. l.
1374. *Zolnai Gyula*. A magyar nyelv válsága. U. o. 83—85. l.
1375. *Zolnai Gyula*. A névragok különírása a Halotti Beszédben. U. o. 177—179. l.
1376. *Zolnai Gyula*. Az -*nkéd* rag a Balaton-melléken. U. o. 231. l.
1377. *Zolnai Gyula*. Képző-e a mersz, félsz főnevekben a sz-hang? U. o. 326. l.

1378. *Zolnai Gyula*. 15-én, 15-ikén, 15-dikén, 15-ödikén. U. o. 376. l.
 1379. *Zolnai Gyula*. A Budapesti Hirlap ortológiája. U. o. 447—453. l.
 1380. *Zolnai Gyula*. Árpád-kori szók magyarázatához. 1) Zorm. 2) Kegiggen, kegilm, nugulm. 3) Birsagnop. 4) Eleve. Nyelvt. Közl. 212—217. l. Lásd 1318. sz. a. is.
 1381. *Zolnai Gyula*. Nyelvtörténeti adatok Debreczen városának régi jegyzőkönyveiből. Nyelvt. Közlem. 337—345. l.
 1382. *Zolnai Gyula*. A keresztnevek kérdése. Budap. Hirl. 95. sz.

Egyes szók.

1383. *Adugrandum*. Wolff Béla. Nyelvőr 556. l.
 1384. *A ki vagy a mely?* Simonyi Zs. U. o. 181. l.
 1385. *Aldomás*. R. Prikkel Marián. U. o. 372. l.
 1386. *Argazmus*. Efendi. U. o. 325. l.
 1387. *Átalános*, átalában, egyátalán, v. általános, általában, egyáltalában? *Zolnai Gy.* U. o. 281. l.
 1388. *Atilla* és sujtás. Tóth Béla. U. o. 217. l. — Lukács Lőrincz. U. o. 307. l.
 1389. *Át van fejezve*. Sassi Nagy Lajos. U. o. 419. l.
 1390. *Azonnal, ezennel*. Munkácsi Bernát. U. o. 373. l.
 1391. *Balogék tagja*. Hevess Kornél. U. o. 467. l. — Szokolay Hermin. U. o. 515. l.
 1392. *Bató, batyu*. M. J. Nyelvt. Közlem. 240. l. — Lásd öszvér alatt is.
 1393. *Botránkozás*. Antibarbarus. Nyelvőr 86. l.
 1394. *Budapesti maccaronicumok*. Wolff Béla. U. o. 463. l.
 1395. *Cékla*. Simonyi Zs. U. o. 237. l.
 1396. *Csaba írem*. Borbás Vince. U. o. 553. l.
 1397. *Csákány*. Kropf Lajos. U. o. 230. l.
 1398. *Csélcsap*. Szilasi Mórincz. U. o. 36. l. — R. Prikkel Marián. U. o. 228—230. l.
 1399. *Csikós* = csigós (játék). Tolnai Vilmos. U. o. 80. és 513. l. — Weiller Gyula. U. o. 179. l.
 1400. *Deres*. Széll Farkas. U. o. 78. l.
 1401. *Éjtszaka* v. éjszaka? *Zolnai Gy.* U. o. 281. l.
 1402. *Elmagyarosodik*, megmagyarosodik. *Zolnai Gyula*. U. o. 469. l.
 1403. *Elnemzetlenít*. *Zolnai Gy.* U. o. 468. l.
 1404. *Előjáróság* v. előjáróság v. elöljáróság? *Zolnai Gy.* U. o. 326. l.
 1405. *Esküllő, Kolos*. *Zolnai Gyula*. U. o. 511. l.
 1406. *Esperest, öspöröst*. Szinnyei József. Nyelvt. Közlem. 486. l.
 1407. *Éved* = évad. Antibarbarus. Nyelvőr 468. l.
 1408. *Fardagály* és krinolin. Kropf Lajos. U. o. 319. l.
 1409. *Fáré*. Melich János. Nyelvt. Közlem. 496—498. l.
 1410. *Fél-ing*. Laukó Albert. Nyelvőr 419. l.
 1411. *Fellábbad* v. fellábad? *Zolnai Gyula*. U. o. 237. l.

1412. *Fene*. Melich János. Nyelvt. Közlem. 499. l.
 1413. *Fenkő*. Zolnai Gy. Nyelvőr 279. l.
 1414. *Férj*. Simonyi Zs. U. o. 370. l.
 1415. *Feszület*. Simonyi Zs. U. o. 31. l.
 1416. *Fölmentették* v. fölmentték, Zolnai Gy. U. o. 41. l.
 1417. *Folnag és Folnegovics*. Ásbóth Oszkár. U. o. 21—24. l. —
 Melich J. U. o. 174. l. — Ásbóth O. Még egyszer a «folnag» szó. U. o.
 258—260. l.
 1418. *Folyamatos* (v. *folyó*) *jelen* helyes-e? Zolnai Gy. U. o. 519. l.
 1419. *Förfi*. Csapodi István. U. o. 462. l.
 1420. *Forintonként* v. forintonkint. Zolnai Gy. U. o. 41. l.
 1421. *Gondolkozok* v. gondolkozom. Simonyi Zs. U. o. 236. és 280. l.
 1422. *A görögök játékaik* v. a görögök játéka? Zolnai Gy. U. o.
 564. l.
 1423. *Gyám, jog, ügyvéd*. Nagyszigethi Kálmán. U. o. 120—123. l.
 1424. *Gyeri Marcsa, Gyeri Julcsa*. Simonyi Zsigmond. U. o. 318. l.
 1425. A *gyönyörű* szó -u, -ű képzős melléknév-e? Zolnai Gy. U. o.
 136. l.
 1426. *Györre*. Tóth Béla. Simonyi Zs. U. o. 318. l. — Belányi Ti-
 vadar. Csapodi István. U. o. 418. l. — Tóth B. Vida Sándor 511. l.
 1427. *Hadargás* = manőver. Kerekes Lajos. U. o. 422. l.
 1428. *Hadastyán* v. aggharczos. Zolnai Gy. U. o. 184. l.
 1429. *Hamis. Náció*. Népieskedés. Adonyi. U. o. 278. l.
 1430. *Hanem* helyett ha. Kardos Albert. U. o. 514. l.
 1431. *Hátralek*. Nagyszigethi Kálmán. U. o. 317. l.
 1432. *Herkóáter*. R. Prikkel Marián. U. o. 372. l. — Wolff Béla.
 U. o. 419. l. — Tóth Béla. U. o. 508. l. — Bartha József. U. o. 560. l.
 1433. *Hisz vmibe, bízik vmibe*. Zolnai Gy. U. o. 183. l.
 1434. *Hőfélé, hőszin fehér*. Bartha József. U. o. 516. l.
 1435. *Holval, regvel, nappal, estvel, éjjel*. R. Prikkel Marián. U. o.
 132. és 318. l. — Csapodi István. U. o. 374. l.
 1436. A *hurra* eredete. Simonyi Zs. U. o. 470. l.
 1437. *Igényjogosult*. Bódiss Jusztn. A törvénykezés nyelvéből.
 U. o. 561. l.
 1438. *Imrő, Endrő*. Simonyi Zs. U. o. 318. l.
 1439. *Inferioris, superioris*. Pruzsinszky János. U. o. 323. l.
 1440. *Írماغ*. Nagyszigethi Kálmán. U. o. 537. l.
 1441. *Írnalak, kérnelek* helyesek-e? Zolnai Gy. U. o. 136. l.
 1442. *Írni fogna*. Zolnai Gyula. Nyelvt. Közl. 370. l. és Nyelvőr
 467. l.
 1443. *Iromba*. Melich János. Nyelvt. Közl. 372—374. l.
 1444. *Irra lett*. Simonyi Zs. Nyelvőr 80. l.
 1445. *Izé*. Dvorzacek János. U. o. 557. l.
 1446. *Január, február*. Trencsény Károly és Antibarbarus. U. o.
 554. l.
 1447. *Járszalag*. Antibarbarus. U. o. 277. l.
 1448. *Jog* = lásd: *gyám* alatt.
 1449. *Jó napot*. Zlinszky Aladár. Nyelvőr 516. l.
 1450. *Jósda*. Antibarbarus. U. o. 421. l.
 1451. *Karancsi betűk*. Szinnyi József. U. o. 270. l.
 1452. *Katona*. Simonyi Zs. U. o. 370. l.

1453. *Kegyed és Ön.* Lukács Lőrincz. U. o. 306. l.
 1454. *Keltlys* = költés. Melich János. U. o. 461. l.
 1455. *Kérdés* vagy bonyodalom? Zolnai Gy. U. o. 471. l.
 1456. *A kérdés megvitatásához láttak.* Zolnai Gy. U. o. 182. l.
 1457. *Késefán (kisefán) járni.* Simonyi Zs. U. o. 279. l.
 1458. *Keshedés, kesedés.* Baksay Sándor. U. o. 36. l.
 1459. *Kész van.* Kiss Ignác. Bódiss Jusztin. Trencsény Károly.
 Simonyi Zs. U. o. 463–465. l.
 1460. *Ki, mi.* Szilasi Mórincz. Nyelvt. Közl. 126. l.
 1461. *A király* szó eredete. Simonyi Zs. Nyelvőr 182. l.
 1462. *Kolomp.* Király Károly. U. o. 465. l.
 1463. *Kornyikál.* Trencsény Károly. U. o. 232. l.
 1464. *Körös v. Körözs folyó.* Zolnai Gyula. U. o. 559. l.
 1465. *Körözik-e vagy körzik.* Zolnai Gyula. U. o. 326. l.
 1466. *Kötyavetye.* Zolnai Gyula. U. o. 501–503. l. — Deák Béla.
 U. o. 560. l.
 1467. *Követ fújni.* Melich János. Nyelvt. Közlem. 487—491. l.
 1468. *Közvetve, közvetetlen.* Zolnai Gy. Nyelvőr 183. l.
 1469. *Kuna.* Mikó Pál. U. o. 370. l. — Simonyi Zs. U. o. 560. l.
 1470. *Lámpa.* Zolnai Gyula. U. o. 560. l.
 1471. *Lebbezzzen fel.* Bartha József. U. o. 466. l.
 1472. *A lég és levegő* szó. (Honnan származik?) Zolnai Gy. U. o.
 88. lap.
 1473. *Lehell, restell v. lehel, restel?* S. Zs. U. o. 87. l.
 1474. *A «lesz»* mint időképző. Pápay József. U. o. 513. l.
 1475. *Létezik.* Antibarbarus. U. o. 424. l.
 1476. *Madarka, lovacska.* Zolnai Gy. U. o. 41. l.
 1477. *A mádi regálebéről.* Tóth Béla. U. o. 321. l.
 1478. *Makaróni szavak.* Tóth Béla. U. o. 556. l.
 1479. *Maradhass, Mikó Pál.* U. o. 179. l. — Kiss Lajos. Kiss
 János. M. Németh Sándor. Révész Samu. U. o. 231. l. — Turcsányi Gy.
 318. l.
 1480. *Maradhass, nyughass, férhess.* Heves Kornél. U. o. 558. l.
 1481. *Megbeszél.* Zolnai Gyula. U. o. 279. l.
 1482. *Megokol.* Bódiss Jusztin. U. o. 34. l.
 1483. *Megoldás, megfejtés* vagy kivitel, kidolgozás. Zolnai Gy.
 U. o. 183. l. — Árpás Miklós. U. o. 236. l.
 1484. *Megye* = határ. Sztróka Lajos. U. o. 418. l.
 1485. *Melenget.* Simonyi Zs. U. o. 276. l.
 1486. *Méltányos v. méltános.* Zolnai Gy. U. o. 42. l.
 1487. *Ménésibe,* Kerekibe magyarázata? Zolnai Gy. U. o. 375. l.
 1488. *Menevél.* Zolnai Gy. U. o. 80. l.
 1489. *Jókai menlevele.* Antibarbarus. U. o. 37. l.
 1490. *Mezítelen kard.* Antibarbarus. U. o. 467. l. — Kicska Emil.
 Trencsényi K. és Antibarbarus. U. o. 561. l.
 1491. *Mibőllett* = parvenü. Simonyi Zs. U. o. 38. és 316. l.
 1492. *Millennium és évezred.* Antibarbarus. U. o. 86. l.
 1493. *Nekitehenedik* jelentése. Zolnai Gy. U. o. 376. l.
 1494. *Nembánomság.* Antibarbarus. U. o. 423. és 556. l.
 1495. *Némethon.* Radó Antal. U. o. 278. l.
 1496. *Nem lett észrevesződve.* Sassi Nagy Lajos. U. o. 419. l.

1497. Károlyi Gábor *névtelen gyűlölete*. Antibarbarus. U. o. 36. l.
 1498. A *nyargonc* pusztulása. U. o. 375. l.
 1499. *Nyelvváltás*. Széll Farkas. U. o. 80. l.
 1500. *Nyilvános rendes egyetemi tanár*, vagy egyetemi nyilv. rendes tanár. Zolnai Gyula. U. o. 375. l.
 1501. *Nyugta* szó? (Hol született a —). Zolnai Gyula. U. o. 460. l.
 — Király Károly. U. o. 507. l.
 1502. *Óbrül*. Mikó Pál. U. o. 320. l.
 1503. *Odaérkezik*, hazaérkezik, v. oda érkezik, haza érkezik? Zolnai Gy. U. o. 281. l.
 1504. *Okol* v. *okoz*? Zolnai Gy. U. o. 564. l.
 1505. *Osztani nézetét*. Antibarbarus. U. o. 180. l.
 1506. *Ószvér*. Zolnai Gyula. Nyelvt. Közl. 127. l. — R. Prikkel Marián. U. o. 256. l.
 1507. *Ószvér. Bató*. M. M. U. o. 498. l.
 1508. A *paraszt* szó (honnan ered?) Zolnai Gy. Nyelvőr 184. l.
 1509. *Perdó*. Balassa József. U. o. 129. l.
 1510. *Pergament-körte*. Kúnos Ignác. U. o. 30. l.
 1511. *Peszmet*, *peszme*. R. Prikkel Marián. U. o. 173. l. — Kiss Lajos. U. o. 270. l. — Tóth Béla. U. o. 321. l.
 1512. *Pete*. Zolnai Gyula. Nyelvt. Közl. 371. l.
 1513. *Petzen*, *penzen*. Schäfer Károly. Nyelvőr 130. l.
 1514. *Pöre*. Nagyszigethi Kálmán. U. o. 539. l.
 1515. *Pótolni*. Kanyaró F. U. o. 276. l.
 1516. *Ránc*, jövevény szó-e? Zolnai Gy. U. o. 88. l.
 1517. *Redő*. Bódiss Jusztin. U. o. 370. l.
 1518. *Rögtön* v. *röktön*. Zolnai Gy. U. o. 42. l.
 1519. *A rozsdá megfogja a vasat*, v. a vas megfogja a rozsdát. (Mi helyesebb?) Zolnai Gy. U. o. 280. l.
 1520. *Samu nadrágja*. Tolnai Vilmos. U. o. 358. l.
 1521. *Ség*. R. Prikkel Marián. U. o. 82. l.
 1522. *Segél*. Csapódi István. U. o. 515. l.
 1523. *Sétatér* v. *sétány*. Zolnai Gy. U. o. 184. l.
 1524. *Sítét*. Sz. Á. Irod. tört. Közlem. 123. l.
 1525. *Sítét*, *sétét*. Zolnai Gyula. Nyelvőr 34. l.
 1526. *Spaletta*. Bódiss Jusztin. U. o. 557. l.
 1527. A *strike* (sztrájk) magyarosodása. Pápay József. U. o. 315. l.
 1528. *Sugal* = *suggerál*. Simonyi Zs. U. o. 37. l. — Zolnai Gyula. U. o. 325. l. — Legányi Gyula. U. o. 416. l.
 1529. *Szalados*. Csapódi István. U. o. 514. l.
 1530. *Szárashíd*, *utcaház*. Kardos Albert. U. o. 466. l.
 1531. *Század*. Király Károly. U. o. 129. l.
 1532. *Szédni*. Halász Ignác. U. o. 128. l.
 1533. *Szög*, *szög*. R. Prikkel Marián. U. o. 409—411. l.
 1534. *Székfü*. Tolnai Vilmos. U. o. 273—275. l.
 1535. *Szemény*. R. Prikkel Marián. U. o. 271—273. l.
 1536. *Szilveszter* v. *Sylvester*. Simonyi Zs. U. o. 42. l.
 1537. *Szirony* (*szirom*). R. Prikkel Marián. Nyelvt. Közl. 252—256. l.
 1538. A *szivar* szó eredete. Zolnai Gyula. Nyelvőr 461. l. — Király Károly. Tóth Béla. U. o. 507. 508. l.

1539. *Szögedebe*. Zolnai Gyula. U. o. 418. l. — Bartha József. Tolnai Vilmos. U. o. 512. l.
1540. *Szölő*. Sz. Á. Irod. tört. Közlem. 125. l. — Zolnai Gy. Nyelvőr 41. l.
1541. *Szomorodni* (bor). Sassi Nagy Lajos. Nyelvőr 514. l.
1542. *Szubtilis*. Zolnai Gyula. U. o. 374. l.
1543. *A szuhai malom*. K. Gy. U. o. 558. l.
1544. *Talóka*. Zolnai Gy. U. o. 564. l.
1545. *Jókai s a tegez*. Minimus. U. o. 135. l. — Vida Sándor. U. o. 320. l.
1546. *Térbecsül*. Zolnai Gy. U. o. 518. l.
1547. *A természetes szónak egy új jelentése*. Schuchardt Hugó. U. o. 86. l.
1548. *Tihany eredete*. Simonyi Zs. U. o. 563. l.
1549. *Tilutoa, mundoa*. R. Prikkel Marián. Nyelvt. Közlem. 316—318. l.
1550. *Tized*. Kardos Albert. U. o. 129. l.
1551. *Toka*. R. Prikkel Marián. Nyelvt. Közl. 197. l.
1552. *Töndül*. Baksay Sándor. Nyelvőr 82. l.
1553. *Törhetetlen*: rendületlen. Antibarbarus. U. o. 234. l.
1554. *Törlejt, vellejt*. Nagyszigethi Kálmán. U. o. 295—297. l.
1555. *Udvarnagy* = udvari marsall. Simonyi Zs. U. o. 38. l.
1556. *Az ural ige szerkezete*. S. Zs. U. o. 87. l.
1557. *Utánszámítás*. S. Zs. U. o. 136. l.
1558. *Utolján vagy utoljára?* Zolnai Gy. U. o. 471. l.
1559. *Ügyvéd*: lásd *gyám* alatt.
1560. *Üzem*. Kőrösi József. Nyelvőr 307. l. — Lukács Lőrincz. U. o. 508. l.
1561. *Vád*. Ásbóth Oszkár. U. o. 373. l.
1562. *Valakihez v. valakire hasonlítani*. Zolnai Gy. U. o. 471. l.
1563. *Vállalkozni v. vállalkozni*. Zolnai Gy. U. o. 184. l.
1564. *Van szerencsém*, vagyok bátor, vagyok tisztelettel. Hevess Kornél. U. o. 469. l.
1565. *Vánnnyad*. Mikó Pál. U. o. 558. l.
1566. *Városi helyen v. város helyen*. Zolnai Gy. U. o. 518. l.
1567. *Várszínház avagy Burg-színház?* Harmat Géza. U. o. 324. l.
1568. *Vartayath* (Szabács viadalában). Sz. Á. Irod. tört. Közlem. 123. l. — Balassa József. Nyelvőr 32. l.
1569. *Vatalé*. Melich János. Nyelvőr 116—120. l. — Tóth Béla. U. o. 276. l.
1570. *Véd-oszlop*. Szabó Béla. U. o. 232. l.
1571. *Védleni ige*. (Helyes-e a Kölcsény használta —.) Zolnai Gy. U. o. 281. l.
1572. *Veles, velez, velencze*. M. J. Nyelvt. Közl. 251. l.
1573. *A veszt ige fölszólító módja*. Zolnai Gy. Nyelvőr 32. l. — Kóbori János. U. o. 174. l.
1574. *Virága* (Vasfogó legyen a —) = büntetése. Tóth Béla. U. o. 176. l.
1575. *Vizhullajtó*. Csapodi István. U. o. 516. l.
1576. *Jókai vojvodája*. Antibarbarus. U. o. 234. l.
1577. *Zaragy, rád*. Balassa József. U. o. 275. l. — Balássy Dénes. U. o. 372. l. — Zolnai Gyula. U. o. 514. l.

5. Tankönyvek.

1578. *Badics Ferencz*. Magyar Olvasókönyv. I. köt. 1895. Ism. Demek Győző. Magy. Pædag. 212—214. l.

1579. *Badics Ferencz dr.* Magyar olvasókönyv. II. kötet. A középiskolák II. osztálya számára. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 241 l.) 1 frt 20 kr. — Ism. Demek Győző. Tanáregyl. Közl. XXIX. évf. 37. sz.

1580. *Balassa József*. Magyar olvasókönyv felső kereskedelmi iskolák használatára. III. kötet. A felső (III.) osztály használatára. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 232 l.) 1 frt 50 kr.

1581. *Boros Gábor és Székely István*. A magyar és német beszélgetések legújabb zsebkönyve. Gyakorlati útmutató úgy iskolai használatra, mint magántanulásra és utazók számára. Nagyszeben, 1896. Seraphin, G. A. (8-r. 173 l.) 90 kr.

1582. *Deme Károly*. Magyar nyelvtan mondattani alapon. A közép- és polgári iskolák I. és II. osztálya számára. 3. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 112 l.) 60 kr.

1583. *Deme Károly*. Magyar olvasókönyv. I. rész. A polgári fiúiskolák I. osztálya számára. II. javított kiadás. Pozsony, 1898. Stampfel K. (8-r. 184 l.) 60 kr.

1584. *Deme Károly*. Magyar olvasókönyv az elemi népiskolák V. és VI. osztálya számára. Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 536 l.) 80 kr.

1585. *Ember Károly és Hortobágyi Antal*. Olvasókönyv katolikus polgári és felsőbb leányiskolák II. osztálya számára. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 208, IV l.) 80 kr.

1586. *Ember Károly és Hortobágyi Antal*. Olvasókönyv és irálytan katolikus polgári és felsőbb leányiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 200, IV l.) 1 frt.

1587. *Gaal Mózes*. A magyar irodalom története. A művelt közönségnek és felserdült ifjúságnak. Pozsony 1896. Stampfel K. (8-r. 152 l.) 1 frt.

1588. *Görg, Ferdinand*. Praktisches Lehrbuch der ungarischen Sprache für den Selbstunterricht. Kurzgefasste theoretisch-praktische Anleitung, die ungarische Sprache in kürzester Zeit durch Selbstunterricht sich anzueignen. Mit zahlreichen Übungsaufgaben, Lesestücken nebst beigefügten Anmerkungen, einem ungarisch-deutschen und deutsch-ungarischen Wörterbuche. 4. verbesserte Auflage. (Die Kunst der Polyglottie. VI. Th.) Wien. Pest. Leipzig. Hartleben. (8-r. VIII, 181 l.)

1589. *Halász Ignác*. Magyar nyelvtan mondattani alapon. A közép- és polgári iskolák II. osztálya számára. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 68 l.) 60 kr. — Ism. Neuz. Nénevelés 367. l. Az I. oszt. részt ism. Demek Győző. Magy. Pædag. 214—217. l.

1590. *Halász Ignác*. Magyar nyelvtan mondattani alapon. I. oszt. számára. 1895. Ism. Schuber Mátyás. Philol. Közl. 51—55. l.

1591. *Hoffmann, Fr.* Taschenwörterbuch der ungarischen und deutschen Sprache. In 2 Theilen. I. Theil: deutsch-ungarisch. Leipzig. O. Holtzner, 1896. (16-r. 400 l.) 2 Mk 20 pf. — Rövid ism. Ss. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 12. sz.

1592. *Kalmár Elek*. Magyar olvasókönyv. A középiskolák alsó osztálya számára. III. kötet. A 3-ik osztály számára. Budapest. 1896.

Franklin-t. (8-r. IV, 231 l.) 1 frt 20 kr. — Ism. Kardos Albert. Philol. Közl. 916—923. l.

1593. *Koltai Virgil*. Irálytan a legujabb miniszteri tanterv szerint, középiskolai használatra. 4. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 239 l.) 1 frt 20 kr.

1594. *Lád Károly*. Gyakorlati magyar nyelvkönyv német ajkúak számára. A «Magyar Egyesület» által rendezett magyar nyelvi tanfolyamok látogatóinak használatára. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. 114 l.) 60 kr. — Ism. Simonyi Zs. Nyelvőr 25. l.

1595. *Mártonffy Márton*. Magyar nyelvtan mondattani alapon. Középiskolák, polgári iskolák és felsőbb leányiskolák I. és II. osztálya számára. Teljesen átdolgozta és gyakorlatokkal bővítette Weszely Ödön. 2. kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 106 l.) 1 frt.

1596. *Négyesy L.* Szerkesztéstan 1895. Ism. B. P. Tanáregyl. Közl. XXIX. évf. 6. sz. — Dr. Váczy János. Philol. Közl. 450—458. l. — Kulcsár Endre. Nyelvőr 76. l.

1597. *Négyesy László*. Stilisztika. 1896. Ism. B. P. Tanáregyl. Közl. XXIX. évf. 6. sz. — Dr. Váczy János. Philol. Közl. 450—458. l. Zolnai Gyula. Nyelvőr 71—75. l.

1598. *Neményi Imre*. Szerkesztés-, irály- és költészettan. Polgári és felsőbb leányiskolák, valamint polgári fiúiskolák III. és IV. osztályainak használatára. A miniszteri tanterv értelmében. 2. átdolgozott és tetemesen bővített kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 295 l.) 1 frt 40 kr.

1599. *Novák Sándor, Hortobágyi Antal és Szabó Lajos*. Olvasókönyv az iparos tanonciskolák I. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 248 l.) 70 kr. — Az iparos tanonciskolák II. osztálya számára. 2. kiadás. U. o. u. a. (8-r. 256 l.) 70 kr. — Az iparos tanonciskolák III. osztálya számára. 2. kiadás. U. o. u. a. (8-r. 172, III l.) 70 kr.

1600. *Novák Sándor és Oldal János*. Magyar olvasókönyv a polgári és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 195 l.) 80 kr.

1601. *Pintér Kálmán és Erdelyi Károly*. Poetika és olvasókönyv iskolai használatra. Budapest, 1896. Hornyanszky V. (8-r. 344 l.) 2 frt.

1602. *Putnoky Miklós és Crisián János*. Magyar-román és román-magyar kézi szótár iskolai és magánhasználatra. Budapest, 1896. Lauffer V. (8-r. 346, V, 296 l.) 3 frt.

1603. *Roboz József*. Módszeres beszéd- és olvasási gyakorlatok dadogók számára. Budapest, 1896. Egyet. nyomda. (8-r. 584 l.) 1 frt 60 kr.

1604. *Simonyi Zsigmond*. Kis magyar nyelvtan. A középiskolák első és második osztálya számára. 7. kiadás. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. 135 l.) 80 kr.

1605. *Simonyi Zsigmond*. Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak. 5. kiadás. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. 175 l.) 1 frt.

1606. *Valentényi György*. Magyar tan- és olvasókönyv. Az alsófokú iparostanonciskola II. osztálya számára. Különös tekintettel a tót és német ajkú tanulókra. Pozsony, 1896. Stampfel K. (8-r. 170 l.) 40 kr.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú dolgozatok.

1607. *Fougères*. La vie publique et privée des Grecs et des Romains. Ism. Kont I. Philol. Közl. 158. l.

1608. *Polgár György*. Ókori hitéleti és művészeti régiségek kép-gyűjteménye. Segédkönyv a történelem és irodalom szemléltető tanításához. A középiskolák és hasonló fokú fiú- és leányiskolák számára s magánhasználatra. Miskolcz, 1896. Lövy J. fia. (8-r. 206 l.) 1 frt 40 kr. — Ism. Geréb József. Magy. Pædag. 512—514. l. — K. B. Arch. Ért. 278. l.

1609a. *Tannery, Paul*. Recherches sur l'histoire de l'astronomie ancienne. Ism. Kont I. Philol. Közl. 72. l.

2. Görög történet és régiség.

1609b. *Baudrillart, A.* Les divinités de la victoire en Grèce et en Italie. Ism. Kont I. Philol. Közl. 76. l.

1610. *Bérard, Victor*. De l'origine des cultes arcadiens. Ism. Kont I. Philol. Közl. 75. l.

1611. *Bérard, Victor*. De arbitrio inter liberas Græcorum civitates. Rövid ism. Kont I. Philol. Közl. 74. l.

1612. *Blanchet, Adrien*. Les monnaies grecques. Ism. Kont I. Philol. Közl. 161. l.

1613. *Combarien*. De parabaseos partibus et origine. Ism. Kont I. Philol. Közl. 71. l.

1614. *Dippe, Oskar*. Die fränkischen Trojasagen. Ism. Philol. Közl. 923—925. l.

1615. *Dóczi Imre*. Olympiában. Ism. Bódiss J. Philol. Közl. 81. l.

1616. *Erdélyi Károly*. Utazás Görögországban. Ism. Bódiss J. Philol. Közl. 80. l.

1617. *Ferdinándy Gejza dr.* Néhány görög csata az ó-korban. Ludov. Akad. Közl. 204—214. l.

1618. *Foucart, P.* Recherches sur l'origine et la nature des Mystères d'Eleusis. Ism. Kont I. Philol. Közl. 157. l.

1619. *Gergye Lénárd*. Görögországi tanulmányutam. Ism. Bódiss J. Philol. Közl. 83. l.

1620. *Guiraud, Paul*. La propriété foncière en Grèce. Ism. Kont I. Philol. Közl. 73. l.

1621. *Hám Sándor*. Athén. Ism. Bódiss J. Philol. Közl. 80. l.

1622. *Hollósi Rupert*. Görögországi tanulmányutam. Ism. Bódiss J. Philol. Közl. 82. l.

1623. *Kárpáti Kelemen*. Olympia múltja és jelene. Ism. Bódiss J. Philol. Közl. 82. l.

1624. *Keczer Géza*. A görögországi tanulmányut 1893. jun. 22-től jul. 20-ig. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 76—79. l.

1625. *Kempf József*. A trójai háború. Az ifjuság számára. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 108 l.) 1 frt. — Ism. Morvay Győző. Tanár-egyl. Közl. XXIX. évf. 24. sz.

1626. *Kovács Gyula*. A görög nőkről. Veszprém 50. sz.
 1627. *Krausz Sámuel*. Hellespontus-örzök. Philol. Közl. 427—429. l.
 1628. *Mallet, D.* Les premiers établissements des Grecs en Egypte. Ism. Kont I. Philol. Közl. 162. l.
 1629. *Molnár Gyula*. Az olimpiai játékok. Magy. Szalon 25. köt. 343—358. hasáb.
 1630. *Navarre, Oct.* Dionysos. Étude sur l'organisation matérielle du théâtre athénien. Ism. Kont I. Philol. Közl. 158. l.
 1631. *Pap Mózes*. Az olimpiai játékok. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 833—835. l.
 1632. *Péter Mózes*. A tizenkét legfőbb olymposi istenség szerepe a görög mythológiában. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 943—945. l.
 1633. *Petit-Dutaillis*. De Lacedæmoniorum reipublicæ supremis temporibus. Ism. Kont I. Philol. Közl. 74. l.
 1634. *Porzolt Jenő*. Az olimpiai játékok az ó-korban. Főv. Lap. 101. sz.
 1635. *Saladin, H.* Description des antiquités de la régence de Tunis. Ism. Kont I. Philol. Közl. 276. l.
 1636. *Szántó Emil*. Zu den Tetralogien des Antiphon. Arch. Epigr. Mittheil. 19. évf. 71—77. l.
 1637. *Tiele*. Geschiedenis van den Godsdienst in de Oudheid tot op Alexander den Groote. Ism. dr. Kégl Sándor. Philol. Közl. 727—731. l.
 1638. *Várady Károly*. Három hét görög földön. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 79. l.

3. Görög irodalom.

1639. *Bálinth György*. Az ó-görög tanító költészet rövid ismertetése. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 939—943. l.
 1640. *Croiset, Alfr.* Histoire de la littérature grecque. Tome IV. Ism. Kont I. Philol. Közl. 68. l.
 1641. *Musici scriptores græci*. Ed. Car. Janus. Rövid ism. Philol. Közl. 565. l.
 1642. *Riemann, O. & Dufour, M.* Traité de rythmique et de métrique grecques. Ism. Kont I. Philol. Közl. 266. l.
 1643. *Apollonius. De la Ville de Mirmont*. Apollonius et Virgile. Ism. Kont I. Philol. Közl. 269. l.
 1644. *Aristoteles. Anhäupel György dr.* Az aristotelesi bölcsélet alapfogalmairól: az actus és a potenciáról. Bölcs. Folyóirat 122—180. 321—357. l.
 1645. *Cassianus. Geoponica, sive Cassiani Bassi de re rustica eclogæ*. Rec. H. Beckh. Rövid ism. Philol. Közl. 287. l.
 1646. *Demosthenes. Demosthenes*. Politikai természetű törvénytörvény-széki beszédei. Fordította, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta Gyomlay Gyula dr. II. rész. II. kötet. XIX. A hűtlen követség ügyében. XVIII. A koszorú ügyében. Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 380 l.) 2 frt.
 1647. —. Ugyanaz. Görögül és magyarul. II. rész. II. kötet. Budapest, 1896. U. o. (8-r. 585 l.) 3 frt.
 1648. *Demosthenes*. 188. sz. a.
 1649a. *Héron. Les Mécaniques ou l'Elevateur de Héron d'Alexandrie*. Publié pour la première fois sur la version arabe de Qosta ibn Lûgá

et traduites en français par Carra de Vaux. Rövid ism. Kont I. Philol. Közl. 265. l.

1648b. **Herodianus.** *Acsay István.* Aelius Herodianus a sajátlagos szavakról. Bölcsészettudori értekezés. Budapest, 1896. (8-r. 71 l.)

1650. **Herodot.** *Hauvette, Amedée.* Hérodote, historien des guerres médiques. Ism. Kont I. Philol. Közl. 70. l.

1651. **Homerós.** *Homerós* Iliasa. Bő szemelvényekben kiadta és bevezetésekkel ellátta Csengeri János dr. Második javított kiadás. Homerós arcképével és egy színes térképpel. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. LXXX, 262 l.) 1 frt 60 kr.

1652. Die homerische Batrachomyomachie. Herausg. v. A. Ludwig. Rövid ism. Philol. Közl. 840. l.

1653. Az Iliász IV. énekéből. Ford. Baksay Sándor. Budap. Hirl. 41. sz. — Az V. énekből. 210—230. Afrodite megsebesülése. Ford. Baksay S. U. o. 197. sz.

1654. Iliász VI. énekből. (Hektor és Andromake). Ford. Baksay Sándor. Vasár. Ujs. 30. sz.

1655. *Homér* Iliászának negyedik éneke. Ford. Baksay Sándor. Bud. Szemle 86. köt. 111—128. l. és Kisfaludy-Társ. Évlapjai. 30. köt. 159—176. l.

1656. *Chaignet.* Les héros et les heroïnes d'Homère. Ism. Kont I. Philol. Közl. 69. l.

1657. *Faragó János.* Az objektivitás Homerosnál és Vergiliusnál. (Pápai ref. főgymn. 1895/6. értes. 29—62. l.)

1658. *Ifj. Reményi Ede.* Nausikaa és Desdemona. Philol. Közl. 481—502. l.

1659. *Reményi Ede ifj.* Achilleus és Patroklos. Philol. Közl. 560—563. l.

1660. *Reményi Ede ifj.* Anyai jellemek Homeros eposzaiban. Philol. Közl. 737—758. 860—878. l.

1661. *Homéros.* Az ifjúság számára. Preller 12 eredeti képével. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. 266 l.) 1 frt 80 kr.

1662. *Leo. Vári Rezső.* Bölcs Leó császárnak «A hadi taktikáról» szóló munkája. (Budapesti I. ker. áll. főgymn. 1895/6. értes. 3—10. l.)

1663. *Lukianos.* *Lukianos* válogatott párbeszédei. Görögből ford. dr. Vajda Károly. Fehértemplomi áll. főgymn. 1895/6. értes. 3—101. l.

1664. *Méléagros. Ouvré.* Méléagre de Gadara. Ism. Kont I. Philol. Közl. 71. l.

1665. *Philo. Philo (Alexandriai —)* jelentése a Caius Caligulánál járt küldöttségről. Legatio ad Caium. Görögből fordítva Schill Salamon. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. XIII, 100 l.) 60 kr. — Ism. Krausz Sámuel. Philol. Közl. 345—349. l.

1666. *Plutarchos.* *Plutarchos* párhuzamos életrajzai. Ford. Kacsovics Kálmán. Rövid ism. Egyetértés 26. sz. — Vasár. Ujs. 6. sz.

1667. *Sophokles.* *Sophokles* Elektra. Tragœdia. Fordította Csiky Gergely. Magyarázta Losonczy Lajos. (Jeles írók iskolai tára 52. füz.) Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 144 l.) 60 kr. — Ism. Gyomlay Gyula. Philol. Közl. 243—248. l.

1668. *Xenophon.* *Csapó G. Antonin.* A görög államkormányzás elmélete Xenophonnál és Platónnál. Philol. Közl. 517—533. 669—687. l.

4. *Nyelvtanok.*

1669. *Bailly, A.* Dictionnaire grec-français. Ism. Kont I. Philol. Közl. 264. l.

1670. *Curtius György.* Görög nyelvtana. (Alak- és mondattan). A Gerth Bernát közreműködésével javított 16. eredeti kiadást fordította Abel Jenő dr. A szerzőtől, Curtius Györgytől, egyedül jogosított magyar kiadás. 3. lényegében változatlan kiadás. Rendezte Pozder Károly. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 272 l.) 1 frt 60 kr.

1671. *Maywald József.* Görög nyelvtan. 3. kiad. 1895. Ism. Bódiss Jusztin. Tanáregyl. Közl. XXIX. évf. 106—108. l.

1672. *Thumb, A.* Handbuch d. neugriech. Volkssprache. Ism. Pecz Vilmos. Nyelvt. Közlem. 247—249. l.

Nyelvtud. munkák.

1673. *Mommsen, T.* Beiträge zu der Lehre von den griechischen Präpositionen. Rövid ism. Philol. Közl. 288. l.

1674. *Regnaud, Paul.* Eléments de grammaire comparée du grec et du latin. Ism. Kont I. Philol. Közl. 164. l.

1675. *Viteau.* Etude sur le Grec du Nouveau Testament. Ism. Kont I. Philol. Közl. 165. l.

1676. *Hegedüs István.* Az accusativus a görögben. Nyelvt. Közl. 67—77. 202—211. l.

Értekezések.

1677. *Lövy Ferencz, dr.* Görög tájszó a talmudban. Magy.-zsidó Szemle 322. l.

5. *Római történet s régiségek.*

1678. *Albert, Maur.* Les médecins grecs en Rome. Ism. Kont I. Philol. Közl. 163. l.

1679. *Boissier, G.* L'Afrique romaine. Ism. Kont I. Philol. Közl. 275. l.

1680. *Cagnat et Goyau.* Lexique des antiquités romaines. Ism. Kont I. Philol. Közl. 274. l.

1681. *Casati.* Jus antiquum. Ism. Kont I. Philol. Közl. 274. l.

1682. *Cucheval, Victor.* Histoire de l'éloquence romaine. Ism. Kont I. Philol. Közl. 267. l.

1683. *Dugas, L.* L'amitié antique, etc. Ism. Kont I. Philol. Közl. 71. lap.

1684. *Espérandieu, Emile.* Recueil des cachets d'oculistes romains. Ism. Kont I. Philol. Közl. 274. l.

1685. Forma urbis Romæ antiquæ. Delineaverunt H. Kiepert et Ch. Huelsen. Ism. Finály Gábor. Philol. Közl. 929—935. l.

1686. *Gsell, Stéphane.* De Tipasa Mauretoniæ Cæsariensis urbe. Ism. Kont I. Philol. Közl. 274. l.

1687. *Meyer, Paul.* Das römische Konkubinat. Rövid ism. Philol. Közl. 288. l.

1688. *Morvay Győző*. Egy eltemetett város. (Pompeji.) Az ifjúság számára. Pozsony, 1896. Stampfel K. (8-r. 79 l.) 1 frt.

1689. *Rákóczy Géza dr.* A római hadügy a császárok korában. (Fl. Vegetius Renatus kivonatai szerint.) Jászberényi kath. főgymn. 1895/6. ért. 3—25. l.

1690. *Sacaze, Julien*. Inscriptions antiques des Pyrénées. Ism. Kont I. Philol. Közl. 277. l.

1691. *Schneider, Arthur*. Das alte Rom. Rövid ism. Philol. Közl. 840. l.

1692. *Szemák György*. A régi Róma. Ism. Reibner Márton. Philol. Közl. 374. l.

1693. *Szemák István*. Képek Róma őskorából. Budapest, 1896. Pfeiffer F. (8-r. 73 l.) 1 frt. — Ism. Morvay Győző. Tanáregyl. Közl. XXIX. évf. 24. sz.

1694. *Székelly István*. Egy 1800 éves városról. Tanulók Lapja 1—7. sz.

1695. *Takács Menyhért*. A rómaiak czirkuszi játéakai. (Richter után. Tanulók Lapja 1—3. sz.

1696. *Wagner József*. Római régiségek és a római irodalomtörténet vázlata. A tanuló ifjúság használatára összeállítva. A szerző engedelmével, a második kiadás után fordította Horváth Balázs dr. Budapest, 1896 Lampel R. (8-r. IV, 208 l.) 1 frt 40 kr. — Ism. Bódiss Jusztin. Tanár egyll. Közl. XXIX. évf. 31. sz. — Kempf Józ. Philol. Közl. 439—443. l.

6. Latin irodalom.

1697. *Cserep József*. Római irodalomtörténet. Középiskolai használatra. Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 52 l.) 30 kr.

1698. *Monceaux, Paul*. Les Africains. Étude sur la littérature latine d'Afrique. Ism. Kont I. Philol. Közl. 270. l.

1699. *Vitry, Paul*. Étude sur les épigrammes de l'anthologie palatine. (8-r. 54 l.) Ism. Kont I. Philol. Közl. 72. l.

1700. *Avianus, Hervieux, L.* Les fabulistes latins. Avianus. Ism. Kont I. Philol. Közl. 272. l.

1701. *Cæsar, Findály, Gabr.* De usu infinitivi apud Cæsarem. Ism. Hittrich Ödön. Philol. Közl. 153. l.

1702. *Catullus, Lafaye, G.* Catulle et ses modèles. Ism. Kont I. Philol. Közl. 268. l.

1703. *Lemerrier, A.* Étude sur les sources du poème LXIV. de Catulle. Ism. Kont I. Philol. Közl. 268. l.

1704. *Cicero, Cicero (M. T. —)* válogatott levelei. Magyarázta Köpesdi Sándor. 4. javított kiadás. (Görög és latin remekírók gyűjteménye. 35.) Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 192 l.) 84 kr.

1705. *Fonte, Aug.* De Cicerone Græca vocabula usurpante. Ism. Kont I. Philol. Közl. 267. l. — Lásd 188. sz. a. is.

1706. *Hadrianus, Doublet, G.* Notes sur les œuvres littéraires de l'empereur Hadrien. Ism. Kont I. Philol. Közl. 270. l.

1707. *Horatius, Horatius Flaccus* satirái. Magyarázta Gergye Lénárt. 1. 2. füz. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 19. 23. füz.) Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 96 l.) Egy füzet 25 kr.

1708. *Geréb József*. Præparatio Horatii válogatott satiráihoz és

epistoláihoz. Budapest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r.) Ism. Tóth Kálmán. Philol. Közl. 547—550. l.

1709. *Popini Albert.* Horatius. Ism. Cs. J. Bud. Szemle 86. köt. 302—304. l. — Bódiss Juszti. Philol. Közl. 143—146 l. — Lásd 1247. sz. a. is.

1710. *Livius. Livii (T.)* Ab urbe condita libri. (Liber XXI. et XXII.) Magyarázta Fodor Gyula. IV. füzet. (Liber XXII. 23. — végig.) (Latin iskolai classicusokhoz való praeparatio. 20. füzet). Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 145—192 l.) 25 kr.

1711. *Lucanus. Lucain.* La Pharsale. Traduite en vers français par L. Gallot. Ism. Kont I. Philol. Közl. 281. l.

1712. *Bartha József.* Lucanus Pharsaliája. Philol. Közl. 97—112. 193—217. l.

1713. *Paterculus. Paterculus, Velleius C.* Róma történetéről írt két könyve. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Szölgvény Ferencz. Budapest, 1896. Franklin-t. (8 r. XV, 124 l.) 80 kr. Rövid ism. Századok 383. l.

1714. —. Ugyanaz. Latinul és magyarul. Budapest, 1896. (8-r. 240 l.) 1 fjt 50 kr.

1715. *Phaedrus. Robert, Ulysse.* Les fables de Phédre. Ism. Kont I. Philol. Közl. 280. l.

1716. *Plinius. Farkas József.* Ifjabb Plinius. Ism. Bódiss Juszti. Philol. Közl. 937—939. l.

1717. *Propertius. Propertius* elégiáiból. I, 12. (Első és utolsó.) I, 18. (Egyedül.) II, 27. (A végóra.) — Cornelia. Ford. Csengeri János. Erdélyi Múz. 457—462. l.

1718. *Bonafous, Raymond.* De Sex. Propertii amoribus et poesi capita VII. Ism. Kont I. Philol. Közl. 268. l.

1719. *Sallustius. Sallusti Crispi* de Catilinæ coniuratione. Magyarázta Kaposy Luczian dr. I. füzet. Coniuratio Catil. 1—32. (Latin iskolai classicusokhoz való praeparatio. 22. füz.) Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 1—48 l.) 25 kr.

1720. *Sallusti Crispi (C.)* Bellum Jugurthinum. Magyarázta Hitt- rich Ödön. (Jele írók iskolai tára LI.) Budapest, 1896. Franklin t. (8-r. 145 l.) 60 kr. — Ism. Tóth Kálmán. Philol. Közl. 339—343. l.

1721. *Sallustii Crispi* bellum Jugurthinum. Magyarázta Kaposy Luczian. III. füzet. Bellum Jugurth. 58—86. (Latin iskolai classicusokhoz való praeparatio. 24. füz.) Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 97—144. lap.) 25 kr.

1722. *Sallustius Crispus* munkái. Fordította Vajdady József. Javított Vajdady Géza. I. füzet. Jugurthai háború. 1—85. fej. 4. jav. kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 12. kötet.) Budapest, 1896. Lampel R. (16-r. 112 l.) 30 kr.

1723. *Cserép József* Caius Sallustius Crispus életviszonyaira és munkáira vonatkozó kérdések. Tartalom: 1. A Sallustius- és Cicero-féle Invectiva. 2. Egy mozzanat Sallustius életéből. 3. A Caesarhoz intézett két irat. 4. Sallustius visszavonulása a közpályáról. 5. Sallustius házi körülményei. 6. Sallustius képzettsége. 7. Róma politikai és társadalmi viszonyai Caesar halála után. 8. Mikor írta Sallustius a történeti munkáit. 9. Sallustius viszonya Ciceróhoz. Arad, 1896. Klein M. (8-r. 150 l.) 1 forint.

1724. *Gulyás István*. Magyarázó jegyzetek C. Sallustius Crispus Catilina és Jugurtha című műveihöz. Sárosp. Lap. 33. sz.

1725. *Halmos Ákos*. A Catilina-féle összeesküvés fejlődése. Kőszegi kath. gym. 1895/6. ért. 1—56. l.

1726. *Jánosi Boldizsár*. Jegyzetek C. Sallustius Crispus Catilina és Jugurtha című műveihöz. (A Bastal-Malmosi-féle kiadás szövegéhez alkalmazva.) 2. kiadás. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. 163 l.) 90 kr.

1727. *Zsoldos Benő*. Magyarázó jegyzetek C. Sallustius Crispus Catilina és Jugurtha című művéhez. *Ism. Sz. J. Erd. Múz.* 285. l. — *Hittrich Ödön*. *Philol. Közl.* 810. l.

1728. *Seneca. Gercke, A.* Seneca-Studien. Rövid ism. *Philol. Közl.* 288. l.

1729. *Tacitus. Gyomlay Gyula*. Szemelvények P. Cornelius Tacitus nagyobb történeti műveiből. 1894. *Ism. Bódiss Jusztin. Magy. Pædag.* 208—212. l. — *Kempf József*. *Philol. Közl.* 46—51. l.

1730. *Hochart*. Nouvelles considérations au sujet des Annales et des Histoires de Tacite. *Ism. Kont I. Philol. Közl.* 270. l.

1731. *Incze Béni*. A dialogus de oratoribus szerzőjéről. *Philol. Közl.* 119—132. 227—243. l. — *Lásd* 188. sz. a. is.

1732. *Terentius. Terentius* vígjátékai. Ford. dr. Kis Sándor 1895. *Ism. i—s. Erd. Múz.* 394—398. l. — *I. Hét* 17. sz. — *Bartha József*. *Nyelvőr* 262—265. l. — *Revue critique* 25. sz.

1733. *Nagy Zsigmond*. Terentius és a római vígjáték. *Philol. Közl.* 289—313. 389—416. l.

1734. *Tibullus. Tibullus*. Háború és béke. (I. 10.) Ford. Révész Vilmos. *Magy. Génusz* 4. sz.

1735. *Vergilius. Némethy Géza*. Vergilius Didója. *Phil. Közl.* 1—17. l. — *Ifj. Reményi Ede*. Antik és modern szerelmi költészet. U. o. 474—479. l.

1736. *Pirchala Imre*. Jegyzetek Vergilius Aeneisének I—XII. énekéhez. Magyarázó képekkel, grammatikai és régiségtani függelékekkel. 2. kiadás. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. IV, 204 l.) — *Lásd* 1030. 1657 sz. a. is.

1737. *Vitruvius. Tőry Emil*. Marcus Vitruvius Pallio theoriája az antik szentélyekről. Tanulmány. Budapest, 1896. Révai L. (8-r. 181 l.) 2 forint.

1738. *XIII. Leó* pápa költeményei. Ford. Greksa Kázmér. *Ism. T. Kath. hitvéd. folyóir.* 525. l.

1739. *XIII. Leó* kiadatlan költeményei. Lectortól. Alkotmány 94. sz.

7. Latin nyelvtanok.

1740. *Bartal Antal* és *Malmosi Károly*. Latin alaktan. 7. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r.)

1741. *Bartal Antal* és *Malmosi Károly*. Latin mondattan. 4. kiadás. Budapest, Eggenberger, 1896. (8-r.)

1742. *Csengeri János dr.* Latin nyelvtan. I. Alaktan. Gymnasiumok számára. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 115 l.) 70 kr. — *Ism. Weber István*. *Philol. Közl.* 55—59. l. — *Dóczy Imre*. U. o. 904—910. l. — *Incze József*. U. o. 336—338. l.

1743. *Csengeri János*. Latin olvasó- és gyakorlókönyv. A gymnasium I. és II. osztálya számára. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 197, 12 l.) 1 frt 20 kr. — *Ism. Weber István*. Philol. Közl. 707—710 l. és Dóczy Imre. U. o. 910—915. l.

1744. *Dávid István*. Rövid latin nyelvtan. Gymnasiumok és reáliskolák számára. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 183 l.) 90 kr.

1745. *Dávid István*. Latin olvasókönyv. (Livius, Ovidius, Phædrus műveiből.) A III. és IV. gymn. osztályra. Magyarázta Dávid István. III. füzet. I. r. A római köztársaság története. II. r. Ovid. 14. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 21. füzet.) Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 97—114 l.) 25 kr.

1746. *Dávid István*. Betűrendes szólajstrom. Dávid István I—IV. gymn. osztály számára szerkesztette latin olvasó- és gyakorló-könyvéhez. 3. javított kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 84 l.) 44 kr.

1747. *Dávid István és Némethy Géza*. Magyar-latin zsebszótár a gymnasiumok és reáliskolák számára. Budapest, 1896. Lauffer V. (8-r. 477, VI. 523 l.) 3 frt.

1748. *Holub M. és Köpesdy S.* Magyar-latin kézi szótár a középiskola számára. 2. kiadás. Budapest, 1896. Lauffer V. (8-r. 690 l.) 2 frt 60 kr.

1749. *Holub M. és Köpesdy S.* Latin-magyar kézi szótár a középiskola számára. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1896. (8-r. 623 l.) 2 frt 40 kr.

1750. *Holzweiszig Frigyes*. Latin gyakorlókönyv. A gymnasium III. és IV. osztálya számára szerkesztette Hittrich Odön dr. Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 88 l.) 50 kr.

1751. *Onitiu Virgil*. Sintacsa limbei latine pentru clasa III. si IV. gimn. de D. V. Goldis. (Brassói gör.-kel. román főgym. 1895/6. értes. 47—50. l.)

1752. *Pjéjffer Antal*. Latin nyelvtan és olvasókönyv. I—II. oszt. számára. 1895. *Ism. Bódiss Jusztin*. Tanáregyl. Közl. XXIX. évf. 17. sz.

1753. *Pirchala Imre*. Anthologia latina. Szemelvények a lyrai és didaktikus költészetből. Bevezetéssel, magyarázatokkal és metrikai függelékkel ellátta —. 4. kiadás. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. 174 l.) 80 kr.

1754. *Pirchala Imre*. Latin-magyar szótár. Pozsony, 1896. Stampfel K. (8-r. 511 l.) 2 frt 25 kr.

1755. *Roseth Arnold*. Latin nyelvtan. I. Alaktan mondattani előismeretekkel. Gymnasiumok számára. Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 88 l.) 60 kr.

1756. *Roseth Arnold*. Latin olvasó- és gyakorlókönyv a gymnasium I. osztálya számára. Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 64 l.) 40 kr.

1757. *Schultz Ferdinánd*. Kisebb latin nyelvtana. Átdolgozta Dávid István. A szerzőtől egyedül jogosított magyar kiadás. 9. javított, de lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 301 l.) 1 frt 20 kr.

1758. *Schultz Imre*. Olvasókönyv katolikus polgári és felsőbb leányiskolák I. és II. osztálya számára. Pozsony, 1896. Stampfel K. (8-r. 243 l.) 80 kr.

1759. *Szamosi János*. Latin nyelvtan gymnasiumok számára. 3. rövidített kiadás. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. 252 l.) 1 frt 20 kr.

1760. *Szamosi János*. Latin olvasókönyv a gymnasiumok I. és II. osztálya számára. 3. kiadás. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. 164 l.) 1 forint.

1761. *Szendassy Sándor* Latin nyelvtana. Alaktan. Harmadízben átdolgozta Elischer József. 6. változatlan kiadás. Budapest, Athenæum. 1896. (8-r. VIII, 179 l.) 1 frt 20 kr.

1762. *Reinhardt, Karl*. Lateinische Satzlehre. Ism. Petz V. Philol. Közl. 935. l.

Értekezés.

1763. *Agricola*. A latin nyelvről az egyháziaknál. Magy. Sion 846—851. l.

1764. *Bartal Antal*. A magyarországi latinságnak különleges sajátosságai. Philol. Közl. 641—654. l.

1765. *Liska János*. Adatok a magyarországi latinsághoz. (Szarvasi ág. ev. főgymn. 1895/6. értes. 3—24. l.)

Külföldi munkák.

1766. Archiv f. Latein. Lexikographie. Ism. Szilasi. M. Nyelvt. Közl. 368. l.

1767. *Brenous, J.* Étude sur les hellénismes dans la syntaxe latine. Ism. Kont I. Philol. Közl. 263. l.

1768. *Job, Léon*. De grammaticis vocabulis apud Latinos. Ism. Kont I. Philol. Közl. 279. l.

1769. *Job, Léon*. Le présent et ses dérivés dans la conjugaison latine. Ism. Kont I. Philol. Közl. 280. l.

1770. *Keller, O.* Grammatische Aufsätze. Rövid ism. Philol. Közl. 192. l.

1771. *Lindsay, W. M.* The latin language. Rövid ism. Philol. Közl. 288. l.

8. Magyarország ó- és középkori régészete.

1772. Archæologiai Közlemények. XIX. köt. Ism. T. Századok 354. l.

1773. *Bella Lajos*. Scarbantia sáncza. Arch. Ért. 223—226. l.

1774. *Bella Lajos* római leletekről Sopronban. U. o. 255—259. l.

1775. *Cséplő Péter*. A kúnhalmok rejtelmek. Szigligeti Társ. Évkönyve I. köt. 199—228. l.

1776. *Cséplő Péter*. Ártándi sírlelet. Arch. Ért. 412—416. l.

1777. *Cserni Béla, dr.* Egy régi rézláda. U. o. 190. l.

1778. *Cserni Béla*. Ujabb apulumi leletekről. U. o. 259—262. l.

1779. *Czobor Béla*. Giovanni Battista de Rossi emlékezete. (A sz. István-társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből. 15. sz.) Budapest, 1896. Sz. Istv. társ. (8-r. 79 l.) 80 kr. — Ism. Hpl. Arch. Értes. 174. l.

1780. *Darnay Kálmán*. Szent-Gróth-polgárvárosi ásatás. U. o. 127—132. l.

1781. *Darnay Kálmán*. Vas- és zalamegyei régiségekről. U. o. 254. l.
1782. *Darnay Kálmán* sümeghvidéki leletekről. U. o. 425—427. l.
1783. *Daróczy Zoltán*. Lussuniumi római út és egy ismeretlen mértföldjelző. U. o. 431—433. l.
1784. *Dudás Gyula*. Mohácsi emlékekről. U. o. 430. l.
1785. *Fetzer J. Ferencz*. A szilágyvármegyei leletekről. U. o. 60—65. l.
1786. *Fetzer J. F.* Az ippi kincs. U. o. 93. l.
1787. *Fetzer J. F.* Báttaszéki lelet. U. o. 94. l.
1788. *Fetzer J. F.* A perecseni ev. ref. templom és síremléke. U. o. 156. l.
1789. *Fetzer J. F.* Érkávási bronzlelet. U. o. 191. l.
1790. *Fetzer J. F.* Régi fatemplomok Szilágy megyében. U. o. 243—248. l.
1791. *Fetzer J. F.* A kisdierzsidai leletről. U. o. 429. l.
1792. *Findly Gábor dr.* Egy pár etruszk zabláról. U. o. 148—152. l.
1793. *Findly Gábor*. Tropæum Trajani. U. o. 435—437. l.
1794. *Findly Gábor dr.* A palatinusi fibula. Erd. Múz. 112—114. l.
1795. *Findly, Dr. H.* Tesaurul de la Kraszna. Ungaria 1. 2. sz.
1796. Fölratos téglá Sabariából. *h.* Arch. Értes. 381. l.
1797. *Frankfurter, S. Dr.* Ein Tag in Aquincum. Wiener Zeitung 300. 301. sz.
1798. *Gayet, Al.* L'art persan. Ism. Irmey Ferencz. Arch. Értes. 167—169. l.
1799. *Gerecze Péter*. Adalék Szt. Simeon zárai ezüst koporsójának keletkezéséhez. U. o. 52—57. l.
1800. *Gerecze Péter* a vámosi pusztá-templomról. U. o. 70—72. l.
1801. *Gerecze Péter*. Építészeti emlékek az ezredévi kiállításon. U. o. 232—243. l.
1802. *Gerecze Péter, dr.* Néhány árpádkori templomunk. U. o. 130—316. l.
1803. *Gerecze Péter*. Római lelet Pécssett. U. o. 448. l.
1804. *Gresnáryk József*. Vágsellyei leletekről. U. o. 249. l.
1805. *Gróh István*. Gömör megye középkori falképei. Rozsnyói kath. főgymn. 1895/6. értes. 3—11. l.
1806. *Gross, Jul. u. Kühlbrandt, Ernst*. Die Rosenauer Burg. Herausgegeben vom Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Ism. Gohl Ödön. Arch. Értes. 169—174. l.
1807. *H.* Biharmegyei bronzlelet. U. o. 383. l.
1808. *H. J.* Zománczos kereszt Bakacs Tamás sírjáról. U. o. 140—142. l.
1809. *Halaváts Gyula*. A Lederata-Tibiscumi római út. U. o. 4—12. l.
1810. *Hampel József*. A hazai rézkor viszonya az újabb európai kutatások eredményeihez. Ism. Téglás Gábor. Bud. Szemle 87. köt. 463—467. l.
1811. *Hampel József*. A honfoglalási kor hazai emlékei. Budapest, Akadémia, 1896. (4r. 224 l.) Ism. *x. y.* Arch. Értes. 276. l.
1812. *Hampel, J.* Heimische Denkmäler der magyarischen Landnahme. (Auszug). Ethnol. Mittheil. 22. l.

1813. *Hampel, Joseph.* Neuere Studien über die Kupferzeit. Zeitschr. f. Ethnol. 57—91. l.
1814. Jászmonostori régiségek. X. Arch. Ért. 378—380. l.
1815. *Jósa András* a Kemecei bronzleletről. U. o. 146—148. l.
1816. *Jósa András.* A bezdédi honfoglaláskori temető. U. o. 385—412. l.
1817. *Juhász László* baranyamegyei régiségekről. U. o. 157—159. l.
1818. *Juhász László* a szenterzsébeti és egyéb leletekről Baranya m. U. o. 262—266. l.
1819. *Jung, Jul.* Fasten der Provinz Dacien. Ism. T. G. Századok 161. l.
1820. *K. B.* Aquincumi múzeum. Arch. Ért. 444. l.
1821. *Kada Elek.* A kecskeméti ásatások. U. o. 40—51. l.
1822. *Kada Elek* a kecskeméti Miklós-telepi sírleletről. U. o. 153. l.
1823. *Kárász Leo.* Aranykincs a népvándorlás korából. U. o. 121—127. l.
1824. *Kárász Leo.* A dettai ékszerek. U. o. 226—232. l.
1825. *Kárpáti Kelemen.* A velemi bronzlelet. U. o. 295—304. l.
1826. *Kövér Béla.* A keleti szőnyegek eredete. U. o. 97—108. l.
1827. *Kuzsinszky Bálint, dr.* Olasz- és horvátországi leletekről a honfoglalási korból. U. o. 68—70. l.
1828. *Kuzsinszky.* Nagybecskereki éremlelet. U. o. 448. l.
1829. *Lehóczky Tivadar.* Beregmegyei régiségek. U. o. 304—310. l.
1830. Magyarország archæológiája. *ab.* U. o. 269. l.
1831. *Mihálik József.* Feketeküti régiségek. U. o. 57—59. l.
1832. *Mihálik József.* Adalékok hazai ötvösségünk történetéhez. U. o. 142—145. l.
1833. *Mihálik József.* Régi hazai ötvösműveink az ezredéves országos kiállításon. U. o. 328—344. l.
1834. *Mihálik József.* Régi bártfai ötvösök. U. o. 423. l.
1835. *Milleker Bódog* a Károly-falvai bronzkincsről. U. o. 252—254. l.
1836. *Miske Kálmán, br.* Velemi (Vasm.) régiségekről. U. o. 250—252. l.
1837. Wissensch. Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Ism. *h.* U. o. 272—276. l.
1838. *Murgai lelet. h.* U. o. 95. l.
1839. *Némethy Gyula, dr.* A nagyvárad szoborleletről. U. o. 92. l.
1840. *Ornstein József* egy síremlékről a szamos-ujvár-németi ev. ref. templomban. U. o. 154—156. l.
1841. *Ornstein J.* a szamosmelléki új várról. U. o. 266—268. l.
1842. *Pör Antal.* Szent Simeon zárai ezüstkoporsója keletkezéséről. U. o. 135—138. — Gerecze P. válasza u. o. 138. l.
1843. *Pör Antal.* A karlsteini vár magyar érdekű emlékei. U. o. 316—325. l.
1844. *Pósta Béla dr.* A történelmi magyar pogánykori leletek. U. o. 30—39. l.
1845. *Récsey Viktor.* Pannónia ókori mythologiai emlékeinek vázlata. 2. javított és bővített kiadás. Budapest, 1896. Nagel O. (8-r. 114 l. és 55 tábla) 3 frt.
1846. *Reinecke Pál dr.* A neolithkori szalagdíszú keramika magyarországi csoportja. U. o. 289—294. l.

1847. *Reissenberger, Ludw.* Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen. Ism. Radisics Jenő. U. o. 78. l.

1848. *Riegel H.* Die bildenden Künste. Ism. Irmei Ferencz. U. o. 73—77. l.

1849. *Sándorfi Nándor.* Szomolányi ásatások. U. o. 109—118. l.

1850. *Schultze, Vikt.* Archäologie der altchristlichen Kunst. Ism. Dr. Kauffmann Dávid. U. o. 160—167. l.

1851. *Semper, H.* Kora-keresztény elefánt- és egyéb csont-domborművek a magyar nemzeti muzeumban. U. o. 193. l.

1852. *Stiassny Róbert.* Két festmény a XV. századból. U. o. 416—423. l.

1853. *Száraz Antal.* Salamoni sirlelet. U. o. 132—135. l.

1854. *Téglás István.* A keresztesmezei sarkophagokról. U. o. 65—68. l.

1855. *Téglás István.* Torda-aranyosmegyei régiségekről. U. o. 427. l.

1856. *Téglás Gábor.* A rómaiak végvárai a Hargita-hegység alján s a keleti határvédelem célja és rendszere. Erd. Múz. 384—389. 416—427. l.

1857. *Téglás Gábor.* A daciai út Palánkától a Bisztra torkolatáig. (Kivonat.). Akad. Értes. 407—411. l.

1858. *Téglás Gábor.* Az Al-Duna felső zuhatagjainak szerepe a rómaiak történetében Trajanus felléptéig. Századok 505—518. l.

1859. *Tropæum Traiani.* Herausg. v. Gr. G. Tocilescu. 1895. Ism. Téglás Gábor. Arch. Értes. 366—369. l.

1860. *Wilpert, Jos.* Fractio panis. Ism. Récsey Viktor. U. o. 79—87. l.

1861. *Wosinsky Mór.* A závodi sírmező. U. o. 12—30. l.

1862. *Wosinsky Mór.* Regőli leletekről. U. o. 152. l.

1863. *X. y.* A cikói sírmezőről. U. o. 190. l.

1864. *Ziehen Gyula dr.* Dionysost ábrázoló bronz szobrocska a nemzeti muzeumban. U. o. 1—3. l.

1865. *Ziehen Gyula dr.* Herakles bronz szobrocskája a nemzeti muzeumban. U. o. 118—120. l.

IX. Germán nyelvek és irodalmak.

1. Német.

1866. *Amadei Anna gr.* Gedichte. Ism. Vikár Béla. Bud. Szemle 86. köt. 466—472. l.

1867. *Amadei Anna grófné.* (Képpel). Vasárn. Ujs. 33. sz. Néhány költeménye fordításban.

1868. *Angelius Silesius.* Cherubinischer Wandersmann. Herausg. v. G. Ellinger. Ism. Heinrich G. Philol. Közl. 458—460. l.

1869. *Auspitz, Leop. u. Paul.* Meister-Prosa. Ism. Silberstein A. P. Lloyd. 4. sz.

1870. *Bahlmann, P.* Jesuitendramen der niederrhein. Ordensprovinz. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 926—929. l.

1871. *Baumbach.* A Triglaw-rózsa. Ford. Endrődi Sándor. Magy. Szemle 36. sz.

1872. *Baumbach*. Későn születtem. Ford. Madzsar Gusztáv. Aradi Közl. 300. sz.
1873. *Bayer József*. Schiller Haramjainak magyar folytatása. Philol. Közl. 502—510. l.
1874. *Beck Károly*. Karácsony idegenben. Ford. Feleki Sándor. Vasárn. Ujs. 52. sz.
1875. *Becker, Reinhold*. Der mittelalterliche Minnedienst in Deutschland. Ism. h. Philol. Közl. 188. l.
1876. *Bergmann Agost*. Platen Ágost. Philol. Közl. 772—788. 878—893. l.
1877. *Besson, Paul*. Platen, Étude biogr. et littéraire. Ism. Kont I. Philol. Közl. 822. l.
1878. *Bodenstedt*. Jefta. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség. 46. sz.
1879. *Bolanden K.* A néprontók. Ford. dr. Rada I. Rövid ism. Magy. Szemle 40. sz.
1880. *Bonafous*. Henri de Kleist. Ism. Kont I. Philol. Közl. 821. l.
1881. *Bricard*. De sodalitate litteraria Rhenana. Ism. Kont I. Philol. Közl. 726. l.
1882. *Busse*. Karácsonyi álom. Ford. Széllősi Jenő. Bácska 99. sz.
- 1883a. *Carlweiss*. Éljen a kisiparos! Bohózat 4 felv. Ford. Szécsi Ferencz. Először adták a vígszínházban jul. 21-én.
- 1883b. *Chilf Märk*. Jean Paul és Johann Heinrich Voss mint díllköltők. Bölcsészetdoktori értekezés. Budapest, 1896. (8-r.)
1884. *Creizenach, Wlth*. Versuch e. Gesch. des Volksschauspieles iu. Dr. Faust. Ism. h. Philol. Közl. 954. l.
1885. *Diffenbach*. Sirok felett. Ford. Feleki Sándor Magy. Géníusz. 53. sz.
1886. *Dima, Dr. Bernh.* Die Marien-Legende. P. Lloyd. 314. sz.
1887. *Ebers Georg*. Barbara Blomberg. Ism. Silberstein A. P. Lloyd 305. sz. — P. Napló 343. sz.
1888. *Eckstein Ernst*. Ebbe und Fluth. Ism. sen. P. Lloyd 279. sz.
- 1889a. *Ellinger, G. E. T. A.* Hoffmann. Rövid ism. Philol. Közl. 95. l.
- 1889b. *Erdödi Armin*. Cronegh báró élete és drámái. Doctori értekezés. Budapest, 1896. (8-r.)
1890. *Eulenspiegel* neve. h. Philol. Közl. 473. l. — Kl. U. o. 564. l.
1891. *Fécamp, Albert*. Le poème de Gudrun. Ism. Kont I. Philol. Közl. 725. l.
1892. *Fécamp*, De D. G. Morhofio Leibnitii in cognoscendis linguis et germanico sermone reformando præcursore. Ism. Kont I. Philol. Közl. 725. l.
1893. *Felsmann József*. A kalocsai kódex. 1895. Ism. Esztegár László. Könyvszemle 87. l.
1894. *Freilgrath*. A képes biblia. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 38. sz.
1895. *Geibel*. Tiberius halála. Ford. Forray Rezső. Magy. Géníusz. 29. sz.
1896. *Geibel*. Késő ősszel. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géníusz. 48. sz.
1897. *Gerok*. Az elhagyott kert. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géníusz 30. szám.

1898. *Goethe*. Das Mädchen von Oberkirch. Ism. G. Roethe. Ism. h. Philol. Közl. 283. l.

1899. *Goethe*. A csermely. Ford. Bogdánfy Lajos. Szamosujvár 25. szám.

1900. *Goethe*. A juhász panasza. Ford. Szász Béla. Magy. Génusz 44. szám.

1901. *Baumgart, Herm.* Goethes «Geheimnisse» und seine «Indische Legenden.» Ism. Heinrich Gusztáv. Bud. Szemle 85. köt. 322—324. l.

1902. *Bielschowsky, Alb.* Goethe, sein Leben u. seine Werke. Rövid ism. Philol. Közl. 388. l.

1903. *Czirbusz Géza dr.* Goethe erotomaniája. Magy. Állam. 67. sz.

1904. *Fischer, Kuno.* Goethes Sonettenkranz. Ism. Heinrich Gusztáv. Bud. Szemle 85. köt. 319—322. l.

1905. A Goethe-szoba megnyitása. Magy. Hirl. 152. sz.

1906. h. s. Goethe-szoba az Akadémiában. Jelenkor 18. sz. — Lásd 714. 715. 717. 1030. sz. a. is.

1907. *Golther, W.* Handbuch der german. Mythologie. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 349—359. l.

1908. *Gregorovius.* Ungedruckte Briefe von —. P. Lloyd 9. 75. sz.

1909. *Grillparzer.* Sappho. Jelenkor 28. sz. — Lásd 1143. sz. a. is.

1910. h. A történeti Faust. Philol. Közl. 189. l.

1911. *Hartung, O.* Die deutschen Alterthümer des Nibelungenliedes und der Kudrun. Rövid ism. Philol. Közl. 96. l.

1912. *Haußen, A.* Die deutsche Sprachinsel Gottschee. Rövid ism. Philol. Közl. 288. l.

1913. *Hebel Joh.* Das Schatzkästlein. Válogatott darabok. Közép-, polgári, kereskedelmi és felsőbb leányiskolák használatára. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Kemény Ferencz. (Jeles írók iskolai tára. L.) Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. XVI, 96 l.) 40 kr. — Ism. Schack Béla. Philol. Közl. 59—66. l.

1914. *Heine.* Május. Ford. Feleki Sándor. 1896. Otthon-naptár.

1915. *Heine.* Változás. Ford. Szontagh Pál. Bud. Szemle 88. köt. 277. lap.

1916. *Heine.* 1. Te szép halászleányka . . . 2. Már-már csüggedt. 3. Bolyongok . . . 4. A Loreley. 5. Az évek jönnek-mennek. 6. Reggel kelek. 7. Mind vérig. Ford. Szomory Károly. Jelenkor 33. sz.

1917. *Heine Henrik.* Geoffroy Rudel és Tripolisi Melisande. Ford. Baló Tasziló. Jelenkor 37. sz.

1918. *Karpeles Gustav.* Heine's Mouche. P. Lloyd 212., 214. sz.

1919. *Karpeles Gustav.* Heine als Erzieher. P. Lloyd 140. sz.

1920. A királyné poetájáról. Hazánk 170. sz. — Lásd 514. sz. a. is.

1921. *Heinrich Gusztáv.* A bolygó hollandi. Bud. Szemle 86. köt. 1—17. lap.

1922. Henrik császár dalai. h. Philol. Közl. 92. l.

1923. *Henry, Victor.* Précis de grammaire comparée de l'anglais et de l'allemand. Ism. Kont I. Philol. Közl. 723. l.

1924a. *Herfurth, Franz.* Sächsisches Volksliedebuch. Hermannstadt. Krafft. (8-r. 147 l.) 30 kr. Rövid ism. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 1. sz.

1924b. *Kawwitz Gyula.* Pyrker János László élete és művei. Bölcsészeti doktori értekezés. Budapest, 1896. (8-r.)

1925. *Kluge, F.* Vom geschichtlichen Dr. Faust. Ism. Egyetértés 16. szám. — Lásd 1910. sz. a.
1926. *Knüssert.* A szél. Ford. Révész Tivadar. Magy. Génusz 29. szám.
1927. *Körner.* Harras a merész ugrató. Ford. Bikfalvy József. Tanulók Lapja 13. sz.
1928. *Leitner.* Szép Brigitta. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 26. szám.
1929. *Lenau's Briefe an Emilie u. Georg v. Reinbeck,* herausg. v. A. Schlossar. Ism. *h.* Budap. Szemle 88. köt. 470—476. l. *ser.* P. Lloyd 197. sz.
1930. *Lenau.* Kérelem. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 44. szám.
1931. *Lenau.* A szélhez. Ford. Maróthi János. Gömör-Kishont 24. szám.
1932. *Lessing.* Két kívánság. Ford. Szöllősi Jenő. Bácska 66. sz.
1933. *Lévy-Brühl.* La philosophie de Jacobi. Ism. Kont I. Philol. Közl. 822. l.
1934. *Lindau, Paul.* Die Brüder. Ism. Silberstein Adolf. P. Lloyd 235. sz.
1935. *Luther Márton.* Karácsonyi ének. Ford. G. J. Budap. Napló 128. sz.
1936. *M. F. G. Johann Karl Schuller und die Gräfin Anna Amadei.* Hermannstadt, 1896. Jos. Drotleff. (8-r. 32. l.)
1937. *Meyer, Wilh.* Nürnberger Faustgeschichten. Ism. *h.* Philol. Közl. 385. l.
1938. *Mihelics Károly.* Lessing drámatervei. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 469—471. l.
1939. *Mogk, Eug.* Kelten u. Nordgeinanen im IX. u. X. Jahrhundert. Ism. Heinrich G. Philol. Közl. 817—821. l.
1940. *Mosenthal.* Idegenben. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 26. szám.
1941. *Mürger.* Mimi. Ford. Honti Zoltán. Magy. Génusz 35. sz.
1942. *Muth, Rich.* v. Deutsche Dichtung in Oesterreich. Ism. *h.* Bud. Szemle 88. köt. 147—150. l.
1943. *Paoli Betty.* Löw rabbi. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 13. szám.
1944. *Pap Ferencz.* Gerhart Hauptmann. P. Napló 350. sz.
1945. *Parmontier.* Kurze Geschichte der deutschen Litteratur von einem Franzosen. Ism. Kont I. Philol. Közl. 724. l.
1946. *Passio-játék* Vorder-Thierseeben. Vasárn. Ujs. 14. sz.
1947. *Reizenbeck.* Kárpótlás. Ford. Szabadka Gyula. Bácska 99. sz.
1948. *Rodenberg.* A nő. Ford. Feleki Sándor. P. Napló 336. sz.
1949. *Scherer, Wilh.* Karl Müllenhoff. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 154—157. l.
1950. *Schiller, Friedrich.* Wilhelm Tell, Schauspiel. Kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Egy térképpel. 3. javított kiadás. (Jeles írók iskolai tára. 21. füz.) Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 207 l.) 60 kr.
1951. *Schönaich-Carolathi Emil herczeg.* Sulamith. Ford. Polgár József. 1896. Otthon-naptár.
1952. *Seidl.* Az én óráim. Ford. Feleki Sándor. Magy. Szalon 25. köt. 2065. l.

1953. *Seiler, Friedr.* Die Entwicklung der deutschen Kultur im Spiegel des deutschen Lehnwortes. Rövid ism. Philol. Közl. 480. l.
1954. *Stauffacher.* Anyóka. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géniusz. 22. szám.
1955. *Sturm Gy.* A sas és a holló. Ford. Bogdánfy Lajos. Erd. Híradó 252. sz.
1956. *Sudermann H.* Rejtett boldogság. Színmű 3 felv. Ford. Prém József. Először adták a nemz. színházban jul. 10-én.
1957. *Szűry Dénes.* Sudermann «Otthon»-a. Vasárn. Ujs. 1. sz.
1958. *Uhland.* A három dal. Ford. Ábrányi Emil. P. Napló 143. sz.
1959. *Uhland.* A három dal. Ford. Forscher Sándor. Tanulók Lapja 21. sz.
1960. *Uhland.* Hozzá. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géniusz 44. sz.
1961. *Uhland.* A hirsau szilfa. Ford. Sántha Károly. Evang. egyh. és isk. 44. sz.
1962. *Uhland.* Májusi harmat. Ford. Szalay Fruzina. Föv. Lap. 220. sz.
1963. *Walter v. d. Vogelweide.* Lásd 1030. sz. a.
1964. *Weber Rudolf.* Zeperscher Liederbronn. Gedichte in Zipser Mundart. Budapest, 1896. Ism. P. L. után. Ethnol. Mitteil. 67. l.
1965. *Weiss, Rudolf.* Friedrich Matthiesson. Ism. h. Philol. Közl. 836. lap.
1966. *Werner E.* Szabad pálya. Ford. Schmidt Árpád. Ism. Magy. Hirl. 323. sz. Magy. Szemle 48. sz.
1967. *Widmann.* Noé. Ford. Bogdánfy Lajos. Szamosujvár 48 sz.
1968. *Witschel.* Az év utolsó estvéjén. Ford. Czékus László. Ev. Egyh. és isk. 53. sz.
1969. *Wolff, Eugen.* Gottscheds Stellung im deutschen Bildungsleben. Rövid. ism. Philol. Közl. 388. l.
1970. *Wolff, Hans.* Johannes Lebel, ein siebenbürgisch-deutscher Humanist. Ism. Heinrich G. Philol. Közl. 87—91. l.
1971. *Wörndle.* Eke és kard. Ford. Bogdánfy Lajos. Szamosujvár 31. szám.
1972. *Zedlitz.* Az éjféli csapatszemle. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géniusz 15. sz.

2. Nyelvtanok.

1973. *Ahn-Erényi.* Gyakorlati tanfolyama a német nyelv gyors, alapos és könnyű megtanulására. Nyelvtani jegyzetekkel ellátva és a felső nép- és polgári iskolák tantervéhez alkalmazva. 8. átvizsgált és javított kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 178 l.) 60 kr.
1974. *Albrecht János.* Német nyelvtan. Közép- és polgári iskolák, kereskedelmi középiskolák, akadémiák és tanítóképezdek használatára. 2. javított, lényegében változatlan kiadás. Pozsony, 1896. Stampfel R. (8 r. 116 l.) 60 kr.
1975. *Albrecht János.* Német olvasókönyv. Gyakorlatokkal és nyelvtannal. I. kötet. A gymnasiumok III. osztálya számára. 3. javított, lényegében változatlan kiadás. Pozsony, 1896. Stampfel R. (8-r. 204 l.) 1 frt 10 kr.

1976. *Brassai Sámuel*. Elméleti és gyakorlati német nyelvtan. I. rész. Az egyszerű és egyszerűen bővített mondat. 14. javított olcsó kiadás. Kolozsvár, 1896. Stein J. (8-r. XV, 218 l.) 50 kr. — II. rész. A tovább bővített mondat és mondatfűzés. 5. javított olcsó kiadás. Kolozsvár, 1896. U. o. (8-r. XIV, 266 l.) 50 kr.

1977. *Demek Győző*. Rendszeres német nyelvtan a középiskolák összes felső osztályai (V—VIII.) használatára, helyesírási szójegyzékkel bővítve. Nagyvárad, 1896. Ungár J. (8-r. 176 l.) 95 kr.

1978. *Demek Győző*. Német olvasókönyv a német irodalom-történet vázlatával, stilisztika, retorika és poetika függelékekkel ellátva, középiskolák felsőbb osztályai használatára. Nagyvárad, 1896. Ungár J. (8-r. 472 l.) 2 frt 50 kr.

1979. *Deutsch J. és Garai E.* Német nyelvtan és olvasókönyv mindkét nembeli polgári iskolák I. és II. osztályai számára. Átdolgozta Garai Ede. 5. kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 212, III. l.) 1 frt.

1980. *Deutsch J. és Garai E.* Német nyelvtan és olvasókönyv mindkét nembeli polgári iskolák III. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 194 l.) 1 frt.

1981. *Endrei Ákos*. Német stílusgyakorlatok. 2. kiad. Budapest. Ism. Demek Győző. Tanáregyl. Közl. XXIX. évf. 14. sz.

1982. *Felsmann József*. Német nyelvtan. Középiskolai használatra. Negyedik javított kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 194, IV. l.) 90 kr.

1983. *Fleischhacker Fridolin és Kárpáti Károly*. Német olvasókönyv szótárral, középiskolák számára. IV. kötet. Budapest, 1896. Laufer V. (8-r. 258 l.) 1 frt 60 kr.

1984. *Garai Ede és Jesze Károly dr.* Német olvasókönyv a felső kereskedelmi iskolák I. osztálya számára. Legújabb miniszteri tanterv szerint. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 191 l.) 1 frt.

1985. *Harrach József*. Német olvasókönyv középiskolai használatra. I. kötet. 4. kiadás, Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 168 l.)

1986. *Heinrich Gusztáv*. Német tan- és olvasókönyv közép- és felső iskolák számára. II. kötet. A költészettan vázlatával és magyarázó jegyzetekkel. 9. javított kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 348, IV l.) 1 frt 40 kr.

1987. *Heinrich Gusztáv*. Német balladák és románczok. I. rész. Bevezetés. Bürger-Goethe. 3. javított és bővített kiadás. (Jelez írók iskolai tára. III. füzet.) Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 179 l.) 70 kr.

1988. *Heinrich Károly, dr.* Német kereskedelmi levelezés. Módszeres vezérfonal iskolai használatra. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. XVI, 127 l.) 80 kr.

1989. *Kemény Ferencz*. Deutsche Rechtschreibung: Regeln und Wörterverzeichnis. A német helyesírás: szabályok és szójegyzék. Iskolai és magánhasználatra, a hivatalos osztrák helyesírás alapján kidolgozta —. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 50 l.) 25 kr. — Ism. Tiber Ágost. Tanáregyl. Közl. 28. sz. — Kemény F. felelete. U. o. 34. sz. Tiber Á. válasza 35. sz. — Schack Béla. Philol. Közl. 541—547. l.

1990. Német nyelvtan. Magyar-német és német-magyar gyakorlati feladatokkal. Elemi iskolák felsőbb osztályai számára. 7. teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 134 l.) 40 kr.

1991. Német nyelvtan dióhéjban. II. rész. Mondattan. Veszprém, 1896. Krausz Á. fia. (32. r. 44 l.) 20 kr.

1992. *Nestor, S. si Popescu, N.* Manuel de gramatică germană pentru gimnasiu, școle reale, preparandii și particulari. Edit. 3-a revădită și îndreptată. Blaș, 1896. tipogr. siminar. gr. cat. (8-r. 193, 3 l.) 1 frt.

1993. *Netoliczka, O. u. Wolff H.* Deutsches Lesebuch für Mittelschulen. II. Th. Hermannstadt, 1895. Ism. Ss. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 2. sz.

1993b. *Netoliczka, Dr. O. u. Wolff, Dr. H.* Deutsches Lesebuch für Mittelschulen. III. Theil. Hermannstadt, W. Krafft. 1896. (8-r. X, 500 l.) Rövid ism. Ss. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 12. sz.

1994. *Pilița, Nicolai N.* Sintaksa limbei germane întocmită pentru clasele superioare ale școlilor medii, precum și pentru preparandii. Brașov, E. Zeidner, 1896. (8-r. V, 3, 183 l.) 1 frt 25 kr.

1995. *Schack Béla.* Magyar szöveg német fordításra. II. kiad. 1894. Ism. Demek Győző. Tanáregyl. Közl. XXIX. évf. 14. sz.

1996. *Szemák István dr.* Német nyelvtan. I. évfolyam. 9. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1896. Lauffer V. (8-r. 74, VI. l.) 50 kr. — Német nyelvtan. II. évfolyam. 7. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1896. U. o. (8-r. VIII, 178 l.) 1 frt.

1997. *Virányi Ignác.* Módszeres német nyelvtan közép- és polgári iskolák számára. A negyedik javított kiadást sajtó alá rendezte Rupprecht Alajos. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. 160 l.) 90 kr.

Nyelvtud. munkák és értekezések.

1998. Aufruf zur Mitarbeit am siebenbürgisch-deutschen Wörterbuch. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 3. sz.

1999. *Bremer, Otto.* Beiträge z. Geographie d. deutsch. Mundarten. Ism. Dr. Scheiner A. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 4. sz.

2000. *Lichtenberger, Henri.* Histoire de la langue allemande. Ism. Kont I. Philol. Közl. 723. l.

2001. *Lumtzer, V.* Die Leibitzer Mundart. Ism. Dr. Scheiner, A. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 7. sz.

2002. *Petz Gedeon,* A hangsúly a germán nyelvekben. Akad. Értesítő 580.

2003. *Schmidt, Dr. Bernh.* Der Vokalismus der Siegerländer Mundart. Ism. Dr. Scheiner, A. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 6. sz.

2004. *Weigand, Dr. Gust.* Der Banater Dialekt. Leipzig, J. A. Barth, 1896. (8-r. VII, 135 l.) 3 Mk.

3. Svéd, dán, holland.

2005. Az Edda Helgi-dalaiból. Ó-izlandiból ford. Lederer Ignác. Kisfaludy-Társ. Évlapj. 29. köt. 99—122. l.

2006. *Freystadt Sándor.* Egy nőgyűlölő lángész. Komáromi Lap. 26. sz. (Strindberg Ágost.)

2007. *Hamsun Knut.* Neue Erde. — Pan. Übers. von M. von Borch. Ism. *új.* Bud. Szemle 88. köt. 314—317. l.

2008. *Ibsen.* Borkman Gábor János. Szinmű 4 felv. Ism. dr. Lázár Béla. Nemzet 355. sz. — Lásd 2011. és 2171. sz. a. is.

2009. *Kobell L.* Björnson a társaságban. Nemzet 355. sz.

2010. *Kozáry Gyula*. A nő Strindbergnél. Magy. Szemle 47. sz.
 2011. *Martos Ferencz*. A szárnyaló Ibsen. Magy. Génusz 1. sz.
 2012. *Ritók Emma*. Kielland. Irói jellemrajz. Szigligeti-Társ. Évkönyve. I. 85—92. l.

4. Angol.

2013. *Angellier*. De Joh. Keatsii vita et carminibus. Ism. Kont I. Philol. Közl. 826. l.
 2014. *Burns Robert* in other tongues by William Jacks. Ism. Kr. L. Erd. Múz. 185. l.
 2015. *Byron. Byron*, Works. ed. W. E. Henley. Letters. Ism. Egyetértés 357. sz.
 2016. *Byron*. Az áldozat. Részlet Kain cz. mysteriumának 3. felvonásából. Ford. Mikes Lajos. Jelenkor 15. sz.
 2017. *Byron*. Childe Harold búcsúdala. Ford. Mikes Lajos. Jelenkor. 34. sz.
 2018. *Palágyi Menyhért*. Byron Kain-ja. Jelenkor 3. sz.
 2019. Carlyle. — Lásd 1030. sz. a.
 2020. *Dubourg A. W.* 20 percz egy esernyő alatt. Tréfás jelenet. Ford. Mihály József. Először adták a vígszínházban. okt. 23-án.
 2021. Fox. — Lásd 188. sz. a.
 2022. *Gobbins Ralph*. Léthe vize. Angol bohózat 3 felv. Ford. Márkus József. Először adták a vígszínházban. nov. 20-án.
 2023. *Harrison Wilmot*. Egyszer egy héten, vagy Jibbs and Nibbs. Bohózat 1 felv. Ford. Mihály József. Először adták a vígszínházban okt. 23-án.
 2024. *Hood Thomas*. Ruth. Ford. Patyi István. Magy. Szemle 27. sz.
 2025. *Jusserand, J. J.* Histoire littéraire du peuple anglais. Ism. Kont I. Philol. Közl. 825. l.
 2026. A király menyasszonya. Angol népballada. Lévy József. Bud. Szemle 88. köt. 430. l.
 2027. *Longfellow*. Hópelyhek. Ford. Baboss László. Zalai Közl. 49. sz.
 2028. *Macfarren*. The beating of my ozon heart. Ford. Makai Emil. Hét. 31. sz.
 2029. *Maddison Márton*. Szegény Pillicoddy. Bohózat 1 felv. Ford. Mihály József. Először adták a nemz. színházban decz. 29-én.
 2030. *Matheus Charles*. Pry Pál megházasodott. Bohózat 1 felv. Ford. Mihály József. Először adták a vígszínházban okt. 23-án.
 2032. *Paulton, H. és Paulton, E. A.* Niobe. Bohózat 3 felv. Ford. Szomaházy István. Első előadása a vígszínházban 1896. decz. 10-én.
 2033. Pitt. — Lásd 188. sz. a.
 2034. *Poe Edgar*. Ulalume. Ford. Martos Ferencz. Hét 12. sz.
 2035. *Reményi Ede, ifj.* Hasonlatok Milton eposzaiban. Philol. Közl. 319—336. 416—427. l.
 2036. *Scott Walter*. Gyászdal. «A tó tündére» című költői beszélyéből. Ford. Szász Béla. Vasár. Ujs. 49. sz.
 2037. *Shakspaeere. Brandes, Georg*. William Shakespeare. Ism. Wildner Ödön. Egyetértés 276. sz.
 2038. *Brandes, Georg*. Shakespeare's Cymbelin. P. Lloyd 127. 131. sz.

2039. *Gasparone*. Shylock. Magy. Állam 53. sz.
 2040. *Ten Brink*. Shakespeare mint tragikus. Ford. Pallagi Gyula. Bud. Szemle 86. köt. 435—453. l.
 2041. *Zlamdl Agost*. Ofélia Shakespeare «Hamlet»-jében. Közművelődés 43. sz. — Lásd 1658. sz. a. is.
 2042. *Shelley*. Világ vándorai. Ford. Szalay Fruzina. Főv. Lap. 39. sz.
 2043. *Spillmann S. J.* A voxindoni csodavirág. Ford. Perényi (Patzner) J. Ism. rdr. Bud. Szemle 87. köt. 467—469. l. — Dr. Tóvári. Kath. hitvéd. folyóir. 426. l.
 2044. *Tennyson*. In memoriam. Ford. Mikes Lajos. Jelenkor 36. sz.
 2045. *Tennyson* dalaiból. 1. Éj. 2. Kibékülés. Ford. Szász Béla. Főv. Lap. 97. sz.
 2046. *Tennyson*. — Lásd 1030. sz. a.

5. Nyelvtan.

2047. *Gaspey Tamás*. Angol nyelvtan iskolai és magánhasználatra. A magyar nyelvhez alkalmazta Ransburg Zsigmond. 2. javított kiadás. Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 287 l.) 1 frt 80 kr.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

2048. *Allier*. La philosophie de Renan. Ism. Kont I. Philol. Közl. 721. l.
 2049. *Andrássy Kálmán*. Ujabb eszmeáramlatok a francia irodalomban. Magy. Szemle 11. sz.
 2050. *Augier Emil*. Egy fiatal leányhoz. Ford. Bogdánfy Lajos. Erd. Hiradó 184. sz.
 2051. *Banville*. Sokrates felesége. Vigj. 1 felv. Ford. Ivánfi Jenő. Először adták a nemz. színházban decz. 29-én.
 2052. *Bapst, Germain*. Essai sur l'histoire du théâtre. Ism. Kont I. Philol. Közl. 715. sz.
 2053. *Bardoux*. Guizot. (Grands écrivains français.) Ism. Kont I. Philol. Közl. 717. l.
 2054. *Barthélemy Saint-Hilaire*. Victor Cousin, sa vie et correspondance. Ism. Kont I. Philol. Közl. 717. l.
 2055. *Becker Filöp Agost*. Francia imádságoskönyv a XV. századból. Phil. Közl. 35—46. l.
 2056. *Bédier*. De Nicolao Museto. Ism. Kont I. Philol. Közl. 367. l.
 2057. *Bernardin*. De Petro Monmauro. Ism. Kont I. Philol. Közl. 463. l.
 2058. *Bernardin*. Un précurseur de Racine: Tristan l'Hermite sieur du Solier. — Ism. Kont I. Philol. Közl. 463. l.
 2059. *Bertin, Louise*. Élet és halál. Ford. Bogdánfy Lajos. Erd. Hiradó 186. sz.
 2060. *Bethlen Miklós gr. ifj.* Modern francia írók és Sarah Bernhard. Alkotmány 304. sz.

2061. *Biré, Edmond*. Victor Hugo après 1852. *Ism. Kont I. Phil. Közl.* 716. l.
2062. *Bisson, Alexandre és Sylvane, André*. Csálj meg, édes! *Vígj.* 3 felv. Ford. Fái J. Béla. Első előadása a vígszínházban jun. 16-án.
2063. *Bisson Al.* Az államtitkár úr. *Vígj.* 3 felv. Ford. Ambrus Z. Először adták a vígszínházban máj. 4-én.
2064. *Bodnár Zsigmond*. Renan Ernő. *Athenæum* 59—74. 221—235. 604—632. l.
2065. *Borostyány, Ferdinand*. Viktor Hugo u. Rochefort. *P. Lloyd* 195. sz.
2066. *Bourget P.* Végzetes idill. Ford. Cserhalmi H. Irén. *Ism. L. M. Magy. Szemle* 45. sz. — Széllősi Zsigmond. *Aradi Közl.* 267. sz.
2067. *Bourget Pál*. Az asszonyi szív. *Ism. Jelenkor* 27. sz.
2068. *Bourget Pál*. Bűnös szerelem. *Ism. p. l. Jelenkor* 24. sz.
2069. *Brizeux Auguste*. A két virág. Ford. Bogdánfy Lajos. *Erd. Híradó* 145. sz.
2070. *Brun. Savinien de Cyrano Bergerac*. *Ism. Kont I. Philol. Közl.* 461. l.
2071. *Brunetière*. L'évolution de la poésie lyrique en France. *Ism. Kont I. Philol. Közl.* 712. l.
2072. *Busnach, W. és Duval, Gy.* A helyettes. *Vígj.* 3 felv. Ford. Fái I. B. Először adták a vígszínházban máj. 19-én.
2073. *Catulle Mendés*. A haza. Ford. Bogdánfy Lajos. *Erd. Híradó* 162. sz.
2074. *Cogordan. Joseph de Maistre*. *Ism. Kont I. Philol. Közl.* 713. l.
2075. *Comte, Charles*. Les stances libres dans Molière. *Ism. Kont I. Philol. Közl.* 363. l.
2076. *Coppée, François*. Ibolya. Tündérrege. Ford. Bogdánfy Lajos. *Szamosujvár* 52. sz.
2077. *Coppée, François*. A szőlő. Ford. Bogdánfy Lajos. *Szamosujvár* 50. sz.
2078. *Coppée François*. 1. A fárao. Ford. Bogdánfy Lajos. *Erd. Híradó* 137. sz. — 2. A horoszkóp. *U. o.* 133. sz. — 3. Szanherib. *U. o.* 143. sz. — 4. A szőlő. *U. o.* 169. sz. — 5. A páriák. *U. o.* 176. sz. — 6. A kard ítélete. *U. o.* 180. sz. — 7. A kovácsok sztrájkja. *U. o.* 182. sz.
2079. *Coppée, Fr.* Evangéliom. Ford. Bogdánfy Lajos. *Szamosujvár* 23. sz.
2080. *Coppée Ferencz*. A három madár. Ford. Bölöny József. *Magy. Génius* 34. sz.
2081. *Crousle. Fénelon és Bossuet*. *Ism. Kont I. Philol. Közl.* 465. l.
2082. *Daudet Alfonz*. Jack. *Ism. Jelenkor* 26. sz.
2083. *Decourcelle Pierre*. A két tacsó. Színmű 7 képben. Első előadása a budai színikörben jul. 31-én.
2084. *Devic, Cl. & Vaissette, J.* Histoire générale du Languedoc. XV. Vol. *Ism. Kont I. Philol. Közl.* 277. l.
2085. *De Vigny Alfréd*. A farkas halála. Ford. Zempléni Árpád. *Bud. Szemle* 87. köt. 276—278. l.
2086. *Diderot* válogatott philosophiai művei. Ford. Kun Samu. *Ism. s. e. Jelenkor* 29. sz.
2087. *Dorison*. Un symbole social: Alfred de Vigny et la poésie politique. *Ism. Kont I. Philol. Közl.* 713. l.

2088. *Doumic, René*. Pailleronról. P. Napló 354. sz.
 2089. *Ducros, Louis*. Diderot. Ism. Kont I. Philol. Közl. 555. l.
 2090. *Dumas, Alexandre fils*. Ilka. Ism. k. cz. Bud. Szemle 85. köt.
 491. l.
 2091. A három Dumas. Nemzet 8. sz.
 2092. *Dumas Sándor*. — Lásd 1036. 2170. 2171. sz. a.
 2093. *E. K. dr. Zola* «Romá»-ja. Havi Közl. jul.
 2094. *Faguet, Emile*. Voltaire. Ism. a. Budap. Szemle 88. köt.
 467—470. l.
 2095. *Faguet Emil*. A XVIII. század francia irodalma. Ford. Haraszi Gyula. Bud. Szemle 87. köt. 196—214. l.
 2096. *Faguet*. Études littéraires. Ism. Kont I. Philol. Közl. 369. l.
 2097. *Feuillet, Octáv*. Un mariage dans le monde. Ism. Jelenkor 27. szám.
 2098. *Feuillet Octáv* leveleiből. Egyetértés 97. sz.
 2099. *Filon*. MÉRIMÉE et ses amis. Ism. Philol. Közl. 716. l.
 2100. *Flat, Paul*. Essais sur Balzac. — Seconds essais sur Balzac. Ism. Kont I. Philol. Közl. 720. l.
 2101. *Font*. Essai sur Favart. Ism. Kont I. Philol. Közl. 551. l.
 2102. France Anatole. X. (Képpel.) Hét 5. sz.
 2103. *Gasté, Armand*. Bossuet en Normandie. Ism. Kont I. Philol. Közl. 466. l.
 2104. *Gasté, A.* La querelle du Cid. Ism. Kont I. Philol. Közl. 466. l.
 2105. *Gautier, Theophile*. Karácsony. Ford. Baboss László. Zalai Közl. 52. sz.
 2106. *Gautier, Theophile*. A forrás. Ford. Vargha Gyula. B. Szemle 86. köt. 131. l.
 2107. Goncourt. (képpel.) Magy. Szalon 25. köt. 1071—74. has.
 2108. *Gondinet E.* Az alagút. Vigj. 1 felv. Ford. Várady Antal. Először adták a nemz. színházban decz. 29-én.
 2109. *Gondinet*. Apuska politikai elvei. Vigj. 1 felv. Ford. Szécsi Ferencz. Először adatott a vígszínházban jul. 4-én.
 2110. *Grangé, Bernard és Busnach*. A fecske. Vigj. 1 felv. Ford. Komor Gyula. Először adatott a vígszínházban jul. 4-én.
 2111. *Gréard, O.* Prévost-Paradol. Ism. Kont I. Philol. Közl. 718. l.
 2112. *Guillois, Ant.* Le Salon de Madame Helvetius, Cabanis et les Idéologues. Ism. Kont I. Philol. Közl. 711. l.
 2113. *Haraszi Gyula*. A francia népköltészetéről. Erd. Múz. 195—210. 241—257. l.
 2114. *Harisse, Henry*. L'abbé Prévost. Ism. Jelenkor 32. sz.
 2115. *Haussonville (Comte d')*. Lacordaire. Ism. Kont I. Philol. Közl. 714. l.
 2116. *Herczegh Béla*. Századvégi leányok. Ellenzék 252. 253. sz.
 2117. *Heredia*. Szonettek. 1. A názárethi ács. 2. A templomablak. 3. A vén aranyműves. 4. A hódítók. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 87. köt. 420—422. l.
 2118. *Heredia, José Mária*. Niagara. Ford. Kőrösi Albin. Szépirod. Kert 51. sz.
 2119. Histoire de la langue et de la littérature française, des origines à 1900. Ism. a. Bud. Szemle 88. köt. 152—156. l.
 2120. Houssaye Arsène. (Képpel.) Magy. Szalon 25. köt. 169—172. hasáb.

2121. *Hugo V.* Egy holt gyermekhez. Ford. Bogdánfy Lajos. Erd. Hiradó 156. sz.
2122. *Hugo V.* A tenger és a forrás. Ford. Endrődi Sándor. Magy. Szemle 4. sz.
2123. *Hugo V.* — Lásd 1030. sz.
2124. *Huguet.* Étude sur la syntaxe de Rabelais. Ism. Kont I. Philol. Közl. 362. l.
2125. *Huguet, Edm.* Quomodo Jacobi Amyot sermonem quidam d'Audignier emendaverit. Ism. Kont I. Philol. Közl. 362. l.
2126. *Huszár Vilmos.* Rousseau és iskolája a regényirodalomban. Budapest, 1896. Grill K. (8-r. 127 l.) 1 frt. — Ism. ér. Polit. Heti Szemle 51. szám.
2127. *Janet, P.* Les lettres de Madame de Grignan. Ism. Kont I. Philol. Közl. 550. l.
2128. *Joret.* Fabri de Peiresc, humaniste. Ism. Kont I. Philol. Közl. 372. l.
2129. *Kont Ignác.* A francia philologiai irodalom 1893—1895. Philol. Közl. 66—76. 157—165. 263—282. 358—374. 461—467. 550—556. 710—727. 821—828. l.
2130. *E. Kovács Gyula.* A képzelt beteg. Kolozsvár 266. sz.
2131. *Labiche.* A kék könyv. Vígj. 1 felv. Ford. Márkus J. Először adatott a vígszínházban jul. 4-én.
2132. *Lanson, G.* Histoire de la littérature française. Ism. Kont I. Philol. Közl. 364. l.
2133. *Lanusse.* De Joanne Nicotio philologo. Ism. Kont I. Philol. Közl. 369. l.
2134. *Lázár Béla.* Apróságok Goncourtról. Főv. Lap. 196. sz.
2135. *Lázár Béla dr.* Paul Verlaine. Főv. Lap. 11. sz.
2136. *Legré, Ludovic.* Le poète Théodore Aubanel. Ism. Kont I. Philol. Közl. 719. l.
2137. *Lemaitre.* A nagybácsi. Színmű 3 felv. Ford. Mihály József. Először adták a nemz. színházban. Szept. 26-án.
2138. *Lemaitre, Jules.* Jó Heléna. Színmű 2 felv. Ism. Szomorv Dezső. Nemzet 39. sz.
2139. *Le Mellerio.* Lexique de Ronsard. Ism. Kont I. Philol. Közl. 362. l.
2140. *Lenient.* La poésie patriotique en France. Ism. Kont I. Phil. Közl. 552. l.
2141. *Lintilhac, Eug.* Précis historique et critique de la littérature française. Ism. Kont I. Philol. Közl. 364. l.
2142. *Lotty Gábor.* A «Thermidor» új jelenete. Magy. Szalon 25. köt. 109—123. l.
2143. *Manuel Eugén.* A fészek. Ford. Bogdánfy Lajos. Szamos-ujvár 25. sz.
2144. *Marmier Xavér.* A temető koldusnője. Ford. Bogdánfy Lajos. Erd. Hiradó 164. sz.
2145. *Marty-Laveaux.* Notice biographique sur P. de Ronsard. Ism. Kont I. Philol. Közl. 370. l.
2146. *Michelet.* — Lásd 1030. sz.
2147. *Mirabeau.* — Lásd 188. sz. a.
2148. *Molière.* — Lásd 783. 1145. és 2130. sz. a.

2149. *Musset, Alfred*. Emlék. Ford. Hegedűs István. Nemzet 355. sz.
 2150. *Musset, A. Ninon*. Ford. Toborzó. Hét 26. sz.
 2151a. *Musset, Alfred de —*. Pépa. Ford. Heltai Jenő. Hét 21. sz. —
 Lásd 1030. 2166. és 2194. sz. a. is.
 2151b. *Ohnet György*. Hiábavaló gazdaság. Regény. Rövid ism.
 Egyetértés 329. sz. — Lásd 2031. sz. a. is.
 2151c. *Ohnet György*. A szerelem mámorában. Ford. Liptai Károly.
 Ism. Jelenkor. 11. sz.
 2152. *Palágyi Lajos*. A századvégi francia színművekről. Zene
 és színműv. Lapok IV. évf. 2. sz.
 2153. *Paris, Gaston*. La poésie du moyen-âge. Ism. Kont I. Philol.
 Közl. 365. l.
 2154. *Paris, G.* La légende de Saladin. — Jaufré Rudel. Ism.
 Kont I. U. o. 366. l.
 2155. *Pellisson, Maur.* Chamfort. Étude sur sa vie. Ism. Kont I.
 Philol. Közl. 710. l.
 2156. *Pierre, Louys*. Aphrodite. Paris. 1896. Ism. s. e. Jelenkor
 25. sz.
 2157. *Prévost Marcell*. Századvégi leányok. Színmű 3 felv. Ford.
 Ivánfi Jenő. Először adatott a nemz. színházban ápr. 10-én.
 2158. *Proudhon*. — Lásd 1030. sz. a.
 2159. *Renan*. Lettres intimes d'Ernest et d'Henriette Renan. Paris.
 Ism. Salgó Ernő. Egyetértés 104. sz. — Lásd 2064. és 2173. sz. a. is.
 2160. *Reynaud, Hector*. Jean de Montluc. Ism. Kont I. Philol.
 Közl. 368. l.
 2161. *Richepin*. Hulló csillagok. Ford. Endrődi Sándor. Magy.
 Szemle 50. sz.
 2162. *Richepin*. A hajóraj. Ford. Endrődi Sándor. Főv. Lap. 16. sz.
 2163. *Robert, Louis de*. Papa. Paris. Ism. Huszár Vilmos. Nemzet
 243. sz.
 2164. *Robinson, Mary*. Froissart. Ism. Kont I. Philol. Közl. 367. l.
 2165. *Rolland, Romain*. Les origines du théâtre lyrique moderne.
 Ism. Kont I. Philol. Közl. 552. l.
 2166. A romantizmus fénykorából. (George Sand és Musset
 Alfred szerelme.) Egyetértés 242. sz.
 2167. *Rossel, Virgile*. Histoire de la littérature française hors de
 France. Ism. Kont I. Philol. Közl. 365. l.
 2168. *Roy, Émile*. De Joanne Lud. Guezio Balzacio contra Dom.
 Jo. Gulonium disputante. Ism. Kont I. Philol. Közl. 372. l.
 2169. *Roy, É.* La vie et les œuvres de Charles Sorel. Ism. Kont I.
 U. o. 373. l.
 2170. *Salgó Ernő*. A kaméliás hölgy. Jelenkor 33. sz.
 2171. *Salgó Ernő*. Nora és a kaméliás hölgy. Jelenkor 34. sz.
 2172. *Salgó Ernő*. A két Goncourt. Bud. Szemle 87. köt. 291—
 300. l.
 2173. *Séailles*. Ernest Renan. Essai de biographie psychologique.
 Ism. Kont I. Philol. Közl. 720. l.
 2174. *Silvestre, Armand*. Mélabús serenade. Ford. Szalay Fruzina.
 Főv. Lap. 95. sz.
 2175. *Simon, Jules*. Quatre portraits. Ism. dr. Reiner Ede. P. Napló
 112. sz.

2176. *Soulary J.* A fészek. Ford. Endrődi Sándor. Magy. Szemle 45. szám.
2177. *Soubies, Alb.* La comédie française depuis l'école romantique. Ism. Kont I. Philol. Közl. 715. l.
2178. *Sourian, Maur.* L'évolution du vers français au XVII. siècle. Ism. Kont I. Philol. Közl. 363. l.
2179. *Stapfer, Paul.* Vie de Montaigne. Ism. Kont I. Philol. Közl. 371. l.
2180. *Sully-Prudhomme.* Az első magány. Ford. Radó Antal. Hét 23. sz.
2181. *Sully-Prudhomme.* Olyan vagy . . . Ford. Szalay Fruzina. Hét 24. sz.
2182. *Sully-Prudhomme.* Szonett. Ford. Béri Gyula. Főv. Lap. 186. sz.
2183. *Taine.* Derniers essais de critique et d'histoire. Ism. Kont I. Philol. Közl. 722. l.
2184. *Texte, Jos.* De Antonio Saxano. Ism. Kont I. Philol. Közl. 370. l.
2185. *Texte, Jos.* Jean-Jacques Rousseau. Ism. Kont I. Philol. Közl. 554. l.
2186. *Thamin, R.* Saint Ambroise et la morale chrétienne au IV. siècle. Ism. Kont I. Philol. Közl. 271. l.
2187. *Thomas.* Descartes emlékezete. Ford. Rácz Lajos. (Olcsó könyvtár 368. sz.) Budapest, 1896. Franklin-t. (16-r. 127 l.) 30 kr.
2188. *Tolsztoj Leo.* Maupassant végzete. Magy. Szemle 17. sz.
2189. *Urbain, Charles.* Nicolas Coeffeteau. Ism. Kont I. Philol. Közl. 462. l.
2190. *Verlaine, P.* 1. Un grand sommeil noir . . . 2. Le ciel est par-dessus le toit . . . Ford. Havas Adolf. Székesfehérv. és vid. 146. sz.
2191. *Verlaine, Paul.* 1. Akvarell. 2. Ariett. Ford. Malcomes Béla br. Főv. Lap. 15. sz.
2192. *Paul Verlaine.* P. Napló 10. sz. — Hét 4. sz.
2193. *Verne Gyula.* Antifer mester kalandjai. Rövid ism. Vasár. Ujs. 5. sz.
2194. *Villányi Henrik.* Sand és Musset szerelme. Zalai Közl. 52. sz.
2195. *Wogue. J. B. Gresset,* sa vie et ses œuvres. Ism. Kont I. Philol. Közl. 556 l.
2196. *Yoland.* Teodor de Wyzewa. Főv. Lap. 231. sz.
2197. *Zola Emile.* Pot-Bouille. Ism. Jelenkor 27. sz.
2198. *Zola.* Raquin Teréz. Jelenkor 28. sz.
2199. *(s. e.) Zola* csődje. Jelenkor 16. sz.
2200. *Y. J. Zola* «Rómá»-ja. Nemzet 250. sz.
2201. *A* «negyedik rend» költője. Jelenkor 36. sz. (Zoláról). — Lásd 2093. sz. a. is.

2. Nyelvtanok.

2202. *Bartos Fülöp és Chovancsák István.* Francia nyelvtan és olvasókönyv iskolai és magánhasználatra. I. rész. (Noel K. Francia nyelv-

tan. I. rész.) 9. (az új átdolgozás szerint 4.) kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 174, XII. l.) 1 frt.

2203. *Bartos F.* és *Chovancsák I.* Francia olvasókönyv és szógyűjtemény. A felső kereskedelmi iskolák alsó osztálya számára. Az új tanterv értelmében. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 33, XII l.) 30 kr.

2204. *Darmesteter. A.* Cours de grammaire historique de la langue française. Ism. Kont I. Philol. Közl. 359. l.

2205. *Hofer Károly.* Francia olvasókönyv középiskolák alsó osztályai számára. Szerkesztette —. Szótárral és jegyzetekkel ellátta Háhn Adolf. 5. javított kiadás. Budapest, 1896. Eggenberger. (8-r. VI, 182 l.) 1 forint.

2206. *Klimkó Mihály.* Francia nyelvtan, különös tekintettel a magyar és francia nyelv közötti eltérésekre. Iskolai (felsőbb osztálybeli) használatra és a művelt közönség számára. Kemény Ferenc közreműködésével. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 91 l.) 60 kr.

2207. *Kováts S. János.* Francia nyelvtan és olvasókönyv. I. rész. A felső kereskedelmi iskolák alsó osztálya számára. Budapest, 1896. Franklin-t, (8-r. 160 l.) 1 frt.

2208. *Mébold Frigyes* és *Ujvári Béla.* Francia nyelv- és olvasókönyv kezdők számára. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 164 l.) 90 kr.

2209. *Mébold Frigyes* és *Ujvári Béla.* Francia nyelv- és olvasókönyv. Haladók számára. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. 175 l.) 1 frt.

2210. *Mendlik Alajos.* Francia nyelvtan gyakorlatokkal. Budapest, 1896. Lauffer V. (8-r. 132 l.) 70 kr.

2211. *Mendlik Alajos.* Francia olvasmányok kezdők számára. 3. kiadás. Budapest, 1896. Lauffer V. (8-r. 118 l.) 60 kr.

2212. *Otto Emil.* Francia beszédgyakorlatok. (Vezérfonal a francia nyelv beszélésére.) Segédkönyv iskolai és magánhasználatra. Otto Emil műve alapján szerkesztették dr. Schack Béla és dr. Varga Bálint. 2. (egye-
dül jogositott magyar) kiadás. Pozsony, 1896. Stampfel K. (8-r. 175 l.) 1 forint.

2213. *Pekár Károly.* Francia nyelvi retorikai, verstani és beszédgyakorlatbeli oktatás a VI. osztályban. Tanáregyl. Közl. XXIX. évf. 7. 19—21. sz.

2214. *Sasváry László.* Francia nyelvtan. Elméleti és gyakorlati tankönyv. Iskolai és magánhasználatra. 2. bővített kiadás. Budapest, 1896. Franklin-t. (8-r. 123, 220 l.) 1 frt.

Nyelvtud. munkák és értékezesek.

2215. *Etienne, E.* Essai de grammaire de l'ancien français. Ism. Kont I. Philol. Közl. 359. l.

2216. *Larusse.* De l'influence du dialecte gascon sur la langue française etc. Ism. Kont I. Philol. Közl. 360. l.

2217. *Renard, Aug.* La nouvelle orthographe. Ism. Kont I. Philol. Közl. 360. l.

2218. *Balassa József.* A francia helyesírás reformja. Philol. Közl. 511—516. l.

3. Olasz, spanyol.

2219. *Aristo* Örköngő Lorántja. Ford. Radó Antal. Ism. Balassa József. Nyelvőr 261. l.
2220. *Braccó Róbert*. Hűtelen. Vigj. 3 felv. Ford. Radó Antal. Először adták a nemz. színházban nov. 12-én.
2221. *Carducci*. Vágy. Ford. Magy. Génusz 42. sz.
2222. *Caralotti, Felice*. Jette leánya. Vigj. 1 felv. Ford. Rényi Rezső és Rudán Amadé. Először adták a nemz. színházban febr. 28-án.
2223. *Dante Alighieri*. A pokol. Fordította Gárdonyi Géza. A Molnár és Trill körképéből vett rajzokkal. Budapest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 133 l.) 50 kr. — Finom kiadás. 1 frt. — Ism. i. t. Bud. Szemle. 87. köt. 155. l. — Magy. Szemle 19. sz.
2224. *Dante*. A pokol. Prózába átírt és magyarázta Cs. Papp József. A költő arcképével. Budapest, 1896. Szilágyi B. (8-r. 175 l.) 1 frt.
2225. *Dante Alighieri*. Beatrix. Ford. Zoltán Vilmos. Orsz.-Világ 47. sz.
2226. *Echegaray József*. Folt, mely tisztít. Dráma 4 felv. A spanyol eredetiből fordította Patthy Károly. (Olesó könyvtár 370. sz.) Budapest, 1896. Franklin-t. (16-r. 130 l.) 30 kr.
2227. *Echegaray*. Mariana. Dráma 4 felv. Ford. Szalai Emil. Először adták a nemz. színházban decz. 18-án.
2228. *Echegaray József*. Mariana. Dráma 3 felvonásban utójátékkal. Spanyolból fordította Szalai Emil. (Olesó könyvtár 372. sz.) Budapest, 1896. Franklin-t. (16-r. 136 l.) 30 kr.
2229. *Galli, Bruno*. Magdolna. Ford. Zempléni Árpád. Hét 5. sz.
2230. *Huszár Vilmos*. A modern spanyol színház. Nemzet 43. sz.
2231. *Huszár Vilmos*. Echegaray legújabb drámája. (Amor salvaje.) Nemzet 208. sz.
2232. *Huszár Vilmos*. Modern spanyol regényírók. Nemzet 258. sz.
2233. *Manuel del Palacio*. Trubadúrdal. Spanyolból ford. Kőrösi Albin. Magy. Allam 297. sz.
2234. *Manzoni*. La passione. Ford. Árvay Sándor. Magy. Szemle 14. sz.
2235. *Negri Ada*. 1. Jó napot, inség! Ford. Radó Antal. Bud. Szemle 85. köt. 293. l. — 2. Mindhalálig. U. o. 86. köt. 282. l. — 3. Elhagyottan. — 4. Oh vigy fel! U. o. 88. köt. 132. l.
2236. *Petrarca*. Magam bolyongok. Ford. Zoltán Vilmos. Orsz.-Világ 52. sz.
2237. *Radó Antal*. Az olasz irodalom története. I. II. kötet. Budapest, 1896. Akadémia. (8-r. 515, 552 l.) Rövid ism. Föv. Lap. 329. sz.
2238. *Radó Antal*. Két olasz népdrama. Magy. Hirl. 212. sz. (Verga «Lupa» és «In Portineria» drámája.)
2239. *Radó Antal*. Egy új olasz költő. Kisz. Társ. Évlap. 30. köt. 103—119. l.
2240. *Radó Antal*. Metastasio és Parini. Bud. Szemle 87. köt. 423—444. l.
2241. *Radó Antal*. Az ifjabb Michelangelo Buonarotti. (Michelangelo Buonarotti il giovane.) A florencei archivio Buonarottiban levő kiadatlan források alapján. Budapest, Lampel R. 1896. (8-r. 58 l.)

2242. *Ramirez Diego Jugo*. Kiábrándulás. Spanyolból ford. Kőrösi Albin. Kath. Szemle 134. 1.

2243. *Rocetta, Gerolamo*. A beestelenek. Az olasz állami díjjal jutalmazott színmű 3 felv. Ford. Radó Antal. Első előadása a vígszínházban decz. 1-én.

2244. *Sipos István*. Egy középkori költő. (Jacopone do Todi.) Pécsi Közlöny 46. sz.

2245. *Stecchetti*. Bolyongva. Ford. Felszeghy Dezső. Erd. Hiradó 189. sz.

2246. *Tasso, Torquato*. Ima. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 52. sz.

2247. *Teza, E.* L'Avvelenatrice. Canzone boema. Ism. — dó. Bud. Szemle 86. köt. 306—308. l.

4. Nyelvtan.

2248. *Palóczy Lipót*. Gyakorlati olasz nyelvtan. Ahn dr. tanár módszere nyomán. 2. javított és tetemesen bővített kiadás. Budapest, 1896. Lampel R. (8-r. VI, 174 l.) 80 kr.

Nyelvtud. értekezés.

2249. *Berghoffer, Jos.* Contributi allo studio del dialetto fumanò. Ism. Becker F. A. Philol. Közl. 285. l.

Rumán.

2250. *Adamescu Gh.* A román nyelvek. Ungaria 2. sz. mellékl.

2251. *Adamescu Gh.* A román nyelv tájszólásai. U. o. 5. 7. sz. mellékl.

2252. *Adamescu Gh.* A macedo-román tájszólások. U. o. 6. sz. mellékl.

2253. *Alexandru, Gr. M.* A katona kutyája. Románból ford. Horváth Albert. Ungaria 2. sz. mellékl.

2254. *Alexandri V.* Egy éj réme. Ford. Horváth Albert. Ungaria 5. sz. mellékl.

2255. *Alexics György*. Az oláh nyelv eredete. Nyelvt. Közlem. 257—279. l.

2256. *Alexiu, Ghiorghie dr.* Români in literatura italiană. Ungaria 2. sz.

2257. *Candrea A.* A cigányok befolyása a román népirodalomra. Ungaria 3—6. sz. mellékl.

2258. *Creangă I.* Ungaria 7. 8. sz. mellékl.

2259. *Deperatean Sándor*. Dicsőség. Románból ford. Horváth Albert. Ungaria 4. sz. mellékl.

2260. Documente pentru limbă și istorie. Telegraful Roman. 106. s. köv. számokban. Eleje megjelent 1895-ben.

2261. *Eminescu Mihály*. Bucsú (Adio). Ford. Szőcs Géza. Ungaria 1. sz. mellékl.

2262. *Eminescu Mihály*. 1. Álmos pacsirták. Románból ford. Horváth Albert. Ungaria 2. sz. mellékl. — 2. Oh, mért nem jössz. (De ce nu-mi vii.) — 3. Örmök felett. (Peste vărfuri). U. o. 5. sz.

2263. *Groze, Ciriac B.* Din istoria literaturii romane. Balázsfalvi román főgymn. 1895/6. értes. 3—30. l.
2264. *Hasdeu Bogdán.* A «Frunza verde» költészete. Ungaria mellékl. 1. 2. sz.
2265. *Hasdeu B.* A harez után. (1878.) Ford. Horváth Albert. Ungaria 5. sz. mellékl.
2266. *Hodoş Pnea.* Manual de istoria literaturii române. Ediția II. Caransebeş, 1896. (8-r. 150 l.) 1 frt.
2267. *Hunfalvy, Paul.* In Peninsula Balcanică se naşte o limbă romană. Ungaria 1 sz.
2268. *Koós Ferencz.* Magyar befolyás a román szókincsre. Ungaria 1. sz. mellékl.
2269. *Kupár Rezső.* A román nyelv első emlékeinek tanúsága. Magy. Állam 216. sz.
2270. *Matea.* Románból ford. Mailand Oszkár. Ungaria 1. sz. mellékl.
2271. *Novak und Gruja.* Ein rumänisches Volksepos in 24 Gesängen. Mitgetheilt von Dr. A. M. Marienescu u. A. Herrmann. Ethnol. Mittheil. 55. lap.
- 2272a. *Petranu, Ioan.* Gramatica română pentru învăţămîntul secundar. Partea I. Etimologia. Arad, 1896. (8-r. IV, 157, 3 l.) 1 frt.
- 2272b. *Petranu, Ioan.* Câte-va cestiuni filologice si încă ce-va. Arad, 1896. (8-r. 24 l.)
2273. *Reteganul, Ioan. Pop.* Povesti din popor. 1895. Ism. dr. Schullerus A. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 10. sz.
2274. *Román népdalok.* I—VIII. Gyűjt. és ford. Mailand Oszkár. Ungaria 1. sz. mellékl.
2275. *Săinean Lázár.* Az erdélyi latinos áram. Ungaria 5. 6. sz. mellékl.
2276. *Szöcs Géza.* Eminescu Mihály. Ungaria 1. sz. mellékl.
2277. *Țincu N.* Cârlova Vazul. Ungaria 4. sz. mellékl.

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

2278. *Archiv f. slav. Philologie.* XVIII. 1. 2. Ism. Ásbóth O. Nyelvt. Közl. 356—363. l.
2279. *Ásbóth Oszkár.* Az ószlovén nyelv hazája. (Válasz Volf Györgynek.) Nyelvt. Közlem. 218—225. l.
2280. *Bodor Cornélia.* Az orosz regény fejlődése. Szigligeti-Társ. Évkönyve. I. köt. 109—118. l.
2281. *Broch Olaf.* Zum Kleinerussischen in Ungarn. II. Arch. f. slav. Phil. XIX. 1—21. l.
2282. *Daničić, Gjuro.* Akcenti u glagola. Izdala jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Drugo izdanje. U Zagrebu, 1896. Akad. (8-r. 112 l.)
2283. *Dutczynski.* Dalok. Ford. Békássy Helén. Hét 48. sz.
2284. *Frisinské památky jich vznik a význam v slovanskem písemnictví.* Podává Dr. Václav Vondrák. V Praze 1896. (4-r. 82 l.) Ism. M. J. Könyvszemle 1896. évf. 389. l.
2285. *Gráber József István.* Puskin és Anyéginje. Balassa-Gyarmat, Darvai A. 1896. (16-r. 51 l.)

2286. *Kovalevszky Szónya*. Dosztojevszki szerelme. Hét 40. sz.
 2287. *Kúnos Ignác*. Török elemek a bosnyák nyelvben. Nyelvt. Közlem. 115—117. l.
 2288. *Kuin Géza gr.* Adalék a volgai bolgárok nyelvéhez. Ethnogr. 120. l.
 2289. *Lermontov*. Ima. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 2. sz.
 2290. *Ljermontov Mihály*. Végrendelet. Ford. Szabó Endre. Hét 20. sz.
 2291. *Lermontoff*. A démon. Ford. Telekes Béla. Jelenkor 3—6. sz.
 2292. *Lermontoff*. 1. A haldokló gladiátor. 2. Egy gyermeknek. Ford. Telekes Béla. Magy. Génusz 42. sz.
 2293. *Lermontoff*. Csillámló ködbe . . . Ford. Telekes Béla. Hét 24. sz.
 2294. Márk Királyfi. (Kraljevic Márkó.) Délszláv néphalladák. Ford. Margalits Ede. Kath. Szemle 268—291. 484—489. l. — Önállóan is megjelent. — Ism. Magy. Szemle 31. sz.
 2295. *Máthé Miklós*. Egy ukrainai költő. (Tarasz Szevesenko.) Magy. Állam 150. sz.
 2296. *Mazsuranics Iván*. Csengics Szmail Aga halála. Ford. Margalits Ede. (Olesó könyvtár 362. sz.) Budapest, 1896. Franklin-t. (16-r. 55 l.) 20 kr. és Bud. Szemle 85. köt. 429—458. l.
 2297. *Murko, M.* Die Literatur zum hundertjährigen Jubiläum P. J. Šafařík's. Archiv f. slav. Phil. XVIII. köt. 557—584. l.
 2298. *Musić, A.* Kondicional u hrvatskom jeziku. (Rad jugosl. Akad. 127. köt. 141—209. l.)
 2299. *Nekrasov*. Ne mondd! Ford. Gerő Attila. Vasár. Ujs. 8. sz.
 2300. *Pulágyi Menyhért*. Lermontof démonja. Jelenkor 4. sz.
 2301. *Pleternik, M.* Slovensko-nemški slovar. Ism. Melich János. Nyelvt. Köz. 245—247. l.
 2302. *Podhradszky Lajos*. Bevezetés az orosz irodalom 18. századbeli történetébe. Besztercebánya. 1896. Ivánszky E. (8-r. 84 l.) 40 kr.
 2303. *Pushkin*. Téli est. Ford. Ambrozovics Dezső. Vasár. Ujs. 8. sz.
 2304. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti obraduje P. Budmani. Svezak 16. 4. dijela. (jezičac—kamenopobiti). U Zagrebu 1896. Dioničke Tiskare. (Lex. 8-r. 641—800 l.)
 2305. *S—y S—r*. Irodalmi élet Oroszországban e század második felében. Magy. Szemle 13—16. sz.
 2306. *Šišmaňov J. D.* Der Leonorenstoff in der bulgar. Volkspoesie. Ism. Wliskoč H. Ethnogr. 349. l.
 2307. *Šrepeľ, M.* O Gundulicevim, Suzama sina razmet noga. (Rad Jugosl. Akad. 127. köt. 102—140. l.)
 2308. *Strausz, Adolf*. Bulgarische Volksdichtungen. Ism. L. Liter. Centr.-Bl. 32. sz.
 2309. *Szevesenko Tárász*. Kaukázus. Ford. Máthé Miklós. Magy. Állam 193. sz.
 2310. *Szlávik Mátyás*. Tolstoi és a kereszténység. Protest. Szemle 281—294. l.
 2311. *Thury Zoltán*. Tolsztoj és Szibéria. Budap. Napló 93. sz.
 2312. *Tolnai Vilmos*. Tót bábjáték Faustról. Philol. Köz. 217—227. l.

2313. *Tolstoj Alexej*. Emlékszel az estre? Ford. Telekes Béla. Magy. Génusz 44. sz.
2314. *Tolstoj Alexej*. A bűnös nő. Ford. Telekes Béla. Magy. Szemle 19. sz.
2315. Tolstoj és az orosz nép. Egyetértés 118. sz.
2316. *Volf György*. Az ószlovén nyelv hazája. Nyelvt. Közl. 78—84. lap.
2317. *Volf György*. A tudomány szabadságáért. Együttal egy kis szlavisztika. Nyelvt. Közl. 319—328. l.
2318. *Vrchlicky Jaroslav*. Az első áldozat. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 23. sz.
2319. *Vrchlicky Jaroslav*. Két költemény. Ford. Hetes. Hét 15. sz.
2320. *Vrchlicky Jaroslav*. Egy perczet még. Ford. Hetes. Vasár. Ujs. 35. sz.
2321. *Vrchlicky Jaroslav*. 1. Komor rímek. Ford. Telekes Béla. Hét 28. sz. — 2. Koheleth. U. o. 30. sz. — 3. A rabbi halála. U. o. 45. sz.
2322. *Vrchlicky Jaroslav*. A részvét. Ford. Telekes Béla. Magy. Génusz 39. sz.
2323. *Vrchlicky Jaroslav*. Isten lelke. (Csehből.) M. Szemle 43. sz.

XII. Vegyes.

2324. *Acsay Antal dr.* Aeneas Sylvius pædagogiája. Kath. Szemle 438—455. l.
2325. *Martius C. Fr. Ph.* Geschichte der Familie Martius. Ism. br. Mednyánszky Dénes. Századok 357—362. l.
2326. Pallas Nagy Lexikonja. Az összes ismeretek enciklopédiája. XII. kötet. Magyar-Nemes. Budapest, 1896. Pallas. (8-r. 1047 l.) 6 frt. — Ism. Bud. Hirl. 307. sz. — Magy. Állam 43. sz. — Bokor J. felelete. U. o. 45. sz. — Erre felel Vigil. «A Nagy Lexikon» még egyszer. U. o. 81. sz. — Magy. Hirl. 171. sz.

Összeállította: HELLEBRANT ÁRPÁD.

AZ EPHESOSI HERAKLEITOS.

A berlini királyi múzeum Rotondójában köralakban vannak fölállítva a Pergamon párkánydiszei. Nagy, durván faragott kövek, mellettök közönynyel megyen el a laikus, nem kötik le figyelmét az elnagyolt vonások, a hiányos alakok, melyekről vagy a fejet, vagy a derekat, vagy a lábat sodorta le az idők vihara. De ha az agg Curtius végigvezette tanítványait a termeken s megállott e kövek előtt, akkor igazzá vált a latin mondás: *Saxa loquuntur*. Akkor megelevenedtek ezek a lelketlen alakok, kiegészültek hiányzó tagjaik, fegyver került a kezökbe, a szemökből a gyűlölet lángja csapott fel; és lezajlott bámuló szemünk előtt az egész rettenetes Gigantomachia.

Így épült föl százharminczkét hiányos, töredékes mondatból egy nagyszerű philosophiai rendszer is, mely átfogja az egész világ-mindenséget, pathetikus képekbe öltözteti keletkezését, elmulását; és beleállítja e folyton változó, folyton mozgó világba az embert jól ösmert kigúnyolt gyarlóságaival együtt; így keletkezett egy rendszer, mely a maga korára nagyobb hatást tett, mint Sokratesig bármely más; foglalkoztatta Platont és Aristotelest; irányt adott a stoikusoknak, sőt legszebb eszméiket megfogalmazta; hatásából a patristika korában sem vesztett; és csodálatos módon éppen a mi századunkban új életre kelt, a legnagyobb philosophusoknak adott munkát, a philologusok kutatásainak kedvelt tárgya lett és egész nagy irodalmat idézett föl.

I. Élete. Történeti állása.

E rendszer az ephesosi Herakleitosé! Megalapítója Blyson fia, királyi vérből származott és Diogenes adatai szerint a 69.

Olympias idején virágzott,¹⁾ hatvan évet ért meg²⁾ és így születése évének az 540—530. évet vehetjük, támaszkodván barátjának, Hermodorosnak, a demokratia által történt számkivetésére, mely őt arra indította, hogy a közügyektől visszavonuljon és csak a tudománynak éljen. Ez a számkivetés pedig 478 előtt nem történhetett, mert a perzsa iga alól való fölszabadulás tette csak úrrá Kis-Ázsia egyes városaiban a demokrátiát. Így halála éveül a 475—470. évet kell fölvennünk, ami megegyez az összes adatokkal.

Öcsese javára lemondott a βασιλεὺς méltóságáról, azon tiszteletbeli hivatalról, mely a kodridák nemzetségében örökletes volt s a melyről Strabon világosít föl bennünket:³⁾ καὶ ἔτι νῦν οἱ ἐκ τοῦ γένους ὀνομάζονται βασιλεῖς, ἔχοντές τινας τιμὰς προσεδρίαν τε ἐν ἀγῶσι καὶ πορφύραν ἐπίσημον τοῦ βασιλικοῦ γένους, σκίπωνα ἀντὶ σκήπτρου.

Azonban családi hagyományai és erősen kifejlett egyénisége egyként aristokratává és az ő idejében uralomra jutott demokratia nyílt és éles ellenévé tették. Ez okból aztán népszerűsége polgártársainál soha se tett szert; azonban irataiból kiviláglik, hogy erre nem is törekedett. Nyelve is arra vall, hogy nem a tömegnek szánta művét, bárha az mesebeszéd, hogy homályos voltának egyenesen az lett volna a célja, hogy a nép ne értse meg,⁴⁾ mégha Cicero maga mondja is (de nat. deor. III. 14.)

Műveltsége korának legalább is megfelelő volt, ha ugyan meg nem haladta; ösmerte mindazokat, kik előtte 'bölcselekdedek, ösmerte Pythagorast, akit lenézett sokoldalúságáért, éppúgy Xenophanest, Hesiodost és Hekataiost is. (Diog. LIX. 1 és VIII. 6.) De azt vallja magáról, hogy ő senkit sem hallgatott, senkit se követett, egészen a saját útjain járt; autodidaktának vallja magát, mint az kiviláglik a következő töredékéből is: *Akinek a beszédét csak hallottam, senki se jutott el odáig, hogy megösmerte volna, hogy a bölcsesség minden más dologtól független.* (Stob. Flor. III. 81.)

Független elődeitől, kiknek tanai az ő művében visszhangra

¹⁾ Diog. L. IX. 1. 'Ἡράκλειτος — Ἐφέσιος. οὗτος ἤματι — κατὰ τὴν ἐννάτην καὶ ἑξακοστὴν Ὀλυμπιάδα.

²⁾ Aristoteles apud Diog. L. IX. 3.

³⁾ XIV. P. 633.

⁴⁾ Melléknevét ὁ σκοτεινός, mely Lassalle említendő művének címében is megvan, stílusa nehézségének kell tulajdonítani; először Pseudo-Aristoteles, de Mundo 5.

találnak (az egy Anaximandrost kivéve) és független a közönségtől is, melyet megvet. Megveti tudatlanságát, esztelenségét, bamba hitvilágát, csodált költőit. Vesszővel kellene kikorbácsolni Homeroszt a versenyekről, miért alkotta meg a görögök istenvilágát. Kikaczagja honfitársait, akik bámulják Hesiodost, holott ez semmit se tud; még azt se tudja, hogy ez az egész mindenség egy végtelen nagy egység. «S a népre buzogánycsapásként hullanak szitkai. A hasukat tömik, mint a barom; tizezer nem ér meg egyetlen egy derék embert!» Hogy is vadászta volna a »népgyűlölő» a tömeg kezét s törekedett volna közérthetőségre? Kevés válogatott közönséghez fordul talányos bölcsesége, ügyet se vetve a sokakra, akik ebekhez hasonlatosan megugatják, akit nem ösmernek, vagy a számárhoz, mely többre becsül egy köteg szénát az aranynál. Előre látja a gáncsot, mely művének orakulumszerű alakját és sötét tartalmát érni fogja; de dicső mintaképeire való utalással áll a gáncsok elébe. «A pythiai isten sem mond, sem titkol semmit, csak jelez» és «a Sibylla hangja, mely örvengő ajakkal hirdet örömtelent, kenet nélkül, festék nélkül, az isten hatalma folytán századokba hatol be.»¹⁾

Ez embergyűlölet csak fokozódott nyilvánulása volt aristokraták érzésének, mely vele született, s melyet természetének sötét alapszíne nem enyhíthetett. Mindehhez még hozzájárultak korának zavaros politikai viszonyai, melyek végleg elkeserítették. Kis-Ázsia görögjei hatvan esztendeje nyögtek a perzsa járom alatt; nem függetlenségek érzete szenvedett, hisz az iga tűrhető lett volna, hanem a nemzeti érzés tompult el s nyomában az erkölcsök elfajulása, perzsa életfölfogás és fényűzés támadt; a köz iránti érdek kényszerből szünetelvén, előtérbe léptek az önérdekek.

Mikor aztán a perzsa járom alúl fölszabadultak, akkor lánczát ledobta minden alacsony szenvedély, nemesek és nép hajba kaptak az uralmon s végre is a demokratia győzött és Herakleitos tehetetlenül szórhatta szitkait a nyomorult tömegre, mely egy Hermodorost száműzött. Hermodoros dicsőn folytatta pályáját, melyre nagy tehetségei elhívták, Rómában, mint a tizenkét törvénytábla alkotóinak tanácsosa,²⁾ a haragos bölcselő pedig visszavonult magányába, elhagyta Ephesost és az erdő magányában, a híres Artemis-szentély közelségében fejezte be életét.

¹⁾ Gomperz: Gr. Denker. I. 51.

²⁾ Zeller: De Hermodoro Ephesio etc.

II. Irodalom.

Belső viharoktól zaklatott élete jut kifejezésre munkájában is, melyet már az ó-koriak sem élvezhettek zavartalanul. Theophrastos, maga Aristoteles is panaszkodik homályossága miatt és a kommentátorok egész seregének sem sikerült teljes világosságot árasztani e homályos munkára.

Az e század elején föléledt érdeklődés különösen Herakleitos nagyszerű egyéniségét, továbbá rendszerét a maga nagy vonásaiban és csak harmadsorban illette a művet, szerkezetét, valószínű terjedelmét és az egyes töredékek teljes tisztázását. Vonzó, sőt elragadó egyénisége természetesen nem áll egyenes arányban hátramaradt töredékeivel s így vált lehetségessé, hogy a különböző kommentátorok egyenesen ellentétes tételeket, föltevéseket és világnézeteket olvastak ki belőle. Maga az alap ingatag, süppedékes lévén, a reá rakott épület is inkább légvárhoz hasonlítható, mint szolid, megbízható munkához, s az ily légvárak építése kinek-kinek képzelő tehetségeitől, tanulmányaitól és ízlésétől függ. Ha végigkísérjük a Herakleitosról szóló irodalmat napjainkig, nem lesz nehéz az állítás valóságáról meggyőződnünk.

*Schleiermacher*é az érdem, hogy a figyelmet a Sokrates előtti görög philosophia legnagyobb alakjaira fölhívta. Magának Herakleitosnak fontosságát is ő ismerte föl legelőbb, töredékeit nagy fáradsággal ő gyűjtötte az aristotelesi iratokból, a hozzájuk fűzött kommentárokból és az egyházatyákból. De magyarázatai magukon viselik írói és philosophusi jelleme minden előnyének és minden fogyatkozásának bélyegeit. Ragyogó stílussal emeli ki Herakleitos nagyszabású egyéniségét, biztos kézzel alkotja meg a sovány adalékokból jellemét, életének fontosabb mozzanatait, congenialis értelemmel képes megállapítani egy ily nagy egyéniség súlyát és hatását korára és az utókorra. De a töredékek magyarázatában a genialitás háttérbe szorítja az alapos kutatást, sőt a megfontolást is. Ahol az ellentétek az egymást czáfoló töredékek közt még nincsenek kiegyenlítve, ott az ő eszköze, a dialektika, hatalmas, de kétélű fegyver, különösen, ahol nem hitszónoklatról van szó, hanem philologiai alapokon nyugvó, realis magyarázatokról.

Munkáját a halhatatlan érdemű *Bernays* folytatta; ő azonban mindvégig megmaradt philologusnak; a töredékek számát buzgó kutatással szaporította, megvilágosította a herakleitosi levelek

nehéz kérdését ugyanazzal a bámulatos elmeéllel és világos látással, mely Bentley Richardot vezette a Phalaris leveleinek földerítésében, de lehetőleg óvakodott a philosophus rendszerének bírálattól. A bő anyagot aztán igen érdekes és sajátos módon használta föl *Lassalle* Ferdinánd egy hatalmas kétkötetes munkában: *Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln von Ephesos*. (Berlin 1858.) Bizonyos naiv csodálkozással, mely mögött azonban mély ironia lappang, kérdezi Lipsius Ernő (*Die gr. Prosa, Vorlesung im IV. Sem. 1892/3 an der Univ. Leipzig*), hogy lehet 130 mondatról ezer lapnál nagyobb terjedelmű könyvet írni? Pedig e kérdésnél sokkal jogosultabb ama másik, hogy lehet Herakleitoszt ártatlanul a hegelianus eszmék Prokrustes ágyára vonni? E két kötet megállapodásaival, éles vitatkozásaival, minden áron való ellenmondásaival együtt vajmi keveset tartozik az ephesosi bölcselőre. Az egész munka csak folytatása Hegel kísérletezésének, mely a *Geschichte der Philosophie* című munkájában kezdődik (XIII. p. 332): *«Das allgemeine Princip. Dieser kühne Geist (Herakleit) hat zuerst das tiefe Wort gesagt: «Das Sein ist nicht mehr, als das Nichtsein», es ist ebenso wenig, oder: «Sein und Nichts ist dasselbe», das Wesen sei die Veränderung.»*

Hegel hűséges tanítványa, Lassalle, ebből a merőben egyoldalú szempontból vizsgálja Herakleitoszt és így nem csoda, ha minden következtetése önkényes és vitatkozása meddő. A II. k. 430. lapján azt mondja (az erkölcsi részben): *«Wie Heraklit den wahren formalen Grundbegriff des Speculativen überhaupt, die prozessierende Identität des Gegensatzes, so hat er auch den wahren formalen Grundbegriff des sittlichen überhaupt produziert»*. S megannyiszor visszatér művében Herakleitos létprincipiumának ama hegeli fogalmazása: *die reine umschlagende Identität von Sein und Nichtsein*.

Munkájának megvolt ama kétségtelen haszna, hogy egyfelől szélesebb körök érdeklődését keltette fel ez ó-kori bölcselő iránt, másrészt meg munkát adott a szaktudósoknak, a kik már most nagyobb akribiára való törekvéssel láttak a töredékek vizsgálatához. Közülök első sorban *Schuster* érdemel említést. (Heraklit von Ephesus, *Acta soc. philologicae Lips. Fr. Ritschl* 1873, III. 139—7; külön is.) Az ő törekvése főként arra irányult, hogy reconstruálja Herakleitos művét töredékeiből. A kísérlet jó nyomon indult és némely eredményt is ért el, miként azt Zeller is elösmerte

birálatában (Jenaische Litteraturzeitung 1875. 83. szám.) És mégis: bajos volna végső, kissé merész következtetéseit elfogadni ma a műnek hármas felosztására vonatkozólag, aminthogy se Zeller, se Bywater, se Patrick, se a legújabb irodalomban Gomperz nem fogadta el. Más felosztásra kell ügykezni e töredékek elrendezésében, amint azt az alábbiakban látni fogjuk.

Azt is joggal veti Zeller szemére Schusternek, hogy avatatlan merészséggel keres oly dolgokat Herakleitosban, melyek nem foglaltatnak benne. Schuster azt állítja (19. l.) hogy Herakleitos határozott empirikus s nála lépett föl először az az elv, melyet a modern természettudomány tett törvénytényé, hogy a látható világot figyeljük meg és megfigyelés alapján kövessük a tényállást és a természetes felosztást. Merőben helytelen felfogás. Az áll, hogy Herakleitos a természeti és szellemi élet közt oly fonalakat szőtt, melyek mai napig sem szakadtak el; igaz, hogy az eleai iskola vak tagadásával szemben, mely a mozgó, változó tüneményvilágot nem akarta látni, ő megannyiszor utal a természetre. Ám ebből az ő empirikus voltára következtetni mégis megokolhatatlan merészség. Hogy egyeztetjük meg e föltevással azt a mondását, hogy a fülek és szemek rossz tanúk, és az érzékek megbízhatatlanok? És főképp mi lesz ekkor az ő világszerte ösmert, méltatott és félre nem magyarázható igéjével (XIX. fr.): Egy a bölcsesség, megösmerni amaz értelmet, melynek segítségével a mindenség kormányozza a mindenséget.

A Herakleitos körüli specziális kutatás terén derék munkát végzett *Teichmüller* Gusztáv, dorpati egyetemi tanár [Studien und Neue Studien zur Geschichte der Begriffe, utóbbi Gotha 1876]. Lemondván arról az immár lehetetlen ábrándról, hogy az egész mű szerkezetét s a régi írók tekintélyével támogatott hármas fölosztását*) megállapítsa, tárgyi körökre bontja föl az egész rendszert és ilyképpen csoportosítja az egyes töredékeket. Eképpen az eszmék legalább nagyjában tisztázódnak és meglehetősen világos körvonalakban rajzolódik elénk Herakleitos gondolatmenetének fejlődése, melyet röviden ekként jellemez: A megfigyelés, tapasztalat józan elméknél megvilágosítja és megelőzi a theoriacsinalást.

*) Diog. L. IX. 5. Τὸ δὲ φερόμενον αὐτοῦ βιβλίον ἐστὶ μὲν ἀπὸ τοῦ συνέχοντος περὶ φύσεως διήρηται δὲ εἰς τρεῖς λόγους, εἰς τε τὸν περὶ τοῦ παντός καὶ τὸν πολιτικὸν καὶ θεολογικόν.

A görögöknek éppen ebben áll a kiválóságuk, mert éles szemök van a külső világ felfogására és éles elméjük a tünemények osztályozására, közös és különböző vonásaik gyors és pontos felismerésére, szóval: a fogalom és magasabb fokon: az elméletek alkotására. Ami áll az egész görögségre, sokszorosan áll a mi bölcselőnkre. Nála a physika megelőzi a metaphysikát. S így jut Herakleitos nézeteinek fejtegetéséhez, sorra vévén physikai, sociologiai és ethikai hagyományait. Ez a munka nagyon sokkal járult hozzá a «homályos» bölcselő megismeréséhez.

Viszont *Pfleiderer* művei és kisebb értekezései hajótörést szenvedtek az ő sajátzerű és gyakran megfoghatatlan törekvésén, melylyel Herakleitoszt a mysteriumok világításánál ügyekszik új színekben feltüntetni.¹⁾ Egy szót e helyütt megérdemelnek az ily fajta törekvések. Közeli gondolat volt minden időkben az a föltevés, hogy a görög gondolkodás keleti forrásokból táplálkozott. Az a tény, hogy a philosophia Kis-Ázsiából, az ion gyarmatokból indult ki; továbbá az orphikus világfelfogásnak syr és egyptomi elemei elég anyagot szolgáltatnak enémű föltevésekre. De aztán a hypothesis követelődzövé lett és az általános érvény és elismerés jogára aspirált. Úgy, hogy vannak túlzók, akik ma már az egész görög philosophiát mindenestül keleti hatás szüleményének tekintik. *Pfleiderer* Herakleitoszal, *Mabillau* pedig *Demokritos*szal tette meg a kísérletet, hogy mindenestül keletről származtassa.²⁾ Természetes, hogy a belemagyarázások és félreértések egész legiójára volt szükség, hogy az eredmények némi látszatát sikerüljön elérni. Viszont kárpótlásul a görög szellemnek és elégtételül, igyekszik kimutatni Herakleitos hatását a *Koheletere*. Mind eme munkák észrevehetőleg eltérnek attól a czéltől, mely a nagy bölcselő megértetésére tör és inkább tudós játékok, mintsem philosophiai történeti tanulmányok.

A czélt tartja szem előtt és sokat tesz megközelítésére a legjobb philologiai munka, mely *Bernays* óta és műveinek figyelembe vételével tárgyalja Herakleitoszt. *Bywater* adta ki Oxfordban

¹⁾ Főműve: *Die Philosophie des Herakleitos im Lichte der Mysterienidee*. Berlin 1886.

²⁾ E törekvések nem újak. Alább a görög philosophia kezdeteinél bővebben lesz rólok és *Barthélémy-Saint-Hilaire*, *Gladisch*, *Röth* és *Mabilleau* munkáiról szó.

1877-ben, címe: *Heracliti Ephesii Reliquiae*. Mind a mai napig a legteljesebb gyűjtemény, nagy philosophiai apparatus criticus-szal, elősmert körültekintéssel és óvatossággal készült munka. Az újabb földolgozók maguk is erre támaszkodnak, mint Pfeiderer, Gomperz; és Bernays Schaarschmidtnek *Philos. Monatshefte* cz. folyóiratában (1877. VI. k. 296—8. ll.) így nyilatkozik róla: «.... die oben genannte Arbeit des englischen Gelehrten, welcher sich durch seine scharfsinnigen Entdeckungen über Aristoteles Protreptikos bekannt gemacht hat. Herr B. hat die Methode der Fragmentensammlung, wie sie jetzt auf dem Gebiete der strengeren classischen Philologie geübt wird, zum ersten Male für den ganzen Vorrath heraklitischer Ueberreste durchgeführt etc.»

E munka nemcsak Herakleitos töredékeit tartalmazza, hanem azonfölül az ú. n. herakleitosi leveleket is Westermann és Bernays nyomán, továbbá a teljes görög és latin Herakleitos-irodalmat, Diogenes Laertiosnak philosophusunkra vonatkozó szakaszát, Hippokrates első könyvét περί διαίτης, melyről már Bernays gyanította, hogy Herakleitos nyomait mutatja, Skythinos versét, amely hexameterekben adja elő Herakleitos tanítását és végül egy teljes Herakleitos-szótárt. Aki biztos alapon akar a nagy ephesosival foglalkozni, ma aligha lehet el Bywater kitűnő munkája nélkül.

Ezt a művet kiegészíti egy másik,* melyet Bywater szövege alapján G. T. U. Patrick, iowai (amerikai) egyetemi tanár írt és 1889-ben Baltimoreban adott ki. Tartalma Herakleitos töredékeinek fordítása és egy alapos bevezetés, mely két részből áll: historiai és kritikai részből és a bölcseleti művének reconstitúciójára törő kísérletből. Az első rész adja a teljes Herakleitos-irodalmat és különös figyelmet szentel Lassalle, Hegel, Schuster, Teichmüller és Pfeiderer ide vonatkozó műveinek. Teljes pártatlansággal és higgadtan ítél ez érdekes tárgyban, holott éppen a Herakleitos körüli vitában gyakorta hallhatók szenvedélyesebb hangok is. Természetes, hogy *ma* nem ítélhet kedvezően a hegelianismusról, mely behálózta az egész tudományt és önkényességével tömérdek kárt okozott minden téren. Annál nagyobb elösmeréssel szól Teich-

*) The fragments of the work of *Heraklitus of Ephesus* on nature. Translated from the greek text of Bywater, with an introduction historical and critical by G. T. W. Patrick. Baltimore.

müller könyvéről, melynek beosztását műve második részében, a reconstitúcióban maga is nagyjában követi.

A második rész aztán két fejezetben magyarázza Herakleitos philosophiai rendszerét. Az első sorra veszi a herakleitosi eszméket, minők: az általános világrend, az ellentétek azonossága, a folyás, a kosmogonia, ethikai töredékek s Herakleitos állása az optimismushoz és pessimismushoz. A második fejezet megokolja az érdeklődést, melylyel Herakleitos a jelenben minden oldalról találkozik és méltatja a nagy bölcselelő hatását utódaira, Sokratesre, Platonra és az utókorra. Ezt követi a fordítás kritikai jegyzetekkel és végül Bywater szövege.

A nagy összefoglaló történeti művekről itt nem emlékezhetünk meg, a melyek a mi philosophusunk rendszerének csak egy — talán igen terjedelmes, bizonyára fontos — szakasznyi időt szentelnek. Kivételképp azonban meg kell emlékeznünk *Zellerről*, ki nagy művében Herakleitos körül is annyi kétes, megoldatlan kérdést tisztázott, ki bámulatos terjedelmű tudományával átfogta az egész nagy területet és figyelemmel kísérte még a legújabb jelenségeket is a szakbavágó irodalom körül. Ha összevetjük művének harmadik kiadását az elsővel, akkor csodálattal látjuk nemcsak a tartalom tekintélyes bővülését, hanem egyszersmind az újabb és legújabb irodalom számbavételét is. Éles kritikai képessége, óvatos diplomatiája sokkal ösmertebb, hogysesem e helyütt újra említeni kellene.

És ugyancsak meg kell említenünk *Gomperz* Tivadart is, ki ismételve és nagy kedvvel foglalkozott Herakleitoszszal, s kinek nagyszabású összefoglaló munkája¹⁾ oda utalja Herakleitoszt, a hova való sorrendre és jelentőségre nézve egyaránt. Kitünő értekezése²⁾, melyet nagy művében is fölhasznált, a legnehezebb töredékekre vetett fényt. Föl lehetne róni hibájául, hogy az eszmék folytonosságának nagy gondolatáért sokat föláladoz philologusi óvatosságából; hogy a modern természettudományokban való járatossága könnyen csábítja arra, hogy La Place eszméit és Darwin tanát keresse a Sokrates előtti bölcseledőknél. De meggyőző

¹⁾ Griechische Denker. Wien 1896.

²⁾ Zu Heraklits Lehre und den Ueberresten seines Werkes. Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. CXIII. kötet 997—1055. 1.

ereje elnémitja bennünk e szemrehányást: szívesen követjük néha felette rögzös, meredek útjain, hisz a homálynál többet ér az ingatag fény is. Semmi esetre se lehetne róla azt mondani, amit Lasalléról, Pffeidererről, sőt Schleiermacherről is joggal mondhatunk, hogy t. i. többet magyarázna bele a philosophusba saját érdekes egyéniségéből, mint a hiányos töredékekből. Nála épül föl legszebben ez a bámulatos rendszer — és nem érezzük, hogy alapja ingadozó volna, ha ösmerjük Gomperz philologiai tevékenységét.

(Vége köv.)

SEBESTYÉN KÁROLY.

ARISTOPHANES MADARAI ÉS A COMOEDIA ANTIQUA.

(Vége.)

3. II. epeisodion (801—1057). Hozzá fognak az építéshez, Peithetairos nevet keres, *Felhőkakukvár* lesz a neve. Elküldik a két heroldot. Egy pap megjelenik, hogy a madáristeneknek áldozzon, de annyi madár jelentkezik az áldozati lakomához, hogy Peithetairos félti a maradék sültjét. Elúzi a papot, hogy maga áldozzon. És e ponton hasonlít a nagyszabású költemény a Faust «Wallpurgéj»-éhez. Megjelennek Athen proletárjai; jön a költő, hogy alkalmi költeménynyel üdvözlje az új várost. Hozzáfog Pindaros stíljében, Peithetairos meg elnézően bánik vele, megadja szerény kérését, egy subát és egy dolmányt; persze, komikus ellentétben a dithyrambikus, fellengő vágyak viszonzásául. Jön a jós Bakis egy híres mondásával, szerény tiszteletdíjat kér. Peithetairos egy más jóslattal kiforgatja és elúzi; úgy jár Meton a csillagász is, ki már kész az új város katastrális felmérésére, de szintén el kell onnét czirkalmaznia; nem jobban járnak a rendőrfőnök és a törvényíró.

4. A *második parabasis* rövidítve van (csak az ódák, epirrhemák vannak meg) 1058—1117. A kar reményét fejezi ki, hogy az emberek belátják a madárvilág előnyeit, dicséri a madarak gondtalan életét, télen és nyáron. Az epirrHEMA fontos a darab célzata megértésére nézve. Parodizálja a kar a tyrannusok üldözéseit és a hazaárulókra díját (persze parodizálva) tűz ki; a bírák-

nak, kik a madarak javára ítélnék, arany hegyeket ígér a kar E részben legtöbb vonatkozás van az egykorú eseményekre.

5. III. *epeisodion* 1118—1469. Jön az egyik hirnök, jelenti, hogy be van végezve a város és falépítés. Nagyszabású építés, mely a felhőkakukvár igazi jellegét, a költői képzelem délibábját ragyogó színekkel rajzolja. A csodálkozó és prózai megjegyzéseivel a kézzel fogható illusiot érintő Peithetairost, a *viribus unitis*, a legpompásabb munkafelosztással végezhvitt nagy alkotás munkálatát oly ügyesen állítja szem elé a hirnök, hogy már-már fogják, szorítják, de jól a semmit. Mindjárt kitűnik a fal ellentállása. Jön egy hirnök és jelenti, hogy útlevel nélkül a kapukon átrepült *Iris*, kit az istenek az emberekhez küldtek, hogy az elmaradt áldozatokat követelje tőlük az istenek nevében. Van felindulás, zajgás. *Iris* bámulatára csak kijelentik, hogy az istenek uralmának vége és *Iris* csak a világ új urai kegyelmének köszönheti, hogy . . . valami nem éri. De az *Iris*-jelenet izgatottá teszi Peithetairost, hogy miért nem érkezik az emberekhez küldött követ. Végre megérkezik. Jelenti, hogy a földön divatba jöttek a madarak; ezren meg ezren készek a madáréletre . . . Nos utána kell látni a szárnyak előteremtésének; kosarakkal hoznak elé . . . De nem menekszik Felhőkakukvár az úgynevezett problematikus természetektől. Jön az atyagyilkos és dicséri a madarakat, kik *con amore* fojtják meg szüleiket. De Peithetairos figyelmezteti a gólyák törvényére, és tanácsolja, hogy a sarkantyú mellé vegyen kakastaréjt és menjen Thracziába, verekedni. Jön Kinesias, ki új áriákat és prooimionokat dudol. Csúfosan elverik. Ép így jár a sykophanta, ki keselyű szárnyakat ohajt, hogy Athen szövetségeseit megrohanja és a szigetekre repüljön zsarolni.

Az ez *epeisodion*t követő *chorikon* (1470—1493) két koholt mythost tartalmaz Kleonymos csodafáról és Orestes köntösrabló éjjeli kalandjáról.

6. *Negyedik epeisodion* (1494—1552). Rendkívül édekes fordulat áll be. Jön komikus aggodalommal Prometheus, az istenek ellensége, az emberek barátja és körül-körül tekintve titokteljes, kémlelő szemekkel megsúgja Peithetairosnak, hogy az istenek végszükségben vannak, miután az emberektől nem részesülnek több áldozatban, a barbár istenek, a Triballok, már készülnek fel-lázadni Zeüs ellen, úgy hogy az Olympos ura kényszerítve van követeket küldeni a madarakhoz, hogy velük szerződésre lépjenek,

Azt tanácsolja Peithetairosnak, hogy feltételt kössenek ki: először, hogy a jogart, az uralkodás jelvényét engedje át Zeüs és másodszor. . . . és ez a fontos mozzanat, mi a Madarak voltaképi jelentése és célzata felől támadt vitának táplálékot adott, Basileia-t adja Peithetairosnak nőül. Sok köszönetszóval bocsátják el az «emberbarát» Prometheust, ki, hogy ismeretlen maradjon, napernyő alá húzódva oson el.

Szintén a reális viszonyokra emlékeztet a következő *karének* (1553—1564), mely az inquisitor Peisandrost gúnyolja ki.

Ötödik epeisodion (1565—1693). Prometheus valót mondott. Jönnék Poseidon, Herakles és Triballus. Herakles nem őrzi meg a kellő dignitást. Mód nélkül dühöng. Peithetairos észre veszi, hogy mi a baj. Tudja, hogy éhes. Mintha nem is volna fontos dologról szó, hirtelen konyhát üt föl; reggeli készítéséhez fog. Megkezdődik a béketárgyalás. Poseidon hiába tartja fenn az Olympos méltóságérzetét. Herakles mindenbe hamar beleegyezik. A Triballos szavazata érthetetlen, zagyva beszéd. Peithetairos követeli Basileiat. Poseidon hallani se akar róla. A költő itt fejt ki a világhumor azon faját, mely a görög költészetben is páratlanul áll. Peithetairos ép akkor rendelkezik, hogy a mártás jó édes legyen. Herakles ezt hallva, okvetlenül békét akar. Egy asszonyért csak nem fognak háborút kezdeni? Poseidon figyelmezteti, hogy saját jogos örökéről mond le, hiszen ő Zeüs fia. Peithetairost sohasem hagyja cserbe a casuistica. Ne félj attól, hisz a Solon törvénye szerint a fattyúnak nincs joga atyja örökéhez. Herakles nem törvényes fia Zeüsnek. Kérdik a Triballost, ez érthetetlen szót gagyog; persze, hogy Herakles a maga módja szerint a béke javára értelmezi: és leszavazzák Poseidont, Peithetairos terve teljesen sikerül. Készül a követséggel felmenni, hogy személyesen hozza le mátkáját.

Egy *khorikon* (1694—1705) megint leragad az égből a földre; a nyelvműves Gorgias és Philippos ellen fakad ki a kar és azt a szokást, hogy az áldozat nyelvét ki szokták metszeni, oda értelmezi, hogy ez azon sok kárra tekintettel történik, mit a nyelvökkel szántó és nyelvökkel arató emberek okoznak.

Az exodos (1706—1763). Hirnök jó, jelenti a világ új urának közeledtét, diadalmi útját. A kar készül Peithetairost méltóan fogadni és nászdalt zengeni, midőn a hős Basileiával és Zeüs mennykövével birodalmi városába vonul. Nászdallal üdvözlük, mely a Zeüs és Hera násza alkalmával énekelt hymendalra emlékeztet.

Peithetairos fejedelmi és vőlegényi ruhában Basileiat kezénél vezetve ünnepélyesen megjelen, meghívja a madarakat a lakodalomra és tánczra lendül menyasszonyával. A kar rázendíti az ismert diadalmi éneket, melyet még az olympiai versenyek alapítójának, Heraklesnek zengtek :

τῆνελλα καλλίνικος, ὦ ;
δαιμόνων ὑπέρτατα.

Híven előadtuk az Aves meséjét, hogy e darab czélzata felől fölmerült tudományos vitában állást foglalhassunk.

VIII.

Mi czélzattal írta Aristophanes az Avest? Induljunk ki Koch Tivadarnak (1864-iki kiadása, Einleitung 33. l.) egy igen elmés észrevételéből, hogy t. i. míg Aristophanes *Equ.*, *Nub.*, *Ach.*, *Pax* cz. vígjátékaiból a politikai tendentia félreérthetetlenül felismerhető, az *Aves*-ben, mely pedig ép olyan körülmények közt került színre, melyek a legnagyobb mértékben meghathatták a költő lelkét és az egész közérzületet izgalomban tarthatták, a költő ezekről hallgat. Ott van a peiraieusi nagy jelenet: a szicziai expeditio elindulása: a nemzeti lelkesedés, a végsőig feszített várakozás, a beütött vallásos aggály a Hermokopidák pere által előidézve; Alkibiades vonzó alakja, lángeszének varázsa, elleneinek alattomos áskálódása, a Nikiasék hetairiaiak üzelmei lehetetlen, hogy a költőt hidegen hagyták volna és *pro* vagy *contra* a legnagyobb mértékben föl ne indították volna. Hová tűnik mindez az Avesből? Koch az Equitessel állítja párhuzamba. E darabban (551 és köv.), habár a béke barátja, mégis a legnagyobb lelkesedéssel magasztalja Poseidont, a lovagok urát; Poseidonnak szól a paripák dobogása, ő vezette Athén triereseit diadalra . . . tehát a peloponnesusi háború kezdetén egy általa nem helyeselt ügy sem hagyja érintetlenül a költő hazafias lelkét, ellenben az athéni hatalom legteljesebb, legfényesebb kifejlése korában, a nagy hajóhad elindulásakor, a költő nem szól. «A háborút, melyet nem helyesel, oly üde, friss reménynyel, oly élénk hazafiassággal üdvözli és arról, melyet helyesel, melyért rajongania kellett, nem beszél, hanem inkább a lombos erdő lakóinak énekére, a Hebros hattyúinak dalaira, a madarak egyszerű életmódjára, melyek télben sem szorulnak

ruházatra és a nyár rekkenő heve alatt az erdők árnyas homályában hűsölnek, a virágos mezőkön a tücsök cziripelésére ügyel.» E passus képezi Koch vélelme kiindulási pontját. E vélelem szerint Aristophanes a szicíliai expeditio alatt sem szünt meg a béke barátja lenni, de egy expeditióval szemben, mely közlekedést keltett, a költő hazafiatlanságnak tartotta volna a gúny fegyverével támadni; a Hermokopidák perére is csak halvány célzást tesz, midőn gúnyolja azokat, kik a halott tyrannusokra tűznek ki jutalmat, gyöngédtelen kézzel nem akarja illetni Athén sok mély sebét. Aristophanes gyöngéd kedélyét ép azzal árulja el, hogy fátyolt vet a napi eseményekre és menekszik a perlekedő, czivódó, áskálódó athéni társadalomból; de hová? Koch igen elmésen megkapja Nikias beszédében azt a reális alapot, melyre építé Aristophanes phantastikus compositioját. Nikias mondá híres beszédében, melyben az athenieket vissza akarja tartani az expeditiótól, hogy ily vakmerő vállalatot nem lehet másként elképzelni, mint ha a várost végkép elhagyják és kivándorolnak. (Az idézett passus így hangzik Thuk. VI. 23: «πόλιν τε νομίσαι γρή ἐν ἀλλοφύλοις καὶ πολεμίοις οἰκιοῦντας ἔναι.») Ez ötlet szülte a genialis gondolatot: kivándorolni és minthogy a prózai világot a maga kellemetlenségeivel el akarja kerülni a költő, az ő hőseit kivándoroltatja . . . a madarak világába. Igaz, hogy ez ideális világban sem meneksenek meg a költő hősei teljesen a prózai világ emlékeitől; de ép az ellentét képezi a compositio bűbáját, fokozza a madárvilág derűjét, kellemét. «Und nun kommt in der Werkstatt der Gedanke das Triebrad der genialen phantastischen Dichtung in sausendem Schwung» mondja szépen Koch. A «*Nyári éji álom*» és az «*Élet álom*»-szerű darab a madarak; néha belevegyül a való élet egy-egy vonása, de ezek e darabban oly szender-álomszerű alakot öltenek, mint a Kleonymos fáról szóló mese, a Peisandros Odysseus-szellemidézése, az Orestes éji magánya. Mert jellemző módon beszél, mintegy argumentum ex silentio azon tény, hogy egy Alkibiades meg sincs nevezve, kivel minden atheni lelke tele volt az időtájban, Nikiast alig érinti. Az az ötlet, hogy Peithetairos és Euelpides meghallgatják a Banka ajánlatait a helyre nézve, hogy hová vándoroljanak ki, ha már elhagyják Athént; mintegy fokozatonként tünteti föl, mint szabadul meg a költő a reális világtól. Egy szóval Koch nézete szerint a Madaraknak semmi köze a napi politikai eseményekhez. És ezt az észrevételt magam is elfogadom annyiban, hogy tekin-

tettel a sok hiányos darabra, melyeknek compositiója a dolog természet szerint nem megállapítható, nem vonható Aristophanes minden darabja a grammatikusok sablonja szerinti comœdia prisca körébe; az az nem okvetetlen politikai tendenciát, gyakorlati irányt szolgáltat minden darab. Mig az *Ach.*, a *Pax* a békét, az *Equ.* a Kleon leálczázását, a *Nubes* a Sokrates nevetségessé tételét czélozza, már e darabok compositiója is mutat eltéréseket, az *Eccl.*, a *Plutos.*, a *Thesm.*-ban nincs a gyakorlati cél kiélezve: a phantasia játékát tüntetik föl. Koch szerint a comœdia nova felé halad a költő és az átmenet lassú és nem gyors. E felfogással egyetért sok tekintetben Droysen (Aristophanes Komœdien übers. von Joh. C. Droysen Bd. I. 233—264. Ugyancsak tőle: Des Aristophanes Vögel und die Hermokopiden Rein Mus III. 161—208. és IV 27—62.) és Vögelin (Über Aristophanes Vögel. Ein Blatt an Herrn Prof. Dr. Köchly zum Feste des 25 Jährigen Bestandes der Zürichischen Hochschule. Zürich 1858.), kik a Madarakban Athén nyomasztó légköréből a képzelem fénysugaras világába való menekvést látnak. Droysen teljes czéltalanságot lát e darabban, mely szeszélyes szabadsággal kalandozza be az isten- és embervilágot. Koch Károly [Die V. des Arist. Jahrbücher für class. Philologie Supplementband I. 373—402 (1856.)] ez élénk csapongó kedvnek pszichologiai magyarázatát is megtalálja a költő gondolkozásában beállt teljes változásban. Őt, a conservatív politikust, a régi jó idők magasztalóját, a béke sürgetőjét valami világ-demokratia, uralmi vágy, valami szilaj harci kedv, a lehetetlenségbe csapongó Eldorado-epedés lepi meg. Hasonló irányban fogja fel e vígjátékot Köchly [Über die Vögel des Aristophanes. Gratulationsschrift der Universität Zürich zum 15. März 1857 als dem fünfzigjährigen Doctorjubiläum des Herrn Geheimrath und Prof. Aug. Böckh in Berlin, Zürich 1857.] ki ebben határozott átalakulást vesz észre Aristophanes politikai gondolkodásában és komikus mezbe öltöztetett vakmerő reformtervet lát a Madarakban, milyen a Plutos és Eccl.-ban is leplezetlen előfordúl. Tehát egy néven nevezve meg: allegoria; politikai allegoria e költemény. Megtaláltuk nyitját is ez allegoriának: a Hermokopidák perében kompromittált Alkibiadesben helyezte a költő mint vetélytársait túlszárnyaló tehetségben bizalmát, de az akkori athéni hangulat mellett ezt nyíltan nem fejezhette ki. Peithetairos alakja: a rábeszélés művészetével a röpke lényeket, az athénieket kénye szerint vezető Alkibiadesre

vonatkozik. A történelmi allegoria legelső védője, illetve felvetője: *Suevern* 1827: *Aristophanes und sein Zeitalter*» című művében. *Suevern* e darabban előforduló összes vonatkozások felhasználásával kimutatni igyekszik, hogy Peithetairos két rábeszélő egy személyben: Alkibiades és Gorgias Leontinus; Euelpides vagy maga a nép, mely követte Alkibiadest, vagy az ő hetairiája, mint klasszikus helyet idézi Thuk. VI. 24: καὶ εὐέλπιδες ὄντες σωθήσεσθαι. (Parallel helyek: Plut. Nik. 12, Alk. 17, Diod. Sic XII. 83 és XIII. 2.) Tereus a Banka Lamakhos, kit jellemez kakastaréjja, mikor madárrá vedlik, a madarak az atheniek. Az allegoriát egészen a részletekbe átviszi. A levegő elfalazása — Dekeleia elsánczolása, az istenek elzárása, békealkudozása — a peloponnesusbeliek viszonya Athénhez.

Habár nem így részletesen kivíve, de szintén allegoriát látnak az Avesben Thomas (Commentatio de Aristophanis avibus, Monachi 1841.), ki az athéni nép könnyenhibőségének és forgatag, ledér gondolkodásának kigúnyolását látja az Avesben, melyben a költő azért ölt allegorikus schemát, mert a szólásszabadság korlátozva volt. Ugyanis kevéssel az *Aves* színrehozatala előtt egy bizonyos Syrakosios vitt volna keresztül egy népgyűlési határozatot, mely korlátozta volna a vígjáték szabadságát. Jelesen az Aves-szel versenyző Monotroposból (Phrynikhos darabja) idéz egy scholiasta az 1297 vershez írt jegyzetében passust, mely átkozza Syrakosioszt és hozzáteszi, ἀφεῖλετο χάρις κωμωδεῖν οὗς ἐπεθύμουν. Koch igen helyesen kimutatja, hogy [ez a «μὴ κωμωδεῖν ἐξ ὀνόματος»-féle psephisma fölelevenítése volt, mi nem zárta ki a politikai viszonyokra vonatkozó compositiót, csak névszerint lévén eltiltva a kigúnyolás.

Donaldson (Greck Theatre p. 362) egyszerű ártatlan bohózatot lát benne minden komolyabbb cél nélkül. *Felton* nézetét a következő mondásában találjuk leghívebben kifejezve: «Tagadhatatlan, hogy Arist. minden darabja a való életben, a köz- vagy magánélet viszonyaiban gyökerezik, de geniusa nem köthetie magát a prózai élet valójához». A gazdag lelemény, a szabad képzelem örök időkre szóló műve a Madarak, mely darabnak kiváló érdeket ad az a közvetlen természetszemlélet, mely egy *Agasist*, egy *Mühlet*, mint szaktudóst is bámulatba ejte. A *Madarak* jelleméhez bámulatos képzelemmel hasonlítja az emberi jellemvonásokat. *Green* a madarak kulcsát a kiköltözésben találja és a «lege

soluta phantasia» művének tekinti, mely egy képzelt világ tükrében mutatja meg a jelen élet visszaállóságait, ép azért bölcselmi légkörbe emel és minden időben élvezetet nyújt; ép azért is olvasták a legtöbbet és fordították a különböző nyelvekre leggyakrabban. *Schlegel*nek is ily irányú nézete volt. Peithetairos minden idők jellege, *Don Quijote*; *Euelpides*=*Sancho Panza*=*Csongor és Balga*.

Bursian (Über die Tendenz der Vögel des Aristophanes. Sitzungsbericht der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften 1875. decz. 4. üléséről) határozott tendenciát lát a darabban. Épen nem ἡδονή καὶ γέλως. A legújabb eseményeket öltözteti phantastikus mezbe és nemcsak a képzelemre, de az ítélő tehetségre is akar hatni. Ennek igazolására igen helyes úton érvel. A figyelmet a főalakra: Peithetairosra hívja fel. Ez alak az első teljes parabasisnak (676—800. o.) a második csonka parabasisnak (1058—1117. o.) a rövidebb kardaloknak (1470—1493 és 1694—1705) kivételével állandóan a színen van. Nem fogadja el Süvern magyarázatát, hogy Peithetairos=Alkibiades, mert akkor a Madarak, kikhez me- nekül Peithetairos, a spartaiai lennének, mert a darab színrekerülésekor Alkibiades már elítélve volt. A híres Hermokopida-per hatása alatt képtelenség feltenni, hogy Aristophanes Alkibiadest ily alakban szerepeltesse. Azután világos bizonyítékot hoz fel *Bursian* a mellett, hogy Aristophanes Alkibiadesről magasabb képzeletet alkotott, mintsem a Peithetairos alakjában szerepeltesse. Ugyanis felhozza a *Ranae* következő passusát, melyet az *Aiskhylos* szájába ad:

ὁ δὲ χρὴ λέοντος σκύμνον ἐν πόλει τρέφειν
ἥνδ' ἐκτρέφῃ τις τοῖς τρόποις ὅπηρετεῖν

Ranae 1433:

Nem kell oroszlánykölköt felnevelni,
A városban oroszlányt még kevésbbé,
De a ki fölnevelte, tőrje is. (Arany (1365—67.)

A ki ily hangon czéloz Alkibiadesre, az bizonyára nem személyesíti Peithetairos alakjában Alkibiadest, mert hiszen gyávának is tünteti föl (68. és 91. o.). Peithetairos és *Euelpides* *Bursian* nézete szerint ép úgy típusai az atheni polgárság zömének, mint *Dikaio-polis* az *Ach.*-ban, *Trygaios* a *Pax*-ban, *Philokleon* és *Bdelykleon* a *Vespae*-ben, a *Hurkás* az *Equ.*-ben, Peithetairos a kalandos tervkovácsok, a politikai hetairiak alapítóinak típusa, *Euelpides* a

hálás publikum typusa, mely a tervkovácsok által vezetteti magát. A madarak = az athéni nép. Hogy a költő maga expressis verbis is utal a könnyenhibó és ledér athéni népre, Bursian hivatkozik Aves 164. és köv. Peithetairos szavaira :

πρῶτα μὲν
μὴ περιπέτεσθε πανταχῇ κελυγνότες
ὥς τοῦτ' ἄτιμον τοῦργον ἐστίν.

Először : mit repesnek úgy

Szájongva fel s alá ? nem illik az.

(Arany.)

Bursiannak meggyőződése, hogy bármely athéni néző, ha csak nem együgyű, azonnal észrevette az összefüggést és célzást a κελυγνότες és κελυγνῶται közt, a mint az *Equ.*-ben hívta az athéni népet (1262 sor). Azután megvan a célzás a περιπέτεσθε szóban is, mert rendkívül divatos volt a περὶ ἀναπερὸν, πεποτῆσθαι szavak átvitt értelme. Így találjuk meg az Aves 1436—1445 a περὶ, ἀναπερὸντα szókra való utalást. Ép így találja meg Bursian a madarak kosmogoniájában az akkori divatos orphikus kosmogoniák paródiáját, talál utalásokat a kolduló prófétákra, jósokra. Az olympiai isteneknek izent háború egyenes vonatkozás a korabeli frivolitásra, vallástalanságra, melyet az egyes előkelő hetairiák elkövettek. Aristophanes, mint konservatív gondolkodású ember, ez irányt elítélte. Aristophanes az Avesben határozottan a korabeli örült ábrándokra, egy világuralom alapítására, ennek absurd voltára utal ; és ép az a fogás, mely Köchlyéket tévútra vezette, hogy hőse célhoz ér, elveszi Basileiát, a legnagyobb ironia, mit csak gondolni lehet. Hiszen a falépítés is a levegőben történt úgy, hogy Iris áttört rajta baj nélkül. Minden a levegőben. Meton (995.) mondja γεωμετρησαι βόλομαι τὸν ἀέρα. Az embereknek Peithetairos mindent ígér, a magyar közmondás «madár látta kenyere» : az «ὄρνιθων γάλα» volt a politikai klubvezérek száján. A szicíliai expeditio vakmerővé tette a nép képzelmet ; a lázas álom állapotában áll az elbódult nép. Ez izgalmas állapot phantasmagoriáját nyújtja az Aves ; a közélet karikatúrája, egy fenséges compositio-nak tükrébe foglalva. Bursian Koch és követőinek felfogásával szemben utal a nagyon is realistikus célzásokra, melyek mindig előfordulnak az Avesben : *Exkestides* (11. o.), *Kleonimos* (289.) a sykophantok és asszonyok által kizsebelt Kallias (285.), a szerencsétlen torkosságú *Theogenes* és *Aiskhines* (822.), *Meton*

(992 és köv.), *Kingsiás* (1373 és köv.) *Orestes* a tolvaj (1491.), a mosdatlan bölesészek, Sokrates és barátja *Khairéphon* (1564.), a gyáva inquisitor *Peisandros* (1555 és köv.). Bursian egybeveti az *Eccl.* megoldását az *Aves*ével és igen helyesen bebizonyítja, hogy a komikus hősnő *Praxagora* diadalma ép úgy nem jelenti, hogy Aristophanes holmi socialis utopiában leledzett volna, mint az *Aves* hősenek diadalma nem. Véggkövetkeztetése az, hogy a költő képzelme laterna magica-jában korának visszas politikai és társadalmi theoriáit és ábrándjait teszi nevetség tárgyává. *Blaydes**) (Aristophanis Aves annotatione critica commentario exegetico et scholiis Græcis instruxit Fred. H. M. Blaydes Halis Saxonum 1882) szintén allegorikus irányban fogja fel az Avest. Peithetairosban Alkibiadest látja, habár tekintettel Alkibiades compromittált helyzetére, rejtett alakban és oly vonások közbevegyítésével czéloz, melyek az egyenes vonatkozást takarják. Czéloz a siciliai expeditióra, de óvatosan és gyengéden, nem akarván a felizgult kedélyeket bántani. Egyszersmind az új városalapítással rá akar mutatni, hogy minő hibák elkerülésével lehetne regenerálni Athent; így a czivódási, perlekedési mánia, áskálódás, gyanúsítások elhagyásával. «Comicus — mondja Blaydes szószerint — salse et lepide, quamvis tecte et occulte, civium suorum effrenatam ambitionem et immodicam imperii universi cupidinem carpere et vellicare existimandus erit.» De azért úgy fogja föl Blaydes, hogy Aristophanes Alkibiadest szereti és benne tünteti föl a jövő férfiát. A Nephelokokkygia a könnyelmű és léha athéni népre utalás. A hangulat festésére, melyet a siciliai expeditio keltett, lábat adván a legmerészebb ábrándoknak, idézi Thuk. IV 24, 88 Plutarkhos Nic. 12 Isocr. pag. 176 Lukian Quom. h. c. s. 18. (Blaydes XV l.)

E nézetek közül a politikai allegoriát fogadhatom el legkevésbé. Sokkal üdébb e mű, a képzelem és szív eleven heve sokkal jobban lüktetett annak minden izében, mintsem az allegoria czélzatos, kiszámított műve lehetne. E mű az önmagát is kigúnyoló

*) *Blaydes* 15 évi gondos és lelkiismeretes munkásság után adott teljes Aristophanest az összes források felhasználásával, a kéziratok teljes collationálásával, a scholionok értékesítésével. A darabokat a következő sorrendben adta ki: *Thesm. Lysis.* (1880), *Eccl.* (1881), *Aves* (1882) *Pax* (1883), *Plutus* (1886), *Achar.* (1887), *Ranae* (1889), *Nubes* (1890), *Equ.* (1892), *Vespae* (1893).

humor szerencsés órájában született és ennyiben Bursianhoz csatlakozom ; a szerencsés megoldás stb. az Eldorado kivívása humoros ellenképét képezi a való világ bolondjai vagy bolondítói által kigondolt terveknek, melyeknek szülője volt a szicíliai expedítio által felköltött hangulat. És ebben találok Aristophanes mélyen meghatott hazafias érzületét ; nem bántja Alkibiadest, nem üldözi az üldözőkkel, sőt ép azt az ellentétet tünteti ki, mely megvan a minden álmországbeli tervet könnyen elfogadó nép és a vádaskodás, árulkodás, haszonlesés, hiúság martalékaú! esett athéni nép között. Peithetairos volt e nép, mely minden ábrándot lehetőknek hitt, de Euelpides is, mely mindig félrevezethető. Ezért a menekvés a kiköltözés gondolata. Alkibiades távolléte által tündöklök. Igaz : az Alkibiades által oly könnyen a legmerészebb vállalatra vállalkozó athéni nép üldözések, vallási aggályok, vádaskodások borzalmas jeleneteit élte át ; a költőnek kedve jött e légkörből menekülni, de hova és itt már találkozom Koch Theodor nézetével. Minden reális vonatkozás megerősít azon nézetemben, hogy a kalandos terveket azért teszi nevetségessé, mert a népet tartá kisszerűnek a nagy tervekhez mérten. Alkibiades távollétét fájlalja. A szabad képzelem rajzolatja, a ragyogó égbolt, az árnyas lombok, a csicsergő madarak könnyítenek a költő szívéen, mely elfojtott keserűséggel, hazafias aggodalommal van tele. Nem meri a szicíliai expedítiót elítélni, mert szereti Alkibiadest, nem meri Alkibiadest védni, mert maga is elítéli és e kínos helyzetben találja ki azt a conceptiót, mely lehetővé tette a tervkovácsok madárlátta kenyerével jól tartani néző közönségét, hogy ismerjen önmagára és egyszersmind rámutatni a szebb jövőre, sőt a demokrata eszmék világuralmi hivatására is, ha e nép jobb útra tér, végzetes gyengeségeivel szakít. A conservatív politikus nem száll nyíltan szembe a demokrata szellem lázálmaival : de pajzán játékkal tükröt tart elé, hogy ismerje meg, mily álom-világ álmait úzi.

Minthogy pedig «az élet álom»-féle képeket tár fel, szól minden időnek, melyben «a tudásra törpe, vakságra nagy ember» rövid szárnyú, de magas röptű álmait úzi. Pedig úzi mindig. Mert bizony az élet álom.

HEGEDŰS ISTVÁN.

ALXINGER JÁNOS ÉLETE ÉS MŰVEI.

A XVIII. század régi, elavult hagyományok megdöntésében kereste fő feladatát. Elszakadt a múlttól, megtagadta a történeti fölfogást és csak az elfogulatlan, tiszta ész akarta uralni. A „raison pure” e kornak bálványja. Hosszas elnyomásból születik a felvilágosodás; gyorsan nő és terjed, százados hagyományokat dönt romba és új kulturát teremt, nem a régiek omladékain, hanem a maga vetette alapon. Angol és franczia gondolkodók félénk, sejtető fölszólalásain kezdődik a felvilágosodás; hangja azonban hova-tovább gyarapodik erőben és hatalomban, mignem a franczia forradalomnak szabadságtól ittas rivalgásává fokozódik. A felvilágosodás áthatotta egész Nyugat-Európát s későn bár, de hathatósan fölrázta az osztrák népet is szellemi aléltóságából; II. József alatt Bécsben rendkívül élénk irodalmi életet keltett, a mely közvetlen hatással volt az akkor Bécsben tartózkodó íróinkra és ezen a révén irodalmunkra is. Hiszen a mult század második felében Bécs volt a magyar irodalomnak is központja. Minderről általánosságban meg vagyunk győződve, de részletes kutatás ebben az irányban még vajmi kevés történt eddigelé. Ez elhanyagolásnak közel való oka abban rejlik, hogy maga az osztrák irodalom sincs kellőképen föl kutatva. A milyen behatóan és aprólékosan van ismertetve a XVIII. századi német irodalom, ép olyan hiányos, zavaros, sokszor téves az osztrák felvilágosodás szellemi életére vonatkozó szegényes irodalom. Az idevágó alapos és kimerítő monographiáknak majdnem teljes hiányával vagyunk. Az általános német irodalomtörténetek pedig alig hogy ügyet vetnek a mult századi osztrák irodalomra, s ez iránt rendesen néhány általános, többnyire kicsinylő, de nem kevésbbé fölszínes itéletre szorítkoznak, a melyek nagyobbára Gervinust vallják szerzőjüknek.

Mint a legtöbb mult századi osztrák írónak, úgy Alxinger Jánosnak működése sem volt eddig kellőkép ismertetve, noha ő az osztrák felvilágosodás legjobb költője s honának művelődésére nagyon jótékonyan hatott. El van feledve; életét s műveit bővebben nem méltatta senki. A német irodalomtörténetek egyszerűen mellőzik, vagy megelégszenek azzal, a mit róla Jördens K. H. (*Lexikon deutscher Dichter und Prosaisten*, 1806) mult századi folyóiratokból compilált. Ezt cselekszi Pröhle H. is, a ki Alxingernek *Doolin von Mainz* cz. eposát rövid bevezetéssel kiadta a Kürschner-féle National-Litteratur 57. kötetében. Eljárása elég sajátzerű: a másodiknál jóval gyöngébb első feldolgozást nyomatja le, „mert — ugymond — néhány jó bírálat az első kiadásról

lehetővé teszi nekem, hogy jobban megfejtsem az olvasónak e kissé nehezen érthető költeményt.» E két mult századi értekezés pedig határozottan rosszakarat sugallta, igazságtalan bírálatok. Különben Pröhle bevezetése nem egyéb, mint Jördens cikkének kivonata. Más újabb, tudományos kiadásban nem jelentek meg Alxinger művei; az eredeti kiadásokból kell kiindulni, a melyek elég ritkák. Értékesek és Alxinger megismerésére főfontosságuk a levelei, melyeknek egy részét *Keil R. Wiener Freunde* 1883. cz. könyvében tette közzé.

Végül talán fölösleges bővebben fejtegetnem, hogy Alxinger teljes méltányolhatása végett lehetőleg bele kell helyezkednünk abba a korba, melynek ideáljaiért lelkesedett és küzdött, s folyton szem előtt kell tartanunk az osztrák irodalom mult századi állapotát. A történeti fölfogás kivált oly írókkal szemben szükséges, a kik egy forrongó korszak szellemi harczában teljes odaadással s legjobbb erejük feláldoztával vesznek részt, mint Alxinger. A harc lezajlása s eredményeinek biztosítása után nagy a veszélye annak, hogy az utókor az elért vívmányok szerzőit érdemőknél kevesebbre becsülje, mert már nem érzi a küzdelmet megelőző állapotok nyomorát. Mindaz, a miért Alxinger és elvtársai küzdöttek, rég el van érve; a felvilágosodás vívmányai ma már oly megszokottak, hogy alig érezzük meglétüket. De e körülmény nem csorbíthatja sem a mult századi nagy szellemi harc történeti fontosságát, sem küzdőinek halhatatlan érdemét.

I.

Alxinger lyrai költészete.

Alxinger 1755 jan. 24-kén született Bécsben. Atyja (jogtudós és passauai szentszéki tanácsos) tekintélyes vagyonnal rendelkezett. Korán elhalván, egyetlen gyermekének nevelésére nem folyt be; költőnk alig ismerte. Annál szorosabb volt a viszony fiú és anya között, a ki Alxinger egyik szép költeménye *) szerint nemcsak szerető anyja, hanem bizalmas barátnője és mindenben hű tanácsadója is volt. A még fiatal, víg kedélyű, mívelt, babonától és előítélettől ment nő elhinté fiának lelkébe az emberszeretet és felvilágosodás magvait, meggyűlölteté vele a mogorva, túlszigorú, az élet örömeit megvető erkölcsiséget.

Anyja befolyása alatt fejlődött Alxinger önzetlen, szeretetre-méltó, vidám kedélye s az igaz és nemes iránt fogékony lelke; anyjától

*) «An meine Ältern» II. köt. 35. lapon.

örökölte könnyen fölinduló, de még könnyebben megengesztelhető természetét is.

Alxinger, mint róm. kath. vallású, a kor szokása szerint jezsuiták-tól nyerte kiképzését. Ezeknek tanítása a mult században a valláson kívül csaknem kizárólag a görög-latin nyelvre és irodalomra szorítkozott; ezekben a gyors felfogású és élénk szellemű fiú oly alapos ismereteket szerzett, hogy később a görög s kivált pedig a latin nyelvben teljesen járatos volt. Sokat fordított az antik irodalmakból, s latinul még verselt is. Jezsuita tanárai között különösen a szabadelvű Eckhel Józsefnek, a császári éremtár későbbi nagyhirű igazgatójának vonta magára figyelmét, a ki megismervén tanítványának kiváló tehetségét, buzgalmat és jó szívét, pártfogásába vette s lángoló szeretettel töltötte el lelkét az antik költők iránt és megerősítette benne a felvilágosodott gondolkodást. Alxinger élete végéig hálás szeretettel emlékezett meg tanáráról és későbbi barátjáról, a kinek klasszikus műveltségét köszönheté, mely irodalmi munkásságának fontos elemét teszi.

Eckhel vigasztalta és óvta meg a kétségbeeséstől a fiatal Alxingert, kit anyja hirtelen halála mélyen lesújtott; mentora lett az elhagyott-nak, a ki születéstől örökölt tekintélyes vagyona révén egészen kedvelt tanulmányainak szentelheté magát. A bécsi egyetemen philosophiai és jogi tanulmányokat végzett. Főleg Martini K. A. elsőrangú jogtudós előadásai, melyek a mélyen meggyökerezett előítéletek és a jezsuita rendszer ellen irányultak, hatottak a fiatal Alxingerre, a kiből gyermek-kora óta szerencsés körülmények fejlesztették az elfogulatlan és józan gondolkodást. A jezsuiták áldástalan hatalma a mult század hatvanas éveiben a bécsi egyetemen is hanyatlásnak indult; van Swieten munkássága folytonos és sikeres harcz volt a rend ellen. Egyes tanároknak, főkép Martininak szabad szellemű előadásai a legjobb hatással voltak Alxingerre. A hetvenes évek elején elvégezvén jogi tanulmányait, megszerezte a bécsi egyetemen a doctori oklevelet. Rövid ideig még folytatta a joggyakorlatot és szerencsésen letett vizsgálatok után cs. k. udvari ügynöki oklevelet kapott, de csak mint szegény kliensek jótévője vitt néhány pert. Örökségénél fogva, a mely neki évi 3000 frtot biztosított, független életpályára léphetett; tehetsége és hajlama az irodalmi térre vezették. Ennek szentelte mindenét.★)

Ifjúságát az antik nyelvek és irodalmak tanulásával töltötte, most pedig a kiválóbb francia, olasz és angol írók műveivel ismerkedett meg s főleg a német irodalommal foglalkozott. Lelkesedéssel csatlakozott azokhoz a bécsi írókhoz, a kik az osztrák irodalom föllendülését a német

★) «Ich habe den Wissenschaften alle meine Zeit, alle meine Kräfte, alle meine Aussichten aufgeopfert» . . . , Anti-Hoffmann' II. 46.

irodalom termékenyítő hatásától várták s annak szűkebb hazájokban terjesztését tűzték ki főcélul. Mert az osztrák irodalom a múlt század közepén a fejletlenségnek és szegénységnek silány képét nyújtja; szomorúszadoknak még elszomorítóbb következménye. Az ellenreformatio volt az osztrák szellem békója és sorvasztója. A középkori osztrák költők emléke korán feledésbe merült; a reformatio új szelleme áthatotta az osztrák tartományokat is és megtermékenyíté a nemzet lelkét. De már a XVI. század második felében az ellenreformatio súlyos átokként nehezedett az új szellemi életre; az osztrák tartományokban oly kiméltelen erőszakkal lépett föl, mint sehol Európában, s oly mély súlyedését okozta a műveltségnek, mint egyetlen országban sem. Az ellenreformatio megsemmisíté vagy a jezsuiták eszközüvé változtatta a protestantismus szellemi emeltyűit. A protestáns iskolákat megszüntette; az összes tanintézetek a jezsuita propaganda szolgálatába jutottak. A német nyelvet az iskolákban elhanyagolták, vagy mint »lutheránust» üldözték. Hogy a németországi egyetemek befolyása megszűnjék, igen szigorú rendeleteket hoztak a külföldi iskolák látogatása ellen. A jezsuiták gyakorolta censura már 1580-ban kezdé a nem kath. könyveket elégetni és a protestáns Németországból behozott munkákat eldobozni. A jezsuiták teljes mértékben fölhasználták nagy hatalmukat arra, hogy a szellemi közlekedést Ausztria és Németország között megszüntessék és az osztrák tartományokban minden szabadabb mozgalmat elfojtsanak. Az egységes kath. vallás volt a császári uralom eszménye, a melyet tűzzel-vassal, csellel és csalárdsággal meg is valósítottak.

De az erőszakos ellenreformatio nem sokára megtermette a maga szomorú gyümölcsseit. Az osztrák lakosságnak nagy, még pedig nemesebb része Németországba menekült, a mi Ausztria jólétén és intelligentiáján jelentékeny csorbát ejtett. A szellemi korlátok Németország és Ausztria között, a jezsuitáktól a népbe oltott szerzetesi és babonás szellem, a kiméltetlen elnyomása annak, a mi a kath. dogmával legtávolabbról is ellenkezett, mind ez az osztrák szellem elsatnyulását okozta. Ehhez járultak még a 30 éves háború borzasztó pusztításai

A hallatlan vallási türelmetlenség természetesen távol tartotta a protestáns németeket Ausztria határaitól; e helyett spanyolok, olaszok és más nemzetiségűek telepedtek meg az osztrák tartományokban és gyakran elnyerték még az elűzöttek elkobzott birtokait is.

Az idegenekkel való élénk közlekedés megrontotta az osztrák lakosság német nyelvét. A tanítás és tudomány nyelve a latin volt; az udvar előbb spanyol, később olasz és francia nyelven beszélt. Mint-hogy Ausztriának honi irodalma nem volt, idegen szellemi művek felé fordult az érdeklődés. Míg a német fejedelmi udvarokon a francia nyelv

és irodalom uralkodott, addig Bécsben VI. Károly alatt az olasz részesült előnyben. Maga a császár különös előszeretettel viselkedett minden iránt, a mi olasz volt; olasz művészek és írók voltak kíséretében. A öldrjai fekvés és a politikai állapotok is elősegítették az olasz irodalomnak terjedését a bécsi társadalom előkelő köreiben. E mellett a francia irodalmat is kedvelték, a melyet kivált a nagy műveltségű savoyai Jenő herczeg és később Kaunitz herczeg pártoltak.

Ezek az idegen szellemi befolyások a népet nem érintették; a jezsuiták és a kormány zsarnoksága megbénította szellemét; a szigorú gyámkodás önállótlaná és képtelenné tette szellemi művek létrehozására vagy élvezésére és megítélésére. Az ellenreformatio erőszakos végrehajtásában kell keresni az osztrák irodalom mély süllyedésének fő okát. Pusztításai még Alxinger idejében is nagyon érezhetők voltak.

Az osztrák irodalom lassú és csendes föléledése a XVIII. század második felében nem volt egyéb, mint a Németország és Ausztria közt fennálló szellemi korlátok ledöntésének, a német irodalmi mozgalmak befogadásának és utánzásának eredménye. Az angol és francia fölvilágosodás harci riadói nem hangzottak el nyomtalanul Ausztria elzárt határain. A gyakori visszaélések és túlkapások aláásták a jezsuita rend tekintélyét és befolyását, s a XVIII. század közepe táján kezdetét vette az a mind jobban növekvő törekvés, a mely a jezsuita hatalom megcsorbítására és megtörésére volt irányítva. Gottsched és Gellert művei az osztrák tartományokba is behatoltak s általános tetszésben részesültek. A hét éves háború még inkább előmozdítá Németország szellemi befolyását Ausztriára. De osztrák irodalomról még ekkor is alig lehet szó. Nicolai Fr. 1761-ben a *Litteraturbriefe* 12. részében azt írja, hogy Ausztriában a jó ízlés még alig éli gyermekkorát. «Scheyb, Schönaich, Gottsched, a kiket egész Németországban kifütyölnek, ott még költők hírében állanak, és még e nyomorult írók között is alig van belföldi.»

E szigorú, de igazságos szavak indították Sonnenfels Józsefet arra, hogy rendkívüli szellemi képességét a német irodalomnak Ausztriában való terjesztésére és honfitársai irodalmi ízlésének nemesbítésére fordítsa. A német hetilapok mintájára készült irodalmi folyóiratok lesznek most Ausztriában is az irodalom főtényezőivé. Ezeknek rohamosan növekvő özöne felvirágoztatta ugyan a napi irodalmat, de nagy részt értéktelen, önhittségtől duzzadó férczmunkákat termelt. A komolyabb és jelentősebb osztrák folyóiratok két főczélt szolgáltak: az irodalmi ízlés emelését, főkép a fölvirágzó német irodalom terjesztése útján, és a fölvilágosodást. Ilyen folyóirat volt *Die literarischen Monathe*, a melyet Riedel J. Fr. 1776-ban indított meg, dolgozótársakul Haschkát, Denist, Mastaliert, Retzert és még néhány fiatal író gyűjtven maga körül. Rokonzás és meggyőződés vezették a fiatal Alxingert e férfiak körébe. Alxin-

ger a hat évvel idősebb Haschka Lipótot, a ki előbb jezsuita volt, már 1773 óta ismerte, midőn ez rendjének megszüntetése után Bécsben megtelepedett és a német irodalom szolgálatába állott. Alxinger német metrikát tanult tőle, s hogy vagyontalan tanítójának az irodalmi pályát megkönnyítse — főleg a német irodalomnak Ausztriában való terjesztése érdekében — vagyonának egy részét (10,000 frt.) neki ajándékozta és egy ideig saját költségén tartotta.¹⁾

Költő barátainak társaságában szilárdult meg Alxinger lelkében az az elhatározás, hogy kizárólag az irodalomnak éljen. Már tanuló korában írt költeményeket antik mintára; most a korabeli német lyra hatása alatt verselt és kísérleteit a *Literarische Monathe* lapjain tette közzé. Riedel J. Fr. e költeményeket 1780-ban külön is kiadta.²⁾

Mária Theresia halála után a nagy reményű és magasztos eszmékért lelkesülő II. József trónraléptével a császárné óvatos és békéltető uralma helyett a rohamos reformok kora kezdődött. Az osztrák tartományokba beköszöntött a szabadság tavasza, a melynek legszebb virágai a vallás- és sajtószabadság voltak. Felejthetlen ez a korszak, mert a nagy eszmékért lelkesedés az emberiség legnemesebb s legbecsesebb kincse. A nagy császár politikai reformjait az irodalom terén is szép reményekre jogosító mozgalmasság követte, a mely a napi irodalomban sietséggé, sőt lázzá fajult. A folyó- és röpiratoknak félelmetesen növekedő árja egész Ausztriát előzönlötte.

Alxinger újabb költeményeinek egy része a *Wiener Musenalmanach*-ban jelent meg, a melyet Ratschky F. J. és Leon G. 1777-től kezdve, később Blumauer Alajossal egyetemben adtak ki. A *Wiener Musenalmanach* írói a hit- és tudomány-szabadság érdekében a kath. clerus, főkép a szerzetesek, mint a babona és rajongás fő terjesztői ellen, a nép fölvilágosításáért és erkölceinek nemesítéseért nemcsak a költészet terén, hanem külön szabadkőműves egyesületben is küzdöttek.³⁾ Páholyuk neve *Zur wahren Eintracht*, mesterök Born Ignác volt, természettudós és a szerzetesek esküdt ellensége. Ez az emlékeztető szövetség Alxinger költészetére — a ki szintén tagja volt — is befolyt, sőt egészen külön műfaj művelésére indította. A *Freymaurergedichte*⁴⁾

¹⁾ Kazinczy is megemlékszik e nemes tettről. Midőn 1786-ban Bécsben járt, megismerkedett a nevesebb osztrák írókkal, közöttük Alxingerrel is. Érdekese az erre vonatkozó följegyzései (Pályám emlékezete, II. könyv VI. f.)

²⁾ Minthogy Alxinger fiatalkori verseinek javarészt későbbi gyűjteményeibe is fölvette, alább lesz róluk szó.

³⁾ Közlönyeik a «Freimaurer-Journal» és a Blumauer szerkesztette «Wiener Realzeitung» voltak.

⁴⁾ «Sämmtliche Gedichte» 1788.

külön csoportját teszik kisebb költeményeinek; részint szorosan vett alkalmi költemények (pl. új tag fölvételére, egyes tagok előléptetésére . . . stb.), a melyek a páholy külső eseményeit tárgyazzák, részint a szabadkőművességhez fűződő gondolatoknak és eszméknek költői feldolgozásai. E költemények természetesen túlnyomóan elmélkedők; a költői forma csak ritkán hatja át bennök a túlságosan fölhalmozott gondolatokat, s ez utóbbiak is inkább csak hidegen tanítók és moráлизálók, mintsem lelkesedésből fakadók. Az elmélkedés néha szárazan, minden költői mez nélkül jelen meg a *Freymaurergedichte* egyes darabjaiban, s ezért versformájok annál bántóbb ellentétben van értekező tartalmukkal.¹⁾ De ha e költemények költői értéke csekély is, annál érdekesebbek Alxinger szabadkőműves páholyának történetére, annál fontosabbak magának a költőnek jellemére vonatkozólag. Alxinger ideális érzelmekkel eltelve lépett a *Zur wahren Eintracht* nevű páholyba; azt hitte, hogy ifjúkora óta táplált eszményeinek megvalósulását a szabadkőművességben fogja találni. A nemzetnek szellemi és politikai fölszabadítása százados előítéletek alól, a népnek különösen anyagi istápolása és a felebaráti szeretet terjesztése voltak ezek az eszmények. Túlzott várakozásait a szövetkezet, a melynek tagjává lett, nem elégítette ki. Testvéri szeretet helyett talált sok ellenséges versengést, önfeláldozás helyett önzést, felvilágosultság helyett alchemiai babonát²⁾ és ámitást; megtalálta itt is a magasabb ranguk dőlőfős önkénykedését az egyenjogúság helyett.³⁾ Ideális gondolkodása a valónál sötétebb színben láttatta Alxingerrel a szabadkőműves egyesületet. Csalódása után elhidegedett⁴⁾ az eleinte oly lelkesedéssel üdvözölt páholy iránt és egész hévvel a költészethez fordult.

Minél inkább elmerült a német irodalom tanulmányozásába, annál erősebben vágyódott a német irodalmi élet vezérlő férfaiival, magával Németországgal, kivált pedig annak irodalmi gócpontjaival megismerkedni. Az Alxinger németországi útjára vonatkozó adatok, fájdalom, nagyon gyérek. Csak egyes czélzások utazása után írt leveleiben s egyes apró hírek az egykorú irodalmi folyóiratokban nyujtanak erre nézve közvetlen fölvilágosítást. De ha a legtöbb esetben nem tudjuk is biztosan megállapítani, hogy Alxinger mely városokban járt s kikkel érintkezett, mégis tisztán látjuk utazásának nagy befolyását, a mely őt új irodalmi irányba terelte. Utazása 1784-re esik. Hogy északra egészen Berlinig

¹⁾ „Über die Unduldsamkeit in der Maurerei.“

²⁾ Bécsben is nagyon elharapódzott a mult században az aranycsinálás szenvedélye; Bárócink ott lett rabja az alchemiának.

³⁾ L. „Anti-Hoffmann“ I. 52.

⁴⁾ 1790-ben kilépett a szabadkőműves társulattól.

utazott, nagyon valószínű. Ott ismerkedhetett meg Nicolai Friggyessel és Ramler Vilmostal, a kikkel attól fogva szívélyes levelezést folytatott. Jenában az *Allgemeine Literatur-Zeitung* munkatársául fogadta. Sokkal fontosabb volt későbbi irodalmi munkásságára nézve weimari tartózkodása, a hol Wielanddal bensőbb viszonyba lépett. Alxinger itt Reinhold K. L. fiatalkori barátjánál lakott, a ki előbb Bécsben barnabita szerzetes volt, 1783-ban a kath. clerus üldözése elől Lipcsébe, innen Weimarba menekült, hol Wieland pártfogásába vette és a *Teutscher Merkur* szerkesztésében részesítette, sőt 1785-ben neki egyik leányát, Zsófiát, nőül adta. Reinhold főleg mint Kant tanítványa és magyarázója alapította meg hírnevét. Az ő közvetítésével ismerkedett meg Alxinger személyesen Wielanddal, a kinek műveit már jól ismerte és kedvelte, a mint hogy azok Bécsben általában köztetszésnek örvendtek. Wieland szeretetreméltó egyénisége, szellemes társalgása, végtelen jósága, fiatal költők iránt tanusított előzékeny pártfogása, a felvilágosodásért hevülő Alxingerrel rokon irodalmi és politikai meggyőződése, izlése, a fiatal bécsi költővel nem egy pontban megegyező írói egyénisége megbüvölték Alxingert és Wieland tanítványává tették. Németországi utazása után barátainak írt levelei telvék mesterének magasztalásával és iránta való rajongó szeretetének nyilvánulásaival.★)

Hogy vajjon Alxinger Goethével és Schillerrel személyesen megismerkedett-e, arról biztos tudomásunk nincs, de e kérdés nem is érdekel bennünket, mert sem Goethe, sem Schiller nem hatottak Alxinger költészetére. Ők, a kik az objectív utókor helyes távlatában a német irodalom legmagasabb csúcsainak látszanak, a magok korában távolról sem részesültek oly általános elismerésben, főleg a nyolczvanas években, midőn Wieland épen dicsőségének magaslatán állott. Ausztriában még a XIX. század elején is az *Oberon* szerzőjét tartották a legnagyobb német költőnek. Maga Alxinger is ezt a meggyőződést vallotta.

Sok kedves emlékkal, számos irodalmi összeköttetéssel és nagy tervekkel tért vissza Alxinger Bécsbe. Költeményeinek még elutazta előtt sajtó alá rendezett teljes kiadását már kinyomva találta. A censura meg akarta akadályozni néhány a kath. papságot kiméletlenül megtámadó költemény miatt a mű közzétételét. Alxinger kihagyta e költe-

*) «Sage doch meinem Wieland, — írja Reinholdnak, hazatérte után 1785-ben — dass niemand auf der Welt ihn mehr ehret und liebet als ich; sage ihm, dass ich mit seiner Freundschaft mehr stolz thue, als mit allem, was ich weiss und vermag, wissen und vermögen werde; sage ihm, dass diese erobert zu haben mir täglich mehr als einmal ein lebhaftes Vergnügen gewähret, das ich nur mit meinem Leben verlieren kann.»

ményeket az osztrák tartományoknak szánt kiadásból, de a külföldre elküldte.¹⁾

Költeményeinek első teljes kiadása *«Sämtliche poetische Schriften. Zum Vortheil des Wienerischen Armeninstitutes»* címmel 1784-ben jelent meg. Minthogy lyrai költeményei végleges alakjokat a következő 1788. évi javított és bővített kiadásban nyerték, ezt választjuk tárgyalásunk alapjául.

A midőn a német irodalom hatásának megnyíltak Ausztriának régóta elzárt kapui, a Németországban kiképződött lyrai stílfajok az osztrák irodalomban számos utánczóra és néhány tehetséges művelőre találtak. A hetvenes években Ossian borongó, ködös és érzelgős dalai, Klopstock és Ramler fenkölt szellemű s antik alakú ódái szolgáltak mintakul a nagyobb részt volt-jezsuiták alkotta osztrák költő nemzedéknek. Denis Mihály és Mastalier Károly állottak e csoport élén. A formára gyakran nagyobb gondot fordítanak, mint a tartalomra. A múlt század uralkodó eszméi, a melyek Angliából és Franciaországból kiindulva Németországot is átjárták, nem keltenek bennök visszhangot. Költeményeikben a politikai vonatkozások a császári család dicsőítéséből állanak.

Ellenben a nyolczvanas évek osztrák lyrikusai majdnem kizárólag szabadkőművesek és mintegy irányzatos iskola hívei egészen a felvilágosodás szolgálatában állanak. A formára távolról sem fordítanak olyan gondot, mint Klopstock és Ramler utánczói. Nem az antik, hanem a rímes versformákat kedvelik; nem a túlságosan elvont, seraphi érzelem és gondolat világa, hanem az érzéki, sőt néha a frivol és trágár iránt való hajlam s derült, élvágyó világnézet fejeződnek ki a többnyire pongyolán verselt költeményeikben. Nem az ætheri régiókban élő Klopstock, hanem a testi gyönyörök csábos dalnoka, Wieland, a vezérök. Természetesen csak igen kevés múlt századi osztrák költő fejezi ki ez irányok egyikét a maga kizárólagos egyoldalúságában, de a legtöbb mégis jellemző sajátosságainál fogva az egyik vagy másik iskolához tartozik. Alxinger a felvilágosodás lelkes híve és hirdetője, s nincs osztrák vagy német költő, a ki nála élénkebben és erősebben fejezné ki a nyolczvanas évek szellemét. Alxinger lyrájának legjellemzőbb, legeredetibb és legbecsebb vonása épen ez a korszerűsége. A költő könyvének,²⁾ mielőtt útra bocsájtaná, tanácsokat ad arra nézve, hogy kiket kerüljön és kikhez

¹⁾ «Die ausgeschnittenen Gedichte lass' ich besonders drucken und lege sie allen Exemplaren bey, die ich in heterodoxe Lande schicke.» — Reinholdnak, 1785. — E költemények: „Die Duldung“ — „Die Priester Gottes“ — „Das Cölibat“ — „Der gute Bramin“ (nach Voltaire).

²⁾ „An mein Buch.“

térjen be; lyrai költészetének e programjában a felvilágosodás eszméi viszik a fő szerepet: könyve kerülje a theologusokat, mert szerzője gyűlöli és gúnyolja a babonát; de a szabadkőműveseknél szívélyes fogadtatásban fog részesülni. A nemességtől és gazdagoktól nincs mit várnia, mert ők nem érdeklődnek az irodalom, kivált a német könyvek iránt. A fejedelmeknek sem fog tetszeni, mert nem zeng nekik dicséretet.

«Wer nicht die Musen liebt und ehrt, dem sei
Auch ihre Leyer lautlos wie ein Fisch.»

A német fejedelmek közönye a német irodalom iránt többször fakaszt a költőből keserű panaszokat.¹⁾ Sajátságos, hogy Alxinger, habár a szabadság lelkes költője, lyrai költeményeiben — néhány darab kivételével²⁾ — a német fejedelmek ellen első sorban a német irodalom elhanyagolása miatt és nem a szabadság érdekében kel ki. Ha csupán a lyráját vennők tekintetbe, akkor Lessingnek a berlini szabadságról tett keserű megjegyzése³⁾ némileg jellemző volna Alxingerre is. Mert míg a fejedelmi önkény elítélésétől tartózkodni látszik, addig a kath. papságot, «a szellemi zsarnokokat», szerfőlött heves és súlyos vádakkal illeti. A fejedelmek zsarnokságát is a clerus átkos befolyásából származtatja. E tekintetben leghevesebb költeményei: *Die Duldung*,⁴⁾ *Die Priester Gottes*⁵⁾ és *Das Cölibat*⁶⁾ — mind a három szabad jambusokban — fenkölt szellemöknél, eszméi tartalmuk gazdagságánál és erejénél fogva, szinte túláradó érzelmökkel s nyelvök tömörségével és csiszoltságával Alxinger legsikerültebb kisebb költeményei közé tartoznak. Gyűlölete a zsarnokoskodó és megromlott papság ellen oly erős, hogy kitör belőle még szerelmi költeményeiben is, megrontva a hangulat egységét.⁷⁾ Alxinger lelkesedése soha sem erősebb, mint a mikor az értelem és igazság fáklyával megvilágítja a papi zsarnokság és álnokság vészes hatását; gondolkodása soha sem oly élesen találó, előadása soha sem annyira meggyőző, mint hogy ha a vallási tévelyeket és visszaéléseket állítja pelengérre. Ezekben a költeményekben Alxinger nem utánzó, hanem a maga nemes, felvilágosodott szelleméből és saját kora viszonyainak reá gyakorolt benyomásából merít. Erős érzelme nyelvét is hajlékonyná, kifejezővé és gazdaggá teszi.

¹⁾ «An den König Friedrich Wilhelm» — «Mein Entschluss.»

²⁾ «Das Gesicht» — «Die Schicksale der Freymaurerei.»

³⁾ «Sie (die Berliner Freiheit) reducirt sich einzig und allein auf Freiheit, gegen die Religion so viel Sottisen zu Markte zu bringen, als man will.» (Gleimhez írt levelében, 1765. febr. 1.)

⁴⁾ Megjelent a „Deutsches Museum“-ban, 1783. okt.

⁵⁾ U. o. 1783. nov.

⁶⁾ U. o. 1783. decz.

⁷⁾ «Liebesschweremuth.»

Alxinger gyűlöli és megveti a fanatikus, hatalmával visszaélő s erkölceiben süllyedt papságot, mert a maga igazi vallásosságával még élesebbnek és visszatetszőnek látja azt az ellenmondást, a mely sok pap hivatása és életmódja között fennáll. A *«Morgengebeth»* és *«Abendgebeth»*, főleg formai szépségek miatt kitűnő költemények, ha nem nagy eszmék és fölötté mély érzelmek kifejezői is, mégis őszinte ájtatosságból fakadtak.

A vallásszabadság korlátlan hirdetésénél ugyan mérsékeltebben és ritkábban, de nem kevésbé őszintén hangoztatja Alxinger lyrai költeményeiben a politikai szabadságot. A fölvilágosodás hatása itt is érvényesül. A fiatalkori e fajta költeményei¹⁾ hevesebbek, mint a későbbiek,²⁾ s föltehető, hogy a költő közülök sokat megsemmisített vagy mérsékelt. Alxinger büszke arra, hogy lantja nem ural zsarnokot; ³⁾ a szabadságot az ember legfőbb javának mondja, de bővebben nem fejti ki. Epikai költészetében ez a jellemvonás sokkal határozottabban domborodik ki.

A milyen élénk Alxinger lelkesedése a szabadság iránt, ép oly mértékben dicsőíti az erkölcsöt, az igazságot, a szép- és jóért hevülést. Számos költeményéből nemes, emberszerető szíve szól hozzánk. Szelfdség, lágyság, gyöngédség s néha elegiai érzelgősség jellemzik e fajta költeményeit, a melyekben egyénisége talán legtisztábban és legközvetlenebbül nyilvánul. A szerencsétől és barátaitól elhagyott agg keserve,⁴⁾ az öreg zsidó panasza,⁵⁾ az apácza epedő dala,⁶⁾ s több más költeménye meleg emberszeretetéből fakadtak. A barátság is lelkes dicsőítőre talál benne.⁷⁾

Alxinger lyrájának jókora része szerelmet énekel. Ábrándos érzelgősség és szűzies gyöngédség ömlik el legtöbb szerelmi költeményén.⁸⁾ Szerelmét azon érzelmhez hasonlítja, a melylyel az erkölcs és isten iránt viseltetünk.⁹⁾ E tiszta szerelemben keresi boldogságát, a melyet az igazság és szabadság hirdetésében nem talált.¹⁰⁾ Itt meglelte és hálával dicsőíti nemesítő hatását.¹¹⁾ A kedvesétől nyert hajfűrt legdrágább kincse,

1) «Mein Entschluss».

2) «Die Freyheit.»

3) «An mein Saitenspiel.»

4) «Der Unglückliche an seinen Hund.»

5) «Lied eines alten Juden.»

6) «Lied einer Nonne.»

7) «Das Glück.» — «An die Zeit.» . . .

8) «An meine verklarte Geliebte.» — «Siegwart als Mönch im Kloster-garten.» — «Liebesschwermuth.»

9) «Wahre Zärtlichkeit.»

10) «An meine Leyer.»

11) «Die Vorzüge der Liebe.»

a melynek látása jó tette serkenti s érintése minden lelki fájdalomtól meggyógyítja.¹⁾ Ezért csak kedvese boldogságát óhajtja, ha kell, saját szenvedései, sőt halála árán is.

Ez ábrándos, tiszta szerelemnek akad azonban Alxinger lyrai költészetében sokkal durvább és érzékibb testvére is, a mely nem elég-szik meg szűzies arczok szemérmes pírjával, a hold szelíd fényével és a csalogány bánatos dalával,²⁾ hanem realisabb élvezeteket kíván, a női test bájjain sovár szemekkel megittasúl és a költő érzéki valóját mámorító kéjben fürösztí; ³⁾ nem az állandó hűséget, hanem a mulattató változatosságot keresi.⁴⁾ Hangulata nem elégiai s érzelgős, hanem életkedvtől, sikamlós pajzánságtól és szemérmetlen ledérségtől duzzadó. Ovidius érzéki pajzánságai, az anakreoni költők szerelmi játéka és Wieland új irányának buja kicsapongásai keltették föl Alxingerben az osztrák népfajt különben is jellemző érzéki hajlamot, illetőleg arra birták őt, hogy azt költőileg földolgozza. Wieland epicureismusának hatása Alxinger néhány lyrai költeményére szembeszökő. Ezek egészen Wieland szellemében a mérsékelt érzéki élvezetet hirdetik az ember életezéljének; gúnyolják és természetellenes hóbortnak nevezik az ábrándozást,⁵⁾ a mely az érzéki gyönyörnek és kéjnek halálos ellensége.⁶⁾ De alapjában Alxinger költői egyénisége mégis inkább hajlik az ábrándos érzelgőséghez, mint a ledérséghez, és ebben is rokon Wielanddal, a ki minden bujálkodása mellett valójában mégis sentimentális költő. Csakhogy Wieland költészetében az érzéki irány sokkal erősebb és nagyobb mérvű, mint Alxinger lyrájában, a ki e tekintetben a nyolczvanas évek osztrák lyrikusai között még egyike a legmérsékeltbeknek és legtisztábbaknak s soha sem téved egy Blumauer trágárságaiba. Sikamlós költeményei Ovidius és Wieland hatása alatt többnyire fiatal korában keletkeztek, midőn irodalmi izlése még nem volt kifejlődve; később ez mindjobban megtisztult és egészen a tiszta, érzelmes szerelem szolgálatába szegődött.⁷⁾

Mint a múlt századi osztrák lyrikusok valamennyien, úgy Alxinger is híjával volt a határozott sajátos egyéniségnek. Ez főkép a Hagedorn és az anakreoni költőket utánzó dalaiból lesz nyilvánvalóvá. A kecses könnyedség és bájos enyelgés — az anakreoni dal főszépségei — egyáltalában nem sikerülnek az érzelmes és kissé nehézkes költőnek. E fajta

¹⁾ «An Minnen.»

²⁾ «An mein Saitenspiel.»

³⁾ «Der Morgenbesuch».

⁴⁾ «An den Unbestand».

⁵⁾ «Elegisches Gewinsel» (,An den Unbestand.»)

⁶⁾ «Antiplatonismus.»

⁷⁾ «An eine Gühlerin»

költeményeiben az érzélem nem eléggé finomult, a gondolatmenet nem elég könnyed és szellemes, s a nyelv sem elég hajlékony; rendesen a bőbeszédűség, az érzélem és gondolat szegénysége vagy darabossága rontják meg hatásukat.¹⁾ Alxinger a tréfás hangot sem találja el, a mely nála többnyire lapossá vagy izléstelené válik.²⁾

Sokkal otthonosabban érzi magát a költő a komoly reflectáló költészetben; ereje nem az önkénytelenül kiömlő érzélemnek közvetlen és tiszta kifejezésében, sem képzeleti alkotásainak megkapó szemléltetésében, hanem az elmélkedésnek költői feldolgozásában rejlik. Érzelme ritkán oly erős és átható, hogy magára költészetté alakulhatna, de többnyire elegendő az elmélkedés költői kifejezésére. Eszméi nem szárnyalnak igen magasán, inkább csak gyakorlati filosofiát, életbölcsest hirdetnek, folyton éreztetve tanító irányukat. E költemények nem ragadnak el lyrai hévvel, sem a gondolat hatalma és újsága által; kissé józanok, néha szárazak és köznapiak. Tárgyak különféle: a valódi szerencse mivolta,³⁾ a női szív ingatagsága,⁴⁾ a szabadság boldogító hatása,⁵⁾ az idő bölcs felhasználása,⁶⁾ isten jósága⁷⁾ és egyebek. Mind a tartalom értéke és érdekességénél, mind az előadás költőiségénél és a forma tetszetősségénél fogva Alxinger egyik legszebb reflectáló költeménye «An Reinhold»; a költészet és a bölcsészet rokonságát tárgyalja s érdekes világitásba helyezi a költő egyéniségét. Nem kevésbbé sikerült *An Leon* cz. költeménye, a mely meggyőzően fejtegeti azt az eszmét, hogy gonosz jellemű ember nem lehet igazán nagy költő.

Valamely megkapó gondolatnak rövid, találó s éles kifejezése azonban csak nagy ritkán sikerül Alxingernek. Epigrammái egészen értéktelenek, mert vagy a tartalmok köznapi, vagy az alakjuk nehézkes.

Reflectáló költeményeinek tanító iránya néha ugyan szatirával vegyül; ez azonban inkább csak a részletekben csillan föl és sokkal ritkább, mint a komoly feddés.⁸⁾

Alxinger lyrája — tartalmát tekintve — elmélkedésre hajló, nem egészen ment a szónokiasságtól és álpathostól, sokszor hiányzik belőle a szemléletnek, érzélemnek, gondolatnak és rhythmusnak harmóniája, a mely a költészet lényege. E gyengék költeményeinek nyelvében

¹⁾ «Der Fächer» — «Aufruf zur Freude» — «Lied eines Hagestolzen.»

²⁾ «An Blumauer.» — «Cäcilia.» — «Prophezeiung.»

³⁾ «Das Glück.»

⁴⁾ «Warnung.»

⁵⁾ «Die Freyheit.»

⁶⁾ «An die Zeit.»

⁷⁾ «Gottes Güte.»

⁸⁾ «An Gabr. von Baumberg.» — «An ein junges Fräulein.»

is érvényesülnek. A kifejezés közvetlenségét, szemléletességét, üdeségét és a gondolathoz simuló légyságát többnyire hasztalan keressük e nyelvben; tiszta, szabatos és csiszolt, de sokszor merev, nehézkes, száraz és költőietlen. Gyakran csupán az értelemhez szól. Rhythmikai érzéket ugyan tanusít, de általában igen elvont.

Nagy jogtalanság volna azonban Alxinger nyelvét csak aesthetikai szempontból megítélni, mert ép a nyelv terén vannak messzeható irodalomtörténeti érdemei. Fáradhatlan buzgalma és vas szorgalma itt termették legszebb gyümölcseiket. A német irodalmi nyelv akkor gyökerezett meg Ausztriában, a midőn az írók a XVIII. század második felében a jezsuita zsarnokság és számos előítélet szerencsés leküzdése után megismerkedtek a német költőkkel és írókkal és őket utánozni kezdték. Gottsched és Klopstock néhány tanítványa, az 1761-ben létesült *Deutsche Gesellschaft*, a hetilapok között főleg a Klemm Chr. G. szerkesztette *Welt* és Sonnenfels J. folyóirata *Der Mann ohne Vorurtheil* éles polemiával szálltak síkra a német irodalmi nyelv érdekében, a latin és az osztrák nyelvjárás irodalmi használata ellen. De tiszta, szabatos németiség még Alxinger idejében is fölötte ritka volt az osztrák irodalomban. «Nagyon is igaz, a mit Kegyed a német nyelvnek gyalázatos nemtudásáról és elnyomorításáról mond,»¹⁾ írja Alxinger Nikolai Frigyesnek, tekintettel annak útleírására,²⁾ a mely bőven foglalkozik az akkori osztrák irodalmi állapotokkal.³⁾ Ezért annál nagyobb Alxinger érdeme, a melyet helyes, tiszta németiséggel az osztrák irodalom körül szerzett. Nyelvtisztaságra törekvésében szorgalma és türelme határtalan. Majdnem minden szót megnéz a szótárban, mielőtt le merné írni; folyton csiszolja költeményeit s még kinyomatásuk után is javításokat («Bessere Lesarten») csatol hozzájuk. «Oh, nagyon fáradságos dolog tiszta író hírére vergődni oly országban, a hol az emberek majd minden szótagnál nyelvtani vétséget követnek el.»⁴⁾ Adelung Chr. Jánosnak a 'helyes' nyelvért, azaz a felső-szász nyelvjárásért való konservatív fáradozásai, a melyek a *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart* (1774—86) cz. főművében jutottak leghatározottabb kifejezésre, hasznos szolgálatot tettek a tiszta németiségre törekvő Alxingernek.

¹⁾ 1785. júl. 29.

²⁾ «Beschreibung einer Reise durch Deutschland . . . im Jahre 1781.» a 4. kötetben.

³⁾ «Besonders springen die sogenannten Dichter mit der Regel um, wie die Katze mit der Maus. Man müsste meinen, die deutsche Sprache hätte gar keine Gesetze, wenn man sie nach den Ausgeburten beurtheilte, so diese Herren in fremden und eigenen Sammlungen zur Schau ausstellen.»

Alxinger, «Bruchstücke über den Reim . . .»

Doolin von Mainz» I. kiadásához írt előszavában.

«Senki sem tisztelheti jobban e nagy nyelvészt, mint én, senki sem köszönheti meg neki nálam őszintébben azt a sok jót, a mit tőle tanult.»¹⁾ Költőnk Adelung nyelvészeti munkáit nagy hévvel tanulmányozta. A német nyelvnek oly feltétlen ura volt, mint korának egyetlen osztrák költője sem; ezért nyelv dolgában rendesen hozzá fordultak tanácsért író barátai.

Helyes németség jellemzi lyrai költeményeinek nyelvét is, noha tájszavak, furcsa erőltetett kifejezések, sőt határozottan helytelen nyelvi alakok elvételek ezekben is előfordulnak.²⁾ Ezt illetőleg így nyilatkozik a költő: «Életemnek nagy részét anyanyelvem tanulásával töltöttem, és azt hiszem, hogy eléggé hatalmamban van; mindamellett még a magam irataiba is belopózik néha egy szó vagy egy fordulat, a melyet gyakran csak igen későn veszek észre, míg más, a ki oly vidéken lakik, hol tisztán beszélnek, azonnal fennakad rajta».³⁾ Alxinger lyrai költeményei nyelvök tisztaságával is kitűnnek, a mely ellen az egykorú német írók igen sokat vétettek, amennyiben különös kedvvel használtak idegen (főleg francia) kifejezéseket, noha a legtöbb esetben megfelelő német szavakat is találhattak volna. Az osztrák költők és írók még nagyobb mértékben hódoltak ennek a divatnak, mert műveltségök jórészt latin, olasz és francia volt. Annál nagyobb Alxinger érdeme, hogy nyelvét e szempontból nem érheti gáncs. «Igen gyakran restségből használjuk a mintegy magától kinálkozó francia szót és elhanyagoljuk a kissé távolabbi németet... Én magam, a ki nem kevésbé sýnylem e betegséget, felfogadtam, hogy megjavulok és ez elhatározásra megesküdtem Lessing árnyékánál.»⁴⁾ Esküjét megtartotta.

Míg a felvilágosodás korának osztrák lyrikusai az alakot többé-kevésbé elhanyagolják, addig Alxinger lyrájának — ámbár azok iskolájához tartozik — egyik jellemző vonása a gondos és izléses forma. Ramlernek alakilag tökéletes költeményei voltak e tekintetben mintái. Egy helyt⁵⁾ azt fejtegeti, hogy nem lehet minden költőtől nagy tehetséget kívánni, de mindeniktől meg lehet követelni a szorgalommal és művészi gonddal elérhető jelességeket. Alxinger költészetében kiváló költői erő ugyan nem nyilatkozik, de ezek a jelességek megtalálhatók nála, köztük a csinos, tetszetős versforma. Alxinger eredeti költeményeit csaknem

¹⁾ U. o.

²⁾ «von Goldgier . . . gekörnet» («Das Glück») — «gefazt» — «schweppen» («Duldung») — «hudelt» («Die Freyheit») — «Umgeld» (ugyanott).

³⁾ Nicolai Frigyesnek, 1785. júl. 29.

⁴⁾ 1786. január 3. Reinholdnak.

⁵⁾ «Das Buch an den Leser.»

kivétel nélkül rímes alakban írta, mert észre vette*) — a mi a múlt században igen tiszteletreméltó vívmány — hogy a német nyelv nem alkalmas az antik versformák utánzására. Míg Klopstock iskolája az antik formákat mívelte és hadat üzent a rímnek, — e törekvésnek Denis volt a legtekintélyesebb osztrák képviselője, — addig Alxinger ítélete szerint a rímes jambus felel meg legjobban a német nyelv természetének. Abban írta legtöbb költeményét, 3—6-lábú versekben és 4—8-soros strófákban, változatos rímelhelyezéssel. Pl.

«Die Schatten fliehn, der Morgen lacht,
Die Lerche grüsst dich, Herr, durch Lieder;
Und ich, wie sie vom Schlaf erwacht,
Ich grüßte dich nicht auch, und sank' in Staub nicht nieder!»
(„Morgengebeth“).

«Ein Mädchenherz, o merkt es euch!
Ist einem Spiegelglase gleich:
Es blendet durch den Schein,
Ist schlüpfzig, bleibt immer kalt,
Nimmt willig jegliche Gestalt
Und keine prägt sich ein». („Warnung“).

E mellett előfordulnak trochaeusi és dactylusi versformák is. Pl.

«Ueber Felder, über Klippen
Walle schnell hierher dein Fuss!
Fühl' es lechzen diese Lippen
Nach dem lang' entbehrten Kuss!» („Sehnsucht nach dem
Geliebten.“)

«Geniesset des Lebens
Ihr Freunde, genießt!
Dass ja nicht vergebens
Die Jugend verfließt!
Umfasst die Freude,
Sie bietet sich dar
Im festlichen Kleide
Mit Blumen im Haar.» („Aufruf zur Freude.“)

Alxinger lyrai költeményeinek egyik főélessége a rímek szépsége és gazdagsága. Egészen Wielandig a német irodalomban el volt terjedve az a nézet, hogy a német nyelv fölötte szegény rímekben, s ezért a költőnek sokszor nem egy jó gondolatot kell föláldoznia a rím kedvéért; azonfelül a rím egyhangúságot hoz létre. Ez ellenében Wielandnak bámulatosan gazdag és mesteri rímélése mindenkit meg-

*) «Bruchstücke über den Reim.»

győzhetett arról, hogy a tehetséggel és izléssel alkalmazott rím a németben is fokozza a művészi benyomást. Alxinger Wieland hatása alatt nagy gondot fordított a rímek változatosságára és szépségére; lyrai költeményeiben kevés a helytelen rím.¹⁾ A jó hangzást azzal is előmozdítja, hogy az egytagú rímeket rendszeren kéttagúakkal kombinálja. Pl.

«O Freund! die Jugend fliehet schnell;
Dein Auge, jetzt so rasch und hell,
Wird sich eh' als du glaubst verdunkeln;
Und deine Wangen werden bald
Des blassen Kammers Aufenthalt,
Die jetzt wie Morgenröthe funkeln.» (An einen Hagestolzen.)

II.

Wieland hatása.

«Az a tetszés, melyet költeményeim²⁾ arattak, nem büszkévé, de hajlandóvá tesz arra, hogy megkísértem, vajon költői szárnyam a hosszabb utat is megbirja-e.³⁾ Így magyarázza meg Alxinger első nagyszabású epikai művének⁴⁾ keletkezését, a mely őt a Wieland-féle regényes epos művelőjévé avatta. A magyarázat nagyon hézagos és egynek kivételével figyelmen kívül hagyja azt a sok irodalmi és egyéni tényezőt, a melyeknek közreműködéséből eredő terméknek tekinthető minden irodalmi mű. E ható okok ismerete valamely irodalmi mű megértésére szükségesek, mert a minék nem tudjuk az eredetét és keletkezését, azt csak fölszínesen ismerhetjük. Mint minden irodalmi művet, úgy Alxinger eposát is egyrészt irodalmi tényezők, vagy Taine szavával élve, a *milieu*, másrészt egyéni erők teremtették. Az irodalmi tényezők a múlt századi osztrák irodalmi állapotokban keresendők. A «bardok» költészete visszhangot ugyan az osztrák irodalomban is keltett, de jelentősebb befolyást nem gyakorolt, mert Ossian ködös világa és Klopstock, «seraphi» légköre nem felelt meg az osztrák nép érzéki és vidám jellemének. Annál mélyebb hatást kellett Bécsben egy más német költőnek keltenie,

¹⁾ Az *ü* és *i* hangzós szótagok rímelését gyakran alkalmazza — Wieland sem idegenkedik tőle — mert helyesnek tartja. («Bruchstücke über den Reim . . .»)

²⁾ Lyrai költeményeit érti, melyekről a legtöbb német irodalmi folyóirat dicsérőleg nyilatkozott.

³⁾ A „Doolin von Mainz“ cz. eposához írt előszavában.

⁴⁾ „Doolin von Mainz.“ 1787.

a ki Klopstockkal éles ellentétben szép érzéki gyönyört és derült életbölcsességet, mérsékelt fölvilágosodást és világpolgári felfogást kecses formában tanított. Miután Wieland ifjúkori költészetének «ætheri sphærajából» szerencsésen kimenekült, „gyakorlati”, korszerű íróvá fejlődött,¹⁾ mind a tárgyválasztásra, mind a felfogásra és költői előadásra nézve Új irányának legtöbb költeménye már tárgyánál fogva emlékeztetett a Németországban és Ausztriában nagyon is jól ismert és kedvelt francia irodalomra. A német és osztrák olvasóközönség szerette a francia regényeket, mert — Lessing szavával — szelleme tompa és satnya volt. Hogy annyira gyönyörködött a tündérmeséken, melyeket Wieland is sokféle-kép fölhasznált s utánzott, szintén francia befolyásból származott.

Wieland a műfaj választásában is időszerűen járt el: a regényes és víg lovagepos, a rege, a kisebb költői elbeszélés és a regény egy modern reflectáló kor igényeinek hasonlíthatlanul jobban felelt meg, mint Klopstock fenséges eposa, főleg mivel a francia szépművek mind Németországban, mind Ausztriában már eleve ily irányba terelték volt az irodalmi ízlést.

Wieland költői előadásában találjuk meg széleskörű kedveltségének közvetlen okát. A gyakran kicsapongó, buja testiségnek a francziáktól és mesterétől, Ariostotól ellesett kecses kiszínezése; az érzékiség- és érzelgősségnek sajátos vegyülete; az enyelgő, inkább ingerlő, mint sértő gúny; a ragyogó, színekben pompázó helyzetfestés; verseinek fülbemászó zenéje, és a költőnek az olvasó ízlését mindig kielégítő sokoldalúsága és változatossága, — mind e vonások eladdig ismeretlenek voltak a német irodalomban s kivált Délnémetországban és Ausztriában általános lelkes tetszést arattak. Wielandnak az előkelő világ modorában jártas költészete, az a könnyed, tetszetős módja, a melylyel komoly, tudományos kérdéseket tárgyalt, a francia műveltségű német és osztrák nemességet is megnyerte a német irodalom részére. A bécsi udvari körök irodalmi műveltségére fölötte jellemző, hogy a hetvenes években Bécsben tartózkodó Boufflers marquisnak meleg ajánlása azzal keltette föl az udvar érdeklődését Wieland művei iránt, hogy nekik francia jellemet tulajdonított és nehányat közülök francia fordításban az udvar élénk tetszése között felolvasott.²⁾

Wieland költészete föl volt ruházva mindazon kellemes jelességekkel, a melyek egy fölszines műveltségű közönséget könnyen megvesztegetnek, mert megismerésök és élvezésök sem fejlettebb æsthetikai érzéket, sem elmélyedést vagy világos ítéletet nem kívánnak, hanem közvetlenül

¹⁾ Goethe szava.

²⁾ Gruber: «Wielands Leben», II. 503.

szembeötlők. Ilyen félmíveltségű, vagy Wieland kifejezése szzrint nem egyetemen tanult olvasóközönségre találtak Wieland kellemes műzsájának pajkos gyermekei az osztrák társadalom közép és felső köreibben. Azonfelül Wielandnak hajlama az érzékiségre, mely számos költeményében leplezetlen bujasággá fajul és az elbizott érzéki mámornak valóságos orgiáit űli, egészen megegyezett az osztrák népnek a testi gyönyörökre kiváló hajló jellemével, a melyet a műveltebbek s kivált az előkelők sikamlós és buja franczia könyvekkel tápláltak.

Annak a közkedveltségnek, a melyben Ausztria Wielandot részesítette, más fontos oka a költőnek legtöbb művében tárgyalt gyakorlati philosophiája volt, mely szerint az ember valódi boldogságát a földi javak mérsékelt élvezetében találja, mert egész valója a gyönyör eszközévé van teremtvé. A mérséklet szerinte bölcsesség, de csak azért, mivel a csömörtől megóv; a munka tanácsos, mert egészséget okoz, a mely nélkül nincs boldogság. A végczél tehát az öröm, és az értelem vezérelte s mérsékelte érzéki gyönyör. Ámbár Wieland legalább értékesebb műveiben, költészetének kellemével enyhíti sensualismusát és viruló phantasiájának csábító bájaival, illatos virágjaival és pompás képeivel díszíti, életbölcsessége mégis csak renyhe epicureismus, a melyet a dunamelléki *„phaiakok”* — mint Schiller a bécsieket egy xenionban nevezte — kitűnően értettek és élénk tetszéssel fogadtak.

Vége még Wieland politikai és vallásbölcészeti nézetei is hozzájárultak ahhoz, hogy művei Ausztriában elterjedjenek, mert nagyobbára megegyeztek a II. József császár korabeli eszmékkal. Félreismerhetetlen a nagy fejedelem előidézte mozgalmaknak befolyása főleg a *Goldener Spiegel* cz. regényre, a melyben Wieland az egyes ember viszonyáról az államkormányhoz és a legjobb államrendszerről értekezik. Szerinte a legjobb kormányforma a felvilágosodott és a nép javát egyenlően, tekintet nélkül a rendek különbségére előmozdító autokratia. A fiatal Tifanban pedig II. József császár hízegő képét festi. Wieland, a ki e szempontból is századának fia, kosmopolita volt és a ker. egyház papjai iránt ellenséges indulattal viseltetett; a hol csak tehette, nyíltan vagy alattomban megtámadta őket. Ezzel is megnyerte a felvilágosodás osztrák híveit, a kik majdnem mind szabadkőművesek voltak.

Wieland a hetvenes években kezdett az osztrák tartományokban ismert íróvá válni, előbb az előkelő társadalomban, később azonban befolyása mind szélesebb körökre terjedt, úgy hogy Bécs költői és prózai irodalmát új irányba terelte. Mialatt Németországban a XVIII. század végén az irodalmi izlés Wielandtól nagyon gyorsan elfordult, főképp Goethe és Schiller munkásságának és a romantikusok kritikájának hatása alatt, addig Ausztriának egészen a XIX. század második évtizedéig Wieland volt a legkedveltebb és legnagyobb német költője. A nyolczvanas években sze-

replő osztrák költőnemzedék már őt vallotta mesterének. Alxinger is ennek az izlésnek hódolt, mert azok a tulajdonságok, melyeknél fogva Wieland költészete elhatározó befolyást gyakorolt az osztrák irodalomra, őt is, — a II. József császár korabeli Bécs gyermekét — szintén hatásuk körébe vonták. Költői egyénisége ugyan több tekintetben különbözik a Wielandétól: sokkal komolyabb, szárazabb és nehezekebb — a mi különösen akkor tűnik ki, ha előadásában mesterét szolgáiban utánozza,¹⁾ — de Wieland költészetének épen alaki jelességei, a melyekkel, az osztrák költő nincs megáldva, a melyeket annyira bámul s vas szorgalommal és kitartással igyekszik elsajátítani, vonzzák Alxingert legerősebben. Viszont azonban talált Alxinger Wieland költői egyéniségében vele rokon alapvonásokat is, első sorban az érzelmességet, a mely «Oberon»-ban a legerősebb. Ezért Wielandnak ezt a költeményét szerette és utánozta leginkább. Vergilius és Homeros eposai voltak legkedvesebb olvasmányai gyermekkorától, majdnem könyvnélkül tudta, s már korán álmadozott egy hasonló nagy epos megírásáról. Később olvasván Wieland, Ariosto és Tasso műveit, azokban ismerte föl az epos modern alakját, a melyhez költői hajlamai alkalmazkodtak.

Nem lehetetlen, hogy midőn Alxinger Wielandot választotta mesterének, befolyással volt reá az a tudat is, hogy az osztrák irodalom fejlődését legtermészetesebben és legkedvezőbben Wieland irányának utánzásával lehet előmozdítani, mert ez felelt meg az osztrák jellemnek és állapotoknak legjobban.

A végső és közvetlen indító okot egy Wieland-féle regényes epos megírására azonban Alxingernek mesterével való személyes megismerkedése szolgáltatta, a mely a nagy terveket forgató, de még czéltalanul tévelygő fiatal költőt a tehetségének és hajlamának megfelelő irányba terelte.

Nicolay L. Henrik már társul²⁾ szegődött volt Wielandhoz az epikai pályán, Alxinger pedig harmadiknak csatlakozott hozzájuk:

«Und weil ich schon die Bahn, die schöne Bahn beschritten,
Die du mit Wieland tratst, ihr beyde lang' allein;
So denk': auf dieser Bahn sey auch für einen dritten
Noch Raums genug und mich lass diesen dritten seyn.»

(«An Herrn von Nicolai.»

¹⁾ A «Doolin» I. kiadásában sok helyt.

²⁾ «Gieb Wieland meinen kürzern Schritten

Dich zu erreichen Zeit: auf langer Bahn ist ja
Gesellschaft angenehm und Raum ist da
Für dich, für mich, für einen dritten.»

«Reinhold und Angelika,» 5. ének.

Midőn hosszabb keresés után az alkalmas tárgy megragadja költői lelkét, szenvedélyes nyugtalanság fogja el és lázas tevékenységre serkenti. Érezte, hogy ez első nagy művének, a mely a mainzi Doolin tetteit volt megéneklendő, kell költői hírnevét megalapítania és hogy őt költői szempontból is közelebb fogja hozni imádott mesteréhez. Alxinger végtelen szorgalommal és gondnal dolgozott költeményén. «Nyolcz órakerdők föl, írja Reinholdnak 1786. jan. 3-án, íróasztalomhoz sietek és Doolinon dolgozom — a szó szoros értelmében — egy- vagy félkettőig . . . És így telik nap nap után s egyik sem sine linea.»

Hogy Wieland mily rendkívüli gondot fordított verseire, azt barátainak és magának a költőnek számos nyilatkozatából tudjuk. Jellemző, hogy Wieland mestere, Ariosto, is sok fáradsággal, egyes stanzák ismételt átdolgozásával és számtalan javításával érte el verseinek zengzetes könnyedségét. Alxinger szintén nagyon lassan és fáradságosan dolgozott. «Hogyha öt óra alatt három vagy négy versszakot hoztam a világra, üstökömmel a csillagokat verem», írja Reinholdnak (1786. jan. 3.) «Gyakran egyetlen stanza egész délelőttömbe kerül.» (Göschennek.) Lelkes buzgósággal iparkodik stanzáit könnyeddé és lendületessé alkotni. A megerőltetett munkában kimerül és testi egészségében is megfogyatkozik. «Hogyha megszabadultam, az átkozott másolástól és javítástól (mert ilyen még most is akad), annyira kedvetlen vagyok, hogy összefüggő gondolatot nem tudok se beszélni, se írni, se olvasni. Adja Isten, hogy testem ezt az állhatatosságot megbirja; szellememről — vagy hogy is mondják ezt — nem kételkedem.»¹⁾ Végre 1786. október 28-án megírja az előszót az elkészült költeményhez, a melynek kiadásával lipcei barátját, Göschen J. Györgyöt bizza meg. «*Doolin von Mainz*» 1787. április havában jelent meg, és a költő már előbb felkérte kiadóját, hogy néhány példányt küldjön meg Reinholdnak. «Egy példány a tied, a másik Zsófiáé; a harmadikat vidd Wielandnak, a 4-et Schulznak; az 5., 6., 7-et küld el a levelekkel együtt Bertuch, Göthe,²⁾ Herder urakhoz.»³⁾ Egy későbbi leveléből⁴⁾ megtudjuk, hogy Alxinger Schillernek is küldetett egy példányt, üdvözlétével.

Alxinger költeményével nem szűkebb hazájához, hanem az irodalmi Németországhoz fordult. «Ohajtom és mondhatom, remélem, — írja az előszóban — hogy könyvem Ausztrián kívül tetszeni fog. Itt kevés szerencséje lesz. Bármily sok jó tulajdonsággal vannak is megáldva kedves földieim, mégis hiájával vannak azon képességeknek, melylyel

¹⁾ Reinholdnak, 1786. jan. 3.

²⁾ Reinhold felesége. Wieland leánya.

³⁾ Reinholdnak, 1787. márcz. 30.

⁴⁾ 1788. jan. 27. Reinholdnak.

szellemi műveket megítélhetnének vagy akár csak kedvöket is lelhetnék azokban. Természetesen vannak kivételek is; de minden kivétel csak megerősíti a szabályt. Kevés olyan könyvet lehetne felsorolni, a melyek Bécsben személyes czélzások vagy bohókás tréfák nélkül más városokhoz hasonló elterjedésre találtak.» Ez az ítélet határozottan túlszigorú, de mindenesetre jellemző az akkori osztrák irodalmi állapotokra nézve.

Alxinger ismerte azokat a nehézségeket, melyekkel Németországban egy *Oberon* modorában írt regényes eposnak meg kelle küzdenie hogy Wieland költeményei után sikert arathasson. Némi vigaszt nyújtott neki az a tudat, hogy szeretett mestere, a kinek tetszését többre becsülte fél Németországnál,¹⁾ legalább művészi gondjával lesz megelégedve. Ebben nem is csalódott, mert Wieland tetszéssel fogadta a költeményt, a melyhez neki volt a szerző után talán legtöbb irodalmi joga, és a *Teutscher Merkur* 1787. augusztusi számában meleg dicsérettel ajánlotta *Doolin*-t, — mellesleg csak néhány kisebb hibájára utalva. Reinhold szintén nagyon dicsérően nyilatkozott a költeményről,²⁾ és az *Allgemeine Litteratur-Zeitung*³⁾ Alxingert a német regényes epikusok között közvetlenül Wieland mögé helyezi. Az *Allgemeine deutsche Bibliothek*⁴⁾ hasonlókép elismeri Alxinger költői hivatottságát. De ha a kedvező ítéletek nem fukarkodtak is a dicsérettel, annál szigorúbban és többnyire igazságtalanul nyilatkozott a magasból ítélő ellenpárt. Főleg a *Göttinger gelehrte Anzeigen*⁵⁾ és a *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften*⁶⁾ ítelték el kiméletlenül Alxinger eposát. Az utóbbi bírálat annál sértőbb volt a költőre nézve, mivel egy fiatal ember tollából folyt, a ki Alxingernek írt levelében túlságosan magasztalta a költeményt.⁷⁾

¹⁾ Reinholdnak írja 1786. nov. 20.

²⁾ Alxinger levele Reinholdhoz, 1787.

³⁾ 1788. máj. 17.

⁴⁾ 83. kötete.

⁵⁾ 1787. II. köt.

⁶⁾ 35. köt.

⁷⁾ Du weisst vermuthlich — írja Alxinger Reinholdnak 1788. jan. 27. —, dass Weisse die Bibliothek der schönen Wissenschaften dem Magister Dyk, übergeben hat. Dieser fand es für nöthig, sich an mir und meinem Doolin zu reihen . . . Er liess eine sehr einfältige und hämische Recension meines Buches in die Bibl. einrücken, und wer meinst Du hat sie gesudelt? ein Mensch, der mir Briefe schreibt, die von Freundschaft glühen, ein gewisser Schatz in Gotha. Diese Niederträchtigkeit brachte mich auf, und ich schrieb eine Vertheidigung, die nun eben unter der Presse ist, worin ich ihm so klar bewaise, dass er ein Esel und ein Schurke ist, so klar, dass er es selbst wird glauben müssen.»

Alxinger válasza (*Über eine elende Recension meines Doolin*, 1788) inkább goromba, mint találó és meggyőző. Haragjának felforrrását minden sorában tapasztaljuk a hosszú védőiratnak, a nélkül hogy elméjének metsző élet is éreznők. A túlradó érzelem megbénítja a szerző biztos és találó ítélőképességét, a mely egyedül mérsékelhetné durvaságának kellemetlen hatását. Alxinger Lessingre hivatkozik; de ennek szellemét a harag nem gyöngíti, hanem ellenkezőleg megsemmisítő erővel fegyverzi föl. Lessing kiméletlensége mindig imponáló: Alxinger gorombasága kellemetlen.

Mind a német, mind az osztrák közönség eleinte hidegen fogadta Alxinger eposát. A költő ugyan tudvalevőleg már eleve lemondott szűkebb hazájának tetszéséről, de mégis nagyon bántotta szülővárosának csekély érdeklődése kedvenczkölteménye iránt. Elpanaszolja ezt egy latin költeményében (*Visum nocturnum*), a melyben Bécs városának nemtője vigasztalja a költőt az Olympus, több német város és valódi műértők elismerésével.

«*Doolin*» első kiadásának kis sikerét Wieland következőleg magyarázza¹⁾: «Rendesen egy bizonyos időnek eltelte szükséges ahhoz, hogy a legtöbb ember valamit engedjen egy kedvelt költő iránt való makacs ragaszkodásából... Midőn Doolin először jelent meg, egy korábbi regényes hősköltemény annyira kegyében állott az olvasóközönségnek, hogy akkor csak kevesen szolgáltathattak kellő igazságot a nemesen és élénk buzdításra méltóan törekvő fiatalabb költőnek.» A költemény sikerét Németországban valószínűen még a bécsi íróknak rossz híre³⁾ is csorbitotta. A sok tehetségtelen bécsi költőnek és írónak önhitt fennhíjazása, a melylyel nevetséges elvakultságukban a német irodalom vezéreiül akarták magukat feltolni, noha, mint Nicolai mondja, a legszemtelenebb módon plagizáltak s még a német nyelvet sem bírták kellőleg, Németországban visszatetszést, gúnyt és megvetést keltett. Maga Alxinger is panaszkodik, hogy Németországban a bécsi írókat örömezt megalázzák.⁴⁾

Mindamellet Alxingernek át kellett látnia, hogy a kritika jogosan hibáztatta *Doolin* egyes fogyatkozásait. Az önkielégítés nehézsége, a melyet Wieland a valódi tehetség ismertetőjelének nevez,⁵⁾ teljes mértékben megvolt Alxingerben. Ellenségeinek és barátainak bírálatát egyaránt

¹⁾ «Neuer teutscher Merkur», 1797.

²⁾ «Oberon».

³⁾ Erre vonatkozó sok érdekes megjegyzést tartalmaz Nicolai Frigyes «Beschreibung einer Reise in Deutschland... im 8. 1781» 4. köt.

⁴⁾ «Über eine elende Recension meines Doolin,» 1788.

⁵⁾ «Sendschreiben an einen jungen Dichter» 1782.

figyelembe vette és 1788-ban eposának átdolgozásához fogott. Ez a ritka szorgalommal és gondnal folytatott munka egészen haláláig kíséri, mert *Doolin* volt kedvencz költeménye, talán a sok baj és fájdalom miatt is, a melyet neki okozott. Minthogy *Doolin* teljes átdolgozását csak halálos ágyán fejezte be s ez az epos mind tartalmilag, mind alakilag legjellemzőbb és legsikerültebb alkotása költészetének, behatóbb tárgyalását Alxinger működésének végére hagyjuk.

(Folyt. köv.)

WOLLANKA JÓZSEF.

VISSZA- ÉS KÖRÜLTEKINTÉS.

NYELVÜNK ÜGYÉBEN.

(Vége.)

Hasonlóság igenis van a két nyelv præfixumai közt, — még pedig azon alapszik, a mit a nyelvészet tudománya megállapított, t. i. hogy a præpositiók adverbium eredetűek. Brockhaus Conversations-Lexiconában ezt olvassuk: «Præposition bezeichnet in der Grammatik eine Wortklasse die ursprünglich identisch ist mit dem Adverbium . . .» A præpositiók a nyelvben három szerepben mutatkoznak: mint tulajdonképpen a z o k, mint névutók, mint præfixumok, és mind a háromban «documenta dant, qua sint origine nati». Ez a jellemvonás egyenlően meglevén a magyar præfixumokban szintűgy mint az árja nyelvekben, a hasonlatosságot köztök el kell ismerni.

De itt már megszűnik a hasonlóság. Hogy rövidség okáért csak a némettel vessem össze a magyart, mint a melynek szokásai a latinéitól, görögéitől, szanszkrtéitől alig különböznek, lám:

1. A præfixumos német igék valódi szerkesztvények (compositum)*) Igen gyakran más jelentést öltenek, mint tagjaikéból lehetne követ-

*) Már régóta, hogy a grammatikai műszó: *compositum* kifejezésére az idéetlen «összetétel» helyett a «szerkesztményt» akár «szerkesztvényt» ajánlottam. A bevett szó ellen három kifogásom van. Első az, hogy egyszerű szó jobb, már csak azért is, hogy hajlékonyabb, mint a szerkesztett. Második, hogy «összetétel» nomen actionis, *compositum* pedig a cselekvény eredménye, mint a chemiában az «oldat» az «oldás» eredménye. Harmadik, hogy «összetétel» sok jelentésű szó, mert magában a grammatikában is a jelző a jelzettel s az alany az állítmánynyal össze van téve. Tud-

keztetni. Sem *um* (körül, ért), sem *bringen* nem sejtetik, hogy *um-bringen* = ölni; *ver* határozatlan és sokszor semmi jelentésű, *stehen* = állani, *verstehen* pedig = érteni; *auf* = fel (mint præpos. -on, -en), *heben* = emelni, de *aufheben* = megszüntetni, eltörölni; sőt éppen ellenkező jelentésű is a szerkesztvény, mint az ige, pl. *rinnen* = szivárogni, folyni, *gerinnen* = szilárdulni. Ezek szélsőségek, az igaz, de számos társaik vannak és tény az, hogy léteznek, holott a magyarban olyasra egyetlenegy példa sincsen. Nyelvünkben a præfixum és ige közt az a viszony áll, a mi akármely adverbium és ige, vagy a mi a jelző és jelzett között van, t. i. a præfixumos ige az egyszerűnek, mint genusnak speciesét jelöli, de azért nem más jelentésű: valamint a természetrajzban a «*salvia nutans*» csak *salvia*, s a «*bos grunniens*» csak *bos*. Felmegy, félremegy, elmegy, «megy» speciesei, szintűgy, mint gyorsan megy, futvást megy. Így szép leány, vén leány, szűz leány: a leány «speciesei». A német præfixum hát új szót csinálhat, a magyar sohasem. Ha ez nem különbség, akkor ennek a szónak nincs értelme.

2. Vannak a németben oly præfixumos igék, a melyeknek ma nem léteznek egyszerű igéi. *Beginnen*, *befremden*, *befreunden*, *gelingen*, *vertheidigen*, *verlieren*, *vergüten* ismeretes jelentésű igék; de ezeket: *ginnen*, *fremden*, *freunden*, *lingen*, *theidigen*, *güten* német szótárban nem lelni. Ilyennek nyoma sincs a magyarban.

3. Vannak a németben jelentéktelen *præfixumok*: *be*, *ge*, *er*, *ur*. A magyarban minden præfixumnak világos és határozott értelme van, kivéve a *meg* és *el* szócskákat. De ezeket is functióik érthetőkké teszik, mint kimutattam az előbbieken.

4. A német præfixum az igével oly szoros kapcsolatban van, hogy egymást soha el nem hagyhatják. Pl. a *be*-præfixum minden időalakban elválhatatlanul ott van: «*ich bemerke*, *du bemerkst*; *bemerkt*, *bemerken*». Így a *ge*- is: «*ich gefalle*, *gefiel*, *gefallen*» stb. Csupán csak helyet cserélnek bizonyos esetekben és csak az elválható præfixumok. Pl. *ich hebe auf*; — *Cato brachte sich um*. Néha pedig némi particula tolakodik közikbe, mint: *abzuschreiben*, *vorgebracht*. A magyar præfixum ellenben

tomra nem mutatta ki senki javaslatom hibás voltát, hanem a ki megemlítette, csak azt mondta róla, hogy neki nem tetszik. Nekem pedig sem ötletem sem találmányom, mert ott Páriz Pápaiban, hogy: «szerkesztem, compono» s a mint most látom, a «Nyelvtörténeti Szótár» is elég példát hoz reá. Klotz a latin szótárában *compono* egyik jelentését így értelmezi: «*zusammensetzen mehrerer Gegenstände nach einem bestimmten Verhältnis*». Ezt a compositumra is alkalmazhatni kellő változtatással, t. i. hogy ne *actiót* (zusammensetzen) hanem *actumot* tegyen.

új szót soha sem alkot, hanem csak bizonyos időalakokat jelöl (*augmentum* szerepet visel). Ennélfogva jelenben præfixumos ige nincs, mert pl. megeszem, felmegyek, rátartok, jövőt jelölnek. És ha adverbialis értelmök megkívánja jelenlétüket, helyet cserélnek. Pl. megyek fel a lépcsőkhöz; — szállók le a székéről. Imperfectum sem lehet præfixumos ige s ha szükséges, itt is helycserélés segít: Vettem észre, hogy nem szereti, a mit mondok; — hoztam fel számos példát. Sem egyik, sem másik példában nem jelöl az ige befejezett cselekvényt.

E négy pont után bizvást kértem, van-e józaneszű ember, a ki azt a meggyőződést merítené belőlök, hogy a magyar és német præfixumok közt «nincs különbség»?

Mintha hallanék egy őszinte szózatot: «Igenis van. De másfelől hibáztatnom kell értekezőt, hogy miután az árja és uraltáji nyelvek összevetésének hat pontjában meglehetősen sikerült neki a magyarnak, ha «jogot» nem, legalább «igényt» biztosítani, hogy helyet foglalhasson az előbbiek sorában, a 7-ik pontban az odáig épített Babel-tornyot dülőfélben hagyja, azaz a hasonlóságokat a különbséggel semlegesíti és vitátsai nyereményét tönkre teszi. — Mit mond hozzá?»

Azt, tiszt. interpelláló, hogy a mit tettem, tudva és akarva cselekedtem. Mert célom mindig az volt és mindig az, hogy az árja és uraltáji nyelvek osztályozását és elkülönítését rosszaljam és alaptalanságát kimutassam. Annál fogva a magyar nyelvnek egyik vagy másik classisba tartozását vitatni haszontalan volna. A dolog valósága az, hogy az árja és uraltáji nyelvek szakadatlan lánczolatot képeznek — ezt a szót az igazi és nem a mostan divó értelmében véve — és hogy a magyart a lánczolat két szakaszát összekapcsoló lánczszemnek, akár átmeneti phasisnak lehet és kell nézni. És ezt értekezésembeli érvelésemmel eléggé megbizonyítottnak hiszem. És ezzel a Szarvas Gábor kitiltó szava is el van némítva.

De van vele még számításom egynehány botlásra nézve, a melyeket nem hagyhatok szó nélkül.

1. «Bölcsesség.» Vörösmarty egy Athenæumbeli cikkében szépen kimutatta, hogy a két s ebben a szóban hiba, és helyesírása: «bölcse ség». Természetesen, mert bölcse s, szintúgy «szépes, rútas, keményes, lágyas» és több ilyenek nem létezvén, «bölcse s-ség» sem lehet. «Bölcsesség» pedig, hogy kimondható legyen, az e közbeszúrásával eszközölődik. A poeta intése foganatos volt s a javasolt helyesírást, a melyet régi íróink is követtek, az újabbak általánosan bevették. De biz' a még újabb időben megint mutatkozik a «bölcse ség» és Szarvas Gábor előlmenvén a példájával, «tekintélye hatalmával» támogatja a hibát.

2. Birálónk a M. Ny. szótárának azt az állítását, hogy «a név tiszta

törzsökét a nevezőben» leljük, helytelennek méltán írja; de a mit ő maga állít továbbat, a még helytelenebb. «A tiszta névtőt a többes és személyragos alakok . . . tüntetik föl . . . *könyve* teljes, *könyv* és ebből *könyű*, vagy *könny* kopott tők; szintűgy . . . *szerelme*, *szerelm* . . . s később *szerelem*» — «Da liegt der Hund begraben» mint a német mondja. Most már tudjuk, miért kelljen a többesben s személyragos alakokban keresni a törzsököt, t. i. hogy ezek jöhessenek ki: «könyv-e», «szerelm-e». Igen, de ezek nem törzsökök — vagy mondjuk a «farkasokkal ordítva»: «szótők» — hanem valódi 3. sz. birtokragos szavak, a melyeknek gyakori nevezői használatát az magyarázza, hogy a magyar valami tárgyat, a mikor csak lehet, valakinek, vagy valaminek tulajdonítja, holott ezt más nyelvek a megfelelő esetekben nem teszik. Im' egy pár példa sok száz közül: *Der Zahn* thut mir weh. (fáj a fogam); er leidet an *den Augen* (fájós a szemem); *Υπερείδης διέφαγε τὴν γλῶτταν* (a nyelvét); *lais-sant flotter la bride* (kantárát) et penchant *la tête* (a fejét) le chevalier étaít enfoncé dans ses reflexions; indottosi per amore *dell' amico* (a barátja) ad ingannare il rè; die Soldaten streckten *das Gewehr* (a fegyveröket); *den Fuss* in die Höhe heben (lábát felemelni).

Átalában a «törzsök» nem concret, hanem elemzés következtében nyert abstract fogalom, a mely különváltva sem szóban, sem írásban nem létezik máskor, mint midőn nevezővé, vagy ige egysz. 3. személyére változik. Nem csoda hát, hogy alakjáról különböző véleménynyel vannak a nyelvészek. De oly hamissal egyikök se volt, mint Szarvas Gábor, a ki még többel is szaporította paradoxumát, azt állítván, hogy «titoknak» a «szótöve» *titko*, és hogy a «könyv»-nek a végbetűje *ü*-vé változik a nevezőben s úgy lesz belőle «*könyű*», — holott ily változásnak semmiféle nyelvben, tehát a magyarban sincs példája. Ellenben a megfordított processus: *könyű* — *könyűet* — *könyvet* valószínűnek és természetesnek látszik.

3. «A nyelvek szokat igen is, de gyökereket nem szoktak egymástól kölcsönözni», írja Szarvas Gábor. Erre azt mondhatnám «Flankenbewegung»-gal, hogy ha «képzőket» kölcsönözhet egyik nyelv a másiktól, mint bíráló állítja pl. a «*nok*»-ról, miért ne kölcsönözhetne gyökereket is? De nem kérdem, hanem állítom, hogy az bizony megtörténik nem egyszer. Lám, a szlávtól *obraz*-t, mint szót, nem vette át a magyar, de át mint gyökeret: *ábráz*-at, *ábráz*-ol; — *meram* (tót): *mér*-ek (magy.); *fjontol* gyökere a német *Pfund* kölcsönzése. *Égzekvél*, *insurgál*, *instellál* latin törzsöktől származnak.

4. *Czimbalom* a latinon át a görög *κύμβαλον* módosítása, de nem teszen «medenczét», mint Szarvas Gábor állítja, hanem valódi hangszert, a mai úgyn. réztányérhoz hasonlót.

5. «*Évtized*» Ha óra negyed egy órának egy negyedét jelent

és nem azt, hogy négy óra, bizony «évtized» sem teheti azt, hogy tiz év, hanem egy évnek tizedrésze. A német *Jahrzehent*-ből tudatlanul fordították; mert *zehent* nem tized, hanem 10-ből álló csoport, mint Dutzend 12-ből.

6. «*Repül, száll*» (Bírálat 41 l.). Azt hinné az ember, hogy a «szállás» szónak kétségtelen és határozott jelentése: «hospicium, taberna, mansio, statio, herberg, gasthof, wohnsitz» (Moln. Alb. P. Pap. Bod.), szint oly kétségtelenné teszi azt, hogy a törzsök-igéje: «száll» nem jelenthet mozgást, haladást, vagy plane repülést. De biz' én felsültem az okoskodással két jeles tudósunkkal szemben. Az egyik a népdali mondattal: «Felszállott a páva vármegye házára» vélte megczáfolhatni állításomat. Nem gondolta meg, hogy az analog mondatokból, mint: «felült a lóra»; «leülök a székre»; «lenyugodott a nap»; «feláll a hajaszála»; «a szónok felállott az asztalra»; «az ember este egészségesen fekszik le, reggel betegen találja magát» (Mikes K.); «a béres felfeküdt a szénás szekérre»; nem lehet következtetni, hogy áll, ül, nyugszik, fekszik mozgást, vagy haladást jelentenének. A másik tudós czáfolatra sem találta érdemesnek az érvelésemet, hanem egyszerűen csak «sophismának» nevezte. Reménylem, hogy az olvasó nem áll mellékük harmadiknak!

7. a) «Nem ritka eset csak az sem» (9. l.). b) «Ebben nincs semmi, a legcsekélyebb nagyítás sem.» A fesztelen, avagy inkább pongyola közbeszédben elnézhetni az olyan utóigazításokat, mint mikor e helyett: «egy krajczárt sem költöttem el», megnyújtva (pleonastice) így mondják: «nem költöttem el, egy krajczárt sem». De megfontolt, vagy legalább megfontolható írásban hibáztatnom kell azt a pleonasmust. Nem is lelmi példáját korábbi irodalmunkban; de bezzeg bőviben vagyunk a mostaniban, sőt lehet író, a ki azt tartja, hogy az a normalis, vagy éppen elegáns szólásforma. Quisquis amat ranam, ranam putat esse Dianam. De nyelvésznek és tudományos czikkben nem bocsáthatom meg a használatát, még úgy sem a mint az a) idézetben olvasni. Merőben kárhoztatom pedig a b) alatt idézett mondatot, a melyet én grammatikai szörnyetegnek tartok. Mert lám ezt: «Nincs egy falat kenyerem sem» construálni lehetetlen és ha ezt: «Egy falat kenyerem sincs», pongyolán megnyújtani akarjuk, tegyük legalább így: «Nincs egy falat kenyerem sincs.» E bizony egy kissé furcsán hangzik s a közbeszéd így igazítja: «Nincs kenyerem egy falat is.» Eszerint bírálónak így kell vala helyesen írni: «Ebben nincs semmi [bár] a legcsekélyebb nagyítás is». Azonban így igazítva is esetén, hogy ne mondjam logikátlan kifejezés; mert bíráló állításában: «nincs semmi nagyítás», világos, hogy se csekélyebb, se tetemesebb nagyítás nem lehet. Ha panaszolja valaki, hogy «az idén a kertjében

egy alma sem termett», nem fogja azzal toldani, hogy «akkora sem mint egy dió.» — «A legcsekélyebb nagyítás sem» tehát csak *c z ö l ö n k* (kölöncz), vagy, mint valaki a *Schlepp*-et fordította: «hátsul-hurcz».

8. A mutató-névmások dolga a mai magyar irodalom nyelvében nagy zavarban van. Hogy kitisztázhassam, nyelvhasználatához kell folyamodnom, még pedig — ne ütközzenek meg kérem — az árja nyelvekéhez.

A szanszkrtban a demonstrativum pronomen különbéle alakú, de ezek közül csak kettőnek van helyi jelentősége («ez, az»). A többiek csak egyszerűen mutatók. Névelő a szanszkrtban hiányozván, ezt a szerepet nem viselik. A görög mutató szintűgy nem különböztet helyzetet.

De idő folytán névelői szolgálatot vállalt. A latin pronomen demonstrativum különböző alakjai helyzetet is jelölnek; de névelővé egyikök sem vált. E tekintetben a szanszkrttal egyezik. A német *der die das* mutató is, névelő is — t. i. írásban. De beszédben a mutató accentuált, az *articulus* hangsúlytalan. *) A másik két mutató: *dieser* és *jener* helyzetet is jelölnek, a mit amaz nem tesz. Van a németnek még egy pár mutatóul szolgáló szava, melyeket Heyse determinativum pronomeneknek nevez, u. m. *derjenige* és *derselbe*. De ezeket is megkülönbözteti azzal, hogy az előbbi oly tárgyat jelöl, a melyről valami mondva lesz; *derselbe* pedig az *azonosság* (identitas) eszméjét is magában foglalja. Hogy különbségek ellenére miért akarja őket egy kalap alá vonni a jeles nyelvész, azt az én gyarló eszem nem bírja felfogni. Szerintem a *derjenige* csak sallangósságával különbözik a demonstrativum *der*-től. De a *derselbe*-t (lat. *idem*) helyesen jellemzi Heyse. Nem szabad végre említetlen hagyni, hogy a mutatók minden nyelvben *antecedens* szerepet viselnek a relativ mondatpárokban.

Lássuk már a magyart.

A «nyelvújítás» kora előtt nem volt semmi zavar. A mutatók ez és az voltak; mint a latinban (*hic, ille*) és részint a németben (*dieser, jener*) helyzetet is különböztettek meg. Az utóbbi: az nálunk is, mint a görögnél és németnél, névelőül is szerepel, és mint szomszédainknál az «az» mutatót accentus különbözteti meg.

Mikor — a mi a gyakori eset — a mutató mint jelző áll név előtt,

*) «Das ursprünglichste und allgemeinste Demonstrativpronomen (der, die, das), welches allmählich zum blossen Artikel abgeschwächt worden ist, aber auch noch in der heutigen Sprache als hinweisendes Fürwort gebraucht wird, unterscheidet sich von dem *völlig tonlosen* Artikel durch die stärkere Betonung». (Heyse, Deutsche Grammatik I. S. 501.) «Der als Artikel ist *unbetont*, als eigentliches Demonstrativ *betont*». (Vernaleken, Deutsche Syntax I. S. 223.)

articulust iktatunk rendszerint közikbe. Ez esetben a mutató a jelzettel egyenlően ragoztatik. De az el is maradhat és az «ez» után gyakran el is marad s ekkor nincs helye a ragozásnak. «Ez»-ről nincs miért példát adjak, az «az»-ról pedig ime: «az időben» (in *illo tempore*, I. Mózs. 14, 1; Józs. 6, 25; 11, 21); «a helynek neve» (nomen loci *illius*, Józs. 5, 9; 7, 26).

Hogy mikor maradhat ki a névelő, mikor nem? Ez a kérdés eszébe sem jutott grammatikusainknak, annál kevésbé várhatunk feleletet reá. Magam sem tudnék adni és így nyílt kérdésnek hagyom. Annyit azonban mondhatni, hogy «az» után ritkán, «ez» után gyakran marad el a névelő.

A két mutatónak emphatikus alakja is vagyon, a mi a jelzett névnek pragnans jelentést kölcsönöz. És az annyira meghatározza a jelzetet, hogy vonatkozóval határozni merőben haszontalan volna. A m a z és e m e z tehát antecedenstül nem szolgálhatnak.

Van identitást jelölő pronomenünk is: a z o n, e z e n = *αὐτός* = idem = derselbe. Helyzetet jelöl, a mit a többi nyelvbéliel nem tesznek. A latin bírja ugyan a helyzetet kifejezni, de csak úgy, hogy az «idem»-et «hic» vagy «ille» mutatókkal párosítja. Mindnyájoktól különbözik az identitást jelölő magyar pronomen azzal, hogy *antecedens* szolgálatot szabályosan nem teszen.

Azaz, hogy nem tett régen, ámde a nyelvújítók coripheusai, a kiknek egyik főelvök a szavak nyirbálása volt, az ilyeket: «attól a bajtól, abban az órában, az által a fegyver által» stb. igen hosszúaknak, monotonoknak, tautologikusoknak tartva s a némettől¹⁾ és a latintól is²⁾ bátorítva, az igazi mutatókat solocismusoknak nyilvánították s «azon»-nal helyettesítették. Újabban azonban a jobban értesültek dohogására nagyrészt megjöttek az írók és ma már ottan-ottan olvassuk a kellő mutatókat is, de biz' a megtérés nem általános. Szarvas is ottan-ottan elbotlik mint: «... *azon* nyelvből»: «mindazon szó, a mely ...»; «*ezen* szónak gyöke», holott többnyire az igazi mutatóval él.

No már úgy vélem, eléggé kimutattam a zavart, a mely tulajdonképp a XVIII. sz. közepe táján kezdődött azzal, hogy régi írónkban ez a szó: «ugyanazon» fordulván elő, utódaik tévesen fogták fel: az utóbbi

¹⁾ «Dies ist derselbe Mann, dem wir gestern begegneten; — er that dieselbe Reise, welche wir gemacht haben». (Heinsius.).

²⁾ «Eodem pacto, quo accessi abscessero» (Plaut. Trin. 3, 304). — «Sit cognitum numeros eodem esse oratorios, qui sint poetici.» (Cic. Orat. 56, 190.) — «Non eadem portione vincitur praetio, qua vincit abundantia.» (Colum. III. 2.).

szót (*azon*) megfosztották az identitás fogalmától s az *ugyan*-ra ruházták át, holott e szó különböző vagy különbözőknek látszó jelentéseiben se nyoma, se árnyéka nincs az azonosságnak.*) Így keletkeztek a bitang «ugyanaz», «ugyanott» s «ugyanannyi» szavak, a melyek Páriz Pápai szerint «idem»-et, «ibidem»-et, «tantumidem»-et tennének.

Bírálnék ebben a hinárban is gázol, mint tanusítják: «*ugyanaz* a nyelv, a mely . . .»; «*ugyanazt* tapasztaljuk», «*ugyanegy* (a melyet még P. P. is «*azonegy*»-nek ír).

Még nem tisztítottuk ki az Augias stabulumát. Legújabbán az egyszerű mutató helyett ezt kapták fel: «*amaz*». Ez is mutató, az igaz, de antecedensnek csak úgy szolgálhat, ha a vele jelzett szó egy vagy más tekintetben prægans értelmű. Tanuskodjanak a «Nyelvtört. Szótár» példái: «*martiromságot valla amaz egy özvegy asszony, kinek csak két fillére vala*»; «*amaz nagy világbíró Alexander*»; «*ezek amaz hatalmasok*»; «*amaz napon*» (nem akármely közönséges napon); «*nézd meg csak ama szitkos Pázmánt*»; «*A Catalonia nevű mezőn, a melyen ama nagy csata vala*». Meg van-e ez a jelleg a Szarvas következő mondataiban: «*ama másik pont, a mely . . .*»; «*Czibalom . . . elemei ama nyelvből, a melyből a latinba átkerült, magyarázhatók*»; «*egyike ama kevés helynek*»; «*szükség volt ama meggyőződés ébrentartására*»; «*több jelenség ama következtetés megtételére kényszerít*»?

Szükség pedig törvénytelen helyettesítésre éppen nincs, rövidség okáért sincs; mert az egyszerű mutatót, névelő kísérete nélkül bizvást használhatjuk az antecedens jelölésére. Cseréljük fel «*amaz*»-t «*az*»-zal az iménti példákban és meg fogjuk látni, hogy sem értelmök, sem érthetőségök nem csökken véle. «*Czibalom* elemei a nyelvből, a melyből . . .»; «*egyike a kevés helynek . . .*» s így tovább. Sőt nem egyszer csak a névelő is elégséges a kívánt célra, ha a mindjárt következő relativum kétségkívülivé teszi a két mondat közti viszonyt.

A következő kifogásaim az ellen szólnak, hogy nem egy esetben igazságtalanul korholja bíráló a N. Sz. szerkesztőit.

Igy 9. képtelenségnek állítja azt, hogy «a magyar *must* szóval teljesen egyezik a lat. *mustum*, s a *mustárral* a frez. *moûtard*». És miért képtelenség? Azért, hogy Miklosich a tótóktól kölcsönözeti a «*must*»-ot. De hát ha a tót kölcsönözte a magyartól?

10. Hibáztatja bíráló ezt is: »Nem akarjuk vitatni, hogy a *mozsár*-

*) Az «an», «en» «on», «ön» suffixumok a törzsök jelentését erősítik, feljebb fokozzák, mint ezekben: itt-en, ott-an, majd-an, most-an, megint-en. Így lett úgymból is «ugyan» és «az» «ez» mutatókból az identitást jelölő «azon», «ezen».

nak a neve magyar volna, de állíthatjuk, hogy a *mozsár* v. *morzsár* és a *morzsolás* közt nem csupán hangí, hanem valóságos tárgyi rokonság is is létezik». Ezt bizony képzelheti akárki, tehát nem képtelenség.

11. Megint *læsæ majestatis Miklosichianæ* criment követ el a M. NySz. azzal, hogy a tót *ponos*-t a magyarból kölcsönözteti. Igaz, hogy magyar származását nem lehet kimutatni; de biz' a «ponos»-ét sem a szlávban. Hiszen sem a szerb, sem az orosz nem ismeri, és a mit bíráló tolmácsol, hogy t. i. «*nesti, nositi*: vinni és *ponesti, ponositi* szláv szavak» és egy pár sorral alább: «*ponositu*: vituperare, conqueri s *ponoru*: exprobacio», éppen oly csürés-csavarás, a milyeket Szarvas Gábor a M. N. Sz. etymologusainak vagy mint későbbre kimutatom, igazabban etymologusának méltán hány a szemökre. Ugyanis az idézett szláv szavaknak, mint egészen más jelentésűeknek, nincs semmi közük, semmi rokonságuk a «ponos»-szal. «Ponosit» Bernolac cseh szótára szerint = «*paulum portare; ein wenig tragen*; egy kevésbé viselni, hordozni.» Jancsovicz tót szótára pedig nem ismeri, hanem csak egyszerű alakját: *nosim*, v. *nosjem* (hordok, viszek), a melynek a «po» (által, után) csak *præfixuma*. A «conqueri», klagen, beklagen, csehül is tótul is: *zaborat sa*. Ezt pedig nem kölcsönözte el a magyar. Ellenben a tót nem csak átvette a «panasz»-t, hanem egy néhány származékot is alkotott belőle.

12. Ismét: «Az *ἔμαι* semmi, nem ismert alak; valószínűleg *ἔμαι* vagy *ἔναι* akar lenni.» Nem akar biz' az! Nyissuk ki bármelyik görög szótárt és mindenütt meg fogjuk lelni. Nevezetesen a Thesaurus gr. h. új kiadásában: *ἔμα* v. *ἐμα*. És *ἐμα* alatt: *ἔμαι*, cum tenui, «*Eo cum impetu, aut etiam simpliciter pro Eo.*» — Rost, griech. Wtb.: «*ἔμαι*, præ.s. pass. u. med. von *ἔμμι* . . . Andere schreiben: *ἔμαι* als med. von *ἐμα*.»

13. A M. N. szótárának azt az állítását, hogy «*apácza* a latin *abbatissa* és a fr. *abesse* (olv. *abbesse*) után képezett szó», durva ítélet-hiány, vastag tájékozatlanság tolmácsának nevezi. És miért ez a kiméletlen korholás? Csupán azért, hogy a M. Ny. Szótára nem a szláv *opaticából* származtatja az *apáczá*t. Szarvas Gábor pedig ebből s állítását azzal igazolja, hogy *abbatissában* a *ti*, mint accentuált szótag, nem maradhatott volna ki a magyarosításban. De a szláv nyelv geniusa «*opaticá*»-ban úgy meggyengítette a *ti* tagot, mint Pasteur a lépfene- és dühmérget, így aztán könnyen kibukhatott s így lett *opaticából* *opacza* s ebből *apácza*. Komoly czáfolatába nem ereszkedem; mikor szlavizmus és logika szállanak szembe egymással, németként: «*der gescheidtere gibt nach*». Hanem egy pár ténnyt meg kell említenem. Az első az, hogy *opatica* nem = *monacha* v. *sacerdotissa*, hanem «fejedelemsasszony» s legrégiebb íróink is ebben az értelemben használták. Második

az, hogy a magyar tótság nem ismeri az «*opaticát*», hanem *opaňikát* ír. Mert én inkább hiszek Jancovicsnak, a ki a maga szájával, mint bíráló-nak, a ki a Miklosichéval beszél. Harmadik, hogy *apácza* = *monacha* tótul (Jancovics szerint): *mňiška, kláštorňika, reholňicka, jeptiška* és ezek közül egyet sem kölcsönzött a magyar.

14. «Erős meggondolatlanságnak» itéli Szarvas G. a M. Ny. Szótárának azt a megjegyzését, hogy a szomszéd népek is kölcsönöztek tőlünk szavakat, a melyeket ős nyelvükből megfejtteni nem tudnak. Kritikája így hangzik: «a magyar *bitang* szó megvan a szlávban is; a szótár elve szerint tehát, minthogy e szót sem a szláv, sem az oláh saját nyelvéből megfejtteni nem képes, noha a magyar hasoulóképen van vele, noha saját nyelvéből ő se tudja megfejtteni, az következik, hogy a szlávok és oláhok tőlünk vették azt kölcsön.»

Hic niger est, hunc tu Romane caveto! Csakhogy az ördög nem olyan fekete, a milyennek bíráló festi. A M. Ny. Sz., mint idézetemből kitetszik, nem állít elvet, valamint azt sem mondja, hogy szomszédainkka közös és az ő nyelveikből meg nem fejthető minden szót *ők* kölcsönöztek, hanem csak mint eseteket emlegeti. Ellenben Szarvas Gábor éppen az ellenkező elvet tartja, mint főbb idézett szavaiból következik, főképp pedig abból a tényből, hogy a Miklosich-glossarium a M. Nyelvörben közölve, minden közös szót, kivétel nélkül a szlávtól kölcsönzöttnak mond. Csakhogy a maga választotta példa: «*bitang*» szerencsétlenül ütött ki. Elsőben is nem valószínű, hogy két külön nációnak, a mely egymással nem érintkezett, közös szava legyen és ezt kölcsönözze tőlük egy harmadik, a mely a kettő között lakván, mind a kettővel érintkezik. Csak abban az esetben volna az lehetséges, ha «*bitang*» az ó-szlávban léteznék, a miből semmi sincs. Sokkal hihetőbb hát, hogy a tót és az oláh a kölcsönzők, a mit *de Cihac* is, a Dictionnaire d' Etymologie Daco-Romane szerzője, megerősít, midőn a *bitang* szót nem a szláv, hanem a magyar elemek közé sorozza. Aztán a tótnál és szerbnél a szónak «csavargó» a jelentése, a «*bitang*»-ot pedig saját nyelvökön ezekkel fejezik ki: *bez gazda* (tót), és *bez gospodara* (szerb), azaz «gazdátlan». Mindezeket Szarvas Gábor szintűgy tudta mint én; de az ellenmondás viszketegsége fölülkerült a tudományán.

Második kifogásom a «képes» szó ellen van. Mert bizony a legnagyobb erőlködéssel sem lehet jelentését a «lehető»-ével azonosítani s az M. A. *competense, conveniens*-e s a P. R. B. *füglích*-e ég és föld távolságára van tőle. A közbeszédben még ez az értelme sem volt, hanem a tény az, hogy mikor valaki valamit állított vagy valami történetet elbeszélte és egy másik azt nem hitte, nem akarta mondani, hogy «nem igaz», hanem kétségét fejezte ki udvariasan imígy: «nem képes» azaz nem képzelhető, a mint kitetszik a variánsából «nem képzelem»

vagy rövidítve «nem képzem».*) A «képes» mostani jelentése kifejezésére a «capax»-ot kölcsönözték, a melyet még a piaczi kofa is széltiben használt, csakhogy «kápás»-nak mondta ki, a mi sokat tett arra, hogy a mostani «képes» felkajpon.

Végre azt is igazságtalannak tartom és, a mint hiszem, fogja tartani olvasóm is velem együtt, hogy bíráló midőn a M. Ny. Szótárabeli megrovandó etymológiákat rostába veti, a két szerkesztőt mindig együtt emlegeti és egyaránt kárhoztatja, holott tudva van, hogy a szó-származtatásokra nézve a felelősség egyedül a Fogarassy vállait terheli; mert Czuczor a szavak gyűjtésével s értelmezésökkel lévén elfoglalva, a szó-származtatás dolgával szerkesztőtársát bizta meg jámborul és jóhiszemben. Szarvas pedig, mint a Horatius Diespitere «incesto addidit integrum».

Azonban Czuczort, a szógyűjtőt sem lehet az alól a vád alól felmenteni, hogy tisztében nem járt el eléggé hűn és szemesen. «A legkevesebb — írja bíráló — a mit egy olyszerű szótártól, minő a N. Szótár, megkövetelhetni, hogy az a jelesebb írók szókincsét magába felvegye. Az a szótár, a mely még e kelléknek is hiával vagon, az épen egyik

*) Képez = képet csinál, megképzél. A «kép» pedig Szarvas Gábor okoskodása (L. Nyelvőr I. köt. 404. s köv. 11.) ellenére soha sem valóság, hanem csak valósághoz való hasonlóság. Sz. a «Bild»-ben veti meg a lábát; de magyar szót németből értelmezni nem tartom helyesnek. Aztán a támasza ki is siklik a lába alól. Mert ime mit mond a német szótár: «Bild . . . in engerer Bedeutung die sichtbare Darstellung eines körperlichen oder körperlich gedachten Gegenstandes durch Linien und Züge auf einer Fläche (Heinsius). Bilden, einem rohen gestaltlosen Körper bestimmte Gestalt verleihen (u. o.)». Hát jelenthet-e «képez» lételt, alkotást, tevést, művelést, a mely értelmében kapott be egy idő óta, rontja a magyar nyelvérzéket és küszöböli ki a főlebbi fogalmakat? Ma már senki sem írja, hogy valami X*** tulajdona, hanem: «X*** tulajdonát képezi». «Nem minden félszeg vélekedés teszen eretneket. — Istennek ihlése teszi a bölcseséget. — Az Istennek áldása teszi a gazdagot. Régen így írták. (L. Tört. Szótár). Mai divatos író mindenütt így javitná ki: képezi a bölcseséget, a gazdagot, — képez eretneket, — A M. Ny. Szótára helyesnek véli a «képez»-nek ezt a hamis felfogását s ezt hozza például: «A természet rohadt növényekből új növényeket képez», azaz alkot; a mi nem is igaz, rosszul is van mondva. Ma már a művelt ember «képezett» ember; a tanult festő «képezett» festő s a tanítókat oktató iskola: «képezde» (!). — Genes. 1. 25. (Káldy): «Alkotta Isten földi állatokat» és (26. v.) «alkossunk embert». Modernizált fordítása e lenne, — «képezte állatokat, és képezettünk embert». Unus hirundo nun facit ver; így kell fordítunk: egy fecske nem képez tavaszt; s a szakács azt mondja a kuptájának: «képezd (gyúrd) meg a tésztát s képezd (lapítsd) ki!»

legfontosabb feladatának teljesítését mulasztotta el. Már pedig a N. Szótár írói e nagyon is jogos követelésnek nem tettek eleget. Alig tudunk megnevezni oly írónkat, a kinek műveit a szerkesztők az említett czélból átkutatták volna.» (Következnek a bizonyítékok.)

Most már, miután részletesen mindenfelé igazságot szolgáltatam, általánosan ki kell mondanom, hogy azokat a — hogy többet ne mondjak — sületlen etymológiákat (igazabban anetymológiákat), melyekkel tömve van a M. Ny. Szótára, legtöbbször méltán korbácsolja a bírálót s hű képüket adja az a sikerült paródia, a melyet egész terjedelmében ideiktatok:

«*Káplán*. Ha tekintetbe vesszük azon magyar szokást, hogy a káplánok nálunk hosszabb vagy rövidebb idő után rendesen plébániát kapnak, bátran állíthatjuk, hogy a káplán szó gyöke azon kap, mely nyerést, valamiben részesülést jelentvén, *kap-ocs*, *kap-a*, *kap-u*, *kap-p-any*, *kap-ta* (*fa*), *kap-it-ány* szavainkban is találhatik. Ezen értelmezés szerint tehát *káplán* annyi mint: *kap-ol-ó-an* = *kapolán* = *káplán*. Mások szerint a *káplán* ebből származott: *apró* (t. i. pap = kis rangú), ekként módosulván: *apróan*, *k* előtétellel *k-apróan*, az *r*-nek *l*-re változtatával: *kaplóan* = *kaplán* = *káplán*. Ismét mások értelmezése szerint, tekintve a magyar káplánoknak azon tulajdonságát, hogy mindannyian püspökségről ábrándoznak, az előbbihez hasonlóan az *ábránd* szóból alakult volna: *k-ábránd* = *káblánd* = *káblán* = *káplán*. Némely nyelvészek fontolóra véve azon körülményt, hogy papok csakis férfiak lehetnek, a *káplán* szót összetételnek tartják, állítván, hogy az a hellen *οἶκ* (nem) s a magyar lány szóból alakult volna: *οἶκ* π előtétellel *πoux*, megfordítva *ουπ* = *ουπ* = *ουπ* = *ουπ* = *káplány*, azaz nem *lány*. Végelemzésében e szót mégis tisztán magyar elemekből állónak s *kap* és *lány* részekből alakultnak véljük, e szerént azt jelentvén, hogy *kap-lány*, vagyis hogy a lányok kapnak rajta. Különben az sem lehetetlen, hogy azt jelentené, mely szerént *kap-lány*, azaz *kap* a lányokon. Tekintve mégis a káplánoknak komoly hivatását, az előbbi értelmezést valószínűbbnek, a papi méltósághoz illőbbnek tartjuk. Egyébiránt hasonlók hozzá a szanszkrit *kapûla*, hellen *καπελάου*, latin *caper*, *capella*, gót *kaupatjan*, középfelsőnémet *kapûn*, tót, *kapalny*, török *kaplan*, héber *kaporah*. Figyelmet érdemel, hogy *kopta*, *kophta* egyiptomi nyelven annyi, mint: csodatevő mester. A régi rómaiaknál a *pap*: *pontifex*, származik *pons* (híd) és *facio* (csinállok), tehát mintegy hídcsináló = pap. Talán onnan, mert a *pap* az üdvözlésnek mintegy hídját csinálja? Vannak, a kik a *káplán* szót az elrontott latin *capellanus*-ból származtatják. De egy az, hogy *capella* a latinban kecskét is jelent; már pedig a káplán épen semmi viszonyban sem áll a kecskével; más az, hogy e szerint káplán annyit tenne, mint

csupán kápolna papja; már pedig tudva levő, hogy a káplán nem csak kápolnában, hanem templomokban is végzi az isteni szolgálatot. Különben is az innen való származtatás erőltetett s csak azt bizonyítja, hogy vannak nálunk emberek, kik minden magyarszót idegen szóból fűrnak-faragnak.»

Én ugyan nem fogytam ki a tárgyakból, de a kegyes olvasó jórendin ki a türelméből; annálfogva követem a Vergilius Palæmona tanácsát:

«*Claudite rivos pueri, sat prata biberunt.*

BRASSAI SÁMUEL.

KÖLCSEY ÆSTHETIKAI DOLGOZATAI.

(Folytatás.)

V. Körner Zrinyijéről.

Kölcsey ezen bírálata¹⁾ sok ideig legjobb dramaturgiai értekezésünk volt.

Nemzeti színügyünk első fellendülése korában, a jelen század elején csak két örvendetes jelenségre tudunk utalni: Katona József megírja a *Bánk bán*-t, mai napig is legjobb nemzeti tragédiánkat és Kölcsey megírja ezt az értekezést. Múltánylást azonban egyik sem nyert: *Bánk bán*-t félreismerik s Kölcsey értekezése nem hagy nyomokat maga után; sajátságos az is, hogy legnagyobb drámáirunk s legnagyobb drámai kritikuskunk egymás munkáiról nem vesznek tudomást.

Találunk dramaturgiai értekezéseket és bírálatokat ezen recenso megjelenése előtt is: Döbrentei Gábor színügyünknek sok szolgálatot tett, nemcsak gyakorlati irányban buzgólkodott, hanem írói munkákkal is előbbre akarta vinni felvirágoztatását: a pályadíjat, mely Katona Józsefre is lelkesítőleg hatott, egy értekezés (*Eredetiség és jutalomtétel*²⁾) kíséretében tűzte ki, s mikor a pályázat eredményéről jelentést tesz, akkor ismét egy értekezésben számol be.³⁾ Elég ismeretes a kudarcz, melyet ezzel a pályázattal vallott: jó elméletet tudott írni, de ez inkább csak az eltanulás eredménye; nagy elméleti képzettségéről tanuskodnak azok a jegyzetek is, melyekkel a nevezetesebb külföldi színművek fordítását kísérte;⁴⁾ ott sem kellett önálló véleményt kifejteni; Kölcsey is

¹⁾ Megjel. *Élet és Literatura*, 1826. 166—242. l.

²⁾ *Erdélyi Múzeum*, 1814. I. 142—162. l.

³⁾ U. o. 1818. X. 105—167. l.

⁴⁾ *Külföldi színműtár*. Bécs, 1821.

tanult, de hogy mennyire tudta tanulmányait érvényesíteni, arról ez az értekezése is tanuskodik; Döbrenteinél a theoretikus és kritikus folyton ellenkezésbe jutott egymással: a mit ott követel, azt a *Bánk bán*-ban nem veszi észre, a mit az elméletben elítél, az a pályázók drámaiban elkerüli figyelmét; ¹⁾ Kölcseyben pedig a theoretikus és kritikus mindig a legszebb összhangban jelentkezik. Döbrentei értekezései mellett ebből a korból csak egy bírálóat figyelemre méltó, tudniillik Bárány Boldizsár *Rostája Bánk bán*-ról, de a mily ismeretlen volt a munka, oly ismeretlen maradt a róla szóló bírálóat is (l. Gyulai Pál i. m. 1883. 143. s. köv. l.). De az ily színvonalon álló értekezés is fehér holló; hogy milyen volt legtöbb drámai bírálóatunk, arra vonatkozólag egy tipikus példára hivatkozunk: Bors Sámuelnek *A kenyérmezei diadal* című vitézi játékról szóló recenziójára. ²⁾ Mint itt, úgy a legtöbb drámai kritikában, már a jobbakban, a bírálók csak szavakba kapaszkodnak, apró hibákat javítgatnak a nélkül, hogy az egészet át tudnák tekinteni, fontosabb gondolatot csak a legnagyobb általánosságban mernek érinteni; sem a kritikus, sem a költő nem veszi észre s Kölcseynek kellett őket arra figyelemtetni, hogy a legtöbb darabban *a hős német minta után alakult s csak ruhájában magyar*; nem keresnek valószínűséget és lélektani alapot, nem számolnak azzal, hogy a tárgy alkalmas-e drámai feldolgozásra, s a cselekvényben megvan-e az, a mit drámaiságnak nevezünk. Ezen bírálóatok színvonala teljesen megfelel a magyar dramaturgiai viszonyok magaslatának. s Kölcseyben, ki ezektől mérhetetlen távolságban áll, a dramaturgot nem is a magyar színpad, hanem inkább a tanulmány nevelte. A drámát, mint Lessing óta a németeknél, ő is a legmagasabb műfajnak tekintette, szót is emelt érdekében, a hol csak alkalma nyílt, de a mi színügyi viszonyainkról talán senki sem ítélte oly kedvezőtlenül, mint Kölcsey dramaturgiai dolgozataiban s különösen abban a levélben, melyben Döbrentének a pályázatra vonatkozólag válaszol ³⁾. Ő nem akar pályázni, mert nincs tehetsége a drámaíráshoz, s íróink közt egyet sem ismer arra hivatott-

¹⁾ Ez az ítélet Döbrenteiről, melyet Gyulai Pál a «Katona József és Bánk bán»-ban kimondott, csak azon esetre lehet jogos, ha bizonyos, hogy Döbrentei Katona munkáját tényleg megkapta és el is olvasta. Hogy Katona pályázott, annyi bizonyos, de nem lehetetlen, hogy Döbrentei a munkát nem kapta meg, s hogy az az úton elveszett. Mindenesetre sajátos, hogy Döbrentei Katona munkáját egy szóval sem említi; s hogy Döbrentei azon szép elméleti képzettség mellett Katona munkáját annyira mellőzte volna, abban Beöthy Zsolt szinte pszichológiai lehetetlenséget lát Egyetemi előadások). De a kellő bizonyítékok még hiányzanak, s addig csatlakozhatunk Gyulai Pál nézetéhez.

²⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1825. VII. 83.

³⁾ I. levele Döbrenteihez 1814. márcz. 2-án.

nak: «S nines is tárgy (?) és körülmény, mely drámára hajlandóságot adjon valamelyiknek költőink között. S miért dolgozzunk? A magyar színjátszói társaságokért? Képzeltetni-e nyomorultabbat, mint azok?... Óhajtom, hogy ne legyen magyar theatrum, ha másformán nem lehet!... Az ostobául vezetett érzelgősség csak pusztítást tesz az ízlésben.» Nem kell csodálkoznunk, ha a finom ízlésű kritikus így nyilatkozik; s ez Kölcseynél nemcsak pillanatnyi vélemény, hanem meggyőződés, a *Nemzeti hagyományok*-ban is panaszkodik, hogy nálunk a dráma terén még komoly kísérlet nem történt (*Bánk bán*-t még nem ismerte!), mely a kritikus figyelmére méltó volna; ezt a panaszát ismétli 1827-ben is a komikumról szóló értekezésében. És Kölcsy csak félig csalódott: a pályamunkák közt *Bánk bán*-t félreismerték, a többi pályázó, kik nagyon gyöngé munkákat nyújtottak, teljesen elhallgat s az első állandó magyar színházat Kolozsvárt idegen termékkel, Körner *Zrinyi*-jével kellett megnyitni. Ez a munka, mely ezen alkalommal a legjobb magyar tragédiát helyettesítette, képezi tárgyát az akkor legjobb magyar dramaturgiai értekezésnek, csak hogy a bíráló nem Horvát Dániel, hanem Szemere Pál fordításához fűződik. De a bíráló alapjául nem veszi a fordítást, hanem az eredetit, Szemere fordításáról csak annyit mond, hogy abban a darab még inkább sikerült, mint az eredetiben, még pedig a sok elhagyás folytán.

Körner ezen drámája nálunk nagy népszerűsége emelkedett, mert magyar tárgyat karol fel, és pedig olyat, mely nemzeti dicsőségünket hirdeti; és Kölcsy a közönség ízlésével szemben kimondja, hogy *Körnernek, kit nagy lyrikusnak ismer, ezen munkája teljesen értéktelen, hogy bombasztjai nem alkalmasak gyönyörködtetésünkre, hogy fordításra sem méltó, hogy a közönség a külsőségek, ruha és név után indulva magyarnak tekinti ezt a Zrinyit, pedig az minden ízében német, s legkevésbé sem a XVI. század embere, csak olyan ez, mint egy persa sah a pesti úlarczos bálon.* Kritikánkban itt találkozunk először a nemzeti és korfestő vonások kellő feltüntetésére vonatkozó követelménnyel; de ennek, és a vele szorosabban kapcsolatos kérdéseknek fejtegetésénél ki kell terjeszkednünk Kölcsy idevágó tanulmányaira, melyek őt ily követelésekre képesítették.

Már a tárgyalás módjában is messze áll kortársaitól, és ebben a tekintetben a *Hamburgi dramaturgia* lebeghetett szeme előtt: Kölcsy is, mint Lessing, nem marad csupán a darab fényoldalainak és hibáinak fejtegetésénél, hanem ezekkel kapcsolatban megragadja az alkalmat, hogy nézeteit a tárgyra, a cselekményre, a drámai jellemekre stb. vonatkozólag kifejtse. De Lessing nem egyedüli mestere, több tekintetben itt is Herder hatása érezhető, s azon tanulmányai, melyekből nézeteit a drámára vonatkozólag merítette, Aristotelesen és Horatiuson

kívül Lessing mellett Engel, Schiller és Voltaire voltak. Kár, hogy Aristotelesről nem nyilatkozik bővebben, úgy látszik, már nem emeli őt a tekintély oly magas fokára, mint Lessing, ő már azt hirdeti, hogy *a geniének nem kell Aristoteleszel gondolni*, elfogadja tőle azt a különbséget, a mi az epikus és drámaíró között van, a drámában a jelenetek között a szoros kapcsolat szükségességét és több ily általános követelményt (Arist. *Poetika* XIII.); Horatiusra hivatkozik, mikor a cselekmény folytonos emelkedését és gyors lefolyását (*semper ad eventum festinat*) kívánja; de ezek az újabb dramaturgok mellett csak mellékesen jöhetnek tekintetbe. Mint Herdernek *) és az első romantikusok alapos ismerője, természetes, hogy keresni fogja, hogy mennyire tudja ez vagy az a jelenség a maga korának és környezetének kifejezését adni, és a kornak és nemzeti vonásoknak festését a drámaköltőtől is megkívánja: «A drámaköltőnek, midőn valami történetet előad, híven kell a történetnek korszínét is a személyek individualis vonásaiban előnkbe rajzolni.» Észrevette, hogy *Götz v. Berlichingen*, *Egmont* (Goethe), *Wallenstein és Tell* (Schiller) a maguk korát szólaltatják meg, s Körner bármily hű tanítványa is akart lenni Schillernek, ezt nem tanulta el tőle: «A Körner *Zrínyije* német Zrínyi, s mivel az austriai verselő katona sem a mostani, sem annyival inkább a régi magyar világot nem ismerte, nem is tehette által a szigetvári hőst a maga valóságos alakjában a játékszínre, ... a magyar posztóba húzott szigetvári világ is ép oly kevés nemzeti karaktervonással dicsekedhetik.»

A történeti korfestéssel kapcsolatos a történeti hűség kérdése. Mint Lessing és Schiller, úgy Kölcsey is a költői hatás szempontjából bizonyos eltéréseket enged meg a drámaíróknak: «A drámaírónak szabadságában áll az előtte fekvő historiai történetet *akarat és szükség szerint* többé vagy kevésbbé megváltoztatni, ... mert hogy a drámaköltőnek érdem lenne szorosan a historiához vagy hagyományhoz tartani magát, azt nem hiszem; nemcsak nem érdem ez, sőt nyilvános poetai fogyatkozás; ... ennek a történet előre haladását sokkal érezhetőbb, sokkal közelebb álló, s egymásból sokkal nemcsak természetesebben, de szükségesebben folyó okokból és következtetésekből kell láthatóvá tenni, mint a legpragmatikusabb történetírónak. Ezen kívül mennyi különféle situatiókra van a költőnek szüksége, hogy olvasójában vagy nézőjében ez vagy amaz indulatot felebresztsze vagy táplálja! ... A legkönyülállóbb historia sem adhat neki minden megkívántatókat kezei közé, s ha saját lelkéből nem természet elő holmit, hézagok és pusztaságok maradnak művében». Hasonló felfogást talált a *Hamburgi dramaturgia* XXIII—XXVI. darabjaiban, a hol Lessing Voltairenek *Essex gróf* című drá-

*) Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* XIV. p.

drámára a történettől való eltérésekre vonatkozó kifogásait fejtegeti, és szembe száll Voltairevel. («Voltaire ist mit seiner historischen Controle ganz unleidlich. . . Der Poet nimmt aus der Geschichte nur das blosse Factum; er muss eine Reihe von Ursachen und Wirkungen erfinden, dass wir überall nichts, als natürlichen Verlauf wahrnehmen . . . denn nicht das blosse Erdichten, sondern das zweckmässige Erdichten beweist den poetischen Geist».) Attól a nézettől, hogy a történet a költőre nézve csak névtár, a nevek repertoriuma, («Die Geschichte ist für den Dichter nur ein Repertorium der Namen.» *Hamb. Dram.* XXIV.) Kölcsey tartózkodik, de még nem respectálja annyira a történetet, mint Schiller, a ki már nem engedné meg a költőnek, hogy a történeten *akarat és szükség szerint* változtasson, hanem csak annyiban tekinti jogosultnak a költő eltérését a történettől, a mennyiben *a történeti vonások megsértése nélkül drámaibbá teheti a hőst.*¹⁾ De a kérdést egyikük sem igyekszik minden oldalról megvilágítani; ezek a nyilatkozatok bírálatokban történnek, s mindegyikük csak annyira érinti a kérdést, a mennyire ez a megbírálandó munkával szemben szükséges; egyikük sem jelöli meg azt a szempontot, melyet a költőnek bármily történeti tárggyal szemben kell tekintetbe venni, tudniillik azt, hogy mennyire tárgya valamely történeti tény és alak a köztudatnak, mert a köztudat respectálása is egyik eleme a költői hatásnak, ha csak passiv tekintetben is, és éppen a köztudat respectálása engedhet meg a költőnek nagyobb eltéréseket s szabadabb alakítást a távol eső s részletekben kevésbbé ismert történettel szemben.

Schillerrel egyértelműleg hibáztatja a családi jeleneteket Körner *Zrínyi*-jében, mint Schiller *Égmont*-ban a szerelmi jeleneteket. Voltaire több nézete ellen küzd, néha Lessinggel, néha önállóan; Lessinggel elítéli a szoros ragaszkodás követelését a történethez; egyetért Voltairevel abban, hogy *a szerelemnek a drámában vagy főtárgynak kell lenni, vagy ha nem az, csak alárendelt szerepet szabad játszania, nehogy a főcselekvényt akadályozza*; ²⁾ de Voltairenek azt az állítását, hogy *a költő bármily tárgyat különböző bánásmóddal tragikai fenségre is emelhet, komikumná is tehet*, kellőképpen megszorítja, és csak a *háznépi scénákra* tekinti érvényesnek. — Kölcsey ismerte a romantikusok túlzásait is, de nem követte őket; nem tekinti a drámát csupán olvasmányoknak, hanem számol mindig a színi hatással is, nem ért velük egyet abban a felfogásban sem, hogy a drámaíró bármily tárgyat, bármily alakban dolgozhat fel; Schlegel (Vilmos Ágost) ellen a tragikumra vonatkozólag határozottan állást foglal. Kölcsey értekezésében és felfogásában ezek azon főmomentumok, melyeknél a *Hamburgi dramaturgia* melletti ismereteit tekintetbe kell vennünk. Tekintsük most közelebből magát a bírálatot.

¹⁾ L. Schiller bírálata Goethe *Égmont*-járól.

²⁾ L. *Zaire* előszava.

A drámai tárgy természetével behatóan foglalkozik, s ezen kérdésre is oly súlyt fektet mint Lessing («Alles liegt für den tragischen Dichter an der Wahl des Stoffes» *Hamb. Dram.* XXV.). Kölcsey sem tart minden tárgyat drámai feldolgozásra alkalmasnak: «Való-e, hogy mindenféle történeti tárgyat lehet játékszínre alkalmazni? . . . Vagynak tárgyak, melyek magukban gondoltatván drámai behatásra vagy egészen alkalmatlanok, vagy legalább más poetai formákra, nevezetesen eposra, könnyebben alkalmazhatók». Zrinyit egyáltalában nem tartja drámai alaknak: «Az én parányi drámai talentumom nem engedi meg elképzelnem, hogy valamely igen nagy költő miképen fogta volna Zrinyit a játékszínen előadni». Zrinyit tisztán epikai hősnek tartja, s itt megragadja az alkalmat, hogy az epikai és drámai feldolgozás közötti különbséget is fejtegesse, és ezzel jó leczkét nyújtott akkori drámaíróinknak, kik erre a különbségre egyáltalában nem ügyeltek, mikor nemzeti hazafias tárgyakat párbeszédbe szedtek és színpadra vittek. De ez a kérdés már kapcsolatos a drámai cselekvény kérdésével.

A cselekvény természetét is igen behatóan vizsgálja, de nem minden oldalról, leginkább csak azokról, melyekben Körner leginkább hibázott. Körner epikai tárgyat drámailag dolgozott fel s így sem drámai cselekvényt, sem drámai jellemeket nem alkotott; nem ügyelt arra a különbségre, mely az epikai és drámai feldolgozás között van: az epikus a hőst a történet fényében, az eseményt bizonyos távolságban, mint lefolyt történetet állítja elénk, s szabadabb képzelettel szélesebb mezőn mozoghat; itt a költő individualitásának is több tere nyílik a nyilvánulásra, — a drámaíró pedig a drámai személyt küldi előnkbe s így a dolog egyszerre más tekintetet nyer: nem a történet kapja magára a figyelmünket, hanem az ember . . . ő nála mindennek a főszemély karakterével és lelki mozdulataival szoros összeköttetésben kell állani . . . a történetet csak úgy használhatja, a mint az a személynek belső mozdulataiban, a tulajdonképpen való drámai actióban, szakadatlan lánczként fűződik; s ez szerint a drámai cselekvénynek folytonos előrehaladásban kell lenni, és episodoknak nem szabad azt megszakítaniok (Arist. *Poetika* VIII. XIII. XVIII.). — A cselekvénynek valódi drámaiságát külön is hangsúlyozza, de azt nem fejtegeti bővebben, csak Lessingre hivatkozik («Lessing és Engel már régen megtanították a németeket, hogy a valóságos drámai actio a testi mozgásoktól felette különböző állapot») és annak eredményeivel bírálja Körner drámájának cselekvényét, melyben tényleg, legalább Zrinyinél, kinek a főhősnek kellene lenni, csak külső a cselekvény, mert az csak mozgásból, eskütelből, érzékeny búcsúzásokból stb. áll; határozott odaműködés egy bizonyos célra nincs: a hősök küzdenek és meghalnak, s a mi ezt négy felvonáson keresztül megelőzi, az csupa külsőség; ezt a szegényes cselekvényt minduntalan apró kitérések zavarják lefolyásában; nincs benne

emelkedes és nincs drámai bonyodalom: Sziget hősei már az első felvonásban is meg akarnak halni, és ezt állandóan akarják a második, harmadik és negyedik felvonáson keresztül, míg végre az ötödikben elérik céljukat! Ez valóban nem cselekvény, legkevésbé pedig drámai.

Zrinyi jellemét Kölcey minden oldalról behatóan bonczolgatja és kimutatja, hogy az nem drámai, és nem vonhat maga után drámai cselekvényt: «Ostrom, férfiúi állhatatosság, hazaszeretet, vitéz ellentállás és bajnokhalál magukban gondoltatván, ragyogó drámai situációkat nem hoznak fel, . . . hogy valamely karakterből egy öt felvonáson keresztül szüntelen haladásban folyó dráma fejtessek ki, arra megkiváncsítják, hogy azon karakternek a körülményekkel való küzdésében minduntalan új meg új situatiók álljanak elő, hogy remény és kétség fáradhatlan mozgásban lebegjenek, mind addig, míg az elhatározó végbizonyosság búsabb vagy derültebb színben érkezik és a történetfolyamatnak végét vet.»

Körner maga is érezhette, hogy Zrinyi önfeláldozó küzdelme magában véve még nem drámai vagy tragikus, s a szánakozást, a tragikai részvétet, a mit Zrinyi halála magában véve nem tud felgerjeszteni, Körner azzal akarta felkelteni, hogy a hőst családi körülményeiben, mint férjet és atyát rajzolta. Kölceynek ezen föltevése csakugyan valószínű, mert Körner, mint Schiller rendkívüli tisztelője, megfogadhatta az Egmont-ról szóló bírálatban nyújtott tanácsot. Schiller azt gondolja, hogy Goethe Egmontot inkább úgy tehetne volna tragikus hőssé, ha történeti alakjának megfelelően mint gondos férjet és atyát is rajzolta volna, kit épen a túlságos ragaszkodás övéihez döntene az enyészetbe. De Körner nem követte helyesen Schiller tanácsát: *Zrinyi családi körülményeinek feltüntetésével, igaz hogy fokozódik tragikai részvétünk, de csak a család, és nem a hős iránt, hiszen nála a ragaszkodás övéihez nem is jön küzdelembe hazafias kötelességével, mint önmagát, úgy egész családját is minden benső küzdelem nélkül feláldozza a haza érdekének.*

De a mi Zrinyiben teljesen hiányzik, az nagyrésztben megvan Szulimánban. Hogy Szulimán rajza drámaiság szempontjából Zrinyiét messze felülmulja, azt Kölcey azonnal észrevette, s Szulimán rajzának fejtegetése egyike a legsikerültebb részleteknek. *Szulimán részéről van cselekvény és drámai küzdelem: neki van célja, Bécsot akarja meghódítani, ehhez a célhoz szívesen ragaszkodik; de céljában a kis Sziget megakadályozza; a helyett, hogy a tulajdonképeni hősnek elhatározására ő hatna, Zrinyi hat az ő cselekvéseire; Sziget ellen újabb és újabb küzdelmet kell indítania.* De nemcsak drámaibbnak tartja Szulimán jellemét, hanem tragikaibbnak is: *a büszke világhódító, kinek nagy célja már Bécs elfoglalása, a kis Sziget hősi ellentállásán hajótörést szenved a fájdalom súlya alatt, hogy serege újból vereséget szenvedett, összeroskad.*

Azt hogy ebben a darabban *nem is Zrinyi a tulajdonképeni drámai vagy tragikái hős, hanem Szulimán*, azt Kölcsey kiérezte: «A progressio egyedül Szulimán részén van, s Zrinyi Szulimánnak ellenében nagyon alárendelt szerepet visel . . . ez az oka, hogy a darabnak elejétől fogva a negyedik felvonás közepéig a nagyobb figyelem mindig a török tábornokot illeti: s az ember csodálkozik, hogy a játékszíni cédulán a Zrinyi és nem a Szolimán címet pillantja meg.» Sajátságos, hogy ezt a kérdést nem fejtegeti bővebben, hiszen könnyen kiérezhette volna, hogy ez a tárgy csak így lehet drámai és tragikai, ha Szolimán lesz a darab hőse; ő minden akkori magyar kritikusknál jobban ismerte a görög irodalmat, s láthatta, hogy Aeschylos a *Persák*-ban nem a dicsően elesett Leonidást (kit Kölcsey ebben az értekezésében is Zrinyivel többször is egy sorban említ), hanem a büszke világhódítót, Xerxest tette drámája hőisévé.

Ennyiben van kapcsolatban a két főalak jelleme a cselekvénnyel, de Kölcsey nemcsak ebből, hanem általános szempontból is bírálja azokat. Minden jó jellemzésnél Kölcsey, úgy a *közönséges* (=általános emberi) mint a *különös* (= egyéni) vonásokat kívánja; a nemzeti és korfestő vonásokat nem veszi külön: *a különös vonások mindig a nemzetiség és kor közönséges vonásaival szoktak kisebb nagyobb mértékben vegyülni.* Zrinyiben sem a *közönséges*, sem a *különös* vonásokat nem látja kellően feltüntetve, *nem magyar, nem is a XVI. század embere, Körner nem adhatott neki sok jelentő vonásokkal gazdag karaktert; a mi individualis van benne, az nem Zrinyi egyénisége, hanem Körneré, s az a kevés vonás, melylyel Körner őt rajzolta, úgyis szólni parodiává teszi: elszánt bajnok, ki kedreseinek karjaiban édes ömlendezésre fakad és sentimentalis operáriák zengésével meghazudtoltatja nyugodt bölcsességét.* Szulimán jellemében is, bár sikerültebb, bár drámaibb, mint Zrinyi, több gyengeséget emel ki: *Körner despotát és bajnokot akart benne rajzolni s csak annak paródiáját nyújtotta; legerősebben kiemelkedő vonása a dicsekvés, akár csak Plautus «miles gloriosus»-ának; nagy tetteket nem látunk, nem érzünk, nem is sejtünk, de annál több üres beszédet hallunk tőle, agg kora daczára is elhamarkodott s dühösködésében balgaságot balgaságra hűny.*

Juranicsról, Zrinyi kísérfőjéről, csak mellékesen szól; a két női alakot Évát és Helenát bővebben tárgyalja, sentimentalis ömlendezéseiket szelíd gúnnyal kissé bőven fejtegeti, és ennél mindenestre sokkal értékesebb az a rámutatása, hogy a *családi és szerelmi jeleneteknek a darabban semmi helyük nincsen, illetőleg Körner nem tudta őket drámailag kiszármányolni, és csak lassította velük a cselekvényt, kitöltötte velük az üres scenákat és akadályozta velük az érdeklődés koncentrálását; valóban pusztá episodok, melyek a hős elhatározására, tetteinek irányítására semmi befolyást nem gyakorolnak, de még a hős jellemének megvilágítására sem szolgálnak.*

Még csak azokat a nyilatkozatokat kell tekintetbe vennünk, melyek Kölceynek a tragikumról való felfogására némi világot vetnek. Hogy tulajdonképen mit ért a tragikum alatt, azt nehéz volna határozottan megállapítani; némileg érzéke volt a tragikum iránt, legalább Szulimán jellemének fejtegetése azt mutatja. A *Hamburgi dramaturgia* nem nyújtott valami új felfogást, Lessing abban csak a katharsist fejtegeti s Aristotelest igyekszik igazolni (LXXIV. s köv. drb.). Kölcey Zrinyit azért nem tartja tragikai alaknak, mert *nem tud részvétet kelteni, mert önkényt akar meghalni, azaz mert resignálva van*. Schlegel Vilmos Ágost felfogása ellen, hogy a legfensőbb tragikum az, mely nem lesújtást vagy megrázkódást kelt, hanem felemel és lelkesít,¹⁾ Kölcey határozottan állást foglal, mert ez szerint Leonidast és Zrinyit tragikai hősöknek kellene tekinteni; Kölcey szerint ezek nem tragikusak, mert: *Leonidas és Zrinyi s több ilyenek nem küzdenek a sorssal, midőn a halál közelít, szabadulásért, hanem önkényt akarnak meghalni: s ez a resignatio, s ez a lelkesedés áthat a nézőre vagy olvasóra. Szánakozásunk elenyész a bámulatban s irigyeljük inkább sorsukat, mint szánjuk vesztüket*. Így lényegében egyezik nézete Lessinggével, ki a *félelem és részvét* fejtegetésében arra jut, hogy az első már tulajdonképen bennfoglaltatik a másodikban, s így a tragikai részvét, a mit Kölcey *szánakozás*-nak nevez, a tragikum legfontosabb eleme: «Das Wort Mitleid schloss sie (die Furcht) schon in sich, und es wäre genug gewesen, wenn er (Aristoteles) gesagt hätte: die Tragödie soll durch Erregung des Mitleids die Reinigung unserer Leidenschaften bewirken; denn der Zusatz der Furcht sagt nichts mehr.»²⁾ Csak a tragikai részvét, vagy a mint ő nevezi *szánakozás* felkeltését tartva szem előtt, adhatta a tragikum meghatározásának azt a legkevésbé sem szabatos kísérletét: «*Ha kezdettől fogva resignálva van* (a hős), — azaz a mikor *szánakozásunk elenyész a bámulatban* — akkor *vége minden tragikumnak, mint Körnernél; ha pedig küzd és szabadulni akar, s ellátja végre, hogy reményei füstbe mennek*: — (a mi által felkeltheti részvétünket) *íme a tragikum*». Ezen meghatározási kísérlet ellen sok kifogást lehet emelni; kérdés, hogy fog-e az oly bukás egy Zrinyi vagy más hasonló alak részéről — akár szükségesnek tartjuk a tragikai tévedést vagy bűnt, akár nem, — reánk tragikai bukásként hatni! — Annyi a legvalószínűbb, hogy Kölcey ezen felfogását Lessingre kell visszavezetni. Az egyénnek küzdelmét és bukását az egyetemessel szemben vagy azzal összhangban sem Lessing sem Kölcey nem vette az epikai és drámai hős küzdelmeinek megkülönböztetésére szempontul.

¹⁾ L. *Englisches und spanisches Theater: Calderon «Der standhafte Prinz»* bírálata.

²⁾ *Hamb. Dram.* LXXVII. St.

A dráma külalakjáról csak keveset mond: a tragédia nyelvében kívánja az egyszerűséget, erőteljességet és fenséges pathost, és elítéli azt a virágos, képekkel és hasonlatokkal hatni akaró nyelvet, a milyent Körner az ő alakjainak ajkára adott. A dráma versmértékéül az ötlábú jambust ajánlja és elveti az alexandrint, melynek vontatottságát már Voltaire is elismerte¹⁾; a rímet a drámában teljesen mellőzni akarja és Schiller rímjátékait határozottan elítéli.

Ezzel nyújtotta Kölcsey irodalmunknak sok ideig legjobb dramaturgiai értekezését: az egyoldalúságtól ebben a munkában tudott legjobban ovakodni, tanulmányait talán itt tudta legfényesebben érvényesíteni. De ebben úgyszólván önmagát is felülmutta, mert másik dramaturgiai értekezésében már korántsem tudott ily alkotást nyújtani, s ezt első sorban annak a körülménynek kell tulajdonítanunk, hogy nem maradt tisztán az elmélet körében, hanem szem előtt tarthatott egy munkát, melyre elméleti ismereteit vonatkoztatta, s ez neki mindig sikerülni szokott.

VI. A komikumról.

Az a másik dramaturgiai értekezés, melyre az előbbi fejezetben utaltunk, a komikumról szól; eredeti címe: *A leányőrző. Vigjáték Kisfaludy Károlytól.*²⁾ Szemere Pál az ugyanakkor közölt vigjáték bírálására kérte Kölcseyt, de Kölcsey elkerülte a tulajdonképeni recenziót s néhány általános elismerő nyilatkozat után elméleti fejtegetésbe bocsátkozik. A főgondolatok, melyeket Kölcsey itt nyújt, saját vallomása szerint *nagyobb mesterektől találtattak fel*, de hogy kik azok a nagyobb mesterek, azt Kölcsey, — a kor szokása szerint — elmulasztja megjelölni, minket pedig leginkább ezekhez való viszonya érdekel. Aesthetikai tanulmányaiból itt felhasználhatta különösen Jean Paul³⁾ és Bouterwek æsthetikáját. De az első a mélyebbre ható, egyes kérdések részleteit is behatóan analizáló eljárással, az elvontabb fejtegetésekkel, szellemes és még gyakrabban homályos czélzásaival nem volt ajánlatos minta; Kölcsey egy kezdő irodalomban egy — úgyszólván még érintetlen kérdésről, — ma úgy mondanók: a művelt nagyközönségnek akart írni, s így inkább az akkor nagyra tartott népszerű Bouterweket követte. De Bouterwek æsthetikájának akkor már két kiadása volt, az 1807-iki⁴⁾ és

¹⁾ Horváth András az alexandrint még épen úgy ajánlotta, mint a jambikus mértéket. *Tudományos Gyűjtemény* 1817. VII. 64. *A drámának versmértékéről.*

²⁾ *Élet és Literatura* 1827. 302–348. l.

³⁾ *Vorschule der Aesthetik.* 1813.

⁴⁾ *Aesthetik.* Fr. Bouterwek. Wien und Prag. Bei Franz Haas. 1807.

az 1815-iki,¹⁾ és ez a két kiadás lényegesen különböző, nemcsak a szövegezésben, hanem az elvekben és felfogásban is. Ily különbséget a komikumról szóló fejezetekben nem találunk ugyan, de egy más különbség tette az első kiadást főforrásul ajánlatossá, tudniillik az előadás módja; míg az elsőben Bouterwek még levezeti az eredményeket s felvilágosítóan, oktatólag ír, addig a másodikban már kész eredményekkel dolgozik. Így Kölcsy az első kiadást vette értekezése alapjául, bár ismerte, a mint az értekezés néhány helye mutatja,²⁾ a másodikat is. Teljesen nem mellőzte Jean Paul æsthetikáját sem.

De Kölcsy ezen értekezését általánosan ismertetni s Bouterwek munkájával összehasonlítani már nem volna teljesen új feladat, megtette azt néhány évvel ezelőtt Kelemen Béla.³⁾ Kelemen ki akarja mutatni, hogy mennyire állott Kölcsy itt a német æsthetikusok hatása alatt, hogy mennyire érezteti különösen Bouterwek befolyását; egész fejezeteket állít egymás mellé, melyek szó szerinti fordításról tanuskodnak. Kelemen beszél arról is, hogy mennyire tudott Kölcsy a kölcsönzött szempontok mellett eredeti maradni, hogy mestereihez méltó tanítvány, hogy őket némely tekintetben felül is múlja; de az említett értekezés nem gyakorolja reánk az utóbb említett tény hatását, mert Kelemen inkább csak az egyező részeket vette tekintetbe, az eltéréseket pedig mellőzte, vagy jobban mondva, nem emelte ki kellően, úgy, hogy Kölcsy önállóságát is kellően éreztessék. Kelemen továbbá csakis Bouterwek munkájának első kiadását tartotta szem előtt, Jean Paul és Krüge hatását, azután Bouterwek æsthetikájának második kiadását nem vette tekintetbe. Így az említett értekezés felhasználható eredményeit átvehetjük, a nélkül, hogy minden tekintetben Kelemen nézeteihez csatlakoznánk, s Kölcsy többi forrásaira, azután a különbségekre és önálló részekre is ki fogunk terjeszkedni.

Kölcsy ezt az értekezését két részre osztja: az elsőben a komikumról általában, a másodikban annak alkalmazásáról, a vigjátékról szól: mind két részben Bouterwek munkájának megfelelő fejezeteiből veszi a kiinduló pontot.

Fejtegetését a szépnek analizálásával kezdi, (Bouterweknél a megfelelő gondolat egészen más helyen van: i. m. I. kd. 3. l.); Kölcsy ezen felfogását már ismerjük.⁴⁾ Ennek analizálását itt, — forrásával szemben — szükségesnek tartotta, mert az kapcsolatban van azzal az

¹⁾ *Æsthetik* v. Fr. Bouterwek. Zweite in den Principien berichtigte und völlig umgearbeitete Ausgabe. Göttingen. 1815.

²⁾ A humorról szóló fejezet.

³⁾ *Kölcsy a komikumról. Egyet. Philologiai Közlöny.* 1894. VIII. f.

⁴⁾ L. jelen értekezés bevezetése.

önálló részzel, melyben a komikus író helyzetének hátrányára mutat a komoly tárgyat feldolgozóval szemben. — *A szép formái közé tartozik a komikum is.* A komikum lényegét egészen Bouterwek nyomán tárgyalja: *A komikum olyankor áll elő, mikor valamely tárgy elmés bánásmóddal oly helyzetbe hozatik, hogy nevetséges lesz; így a nevetséges és a komikum közt különbség van: míg az határozottan ellentéte a szépnak, addig ez a szép formái közé tartozik; a komikum a művészi forma, mely a széppel ellentétes tárgyat, a nevetségest, a szép határaiba emeli, és ezt az elmésséggel, a nevetséges oldalak felfedezésével és ügyes kombinációjával éri el; a komoly háttér csak emeli a komikum értékét.* Ezeket a gondolatokat mind megtalálta Bouterweknél;¹⁾ de itt nem elégedett meg a főgondolatok egyszerű átvételével, hanem tovább fejtette és példákkal illusztrálta őket; azt a terjedelmes fejezetet, melyben Bouterwek a nevetségesnek hatásáról, kapcsolatáról, a physikai ingerről szól,²⁾ mellőzte, és azt a nehézséget, melylyel a komikus írónak küzdeni kell, hogy a nem szép tárgyat a szép határaiba emelje, sokkal behatóbban fejtegeti: *a komikumban a szép formának erőt kell vennie a nem szép tárggyon, s a költészet ereje itt a formában összpontosul, midőn Anakreon a rózsáról énekel, a rózsza már magában véve is aesthetikai részvételt gerjeszthet; de midőn Homernál a nevetségesen ocsmány Thersites, Virgilnél az utálatos Polyphém állítatik fel: nem látja-e minden, mint áll a költői forma szépsége veszedelemben, hogy a tárgy által elhomályosíttassék; Thersitesnek a szép érzéssel megegyező iszonyodást kell ébresztetni, s ily alak rajza a költő helyes ízlésének próbaköve.* — Ez önálló továbbfejlesztése annak a gondolatnak, melyet Bouterweknél talált, és erre Kölcseyt Jean Paul indította, a ki a komikumnak ezen nehézségére rámutatott.³⁾ A nevetséges egyes oldalainak különböző kombinációjából levezeti a tréfát, a lévajságot, a kötődést, a furcsaságot stb., és itt Krüge fejtegetéseinek eredményeit használta fel.⁴⁾

Teljesen önálló rész az is, melyben Sulzerrel a művészet feladatára vonatkozólag polemizál; helyteleníti azt a nézetet, hogy *a szépművészeteket a morál szempontjából kelljen megítélni*, különösen a komikumnál tekinti ezt érvénytelen szempontnak; nem foglalja el az ellenkező álláspontot sem, mely szerint a művészetnek semmi köze a morálhoz, nem is akar határvonalat vonni a szép és jó között, de megengedi, hogy a komikus Aristophanes módjára *a legtiszteletreméltóbb alakot is nevetség-*

¹⁾ L. Kelemen i. ért.

²⁾ L. Bouterwek i. m. I. kiad. 141—147. l.

³⁾ «Im Epos, im Trauerspiel versteckt sich die Kleinheit des Dichters hinter die Höhe des Stoffes stb. l. id. m. I. fej. 13—18. p.

⁴⁾ Krüge, «Philosophie». III. Aesthetik 12. l. jegyzet.

gessé tegye: a mi ezen görög vígjátékírónak fenyesen sikerült, azt szerinte is jogosnak kell tartani, s őt gonosz tendenciája daczára is a morális Rabener fölé helyezi. Kölcssey felfogása szerint a jó és szép karöltve jár, de azért óva int a kettőnek azonosításától; ennek igazolására bőven hivatkozik példákra, úgy a görög, mint az újkori irodalomból, s mint az egész fejezet, úgy a példák is olyanok, hogy saját ismeretei vezethették rá.

A komikumnak szembeállítására a komoly előadással Bouterwek indíthatta a komikum helyi és nemzeti jellegének kiemelésével; de ezen különbségnek behatóbb fejtegetésébe Bouterwek nem bocsátkozik. A fő különbséget Kölcssey abban találja, *hogy a komoly előadás az örök emberit szereti felkarolni, a komikum tárgyai pedig nem fekszenek a természetben mélyen és változatlanul, hanem a kor és helybeli különbséghez képest fendálló conventiók rendszabásairól vesznek mértéket; azért a komoly munkák örök becűiek, nem avulnak el a korral, nem hatnak oly szűk körre, mint a komikaiak.* De Kölcssey maga is érezte, hogy ezen gondolat a maga határozottságában nem lehet általános érvényű, és igyekezett némi engedményeket tenni: *a komikum tárgya elhomályosulhat, de az erő, mely a művészi formában nyilvánul, megtartja értékét; de arra már nem mutatott rá, hogy vannak örök emberi gyarlóságok, melyek szintén lehetnek a komikum tárgyai.* Azután a komikumnak épen abban a sajátságában, hogy a nemzetihez, a korhoz és időhöz tapad, látja a vígjátékírónak nagy feladatát: *oly behatással munkálhat a maga népére, mint semmi más költő.* Itt kiterjeszkedik a magyar viszonyokra is: *nálunk a komikum nem teljesítette ezt a feladatát, nem táplálkozott a magyar életből, s így nem is hathatott kellően.* — A napi renden lévő magyar vígjátékok rendszeren német átdolgozások voltak és a nemzeti vonásokra keveset ügyeltek; az átvett alakokat csak külsőleg tették magyarrá, nem vették észre s Kölcsseynek, ki a Körner Zrinyi-jéről szóló bírálataban is a nemzeti vonások kiemelésére nagy súlyt fektetett, kellett rámutatni, hogy ezekben *a tisztartó német Amtmann, ki nálunk ismeretlen jogokat gyakorol, s hogy a magyar ruhába bujtatott jegyző nálunk francia módon polgári házasságokat köt.*

A komikum osztályozásában és különösen az egyes fajok fejtegetésében is eltér forrásától; tulajdonképen csak két nevet vett át, de az értelmezésben és következtetésben teljesen önálló: a komikumnak két fajtát különbözteti meg, *a fenkomikumot, melynek mértéke az udvari tonus, a csinos világ szabályai, mely a pajkos erőnek feket vet, és az alkomicumot, melyben az elmésség határt nem ismer, mely túlcsap az udvari conventiók szabályain.* — Bouterwek a fen- és alkomicum megkülönböztetésére, mint általánosra hivatkozik, de ő a kettő között a határt

nem meri megvonni: ¹⁾ nem talál szempontot, melynek alapján a különbséget meg lehetne határozni, a morál szempontját nem meri mellőzni, ²⁾ és azért összeolvasztja a finomság, correctség szempontjával, s még e mellett is ingadozónak tartja a megkülönböztetést, hiszen Aristophanes szerinte magasabb komikumot nyújt, pedig a morál szempontjából sok kifogást lehetne emelni ellene; az előkelő világ tréfáiban pedig sokszor nagyobb erkölcsi romlottság nyilvánul, mint a nép durva tréfáiban. Így Bouterwek tisztán a negatio terén marad, s azt sem indokolja, hogy miért tartja Aristophanest a magasabb komikum nagy mesterének. Kölcsényél a megkülönböztetés határozottabb, ő legalább megjelöli az alapot, melyre a megkülönböztetést építi, a morál szempontját teljesen elveti s csak a fentebb említett sajátságokat veszi tekintetbe. A megkülönböztetés alapja mindenesetre hibás, mert tisztán külsőség; inkább a komikum lényegéből kellett volna kiindulni, azokból az elemekből, melyek a komikumot, illetőleg annak magvát, a nevetségest, létrehozzák, és a szerint osztályozni a komikumot, a mint ezek az elemek a situációkban vagy jellemekben rejlenek. — Ezen az alapon Kölcsény arra a furcsán hangzó következtetésre jut, hogy az *alkomikum értéke tekintetében tulajdonképpen felette áll a fenkomikumnak*, s azt nevezi az *igazán ragyogó komikumnak*, mert annak nem kell a fenkomikumnak korlátait tekintetbe venni, s ott szabadon csaponghat a költő elméssége. Ehhez az értelmezéshez ragaszkodva Aristophanest forrásával szemben az alkomikum nagy mesterének mondja, és ezzel a nagyság ugyanazon polczára állította, melyre Bouterwek helyezte, mikor a fenkomikum nagy mesterének mondotta. — A *burlesk* jogáról a költészetben is sokkal határozottabban beszél, mint Bouterwek, ³⁾ és semmi esetre sem engedi a szépművészetek köréből kizárni.

Visszatér forrásához, mikor a *naivságot* tárgyalja s Lafontaineről, mint a naiv nagy mesteréről szól, ⁴⁾ csakhogy Kölcsény a naivságra való törekvésnek azt a nehézségét is fejtegeti, hogy ez a törekvés könnyen érezhetővé válik: *a naiv erejét a költők sokszor machineriákkal pótolják*, és erre Kölcsény bőven hivatkozik példákra; elítéli a szójátékot is, a miről Bouterwek említést sem tesz.

A *humorról* szóló fejezet egyike Kölcsény legszebb fejtegetéseinek, és ehhez fogható részleteket csak a *Nemzeti hagyományok*-ban találunk

¹⁾ «Diese Unterscheidung ist für die Kritik nicht unwichtig, aber sehr schwankend.» I. m. II. kd. I. r. 191. l.

²⁾ «Die Unterscheidung des Hochkomischen von dem Niederkomischen ist mehr moralisch, als ästhetisch.» I. m. I. kd. 159. l.

³⁾ I. m. 154—155. l.

⁴⁾ L. Kelemen i. ért.

még. Itt nem indult egy forrás után, hanem összeolvasztotta mindazokat a főgondolatokat, melyeket a humorra vonatkozólag Bouterweknél (I. és II. kd.), Jean Paulnál és Schillernél talált. Bővebben fejtegeti, mint az első, bár nem oly behatóan, mint Jean Paul; az átvételeket gondolatról-gondolatra nehéz volna kimutatni, de az illető szövegek elolvasása után azonnal érezhető az együttes hatás: *Ezerféle regyület érezteti magát az emberi szív és fej productumainak tüneményében s gyakran a legellenkezőbb principiumokat látjuk összeolvadásban* (Jean Paul i. m. 31. §.): *a nevetséges összeolvad az érzékenységgel, a vidámság a legsötétebb érzelmekkel, a tréfával és sentimentalismussal bizonyos embergyűlölethez hasonló érzelem, mely az emberi romlottsághoz az ember eszményi állapotát méri; a komikai elemek regyülnek benne a legmagasabb tragikai pathossal.* Kimutatja, mint a *Nemzeti hagyományok*-ban is, hogy a humor csak az új kor szülöttje, mert az ó kor nem kelthetett annyi mindenféle érzelmeket, mint a miylenek a humorban összeolvadnak; a görög költőnek búsongása is szép és nyugalmas, vidámsága pedig tiszta, mint a felhőtlen ég . . . az újkori költőnek bánata gyakran vérig gyötör, és vidámsága sok ízben annyi komolysággal regyül, hogy ezen regyületben egy egészen új lelki állapot áll elő, a humor, mely a régieknél ismeretlen. Az ó- és új kornak ily szembe állítására Schiller is vezethette (*Ueber naive und sentimentale Dichtung*), kinek fejtegetését a *Nemzeti hagyományok*-ban is ezen szembeállításban követte. — Bouterwekkel szemben (i. m. I. kd. 158. l.) Jean Paulra támaszkodva tagadja, hogy Sokratesnél humor jelentkezett volna: *Sokrates tréfája inkább ironia, mint humor, mert hiányzik benne a sentimentalismus* (Jean Paul i. m. 34. §.), az ironiát pedig a humortól meg akarja különböztetni, bár elismeri, hogy e kettőnek sok hasonló eleme van: *az ironia fulánkja gyöngé, a humoré erősen metsző* (talán megfodítva!) . . . *az ironia tendenciája komoly, a humoré nem.* A humornak valamely általános osztályozását teljesen elveti és különböző fajait csak a szerint akarja elnevezni, a mint az egyik vagy másik irónál jelentkezik, Stern-féle, Jean Paul-féle stb. humornak. (*«Die verschiedenen Arten des Humors könnte man mit dem Namen merkwürdiger Männer bezeichnen, die nach ihrer individuellen Sinnesart scherzend und spottend zu rühren verstanden».* Bout. i. m. II. kd. I. k. 195. l.). — Jean Paul megkülömböztette a humort a szeszélytől (Laune), Bouterwek pedig teljesen feleslegesnek tartja ezt a megkülömböztetést (i. m. I. kd. 157. l.); Kölcsey egyik nézethez sem ragaszkodik: felemlíti Jean Paul megkülömböztetését: tudniillik, hogy a szeszély természetesebb, a humor ideálisabb, — de nem polemizál ellene, bár hivatkozik arra, a mire Bouterwek is figyelmeztet (u. o.) tudniillik, hogy: *a szeszély és humor a természetestől az ideálíg emelkedve, oly gyakran tévesztik össze határszéleiket, hogy e két névvel különbség nélkül bizvást élhetünk.*

Ez volt Kölcssey fejtegetésének első része. A másodikban a komikum alkalmazásáról, a *vígjátékról* szól.

A víg- és szomorújáték szembeállításá, a drámai válfajok közül ezen két szélsőnek felemelése (*A költőigénye ereje az extremumokban ragyog . . . a közbeeső fajok a közönséges élethez közelednek*), a közbeeső fajoknál a színpadi hatás és művészi játék fontosságának kiemelése stb. egészen Bouterwek nyomán van fejtegetve,¹⁾ de Iffland és Kotzeboue darabjainak megítélésében eltér forrásától: azokat az érzelmes, családi drámákat költői szempontból a német æsthetikus sem becsüli sokra, de æsthetikai erejüket nem akarja kétségbe vonni, mert ezekben a színész művészetével és színpadi fogásokkal még nagyobb hatást kelthet, mintha kezét egy magasabb művészi cél lekötné. Ezen magasabb művészi célról Kölcssey Bouterwek kedvéért sem akar lemondani, ő színpadi fogásokkal nem alkuszik és elítélően szól a magyar drámaírókról, kik Kotzebouenak, Zieglernek, Ifflandnak és a német theatrum több ilyen zibárusainak temérdek rakásra halmozott portékáiból merítenek. Egy kezdő drámaírodalomnak jobb példákat ajánlana.

Nagyrészt önálló rész az is, melyben Kölcssey a vígjáték nyelvéről szól. A kiinduló pontot Bouterwek szolgáltatta az ideál- és természetpoesis megkülömböztetésével (i. m. II. r. 2. VI.), de csakis a kiinduló pontot: *A szomorújáték első tekintettel megmutatja, hogy fenszárnyalattot és ideálba emelkedést, tehát a legsajátosabb poetai szellemet és nyelvet kívánja; a vígjáték alantabb jár, ennek ösvénye a természetpoesis, s ezért nyelvre sem oly emelkedett; de azért a vígjátékban is megrán a művészi felemelkedés, csakhogy a maga módja szerint.* Itt van Kölcsseynek egy kis polemiája Schiller ellen, ki a tisztán természetes jogát a költészetben tagadta; Kelemen ebben a polemiában fejlődést akar megállapítani Kölcssey felfogásában, de erre már volt alkalmunk reflectálni.²⁾ Kelemen szerint fejlődést mutat Kölcssey felfogása a népnyelvről is. Igaz, hogy Kölcssey Csokonai néhány költeményét javítani akarta, és azoknak népies nyelvért finomította, de Kölcssey itt nem a népnyelvnek behozatalát a vígjátékba, illetőleg egyenes átvételét ajánlotta, hanem csak *egy vígjátékban alkalmazandó költői nyelv* megalkotását hangoztatta, mely sokat vehetne a népnyelvből, annak elmés szólásmódjaiban, érdekes fordulataiban a vígjátékíró megbecsülhetetlen kincset találna; ezeknek felhasználásával lehetne a vígjáték nyelvét megalkotni; a tulajdonképpeni népnyelven csak az alsóbbrendű szereplőket akarná beszéltetni. *De ezt a vígjátéki nyelvet csak valóban művészi léleknek sikerülne megalkotni, ehhez a köznap i kifejezések egyszerű átvétele nem elegendő, s Dugonics*

¹⁾ L. Kelemen i. értek.

²⁾ L. jelen ért. I. sz.

példabeszéd-gyűjteménye nem sokat lendít az ily törekvés sikerén. A Botcsinálta doctor tendenciája lebegtetett Kölcey szeme előtt, s ahhoz az ideálhoz, melyet Kölcey magának a vígjáték nyelvéről alkotott, Csonkai nyelve közel sem jár, és azért felesleges ezeket egymással kapcsolatba hozni.

A vígjáték technikájánál néhány általános elvet fejteget; a cselekvény természetének vizsgálatánál alkalma nyílik egy kis polémiára Jean Paul ellen: azt a distinguálást, hogy *a sors intézi a szomorújáték cselekvényét, az eset (véletlen) pedig a vígjátékét*, nem tekinti általános érvényűnek; a sorsnak az eposban sokkal nagyobb szerepet enged, mint a tragédiában, ott a cselekvénynek forrása, vagy újabb indítéka lehet, itt pedig a cselekvénynek mindig a jellemekből kell folynia; a véletlent a tragédiából sem zárja ki teljesen, s hibás alkalmazását elítéli úgy a szomorújátékban, mint a vígjátékban: *ne legyen oly váratlan s mégis oly fontos, mint Tartuffe végén*, a hol a királyi kegyelem, és a képmutató bűnhődése valóságos *deus ex machina*, mint Euripides *Iphigenia*-jában Artemis megjelenése. Kölcey óvakodik attól a tulságtól is, mintha mindent csakis a jellemekből akarna levezetni; megengedi, hogy egyes *helyzetek is lehetnek befolyással a cselekvény alakulására, csak a jellemekkel együtt fejleszszék*. — Szépen sikerült neki rámutatni arra, hogy a véletlennek csak a cselekvény bonyolításakor van helye, de nem a csomó feloldásában, mert a megoldás szerinte is csak úgy lehet kielégítő, ha nem kívülről jön; óvja a drámairót még az oly megoldásoktól is, a melyeket Plautusnál és Terentiusnál találni, a hol rendesen egy titok derül fel és ez véget vet azoknak a félreértéseknek, melyekből az egész vígjáték felépült; ez bár nem oly külső, mint a *Tartuffe* megoldása, de mégis erőltetett. Ezt a fejtegetést Bouterweknél nem találta, ez általános ismereteinek s a *Hamburgi dramaturgia* tanulmányának eredménye.

Nem tartozik szorosan a vígjátékhoz az a kérdés, melyre a következő fejezetben kiterjeszkedik: a *dráma* és *regény* szembeállítását kísérli meg; nem veszi a legközelebb fekvő kiinduló pontot, hogy a regény olvasmány, a dráma pedig színpadra való játék, pedig a Zrínyi bírálatában kiérezte az alapkülönbséget az epos és dráma között; ezen kiindulási ponttal könnyen levezethette volna az összes külső és belső eltéréseket; az, hogy a *drámában a kifejlés csak a szereplőre, a regényben pedig az olvasóra is váratlan*, egészen hamis alapja a megkülömböztetésnek, ezzel Kölcey csak arra a következtetésre mehetett, hogy a *drámában a cselekvények sokkal pragmatikusabbnak kell lenni*.

Ismét Bouterwekhez tér vissza, mikor a szomorú és vígjátékot egymással szembe állítja: *) itt több gondolatot ismétel, a melyet már

*) Bouterwek i. m. II. rész. 351. l. s Kelemen i. ért.

az első részben is tárgyalt, ha talán nem oly behatóan is: *a szomorújátéknak az örök emberi tárgyakat kell felkarolnia, a vígjátéknak inkább a köznapit, mert azon a költő inkább alakíthat, mint a történetin, s itt nagyobb tere nyílik elmésségének: legyen valami bohóság, vagy emberi gyarlóság, sőt lehet komoly gonoszság is, bár az nem gyakorol oly tisztán vidám hatást; céljának ne tekintse a morált stb. stb.* Csupa oly gondolat, melyeket már az első részben is tárgyalt. Csak is itt lesz feltűnővé az ügyetlen ragaszkodás főforrásához. Bouterwek munkája rendszeres æsthetika, melynek első része a szép különböző formáit, a második pedig azután a megfelelő műfajokat tárgyalja; s minthogy a megfelelő részek egymástól távolabbra esnek, nem zavarnak úgy az ismétlések, mint Kölcsey ezen értekezésében. Kölcseynek a forrásmunka két megfelelő részét teljesen össze kellett volna olvasztania, hogy ezeket az ismétléseket elkerülhesse.

A munkának kiemelt gyöngéi nem homályosítják el ugyan teljesen a szép részleteket, de ez az értekezés, mint egységes szerves egész, messze elmarad a Körner Zrinyijéről szóló bírálattól; sokkal jobban sikerült volna a munka, ha Kölcsey tanulmányait az egész értekezésben úgy összeolvasztotta volna, mint a humorról szóló fejezetben és főgondolatait azután egy vígjáték megítélésére alkalmazta volna.

A hatást, melyet az értekezés Kisfaludy Károlyra, kinek egy vígjátékához fűződnie kellett volna, gyakorolt, felesleges vázolnom, megtette azt már Kelemen Béla többször említett értekezésében.

(Vége köv.)

SZEGEDY REZSŐ.

HAZAI IRODALOM.

Homeros Hiasa. Bö szemelvényekben kiadta és bevezetésekkel ellátta dr. Csengeri János. Második javított kiadás. Budapest, 1896. Eggenberger.

Homeros Odysseája. Bö szemelvényekben kiadta és bevezetésekkel ellátta dr. Csengeri János. Második javított kiadás. Budapest, 1896. Eggenberger.

Tíz esztendeje, hogy Csengeri szemelvényeinek első kiadásai megjelentek; a hivatalos bírálatot boldogult Ábel Jenő végezte s bírálatát az «Egyetemes Philologiai Közlöny» 1887. januári füzetében tette közzé. Mindjárt itt jegyzem meg, hogy Ábel bírálat, bár sok tanulságos megjegyzést tartalmaz, sokszor átesap a megokolt szigorúság határán. Tagadhatatlan, hogy Csengeri kiadványai bőséges forrását nyitották meg tanulóink előtt a homerosi világnak és nagyban hozzájárultak, hogy a

két költemény mentül jobban megismerhetővé váljék a maga egészében. Sőt véleményem szerint Csengeri többet is nyújtott, mint a mennyi tanulóink átlagának való. De erről majd alább.

A mi az első és második kiadások összehasonlításakor nyomban szemünkbe ötlük, az a külső alak tetemes megváltozása; az új kiadás sokkal pazarabbul van kiállítva, betűi nagyobbak, papirosa finomabb; csak hogy ezek a jól megtermett kövér betűk már nagyon elűtnék a görög betűk típusától, a nagyon is sima papiros meg azzal a hátránnyal jár, hogy a fényt különösen az esti világításnál nagyon visszaveri, úgy hogy néha szinte fénylő lapokon kell olvasgatnunk. A vastag papiros a köteteket még vaskosabbakká tette, árukat sem engedte sokkal leszállítani, pedig az első kiadás bírálata nagyon hangsúlyozta a magas árakat.

Nagyon csodálom, hogy az új kiadásba nem megint a Louvre Homeros-mellszobrának másolatát vették föl, mert az bizony nagyon szép, míg a nápolyi muzeum márvány szobrának másolata inkább valamely galicziai orthodox rabbira emlékeztet, mintsem Homerosra.

Helyesen teszi az új kiadás, hogy a bevezetés görög idézeteit magyar fordításban is adja; e tekintetben néhány idézettel kár volt kivételet tenni már csak az egyöntetűség szempontjából is; így lefordítatlan maradt az ismeretes *Ἐπὶ τὰ πόλεις* stb.; igaz, hogy ennek csak első sora szorult volna a szó szoros értelmében vett fordításra, a másik csak a nevek átírása lett volna, de mégis okosabb, ha a tanuló magyarul is idézheti. Szintén lefordítatlan maradt a bevezetés XXVI. lapján a Xenophanes-féle ismeretes *πάντα θεοὶς ἀνέθηκον* κτλ. idézet; ugyanitt megjegyzem, hogy annak harmadik sorát, tekintettel a benne előforduló *μοιχεύειν* igére, jobb lett volna elhagyni, mint azt az első kiadás helyesen meg is cselekedte. A Peisistratosra írt epigramma fordításának utolsó sorát nem hagyhatom szó nélkül; ime a pentameter:

«Ha Smyrnát mi, Athén gyermeki alapítók».

Már az is elég baj, ha a hosszú -*ít* a verselés révén helylyel-közzel meg-rövidül, daczára hogy a régi -*ejt* összevonásából ered, de annál nagyobb baj, ha egy szóban kell két ily fülkínzó erőltetettségek összekerülnie.

Úgy a bevezetés, mint a szöveg folyamán igen gyakran látható, hogy Csengeri nem sok figyelemre méltatta Ábel bírálatát. Természetes dolog, hogy mindenki csak a meggyőzött veszi magára nézve kötelezőnek minden bíráló helyreigazításból, de némely megjegyzéssel mégis czélszerű volna egy-egy állítást, melyet az illető figyelmeztetésekkel szemben is fentartandónak vél, megokolni, vagy a helyesebb adatra való rövid utalással támogatni. Ilyen például az Aischylosnak tulajdonított amaz állítás, «hogy az ő költeményei csak morzsák Homeros gazdag asztaláról.» Csengeri e szavakat mondatja Aischylossal, Ábel meg hibásnak mondja.

ez állítást, «mert Aischylos a kyklikus eposokból vette darabjai tárgyát». A dolog úgy áll, hogy nem maga Aischylos, hanem a sok mindent tarka-barkán összehordó Athenaios mondatja vele, hogy az ő drámái «*τρυμύχη των Ὀμήρου μεγάλων δειπνων*» (Athen. VIII. 347, 39.) Ebből világos, hogy nem is annyira morzsákról, mint szétvagdalt húsdarabokról van szó; továbbá, hogy Aischylos darabjait nem csak a kyklikusokból, hanem Homerosból is merítette; egyébként pedig jórészt csak a darabok czíme után lehet következtetéseket vonni, mert tényleges alapot csak a megmaradt hét darab szolgáltat.

Homeros nevének magyarázatánál is megmaradt a *ὁμοῦ* és *ἀσφαλίσσω* «szerkesztő, egybeillesztő» jelentés nyomán való magyarázat, bár Ábel Curtiusra hivatkozik, hogy ha *ὁμηρος* az említett elemekből alakult, csak «összeillesztett» jelentést vehet föl, sohasem pedig «összeillesztőt». Fölemlíteni semmi esetre sem ártott, valamint azt utána tenni sem, hogy «mindezek a magyarázatok csekély becsűek» stb., csak annyi-val nem ártott volna megtoldani, hogy nem lehet minden név egyúttal a viselője élettörténetének rövid összefoglalása is.

A mi azon okoskodást illeti, hogy sokan Jónia derült egét, Kis-Ázsia partvidékeinek rajzát akarják látni Homeros leírásaiban, hasonlataiban, ma már nagyon ingatag alapon nyugszik, mert Homeros eme leírásai, képei vajmi ritkán illenek valamely meghatározott tájékra.

Peisistratos irodalmi érdemeire vonatkozó észrevételeket Ábel megjegyzései után, melyek szerint «Sittl és Flach meggyőző érvekkel a mesék országába utasították», egy kissé erősebb alapra kellett volna helyezni. Legelőször is Sittl és Flach után is még sokan fentartják a Peisistratosra vonatkozó adatokat, s az ismeretes Cicero-féle adaton kívül (de orat. III. 34, 137) még lehetett volna hivatkozni pl. Gelliusra VII, 17; úgy szintén Paus. VII. 26. Vagy akár a Tzetzes-féle kommentárra s a hasonló tartalmu Plautus-scholionra, hol a négy tudós névszerint is meg van említve, kik a rendezésben fáradoztak: Pisistratus sparsam prius Homeri poesim . . . sollerti cura in ea quæ nunc exstant redegit volumina, usus ad hoc opus divinum industria quattuor celeberrimorum et eruditissimorum hominum etc. Továbbá fölemlíteni ama körülményt, hogy abból, miszerint Aristarchos nem tesz említést Peisistratosról, még nem következik, hogy a mesék országába kelljen őt utasítani. Ezt csak azért hoztam föl, mert Ábel ama megjegyzése után hibásnak tüntette föl a vele összefüggő 8, 13, 14, 26, 27, 28. lapok előadását a régi kiadásban.

A XVII. lapon hibásan van mondva, hogy a *Βατραχομυομαχία* nyolczszáz sorból áll, mert az interpoláltaknak tartott sorokkal is csak háromszázöt sornyi maradt fenn korunkig.

Az Iliasból nem csak három papyrus-töredék van, és nem csak a 18. és 24. énekből tartalmaznak töredékeket, mert a fayumi például a

XI-ik énekből körülbelül harmincz sort tartalmaz. Azon állítás, hogy a Kr. előtti időkből valók, nagyon általános, vagy az utána jövő észrevétel, hogy «legfeljebb a Kr. u. első századból valók», azt a gondolatot támasztja az olvasóban, hogy Kr. e legfeljebb az első századból eredhetnek, pedig például az említettem fayumbeli papyrus korát Mahaffy a Kr. e. harmadik századból eredhetőnek tartja. «A Louvre papyrusai között is van *egy hasonló töredéke* a 13 éneknek» --- nincs szabatosan mondvá, mert ez a papyrus *több* töredéket tartalmaz az említett énekből, u. m. a 26—47, 107—111, 149—173. sorokat.

A homerosi kérdés fejezetéből az új kiadásban nagyon helyesen kimaradt a Herder-féle *Stimmen der Völker*-ből vett két sentimentalis, népies költemény, mely a madagascari vadak egy-egy életképét rajzolta; a fejezet ezzel is nvert tömörség dolgában; a XXI-ik lapon nem lehet oly kategorice mondani, hogy «azóta a népköltés tanulmánya az irodalom-történet feladata lett», hanem csak annyit, hogy ezt is kellő figyelemre méltatja, felveszi vizsgálódása körébe.

Helyes volt Wolf Prolegomenáinak tartalmát négy pontba foglalni; így sokkal áttekinthetőbb, mint az első kiadásban volt; itt említtem föl, hogy a marginalis jegyzetkék, melyek az első kiadásban nem voltak meg, itt nagyban elősegítik az eligazodást.

A XXXI-ik lapon hibásan van, hogy «látjuk, hogy e föltevés nem egyéb mint *Grote* nézetének alkalmazása az *Iliasra*», nem erre, hanem az *Odysseidra*.

A mi Herodotos II. 53 amaz állítását illeti, melyre könyvünk is hivatkozik a XXIV-ik lapon, hogy *Homerós és Hesiodos állapították meg a görög theogoniát*, a mennyiben az isteneknek nevet adtak, leírták alakjukat stb., mint ellentétes véleményt említem fel Croiset megjegyzését (Hist. de la litt. grecque I. 75. l.): «A nagy történetíró bizonytévédett. Az a dicsőség, melyet Homerosnak és Hesiodosnak tulajdonított, elvitázhatatlanul a hymnuszok költőire háramlik vissza. Egy általunk meg nem határozható tartamú időszakon át ők énekeltek több vagy kevesebb tehetséggel minden egyes város isteneiről, és midőn így szentélyről szentélyre járva útnak eredtek, az istenek csoportosításával hozzájárultak ahhoz, hogy a hellén Olympos megalakuljon. Eme hymnus-költők azok főleg, kik népszerűsítették az egyes isten-jellemeket, azok jelzőit, sőt magukat az istenek alakjait; ők tettek az istenek nevéhez bizonyos jelzőket, melyeket a hagyományos istentisztelet a későbbi időkben is megtartott. Innen van, hogy az epikai költészetben annyi archaicus jelzővel találkozunk, a melyek már többé nem feleltek meg sem az irodalmi izlésnek, sem a későbbi kor nyelvbéli szokásainak, de a melyek a szokás erejénél fogva mindvégig fenn bírták magukat tartani. Ebből tehát az világlik ki, hogy nem Homeros és Hesiodos alkották

meg a görög Olympost, hanem csak a már erős köztudat és közgondolkodás kifejezőivé lettek».

Ugyanezen homerosi kérdés rovatában, a XXXII. lapon zavarólag hat a «sok idegen *ellen* keveredett beléjük», e helyett, hogy sok idegen *elem*. Általán a homerosi kérdés tárgyalása, annak az iskolai igényekhez való alkalmazása egyike a legnehezebb feladatoknak. Ha Csengeri könyveiről azt halljuk, hogy azok magasabb igényeket, vagy mondjuk magasabb igényeket *is* ki akarnak elégíteni, mint a tanulókéit, ez állítás a könyvek terjedelmén kívül leginkább a homerosi kérdés tárgyalásával és a költemények elemzésével foglalkozó fejezetekben leli magyarázatát. Hisz ha már régen megmondták, hogy a homerosi kérdés eldöntésére nem elég hosszú az emberi élet, mennyivel kevésbbé elég az iskola. Én nem tudom általán, czélszerű-e minden elméletet felhozni, minden néven nevezendő felboncsolást tárgyalni olyan költeményekkel szemben, a melyek kora oly távol állott a kutató analysistól, és a melynek hallgató közönsége gyermekhittel fogadott minden állítást; hisz a tanuló ifjúság is azt a kort élne át az iskolában, melynek lelki világában a gyermekhit és a képzelő erő volna a túlnyomóbb elemek. És ime mi darabokra tagoljuk előtte a mégis egységesnek hirdetett költeményeket, apróra elmondjuk neki Homeros életviszontagságait, s mikor ők megilletődve hallgatták, lelkesedve olvasták, megmondjuk nekik, hogy Homeros talán nem is létezett. Nem lohad-e lelkesedésük, nem éreznek-e csalódást, mint mikor Arany remek «Katalinja» megráz bennünket s a költő a végén azzal lep meg, hogy: vándor ha a Vág kanyargó partinál

Szemedbe ötlök Budetin:

Nézd meg mohos *faliüregét*

S *gondold hozzá* e bús regét.

*Allegro! = emlékeztető
mód,
jól
mód*

Avagy nem járhatunk-e úgy, mint az a hitszónok, ki könnyekre fakasztá hallgatóit valamely vértanu szenvedéseinek élénk ecsetelésével s azzal vigasztalta a sírókat: «ne sírjatok, meglehet, hogy az egész dolog nem is volt így!»

Még felnőtt embernek is szinte zúg a feje a rengeteg adattól, névtől, sok minden elmélettől, melyek némelyike talán csak a minden áron újat mondani akarásnak köszöni eredetét. Elég volna talán kevesebb elemzés, talán a dolognak szemléletesebb megvilágítása. Ime ide iktatok egy kis részt Croiset görög irodalomtörténetéből annak megvilágításául, hogy Homeros nimbusát nem kell okvetlenül lerombolnunk. «Sem egy rendezőnek művészete, sem valamely irodalmi emberekből álló bizottság közreműködése az, mi az Iliást azzá tette, a mi; több költőnek szabad munkája volt az, olyan költőké, kik egy alapvető, régi alkotás fenségének hatása alatt állottak, melyet a továbbfejlesztés révén

tökéletesebbé akartak tenni. Az *egységesség mindjárt eleinte megvolt benne*, de azon mértékben, a mint az alapvető elbeszélés hézagai kitöltettek, ez az egységesség mind tisztább és tisztább körvonalakban jelentkezett. Ha szabad eme tényeket képes beszéddel kifejezni, mely őket jobban megvilágítaná, azt mondhatnók, hogy *hatalmas kezével az első költő* a monda véghetetlen mezején három vagy négy büszke tornyot emelt ama terület jelzésére, melyen ő belül maradt; az ő utódai lassan-lassan összekötötték egyiket a másikkal, még pedig eleinte egyéb költői szerkesztésekkel, melyek gazdagabban voltak feldiszlítve, de kevésbbé voltak egyszerűek és kevésbbé fenségesek, azután pedig egyszerű falazattal, mely arra volt szánva, hogy a még nyitva maradt réseket betöltse. Idővel így egy összetartozó bekerített hely alakult meg, és az epikai város, mely ily módon jött létre, nevezetett *Ilíasnak*.

Ilyenfajta előadásmód talán jobban elősegítené célunkat, hogy t. i. a tanuló világos és maradandóbb képet nyerjen a homerosi költemények megalakulásáról, mint ha számos elméleten és nevek útvesztőjén visszük őt keresztül.

Hasonlóan kívánatos lett volna Homeros személyiségének fontosságát a homeridák családjában kiemelni, hogy t. i. ha talán a homerida költő-család különböző személyei fejleszthették s bővíthették is a trójai háborúra s Odysseus bolyongásaira vonatkozó mondákat: *az alapvető költő*, ki utódainak kijelölte az irányt, kinek alkotásain mindig megismerszik a lángész, ki a legegyszerűbb eszközökkel is mindig legnagyobb hatást birt elérni, az mégis mindig csak *Homeros*, és a homerida költői családnak minden dicsősége mégis csak *Homerosra*, a család alapítójára háramlik vissza.

Hasonlóan kívánatos lett volna a Homeros előtti költészetnek, különösen a hymnus-költészetnek fejlődését egy kissé ecsetelni s rámutatni a módokra, mint gyökerezik a két epos a népies mondákban, mint változik át a hymnus-költészet hősök dicsőítésévé stb. Ábel bírálata eme pontra is felhívta a figyelmet. Ismétlem, hogy hosszas theoriák fejtegetése vagy azok czáfolása, az alapvető ős-énekek kihámozgatása meghaladja a gymnasiumi ifjuság igényeit; az egyetemen, a homerosi költeményekről tartott előadásokon: ott igenis helyén van, sőt felhasználható a teljes apparatus. De hát úgy vagyunk sokszor, hogy mindent el akarunk mondani s nehéz belátnunk, mikor több a kevesebb. Olyan fejezeteket, mint az epikus előadásmód, Ithaka szigete, a hasonlatok, a homerosi költészet és világnézet jellemzése stb., minden tanuló nagy örömmel és élvezettel olvas; sőt az olyan is, mint az első kiadásban a képleges magyarázatról volt, az újbán sajnálatomra elmaradt, igen termékenyítő hatással van a fiú gondolatvilágára, feltéve, hogy a képleges magyarázat nem erőltetett.

Megjegyzem még, hogy Lachmann az Iliast nem 18, hanem 19 alapvető, ősi énekre decompónálja.

A tartalmi elbeszélésnél szemembe tűnt a következő vaskos kifejezés: «Az atyja Amyntor t. i. rosszul bánt az ő anyjával és szeretőt tartott. Ő engedett anyja rábeszélésének s *elszerette* az atyja *szeretőjét*.» Ezt bizony egy kissé finomabbul lehetett volna kifejezni. A LXVI. lapon sem lehet oly általánosan mondani, hogy «régebben nem építették az erősegeket oly magasra, mint később» — mert hiszen a «sasfészek» sokszor szédítő magasban voltak s csak az erkölcsök szelidültével mertek lejjebb és lejjebb szállani.

A LXVIII-ik lapon egy cifra betűficzamodás történt: ἔσε-ὀθαι, alatta pedig σέ ἐν e helyett ἔσε-σθαι és δὲ ἐν μέρος x, τ. λ.

A hasonlatoknál rá kellett volna mutatni, hogy az Odysseia hasonlatainál a költő már inkább a pontosságra, a megértetésre törekszik, mert az Odysseia már olyan hallgató közönséget tételez föl, melyben a képzelem mellett a reflexio is megköveteli a maga igényeit; a hasonlatok is nagyon szép példákat szolgáltatnak annak bizonyítására, hogy az Odysseia későbbi keletű az Iliasnál.

Az sem állítható, hogy «saját korára vonatkozások nincsenek» — mert hiszen Homeros számos hasonlata a korabeli szokásokról, kulturáról van véve. Eme passusból meg, hogy «Homeros korában ugyanis a világnézet még közös, az egyén még nem lép ki kortársai tömegéből avval a czéllal, hogy magát érvényesítse, saját egyéni meggyőződését másokkal elfogadtassa; csak annak ad kifejezést, a mit egész népe gondol, hisz, érez, tud» stb. Hogyan egyeztessük ezzel össze Homeros jellemző képességét, az egyéniségek megalkotásában nyilvánuló hatalmas kezét, a mely sajátságot már Aristoteles is annyira magasztal? — Azon állításra, hogy «az újabb korban az Odysseia népszerűbb,» ismét csak Croiesetből idézek néhány mondatot: Fille de l' imagination, elle avait des ailes et osait encore s'en servir pour voler. *Ce n'était plus, il est vrai, cet élan superbe, qui, au temps de l'Iliade, la soulevait si puissamment et l'emportait dans la plus haute région de poésie; mais c'était encor un vol charmant, plein de grâce et de fierté, qui errait au-dessus des servitudes de la terre*» (324 l.). Különben Penelope jelleme sem oly ragyogó tiszta, mint könyveinkben feltüntetni szeretjük. — A szövegről akarnánk még néhány szóval megemlékezni. Fentebb már kiemeltém, milyen olvasható szép betűkkel van szedve az egész; hozzá kell még tennem, hogy a sajtóhibák gondosan ki vannak irtva; annál inkább ki kell ezt emelnem, mert ismeretes, mennyi bajjal jár a görög szöveg szedése; egy-egy hiba mégis megütötte szememet pl. Ilias 6. l. 165, πολίαικος e h. πολυίαικος, vagy Odyss. 57, 185 Στυρός e h. Στυρός stb. A szöveg mennyiségre nézve nem kevesbedett az első kiadáshoz képest, hanem, úgy látom, gyarapodott. Azok a

bizonyos kényes helyek, melyeket Ábel emlegetett, bizony itt is hűségesen megvannak, sőt azoknál több is. Természetes, hogy nehéz helyzete van a kiadónak, mert a csonkítás bizony elég bajjal jár, a leplezetlenség meg hamar átléphet ama bizonyos juvenalisi mondáson, hogy «maxima debetur puero reverentia» (Sat. XVI. 47). Ott van mindjárt az Ilias elején az I. 31. a *λέχουσάντιόωσαν*, a II. 262, *τά τ' αἰδῶ ἀμφικαλύπτει*, a IX. 336, *τῇ παριαύων τερπέσθω*. Ott van az Odyss. V. 119, *παρ' ἀνδρόσιν εὐνάζεσθαι*, a 126 *μῆρ' φιλότῃ καὶ εὐνῇ*, sőt a VI. én. 129 *περὶ ζροὶ μήδεα φωτός*. Ez utóbbit még a helyzet különös volta teszi nehezzé. Ha már el nem kerülhetjük a szövegben, legezélszerűbb a jegyzetekben valamely decensebb kifejezéssel tova hárítani a helyzet fonakosságát, pl. «egybekelének, frigyesültek, eltakarta meztelenségét» stb.

Kár volt nem jelezni a régi kiadástól eltérő helyeket; ismeretes, hogy a felsőbb osztályok tanulói nem rongyolják el oly hamar könyveiket, mint a kis gimnazisták, s így a tanár kénytelen a régi kiadást is tekintetbe venni az új mellett, ha pedig a változtatások nincsenek pontosan kijelölve, a tanár fáradságos munkával kénytelen összeböngészni. Alább rámutatok a változásra és bővülésre, itt csak azt a bajt kívánom fölemlíteni, hogy a jegyzetek a régi kiadás szerint igazodnak, a jegyzetek új kiadása meg alkalmasint még várat magára nem csak a feldolgozás, hanem ama körülmény miatt is, hogy a külön füzetet képező jegyzetek alig fogytak olyan arányban, mint a szöveg és a bevezetés.

Egyébiránt az eltérések a következők: az első kiadásban tévesen volt, hogy «a III-ik ének egészen» — mert csak az 1—384-ig volt felvéve, holott a III-ik ének 461 sorból áll; ez az ének az új kiadásban megnőtt a 420-ik verssorig. Az egyes fejezetek címei is eléggé változtak s alkalmazkodtak a görögpótló Ilias-fordítás fejezeteihez. «A dögvész» cím elmaradt az I. ének fejezetéről, a mely most csak az «Achilleus haragja» címet viseli; okosabb is így, mert bevezetésül nem igen biztató az olyan cím. A 492-ik sornál az első ének megszakítva «Thetis az Olymposon» cím alatt nyer folytatást, a mi könnyebb áttekinthetőséget végett helyesen történt; bár több helyen lehetne egy-egy ilyen «didaktikai egységet» kiszakítani; a fiú ezek végén, mint egy-egy határkőnél, egy kis respiriumot nyerne. Az V-ik énekből a «Diomedes vitézkedése» című rész (84—430) újabb szakasszal bővült, és pedig ugyanezen ének 711—909. sora van felvéve hozzá. Ehhez sincs a régi jegyzetekben magyarázat. A VIII-ik ének, a *trójaiak sikere* című szintén bővült 553—565. sorokkal, a IX-ik ének (egyike a legszebbeknek, ha mindjárt némelyek később betoldottnak tartják is egyes ellenmondások miatt), többszörös castratióon esett át. Jelentékenyen bővült a *főbb görögök megsebesülése* cz. szakasz (XI. én.), nemkülönben a XVI. ének, hol Patroklos viselt dolgai egy így is elég hosszú cím alá kerültek; elmaradt a XVII. («Harcz Patroklos holt-

testéért»), ennek fejében megnyúlt az «Achilleus és Thetis» cz. (XVIII. 1—242.), illetve összeolvadt az «Achilleus megjelenése» cíművel. A XIX. ének szintén jelentékenyen megnőtt. Az Odysseiában már kevesebb változtatással találkozunk. Az I. ének mégis több mint száz sorral bővült. Új fejezet a «Telemachos Pylosban» (III. 1—198) s az ötödik fejezet «Telemachos Lakedaimonban» (IV. 1—119 és 306—620). Bővült a VII.-ik ének is. Mind ebből az következik, hogy a sok eltérés miatt a jegyzetek új kiadásának mentül gyorsabb megjelenése kívánatos. Az is világosan látható, hogy Ábel-nak a «méregdrága szövegekről» tett fanyar kijelentése nem sokat nyomott a latban.

A magam részéről azt tartanám kívánatosnak, hogy adja ki majdan Csengeri úgy az Iliast mint az Odyszeiát *még bővebb*, sőt lehetőleg *teljes alakban*, hol vizsgálódásainak eredményét, a homerosi irodalom tanulmányozásának gyümölcsét mind érvényesítheti és a térre való tekintetben nem kell szük korlátok között szorongnia; az ilyen kiadásban jobban érvényesítheti egyetemi előadásait és igen jó szolgálatot tesz a tanárjelölteknek is, kik most még kénytelenek idegen alapvető kiadásokhoz fordulni; adja ki továbbá úgy az Iliast mint az Odyszeiát *kisebb* kiadásban is, kevesebb szöveggel, a gyermekek igényeihez mért bevezetésekkel és jegyzetekkel. Hisz ha valaki hosszú időn át foglalkozik *egy* íróval (a mi nálunk még ritkán esik meg), annál könnyebben áttekintheti, mi a lényeges; és minél magasabbról tekinthet végig tárgyán, annál *egyszerűbbé* tudja azt tenni. Ily vaskos kötetek mellett, a melyek minden látogatás szerint egyszerre kívánják kielégíteni a tanulók és tanárjelöltek igényeit, könnyen megeshetik, hogy két szék között a pad alá esünk, mert ismeretes, hogy «on ne peut pas sonner et aller à la procession». Megengedem, hogy egyes kivételes tanulók, vagy mondjuk kivételes, csekély népességű válogatott osztályok (kellő számú instruktorral) végig fel tudják használni mind a két szép kötetet: ámde gymnasiumaink növendékeinek átlaga nincs oly magas fokon, főleg nincs oly kicsi számban, hogy ez a *μέγα βιβλίον μέγα καζόν* ne legyen rüsztyve. Magam örülnek legjobban, ha oly intelligens elemekkel volna dolgunk, a melyek már a gymnasium harmadik osztályában is csakugyan eredménynyel olvashatnák Antigone kardalait, mint ezt az egyik olvasókönyvben ott látom. De mikor, mint e sorok írójának például 75, azaz hetvenöt növendéke van együtt a gymnasium ötödik osztályában: elhiheti szerző, hogy könyvének használata nem kis nehézségekbe ütközik. Nem is akarok most arról szólni, czélszerű-e az ión-dialektussal kezdeni s meg nem állapodott alakokon «építeni föl inductive a nyelv- és mondattani ismeretek összességét» — hol végül mégis csak meg kell tanulni az attikai alakokat is. Szerettem volna még a jegyzetekkel is foglalkozni, és szerző érdemes két szép kötete nagyon megérdemli a hosszabb foglalkozást,

de ismertetésem már is eléggé megnőtt; a jegyzetekre tehát a t. szerkesztő ur szíves engedelmével majd más alkalommal foglalkozom. Egyebekben pedig

« fungar vice cotis, acutum

Reddere quæ ferrum valet, exsors ipsa secandi».

(Hor. Ep. ad. Pisones 304—5.)

KEMPF JÓZSEF.

Firdúsi Sahnáméból. Zál és Rudabé. Perzsából fordította Radó Antal. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest. Franklin-Társulat magyar irodalmi intézet és könyvnyomda. 1897. (8-r. VIII és 122 l.) Ára 60 kr.

Szorgalmas és hivatott műfordítónk, Radó Antal, rövid időközben a Sahnámé-nak immár második nagyobb epizódjával ajándékozza meg irodalmunkat. Előszavából arról értesülünk, hogy még öt epizód lefordítását tervezi. E műve a fordítás tekintetében a «Szijávus»-hoz képest nagy haladást mutat fel. A fordító már egészen jártas a keleti műköltés sajátságosan színezett hasonlatainak és költői nyelve egyéb ékességének magyarul való kifejezésében, a mi pedig ugyancsak nehéz, mert itt az eredetinek szépségét a fordításban az érthetatlenségtől vagy izetlenségtől gyakran csak egy hajszál választja el.

Radó szómagyarázatait e könyvben sem bírom megjegyzés nélkül hagyni. Megengedem, hogy némely idegen tulajdonnevet vagy egyéb szót jó volt egy kissé megmagyarosítani, hogy, ha az olvasó megkísérti hangosan ki is ejteni, ne sértse meg se nyelvét, se fülét; így lett *Minúcsihir* nevéből *Minucsér*; már talán inkább a versmérték miatt választotta a fordító a *Feridún* név régibb alakját: *Frédún*, a melyet a két szókezdő mássalhangzó a magyar ember nyelvének nem tesz kellemessé; azonban a következő nevekben mégis megmaradt a *h* okozta hangzásbeli nehézség: *Ahrimán*, *Báhrám*, *Míhráb*. Ezek elsejét műköltésünk és tudományos irodalmunk egyaránt már megmagyarosította: *Ármány*, a mit Radó is megemlít szómagyarázataiban. A fődolog a transcriptio nehéz kérdésében mindenesetre a következetesség; ha az nincs meg, akkor az olvasó azt sem tudja, hogy ugyanazon dologról olvas; pl. a «Szijávus» 26. lapján van *Tárász*, itt *Tiráz*. Helyes olvasása Vullers perzsa-latin szótára szerint az eredeti perzsa *teráz*, arabosítva így is lehet: *tiráz*. Ez a turkisztáni város főleg szép asszonyairól (*bután-i tiráz*, a tirázi bálványok) nevezetes, pl. L 160, 560. 437, 79. 1024, 1083. 1349, 1497. 1404, 92. C 1990, 18. Híresek fjjai is, L 150, 389, fordításunkban a 20. lapon: *Olyan a szemöldöke, mint Tiráznak íve*; pusztán mint a turkok birtoka fordul elő L 1623, 2239; a turk hadak felsorolásában P olvasata szerint L 1288, not. 3; egyéb országok nevével megemlítve

C 1399, 4, és végre mint köznév nem épen könnyen lefordítható helyen, L 1703, 3647.

A szómagyarázatban azt írja Radó *Ahrimán*-ról, hogy «egy démon is». Ezt úgy kell érteni, hogy e szó a sötétség és gonoszság szellemén, a Sáhnameh szerint az *áhermen*, *ehremen*, *ehrímen* vagy *ehrímen* nevű szellemen kívül más külön dæmont nem jelent, hanem némely helyen a többes számban a *dívek* helyett van. A gonosz lélek neve mindjárt az epos elején olvasható; már az első iráni királynak, Gejúmertnek meggyűlik vele a baja, L 15, 22–23: a világon nem volt neki senki ellensége, csak titokban a cselszövő Ármány (*rejmen áhermená*); irigységében a gonosztat forraló *Áhermen* tervet eszelt ki, hogy megnőjjön karja (azaz hatalma gyarapodjék) Gejúmert ellen. Erdesír Bábekán király búcsúszózatában Ármány törvényéről is beszél, C 1408, 21: nektek javatokat kerestem és biztonságtokat, meg az ehrimeni törvény eltüntetését (*kís-i áhermená*). A gonosz léleknek fia is van, L 15, 24: egy fia volt neki, olyan mint egy szörnyű farkas, bátor, ki nagy hadsereggel vonult az iráni király ellen. V. ö. L 133, 76. A gonosz lelket dív-kötöző Tehmúresz király megnyergeli, L 21, 27: elment, Ehrement varázslattal megkötötte, mint a gyorsan futó lóra ráült. Érdekes Zuhhák történetében, a mely nyilván mohammedán közbenjárással jutott költőnkig (M I, 39), az a sajátság, hogy a gonosz lelket ugyanazon szakaszban arab névvel is, perzsával is váltakozva jelöli meg, L 31, 152 *áhermen-i bed-kunis*, a gonosztévő Áhermen, 158 *iblísz-i núreng-száz*, Iblísz a cselszövő, 32, 175 *dív*, a dæmon, és 182 ismét *iblísz*. A bölcs Núsírván király azt mondja, hogy a göröggel (*rómí*) való harc az iráninak természete, ez az ördöggel való küzdelem, C 1760, 26. Az utolsó perzsa nemzeti király pedig, Jezdegird, a birodalma pusztulását okozó arabokat hitvány kígyóknak, Ehremen-arczúaknak nevezi, kiknek tudásban és szeméremben részök nincsen, C 2075, 4. A Bízsen vitéz és a bájos Menízseh szerelméről való dásztában gyakran fordul elő a gonosz lélek; magát a hőst is hozzá hasonlítja a költő, L 1097, 551: ama csatatéren megjelenik Bízsen, a harczot keresi mint Ehrímen. V. ö. 1239, 1920—1. Az éjszakát is hasonlítja az epos a boszú-kereső Ehrímenhez, L 1570, 1280. Egy örmény vezérről így szól költőnk, C 1935, 15: bal keze felől egy hírneves örmény vérttel és áhermeni karddal. Többes száma a gonosz szellemeket általában jelenti, L 215, 1556, Radó fordításában a 115. lapon: *Soha rád ne vesse szemeit Ahrimán*. V. ö. C 802, 4. L 1738, 4251.

Igen szerencsés a szómagyarázatban és a szövegben (a 27. lapon) az eredeti *fehfúr-i csín* (L 155, 480) ezen fordítása: *az Égnek fia*, t. i. a khinai császár. Vullers szótára szerint e szó eredetileg *beghpúr* vagyis Isten fia. *Fervedín* havának nevét nem írja helyesen a fordító így: *Ferrerdín*; ezen írást nem javallja a magyarosság sem. E hónap első napja,

a tavaszi nap-éj-egyenlőség ideje, a régi perzsa Ujév napja (*nev-rúz*); v. ö. L 25, 53—4. 1105, 696. C 1462, 2—3. C 2007, 28. E név még a hónap 19. napját is jelenti, ez értelemben azonban az eposban nem fordul elő; végre L 1110, 785 a *Fervedín* nevű jó szellemről van szó, a ki a paradicsom őrei közül való. *Kháver-khudáj*, a nyugati országok királya, az eposban *Szelm* mellékneve is, L 78, 294: a királyi trónra tette lábát, elnevezték nyugat urának. Fordításunk 26. lapján általában csak a nyugati országok urát jelenti (154, 465). A *Musterí* név, Jupiter bolygója (v. ö. L 52, 347), arról nevezetes, hogy Vullers nagy szótárából kimaradt. *Szám* atyjának nevét a fordító egészen helyesen közli a szómagyarázatokban: *Nerímán* vagy *Nírem* (v. ö. L 96, 639. 100, 721. 233, 1855—234, 1880. és 126, 1110. 131, 40. M I, XX. XLIII. LX. LXVIII. l.), azonban a szövegben, a 88. és 93. lapon, így írja: *Nerim*, a mely alak az eposban nem fordul elő. A hős nemzetség családfája, leghíresebb sarjadékával kiegészítve, felfelé haladó sorban a következő: *Rusztém*, *Zál*, *Szám*, *Nerímán*, *Kerímán*, *Gersászp*, *Dsemsíd*, vagy az utolsó kettő helyett *Húseng*, v. ö. L 1665, not. 8. 1667, 3034—6. 1668, 3050—1. *Szegszár* országát pompásan fordítja Radó a 73. lapon: *Kutyafejűeknek mondják gonosz hadjuk*; ez jó magyaros, ádáz ellenségünkre, a kutyafejű tatárra emlékeztetve. V. ö. L 919, 846. 978, 290. A *szent tűz* neve nézetem szerint inkább így ejtendő: *Ázer-guseszp*; ez a második égi tűznek, a harcosok tűzének neve; jelent továbbá villámot, tűztisztelőt, tűztemplomot általában, különösen pedig a Gustászp királytól alapított, Belkh városa mellett levő templomot, melyben kincseit rejtette és melyet Nagy Sándor feldúlt, hogy e kincseket elrabolhassa; végre egy vitéznek is a neve.*) Jegyzetemben hatvannál több hely van a Sáhnameh-ből összegyűjtve, a melyen az *Ázer-guseszp* név előfordul; ezek közül nevezetes L 1053, 78: újat felajzotta és szélesebb lováról egy nyilat röptetett el mint *Ázer-guseszp* (M III, 220). Itt a legtöbb egyéb példától eltérőleg, a melyekben a gyorsaság és ragyogás volt *Ázer-guseszp* hasonlatot alkotó tulajdonsága, a nap vagy villám sugarának egy más sajáttsága fordul elő: az, hogy nyílként talál és sebez. Egy hősnek a neve C 1937, 22: *csu ázer-guseszp ú díger sírzál* (M VII, 130), Khuszrev Pervíz király vitéz társai közt a bitorló Behrák Csúbíneh ellen. Radó szómagyarázatában és a fordítás 60. lapján helytelen az arabok nevét, *tází*, th-val írni; így csak Meninski elavult arab-perzsa-török szótára írja.

Hősünknek az eposban gyakran előforduló *Zál-zer* nevét könnyű lefordítani: *arany Zál*; ezt a nevet mint *naphős* méltán kaphatta.

*) Vullers szót. I. 23. II, 1009. Spiegel, *Eránische Alterthumskunde*, I, 621—3. II, 46. III, 352. 576. L 761, 1401. C 1542, 27. 1544, 21. 1876, 17. 1949, 13. M I, 250. l. jegyz.

A költő maga természetesen Zált is, egyéb hőseit is mindenütt csakis epikus hősként szerepelteti és sehol sem sejteti, hogy *mythikus* alapjelentésükről, hogy azt mondjam: multjukról, tudomása van. Nem is valószínű, hogy volt; Firdúszí a Sáhnámeh-ban csakis nemzetének az ő korában fennmaradt történeti hagyományait akarta epikus alakban megörökíteni, népének régi vallását azonban pusztá mythológiának tekinteni nagy kegyeleténél fogva nem akarta, sőt muszlim voltának ellenére is elég bátor volt valóságos vallásnak mondani. Hősünk neve mint köznév fehérhajú, törődött aggastyánt jelent és ez volt Spiegel (id. m. I, 565. 2.) szerint eredeti értelme, úgy vitték át hősünkre, mivel már születésekor tiszta fehér volt a haja. L 140, 206 egész röviden csak az van, hogy atyja *Zál-i zer*-nek vagyis *arany Zálnak* nevezte el; azonban az előzményeket ismerve, t. i. hogy Szám az ő fehérhajú fiát mint csudaszülöttet az Elburz hegységében kitétette és csak évek múlva vitte, igaz, hogy bűnbánóan, haza: alaposan kételkedhetünk azon, hogy a költő Számmal *arany öregem*-nek nevezte a fiát, kivált holott a *Zál* szó maga a Sáhnámeh-ban köznévként nem fordul elő, hanem csak később keletkezett művekben. Egészen természetes, hogy az epikus hős *Zál* neve lett köznévvé, mint nálunk *Nestoré*. Hősünknek azon neve, melyet nevelő-apja, a csudálatos *Szimurgh*, a sas-madár, adott neki (L 138, 165), *Desztán-i zend*, fordításunk szerint (10. l.) *az erőszakról sujtott*; Vullers szótárában sincs kielégítő magyarázata. Nagyon valószínű, hogy a régi perzsában ez az összetett szó mást jelentett; az óbaktriai *dakhsztavant* a. m. a rossz-jelű, igaz, nagyon szűk értelmi körre szorítva (Justi, Handbuch der Zendsprache 145.), *darsza* a látó (a nap?), talán némi útmutatást adhat e szó fejtegetésében. *Desztán* csakugyan egészen közömbös helyen a. m. álnokság, L 532, 164: *medsújem kih bá bend u desztán nijem*, ne keress, nem vagyok bűbájjal és álnoksággal való; L 543, 385: *kemún ghem merá bend u desztán turá*, most nekem bánat, neked pedig bűbáj és varázslat. Zálnak *Desztán-i zend* neve nem is fordul aztán az eposban elő; a rövidebb *Desztán* patronymikus kapcsolatban L 141, 217. és 1103, 662: *Desztán-i szám*, a Szám fia; L 1410, 2573 pusztán *Desztán*. Zál családfájára vonatkozó helyeken, minőket előbb idéztem, és pl. C 1184, 15 is azt olvassuk, hogy Szám Dsemsíd ivadékaiból való volt, olyan volt mint a nap és a hold. *Dsemsíd* pedig az óbaktriai *Jimókhšaéta*, a ragyogó *Jima*, határozottan naphős (Spiegel id. m. I, 439. 523.) Zálnak és *Rúdábé*-nek, az ördögös Zuhhák király ivadékaának szerelme a nap és az éj szerelme. Zál birodalma *Nímrúz* vagyis dél, délvidék, L 145, 295. 157, 521. 239, 1967. 745, 1134. Zál olyan, mint a világot megvilágító nap, arcza olyan szép, csak hogy minden haja szála fehér (L 132, 52—3); szeme pillája fehér, szeme pedig olyan mint a szurok (140, 197); teste tiszta ezüst és orezája olyan mint a paradicsom (132, 63); testének

minden szál haja olyan mint a hó, de orczája piros volt és gyönyörű (133, 68); sőt *Ehrimen*, a gonosz szellem gyermekének nevezi az epos, a ki fekete szemű, haja pedig olyan mint a *szemen* fehér virága (133, 76). Zál fő sajáttsága a *jeles nyilazás*. Vadászatában nincs rendkívüli dolog, mikor vízi szárnyast lő és ezzel bámulatot kelt (157, 509—19). Nevezetes vonás van azonban egy másik lövésében, midőn éjjel vaktában az ellenség táborába röpíti nyilait, ezzel jelentve megérkezését, L 269, 432—6. Nyila akkora, mint egy fa ága; olyannal csak ő bír lőni. Kelbád vitézt nyilával hasán átlövi és a nyeregkápához szegezi, 270, 460—2. Ügyességének főpróbáját azonban Minúcsihr király színe előtt adja, Radó fordításában a 109. s köv. l. A nap minden homályt felderít, a napisten minden homályos, rejtett dolgot, tettet, szót tud, megfejt. Zál ebben is megállja a sarat: *megfejt a rejtvényeket*, melyeket a főpapok neki feladnak. E kérdések és feleletek olvashatók e Közlöny XIV, 337—8. l. *) Szám két álmodat lát, a mely fiára vonatkozik. Az első az, hogy Hindúsztán, tehát kelet felől egy lovas követ érkezik és hírt hoz neki fiáról (L 135, 112); ez a követ a *hajnal*. Második álmában (136, 130—1) Hindúsztánnak egy hegyén megjelenik maga *szép, ifjú fia*, előtte magasan lobogtatnak selyem zászlót, mögötte nagy sereg vonul. A lobogó a nap keltekor szétfoszló *köd, pára*; a sereg a *csillagok* táborá, a melyről Firdúsi egészen hasonló helyen saját álmának elbeszélésében, hogy pártfogóját, Sáh Mahmúdot mint csodálatos ragyogványt látta és mellette seregét, így szól (12, 205): Az ég íve-e ez és a hold, vagy korona és trón? Csillag-e ez előtte vagy hadsereg? Zál diszítő neve egy helyen (215, 1541) *Zábulisztán napja*. Gyorsasága olyan, mint a repülő madaré vagy a hajóé a vizen (216, 1572) és ugyancsak órála egy ettől messze eső helyen (1416, 2674) azt mondja a költő, hogy úgy sietett, mint a sas vagy a hajó a vizen. Zev király idejében nagy szárazság volt a világon; a mint azonban Irán és Túrán békét köt és a határt kijelölik, és *Zál-i zer* Zábulisztán felé tér, a hol az egész világ megölelte, Zev pedig haza vonul Párszba: hát a hegyek felől mennydörgés hallatszik és áldásos eső hull a földre (L 281, 35—40. M I, 346). Zálnak a *tűz ellen* bűvös ereje van; Szúdábeh azt mondja Káuusz királynak az isten-ítéletet állott Szijávusról (554, 573; Radó ford. 51. l.): *Tán egyszer beallja: Zálnak varázs csele, Az tevé, hogy a lúg nem bírhatott vele*. A Kej-Khuszrev királyt halálába, hősírjába kísérő hősök megannyi csillagot jelentenek, a mely éjszakai, télen letűnik; Zál, a nap, azonban el nem nyegszik és csak öregsége, erőtlen-

*) V. ö. Hom. Od. XII, 127. sk. Müller Miksa, Physical religion 257. sk. Kleobulos rejtvénye, Bergk, Anthologia lyrica (kisebb kiadás, Lipsiae, 1868.) 389. l.

sége miatt hunyt el, — a téli, báyadt-fényű nap —, miután Behmen fogságában volt.*) A hős nyomtalanul eltűnik az eposból. Éveinek száma a C kiadáshoz függesztett eredeti perzsa szójegyzék szerint ezernél több volt. *Mind e mythikus vonás alapján azt hiszem, hogy Zal eredetileg a napnak hőse volt és hogy, ha epikus szereplésében olyan jellemvonása vagy tulajdonsága akad, a mely a nap hősének sajátosságairal meg nem fér, e vonások csak később, mythikus jelentőségének elhomályosultával tapadtak hozzá.*

[illegible]

) L 1436, 3046—1441, 3143. 1751, 67. s köv. M IV, 212—9. V, 6. Spiegel, Erán. Alterth. I, 658. Hogy ily nevű mythikus lény: *Behmen*, a nap ellensége lehet, ahhoz v. ö. Egyet. Philol. Közl. XII. 409. A görög, mythológiának hasonló, bár másképen magyarázott fehér-hajú alakjairól, kivált a nevezetes *Kýknosról* I. Preller, Griech. Mythol.⁸ II, 63. 421. és Roscher, Ausführl. Lex. der griech. u. röm. Mythol. II, 1695. s k.

feles jambus. Azután következik *Erődi Béla*, a kinek ide vágó művét e kötet 264. lapján említettem; ő az alexandrinust használja sikerült fordításában.

Ezzel áttérek a negyedik fordításra, *Radóéra*. Az egész fordítás helye az eredetiben L 131, 46—221, 1647, M I, 167—275. Ez 1602 párvers volna, de tekintve a kihagyást: Radó 13. l. után L. 140, 212—143, 269 és 144, 270—145, 304, vagyis 93 párverset, marad valóban lefordított szöveg 1509 párvers, a melyet Radó 2980 sorba foglalt; vagyis összesen csak 38 sort hagyott ki. A 4. lapon e sor: *Csecsszopó korában útszéltre dobatta C nyomán van fordítva*; talán jobb L és P olvasata: *Hogy kidobta* (t. i. atyja), *gondját viselte a Tápláló* (az Isten). Az 5. l. e sorhoz: *Hogy a csivogóknak az legyen ebédjük* meg kell jegyezni, hogy L e sora (134, 101) ellenmondásban van a 98. sorral, a melynek ez esetben C szerint a 102. sor után kellene következnie. Helyesen van M I, 171 és Vullers Lex. II, 441. Az 5. l. e sor: *Hogy úton, útfélen róla folyt a beszéd* az eredetiben (135, 109) afféle bölcs mondás: *a jó és a rossz sohasem marad titokban*. A 7. l. *Ha a teste fénylő, mit árt neki fiúrtje?* Rückert olvasata szerint való, L 136, not. 1. E közlőny 265. l. azt írtam, hogy a perzsa *níl* szó azt is jelenti, hogy *kék*; íme a 12. l. utolsó sorának eredetije, L 140, 208, *ber ámed jeki gerd csún kúh-i níl*, erre nézve példa: támadt olyan por, mint egy kék hegy, M I, 178. A 15. l. *Atok volt felettem, már mikor születtem* sorában L olvasatát követte a fordító, 147, not. 1. A 17. l. utolsó párverse C kiadásából való, 148, not. 11. A 18. l. *Mung* nyilván sajtóhiba; e helynév helyesen *Mergh*; Vullers Lex. II, 1163 szerint három perzsa szótárban sem talált rá példát, pedig a Sáhnameh-ban elég van: az előttünk levő L 149, 359 kívül 988, not. 2. 1410, 2569. C. 1546, 3. 1687, 20 (e két helyen a rím e szó hangzását kétségtelenné teszi). A 18. l. *Mint a sudár czédrus, ép olyan karcsu volt*, ezzel összehasonlítható L 203, 1335 és 1627, 2322. A 20. l. szép az eredeti *benádídch* fordítása: *Sohse-látta lányért*. A 24. l. érdekes e sor: *Oly fékezhetetlen hatalmas tenger ő*; mint e kötet 265—6. lapján kimutattam, a *derjá-i níl* kifejezés az erőre és hatalomra csak ritkán vonatkozik. Ugyanott a *hajnal bibora*, meg a 38. l. *rózsák*, (t. i. az arczon) az eredetiben *ergheván*, a mely szót, jóllehet a perzsában talán Júdás fáját (*Cercis siliquastrum*) jelentett, népünk a török révén más növényre *orgován* alakjában alkalmazott; ezt a szavunkat viszont, azt tartom, a tudákos etymologia e cserje tudományos nevét, *syringa persica*, a görög *syrinx* szóval kapcsolva össze *orgoná*-ra csavarta. Mi az a *Romlás-kardja* a 24. lapon? A 25. l. *Fájdalommal tele nézett egy a másra* inkább C olvasata szerint való, L 154, not. 8. A 26. l. kellene *Kannods*. A 27. l. ügyesen adja vissza Radó az eredetinek szójátékát (155, 478 *gul — gil*) ezzel:

Van olyan, ki port fal, de bort sosem iszik. A 28. l. 2. sora után L 156, 490 helyett egy C-ből való, «spurius»-nak mondott, de szép versnek fordítása olvasható. A 32. l. helyesen elmaradt L 158, 538—41 az európai izlésnek meg nem felelő erkölcsi tanításával. A 43. l. *Foly a billikomból az itálnak árja* pótolja a L 166, 675 második félversét, a mely hosszabb magyarázatot kívánt volna meg. A 44. l. *Tapad test a testhez, mint fonál orsóra*, a fonás mesterségéből vett szóképpel, a mely az eredetiben a szövésből van véve, 167, 689: *ten-í khvís tár ú beres púd kerd*, saját testét belfonállá és Rúdábéh keblét mellékfonállá tette. E különös képet l. L 388, 150. 1379, 2090. 1707, 3718. C 1415, 14. 1624, 16. 2001, 8. A kimerültség kifejezésére is használja a költő, hasonlóan a németben a felindulást és rendetlenséget jelentő *aus Rand und Band* kifejezéshez, pl. C 1373, 14. A szó valóságos értelmében, igazi szövésről van szó L 23, 14. A 46. l. *Általa lesz egy tő kiszáradt és meddő, Míg a másik tőke gazdagabb mint kettő* helyett az eredeti sokkal szebb, L 168, 704: Isten a tavaszt hozza el és Tír havát és az őszt, ő adja tele gyümölcsessel a szőlő vesszejét. Ime itt a költő együtt említi mind a három szép évszakot, a három *Hórát*. Az 50. l. e szavak: *S okos mint a kígyó* nem fejezik ki az eredetinek értelmét (171, 768): a *nerr ezsdehá* Firdúsi nyelvszokása szerint csakis a hősi erőre és rettenetességre való kép, soha sem jelent kígyót és a Szentírás illető helyével nem kapcsolható össze; sz. Máté evang. 10, 16 valósággal így van a perzsa fordításban: *pesz csún márán dáná u csún kebüterán bí khed'eh básid*. V. ö. M I, 216. Az 58. l. 3—4., továbbá 15—24. sora C kiadásából van betoldva, L 176, not. 4. és 11. Úgyszintén az 59. l. 5—10. sora is 177, not. 7. szerint van lefordítva. A 61. l. *Án erényi mellett ez egy folt parányi* ugyan egészen helyes értelmet ad, azonban az eredeti kiadások szövegével ellenkezik, L. 179, 907—8. M I, 225. Azon megjegyzésemhez, a melyet e Közl. 267. l. a L 537, 272. verséhez az ember *bőrének* költői kifejezésben való említéséről írtam, v. ö. itt a 62. l. utolsó és a 98. l. 8. sorát (L 179, 914. 204, 1351). A 63. l. egészen önálló: *Az adó, mit népünk trónunkhoz hordogat*; C 131, 22 táds, azaz korona, van, P és L 180, 921 szerint *bágh*, kert. Radó e két szó helyett nyilván *báds*-ot fogad el. A 68. l. utolsó két sorát egészen szabadon fordította Radó; jól tette, mert az eredeti L 184, 994, hosszabb magyarázatot kívánt volna. A 74. l. nem lehet magyaros hangzásúnak mondani a *Karkri* személynevet azzal a három mássalhangzóval egymás mellett; L 187, 1057 versmértéke és ríme mutatja helyes olvasását: *Kerkúj*. A 83. l. nagyon szép: *A farkast és bárányt egy kúthoz békíted*, L 194, 1168. Ezen aësopei mesére emlékeztető szép mondást l. L 12 209. 96, 637. 597, 1357. 1365, 1818. C 1421, 12. 1618, 1. 1622, 5. A 107. l. *Míg a menny a Kostól a Halakig fordul* sorába tévedés csuszott: a *Halak* helyett a *Mérleg* kell (L 210, 1456. M I, 262). Két sorral utóbb követ-

keznek aztán a *Halak*. V. ö. «Szijavus» 169. l. és ismertetésében e kötet 270. l. A 114. l. kedves e sor: *Oh én édes-kedves, szerető apácskám!* Az eredetiben L 214, 1535: *ejá mihrbán nám-berdár báb*; v. ö. L 64, 32: *mám anyácska*; 221, 1652: *ej dsán-i mám*, Színdukht mondja leányának, Rúdábeh-nak: hej anyácskád lelke; mind a két szülőről 606, 1514 és 677, 2723: *mám u báb*. A 117. lapon e sor: *Csupán a sok tréfát, azt nem ismételé* nem helyes fordítás, mert csak azután következik Szám tréfája (L 217, 1578. M I, 270). A 118. l. Radó fordítása szerint ellenmondás van: Zál azt indítványozza, hogy apjával maradjanak hátra, és Szám mégis mosolyog fiának sietségén; itt határozottan jobb P olvasata (L 217, not. 8. M I, 271). A 120. l. 19—22. sora C kiadásából való (L 219, not. 5). A 121. l. 17—18. sora L szövegébe be van toldva, azonban nem adja vissza tisztán C olvasatát (L 220, not. 4).

Minthogy «Szijavus»-ról írt ismertetésében Radó műfordításának külső alakjáról, különösen rímeléséről bővebben megemlékeztem, ezuttal nem kell erről szólnom; csak annyit mondok, hogy ezen újabb művében a rímhelyezés is tökéletesebb, az eredetinek művészetét inkább megközelítő. Nagy művészetre vall pl. a 113. lap 3—4. sora: *Első pehlevánja minden viadalnak, Büszke oroszlánja minden diadalnak*, a melyben a sorok első fele és vége külön rímel egymással. Olyan ez, mint az eredetiben pl. L 150, 390: *eger máh dsúji hemeh ráj-i úszt, vezer musk búji hemeh máj-i úszt*.

Radónak e műfordítása határozott nyereség kivált keleti irodalmakból való fordításokban nagyon is szegény irodalmunkra nézve és teljesen méltó a hatalmas eredetihez.

POZDER KÁROLY.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Cicero im Wandel der Jahrhunderte. Ein Vortrag von *Th. Zielinski*, Professor an der Universität St. Petersburg. Leipzig. B. G. Teubner, 1897. (IV+101 l. és egy számozatlan lapon index.)

A könyvpiaczon az itt közölt cím alatt egy külsőleg is csinos, tetszetős formában kiállított füzetben közelebb egy nagyon érdekes és tartalmas tanulmány jelent meg, a mely létrejöttét bizonyos nevezetes alkalomnak köszöni. Ez nevezetesen abból az előadásból «nőtt ki», a melylyel a szerző 1895-ben a szentpétervári egyetem történelmi társulatának januáriusi ülésén Cicero születésének kétezer éves fordulóját megünnepelte, mert a mint mondja, előre látta, hogy a mi jubileumokon kapó korunkban erre az emléknapi nem fog gondolni senki. Ez aztán

később (1896. febr.) bizonyos módosításokkal megjelent a «Wiestnik Jewropy» folyóiratban; de majd közre bocsátotta azt a czimben megjelölt önálló füzetben német nyelven is több változtatással kibővítve, hogy fontos tárgyának mennél megfelelőbb legyen. Ez a sorsa röviden a műnek, a mint a bevezetésben elő van adva.

Ez tehát alkalmi munka, de jelentősége messze túl haladja azt a mértéket, a melyet az ily művek számára épen alkalmoszerűségek jelöl ki. E jelentőséget pedig neki tartalmának tanulságos volta adja meg. Azt tárgyalja benne a szerző, hogy Cicero minő befolyást gyakorolt az emberiség közművelődésére az ő kétezer éves életének folyama alatt, különösen a művelődéstörténet legfontosabb mozzanataiban, s hogy miként hatott azokra, a kik a nagy átalakulásokban a szellemi mozgalmak élén haladtak. Ezek már magukban véve is eléggé érdekesek és fontosak lehetnek nem csak philologusok előtt, hanem általában mindazok előtt is, a kik általában az emberi művelődés nagy kérdései iránt érdeklődnek, még ha azt a ritka alkalmat nem tekintjük is, a mely e művet életre hívta.

A szerző, mielőtt Cicero ideális életének rajzolásába belekezdene, földi élete pályáját ismerteti röviden, különösen politikai álláspontjának körvonalozásával s politikai küzdelmeinek vázolásával. Mert bár igaz az, hogy a kulturális életre nagy jelentőségű férfiak igazi élete tulajdonképen a testi élet bevégeződésével kezdődik; de az is igaz, hogy az ily nagy hatású egyéniségek iránt való érdeklődésünket már erre a magasabb ideális életre való előkészülésök is méltán igényelheti. S az ő földi életének ismertetése reá nézve ez alkalomból nagyon is szükséges volt a nézetek, felfogások tisztázása vagy helyre igazítása végett, hogy igazságot szolgáltatson neki az író azokkal szemben, a kik róla az utóbbi időkben a jóhiszemű laikus közönség megtévesztésére torzképeket faragtak.

A munka erre vonatkozólag mindenen előtt kifejti azt, hogy Cicero a korabeli római nevelés elveinek megfelelőleg *teljesen határozott politikai állásponttal* lépett ki a közélet mezejére. Ez az álláspont pedig nála származásánál, családi viszonyainál, összeköttetéseinél s neveltetésénél fogva a Scipiók körének hagyományaiból alakult meg. S e kör politikai eszményképe az alkotmányban a monarchiai, aristokratiai és demokratiai elemek összehangzatos egyesülése, áthatva a hellen polgárosodás szellemétől, a mennyiben ez a gyarapodást és fejlődést gyámolító s nem romboló eszméket szolgáltatott. S ha ebből a szempontból tekintjük az ő politikai pályáját, igazi értékükre szállanak alá mindazok a méltatlan vádak, a melyeket vele szemben némely modern történetíró hangoztat. Mert ő neki ez álláspontjából kifolyólag egyformán küzdenie kellett Sulla és Caesar, Catilina, Clodius és Antonius ellen.

Mivel ő magának ebben az eszmekörben a politikai működés terén szerényen a Lælius szerepét szánta és kereste azt, a ki majd az ő oldala mellett a Scipio szerepét fogja betölteni, ez egyszersmind kulcsot szolgáltat a kezünkbe a Pompejushoz való állandó vonzódásának megértésére. Ekkép egyszersmind megpillanthatjuk legtitkosabb rugóját annak a különös engedékenységnak és kedvezésnek is, a melyet Cicero élete végén az ifjú Octavianus iránt tanúsított. Ekkor persze magának már gondolatban bizonyosan a Mentor szerepét szánta, de sajnos, ez esetben ép oly kevésbé találta meg a maga Telemachusát, mint a mily kevésbé sikerült előbb feltalálnia Pompejusban a maga Scipióját.

Életében csalódhatott s csalódott is sokat. Általában nincs könnyebb, mint emberekben csalatkozni; ő reá nézve pedig ez a csalatkozás annál könnyebben, annál hamarabb bekövetkezhett, minél találóbb az az ítélet reá vonatkozólag is, a melyet épen ő maga e szavakban mond ki: *ut quisque est vir optimus, ita difficillime esse alios improbos suspicatur*. De lehet, hogy az ő politikai álláspontja az akkori viszonyok között tarthatatlan is volt, s így nem követhette működését siker. Őt azonban nem szabad a sikert imádó napipolitika mérő serpenyőjére dobnunk, mint a hogy nem lehet az ő életét a közönséges halandók arasznúi életének mértékével mérnünk. Elég az, hogy egyszer elfoglalt álláspontjához egész életén át szilárdul, következetesen ragaszkodott. Hogy ingadozásai nem a lélek gyöngeségének megnyilatkozásai, sem nem az elvek szilárdsága hiányának a bizonyosságai, hanem a pillanatnyi akadályok előtt való félretérései vagy ezek megkerülései voltak, mutatja az, hogy a vészek között, midőn a kortársak némán vagy úgy szólván, tehetetlenül álltak a bajokkal szemben, egyedül ő mert szólani és tenni — mutatja Sulla, vagyis ennek gonosz lelkű mindenható szabadosa és Catilina elleni fellépése — s hogy midőn a legnagyobb vesz elérkezett, egy aggastyánnál meglepő ifjúi hévvel és bátorsággal szembe lépett vele s aztán a romok alá temetkezett. Ciceróval szemben minden gáncsot s ellenvetést elnémíthatna az, hogy ő tényleg eszméinek mártirjaként halt meg.

De ez a tény más tekintetben is megjegyzésre méltó. Ő vele szemben, valamint általában mindazon hatalmas egyéniségek iránt, a kik az emberi közművelődésnek beláthatatlan időkre irányt szabnak, eszméket szolgáltatnak, bizonyára fokozza hatalmukat az, hogy azon eszméikben vetett hitöket, a melyeknek megvalósításáért küzdöttek, készek voltak vérök hullásával is megpecsételni, s hogy vállalk elég erősek arra, hogy a vértanúság súlyos koronáját hordozzák.

Cicero életének, politikai működésének és irodalmi munkásságának rövid, vázlatos előterjesztése után a tanulmány áttér tulajdonképeni tárgyára, azon hatás feltüntetésére, a melyet ő különösen a főbb, mintegy

korszakot alkotó mozzanatoknál az emberi művelődésre eddig gyakorolt. Ez a hatás eddig az ideig legfőképp bölcseészeti művein s részben levelein és szónoklatain alapul. Az ő bölcseészete, vagyis általában az ő terjedelmes bölcseészeti tanulmányokon alapuló világnézlete pedig tárgyainak természetéhez képest hármass irányú. *Positiv* abban a körben, a melyben minden kétség pusztító hatású volna az emberi társaság fennállására nézve, t. i. az erkölcsstan terén, *skeptikus* a metaphysikára vonatkozólag és végül *negativ* a természet felettivel szemben.

A művelődés történetében Cicero fellépte óta három hatalmas szellemi mozgalom fordult elő. Ezek közül az első a keresztyénség elterjedése. A második a renaissance, a harmadik pedig a XVIII. századi felvilágosodás néven ismeretes.

Az első Ciceróban csak a *positiv* bölcseészt, a morálphilosophust látta. S itt neki roppant nagy, mondhatni, döntő fontosságú szerep jutott nem csak az által, hogy a mint a tanulmány a 16-ik lapon kimutatja, Ambrosius útján «az ő ethikája az elismert keresztyén ethikává lett», hanem az által is, hogy a keresztyénség oszlopférfiát, a nyugoti keresztyénség diszét és büszkeségét, szent Ágostont, ennek saját valómása szerint, egyenesen Cicero nyerte meg a keresztyénségnek a bölcseészet tanulmányozására serkentő, *Hortensius* című irata által, a mely, sajnos, nem jutott el korunkra.

A renaissance Cicerót új oldalról, mint *személyiséget* tanulta ismerni, ezért reá nézve ennek a levelei különös jelentőséget nyertek. E mellett az ő bölcseészetének egy új oldala lép előtérbe, a *skepsis*, a mely az *individualismusnak*, az egyén öntudatra ébredésének forrásává lesz, a melynek köszöni életét az egész nagy szellemi mozgalom.

Végül a XVIII. századi felvilágosodás a Cicero bölcseészetének harmadik oldalát ragadja meg, a *negativ* oldalt, s ekkor megszülemlik a *rationalismus*.

S ez a hatás a Cicero részéről e nagy szellemi mozgalmakban tisztán, világosan felismerhető nem csak abból, hogy ezeknek a másodrangú szereplői az ő eszméit hangoztatják, hanem abból is, hogy a fő szerepvivők, azok, a kik e mozgalmak élén haladnak, közvetlenül az ő hatása, befolyása alatt állanak. Az elsőre vonatkozólag már Ambrosiust, szent Ágostont említettük. A másodiknak fő szerepvívője Petrarca, a harmadiknál pedig «a XVIII-ik század geniusa», Voltaire egyenesen a Cicero tanítványa.

Ezzel azonban nincs kimerítve teljesen a Cicero hatásának jellemzése még a fontosabb pontokra nézve sem. Voltaire például a *de natura deorum* című műből, a mit eddig ott nem láttak meg, bár tisztán olvasható benne, kiolvassa a *türelem* szót, a melyet ő a Calas híres esete alkalmából forgalomba hoz, hogy aztán ez a felvilágosodás századának

többi eszméi társaságában hódító hadjáratát a szívekben befejezze. Mirabeau és a francia forradalom többi férfiai felfedezik Ciceróban a szónokot és a köztársasági államférfit. Girondisták és jakobinusok gyakran alig tudnak ekkor egyebet cselekedni, mint öntudatlanul vagy tudatosan őt utánozni, vagy — bár akaratlanul — őt paródiázni. De másfelől felcsendülnek az ő felejthetetlen szép igéi a nemes de Sèze ajkain is a szerencsétlen XVI. Lajos mellett tartott védő beszédében, hogy ennek terrorizált bírait könnyekre fakaszszák.

Általában a tanulmányban elősorolt tények alapján elmondhatni, hogy ott van Cicero a polgárosodás útján haladó népek élettörténetében minden hatalmasabb fellendülésnél, de jelen van azoknál a veszélyes fordulatoknál is, a midőn pillanatokra a rossz felülkerekedni látszik, hogy az emberiséget a végleges alámerüléstől megmentse; s az író, midőn e tények sorozatán végig tekint, a tárgyalásnak mintegy végeredménye gyanánt nem jótalanul nevezi Cicerót az idők «jó szellemének».

A tanulmány már tárgya természeténél fogva is annyira magvas, oly tartalmas, hogy minden részletre kiható tárgyalása lehetetlen volna azon szűk keret átlépése nélkül, a mely egy rövid cikk számára ki van mérve. Azért belőle egy rövidebb részletet akarok itt, mintegy jellemzésül bemutatni, még pedig azt, a mely arról szól, hogy a Cicero művei már csak mint egyszerű olvasmányok is minő élvezetet nyújtanak a történelemben jártas, művelt olvasónak. E tárgybán így szól az író a 61-ik lapon:

«Wem es vergönnt gewesen ist, auf einer jener Strassen zu wandern, die seit uralter Zeit zu den Verkehrsadern der Menschheit zählen — ich meine die Strassen, die von der lombardischen Ebene nord- und westwärts durchs Alpenland führen —, dem wird der Eindruck unvergesslich bleiben: es wird ihm sein, als habe er den Herzschlag der Weltgeschichte unmittelbar gespürt. In der That haben alle Zeiten hier ihre Erinnerungen zurückgelassen: bald ist es eine römische Warte, die von den Kriegen Marc Aurels zeugt, bald eine Ritterburg, die uns der Welschlandsfahrt eines Hohenstaufen gedenken heisst; diese Klamm hier weiss von Hannibal, diese Thalsperre — von Napoleon, diese Brücke — von Suworow zu erzählen; diesen See hat ein Epigramm Catulls, diesen Grund eine Terzine Dantes, diese Aussicht ein Tagebuchblatt Goethes verherrlicht; an diesen Fels hat sich, einem verflogenen Vogel gleich, die Erinnerung an Tristans und Isoldens unglückliche Liebe geheftet. Ähnlich sind die Empfindungen, die auf den geschichtskundigen Leser Ciceros einströmen, und diese Empfindungen allein reichen hin, ihm — selbst wenn die Karikaturisten mit allem, was sie über seinen objectiven Wert gesprochen, Recht hätten — einen

Affectionswert ohne Gleichen zu verleihen. *Diesen* Ausspruch hat Hieronymus seinem Traumgelübde zum Trotz in sein Herz geschlossen ; mit *diesem* hat Diderot den ‚Aberglauben‘ seiner Nachfahren aus den Angeln zu heben gesucht. *Dieser* Gedanke hat Petrarca entzückt ; *dieser* hat Luther in seinen quälenden Zweifeln «viel und hoch bewegt». Hier ist die Perle, die Bossuet in das Gold seines Stiles gefasst hat ; hier der blanke Stahl, aus dem sich ein Jakobiner seinen Dolch geschmiedet hat. *Dieser* Satz hat den schönen Verehrerinnen des Patriarchen von Ferney ein feines Weltdamenlächeln abgewonnen ; *dieser* hat die terrorisirten Richter Ludwigs XVI. zu Thränen gerührt. Es ist, wir wiederholen es, ein eigenartiger, unvergesslicher Genuss ; aber freilich, einige Anstrengung darf man nicht scheuen, und dass es sich anderswo bequemer spazieren lässt, als auf den Römerstrassen, soll nicht in Abrede gestellt werden.»

Ha Cicerónak egy alapos ismerője ebben a tanulmányban feltüntett eredményeken végig tekint, nyomban szemébe tűnhetik az, hogy ez a hatalmas és sokoldalú szellem az emberiség művelődési törekvéseiben több fontos oldalról nem volt még eddig kellőleg figyelembe véve s méltóképen felhasználva, s hogy távol vagyunk attól, hogy a tőle szerezhető dús szellemi kincseket minden nemzedék legalább csak nagyobb részben átvethetné s elsajátíthatná. Pedig még ebben a viszonylag nagyon kedvező esetben is állana Ciceróra nézve az, a mi különben elmondható általában valamennyi classicus íróra nézve is, s ez az, hogy ő tanulmányozással soha sem meríthető ki, mivel a mi műveltségünknek tökéletesebbé lételével az ő jelentősége is bensőbbé és többoldalúvá lesz reánk nézve.

Ezek után egy megjegyzést kell tennem. Igyekeztem teljesen elfogulatlan, objectiv álláspontra helyezkedni a tanulmánynyal szemben. S ennek daczára, vagy talán épen ennek folytán úgy látom, mintha a szerző a reformatióval kissé mostohán bánt volna el. Az igaz, hogy a reformatiónak a bekövethetőség, sőt egyenesen fenyegető külső és belső veszedelmekkel szemben mindjárt kezdetben szervezkednie kellett nemcsak külsőleg, hanem belsőleg is, tehát dogmáit is határozottan körvonaloznia kellett. A dogma pedig *itt és ott*, valamint *amott* is, szóval *mindeniütt* türelmetlen. Az tehát nem csoda, hogy az új dogmák emberei kezdetben Ciceróra nem jó szemmel néztek, még pedig annál kevésbbé, mivel benne első pillanatra félig pogányt, félig katolikust láttak. De a protestantismus kellő méltatásánál, ha nagy tévedésektől mentek akarunk maradni, nem szabad feledni, hogy benne a dogmákat alkotó és dogmáit féltékenyen őrző irányzat mellett meg volt mindig az is, a mely élénk, világos tudatában volt annak, hogy a protestantismus annak a hatalmas szellemi felpeszsdülésnek a szülötte, a mely a renaissance-nak is életet

adott. A ki csak a felszínen pihenteti szemeit, az benne csak a dogmás keresztyénséget látja; de a ki mélyebbre tekint, annak meg kell látnia, hogy ez a protestantismus a maga fennállására, fejlődésére, talán jövődő felvirágzására nézve éppen annyit, ha nem többet köszönhet ennek a lassú, de folytonos szellemi megújulást, fokozatos haladást biztosító irányzatnak, mint dogmáinak. S éppen ennek az irányzatnak a hatásában rejlik magyarázata annak, hogy a protestáns iskolákban a többi alapvető classicus írók mellett kezdettől fogva ép oly díszes hely volt biztosítva Cicerónak, mint más iskolákban. Erre a tényre maga a kezünk alatt levő tanulmány is rámutat, de ez az itt elmondottak nélkül ott teljesen értetetlen.

Végül még azt kell megemlítenem, hogy a 61 lapra terjedő tanulmányt 38 lapnyi bő és tanulságos jegyzetek támogatják, úgy szólván, lépten-nyomon. E jegyzetek között van nem egy oly megjegyzés, a mely maga is külön nagy tanulmány méltó tárgyául szolgálhatna. Így például a 80-ik lapon azt mondja, hogy «az a nép, a melynek a műveltsége a hellenség forrásából van merítve, éppen ez által oly erőre kap, hogy az idegen szellem jármát lerázza és a maga részéről felsőbbbségre jut a többi népekkel szemben». S ezt nyomban az európai vezér-népek tanulságos példájával igazolja.

Most már részemről nincs egyéb hátra, mint kifejezni azt, hogy a tanulmány egészen megfelelt annak a nagy alkalomnak, a mely neki életet adott, s teljesen méltó ahhoz a kiváló szellemhez, a mely iránt a polgárosodás útján haladó népek nevében a nagy érdemek elősorolásával a tartozó hála adóját lerotta.

ZSOLDOS BENŐ.

Adolf Bartels, Die deutsche Dichtung der Gegenwart. Die Alten und die Jungen. Eine literaturgeschichtliche Studie. Leipzig, 1897. 119 l. Ára 1 mk. 50.

E tanulságos és érdekes könyv nem akar az újabb és legújabb kori német irodalom története lenni, csak tájékoztatni kíván a főirányok jellemzésével és az irodalmi jelenségek csoportosításával. Szerző ugyan azt hiszi, mit eddig ismételve tagadtak, hogy meg lehet írni valamint a jelenkor politikai történetét, úgy irodalomtörténetét is. De a ki erre vállalkozik, annak kivételes jelességekkel kell fölrüházva lennie: kitűnően kell ismernie a multat és a jelent, helyes érzékkel kell birnia a fontos és nem fontos iránt, értenie kell a korát mozgató szellemi áramlatokat, helyesen kell sejtienie a fejlődés jövőjét stb. Az ily jelességek fölötté ritkák, és szerzőnk azért szerényebb földatra vállalkozik: a jelenségeknek kábitó tömegét magasabb szempontok alatt kívánja összefoglalni és lehető röviden jellemezni.

A német irodalom klasszikus kora a múlt század hetvenes éveiben veszi kezdetét és tart Goethe és Schiller együttműködésének befejezéseig,

mely korszakba még a romantika első, egészséges virágzása is esik. Szerző azért az újabbkori német irodalmat helyesen kezdi 1830-al, nem épen a juliusi forradalommal és az ifjú Németországgal, mely hamar letűnt, hanem Heinével, a ki azóta máig, jóban és roszban, szakadatlan hatással van az irodalmi életre. Az eddigi fölfogás szerint az 1830 és 1848 közti évek forradalmi korszak, míg 1848-ban beáll a reakció, e szónak kedvezőtlen értelmében, a tehetetlen hanyatlás, visszaesés ideje. Ez utóbbi fölfogás szerzőnk szerint helytelen, mert 1848 után kiváló költők működtek és nagy értékű művek jöttek létre, úgy hogy az 1848—1865-iki időszak a német irodalomnak egy újabb föllendülését jelenti, melyet Bartels ezüst korszaknak nevez el. Ez időben csakugyan oly nagy számmal működtek, ha nem is első rangú, de kiváló, részben genialis tehetségek, hogy azok összeségökben az irodalom terén fényes képét nyújtják oly művelődési korszaknak, milyen Németországban előbb sohasem volt. Nincsen ez időben a költészetnek egyetlen ága sem, mely kiváló képviselőt föl ne mutathatna; hiszen még a nap igényeit szolgáló mulattató szépirodalom is jobb volt ez évtizedekben, mint bármikor máskor német földön.

E korszak, ha jelszóval akarjuk jellemezni, nem a 'reactio', hanem 'a művészethez való visszatérés' kora, melynek kezdetei még a negyvenes évekbe esnek. Ekkor lépnek föl a realizmus úttörői (Hebbel, Gotthelf, Meinhold, Alexis, Stifter, Auerbach), ekkor az újromantikusok és a klasszicizmus hívei (Geibel, Kinkel), ekkor az ifjú Németországból kifejlett az az írói csoport, mely a szabadelvű eszméket fiatalos szellemeskedéssel és nagyhangú páthosszal vitatja (Hartmann, Meissner, Waldau, Gottschall). De mindnyájukat egyaránt jellemzi, hogy a harminczas években divó irányzatot költészettel szemben a tiszta művészet követelményeire térnek vissza. E mozgalom összefügg a megváltozott társadalmi viszonyokkal: ekkor alakul a modern Németország hatalmas közlekedési eszközeivel és fölvirágzó iparával, ekkor lesz a szabadelvű polgárság az ország uralkodó rendje, ekkor vesz a nemzeti vagyonság nagy lendületet; ez időbe esik a német tudományosság óriási fölvirágzása és a természettudományok ekkor hódítják meg a nemzetnek legszélesebb rétegeit. A hatvanas évek közepén nagy fordulat áll be: a kapitalizmus teljes fejlettségre jut, a materializmus kezd uralkodóvá lenni és a politikai izgatottság mind erősebben nyeli el az eszményi irányú és célú törekvéseket.

A legnagyobb költők 1840 és 1865 közt Hebbel Frigyes és Ludwig Ottó, a kik az előző klasszikus korszak talaján önálló, nagy értékű működést fejtettek ki; mellettök e korszaknak legnagyobb tehetségei: Freytag Gusztáv, Reuter Frigyes, Groth Kolos, Raabe Vilmos, Storm Tivadar, Keller Gottfried, Scheffel Viktor, — a másod- és harmadrangú

tehetségek száma természetesen még jóval nagyobb és vannak még ezek sorában is önálló és kiváló egyéniségek, mint pl. Jordan Vilmos. E korszakban keletkezett Eichendorff és Geibel hatása alatt a müncheni iskola is, melyet szerzőnk szintén forradalmi csoportnak tekint, mivel a szabad elvű és szabad szellemű irányzatos költészettel szemben vagy az ellentétes igazhívó tendenciát juttatja érvényre („Amaranth“ 1849) vagy a „l'art pour l'art“ elve szerint mellőz minden irányzatosságot. A müncheniek rendkívüli népszerűsége jutottak: „az ő Költészetük teljesen megfelelt a polgári németiség igényeinek, mindnyájan a német műveltségnek akkori magas színvonalán álltak, alaki tökély tekintetében pedig túltettek a klasszikus korszakon is. E csoport főalakjai: Geibel Emánuel, Heyse Pál, Grosse Gyula, Lingg Hermann, Schack Frigyes Adolf és Bodenstedt Frigyes.

Tehát a jelen századi német irodalom Heine föllépésével veszi kezdetét és első korszaka 1865-ig terjed. Ez a német költészet ezüst korszaka, melyet helyes fölfogással sem reactionariusnak, sem epigónnak nem lehet tekinteni. *Ez szerzőnk egyik önálló, termékeny gondolata*, melyet lényegében magunkévá tehetünk. Sokkal ingatabb alapon nyugszik másik alapvéleménye, hogy t. i. *a német költészet 1865 óta a decadence korát éli*. Világos, hogy e fölfogás eleve kizárja az 1870-iki háború korszakos jelentőségét és egészen új alapra fekteti a modern irodalom jellemzését.

A «decadence» kora? E sok jelentésű elnevezés fogalmát szerzőnk következőleg írja körül: „Ha a költők és írók nem láthatják többé az egyszerű, természetes és egészséges viszonyokat, ellenben fölfedeznek minden rothadt pontot, melyet aztán érdekesnek nyilvánítanak és titkos élvezettel vagy gyöngé borzalommal kifestenek; ha mindenek előtt a bűnnek csillogó és csábító oldalait látják és vele játszanak és édelegnek, sőt azt dicsfénnyel övezik; ha a nemzettest betegségeit, a kor gyengeségét nem merik többé erőlesen megtámadni, legfeljebb siratják, sőt gyakran bizonyos örömmel szemlélik; ha végre önönmagukat nem tudják többé egyszerűen van igazán kifejezésre juttatni, hanem pózolni és meszterkélteni kezdenek; ha a művészet tiszta formáit elrontják, mindenütt csak a hatást tartják szem előtt és ennek elérésére a legkieszeltebb eszközöket választják: akkor itt a decadence, de a kortársak rendszerint nem veszik rögtön észre, sem az életben, sem ennek tükrében, az irodalomban“. Ez a decadence Németországban már a nagy háború előtt, a hatvanas évek közepén veszi kezdetét, 1880 körül éri el tetőpontját és a mi napjainkban van kihalóban.

A «decadence» e jellemzését elfogadhatni, de kérdés, hogy az 1865 óta szereplő írók és létrejött művek alárendelhetők-e mind e fogalom-

nak — túlságos erőszakolás nélkül? Lássuk a lehető legrövidebben szerzőnk további fejtegetéseit.

A kezdő decadence jellegét ismeri föl szerzőnk már Brachvogel Emilben (*Narciss* 1857), azután Spielhagen Frigyesben, Hamerling Róbertben, Hopfen Jánosban, Leuthold Henrikben és kiválóan Grisebach Eduárdban. A decadence virágzásának főalakjai: Meyer Konrád Ferdinánd, Greif Márton, Anzengruber Lajos (kit szerzőnk igen nagyra becsül), Rosegger Péter, Ebner-Eschenbach Mária. Egyidejűleg uralomra kerül a tárczaízü és az archaeologiai irány. Amaz a nagy városokban izmosodik meg, főorganuma a francia hatás alatt álló demoralizált sajtó, uralkodó alakja a tárcza, vezető emberei zsidók. Ez undok csoport jellemző alakjai: Lindau Pál, Blumenthal Oszkár és Lubliner Hugó. Az archaeologiai irány főképviselői a regényben: Ebers György, Dahn Felix, Eckstein Ernő, az eposzban Wolf Gyula, a lyrában Baumbach Rudolf. Legmagasabb csúcsát éri el a decadence Wagner Rikárdban; és ide tartoznak még: Wilbrandt Adolf, Jensen Vilmos, Fitger Artúr, Schönaich-Carolath Emil herczeg, Voss Rikárd, Fontane Tivadar. Együttal megindul a külföld (Zola, Ibsen, Dostojewszky, Tolstoi) nagy befolyása. Ez alatt állnak: Wildenbruch Ernő, Heiberg Hermann, Kretzer Miksa, Wallroth Vilmos, Kirchbach Wolfgang, a Hart testvérek, Henrik és Gyula, kik a legújabb Sturm- und Drang-korszakot megindították (*Kritische Waffengänge* 1882 óta), Bleibtreu Károly, Conrad Mihály, Liliencron Detlev stb. stb. És ezekhez csatlakoznak a naturalisták: Sudermann Hermann, Fula Lajos, Hauptmann Gellért stb., de figyelmet érdemel, hogy a következő naturalismus uralma alig néhány évig tartott. Ma legkiválóbb képviselői is teljesen elfordultak tőle. Jelenleg a decadence hanyatló korát éljük, melynek egyik jellemző tünete a szintén már haldokló symbolismus (Hartleben Otto Erik, Tövöte Henrik, Ompteda György stb.)

Szándékosan fogtam szerző fejtegetéseit a legrövidebbre, mert a tényeknek közvetlen egymás mellé állítása legjobban mutatja, hogy a föltételezett magyarázat megállhat-e? E kérdésre bajosan fogunk igenel felelhetni. Ha a *decadence* fogalmát szerzőnk fejtegetésében vesszük, készséggel fogjuk Lindaura vagy Voss Rikádra, eshetőleg a naturalistákra és symbolistákra alkalmazni, — de már Meyer Konrád Ferdinándra, Anzengruberre, Roseggerre, Baumbachra? és Wagner Rikárd a decadence legmagasabb csúcsa? és Wildenbruch az idegen hatás főembere? — ez mind csak oly erőszakossággal lehetséges, mely az írók egyéniségét vagy semmibe se veszi vagy elferdíti. Teljesen osztozunk szerzőnknek azon fölfogásában, hogy a hatvanas évek közepe óta új áramlatok, új ideák és ideálok kezdenek elhatalmasodni a német költészetben, — de hogy ez az új szellem a kor összes íróit áthatná, ha csak részben is, az semmi esetre nem áll. Az általánosításnak és csoportosí-

tásnak ily erőszakossága egyszerűsítheti a kor irodalmi képét, de csak az igazság és hűség rovására.

Abban teljesen igaza van szerzőnknek, hogy az újabb irodalomban nem a politika esélyei, hanem a társadalmi problémák vannak kiváló hatással az irodalmi fejlődésre. E szempontból nagyjában helyeselhetjük, ha a jelenkori német irodalomban két főkorszakot különböztet meg, melyek egy-egy emberöltőre terjednek: 1830—60, az emelkedő liberalizmus és az irodalomban a realizmus kora, mely az ötvenes években éri el legmagasabb virágzását, — és 1860—90, a hanyatló liberalizmus (a kapitalizmus) és az irodalomban a decadence kora, mely máris túlhaladottnak tekinthető. Most a socializmus lesz a kornak mozgató hatalma, de hogy ennek az irodalom terén a mind jobban nemesbedő naturalizmus fog-e megfelelni, mint Bartels hiszi, az nagyon kétséges. A költészetnek fönn kell tartania benső kapcsolatát az élettel, de egyúttal vissza kell térnie a művészet álláspontjára. Az irodalmat nem lehet sem ab ovo kezdeni, sem a semmiből elővarázsolni. A leghelyesebb kapcsolat a mai német irodalom számára pedig szerzőnk szerint az ötvenes évek alkotásai, melyek erőt és nagyságot, igazságot és természetet igaz művészettel egyesítenek, — mert első rangú geniek nem születnek minden nap. Igaz, de mi köze az ötvenes évek költészetének a naturalismushoz?

Látni való, hogy Bartels nem csak történetet kívánt írni, de irányt is akar szabni a jövő fejlődésnek. Általában szeret jövedőlni és több helyütt ad kifejezést azon meggyőződésének, hogy X vagy Y át fog menni, eshetőleg csak műveinek egy meghatározott részével, a jövő századba. E kiválóan egyéni fölfogásokat kár bírálgatni, hisz e téren a czáfolat vagy bizonyítás lehetősége sem forog fönn: egyéni fölfogásával csupán más, eltérő vagy ellentétes egyéni fölfogást lehetne szembe állítani. Ugyanez áll az egyes írókról mondott ítéleteiről. Bartels pl. elsőrangú geniének tartja Hebbelt és a világirodalom legellenszenvesebb alakjának Voss Rikárdot. Miért vitázzunk vele oly kérdésekben, melyek jó részben az egyéni ízlés körébe esnek és ez idő szerint még el sem dönthetők? Könyve a kiemelt vagy érintett gyengék daczára is elolvasásra méltó, mert kétségtelenül a legszellemesebb kísérlet a modern német irodalom fejlődésének és mai állapotának jellemzésére.

HEINRICH GUSZTÁV.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1895/96.

9. Halmos Ákos: A Catilina-féle összeesküvés fejlődése. (A pannonhalmi sz. Benedek-rend kőszegi kath. gymnasiuma. 3—56. l.) — Halmos Ákos ezen értekezésben kellő tájékozottsággal rajzolja Róma politikai és társadalmi helyzetét a Kr. e. 66—62. években; jól ismeri a pártok céljait s ügyesen kutatja a kiváló egyéneknek, Pompeius, Crassus és Cäsarnak törekvését és számítását. Kimutatja, hogy Catilina az első összeesküvésben csak alárendelt szerepet játszott s csak miután többször csalódott, szötte saját elhatározásából és saját tervei szerint a második összeesküvést. Az események előadásánál gondosan használja a forrásokat s az ide vágó irodalmat. Catilina törekvésének megítélésében Mommsen és Ihne között a helyes középutat választja és világosan mutatja ki, hogy mi volt a különbség Catilina anarchistikus forradalmi célja s a Gracchusok törekvései, Saturninus, Sulpicius vállalkozása és Cäsar nagy tervei között. Cäsarral összehasonlítva rámutat Catilina tehetségének hiányaira s jelleme árnyoldalaira, melyek megakadályozták abban, hogy nagy tervet sikerrel vigyen keresztül, hanem csak a politikai cselszövő kétéshírű mintaképének nevét szerezte meg neki.

HITTRICH ÖDÖN.

10. Dr. Vajda Károly: Lukianos válogatott párbeszédei. (Fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium, 3—101 l.) — A fordító igen derék munkát végzett e szemelvények fordításával. A fordítás előtt Lukianos életét s irodalmi működését rajzolja, összeállítja csoportok szerint összes műveit, sőt még az egész reá vonatkozó bibliographiát is összeállítja; igaz hogy ez nem teljes, de ha tudja az ember, hogy mily bajos az ilyesmi összeállítása, méltányolni fogja Vajda törekvését. A fordítás a következő darabokat tartalmazza: Az álom vagy Lukianos élete, Timon vagy az embergyűlölő, Prometheus vagy a Kaukasus, Charon vagy a világlátók, Az álom vagy a kakas, Nigrinos vagy egy bölcselkedő jellemrajza, Az istenek párbeszédeiből: 1. Prometheus és Zeus, 2. (3.) Zeus és Hermes, 3. (4.) Zeus és Ganymedes, 4. (7.) Hephaistos és Apollon, 5. (8.) Hephaistos és Zeus, 6. (11.) Aphrodite és Selene, 7. (13.) Zeus, Asklepios és Herakles, 8. (16.) Hera és Leto, 9. (18.) Hera és Zeus, 10. (19.) Aphrodite és Eros, 11. (20.) Paris ítélete, 12. (21.) Ares és Hermes, 13. (24.) Hermes és Maia.

A fordítás elég jó, magyaros. Csak néhány megjegyzésem van az egészre. Először is általánosságban az, hogy mégis csak jobb lett volna,

ha a fordító a költőkből vett idézeteket lehetőleg ugyanabban a metrumban írta volna, mint a hogy az eredeti van; a homerosi idézeteket vehette volna valamelyik fordításból, mert így bizony nehézkesek, nagyon s prózaiak ezek az idézetek.

Az egyes helyek fordítására vonatkozólag a következőket akarnám megbeszélni a fordítóval. Az álomban 6. ezt olvassuk: «Legelőször ama bozontos, férfias nő kezdett beszélni», a *σκληρό*-t durvá-nak fordítanám. Timon-ban 3: «Mintha szitából szórták volna, úgy támadtak a földrengések, hullott a hó tömegesen, esett a jég közáporként», az eredetiben *οἱ σεισμοὶ δὲ κοσκηθὼν καὶ ἡ χιών σωρηθὼν καὶ ἡ χάλαζα πετρηθὼν*, így fordítanám: mint a szita, úgy rázkódott a föld . . . sziklakemény jég esett; ugyanitt a 14.-ben *ἐμπαροινέω*-t nem kell így fordítani «a borban kéjelegve», hanem garázdálkodva. A 16.-ban ezt olvassuk: «Legalább te Zeus, kit annyszor szerettek, te nem mondanád», — az *ἐρασθεὶς πολλάκις* nem ezt jelenti, hanem: ki annyszor szerettél. A 31--33.-ban sok personificatio van, mit a fordításban is nagy betűvel kellett jelezni. A 31.-ban említve van a szegénység s később ugyanez beszél s mint szereplő személynek Penia a neve. Az 50.-ben Demeas *φήφισμα*-ját csak indítvány-nak fordítanám, nem határozat-nak, mert hisz az eredetiben *γέγραφα* van, a mi nem: «a te javadra hoztak». Ugyanitt az 51.-ben a *Ἥλιαία* heliák-nak van fordítva. Prometheus 14.-ben Hermes után az összekötő-jeel fölösleges, sőt félreértésre vezethet. Charonban a *τῷ Ποδίῳ* pythiai-nak van fordítva a 11. és 12.-ben, a *πλίνθος* pedig a 11.-ben «tányér»-nak, a 12.-ben már helyesen téglának van mondva. A kakas 3.-ban ez van: «Mert ugyan ki hinne nekem, ha elmondanám, hogy egy kakas szavát hallottam». Az eredetiben: . . . *εἴ τι διηγοίμην ὥς ἀλεκτρονόος αὐτὸ εἰπόντος ἀκχοῶς*; ki hinne nekem, ha valamit elbeszelnék s hozzá tenném, hogy kakasomtól magától hallottam. A 6.-ban egyik mondat így hangzik: «Heraklesre mondom, roppant szeretettel szólsz arról az álomról, ha ugyan szárnyas lévén álomképed, a mint mondják, s röptének mértékéül az alvás szolgálván, túlmegy a határon, és ha megjelent, oly édes-élénken időzik még a nyitott szem előtt is». Nehéz lesz így megérteni. Ne kötötte volna magát az eredeti mondat szerkezetéhez, bontotta volna fel több mondatban, akkor világosabb lett volna e hely értelme a magyarban is. A 24., 25.-ben a *μόχλος*-t nem fordítanám «emelők»- vagy pláne «emelőgépek»-nek, hanem csak gerendá-nak. Ugyanitt találjuk: «Az egyik legalább szolgája által halt meg méreg következtében» az *ἀπέθανεν* görögös fordítása, egyszerűen: megmérgezte. A 32.-ből kimaradt e mondat fordítása: «*Ἔτι γὰρ σὺ ὀνειρώτεις τὸν πλοῦτον*»;». Az istenek párbeszédeiben: 1. párbeszéd 1.-ben ezt az alakot látjuk: «oldsd fel» oldd, vagy oldjad, oldozd helyett, ugyanitt kimaradt: «*ἀλλὰ καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξορύττεσθαι*», a 3. párbeszéd

(Zeus és Ganymedes) szelídítve van ugyan, de még így is ki kellett volna hagyni közlését egy értesítőből, ugyanez a nézetem a 11.-ről, Paris ítéletéről is. A 4. párbeszédben ὁπόπτερος így van csak fordítva: «szárnya is van neki», t. i. Hermesnek, holott azt jelenti, hogy lábain szárnyak vannak. Mellozve egyes kisebb hibát, ennyi az, a mit különösen meg akartam jegyezni. Néhol ugyan erősen érezhető a görögös szerkezet a fordításon, de eltekintve ezektől elismeréssel vagyok a fordító iránt s kívánom, hogy buzgósa ne lankadjon, hanem ha csak teheti, fordítsa le Lukianos összes műveit.

HITTRICH ÖDÖN.

VEGYESEK.

— Brassai Sámuel és Volf György †. Tudományosságunknak gyásza van, kettős gyásza, — és ismét a magyar philologia tudománya az, melyet a vesztesség legközelebből, legsúlyosabban ért. Hunfalvy Pál, Budenz József és Szarvas Gábor után immár Brassai Sámuel és Volf György is elköltöztek az élők sorából. *Brassai Sámuel*ben († jun. 24.), tudományos életünk emez egyik legnagyobb alakjában, Philologiai Társaságunk tiszteleti tagját, folyóiratunk mindvégig tevékeny dolgozótársát gyászolja. Még néhány nappal halála előtt, juniusi füzetünkben, egy új dolgozatának közlését kezdtük meg: ennek a cikknnek correcturája már a kórágyon találta őt s midőn most befejező részét közöljük, nagynevű szerzője halála hírére is kell hoznunk. «Nyelvünk ügyében» fogott tollat ez utolsó dolgozata megírásakor s nyelvünk ügyében dolgozott, fáradozott, küzdött életének java részén át. A magyar nyelv szeretete lelkesítette őt utolsó lehelletéig, éles elmével hatolt be e nyelv szerkezetébe, szellemébe. Fűrészte törvényeit, főleg a mondat- tan terén, mint az elsők egyike szállott síkra nyelvünk tisztasága és helyes használata ügyében s több ízben — még utolsó cikkében is — kifejtette más nyelvektől eltérő sajátosságait. A magyar nyelvstudomány mellett művelte a classica philologia mezejét is, becses adatokkal járult hozzá a görög és latin classikusok értelmezéséhez, s alapos ismerője volt az ó-ind nyelvnek és irodalomnak is. Széleskörű bölcséleti tanulmányai közben nyelvphilosophiai kérdésekkel is foglalkozott, — minden téren serkentőleg, termékenyítőleg hatva. S hatása volt nemcsak a hazában, hanem a külföldön is: a nyelvtanítás ügyében Németországban megindult reformmozgalom legelső szószólói már Brassaira hivatkozhattak, mint a ki e téren már előttük megjelölte a helyes utat. Elvitázhatatlan tudományos érdemei mellett voltak kétségkívül tévedései is, — ezeknek kiderítése a tudomány feladata maradt, a mint hogy ő maga mondta utolsó dolgozatában: «Ha az elhaltak cselekvései és beszédei velük együtt kimúltak, irataik megmaradtak s jót is, kárt is tehetnek s ez utóbbi következmény ellen csak a kri-

tika szolgál fegyverül.» De azért ez utolsó «egyetemes tudósunk» nagy eredetiséggel és erős ítélettel megáldott hatalmas egyéniségének emléke hálával és kegyelettel övezve fog fennmaradni mindenha tudományunk történetében!

És gyászunkból még nem volt elég. A százéves aggastyánt nem-sokára követte az enyészet útján a magyar nyelvtudománynak egy másik kiváló bajnoka, a ki egy évszázadnak csak a felét élte át: *Tólf György* († szept. 13). A magyarságnak s a magyar nyelvnek lángoló szeretetében ő sem állott mögötte Brassai Sámuelnek. Szeretettel és gondnal vizsgálta ő is e nyelvnek életét, vizsgálta a magyar szellemnek minden nyilvánulását minden időben. Ő is ismételve szót emelt a mai irodalmi nyelv helyes használatának kérdésében, lelkes szeretettel mélyedt el a régi nyelv tanulmányozásába, avatottsággal tette közzé régi nyelvünk emlékeit s megkísérlte, hogy a nyelvtudomány fáklyájával fényt derítsen arra a korra is, melyből emlékeink nincsenek. Irodalomtörténeti fejtegetéseinek jórésze ép folyóiratunkban látott napvilágot: itt értekezett a Margitlegenda írójáról és koráról, a Batthyány-codex irodalomtörténeti fontosságáról, az Árgirus szerzőjéről. Dolgozatait alaposság, szinte az aprólékossáig menő gondosság, éles ítélet jellemzik; fegyverzete első sorban nem a nyelvérzék és az intuitio, hanem a modern tudomány szigorú apparatusa volt. Szelid lelkületével jól megfért a meggyőződés ereje s ezzel gyakran a meggyőződés heve is párosult: mint ember a *suaviter in modo*, mint tudós a *fortiter in re* intelmét követte. Philologiai Társaságunk megalapításában ő is tevékeny részt vett, most huzgó választmányi tagunkat veszítjük el benne. Áldás emlékére!

— Segédeszköz a görög irodalomtörténet tanításához. Mint a görög irodalomtörténet tanításánál igen használható segédeszközt ajánljuk t. tagtársaink figyelmébe *A görög irodalomtörténet synchronistikus tábláját*, melyet Köpesdy Sándor állított össze s a Pallas részvénytársaság nyomdájára a falra való felakasztás czéljából igen szolid papirosra, nagy alakban adott ki. Az időszámítást mind olimpiások, mind Kr. előtti és utáni évek szerint közli; a korszakokat igen helyes szempontból s könnyen áttekinthető módon osztja fel; azután műfajok szerint csoportosítja előbb a *költöket* hymnus, epos, tanköltemény, elegia, epigramma, iambus, lyrai költészet, tragedia, komödia és idyll rovatok, azután a *prózaírókat* történetírás, földrajz, szónoklat, levélírás, bölcelet, matematika és csillagászat, természet- és orvostudomány, nyelvtudomány, regény rovatok alatt. Minden rovatban chronologiai sorrendben találjuk a főbb írók neveit, és pedig fontosságuk szerint veres, kék és fekete nyomással megkülönböztetve. Nagyon helyén való volna e táblát a gymnasiumi felsőbb osztályok termeiben állandóan kifüggesztve tartani.

— Petőfi «Béranger legújabb dalá»-nak eredetije. «Sietek lefordítani e költeményt, mely megbecsülhetetlen érdekű talán nem csak én reám, hanem minden olvasóra nézve, mert a dicső Béranger írta és írta a februáriusi forradalom, a köztársaság kikiáltása után és írta hatvannyolcz

éves korában! és végre, mert ez legszebb költeményei között talán a leg-szebbik.» E jegyzetet csatolta Petőfi «Béranger legújabb dala» cz. fordításához. A Petőfi-kutatók eddig hiába keresték e költemény eredetijét. Ferenczi Zoltán életrajzában (II. 64. jegyzet) az összes Petőfi fordította Béranger dalok eredetijét megnevezi, csak ezét nem. Minap hozzám intézett levelében arról értesít, hogy a Béranger költeményét eddig csakugyan sikertelenül keresték úgy Magyarországon mint Párisban. Kutatásaimban szerencsésebb voltam. A költemény tényleg egy Béranger-kiadásban sem jelent meg; sem azokban, melyeket a költő még 1848 után rendezett sajtó alá, sem a későbbiekben. A 48-as francia lapokban is hiába keressük azt a forradalom utáni hetekben.

E szép dal, melyet Manuel maneseinek szentelt az öreg költő, önálló alakban, négy számozott lapnyi — negyed ív — 8° formában jelent meg e címen: *Stances de Béranger aux mânes de Manuel sur la Révolution française*. Paris, imprimerie de Schneider, 1, rue d'Erfurth, és a párisi nemzeti könyvtárban Y+Ye 38305. sz. alatt található. A költemény elején lant áll, végén pedig a köztársaság, a galliai kakassal és a tudomány jelvényeivel. Csak egy sajtóhiba van az egészben: a dedicatióban Mamuel, Manuel helyett. Ime az eredeti:

Stances de Béranger

*Aux manes de Mamuel (sic!) sur la Révolution de
février 1848.*

O Manuel, la France s'est levée!
La liberté n'a plus un ennemi,
C'est bien ainsi que nous l'avions rêvée!
Peuple géant qui n'est rien à demi!
Puisqu'il nous mène à la terre promise,
Dieu parmi nous aurait dû te laisser.
Qu'avais-tu fait pour mourir en Moïse?
Mon pauvre ami, je voudrais t'embrasser.

Sortant vainqueur de ces luttes sublimes,
Tu penserais à mon tout petit coin.
C'est dans ces jours de fièvres magnanimes
Que l'un de l'autre on a surtout besoin.
Longtemps muets, dans une étreinte antique,
Puis refulant nos pleurs dans un baiser,
Nous criions: Vive la République!
Mon pauvre ami, je voudrais t'embrasser.

Le sait-on bien? Depuis qu'au jeu de Paume
S'ouvrit l'époque où le peuple vainqueur
Fit affluer en notre beau royaume
Le monde entier, comme le sang au coeur,
Du livre d'or sanglant, sublime ou sage
Où chaque lustre eut sa gloire à tracer,
Quarante-huit est la plus belle page!
Mon pauvre ami, je voudrais t'embrasser.

La royauté stérilisait l'Empire
 Et jetait l'ancre en ce sable mouvant;
 La foudre passe et le trône chavire,
 Et j'ai cherché sa trace vainement;
 Mais je retrouve une France féconde
 Qu'un noble sang vient de fertiliser;
 Sol généreux qui nourrira le moude,
 Mon pauvre ami, je voudrais t'embrasser.

La République est grande et sera stable,
 Elle remplit nos vœux; mais je t'aimais,
 Je me souviens de ce cri lamentable:
 Plaignons les morts, ils dorment à jamais
 Dormir! hélas! quand la France se lève,
 Lorsque pour vaincre et pour se surpasser
 Elle a besoin de l'esprit et du glaive!
 Mon pauvre ami, je voudrais t'embrasser.

Gloire à toi, Peuple, à tes succès rapides!
 Je t'aime mieux lorsque je pense à lui.
 Mes bras ouverts ne resteront pas vides;
 Tous les Français sont frères aujourd'hui.
 Vieillard courbé, quand tu courais aux armes,
 Comme les morts j'ai dû me reposer;
 Mon sang est froid, mais j'ai de chandes larmes!...
 Peuple Français, je voudrais t'embrasser.

10 mars, 1848.

Béranger.

A költemény egy példánya bizonyára Pestre is eljutott, s így kerti-
 letett Petőfi kezeibe, a ki azonnal lefordította. Másokra bízunk a fordítás-
 nek az eredetivel tüzetes összehasonlítását, csak annyit mondunk, hogy
 nagyon hű, majdnem szó szerinti áttétel. A költemény különben nem
 tartozik Béranger jobb dalaihoz s nem csodálható, hogy nem vették fel az
 összes kiadásokba.

Dr. KONT IGNÁCZ.

— Kupeczky János Klotz műveiben. Klotz szerepéről
 a philologia és archæologia történetében valószínűleg vajmi keveset
 tudnánk, ha korának legnagyobb írói, Lessing és Herder, nem foglalkoztak
 volna oly hosszasan férczműveinek bírálatával, jellemtelen magaviseletének
 megrovásával. De úgy az «Antiquarische Briefe» két kötete, mint a
 «Kritische Wälder» második és harmadik része, oly behatóan szólnak
 műveiről, hogy mindazok, a kik Lessing és Herder kritikai szereplésével,
 főleg e férfiak ókori tanulmányaival foglalkoznak, Klotz műveire is kell,
 hogy tekintettel legyenek. Mert annyi tény, hogy idejében úgy állásá-
 nál, irodalmi összeköttetéseinél, mint a három általa szerkesztett folyó-
 iratnál fogva, rettegett kritikus volt, kit sokan a finom ízlés mesterének
 s a Winckelmann nyomán új életre ébredt archæologiai tanulmányok nagy
 ismerőjének tekintették. Különben Lessing és Herder magok, mielőtt aljas

cseleít ismerték, mindig elismeréssel nyilatkoztak róla. Az ókori írók æsthetikai becséről, az érmek és gemmák szépségéről és azok befolyásáról az ízlésre, sok könyvecskét írt össze, s gyakran hangsúlyozta azt, hogy a philologusnak a modern életet is kell ismernie, ha némi hatást akar gyakorolni a közönségre.

Klotz iratai ma már a ritkaságok közé tartoznak. A párisi Nemzeti könyvtárban teljes számmal vannak meg; nagy részök a híres elzászi tudós, Oberlin könyvtárából kerültek oda. Olvasásuk közben két helyre akadtam, a hol Klotz Kupeczkýről szól. Mindkét helyet érdemesnek tartottam a feljegyzésre. Az egyik az *Über das Studium des Alterthums von Hrn. Hojraath Klotz* (Halle, 1766.) cz. munkácska vége felé (70 l.) áll, s így hangzik:

«Kann man sich wohl mit einiger Gewissheit die angenehme Hoffnung machen, dass der glückliche Zeitpunkt nicht mehr weit entfernt sey, da in Teutschland die Philosophie und Gelehrsamkeit den schönen Wissenschaften und Künste n freundschaftlich die Hand bieten wird, und kann man mit Grunde glauben, dass diese Vereinigung noch unserm Jahrhundert einen Glanz geben werde, welcher sich schon dadurch über dasselbe verbreitet hat, dass die Göttin des Ruhms den Nahmen eines *Leibnitz*, *Wolffs*, *Eulers*, neben den Namen eines *Klopstock*, *Uz*, *Lessing*, *Weisse*, *Gleims*, *Kleist*s, *Gellerts*, *Moses*, und der liebenswürdigsten Künstler eines *Rugendas*, *Kupetzki*, *Dietrichs*, *Oesers*, *Rode* und *Will*, in ihren Jahrbüchern aufgezeichnet hat?» — Az összeállítás mutatja, mily nagy tekintélyben állt Kupeczký művészte. Ne feledjük, hogy az e névsorban említett Oeser, ki oly nagy hatást gyakorolt a fiatal Winckelmannra és Goethére, pozsonyi születésű volt.

A másik hely az érmekről szóló művében áll, melylyel Herder (Drittes kritisches Wäldchen) oly behatóan foglalkozott. Klotz is, mint Kupeczký magyar életírója: Zsilinszky Mihály (*Olcsó könyvtár*, 63. sz. 15. l.), Fuessli könyvére utal, melyben a svájczí pártfogó Rugendával együtt ismertette. Ime a hely:

Beytrag zur Geschichte des Geschmacks und der Kunst aus Münzen, com Herrn Geheimenrath Klotz (Altenburg 1767.), 11. l. «Ein Werk eines Künstlers ist oft eine noch getreuerer Schilderung seines sittlichen Characters, als eine Schrift das Bild des Schriftstellers», mondja Klotz, és Raphael, Caraccio, Ribera példájára hivatkozik. Erre a 13. lapon így folytatja: «Herr Fuessli, der die Verdienste eines guten Künstlers und Schriftstellers in seiner Person zu vereinigen weiss, vergisst bei der Vergleichung des Vandyk mit Kupetzki, weder das gute Geschlecht, und die Erziehung des erstern, die ihm über den Pöbel erhabne Triebe einflösste, noch die armselige Erziehung des letztern, die ihn zu Trieben band, welche mit dem Pöbel übereinstimmten, und ihn nie die idealischen Begriffe des Vandyk erreichen liess. [Jegyzetben: S. Leben George Philipp Rugendas u. Joh. Kupetzki (Zürch 1758) S. 39.] Nach dem Urtheile dieses einsichtsvollen Mannes war Kupetzki mit Anlagen zur Malherer geschafften, denen die Unterstützung von bessern Sitten fehlte, und die empfindbare und gegen das feinere Idealische fühlbare Seele des Vandyk hatte alle Vortheile

einer guten Ausbildung erhalten, die sich in dem Edlen der Gedanken sehr deutlich offenbarte.»
Dr. KONT IGNÁZ.

— Két a külföldön megjelent magyar nyelvkönyv. Mindannyiunkban bizonyára közös az a büszke öröm, melyet érzünk, valahányszor a külföld komolyan felénk fordítja figyelmét s igyekszik viszonyainkkal, történelmünkkel és nyelvünkkel behatóbban foglalkozni. A millennium esztendeje e tekintetben is eredményesnek mondható. Egy komoly és szerényen működő magyar tanárnak jól előkészített munkája érkezett hozzánk — Lipcséből. Értem *Hoffmann* Frigyes dr., volt brassói főreálisk. és jelenleg budapesti felsőbb leányiskolai tanár, *német-magyar szótárának* első részét, melynek teljes címe: *«Taschenwörterbuch der ungarischen und deutschen Sprache. In zwei Theilen. I. Theil: Deutsch-Ungarisch. (16°, VI, 400 l.) Leipzig, Otto Holtze's Nachfolger, 1896 (ára 2 m. 20 f., kötve 2 m. 60 f.)»* Hogy szótárirodalmunkban nem annyira mennyiség, mint minőség dolgában sok a kívánnivaló, azt e Közlöny olvasói jól tudják. Az ilyen kétnyelvi munkák jószágának első és alapfeltétele, hogy írójuk mindkét nyelvet egyaránt és tökéletesen bírja s hogy a szerkesztésnél ne csupán az ívek számával, de idejével és lelkiismeretével is számoljon. Zsebszótárnál, mely egyúttal a középiskola igényeit is kielégítheti, szükséges továbbá, hogy lehetőleg a mai, az élő, beszélt nyelv dolgoztassék fel. Hoffmann szótára arról győzött meg, hogy a felsorolt követelményeknek nagy mértékben megfelelt; könyve határozottan haladást, nyereséget jelent. A kiejtést tárgyaló bevezetés után adja két hasábosan s kitűnő szedésben a szótári részt, melyet három czélszerű és gyakorlati függelék követ, úgym.: 1. Keresztnevek. 2. A népek, országok, városok, folyók stb. nevei. 3. A rendhagyó (erős) igék táblázata. — A szövegben nem egy «próbát» tettünk s meggyőződöttünk arról, hogy a szerző az eddigi eredmények felhasználása mellett önállóan gondolkodik és saját tudását is érvényesíti. Hogy e mellett apróbb hiányok, hézagok és egyenetlenségek is előfordulnak (a kiejtés magyarázatában, a szónemek jelzésében, a főnevek eseteinek felsorolásában, stb.), az a munka értékét nagyon kevésbé csökkenti. Ennél fontosabb a mi viszonyainkra, hogy a szótár nem a nálunk előírt hivatalos osztrák, hanem egy másik, noha nem igen eltérő, német helyesírási rendszert követ és hogy a szerző *minden* német vezérszót *nagy* kezdőbetűvel szedetett. Így aztán a tanuló a fontos helyesírás dolgában nem nyer feltétlenül megbízható segédeszközt.

Reméllem, hogy Hoffman szótárának ezen első részét, melyről örömmel és részletesen emlékeztem meg a bécsi *Zeitschrift für das Real-schulwesen*» f. é. jan. füzetében, mihamarabb tökéletes alakban és összhangzó összefüggésben követi a befejező, *második, magyar-német rész*, mely a külföld részére a magyar szövegek megértését teszi majd lehetővé.

Az idézett folyóirat májusi füzetében behatóbban, de sajnos, kevésbé biztató eredménnyel, ismertettem egy másik német-magyar nyelvkönyvet e címmel: *«Anton Nagy, Kleine Ungarische Sprachlehre für den Schul- u. rivatgebrauch, mit Lese- und Übersetzungsübungen etc. (VIII, 184 l.,*

Heidelberg, J. Groos. 1897)». Erről azonban e Közlöny irodalmi rovatában külön lesz még szó. kf.

— Az oláhok itáliai eredete. Réthy László «Az oláhok itáliai eredete» cz. újabb értekezésében (Budapesti Szemle, 1897. májusi füz.) véglegesen és meggyőzőleg összefoglalta a Hunfalvy-Réthy-féle elmélet nyelv-történeti és chronologiai bizonyítékait. A végeredmény kettős, u. m. negatív és positiv. Először ugyanis nincs többé olyan gondolkodó, történeti alapon álló tudós, vagy akár laikus sem, a ki hitelt adhatna a Xenopol terjesztette elméletnek, mely szerint oláhjaink Aurelianus császár legionariusainak leszármazottjai. Még nagyobb azonban a *positív* érdem. Réthy most már elégséges történeti adattal világította meg az oláhok eddig homályos eredetét. Nyomról-nyomra követhetjük a X. században történt vándorlásukat a Romagna hegységeiről Friaulon át Istriába, Makedóniába, és végül Erdélybe való megérkezésüket. Az igazság e kérdésben a napnál világosabb. Néztem szerint azonban a tárgy még nincsen *teljesen* kimerítve. A Cuza-féle, eddigelé meddő pályadíjat bátran ki lehetne tűzni egy, az oláhok eredete kérdésében felette érdekesnek ígérkező *további kutatás* ösztönzésére. Vigyük át a további kutatást az összehasonlító nyelvészet teréről az összehasonlító *ethnographia* útjaira. Ezeket haladva előbb-utóbb megjeljük ama középkori vándorló romagnai pásztornép *ókori őseit*. Annyit eleve merek állítani, hogy ezeket nem a sabin, hanem a latin-albán ősrég pásztor- és rablónépek között kell keresni. Ha idefordítják figyelmüket az oláh tudósok, positiv eredményeket érhetnek el. Sőt politikai jogcímet is támaszthatnak, nem ugyan a mi Erdélyünk, de mindenestre az olasz Romagnának visszafoglalására.

Elsőbb is az a kérdés, létezik-e az «oláh» név etymonjának ókori nyoma, különösen a kérdéses területen t. i. az Albán vidéken, általában Latiumban? Szerény véleményem szerint a *Volscusok*, Latium ősrégi pásztornépei viselték legrégebben e nevet. E szó gyökerét elszórtan más helynevekben is fölismerhetjük. Így fővárosuk *Velitrae*; *Volturnus* folyó, *Volaterrae* és *Volsinii* városok nevei is egy közös eredetre utalnak. E név további folytatása, a «guelf», «wälsch», a mi általában román fajt jelent az Itáliát előzőnlött germán népekkel szemben. A románokat «Vlachok»-nak nevezték, midőn már a Balkán félszigeten folytatták vándorlójaikat. Természetes, hogy innét ered a magyar «oláh» szó is, a mely rokona az «olasznak» és így egyik bizonyítéka a Réthy-féle elméletnek.

Az összehasonlító ethnographia pedig egész határozottan a mai római Campagnát, tehát az ókori volscusok hazáját jelöli ki az oláhok bölcsőjeül. Annak letarolt, kopár vidékét manapság is ugyanolyan pásztornép lakja, mint a mi oláhjaink. Ugyanaz a jelleme is. Kedélye mélabús, egyrészt szolgamódra meghunyászkodó, másrészt rabláshoz hajlandó. Viseletük a bocskor, tűsző, ködmön, a nők katrinczája stb. majdnem azonos. Az ősrégi dudát, melynek bús dallamával a farkasokat űzik vala, onnét hozták magukkal az oláhok.

De az ókor legősibb mondáiban is megtaláljuk a Romagna-Campania

albán pásztorainak eme jellemvonásait. A népek mondaalakító képzelme mindenütt bonalapítóiban alkotja meg a *saját típusát*. Kell-e jellemzőbb monda, mint az, hogy Romulus és Remus *Marsnak* fiai, farkastejet szoptak, tehát rabló vér foly bennük? De aztán Faustulus, a pásztor nevelte fel őket, tehát «foglalkozásukra nézve» *pásztorok* voltak.

Nem akarom e helyütt tovább kutatni e nyomokat. Úgy vélem azonban, hogy ha az albánokra és volscusokra, valamint szomszédjaikra vonatkozó *összes* ókori *görög* és *római* forrásokat s a *feliratokat* stb. egybeállítanók, bizvást kiderülne, hogy az oláhok története sokkal régibb, mint Xenopol meg Kiepert álmodják: van az közel három évezredes.

IFJ. REMÉNYI EDE.

— Imre királyunk a német költészetben. *Collin Máte*, kinek drámáiban (Dramatische Dichtungen. Pest, 1813. és 1817. Négy kötet) nem egy magyar vonatkozást találunk, Imre király és öccse Endre viszálykodását balladában dolgozta fel. *König Emmerich* cz. balladájának (Nachgelassene Gedichte. Bécs, 1828. II. k.) forrására maga hivatkozik; megemlíti egyszersmind, hogy az újabb kutatók mind idézik, legterjedelmesebben Thomasius Archidiacon Salonit. «*Videbo quis ad cruorem regalis prosapiae manum extendere ausus erit?*» Erre: «*omnes cum pudore ac pavore arma deponentes, ad regis genua provoluti veniam precabantur. Rex autem, ut erat et clementissimus, universos in gratiam recepit.*» — Forrását híven követte. Csakis ezen mondai színezetű esemény képezi a ballada tárgyát, de igen ügyes feldolgozásban, úgy, hogy e mű Collin legszebb és legértékesebb költeménye.

Imre király Endre herceget sereg toborzására szólítja fel és a sereg vezérletét öccsére bizza. Endre e bizalommal visszaél: serege erejét bátyja ellen akarja érvényesíteni. A király elveti kardját, koronáját szolgájának adja; csak vesszőt vesz kezébe és így fegyvertelenül az ellenséges táborhoz közeledik:

So trat er kühn die Menge
Ein König, trotzend, an;
 Rings weichet das Gedränge
 Dem freudig stolzen Mann;
 Und er, mit fester Stimme,
 Die weiten Haufen fragt:
 Ist einer, der im Grimme
 Hand an den — *König* legt?

Endrét magával viszi, a megtért lázadóknak pedig megbocsát. — Ez a költemény tartalma; ezt a király szépen festett jelleme és ezzel ellentétben Endre álnoksága, a tömeg ingatagsága, igen szép költői nyelv, gyors és eleven fordulatok ékesítik.

Dr. WEILLER GYULA.

— Oldenberg Veda-kutatásai. A Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft L. köt. 423—462. l. Oldenberg, Vedische Unter-

suchungen' cím alatt érdekes fejtegetéseket közöl, melyekről a következőkben akarok röviden beszámolni.

1. *vahni* v. ö. Neisser-Bezzenger Beiträge XVIII. 301. s a köv. l. E szó jelentése a védában 'vonó állat' s a *vah* 'vehere' (vonni, húzni, hozni) igével függ össze, bár ezt Neisser kétségbe vonja. Agni, (v. ö. Bergaigne I. 143. s a köv. l.) a gyors isten, lóhoz van hasolítva, ő maga is lónak van nevezve, v. ö. Oldenberg «Die Religion des Veda» 77. s a köv. l.; lovai vannak és kocsija, melyekkel jár; ő tehát rathi vagy rathirá. Különös sajátossága az istenek kocsiztatása, majd kocsisuk nekik, kiket könnyű kocsiján az emberek áldozataihoz hoz (Rv I 13, 4), majd isteni vonó ló, rendesen azt mondják róla: Agni, hozd ide az isteneket (ā' vaha). A rituale szerint van egy az áldozatot bevezető eljárás, a devatānām āvāhanam, melynél Agnihoz folyamodnak, hogy az isteneket az áldozatra elhozza, így a telihold és újhold áldozatnál (Hillebrandt, Altind. Neu- und Vollmondsopfer és Schwab, Altind. Tieropfer). Az āvāhanam után az áldozati ritualeban a pravara következik, az emberi áldozónak (Hotar) tisztebe avatása párhuzamban Agnival az isteni hotar-ral. Itt is előfordul a kifejezés: Agni hozza ide az isteneket (ā vaksat), továbbá, hogy nekik mint hotar a tisztelő mondást elmondja (yaj).

Agni-n kívül *vāhni*-nak nevezetik *Soma* is.

Ezekben is *vāhni* 'vonó ló'. A többi istenekről is előfordul *vāhni* egyenként és egyetemen. Azonkívül alkalmaztatik *vāhni* emberekre, papokra. Itt is 'vezető' a jelentése.

2. *sūnāra sūn'itā* (v. ö. a v. hunara hunaretāt) jelentése a védákban adakozó, adakozás, az avestában 'erény' vagy talán jobban 'ügyesség'.

3. *vāja* jelentése 'gyors, eredményes energia', v. ö. lat. *vegeo*, gót *vakan*.

4. A śradhdhā-nál az istenségbe vetett hívői bizalom mellett nagyon gyakran az áldozatot rendező laikusnak a papokhoz (purohita) való bizalmáról is van szó. Ez természetes első sorban adományokban jut kifejezésre.

5. A veda kalendáriumáról és kronológiájáról Jacobival való polemia. Jacobi abból indul ki, hogy dhruva-t (sarki csillagot), mely az ind házassági rituáléban szerepet játszik, csak újabb időben és 2800 évvel Kr. e. láttak, tehát ez utóbbi időre kell vissza mennie a rituálénak. Oldenberg szerint az indek laikus megfigyelése nem valóságos sarki csillagra vonatkozott. Nem lehet a babyloniak és egyiptomiak culturájának analógiájára hivatkozni. Az árja indek, kik messze távolból jövő kivándorlók voltak, az Európában uralkodó népek legszélsőbb délkeleti elágazásai. Nem fogadja el Oldenberg Jacobi véleményét a Kottikās-t (a tavaszi éjnap-egyenlőségben a napállásra vonatkozó jegyet) illetőleg sem, úgyszintén a Phālguna telehold jelentőségét illetőleg, mely Oldenberg szerint a tavasz kezdetének dátuma.

6. Az Upanisadok az ind gondolkodás sajátos termékei, majd prózában, majd versben, melyek az örök egynek, a nem lettnek, a minden levés forrásának fenségét dicsőítik majd személytelen előadásban, majd párbeszédben, mint Yājñā valkya beszélgetésében feleségével a legfőbb énről, melyben

minden öntudat megszűnik. Ez előadási formák a bráhmana művekből erednek, de utolsó fokban bizonyos saját, eredeti magvuk is van. Ni-sad „letilni” upa-val a közeledés fogalmát fejezi ki: a tanító és tanuló ülése, melyben az utóbbi megtanulja, hogy közeledjék gondolataival a jámbor az imádás legmagasabb, legelrejtettebb tárgyaihoz. A legrégibb és legrövidebb upanisadok a Sokrates-iskola definiáló rendszerének felelnek meg, csak hogy nem a konkrét világból való fogalom-definíciók ezek, hanem csak a tisztelet és gondolkodás legfőbb tárgyaival foglalkozó pseudo-definíciók: jelszavak önkényes odavetése nem a megértés, hanem a tisztelet céljából.

Dr. PATRUBÁNY LUKÁCS.

KÖNYVÉSZET.

Cicerónak Catilina ellen tartott beszédei. Fordította Faragó János. (K. 8-r. 67 l.) Pápa, 1897. Kis Tivadar, 25 kr.

Halász Ignác. Rendszeres magyar nyelvtan a közép- és polgári iskolák III. osztálya számára. (8-r. 103 l.) Budapest, 1897. Lampel Róbert. 60 kr. kötve 80 kr.

Molnár Samu dr. Az ó-kori görögök politikai irodalma Platon előtt. (N. 8-r. 80 l.) Bpest, 1897. Szerző sajátja. (Molnár Samu dr. főgymnas. tanár Baján.) 80 kr.

Oldal János. A német irodalom rövid története. Függelék a szerző német nyelvtanához. (8-r. 51 l.) Budapest, 1897. Eggenberger. 30 kr.

Perényi József, dr. Szemerei Szemere Miklós életrajza. A költő arcképével és a Szemere-család leszármazási táblázatával. (N. 8-r. 85 l.) S.-A.-Ujhely, 1897. Löwy Adolf. 1 frt.

Pintér Kálmán. Irodalmi dolgozatok Vörösmartyról. (8-r. 152 l.) Budapest, 1897. Hornyánszky Viktor. 80 kr.

Reményi Lajos. A magyar nyelv tanítása a tótajkú iskolában. Tótajkú községekben működő tanítók, tanítójelöltek s a tanítónők számára. Elméleti rész. (8-r. 16 l.) Eperjes, 1897. Stehr D. 25 kr.

Sarudy György. Horatius methodikájának tervezete. (8-r. 97 l.) Pápa, 1897. Kis Tivadar. 50 kr.

Szinnyei József. Rendszeres magyar nyelvtan a közép- és a polgári iskolák harmadik osztálya számára. Ötödik átdolgozott és tetemesen rövidített kiadás. Budapest, 1896. Hornyánszky Victor. Vászonba kötve 80 kr.

Telmányi Emil. Szók és kifejezések. (Bartal-Malmosi Latin Olvasókönyvéhez.) A gymnasium III. osztálya számára. Második javított kiadás. (8-r. 88 l.) Arad, 1897. Révész Nándor, 70 kr.

Toncs Gusztáv és *Loós* István. Költői olvasmányok. Románczok, balladák és lyrai költemények elméleti bevezetéssel, rendszeres verstannal, és magyarázatokkal, gymnasiumi használatára. (8-r. 199 l.) Lampel Róbert. 1 frt 20 kr. kötve 1 frt 40 kr.

Volf György. Az egyházi szláv nyelv hazája és a magyar honfoglalás. (8-r. 96 l.) Budapest, 1897. Eggenberger. 80 kr.

Zsúlszky Mihály. A széptan előcsarnoka. A szépet kedvelő tanuló ifjúság és általában minden műveltek számára. Második bővített képes kiadás. (8-r. V, 137, II l.) Budapest, 1897. Lampel Róbert. 1 frt 50 kr.

AZ EPHESOSI HERAKLEITOS.

(Vége.)

III. Rendszere.

a) Kosmogonia.

E rendszer Anaximandroséhoz áll még legközelebb, és pedig nemcsak nagy vonásaiban, hanem egyes részletekben is. Megegyez mesterével a mulandóságnak, az egyes lények megsemmisülésének, a természeti rend jogszerűségének hangsúlyozásában; a nagy ellentétek, melyeket Anaximandros sorakoztat egymás mellé, megvannak, sőt még élesebben jelentkeznek nála, különös élt nyerve az ő felfogásától, mely egynek vallja a jót és rosszat, a nagyot és kicsinyt. Mintegy új erővel, új hatással visszhangzanak Anaximandros szavai az ő igéiben. «Amiből a lényeknek keletkezésök vagy, szükség szerint ugyanabban kell romlásuknak is lennie.» «Így kell megbűnhődniök és jogtalanságukért lakolniok az időnek rendében», így szól Anaximandros¹⁾ és Herakleitos kiterjeszti e szabályt az Olympos lakóira is: «A nap nem fogja áthágni korlátait; mert ha megtenné, az Erinysek, Diké segítői, utolérnék.»²⁾

De Herakleitos nem elégíthette ki Anaximandrosnak ἀπειρον-a, épp oly kevésbé, mint Anaximenes őszanyaga: a levegő. Amaz örök mozgásnak, keletkezésnek és enyészetnek, melyben ő a világot naponta újjászületni és romba dőlni látta, az az elem felelhetett csak meg, mely az ő lelkét is hánytorgatta, szenvedélyeit táplálta, életét emésztette, haragját szította: az őstűz. Ez a heraklitikus rendszer alapja, melyre aztán háromágú tudományát, kosmogoniáját, ethikáját és theológiáját felépítette.

¹⁾ Simplicios. Comm. in Aristot. Phys. 6. a.

²⁾ Plutarchos. De Exil. II. 604.

b) A tűz.

Mi ez a tűz? Az egész világ. «Ezt a világot pedig sem isten, sem ember nem alkotta, hanem az örökké élő tűz volt mindig és van és lesz, föllángolva mérték szerint és elhamvadva mérték szerint».¹⁾ S ebből az őstűzből keletkezik minden a lefelé és fölfelé vivő uton. Mert ez az út is ugyanaz: 'Οδὸς ἄνω καὶ κάτω μία καὶ αὐτή. Lefelé a tűzből víz lesz; ennek a fele szárazföld lesz, a másik fele villám (πρηστῆρ). De a szárazföld is vízzé válik s a víz tüzzé ismét. «Mert a tűz megfelel mindennek és a tűzzel egyenlőértékű minden; ahogy az aranynyal a jószág s a jószággal az arany.»

Igy a tűz nemcsak az enyészet és tenyészet forrása, az örök anyagsere, örök változás, örök mozgás oka; hanem egyszersmind az egyedüli bölcsesség kútfeje is; száz alakba öltözötten majd mint bű, majd mint pára, majd meg mint villám jelentkezik és soha el nem alvó erélyével ébren tartja a természet szívverését. De mint *ható erőt* kell képzelnünk, nem pedig mint *elemet*; Herakleitos nem gondolhatott arra, hogy a tűzben megvolnának a létező világ összes alkatrészei, úgy ahogy Empedokles az ő négy elemét képzelte.²⁾ Minden ily irányú feltevés tévedés és ellenkezik Herakleitos saját szavaival, melyek tiltakoznak minden minőségileg változatlan őanyag ellen. Valamint tévedés (de könnyen magyarázható és természetes tévedés) az is, hogy Lassalle e tűzben «a létrejövésnek, mint olyannak eszméjét», «a lét és nemlét fokozatos egységét», «az önmagából állandóan saját ellentétébe átváltozó mozgást» látja.³⁾ E némű metaphysikai gondolatok épp oly távol állottak a mi physikusunktól, mint az egész Hegelianismus minden terminusával egyetemben.

Ez a tűz nem elvont eszme, hanem hatalmas, élő láng, mely elhamvasztja az egész mindenséget, hogy aztán belőle Phoenixként új mindenség támadjon. S midőn Herakleitos ezt tanítja, akkor Anaximandrosra támaszkodik, ki szintén hirdette az örök enyészetet és keletkezést. Ám azért merész következtetés volna e homályos és felette általános igékből azt olvasni ki, amit Gomperz,⁴⁾ hogy a mai természettudomány álláspontján volt, különösen

¹⁾ Clemens Alexandrinus: Stromata V. 14. p. 711.

²⁾ Plut. De EJ. VIII. p. 388.

³⁾ Lassalle. I. 361. II. 7 és 10.

⁴⁾ Gr. Denker 54.

a naprendszer evolúciójának tekintetéből. Az az «időszaki világ-elégés», melyről Herakleitos szól gyermeki sejtéssel, csak megragadó, hatalmas kép, melynek csillagászaink hypothesiséhez semmi köze sincsen. Gondoljuk meg, hogy mily nézetei voltak a napról és pályájáról; a nap akkora, a mekkorának látszik (ὁ ἥλιος ἐστὶ τὸ μέγεθος οἷος φαίνεται. Diog. Laert. IX. 17), vagy a hogy Stobaiosnál olvassuk: τὸ δὲ μέγεθος ἔχειν (τὸν ἥλιον) εὖρος ποδῶς ἀνδρωπέων. Hogy félkört ír le; mindennap újra támad és újra elég; a határon túl pedig nem mehet, mert az Erinysek mindjárt utolérnék. Mind ezeket meggondolva aligha fogunk igazat adhatni Gomperznek ezen föltevésében.

c) Az örök mozgás.

Vissza kell tehát térnünk a tűznek olyatén fölfogásához, hogy az a mozgató és éltető erő. Mit mozgat és mit éltet? Az anyagot. Az ekkép élővé lett anyag minden körülmények közt élőknek tekintetik; ott is, ahol a tűz hatását szem nem láthatja, a szerves átalakulásoknál; az anyag folyton él, folyton mozog. Ime az *örök folyás*. Semmi se nyugszik valójában, semmi se marad meg. A tűz éltette anyag folyton él, folyton változik és folyik, ha szemünk nem is látja, fülünk nem is hallja. Mert hiszen «a szem és fül rossz tanúk»,*) nem tudják fölfogni azt, a mit a lélek lát. Ennek a principiumnak kifejezésére van egy képe, melyet számos változtatban újra fölelevenít; a legösmertebb, a legnépszerűbb minden philosophéai közt: «Ugyanazon folyókba kétszer nem léphetsz; mert más (és más) vizek folynak bennök alá.» «Akik egyazon folyóba lépnek, azok elé más és más vizek folynak.» S ez a megfigyelés aztán kiélesedik ama paradox mondásban: «Ugyanabba a folyóba lépünk be s nem (abba) lépünk be, benne vagyunk és nem (benne) vagyunk.»

E megragadó képből már most nem az következik, hogy Herakleitos talán az atomok mozgására gondolt; hogy hő- és hangtanunk ősmereje, a rezgéstani sejtelme nélkül oly hypothesiseket állított föl, melyeket huszonhárom század haladása, kísérletezései tudtak csak principiummá emelni; korántsem következik az, hogy ő mikroszkop nélkül látta azt, amit mi fölfegyverzett szemmel se láthatunk. Mindez merész következtetés, s éppen csak

*) Stob. Flor. IV. 56.

a létező kevésnek túlságos megbecsülése vagy pedig phantasia szüleménye; nagy tévedés Gomperz részéről, ha azt hiszi, hogy ezzel Herakleitos megtette az első lépést a mai természettudomány álláspontja felé, amennyiben kimondta, hogy vannak *láthatatlan mozgások*; még nagyobb tévedés azt vélnie, hogy az atomisták, akik a *láthatatlan testrészeket* födötték föl, megtették a másodikat. Mert mi következne ebből? Egészen természetesen az, hogy mire elérkezett a fölvilágosodás korszaka, Sokrates, Platon és Aristoteles kora, addigra meglett a mai természettudomány. Herakleitos érdeme kétségtől nagy, de ezt az érdemet túlzás volna neki tulajdonítani.

d) A tulajdonságok viszonylagos volta.

A dolgok örökös folyásából tehát nem ez, hanem két más, nem kevésbé fontos, de sokkal realisabb következtetés lesz leolvasható. Első az, hogy minden tulajdonság *relativ*. Az örökös mozgásban egyazon dolog majd jónak, majd rossznak, majd hidegnek, majd melegnek mutatkozik, a szerint, amint a kísérő körülmények változnak. «A hideg meleg lesz, a meleg hideg lesz, a nedves megszárad, a száraz megnedvesedik.»¹⁾ «Szétszóródik és összegyűl, megjő és távozik.» «A tengervíz a legtisztább és legrondább, a halaknak iható és egészséges, az embereknek ihatatlan és vészhozó.»²⁾

Sőt még ugyanegy egyénre nézve is áll a tulajdonságok relativitása, nemcsak ugyanegy tárgyra: A számár szívesebben veszi el az olajos retket, mint az aranyat.³⁾

e) Az ellentétek azonossága. A harmonia.

Ha már az ellentétek oly sűrűn lelhetők föl egyazon dologban, mi természetesebb a mi paradoxonokat kedvelő költőnk szemében, mint hogy az ellentétek egyenesen *identikusak*? Nem is lehetne meg a világ ez ellentétek nélkül. Ezek szülik a harmoniát, ezek elevenítik meg az életet; s hogy a paradoxon még teljesebb legyen: a küzdés adja a harmoniát. «Mert jobb a láthatatlan összhang a láthatónál.»⁴⁾ Ennél a küzdelemnél nincs jobb,

¹⁾ Schol. Tzetzae. Exeget. Iliad. p. 126.

²⁾ Hippolytos. Ref. haer. IX. 10.

³⁾ Aristoteles: Ethik. Nik. X. p. 1176. a.

⁴⁾ Hippol. Ref. haer. IX. 9.

kivánatosabb a világon! «Herakleitos gáncsolja a költőt, aki azt mondja: bár a czivódás istenek és emberek közül kiveszne. Mert nincsen összhang éles és tompa nélkül, élő lény sincs a himnek és nőténynek ellentéte nélkül.»

f) A háboru.

«A háborúság mindennek atyja és mindennek királya, amazokat istenekké tette, ezeket emberekké, azokat rabszolgákká, ezeket szabadokká.»¹⁾

Természetes, hogy ez a szembeszökő ellentét nyugtalanította a közönséget, ezt nem tudták fölfogni, mert hétköznapi fölfogásukkal merőben ellenkezett. De az a mi embergyűlölő philosophusunkat nem bántotta. Megvetéssel mondja: Nem értik, hogy a különböző miként van összhangban egymással. Az ellentétek összhangja olyan, mint a nyílé és ijjé.²⁾

S ezt az ellentétet nemcsak a természetben látja gyönyörrel; még kevésbé érti elvont, metaphysikai gondolat alakjában. Ez az ő sociologiai meggyőződése, politikai hitvallása is. «Szégyenletesnek mondják — ugymond — hogy az isteneket gyönyörködteti a háborúk látása. De ez nem szégyenletes, mert a nemes dolgok gyönyörködtetnek. Nekünk a háborúk és harcok retteneteseknek látszanak, de az istennek éppen nem rettenetesek stb.»³⁾ Valóságos háborúról szól e helyütt és egyéb töredékekben is; a háború győztese szabadok, a legyőzöttek pedig rabszolgák. Azért szükséges és üdvös is a háború, mert nélküle e társadalmi osztályok nem létesülhetnének; nem különödnék el egymástól isten és ember, szabad és rab, előkelő és pór. Az ő aristokrata érzése élénken érezte a szükségét annak, hogy rendszerében is megtalálja motivumait. Így jutott bele egyénisége leghatározottabb vonásaiban philosophiai systemájába, melynek egyik főtétele: a világon az ellentétek törvénye uralkodik. Ez a törvény általános érvényű, nincs az az isten, aki büntetés nélkül megtörhetné; még a ragyogó nap maga se; mert Dike szolgálói, az Erinyszek mindjárt utolérnék. Ez a törvény maga Zeus, az egyedüli bölcsesség, mely nem személyes s azért nem óhajtja a Zeus nevét fölvenni, de uralkodik és hatal-

¹⁾ Ibid.

²⁾ Hipp. Ref. haer IX. 9.

³⁾ Schol. B. in Iliad IV. 4. p. 120.

mas és azért mégis Zeus nevén nevezendő; ez a törvény nem egyéb, mint az östüz: λέγει δὲ καὶ πρόνιμον τοῦτο εἶναι τὸ πῦρ καὶ τῆς διοικήσεως τῶν ὄλων αἵτιον: καλεῖ δὲ αὐτὸ χρημοσύνην καὶ κόρον· χρημοσύνη δὲ ἐστὶν ἡ διακόσμησις κατ' αὐτόν, ἡ δὲ ἐκπόρωσις κόρος (Sext. Math. VII. 127.)

g) A törvény egyetemes érvénye. Ethika.

Ez a törvény egységes egy. Uralkodik a természetben, az istenekben, az embereken. Műve hármasszorosán végigvonult, visszavisszatérve mindig, újabb hangsúlyt hordva magán, ha netán mélyebben elmerülve a részletekbe elvesztette szeme elől. Az egész világon minden lakóival együtt úrrá tette ezt az élő törvényt. S levonta belőle ethikai következtetéseit is. A legszentebb cél, mely embert lelkesíthet, a törvény megismerése: ἐν μόνον τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην ἢ κυβερνᾶται πάντα διὰ πάντων. De ez ösmeret nem könnyű munka, mert egyfelől: «az emberek közül a legbölcsebb is az istenhez képest majomnak látszik bölcseségre, szépségre és minden egyébre nézve» (Plato Hipp. 289b); másfelől a természet sem kínálja önként titkait, nehéz az ő megértésök, mert «a természet szeret elrejtőzni.»

Azért hát «ne beszéljünk vaktában a legnagyobb dolgokról.»¹⁾ Még a kiválasztottaknak, a bölcselőknek is sok dolgot kell tanulniok.²⁾

Míg a törvény uralkodik, addig boldogok az emberek, sőt életök is csak addig tart. Azért harcolniok kell a törvényért úgy, mint ahogy városuk falaiért küzdenek. Mert ember sorsát e földön s azon is túl a törvény intézi. Az emberekre haláluk után olyasmi vár, amit nem remélnek, nem is hisznek. A dicsők sorsa felől nem hagy bennünket kétségben. Az Arestől megölteket tisztelik az istenek és az emberek.³⁾ A halandók azonban a Hadesben szomorú életet élnek. Föltámadásról, újjászületésről, a testnek a világelégést követő újabb periodusban újraéledéséről nem tud semmit, ahogy azt Lassalle egyik töredékből ki akarja olvasni.

Megfelelnek-e vajjon az emberek mindeme követeléseknek? Fölerik-e észszel, mily küzdelmeket ró rájuk az örök törvény?

¹⁾ Diog. Laert. IX. 73.

²⁾ Clem. Al. Strom. V. 14. p. 733.

³⁾ Clem. Al. Strom. IV. 4. p. 586.

Úgy törekeshnek-e a megösmerésre, mint azt saját érdekek követeli?

Herakleitos embergyűlölete megadja rá a feleletet. Szemöket követik és fülöket, e megbízhatatlan tanúkat; vakon követnek másokat s még a legbölcsebbek, egy Pythagoras is, a πολυμαθής hibájába esnek, mely pedig nem képezi az elmét; a költőkre hallgatnak, Hesiodosra, aki tanítani akarja, mi a nap és éj, holott maga se tudja; Homerosra, akit korbáccsal kellene kikergetni a versenyekről; emberektől tanulnak emberek, pedig minden emberi bölcsesség eredete az istenségnél van.

S ha már ennyit vétenek a megösmerés regulái ellen, mennyivel többet sértik az erkölcsöt. Amabban csak elméjük gyöngesége vezeti őket félre; itt a rossz indulatok egész serege; örökölt rossz szokások, félreértett isteni törvények, az égiek helytelen tisztelete. «Ki ő közülök ész vagy elme? A nép énekeseit követik és a tanítóra szorulnak: csapatostul, nem tudván, hogy sok a rossz, kevés a jó; mert a legjobbak mind helyett egyet választanak ki: a halandók örök dicsőségét, a többiek pedig fálnak, mint a barmok.¹⁾ Olyanok, mint a kutyák, melyek azt is megugatják, akit nem ösmernek.²⁾ Vérral bemocskolva tisztulnak meg, mintha valaki sárba lépne, hogy megmosdjék.»³⁾

h) Vallási nézetek.

Különösen az az esztelenség lobbantja haragra, melyet az áldozatok körül tapasztal. Micsoda áldozatok, szertartások, mysteriumok ezek? Így kiált föl. Kik végzik e szent kötelemeket? Éjjeli csavargók, varázslók, bacchansok, borisszák! Amit ők mysteriumoknak neveznek, az szentségtörő ceremonia. Imádkoznak az oltárokon, mintha valaki a házával beszélgetne; azt se tudják, mik az istenek és hősök. Haragja legnagyobb erővel a Dionysos tiszteletére rendezett orgiák ellen fordul, melyeket «orcáztlanoknak és szemérmetleneknek mondana, ha nem Dionysos tiszteletére rendeznék őket.» Esztelen népség, mely ünnepli Dionysost, nem is sejtve, hogy ő egyuttal Hades, az alvilág ura.

Hogy e támadásait kora atheismusnak fogta volna föl, épp

¹⁾ Diog. Laert. I. 88.

²⁾ Plutarch. An seni sit ger. resp. VII. p. 787.

³⁾ El. Cret. in Greg. Naz. 1. 1.

oly kevéssé valószínű, mint az, hogy ő a nép vallását akarta általánosságban támadni. Ethikájának követeléseai kérlelhetetlenül követelték tőle, hogy maradjon hű önmagához, és így meg nem tagadhatta, el nem fojthatta kitörő haragját, vérmes, cholerikus természetének föllobbanását, mikor emberi és isteni dolgokban, értelmiekben és erkölcsiekben annyi visszásságot látott.

IV. Herakleitos hatása.

Viszonya előzőihez s az utókorhoz.

Herakleitos jelentőségét, nagyságát elősmerték már az ó-korban is. Platon őt tünteti föl ama világfölfogás képviselőjének, mely szemben az eleai iskola merev tagadásával az örök mozgást hirdeti. De rendszerét nem fejtette ki részletesen, s e részben az utókorra nem hathatott. Nagysága nem is alapszik rendkívüli fizikai vagy kémiai fölfedezéseken; ethikai rendszere is csak nagy törmelékekből áll, de belőlök egy világrendszerével szorosan összefüggő egészet rekonstruálni nem lehet. Erejét s ennél fogva hatásának titkát is leginkább nagyszerű világfölfogásában kell keresnünk, mely megérezte a lüktető életet a látszólag mozdulatlan mindenségben s örök köteléket fűzött a természet és az emberi szellem közt. *) Megtalálta az örökké változandóban az örökké változatlant: a törvényt, az értelmes, parancsoló, ellenmondást istentől, embertől, természettől egyként nem tűrő törvényt. E részben őt el kell különítenünk az ó-kori physikusoktól; mindazt, ami rendszerének lényege, ezekben hiába fogjuk keresni. A nagy, mindent átfoglaló gondolatot, az ellentétek azonosságát, az örök harczt, a föl és lefelé vivő utat a tünemények rendszerében sem Anaximandros, sem Anaximenes nem ösmerték. És mégis ezekhez csatlakozik a legszorosabban. Kosmogoniáját — mint már kifejtettük — Anaximandrostól tanulta, tőle az egyén elmúlását, rövid életéért halállal bűnhődését.

Félreismerhetetlen a pythagoreismus hatása is Herakleitosra: az ellentétek harmoniája döntő fontosságú nála, aminthogy a pythagoreusok rendszerének egyik alapköve is a harmonia; ethikai és politikai meggyőződése szintén élénken emlékeztetnek a pytha-

*) Gomperz. 52.

goreusok aristokrata szövetségére, bárha ez egyezés nem is oly közvetlen hatás következménye, mint azt Zeller látja,¹⁾ mert eléggé meg van okolva Herakleitos multjával és jellemével is.

Ugyancsak kimutatható rá Xenophanes hatása is, ki a világot kormányzó hatalommá az értelmet tette és pantheismusával utat mutatott Herakleitos hasonló világfölfogásának. De e hatások korántsem oly élénkek vagy életbevágók, hogy nélkülök Herakleitos meg ne volna érthető. Ily értelemben nem szolgáltatnak neki anyagot a gondolkodásra, vagy éppen támasztékot a haladásra. Hisz ő maga mondja és el is hihetjük neki, hogy valahány mestert hallgatott, egytől se tanulta meg, mi a bölcsesség. Végre arra szánta magát, amire minden hozzá hasonló önálló elmének készen kell lennie: ἐδίδασκον ἐμωυτόν.²⁾

Keserű ítélete, melylyel Pythagorast és Xenophanest sújtja, csak még kevésbbé kedvez e magában is ingadozó föltevéseknek, melyekre szilárd alapot az ő töredékei nem nyújtanak. Ez okból véltem előbb tárgyalandónak, mint a pythagoreusokat, kiknek iskolája messze kinyúlik Herakleitos után századokkal és előbb Eleánál is; mert a Herakleitoson gyakorolt csekély hatás vagy a chronologia okából Xenophanest elválasztani Parmenidestől nagy tévedés lett volna.

Zeller, aki előbb tárgyalja a pythagorasi és eleai iskolát Herakleitosnál, maga is kénytelen a találó érvek egész sorozatával bizonyítani, hogy e sorrendre nincs semmi nyomós ok sem. Mert nemcsak a két említett philosophus hatása csekély és *csak valószínű* Herakleitosra, hanem még az övé is Parmenidesre. Mikor Parmenides, az eleai principiumok, a változatlan létezésnek legfőbb hirdetője, balgáknak szidalmazza azokat, kik majd létről, majd nem létről beszélnek, igen kérdéses, ha vajjon a mi bölcsünkre gondol-e? A chronologiai adatok, amennyire megbízhatunk bennök, azt vallják, hogy Herakleitos nem írhatta művét 480 előtt és Parmenides 480 után. Maga ez a valószínűség már alkalmas, hogy biztonsággá emelje e polemia lehetetlenségét.

Igy tehát Herakleitos helyét oda kell utalni, ahova Gomperz-czel együtt mi is utaljuk, ha tán más megokolással is. A már említett motivumok közvetlenül oda csatolják az ó-ion természet-

¹⁾ Die Phil. d. Griechen III. Aufl. 597.

²⁾ Diog. Laert. IX. 5.

böleselökhöz. De míg ezek az őszanyagot keresik, melyből a világ össze van téve, ő a *mozgató erőt* keresi, mely a mindenség örök változásait előidézi.

Ez az új fölfogás új korszakot nyit a Sokrates előtti philosophiában. Körötte forog már most megegyezve, ellenkezve, vitakozva, új adatokat felsorolva a philosophia *erőproblemája*.

Herakleitos közvetlen tanítványai azonban Platon tanúsága szerint nem sok dicsőséget szereztek mesterök nevének.*) Bennek kiélesedtek a mester hibái, homályossága, önálló voltára való büszkesége, mások döllyfös megvetése: ἀτέλως γὰρ κατὰ τὰ συγγράμματα φέρονται, τὸ δ' ἐπιμειναι ἐπὶ λόγῳ καὶ ἐρωτήματι καὶ ἡσυχίῳς ἐν μέρει ἀποκρίνασθαι καὶ ἐρῆσθαι ἥττον αὐτοῖς ἐνὶ ᾗ τὸ μῆδέν κτλ.

Tanítványai a szoros értelemben véve nem fejlesztették tovább eszméit. Hanem annál nagyobb fontosságra jutottak a Sokrates előtti philosophiának két nagy alakja, Empedokles és Demokritos révén, kik szembeszállva az eleai iskola merev conservatismusával, mely megtagadott minden fejlődést, újra fölvették a Herakleitostól elejtett fonalat: a fejlődés és enyészet problémáját.

Történeti szerepe itt se ért véget. A szellemi élet fénykorának legnagyobb alakjai, Platon és Aristoteles foglalkoznak vele, hol bírálva, hol módosítva oktatásait, nem ritkán gáncsolva fogytatkozásait, de mindig tisztelettel egyéniségének nagy volta iránt.

A gondolkodás vele egyidőben már s főleg utána egészen más nyomokon indul meg; egyik részen Pythagoras és társai a számot teszik a világ középpontjává s belőle és vele mystikus kultuszt űznek; a másik részén Elea kél föl, valóban, mint minden elődének ellensége s a végén a «fölfalója önnön gyermekének.» Távolabb Empedokles mutatja az utat a chemia felé s az atomisták teremtik meg a láthatatlan világot, mely hatalmasabb a láthatónál. Más irányok, más positiv tudás, más czélok is vezetik a fölvilágosodás embereit.

De mikor aztán lezajlik a legnagyobbak kora, akkor az epigonok, az iskolás bölcselet emberei, és köztük bizonyára a legtisztetlemértőbbak, a stoikusok visszatérnek Herakleitoshoz, ki első volt a stoikusok közt: *princeps Stoicorum* és eszméket, erőt és kitartást merítenek belőle az új erkölcsökhöz.

SEBESTYÉN KÁROLY.

*) Theaitetos 179. E.

A NAGYVÁRADI JEZSUITA-DRÁMÁK.

1773 november havában, mikor XIV. Kelemen pápa bullája következtében Nagyváradon is feloszlatták a jezsuita rend társházát, lefoglalták az összes ingó és ingatlan vagyont. Az iratok, köztük az Évkönyvek kerülő úton oda jutottak az Egyetemi könyvtárba. E megsárgult foliansok érdekes adalékokat szolgáltatnak a mult század iskoláztatása történetéhez. Az évkönyvek írói felöleltek mindent: a lényegtelen, figyelmet alig érdemlő mozzanatokat ép úgy mint a culturalis eseményeket A rendszer, mit követtek, a tananyag, mit a Ratio educationis előírt, az iskolaév eseményei, a társház belélete, mind visszatükröződik e feljegyzésekben.

Bennünket ezúttal csak amaz adatok érdekelnek, melyek a nagyváradai jezsuiták által rendezett iskolai színelőadásokra vonatkoznak.

A darabok többé-kevésbé fel vannak sorolva az évkönyvben. 40 előadásról van tudomásunk, de többször csak egyszerüen meg van említve, hogy a tanulók felléptek a theatruban. A meglevő darabok címeiből, a fenmaradt programmokból élénken kitűnik, hogy a nagyváradai jezsuiták is szem előtt tartották: «rossz nevelő, ki az ifjúsággal nem adat elő drámákat». Mert nevelni akarták az ifjúságot, növendékeiket. Erre pedig legkönnyebb eszköz a színi előadás. Szabatos beszédet, a nyelv helyes gyakorlatát, szónoki előadást, modort sajátítottak el, minek gyakorlati hasznát vették az életben. A szindarab megválasztásakor ügyeltek az alapeszmére. Kérhottatták ezekben a rosszat, intő példaként állították fel a bűnt, rámutattak a következményekre, ostorozták az erkölcstelenséget, elítélték a hazafiatlanságot, viszont követésre ajánlották a szépet, a nemest, mely csak jó, helyes cselekedetre ösztönöz, dicsőítették az erényt, magasztalták a hazafiaságot és növendékeik szívébe oltották a vallásszeretetet. Tárgyaikat több ízben az ó vagy új testamentum köréből merítik, de a drámák legnagyobb része történelmi, mi arra enged következtetni, hogy e színi előadások rendezésével leginkább a történelem tanára volt megbizva. Így a 40 előadás közül felénél több történelmi tárgyú, a hazai történelem alakjai közül ott van a váradi püspökség megalapítója, szt. László, két ízben szt. István, a pusztában vándorló Salamon, a koronáért versengő Imre és Endre, Szigetvár hőse Zrínyi Miklós, a nagyváradai püspököt, Amerikus Cibacust lefejeztető Gritti Lajos, a király iránti hűség mintaképe, Batthányi Farkas és Forgách Ádám, Ujvár hős védője.

Már ezek közt is találunk néhányat, a melyekről még alig volt tudomásunk, minthogy ezekkel még nem igen foglalkoztak.

Ifj. Szinnyei József «Irodalmunk története 1711—1772-ig» című

művében alig ismer három nagyváradai czímet és közéjük sorolja «Izsák»-ot is, pedig ez opera volt és Patachich püspök udvarában került előadásra, Ditters Károly karnagy zenéjével. Ugyan e hibába esik Váli Béla, ki Metastasio e darabját eredetinek tartotta. (Nem találok itt érdekeltennek helyreigazítani Vajda Viktor állítását, ki az opera fordítását Patachich püspöknek tulajdonítja, pedig ezt Gánoczy Antal kanonok fordította és adta ki G. A. N. V. K. jegy alatt. V. ö. Szinnyei: Magyar Irók Névtára III. 998 l.). Szivák Imre «a magyar dráma kezdeté»-ről írt tanulmányában (Figyelő XIV. köt.) megemlíti a nagyváradai évkönyvet, de csak a kassai convictus előadásaival foglalkozik. Bunyitay Vincze érdeme, hogy e jezsuita drámák iránt fölköltötte az érdeklődők figyelmét. Csak kár, hogy értekezése, mit ott olvasott fel a biharmegyei és nagyváradai régészeti egylet 1892. évi közgyűlésén, oly szűk körben terjedt el. Ebben van az első sorozatos kimutatása e drámáknak, de e jegyzék nem teljes. Másodízben Cséplő Péter említi meg a nagyváradai jezsuita drámákat, mikor megírja az ottani főgymnasium történetét, de itt is több előadás ki van hagyva és az adatok el vannak szórva az egyes iskolaévek történetében.

Most, 1898-ra, mikor száz éve lesz, hogy először játszottak Nagyváradon magyar színészek, megírom e város színészetének oknyomozó történetét s itt természetesen felölelem a jezsuita drámákat is. Mintegy pótolva K. Nagy Sándor mulasztását, ki a váradai színészetről írt művében megelégedett a megyei és városi levéltár hiteles adataival és néhány memoire-szerű irat felhasználásával.

A nagyváradai jezsuiták évente leginkább kétszer tartottak előadást, de később háromszor is rendeztek színi előadást az iskolaévben, sőt 1758/9-ben négy ízben mutatták be képességeiket a tanulók, kik ambícióval játszották szerepeiket, élénk tetszést arattak és többször részesültek kitüntetésekben. 1729/30-ban Bucsí Mihály alispán, 1730/1-ben Néveri Pál címzetes püspök, éneklő kanonok, 1732/3-ban Kébeli Mihály, nagyprépost, jutalmazta meg a tanulókat. 1737/8-ban, mikor a szereplők közt ott találjuk Csáky Imre grófot, a püspök unokaöcsését is, «dobok ütése és sípok zengése» közt játszottak nagy tetszés mellett. 1739/40-ben Polentári János kanonok, 1741/2-ben szt. Alajos és szt. Ignác napján tartott előadásokon ép úgy, mint 1743/44-ben Beöthy Mihály alispán ajándékozta meg a jelesebb közreműködőket. Gritti előadásakor megjelent Csáky Miklós püspök is és bőkezűen ajándékozta meg a tanulókat, kik között ott voltak Csáky Imre gróf, Vécsey Zsigmond és Péter bárók is. 1745/6-ban a maecenás Ferdényi Ferencz, táblabíró, 1754/55-ben pedig Forgách Pál püspök és Beöthy Mihály alispán osztottak ki könyvjárandékokat. A színi előadások hatása alatt 1755/56-ban egy «spectabilis aliquis» a megrongált iskolai berendezésekre hatszáz dénárt ajándé-

kozott. 1769/70-ben Salamon József kanonok osztogatott ajándékokat, míg 1770/71-ben az igazgató Finatzi Ferencz dicsérte meg a jelesebb tanulókat és adott egyszersmind jutalmakat. De e gyakori kitüntetések meg is érdemelték, mert nem egy ízben a hatás oly nagy volt, hogy a hallgatóság könnyezett és sokáig emlegette a szép, megragadó darabot. Az előadásokat többször akadályozta a kitört parasztlázadás, majd a kolera és 1742/3-ban a pestis. A későbbi években is előfordul hogy az évkönyv nem emlékezik meg színi előadásokról. Ily hiányosak adataink, illetőleg az előadások címeit nem ismerjük 1731/2., 1732/3., 1737/8., 1740/1., 1741/2., 1742/3., 1749/50., 1755/6., 1764/5 évekből.

De lássuk a sorozatot:

- 1729/30. iskolaév. Rossilo ifju története vagyis a rossz társaság gyászos következményei.
- 1730/1. " Landelin ifju, ki szülői engedékenysége folytán gonosz útra tért és családjának gyalázatára vált.
- 1743/4. " Szt. László király, a váradi püspökség alapítója.
- 1744/5. " Gritti Lajos, Szapolyai János nádora
Hilderik.
- 1745/6. " János, keletrómai császár.
Salamon magyar király, a mint a pusztában vándoro
- 1746/7. " Absalon atyja, Dávid, ellen lázadó.
József, kit testvérei eladnak.
Keresztelő szt, János.
- 1753/4. " Attilius Regulus.
A halálra keresett szt. István király.
- 1756/7. " Forgách Ádám, Érsekújvár hős védője.
Tysophernes.
Aristides.
- 1757/8. " Batthányi Farkas, ki a király iránti hűségért börtönbe jutott.
Manasses.
Richard, flandriai ifjú, ki bár rossz társaktól megvesztegetve hibázott, később mégis a helyes útra tért.
- 1758/9. " Iphigenia, ki fivérét Orestest megszabadítja.
Egy zsarnok, ki trónját veszti.
Cyrus.
A fenhéjázó.
- 1759/60. " Pásztori játék.
Dosylas.
Fouqué és Landon tábornokok.
- 1863/4. " A tékozló fiu. (Két ízben.)
- 1765/6. " Joas.
Szt. László.
- 1766/7. " Senaherib király.
Caracalla.

- 1767/8. iskolaév. Imre és Endre versengése a magyar koronáért.
 1768/9. " Szt. István, ki nagybátyját, Gyulát, magának és a kereszténységnek megnyeri.
 A hávom fiu boldogtalan atyja.
 Sanchius.
 1769/70. " Balthazár, assziriai király.
 1770/1. " Tiburtius vértanú.
 Zrinyi, a szigetvári hős.
 1771/2. " Lajos, III. Károly szicíliai király fia.
 Octavius és Valerius.

A felsorolt drámák közül csak kettőnek ismerem íróját. Manassest Granelli P. olasz jezsuita írta, fordítója pedig Pamer P. Zrinyi, szigetvári hőst pedig Friz András drámája. Vidéken tartózkodva, a fővárosi könyvtárak gazdag gyűjteményeit nem nézhettem át, de azt hiszem, Stoeger műveiben több jezsuita dráma írójára lehetne akadni.

E drámák közül ismeretesek a következők: Cyrus, Szt. László, A tékozló fiú, Imre és Endre, Balthazár, Manasses, Pásztori játék, Caracalla, Zrinyi, Joas, Batthyány Farkas és Egy dicsekvő ember. Ez utóbbi bohózat.

Felette érdekes anyagot nyújtanak e drámák újabb és újabb tanulmányokhoz. Így ott van «A tékozló fiu». Németországban, Angliában egész irodalma van a filius prodigus drámáknak. (V. ö. Der verlorene Sohn im Drama des XVI. Jahrhunderts von Dr. Franz Spengler. Ism. Petz Gedeon, *Philologiai Közöny* XIV. 55. l.). Nálunk e drámákat és válfajaikat még alig méltatták, pedig Ábel Jenő említi, hogy 1571-ben már Bártfán is előadtak egy «Tékozló fiu» című drámát, mely kétségkívül Németországból származott hozzánk. De e prodigus-dráma nemcsak a jezsuiták iskolai színpadán volt kedvelt darab, hanem még ott szerepel a nagyvárad színeszek műsorán is 1799-ben Liptai Mária fordításában. Érdekes lenne tehát kimutatni, mily változásokon ment át e dráma tárgya, szereplői, míg színészeink is felvették repertoire-jukba. Mindenestre e drámák válfajaiként kell tekintenünk még az előadott Rossilo, Landelin, Richard és a három fiu boldogtalan atyja című drámákat is.

Érdekes összehasonlításra szolgáltatna okot ama «Gritti» dráma, melyet 1687-ben Landspergen hoztak színre a német jezsuiták, melynek tárgya megegyezik nemcsak a nagyvárad jezsuita drámával, hanem Szigligeti Ede hasoncímű történelmi színművével.

A Szt. László cz. drámánál ki kell kutatnunk, mit vettek át a mondákból és mit a történelemből. Ez annál aktualisabb, mert Bunyitai Vincze és Marczali Henrik ép most vitatják, valjon a várad püspökséget szt. László alapította-e?

E drámák közül, az említett «Tékozló fiu»-n kívül, még «Attilius Regulus» is ott szerepel a várad színeszek 1799-i műsorán.

De mindezzel említett művemben akarok bővebben foglalkozni.

Most még csak arra szorítkozom, hogy itt közöljek két latin színlapot nagyváradi előadásokról.

SANCTUS

LADISLAUS EPISCOPATUS VARADIENSIS AUTHOR.

A Spectabili, Perillustri, nobili, ac ingenua sex classicum juventute. In Alius Episcopali Societatis Jesu Gymnasio Maguo Varadini MDCCXLIV. Mense Junio die 28. in scenam datus.

Dum

Ex munificentia Perillustris, ac generosi Domini Michaelis Beöthy Inclytorum Comitatum: Abaujvariensis, Zempleniensis ex Bihariensis, Tabularum Judiciarium Assessoris Ordinarii Judicis Nobilium, Victores in Arena Literaria Donarentur.

Nomina Actorum.

S. Ladislaus rex ung.	Emericus Budai, Rhet.
Archi-Episcop. Strigon.	Paulus Petroczi, Rhet.
Archi-Episc. Colocens.	Georg Radvanczi, Rhet.
Palatinus Regni	Josephus Magoffi, Rhet.
Cancellarius Regni	Joannes Belliczai, Rhet.
Baterius	Ladislaus Kerekes, Poeta.
Vaczius Emerita	Franciscus Bohus, Poeta.
	Georgius Sugo, Rhet.
	Josephus Faber, Poet.
	Paulis Kebel, Poet.
Optimates Regni	Antonius Radics, Synt.
	Nicolaus Lencsés, Synt.
	Gabriel Kerekes, Gram.
	Franciscus Beeski, Parv.
	Sigmundus Radics, Parv.

Ephebi Regis Ladislai.

Franciscus Budai, Gram. Joannes Nagy, Gram. Michael Belliczai, Gram. Franc. Bagosi, Gram. Nicolaus Luka, Princip. Andreas Makai, Parv. Ladis. Kéri, Parv. Paulus Száz, Parv. Steph. Zsolnai, Parv. Francis. Száz, Parv. Joseph. Erdélyi, Parv. Ladis. Goda Parv.

Acus Rex Chunorum	Steph. Budai, Rhet.
	Stephanus Abraham, Rhet.
Mista	Ladislaus Bozoki, Rhet.
	Joseph. Lemberi, Poët.
	Joannes Bohát, Poët.
Fecialis	Ladislaus Turtásányi, Rhet.

Haruspices

Anton Geréb, Rhet. Georg. Csoltko, Rhet. Emericus Csoltko, Rhet. Martin Polán, Rhet.

Proceres Aci.

Joan. Gubernáth, Poet. Ada. Dunacsek, Synt. Joannes Serfőző, Synt. Thom. Deáki, Synt. Emericus Pongrácz, Parv. Frider. Kolb, Parv. Caruccus Andreas Jurásko.

Epheti Aci.

Franciscus Kelemen, Gram. Alexius Kovács, Princ. Seph. Arbaiter. Princ. Joan. Naményi, Parv. Emer. Szerdahelyi, Parv. Antonius Marsinski, Parv. Henricus Gertner, Parv. Philippus Kunzhober, Parv.

His accedunt:

Musici, Saltatores, Milites, Murarii.

Míg Szt. László-ban úgyszólván a tanulók nagy része vett részt, annál kevesebben játszottak «Caracallá»-ban:

CARACALLA GETAM

Fratrem Perimeus Tragœdia Acta Ludis Theatralibus In regio Principalis ex Episcopali Gymnasio Magno Varadiensi. A Supremo ex Media Grammatices Classibus Anno MDCCLXXVI Die 5 Septembris.

★

MAGNO VARADINI

Tipis V. Seminarii per Ignatium Joan. Baptistam Balent.

Personae Agentes.

Caracalla Princeps	Ladislaus Bodonyi, Synt.
Lucilius	Thomas Nemiró, Synt.
Lepidus	Stephanus Tokodi, Synt.
Plautianus	Joannes Bota, Gram.
Juvenialis	Josephus Santha, Gram.
Geta Princeps	Andreas Némethy, Synt.
Julia, Mater Getae	Aloysius Hamar.
Papinianus, Juris Consultus	Antonius Kreniczky, Synt.
Flavius	Joan. Káts, Gram.

Scena figitur in Aula Sereni Imperatoris.

Mindkét színlap érdekes és mind a kettő adalékot szolgáltat a váradi iskoláztatás történetéhez is. „Caracalla” színlapjának megvan még amaz érdekessége, hogy az előforduló női szerepet egy növendék játszotta. Megjegyzendő azonban, hogy ez a színlap nem az 1766/7. évi előadásra vonatkozik, hanem már a jezsuita-rend feloszlata (1776) utáni időből való. De így is tagadhatatlanul jellemző adat és érdemes a közlésre.

NÁMÉNYI LAJOS.

A FRANCZIÁK LATIN OLVASÁSA.

«Egy holt nyelv kiejtésének megállapítása a legnehezebb kérdések közé tartozik a folytonos változás miatt, amit szenved a kiejtés az idő, hely és dialectusok folytán.»*) Valóban, ha meggondoljuk, hogy milyen

*) *Reinach: Grammaire latine. A l'usage des classes supérieures et des candidats à la licence ès lettres et aux agrégations. Paris, Delagrave, 1886.*

óriási eltéréseket mutatnak fel a dialektusok egy nagy nyelvterületen, amilyen pl. a németé; ha látjuk, hogy nyelvtudósaink ma arról vitatkoznak, hogy hangzott a magyar nyelv ezelőtt hatszáz esztendővel; ha ezeket meggondoljuk, le kell mondanunk arról, hogy teljes pontossággal megállapítsuk, hogy hangzott a latin nyelv ezelőtt kétezer esztendővel.

Ámha nem is teljes pontossággal, de legalább megközelítőleg meg lehet állapítani és ez meg is történt. Ha tehát egyes nemzetek, különösen az *angol* és *francia* eltérőleg ejtik ki, ennek oka nem a latin nyelvben keresendő.

Hogy olvasnak latinul a francziák? Mielőtt ennek fejtegetésébe bocsátkoznám, példákat bocsátok előre, amelyek oktatását megbízható szakemberektől a cathedráról hallottam. Fölveszem e célra *Horatius* és *Vergilius* néhány versét.

Solvitur acris hiems grata vice veris et Favoni,
Trahuntque siccas machinae carinas,
Ac neque iam stabulis gaudet pecus aut arator igni,
Nec prata canis albicant pruinis.

Iam Cytherea choro ducit Venus imminente Luna
Junctaeque Nymphis Gratiae decentes
Alterno terram quatiant pede, dum graves Cyclopum
Vulcanus ardens urit officinas.

Nunc decet aut viridi nitidum caput impedire myrto
Aut flore terrae quem ferunt solutae;
Nunc et in umbris Fauno decet immolare lucis
Seu poscat agna sive malit haedo.

(Horatius, Carm. lib. I. 4.)

O pater, o hominum rerumque aeterna potestas!
Namque aliud quid sit, quod iam implorare queamus?
Cernis ut insultent Rutuli Turnusque feratur
Per medios insignis equis tumidusque secundo
Marte ruat? Non clausa tegunt iam moenia Teucros.

(Vergilius, Aeneis X.)

Iparkodom e versek olvasását lehető phonetikusan visszaadni.
Horatius versét egyik lycéében így olvasták:

Szolvitür akrisz iemsz grata visze verisz et Favoni
Traontkue szikkasz makinē karinász
Ak nekue zsam sztabülisz godet peküsz ot arator igni
Nek prata kanisz albikant prüinisz.

Zsam Sziterea korosz düszit Venüzsz imminente Lúna
Zsonktekue Nemfisiz Gresziē deszentesz
Alterno terram kuasziont pede, düm gravesz Sziklopom
Vulkanüsz ardēnsz ürit offiszinasz.

Nonk deszet ot viridi nitidom kapüt empedire mirto
 Ot flore terrē kuem feront szolüte,
 Nonk et in onbrozisz Fono deszet immolare lüszisz
 Sző poszkat agna szive malit ëdo.

Vergilius versét *Gaston Bossier*, a nálunk is ismert tudós a *Collège de France*-ban így olvasta:

O pater, o ominom reromküe eterna potesztasz
 Namküe alitüd kuid szit, kod zsam enplorare kueamüsz?
 Szernisz üt enszültant Rütüli Tünnüszküe feratür
 Per mediosz enszignisz ekuisz tümidüszküe szekondo
 Marte rüat? Non closa tegont zsam mönia Tökrosz.

Csak ezt kell még hozzátennem, hogy ez olvasás nem scandálva, tehát nem a vers kedvéért történt.

E versekben a francia-latin olvasásnak körülbelül minden szabálya megvan. Akí ezt az átírást elolvassa, egy dologgal rögtön tisztában van: a *franciák a latin nyelvet is lehetőleg francziául olvassák*. Lehetőleg, mert némi eltérések vannak. Ez eltéréseket *Reinach* idézett munkájában így foglalja össze: 1. Az utolsó betű mindig hangzik (vocat = vocatt). 2. Az *e* sose néma. 3. Az *u* betű *m* és *n* előtt, ha utána még egy mássalhangzó következik, szintúgy a szó végén = o (templum = templom). 4. A *h* sose néma. 5. Az *ll* nem lágyul (ille = il-le).

Egy másik latin nyelvtan az olvasási szabályokat ettől némileg eltérőleg adja, vagy inkább megtoldja. *Bréal* és *Person* nyelvtanában*) ugyanis a *Reinach* szabályain kívül még ezeket találjuk: 1. *E* nem lehet soha *a* (ventus, regimen.) 2. *O* és *u* szétválasztva ejtendő ki (bo-um). 3. *Qu* = mint a francia *équateur* (équatör), *o* előtt egyszerű *k* (cotidie). 4. *Gu* = mint a francia *aiguille* (égűijj; lingua). 5. *G* és *n* szétválasztva ejtendő ki (ag-nus, tehát nem anyüsz.) 6. *H* gyöngén hangzik. 7. *Ch* = *k* (charta). 8. A hosszú mássalhangzó hosszan mondandó ki (villa. Tudvalevőleg a francziában a hosszú mássalhangzó is rendszeren röviden hangzik.)

Két szabály van ez elsoroltak közt, ami az én átírással nem egyezik meg teljesen; egyik az *e* = *a*, (t. i. *n* előtt), másik a *h* betű hangzása. Az előbbi szabály csak *Bréal* és *Person* könyvében van meg; azt mondhatni, hogy erre nézve nincs teljesen határozott szabály. Majd tiszta orrhang *a* hangzással, (sensible), majd *e*, majd pedig az *a* és *e* között. A *h* betűre nézve a szóban levő két nyelvtan szintén nem egyezik meg teljesen. Általában néma.

Ami a prosodiát illeti, a diphthongus (*au*, *eu*) minthogy szerintünk

*) *Grammaire latine élémentaire*. Paris, 1888.

is egy hangnak vétetik, a latin versben nem okoz eltérést. (Mellékesen mondvá, a magyar versben is még ma is általában úgy veszik, ami szerintem hiba, a Kazinczyék prosodiájának maradványa). Egy hang van csak, amit vers tekintetében meg kell határozni: a *qu*. Minthogy ezt a francziák *ku*-nak olvasták, ez versben egy szótaggal többet ad. Erre nézve a franczia-latin prosodia ezt tanítja: «Versben az *u* nem hangzik a *q* és *g* után, szintúgy a szokás szerint némely más szavakban sem: *suavis, suetus* és összetételeik.» Az egyensúly tehát itt is helyre van állítva.

Ha most megnézzük, miben tér el a francziák latin olvasása saját nyelvük olvasásától, azt találjuk, hogy ez eltérések — egyetlen kivétellel — mind megvannak a francziában is, de itt mint kivételek. Vegyük sorba. 1. *A néma betű* a szó végén hangzik: *est, ouest, lis, Sieyès* (Szijész), *Jaurès* (Zsorész). 2. *U = o*: *rum* (rom). 3. Az *ll* nem lágyul: *ville*. 4. *En = en*: *examen*. 5. *Gn* nem lágyul, hanem = *g + n*: *magnat* (mag-na). 6. *H* hangzik gyöngén: ez a franczia *h aspirée*, mely ha nem is általában, de vidékek és személyek szerint hangzik (*haillon, hurler* stb). 7. *Ch = k*: *archéologie*. 8. A hosszú mássalhangzó hosszan hangzik: *pousser, chasser* stb.

Egyetlen egy olvasási szabály van, a melyre a francziában nincs példa, hogy t. i. a szóvégi *e* ékezet nélkül kimondassék több tagú szavak végén. Ez egyetlen kivételt szem előtt tartva, most már kimondhatjuk, hogy a francziák latinul is teljesen úgy olvasnak, mint francziául.

Kérdés már most, hogy maguk a francziák jónak tartják-e ezt a kiejtést? *Határozottan nem*. Nem is szólva pl. *Edon* terjedelmes munkájáról, mely azt tárgyalja, hogy hogy hangzott a latin nyelv a rómaiak korában,¹⁾ latin nyelvtanaik általában megvallják, hogy az ő olvasásuk rossz, fel is sorolják, hogy miben különbözik a rómaiak kiejtésétől. Épen úgy megvallják tanáraik élő szóval is. Ha egy iskolai latin nyelvtanban azt a komikusan hangzó szabályt olvassuk, hogy a latin nyelv kiejtése nem sokat különbözik a francziától²⁾, azt csak arra a kiejtésre kell vonatkoztatni, amelyet az iskolában tanítanak, amelyet azonban ők maguk se tartanak megfelelőnek.

Miért ragaszkodnak tehát hozzá? Azt hiszem, a felelet nem nehéz: egyrészt megszokták, másrészt könnyebb nekik. Mert tegyük fel, hogy egy magyar, német vagy olasz ember azt mondaná a francziának, hogy az ő olvasása a helyes, mert csaknem teljesen úgy olvassa a latint, amint írva van, a franczia egész nyugodtan azt felelhetné rá, hogy ő is azt teszi, csakhogy francziául. Hiszen neki a *jam* csakugyan *Zsam*, az *ut üt*, a *decet*

¹⁾ *Edon*: Écriture et prononciation du latin savant et du latin populaire. Paris, 1882.

²⁾ *Riemann et Goelzer*: La première année de latin. Paris, 1889.

deszet, a *gaudet godet* stb. tekintetbe véve persze a főtebb mondottakat. Nem is hiszem, hogy megváltoztassák a latin olvasásukat, habár rossznak tartják ők maguk is, legfőlebb talán majd akkor, ha saját orthographiájukat sikerül reformálni. Ez igazán kíváncsi volna, de roppant nehézséggel jár, mert — egyebet nem is említve — meglévő könyveik olvashatlanokká válnak. Addig bizonyára ragaszkodnak mostani nemzeti latin olvasás-módjukhoz és szerintem jól is teszik. Hanem erre majd alább próbálok felelni.

Most arról akarnék egy szót szólni — bár feladatom körén kívül esik voltaképen, hogy melyik lát a helyes latin olvasás. A francziáké — látjuk — nem az, az angolok, bár legalább kathol. iskoláikban ismerik a helyes kiejtést is, általában szintén a maguk nyelve szerint olvasnak latinul, tehát angolosan, tehát még rosszabbul, mint a francziák. Amint német és francia szerzők rekonstruálják a rómaiak latin kiejtését, annak leginkább megfelel a *németek* és még inkább az *olaszok* olvasása. Minthogy pedig ezzel megegyez a mi kiejtésünk, kimondhatjuk, hogy mi *magyarok* is elég jól olvasunk latinul. Egy francia tudós egyenesen a *magyarok* kiejtését nevezi leghelyesebbnek.¹⁾ Ennek oka pedig kétségkívül az, amit *Volf György* kutatásai tisztáztak, hogy t. i. az olaszoktól tanultunk írni és olvasni, ő tőlük vettük tehát a latin olvasást is. Azt mondhatni általában, hogy azok a népek olvasnak helyesen latinul, akiknek orthographiája inkább phonetikus, mint etymologikus.

Ha helyes latin olvasásról szólok, mindig csak relative értem. Egyrészt, amint a bevezetésben mondtam, teljes pontossággal nem tudjuk megállapítani a rómaiak kiejtését, másrészt, ha a hangokat jól mondjuk is ki, megmarad az accentus, a mely minden nemzetnél saját nyelve szerint irányul.

Az accentus! *Friedrich Rietschl* egy dörgedelmes cikkben²⁾ támad a német iskolákra a gyalázatos (*abscheulich*) kiejtésért. Nem beszélek

¹⁾ *Peignot*: *Essai sur l'origine de la langue française*. Dijon, 1835. — Megállapítván a helyesnek nevezhető kiejtést, így végzi: *Les Italiens et les Allemands et surtout les Hongrois ont conservé une partie de cette prononciation* (16. l.). Talán nem lesz érdektelen, ha ugyane munkából idézem még a következő részt: (15. l.) *Virgilius* nagyot nézne és nagyot nevetne, ha hallaná, hogy egy angol így olvassa első *Eclogáját*: *Taitire tiou pétieulé rikioubans seub tegmine fédjái*. Pedig — teszi hozzá — az angolok csakugyan így olvassák. — Aztán így folytatja: Mi francziák nem kevésbé lennének nevetésgesek a rómaiaknak, ha hallanának bennünket beszélni vagy jobban mondva kerékbe törni nyelvüket. (Virgilius versének angol kiejtése magyarra átírva körülbelül ez: *Tájtire tjú pétjölé rikjúbansz szób, tegmine fedzsáj*.)

²⁾ *Unsere heutige Aussprache des Latein*. (Rheinisches Museum, 1876.)

arról -- mondja -- hogy *dezem, eziam, fenio, fotum* -- olvasás járja nálunk, legrosszabbul áll a hangsúly és mérték. Pedig olyan egyszerű a hangsúly törvénye a latinban. *Mert nem tudhatunk absolute helyesen beszélni*, szükséges-e absolute hibásan beszélni?

Tant de bruit pour un accent! Ő maga bevallja, hogy nem ismerjük az absolut helyes latin kiejtést, de azért absolute hibás beszédnek tartja, ha rossz a hangsúly. De hát minek tartaná akkor a francziák vagy angolok latin beszédét? Megbocsátja a német fiúnak a *fenio, fotum* kiejtést (venio, votum helyett), pedig a *v* hang megvan a németben, tehát megtanulhatná, de nem bocsátja meg a hibás hangsúlyt, pedig a latin hangsúly nincs meg a németben. Lehet-e egyáltalában azt kívánni, hogy helyes kiejtést szerezzen a tanuló heti néhány órában, a mely esetleg 50—60—70 tanuló közt oszlik meg, egy senkitől se beszélt nyelvben, holott egy élő nyelv helyes kiejtésének elsajátítására évek kellene az illető nép közt, folyton az illető nyelvet beszélve?

De másfelől föltéve -- bár lehetetlen -- hogy meg is tanulhatnánk a helyes kiejtést, van-e rá szükség? Azért tanuljuk-e ma a latin nyelvet, hogy beszéljünk latinul? Nem. Elégedjünk meg, ha a tanuló megérti Cicerót, ne kívánjuk, hogy beszélni is tudna vele. Mert egészen bizonyos, hogy akkor se tudna, ha *Rietschl* szerint tanulná meg a hangsúlyt. Épen egy másik német írónál olvasom, hogy habár a németek latin kiejtése jó, mindamellett egy észak- és délnémet latin kiejtése teljesen különbözik egymástól.¹⁾

Ennél jobb argumentumot alig találhatunk arra nézve, amit különben már az eddigiek alapján is kimondhatunk, hogy *holt nyelvet senki se beszél helyesen*. Nem is szólva arról, hogy teljes szabadsággal nem tudjuk megállapítani a helyes kiejtését, kétségtelen az, hogy senkinek se lévén anyanyelve, mindenki akaratlanul saját nyelve szerint ejti ki. Van nemcsak francia és angol latinság, van német, sőt amint láttuk, északnémet és délnémet latinság és van magyaros latinság is. Mert am-bár nálunk évszázadokon keresztül beszéltek latinul, azért kétségkívül igaz van *Hunfalvy Pálnak*, hogy latinságunk mindig huszáros volt²⁾.

Igy állván a dolog, én egészen jól meg tudom érteni és kimenteni, ha a francziák ragaszkodnak ehhez a rossz latin olvasáshoz. Nem szeretnék félreértetni. Én épen olyan barbárságnak tartom, mint bárki, a szép latin nyelvnek ezt a csuffú tételét, de meg tudom érteni, hogy ez a tanulást rendkívül megkönnyíti és nem kívánok lehetetlenséget. Mert azt, hogy a francziák most szakítsanak ezzel az olvasási móddal, én lehetetlenségnek tartom. A baj gyökere t. i. nem itt van, hanem a francia

¹⁾ Pözl: Die Aussprache des Lateinischen. 1887.

²⁾ Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiája.

nyelvben, annak a legnagyobb betegségében a *francia orthographiában*. Csodálatos, hogy egy ilyen művelt nemzet a nyelvében, amely épen a francziának annyira drága kincse, olyan szörnyű barbárságban kénytelen sínylődni, a melynél még nagyobb barbárságban csak egy másik, szintén nagyon művelt nemzet sínylődik, az angol. De hát csakugyan kénytelen, máról holnapra ezt a nehéz kérdést megoldani nem lehet. *Peignot* ugyan (i. m.) már ezelőtt 62 esztendővel mondotta: *Rien de plus bizarre que notre orthographie et notre prononciation*. Hanem ha egyszer meg lesz oldva, ha sikerül a francia orthographiát phonetikussá tenni, a latin olvasás kérdése önmagától megoldódik. Hogyan? Nagyon egyszerűen. A francziák másképp olvassák, de épen úgy írják a latint, mint mi. Ha tehát francziául olvasni annyit fog jelenteni, mint phonetikusán olvasni, a latint úgy fogják olvasni, mint mi. Talán nem az utolsó betűig, de egészben véve úgy. Amíg azonban ez meg nem történik, ismétlem, a latin olvasásban se várhatni változást. Addig vigasztaljuk magunkat azzal, hogy bár *Gaston Boissier* nagyon rosszul olvassa Cicerót, de nagyon jól megérti és megérteti.

Más kérdés az, hogy a tulajdonnevekkel hogyan bánnak el a francziák. *Sziszeron, Tít Lív, Zsül Szezár, Orász, Virszil, Arisztót* olyan önkényes eljárás, a mit én se menteni, se helyeselni nem tudok. Megmondom miért. Ha a francia úgy olvassa: *zsam, visze, cod, ot* stb. hagyján, mert úgy írja, a hogy a rómaiak írták: *jam, vice, quod, aut* stb. Ámde a rómaiak sose írták így, a hogy a francziák írják: *Cicéron, Tite Live, Jules César, Horace, Virgile*, — itt tehát a francziák már az írást is megváltoztatják és épen tulajdonnevekben, amiben legkevésbé volna szabad. Ámde ez is annyira megcsontosodott már náluk, hogy megváltoztatását nem remélhetni. Hiszen még az élő nyelvek tulajdonneveivel is ilyen barbárul bánnak el, legalább a kimondásban. Egyetemi tanártól a katedráról hallottam ezeket: *Gazsern* (Gagern), *Egjel* (még jó, hogy nem *Ezsel*), *Lüter* (Luther), *Henri En* (ha a tárgyat nem ismerném, nem is tudnám, hogy ez *Heine* akar lenni.) A mi fővárosunk is nekik *Büda peszt*.

Befejezem soraimat. Az elmondottak alapján kimondhatjuk, hogy a holt latin nyelv bizonyos tekintetben, t. i. a kiejtés tekintetében ma is él, mert minden nemzet a saját nyelvéhez idomítja. És még egyet. A latin nyelv lehetett valamikor internationalis nyelv, a minthogy a tudósoknak az is volt. De csak írásban. Mert hogy magyar ember francziával latinul beszélni tudna, azt kétségbe vonom.

Páris.

SZIGETVÁRI IVÁN.

KÖLCSEY ÆSTHETIKAI DOLGOZATAI.

(Vége.)

VII. A nemzeti hagyományok.

Kölcseynek az irodalomra vonatkozó dolgozatai közül a legvonzóbb, belső értékre pedig csak a Körner *Zrínyijéről* szóló bírálattal állítható egy sorba az az értekezése, mely a *Nemzeti hagyományok* czímén az *Élet és Literaturában* megjelent.¹⁾ Vonzóvá különösen a gyönyörű részletek, mint a romantismusról, a humorról, a magyar faj sajátosságairól, a sírva-vigadásról szóló fejezetek teszik. Nagyobb mérvű tanulmányait itt is érvényesítette, nagyobb mestereinek eszméit itt is alkalmazta a magyar viszonyok megítélésére, s itt alkalmá is volt néhány átvett gondolatot kellően továbbfejteni. Ez az értekezés nem is maradt tudományos hatás nélkül, nem egy gondolata hatott Toldyra és ennek irodalomtörténetei útján átment a köztudatba is.

Az értekezés keletkezése Szemere Pálnak *A hivatal*²⁾ című elbeszéléséhez fűződik: ez a kis elbeszélés irodalmi viszonyaink mostoha állapotát a multra s különösen a magyar nemzet szellemére akarja visszavezetni. Az elbeszélés mint elbeszélés csekély értékű; cselekvénye oly kuszált és homályos, hogy nehéz volna néhány sorban összeállítani; legnagyobb becsét mindenesetre néhány elvetett gondolat teszi, melyek Kölcseyt ezen értekezés megírására indították. Az elbeszélésben szereplő báró és kapitány a magyar nemzet életéről és költészetéről beszélgetnek: nem tudnak tisztába jönni azzal, hogy miért nem virágzott fel a magyar nemzet körében az irodalom; a *felvirágzás akadályait* részben annak tulajdonítják, hogy ősünknek nem volt *mythosuk*, másrészt a magyar nemzet *faji sajátosságait* emlegetik: a nemzeti büszkeség, zárkózottság s különösen a *búsulásra való hajlam* szerintük oly akadályok, hogy a szabadságszeretet s a diadalünnepek sem tudtak költészetet maguk után vonni; találnak ők még más okot is: *a magyar lelkesedés csak szalmaláng*, azután *a folytonos viszály*, *a testies gondolkodás* is hozzájárultak, hogy a körülmények mostohaságát növeljék; hagyományaink pusztulásáért a kapitány a folytonos küzdelmet okolja, nem tartja lehetetlennek, hogy volt a hagyományokon alapuló nemzeti költészetünk, hiszen a szellemi élet más terén is tehetséget és jó ízlést tudunk felmutatni, hivatkozik a *magyar tánczra és zenére*, a *pórnép dalaira*, de azt is említi,

¹⁾ 1826. 15—59. l.²⁾ *Aurora* 1822.

hogy *nagyobb alkotásoktól mindig idegenkedtünk*. — Csupa figyelemre méltó gondolat, és ezek Szemere gyöngye elbeszélésében úgyszólván eltemetve maradtak volna, ha Kölcsy őket újból fel nem idézi. — Kölcsy Szemere ezen kis munkájához fűzi értekezését, polemizál Szemere néhány nézete ellen, megvizsgálja, hogy mily kapcsolatban van a költészet a hagyományokkal és a nemzet szellemével és történetével; megvizsgálja hagyományaink természetét, azután korszakról-korszakra haladva kimutatja azokat az elemeket, melyek egy nemzeti irodalom felvirágzását akadályozták; nem szorítkozik csupán a magyar viszonyokra, hanem áttekinti ebből a szempontból a görög és római irodalmat, sőt kiterjeszkedik némileg a középkor alakulására is. Az értekezés így önkénytelenül is két részre oszlik, az első a nemzeti hagyományokról általában, s azoknak jelentkezéséről más népek irodalmában szól, a második a magyar hagyományokkal foglalkozik. Az egész értekezésen végigvonul Herdernek, és egy-két részleten Schiller és Jean Paul hatása.

Herdernek hatása első sorban Kölcsy felfogásában nyilvánul: Herder korszakalkotó eszméi, melyek egyes műveiben szét vannak szórva, a természetesség keresése, az elfordulás az önállótlan utánzástól, a szerves fejlődés gondolata és felfogása az irodalomról, hogy az csak egyik oldala a szellemi életnek, melyet annak többi ágától nem szabad elválasztanunk, hogy az irodalomban csak az az értékes, a mi a nemzet szellemét vissza tudja tükröztetni stb.¹⁾ — Kölcsyre is hatottak, és nálunk a jelen század elején ez az emelkedettebb felfogás ebben az értekezésben nyilvánul legszebben. Ez csak az általános hatás, de az egyes részletekben is találunk oly gondolatokat, melyeket Herderre kell visszavezetnünk.

Jancsó Benedek²⁾ szerint Kölcsy az alapgondolatot Herdernek *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschh.* című munkájából vette. A fentebb vázolt gondolatok Herder ezen munkájában is kiemelkednek: az egész emberiséget mint egy fejlődő egyént fogja fel, és ezt a fejlődést a művelődés minden ágában vizsgálja. Herder óta ez a felfogás nagyon hódított; a németekre hivatkozni felesleges volna, nálunk Balogh Péter is hangoztatja, hogy *a világot úgy lehet képzelni, mint egy fejlődő embert.*³⁾ Kölcsy a nemzet életét hasonlóképen fogja fel; a mint Herder az emberiség életében, úgy Kölcsy a nemzet életében is négy korszakot különböztet meg. De ezt Kölcsy összeolvasztotta egy más

¹⁾ Kühnemann, *Der Entwicklungsgedanke*. Herder *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Kürschner-féle *Nationalliteratur*: Herder. 4, 1. bevez. CXXXIX.

²⁾ Kölcsy *élete* VI. fejr. 196. l.

³⁾ *Felső Magyarországi Minerva* 1826. «A régiek és újak».

analog gondolattal, melyet Herder *Töredékeiben*¹⁾ találhatott; Herder ott a nyelv fejlődéséről szól, ott is azt a négy korszakot említi, s az egyes korszakokat az emberi élet korai szerint jellemzi. Ez a jellemzés is hatott Kölcseyre; csak hogy Herder az egyes korok jellemével mindig a nyelv alakját hozza kapcsolatba, Kölcsey pedig annak a kornak költészetét. Így száraz átvételről nem is lehet szó, hanem csak analog rajzról.

A nemzet gyermekkora a költészetre nézve nem fontos, és ezt Kölcsey mellőzi, bár Herder a nyelv gyermekkorát is vázolja. Az *ifjúkört* Kölcsey behatóan jellemzi, mert fel akarja tüntetni, hogy *ez a kor nyújtja a hagyományok tárgyát és a költészet csiráit*; behatóan jellemzi Herder is, mert fel akarja tüntetni, hogy ebben a korban *legköltőibb a nyelv*; a rajz után azt mondja, hogy a nyelv ily állapota felel meg az ifjúkori nép érzelmvilágának, de ezen érzelmvilág reconstruálását az olvasóra bizza. Kölcsey reconstruálja az ifjú nép lelkiállapotát: «Az ifjúság kebelében a jövőendő férfinak ereje áradó bőségben habzik, forr és vív önmagával; az ő karakterében tűz és nyugtalanság önti ki magát; czéljai nincsenek, csak reményei, principiumokat nem követ, csak sejdítéseket; gondolatjai a képzelet világában sülyednek el, . . . mértéket, határt és lehetetlenséget nem ismer, . . . akarattján és tettein bizonyos regényes szín ömlik el.» Ily lélek valóban költői: *nair, az ok és következmény viszonyát még nem keresi, az őt környező jelenségeket egy ismeretlen magasabb lény munkájának tekinti, az egész természetet a gloria fényében látja ragyogni; a folytonos veszély, küzdelem és oltalom bőven nyújt alkalmat dicső tettekre, melyek mindig emberfeletti nagyságban tűnnek fel.* Mint Herder, úgy Kölcsey is az egyszerű természeti állapot rajzára törekszik. *Ez a nemzet hőskora, s már tárgyánál és természeténél fogva is költői. Ez a maga regényes alakjait századról-századra nem csak megtartja, de öregbíti s a nemzet lelkesedésének és poesisének tartós táplálékot nyújt.*

A férfúi jellemében mindinkább a *nyugodt megfontolás és józan gondolkodás* lép előtérbe. Ezeket a vonásokat emeli ki Herder is²⁾; a nyelv ebben a korban veszít költőiességéből és inkább szépprózaivá válik; távolodik a természettől; kevésbé közvetlen, bővül abstract fogalmakban; a szabályosság uralomra kezd emelkedni, a nyelv grammatikailag tökéletesebb lesz, de a költőiség árán. Kölcsey a férfilelek rajzában teljesen megfelelő vonásokat emel ki: «A férfit a lélek érettségének nyugalma bélyegzi; fő pontjára jutott erejével nehéz dolgokat vehet célba s vihet véghez; de okos számvetéssel tudja magát a sorssal és kö-

¹⁾ *Fragmente über die deutsche Literatur.* Kürschner, Herder 3. 1. 22—27. l.

²⁾ U. o. 24. l.

rülményekkel összemérni, s előre nézve, mikor kezd, vigyázva lépteiben, fáradhatlan a küzdés közt; felemelkedett és magas érzelmeiben bámulattal elegy tiszteletet gerjeszt maga körül; az ő neve nagy.» *Ennek a kornak küzdelme már nem gyakorol oly varázshatást, mert a nagy tettek is a természetesség színében tűnnek fel, s az egyéni nagyság nem oly ragyogó, mint az ifjúkorban; de a költészet terén ennek a kornak is fontos hivatása van: az ifjúkor költői anyagot hagyott a férfikorra, melyben a tettek nagyságával az ismeretek nagysága, a képzelt világgal a józan ész társul; ekkor a hőstettek egy régibb kor tiündérképei gyanánt tűnnek fel; a távolsággal a tettek varázsfénye növekszik, a tisztultabb érzés és nyugodtabb visszatekintés a művészet erejével párosul; a képzelet is szabadabban szárnyalhat, mert a rálátás tudása nem szab neki korlátot. Míg az ifjúkor a hagyományok keletkezésének kora, addig ez a hagyományok művészi feldolgozásának időszaka.* Kölcsy nem hagyja figyelmen kívül ezen kornak nyelvét sem s rámutat azon kedvező oldalára, melyet Herder is kiemelt: «A nyelv olyankor kap hajlékonyságot s a poetának kívánságai szerint ezerféle alakra változhat el».

Itt egészen másképen áll Kölcsy forrásával szemben, mint a kommunikumról szóló értekezésében: itt Herder nem is annyira forrása, mint gondolatébresztője Kölcsynek. Herdernek csak főgondolatait ragadja meg, s a néhány vonással vázolt néplélek és a behatóbban rajzolt nyelv-állapot alapján rekonstruálja az egyes korokban a nemzet lelkét és ezzel kapcsolatosan vázolja a költészet állapotát. Mint néhány további részlet, úgy ez a rajz is bizonyítja, hogy ekkor Kölcsy Herder eszméit már teljesen magába olvasztotta, és ez képesítette őt arra, hogy Herder néhány elvetett gondolatát némileg továbbfejlessze; de erre különösen az a körülmény készítette, hogy előtte mindig a magyar viszonyok is lebegtek; ez figyelmeztette őt arra, hogy a hőskorát élő nemzet szomszéd népét, annak művelődési színvonalát és az érintkezés hatását is tekintetbe vegye: *ha a szomszéd nép sokkal műveltebb, akkor a kezdetleges átveszi annak fejlett kulturáját s a sajátját annak igájába hajtja, pedig a hős nemzetnek csak lassankint szabad a műveltség korába átolvadni, hogy a maga poetai varázslatait is megtarthassa.* — Itt csak a természetes kifejlődés gondolata vezette Kölcsy.

Legkedvezőbben alakultak a nemzeti hagyományok a görög nép-nél. A görög nép életében és költészetében ezen kedvező állapotra rámutatott Herder is,*) de Kölcsy itt oly vonásra is mutat, melyet Herder teljesen mellőzött, tudniillik az érintkezés, a népvegyülés is kedvező módon történt: *a nép, mely eleinte lakta a földet, érintkezésbe jön egy*

*) *Ideen zur Philosophie* stb. Kürschner, Herder. 4. 2. 503. 1.

műveltebbel, de a műveltség fokozatokkülönbsége nem oly nagy, hogy a kevésbé műveltnél rohamos átalakulást vont volna maga után: új ismeretek, új szokások honosodnak meg, de ezek nem követtek a régi benlakóival ellenkező irányt, s az önmagából való szerves fejlődést nem akadályozták meg: a gyermeknemzet nem lett egyezzerre férfiu, s így szelleme nem veszítette el eredetiségét; a két elem hagyományai is kedvezően összevegyültek. Csak ily körülmények között fejlődhetett ki a görög mythos, melyben egyrészt vallási sejtelmek, másrészt történeti hagyományok egy szerves egésszé alakultak. Csak ily körülmények szüülhettek egy Homeroszt.

Herder a görög nép jellemével szembeállítja a római; ¹⁾ rámutat azokra az elemekre, melyek Rómát a világ urává tették; de a rómaiak költészetére nem akar kiterjeszkedni, csak annyit mond: «Die Poesie der Römer war nur eine ausländische Blume.» Kölcsey átveszi az ítéletet, s a költészet ezen állapotát a nemzeti hagyományok hiányára vezeti vissza: a római nép nem élt gyermekkort, hanem mindjárt az ifjúkor erőteljességével lép fel, és ezt hamar követi a férfikor; nemzeti hagyományuk nem fejlődhetett: van néhány meséjük alapítójuk isteni származásáról s városuk alapításáról, de ezek is a görög hagyomány hatása alatt keletkeztek, hiszen Trója pusztulásához fűződnek. Hogy a római nép egy sokfelől egybecsoportosult rablőhadból alakult, az csak növeli a hagyományok helyzetének kedvezőtlenességét. Így a legfényesebb küzdelmek mellett sincs nemzeti hagyományuk és költészetük, és a római szellemnek legkiemelkedőbb alkotásai is csak Hellasból szedett zsákmány. — Herder eszméiből kifolyólag így ítelték meg a sok ideig bámult és utánzott római költészetet a göröggel szemben nálunk már Kölcsey előtt is: Buczy Emil is rámutatott arra, hogy a görög népnél megvolt minden, a mi a szellemi élet fellendülését elősegíti (*A görög genie kifejlődése okainak sejdítése* ²⁾), Pataky Mózes pedig (*A római poesis története* ³⁾) mint maga is vallja — a németek után indulva — kimutatja, hogy a római költészet mindig idegen maradt, hogy legfényesebb alakjai is, mint Virgilius és Horatius, a görögök utánzóí, és azzal a megjegyzéssel fejezi be értekezését: «Ez a fatuma a jó ízlésnek minden népeknél, hol a poesist másolás és majmolás szüli».

Az ó-kor szellemi élete nagyon egyszerű, mert nem ment sok phasison keresztül, a görög nép, — mint Jean Paul mondja ⁴⁾ — örök ifjúságot élt; egyszerűbb volt ezen korban az ember érzelmvilága is:

¹⁾ Charakter, Wissenschaft und Künste der Römer. «Ideen zur Philosophie ...» XV. V. Kürschner, 4. 2. 590. l.

²⁾ Erdélyi Múzeum. 1817. VIII. 135.

³⁾ U. o. 1814. I. 141.

⁴⁾ Vorlesung der Aesthetik. 1893. IV. 16. §

a lélek és test kívánságai a legszebb harmoniában egyesültek. Ezzel az egyszerűséggel szemben Kölcey is a középkorban az *érzelmekek chaotikus regyületét* emeli ki: a legnagyobb ellentétek találkozni: az új népek nyers ereje a római birodalom elpuhultságával, a népvándorlások vadsága a keresztény szelídséggel, a római műveltség és élet emlékei az új valással, mely a régivel ellentétben minden földitől elvon és az égre mutat, mely az emberi lélek kicsiny voltát érezteti, porig nyomja a kedélyt és megaláz minden emberi nagyságot. Ezen ellentétek hosszú forrást vonnak maguk után, melyből a középkori lovagvilág kiemelkedik: a harczy tettrággyal szemben áll a vallási szelídség és áhitatos nyugalom, az emberi terékénység megoszlik a kötelességek között, melyekkel egyrészt a földi életnek, másrészt a túlvilágnak tartzunk, s így a vágy és retteget, a szenvedély és megtagadás fejlesztik a hellén korban ismeretlen sentimentalismust, melyet a germán nőtisztelet még fokoz. Ezzel a sentimentalismussal hozza Kölcey kapcsolatba a humort is.¹⁾ A régi mythos, melyen az új vallás átka feküdt, már nem lehetett a költészet eleme, s így az exaltált szerelem és a lovagiasság hőstettei képezték a kört, melyből a költészet mérítette tárgyait; de a képzeletnek nem voltak korlátai és a mythologiai alakok helyébe egy tündérvilág és a babona lépett. Ez a kor a romantika.

A romantika ezen elemeire Kölceyt Jean Paul is figyelmeztette.²⁾ De Jean Paul épen csak néhány pregnáns gondolatot nyújt és hiányos képet vázol: a romantikának csak legfontosabb tényezőjére, a kereszténységre van tekintettel: ez elfordította az embert a megvetendő való világtól, mely csak a szenvedések hazája, és a lelkre irányította, elfordította a véges természettől és az égre mutatott; egészen más viszonyba állította az embert az istenséggel, mint a görög felfogás: itt örömmünnepekkel engesztelték az istenek haragját, a kereszténység pedig arra önsanyargatást és poenitentiát kíván; a félelem sokkal bensőbb lett és a felizgatott képzelet rémalakokkal népesítette be nemcsak a túlvilág egy részét, hanem a földet is. Jean Paullal szemben Kölcey a romantikában a harczy szenvedélynek is megadta a maga helyét és így némileg kibővítette a hiányos képet. A görög és keresztény világnak ily szembeállítását találhatta Schillernél is.³⁾ Schiller behatóan jellemzi mind a két kort, csakhogy nála mindig az ethikai szempont lép előtérbe s töle Kölcey csak néhány általános jellemző vonást kölcsönözhetett.

De ezen kor tárgyalásánál a kutatások kezdetlegessége kényszerítette Kölceyt, hogy itt értekezésének tulajdonképeni célját eltéveszsze;

¹⁾ L. jelen értekezés VI. fejezete.

²⁾ I. m. IV. 16. 17. §.

³⁾ *Über naive und sentimentalische Dichtung.*

mintha megfeledezne arról, hogy ő tulajdonképen a nemzeti hagyományok sorsát vizsgálja. A mostani olvasó számos oly kérdéssel áll elő, melyet Kölcseynek még érintetlenül kellett hagynia: hát az új népek nem hoztak magukkal mythológiát, melyben sok nemzeti elemet lehetne találni? — s ezeket a kereszténység egészen elnyomta, vagy találtak-e valahol menedéket, ha mindjárt átalakulva is? Hát a középkorban nem fejtett-e nemzeti hagyomány, vagy a *Nibelung-ének* nem alakult-e ily elemekből? stb. stb. Ezekre a kérdésekre Kölcsey mestereinél sem találunk feleletet.

Az értekezés másik része a magyar nemzeti hagyományokról szól. Ez az első kísérlet, mely mondáinkkal foglalkozik, s mint első kísérlet sok kérdést, melyet mondáinkhoz fűzni szoktunk, teljesen érintetlenül hagy. A nemzeti hagyományok fontosságát itt Kölcsey újból hangoztatja nemcsak azért tulajdonít nekik nagy jelentőséget, mert a nemzet legrégibb történetének nyomait tartják fen, hanem még inkább azért, mert *a nemzeti lelkesedést állandóan táplálni volnának hivatva*: «A hol nemzeti hagyomány nincs, az énekes saját lángjában sülyed el, vagy a külföldi poesis világánál fog fáklját gyújtani s hangjai örökké idegenek lesznek hazájában.» *Nemzeti hagyományaink határszélén a húnok tűnnek fel: Bendegúz felléptével kezdődnek, Attilát a dicsőség legnagyobb fényében mutatják, de halálával megszakadnak s Álmosig nagy ür van,* a mi szerinte nagy fogyatékoság különösen a görög hagyománnyal szemben. Ebből az állítólagos fogyatékoságból és abból a körülményből, hogy hagyományaink nem vezetnek vissza a világ teremtéseig, nem akar oly messzeható következtetéseket vonni, hogy nemzetünk csak kis töredéke volna valamely törzsnek, hogy évszázadokat tétlenül töltött volna el, vagy saját dicső tettei iránt érzéketlen maradt volna, hiszen Árpád népe erőteljes ifjúságban lép fel. *A magyar mondákban kevés a költői elem, mert a mythost teljesen nélkülözik, egészen történeti színt viselnek s mondai részleteket alig találunk bennük.* — A hún mondák eredetiségének kérdését még teljesen érintetlenül hagyja, a germán hűnmondát még szóba sem hozhatja s így a hűnmondát teljesen egybeveszi a magyar mondákkal; azonkívül úgy látszik, nem ismerte mondáink azon változatait, melyek a hűn utódokat a magyarsággal — ha erőltetett módon is — összekapcsolják, és őseinket Noéval és így a világ teremtésével is összefűzik, bár meglehet, hogy ezekben az elemekben ő is csak későbbi betoldásokat látott. Hogy a hűn mondák költői elemekben gazdagabbak, azt kiérezte, de a magyar mondákban csak a túlságos ragaszkodást a történethez kifogásolja, de az egységes compositiót, melyre művészi szempontból Arany oly nagy súlyt fektetett, a hűn mondában nem emeli ki, inkább csak a mondai részletekben kereste a költőiséget. «A hagyomány annál poetaibb alakot nyer magának, mentől több egyes történe-

tekre oszlik, melyek a regényesség színét viselvén, az egésznek elevenítő színt kölcsönöznek. Ily részleteket a sz. Lászlóhoz fűződő mondákban találhatott volna. Így több szempontnak teljes mellőzésével csak nagyon szűkkörű képet nyújthatott mondáinkról. Nem figyelmeztet arra sem, a mit Arany János annyira hangoztatott,¹⁾ hogy az, a mit ismerünk, nem lehet hagyományaink eredeti alakja, hogy a történeti hűségre törekvő krónikásaink mondáinkat épen költői elemeiktől fosztották meg.

Tehát volt nemzeti hagyományunk, de az nem nyert oly költői feldolgozást, mint a görögöknél. Ezen jelenség okát akarja felderíteni. Valószínűnek tartja, hogy *voltak költőink, kik a dicső tetteket énekbe foglalták*, hivatkozik Anonymus* nyilatkozatára is, de hogy ezek az énekek epossá nem alakultak, annak okát az állam felforgató veszélyekben és a *magyarság régi vétkében, az elhülésben a régiség iránt* találja: *Idő hosszúsága és statusfelforgató szélvészek tehették, hogy a hőskor nyomai elfeledtettek, tehette az unokák vétkes elhülése a régiségnek, nemzetiségnek és hazafiságnak emlékei iránt.* Ezért az utóbb említett vétkekért, melylyel Herder a németeket is vádolja,²⁾ kemény szemrehányásokat tesz a nemzetnek; ezt szereti legjobban kiemelni, s erre tér vissza többször is: *a nemzet feledésnek engedte azt, a mi leginkább táplálhatta volna a nemzeti költészetet*, ebben találja annak okát is, hogy: *a poetai szellem nem ébredt saját erejében.* És ebben az egy tekintetben hasonlítja össze nemzetünket a rómaival, de a behatóbb párhuzamtól a magyar és római szellem között tartózkodik, pedig ez a legérdekesebb kérdések egyike lehetett volna. Az elhülésnek a régiség és történet iránt nem keresi az alapját s nem veszi ki vád alól a székelységet sem, minden esetre csak azért, mert nem ismerte a székely dalokat és balladákat, melyek sok történeti emléket megőriztek.

Kölcsey itt megragadja az alkalmat, hogy polémiába bocsátkozzék Szemerével: meg akarja czáfolni azt a nézetet, mintha nemzeti költészetünk felvirágzásának akadálya a mythos hiánya és a magyarnak magába zárkozó természete volna. Az elsőre vonatkozólag csak Ossianra hivatkozik, ki mythos nélkül is tündökölt, a második állítás pedig magában az elbeszélésben (*A hivatal*) is ingadozó. *A hajlam a búsulásra* Kölcsey szerint *nem szolgál lélek sajátja* (mint Szemere gondolja), *sőt többnyire a legmélyebb érzés kifolyása.* Itt azután kísérletet tesz a magyar lélek rajzára s a sirva-vigadást igyekszik kimagyarázni, és ezzel nyujta

¹⁾ Arany János, *Naiv eposzunk.*

²⁾ L. *Alte Volkslieder.* Kürschner, Herder 1. 2. 177. 1. Vorrede XXXV. 1.

értekezésének legszebb részletét: «A melancholiás temperamentum kisebb vagy nagyobb méretű idegen vegyülettel is fátyolt von el a lélek fölött; azonban a fátyol leveit és lángot boríthat maga alá. Magány és csend borongásban tartják a melancholiást; az örömmel szelid kifakadásait ő nem ismeri, de lárma és zaj felriasztják andalgásaiból, s innen a zajgó társaságok, s a szilajon csapongó örömmel teljes vendéglés, innen a vadászati és csatázási lárma kedvelés s a viszálykodást szülő békétlenség, innen a hirtelen fellobbanás lángja s a féktelen kiáradozás utáni hirtelen elcsillapodás, innen a nemzeti muzsikának majd a pajkosságig eleven, majd a csüggedésig lassú hangjai, s több efélék.» — De ezeket a sajátságokat nem akarja eredetieknek, hanem a történet folyamán alakultaknak tekinteni, a magyarság nehéz csapásainak tulajdonítja őket. A régi magyar sajátságoktól nem akar határozottan szólni, hiszen *a régi kort sokkal kevésbé ismerjük, mintsem hogy az akkori magyar jellemről csak rázlatos képet is alkothatnánk magunknak: régi költőtől magyar typus nem maradt reánk, későbbi költőnek rajza után pedig nem szabad indulnunk, mert az a mult alakjaiban is a saját kora embereit rajzolja.* «Az időkről, melyeket közelebb érünk, jól tudjuk, milyen körülmények közül maradt reánk a vissza- és előérzés bánatja, s az ezt teljesen kizengő *szegény bujdosó magyar* nevezet. De nem ajkainkon forog-e a *dicső nemzet* cím is. Tedd e kettőt egymásnak ellenébe és röpülj végig a hír és balszerencse váltólag következett századain lelkedben, s látni fogod, mi fény és homály az, melyek nemzeti érzésünkben fájdalmas vegyülettel ölelkeznek.» Ezen ellentétes érzelmek vegyületéből vezeti le a *magyar sentimentalismust, mely a romantikaitól épen abban különbözik, hogy nem a szerelemben, hanem a hazaszeretben gyökeredzik*; ebben a sentimentalismusban találja alapját a magyar humornak is: «Én ugyanazon vonást láttatom magamnak a nemzetben még most is nagy kiterjedésben feltalálni: nem tisztán szállongó, hanem komolyságba mártott kedv-szesz ez; s a melancholiás és sentimentalismusra hajló karakterben a meglepőleg kicsapongó humor nincsen helyén kívül».

De talán sokáig időztem e kis fejezetnél, talán nem tettem egyebet, mint csak egyszerűen visszaadtam Kölcsey gondolatait, többször még saját szavaival is. Szándékosan tettem ezt, mert ez nemcsak legszebb része az értekezésnek, hanem ebben a fejezetben érezzük *Vanitas vanitatum*, a *Rákos nymphája*, a *Zrinyi első . . . és második éneke* költőjét, itt mutatkozik meglepő módon a kritikus éles tekintete, mely észreveszi, hogy mily nehezen tud a költő a saját korának hatása alól szabadulni: *Virgilnek ezer szépségekkel ragyogó soraiban a trójai hősök lebegnek ugyan előttünk, de Octavianus időszakának szellemével lelekésítve*; itt nyilatkozik Kölcsey óvatossága a következtetésekben, melynél fogva elveti a Horváth István-féle álmokképeket, és elvet minden

merész rajzot, mely nem hiteles adatokon, azt mondhatnók nem tudományos alapon felépül.

A nemzet ifjúkora Kölcey szerint az Árpádok kihaltáig tart; azoknak az énekeknek, melyeket Anonymus említ, a Hunyadiak korában még meg kellett lenniök, s ez a kor lett volna hivatva ezen énekeket eposszá feldolgozni: ekkor nálunk a *lovagvilág fénye tudománygyal és művészettel párosult*, az érdeklődés a hőstettek iránt még élénk volt; de magasabb műveltségű költőink latinul irtak s Mátyás királynak a nemzeti iránt nem volt fogékonysága.

De ha már a legrégibb kor küzdelmei nem nyertek költői feldolgozást, akkor Kölcey szerint egy másik kor nyújthatott volna tárgyat a nemzeti epikának. Nemzetünk életében teljesülni látta azt, a minek lehetőségére Herder is figyelmeztet: hogy az egyéni élet phasisai a nemzet életében ismétlődhetnek («Ein Volk wiederholt in grösseren Verhältnissen der Zeit und Umgebung die Geschichte des Individuums.» *) «Midőn egy virágzó nemzet dicsőségének magaslatáról lehull és elpusztult mezein szabadságért és létért utolsó harcztot vív, akkor némiképen visszatérni látszik őseinek hőskorába.» Ily jelenség a spanyoloknál a mór világ, nálunk pedig a török pusztítás korszaka; de, hogy ott a hősi küzdelem virágzó költészetet vont maga után, nálunk pedig a legkiválóbb bajnokok is alig találják lantosukat, annak okát Kölcey a kétféle pusztítás különbségében keresi: «Tudományt és művészetet gyakorolt a mór, — bárdolatlan és vad volt a török; amaz hódításaival ismereteket terjesztett, — ez sötét tudatlanságot hozott magával; amaz eltűnte után márvány emlékjeleket hagyott, ennek földünk-höz kötött éveit borzasztó pusztítások jelzik».

Ezt az egész kort Kölcey tévesen itéli meg: a hősi küzdelem magában véve még nem teheti a hőskorhoz hasonlóvá, a vallási küzdelmek, melyeket Kölcey teljesen mellőz, a reformatió felvilágosodási törekvése teljesen elveszi ezen kortól a hőskor naiv színezetét. Hősei elbeszéléseknek, sőt egy eposznak is nyújthat egy ily kor mozgalma tárgyat, de ennek feldolgozása nem lehet olyan, mint a hősmondáké, a csodás elem nem tűnhetik fel oly természetes színben, mint a hőskor tárgyainál, és ennek helyébe a feldolgozás csak machinatiokat hozhat. — S mi helyt Kölcey a vallási küzdelmet mellőzi, csak nagyon mostohán ítélheti meg ezt a kort; nem veszi észre, hogy tulajdonképen ekkor születik meg a magyar költészet, és ennek a vallási küzdelem szabja meg az irányt, a szabadság küzdelmei is csak ezekkel egyesülnek, mint epikánk legnagyobbyszerű alkotásában és a jeremiádákban. Ily korban a nemzeti

*) *Fragmente*. Kürschner, Herder. 3. 1. 23.

lélek egészen másképpen nyilvánul és a jeremiádák ebben a korban élőfán termett virágok. Az a párhuzam, melyet Kölcsey a mór világ és a török pusztítás között ven, mindenesetre figyelemre méltó, de a költészet állítólagos elnémulását ép oly kevésbé magyarázhatja meg, mint Majláth gróf, a ki azt a reformatiónak a józanságra való törekvésére akarta visszavezetni.¹⁾ Költői tárgyat nyújthatott ezen kor elegendően, de Zrinyiig nincs oly művészi lélek, mely ezen kor valamely eseményét epossá fel tudta volna dolgozni. Hogy a népköltészet miképen áll ezen kor eseményeivel szemben, arról nehéz volna határozottan beszélni.

Azon főgondolatainak bizonyítása végett, hogy miután *nemzeti hagyományainkat feledésnek engedték, s a régiség iránt elhűltünk, a nemzeti költészet a nemzet kebelében nem kelhetett szárnyaira . . . s a magasabb poesisnek idegen tűznél kellett meggerjednie*, — áttekinti a magyar költészetet.

Mint Herder tanítványa mindig kellő figyelemben részesíti a népköltészetet: *a nemzeti poesis eredeti szikráit a köznépi pórdalokban kell keresni. a népdalokat két csoportba osztja: szerelmiekbé és történetiekbé; az előbbieken kiemeli a való érzést, a könnyedséget és genialis merészséget, de behatóbban csak az utóbbiakkal foglalkozik: történeti népdalokban irodalmunk szegény, nálunk az együgyű ének hangja nem nemesedett . . . hogy honunk történetét növekedő fényben előterjeszse, nálunk nem vált a népdalokból sehnai ének vagy egy Ilias. Nagyon régieket nem tudunk felmutatni, mert azokat feledésnek engedték, de a «Lengyel László jó királyunk» kezdetű bizonyítja, hogy népköltészetünk nem csak a rablókrol és szerencsétlenül járt leányokrol emlékezett, hanem messzebb is kitekintett a haza történetére. Ezekhez számítja a kurucz dalokat is, ezekben látja a poetai lelkesedésnek nyilvános nyomait, a mit az újabb pór-történeti dalokban hiába keresünk.*

Műlköltészetünk szerinte *nem volt nemzeti*, mert nem táplálkozott a népköltészetből, pedig *legfőbb feladata a népköltészet megnemesítése volna*. Az erre irányuló törekvés jelentkezését az *Emlékezzünk régiekről . . . kezdetű költeményben* látja; a reformatorok énekeit nem becsüli sokra, igaz, hogy művészi lélek ezekben alig nyilvánul; *Gyöngyösi hazai tárgyakról énekel ugyan, de a római czifraságok miatt hidegen hagy*. A mythológiával való visszaélést éppen, úgy hibáztatja, mint Herder.²⁾ Ezzel kapcsolatban szemünkre veti azt, a mit Herder a németeknek: *hogy nem jól tanultunk az idegenektől*. Herder szerint az idegeneket nem kellett volna utánozni, hanem eltanulni tőlük azt, hogy

¹⁾ *Magyarische Gedichte* (1825) bevezetése.

²⁾ *Fragmente* III. 3. Kürschner, Herder 3. 1. 271. 1.

miképpen kell saját korunknak és nemzeti jellemünknek kifejezést adni; a szellemet kellett volna tőlük eltanulni, hogy a magunkét kifejezhessük.¹⁾ Kölcsey szerint mi *a helyett, hogy segédüknél fogva saját körünkbe emelkedtünk volna. szolgálai követésre hajlottunk . . . a helyett, hogy az ő szellemüket magunkba szívtuk és saját világunkban sajátunkká tettük volna, az ő világukba költöztünk által, de ott egészen fel nem találván magunkat, honunk felé visszapillongtunk s örökre megoszlott képzelettel itt is, ott is idegenek maradtunk.* Helyes követést csak Zrinyinél lát, ő dacára annak, hogy Tassót nyomról-nyomra követte, magyar maradt: «Ő az olasz múzsát magyar lepelbe öltöztette . . . nála magyar világot szemlélünk, eltarkítva napkeletnek alakjaival . . . melyek az időnek szellemét éreztetik; minden tett, mozdulat, lélekvonás a történet századát festi előttünk». Gyöngyösi és Zrinyi egymáshoz való viszonyát, melyet Arany János bővebben kifejtett,²⁾ már Kölcseynek sikerült megállapítani. De azt, a mit kezdettől fogva állandóan követelt, a műgondot, azt Zrinyinél sem mellőzi: sajnálja, hogy *Zrinyi siető kézzel dolgozott s a hadvezérnek alárendelte a költőt.* Zrinyinek Tassóval szemben való előnyeit még nem emeli ki. Zrinyi mellett még csak egy alakot talál a régibb magyar irodalomban, mely *a való érzés szikráival dicsekedhetik*; ez Balassa Bálint; de ő *csak ritkán fogadta el a költői szellem intését.* Balassát kellően nem méltathatta Kölcsey, hiszen istenes énekein kívül csak kevés költeményét ismerte.

A folyton keresett műgondot és a művészetre való törekvést ismét csak Faludynál találja, azután Rádaynál, kinek jelentőségét itt is, mint a Berzsenyiről szóló bírság bevezetésében. túlbecsülte. *A klassikai iskolák tagjai csak verselésünkön tudtak lendíteni, de hatásukban teljesen idegenek maradtak, az idegen hatást nem tudták Zrinyihez hasonlóan magukba olvasztani: Bessenyei csak franczia alakokat rajzolt, Baróti, Rajnis és Révai pedig csak Rómának gyermekeit több vagy kevesebb szerencsével utánozni próbálták.* Ez az itélete mindenesetre éles tekintetről tanuskodik, de Berzsenyiről Kölcsey itt teljesen megfedekezett: benne találhatott volna oly követőt, a ki az idegen hatást Zrinyihez hasonlóan magába tudta olvasztani.

A legnagyobb elismerés az egész értekezésben Zrinyi mellett. *Ányosnak* jut osztályrészül: nála talál mély költői érzést, ő *a legnemzetibb költő; élénk phantasziája a hon képeivel leginkább rokon s sentimentális honszeretete valóban megindító.* Igaz, hogy mindaz, a mit Kölcsey említ, Ányosban nagyrészt megvan, de hol van az az erő, mely Ányost

¹⁾ *Fragmente* III. 1. Kürschner, Herder, 3. 1. 213.

²⁾ *Költői arcképek: Zrinyi és Gyöngyösi.*

az eddig oly szigorúan megítélt költők mellett ily elismerésre méltóvá teszi?!

Ez Kölcsey szerint a magyar műköltészet képe egészen a saját koráig. A kép egyoldalúsága azonnal kiérezhető: való-e, hogy csak ott lehet nemzeti költészet, a hol az a nemzeti hagyományokban gyökeredzik, s az idegen hatás megfosztotta-e költészetünket nemzeti jellegétől? S lehet-e a költészetet kizárólag művészi szempontból tekinteni, mikor azt keressük, hogy miképen tükröződik a történetben alakuló magyar szellem a költészetben? Ha műköltészetünk nem táplálkozott is a népköltészetből, ha irodalmunk régibb korában Zrinyin és Balassán kívül nincs is művészeti szempontból is kiemelkedő alakunk, de az idegen hatás nem érvényesült oly mértékben, mint a milyenben ezt Kölcsey feltüntetni akarta; bármily erős is volt ez a hatás, a nemzeti érzést még sem nyomta el, különösen a lyrában nem. Lyránk a nemzet történetével mindig szoros kapcsolatban maradt, a magyarság és hazafiság élénk érzése kiváló jellemvonása, ereje és gyöngesége volt Vásárhelyi András (Peer-codex) énekétől Kölcsey hazafias költeményeiig. Ez mindenesetre oly tény, a melyet Kölcseynek, különösen ebben az értekezésben, nem lett volna szabad mellőznie.

Érdekes a munka befejezése is: az elbeszélő költészetre és lyrára irányuló törekvést Kölcsey irodalmunkban képviselve látja, de *korunk a drámát kívánja*. A német irodalomban Lessing óta a drámára mindig nagyobb és nagyobb súlyt fektetnek, mely mellett az epos jelentősége mindinkább háttérbe szorul. Kölcsey is a *drámát* tekinti a legfontosabb műfajnak; a mit eddigi költészetünk nélkülözött, azt szerinte a dráma kipótolhatná; *ez a műfaj volna a legalkalmasabb arra, hogy költészeitűnknek a nemzeti jelleget megadja*.

Ez volt Kölcseynek legszebb értekezése; vonzó olvasmány, melynek minden gondolata, ha nem találó is, de figyelemre méltó. Az eszmék, melyeket fejteget, kényesek, rájuk vonatkozólag eltérő nézetek is lehetnek jogosultak; de az egész értekezés az akkori nyugat-európai gondolkodás színvonalán áll, nálunk pedig minden hasonló irányú kísérletet messze fölülmul.

* * *

Még egy, de jelentéktelen kis æsthetikai dolgozata van Kölcseynek, a *Képzőművészet és költészet* című,*) melyben eme két művészet között párhuzamot von. Az egész cikk csak válasz Kis Sámuelnek hasonló

*) *Élet és Literatura* 1827. 252—262. l.

czímű értekezésére,¹⁾ mely a képzőművészet apotheosise: sokkal magasabbra helyezi ezt a művészetet Kis a költészetnél, mert az az eszmét valóságban szemünk elé állítva közvetlenebbül hat, mert minden apró hibát is könnyen éreztet, s oly képtelenségeket, a milyenek például a *Mari*²⁾ (Kovasóczy) és *A költő vágyása*³⁾ (Vásárhelyi János) című költeményekben alig tűnnek fel, egyáltalában nem tűrhet meg, és végül azért, mert a képzőművészetek terén a plagium teljesen ki van zárva. Kölcsény Kis Sámuel egész okoskodását azzal szorítja vissza, hogy Lessing *Laokoon*-jára hivatkozik, és annak főgondolatait: hogy a *képzőművészetek testi formákkal foglalkoznak, a költészet formái pedig testetlenek, hogy az előbbiek látható formában és térben ábrázolják a természetet, a költészet pedig időben rajzolja és szavakban, illetőleg gondolatokban nyújtja a képet, s hogy ennelfogva a két művészet principiumai közt oly határ van, melyet a művészeknek nem szabad kölcsönösen átlépni*, — ezeket a főgondolatokat, mint csálhatatlan, örökérvényű igazságokat állítja fel. Ennek bizonyítására Lessing példái is hivatkozik: Ariosto Aeneasja (Lessing i. m. XX. p.), Vergiliusnál Aeneas paizsa (U. o. XVIII.) elhibázott költői rajzok, mert a feltüntetendő sajátságokat egymásmellettségben adják, ellenben Homerosnál Achilles paizsa (U. o. XVIII.), mely előttünk készűl, Agamemnon öltözete (u. o. XVI.), melyet időrendben, a mint Agamemnon az egyes részeket magára ölti, ismerünk meg, vagy a királyi pálcza (U. o. XVI.), melynek egész történetét halljuk, és Helena szépsége (U. o. XVI.), melyet a trójai vének bámulatából kell elképzelnünk, sikerült költői rajzok, mert ott a költő az egymásmellettséget cselekvénybe olvasztja fel.

Kis Sámuelnek azt a gondolatát, mely a művészi inventiót tekintetbe sem véve, a képzőművészetek terén a plagiumot teljesen kizárja, s a másoló művészetét az alkotóéval egy színvonalra helyezi, Kölcsény komoly czáfolatra sem tartja méltónak. Annak bizonyítására, hogy *vannak tárgyak, melyeknek rajza költőnek inkább sikerül, mint képzőművészeknek*, saját ismereteiből hoz fel példát: Sapphót költő inkább tüntetheti fel, mint szobrász, Mazeppa (Byron) vonaglásait pedig szobrász egyáltalában nem állíthatja elének.

* * *

Kölcsény ezen æsthetikai dolgozataival a kritika egy új korszakának élén áll. A kritikának azt a szabadságát, mely az ő működése után az

¹⁾ U. o. 81. l.

²⁾ *Hebe* 1826.

³⁾ U. o.

irodalomtörténetben, a folyóiratokban és egyes műértők munkáiban nyilvánul, Kölcsey még nem vívta ki, de Bajzának és a *Kritikai Lapok*-nak a talajt ő készítette elő. De egyes nézetei senkire sem hatottak annyira, mint Toldy Ferenczre, ki sok ideig leghívebb tanítványa volt s Kölcsey nem egy gondolata Toldy irodalomtörténetei útján átment a köztudatba is. Toldy első irodalomtörténeti kísérletének (*Handbuch der ungarischen Poesie* 1828) bevezetése nagyrészt Kölcsey nézeteinek reproductiója. Az egész munkát átható felfogásban eltér ugyan Kölcseytől: a magyar nagyzás, a nemzeti hiúság, melynek Kölcseynél nyomát sem találjuk, Toldyt arra készítette, hogy minden apró adatból, — akár hiteles, akár nem — oly messzeható következtetéseket vonjon, hogy a magyar szellemi életet mindig a lehető legkedvezőbb színben feltüntesse. Az efféle következtetésektől Kölcsey mindig tartózkodott: így Toldy Mátyás királyt is úgy tüntette fel, mint a nemzeti költészet lelkes pártfogóját, holott Kölcsey szerint Mátyás királynak a nemzeti iránt nem volt semmi fogékonysága. De az egyes költők megítélésénél Toldy többnyire változtatlanul veszi át Kölcsey nézeteit s akárhányszor nemcsak a gondolatot adja vissza, hanem egész fejezeteket is Kölcsey munkáiból fordít le. A magyar nemzet állítólagos férfikorát (l. i. m. bev. XV.), a költészet elnémulását a török pusztítás korában (u. o. XXVI.), Zrinyit és Gyöngyösit (u. o. XXX.) egészen Kölcsey nyomán ítéli meg; Ráday gróf jelentőségét (u. o. XLI.) ő is túlbecsüli, Bessenyeinek tisztán tipikus alakjaiban, melyekben semmiféle egyéni és nemzeti vonások nincsenek, ő is franciaikat vél látni («Sein Attila, Buda, Hunyadi sind nichts, als französische Gestalten». U. o. XLVI.), Ányosról ő is a legnagyobb elismeréssel szól (u. o. XLVIII.). Csokonaira vonatkozólag itt még teljesen átveszi Kölcsey ítéletét, csak a «Dorottya»-val foglalkozik valamivel bővebben (u. o. LIV.), Berzsenyit is Kölcsey mértékével ítéli meg, csak nyelvének költői erejét emeli ki jobban (u. o. LXVIII.). A Kis Jánosról szóló bírálat főgondolatait változtatlanul veszi át (u. o. LXIX.).

Ezeket akartam elmondani Kölcsey aesthetikai dolgozatairól. Főtörekvésem — több szempontnak teljes mellőzésével — egy dologra irányult: fel akartam tüntetni, hogy Kölcsey gondolatai mennyiben állanak közösségben a nyugot-európai írókéival, mennyire a saját kortársai felfogásával. Kölcsey ezen munkái bizonyítják legszebben, hogy ő irodalmunknak a jelen század elején nemcsak legképzettebb alakja, hanem legönállóbb gondolkodója is volt.

SZEGEDY REZSŐ.

ALXINGER JÁNOS ÉLETE ÉS MŰVEI.

(Folytatás.)

III.

Bliomberis.

Jóllehet Alxinger első eposának befejezése után sokat fordított a latin és görög irodalomból, a mellett æsthetikai tanulmányokat is folytatott és *Doolin* javításán dolgozott, mégis volt ideje, költői ereje és kedve két év alatt (1788-tól 1790. elejéig) megírni *Bliomberis* cz. nagy regényes eposzát, mely 1791-ben jelent meg Göschén J. György kiadásában Lipcsében. Alxinger e művében is, mint *Doolin*-jában, a kor izlése szerint francia tárgyat választott, a melynek legfőbb vonásait Floriannak hasonczímű, egy régi francia lovagregényből átdolgozott novellájából¹⁾ merítette, szabadon változtatva az események anyagán és motivumain. Az eposz tartalma a következő:

I. ének. Lyonel, Bort, Felső-Bretagne királyának fia, unokaöccsével, Bliomberis-sal Turnay, a hatalmas Pharamundnak, Chlodwig fiának, fényes székhelye felé tart. Útközben megpihennek és Lyonel végre erőt vesz magán, hogy föltárja bánatos lelkének keservét és unokaöccsének sokáig titkolt szomorú származását. Bliomberis természetes gyermeke Arlinde, Alsó-Bretagne örökös királyleányának és a híres Palamed lovagnak, kit a kegyetlen Bort, Arlinde kezét saját fia számára akarván megnyerni, eltávolított udvarából és fogságba ejtetett Ostroman aquitaniai király segítségével. Arlinde és Palamed bucsújának szerelmi mámorából származott Bliomberis, a kit Lyonel mentett meg Bort kegyetlen dühe elől; de ezalatt a király vad szenvedélyében a kútba öleté Arlinde-et. Lyonel, a ki reménytelenül szerette Arlinde-et, minden idejét és erejét a gyermek testi-lelki kiképzésére fordította és a lovagiság eszményévé nevelte. Most a két rokon Pharamundhoz megy követségbe, hogy hadat üzenjenek neki Bort királyon ejtett sértése miatt.

II. ének. A híres frank királynak lovagi erényei, hatalma és gazdagsága Artur angol király hírével vetekednek. Midőn Lyonel és Bliomberis Turnaybe érkeznek, éppen születése napját ünneplik a gyönyörű

¹⁾ Ennek német kivonata a «Bibliothek der Romane» 8. kötetében, 1782. jelent meg.

királyleánynak; ezért Pharamund kívánságára elhalasztják a hadüzenést és maguk is részt vesznek a fényes ünnepélyekben. Bliomberis az első díjakat nyeri a lovagjátékokon; megnyerő külseje és művelt lovagias viselkedése fölkelte Celine királyleány figyelmét. Az ifju szerelemre gyulad a csodaszép leány iránt.

III. ének. Miután a követek a háborút megüzenték, elhagyják Turnayt, s mindkét fél harcra készül. Pharamund Clodion nevű fiát bizza meg a frank hadak vezetésével, mert gyöngének tartja az ellenfelét. A nagyravágyó, vakmerő és meggondolatlan Clodion elveszti a csatát a kiváló hadvezéri tehetséggel megáldott Bliomberis ellenében, a kit nagybátyja a fényes győzelem után lovagjá avat. De a szégyenletes kudarc miatt felbőszült frankok másnap visszaverik a nagy Pharamund vezérlete alatt gyengébb ellenfeleket, jóllehet Bliomberis és Lyonel a vitézség- és ügyességnek valóságos csodáit művelik. Bliomberis óvakodik a harcban Celine testvérével találkozni, sőt midőn hirtelen halálos veszélyben látja, megmenti életét. Ezért a frank király örökösévé nevezi ki Alsó- és Felső-Bretagne hűbéres tartományainak. Clodion áttolja verebége után visszatérni a királyi udvarba; kalandok keresésére indul. Bliomberis és Celine között szerelmi viszony szövődik, a mely a két ifju tiszta lelkét mind szorosabban és elválaszthatlanul fűzi egymáshoz. Arbogast, a király böcs tanácsosa, észreveszi e fejlődő szerelmet, s rohamos növése megijeszti. Hasztalan figyelmezteti urát; Pharamund lehetetlennek tartja, hogy egy korcsszülött alattvalója leányára merné vetni szemeit.

IV. ének. Lyonelnek haza kell térnie, hogy átvegye a királyi uralmat, mert atyja megtévelyedett. Bliomberis Pharamund udvarában egészen a szerelmének él. Egy séta alkalmával megmenti Celine életét egy vadkan támadása ellen, mire a szerelmesek örök hűséget esküsznek egymásnak. De a király meglepi őket szerelmi vallomásuk közben és haragra gyúlva arczúl üti a lovagot. Arbogastnak csak nagy nehezen sikerül visszatartani a király életére törő Bliomberist. Celine komornája által magához hivatja kedvesét, a király azonban megpillantja a lovagot a Celine szobájába vezető kötélhágcsón. Felindulását leküzdvén, komoly méltósággal lép a szerelmesek elé. Nem akarja leánya boldogságát tönkre tenni, nem tekinti a lovag származását sem, de azt kívánja, hogy a lovagi pályának még csak kezdetén álló Bliomberis hős tetteivel érdemesítse magát ily nagy jutalomra. Ezért ki fogja hirdetni egész birodalmában, hogy két év múlva szent János napján tornára gyűljenek a hősi hírnévnek örvendő lovagok és a királyleány kezéért vívjanak meg. Bliomberisnak szavát kell adnia, hogy addig távol marad a turnay-i udvartól. Arbogast tanácsára Celian álnév alatt indul útra.

A következő énekek Bliomberis hőstetteit tartalmazzák.

V. ének. Több napi kalandozás után a lovag az Aine partjához ér; sűrű sötétség borúl az erdőre, a melyben Bliomberis egy nő jajveszékését hallván, rögtön megmentésére siet. A szép Blankát és testvérét, Percevalt, tizenkét rabló hatalmából menti meg és elkíséri útjokon, míg újabb kalandra nem hívja egy hatalmas, sötet vár erkélyén síró hölgy rimánkodása. A lovag útitársaival behatol a várba, megszabadítja a szép hölgyet Palissant nevű kedvesével együtt és a vár pogány urának megölése után nekik ajándékozza a kastélyt.

VI. ének. Blanka Turnaybe, Celine barátnőjéhez utazik, azelőtt azonban vérrokonához, Liguria királynőjéhez ajánló levelet ad megmentőjének. Bliomberis a Loire forrásánál jámbor pásztornép lakta gyönyörű vidékre talál, a melynek azonban boldog csendjét egy iszonyú óriás zavarja. Ez nemcsak juhokkal, hanem hajadonokkal is táplálkozik és ily borzasztó adóra kényszeríti a megrémült pásztornépet. Bliomberis megmenti őket e szörnytől.

VII. ének. Innen a Garamant mór király ostromolta Massiliába érkezik, hol Palmyra királynőnek bizalmát azonnal megnyeri lovagias megjelenésével és Blanka levelével. A királynő jegyese távolléte miatt Bliomberisra bizza a vár védelmét, s jobb vezért keresve sem találhatott volna, mert a lovagnak vitéz és meggondolt intézkedései bátorságot öntenek a polgárság lelkébe, szerencsés kirohanásai pedig megfélemlítik a sokkal nagyobb ellent. De az eleség fogytán van és ha Leodat, Palmyra jegyese, a segédhadakkal meg nem érkezik, éhség fenyegeti Massilia lakóit. Egy nemes agg és fia megkísérlik ugyan éjnek idején áthatolni az ostromló táborán, hogy hírül vigyék Leodatk a város fenyegető veszélyét, de mindketten rajta vesznek.

VIII. ének. Ekkor Bliomberis hadával elszántan kitör a várból és elkeseredett véres harc után foglyúl ejti a megsebesült Garamantot, mire megkötik a békét. Az annyi dicsőséggel övezett hős a megszabadított Massiliából Afrikába hajózik újabb kalandokra. Nagy tengeri vihar Corsika partjára veti a megsérült hajót. A szigeten Lycanus király, Hercules utódja, uralkodik; ez az idegeneknek csak oly föltétel alatt engedi meg a kikötést, ha a legvitézebb közülök ökölviadalra kel vele. Bliomberis ügyességével legyőzi a roppant erős királyt és útitársaival Sardinia szigetére evez. Itt új feladat vár rá. Az ország jelesebbjei összeküdtek a zsarnok király ellen.

IX. ének. Bliomberis segítségével hatalmokba ejtik a gonosztevőt és népgyűlésen halálra ítélik. A nép Bliomberist kiáltja ki királynak, de ő szerényen visszautasítja a megtisztelő ajánlatot és Mongibalnak, a legnemesebb és legvitézebb hazafinak teszi fejére a koronát. Három napi hajózás után Mauritániába érkezik, Garamant király országába, hol az oroszlán torkából ragadja ki a komornája álnoksága következtében

halálra ítélt királyleányt és kideríti ártatlanságát. A nép isteni tisztelttel környezi a mindenüvé üdvöt hozó vitéz és bölcs lovagot.

X. ének. Bliomberis végre elérkezik a «beavatottak» tartományába, a kiknek szent szövetségébe Arbogast tanácsára akar fölvétetni. A rettenthetlen bátorságnak és a föltétlen önuralomnak legnehezebb próbáit kell megállania, hogy magát a fölvételre érdemesítse. Méltónak mutatkozik a «testvérek» aranykeresztjére, a kik az emberiség színéjavát képviselik és a föld boldogítására a legfőbb tudományokkal: a bölcsészettel, alchemiával s astrologiával foglalkoznak. Bliomberis itt atyjának — a ki szintén tagja a magasztos szövetkezetnek — ázsiai útjáról értesül, a melyre ő az üdvözítő szent vérével áztatott csészének a pogányoktól való visszavétele céljából indult. Miután Bliomberis behatolt a frigy szent titkaiba, Galliába evez, s Radagond aquitaniai királytól azzal biztatván meg, hogy a szent csészét, a melyet Palamed keletről hozott — ő maga azóta nyomtalanul eltűnt — Artur királynak vigye, a drága ereklyével Angliába készül. A Mayenne közelében Clodionra talál, a kit egy fekete lovak a földre terített. A fáradt Bliomberis azonnal megvív a félelmes ismeretlennel, de életében először legyőzetik. A fekete lovak eltűnik. A következő kalandjában Bliomberis ismét a győzhetetlen hős, a ki Clodion kedvesét egy óriás hatalmából szabadítja meg és a leányt atyjának közelfekvő pompás kastélyába viszi. Itt lovagi erényeivel kivívt számátalan győzelme után szellemi diadalt arat.

XI. ének. Maragoss, a kastély ura, kegyetlen sorsának súlyos csapásai következtében elfordult az élet örömeitől és a görög materialista bölcsészek tanaiba mélyedt. A legsötétebb pessimismus és a legféltékenyebb atheismus fészkelődtek elkeseredett lelkébe. A nemes és jámbor Bliomberisnak tiszta lelkesedésből fakadó ékesszólása meghatja a hitetlen aggot és fölkelti régi jobb érzelmeit. Maragoss hálájával elhalmozva indul Bliomberis Cramalotba, a Merlin varázsművészete által szemkápráztató fénynyel épült királyi várba, hogy átadja Arturnak a szent csészét és a legfőbb lovagi kitüntetésben részesüljön: Artur asztalkörének lesz tagjává. Babérligetben épült kápolnában gyülekeznek az asztalkör lovagjai; egy szék mindig üresen áll új tag számára; de csak olyan lovak foglalhatja el, a ki szándékosan egyetlen kötelességét sem szegte meg, mert különben pokoli lángok emésztik meg a vakmerő vétkezőt. Midőn Bliomberis a székre leül, csodás zene hallszik a kápolnában és a szék fölött lángoló betűkkel tündököl a lovak neve. A tornán ő a győztes, csak az ismeretlen Pharamundon nem bír diadalmaskodni; ez Bliomberis vitézségét azzal tünteti ki, hogy három liliummal ékes, gyönyörű kardját ajándékozza neki, lemosván róla ezzel a rajta ejtett gyalázatot.

XII. ének. Végre letelt a két év és Bliomberis annyi győztes

kaland és fényes kitüntetés után méltó arra, hogy Celine kezéért vív-hasson. A frank királynak, de még inkább leányának öröme e tusában is diadalt arat, s már az oly epedve várt boldogság küszöbén áll, midőn a fekete lovag jelen meg a küzdőtéren s elátkozván az egész udvart, harczra hívja föl Bliomberist. A borzasztó viadal a legbátrabbak szívét is megremegteti. Az ismeretlen lovag Bliomberis mellvértjének leüti egyik darabját, úgy, hogy mellén látható lesz az arany kereszt. Mihelyt azonban ezt megpillantja, azonnal eldobja kardját, testvériesen üdvözli Bliomberist s megmondja nevét: Palamed, Bliomberis atyja, a ki azt híván, hogy fiát a frank király sírba döntötte, érte bosszút akart állani. Bliomberis elnyeri Celine kezét és nagybátyja koronáját is, mert Lyonel, a ki unokaöccsének fölnevelésével teljesítette élete feladatát, megszabadítja magát az élet kínos terhetől, hogy megdicsőült kedvesével egyesüljön.

A költemény rövid tartalmi kivonata félreismerhetlenül a compositionnak azon nemére vall, a melylyel a legtöbb középkori lovageposzban, még gyakrabban a XV. és XVI. század lovagregényeiben találkozunk, de a mely az *Orlando furioso*-ban, *Idris*-ben és a *Neuer Amadis*-ban sem hiányzik s ezért jogosan nevezhető a regényes eposz jellemző tulajdonságának. Ez egy kényelmesen kitágítható vagy szűkíthető keretnek nagyobb vagy kisebb számú kalandokkal való megtöltése, úgy hogy ez utóbbiak nagy része elhagyható, vagy újakkal toldható meg, a nélkül, hogy a költemény lényege ezzel változnék. „Bliomberis”-ban e keret a hősnek szerelméből Celine iránt és Pharamund határozatából (IV. ének) szövődik; a tulajdonképeni tartalmat pedig a két próbaévnék nagyobbára belső kapcsolat nélkül felhalmozott kalandjai teszik. Túrhetetlen dogmatismus volna ugyan, Aristotelesszel azt követelni, hogy az epos meséje ép oly egységes szerkezetű legyen, mint a tragédiáé és hogy az episodok a cselekvénynek oly nélkülözhetetlen része legyenek, hogy elhagyásuk, vagy áthelyezésök felbontsa az egész compositiót; mert akkor a legtöbb epos szerkezetét alapos kifogás érné. De minden műfajnak vannak lényegéből folyó törvényei, a melyek büntetlenül meg nem szeghetők. Az epikai compositiónak egyik ilyen lényeges törvénye: a cselekvénynek okszerű fejlődése, a mely nem kívánja meg ugyan az episodoknak a főcselekvénnyel való szerves kapcsolatát, de megköveteli a cselekvény minden egyes mozzanatának környezetébe illő, sőt abból folyó természetes elhelyezését. E nélkül belső szerkezet nem jöhet létre, s a különálló episodokat csak a hős személye kapcsolja össze többé kevésbé laza egységgé. *Bliomberis* kalandjainak nagy része ilyen természetű; okszerű kapcsolat hiánya miatt a költő önkényes eljárása annyira a valóságosság rovására fűzi őket egymáshoz, hogy egy pillanatig sem tulajdonítjuk Bliomberis küz-

delmeit a sorsnak vagy a véletlennek, hanem mindig csak a költőnek számító elrendezését látjuk, a ki hőst bizonyos számú kalandon akarja keresztülvinni. Ezek, úgyszólván, felajánlják magukat Bliomberisnak, érette látszanak keletkezni és minden alkalommal ép annyira fejlődtek, hogy a megérkező hősnek csak egy végső, eldöntő csapással kell a csomót megoldania.

De el kell ismerni, hogy Alxinger a cselekvénynek azt a néhány szálát, a melyeket forrásából vett, Floriannál sokkal ügyesebben és művészebben szötte költeményébe, pl. Palamed és Bort egész szereplését, vagy Bliomberis szerelmét; az egyes epizódok körén belül pedig néha meglepő sikerrel oldja meg a rendkívül szövevényes szerkezetet is. Legjobb e tekintetben a IX. ének epizódja, a mely a cselekvény gazdag változatosságával czélszerű elrendezésével és szoros egységével tűnik ki.

Bliomberis tartalma többnyire ismert elemekből szövődik. Bojardo, Ariosto, Tasso, utánok Wieland annyira kimerítették a regényes eposz leltárát, hogy a szűkebbkörű s kevésbbé termékeny képzeletű utánzó epigon csak nehezen szabadulhatván meg mestereinek változatos, ragyogó színekben pompázó képeitől, kevés újat s eredetit alkothatott. A regényes eposz elemei: fényes lovagjátékok, pogányokkal való küzdelmek, rettenetes párviadatok, leányrablások, phantastikus szerelmi kalandok, óriások garázdálkodása és bűnhődése, várak vívása, tengeri viharok, antik történeteknek regényes kiszínezése s főleg a hősnek ezer veszélyt leküzdő testi-lelki eszményisége, — teljesen kifejlődve megtalálhatók már a két *Orlando*-ban, s természetesen *Bliomberis*-ban is a főszerepet viszik. De Alxinger a lovageposznak nemcsak általános jellemvonásait alkalmazta, hanem egész epizódokat, egyes kisebb történeteket és képeket is kölcsönzött antik és modern mestereitől. Az öreg Galamen s fiának vállalkozása¹⁾ nagyobbára megegyezik Nisus és Euryalus megható történetével.²⁾ Alxingernak az a változtatása, hogy a két ifjú helyett egy apával és fiával hajtattja végre a vakmerő vállalatot, az ifjúnak önfeladózását ugyan mélyebben indokolja, de viszont a valószínűség ellen is vét, mert miként érthető az, hogy ilyen nehéz, mind kiváló lelki erőt, mind testi ügyességet igénylő tettet egy elgyengült aggra bíznak, aki már az út elején lankadtan összerogy?

Míg Bliomberisnak legtöbb párviadala a lovagepika ismert mintára emlékeztet, addig a turnayi harczjátékok³⁾: a versenyfutás és

¹⁾ VII. 83. f.

²⁾ Aeneis IX. 175. f.

³⁾ II. 30. f.

nyíllövés, részint Homerosnak,¹⁾ részint Vergiliusnak²⁾ néha a legapróbb részletekig menő utánzásai; a VIII. énekben leírt ökölviadal pedig szintén antik forrásokból eredt.³⁾ Az emberevő óriás⁴⁾ a homerosi és vergiliusi Polyphemosnak és a Cacus nevű szörnynek⁵⁾ undok vonásokkal túlhalmozott mása. Azonkívül *Bliomberis*-nak még számos kisebb vonása tanúsítja, hogy szerzője kitünően ismerte az antik irodalmat.

Nem csekélyebb hatást gyakoroltak Alxingerre a világirodalom regényes eposai között főleg *Orlando furioso*, *Gerusalemme liberata* és Wielandnak e fajta művei. Garamant ártatlan leányának halálraitélése,⁶⁾ a mit komornájának szerelemből fakadó álnoksága idézett elő, Dalinda érdekes történetének⁷⁾ rövidített s csak jelentéktelen vonásokban eltérő átdolgozása. Lysidor⁸⁾ Rodomontnak⁹⁾ enyhébb kiadása, s Palissant megmentése¹⁰⁾ több tekintetben emlékeztet Ruggiero hasonló tettére.¹¹⁾ Bliomberis tengeri¹²⁾ útja részben a vitéz Marfisa¹³⁾ viharos utazásának és kikötésének utánzata. A mint Ariosto többször jósoltat meg és dicsóít Orlando után születendő hősokeket, kőbe¹⁴⁾ faragva vagy festve¹⁵⁾ mutatván be varázsképeket, ép úgy mutogatják a beavatottak¹⁶⁾ Bliomberisnak szent frigyök későbbi korú testvéreinek képét. Tasso Rinaldoja,¹⁷⁾ s viszonya Bouillon öcséséhez több ízben szolgált mintául Bliomberis és Clodion jellemzéséhez.

Az érzelmes Idris és a frivol Itifall ellentétes jellemzése,¹⁸⁾ hosszú

¹⁾ Ilias, XXIII. 853. f.

²⁾ Aeneis, V. 315. f. 485. f.

³⁾ Theokritos hymnusa a dioskurokra; Ilias XXIII. 675. f. Aeneis, V. 405. f. — talán 'Télémaque' V. könyve is.

⁴⁾ VI. 68.

⁵⁾ Aeneis VIII. 190. f.

⁶⁾ IX. 84. f.

⁷⁾ Orlando furioso, V. 1. f.

⁸⁾ VII.

⁹⁾ Orlando furioso XVI.

¹⁰⁾ V. 40. f.

¹¹⁾ Orlando furioso XXV. 17. f.

¹²⁾ VIII. 42. f.

¹³⁾ Orlando furioso XIX. 47.

¹⁴⁾ Orlando furioso XXVI. 30. f.

¹⁵⁾ Orlando furioso XXXIII. 6. f.

¹⁶⁾ X. 37. f.

¹⁷⁾ Gerusalemme liberata I. 58. f.

¹⁸⁾ «Idris» I.

szóvitájok a nőkről, a melynek több gondolata Ariostoból¹⁾ való, Alxinger hasonló helyzet teremtésére csábította: Palissantnak az egész női nemet megvető, terjengős nyilatkozata és Bliomberisnak a nőkért lelkesült válasza²⁾ Wielandnak szembeszökő, de nem szerencsés utánzása. Míg Itifallt a helyzet mintegy kényszeríti, hogy nézetét a nőkről nyilvánítsa, addig Palissant indító ok nélkül, öntelten kérkedik tapasztalataival s felette megkönnyíti Bliomberisnek a feleletet. Annak a módja is különböző, a hogyan gondolkodásukat nyilvánítják és elveiket megvilágítják. Itifall meg van arról győződve, hogy a szerelemnek minden neme érzéki élvezetre törekszik, a nélkül azonban, hogy ezt tartaná a szerelem egyedüli gyönyörének. A «seraphi» szenvedélyben nem hisz, mert még mindig érzékivé látta változni, s még nem talált legyőzhetetlen nőre. Vágya, hogy ezt az elvét minél több tapasztalati bizonyítékkal támogassa, új meg új kalandokra ösztönzi. Palissant ellenben aljas kéjencz, a ki csak az érzéki szerelmet ismeri, mert finomabb élvezetek iránt nem bir fogékonysággal. Végre fontos különbség még az is, hogy Itifall alakja okvetlen szükséges az expositióhoz és a cselekvény egyik főrésze, míg Palissant a cselekvényre egyáltalában nem foly be és Bliomberis jellemére sem vet új világot. — Bliomberis és Celine szerelmi mámore³⁾ eszünkbe juttatja Hüon és Rezia szerelmi ömlengéseit; a titokzatos Palamed megjelenése a turnayi⁴⁾ udvaron másolata a Cramalotba ép oly váratlanul megérkező Geronnak.⁵⁾

Alxinger többé-kevésbé átalakította ezeket a kölcsönzött epizódokat, összekapcsolván őket a maga eredeti leleményével. Az egész eposban a „milieu“-nek legközvetlenebb s legfeltűnőbb kinyomatát a «beavattak» szent szövetezetének rajzában találjuk, a melyben Alxinger a szabadkőművességet eszményítette. Tagja lévén a *Zur wahren Eintracht* cz. páholynak s megismerkedvén a szabadkőművességnek sok alchemiai és mystikus tanával, ezeket annál inkább vélhette alkalmasaknak a költői feldolgozásra, mivel az alchemia gyakori tárgya volt a múlt századi irodalomnak s Wieland epikai költészetében is szerepel. Az olvasóközönség kedvelte e titokzatos, képzeletét izgató áltudományt; Saint-Germain gróf (+ 1784) és Cagliostro (1795) üzelmei rendkívül népszerűek voltak. Wieland mindig gúnyos czélokra használja⁶⁾ föl költészetének ez elemét, Alxinger ellenben a szabadkőművességnek legnemesebb

¹⁾ Orlando furioso, XXXIII. 6. f.

²⁾ VI.

³⁾ pl. IV. 30. f.

⁴⁾ XII.

⁵⁾ Geron der Adelige. (1777.)

⁶⁾ Neuer Amadis X., 26. f. — Der Stein der Weisen.

eszméit burkolja az alchemia phantastikus meséibe. Az osztrák szabadkőművességnek e költői emléke előfutója a hasonló forrásból fakadt s szellemében vele teljesen megegyező *Varázsfuvola-nak* (1791), a melynek sokáig esztelennek tartott librettója ¹⁾ az emberiség legmagasztosabb és legszentebb titkait érinti és Mozart szellemében mély symbolikus jelentőséget nyert. Mozart ²⁾ át volt hatva a szabadkőművesség eszméitől s a *Varázsfuvolának* erkölcsi ellentétek rejtelmes küzdelmét jelképező tündérvarázsában oly szövegre ³⁾ talált, a mely a mennyei megnyilatkozások kapuját tárja föl a zenei kifejezésnek. *Bliomberis* X. éneke a *Varázsfuvola* szövegével nemcsak eredetre és szellemre, hanem egyes részletekre ⁴⁾ nézve is rokon.

A jellemzés *Bliomberis*-ban, mint Wieland legtöbb költeményében, elhomályosul a gyakran ragyogó helyzetfestés mellett. Mindkét költő az események külső kiszínezésére fordítja főgondját, a jellemzésben pedig nagy vonású, széles ecsetű festéssel elégszik meg. Wielandnak legtöbb alakja egy egész faj vonásait tünteti föl s ezért határozatlan jelleműek; ritka közöttük az életre termett egyéniség. Ariosto sem bocsátkozik részletes jellemzésbe, hanem a változatos lelki állapotoknak tüzetes rajzát egyes rikítóan színezett jellemvonásokkal s kivált az előadásnak káprázatos színpompájával pótolja. Alxinger jellemei többnyire függetlenül alakultak az eseményektől; nem tárgyasított személyek, a kiknek lelki életök sincs szoros kapcsolatban a cselekvény fejlődésével. A cselekvény gyakran nem a jellemek megnyilatkozása, és a jellem csak ritkán szerepel mint az eseményeknek valódi indító oka. Cselekvény és jellem sokszor nem fedik egymást, sőt néha feltűnő ellentétekké fejlődnek.

Alxinger jellemfestésének másik fogyatkozása az egyoldalúság: a költő személyeinek lelki világát nem a maga változatos, szövevényes vagy legalább sok oldalú megjelenésében tükrözteti vissza, hanem csupán néhány főbb vonását emeli ki. Pedig épen az epos kiválóan alkalmas az emberi lélek megmérhetetlen gazdagságának kifejtésére. Alxinger egyoldalú jellemzése gyakran a hyperidealismusba téved, a mi hézagos emberismeretre vagy elégtelen alakító erőre vall. Ő maga érzelmes, nemes és eszményi gondolkodású jellem volt, a ki Homerosnak mesteri reális jellemfestése iránt nem birt kellő érzékkel és annál inkább vonzódott Vergiliusnak enyhe, érzélgős felfogásához, minél érzékenyebben

¹⁾ Szerzője nem Schikaneder E., hanem Gieseke K. L.

²⁾ „Zur gekrönten Hoffnung“ cz. páholynak volt tagja.

³⁾ Goethének annyira tetszett a „Varázsfuvola“ szövege, hogy folytatását akarta megírni.

⁴⁾ Tamino és Bliomberis próbatettei.

sértette szelid, érzelmes szívét Homerosnak «kegyetlen» objectivitása.¹⁾ Alxinger egyénisége megmagyarázza *Bliomberis*-nak érzélgősséggel vegyülő képzelgős jellemzésében feltűnő előszeretetét az angyali tisztaság iránt.

«Der Mensch wird mehr durch's Herz,
Als durch den Kopf regiert»,²⁾

volt a költő elve.

Ez egyoldalúság a jellemfestés szembeszökö alanyiségében is nyilvánul, melynél fogva nem az egyes szereplők érzelme- és gondolatvilágát ismerjük meg, hanem első sorban a költő személyét látjuk. A párbeszédekben sokszor csupán magát a költőt halljuk a cselekvő személyek helyett, a kik valamennyien ugyanazt a nyelvet beszélik. Ez fárasztó egyhangúságot hoz létre, a mit egy-egy találó jellemvonásnak szerencsés megvilágítása szakít félbe. Alxinger jellemzésmódja nem belső, a cselekvényben nyilvánuló, a költőtől bizonyos tekintetben független jellemfestés, hanem gyakran csak külső leírás vagy a költőnek subjectiv szemlélődése s ezért ritkán érheti el az igaz élet benyomását.

Jellemzésre nézve *Bliomberis* gyöngébb és élettelenebb mint *Doolin*. A nagyobbára eszméknek és fogalmaknak szintelen képviselői között alig akad húsból s vérből való ember. A jellemeknek nagy része természetellenes (pl. *Bliomberis*), következetlen (pl. *Bort*, *Celine*, *Pharamand*) vagy elmosódott.

Bliomeris költői előadása a regényes epos stíljének gondos tanulmányozását mutatja. Főleg Ariosto és Wieland eposai voltak e tekintetben Alxinger mintái. A homerosi költeményeknek leírásokban és festésekben oly gazdag, de sohasem szertelen költői előadását, a melyet a későbbi epikusok bőségesen kiaknáztak, a múlt század is az epikai stíl példaképének tartotta. A népepos naiv, tárgyilagos előadása örökre elveszett, de nyugodt, terjengős hasonlatokkal díszített, képes nyelve átöröklődött. Ovidius túltesz Homeros stíljén a játszó képzelettel összehalmazott képek tarkaságában; Tasso ebben mint Vergilius tanítványa mértéktartóbb, Ariosto ellenben összes elődeit felülmúlja előadásának pazar színpompájával és majdnem kábító érzékiségével. Wieland költői tehetsége, a melynek viruló képzelet a főeleme, az olasz költőnek vele rokon de gazdagabb egyéniségéhez vonzódott: a különbségek mellett is sok hasonlóságot találunk az *Idris*, a *Neuer Amadis*, az *Oberon* és az *Orlando furioso* stílje között. Ebből az iskolából való *Bliomberis* köl-

¹⁾ «Über das moralische Gefühl im Homer und Virgil». (Sämmtl. Werke X. köt.)

²⁾ Egy emlékkönyvbe írta; l. Richter: „Geistesströmungen“, 301. old.

tői előadása, a melyre az antik eposok hatása kevésbbé jelentékeny, mint Alxinger első eposának külalakjára.

A regényes eposköltők a szerelemnek legváltozatosabb, majd pajzán érzéki, majd ábrándosan eszményi, majd bódító buja festéseivel tűnnek ki, mert a lovagvilágban mindennek mozgató középpontja, a legfőbb dicsőségnak és boldogságnak kútfője a nő. Még Tasso is, a magasztos és szent keresztes hadjáratnak lelkes dalnoka, szembetűnő kedvteléssel időz Armida szerelmetlehelő kertjeiben. *Bliomberis*-ban a szerelmi jelenetek sokkal ritkábbak, mint a legtöbb regényes eposban, s míg Ariosto és Wieland kifogyhatatlan a szerelem érzéki gyönyörének festésében, Alxinger csak tiszta, érzelmes szerelmet énekel. «Die seichte Kunst zu witzeln und die verwerfliche, Begierden aufzukitzen»,¹⁾ ellenkezik nemes és komoly gondolkodásmódjával.

A regényes tárgy szétforgácsolván lyrai elemekben oly gazdag tartalmával az epos szigorú formáját, nagy hatáskört juttat a költő alanyiségének. Ezt Tassonál is tapasztaljuk, de még jóval nagyobb mértékben Ariostonál és Wielandnál, a kik a regényes tárgyat (sujet) gúnyos szemmel nézik s ezáltal a költői előadásban közvetlenül előtérbe helyezik egyéniségüket. *Oberon*-ban Wieland egy komoly lovagtörténetnek kísérelte meg alapos kidolgozását, lehetően elnyomván ironiáját, a melynek helyét aztán az ábrándos érzelmesség foglalta el. Ez gyújtó szikraként gerjesztette föl Alxinger előadásának érzelgősségét. Wieland élcelődő satirája vagy Ariosto derült kedve és könnyed ironiája iránt költőnk csekély fogékonytságot mutat; annál inkább hajlik az érzelmességre. A regényes lovagvilágért lelkesülve, mélázva tekint vissza a magasztos érzelmeknek és gondolkozásmódnak ez eltűnt korába. A fennkölt lovagvilág dicsőítése sem Ariostonál,²⁾ sem Wielandnál³⁾ nem tekinthető nagyon komolynak; ellenben Alxinger szavai⁴⁾ őszinte bánatos ábrándozást árulnak el. Előadásának félig epikai, félig lyrai jelleme inkább függ a költő subjectív érzelemnyilvánításaitól, mint az objectív tárgytól. Alxinger a maga érzelmeit ügyszólván reá akarná erőszakolni olvasójára, mintha ezzel a hatást fokozhatná. Túlzott buzgóságánál és lelkesedésénél fogva saját egyéniségével mintegy elfödven a tárgyat, nem csoda, ha magáról a költőről szemlélhetőbb és elevenebb képet nyerünk, mint alakjainak jelleméről.

Alxinger nemcsak subjectív érzelmeivel, hanem személyes gondolataival és ítéleteivel is vegyíti epikai előadását. Ariosto és Wieland

¹⁾ *Bliomberis* VIII. 117.

²⁾ *Orlando furioso* I. 22.

³⁾ *Oberon* III. 39.

⁴⁾ *Bliomberis* XII. 8. — *Doolin* IV. 46—7.)

példájára nagyon kedveli a reflexiókat a legkülönbözőbb dolgokról; ¹⁾ a cselekvény minden mozzanata új meg új gondolatokat és tapasztalatokat kelt benne, amelyeknek nem bír ellenállani. Elmélkedései néha kis bölcsészeti értekezésekké bővülnek: pl. a gyermekek neveléséről; ²⁾ Hume philosophiájáról. ³⁾ Mindkettő nem belső szükségnek, hanem a költő önkényének köszöni létét, s a mellett környezetökbe való beillesztések is erőszakolt. A kor izlése kedvelte a szemlélődő előadást. «A kis bölcséleti értekezések — írja Alxinger ⁴⁾ — általában tetszésre találnak az újabb költők műveiben, noha a régiek nem vegyítették költeményeikbe». Hogy a múlt század mennyire hozzá volt szokva a költészetnek elmélkedő előadásához, azt az Alxinger műveiről megjelent egykorú bírálatok is bizonyítják, a mennyiben kivétel nélkül első sorban a bennök található reflexiókat dicsérik.

Wieland modorának megfelelőleg *Bliomberis* előadása nagyon gazdag az antik világra és a költő saját korára vonatkozó célzásokban. Wieland különösen *Idris*-ében és *Neuer Amadis*-ában az ilyen vonatkozásoknak valóságos özönével árasztotta el elbeszélését, az élcz és gúny eszközeiül vagy tárgyaiul használva őket; de ha komoly előadásra törekszik, mint pl. *Oberon*-ban, akkor letesz e szokásáról. Ariosto és Wieland szellemes célzásait szíjporkázó ironiával szórják; Alxinger komoly moralizálásra használja őket. Tanító irányú elmélkedéseiből és célzásai-ból mindig komoly, igazságszerető, a jó- és szépért lelkesedő, az emberiség iránt melegen érző, szabadlelkű férfiú szól hozzánk; nemes szabadkőműves, a ki lángoló gyűlölettel viseltetik az emberiség elnyomói iránt. A költő *Bliomberis*-ában is, mint többi műveiben, az osztrák felvilágosodás szabadszelleme törekvéseinek adott ékesen szóló kifejezést. A javítás vágya néha æsthetikai hibáknak tudatos elkövetésére csábítja, ⁵⁾ a nélkül, hogy ezzel nagyon sértette volna olvasóközönségének ízlését, mert a nekünk annyira költőietlennek tetsző moralizáló hang a múlt századi költészetnek gyakori és kedvelt eleme volt.

Bliomberis-nak teljesen subjectiv előadása már eleve lehetlenné tette a cselekvény időkorának történetileg hű festését. A történeti hűségre, a melyet tudományos korunk a kicsinykedésig megkövetel, de rendesen csak külsőségekben ér el, a múlt századi költészet vagy egyáltalában nem volt tekintettel, vagy csak lényegére fordított gondot.

¹⁾ III. 32. a szegénységről. — III. 61. a köszönetről. — VII. 70. az erényről. — VIII. 80—87. az uralomról. — XII. 1—3. a szerelemről.

²⁾ II. 58—87.

³⁾ XI. 1—47.

⁴⁾ „*Bliomberis*” záróbeszédében.

⁵⁾ V. 1. f.

-Főkép a regényes epos, mint a korlátlan képzeletnek szabad gyermeke, régi hagyomány szerint a valóságból kivetkőzött világot ábrázolt. Az Artus-regények módjára a legtöbb lovagepos határozatlan időben s lehetetlen világban játszik; a viadalok és szerelmi kalandok környezete homályba vész. *Bliomberis* világa sem lebeghetett tisztán költőjének lelki szemei előtt, mert az olvasónak lelkében sem alakul meg világos, szemléletes képe.¹⁾

Az olvasóközönség és a kritika *Bliomberis*-t csekélyebb tetszéssel fogadta, mint *Doolin*-t, noha eleinte ennek sem volt nagy sikere. Elismerték, hogy az előbbinek tartalma változatosabb, gazdagabb, de művészi becsét kevesebbre becsülték, laza szerkezete és fogyatékos jellemzése miatt. Maga Alxinger *Bliomberis*-t tartotta legjobb költeményének: «Ezt a költeményt, — írja Reinholdnak²⁾ — a mely, bármi legyen is az értéke, mégis a legjobb művem, melyet alkottam, vagy alkotni képes vagyok, mindenütt kegyetlenül meghurczolták».³⁾ Újra át akarta dolgozni⁴⁾ mint első eposát, de elfoglaltsága és kora halála ebben megakadályozták. Göschel Gy. a költemény új kiadása előtt fölkérte barátját, Seume G. Jánost, a ki akkor a nyomdájában mint korrektor működött, hogy javítsa át *Bliomberis*-t. Seume a kényes és fáradságos feladatot finom ízléssel, nagy szorgalommal és az elhunyt költő iránt kegyeletes tisztelettel oldotta meg. Szerencsés változtatásai a nyelvre és a verselésre szorítkoznak, s jöllehet csak kevés stanzát hagytak érintetlenül, mégis fölötte ritka az az eset, hogy a revizor elejtette és újjal cserélte föl a szerzőnek egyik vagy másik gondolatát. Seume csak kevés stanzát alakított át teljesen és csupán a IX. ének 133-dik értéktelen versszakát hagyta ki. A nyelvet mindenütt megtisztította apró hibáitól, kifejezőbbé és hajlékonyabbá változtatta; a verselésbe pedig főleg a hosszú sorok rövidítése által öntött elevenebb rhytmust. Az így javított díszes kiadás 1802-ben Göschennel, Lipcsében jelent meg.

¹⁾ «*Bliomberis*» nyelve és verselése megegyeznek «*Doolin*» külalakjával, ezért ezeket alább tárgyaljuk.

²⁾ 1792. máj. 6.

³⁾ Keil R. téved, midőn Alxingernek e nyilatkozatát «*Doolin*»-ra vonatkoztatja (Wiener Freunde, R. Keil, 1883. — 22. old.) A levélnek az idézetet megelőző mondatai ugyan kissé homályosak, de már a folytatásából világosan kitűnik, hogy a költő *Bliomberis*-t érti, mert azt írja, hogy a kritika heves támadásaira nem felelt; már pedig a *Doolin*-t támadó bírálatokra igen szenvedélyes hangú választ írt 1788-ban («Über eine elende Recension meines *Doolin*».)

⁴⁾ L. Alxinger levelét Wielandhoz 1796. decz. 30. (N. t. Merkur, 1797. jun.)

IV.

Alxinger mint fordító és publicista.

Az antik irodalom tanulmányozása, fordítása és utánzása állandóan kísérték Alxinger eredeti költői munkásságát, előbb mint költészetének szárnypróbálgatásai és éltetői, később mint ízlésének nemesítői és önálló munkától kifáradt elméjének kellemes szórakozásai. A görög és római költészet volt a classicus tudományokban fölnevelt ifjunak legkedvesebb világa, a melyben a modern irodalmak csak lassan hódítottak magoknak tért. A saját korának irodalmi életébe merülő férfi megvált ugyan ifjúkora antik bálványaitól, de mint az üdv forrásához, minduntalan visszatért hozzájuk nemes gyönyörök és termékenyítő ihlet merítésére. Alxingernek lelkesedése az antik költészetért, finom érzéke annak szépségei iránt, könnyen alkalmazkodó költői tehetsége, a görög és latin nyelvben kitünő jártassága és gyakorlott verstehnikája kiválóan képesítették őt antik költői termékek fordítására. Főtörekvése az eredeti költemény szellemének és hangjának elsajátítására és lehetőleg hű visszaadására irányult. Nem ragaszkodik szigorúan az eredeti mű alakjához, de annál nagyobb buzgalommal és szorgalommal igyekszik a hatását elérni. Nem mindig hű fordító, de nem is áldozza fel a költői szépségeket a szöveg pontos átültetéseért. Nem fordítja a görög és latin költőket csupán antik versalakokban, mert tudja, hogy a német nyelv kevésbé alkalmas az antik versalakok használatára és hogy az antik irodalom élvezetét modern alakú fordításokkal sikeresebben lehet az olvasóközönséggel közvetíteni.

Nisus és Euryalus története¹⁾ hatotta meg a fiatal Alxingert az *Aeneis* valamennyi epizódjai között a legerősebben, s később is az érzelmes költőnek legkedvesebb olvasmányai közé tartozott. Ez volt első nagyobb fordítása²⁾ is, a szövegnek hű visszaadásával, eléggé gördületes hexametekben. Az eredetivel való szigorú összehasonlítást, főleg költői színezésre és jóhangzásra nézve a fordítás ugyan nem állja meg, de világos tanújelét adja annak, hogy az eredetinek érzelem- és gondolatvilága áthatván Alxinger lelkét, lényegében változatlanul alakult meg újonnan. Szabadban és gazdagabb költői kiszínezéssel fordította Alxinger Musaios *Hero és Leander*-³⁾ és Coluthus *Helena elrablása*⁴⁾ cz. költői elbeszéléseit. Versalakul a szabad stanzát választotta, a melyben Schiller az *Aeneis* 2. és 4. könyvét fordította. Ennek költői előadása pompásabb s helyenként elragadóbb Alxinger fordításainál, de az utóbbiak viszont hibátla-

¹⁾ Aeneis IX. 176—502.

²⁾ Először a „T. Merkur“-ban jelent meg 1785. május.

³⁾ Deutsches Museum 1785. II.

⁴⁾ T. Merkur 1785. jul.

nabbak, szabatosabbak és egyenletesebbek; stanzáik pedig csiszoltabbak és jobb hangzásuak.

Alxinger a regényes epika terére lépven, élénk érdeklődéssel fordult Ovidiusnak a regényes epos stíljével sok tekintetben rokon költői előadásához. Így keletkeztek a *Fusti* és *Metamorphoses* kisebb töredékeinek részint stanzákban, részint szabad rímes jambusokban írt utánzásai. Kevésbé sikerültek Alxinger drámai fordításai, mert hiába keressük lyrai és epikus elemekkel vegyült előadásukban a dráma rövid, velős nyelvét. Euripides *Hekabe*-ját¹⁾ és *Medea*-ját, és Seneca *Agamemnon*-ját fordította ötös jambusokban, a gondolatokhoz szigorúan ragaszkodva, de a kifejezést mintegy újra alkotva. Alxinger epikus és lyrai költő marad a drámai kifejezésben is. A nyelv drámaisága még nagyobb mértékben hiányzik Gresset *III. Eduard* cz. szomorújátékának alexandrines fordításából,²⁾ a melyre a költőt II. József császárnak az a kívánsága ösztönözte, hogy francia tragédiák rímes alakban fordíttassanak németre. Alxinger azonkívül átdolgozta³⁾ Gluck⁴⁾ kérelmére s vele közösen Guillard *Iphigeniá*-ját, a zenei kifejezés iránt finom érzéket és nagy verstechnikai ügyességet tanúsítva. Figyelemre méltó, hogy a költő majdnem mindenik fordítását rendkívül változatos tartalmú és alakú ajánló költeménnyel látta el, a melyek gyakran érdekes világot vetnek Alxinger jellemére és egykorú írókhoz való viszonyára.

Nem annyira fordítva, mint inkább átdolgozva öntötte Alxinger J. P. Cl. de Florian *Numa Pompilius*⁵⁾ cz. prózai regényét német jambusokba. Florian műve választékos és egyenletes előadása mellett is nagyon szegényes és érdektelen leleményű politikai regény; *Télémaque*-nak gyöngye s néhány olasz és spanyol eredetű költői részlettel fölczifrázott utánzata. Jellemei francia típusok, nyelve kellemetlenül szónokias. Regényesebb és nem bővelkedik annyira morálizáló tirádákban, mint a tanítással elhalmozott *Télémaque*; egyes költői részletei a sivatag oázisaiként üdítik fel a regény sivárságától elfáradt olvasót. De Florian

¹⁾ T. Merkur 1787. április.

²⁾ Eduard der Dritte. Ein Trauerspiel in 5 Aufz. nach Gresset. Nicht aufgeführt im k. k. Nationaltheater. Wien, 1784.

³⁾ Iphigenia in Tauris 1779.

⁴⁾ Gluck előbb Wielandhoz fordult egy görög tárgyú operaszövegért. De Wieland Goethe satirájának (Götter, Herden u. Wieland) hatása alatt kedvét veszítette az ilyen munkához, s Goethét kérte föl arra, a ki hajlandó is volt a szöveg megírására. Grimm H. szerint ez a véletlen juttatta Goethét «Iphigeniá»-jának tárgyához. De Gluck hiába sürgetvén Wielandtól a szöveget, Alxingert bízta meg a feladattal.

⁵⁾ Numa Pompilius second Roi de Rome, par. Mr. de Florian, à Paris 1786.

a mult században kedvelt regényíró volt mind Franciaországban, mind Németországban és *Numa Pompilius*-a is nagy sikert aratott. Megjelenése után azonnal lefordították németre, először ¹⁾ 1786-ban, arkövetkező években még kétszer. E gyarló prózai fordítások nem elégíthették ki Alxingernek a költői próza iránt különben is ellenszenvvel viseltető izlését, s mivel a regény egyes szépségei költői mezben jóval nagyobb hatást ígértek és az idegen tárgyat, mesét (sujet), vagy költeményt szívesen feldolgozó Alxinger élvezetet talált egy kész szerkezetnek költői felruházásában, azért a nagyközönség körében rendkívül népszerű regénynek új és méltóbb fordítását ²⁾ határozta el. Alxinger a regény meséjén nem változtatott, csupán a kifejtésében indokolt egyes helyzeteket és tetteket több valószínűséggel; költői előadásában azonban gyakran és szerencsésen tért el az eredetijétől. A francia regény terjengős beszédeit megkurcította, leírásait és festéseit gazdagabb költői díszszel ruházta fel, de néha fölötté kiszínezte és elnyújtotta. Egy tekintetben a francia eredeti fölötté áll a költőibb német átdolgozásnak: Floriannak szabatos, egyenletes és izléses prózája tisztább összhangban van a tartalommal, mint Alxingernek többnyire díszes ugyan, de néha túlságosan felcizfrázott, vagy viszont társalgási nyelvvé sülyedt előadása. Azonkívül Alxinger németsége sem kifogástalan: helytelen fordulatok és összetételek, idegenszerű kapcsolatok, erőszakolt, sértő összevonások és elhagyások, lapos, keresett és kalandos kifejezések éktelenítik ³⁾ a nyelvét. A versnemet illetőleg Alxinger a *Neuer Amadis* első szerkesztését ⁴⁾ tartva szem előtt, szabad rimes jambusokba öltöztette Numa Pompilius történetét, de Wielandtól eltérően nem vegyítette verseit anapæstusokkal. A 4—6 lábú jambusoknak és a sokféle rímelhelyezésnek szabad váltakozása a tartalom különböző árnyalataihoz simulva alkalmas versformája lehet egy nagyobb és sokféle elemeket magába foglaló költeménynek, de a pongyolaságnak és féktelenségnek művészietlen hatását csak akkor kerülheti el, ha a rhythmus és harmonia iránt finom érzék makacs szorgalommal párosulva rejtőzik a legszélsőbb szabadság és szabálytalanság látszata mögött. Alxingernek, ha nem oldotta is meg fényesen e nehéz feladatot, mégis érdemül kell betudni, hogy versei a hosszú költeményen keresztül soha sem teszik a gondatlanság vagy hanyagság benyomását, hanem tetszetősek és a tartalom gazdag színárnyalataihoz simulnak.

A II. József császár halála után bekövetkezett politikai fejlemé-

¹⁾ Gaupp, 1786. Gotha.

²⁾ Numa Pompilius nach Florian. 1792.

³⁾ Pl. I. 83. f. 144. f. 347. f. — I. 593. IX. 161. VIII. 6. — I. 446. 448.

⁴⁾ 1771.

nyek Alxingert kiragadták termékeny költői munkásságából és a közügyek terére vonták. Fiatal korában szíve mélyéből gyűlölte és ifjú lelke egész szenvedélyével ostromolta a papi és világi zsarnokságot. Valamennyi költeménye között *Doolin* első alakja tartalmazza a zsarnokok iránt való gyűlöletének legféktelenebb nyilatkozatait; mintha a 'koronás gyilkosok' önkényén elkeseredett dühében azt a túlfeszült, vészszel terhes hangulatot éreznők, a mely a francia forradalom előtt egész Nyugat-Európát, főleg persze Franciaországot izgalomban tartotta. Szabadságszeretete azonban soha sem jutott ellenkezésbe monarchiai érzelmeivel; támadásai soha sem illették a királyság elvét, hanem csak erőszakos visszaéléseit ostorozták. II. József császárbán a felvilágosodott fejedelem eszményét bálványozta. 'Még meg kell nyugtatnom azokat — írja 'Doolin' előszavában ¹⁾ — a kiket aggaszt az a nyíltság, melylyel a fejedelmek ellen (magától értődik, a gonoszak ellen) kikelek. Hogyha más király vagy éppen fejedelmecske alatt élnék, elhallgattam volna sok keserű igazságot; de én a császár alatt élek, a ki hasonló alkalommal ezt írta egy fölterjesztésre: 'Azok vakaródzanak, a kiknek viszket'. Két év múlva kitört a francia forradalom és a párizsi csőcseléknek véres uralmával iszonyt és borzalmat keltett a felvilágosodásnak legtöbb német és osztrák hívében.²⁾ Alxinger is hevesen fakad ki a 'néplázító forradalmárokok' ellen, a kik a szabadság ürügye alatt gyilkolták meg 'istentől jölkent' királyukat. Sőt a forradalom véres rémei őt, a szabadság lelkes apostolát, következő nyilatkozatra bírták:

Doch sey's, dass euer Fürst durch manche Frevelthat
Vorsetzlich sich entehrt und Hass euch abgezwungen;
So duldet doch; Veränderungen,
Zumahl so rasche, sind verderblich für den Staat.
Kaum kann der ärgste Fürst in seinem langen Leben
So viel des Bösen thun, als die Rebellion
In wenig Tagen thut; (Bliomberis' VIII. 84.)

Alxinger mentségére kell felhozni, hogy ez a felfogása nem egyezik meg főbb irodalmi törekvéseivel és csupán a párizsi rémuralom borzasztó hatásának tulajdonítandó.

A francia forradalom okozta általános megdöbbenés előmozdította a már hanyatló felvilágosodás ellen keletkező visszahatást. A szabadság rövid tavasza után II. József ravasz utódja minden eszközt felhasználott a szabad szellemi mozgalmak megfékezésére és a II. József császár előtti állapotok helyreállítására. A reactionnak legveszélyesebb

¹⁾ I. kiadás. 1787.

²⁾ Németország szellemi vezérei között Klopstock mellett különösen Wieland nyilatkozott a forradalom ellen, 'T. Merkur', 1792. január.

eszközei az árulkodók voltak, Hoffmann L. A. volt-jezsuita fajtájából ; ez előbb szabadkőműves volt, II. József halála után pedig mint az ultramontán, *Wiener Zeitschrift* kiadója a visszahatásnak lett nagyhangú irodalmi képviselője. A kik a reactionnak nem voltak feltétlen hívei, azokat az uralkodó előtt gyanúsította ; a kormányt az írók ellen felbujtógatta és a felvilágosodás két leghatalmasabb oszlopát : a vallás- és sajtószabadságot akarta ledönteni, hogy az osztrák nép visszaessék a felvilágosodást megelőző szellemi sötétségébe és tehetetlenségébe. Az udvar pártolta törekvéseit, mert ezek a saját és a napról-napra erősbuló visszaható pártnak közös céljai voltak. A szabadelvű párt pedig hovatovább gyengült és elfajult. Ekkor lépett föl Alxinger mint publicista, hogy a felvilágosodás nemes ügyét megvédje Hoffmann álnok cselszövényei ellen : *Anti-Hoffmann*¹⁾ czímen közzétett röpiratában szigorú bírálat alá veszi a *Wiener Zeitschrift* szerkesztőjének nézeteit és elveit és metsző elmeéllel állítja pelengérre kaján ravaszságát és gonosz szándékát, a melylyel a volt-jezsuita Bécsben keres Mirabeaukat és lázadástól óvja az uralkodót. A vallás- és sajtószabadság megszüntetését sürgető Hoffmann ellenében azt bizonyítja, hogy amazok okvetlen szükségesek a művelődés előmozdítására. A kormány kötelességének mondja, hogy a titkos társulatok végeztelját és szervezetét ellenőrizze, de elvetemedett gazságnak nevezi Hoffmann-nak azt az álnokságát, a melylyel ez a megszüntetett társulatok tagjait kiszimatolja és feladással szerencsétlenségbe dönti. Azonkívül maró gúnynyal ostromozza Hoffmann hibás németiségét és gyarló stíljét. A röpirat hatása nagyon kedvező volt Alxingerre nézve : összes polgártársainak tetszését vívta ki -- «néhány papot és gazembert kivéve», a mint a szerző magát kifejezi.²⁾ Alxinger érdemét különösen az a körülmény emeli, hogy oly időben szállt síkra Hoffmann ellen, midőn elszánt bátorság és óvatosság kellett ellenének legyőzésére ; továbbá, hogy közzé merte tenni röpiratát, jóllehet a császár egy nappal azelőtt világos tanujelét adta Hoffmann iránt való kegyének.³⁾

Alxinger a felvilágosodás érdekében folytatni akarván a sikeres harczt, *Oesterreichische Monatschrift* czímen 1793 január havában folyóiratot indított meg, a mely politikai, erkölcsi és költői, főleg drama-

¹⁾ 1792. két füzet.

²⁾ Reinholdnak írt levelében 1792. máj. 6.

³⁾ «Ich wünschte, dass man ihm vor ganz Deutschland ein patriotisches Belobungsdecret ausfertigte nun liegt der Wicht (t. i. a nagy férfitá felfűjt Hoffmann) beynahe ganz zerviertheilt und entgliedert da, und röhelt seinen Geist nach allen Mönchsklöstern Wiens hin ; . . . aber auch die Spitzkaputzen und Schwarzröcke wollen nicht heran, weil er ihre Sache so gar blitzhageldumm verfocht», — így jellemzi Leon G. (Reinholdhoz írt levelében 1792 máj. 7.) Alxinger sikerét.

turgiai czélokat tűzött ki. Novembertől kezdve Schreyvogel J., Ehrenberg J., Leon G. és Schwandner J. voltak társszerkesztői. Jóllehet a szerzőnek hazafias érzése és uralkodója iránt való szeretete és hűsége fényesen nyilvánulnak a folyóirat minden lapján, a hatalmas ellenpártnak mégis sikerült a szabadelvű folyóirat megszüntetését másfél évi tartam után csalárd gyanúsításokkal kieszközölni. Alxinger sok ellenséget szerzett magának szabadelvűségével; «de nem bánnám meg nyíltszívűségemet, bármi rossz következményekkel volna is személyemre, még akkor sem — írja záróbeszédében — hogy ha az állam legfontosabb férfiai illetve is neheztelésével azért, hogy az irodalomnak és a jó ügynek használni vélvén, nyíltan beszéltem». Szabadszellemű törekvései hajótörést szenvedtek a diadalmaskodó reactio befolyásán, a mely II. József felvilágosodott intézkedéseit lassanként mind megsemmisítette. Alxinger politikai iratai végső fellobbanásai voltak a haldokló felvilágosodásnak; utánok a politikai és irodalmi elnyomás szülte tespedésnek komor csendje állott be. A reactio tikkasztó levegője felburjánzottatta a szónokias, hazug udvari költészetet, elfojtván az igaz érzelemnek és gondolatnak szabad nyilatkozásait. A kor áramlata megmetyelyezte mérges leheletével még Alxinger későbbi lyrai költészetét is; *Neueste Gedichte*¹⁾ cz. lyrai gyűjteménye bágyadt és üres alkalmi költeményekből, többnyire magasrangúak száraz dicsőítéséből áll. Költészetének jelességei: a felvilágosodásnak bátor és lelkes hirdetése, a fenkölt érzésnek őszinte és hatásos kifejezése, elvesztek, s megmaradt a köznapi, lankadt érzelemnek és gondolatnak száraz előadása. Alxinger egyénisége bizonyos változást szenvedett a korviszonyok hatása alatt; nem mintha a szabadság és igazság dalnoka egyszerre a zsarnokság és hazugság szolgájává aljasodott volna; nem, politikai és erkölcsi meggyőződése nem változott, de kifejezése sokkal meggondoltabbá és félénkebbé vált. A költő társasága is megváltozott: míg a kilenczvenes évek elejéig a Kramer-féle kávéháznak, Bécs akkori irodalmi clubjának komor és szűk helyiségeiben töltötte délutánjait szabadelvű írók és költők társaságában, a kik szerencsés, víg kedélyű társukat nagyon szerették, addig a kilenczvenes években inkább az előkelő körök salonjaiban fordult meg, a hol gyönyörű külsejével, előkelő modorával és szellemes társalgásával hódított. Különösen a szép és művelt Althann grófnő kezét nyerte meg, kinek irodalmi estélyein rendes látogató volt.²⁾

¹⁾ Bécs, 1794.

²⁾ «Alxinger ist nun ganz mit unserer hohen Noblesse beschäftigt, so, dass er von derselben allen Stolz und Selbstdünkel — auch sogar in der Schriftstellerey — mit sich herumträgt und auf uns andere subalternen und litterarischen Geschöpfe seinesgleichen, hoch wie ein Gott, herabsieht. Kurz, sein Sinn und sein Herz formt sich ganz nach der

Alxinger 1794-ben irodalmi érdemei miatt nemesi rangot nyert és mint a cs. k. udvari színház titkára állami szolgálatba lépett,¹⁾ midőn jóakarója, Braun báró, vette át a színház igazgatását. A színdarabok választására és a szereposztásra nem folyt be: «Az emberek el se hiszik, — mondá Wielandnak²⁾ — mily csekély befolyásom van a színházi ügyekre; de a világért se akarnám, hogy abból, a mi ott történik, nekem rójanak fel valamit.» Utolsó éveinek főmunkásságára, *Doolin*-jének átdolgozására elég ideje maradt kevés hivatalos teendője mellett.

V.

Doolin von Mainz.

Alxinger életének utolsó két évét szinte kizárólag *Doolin* javítására fordította, munka közben megfontolva a bírálatokban felhangzott kifogásokat és megjegyzéseket. Wielandhoz intézett egyik leveléből³⁾ megtudjuk, hogy *Doolint* tizenötször javította át; jogosan mondhatta tehát, hogy művét főleg előadás és verselés szempontjából újjáalakította. 1796 végeig jó egészségnak örvendett; fájdalom, erejét túlbecsülván, nem volt mindig mértékletes, sem a megfeszítő szellemi munkában, sem az életörömök élvezetében. 1797-ben három nehéz betegség támadta meg egészségét, a nélkül, hogy szellemét megrendítették volna. A beteg költő ezt írja a *Doolin*-jának javított, díszes kiadását tervező Göschenhöz: «A kitüntetés, melyben gyermekemet részesíti, örömömre szolgál s hálára kötelez; de az istenért, ne csináljon oly kiadást, a mely kárba dönthetné. Nem szeretném, ha az utókor azt mondaná: csupán részrehajló barátság indította Göschent arra, hogy hősiemet arany vérttel ékesítse.» Később, midőn borzasztó fájdalmak és tartós álmatlanság gyötörték, eposa feledtette el vele pillanatokra iszonyú kínjait. Nagyon elgyöngült szeme és erőtlen keze daczára stanzákat javított s újakat írt költeményébe, és a kellemes versrhythmussal enyhítette dühöngő fájdalmait. Lehetetlen a költőnek kiadójához intézett utolsó leveleit megindulás nélkül olvasni; fájdalmasan megható, kivált a reménytelen vágyódása enyhébb levegőre és melegebb napsugárra, a melyek talán meggyógyíthatnák. Alxinger szomorú vége hasonlít egy más német költőnek tragikus halálához: Heine, bágyadtan és szenvedé-

allergnädigsten hochadlichen Manier,» így jellemzi a költőt egy fiatalkori barátja. (Leon G. Reinholdhoz, 1790 jan. 23.)

¹⁾ 1500 frt évi fizetéssel. Alxinger halála után (1797) Kotzebue lépett hivatalába.

²⁾ l. N. t. Merkur 1797 jun.

³⁾ N. t. Merkur, 1797 jun.

seitől tompultan' fekszik hírhedt 'halottas ágyában' és utolsó leheletig dolgozik műveinek correcturáin, vagy mint maga gúnyosan mondja «halhatatlanságának színrealkalmazásán».¹⁾ Mindkét költőnek lelkét csak egy gondolat és csak egy kívánság tölti be: irodalmi hagyatékuk; mindkettőjüknek csak egy emberre van szükségök: a kiadójokra, a kinek utolsó leveleiket írják. Heine az utolsó időben már annyira fogytán volt erejének, hogy még íróeszközét sem tarthatta kezében és tollba kellett mondania gondolatait; Alxinger 1797 április 21-től fogva szintén annyira gyöngé volt, hogy nem írhatta többé leveleit. Mindkét költőnek lelki ereje legyőzi a test dühöngő kínjait, s ezáltal tragikus magaslatra emelkednek. Heinenak azonban már jóval halála előtt nem volt reménye a gyógyulásra; e miatt kétszeresen megfeszítette erejét, hogy minél több szellemi kincset mentsen meg a világosan előre látott vég bekövetkezte előtt. Alxinger lelkében még egyszer fölillant egy reménysugár: április 27-én azt írja Göschennek, hogy javulást remél. Ez volt életének utolsó öröme, mert magasfoku idegláza 1797 május 1-én kioltotta fiatal életét. Családja és rokonai nem voltak. Braun báró Schönauban, Geymüller báró pedig Pötzeinsdorfbán állíttatott az elhunynak emlékoszlopot. Tartósabb ezeknél Alxinger irodalmi emléke, első sorban *Doolin*-ja. Ennek közvetlen a költő halála után megjelent javított kiadásáról Wieland a következőket írta:...) «hihetőleg elérkezett az idő boldogult barátom, Alxinger, számára is! 'Oberon' már senkinél sem árthat neki, és «Doolin» annál biztosabban számíthat mostani alakjában az őt megillető tetszésre, mivel alig olvashatja el valaki, a kinek ízlése van, ha szinte akarná is, gyönyörködés nélkül. A mint az összes korábbi elbeszélő és regényes költők helyet hagytak az «Oberon» számára, úgy bizonyára maradt hely elég e költemény mellett, vagy akár fölötte is nemcsak «Doolin», hanem sok más remekmű számára is, a melyekkel a jövő e még sokáig ki nem merített szakban gazdagítani fogja irodalmunkat.»

A siker ideje tényleg megérkezett Alxinger regényes eposai számára, de a költőnek nem Németország forrón óhajtott tetszését, hanem szűkebb hazájának általános elismerését hozta meg. A német irodalom a múlt század utolsó évtizedeiben gyorsan emelkedő irányban fejlődött; Wieland előadasmódját és világnézetét már a nyolczvanas évek végén meghaladta. Az «Original- und Kraftgenies» nemzedéke megvetéssel fordult el Wielandnak mesterkéltné, játszi modorától; ²⁾ a romantiku-

¹⁾ J. Legras: Heinrich Heine in Paris. Deutsche Rundschau 1894 (XX.)

²⁾ N. t. Merkur 1797. aug.

³⁾ «Wieland ist beredt und witzig, aber unter die Poeten kann man ihn kaum mit mehr Recht zählen, als Voltaire und Pope. Er gehört in die

sok ¹⁾ gúnyolták vizenyős közepszerűségét; a klasszikusok érett művészete pedig egészen elhomályosította hírnevét. Nem csoda tehát, ha Alxinger átdolgozott lovageposa Göschen fáradozásai mellett sem aratott sikert Németországban; mert elkésett s új olvasóközönségre talált, a mely Wielandot már mellőzte. Wielandnak másodrangú utánzata természetesen még kevésbé nyerhette meg ennek a közönségnek a tetszését.

Egészen más sors várt Alxinger érdemes művére Ausztriában, a hol a német irodalmi áramlatok csak 30 év múlva terjedtek el s lassabban és huzamosabban fejlődtek. *Doolin* itt mint korszerű és jelentős irodalmi termék tényleg el is érte a tőle várható hatást. Az első kiadás után a költő ugyan panaszkodik a bécsi közönség hidegsége miatt, de bánata ép oly korai volt, mint Wieland bosszankodása az «ebadta közönyön», a melylyel *Oberon*-ját fogadták. Alxinger mindkét eposa nem-sokára megnyerte az osztrák olvasóközönség tetszését; népszerűekké váltak és kedvezően folytak be az osztrák irodalom fejlődésére.

Az élénkülő osztrák irodalmi élet a német szellemi áramlatoknak termékenyítő befogadása által erősödött. Ezt az osztrák irodalomra nézve fő fontosságú kapcsolatot voltaképp Alxinger alapította meg, a kinek a múlt századi osztrák írók között legtöbb összeköttetései voltak Németországban. Wielandnak kedvező befolyása csak úgy gyökerezhetett meg az osztrák irodalomban, ha egy hazai költő saját művei révén oltja be Wieland irányát az osztrák nép szellemébe. E föladatnak a megoldása Alxinger érdeme. Hivatását egészen betöltötte, mert egyénisége mintegy arra volt teremtvé. Erős önálló eredetiség nélkül, elsajátító tehetségével Wieland kíséretéhez csatlakozott, mert egyéni hajlamai és a korviszonyok arra készítették. De komolyabb és tisztább jelleménél fogva a nemesebb Wielandot, az *Oberon* költőjét vette mintául, az *Idris*-t és ennek rokonságát pedig csak külalakja miatt becsülte. Az antik irodalom nemesítette meg Alxinger ízlését és óvta meg a frivol és buja Wieland utánzásától. Wielandnak ez aljasabb modorát Blumauer örökölte, de a mester bája és kellome nélkül; durva és trágár élezelő hajlamában az osztrák néplelek nyersebb vonásai jelentkeznek, míg Alxinger költészete a finomabb és nemesebb sajátságait tükrözteti vissza. Alxinger az antik költők neveltje és tisztelője; Blumauer kigúnyolja őket. Alxinger érzelmes és az alakban gondos, de néha száraz; Blumauer élénkebb ugyan, de tartalomban cynikus, nyelv- és verselésben pedig pongyola.

Alxinger költészete egyrészt kizárólag az osztrák felvilágosodás terméke, másrészt oly szilárdan és mélyen gyökerezik Wielandnak

lößliche Zeit, wo man die Werke des Witzes und des poetischen Genies für Synonyma hielt. (Schiller, Briefw. m. Körner IV. 28.)

¹⁾ Athenæum, 1797.

Németországban akkor már meghaladott irányzatában és az antik irodalomban, hogy teljesen fogékonytalan maradt a «Sturm und Drang» eszméi iránt. A költő 1796-ban,¹⁾ Goethe és Schiller fénykorában, a következőt írja Wielandnak: «Újra elolvastam Sophoklest. Czifra szegénységünknek oly szüksége van az ókor kincseire. Mily jól esik a sok «Kraftgenie» után ismét visszatérni ama félistenek magasztos egyszerűségéhez.» Nem látja a német irodalom hatalmas föllendülését; szerinte Wieland költészetében érte el fejlődésének csúcspontját és a század vége felé hanyatlik.²⁾ De a XIX. század második évtizedében csökken Wieland népszerűsége Ausztriában is és nemsokára egészen megszűnik. Az új nemzedék más irodalmi irányynak hódolva száműzi az élő irodalomból a felvilágosodás íróit és költőit és feledéssel borítja Alxinger eposait is. Csak a legnagyobb elmék állhatnak ellen az ízlés folytonos váltakozásának; a mult századi osztrák költők között pedig egyetlen kiváló tehetség sincs. Alxinger szavai: «Hazafias öröömre szolgál, ha majd honfitársaim fontosabb művekkel homályosítják el és borítják feledésbe irodalmi fáradozásaimat,»³⁾ beteljesültek; de az irodalomtörténet megőrizte emlékét, mert az osztrák felvilágosodás legnemesebb költője volt és működése kedvezően hatott ki az osztrák irodalom későbbi fejlődésére. Alxinger legértékesebb költői hagyatéka az átdolgozott *Doolin von Mainz*, a melynek æsthetikai értéke — főkép gyöngé szerkezete és jellemzése miatt — kisebb, mint irodalomtörténeti fontossága. A meleg érzésű, helyenként valóban költői előadása, a kitartó szorgalommal és végtelen gondnal alkotott szép külalakja, kivált pedig nyelvének az osztrák irodalomban eladdig példátlan tisztasága és szabatosága igen kedvező befolyást gyakoroltak az osztrák irodalomra, mert hathatósan előmozdították az ízlés nemesbülését, meggátolva az előbbeni kezdetlegességbe és gyakran szándékosan megőrzött durvaságba való visszacsúszását. *Doolin*, mint Alxinger többi művei is, egy magasztos eszmékért lelkesedő kornak a képe s egyszersmind intő lelkiismerete is. Ebben nem csekély művelődéstörténeti jelentőség rejlik. Az epos érdekességét végre emeli még az a körülmény is, hogy az osztrák felvilágosodásnak legjelentékenyebb és legsajátosabb költői terméke.

Alxinger az epos tárgyát egy francia regénynek, a *Bibliothek der Romane*⁴⁾ 4. kötetében (1779) megjelent kivonatából merítette. A fran-

¹⁾ Decz. 30. — I. „N. t. Merkur“, 1797. jun.

²⁾ I. „Bruchstücke über den Reim...“ 1791.

³⁾ „Bliomberis“ záróbeszédében.

⁴⁾ Reichard O. szerkesztette (1778—94.) a Németországban is előterjedt „Bibliothèque universelle des Romans“ mintájára. A „Bibliothek der Romane“ többnyire francia regényeket közölt kivonatban.

czia regény, *La Fleur des Batailles Doolin de Mayence*,¹⁾ a XV. század végén a XIII. századbéli *Chanson de Doon de Mayence*²⁾ cz. epikai költeményből eredt, midőn a középkori költészet hanyatlása idején prózai regényekké bomlottak a verses elbeszélések. Alxingernak nem sikerült a francia regény valamelyik kiadását kézre kerítenie, s minthogy természetesen a chansont sem ismerhette, egyedül a költői színezettől megfosztott, száraz s a chansonnak csak főbb mozzanatait tartalmazó német kivonatra volt utalva. A chanson cselekvénye nem bir sem művészi egységgel, sem okozatos fejlődéssel, hanem belső kapcsolat nélkül felhalmozott kalandokból áll. A német kivonat természetesen egyszerűbb s cselekvényének szálai szorosabban vannak összefűzve, de művészi compositióról itt sem lehet szó. Az élénk helyzetfestés, az érdekes jellemzés, főleg azonban az előadásnak naiv, néha bohós hangja és a népies kalandokban gazdag tartalom a chansont becses termékévé avatják a francia népepikai költészetnek, míg a német kivonat nagyobbára e jelességek nélkül szükölködik. Alxingert e tárgy választására első sorban Wieland példája indította, a ki *Oberon* főcselekvényét a *Bibliothèque universelle des Romanes* hasonló regénykivonatából kölcsönözte, a nélkül, hogy a XVI. századbéli *Huon de Bordeaux* cz. lovagkönyvet vagy épenséggel a XII. századbéli chansont olvasta volna. A választásnak voltak még más okai is. A francia lovagregények, a Wieland-féle romantikus eposok, a *Götz von Berlichingen* hatása alatt felburjánzott német lovagregények újra megkedveltették az olvasó közönséggel a lovagvilág romantikáját. A kornak ez ízlése és a *Doolin-regény*-nek néhány hatásos jelenete a tárgyat kereső Alxinger előtt alkalmasnak tüntették föl Doolin történetét a költői feldolgozásra. Egy kegyetlenül rágalalmazott anyának megmenntése a tűzhaláltól hős fia által, a kit a gondviselés az ártatlanság védelmére és a gonoszság megbüntetésére szemelt ki, meghatotta a fenkölt és érzelmes Alxingert. Doolinnak a regényben csak mellékesen tárgyalt két szerelmi kalandja egyesítve és a mesével bensőbben összekapcsolva gondoskodott a regényes eposnak nélkülözhetetlen erotikai ingeréről is. A tárgy kifejtésére vonatkozólag Alxinger a következőt írja az előszóban: ... «a regényen változtattam, rövidítettem, bővítettem, összeolvastottam, míg kő kövön nem maradt». Hogy mily messzire és mily mélyre hatottak a költő változtatásai, hogy vajjon tényleg forrásának csupán néhány jelenetét használta-e föl — a mint maga állítja — vagy talán mégis szorosabb a viszony közte és a regénykivonat között, ezek a kérdések keltik föl első sorban figyelmünket.

¹⁾ Kiadta Antoine Verard 1501-ben; azonkívül még két párisi kiadás ismeretes évszám nélkül.

²⁾ M. F. Guessard adta ki: „Les anciens poètes de la France, Doon de Mayence“, 1859.

I. ének. Guido mainzi gróf zavartan boldogságban él szép nejével és Doolin nevű kis fiával. A gyermeknek harcias bátorsága már korán mutatkozik: egy udvari látogatás alkalmával Nagy Károlynak azon felszólítására, hogy válaszszon magának a sok drágaság közül valami emléket, egy régi nagy kardot kér a királytól. E kard Durandal után a legjobb fegyver s mint Ruggiero vagy Idris kardja, megvéd minden varázshatalom ellen. A grófnak szerencsétlen vadászkalandja azonban egy csapással bajba dönti egész családját. Egy szarvast üldözvén, szenvedélyében, akarata ellenére, a remegő állat védelmére siető remetét találja halálos fegyverével.¹⁾ E borzasztó balesettől és a haldoklónak szelid intésétől a gróf annyira megrendül, hogy életét ezentúl a remeteségben akarja tölteni bűnhődésül. Tizenegy év múlva legyőzhetlen vágy fogja el övéinek viszontlátására. Csak most jut eszébe, hogy mint férjnek és atyának nem volt joga családját elhagynia. Vissza akar térni, de álmában egy angyal fénylő pallosával visszatartja remetelakába. Itt Guido egy ifjú lovagra talál, a ki tőle éjjeli szállást kér. A következő jelenet Hüon és Scherasmin első találkozására emlékeztet. (II. ének.) Végre egymásra ismer atya és fiú. Ekkor bűvös fény árasztja el a homályos kunyhót és Gloriande, Guido húga, tündér képében jelenik meg rokonainak. Azután elbeszéli a grófnak eltűnése óta történt eseményeket. Archimbald, az álnok udvarmester, vesztére tör az elárvult grófi családnak, hogy a mainzi tartományt birtokába ejthesse. Egyik szolgája a halálos ágyán elárulta a képmutatónak gonosz tervét. Gloriande, hogy Doolin életét megmentse, Párisba akart vele utazni. A menekülők hatalmas oltalmat nyertek Bertrand lovagtól, a kinek szerelmét Gloriande azelőtt visszautasította volt. Azóta Bertrand igen különös változáson ment keresztül: behatolt a bűvészet titkaiba és a természeti erőknél emberfölötti hatalmat nyert. Sejtetheti, hogy varázserejével Oberon szerepét fogja játszani. Még feltűnőbb hasonlóság kedvéért Bertrandnak meg kellett esküdnie, hogy Gloriandét előbb nem vezeti az eskető oltár elé, míg Doolin boldogsága megalapítva nincsen. Erre Bertrand mátkáját Doolinnal együtt egyik tündérvárába vitette, maga azonban távol élt tőlök, mert nem érezte magát elég erősnek azon csábító kísértésnek ellenállhatni, a melynek a nemes Hüon és a gyönyörű Rezia szerelmi mámorukban áldozatul estek. Gloriande egy varázskönyvből szintén megtanulta a bűvölést s Alcina²⁾ mintájára természetesen első sorban ifjúkori bájainak megóvására és életének meghosszabbítására fordította. Tíz év múlva a varázskönyv tudtára adta neki, hogy a fölnevelt unokaöccsét világga

¹⁾ Bürger: «Der wilde Jäger» cz. költeményének hatása nem észlelhető.

²⁾ Orlando furioso VII. 74.

kell bocsátania. Gloriande elhatározta, hogy kedvencét mint oltalmazó tündér fogja útjain vezérelni. Az ifjú hősre férje meggyilkolásával vádolt anyja megmentése vár.

Alxinger forrásától eltérve, az epos kezdetén mindjárt Guido remetelakába vezet ugyan, de azután a regény szerint beszéli el széles mederben a gróf múltját, úgy hogy az anticipatio nem mozdíthatja elő a szerkezet tömörségét. A cselekvény egyszerűsítése végett a grófnak három gyermek helyett csak egyet tulajdonít, de ennek harciasságát a chanson népiesebb és költőibb vonásokkal jellemzi, mint a nem eléggé indokolt kardváltásztás episorodja; kivált a grófnét durván bántalmazó Herchembant*) heves megtámadása természetesebb és meghatóbb módon tanúsítja a fiú bátorságát. A balsorsú vadászat főbb vonásaiban megegyezik a forrás elbeszélésével. Különös, hogy Alxinger a barlangot, a melybe az üldözött szarvas a regény szerint menekül, szabadon álló remetekunyhóvá változtatta, noha a barlang homálya még jobban mentené a grófnak végzetes tettét. De javításnak tekinthető, hogy Guido a remetét nem kardjával, hanem nyílával sebzí halálra. A grófnak csak 11 év múlva hirtelen jelentkező nézetváltozását Alxinger semmivel sem indokolja; önkényesen előidézett, az erkölcsi világban tűrhetetlen véletlen. Azonfelül ez az episorod szükségtelen is Alxinger költeményében, mert a cselekvény fejlődését nem mozdítja elő. A regényben és chansonban a gróf az erdőn fiúra találván s tőle nejeének borzasztó helyzetéről értesülvén, féltő szeretetből szegi meg fogadalmát. Az angyal megjelenése Alxinger leleménye, s e pontban megegyezése a chansonnal csak véletlen lehet. Gloriande és Bertrand egészen új alakok, sem a regényben, sem a chansonban semmi nyomuk. E változtatással kapcsolatos az az eltérés is, hogy Doolin nem atyjánál nő fel, hanem tündérkastélyban nyer fényes lovagi kiképzést. Alxinger, fájdalom, nem kerülte ki azt a valóságatlanságot, a mely különben a regényben és chansonban is feltűnik, hogy a mainzi tartományra sovárgó Archimbald oly sok éven át túrteti kapzsiságát s mintegy Doolin mentő megérkezétre várakozik.

III. ének. A sok kaland helyett, a melyekkel Doolin a regény szerint mainzi útján megküzd, Alxinger hősenek már első útjához fűzi, a lovagnak és Flandrine szász királyleánynak szerelmi történetét, mert e szerelmet nem csekélyebb jelentőséggel szándékozott felruházni, mint magát a főcselekvényt. Most a lovagtörténetekben oly gyakori jelenet ismétlődik: egy vár ablakából gyönyörű hajadon rimáncodik segélyért egy óriás erőszakossága ellen. A lovak megöli a kapuőrző sárkányt, azután az óriást, s megnyeri a szép Flandrine szerelmét.

*) Az udvarmester neve a chansonban.

Alxinger forrásának két szerelmi kalandját egygyé vonta össze s a szerelmesek első találkozását arra használja fel, hogy a királyleánynyal elbeszéléti élettörténetét.

IV. ének. Mint a regényben, Langibaldnak, a pogány szász királynak leánya, de anyja a keresztyén vallásban nevelte. Dane-mond, a pogány dán király, egy óriással és egy törpével megkérte a kezét. Az ellenszegülő Flandrinet csupán atyja hirtelen halála menté meg e gyűlöletes házasságtól. De a két követ a várkapornában megrohanta a királynét és leányát, a törpe az anyát gyilkolta meg, az óriás pedig Flandrinet ragadta el e várba, a hol Doolin lett a megszabadítója. Midőn a jegyesek másnap elhagyják a várat, rajtok ütnek az óriásnak egybegyűlt barátai. Doolin nagy vérontást visz köztök végbe, de az alattomos törpe leshelyéből megsebzí Flandrinet s elraboltatja kisőrővel, mialatt a lovag elleneit üldözi. Doolin megfelelkezik anyja megmentéséről, mert sebesült kedvesének elrablása gyötrő fájdalommal tölti el. Gloriande azonban lovagokat küld elébe a közeli Mainzból, hogy feladatára figyelmeztesse. (V. ének.) Doolin anyjának borzasztó helyzetéről értesül: az udvarmester őt férje meggyilkolásával vádolja s eddigelé minden lovagot legyőzött, a ki vele a grófné megmentéseért párviadalra kelt. Holnap máglyára viszik a vádlottat. Gloriande dicső győzelmet jósol védenczének és hogy bánatát enyhítse, — mint Helena,* — fölvidító szert vegyít a lovag italába. A következő napon Doolin legyőzi az udvarmestert és máglyára hurezolja. Az episod, mint a regényben, a gróf és neje számára kettős kolostorépítéssel végződik. Doolin pedig kedvesének megszabadítására indul, miután nagynénje őt Bertrand hatalmas pártfogásáról biztosította.

A törpe és az óriás szereplését Alxinger szőtte a cselekvénybe, elejtvén forrásának bonyolultabb elbeszélését. A főbb mozzanatokon azonban nem igen változtatott. A regényben a mainzi harangok hívó szava kelti föl az anyjáról megfelelkezett Doolin lelkiismeretét; Alxinger e költői motivumot, fájdalom, hideg machinatióval váltotta fel. Érdekes, hogy az osztrák költő eposában az udvarmester szintén egy megölt férfinak elásott holttestével bizonyítja vádját a grófné ellen, ép úgy, mint a chansonban, míg a regényből e vonás hiányzik. A találkozás csak véletlen lehet.

(Vége köv.)

WOLLANKA JÓZSEF.

*) Odyssea IV. 220. f.

OTT VOLT-E «BÁNK BÁN» A KOLOZSVÁRI PÁLYÁZATON?

E Közlöny legutóbbi (VIII.) füzetében Szegedy Rezső Kölcsseyről szólóban egy jegyzetben (729. l.) érinti, hogy Beöthy Zsolt «szinte pszichologiai lehetetlenséget lát abban», hogy Döbrentei, Katona József munkáját ha látta volna, szó nélkül hagyta volna. Nem ismertem eddig Beöthynek ezt a véleményét, de örvendek rajta, hogy azt vallja, a mit én évek óta vallok és hirdetek tanítványaimnak.

Az indokolásom is teljesen ugyanaz: valóban *lélektani lehetetlen-ség* lenne Döbrentei hallgatása. Döbrentei sokat olvasott, eszes, tanult ember volt. Ismerte Shakespeare-t; volt érzéke a *szokásostól eltérő* iránt, sőt azzal alkalmasint rokonszenvezett is: hiszen ő maga egyike volt a legmerészebben eredeti s a bevettől eltérő formájú stilsztáknak, úgy a szavak és kifejezések használata mint a mondat szerkesztés dolgában, mire kiváló példa Berzsenyi műveinek általa eszközölt kiadása, az ahhoz csatolt — különben értékes — jegyzetekben. *Lehetetlen*, hogy Katona munkájának a többitől eltérő, *kiváló* voltát, úgy nyelvében mint jellemzésében észre ne vette volna; lehetetlen, hogy e nyelvnek tömör, erőteljes, sokszor szabálytalan és nyers, de mindég kifejező és jellemző volta s néhol igazi nagy szépségei meg ne ragadták volna figyelmét s a jellemzésben és a cselekvény drámaiságában is szeme föl nem ismerte volna a britt költőivel rokon vonásokat; s lehetetlen, hogy ennek, bírálati jelentésében, legalább egy pár szóban kifejezést ne adott volna. Mert Katona éppen olyan tulajdonú író, a kit a bírálónak hallgatással mellőznie nem lehet. Lehet elítélni vagy magasztalni: de hallgatni róla nem. S kétszeresen állott volna ez a kolozsvári környezetben. Sígy valóban a psychologusra nézve nincs más választás, mint ahhoz a föltevéshez menekülni, hogy Döbrentei Katona művét nem is látta s hogy ez tényleg nem volt ott a kolozsvári pályázaton.

Ezt a föltevést vagy gyanút már Horváth Döme kimondá Bánk bánnak általa eszközölt kiadásához írt előszavában (Kecskemét, 1856. IX. l.), hogy t. i. Döbrentei felhívása termé meg Katona Józsefben az eszmét, hogy versenydrámául Bánk bánt szerkeszsze, s művét még azon évben elkészíté, *«de a terv ellenére talán el is maradott versenyre be nem is küldé»*.

Katona, később kiadott drámájának előszavában, ezt mondja: «Ötödik éve, hogy készítettem e darabot, mikor az Erdélyi Muzeumban a kolozsvári leendő játékszíntől felszólítás hirdettetett. Nem volt-e pénz? vagy — a mit szégyen volna hinni — nem találtatott valamire való

munka és így a neszt csak az idővel akarták meghaladni? De valójában a híre el is némult, vagy legalább én nem tudok róla. Részemről elegendő hálát nem adhatok, hogy így esett; mert megvallom, hogy gyengét irtam stb.».

Ez Katona nyilatkozata. Látjuk, hogy a mindég szűkszavú író itt különösen az. Nem mondja ki világosan, hogy pályázott és nem nyert; inkább csak sejteti; még leginkább nyilatkozatának ezen részéből lehet kiolvasni azt: «részemről elegendő hálát nem adhatok stb.». S így Horváth Döme feltevése nem volt egészen képtelenség. Én azonban hajlandóbb vagyok inkább azt kiolvasni Katona homályos szavaiból, hogy munkáját csakugyan elküldte a pályázatra; s a dolgot nem tudom másként megfajteni magamnak, mint hogy az *útközben valahol elkallódott*. Ha ismerjük a postai szállítási viszonyok végtelenül primitív és tökéletlen voltát abból a korból: ezen egy cseppet se fogunk csodálkozni. Hiszen még ma is megeshetik, hogy egy küldemény elkallódik Kecskeméttől Kolozsvárig, pedig hol vagyunk ma az akkori viszonyokhoz képest!

A dolog tehát így áll. Annak, hogy Katona Bánk bánja ott volt a kolozsvári pályázaton, *ez ideig semmi pozitív bizonyítéka nincs*. Döbrentei az ő bírálati jelentésében (Erdélyi Múzeum X. k., — ismerve Döbrentei természetét, hajlandó vagyok hinni, hogy ha többen voltak is a bírálók, azok közt az ő véleménye volt a döntő) *nem* sorolja föl, mint manapság szokás, a pályázó műveket, cím és szám szerint, csak a relative jobbakról emlékezik meg. Így itt is hiába keresünk bizonyítékot. A mellett pedig, hogy Döbrenteiék *nem olvasták* Katona darabját, a lélektani bizonyítékok egész légiója szól.

Szegedy Rezső azt mondja: «De (ehhez) a kellő bizonyítékok még hiányzanak, s addig csatlakozhatunk Gyulai Pál nézetéhez». Attól félek, ezek a bizonyítékok örökre hiányzani fognak. Az egyetlen bizonyíték lehetne: *valami följegyzés* a pályázatra beérkezeti műveknek legalább a teljes címéről. Ha a kolozsvári könyvtárakban, vagy Döbrentei hagyományai közt (a melyek nem tudom hol vannak) valaki hajlandó volna kutatni s olyan szerencsés volna, hogy meg is találná ezt a följegyzést (a mely kérdés, hogy létezett-e?): akkor el lenne döntve a kérdés. Azonban erre a kilátás végtelenül csekély.

S addig én rám nézve a lélektani okok fontosabbak a *másik feltevésnél* (mert az is csak pusztá feltevés, hogy Bánk bán részt vett a kolozsvári pályázatban), azok az okok, melyek a mellett szólanak, hogy Bánk soh'se jutott el Kolozsvárra (ha csakugyan elküldték), még ha ez által tárgytalanná válik is Gyulai elmés fejtegetése, hogy a bírálók miért nem vették észre a drága gyöngyöt a szemét között.

BARÁTH FERENCZ.

HAZAI IRODALOM.

A magyar stilus. Irta *Kulcsár Endre*. Első kötet: A kifejezés ereje. Debreczen, László Albert bizománya. 1897. 255 l.

Tudományos irodalomunk egy régi, nagy hézagát volna hivatva pótolni Kulcsár Endrének «A magyar stilus»-ról szóló műve. A mit eddigelé íróink e téren végeztek, az nem igen emelkedik fölül az iskolai könyvek színvonalán, melyek több-kevesebb önállósággal, de rendszerint röviden tárgyalják a stilus törvényeit, mindenütt szem előtt tartva a IV. osztályú tanuló értelmiségi fokát.

Talán nem csalódunk, ha e jelenség okát a föladatnak nem egyedül nehézségében, hanem inkább hálátlanságában látjuk. Mert nem csak szorgalom kívántatik meg attól, a ki a stilussal tudományosan foglalkozik, hanem széleskörű tudományos műveltség: æsthetikában és poetikában, logikában és psychológiában, valamint a grammatikában.

Hogy Kulcsár Endre nem oldotta meg egészen a föladatot, és munkája nem hézagpótló az irodalomban, az is inkább a stilisztika segéd-tudományaiban való járatlanságán, mint szorgalmán vagy törekvése komolyságán mult.

Művének címe: A magyar stilus; a mint azonban a második sorba tett megjegyzés: «I. kötet. A kifejezés ereje» — mutatja, csak első része egy nagyobb dolgozatnak. Önként az a kérdés merül föl, mi lesz a másik vagy a többi köteteknek tárgya? Az író erről nem világosít fel és nem utal rá, pedig elvárhattuk volna, hogy a Bevezetésben kifejtse azt az alapot, a melyen a stilisztikát két vagy több részre osztotta. A kifejezés ereje nyilvánvalólag egyik része a stilisztikának, mint fölosztandó egésznek, de akkor melyek azok az osztási tagok, a melyek a kifejezés erejével egy fokon a fogalomnak (stilisztika) egész tartalmát alkotnák? A kifejezés elevenésege, szemléletessége stb. a mikre gondolhatunk, igaz, mind a stilisztikához tartoznak és a felosztásban csakugyan egy fokon álló tagok, de vajjon lehet-e a stilisztika tárgyalta jelenségeket, a figurákat és tropusokat, és a stilisztika követelte tulajdonságait a stilusnak: magyarosságot, szabatosságot és szépséget az előbb felsorolt kategoriákba sorítani? Vagy talán a stilisztika eme fejezeteit mind külön kötetben szándékozik tárgyalni?

De maradjunk csak a jelenleg előttünk lévő kötetnél. «A kifejezés ereje» jóval többet ölel föl, mint címe után várhatnók. A stilusnak nemcsak azon eszközeivel foglalkozik, melyek «a *gondolat vagy hangulat kifejezésének módját*» (így definiálja Kulcsár a stilust) hathatósá teszik, hanem tárgyalja mindazt, a mit *Becker* (Der deutsche Stil) az *Allgemeine Stilistik* cím alatt vagy a mit *Gerber* (Die Sprache als Kunst) mint a stilisztika legfontosabb részét, az æsthetikai és poetikai figurák

címe alatt összefoglal, egyszerűen a régi terminologia szerint a tropusokat és figurákat. A mi stilisztikáink közül Koltai «A szemléltetőség és élénkség», Góbi «A nyelvről általában», Szántó «A nyelvhasználat törvényei» címen adja ugyanezt.

Legkevesébbé logikus Kulcsár elnevezése. A figurák ugyan rendszeren erőt adnak a beszédnek, de a tropusok célja többnyire nem az erő, hanem a szemléltetés, mint Aristoteles mondja (Rhetor. III. 10) «*εἰ πρὸς ὁμυάτων ποιεῖν*» vagy mint Adelung kifejezte (Über den deutschen Styl I. 383): «Die Absicht der Tropen ist einen Begriff zu versinnlichen». Érti ezt maga Kulcsár is, sőt ki is fejezi könyve 91. lapján: «a képes beszéd célja a szemléltetés». De nemcsak akkor veszi hasznát az író a tropusoknak, ha szemléltetni akar, hanem fölvilágosításra, hangulatkeltésre is igen jó szolgálatot tesznek. A képeknek hatását az olvasó hangulatára pedig nem csak Gerber (id. m. II. 110), hanem a Magyar stilus szerzője is észreveszi (id. m. 152): «a példázat főcélja a hangulatkeltés». Első sorban tehát nem a kifejezés ereje alatt van helyök a figuráknak.

De nézzük a könyv beosztását. Pár lapnyi tájékoztató bevezetés után következik mint összefoglaló cím a bevádolt *kifejezés ereje*, mely három részre oszlik: *A. Szókép, B. Beszédalakok, C. Velős beszéd*. Ime a helytelenül választott terminus szükségképen helytelen fölosztása. A velős beszéd, a harmadik osztási tag, tulajdonképen teljesen egyenlő a fölosztott fogalommal (kifejezés ereje) s így a harmadik alrész magában foglalja teljesen a főrészt!

Szerző ezen fejezetben azt fejtegeti röviden, a mit Becker az összetett mondat stilisztikáján ért vagyis Kulcsár szerint *a teljes és hiányos szerkezeteket*. A fejezet első részében a különböző mondatrészeknek és mondatoknak fontosságát kutatja a stilus szempontjából: a mi már Beckernél is meglehetősen céltalan és idejét multa föladat, annál inkább a magyárban. A hiányos szerkezetek az egyes mondatrészek kihagyásának következményeivel foglalkoznak röviden, de nem alaposan.

A második alrész, a Beszédalakok, a figurákkal foglalkozik. Sem több, sem kevesebb, mint a mennyit tankönyveink nyújtanak, legfőbb érdeme ennek a példákkal unos-untig teletömött résznek, hogy a beszédalakokat még a német Beckernél is teljesebben felsorolja és példákkal illusztrálja. Mindenesetre ez a leghasználhatóbb része a munkának: nem jár ugyan benne olyan magasan, mint az elsőben, de épen ezáltal, szigorúban ragaszkodván a tárgyalásban a szokott anyaghoz, kevesebbet is botlik. De tévesnek kell tartanunk azon véleményét, hogy a hasonlat és példázat a beszédalakok és nem a szóképek közé tartozik. Megfigyelései és megjegyzései ugyan nem mindig újak, de gyakran elő kerül egy-egy találó észrevétele, mint p. a *szóismétlés* magyarázatánál, hol pár szóval igen ügyesen emeli ki e figurának jelentőségét (160. és 161. l.). Azt is

helyesen mutatja ki, hogy az *ikerszók* használata a fokozásnak egyik kezdetleges formája (166. l.). Az ismétlésről egyáltalán határozott, tisztult nézetei vannak, fölismeri az értékét annak a fordulatnak, midőn különböző mondatrészekben ugyanazon szótó ismétlődik (Húzd s ne gondolj a világ gondjával). Kulesár a gondolatok ilyen kifejezését «*az egyszín uralmának*» nevezi, «*mert az egész eljárás nem is egyéb, mint az egyszín árnyalataival való festés*» (172. l.). Bár a tétel helytelenül van megfogalmazva (*egyszínt* nem lehet összetételnek venni, mert mint ilyen érthetetlen), de a hozzáértők előtt világos, hogy a szerző előtt az u. n. «*terra verde*»-vel*) való festés analógiája lebegett. Igen használható a *megszólítás* és *fölkidáltás* hatásának magyarázata (194. és 196. l.) valamint az egész fejezet, mely a *kérdés* fajait és jelentőségét tárgyalja (203. s köv. l.).

Hogy a mű első részét, mely a tropusokat tárgyalja, helyes szempontból foghassuk föl, itt közlöm előbb Beckernek és Gerbernek a szóképekről való fölosztását. Becker id. munkájában a stilisztika általános részét az egyszerű mondat és összetett mondat stilisztikájára választja. Mindkettőnek két-két fejezete van a *tartalom* és a *logikai forma* szerint: *Darstellung des Inhaltes* és *Darstellung der logischen Form*. Mint föntebb említettem, a lényeges rész az egyszerű mondat stilisztikája s ennek két fejezete a tartalomról (tropusok) és formáról (figura) szóló rész. Gerber id. munkájában ezeket mondja: «*A figurák* (Gerber a tropusokat is a figurák neve alá foglalja) *osztályozására csak úgy nyerhetünk helyes alapot, ha tekintetbe vesszük: azokat a változásokat, melyeken a nyelv alakja szenved, midőn képpé alakul.*» (II. kötet 15. l.) Ezen alapon

a figurák

I. aesthetikaiak

II. phonetikaiak

III. noetikusak (értelmiek)

Az értelmi figurák czíme alatt tárgyalja a szorosabb értelemben vett figurákat, míg az aesthetikaiak a szerint, a mint az észrevétel, gondolkodás vagy phantasia eredményei:

I. synecdoche		II. metonymia	III. metaphora
az	a) egész és részei b) faj és nem viszonyában álló fogalmak fölcserélése.	a) tér b) idő c) ok	a) szemléltető (aesthetikai) b) személyesítő (rhetorikai)

(Gerber II. 23. 34. I. 55. l.)

Gerber ezen fölosztása, bár a régiek nyomán jár, a stilisztika czélját igen megkönnyíti s úgy látszik ehhez akart hasonlót alkotni Kulesár. Az ő felosztása a következő:

Szókép

I. az egyezés fjai	II. Mennyiségi	III. Oki viszonykép	IV. Szólásmód és körülírás
1. általános - 2. különös - 3. al-egyezés 4. allegoria			

*) Szürke falra vörös alapon szürkével.

Látnivaló, hogy az osztás már az első fokon hibás: a mennyiségi és oki viszonykép nem egyenrangú az «egyezés fajai»-val, mert az előbbieken már konkrét eredmények, míg az egyezés maga csak alapja és nem eredménye lehet a felosztásnak.

De látni azt is, hogy Kulcsár nem éri el azt, a mit Gerbernél látott: a metaphorát, metonymiát és synecdochét nem tudja összefüggésbe hozni és számukra közös alapot találni. Eleinte úgy látszik, mintha az egyezést tenné az összes szóképek principiumává, de a mint később kitűnik, ez csak a metaphorára, illetőleg a személyesítésre vonatkozik. Ez a rész különben is relative a legterjedelmesebb, míg a metonymiát és különösen a synecdochét röviden tárgyalja s nagyjából ráillik a mit előbb a Kulcsár Beszédalakjairól mondtunk. Figyelmet egyedül a *számok viszonyáról* írt fejtegetése érdemel. Ebben is elragadja heve és többet mond, mint kellene, de látszik, hogy gondolkodott a kérdésről. Azt állítja ugyanis, hogy a tő-számok közül egynehánynak (1, 2, 3, 6, 12 stb.) van valami határozott jelentősége, pl. a 3 a tökéletességé, a 6 a gazdagságé, a 60 a hatalomé, pompáé. Már most azután egyenesen megköveteli az írótól, hogy a számokat mindig a jelentésük értelmében használják, pl. Csokonairól, mert a Dorottijában — egy helyen véletlenül, — nem az ő meghatározta «tökéletesség» jelentésében, hanem csak minden «mélyebb» értelem nélkül — mint közönséges számjelzőt használja:

«Kezdődik a minét: három gavallérral

Három deli dáma kiáll szép manérral stb.».

így ír: «A számviszonyok e kiváló tagját így dönti mélységes homályba, honnan csak bágyadtan sugárzik ki legfőbb ismertető jegye.» (1) 104. 1.

De térjünk vissza az egyezésre. Hogy az, a mit ő egyezésnek nevez, tulajdonképpen nem más, mint a régi terminológiából ismert hasonlóság, azt csak ki lehet találnunk; nála az egyezés meghatározása oly homályos, hogy legjobb akarattal sem érthetjük meg. De beszéljen maga a szerző: «A szókép ereje az ismertető jegy átvitelében, a képzet határozottságában rejlik. . . . Az erő nyíláránulásának ezt a módját egyezésnek nevezzük, mert az ismertető jegyek áttudásán, tehát egyezésen alapul», vagyis az ismertető jegyek áttudása = egyezés. Tételét a szerző sötét verem képpel magyarázza, hol a sötét a közös ismertető jegy, ennek áttudása az egyezés! Hogy az áttudás nem lehet egyezés (nincsen tisztában a fogalmak kategoriáival) s hogy még ha lehetne is, akkor sem volna egyezés, hanem csak hasonlóság, azt a szerző úgy látszik nem érezte.

Az egyezés Kulcsárnál háromféle: általános (ezt nevezzük mi személyesítésnek), különös (talán a metaphora?) és álegyezés (abstractio), a minő a megszemélyesítés ellentétét érti. Ne gondoljunk a különös terminológiával, sőt tulajdonkép a tartalmukkal sem igen foglalkozhassunk, mert bár érezhető, hogy ezen fejezetek vannak a legnagyobb igye-

kezettel, a legnagyobb ambícióval megírva, olyan «tudományos» homály ömlik el rajtuk, hogy minden törekvésünk behatolni az elmondottak lényegébe sikertelen maradt. A szerző gondolatai chaotikusak, nem ura az anyagnak, csekély különösségek szerint szétapróz mindent, s e tulságos analysisist nem támogatja synthesis. A mit végérvényesen megállapít, az rendesen mellékes, vagy jobban mondva annyira aprólékos részlet, hogy még egy sokkal terjedelmesebb műben sem foglalhatna helyet. Így, bár sokszor igazat mond, kitűzött céljához, a magyar stilus rendszeres tárgyalásához nem jut közelebb. Csak az általános egyezés fejezeteinek címeit iktatom ide: a) Az eszköz személyesítése; b) Tér, tünemény, idő, mythologiai személyek; c) Szó, lélek, ész s hasonló, átmenet; d) Idegen képek. Az állapoti és gondolati tárgy személyesítése. A címssorozat fogalmat adhat, mi minden lehet e könyvben fölhalmozva.

De egy különös állítását nem mellőzhetem hallgatással. Azt állítja «... a személyesítés gyarló szókép» (63. l.) Honnan meríti ezt a merész mondást? Megokolni természetesen nem tudja, nem is lehetne, azt hiszem Becker egy helye (id. m. 103. l.) vezette félre: «*Es ist aber unnatürlich und geschmacklos, wenn man Dingen, welche nicht an dem allgemeinen Leben der Natur Theil haben, sondern nur künstlich zugerichtet sind und für die wir keine Sympathie haben, menschliche Handlungen und Empfindungen beilegt*».

Még csak pár szót az író egy sajátos nézetéről, mely az egész művön végighúzódva számtalan tévedésének lesz forrásává. Kulcsár is észreveszi, hogy a nép- és műköltészet stilusa között nagy a különbség és erről a különbségről elmélkedvén, arra az eredményre jutott, hogy minden nyelvnek két külön stilusa van: egyik magáé a nyelv, másik az egyéné (4. l.). Ezt a nagy tévedését, azt hiszem, megint forrásainak helytelen értelmezésére vezethetjük vissza. Gerber ugyanis id. művének II. köt. 2. l. azt mondja: «Die Sprache als Kunst verhält sich etwa so zur Sprachkunst, wie im Gebiete der Poesie die sogenannte Volksdichtung zur Kunstdichtung». Tudnunk kell, hogy Gerber élesen megvonja a különbséget a Sprache als Kunst és a Kunst der Sprache között (I. k. 333. l.): minden szó képe egy fogalomnak, hiszen «die eigenste Natur der Wörter ist tropisch zu sein» (G. I. 358.), de legtöbbjét a megszokás folytán nem tekintjük már annak. Ez utóbbiak az aesthetikai figurák, mert rajtok érezni még a teremtő művészetet. Kulcsár a hasonlatot állításnak veszi: innen a félreértés. Pedig Gerber, sőt Becker is (id. m. 24. l.) egészen érthetően fejezik ki, hogy azok a nyelv képei, melyek már teljesen átmentek a köztudatba, — tehát nem a népköltészeté, hanem a nyelv, melyet a nép műveletlen fia és Arany János egyaránt használ.

Ennek folytán igazságtalan lesz a műköltészet iránt. Abban a hitben, hogy a nyelv képei a népköltészet képei, elfogultan ítéli meg a mű-

költőket. A szokatlanabb, merészebb képeket hibásaknak nyilvánítja (pl. Aranytól «*Nyugalma egy álarczozott halál*»), mert nem helyez súlyt a pszichologiai szempontra, nem éli bele magát a költő lelkiállapotába, nem gondolja meg, hogy az ihletett. érzelmektől, indulatoktól hevített lélek képzelete egészen más úton működik, mint egy nyugalomban élő léleké. Pedig Aristoteles óta mindenki, többek között Gerber és Becker, a kiket Kulcsár is olvasott, szintén észrevették, hogy «az előadás elevenségében egyik legfontosabb mozzanat a kifejezés ujsága» (Becker 44. l.).

Hogy azonban milyen óriási munkát végzett a szerző, mennyi szorgalommal kereste össze a példákat s mennyi komolysággal elmélkedhetett az egyes nehezebb kérdések megoldásánál, arról csak annak lesz fogalma, a ki a *Magyar stílust* elolvassa. Őszintén sajnálhatjuk azt a sok erőt, a mit Kulcsár e munkájára fordított, hiszen a stilisztika segítő-tudományaiban való járatlansága minduntalan útját szegte vállalkozása sikerességének: p. o. a szóképek magyarázatánál egészen helyesen történeti, genetikai alapra helyezkedik, keresi, hogyan alakultak abban az időben, mikor a nyelvben még nem vesztették el egészen a szók képes jelentésüket, de megint hibázik, hogy nem a szógyökök jelentésének változását, hanem a ragokét hozza a szóképekkel kapcsolatba.

Mennyivel sikerebb munkát végezhetett volna, ha erejét nem ilyen elvont, theoretikus jellegű fejtegetésekre fordítja, hanem az irodalom coneret jelenségeit veszi tárgyalás alá és azokat vizsgálja a stílus szempontjából! Mert tagadhatatlanul van érzéke a szóképekhez; hogy azonban ez az érzék és szorgalom elmélet construálására nem elég, azt fölösleges magyarázgatni.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

Rendszeres magyar nyelvtan. A közép- és a polgáriiskolák III. osztálya számára írta Szinnyei József. Ötödik kiadás. Budapest, Hornyánszky V. 1897.

Szinnyei nyelvtanai igen elterjedt használatnak örvendenek nemcsak a közép-, hanem az alsóbb iskolákban is. Az I. és II. osztály számára írt nyelvtanok ismertetését jelenleg mellőzöm, csak azt említem meg róluk, hogy az I. rész a jelen tanévben már *hetedik*; a II. r. meg negyedik kiadást ért, a mi nemcsak a nagy kelendősegről tanuskodik, hanem arról is, hogy a könyvek a használatra igen alkalmasak. A czimbeli nyelvtan úgyszintén rendszeres egészbe foglalása a két első résznek s így e harmadik rész ismertetése az előző kettőre is szól.

Egészen megszoktuk már, hogy az iskolai könyvek újabb átdolgozásait «tetemesen bővített kiadás»-ban kapjuk kezünkbe. A Szinnyei könyvén azt olvassuk, hogy *tetemesen rövidített kiadás*. Csakugyan alaposan átdolgozta és jól megrostálta a könyvét, úgy hogy ezen ötödik

kiadás teljes hat ívvel kisebb a megelőzőnél. E czélszerű rövidítést nem lehet eléggé méltányolnunk, kivált ha elgondoljuk, hogy a nyelvnek s különösen az idegen nyelveknek kellő elsajátítására mily akadályozólag hat középiskoláinkban az a széles alapokra fektetett örökös grammatizálás. Vajha a latin nyelvtanok is hasonló irányt vennének; így bizonyára nem rettentenek el annyira a 9—10 esztendő kis tanulókat, mint mai félelmes vaskosságukkal, s az eredmény mégis jobb és nagyobb lenne.

A hangtanból Szinnyi csak annyit ad, a mennyi elkerülhetetlenül szükséges, és ezt mindenütt könnyű, világos áttekintésben. Közbe lehetett volna azonban még itt iktatni a *zárt* és *nyílt* hangokról is egy kis táblázatot; ez az idegen nyelvek hangjainak kiejtésében sokszor jó hasznára van mind a tanárnak, mind a tanulónak. A mássalhangzók változásait tárgyzó részben van egy elnevezés, a melyet alig lehet helyeselnünk, ez a *teljes hasonulás*, pl. e szóban *kézzel* e h. *kéz-vel*. A mássalhangzók hasonulása csak a kemény és lágy hangok összetalálkozásakor szokott létrejönni s abban áll, hogy a lágy hang a kemény előtt megfelelő keménynyé lesz és viszont, pl. *fogtam* (kiejtjük: *foktam*), *lökös* (k: *lödös*). A teljes hasonulás az volna, ha az egyik mássalhangzó teljesen olyanná változnék át, mint a melléje került hang. Azt hiszem, ez egy nyelvben sem lehetséges; a *v*-ből sohasem lesz *z* e szóban: *kéz-vel*, hanem a könnyebb kiejtés elősegítése céljából a *v* kiesik s ugyanakkor e hiány pótlására az előtte való mássalhangzó megnyílik. Nem a szerző kedvéért mondtam ezeket, jól tudja ő, hogy az ilyen mássalhangzóváltozást *pótló nyújtásnak* nevezzük (7. l.), de hát akkor leghelyesebb, ha nem is használunk helyette olyan elnevezést, a mely különösen a tanuló előtt nem eléggé világos és nem is találó. Az idegen szavak írása (11. l.) négy rövid pontban igen helyesen van összefoglalva s különös figyelmükbe ajánljuk a hírlapíróknak.

A nyelvtan második részét, a melyet rendesen alak- és jelentéstanra szoktunk fölosztani, Szinnyi egybefoglalva *szótannak* nevezi. Helyesen, mert, a mint Hunfalvy már régen alaposan kifejtette (Nyelvtud. és nyelvtanítás 45—49. l.), alig lehet az iskolákban a szónak jelentését és alakját egymástól elválasztva tárgyalni. Szinnyi együtt tárgyalja mind a kettőt s egyikből is, másikból is annyit vesz, a mennyi a tanulónak e fokon való fejlettségéhez mértén elegendő. Helyeslőleg kell kiemelnem, hogy az igeragozásbeli alakok közül főleg azokra fordítja a figyelmét, a melyek általánosan használatosak s az elavult vagy szokatlanabb alakokat, bár a tárgyalás közben megemlíti, az igeragozási mintába (32—33. l.) föl sem veszi, a mi az áttekintő összefoglalást az iskolákban csak megkönnyíti. Az összetétel három helyen is van tárgyalva (14., 23. és 36. l.). Nézetem szerint az első helyen, a hol csak általános felosztásról van szó, fölösleges

az összetételeknek s különösen az alárendelőknek oly részletes osztályozása, mert erre később még úgys két helyütt van alkalom.

A főnevek fajainak meghatározásában némi ellenmondást veszünk észre (34—35. l.). A közfőnevet t. i. a szerző úgy határozza meg, hogy az *«több élő lénynak vagy élettelen tárgynak a közös neve»*, (pl. költő, folyó); ott pedig, a hol felosztásukat tárgyalja, az első csoportbeli fajról már azt mondja, hogy az ide tartozó köznév *«egyedi, vagyis egyes élő lénynak vagy élettelen tárgynak a neve»* (pl. tanító, virág). Kétségtelen, hogy itt a faj és neme között határozott ellentét forog fenn, mert hiszen ez utóbbi meghatározás egészen ráillik a *tulajdonnévre* is, a mely Sz szerint *«egy bizonyos élő lénynak vagy élettelen tárgynak a neve»*. Az ilyen hajszálíg menő meghatározásokra nincsen szükség egy nyelvtanban sem, serdülő ifjaknak írt tankönyvben meg határozottan megnehezíti a könnyed megértést és tanulást.

A többes szám ragjait (-k, -i, -ai, -ei, -jai, -jei) a szerző jeleknek (40. l.), a melléznevek középfokának jelölőjét meg képzőnek nevezi (49. l.). E tekintetben valóban nehéz egyöntetű megállapodásra jutni. A nyelvészek e «jeleket» jobbadán képzőknek tartják; de ha elfogadjuk a képzők és ragok között azt a különbséget, a melyet Szinnyeinél is olvasunk (15—16. l.), akkor inkább ragoknak, mintsem képzőknek kell e «jeleket» neveznünk, mert a szó jelentését ezek nem változtatják meg s nem képeznek belőle más jelentésű szót. Egyöntetűség kedvéért csakugyan helyén való lenne itt vagy a «jel» elnevezésben megállapodnunk, vagy a régi «rag»-ot meghagynunk.

A határozók fajainak száma a szótanban (57—58. l.) négy: *hely-, idő-, állapot- és módhatározók*; a mondatban pedig ötödik csoportként hozzájuk járul még a *tárgyhatározó, mely a cselekvéshez tartozó tárgyat határozza meg* (88. l.), pl. *A fővezér a csata tervén gondolkozott. Beleunt a háboruszkodásba.* Azt hiszem azonban, hogy a határozók e csoportjának nincsen létjoga, hisz ez valóságos képes beszéd, a mely semmi- ben sem különbözik a következő példákban foglalt határozóktól: *Neked mindig mulatságon jár az eszed, Belerágott a szavamba* (83. l.), — s így mindnyájan a képes határozók csoportjába oszthatók. Nem igen czélszerű dolog, hogy a határozóknak amugy is nehézkes útvesztőit a tanulók részére még ilyen akadályokkal is nehezítsük; hisz e kérdés ma még a szakemberek előtt is vita tárgya (L. M. Nyelvőr, XXVI. 392. l.). Egyébként pedig a *mondatban* kidolgozása is épen olyan könnyen áttekinthető és rövidsége mellett is ép oly világos, mint a *hangtan* és *szótan* s a könyv joggal megérdemli, hogy a tanítás elősegítésére a lehető legszélesebb körben elterjedjen.

Dr. BARTHA JÓZSEF.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Indogermanische Sprachwissenschaft von Dr. *Rudolf Meringer*, Prof. an der Universität Wien. (*Sammlung Götschen* 59.). Leipzig, G. J. Götschensche Verlagshandlung 1897. 136 l.

Ez épen nem terjedelmes, de igazán tartalmas könyvecske ügyesen összefoglalva, áttekinthető elrendezéssel és világos előadásban mutatja be az indogermán összehasonlító nyelvtudomány főeredményeit. Megbízhatóságáért szerzőjének neve kezeskedik: e névvel az újabb nyelvtudományi irodalom terén gyakran találkozhatunk s az a működés, mely hozzá fűződik, derék és sikeres működés. Könyvének anyagát és adatait kellő tapintattal válogatta meg s habár azon volt, hogy tudományának necsak újabb, hanem legújabb állásáról is adjon nagyjában hű képet, helyes érzékkel távol tudta tartani a csekélyebb bizonyosságú föltevéseket, melyek ma még a tudományos vitatkozás tárgyai.

Jórészt új felfogás érvényesül a könyvnek mindjárt első részében, mely a nyelvet s változásait általánosságban tárgyalja. A „külső nyelv”, azaz a tulajdonképi beszélés, physiologikus elemzése után érdekesen fejtegeti, főleg Ballet nyomán, a *langage intérieur* fogalmát s képekkel is (Charcot schémája stb.) igyekszik szemléletessé tenni azt a processust, mely a beszédet (és az írást is) megelőző belső nyelvtevékenység alakjában lelkünkben, illetőleg agyvelőnkben végbemegy. Majd a nyelvanyagnak a lélekben való elrendezkedését fejtegeti: a nyelvképzeteknek associációjáról és csoportosulásáról szóló tan ismeretes már Paul *Principien der Sprachgeschichte* cz. művéből. E nyelvanyagnak egyes elemei a természetes associatio útján úgy rendezkednek el, hogy fejünkben, úgymond, önkénytelenül is valami nyelvtan-féle alakul. A nyelvek fejlődéséről, változásairól szólva, e változásoknak nem rég állított törvényszerűségét — helyesebben: szabályszerűségét — csak bizonyos megszorításokkal engedheti meg. Majd a nyelvbeli változások okairól szól, bírálgatva az erre vonatkozó nézeteket; röviden fejtegeti a nyelvjárások s az irodalmi nyelv viszonyát, nagyon is röviden végez a nyelvkeveredés fontos kérdésével; szól a nyelvek felosztásáról, helyesen kiemelve, hogy az úgyn. morphologikus osztályozáshoz nagyon is szó fér (v. ö. *Közl.* XX., 949. l.) s röviden érinti a nyelv eredetének kérdését is.

A második rész az indogermán nyelvekről szól, tüzetesebben tárgyalva a germán nyelvágat. E nyelvek és népek rokonsági viszonyaira vonatkozó elméletek közül a Schmidt-féle hullámelméletet tartja leg helyesebbnek, mint a mely a tényeket helyesen megmagyarázza, — hogy e magyarázat nem ily kifogástalan, azt Delbrück, úgy hiszszük, elég bőven és meggyőzően kimutatta.

A harmadik rész az indogermán ősnyelvnek adja vázlatos képét. Mindenekelőtt a hangsúlyozásról szól, ezzel is feltüntetve azt, mily kiváló helyet foglal el az accentus kérdése az újabb nyelvtudományban. A hangrendszer tárgyalásában Brugmannt követi s a tárgyalásnak eme módjával kétségkívül nagyobb áttekinthetőségre tett szert, mint ha pl. Streitberg eljárását követte volna; a terminológiában is (pl. az *ablaut*-ról szóló fejezetben) közelebb áll Brugmannhoz, mint az ifjabbakhoz. Minden részletkérdést természetesen nem ölelhetett fel, a hosszú nasalis sonans pl. nincsen tárgyalva. Az idg. hangoknak az egyes nyelvekben való fejlődését illetőleg csak az ó-ind, görög, latin, germán, litván és szláv nyelvekre van tekintettel, — az iráni, örmény, albán és kelta nyelveket a rövidség okáért mellőzi. Néha nem mér egészen egyenlő mértékkel, helyenként megemlékszik pl. még az újabb német hangváltozásokról is (*ū* > *au* 70. l.), holott pl. azt, hogy idg. *i* a latinban bizonyos körülmények között *e*-vé is lett, nem említi meg. Nincsenek szabatosan fogalmazva azok a szabályok, hogy vocalisok előtt idg. *ei* *ej*-jé, *eu* *ev*-vé (70. l.), *oi* *oj*-já, *ou* *ov*-vá (73. l.) lett, — úgy értendő-e ez, hogy az *i* *consonans*-, illetőleg *u* *consonans*-ból (Brugmann *i*, *u*-jából) valóságos zöngés spirans lett? Hogyan magyarázódik akkor pl. a gót *sunjus* alak végzetbeli *u*-ja? És vajjon miben különbözött ez az idg. *j* attól a *j*-től, melynek a görögben ζ felel meg (Brugmann, *Grundriss* I, 453. l., Meringer 75. l. jegyz.)? E hangok jelölése sem mindig következetes, a rendes *j* mellett (pl. idg. **médhjos*) előfordul *y* is (idg. **treyes* 71. l., **toibhyos* 108. l., **tésyo*, **tósyo* u. o., — ellenben a 94. lapon a genit. ragja *-sjo* ?), sőt *i* is (**voghēō* 72. l.). — Az explosívák rendszerében, az új felfogásnak megfelelőleg, a *labialis* és *dentalis* hangok sorain kívül még három sor van felvéve: a *palatalis*, *gutturalis* és *velaris* hangok sorai (v. ö. *Nyelvt. Közl.* XXIII, 414. l.) s még pl. Brugmann még nem tesz különbséget az idg. *qert*- és *seq*-gyökök velaris hangja között, addig Meringer már az elsőt *kert*-alakban (*gutturalissal*), a másikat *seq*-alakban (*velarissal*) közli. (87. l.). — Az idg. *bh*-nek germán megfeleléséül a *b* előtt épügy meg kellett volna említeni a zöngés spirans fokát (*β*-val jelölve), mint a hogy e fok meg van említve az idg. *dh* (germ. *ð*, *d*) és *gh* (germ. *γ*, *g*) hangoknál.

Az alaktanról szóló fejezetben hiánynak tartom, hogy sem a névszónál, sem az igénél nem adja a töveknek összefoglaló felsorolását, hanem amott mindjárt az egyes esetek, (91. l.), emitt az időalakok (113. l.) tárgyalásába fog. Az ily áttekinthető osztályozás már csak azért is kívánatos lett volna, minthogy e névszótöveknek nem egy itt előforduló alakja (a régibb idő óta ismert *o*-, *ū*-, *i*-, *u*-tövek mellett az *ī* : *jē*-, az *ē* : *ij*-, az *ū* : *uv*-tövek) csak újabban kapott polgárjogot az idg. nyelvtudomány irodalmában, — a casusok során pedig ezek mindig más-más

sorrendben fordulnak elő. Az esetragok formulázásában megint közelebb áll Brugmannhoz, mint némely újabban kifejezésre jutott fel fogáshoz (l. pl. a gen.-rag -es, -os, -s alakját, az instrumentalis -a, -e-jét). Az ígéről szóló fejezetben az idg. *időalakok* sorában (113. l.) hiányzik a plusquamperfectum; később a tárgyalás során (117. l.) előkerül. Ebben a fejezetben, könyvének vége felé, szemlátomást a lehető legnagyobb rövidségegre törekedett a szerző, pedig jó lett volna általánosságban is néhány szót ejteni a thema-vocalissal s az a nélkül való képzés módról, a primär és secundär végzetekről stb.

A könyv utolsó, negyedik részében az indogermánok műveltségéről és őshazájáról van szó. A szerző helyesen kiemeli az itt felmerülő nehézségeket, — kifejti, hogy *pusztán a nyelvészet eszközeivel, bizonyos nyelvi adatoknak a különböző népeknél egyező megvoluta vagy hiánya alapján, még nem lehet biztos ítéletet alkotnunk*. Ha egy szónak az idg. ősnyelvben való megvolutát ki is mutathatjuk, még nem következik, hogy az ugyanannak a fogalomnak is volt a jele, mint ma; pl. az ói. *gāús*, gör. *βοῦς*, l. *bos*, ófn. *kuo* stb. egyezéséből még nem tudjuk, szelidített, tehát házi állatot jelölt-e az ezeknek megfelelő ősnyelvi szó, vagy nem. Viszont a meg nem egyezésnek sincs bizonyító ereje, — hisz különben arra kellene következtetnünk, hogy az indogermán korban nem ismerték a tejet, minthogy nincs közös idg. neve, vagy hogy nem ismerték a fiu fogalmát, mivel az egyes nyelvek eltérnek ennek megnevezésében. A nyelvészet legjobb esetben az indogermánok együttélésének utolsó korszakáról, arról az időről, a mikor még mindnyájan kölcsönösen megértették egymást, adhat némi valószínű felvilágosítást. A nyelvtudománynak az ősműveltség és őshaza kérdésében egyáltalában csak tanácsadó szerepe lehet: nálánál hivatottabban az archæologia, a præhistoria és az anthropologia tudományai adhatnak e kérdésekre feleletet. Ezt annál sikeresebben tehetik meg, mennél valószínűbbé lesz az a föltevés, hogy az indogermán népcsalád jórésze ősidők óta európai földön lakik s hogy egészen felesleges dolog valami nagy terjedelmű vándorlásokat feltételezni.

Meringer kis könyvét melegen ajánljuk philologus társainknak, különösen azoknak, a kik az indogermán nyelvtudomány mai állapotát legalább körvonalalaiban akarják megismerni s a kiket Brugmann nagy művének terjedelmes volta eddig tán elriasztott e kérdések tanulmányozásától. Nálunk, a hol elavult nyelvészeti nézetek még igen sokszor kísértének, az ilyen rövid összefoglaló munka különösen jó szolgálatot tehet.

PETZ GEDEON.

Kleine ungarische Sprachlehre. Für den Schul- und Privatgebrauch mit Lese- und Übersetzungsübungen und einem ungarischen Vokabular, von *Anton Nagy* (Methode Gaspey-Otto-Sauer.) Heidelberg, J. Groos, 1897

Riedl Szende *Magyarische Grammatik*-ja óta (megj. 1858-ban) nem jelent meg magyar nyelvtan, mely komoly tudományos czéllal és törekvéssel tárgyalná a magyar nyelvet. S ez elég kár, már csak abból a szempontból is, hogy nyelvtudományunk haladásáról, eredményeiről a külföld alig vesz tudomást, azon a két-három tudóson kívül, a ki megismerkedett a magyar nyelvvel s így eredetiben olvashatja a magyar nyelvtudományi munkákat. Az a könyv is, melyet most bemutatunk, minden tudományos törekvés nélkül, csupán a gyakorlati cél szolgálataiba szegődött. Csak arra törekszik, hogy a maga módja szerint minél gyorsabban, — s a mint az ilyen könyvek írói rendesen hiszik — minél alaposabban megtanítsa a hozzáfordulót a magyar nyelvre.

Nagy könyve Heidelbergben jelent meg s mint egy eléggé elterjedt nyelvtangyűjteménynek egyik kötete első sorban hivatott arra, hogy útmutatóul szolgáljon az idegeneknek, a kik a magyar nyelvvel megakarnak ismerkedni. A Gaspey-Otto-Sauer-féle nyelvtanító módszer ép oly ismeretes, mint a milyen elavult. A megtanulandó nyelvet leczkékre, a leczkéket szabályokra osztja, s e szabályok megvilágítására, begyakorlására szolgálnak a magyarból németre s viszont németről magyarra fordítandó összefüggés nélküli, naiv sőt néha neveltséges példamondatok. A nyelvtanítás terén felmerült újabb eszméknek és vívmányoknak csak annyi tér jut ebben a könyvben, hogy a vége felé néhány kisebb összefüggő olvasmányt is találunk s hogy minden leczke végén egy kis beszélgetés van (*Unterhaltung!*) és pedig ilyenforma szellemes és mulattató szöveggel: «A tanítóéi voltak az úr kanalai? Nem a tanítóéi, hanem az asszonyéi. Voltak a kertésznek varjai? Varjai még nem voltak. Hol áll most? Most itt állok. Ül az atyja? Nem ül, hanem áll.» stb. Valóban csodáljuk, hogy még ilyen lélekölő rendszer mellett is meg lehet tanulni idegen nyelvet.

Ez azonban a gyűjtemény módszerének hibája, s a szerző előtt az a feladat állott, hogy ebbe a rendszerbe minél jobban és alkalmasabban beleillessze a magyar nyelvet. Ha már leczkékre kell osztania a megtanulandó nyelvet, annyit mindenesetre megkívánhatunk, hogy könnyebbről nehezebbre haladva tanítsa meg a szétbonczolt nyelv szabályait. A szerző azonban a gyűjtemény többi nyelvtanának nyomán haladva a névelők tárgyalása után, a második leczkében rögtön a birtokos személyragozásra tér át, pedig ez a magyar nyelvnek egyik legnehezebb részlete. E miatt azután a főnevek tőváltozásairól is a birtokos személyragozással kapcsolatban kellett szólnia, pedig ezt is sokkal könnyebben megértethette volna, ha előbb tárgyalja a többes szám képzését és a tárgyragot.

És így tovább az egész nyelvtanon keresztül, sehol sem látjuk annak a nyomát, hogy könnyebbről nehezebbre haladva igyekeznék a szerző megkönnyíteni a magyar nyelv megtanulását. Különösen nehéz az igeragozás tárgyalása. Ott, a hol a példák egyszerű bemutatására kellene szorítkoznia, mint pl. a kivételes ragozású igéknél, bő magyarázatokba bocsátkozik, a mi csak nehezíti a tanuló dolgát. Zavart okoz avval is, hogy nem tesz világos különbséget az igék műveltető és szenvedő alakja között.

Azt azonban el kell ismernünk, hogy a szerző ismeri a magyar nyelvet, s így könyve ment azoktól a boszantó botlásoktól, melyeket az idegenek számára írt nyelvtanokban lépten-nyomon találunk. Csak azon ütköztem meg, hogy egy helyen ezt írja: minden emberek (86. l.); másutt meg: a ruha *varra van* (115. l.); a *reg* szó így magában nem él a magyar nyelvben, s nem lehet a magyarban *Némethonról*, *Francoziahonról*, *Olaszhonról* stb. beszélni.

A magyar nyelvtudomány terén azonban szerzőnk teljesen tájékozatlan; a magyar nyelv tudományos elemzésével még annyira sem foglalkozott, a mennyi legalább egy gyakorlati nyelvtan megírásához okvetetlenül szükséges. Különben nem beszélne a magyarban a főnevek declinatiójáról, az igék conjunctivusáról, s a névszóképzők között nem említené meg a *-tyú*, *-tyű*-t és *-nok*, *-nök*-öt. Könyve elején a magyar kiejtésről is szól, s ebben az a legfeltűnőbb, hogy az *é* és *ó* a szerző szerint diphthongus: «Lauges *ó* lautet wie *o* in *Mond*, deutlich mit nachklingendem kurzen *u* (!). — Gedehtes *é* lautet wie *e* in *schwer*, sehr mit deutlich nachklingendem kurzen *i* (!).» Talán palócz a szerző? Az igék ragozásáról szólva ezt a háromféle igeragozást különbözteti meg: 1. die subjective Conjugationsform: 2. die Conjugationsform auf *-ik*; 3. die objective Conjugationsform. Valóban csodálatos, hogy hogy kerül ez a három csoport így egymás mellé.

E most elsorolt legfeltűnőbb hibákon segítenie kellene a szerzőnek, hogy könyve a magyar nyelv terjesztésének legalább tűrhető segédeszköze legyen.

BALASSA JÓZSEF.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1895/96.

11. S. Szabó József: Az ó-classicus költészet nevelő hatása. (Debreczen) ev. ref. főgymn. 32 l.). — A gymnasium eredetétől fogva az idealismus iskolája; a classicus irodalom pedig ápoló dajkája az ideális és az igazán emberies, humanus nevelésnek. Maguk a szent atyák

is, a kik pedig ugyancsak heves ostromlói voltak a pogány világnézetnek, értékesnek mondják a humanus képzést azon nemes eszmék miatt, a melyek az ó-classicus irodalomban találhatók. El lehet mondani, hogy tartalmi érték dolgában a bennök rejlő eszményi javakat csak a vallás-erkölcsi javak mulják fölül. Áll ez nem csak a modern-classicus, hanem még mindig az ó-classicus irodalomra is, a mint hogy ma már nem egyedül az antik népek nyelvét és irodalmát számítjuk a philológiához vagy a classicus irodalomhoz.

A philologia, mint tudomány, immár meghatározott körben mozog, mert benne és általa egy-egy nemzet, pl. a régieket értve: az ó-class. népek világnézetének s egész életének felfogására és megszerkesztésére vállalkozunk. S míg pædagogiai szervezet alakjában a nyelvi és irodalmi tanításnak gerinczét manap bármely országban a nemzeti irodalom és nyelv teszi: addig, ha ezen kívül még szó lehet más nyelvről és irodalomról, a melylyel, mint nevelő eszközzel, érdemes foglalkoznunk, az csakis olyan nyelv lehet, a mely történelmünk, nyelvünk és irodalmunk szempontjából nagy fontosságu. Ez a jelentős szempont ad helyet a latin nyelvnek iskoláinkban. S ha nemzeti multunk szempontjából kevésbé szólhatunk is görögös műveltségünkről, úgy vagyunk vele, hogy ragaszkodunk hozzá tanításunk tervében a latin irodalom kiegészítése végett, szóval a teljes class. képzés okáért, másfelől pedig azért, mert egyazon színvonalra törekszünk jutni s lépést tartani a nyugati nagy nemzetekkel, a kiknek — Balogh Péter jellemző kifejezésével (Tanári Közl. 1896/7. 308. l.) élve — leszerelése nélkül okosan mi sem engedhetünk ezen irányú követelményeinkből. *) Elvégre valamint egy

*) Találóan fejtette ki a class. nyelvek jelentőségét Kármán Mór a gyakorló gymn. 1890/1. értesítőjében, legutóbb pedig Waldapfel János a Budapesti Szemlében (260. l.). Az utóbbi folyóiratban a maga szempontjából az ó-class. képzést még mindig ajánló körülményekkel foglalkodik Alexander B. (180. s köv. ll.), a Középisk. Tanári Közlönyben pedig a latinra nézve Takács M. (319. l.) a Czóglér-féle emlékezetes példák folytatásával. — Az általános nevelői szempontokat tárgyalta néhány éve Varju J. a szegedi gymnasium értesítőjében, a görögre nézve pedig classicus volt annak idején Bartal A. levele, melyet a görög-pótló ügyben írt a közokt. tanácshoz. Napi lapjaink közül a Nemzet, Budapesti Hírlap és Magyar Állam voltak az ó-classicusok lelkes védői, folyóirataink közül pedig Közlönyünkön kívül a Budapesti Szemle és Tanári Közlöny. Külön füzetek is jelentek meg ebből az alkalomból Hunfalvy Páltól és Szász Károlytól mellettök, Fenyvessy F.-tól pedig ellenök. A görög-pótlék behozatala óta csak elvétve olvashatunk hangot a class. nyelvek ellen, azt is csupán egy-egy idegen nyelvű class.-ellenes könyv ismertetése alakjában (pl. Kemény F.-tól a Tanári K.-ben), ellenben annál többen mellettök, pl. legutóbb is Gerando

nemzet életében végtelenül fontos a tanításnak lehető egységes terve, úgy az irányadó népek közössége is hasznát húz belőle. Műveltségbeli és vallásbeli rokonságunk s lehető azonosságunk van hivatva kiegyenlíteni az érdekelletéteket, ha hogy lehetséges még egyáltalán a már meglevő s mesterségesen fölszított ellentéteket egyetértésre változtatni. E tekintetben, azt hiszem, az élő nyelvek közti versengés valósággal kizárja az egységesítést. Ugyan melyik nagy nemzetnek nyelvét is tudná bármely nemzetközi congressus a többi népekkel elfogadtatni? . . .

Nem szólok itt a nyelvtanításnak alaki képző erejéről, sem a nyelvtani tanítás módjáról, sem a nyelvtudomány multjáról, sem az ó-class. irodalmi művek nevelő hatásáról, kezelősöknek Wolf Fr. Ágost óta dívó, helyesb irányáról: hisz' baglyot hordanék Athenaebe, azaz olvasóim elméjébe, mert mindegyikük tudja jól, hogy alaki képzés, tartalmi gazdagodás, nyelvi tudatosság, humanus és idealis hatás, sokoldalú ismeret stb. bőven hull alapos tanulmányukból meglett és kiskorú emberre egyaránt. Ezek százszor-ezerszer szellőztetett dolgok, melyeket a class. nyelvekre vonatkozólag bármely neveléstani kézikönyvben megolvashatni.¹⁾ Nem is ezek adnak immár a mai kor emberének szemében az ó-classicusok tanításának jogosultságot iskoláinkban, hanem mindezeknél egy sokszorta fontosabb körülmény: a gymnasiumoknak s egyben egész tanításuknak, általában pedig *irodalmi és tudományos műveltségünknek multja*. Az ó-class. népektől kaptuk ugyanis nyelvtanunkat, s a modern philológiának minden ága a class.-philológián érlelődött.²⁾ Nyelvtani,

Antoniától: «A leányok latin és görög nyelvi oktatásáról». Legfontosabb mozzanat azonban e kérdésben, hogy Amerikában is a görög mellett döntöttek (v. ö. Magyar Pädagogia 1896. 294. s. köv. ll.). A Frary-vita alkalomával a classicusok legerősebb vára volt a néhai Magyar Tanügy, a hol Kármán és Gyomlay (az utóbbi ismertette Közlönyünkben is az akkoriban e tárgyról szóló program-értekezéseket) védték a régi írók ügyét. Végül a még régibb védők közül főlemlítjük Télfyt, a ki encyclopædiájában, és Szepesit, a ki «Jelen viszonyaink az ó-class. irodalomhoz» cz. akad. értekezésében czáfolta meg a class.-ellenes vádakat.

¹⁾ Tisztán class.-philologiai szempontból tanulságos munkák e téren Váry Gellértnek «A gör. műveltség története» és «Rajzolatok a gör. műveltség világából» (Vác, 1879.) cz. könyvei, melyeket annak idején Pecz V. mutatott be olvasóinknak, Fojtényinak görög régiségei és különösen Farkas Józseftől: «A humanus eszmék nyilvánulása az ó-class. népek renekeiben és életében» (Budapest, 1880.). A kérdésnek tudományos oldalait tárgyalják Bászai A. ismert könyvei, Thewrewk elnöki beszédei, Pecz V.-nak Kolozsvárt mondott dékáni beszéde, végül VáriR eszönek és Hornyánszky Gyulának e nemű dolgozata.

²⁾ Nevezetes fejtegetés e dologról Heinrich G. elnöki beszéde Társaságunk 1886. közgyűlésén, l. Phil. Közl. 1887. 296—302. ll.

rhetorikai, verstani, stilisztikai s poetikai tudásunk az ó-class. népek hagyománya, a melyet tehát a class. nyelvek ismerete nélkül semmiféle nyelven meg nem érthetünk *alaposan és tudományosan*. De nem csak irodalmi téren, hanem egyéb: gazdasági, jogi, társadalmi, művészeti, sőt vallási téren is sok olyan vonással és elemmel találkozunk, a melyek az ó-korban birják gyökereiket, nem is szólva a matematikáról, legfőképen pedig a philosophiai disciplinákról, a melyek mind maig a görögök tudásán alapulnak. Szóval *az egyes tudományok kapcsolata a régi alapokkal* teszi okadatolttá és szükségessé az egyetemi képzés vagy a felsőbb tudományosság elő-iskolájában, a középiskolában, a görög és latin nyelv tanítását, s ezt a kapcsolatot a *nyugati népek műveltségök folytonossága* szempontjából most sem akarják megszüntetni, holott nekik több okuk lehetne a szakításra, mint nekünk.*) Helyesen mondja Böckh (Encyclop. u. Methodologie, 2. kiad. Klusmannantól, Lipcse, Teubner, 1886): «Az ó-korban rejlének az összes tudományok elemei és gyökerei, a kezdő fogalmak és úgyszólván az emberiség előismeretei. Ezek, mint elemek, az iskolai tanításra kiválóan alkalmasak; mert épen a kiinduló pontok nagyon fontosak, hisz szabály szerint bennök van az alapfogalom, a principium, a mely a haladó tudományban akárhányszor elhomályosul, ha csak ismét vissza nem térünk a kezdethez». Tény, hogy majdnem minden tudománynak van hosszú görög és még hosszabb latin korszaka, mely tudvalevőleg a jelen századba is belenyúlik; s bár nincs szükségünk immár a görög és latin nyelvnek írásban és szóban való tudására, de annyira mégis van, hogy a korábbi kutatások eredményeit megérthessük és a magunk számára kiaknázhassuk. Ismereteink e téren class. képzettség nélkül szinte gépiesek, úgy hogy úton-útfélen megérezzük hiányát, botlásaink és félreértéseink pedig csakhamar szembe ötlének. A class. képzés tehát a tudományos képzés alakja mind maig, s habár szép eredményeket mutathatnak fel class. műveltség nélkül is, ám ha a tudomány haladásáról van szó, akkor egyesek eredményei nem lehetnek irányadók. De ha még annyira biztosítva lenne is valaha az exact tudományok uralma, a *nyelvtudomány* művelése s a *történelmi vizsgálódások* örök időkre biztosítják a class. nyelvek tanulmányát. Végül a keresz-

*) Hadd említsem föl a következő jellemző esetet, a melyet egy neves magyar professor szájából hallottam. Kérdezték tőle Angliában, vajjon mi vitte rá a magyarokat, hogy a görögöt kitörüljék a gymn. tárgyak sorából? Erre vigasztalólag azt felelte, hogy nem törülték ki, csak facultativvá tették, s hozzátette, hogy a magyar vezető elemek azt reménylik, hogy a többi nemzetek is csakhamar követik a bátor és hathatós példaadást. Az angolok mosolyogva kétségbe vonták a remény alaposságát. — Látjunk, mennyire sietnek utánunk!

tény *egyház* sem nézheti közömbösen, csupán multja miatt sem, az ó-class. nyelvek sorsát, a mellett, hogy az élő használat keleten és nyugaton sohasem engedi folytonosságukat megszakítani, sőt az egyház további terjedésében is magával viszi mindenüvé céljához képest való művelésöket. S e szabály alól nem lesz kivétel a protestantismus sem, mert a közös mult s alapítása óta való történelme őt is erős szálakkal fűzik a class. nyelvek tanulmányához.¹⁾

Szükségem volt kitérésre, egyrészt a kérdés alkalmosságánál fogva, minthogy az oktatásügyi minister megint fölszínre hozta a dolgot, másrészt mert a czímbeeli dolgozat írója is felkarolta a Frary-ügyet általánosságokban mozgó fejtegetései között. A szerző ugyanis jóformán csak arra szorítkozott, hogy a lehető legáltalánosabb vonásokban ismeresse mindkét class. irodalomnak költészetét, a melynek dicsérete különben ráillik bármely nép költészetére; úgy hogy a class. költők szerepét épen nem okadatolta tanításunk tervében, legfőlebb annyit bizonyított állításaival, hogy a görög-római költők művei sem utolsó rangu szüleményei az emberi elmének és képzelemnek, míg jelentős voltukat, világirodalombeli jogos helyöket nem is érezteti. Pedig ezeket a dolgozat szerettem volna értekezésében kifejtve olvasni, alkalmazottan a költésre s a költői művekből folyó szép tanulságokra, a melyeket a görög költés mezején markans és igazán betanulni való módon foglalt össze Közlönyünkben (1878. «Aischylos és Sophokles szóképei») Pecz Vilmos.²⁾ Csodáлом különben, hogy a szerző nem használta föl Willmann Ottónak «Geschichte des Idealismus» cz. művét (Braunschweig, már a II. kötet is megjelent), a mely a kereszténység és classicismus viszonyára vet világot s e téren valódi spolia opima-ként üdvözölhető, különösen a prózai irodalmat tekintve. Ezt azért hozom fel, mert a szerző állításaival úgy vagyunk, hogy egyformán illenek prózára és költeményre.

Meglátszik továbbá, hogy a szerző fiatal ember, a ki nem merülhetett még bele a classicusok olvasásába, s így pædagogus-multja sincs

¹⁾ Curiosumképen fölemlíthetjük, hogy vannak, a kik a volapük helyébe is a latint vagy a latinból vett gyökök segítségével formált nyelvet akarják tenni, s ez csak a multnak lenne folytatása. L. a Budapesti Hírlap febr. 1. számában Leptay francia írónak tervezetét.

²⁾ Ide tartoznak még: Némethy Gézának egyetemi próbaelőadása a latin irodalomnak a göröghöz való viszonyáról (Philol. K. Pótkötet II.) és Csengerinek próbaelőadása a görög költészetéről, szintűgy akadémiai székfoglalója Homeros poetikájáról, Flach műve a gör. irodalom becséről a rómaihoz képest (Tanári K. 1891. 466. s köv. II.) s a görög irodalomtörténelmek bevezetései. Egyébként maga Frary is kiváló elismeréssel szól az ó-class. irodalom termékeiről.

arra, hogy velősen és megragadóan írja le gondolatait. *) Mindazáltal szívesen elismerem, hogy nem végzett haszontalan munkát; mert lerakta további tanulmányainak alapját s pædagogiai alap-képzettségét már is bebizonyította avval, hogy a gymnasiumok multját elég behatóan ismertette cikkében. Ez az oldala dicséretet is érdemel, csupán azzal a megszorítással, hogy a középkori iskolázásról s a jezsuitákról mondotak nem állják ki a kritikát. Ugyanis a jezsuiták iskolái korukhoz képest magas színvonalon állottak, s kár egyes kopott szólásformákkal jellemezni, vagy éppen a verselésben való tulzás miatt marasztalni el őket, a miben a protestans iskolák is sinlettek; mert hisz' Maróthy eljárása is csak olyan volt, mint amazoké (21--2. ll.), s ha emezt dicséret illeti, ugyan minek leszólni érte amazokat? Szintúgy a középkori iskolázás sem részesül a szerzőnél illő méltánylásban; pedig olvasva a mind sűrűbben megjelenő angol, francia, olasz és német egyházi iskolák monographiáit vagy Hrabanus Maurus iratát (*De institutione clericorum*), egészen más eredményre jutunk, mint a melyre a szerző birt jutni, t. i., hogy a szerzeteseket oly bárgyúknak gondolja, hogy egy költeményről még gondolkozni sem tudtak (19. l.). Vajjon Alcuinus, Beda Venerabilis stb. nem azoknak iskoláiból kerültek ki? Hát akkor az ő hymnus-költésök s hittérítő, államszervező mély gondolataik mind semmik? Olvasná csak a szerző Allies-nek *«The Monastic Life»* (London, Kegan Paul, 1896.) cz. gyönyörű könyvét: tudom, másként beszélne! — De legkülönösebb a szerző értekezésében az az eredmény, a melyre jutott, hogy t. i. alkalmasabbnak tartja a lyrai költeményeket az ifjak nevelésére a többi műfajoknál. Nem akarom eme hitében zavarni, de a magam részéről csak két dolgot emelek ki: 1. hogy a lyrai költemények tartalmuknál fogva csinján és válogatva adhatók az ifjak kezébe (Catullus, Tibullus, Propertius, Ovidius!), 2. a görög lyrikusok töredékesek is, kevésbé is igazolják az ifjuság előtt reájuk szórt dicséreteinket, s egykori hatásuk manap alig éreztethető az ifjakkal. Azért szoktak a görög anthológiák szerzői egyre-másra mentegetőzni előszavaikban (pl. nálunk Radó bőven), miért nem akarták könyveikben kellőleg szerepeltetni a hajdanta hatásos lyrikusokat. De hogy az epika különben is sokkal megfelelőbb az ifjuság képzésére, ennek bizonyosságára hadd szólaltassam meg egy tapasztalt írónkat, Rákosi Jenőt: «Az én szememben az epika az igazi, örök becsű költészet. Nem elég hozzá a speculatio és kételkedés, szükséges hozzá a friss, találékony phantasia. Egy logikus és észszerű fejleményű, fordulatatos történetnek minden fázisában több a lélektan, mint egy kötet

*) E nemben egy hosszú élet bő tapasztalatait s egy igazi classicus fejnek át és átszűrt gondolatait nyújtja Schneidewin Miksának *«Die antike Humanität»* cz. műve (Berlin, Weidmann, 1897, 558 lap).

lélektani fejtegetésben. Ez mindig önkényes, amaz mindig természetes.» Hogy is lehetséges igazi elmélyedő tanítás Herbart értelmében a görög-római lyra olvasása mellett, mikor egy-egy politikai vagy másnemű vonatkozásnak magyarázata pl. Pindarosban legtöbbször csak csökken-tené a szerzőtől nagyra becsült érzelmek és indulatok fölkelését? E nemből csakugyan nagyobb szolgálatot tehetnek a modern irodalmak, leginkább pedig hazai lyránk, a mely Gyulai Pál mondása szerint rövidben nemzetünk történelme. Egyébiránt tanításunk terve tudvalevőleg úgyis elrendeli, hogy a jobb tanulókkal a görög lyra termékeit is meg-ösmertessük, a római lyra termékeit pedig a gymn. V. és VIII. osztá-lyában részesítsük tüzetes méltatásban az összes diákság számára.

Egyéb pontatlanságaira, valamint áradozó s kiforratlan nyilatko-zataira nem akarok megjegyzéseket tenni; úgyis tudom, hogy évek múltán az olyan nagyítások kellő fokra szállnak alá a szerzőnek lelkében is, ajkán is. Sőt kész vagyok azt mondani, hogy jól illenek kezdő ember szájába; hisz' csak az ilyen tűz ad továbbra is meleget terhes pályáján. Ennek zálogául vehető a jelen cikk is, melyet tanári székfoglaló-képen mondott el a szerző a debreczeni nagy múltú iskola falai között.

BÓDISS JUSZTIN.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. október hó 13-án tartott *felolvasó ülésén* 1. Némethy Géza bemutatta *Sörös Pongrácz*nak »Livius és Tacitus» cz. értekezését, 2. *Alexis György* ismertette az oláh dialektusok egyező hangtani sajátosságait.

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésén* P. Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Finácsy Ernő első titkár, Cserhalni Samu pénztárnok, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Kempf József, Némethy Géza, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, ifj. Reményi Ede, Simonyi Zsigmond, ifj. Szinnyi József, Timár Pál, Váczy János, Vári Rezső, Veres Ignác, Zlinszky Aladár vál. tagok és Katona Lajos másodtitkár mint jegyző.

Több folyó ügy elintézése után a pénztárnok jelenti, hogy a társaság bevételeinek összege az év eleje óta az ülés napjáig 3912 frt 90 kr., kiadásaié 3757 frt 68 kr., a pénztári maradvány tehát 155 frt 22 kr.

Az alelnök a társulati folyóirat tárgymutatójának teljes elkészültéről tesz jelentést, a minek alapján a választmány a készen álló anyagot az index ügyében kiküldött bizottságnak adja ki átnézés végett, ennek utána pedig az sajtó alá lesz adható.

Heinrich Gusztáv indítványára többek hozzászólása után a választ-mány azt határozza, hogy ezentúl a Közönyben három ívnél terjedel-

mesebb dolgozátok csupán a választmány hozzájárulása mellett legyenek kiadhatók.

Új tagok: Dr. *Weiller* Gyula gyak. isk. tanárt, eddigi rk. tagot (Petz Gedeon aj.), *Császár* Elemér budapesti I. ker. főgymn. tanárt (Vári Rezső aj.), *Ruzsicska* Aurél kőszegi benczésr. tanárt (Némethy Géza aj.), *Bán* Károly temesvári gym. tanárt (Farkas Ignác aj.), *Csokonay* Zsigmond eddigi rk. tagot (Cserhalmi Samu aj.) *rendes* tagokul, — *Urbanek* Károly tanárjelöltet (Dánczer Béla aj.), *Nagy* József tanárjelöltet (Cserhalmi Samu aj.) és *Barcsa* József tanárjelöltet (Hegedűs István aj.) *renklívi* tagokul veszi fel a választmány.

A pénztárnok további jelentéséből fájó tudomásul veszi a választmány társulatunk legutóbbi időben elhunyt következő tagjainak elvesztését:

Brassai Sámuel megh. 1897 jún. 24. (1892 óta tiszt. tag), *Volf György* megh. 1897 szept. 13. (kezdettől r. és utóbb vál. tag), *Malatinszky* János megh. 1897 jún. havában (kezdettől tag), *Breznyik* János megh. 1897 aug. 5. (kezdettől tag), *Breszták* József (1892 óta tag), *Bauer* Simon megh. 1897 júl. (1886 óta tag), *Réti* Ferencz (1886 óta tag) és *Román* Sándor (1881 óta tag).

A választmány végül a vendég gyanánt jelen levő *Kemény* Ferencz r. tag indítványát tárgyalja és azt határozza, hogy a magyar és a francia irodalom közötti vonatkozások és kölcsönhatások lehetőleg teljes feltűntetésére irányuló tervezetet, az eszme propagálásának elősegítése céljából, a társulat folyóiratában közölni fogja.

— A philologia 1900-ban. (*A Budapesti Philologiai Társaság elé terjesztett indítvány.*) Az 1900. évi párisi nemzetközi kiállításban az egész művelt világ készül résztvenni. Nálunk is megindult a mozgalom, a különböző csoportok, bizottságok megalakulnak és hozzálátnak a komoly munkához. A készülő és világraszóló nagy vállalatnak ez alkalommal csak két, bennünket közelebbről érdeklő mozzanata óhajtok utalni: a keltére, a mely az évszázad forduló pontjára és a második millennium küszöbére esik, és a szervező nemzetre, amely az európai kultúrának hagyományos fáklyavivője és nálunk mindenkor tisztelettel és rokonérzéssel találkozott. A némettel szemben táplált és külsőleg is gyakrabban megnyilatkozó idegenkedésnek itt nyoma sincs; saját nemzetiségünket és nyelvünket a francia kultúra mivel sem fenyegeti, sőt bizonyos belső kapocs révén tőle csak erősbulést, fejlődést várhat és mint közmnívelődésünk történelme mutatja, nyert is. Szóval a francia kultúrában nekünk, sajátos viszonyaink közepette, a német szellemi befolyások ellensúlyozóját kell látnunk.

Hogy az illetékes, felsőbb forum is mint vélekedik a francia nyelvéről, azt újabban is bebizonyította vallás- és közoktatásügyi miniszterünk amaz elhatározásával, mely a magyar eredeti szakmunkáknak francia nyelven való megjelenését célozza; bizonyítja az egész nemzet és a kormány, a mely nagy érdeklődéssel és komoly munkával néz az 1900. év elé.

Mindez és még más fontos körülmények azt az eszmét érlelték meg bennem, hogy az 1900. évi párisi nemzetközi kiállítás ritka és rendkívül

kedvező alkalom arra nézve, hogy lehetőleg teljesen összeállítsuk mindazt, a mi a francia és a magyar nemzet között az utóbbi 100 évben irodalmilag érdemes létesült, hogy magunk előtt lássuk e szellemi befolyás (esetleg kölcsönhatás) inventariumát a XIX. században, hogy megítélhessük ennek külső terjedelmét, belső tartalmát, hiányait, hézagait stb. Egy ilyen mű eredetére nézve ugyan alkalmi, de eredményeit tekintve maradandó.

Mindez, igaz, nagy munka, mely kellő erőket és elegendő időt kíván, a mi most még rendelkezésünkre áll. A fődolog itt is a munkaerők helyes megválasztása, a tervszerű munkafelosztás és a haladéktalan megkezdés. Ily munka, nagyszabású méretekben, a németeknél már meg van; nálunk a bibliographiát 1886 óta Hellebrant Árpád és Kont Ignác gyűjtik rendszeresen, de bizonyára Sziunyei és Petrik Repertoriumaiban is sok hasznosat találhatunk.

E végből, feltéve, hogy a budapesti Philologiai Társaság az eszmémet magáévá teszi, a következő indítványt bátorodom előterjeszteni:

•A Bp. Phil. Társaság kívánatosnak tartja azt, hogy az 1900. évi párisi nemzetközi kiállításon bemutassa a francia-magyar philológiát és irodalmat a XIX. században. A részletes program kidolgozására egy bizottságot küld ki és a munkában való részvételre a munkakör megnevezésével, a Közlöny útján is felszólítja a Társaság összes tagjait.

A munkálatok eredményei magyar nyelven a Közlönyben, a kiállítás számára pedig külön francia füzetben jelennének meg.

Az írói díjak és nyomtatási költségek fedezésére a Társaság felír a vsll. és közokt. miniszter úrhoz, a M. Tud. Akadémiához és az 1900. évi párisi nemzetközi kiállítás országos bizottságához.»

A pillanattól sugallt emez indítványom keretén belül nem lehet czélom, hogy részletesen és tervszerűen kidolgozott programot adjak. Beérem tehát néhány főbb kérdéssel és érdekesebb eszmével, a mi mások hozzájárulásával végleges programmá alakulhat:

I. A francia irodalom Magyarországon.

1. A francia klasszikusok magyar fordításai (első és későbbi kiadások chronolog. sorrendben, melyek nincsenek még lefordítva?)

2. Francia irodalom története.

3. Francia irodalomra vonatkozó értekezések, stb. program-értekezések (a tartalom rövid kivonatával).

4. Francia klasszikusok iskolai (jegyzetes) kiadásai: mely francia klasszikusokat olvassák iskoláinkban, melyeket nem?

5. Nevesebb magyar íróink közül kik és mennyiben foglalkoztak a francia irodalommal, mely műveket olvasták? francia nyelvismereteik; olvasás (megértés), beszéd, írás.

II. A francia nyelv Magyarországon.

1. Kiktől tanult és tanul a magyar franczián (nevelők, bonne-ok, svájcziai, magántanítók, született francziák, stb.)?

2. Francia tanítók és tanárok képzése Magyarországon.

3. Tan- és segédkönyvek, nyelvtanok (különböző iskolanevek szerint).

4. A francia nyelv a főiskolákon, egyetemeken: tanárok nevei, kolégiumok czímei.

5. Francia kölcsönszók a magyarban és viszont.
6. Francia nyelv tanításának elterjedése a középfokú tanintézetekben (fiúk és leányok). Átnézeti térképpel.
7. A *francia* és a *német* nyelv tanításának statisztikai szembeállítás.
8. A német és a francia nyelv hazánkban való elterjedésének összehasonlító kimutatása (a statisztikai hivatal segélyével).

III. A magyar irodalom és nyelv Franciaországon.

1. Francia művek Magyarországról.
2. Mely magyar írók vannak lefordítva?
3. Magyar kölcsönszók a francziában.
4. Magyar tárgyú francia szépirodalmi művek.

Mondanom sem kell, hogy ezen szép eredményeket ígérő indítványom elfogadása nagy öröömre szolgálna, — sőt biztosra veszem, hogy ezen örömben osztozik a magyar és francia irodalom minden őszinte barátja. Hogy a külföldön s főleg Franciaországban élő honfitársaink e munkában nagy segítségünkre lehetnének és lesznek is, az nagyon természetes. Bízvást el lehetünk készülve arra is, hogy nem egy tudós és gyűjtő ládafiából érdekesnél érdekesebb adatok fognak napvilágra kerülni, ezen kedvező alkalmából mintegy feltámadni.

Addig is arra kérem a Társaság többi i. t. tagjait, kik között szép számmal vannak a francia philológiának és irodalomnak avatott képviselői és munkásai, hogy foglalkozzanak a felvetett eszmével és saját nemzeti dicsőségünk javára legyenek segítségünkre abban, hogy azt közös erővel minél sikeresebben megvalósíthassuk. Biztos vagyok abban, hogy e szép terv, megvalósítva, nem a kételkedőknek fog igazat adni, hanem azoknak, akik eleve bizalommal vannak annak tartalmas és komoly volta iránt.

Természetes, hogy az 1900. évi párisi kiállításban való részvételt illetőleg többi tudományos társulatainknak (Történelmi Társ., Földrajzi Társ. stb.) a fent vázolttal rokon módok kínálkoznak.

KEMÉNY FERENCZ.

KÖNYVÉSZET.

Thesaurus linguae Latinae címen a berlini, göttingeni, lipcei, müncheni és bécsi tudományos akadémiák részvételével 1900-ban a latin nyelvnek teljes szótára indul meg. A thesaurus a régibb irodalom szövegeinek és töredékeinek teljes felhasználásával, Tacitus és Fronto, úgyszintén a későbbi irodalom kimerítő figyelembevételével a latin szókincs megbízható és lehetőleg tökéletes gyűjteményét fogja adni. A mű 12 kötetre van tervezve; egy-egy kötet 125 nagy negyedréti ívből fog állani. A lipcei Teubner-czég fogja kiadni. A kötetek ára még nincsen megállapítva.

Lexicographi Graeci. Recogniti et apparatus critico instructi. Szintén csak készülöben levő vállalat, melyre az érdeklődők figyelmét már most felhívjuk. A Corpus Grammaticorum Graecorum második részét fogja képezni a görög lexicographusok, nevezetesen a 10 szónokhoz való szótárak, Phrynichus, Aelius Dionysius, Pausanias, Homerlexikonok, Stephanus Byzantinus, Cyrillus, Photios, Suidas, Hesychios, Pollux stb. A vállalat szerkesztője Wentzel György.

AZ ALANYTALAN MONDATOK KÉRDÉSEHEZ.

Észrevételek Veres Ignácznak „Az alanytalan mondatok a magyar nyelvben” című értekezésére. (Közl. XVI, 636—643. l.)

„Mi a mondat alanya?” — kérdi értekező. «Ily elemi kérdés fejtegetésétől — úgymond — felment a tisztelt Társaság» (637. l.). Azonban, ha ki egy tárgyról értekezést ír, a tárgy fogalma előleges értelmezését csak két esetben hagyhatja el. Elsőben, ha a fogalom neve oly határozott, világos és közönséges, hogy minden ember érti és egykép érzi: pl. ha valaki a szobrászat történelme megírására vállalkozik. Másodszor, ha a tárgyalandó fogalom «fejtegetése» az értekezés czélja. Ámde itt az alany fogalma sem az egyik, sem a másik rovat alá nem jő. A második alá világos, hogy nem, mivel értekező nem az alanyt tárgyalja. Az első alá sem, minthogy az «alany» szó nem egyértelmű, mint kiviláglik a következő adatokból, melyeket még többel is lehetne szaporítani:

1. A francia nyelvtanárok így értelmezik: «Le sujet est l'objet d'un jugement.» (Gramm. de Gramm.) — «Le sujet est l'objet sur lequel on porte le jugement.» (*Bécherelle*) — ... l'objet principal de la pensée (*Leger Noel*).

2. *Littre* (Dictionn.): «*Sujet*, en logique et en grammaire, terme essentiel de tout proposition, celui dont on affirme ou nie quelque chose».

3. *Heyse* (Deutsche Gramm.): «Die *Aussage* in einem Redesatze enthält immer einen *selbständigen Gegenstand* (eine *Substanz*), der als ein Theil des Satzes seiner logisch-syntaktischen Bedeutung nach das *Subjekt* oder *Gegenstand* der Rede heisst.» — Korábban, rövidebben: «Das Subjekt ... ein Gegenstand, von dem etwas ausgesagt ist. (132. l.)

4. «Az alany azon személy vagy dolog megnevezése, a mely-

ről valamit mondunk s ezen kérdésre felel: *ki? mi?*» (Szinnyei). — «Minden mondatnak . . . egyik része az, a miről mondunk valamit s ezt alanynak nevezik. Annak az alaknak, mely alanyul szolgál, *alanyeset* a neve». (Simonyi.) — Ezzel hát grammatikusaink oda mentek vissza, a hol a francziák állottak, mikor még a latin nyelvtan nyügében levén elfogulva, declinatiót és casusokat ismeretek el a francia nyelvben s ahhoz képest az alany értelmezését így fejezték ki, röviden: «*Le sujet est le nominatif*».¹⁾

5. *Gabelentz* egy új alanyfogalmat állított fel «psychologisches Subjekt» név alatt, és így értelmezi: «Das *psychologische Subjekt* ist das, worüber der Sprechende den hörenden denken lassen, worauf er seine Aufmerksamkeit hinleiten will, das psychologische Prädikat dasjenige was er darüber denken soll».²⁾ (id. Paul, *Principien der Sprachgeschichte*³ 100. l.). *Paul* ezt teszi hozzá: «Wir müssen zwischen *psychologischem* und *grammatischem Subjekt* unterscheiden, da beides nicht immer zusammentrifft. Aber darum ist doch das grammatische Verhältnis nur auf Grundlage des psychologischen aufgebaut».

És így az alany fogalmáról hozott ítéletemet megbizonyítva, méltán állithatom, hogy értekező nem tekintheti magát felmentettnek az «alanyfogalom fejtegetése» alól.

Mi több, ő maga sem tekinti magát egészen annak, mert tiltakozása után csakhamar fejtegeti az alanyfogalmat, ha mellesleg is, három pontban: 1. «A magyar nyelvtanár a *ki* s a *mi* kérdésekkel be nem éri» [olv. nem éri be], «ha hozzá nem teszi, hogy ez nyelvtanilag szólva egy ragtalan, legfeljebb személyragos (egyes vagy többes ragú) név lehet». De ebben nincs köszönet; mert egyfelől nem is igaz, mivel *névmás* is lehet; másfelől szükségtelen, mivel a *ki?* vagy *mi?* kérdésekre világos, hogy épen csak azokkal felelhetni. 2. «Az alanytalanságra átvezető kérdést így [olv. úgy] teszem fel, hogy³⁾ mikor van a mondatnak alanya? S ekkor eléáll az említett tétel, hogy a mikor a mondatban az előbb [olv.

¹⁾ Nem feladatom, nem is czélom ama definitiók bírálata, csak azt kérdelem, hogy ebben: «Az esernyőmet otthon feledtem», nem az esernyő-e a főtárgy, a miről mondom valamit? De hát «esernyőt» alanyeset-e?

²⁾ Bővebb ismertetését és még több hozzávalót olvashatni «A mondat dualismusa» czimű akadémiai értekezésemben.

³⁾ «Így», abszolút mutató, tehát nem szolgálhat előzményül s nem következhetik «hogy» utána.

előbb] minősített nevet találom.» (638. l.) Ebből sem tanulunk semmit. 3. «A 'van' ige kihagyása állítmányképes nevű mondatainkban csak addig fog nyelvtanainkban mint szabály helyet foglalni, míg meggyőződünk, hogy a magyar névállítmány «*van*»-t és «*vannak*»-ot maga mellett nem is tűr». (636. l.) Nyelvtani értekezés írójának tudni kellene, hogy a verbum substantivumnak két szerepe van: egyik az, hogy copulául szolgál a subjectum és praedicatum összekapcsolása végett*); a másik az, hogy létezését jelent. A magyarban is viseli mind a két szerepet. Mint copula az ilyenekben: «én katona vagyok», «te orvos vagy», «mi betegek vagyunk», «ti egészségesek¹ vagytok». Létezését jelöl az ilyenekben (M. Ny. Sz.): «Magam vagyok», «magad vagy», «ketten vagyunk, vagytok, vannak», «hogyan vagy?» «jól vagytok», «Mindennek van oka», «lovam van», «ökreid vannak», «van annak, ki meg nem issza», «lovaim vannak, valának, voltak, lesznek» stb. No már mindezek után csak a copula *van* és *vannak* marad ki és így kihagyásuk esete akár mint szabály, akár mint kivétel teljes joggal «foglal helyet nyelvtanainkban». Azt is megtanulhatni a Tört. Szótárból, hogy legrégiebb íróink a copula «vagyon»-t még a harmadik személyben sem hagyták ki.

Az alany definitiója hiánya megrontja az egész értekezést, csökkenti a benne foglalt állítmányok értelmét és jelentőségét és kétségbe ejti a kritikust, a ki nem tudja, minő alanyfogalmat tart szeme előtt értekező. Nem marad egyéb hátra, hanem az értelmezésektől függetlenül vagyok kénytelen bocslni a szellemi gyöngyök értékeit.

Lássuk hát:

1. «Az alanytalan mondat sem új sajáttsága nyelvünknek,

*) Subjekt und Prædikat «zusammen machen den Stoff oder die *Materie* der Aussage oder des Satzes aus. — Nur der *Act des Aussagens* selbst als das geistige Band beider Theile gehört nicht dem Stoffe der Anschauung, sondern allein dem denkenden Geiste an, und macht den *formellen Bestandtheil* des Satzes aus. Wird also dieses verknüpfende Element durch ein eigenes Wort (*ist, sind* u. s. w.) ausgedrückt, so ist dieses Wort als ein *Formwort* anzusehen.» (*Heyse*). «ÊTRE. — 1. Il sert en général à lier l'attribut au sujet, à indiquer l'existence de l'attribut dans le sujet . . . c'est là le sens propre et primitif. 2. Avec un sens antonomastique, par suppression de l'attribut: avoir une existence réelle». (*Lâttré*.)

sőt még nem is a magyaré egyedül. Megtaláljuk azt a németben, latinban, görögben és számos más európai és nem-európai nyelvekben, csak más meg más mennyiségben.» A mi azt illeti, hogy a mondatbeli alanytalanság «meg van-e más nyelvekben?» arra csak «distinguo»-val felelhetni. Mert értelmileg fogva fel az alanyt, igenis megvan, a mennyiben mindenikben van személytelen ige. De ha szó szerint vesszük, jelesen ha «az alany a nevező» értelmezéshez tartjuk magunkat, a mai német és francia nyelvek minden mondatában ott levén a nevező, vagy helyettese, vagy legalább (mint a parancsoló módban: *geh, parle, parlons, parlez*) szükségkép oda értendő, azt kell felelnünk, hogy *nincs*.

2. «Ez esetekben [megy-ek, jár-sz, tud-tuk] a névmásbeli külön alany kitétele is feleslé válik.» — Ebben négy hiba van: *a)* «névmásbeli alany», mi az? *b)* «külön alany»; mert hiszen: «én megyek»-ben az *én* ugyanazon alanyt jelöli, a mit az *ek* rag, tehát «külön» nem lehet. A hiba a szórendben van. Így kell vala: az «alanynak külön kitétele» vagy még helyesebben: kétszeri kifejezése; *c)* «kitétele is», a mire azt kérhetni: hát még mi? Itt is a szórendben keresem a hibát. Jól mondva: «kitétele feleslé válik»; *d)* «feles» helyett *felesleges*-t kell vala írnia. Feles = numerosus, zahlreich; felesleges = supernumerarius, überflüssig. (V. ö. a Nyelvtört. Szótár illető czikkeit.)

3. «Ragos névből is átérthető az alany, pl. ebben: Könnyebb volt lelkének, ha csak a nevét is hallotta, hogy *német*.» (Petőfi, Lehel vezér 37.) — Gondolom úgy magyarázná értekező, hogy ezt lehet kihalászni belőle: «a neve német». Ámde e nem *egy*, hanem *két* mondat, s minden szó abban a mondatban visel szerepet, a melyhez tartozik. A másodikhoz igen is hozzá érthetni az alanyt, hogy e legyen: «a neve német», de az a baj, hogy nem a nevét szerette Lehel, hanem a németet magát. Az alanyt tehát így kell kitenni a 2-ik mondatban: «hogy az német», akár: «hogy ő német». «Nevét»-ből tehát egyik mondat számára se lehet alanyt halászni.

4. «De bármily könnyen essék e[z a] hozzáértés, e 3. személyű alanyi ragozású alakkal a mondat már alanytalan számba megy és ezzel együtt a névállítmányos mondatok: Lát-e a vak verebet? Csak látott, de most nem lát. — Nem pezseg ... a magyar vér, csendes, de tüzes mint bora.» Értekező szerint hát «lát-ok» rejtett alanyú. «lát» alanytalan mondatok. — Az ember nem találja ki hamarjára

ban ennek az *ex tripode dictum*-nak az alapját, de megmondja értekező az

5. passusban : «Akár név, akár ige volt az állítmány, az idézett példákban egyik sem rendelkezik személyraggal, mely az alanyra emlékeztetne, mint a német vagy latin ige. Mert ebben : ,er geh-t, ven-it' a személyrag biztosítja az olvasót [és hallót] a névmás (er) nélkül is, hogy az alany nem lehet más, mint egyes számú és harmadik személyű». — Azonban a magyar ige egyes 3. személyében a ragtalanság éppen úgy «biztosít» minket az egyes 3. szem. alany felől, mint a németet és latint a -t rag. Vegyünk példát a természetrajzból. Az állatok országában a gerinces állatokat a gerincez otlitéte vagy ott *nem* léte élesen különbözteti két osztályra. A növényvilágban a polycotyledonoknak több, a dicotyledonoknak két maglevélkéjük van, a cryptogamáknak egy sincs. Ellenben a német egyformán mondja, hogy : *ich gieng*, *er gieng*, a francia : *je parle*, *il parle*. A magyart pedig a lát éppen úgy «emlékezteti» az *ő*-re vagy *az*-ra, mint *iszik*-ben az *-ik*. És nem nevetség lenne-e azt mondani, hogy «eszik» is *rejtett* alanyú, «zabál» alanytalan? Aztán nem is a személyrag emlékeztet a 3. személyben a hiányzó *alanyra* a magyarban és latinban, hanem az, hogy a megelőző mondatban már megvolt. Értekező maga ezt írja :

6. «A magyar név és említett 3. személyű ige pusztán a *hozzáértés* segítségével teljesíti e feladatot» (t. i. az alany megjelölését). Ez megint eszmezavar ; mert éppen a német «jelöli meg» a hiányzó alanyt, a magyar rendszerint nem, valamint a latin, görög, szanszkrt sem.

7. «*A magyarról az ő nyelvtündére nagyobb értelmi képességet* tételez fel, mint a németről az övé.» — Megjegyezve, hogy a «tündér» *genius* értelmében és «feltételez» ¹⁾ menthetetlen rossz szavak, — lássuk miért «értetlenebb» a német? Mert «a német és egyéb [olv. más] indogermán ²⁾ nyelvek tündére temérdek eszközt pazarol a mondat értelmének biztosítása végett». Ez bizony nem

¹⁾ E helyett : teszen fel. Föltesz : pono, voraussetzen ; föltevés, sumtio, positio, Voraussetzung. — Föltételez = kiköt, conditioni adstringo, bedingen.

²⁾ A latin eredetű modern nyelveket érti, helytelenül. «Egyébb indogermán» nyelvek : a zend, szanszkrt, görög, latin, szláv, kelta.

mutat nehézfejjiségre, mert a particulákat a ragok elkopása tette okvetlenül szükségessé. Abban sincs értetlenség, a mit például hoz fel értekező: «ha én oda írom ezt a szót: *mese*, a német ezt csak (!) így mondja, hogy: *eine Fabel*». Úgy biz' azt és helyesen és éles észszel. Mert a határozatlan főnév kétféle dolgot jelent, úgym. egyéni és elvont fogalmat. Az elsőbbit a magyar is jelöli gyakran határozatlan névelővel¹⁾, mint értekező mindjárt a következő sorban teszi: «De ha én azt mondom a magyarnak, hogy ez a szó egy mondat [sic!], akkor őt e fordításra fogom utasítani: *Es ist das eine Fabel*», — a mi egyébiránt hibásan van mondva «das ist eine Fabel» helyett. Az elvont fogalmat pedig a német is a névelő hiányával jelöli határozatlanság esetében: «ich habe Durst, Hunger, Geduld; er braucht Schlaf; er arbeitet mit Eifer und Fleiss; er macht mir Freude, Kummer; Weisheit ist besser als Schönheit». (Heyse). Értekező criteriuma szerint a franczia értetlenebb volna még a németnél is, mert az abstractumokat névelővel párosítja: «Quand on a de l'esprit on se tire d'affaire.» (*Dufresne*) — «A la porte de la salle, ils entendirent du bruit.» (*Lafont.*) Egyáltalában az, hogy egy szó maga mondat legyen négy esetben történik. 1. Ha a szó interjectio; 2. ha személytelen ige; 3. ha névszó, de egy cikknnek vagy fejezetnek czímül szolgál; 4. szintúgy, ha a névszó viszonzás egy nyilatkozatra vagy kérdésre. Pl. «Victoria királyné tiltakozott az ellen, hogy Labouchère belépjen a miniszteriumba. — *Mese!*» — «Mi kell nektek emberek? — *Kenyer!*» Ezek közül a németben csak a 2. esetben nem állhat egy szóból a mondat: es donnert, tonat, dörög.²⁾ A többiben merőben egy színvonalon áll a magyarral. «X ist sehr betrübt über den Tod seiner Erbtante. — *Verstellung!*» — «Was wollt ihr, ihr Leute? — *Brot!*»

8. Továbbá arra tanít értekező, hogyan kell «alanytalanság» esetében alanyt pótolni. Alanypótlás szerinte: «1. Az alanyi *igenév*, mint: *tanítani* szép stb. — 2. Az alanyi *hogy-os* mondatok s az ezekkel egyenértékű feltételek [olv. feltevések], mint: kár [...]

¹⁾ «A határozatlan névelő nem egyéb, mint az *egy* számnév» (*Színnyei*). Nem mondanám, mert emezt a hangsúly élesen megkülönbözteti.

²⁾ Értekező megengedi, hogy «dörög» alanytalan. De «villámlik» szerinte nem az, mert az *ik* személyrag «biztosít, hogy az alany nem lehet más, mint egyesszámú és 3. személyű».

hogy többen nem jöttek; jó, ha mind meghallgatják. — Szükségtelen, mert ezek nem «alanypótlások», hanem valódi *alanyok*, mint minden grammatika tanítja. V. ö.: «Alany . . . 2. Főnévi igenév: . . . Nehéz két úrnak szolgálni . . . 11. Egész mondat: a minő az *adjon-isten*, olyan a *fogadj-isten*» (Szinyeyi). — «Il y a quatre sortes de sujets: . . . 4-e sujet énoncé par plusieurs mots qui forment un sens total.» (Littré). — Aztán értekező 3. pontja: «Az alanyi visszahozós mondatok: van *ki* engem megszólítson; volt *kit* (mit, hová) vinni; lesz *honnan* hozni,» világos, hogy az iménti rovat alá tartozik. De lehet az első példát két mondatnak is venni, mint «van annak, ki meg nem issza.» A «van» persze impersonale.

9. «Nagyobb nehézséggel jár e hozzáértés a *mutató* vagy visszahozós (kérdős) ilyen mondatokban (*így, úgy, hogy*) mint: *úgy* van, *így* nem lehet, *hogy* tetszik, ha *úgy* tetszik, *így* történt». — A bizony se nehéz, se könnyű, mert azok személytelen, tehát alanytalan mondatok. A Petőfitől idézett: «Csak *úgy* virág, ha tarka, csak *úgy* asszony, ha barna» épen nem tartozik az előbbi rovat alá s a tautologia elkerülése végett kihagyott alanyokat (a *virág*, az *asszony*) a gyermek is ki bírja pótolni.

10. Alanytalanságok még értekező szerint ezek: «*Elég* már a komédiából. — *Elég* volt már a furulyából. — Sok volt a jóból, sok lesz a rosszból. — A parttól még *messze* van *odáig*, Pesttől *Budáig* nincs messze, innen a *hídig* nagyon közel van.» — Az «alanytalan»-ság ellen nincs kifogásom; mert hiszen «*elég*» = es ist genug; «sok volt» = es war viel; «*messze* van» = es ist weit stb. személytelen szólamok; de van ám az ellen, a mit a példamondatokról állít értekező, hogy: «aligha nem lesznek ezek a német . . . utánzata. De így is e fajta alanytalanság úgy átment [a] vérünkbe, hogy idegenszerűségét nem is érezzük.» — Avagy mint mondhatod az atyád-fiának: Atyám-fia, hadd vessem ki a szálkát a szemedből, magad a szemedben a gerendát nem látván? (Luk. 6, 42.) Avagy hát értekező érzi-e, hogy egy alábbi mondatában: «a mondat . . . ha az alany nincs is benne, az igeállítmányraga *azt* feltünteti», épen ez a rag az «*azt*» névmást nem csak «feltünteti», hanem ki is fejezi? Érzi-e, hogy «annyi volna, mint újakat *ráfogni* a nyelvre», idegenszerű, mert így kellene: mint újakat *fogni rá* a nyelvre? Érzi-e, hogy ez is: «oktatásunk tárgyait *képezi*» germanismus (bilden unsere Unterrichtsgegenstände)? Mert

hiszen azok a mikről beszél, t. i. bizonyos nyelvek, valóban *tárgyai* az oktatásnak. Érzi-e hogy «közvetíteni» a «vermitteln»-nek fattyufordítása? Ennek a német igének ugyanis a «Mittel» két különböző jelentésénél fogva két értelme van, ú. m. közbenjárni és eszközölni, és ott, a hol értekező használja, épen az utóbbi helyes. Gondolom elég a «gerendából», de én bizony nem ismerem el a szálkát az atyafi szemében. Mert kérdem, mi «idegenszerűség» vagy németesség van ebben: «kevés volt a jóból?» Az-e hogy «van» adverbiummal van párosítva? Hiszen mindennap kérjük: «*hogy van* kegyed?» s az illető azt feleli rá: «jól vagyok», s egyiket sem fordíthatni szóról-szóra németre. Mert a német így kérdi: «Wie *befinden* Sie sich?» s a másik ezt feleli rá: «Ich *befinde* mich wohl». Vagy tán a -ból-ből rag hibás? Tessék olvasni a Tört. Szótárból (art. *szükös*): «*Borbul* lehet *szükös*, mert pénzen is megveszik»; «a *pénzből* *szükös* leszen hazánk»; «*hogy semmiből* *szükös*ek ne legyünk.» Bizony, szinte vaknak kell lenni az embernek, hogy így neki menjen a falnak. Pedig ép ily vakmerőség azt állítani, hogy «*hideg van*, *meleg van*, *késő van*, a német *es ist kalt*, *es ist warm*, *es ist spät* utánzatai».

11. Bevégezve fejtegetését értekező rövidbe összefoglalja tanulmánya eredményeit s egyszersmind azon tanakodik, hogy melyik rovatba sorozza a «rejtett alanyokat» s imígy alkuszik meg: «Jóllehet a rejtett alanyuak [t. i. mondatok] már alanytalan számba jöhetnek, még is megkülönböztetjük ezeket a valódi (személytelen) alanytalanságoktól. Mert a *rejtett* alanyu mondatokhoz egy második (szomszéd) mondat előteremti a hiányt, s e *hiány pótlására* a rejtett alanyú *rászorul*. De az időjárási igékkel vagy mellékevekkkel képzett *alanytalan* mondatok egymagukra állanak, teljes értelmet is nyújtanak és *hozzáértésre nem szorulnak*». — Ebből a rosszúl stilizált döntvényből csak egy grammatikai új műszót tanulunk: a «*rászorulás*»-t. Alig többet a következő kérdés fejtegetéséből:

12. «Képes-e az ember gondolkodni alany nélkül?» A felelet egy új kérdéstől függ, úgym. ettől: mi előbbi [olv. előbbi] eredetű, az ige, vagy a név? Azonban ez sincs eldöntve, mert értekező szerint a német azt tartja, hogy az *ige*. És miért? Mert ha a német «pl. egy erdőben jár s füstöt lát, azt kiáltja hogy: ,es raucht'. Csak ha közelebb ért hozzá, látja a füst és tűz helyét, okát s csak akkor mondja, hogy: .der Stamm raucht'. Ha a magyar hasonló körülmények közt füstöt lát, minden esetre azt kiáltja, hogy: *füst!*

S csak azután mondja, ha közelebb ért hozzá, hogy: *füstölög a tuskó!*» . . .

Szabadjon nekem is csinálni egy történetet, mely szintoly valószínű, mint a melyet értekező költött: a magyar meglátván egy szaladó embert, azt kiáltja: *szalad!* a német pedig: *ein Flüchtling!* De én nem következtetem belőle, hogy a németnek a név van előbb, a magyarnak az ige!

BRASSAI SÁMUEL.

A RÓMAI MESE.

Azon műfaj történelmét szándékozom megírni, melynek nyomai a szó szoros értelmében vett irodalomnál régebb időbe vezetnek vissza. Ezt nem az aësopusi meséről állítom, hanem a mesével rokon példázatokról, hasonlatokról, közmondásokról, melyek mind a mese rokonai. A mese mint műfaj Aësopus nevéhez fűződik, úgy hogy a rómaiaknál is aësopusi mese név alatt szerepelnek, de mint Levêque: «Les fables Esopiques» című művében kimutatja, a mese az assyroktól jött át a görögökhöz, kik kereskedelmi s gyarmatosítási összeköttetések révén a keleti kultúrával megismerkedtek. Mesék, parabolák és hasonlatok voltak ezek, melyek közül több fenmaradt szobrászati emlékeken is. Ilyeneket idéz Levêque is Oppertnek chaldæai mese-fordításából. Egy a holdhoz intézett himnuszban fordul elő: «Tu es un leopard, qui atteint sa proie en courant, tu es un lion qui se promène en cercle.»*) Közölve is van Levêque idézett művében egy régi szobrászati emlék, a melyen egy leopárd egy antilop nyakát megragadja, míg ugyanakkor egy oroszlán egy ökröt fog meg.

A mese eredetének kutatása, annak vándorlása a legrégebb időben egyik nemzettől a másikhoz, tárgyanon kívül esik. Itt csak rá akarok mutatni azon szoros kapcsolatra, melyben a mese úgy minden műfajjal, mint magával az élettel is volt.

Az irodalom minden korszakában vagy egyik vagy másik műfajban fordul elő mese, többnyire annak díszítésére, elevenebbé tételére. A homerosi költeményekben előforduló remek hasonlatok mind megannyi mese anyagát foglalják magokban. Ezen hasonlatok egyes mozzanataiban bebizonyítható, hogy a szájról-szájra átadott mesék szólnak meg bennök. Például az Ilias XVI. éneke 351. sorában cselekvény alakjában van elmondva a Halm mesegyűjteményében: «*λύκος καὶ ποιμήν*» cím alatt levő mese. — Sőt már Homeros is alkalmaz egész meséket is. Ilyen

*) Levêque: Les fables Esopiques de Babrios. 1890. Paris. IX.

az Ilias XXIV. ének 527. sorában levő mese, mely megfelel Halm gyűjteményében az első mesének, melyben a jó és rossz teremtese van előadva.

Hasonlót tettek a római írók. Horatius Sat. I. II sat. 6, v. 115—117 milyen gyönyörűen csúfolja meg a városi és mezei egér egyszerű meséjével azokat, a kik a gazdagságban találják a boldogságot. A mezei egér azt mondja a bőségben úszó városi egérnek :

Haud mihi vita

Est opus hac, ait, et valeas, me silva cavusque

Tutus ab insidiis tenui solabitur ervo.

Horatiusnál a mese a példának egy neme, melyet bizonyításra használ. — Ilyen népies elbeszélések szerepeltek a vígjátékokban. Kallimachus is beleszótt jambusaiba egy-egy állatmesét vagy jeles férfiak életéből vett anekdotákat. Miletos és Sybaris, továbbá Athén a tréfás és pajkos, nem ritkán durva elbeszélések hazája volt. A ki kellemes társalgó akart lenni, nem lehetett el ilyen adomák nélkül. Voltak is gyűjtemények, melyekből az elősdi lakomalesők, mielőtt valahova mentek volna, teleszedték magokat. Aristidesnek miletosi elbeszéléseket tartalmazó gyűjteményét fordította le latinra L. Cornelius Sisenna, ki 70 Kr. e. praetor, és a marsusok elleni háború történetének szerzője volt. Ezt mint érdekes olvasni valót a katonák is magokkal hordták. A parthusok a Crassuson kivívtak győzelmök alkalmával 53 Kr. e. a római táborban sok példányt találtak ezen gyűjteményből az elesett tisztelnél.

A népies életbölcseiség kifejezésére szolgálnak a közmondások. Ballagi Mór : «Magyar példabeszédek és közmondások» című művében a mesét a példabeszédek rokonai közé számítja, és azt mondja, hogy : «a mese cselekvény által ábrázolt elv vagy közmondat. Az igazság itt hátterbe vonul, elrejtőzik, hogy ez által maga iránt annál nagyobb érdeket gerjeszsen.»¹⁾ Valóban a példabeszédek közül sok, ha említeni halljuk, egész mese emléket idézi fel bennünk. Például az idézett gyűjteményben a 4831. számu : «hátra van még a fekete leves», vagy a 6181. számu : «elfogyott a puskapora, mint a nagyidai czigányoknak».

A görögöknél és rómaiaknál is forogtak közkézen ilyen közmondások, melyek szintén egy egész mese anyagát foglalták magokban. Ilyet találunk Gelliusnál : «Hodie quoque in satura M. Varronis legimus, quae inscribitur testamentum, verba haec: Si quis mihi filius unus pluresve in decem mensibus gignatur, ii, si erunt *ὄντοι λόγοις*, exheredes sunt».²⁾ Ez a mese megvan Phædrusnál : «Asinus ad lyran» cím alatt.

¹⁾ Ballagi: Magyar példabeszédek és közmondások. Szarvas, 1850-XII. 1.

²⁾ Gellius: Noctes Att. III. XVI.

Tehát ezekből világos, hogy a mese nem egy költő által megalapított műfaj. A meseíró egyszerűen feldolgozza a közkézen forgó meséket vagy csiszolja (polire), mint Phædrus kifejezi, és újakat is költ hozzá. Épen mert a mindennapi életből voltak véve, történhetett az, hogy a nép előtt sem volt ismeretlen. Az egerek és menyétek harcza például egy kocsmá falára is ki volt festve.

Lássuk most már, mint fogták fel a mesét, annak célját, egyes írók az ó korban.

I.

Lássuk először is, hogy a meseírók miféle célt tűznek ki a mesének.

Azt mondja Phædrus az Eutychushoz intézett ajánlásban (III. k. prologus 33—38. s.):

Nunc fabularum cur sit inventum genus
Brevi docebo. Servitus obnoxia
Quia, quæ volebat, non audebat dicere,
Adfectus proprios in fabellas transtulit
Calumniamque fictis elusit jocis.*)

Nagy igazságot mond ebben Phædrus. Aesopusnak homályba burkolt Planudes-féle életrajza nagyon jellemzően tartja Aesopust rút külsejűnek, púpos vállunak. Meglehet hogy csakugyan rabszolga volt, de a hagyomány mindenesetre találóan tartotta rabszolgának, mikor egy olyan ember találmányának mondja a mesét az igazság kimondására, a ki: «quæ volebat, non audebat dicere».

A római mese atyjáról Phædrusról már adatunk van, hogy rabszolga volt, és bizonyára mint Augustus libertusának is kellett éreznie, hogy az igazmondást senki sem szereti, annyival kevésbé egy hatalmas Sejanus, kivel Phædrusnak is meggyült a baja, mint az említett prologusban mondja: «In calamitatem deligens quædam meam». Egyszersmind ki is menti magát, hogy hasonló üldözéseknek ki ne legyen téve:

Neque enim notare singulos mens est mihi
Verum ipsam vitam et mores hominum ostendere.

(III. prol. 49—50. s.)

I. prol. 3—4. s. mondja:

Duplex libelli dos est: quod risum movet,
Et quod prudenti vitam consilio monet.

Tehát gyönyörködtetve tanít. Épen könnyedségénél fogva, továbbá

*) Phædrust mindig a L. Mueller kiadása szerint idézem, Lipse. 1868.

mivel mulattatva tanít, gyermekmesének is nevezi, mikor a IV. k. 2. meséjében így ajánlja meséit:

Diligenter intuerere has nenas.

De hogy félre ne értsék szavait, mikor maga ennyire lealacsonyítja meséit, rögtön utána teszi:

Quantam sub illis utilitatem reperies!

Non semper ea sunt, quæ videntur; decipit

Frons prima multos: rara mens intelligit,

Quod interiore condidit cura angulo. (IV. k. II, 4—7. s.)

Phædrus idézett nyilatkozataiból a mese következőleg határozható meg: «A mese gyönyörködtetve tanító költemény, melynek álarcza alatt bárki kimondhatja az igazságot».

Az általam adott meghatározáshoz hasonló az is, a mit Gellius mond Aesopusról: «Aesopus sapiens existimatus est, cum, quæ utilia monitu suasuque erant, non severe, neque imperiose præcepit et censuit, ut philosophis mos est, sed festivos delectabilesque apologos commentatus, res salubriter ac prospicienter animadversas in mentes animosque hominum cum audiendi quadam illecebra induit».*) Tehát Gellius is arra fekteti a súlyt, hogy nem philosophiai szárazsággal tanít, hanem csinos gyönyörködtető mesét talál ki és már gyönyörködtető eleme is fogékonyakká tesz azok befogadására.

II.

Az ó-korban a meséknek nagy fontosságot tulajdonítottak. Plato ideális államában a meseírókat nagy tiszteletben részesíti, míg ugyanakkor Homerost abból kizárja. De fontos szerepe volt a gyakorlati életben is a mesének a szónokoknál, és pedig úgy a szónokká való kiképzésben, mint a szónoklatban a bizonyításnál. Az iskolában a gyermekeknek ezeket kellett bővebbé vagy rövidebbé tenni, vagy változtatásokat tenni rajtok, vagy a meglevő tanulságon kívül újabb tanulságot vonni belőlök. De különösen a gyermekek fetaláló képességét gyakorolták rajtok. Ebben az értelemben Quintilianus még az érettebb emberek számára is méltónak tartja, hogy a szónoklatot a meséken gyakorolják. Azt mondja ugyanis: «Igitur Aesopi fabellas, quae fabulis nutricularum proxime succedunt, narrare sermone puro et nihil se supra modum extollente, deinde eandem gracilitatem stilo exigere condiscant, versus primo solvere, mox mutatis verbis interpretari, tum paraphrasi audacius vertere, qua et brevare quædam, et exornare salvo modo poetæ sensu permitti-

*) A Gellii: Noct. Att. l. XX. Hertz. Lipse. 1886. II. k. 29.

tur. Quod opus etiam consummatis professoribus difficile, qui commodè tractaverit, cuicumque discendo sufficiet.»¹⁾ Ezen értelemben ajánlja Lessing is a meséket az iskolák számára, mert azoknak magyarázása, feltalálása által a gyermekek szelleme erősbul, a nélkül hogy korukat meghaladó munka volna.²⁾

De van egy másik fontosabb alkalmazása is a mesének a szónoki beszédben. Aristoteles retorikájának XX. fejezetében mondja: «Παραδειγμάτων δ' εἶδη δύο ἐστί· ἐν μὲν γὰρ ἐστί παραδείγματος εἶδος, τὸ λέγειν πράγματα προγεγενημένα, ἐν δὲ τὸ αὐτὸν ποιεῖν. Τοῦτον δ' ἐν μὲν παραβολή· ἐν δὲ λόγοι· οἷοι οἱ Αἰσώπειοι καὶ Αἰζυχοί.»³⁾

Tehát a példáknek két neme van. Vannak, melyek valóban megtörténtek, és vannak, melyeknek anyaga feltalált. Utóbbiakhoz sorolja az aesopusi meséket. Volkmann: «Die Rhetorik der Griechen und Römer» című művében még szorosabban meghatározza a mesék helyét a szónoklatban: «genauer musste er (Aristoteles) wirkliche und erfundene Beispiele unterscheiden, und letztere wieder eintheilen in solche, die man selbst erfindet und solche, die bereits von Anderen erfunden sind».⁴⁾ Tehát Volkmann szerint a mesék olyan feltalált példák, melyeket a szónok vagy maga talál fel vagy másoktól vesz át.

A legnagyobb római szónok Cicero is kiemeli a mese bizonyító erejét: Pro Milone III. f. 8: «itaque hoc iudices non sine causa etiam fictis fabulis doctissimi homines memoriæ prodiderunt, eum, qui patris ulciscendi causa matrem necavisset, variatis hominum sententiis non solum divina, sed etiam sapientissimæ deæ sententia liberatum». Tehát a legnagyobb római szónok mint legerősebb bizonyítékot említi ezen a közfelfogásba átment mesét. Quintilianus «Inst. orat»-ben szintén hivatkozik Cicerora, ki példát adott arra, hogy mint kell a mesével bizonyítani. Sőt Quintilianus ki is emeli, hogy milyen beszédekben alkalmazható a mese legnagyobb sikerrel: «Illæ quoque fabellæ, quæ etiam si originem non ab Aesopo acceperunt ducere animos solent præcipue rusticorum et imperitorum, qui et simplicius, quæ ficta sunt, audiunt, et capti voluptate facile iis, quibus delectantur consentiunt: sic quidem et Menenius Agrippa plebem cum patribus in gratiam traditur reduxisse, nota illa de membris humanisa adversus ventrem discordantibus fabula».⁵⁾

¹⁾ Quintilianus: Inst. or. Halm. Lipse 1868. I. k. 9. f.

²⁾ Lessing: Abhandlungen über die Fabel. (Sämmtliche Werke. Leipzig, 1841.)

³⁾ Aristoteles: Τέχνη ῥητορικὴ. Lipse, 1875.

⁴⁾ Volkmann: Die Rhet. der Griechen u. Römer. Berlin, 1872. 188. l.

⁵⁾ Quint. Inst. orat. V. k. 11. f.

Ha a mondottakat meggondoljuk, nézetem szerint a mesét a költészethez nagyon vékony fonal fűzi, ez a vékony fonal pedig csak a költői alak, sőt ez sem okvetlenül szükséges. Sokkal közelebb áll a szónoklathoz, mint a költészethez. Hiszen Aesopus meséinek már kezdete is általános igazság bebizonyítását igéri, mikor így kezdődnek: *pari*. És ha ez a köztudatba átment általános igazság oly bizonyító erővel bír, mint a melyet Cicero is tulajdonít neki, nem csoda, ha a szónokok mindnyájan használták bizonyításra.

III.

Mielőtt áttérnénk a mese felosztására, előbb tisztába kell jönni a mese szereplőivel, hogy a mese felosztását ez alapon eszközölhessük.

A mese szereplői állatok, növények, sőt még élettelen tárgyak is. De szerepelnek emberek is. Túlnyomó azonban az állatok szereplése. Ezt a műfaj természete követeli, mert így a meseíró kimondhatja az általános igazságot, a nélkül, hogy valakit sértene vele, a mese szereplőinek álarca megfosztja azt minden fulánkjától. Minden egyes állat egy-egy emberi szenvedély vagy tulajdonság repräsentansa, így az oroszlán a bátorság, a szarvas a vigyázatlanság jelképe. Lessing megmondja, hogy miért alkalmas az állatok szerepeltetése: «ich setze sie (d. h. die Ursache) in die allgemein bekannte Bestandtheit der Charaktere».*)

És valóban a történelemben is találunk típusokat, de azok nem oly közönségesek, nem oly általánosan ismeretesek, mint a mese szereplői. Az állatvilágban az egyes emberi bűnök vagy gyarlóságok képviselői készen állanak, csak meg kell nevezni, és már tudjuk, hogy milyen tulajdonságról van szó. Ha a róka a kecskével kerül össze, mint a IV. k. 9. meséjében, rögtön tudjuk, hogy a kecske a ravaszság áldozata lesz. A «Lupus et Agnus» cz. mesének már címe tájékoztat, hogy a bárgyú bárány a ragadozó farkas áldozata lesz. Ha ellenben Nero és Britannicus nevét említjük, kevesen tudják, hogy kikről van szó, miféle viszonyban állnak ezek egymással. Az emberek jelleme végtelen különféleséget mutat, általánosan ismert típust nem lehet mindig találni, legfőlebb ha jelzővel látjuk el, pl.: fősvény ember. Ezért állanak nagy feladattal szemben a drámaírók vagy regényírók és ezért ritka a nagy drámaíró, ki olyan típusokat tud alkotni, mint pl. Shakespeare Romeoja vagy Othelloja.

Vannak, kik az állatok szereplését a mesétől okvetlenül megkövetelt csodás elemnek tulajdonítják. Lessing ezt nagyon ügyesen cáfolja meg, mikor azt mondja, hogy itt semmiféle csodás elemről sincs szó, hanem csak fel van tételezve, hogy az állatok észszel bírnak, és

*) Lessing i. m. 378. l.

beszélnek, és épen mert fel van tételezve, világos, hogy a költő nem csodás elbeszélésnek szánta azt. Ha a szentírásban olvasunk ilyet állatokról, mint az ó-szövetségben több helyen találhatók, már akkor csodával állunk szemben. Például Mózes IV. k. XXII. f. 28. v.: «és megnyitá az Úr a számárnak száját, és monda a számár Bálámnak: mit vétettem neked, hogy immár engemet háromszor megvertél». De nézetem szerint az aëoposi mesében csodáról szó sincs mert mikor aëopos azt mondja: «*φασὶν, ὅτε φωνήεντα ἦν τὰ ζῷα, τὴν οὖν πρὸς τὸν δεσπότην εἰπεῖν* stb.»¹⁾ evvel csak azt akarja mondani az író, hogy azon időben, a mit Aesopus az olvasó engedelmeivel feltételez, egészen természetes dolog volt, hogy az állatok beszéltek. Phædrus már egészen természetesnek tartja, hogy az állatok beszélnek, úgy hogy azzal szemben nem is védekezik. Az első prologusban már csak a fák szereplését gáncsolók ellen tiltakozik, mikor azt mondja:

Calumniari siquis autem voluerit,
Quod arbores loquantur, non tantum ferre,
Fictis iocari nos meminerit fabulis.

Babrius, második könyvéhez írott előszavában, melyet Branchoshoz, tanítványához intéz, azt mondja, hogy: «az arany korban az összes állatok az emberrel beszélni tudtak. A kő és fenyőfa levele szintén beszéltek, a tenger is beszélt a hajóhoz és a matrózhhoz.»²⁾

És itt egy fontos helyre értünk: a növények szereplésére. Annál inkább foglalkoznom kell ezzel, mert nézetem szerint Phædrus idézett helye a fák szereplésére vonatkozólag többféle magyarázatra adott alkalmat. A mennyire alkalmasak az állatok arra, hogy általánosan ismert jellemeket találjunk köztük, melyeknek csak említése elég arra, hogy tisztában legyünk azzal, hogy milyen jellemmel van dolgunk, ép oly kevésbé alkalmasak a fák és élettelen tárgyak arra, hogy jellemet találjunk köztük. Ebben találok én annak az okát, hogy már Aesopus meséi közt is kevés a növényiszereplő. Nem csodálkozom tehát azon, hogy Phædrusnál, bár az első prologusban igéri a fák szereplését is, még sem találunk egyetlen növényiszereplőt sem.

L. Mueller ugyan kiadása elibe írt előszavában azt mondja: «E primo libello quædam perisse ipsius poetæ testimoniis adstruitur quippe qui narret in eo etiam arbores esse collocatas cuius nunc quidem rei nec vola nec vestigium extat. Præterea secundum volumen et quintum plurimum labis traxisse ipsa paucitate fabellarum indicatur.»³⁾ Ribbeck is azt mondja, hogy: «mai terjedelmökben e könyvek nem

¹⁾ Halm: Fab. Aesop. Lipcse, 1860. 317. οἷς καὶ λέων.

²⁾ Levêque i. m. 27. l.

³⁾ L. Mueller: Phædri fab. Aes. Lipcse, 1868. VI. l.

lehetnek teljesek, mivel (I. prol. 6. s.) beszélő fák szerepeltetését is igéri ugyan a szerző, a nélkül hogy ilyenekkel a gyűjtemény előttünk levő részeiben találkozoznánk». ¹⁾

Nem azt akarom vitatni, hogy Phædrus meséi teljes számban maradtak ránk azt sem, hogy talán az első két könyvben nem lett volna eredetileg néhány ilyen mese, de nagyon furcsa Phædrus többi könyveire vonatkozólag azt következtetni, hogy éppen csak azon mesék veszttek volna el, melyekben fák szerepelnek. Nagyon csodálatos véletlen, hogy ha egyáltalában voltak növényeket szerepeltető meséi Phædrusnak, miért nem maradt fel egyetlen egy sem belőlök.

Nézetem szerint másutt kell ennek az okát keresni. Phædrus előtt ugyanis már kész mesegyűjtemény állott, melyből ő sokat feldolgozott, mint magát kifejezi: polivit. Annyi érzékkel birhatott Phædrus, hogy láthatta azon gyűjteményekből is, hogy mily nehéz a növényeket jellemmel felruházni és hogy ezzel szemben mily gazdag anyag áll rendelkezésre jellemek tekintetében az állatok közt. De meg Phædrus életéből egy adat áll előttünk, mely bizonyítja, hogy mennyivel könnyebb az igazságot álarcz alatt megmondani, mint személyek megnevezésével. Ugyanezt fejezi ki Lessing is, és ezért ajánlja az állatokat a meseírónak: «Nichts verdunkelt unsere Erkenntniss mehr, als die Leidenschaften. Folglich muss der Fabulist die Erregung der Leidenschaften so viel als möglich vermeiden. Wie kann er aber anders z. B. die Erregung des Mitleids vermeiden, als wenn er die Gegenstände desselben unvollkommener macht, und anstatt der Menschen Thiere oder noch geringere Geschöpfe annimmt.» ²⁾

IV.

Lássuk tehát a mese felosztását. Legrégibb felosztását Aphthoniusnál találjuk. A szereplő személyek szerint osztja fel. E szerint 3 faja van a mesének: észszerű (*λογικόν*), melyben az ember a cselekvő személy, erkölcsi (*ἠθικόν*), melyekben észnélküli lények szerepelnek, és vegyes (*μικτόν*), melyekben mindenik szerepel. Ez a felosztás azonban hiányos két szempontból is. Mert először is nézetem szerint a mesék jó részét kizárja belőle, a mennyiben ezen felosztásban nincsenek benne az olyan mesék, melyekben istenek vagy allegorikai alakok szerepelnek és mert csak az emberekre szorítja az észszerű mesét. De hibás az is, hogy az erkölcsi mese alá csak az észnélküli lényeket szerepeltető meséket sorolja, mert minden mesének erkölcsi igazságot kell kifejeznie, és minden mesének észszerűnek is kell lenni, a mennyiben az igazságot észszerűleg kell

¹⁾ Ribbeck: A római költ. tört. III. k. 34. l.

²⁾ Lessing i. m. 380. l.

kifejeznie. És ezen felosztást némi javítással Lessing is elfogadja. Azt mondja ugyanis: «Die Fabeln also, deren einzelner Fall schlechterdings möglich ist, will ich (um gleichfalls bei den alten Benennungen zu bleiben) vernünftige Fabeln nennen; Fabeln hingegen, wo er es nur nach gewissen Voraussetzungen ist, mögen sittliche heissen».¹⁾

Lessing itt ugyanazon hibába esik mint Aphthonius, ő is csak az állatokat szerepeltető mesékre szorítja az erkölcsi elnevezést. Lessing szerint az észszerű meséket nem lehet tovább felosztani, de az erkölcsi meséket igen. Mert az említett feltevés vonatkozhatik vagy a mese alanyára, vagy az alany tulajdonságára. Vagyis a mese vagy lehetséges, feltéve, hogy azon alany létezik, vagy pedig, feltéve, hogy az alany létezik, a szóban forgó tulajdonságot magasabb mértékben bírhatja. Azon meséket, melyekben az alanyok létezése előre fel van tételezve, mythikus meséknek nevezi, azokat pedig, melyekben valóban létező alakoknak magasfoku tulajdonságai vannak: természetfelettinek (hyperphysikus) nevezi.

A mese mindenik fájára példát is hoz fel. Észszerű mese: Aesopus et petulans (Phædrus: 3. k. 5). Mythikus erkölcsi mese: Arbores in deorum tutela. Természetfeletti erkölcsi mese: Lupus et agnus. Az észszerű és erkölcsi mesék vegyítéséből előáll a vegyes forma, a mennyiben az eset részben teljesen, részben csak bizonyos feltételek alatt lehetséges. Ilyen: *Ζεὺς καὶ χύμηλος* (Halm. 184).

Lessing különben annyira nem tud határozott megállapodásra jutni, hogy van még egy másik felosztása is, mely szerint megkülönböztet egyszerű és összetett meséket. Egyszerű a mese, ha csak egy költött eseményből vonja le az író az általános igazságot. Például Phædrusnak a: «Mons parturiens» cz. meséje egyszerű, úgy a mint Phædrusnál van. De tegyük fel, hogy ezt valaki alkalmazná azon különös esetre, hogy valakitől nagy dolgokat várt a világ, és egyszerre nevetségesen csalódott, ha egy nagyot ígérő, de semmit sem nyújtó költőre alkalmazzuk, akkor már összetett mese lenne. De ez a felosztás csak a mese külső alakjára vonatkozik. Ugyanilyen mind az Aphthonius, mind a Lessing utóbbi felosztása, mert mindenik a szereplők szerint osztja fel. Ez pedig merőben külsőségen alapuló felosztás. Ezért teljesen igazat adok Szász Károlynak, ki azt mondja, hogy a mese felosztása felesleges, mert: «a mese mindig egy általános erkölcsi tartalmú igazságra alkalmaz valamely költött vagy való, de példakép előadott egyes esetet».²⁾

Ha lehet egyáltalában felosztásról szó, csak a szereplő személyek szerint lehet felosztani, és e tekintetben Lessing felosztása kimerítő.

¹⁾ Lessing i. m. 381. l.

²⁾ Szász Károly: Az æsopi meséről. (Kisfaludy-társ évlapjai IX. k.)

V.

Még a római mese neveiről pár szót.

Leggyakrabban előfordul a: «fabula», vagy ennek kicsinyített alakja a: «fabella», pl. Phædrus IV. k. 9. De e mellett az: «apologus» elnevezés, mint Gellius fentebb idézett helyén. «Nenia»-nak nevezi a IV. k. II. 3. sorban. «Joci» a I. prol. 7. sorban. Avianusnak Theodosius-hoz írott előszavában: «ridiculum» kifejezés fordul elő. A mese nevei a szerint változnak, a mint az író a mese egy különös tulajdonságát akarja kiemelni. A nenia és joci elnevezés a mese könnyedségét, a játszva tanítást fejezi ki. Közel áll hozzá a ridiculum kifejezés. A fabula és apologus nevek akkor használatnak, mikor a mesének komoly tanító irányát akarja kifejezni az író.

VI. Meseírók.

A római irodalomban a mesét Phædrus teszi önálló műfajjá. De már ő előtte is szerepelt a mese egyes írók műveiben, kik a mesét részint költemények díszítésére, részint pedig valami általános igazság bizonyítására használták. Ilyen fordul elő Q. Enniusnál. Satiráiban sikerrel használta fel a meséket, mert Ennius satirái első sorban tanító irányúnak. Így fordul elő nála a bóbítás pacsirtáról szóló mese annak az igazságnak bebizonyítására, hogy az ember csak önmagában bizzék, másnak a segélyére ne számítson. Gellius mondja róla: «Hunc Aesopi apologum Q. Ennius in satiris acute admodum et venuste versibus quadratis composuit».¹⁾ Ebben elmondja, hogy a bóbítás pacsirta mindaddig nem talál okot aggodalomra, hogy az érett vetésből meneküljön fiaival az aratók elől, míg a gazda barátaira, majd, mikor ezek nem jönnek segítségére, rokonaira akarja bízni az aratást. De mikor a gazda csalódásai után azt mondja fiának, hogy hozzon ki holnap két sarlót és maguk fogják levágni, a pacsirta azt mondja fiainak, hogy itt az ideje, hogy menjenek. A tanuságot idézi is a meséből:

Hoc erit tibi argumentum semper in promptu situm,

Ne quid exspectes amicos, quod tute agere possis.

Van még egy másik mese is Gelliusnál, melyet szerinte Apion: «Libri Aegyptiacorum» cz. művében mint Rómában megtörtént eseményt ad elő. Ez az Androklius esete az oroszlánna, mely akár megtörtént, akár nem, tényleg a közkezen forgó meseanyagot gazdagította.²⁾

A már fentebb említett M. Varro is megőrzött közmondás alakjá-

¹⁾ Gellius i. m. II. 29.

²⁾ Gellius i. m. V. k. XIV. f.

ban egy mesét, melyet már fentebb idéztem is. Ez megfelel a Phædrus-féle: «Asinus ad lyram» cz. mesének.

Horatius satiráiban és epistoláiban igen sok mesét találunk részint csak közmondás alakjában, részint egész mesék alakjában.

A satirák második könyve 6-ik satirájának 79—117. sorában a költő sabinumi jószágán, félre vonulva a nagy világ zajától, a szomszédokkal elbeszélget azon kedvencz themájáról, hogy csakugyan a gazdagságban áll-e a boldogság? Erre egyik szomszédja Cervius: «garrit aniles ex re fabellas», dajkamesét mond a városi és mezei egérről. És ez többet bizonyít bármely szőrszálhasogató okoskodásnál.

Nagyon találóan alkalmazza az epistolák első könyvében a 7-ik epistola 29—33. soraiban magára a róka esetét, mely soványan megy be a kamarába, ott jól lakik, és nem tud kijönni. A menyét azt tanácsolja neki, hogy most már várja meg, míg le nem soványodik. Ezen mesével felel Horatius Mæcenas azon kérésére, hogy menjen hozzá Rómába, hogy társaságát ő és barátai élvezhessék. Ugyanazon kérdés áll most Horatius előtt, mint a róka előtt. Ha már élvezte Mæcenas jótéteményét, a vele járó kellemetlenségeket is túrnie kell, fel kell áldoznia függetlenségét vagy pedig le kell mondania Mæcenas jótéteményeiről. Tudjuk, hogy Horatius az utóbbit választotta.

Horatius ezen beszótt meséje különben a legsikerültebb önálló mesének is beillenék. Ilyen erőteljes rövidséggel írt mesét keveset találunk Phædrusnál is, pedig ő, mint látui fogjuk, nagyon büszke arra, hogy meséi rövidek. Ime a mese:

«Forte per angustam tenuis vulpecula rimam
Reperat in cumeram frumenti, pastaque rursus
Ire foras pleno tendebat corpore frustra.
Cui mustela procul, si vis, ait, effugere istinc,
Macra cavum repetes artum, quem macra subisti.»

Ha megnézzük Phædrus mesegyűjteményét, keveset találunk ilyen minden felesleges czifraságtól ment mesét.

Közmondásszerű kifejezések gyanánt fordul elő mese a satirák első könyvében az első satira 41—42. soraiban:

«Quid juvat immensum te argenti pondus et auri
Furtim defossa timidum deponere terra?»

Ennek megfelel a Halm gyűjteményében levő 412 mese: *φιλάρ-
χυρος*. Itt az ennek megfelelő tanúságot is megtaláljuk: *οὐδὲν ἢ χρησίμους,
ἐὰν μὴ ἢ χρησίμους προσῇ.*

A nagyokat ígérő, de keveset nyújtó íróra vonatkozik egy közmondássá vált mese, mely az *Ars poetica*-ban fordul elő (139. s.): «Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus».

Horatiusnál még következő helyeken fordul elő mese: Ep. I. k. 1. ep. 70—75. s. ez megfelel Halm 246-ik meséjének: *λέων καὶ ἀλώπηξ*. Ep. I. k. 2. ep. 41—45. sor, és u. o. 64—74. megfelel Halm 219-ik meséjének. Ep. I. k. 3. ep. 15—20. sor: Halm. 200: *χοιτοὺς καὶ γλῶττι*. Ep. I. k. 10. ep. 34—41. sor: Babrios 159. Ep. I. k. 17. ep. 58—62. sor: Babrios 161. Ep. I. k. 20. ep. 14—16. sor, Ars poetica 136—139 sora, 331—433. és 457—460. sorok.

Satírák első könyve I. k. 1. sat. 1—22. sor: Babrios 201-ik meséje. I. k. 1. sat. 28—38. sor: Halm 295. I. k. 1. sat. 41—42.: Halm 412. — I. k. 8. sat. 1—5. sor: Babrios 30. — II. k. 1. sat. 77—78. sor: Halm 146. — II. k. 3. sat. 186. sor: Halm 41. — II. k. 3. sat. 315—320.: Babrios 28. — II. k. 6. sat. 10. sor: Babrios 196.★)

Említeni kell még egy mesét, mely napjainkban is ismeretes, annyira, hogy a mint Quintilianus említett helyén hivatkozik rá, mint olyan mesére, mely kiválóan alkalmas arra, hogy a nép lelkét megnyerje, úgy hivatkoznak rá mai retorikai kézikönyvek is. Menenius Agrippa meséje ez, a gyomorról és tagokról megvan Lirius II. k. 32 fejezetben.

A mint látjuk, Phædrus fellépése alkalmával már nem volt ismeretlen a mese, és Phædrus csak annyiban újtó, a mennyiben ő költői tevékenységét a mesének mint önálló műfajnak művelésére szentelte.

VII. Phædrus élete.

Phædrusról nincs hiteles életrajzunk. A mit életéről tudunk, azt költeményeiből tudjuk. Kisértsük meg tehát életrajzát összeállítani saját nyilatkozataiból.

Származását magyarázzák az Eutyechushoz írott 3 ik prologusból, a hol azt mondja:

Ego, quem Pierio mater enixa est jugo,
In quo tonanti sancta Mnemosyne Jovi
Fecunda novies artium peperit chorum,
Quamvis in ipsa pæne natus sim schola
Curamque habendi penitus corde eraserim,
Et laude invicta vitam in hanc incubuerim,
Fastidiose tamen in coetum recipior.

Ebből magyarázzák ki, hogy csakugyan Thraciában a pieriai hegyen született volna Phædrus, vagyis szószerint akarják venni, a mit mond. Schanz is: «Geschichte des röm. Lit.» cz. művében azt akarja kimagyarázni az idézett sorból, hogy itt Phædrus szembe állítja magát a phryg-

★) Babriost Levêque szerint idézem.

Aesopussal. mintha csak azt akarná kifejezni, hogy közelebb van a tudós (Görögországhoz, mint Aesopus.¹⁾ Tenffel irodalomtörténetében azt mondja, hogy az összefüggés nem engedi, hogy úgy értelmezzük, mintha csakugyan ott született volna, hanem csak azt akarja mondani vele a költő, hogy görög levegőben nőtt fel. Lucianus Mueller: «De Phædri et Aviani fabulis libellus» cz. művében szintén ilyen módon fogja fel: «Quod Phædrus in libri III prologo (v. 20) gloriatur se ut in Pierio monte h. e. in Macedonia et in vicinio Græciæ editum, in ipsa pæne schola esse natum, eo sensu scholam dixit Græciam, quo Terentianus v. 130! eandem vocavit magistram, h. e. omnium studiorum artiumque præcipitricem et exemplum. Quamquam potest etiam videri cogitasse de scholis poetarum, quas memorat Martialis IV. 61, 3. — Nam tales, ut apud Romanos fuerunt frequentes, etiam apud Græcos exstitisse, sane quam probabile est. Et aperte ad scholas sive collegia poetarum, quæ erant in urbe Roma, respicitur v. 23 eiusdem prologi.»²⁾

Lucianus Mueller nagyon ügyesen védi itt saját állítását, de elhallgatja azon helyet, melyet szintén ezen előszóban megalkálhatott volna, melyben Phædrus olyat mond, a mit nem lehet jelképesen felfogni. Azt mondja ugyanis Phædrus III. prol. 51—55. soraiban:

Rem me professum dicet fors aliquis gravem;
Si Phryx Aesopus potuit, si Anacharsis Schythæ
Aeternam famam condere ingenio suo:
Ego literatæ qui sum propior Græciæ,
Cur somno inerti deseram patriæ decus.

Ezzel azt akarja mondani, nézetem szerint, Phædrus, hogy ha Aesopus, a ki phryx származású volt, a görögöknél örök hírnevet tudott szerezni magának, ¹ő a ki közelebb van a tudós Görögországhoz, mért ne tudna ő is, épen úgy, mint Aesopus a görögöknél, úgy ő görög létére a rómaiaknál örök hírnevet szerezni magának. Nagy súlyt fektetnek ezen állításomnál a patria kifejezésre, a mit, nézetem szerint, hiába igyekeznék jelképesen értelmezni.

Mint rabszolga már gyermekkorában került Itáliába. Azt mondja ugyanis 3. k. epilógusa 33—34. soraiban:

Ego quondam legi quam puer sententiam:
Palam mutire plebeis piaculum est.

Ennius ezen mondását csak Rómában, vagy legalább is Itáliában olvashatta. Úgy látszik sokszor eszébe jutott, mert volt oka tapasztalni, hogy plebejusnak nem tanácsos mukkanni. Ugyanott mondja:

¹⁾ Schanz: Gesch. der röm. Lit. München, 1890.

²⁾ L. Mueller i. m. Lipse, 1875. 3. l.

Dum sanitas constabit, pulchre meminero.

Mint rabszolga a császári udvarba került, és pedig nemsokára Vergilius és Horatius halála után, mint Suetonius: «*De illustribus gramm.*» cz. művéből kitűnik. A császári házba kerül, és itt kieszközli, hogy szabad lesz.

Meséinek először csak két első könyvét adta ki, ezt lehet következőt abból, hogy első könyvének nincs epilogusa, hanem csak a másodiknak. Ezen két könyv kiadásának idejére némi támpontot nyerünk a 3-ik könyv prologusa 38—44 soraiban:

*Ego porro illius (sc. Aesopi) semita feci viam
Et cogitavi plura, quam reliquerat,
In calamitatem deligens quædam meam.*

Tekát üldözést szenvedett meséiért. Azon gyanakvó, üldözéssel teljes időben, melyben Phædrus élt, mely a satiráirónak oly bő anyagot nyújtott, könnyű volt bizonyos meséknek személyes vonatkozást tulajdonítani. Több mese annyira ráillett a korra, hogy sok előkelő férfiú magára ismerhetett azon tükörben, a melyet a meseíró tartott elibe. Beperelték bizonyosan, de hogy mi lett perének vége, hogy miben állhattott az üldözés, nem tudjuk, de hogy kellett valami bajának lenni, azt bizonyíttják a következő sorok (41—44):

*Quod si accusator alius Seiano foret
Si testis alius, iudex alius denique
Dignum faterer me tantis malis
Nec his dolorem delinirem remediis.*

Védi is magát a következő sorokban:

*Neque enim notare singulos mens est mihi
Verum ipsam et mores hominum ostendere.*

Phædrus ezen sorait fontosnak tartom a két első könyv kiadási idejének meghatározására, mert ezen 2 könyvet még Sejanus életében kellett kibocsátania. Tekintetbe véve pedig, hogy Sejanust Tiberius császár 31-ben Kr. u. meggyilkoltatta, következik, hogy 31 előtt kellett két első könyvét kibocsátania.

Különben üldözőivel és irigyeivel azután is sok baja volt. Sok előkelő férfiú személyes czélzást láthatott bennök. Ilyen mese lehetett az I. k. 2. meséje, a királyt kérő békákról, melyet úgy ad elő, mintha Pisi-stratus adta volna elő az athenieknek, tanuságul azt mondván:

*Vos quoque o cives! ait
Hoc sustinete, maius ne veniat malum.*

A «*Graculus superbus et pavo*» sok olyan embert sérthetett, kik idegen tollakkal ékeskedtek. Vagy az I. könyv 7-ik meséje, a róka az álarcz előtt, sok üres fejű, de nagy szerepet játszó embert boszanthatott.

A III. k. 10. meséjében mondja :

*Hæc executus sum propterea pluribus
Brevitate nimia quoniam quosdam offendimus.*

Tehát még 3-ik könyvében is panaszkodik üldözésről, sőt ugyan-ezen könyv epilógusában egyenesen Eutychushoz fordul, hogy szabadítsa meg üldözőitől:

Graviter me tutare iudicio tuo.

A «*Socrates ad amicos*» cz. mesében (III. k. 9. mese) mondja :

*Cuius non fugio mortem, si famam adsequar
Et cedo invidiæ dummodo absolvar cinis.*

Itt irigyeire czéloz, kikkel nem törődik azon öntudatban, hogy neve úgy is fenn fog maradni.

A harmadik könyv epilógusában is elkeseredett hangon kel ki ártatlansága érzetében üldözői ellen (III. ep. 29—31. s.):

*Difficulter continetur spiritus
Integritatis qui sinceræ conscius
A noxiorum premitur insolentiis.*

Már a IV. k. prologusában (14—15. sor) ügyesen letorkolja gu-nyolóit :

*Hunc obtrectare si volet malignitas
Imitari dum non possit, obtrectet licet.*

A 3-ik könyv kibocsátási idejét abból próbálják meghatározni, hogy Eutychushoz intézi. Némelyek ebben Caligula kegyenczét, a híres circusi kocsiversenyzőt vélik felismerni, ki kétségtelenül nagy befolyású ember volt, de irodalmi dolgok iránt nem érdeklődött. Ezen az alapon teszik a 3-ik könyv kibocsátási idejét Kr. u. 40-re, de Eutychus személyazonossága nem igazolható, mivel az irodalom iránti érdeklődéséről tudomásunk nincs.

A 3-ik könyvet már öreg korában írta. Mert a 3 ik könyv epilógusa szerint, bár anyagban bővelkedik annyira, hogy : «*labori faber ut desit non fabro labor*», de ő már pihenni akar : «*nam vita mortis propior est cotidie*», és ha már öreg korában teljesen tehetetlen lesz : «*frustra adjuvare bonitas nitetur tua*». De bár a 3-ik könyv első meséjében bizonyos mélabús hangulatban beszél a kiürült boros kancsó finom illatáról, melyről azt mondja :

«Hoc quo pertineat, dicet, qui me noverit»,

daczára ennek, a kancsó még nem ürült ki egészen, sőt nőtt az anyag kezei közt, úgy hogy még két könyvet bocsátott ki.

A 4-ik könyv prologusában mondja :

Cum destinassem terminum operi statuere
In hoc, ut aliis esset materiæ satis.
Consilium tacito corde damnavi meum.

4-ik könyvét Particulónak ajánlja, a ki különben ismeretlen ember de beteljesedett, a mit róla mond Phædrus a 4-ik epilóg. 4-ik sorában :

. Quare vir sanctissime
Particulo, chartis nomen victurum meis
Latinis dum manebit pretium litteris.

Irt még egy ötödik könyvet is, melyet Philetusnak ajánl, egy ép olyan ismeretlen embernek, mint Particulo. Mikor az 5-ik könyvét befejezte, már egészen elaggott, ezt jelképezi egyik legsikerültebb meséje (V. k. 10. mese), mely egy valamikor derék vadászkutyáról szól, melynek vénségében egészen elkorhadnak fogai s ezért gazdája korholja: «quod fuimus, lauda», mondja Phædrus :

«Hoc cur Philete scripserim, pulchre vides».

Költeményeiből arról is értesülünk, hogy vagyona nem volt, sőt ezt bizonyos büszkeséggel említi (III. prol. 21. s.) :

Curam habendi penitus corde eraserim.

Phædrus nevét az ó-korban hamar elfeledték. Hogy kortársai előtt nagy becsületben állott, azt bizonyítja azon egy adat is, hogy a III. k. 17. meséjének 12-ik sora egy síriron fordul elő.

Nisi utile est quod facimus, stulta est gloria.

De már Seneca Corsicából Polybiushoz a Claudius kegyenczéhez írott vigasztaló iratában, mikor az æsopusi meséről ír és azt ajánlja művelésére, azt állítja, hogy római író még azzal nem próbálkozott meg. Nagyon jellemző, hogy épen Martialis az, a ki megemlékezik róla Ep. III. 20. 5. Itt említi az : «improbi joci Phædri»-t, természetesen azért mert az általa művelt műfaj közel áll a meséhez. (Az «improbi joci» kifejezés vonatkozhatik ilyen mesékre, mint I. 18: Mulier parturiens, vagy IV. 15: Prometheus, melyben elő van adva, hogy a nemző részeket mint teremttette).

Quintilianus fennebb idézett helyeiben csak æsopusi mesének nevezi a meséket, de a mese római művelőjét nem említi.

Avianus említi Theodosiusához írott előszavában, a hol elmondja,

hogy kik művelték már az æsopusi mesét, és azt mondja Phædrusról: «Phædrus etiam partem aliquam quinque in libellos resolvit». ¹⁾

A középkorban átalakították meséit prózába és ezen átalakított mesék foglalják el Phædrus helyét, Phædrusnak már nevét sem említik. Három ilyen utánczat van Phædrusból. Egyik teljesebb, a mely egy XIII. századi leydeni kéziratban van meg, és első kiadójától (1709) Anonymus Nilanti néven fordul elő. Másik egy weissenburgi gyűjtemény, mely egy X-ik századi weissenburgi, most Wolfenbüttelben őrzött kéziratban van, a harmadik Romulus nevét viseli. A két utóbbi gyűjtemény különben rokon, legelterjedtebb a Romulus gyűjteménye, mert ez képezi több középkori mesegyűjtemény alapját. Phædrus így élt tovább átdolgozásokban, de nevét nem említik sehol egészen a XV. század közepéig. Perotti ekkor kapott egy kéziratot Avianustól és Phædrustól, ezekből meséket írt le, és saját költeményeit is belevegyítette. De ez a kivonat is ismeretlen maradt. 1596-ban Pithou kiadja Franciaországban egy kézirat után Perotti gyűjteményét, ettől fogva kezdik kutatni a könyvtárakban Phædrust. A jelen század elején tették ismét közzé a Perotti gyűjteményét. Perotti gyűjteményének címe: «Nicolai Perotti epitome fabularum Aesopi, Aviani et Phædri», és ezt unokája nevelése végett írta össze.

Előszavában beszámol forrásaival:

Non sunt hi mei, quos putas, versiculi
Sed Aesopi sunt, Avieni et Phædri
Quos collegi, Pyrrhe, ut essent utiles tibi.²⁾

Hogy ezen mesék Phædruséi, több elég nyomós ok bizonyítja. Avianus ugyanis a már általam idézett helyén az mondja Phædrusról, hogy öt könyvben írt æsopusi meséket. De a 2-ik és 5-ik könyvből nagyon sok hiányzik, tehát valószínű, hogy ez a 32 mese ezen két könyvből került elő, mit azonban egészen határozottan állítani nem lehet. De tekintettel arra, hogy Perotti azon előszavában, melyet unokájához intéz, elég csalhatatlan jelét adja annak, hogy nem elsőrangú verselő, már pedig, mint látni fogjuk, Phædrus kitűnik a verselés szabatosságával, egész határozottsággal állíthatjuk, hogy nem Perotti írta. Legfőlebb Phædrus valami utánczója csinálhatta volna, de Phædrusnak utánczójáról meg nincsen tudomásunk, mert, mint láttuk, a középkorban már nevét sem ismerik.

Igaz, hogy vannak ezen mesék közt olyanok is, a melyek vagy mint történelmi elbeszélések, vagy egyszerű anekdoták gyanánt maradtak fel. Ilyen L. Mueller kiadásában 25-ik mese Socratesről, a 8-ik: «De

¹⁾ Hervieux: Les fabulistes latins. Paris 1890.

²⁾ U. o

Pompejo magno eiusque milite». L. Mueller ezekből következteti, hogy ezek nem Phædrustól valók. Nézetem szerint nem helyes következtetés, mert a kétségtelenül Phædrustól származott mesék közt is előfordul ilyen, pl.: II. k. 5.: *Cæsar ad atriensem, Socrates ad amicos* (IV. k. 25), *De Simonide*.

Többet bizonyít különben az a tény, hogy több mesének nincs argumentuma. Már pedig a régi gyűjtemény meséinek mindnek van argumentuma. Van továbbá több gyenge mese köztük, de vannak olyanok is, a melyek megállhatnak Phædrus legjobb meséi mellett. Pl. a 7-ik mese, mely előadja, hogy Aesopus előtt felolvasta művét egy író, és művében többször dicsekedett. Erre azt mondja Aesopus:

Ego, inquit, quod te laudas, vehementer probo
Namque hoc ab aliis nunquam continget tibi.

Sikerült mesék még a 11-ik: Aesopus et victor gymnicus, 12.: Asinus ad Iyram, 16.: Gallus lectica a felibus vectus stb. Hogy más felől még csekélyebb értékű mesék is fordulnak elő benne, azon nem kell csodálkozni, mert hiszen Phædrus 5. első könyvében is vannak ilyenek. Schanz irodalomtörténetében szintén ezen véleményen van: «Sie können nicht von M. Perottus herkommen, sie weisen entschieden auf dieselbe Zeit, in der Phædrus lebte, sowohl durch die Sprache, wie Komposition und Metrik, als durch eine ganz specielle Erzählung von Pompeius».

Tehát a Perotti-féle gyűjteményt, mely a kiadásokban: «Appendix» néven szokott előfordulni, nagy valószínűséggel számíthatjuk a Phædrus meséi közé.

VIII. Phædrus meséinek méltatása.

Lássuk először, hogy milyen viszonyban van Phædrus Aesopussal, kit mesterének tart. Ennek megítélése czéljából beszéltetem magát a meseíró. Phædrusnál Aesopus mint erkölcsi oktató, és mint böles szerepel, így a III. k. 5.: Aesopus et petulans, App. 7.: Aesopus et scriptor, III. k. 19.: Aesopus respondet garrulo, II. k. 3.: Aesopus ad quendam de successu improborum stb.

Az első könyv prologusában maga bevallja, hogy Aesopustól vette az anyagot, és ő azt csiszolta, csinos versekbe öntötte:

Aesopus auctor quam materiam repperit,
Hanc ego polivi versibus senariis.

De a mint munkájában előbbre halad, mindig önállóbb lesz. Már a 2-ik könyv prologusában azt mondja, hogy:

Equidem omni cura morem servabo senis
 Sed si libuerit aliquid interponere
 Bonas in partes, lector, accipias velim.

Tehát már itt megengedi magának, hogy közbeszúrjon a sajátjából. Itt már nem utánzó, hanem a művészi feltalálás érdemét követeli magának. A 3-ik könyv prologusában már azt mondja, hogy az Aesopus által mutatott ösvényen tovább haladt, és többet költött, mint a mit előde hátrahagyott (III. prol. 37—38.):

Ego porro illius semita feci viam
 Et cogitavi plura, quam reliquerat.

A 4-ik könyvben határozottan kifejezi, hogy csak aesopusi mesét ír, de nem az Aesopuséit dolgozza fel, mert ő keveset kölcsönöz Aesopustól, nagyobb részét maga találja fel, csakis az elbeszélés modorában követi elődét, de új tárgyakat is dolgoz fel (IV. prol. 11—19.):

Quas (sc. fabellas) Aesopias, non Aesopi nomino,
 Quia paucas ille ostendit, ego plures fero,
 Usus vetusto genere, sed rebus novis.

Ugyanerre vonatkozik Phædrus egyik kifakadása ócsárlói ellen, kik az ő jó meséiről azt mondják, hogy Aesopus írta, csak a rozszakat tulajdonítják Phædrusnak (IV. k. 21, 3—5. sz.):

Quidquid putabit esse dignum memoria,
 Aesopi dicet: si quid minus arriserit
 A me contendet fictum quovis pignore.

Az 5-ik könyv prologusában pedig már azt mondja, hogy Aesopus nevét csak azért használja, hogy könyvének nagyobb tekintélyt szerezzen, épen úgy mint a művészek, kik saját munkáikat Praxiteles, Zeuxis, Myron neve alatt bocsátják közre, hogy annál nagyobb hatása és kelen-dősége legyen.

Tehát Phædrus sokat vett Aesopustól, és valljuk meg az igazat, a hol Aesopus meséin változtatott, sokszor nagyon szerencsétlenül jár el. Így például az I. k. 4.: «Canis per fluvium carnem ferens»-ben (Halmnál 233. *κῶλον κρέας φέρουσα*). Mig Aesopus szerint a hidon megy keresztül a kutya és úgy látja meg képét a folyóban, addig Phædrusnál a folyóvizen átúszik, és itt nem gondolja meg a szerző, hogy a kutya saját képét csak egészen sima vízfelületen láthatta volna meg. I. k. 5.: *Vacca capella ovis et leo*, Halmnál 258.: *λέων καὶ ὄναρ* (pórs).

Mig Aesopus egészen természetes társaságban hozza össze az oroszlánt és a vadszamarat, addig Phædrusnál vadászatra jönnek össze a tehén, a kecske, a juh és oroszlán. Phædrusnál ezzel érvel az oroszlán:

Ego primam tollo, nominor quoniam leo

Secundam, quia sum fortis, tribuetis mihi

Tum, quia plus valeo, me sequetur tertia.

Tehát magának követeli az oroszlán, mert oroszlán a neve, mert erős és mert legvitézebb. Tehát itt mindenik tulajdonság ugyanazt fejezi ki. Mennyivel természetesebb az Aesopus felosztása.

*Τὴν μὲν μίαν λήφεται ὡς πρῶτος, βασιλεὺς γὰρ εἶμι·
τὴν δὲ δευτέραν, ὡς ἐξ ἴσου κοινωνῶν· ἡ δὲ τρίτη μοῖρα,
αὐτῇ, κακὸν μέγα σοὶ ποιήσει, ἣν μὴ ἐθέλῃς φυγεῖν...*

Épen ilyen az I. k. 24. meséje. «Rana rupta et bos», a hol minden különös ok nélkül fujja fel magát a béka, míg végre megpukkan. Mig Babriosnál (Levèquenéi 28.) csak akkor kísérli meg ezt, mikor egyik fiát agyon tapossa az ökör, melyről fiai által értesül, és a maga felfuvása által akarja legalább megközelítőleg meghatározni a szörnyeteg mineműségét.

Általában véve, a mit Phædrus csiszolásnak nevez, nagyon sokszor vagy helytelen változtatásra vezet, vagy pedig a mit Aesopus egyszerű, keresetlen, de jellemző kifejezésekkel fejez ki, azt Phædrus hosszadalmasan írja le. És ez így megy, úgy látszik, minden utánzónál. Nem képeznek itt kivételt az újabbkori legkitünőbb meseírók sem. Lafontaine meséi például a leíró részletekkel hosszúra nyulnak, sok meséje meg tele van 4—5, sokszor egymás mellett nehezen megférő tanulsággal. Les-sing, ki maga is írt meséket, azt mondja, hogy sokszor csodálkozott rajta, hogy Aesopus ösvényét az újabbak elhagyták a virágos kifejezések kedvéért, meg hogy elbeszélő tehetségeket fitogtassák.

Ha Babrios mesegyűjteményével összehasonlítjuk Phædrus meséit, több helyen kerekébb meséket találunk Phædrusnál. Pl.: Ph. IV k. 3.: *Vulpes et uva* (Babrios 19.). Phædrusnál semmi felesleges nincsen benne, minden szónak megvan a maga súlya, se több, se kevesebb nincs benne, mint a mi szükséges. Addig Babriosnál a rókának ravasz jelzője is ott van, a mi felesleges. Vagy Ph. App. 22. (Babrios 3.). Babriosnál egészen idyllé szélesedik, a mint leírja, hogy mint legelnek a kecskék és a mint a pásztor haza akarja hajtani őket, egy kecske a mélyedésben legel, a pásztor megdobja egy kővel, és letöri szarvát. Addig Phædrusnál a mese jellemzetes rövidséggel hangzik:

*Pastor capellæ cornu baculo fregerat,
Rogare coepit, ne se domino proderet.
Quamvis indigne laesa, reticebo tamen,
Sed res clamabit ipsa, quid deliqueris.*

Van tehát Phædrusnak néhány olyan meséje, mely felette áll Babrios meséinek, de Babrios meséi, ha azokat összeségökben tekintjük, egyszerűség és kellem dolgában felette állanak Phædruséinak.

A mi Phædrus meséinek anyagát illeti, sokat vett az Aesopustól

nyújtott anyagból. Levèque kiadásában közli, hogy Phædrus meséi mely meséknek felelnek meg Babrios gyűjteményében. Vannak azonban e mellett olyan mesék, melyek kétségtelenül sajátjai. Első sorban említendők ezek közül azok, a melyek az ő korában, vagy legalább közel ahhoz játszanak. Ilyen a II. k. 5.: *Cæsar ad Atriensem*, mely egyike legsikerültebb meséinek, továbbá App. 8.: *Pompeius Magnus et eius miles*.

Vannak görög életrajzokból vett anekdoták is, pl. IV. k. 22.: *De Simonide*, melyben az a gondolat van kifejezve, hogy a bölcs magával hordja mindenét. Ugyanott IV. k. 25., melyben meg azt bizonyítja, hogy az istenek milyen nagyra becsülik a költőket: «*Vati dedisse vitam mercedis loco.*» Ilyen mese az V. k. 1.: *Demetrius rex et Menander poeta*.

Van olyan meséje is Phædrusnak, melyben csak a helyzetet veszi Aesopustól, pl.: *Pavo ad Junonem de voce sua* (III. 18. Babriosnál: 217.), megfelel a Babriosnál levő: «*Zeus és a teve*» cz. mesének (Halmnál 184.). Zeussnál panaszkodik a teve, hogy neki nincsen olyan szép szarva, mint a bikának, és kéri Zeust, hogy neki is adjon szarvakat. Zeus válaszul még fülének jó részét is elveszi. Phædrus átdolgozása azonban csak a helyzetet veszi át, de tanúsága is más, mint ismeretes mindenki előtt.

Saját meséi: III. 8.: *Soror et frater*, melynek alapeszméje Socratestől van kölcsönözve. *Aesopus respondet garrulo* (III. 19.), *De lusu et severitate* III. k. 14., melyekben Aesopus szerepel, csak Aesopus neve alatt vannak előadva, de egészen Phædrus sajátjai, és mindenik sikerült mese.

Felhasznált népies elbeszéléseket is, pl. App. 3.: *Mercurius et duo mulieres*, ez különben népies eredetét obscenitásával nagyon magán viseli. Ilyen a II. k. 2.: *Anus diligens juvenem item puella*, továbbá Ap. 14.: *Duo juvenes sponsi dives et pauper*, utóbbi mindenesetre népszerű elbeszelés, melyben a szegényebb leánykérőnek utolsó pillanatban hozza el számára a menyasszonyt. Népies elbeszelés Ap. 13.: *Mulier vidua et miles*, az özvegy esetét adja elő, ki férje sírjánál gyászol, és e közben a temetőben őrt álló katoná karjai közé veti magát. Sybarisi elbeszelés lehet: *Ex sutore medicus*; *Anus diligens juvenem, item puella*; I. 18. *Mulier parturiens*.

Phædrus a mesének mint műfajnak követelményeivel teljesen tisztában volt. A mese feladata, hogy rövid, velős mondatokban, minden felesleges okoskodás nélkül fejez ki valamely igazságot. Minél kevesebb szóval, minél inkább nagy vonásokkal adja elő a cselekményt, annál sikerültebb. Phædrus saját meséiben több helyen kifejezi, hogy az ő meséinek főérdeme a rövidség. A 2-ik könyv prologusában mondja:

(*Fabellas*) bonas in partes, lector, accipias velim,
Ita si rependat illam brevis gratiam.

Tehát Phædrus szerint a rövidség mértéke annak, hogy tetszeni fog. Mikor pártfogójához Eutychushoz fordul a III. k. epilógusában, egyenesen a rövidségért mint főérdemért kér tőle jutalmat:

«Brevitati nostræ præmium ut reddas peto».

És csakugyan mint épen a rövidség folytán legsikerültebb meséit lehet felemlíteni a következő meséket: IV. k. 23.: Mons parturiens, V. k. 6.: Calvus et quidam æque pilis defectus, III. 9.: Socrates ad amicos, IV. k. 3.: De vulpe et uva.

Daczára annak, hogy Phædrus tisztában van a mese lényegével, mégis meglátszik rajta, hogy ő már utánzó. Mig Aesopus meséi keresetlen egyszerűséggel vannak előadva, már Phædrusnál meséi egy részében nincs meg a régi egyszerűség. Fentebb láttuk, hogy többször szerencsétlenül változtat a mese anyagán. Megtörténik az is, hogy hosszú lére ereszti az elbeszélést. Az utánzók rendesen nem szoktak nagy szellemek lenni. Ha nincsen bennök eredetiség, csak élősködnék mintaképök hagyatékán. Ez áll Phædrusnak középkori utánzóiról is, kik már szép leírásokat csinálnak a mesékből, és épen ez által fosztják meg azon üde frisségtől, mely még Aesopus kezében annyira vonzóvá tette a mesét. Már említettem Lafontainet, a ki szintén ezen hibába esik. Ugyanez mondható a mi Fáynkról, bár kisebb mértékben. Mert bár igaz, hogy Fáy meséi is már szép leírásokká válnak, és sok felesleges vonás van bennök, de mégis Fáynál minden a maga helyén van, és a mi fő, minden mesében meghatározott cél domborodik ki és meséjének minden egyes szava a tanuláshoz illik.

Phædrus előadása eleven, kifejezései szemléletesek. Néha azonban száraz lesz előadása. Pl. IV. k. 7.: Phædrus, melyben egyik ócsárlóját akarja meggyőzni arról, hogy ért ő nemcsak a meséhez, hanem meg tud jelenni magas cothurnusban is. Előadása sokszor terjengős, nehezen halad. Így például a 3-ik könyv prologusa is.

Hogy a római irodalomban jártas volt, azt bizonyítja több vonatkozása egyes írókra, és az a tény, hogy egyes írók kifejezéseire rá is lehet ismerni. A III. prologus 27. sora emlékeztet Vergilius Aeneise 77 sorára. Hogy különben ért a magasabb előadáshoz is, ennek szép bizonyítéka az App. 6. mese 21. sora, melyben nagyon szépen mondja el a delphii jó válaszát, azon kérdésre, hogy mit kell az embereknek tennie, és mikor elmondja, összeesik a szűz:

Furens profecto, nam quæ dixit, perdidit.

Ribbeck azt mondja, hogy még a rhetoriskolából hozta magával azon sajátságot, hogy tulajdonságjelzők helyett az elvont tulajdonságot jelentő főnevet szereti használni. Pl. I. k. 13. mese 12. sorában a holló rászédett bámulásáról szól (corvi-deceptus stupor). Az I. k. 8. mese 8.

sorában *colli longitudo van collum longum* helyett. Az I. k. 5. mészében van: *Sic totam prædam sola improbitas abstulit*. I. k. 3. mese 16. sora:

Nec hanc repulsam tua sentiret calamitas.

Szemére vetik azt is, hogy sok görög szót használ, Ezt ugyan Horatius mondásával menthetjük ki nagyon szépen: «*Fabularum per humum repentium proprietate et communis vitæ usu satis excusatur*». Ezen görög szavak fordulnak elő nála: *cinædus*, *pyeta*, *xystus*, *basis*, *strophæa*, *tribas*, *antidotum*, *melos*, *toxicum*, *triclinium*, *sophus*, *gymnicus*, *musicus*.

Solœcismus is van nála. pl. V. k. I 15—16.: *quisnam cinædus ille in conspectu meo audet venire*. Itt az *in præpositio* használata ellen vétett az író. De hasonlítsuk össze csak a IV. k. 7., 22. soraival: *in conspectum proditurum sine mora*. Tehát itt már helyesen használja. Vagy I. k. 9. 18.: *mortis solacio*. Voltak, kik azt mondták, hogy *solacium*nak kell lenni, és az *in præpositio* ezélt jelent. *Lucianus Mueller* azonban kiadásában nagyon helyesen az értelméből kiigazítva, így változtatta: *mortis in solacium*. Vagy I. k. 8, 7.: *Tandem persuasa est jure jurando gruis e h.: persuasum est grui*.

Az idézett példákból egy tényt mindenestre constálálhatunk. Különösen az első példából, a hol a költő egyik helyen helyesen, más-helyütt helytelenül használta ugyanazon kifejezést, ez bizonyosan a másolók hibája. *Livius* és *Cicerón*ál is ezen feltevással vagyunk kénytelenek élni, mert különben sok hiba volna benne. A mit megengedünk *Cicerón*nak, mért ne engednők meg *Phædrus*nak? *Phædrus* nyelvében még van valami az aranykor elegantiájából, de különösen az a tulajdonsága, hogy abstract neveket szeret használni konkrét helyett, már az ezüstkor előjele, bár *Phædrus* nyelvezeténél fogva még inkább tartozik az *Augustus* korához.

Verselési ügyességét is el kell ismerni. *Horatius* jambusaitól abban különbözik, hogy *Phædrus* követte a római szinműírókat, kiket a III. k. epilógusa szerint olvashatott gyermekkorában. Ennek a mintájára használ *spondæust* és *anapæstust* a trimeter páros lábain is, kivéve az utolsót. Épen ezen szabatos verselésből bizonyítja be *Perotti* meséiről *L. Mueller*, hogy az nem lehet az ő tulajdona, mert az ő saját versei meg sem állhatnak a *Phædrusé* mellett.

(*Phædrus* versmértékéről bővebben szól *L. Mueller*: «*De re metrica poetarum Latinorum*» cz. műve, tehát itt erre nem terjeszkedem ki.)

IX. Avianus.

*Phædrus*tól *Avianus*ig nincs önálló művelője a római mesének. *Avianus*nak csak korát is hozzávetőleg határozhatjuk meg, sőt még nevét

sem tudjuk egész határozottan megállapítani. Leopold Hervieux: «*Les Fabulistes Latins*» cz. művében kimerítően tárgyalja ezen kérdést, egyenként felsorolja és mérlegeli azoknak a nézetét, kik már ő előtte foglalkoztak ezen kérdéssel. Nevének megállapítására 35 kéziratot hasonlított össze és munkájának végeredménye, hogy ezek közül 28, tehát az összes kéziratok $\frac{3}{4}$ részénél több Avianusnak írja, és a mi szintén nagy jelentőséggel bír, ezen 28 codex közül kettő a legrégebb Avianus-codexek közül való, tudniillik a XI. századból.

A mi a neki tulajdonított: «*Flavius*» prænomenet illeti, Hervieux egy codexben sem találta, a kik említik, sem mondják meg, hogy hol találták ezen nevet. Egyik Barth, ki említi, azt mondja: «*Hoc capite commentatiunculas quisdam in Flavii Aviani, ut quidem in priscis Schedis vocatur, fabulas recensere volo*». De nem mondja meg, hogy ő honnan vette. A másik, ki idézi, Vossius, de ő sem számol be vele, hogy honnan vette: «*Adeatur et Flavius Avianus, prout in codicibus vocatur, qui vulgo Avienus dicitur*».¹⁾ Nevét tehát a prænomen nélkül elfogadhatjuk, hogy Avianus volt.

Nehezebb azonban már korának meghatározása. Egyetlen támpontunk ezen kérdésnél a meséi elébe írt előszava, melyben meséit Theodosiusnak ajánlja. Ebben azt mondja: *Huius ergo materiæ ducem nobis Aesopum noveris, qui responso Delphici Apollinis monitus, ridicula orsus est, ut legenda firmaret. Verum has pro exemplo fabulas et Socrates divinis operibus indidit, et poemati suo Flaccus aptavit, quod in se sub jocorum communium specie vitæ argumenta contineant. Quas Græcis jambis Babrius repetens, in duo volumina coartavit, Phædrus etiam partem aliquam quinque in libellos resolvit. De his ergo ad quadraginta et duas in unum redactas fabulas dedi, quas rudi latinitate compositas elegis sum explicare conatus*».²⁾

Ebben az a legfontosabb, hogy felsorolja az ő elődeit, kik az Aesopus-anyagot feldolgozták. De kihagy egy író, Julius Titianust, a ki Maximinus császár nevelője volt, a ki Babrios meséit prózában lefordította. Valószínű, hogy Avianus ennek a mesegyűjteményét említi, mikor azt mondja: «*quas, rudi latinitate compositas elegis sum explicare conatus*». Cannegetier azonban épen azért, mert Julius Titianust kihagyja a mese művelői közül, azt következteti, hogy Avianus előbb élt, mint Julius Titianus, és ezen czímen teszi Avianus korát az Antoninok korába. Hervieux azon furcsa indokolással akarja megczáfolni Cannegetiert, hogy ma is sok aesopusi és phædrusi mesének van fordítása, de senkinek sem jut eszébe, hogy azokat többé eredeti nevükön nevezze

¹⁾ Hervieux i. m. 24. l.

²⁾ Hervieux kiadásának előszava.

æsoptusi meséknek. De nézetem szerint ezzel bizonyítani semmit sem lehet. Mert ha már a többi meseíró fõlemlítette, és említi ezek között Phædrust is, mért nem említi Julius Titianust is; csodálatos véletlen, hogy épen az ő neve maradt ki.

Hogy nem az Antoninok korában élt, azt más alaposabb okokból lehet következtetni. Fontos e tekintetben, a mit mond Theodosiusához intézett ajánlásában: «*Dubitanti mihi Theodosi optime, quonam litterarum titulo nostri nominis memoriam mandaremus, fabularum textus occurrat. Nam quis tecum de oratione, quis de poemate loqueretur, cum in utroque litterarum genere et Atticos Græca eruditione superes, et latinitate Romanos?*» Ha meghatározzuk, hogy ki volt Theodosius, akkor tudjuk korát. Vannak, kik Theodosius császárt gyanítják. De valószínűtlen, mert róla nem mondhatta volna Avianus: «*nam quis tecum de oratione, quis de poemate loqueretur, quum in utroque litterarum genere et Atticos Græce eruditione superes, et latinitate Romanos*». Itt valami irodalmi férfiúról lehet csak szó, már csak azért is, mert bizalmas megszólítást használ, mert a császárt aligha így szólította volna meg: Theodosi optime!

Valószínűnek tartom L. Mueller állítását, ki azon Macrobius Theodosiusnak tulajdonítja ezen ajánlást, ki Saturnaliáiban Vergiliusról, s más tárgyakról való beszélgetéseket ad elő, melyeket az ünnepek alatt az asztalnál tartottak.

L. Mueller ide vonatkozó szavai ezek: «*In ipsis fabulis tam multa quarti quintive p. Ch. sæculi dictionis metricæve propria inveniuntur, ut, nisi novum prorsus tuo periculo fingere sustineris Avianum, tolli ea coniectando non possint. Et ipse dicit, se nullo ante libro edito fabulas has rudi latinitate compositas, elegis explicare esse conatum, ubi explicare idem est, quod proponere sive perscribere. . . . haud improbabili coniectura uti eos existimo, qui Theodosium illum, ad quem dedit fabulas Avianus, credunt fuisse Ambrosium Theodosium Macrobius, notissimum Saturnaliorum scriptorem, qui Arcadio et Honorio imperatoribus fuit æqualis*».*)

Fõltéve, hogy csakugyan ehhez intézte Avianus előszavát, akkor a Kr. u. IV. század végén és V. század elején élt volna. Nyomós érv az is, a mit az idézett helyen L. Mueller is érint, tudniillik Avianus nyelvezete. Avianus előadása nagyon magán viseli azon bélyeget, melyet ezen kori latinságra szoktak mondani: «*lingua vulgaris*». Nyelve darabos, kifejezései mesterkélték. L. Mueller így jellemzi: «*Sermone haud infrequenter utitur scabro ac sæpius difficili, insita temporibus eius*

*) L. Mueller i. m. 16.

pravitate, qui ne simplicissimas quidem res sine triciis verborum posset enuntiare.»¹⁾ Alább látni fogunk belőle mutatványt.

Levêque kiadásában össze van állítva, hogy mely meséket vett át Babriostól, de természetesen a mindeniknek megfelelő mesét nem találjuk meg Babriosnál, mert Babrios gyűjteménye nem teljesen maradt ránk.

X. Avianus meséinek jellemzése.

Hasonlítsuk most már össze, hogy mintájával szemben mily önállósággal járt el Avianus, és milyen eljárást követett az átdolgozásnál. Nézzük meg a «De venatore et tigride» cz. mesét (XVII).²⁾, mely megfelel a Babrios «*Το ξοτης και λεων*» cz. meséjének. Egy merész íjász elől az összes vadak elfutnak, egy oroszlán azonban merészen szembe száll vele, és viadalra hívja az íjászt. Az ember azt mondja, hogy várjon, előbb hírnökét hadd küldje el hozzá, és felhúzza íját és meglövi az oroszlánt. Az oroszlán elfut és találkozik útközben a rókával, ki megállítja és kérdezi futásának okát, ennek mondja az oroszlán:

*ὁποιον γὰρ οὖτω πικρὸν ἄγγελον πέμπει
πῶς αὐτὸς ἤδη φοβερός ἐστι γυνώσκω.*

Avianus, mint az utánczóknak szokták, változtat a szereplőkön is. Az oroszlán helyébe tigrist tesz, különben tartalma ugyanaz volna, de hosszadalmasan adja elő. Míg Babriosnál jellemzően van kifejezve ezen mese morálja az oroszlán válaszában, addig Avianusnál a tigris hosszas beszédben válaszol a rókának:

Nulla quidem medio convenit in aggere forma,
Quæque oculis olim sit repetenda meis,
Sed cruor et validis in nos directa lacertis
Ostendunt aliquem tela fuisse virum.

Ezen idézet jellemzően mutatja be Avianus nehézkes nyelvét is.

Lássunk más példát. Babrios XVI. meséje: «*λυκος και γραις*» megfelel az Avianus «De nutrice et infanti» cz. meséjének.

A paraszttasszony síró gyermekét azzal ijeszti, hogy ha el nem hallgat, megeszi a farkas. Épen akkor érkezik a ház elibe egy farkas, és meghallja, és ott várja az ajtónál, mert azt hiszi, hogy komolyan mondta az asszony. A gyermek azonban elalszik, a farkas pedig éhen megy el. Ebből tanúság, hogy a nőknek nem kell hinni. Babriosnál a mese is

¹⁾ L. Mueller 21. l.

²⁾ Avianus meséit Hervieux kiadása után idézem.

figyesen, röviden van előadva. Babriosnál a farkas a szomorúsága okáról tudakozódó társának azt feleli: «*Πῶς γὰρ, ὅς γυναικὶ πιστεῖω*». Avianusnál pedig a farkas oly hosszú beszédben válaszol társának, hogy válasza éppen felét teszi a különben is hosszú mesének.

Avianus meséi tehát messze elmaradnak a Babrioséi mögött, de még Phædruséi mögött is. Azt az egy érdemét azonban el kell ismerünk, hogy mint Babrios utánzója, minden obscenitástól tartózkodik, a mit meg Phædrusnak szoktak szemére vetni. Nem szerencsés a versmérték megválasztásában sem, a mennyiben distichonban írja versét.

Avianus kedvelt lehetett a maga korában, sőt később is, a mit bizonyít az a tény, hogy nagyon sok utánzója volt.

XI.

Nem mulaszthatom el tanulmányom befejezésekor, éppen mert a meseírók szellemével megismerkedtem, felemlíteni, hogy nem értem, hogy az iskolákban Phædrusnak miért nincsen meg az őt megillető helye. Szerintem ferde eljárás az, hogy alsóbb osztályokban nehezebb írókat nem mervén a gyermekek kezébe adni, e helyett anthológiákat csinálnak, a melyekből nem mondom, hogy latin nyelvet nem tanul a gyermek, de semmi szín alatt nem ismeri meg egy latin írónak a szellemét.

Phædrusnak az irálya oly egyszerű, és a műfaj természete is annyira megfelel a gyengébb korú fiú felfogásának, hogy bátran kezébe volna adható, néhány erkölcsi tekintetben kihagyandó mese kivételével, már a II-ik osztály gymn. tanulóinak.

Hogy római szellemet és római életet különösen tanulnának belőle, azt is bátran mondhatom, mert tárgyaik az életből lévén merítve, Augustus és Tiberius korát hű tükörben mutatják be. Ott pedig sok a látni való.

BARCSA JÁNOS.

ALXINGER JÁNOS ÉLETE ÉS MŰVEI.

(Vége.)

VI. ének. Doolin útközben Bertrand varázspalotájába jut, a hol pártfogója sok csodát és különös alchemiai kísérleteket mutat neki. Egy varázstükörben Doolin kedvesének sorsát látja, a mint őt egy lovag megszabadítja és ő ismét atyai várába jut. De már közeledik nagy sereggel a dán király, hogy hatalmába ejtse. Doolin azonnal Flandrine meg-

mentésére készül, előbb azonban Párisba kell mennie segélyért. Bertrand léghajóját bocsátja rendelkezésére, az *Odysséből* *) ismeretes tömlőkkel, a melyek változatosság kedvéért ezúttal nem az ellenséges, hanem a kedvező szeleket tartalmazzák s a szeretetreméltó lovagot nem döntik oly sok bajba, mint Penelope bolygó férjét. Ez ének egészen eltér a regénytől.

VII. ének. A költő Doolin útját szép leírásokkal és mondákkal fűszerezi. N. Károly kitüntetéssel fogadja a lovagot és jeles vitézeket küld vele Ehrenburgba, Szászország fővárosába. Köztök van Turpin, a harczias püspök is. A chanson és a regény szerint a N. Károly és Doolin közt támadt viszály teszi a szászok meghódításának kiinduló pontját. A chanson határozottan a vazallusnak fogja pártját és a királyt fölötte kedvezőtlen világításba helyezi. Alxinger annál inkább mellőzhette forrásának e vonását, mivel a cselekvénynek a mondához hasonló fejlődését már előkészítette Doolin szerelmével. Innen kezdve Alxinger egészen szabadon szövi meséjét; Szászország elfoglalását másként beszéli el, mint forrása. Csak Danemond halálának leírásában közeledik újra a regényhez.

VIII. ének. Doolin épen a szászoknak egy kirohanásakor érkezik meg Ehrenburg alá; Turpint Flandrinehez küldi, maga pedig a menekülő szászok segítségére siet és a dánokat megszalasztja. A törpe, most Danemond tanácsadója, cselt gondolt ki Doolin megejtésére. (IX. ének.) Párbajra hivatja a lovagot, de Danemond alakjába öltöztetett varázsképpel ámítja, míg nem a dán király orozva Doolin hátába döfi dárdáját és bűvös kardját elrabolja. A szászok elvesztvén vezéroket, visszaszorulnak a várba. Doolin halálának híre eljut a királyleányhoz is. Kétségbe esve követni akarja kedvesét a halálba. Hogy azonban alattvalóit megmentse, kész Danemond mátkájává lenni, ha ez szent esküvel fogadja, hogy a szászokat kimélni fogja. Flandrinek eltökélt szándéka, hogy magát az esküvő után azonnal megöli. Danemond elfogadja a feltételeket, de esküjét még az nap megszegi. Ezért a szász nemesek a vitéz Horst vezérlete alatt összeesküsznek, hogy a dán királyt násza ünnepén megölik.

X. ének. E közben Bertrand kigyógyítja Doolint halálos sebéből s lantossá változtatva, a nászlakomára küldi. Senki sem ismer a rettegett lovagra, Flandrine sem. A mámoros Danemondnak annyira megtetszik a lantos, hogy még sakkversenyre is kél vele, díjul Doolin elrabolt kardját tűzvén ki. Flandrine elhagyja a termet az énekesnek egy jeladására, mert kedvesét véli benne fölismerni. Doolin megnyeri a fogadást s kardjával lenyakazza a királyt. Álakja hirtelen eltűnik, a

*) X. 20. f.

megrémült dánok előtt ismét a ragyogó hős áll. Most az elzárt teremben második Odysseus gyanánt a dánok közt borzasztó vérontást visz véghez; ennek a törpe is áldozatul esik. Azután az összeesküvőkkel megsemmisíti a dán tábort. A szerelmesek egybekelésének már semmi sem állja útját. Bertrand és Gloriande varázsszekéren jelennek meg, s Turpin püspök mind a két párt összeesketi.

A művészi szerkezetnek híjával van mind a chanson, mind a regény, mert Doolin történetét születésével kezdik s időrendben, belső egység nélkül haláláig folytatják. Legnemesebb és legérdekesebb tette anyjának megmentése; ez is elvegyül a többi, jobbára belső kapcsolatok nélkül való s csupán a hős személye által összekötött kalandok között. A chanson és a regény tehát inkább életrajzot tartalmaznak, mint egységes epikai cselekvényt. A regény eseményei gyakran okozatos kapcsolatban sincsenek, még kevésbé csoportosulnak egy főgondolat kidomborítására. De némely episod kifejtésében, egyes helyzetek előkészítésében s néha a szálak összefűzésében is öntudatos művészi törekvés mutatkozik. Nyilvánvaló, hogy Alxinger nem használhatta a tárgyát úgy, a mint forrásában találta. Teremtő ereje abban nyilvánult, hogy a regény egyik episodját főcselekvénnyé emeli és tetszésszerint kiválasztott vagy költött mellékeseményekkel környezi. Alxinger azonban a regény hiányos szerkezetének hatása alatt képtelennek bizonyult egységes terv megalkotására.

Az anyának fia által való megmentése már a regényben is főeseménynek látszik, noha nincs e érzézzel kifejtve. Alxinger annál kevésbé akarta e tett jelentőségét csorbítani, minthogy abban ismerte föl a Doolin-monda magvát és tulajdonképen ez a tett indította a tárgy választására. Másfelől a regényes epikusok mintája arra ösztönözte a költőt, hogy a szerelemnek is fontos szerepet juttasson; így támadt Doolin és Flandrine bő szerelmi története. E két különemű cselekvénynek egy mesévé való összeolvasztása volt a nehéz feladat, a melyen hajótörést szenvedett Alxinger alakító ereje. Két körülményesen ecsetelt episod keletkezett: az anya megmentése és a királyleány megszabadítása; mindkettő egyenlő terjedelmű, sőt alakilag is részarányosan 5—5 énekre oszló; kölcsönhatás vagy bensőbb kapcsolat nincs köztök. Alxinger eposa tulajdonkép két költemény s mindegyikök külön is megállhatna. Hogy mindkét költeménynek ugyanaz a hőse, az még nem okolja meg a két cselekvény összefüggését. A mellett a két episod — az egyik a gyermeki szeretetben, a másik a szerelemben gyökerezvén — nemcsak külön szerepű, de szinte ellentétes természetű.

Hogy a mesének e kétrészsége föl ne tűnjék a külső elrendezésben is és az áthidalás az egyik cselekvényből a másikba ne essék a két episod határára, a költő a második főtörténet kezdetét az elsőnek köze-

pébe ékelte. Ezáltal azonban elrontotta az utóbbit: a harmadik ének elején Doolin útra kel, hogy anyját a halál torkából kiragadj. Ösméri a nagy veszélyt, a mely anyját fenyegeti, de azért van ideje mindenféle kalandokra, még imént szerzett kedvese élettörténetének végighallgatására is. Anyjáról már előbb megfélekedett; most egyedül szerelmé tölti be érzelm- és gondolatvilágát. A költő nem magyarázza meg e meghasonlást, a mely egyébiránt az ötödik énekben még inkább feltűnik. Sebesült kedvesének elrablása gyötrő fájdalmakat kelt a lovag lelkében; ekkor Gloriande hivatja anyja megmentésére; és Doolin mintegy a költő parancsára hirtelen elfelejti Flandrine balsorsát. «Egy időre száműzte a maga fájdalmát,¹⁾ mintha az emberi lélek tetszésszerűen szabályozható gép volna. Semmit sem tesz kedvese megmentésére, noha számos lovag áll rendelkezésére. Anyja szenvedéseinek hallatára hirtelen föllobban, mintha csak most értesülne rólok. Az első főepisod befejeződik az 5. énekben Doolin szüleinek viszontlátásával és nem foly be a cselekvény további fejlődésére. Alxinger az epos második felében szem elől téveszti a hős szüleit. Doolin szerelmi történetét főcselekvénynyé alakítani, az lehetett a költő szándéka, mert Flandrine megszabadítása foglalja el a költeménynek egész második részét és végét. Csakhogy az érdeklődés, a melyet a grófné megmentése kelt, továbbá Guidónak ezzel kapcsolatos története és e részleteknek az epos egész első felét betöltő körülményes leírása, nem alkalmas eszközök a szerelmi történetnek főcselekvénynyé alakítására. Doolin halálos veszélyben forgó anyjának a megmentése nemesebb érzelmekből ered és a hős iránt erősebb vonzalmat kelt, mint egy szeretett nőnek a kivívása. A népköltészet erős szellemét érezzük az első történetben, míg a második bágyadt érzelgősségével gyöngébb hatású.

A két főtörténetbe Alxinger még egy harmadikat szőtt, hogy *Doolin* meséjét szorosabbá, bonyolultabbá és érdekesebbé tegye. «Bertrand és Gloriande episódját költöttem még hozzá és azt a halhatatlan Wielandom mintájára iparkodtam a fő történettel összekötni.»²⁾ Alxinger szembeszökően utánozta az *Oberon* három főcselekvényének egybefűzését, a melyet Wieland a szerkezet legfőbb szépségének tartott. A mester szavai³⁾ a három episodnak olyatén bonyolításáról, hogy egyikök sem állhatna meg magára és a másik kettő nélkül nem lehetne szerencsés kimenetelő, kalauzolták a tanítványt. Félreismerhetetlen az a törekvése, hogy (minél jobban megközelítse a történeteknek ezt a kölcsönös nélkülözhetetlenségén alapuló egybekötését. Valamint Hüon

¹⁾ V. 3.

²⁾ Az előszóban.

³⁾ «Oberon» előszavában.

Oberon segélye nélkül nem hajthatta volna végre N. Károly meghagyását, ép oly kevéssé menthetné meg Doolin anyját és Flandrinét rokonainak varázshatalma nélkül. N. Károly parancsa az oka Hüon és Rezia találkozásának és ebből fakadó szerelmének; Doolin szintén a tündér felszólítására teljesített vállalata közben nyeri meg Flandrine szerelmét. Hüon hűsége Reziához Oberon és Titania újraegyesülésének a záloga: ép így függ Bertrand és Flandrine egybekelése Doolin boldogságától.

A három idegen mese összefűzése már az *Oberon*-ban kellenénél lazább, és a szerkezet dicsérete, melylyel Wieland önmagát illeti, nem egészen indokolt; de még sokkal hézagossabb *Doolin* három történetének összeillesztése. A Wieland-féle tervnek szoros utánzása indokolatlan és erőszakolt összeegyeztetésekre csábította Alxingert. Különösnek tetszhetik ugyan, hogy Oberon annyira felindul Titania könnyelmű tétlen és őt oly súlyos átok alá veti, jóllehet egyébként szelid és gyöngéd szellemnek mutatkozik; de e látszatos ellenmondás abban leli megoldását, hogy Oberon magasabb, tiszta lény, a ki csak az erényt oltalmazza, míg Titania a bűnnek meggondolatlan pártolása következtében érdemetlenné vált Oberon szerelmére. Ellenben az a fogadalom, a melyet Bertrand tesz *Oberon* mintájára, sokkal gyengébben van indokolva. Gloriande lovagját — nem tudjuk miért — arra az esküre kötelezi, hogy csak Doolin boldogságának megalapítása után keljenek egybe. De e fogadalom teljesen fölösleges, mert nem mozdíthatnák elő egyesülve védenczök boldogságát ép oly hathatósan, vagy talán még jobban, mint elválasztva és epedéssel vágyva egymásra? Vagy Gloriande talán nem bizik kedvesének szavában, hogy oly messze időre halasztja hűségének és szolgálatkészségének megígért jutalmát, a melyről pedig tudnia kell, hogy az évek teltével mindinkább veszít ingeréből?

Oberon-ban a szellemek fejedelme nem deus ex machina, mert a hősnek sorsa első sorban nem tőle függ, hanem magának Hüonnak erényétől, a mely egyszersmind Oberon és Titania újraegyesülésének is záloga. Az emberi akarat szabad gyakorlata tehát meg van óva, s Hüon sorsa az emberiség igazi nagyságát és elmaradhatatlan gyöngéjét példázza. *Doolin*-ban ellenben Bertrand és Gloriande valódi gépezet, mert csak arra szolgálnak, hogy szorult helyzetekből kimentsék a hőst és a költőt. Doolin varázshatalmú rokonainak elhatározó befolyása alatt cselekszik és teljesen vezetésökre bizza magát. Maga Gloriande mondja:

«Ich lass' ihn ziehn und leit', als wie von ungefähr
Sein Pferd und hinter dem auch meinen Wagen her.» (II. 46.)

«Du weist es, deinen Hengst lenkt magisches Gefühl,
Drum lass den Zaum ihm frey, er bringet dich je freyer,
Je sichrer an's bestimmte Ziel.»

Bertrand és Gloriande varázshatalmát az epos cselekvényében voltaképp semmi sem korlátozza, ámbár a költő a gondviseléstől függőnek nevezi.¹⁾ A mesének valamennyi döntő fordulata a bűvös pár közvetlen befolyásából támad.

Maga Alxinger a *Doolin* három történetének egybefűzését tartotta a szerkezet legsikerültebb részének.²⁾ De teremtő képességét még sem becsülhetjük nagyra, mert nemcsak a terv conceptiójában bizonyul erőtlennek, hanem az egyes részek céltudatos és arányos elrendezésével sem birkózik meg mindig sikeresen. Alxinger a cselekvénynek célszerű és hatásos kifejtésében messze elmarad Wieland mögött. Az epos kezdetén nem vezet azonnal magába a cselekvénybe, hanem annak körén kívül a gróf történetével kezdi elbeszélését. Ez epizód az epos meséjébe tartozik ugyan, de az egész első éneket betöltő, körülményes leírásával megtéveszt bennünket, mert úgy látszik, mintha a grófnak fontos szerepet tulajdonítana, holott Guido később egészen eltűnik a cselekvény színteréről. A második ének is majdnem csak előzményekből áll. Ezeket a költő úgy iparkodott a cselekvénnyel szorosabb kapcsolatba hozni, hogy azzal a régi, már az *Odüsszeá*-ban is oly mesterül alkalmazott fogással élt, a mennyiben a költeménynek egy szereplő személyével beszélgeti el a mese egy részét. De célját nem érte el egészen, minthogy a cselekvény a két első énekben még alig indult meg és Gloriande elbeszélése ennek következtében nem hathat közvetlenebbül, mint a költőnek indifferens bevezetése. *Oberon* kezdete lebeghetett Alxinger szeme előtt: valamint Hüon elbeszéli Scherasmin barlangjában ifjúságát, Amory gyűlölségét és N. Károly parancsát, ép úgy adja elő Gloriande a remetelakban a cselekvény előzményeit. De Wieland mindjárt a bevezetésben világosan megjelöli a cselekvény célját, míg Alxinger csak a második ének végén világosít föl művének tervéről. Hüon elbeszélése, mint az egész költeménynek megragadó expositiója, közvetlenül a cselekvényhez csatlakozik s ezért azonnal fölkelte érdeklődésünket: Gloriande előadása ellenben távoleső történetével hátráltatja a cselekvényt. *Doolin* hosszú bevezetése megtéveszt és elfáraszt, mert nem domborítja ki a fontosat és művészi tagoltsággal sem bír. Alxinger a második ének végére helyezi az eposnak, illetőleg csak az első főepizodnak expositióját, mert az anya megmentését nem tekinti főcselekvénynek, különben nem fejezi vala be a költemény közepén. Jóllehet minden valószínűség szerint *Doolin* szerelmi történetét tartotta a főcselekvénynek, az expositio legkevésbé sem céloz arra. Ez is az egységes terv hiányát tanúsítja.

¹⁾ L. VI. 21., VII. 48., X. 6.

²⁾ Reinholdhoz írt levelében, 1786. nov. 20.

Alig hogy megindult a cselekvény, ismét fennakad Flandrinének egészen új és idegen elemeket tartalmazó elbeszélésén. Az eposnak ugyan egyik sajátsága, hogy cselekvénye számtalan kanyarulaton halad megoldása felé, de e letéréseknek azon körön belül kell történniök, a melyet az expositio megjelöl. Flandrine beékelt elbeszélése nem felel meg e követelménynek; a negyedik énekben közvetlen az anya megszabadítása előtt zavaróan hat. A királyleány történetének hirtelen félbeszakításával Alxinger az érdekesítést kísérli meg; ez *Doolin*-ban ritka, mert az események rugói és lefolyása többnyire szövevényesebb bonyolódás nélkül tárulnak föl.

Doolin második részének cselekvénye, a melynek expositióját a lovagnak és kedvesének első találkozása foglalja magában, az episodokkal szorosabb kapcsolatban, majdnem egyenes irányban halad. Kivételt a hatodik ének tesz alchemiai, bölcsészeti és politikai fejtegetéseivel. *Doolin* élményei a lég hajón és N. Károly udvaránál az epikai közkincsből merített vonásokat tartalmaznak; ékesítik a cselekvényt a nélkül, hogy menetét gátolnák. Az ostromolt szászok harcza Danemond számtalan népe ellen igazi érdeket és majdnem drámai élénkséget nyer *Doolin* hirtelen megjelenése által. És ez még fokozódik a cselekvény megoldásáig. Néhány kisebb valószerűtlenséget kivéve, a három utolsó ének eseményei hatásosan fűződnek egymáshoz; fájdalom, a bűvös gépezet néha itt is kísért önkényes beavatkozásaival. A IX. énekben a fent említett érdekesítéshez hasonló esettel találkozunk; ennél elméletesebb a megoldásnak sejtetése Turpin álmával, a *Doolin* haláláról keringő hírek elterjedése után. Az epos első feléhez képest a második rész szerkezete egységesebb és érdekesítőbb.

Doolin jellemei ugyan nem oly színtelenek és valószerűtlenek, mint *Bliomberis* alakjai, de jobbadán életrevaló, határozott egyéniségekké sem domborodnak. A főszereplők között *Doolin* volna hivatva a legerősebb érdek keltésére. Jelleme azonban lényeges vonásaiban elhibázott. Mint a bűvös gépezetnek eszköze, önálló akarat nélkül cselekszik. Hüon szabad akarata önálló tettekben nyilvánul Oberon ellenére is, míg *Doolin* többnyire csak bábalak varázshatalmú rokonai kezében. Dicső pályáját el sem tévesztheti, mert bűvös erő örködik minden léptén és újabb győzelmeire készíti elő minden kalandját. Föltétlenül pártfogóira bízva magát, éri el czélját. A költő bármennyire szaporítja is *Doolin* küzdelmeit és bármily veszélyes kalandokba dönti, élénk érdeklődést még sem kelthet hőse iránt, mert ez minden akadálylyal a győzelem biztos tudatában *) száll síkra és nem valódi, hanem csak látszólagos veszélyek ellen küzd. Minél nagyobb a baj, annál biztosabbra veszszük

*) L. II. 48., V. 18., 77., X. 7.

a természetfölötti segélyt, a mely nem is marad el soha. Ezzel szemben a regény hőse idegen segítség nélkül, önerejéből vívja ki győzelmeit. Alxinger Homerosra hivatkozik, a ki szerinte igen sűrűen alkalmazza a természetfölötti befolyásokat.*) Több joggal hivatkozhatott volna Vergiliusra, mert Homerosnál az istenek beavatkozása nem csorbítja a hősök jellemzését, ellenben Vergilius eposában az istenek elhatározó befolyása egészen a hős egyéni akaratának megsemmisítéséig terjed. A természetfölötti erők beavatkozása Homeros költeményeiben naiv mythologia, az *Aeneis*-ben már költői machinatio, s azóta a világirodalom legtöbb eposában mint conventionális technikai eszköz ismétlődik. Nem lehet tehát hibáztatni, hogy Alxinger a maga «deus ex machina»-jával az epikai hagyományhoz hű maradt. De költői erejének rovására esik, hogy *Doolin*-ban a gépezet túlságos alkalmazása meggátolta a jellemek kialakulását, ámbár a költő nem választotta mintájául sem az *Orlando turioso*, sem az *Idris* vagy a *Neuer Amadis* jellemzését. Ariosto a képzelet játékvá oldja fel az epikai belformát és mellőzi mind a cselekvény-, mind a jellemeknek szerves fölépítését. Ugyanezen csapáson jár Wieland két első regényes eposában; *Oberon*-ja azonban sokkal komolyabb törekvés terméke. A jellemzés itt gondosabb és alaposabb. Alxinger, a ki a lovagvilágot komoly szemmel nézte, mindenben *Oberon*-t választotta mintájául, de élethű jellemfestésre irányult törekvését nem koronázta teljes siker. *Oberon*-ban is megtalálta ugyan a felsőbb hatalmak beavatkozását, ez azonban nem válik a hős jellemének hátrányára, mert egyfelől N. Károly parancsa oly természetű, hogy Hünön nem teljesíthetné *Oberon* segélye nélkül, másfelől a hős a költemény nagy részében minden felsőbb segítségtől meg van fosztva, és jelleme különben is szabad tetteken nyilvánul. *Oberon* utánzása Alxingert a természetfölötti erőknek céltalan, sőt káros fölvételére csábította. *Doolinnak* az a feladata, hogy anyját megszabadítsa a kegyetlen bitorló hatalmából, nehéz vállalat ugyan, de nem legyőzhetetlen, a mint ezt a chanson és regény bizonyítják. A hősnek természetes segédeszközök nagy számmal állottak rendelkezésére: alattvalóinak szeretete és hűsége, az udvarmester népszerűtlensége, a király igazságszeretete s kivált pedig a maga hősiessége. A varázshatalomnak segélyül hívása tehát fölösleges. Alxinger nem állítja hősét a maga lábára; mindenütt az oltalmazó bűvészet lebeg *Doolin* feje fölött, a ki a legnagyobb tetteket majdnem mint alvajáró végzi.

Doolin lovageszménynek van feltüntetve. Rettenthetlen bátorság és vitézség a lovagnak főkéllékei, s ezek *Doolin*-ban teljes mértékben megvannak. Merészsége rendíthetetlen nyugodtsággal kapcsolatos; ezt

*) «Über eine elende Recension meines *Doolin*.»

Alxinger különösen kiemeli.¹⁾ Harczoljon bármi ellen, lelke változatlan marad, «stets von gleichem Muth erfüllt.»²⁾ A félelmet nem ismeri. Szertelen testi erővel összekötött mesés bátorsága, sajnos, nem kelt nagy hatást, minthogy minden kalandjának kimenetele az olvasó előtt ép oly kétségtelen, mint maga Doolin előtt. Vitézsége néha híres minták utánzata. A veszélyben megőrzött nyugodtsága Hüonnak «szelid hangjára és hideg tekintetére»³⁾ emlékeztet, a melyet Wieland hősiességnek mond. Az *Ilias*-ból⁴⁾ való a következő jellemzése:

... «Schön wie der Sirius. Von allen Sternen schickt
Kein einziger so hellen Glanz zur Erde;
Doch bebt der Hirt, der diesen Stern erblickt,
Sein Aufgang bringet Tod der Herde.» (VIII. 44.)

Mint a rettentő Achilleus hunczolja meg a legyőzött udvarmester holt testét,⁵⁾ s valamint a homerosi hős neve és megpillantása, úgy Doolinnak is puszta megjelenése a harcmezőn vesztett ijedtséget kelt az ellenség között.⁶⁾ Bosszúállása a dán királyon hasonlít Odysseus iszonyú elégtételéhez⁷⁾. Mindkét megtorlás versenynyel kezdődik, a melyben a bosszuló vívja ki a győzelmet, a mire az elzárt teremben kezdetét veszi a rémes gyilkolás. Az *Odysseá*-ban a véres tusa valószínűen van festve; Alxinger még magasabbra akarván emelni hőseit, túlzásba esett: Doolin alig talál ellenállásra és a harcban edzett dánok nagy csoportját bárányok gyanánt öldösi.⁸⁾

Doolin azonban nemcsak rettenthetlen s irgalmatlanul öldöklő hős,⁹⁾ hanem mint lovageszmény egyszersmind szelid érzésű és az érzelgősségre is hajlik. Egyfelől érzéketlenül gázol ellenségeinek kiontott vérében, másfelől könyekre fakad megindító jeleneteken. Alxinger előtt Homeros példája lebeghetett, a kinek hősei a sírást épenséggel nem tartják magokhoz méltatlannak, de ok nélkül, mint Doolin.¹⁰⁾ sohasem hullatnak könnyeket. Ariosto lovagjai könnyen fakadnak sírásra, ezzel is a költő ironiáját tanusítva, míg Doolinban Alxinger érzelgősségét tapasztaljuk. Érzelmes ábrándozás található Hüonban is, de még inkább

¹⁾ L. IV. 58., IV. 77., VII. 1.

²⁾ III. 20.

³⁾ «Oberon», V. 56.

⁴⁾ XXII. 26. f.

⁵⁾ V. 60—1.

⁶⁾ VIII. 49—50.

⁷⁾ «Odyss.» XXII.

⁸⁾ X. 35—7.

⁹⁾ X. 45.

¹⁰⁾ III. 40.

Idrisben, a kinek túlzott jellemét Wieland Itifallnak rikítóan színezett ellenmásául tüntette fel. Doolin szerelme szolgáltatatta Alxingernek a legjobb alkalmat érzelgősségének szép szavakba öntésére. De a hős vonzalma nem tartalmaz sem mély érzelmet, sem forró érzékiséget; eszményi lovagra vall, a ki a nők tisztelője és védője, a nélkül, hogy igazi mély szenvedélyt érezne. Szerelme csupán érzelgős ömlengésekben fejeződik ki, nem pedig cselekvényben, tettekben. A hiányos szerkezet is gátolta a költőt abban, hogy hősének szerelmét cselekvényben fejtsse ki. Rövid együttlétek után a szerelmesek elválnak és Doolin lelkét anyjára vonatkozó érzelmek és gondolatok szállják meg. Később ugyan a királyleány megszabadítására indul, de szerelmi vágya semmiben sem nyilatkozik; nyugodtan teljesíti bűvös rokonainak parancsait, a kik eddig is oly jól viselték gondját. Nagyhangú túlzott szavai nem fakadnak igaz érzésből. Tetteiből sem következtethetünk mély szenvedélyre, mert Flandrine megmentése Doolin tökéletes lovagi jelleménél fogva magától értetődik.

Jellemző, hogy Alxinger, noha Wielandot sok tekintetben utánnoztta, Tassot és Ariostot tüzetesen ismerte és e minták nyomán alkotta meg magának a regényes epos fogalmát, mindamellett eposában annyira mellőzte a szerelmet. Pedig a szerelem a regényes eposnak alapja, jelenjen meg bár buja érzékiség vagy holdkóros ábrándozás, pajzán ledérség vagy tiszta mély érzelem alakjában. *Doolin*-ban hiába keressük a vidám érzéki gyönyört vagy a forró szenvedélyt, csak bágyadt, folszínes érzelgősséget találunk. Feltűnő az is, hogy Alxinger hősének erényét nem veti alá csábító érzéki kísértéseknek, a melyeket mestere számtalanszor használ pompás festésekre.

Ezzel szemben igaz érzelem hatja át Doolin gyermeki szeretetének festését. A fogyatékos szerkezet persze itt is megboszulta magát, a mennyiben meggátolta a gyermeki szeretetnek a cselekvény fejlődésén alapuló kifejtését és az 5. énekbe szorította. E korlátokon belül azonban a költeménynek legmélyebb érzésű és legmeghatóbb részlete. Benne a szülők iránt való szeretetet dicsőítő chanssonnak érezzük természetes vonását. Ez oly erősnek bizonyult, hogy a phantastikus, mindenféle lovagromantikai hatást hajhászó regényben sem satnyult el és élénk visszhangot keltett Alxinger érzelmes lelkében. A költő itt saját emlékeiből merítvén, az igazi költészet hangját találta el, a mely Doolin szerelmi történetéből hiányzik.

A hős jellemében előfordulnak Alxingernek még más egyéni vonásai is: gyors ingerlékenysége ¹⁾ s még gyorsabb engesztelődése, ²⁾ igaz

¹⁾ VI. 80.

²⁾ VII. 53.

Jámorsága,¹⁾ szerénysége,²⁾ nyájassága³⁾ és nemeslelkűsége.⁴⁾ De nem mindig a tettekből sugárzik ki a hősré pazarul árasztott fény, hanem néha csak külső dicsőítés, a mely nem egyszer ellentétben is áll a cselekvénnyel.⁵⁾ Doolin külseje megfelel fényes belső tulajdonságainak: az arany-szőke haj — Wieland⁶⁾ és Ariosto⁷⁾ sok hősének ismertető jegye — Doolinnak is sajátja. A hősből, mint Rinaldoban,⁸⁾ az ifjúság bája férfias méltósággal párosul.

Alxingernek az a törekvése, hogy hősből eszményi lovagot és érdekes embert ábrázoljon a sok fényes tulajdonság felhalmozásával, hajótörést szenvedett erőtlenség jellemző tehetségén. Az egyes jellemvonások nem olvadnak össze étellel teljes egyéniséggé, a kiből a cselekvény szerzőjét ismernők fel. Doolin vonásai nagyjából az ismert lovagsablonból valók. A költő majdnem mindig a lovagot és hőst mutatja be, nagyon ritkán az embert, a kinek más érdekei és érzelmei is vannak, mint a harcra és dicsőségre vágyás. Hüonban a lovagnál sokkal jobban érdekel az ember. Doolin jelleme végre nem mutat szerves fejlődést: a cselekvény végén ép olyan, mint elején. Szinte azt lehetne állítani, hogy jelleme néhány vonás kivételével már a fiú ábrázolásában ki van merítve.

Flandrine Doolin mellett egészen háttérbe szorul, csak a cselekvény végén emelkedik nagyobb fontosságra. A chansonban egyéni jellem nélkül, egészen jelentéktelen szerepet visz. A regény semmit sem változtatott alakján. Alxinger néhány általános jellemvonással ruházta fel. Flandrine érzékenység, teljes ártatlansága, szépsége és szeretetreméltósága fölülmulják még Doolin eszményi jellemét is. A lovagban, mint Rezia, istentől küldött megszabadítójára ismer, a kit sejtelmes szíve még a találkozás előtt megjósolt neki.⁹⁾ Mint tapasztalatlan hajadon bizik az erőszakos dán király esküjében. Több önállósággal cselekszik, mint a regényben vagy a chansonban, mert Alxinger a királyné halála által megszabadította a gyámságtól és a cselekvény megoldásában nem kis szerepet juttatott neki.

Az *Oberon* utánzása leginkább Doolin bűvös erejű rokonainak szereplésében tűnik föl. De jellemökben ezek annyira eltérők Oberontól és Titaniától, hogy a külső hasonlóságuk még inkább kiemeli belső külön-

¹⁾ V. 16., 77.

²⁾ V. 68., 70., VII. 35.

³⁾ V. 67.

⁴⁾ VII. 56.

⁵⁾ III. 35.

⁶⁾ Hüon, Gandalin, Sinibald.

⁷⁾ Medor, Ruggiero.

⁸⁾ «Gerusalemme liberata», I. 58.

⁹⁾ III. 39.

bözésüket. Wieland Oberonja mint jóakaró isteni lény a mindenható gondviselést érzékíti meg, a melyet az ember életének fontos mozzanataiban érez. Az egész cselekvény folyamán sejtjük a titokzatos homály burkolta szellem jelenlétét; Oberon azonban csak a legfontosabb pillanatokban jelen meg mentőként. A csodást nem köznapias világításban látjuk, hanem fátyolozottan, képzeletingerlő messzeségben. Ebben rejlik a természetfölöttinek költői valóságossága. Bertrand eredetileg nem volt emberfölötti lény; mint lovagot vezette őt szerelmének visszautasítása a bűvészet karjaiba. Beavattatván Hermes Trismegistos mysteriumaiba és a bölcsek kövének is birtokába jutván, varázshatalmat nyer a természeti erőkn. E tulajdonságánál fogva szolgál a költőnek «deus ex machina»-ként. Oberonnal kevés közös tulajdonsága van e bűvésznek. Titkos tudománya mellett is ember marad, még pedig Doolinnak jól ismert rokona, a ki physikai kísérletek gyanánt találja fel varázslatait. Sem Doolinban, sem az olvasóban nem kelti föl a bámulat, szeretet, félelem, remény, szájalom és rettegés vegyes érzelmeit, a melyekkel Oberon sejtése és léte eltölt bennünket. Oberonra emlékeztetnek — Doolin boldogítására irányuló szereplésén kívül — varázsszekere¹⁾ és az a nyilatkozata, hogy magasabb hatalomtól függ,²⁾ noha ez a cselekvényből nem tűnik ki.

Alxinger a Bertrand jellemének egyik főelemét tevő alchemiai tudományát a szabadkőművességből, Wieland munkáiból,³⁾ Boerhave *Elementa Chemiae de Artis Theoria* és Geber⁴⁾ *Philosophi perspicacissimi, summa perfectionis magisterii in sua natura* cz. művéből merítette. Wieland a «beavatottakat» világcsalóknak jellemzi, Alxinger az emberiség legnemesebb képviselőinek, a kik a jók oltalmára vannak hivatva.⁵⁾ Az alchemia és szabadkőművesség itt is összeolvadnak, mint *Blomberis*-ban. Bertrand nem a regényes epikának közönséges varázslója, a ki a gonosz szellem szolgálatában meghiusítani; törekszik a hős vállalatait és ezáltal a cselekvény bonyolítására szolgál. Bertrand elősegíti Doolinnak isten előtt kedves művét, s mint eszményített szabadkőműves az emberiség jótevőjének van feltüntetve. Doolinban a költő ifju eszményeit, Bertrandban férfiúi tapasztalatait és életbölcseiségét testesítette meg. De Bertrand jelleméből hiányoznak az egyéni vonások; érzelmei, gondolatai és tettei idegen eredetre vallanak; ő mintegy csak szóvivője a költő eszméinek.

Titania mintájára alkotta meg Alxinger Gloriande szerepét. De a

¹⁾ II. 35.

²⁾ X. 6.

³⁾ Főleg «Neuer Amadis» és «Stein der Weisen» cz. műveiből.

⁴⁾ Tulajdonképen Dschabir ibn Hajján, arab tudós a IX. száz. L. VI. 42. f.

két nő jelleme sokban különbözik egymástól. Gloriande befolyása a cselekvényre, kivált a költemény első felében, jóval nagyobb, mint Titaniáé. Alxingernek nem sikerült tündérivé változtatnia Gloriande emberi természetét, sem csodálatot és tiszteletet gerjesztenie iránta, nemcsak mivel Doolin nagynénje, a kinek varázshatalmát unokaöccse minden pillanatban igénybe veheti, hanem kivált azért, mert jelleme közönséges és érdektelen. Rideg és büszke, szerelmet érez s mégis eltaszítja magától a szerelmet.¹⁾ Elhagyottságában pedig, midőn segítségre szorul, rögtön hajlandó magát teljesen odaadni.²⁾ Jellemének határozatlansága még Bertrandénál is feltűnőbb: sem emberi, sem tündéri természetű. Varázshatalma megakadályoz bennünket abban, hogy emberi lénynek tartsuk; emberfölötti természetében pedig nem hiszünk gyöngé jelleménél fogva. Titania költői igazsággal van jellemezve: boldogságot csak a szerelemben érezvén, megborzad és megundorodik a viruló ifju Rosette és a beteg agg Gangolf házasságától. Főlháborodott nőiségének túláradó szájalma véteti vele oltalmába a bűnt. E szeretetreméltó gyöngeség a tündérkirályné iránt való tiszteletünkhöz és csodálatunkhoz hozzáfűzi még szeretetünket is. Gloriande nem gerjeszti föl ez érzelmeket; a csodás nem válik jellemében költői valószerűséggé. Inkább az *Orlando furioso*-nak Melissa nevű varázsnőjéhez hasonlít, a ki Ruggiero és Bradamante sorsán öröklik.

Bertrand és Gloriande «fehér» bűvészetével szemközt áll az óriásnak és törpének a regényes epikában oly gyakori «fekete» varázslata. A gonosz szellemekkel szövetséges s főleg szép hajadonokra sóvár³⁾ óriás egyik ismert alakja a lovagtörténeteknek. A törpe,⁴⁾ Thersitesnek⁵⁾ undok vonásokkal túlhalmozott utánzata. Jellemzésében félreismerhetetlen a czélzás sok múlt századi német kényúrnak aljas eszközeire.⁶⁾

A számos mellékalak között Turpin rheimsi érsek a leginkább elhibázott és Horst szász nemes a legsikerültebb jellem. Alxinger a hagyományhoz híven Turpinban nem egyedül papot, hanem inkább lovagot ábrázol. Jelleme azonban gyámoltalan aggság⁷⁾ és ifju hősiség⁸⁾ közt ingadozik; viselkedése pedig nem tanúsítja állítólagos bölcsességét. Horst bizonyos tekintetben ellentéte Turpinnak. Nemes, meggondolt

¹⁾ I. 17., II. 17.

²⁾ II. 28.

³⁾ L. «Oberon», III. 7.

⁴⁾ III. 36. f.

⁵⁾ «Ilias», II. 215. f.

⁶⁾ L. VIII. 56.

⁷⁾ L. IX. 22. f., 28.

⁸⁾ IX. 51, 59, 60.

és tettekre sz; különösen két érzelmet táplál lelkében: a hazaszeretet és gyűlöletet¹⁾ a dánok iránt. Egyedül ő látja előre Danemond hit-szegését s egyedül ő sejtí fejedelemlőjének nagylelkű eltökélésében tört szívének kétségbeesett tettét, a melynek útját akarja állani²⁾. Midőn Danemond zsarnokoskodni kezd, Horst azonnal összeesküvést sző a megölésére. Mindig éleselméjűnek és a tett emberének bizonyul.

Doolin epikai stílje sokkal erősebb antik befolyásról tanúskodik, mint *Bliomberis* előadása. Utánozza Homeroszt és Vergiliust, majd szabadon, majd egész leírásokat kölcsönözve tőlök. *Doolin* az *Ilias* és *Aeneis* mintájára túlnyomóan viadalok és csaták festéséből áll. Ezekben Alxinger az antik eposokra emlékeztető módon találja kedvét. A homerosi és vergiliusi harczok utánzatai *Doolin*-ban nagyobbára önmagukért vannak és nem szolgálnak a legtöbb regényes epostól eltérőleg szerelmi jelenetek előkészítésére. Főkepe a 8. és 9. ének csupa harcz; az egyhangúságot Alxinger az antik epika módjára igyekszik elhárítani a csatázó népek jellemzésével és történetök ismertetésével. De a *Laokoon* fejteget és seit nem vevén kellően figyelembe, nem mozgásában írja le Danemond seregét, hanem a tábornak majd erre, majd arra a részére fordítja figyelmünket, a nélkül, hogy szemléletes képét adhatná.³⁾ Az északi népek vallására, erkölcsere, földjére és fegyvereire vonatkozólag Olaus Magnus,⁴⁾ Saxo Grammaticus⁵⁾ és Thomas Bartholinus⁶⁾ voltak forrásai.

Alxinger néha egész leírásokat kölcsönöz Homerosból és Vergiliusból. Ilyen a törpének⁷⁾ és Doolinnak⁸⁾ említett ábrázolása. Bertrand tündérkertje,⁹⁾ Alkinoos gyönyörű jószágának¹⁰⁾ utánzata. Valamint Demodikos¹¹⁾ megénekli a lakomán a jelenlevő Odysseus tetteit, úgy dicsőíti a bölcs Petrus¹²⁾ Doolin kalandjait. A dálnok a jövőt is látja és a boldog lovagnak megjósolja híres unokáinak tetteit. E vonás az *Orlando fur.*¹³⁾ és a *Gerusalemme lib.*¹⁴⁾ hasonló episodjaival az

¹⁾ L. IX. 40—41.

²⁾ L. IX. 42.

³⁾ VIII. 1—15.

⁴⁾ «De Gentibus septentrionalibus Historia.»

⁵⁾ «Historia Danica.»

⁶⁾ «Erdbeschreibung.»

⁷⁾ L. 195. old.

⁸⁾ L. 183. old.

⁹⁾ VI. 9—16.

¹⁰⁾ «Odyssea», VII. 115. f.

¹¹⁾ «Odyssea» VIII. 75. f.

¹²⁾ VII. 63.

¹³⁾ III. 9—63.

¹⁴⁾ XVII. 87. f.

Aeneis-ből¹⁾ való. A sárkány²⁾ leírása a *Metamorphoses*-ből³⁾ származik.

E közvetlen kapcsolaton kívül *Doolin*-ban a szerelemnek alkalmazása is azt bizonyítja, hogy Alxinger viszonya az antik epikához nem lazább, mint Wielandhoz és Ariostohoz. Maga Alxinger, egy költő ismerősének azon kifogására, hogy *Doolin* igen szegény szerelmi és buja jelenetekben, Homerossal védekezik.⁴⁾ «A régiek nem tartották a szereelmet valamely költeményben oly szükséges tulajdonságnak, mint az újabbak. Elegendőnek vélték a szülei és gyermeki szeretetet, a barátságot és a hazaszeretetet.» Nem tekintve e nézet helyes vagy hamis voltát, jellemzőnek tartjuk, mert Alxinger szerinte járt el *Doolin*-jában, jóllehet regényes tárgyat akart feldozgozni az *Oberon* mintájára. Az assimilálatlan antik elemek és a romantikus befolyások összevegyítése stilszerűtlenséget eredményezett. Alxinger a szerelemre nézve sem maradhatott egészen érintetlen a regényes epika hatásától; de annak ritka és a helyzetnek sem mindig megfelelő alkalmazása eléggé mutatja, hogy költőnk egyénisége idegenkedett a Wieland- és Ariosto-féle erotikától. *Doolin*-ban tulajdonképp csak két romantikus befolyásból származó szerelmi festést találunk: az egyik *Idris*-re⁵⁾ és a *Gerusalemme liberata*-ra⁶⁾ emlékeztet, és sikamlósság és bujaság tekintetében nem marad el Wielandnak borsosabb leírásai mögött sem; ⁷⁾ a másik ⁸⁾ még sokkal kevésbé illik környezetébe.

Doolin számos önálló leírást is tartalmaz, a melyeken legjobban tanulmányozhatjuk a költő előadását. Wielandnak vagy épenséggel Ariostonak gazdag képzeletével költőnk nem rendelkezik, de élénkséget, szemléletességet és relativ gazdag színezést nem egyszer egyesít plastikai előadással. *Doolin*nak kétségbeesett harcza a dánok ellen, erejének kimerülése és Flandrine megsebesülése okozta szívszagató fájdalma; azután ádáz dühétől emberfölöttivé fokozott vitézsége megható jelenetet alkotnak a csendes, holdvilágos tájban.⁹⁾ Ehhez hasonló drámai kép az elítélt anya megmentése.¹⁰⁾ De Alxinger néha a vonások halmozásával és túlzásával akarja elpalástolni képzeletének elbágyadá-

¹⁾ VI. ének.

²⁾ «*Doolin*» III. 8. f.

³⁾ III. 74.

⁴⁾ L. «Über eine elende Recension meines *Doolin*.»

⁵⁾ II. 76. f.

⁶⁾ XVI. 2. f.

⁷⁾ «*Doolin*» III. 25. f.

⁸⁾ V. 28. f.

⁹⁾ IV. 55. f.

¹⁰⁾ V. 32. f.

sát. A túlhalmozott leírás elfáraszt, mert gátolja képzeletünket működésében és meghiusítja a fővonások mélyebb hatását.¹⁾ A nagyítás pedig csak akkor hat, ha erős érzelemből támad, különben kijózanít.²⁾ Ariosto és Wieland gyakran használják a hyperbolát, de gúnyos czélokra; Alxinger szándékától pedig semmi sem esik távolabb, mint satirai megbontása a lovagi romantikának. Ritkábban fordul elő Alxinger előadásában a képek természetellenes tagolása. Homeros mindig személyeinek érzékeivel ír le, azaz helyőkebe képzelve magát, csak azt festi le, a mi figyelemeket megragadhatta, még pedig oly sorrendben, a mint benyomásaikat kaphatták. A távlat törvényei a költészetben is érvényesek. Midőn Gloriande megjelen rokonainak, Alxinger előbb ruháját, aztán természetét írja le, az arcát pedig legutoljára hagyja.³⁾

Alxinger hasonlatai, ha nem is mindig újak, de többnyire izléssel vannak megválasztva. Sok köztők a rövid, csak a főbb vonások kiemelésére szorítókozó hasonlítás.⁴⁾ A mellékkörülményekben dúskáló s terjedelmes képekké bővített hasonlatok *Doolin*-ban⁵⁾ ritkábbak, mint *Bliomberis*-ban⁶⁾ és Alxingernek részben epikai, részben lyrai előadásánál fogva hangulatkeltésre is törekednek az epikai szemléletesség mellett.⁷⁾ Eredetiségre a legtöbb ugyan nem tarthat számot, de valamennyien új vonásokat is tartalmaznak, s egy gondolatnak vagy képnek újjáalakítása egyszersmind újratereztetés is.

Doolin-nak legszebb részlete egy bájos, a környezetéből egészen kiváló epizód,⁸⁾ a mely talán leggyöngédebb alkotása Alxinger költészetének. Wieland finom érzékkel választotta a javított eposnak épen e bővítményét, midőn folyóiratában mutatványt kíván adni.⁹⁾ Az epizód a kopár rheimsi pusztának viruló szőlőtermő vidékké változását beszéli el. Egy öreg ember élt fiával az azelőtt terméketlen tájon. Mindketten a közeli Marne halaival és kecskéjük tejével táplálkoztak. Az ifjút titkos bánat emésztette, mert egyszer az erdőn egy gyönyörű nőt látott, a kit azóta hasztalan keresett. Szerelmi vágya minden reggel az erdőbe vezette, de a szép vadásznőt soha sem találta ott. Messze vidékre menne, hogy megkeresse, azonban gyámoltalan atyja hogy élhetne nél-

¹⁾ «Doolin» IV. 28. f. — «Bliomberis» VI. 68., VIII. 61. f.

²⁾ «Doolin» II. 5., VIII. 51. — «Bliomberis» II. 10., IX. 75., 83.

³⁾ II. 5—6.

⁴⁾ Pl. «Doolin» I. 25., IV. 69., VII. 23., IX. 1. . . . «Bliomberis» II. 26., II. 87., III. 16.

⁵⁾ V. 41., 51.

⁶⁾ I. 26., 117., III. 14., VII. 67.

⁷⁾ «Doolin» X. 5. «Bliomberis» I. 17., VI. 86., VII. 108.

⁸⁾ VII. 9—19.

⁹⁾ «N. t. Merkur» 1797. III. 232.

küle? Naphosszat ült bújában a folyó partján; a habok hivogatták, hogy oltsa el forró vágját hús keblükön, de atyja képe visszaűzte a vadonba. Itt a kunyhó előtt egy öreg roskadozó asszonyt pillant meg, a ki egy betevő falatért esedezik, mert már három napja, hogy étlen-itlan bolyong a pusztában. De a kunyhóban nem volt se étel, se ital. Ekkor az atya kecskéj ét akarjaleölni, hogy az öregasszony éhen ne vesszen. Ez azonban ragyogó tündérré változik, s az ifjú fölismeri benne szép vadásznőjét.

«Dich wählet zum Gemahl die mächtigste der Feen,
Die eure Tugend schwer geprüft,
Und wenn du oft, in stillen Gram vertieft,
Den Hain um sie durchirrt, dir zärtlich nachgesehen.
Doch weg mit Traurigkeit! Hier, wo mein treuer Freund
Zehn Monden hoffnungslos geweint,
Soll jedem Gram ein Lind'rungsmittel keimen
Und lieblich weiss und roth der Becher überschäumen.»

(VII. 18.)

E bájos tündérmese egyszerűen és minden subjectiv vonatkoztatás nélkül van előadva. *Doolin*-nak egyetlen hosszabb részlete, a melyben a költő alanyisága és kora nem találnak közvetlen kifejezést. Alxingernek epikai előadása különben teljesen subjectiv. A műköltő nem érheti el ugyan a népeposnak naiv elfogulatlanságát, mert műve nem a nép lelkéből, hanem az egyéni lelki életéből fakad. Ily értelemben Vergilius ép oly subjectiv, mint Ariosto vagy Wieland. De a költő korlátozhatja alanyiságát, meggátolhatja az egyéni értelemnek és ítéleteknek szüntelen való beavatkozásait s bizonyos fokig elérheti azt az epikai nyugalmat, a mely a tárgy fölé emelkedik. Alxinger ellenben alakjai közé vegyül, szenvedélyesen pártját fogja kedvencezeinek s azok elleneit valóságos gyűlölettel és megvetéssel illeti, mintha saját ellenségei volnának.¹⁾ Személyeinek szenvedélyeitől elragadtatva, indulatos felkiáltásokra fakad.²⁾ Az igazi epikus költő egyenlő szeretettel és odaadással alkotja jellemeit s föltárja képeit a nélkül, hogy aggódnék a miatt, vajjon megértik-e intentióit. Alxinger nagyon keveset bizik az olvasó képzeletében vagy helyes ítéletében. Midőn *Doolin* bosszút lihegő dühre fakad az álnok udvarmester ellen, a költő attól tartva, hogy e vonás kedvezőtlen benyomást tehetne az olvasóra, azonnal védőbeszédet tart a jogos bosszúról.³⁾ *Flandrine* elrablása után *Doolin* egészséges álmát menti az olvasó előtt.⁴⁾ Hogyha hősei nemes tetteket

¹⁾ «*Doolin*» VIII. 29., 34., IX. 7., 8. — «*Bliomberis*» XII. 21., 22.

²⁾ «*Doolin*» X. 45.

³⁾ III. 3—4.

⁴⁾ VI. 6.

vittek véghez, elragadtatva dicséri őket.¹⁾ Alxinger nem bírja fékezni alanyiségének szüntelen kitörését; ezáltal pedig a hatást minduntalan gyöngíti. E kissé naiv alanyiség sem Ariosto, sem Wieland előadásában nem fordul elő; mindkettő valódi epikai tehetség, jóllehet felfogásuk teljesen subjectív. Élcelő modoruk nem tévesztette el hatását *Doolin* első alakjára sem. De Alxinger az enyelgő hangot egyáltalában nem találván el, *Doolin* átdolgozásánál az összes élcelő czikornyát kiküszöbölte és egyedül érzelmes hajlamát követte. Fennkölt érzelem- és gondolatvilágának eszményeit a lovagkorba képzei.²⁾ E költői világa és saját korának különbsége elmélkedésre és moralisálásra ösztönzi.³⁾ A reflexiókat⁴⁾ nagyon kedveli és korára vonatkozó czélzásokkal bőven vegyíti előadásába. Erkölcsi tanításaiban még feltűnőbb a költőt környező viszonyok befolyása; főleg korának romlott ifjúságát ostorozza.⁵⁾ Néha egészen prózaivá válik.⁶⁾ Sokkal magasabbra száll a költő lelkesedése és ereje, ha a felvilágosodást hirdeti. *Doolin* előadása is át van hatva a szabadság és haladás eszméitől. Az első kiadás szövegében oly féktelen kifejezést nyer a költő szabadságszeretete, hogy a műnek Bécsben való szabad elterjedése jellemző bizonyítéka II. József szabadelvű uralkodásának. Alxinger nemcsak a zsarnokokat, hanem a fejedelmeket általában a legélesebb kifejezésekkel illeti. De a politikai fejlemények a költő egyéniségét is mérsékeltebbé és óvatosabbá változtatták. *Doolin* átdolgozott alakja ennek világos bizonyítéka: a fejedelmek kiméletlen megtámadásait Alxinger vagy egészen kiküszöbölte, vagy enyhítette és határozottan csak a zsarnokokra vonatkoztatta.⁷⁾ Egy új stanzában⁸⁾ — valószínűleg a párisi rémuralomra való tekintettel — kikel a nép korlátlan szabadsága ellen. Súlyos betegségében,⁹⁾ attól félve, hogy néhány szabad szellemű stanzája az uralkodónak visszatetszhetnék, a következőt írja kiadójának: „Az uralkodó nagylelkűen megjutalmaz; a mostani főkamara és Collaredo gróf jótevőim. Megsértsem-e ezeket? Mondhatok-e olyasmit, a mi nekik nem tetszik? Nem! szívem sugallatát követem ...”

És mégis a felvilágosodás és szabadság szelleme lengi át az epost

¹⁾ «Doolin» IV. 45. f., V. 21. f.

²⁾ «Doolin» IV. 46. f.

³⁾ IV. 45. f., V. 21—23. «Doolin».

⁴⁾ «Doolin» I. 32., III. 4., VI. 1—6., 55. f.

⁵⁾ «Doolin» IV. 45. f.

⁶⁾ «Doolin» VI. 34.

⁷⁾ VI. 63.

⁸⁾ VI. 64.

⁹⁾ 1797 ápril 15.

új alakjában is. Alxinger II. József császárt Doolin unokái közé számítva¹⁾ s megjósolva uralkodását,²⁾ lelkesen dicsőíti szabadszelleműségét:

«Auch tönt es Josephs Lob, der dich, Leibeigenschaft,
Dich marmorherzigen, vom Blut der Unterthanen
Genährten Teufel schlug, mit mehr als Herkulskraft,
Hoch schwingend der Vernunft, der Glaubensfreyheit Fahnen;
Der Mandarinen Stolz, der Bonzen Tyranney,
Der schnöden Trägheitsgeist aus seinem Reich verbannte,
Aufklärung ihre Fackel frey
Erheben liess, für Recht und Wahrheit brannte . . .»

(VII. 66—7.)

Doolinnak számtalan subjectiv és közvetlen Alxinger korából vett vonása sehogysen olvad összhangba a költőnek történeti hűségére irányuló törekvéseivel. Alxinger történeti műveket használt az északi népek jellemzésére; Doolin szüleit szabadkőművessége ellenére vak-hitűeknek festette és a vallással és isteni csodákkal egyesítette a tündérit, mert jellemzőnek tartotta történetének korára nézve.³⁾ *Doolin* világa bizonytalan és homályos. Ez az anachronismusnál nagyobb fogytatkozás onnan származik, hogy a két kiváló epikai erő: a termékeny képzelet és az élénk érzéki jelenítés — mindkettő Ariosto és Wieland főjelessége — csak mérsékelten éltetik Alxinger epikai előadását.

A nyelv tisztaságára és szépségére nézve Alxinger két eposa, főleg *Doolin*-ja válik ki valamennyi műve közül. Az 1787. kiadásban találhatók még furcsa, erőltetett kifejezések, tájszavak, sőt helytelen alakok is. Ezeket a költő az átdolgozásnál gondosan kiküszöbölte; az új szövegben csak néhány kétes kifejezés fordul elő.⁴⁾ Alxinger lehetőleg mellőzi az idegen szavakat s e tekintetben fölülmulja az összes múlt századi osztrák költőket, sőt még Wielandnak némely művét is. Mint költészetének minden részét, úgy nyelvét is vas szorgalom és határtalan gond jellemzi. A kifejezésnek közvetlen érzékiségét és üdeségét persze nem pótolhatja a szabatosság és csiszoltság. *Doolin* nyelve gyakran igen elvont és merev; nem éri el Wieland nyelvének könnyed folyását és fülbemászó zenéjét. Mintáinak színpompáját Alxinger néha szóhalmazsal akarja utánozni s ilyenkor nagyon megterheli nyelvét. De *Doolin*-ban tagad-

¹⁾ Bouillon Gottfried révén, a ki Doolintól származik és I. Ferenc császárnak egyik öse.

²⁾ Az «Aeneis» VI. 755. f. és «Orlando furioso» III. 9—63., XIII. 57. mintájára.

³⁾ L. «Doolin» előszavát (1787).

⁴⁾ Pl. IV. 33., V. 52., VIII. 48.

hatatlan erős nyelvtelenség és osztrák költőnél addig szokatlan szó-
bőség nyilvánulnak. Wielandnak kedvező hatása itt is fölismerhető:
népies és régibb irodalmi szavak felhasználásából és szerencsés szó-
összetételekből táplálkozó nyelvművelésének Alxinger is hasznát vette.
Sok kifejezése származik Wielandtól.¹⁾

Doolin-nak szabadabb és változatosabb mondatszerkezete, számos
új szóelhelyezése és stílfordulata Wieland tanítványára vallanak. Emel-
lett természetesen érvényesül más német költők befolyása s főleg
Alxingernek eredeti nyelvtermelése is.

Alxinger Wieland regényes eposainak élénk rhythmusú és simu-
lékony versformáját választotta mintájául, de nem vette igénybe az *Idris*-
s kivált az *Oberon* verselésének minden szabadságát, hanem szigorúbb
verstörvényeket szabott magának, mint mestere. Az olasz ottava rima
nyolcz hatodfeles jambusversből áll, a melyek, a végső rimpárt kivéve,
keresztben rímelnék. Valamennyi rím kéttagú. Az *Oberon*-strófának
versei ellenben változnak, néha rövidnek, gyakran pedig alexandrinussá
dagadnak. A jambust elvétele anapæstus váltja fel, s a majd két, majd
egytagú rímeknek sem száma, sem elhelyezése nincs szabályhoz kötve.
Blümler-ben és *Doolin*-ban a rhythmus tisztán jambusos, a versek
hossza ugyan szintén változik s a rímek elhelyezése sem állandó, de
két egy- vagy kéttagú rím soha sem találkozik. Ha az egyik versszak
egytagú rímmel végződik, akkor a következő strófa kéttagúval kezdő-
dik, vagy megfordítva. A versek 4 és 6½ jambus között változnak:

«In grossen Bildern dargestellt.» (4)

«Nicht Ausdruck, nicht Geschmack, nicht Form noch

Farbe fehlet.» (6½) (Doolin, III. 25.)

Az ötlábúnál hosszabb verseket sormetszet választja két részre,
az ötös jambus-sorban a második láb után, a hatosban a harmadik után:

«Woher es kommt. | entdeckt das Auge nicht.»

(Doolin, III. 24.)

«Er schwört mit raschem Mund | den vorgeschriebnen Eid.»

(D. IX. 53.)

A «festői hatás»²⁾ kedvéért Alxinger néha elhagyja a sormet-
szetet:

«Sie in Erwartungen verloren seufzet, glüht

Und liegt mit feuchtem, halb geschloss'nem Augenlied.»

(III. 29.)

¹⁾ «Entglitschen» (sokszor), «in ihren Reiz entbrannte» (IV. 2.)
«entsteinert» (IV. 39.), «in die bessere Welt entzücken» (X. 56.), «Neu-
begier» (VII. 3.).

²⁾ «Bruchstücke über den Reim ...»

A verslábak- és szótagoknak jóhangzású és a rhythmust élénkítő összeszövése egyik jelessége Alxinger verselésének. Pl.:

«So lan | ge dies | er währt, | schmerzt kei | ne See | lenwun | de,
Und neu | es Lā | cheln hängt | am lāngst | entwōhn | ten Mun | de.»

(D. VII. 19.)

«Der Lie | be süs | sen Kelch | bekränzt | mit Lor | bern, schlürft.»

(D. VII. 21.)

A rímek szépsége által is kitűnik költőnk verstechnikája. A stanza csupán az olasz nyelv rimbőségénél fogva válhatott nagy epikai költeményeknek alkalmas versalakjává. Wieland a rímet az olasz epikusok hatása alatt bámulatos ügyességgel és nyelvtelenséggel emelte újra tekintélyre a német költészetben Klopstock törekvéseinek ellenére. Alxinger e téren is fölhasználja mestere vívmányait és *Doolin*-ban, tekintve a stanza gazdag rímelését, nagy rímelő tehetséget tanusít. Rosz rímek¹⁾ aránylag csak kis számmal akadnak eposaiban. A hangzók kivetése is általában ízléssel van alkalmazva. Alxinger kerüli a mondatnak átvitelét az egyik versszakból a másikba és a rhythmus jóhangzását azzal is növeli, hogy a mondatokat rendesen nem a versek végén, hanem a közepén zárja be (enjambement).²⁾ De nem helyeselhető, hogy többször a stanza közepére helyezi a gondolatoknak súlypontját és hatásos vonás helyett bágyadt, néha üres versekkel fejezi be a versszakot. A *Doolin* ízléses verselése rhythmikai érzékről és gondos csiszolásról tesz tanuságot. Nem oly simulékony, kecses és zengzetes, mint Wieland verselése, de viszont nincs az erőnek híjával. A *Doolin von Mainz*-ban érte el tetőpontját a mult századi osztrák költészet verstechnikája, s e tekintetben eposunk előkelő helyet foglal el a vele egykorú német költemények között is.

Dr. WOLLANKA JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Propertius elegiái. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Csengeri János*. Budapest, 1897. Franklin-társulat. Ára 3 frt.

Irodalmunk a m. tud. Akadémia «Görög és latin remekírók» cz. vállalatából ezuttal Propertiusnak, ki a római költészetnek Ovidius mellett legragyogóbb tehetsége, teljes fordításával gazdagodott meg. Igazán örömmel és élvezettel forgattuk e művet, a mely nem csak tartalmát,

¹⁾ Pl.: I. 15., IV. 27., IV. 66., I. 4., VI. 84., V. 31.

²⁾ Pl.: I. 23.

értékét, de díszes kiállítását tekintve is, méltán helyet foglalhat a magyar közönség szalonjainak asztalán. Mert a ki csak futólag is végiglapozgatja, bizonyára újból meg újból előveszi, különösen olyankor, a midőn a legnemesebb költészet vigaszára van szüksége. Propertius Anakreon mellett leginkább rászolgált az egész művelt emberiség érdeklődésére. Lyrai szerelmi regénye, melynek rövid, de sokatmondó címe: *Cynthia*, egy mélységes, szenvedélyes és drámai jelenetekben, valamint lyrai érzelmekben gazdag szerelmi viszonynak minden phasisát visszatükrözteti; az olvasó szeme elé hordja minden virágát és minden szemetjét. Közönségünk e műben a szerelemnek ezt az egész, kaleidoskopszerűleg forgandó világát az egyes elegiák hangulatának megfelelő *változatos magyar rhythmushan* fordítva élvezheti. És élvezni is fogja, mert ha a szerelem egyáltalán a lelki élet legnagyobbserű nyilvánulása, mennyivel nagyobbserű a Propertiusé, melyhez keretül az Augustus által «márványból» újra épített «örökváros» szolgál! De ajándék e mű a «kezdő» — a mint szerző szerényen megjegyzi — és hozzáteszem *nem* kezdő philologusainknak is. Propertius életét és műveit és a rájuk vonatkozó számos elméletet teljesen és módszeresen feldolgozva találják benne.

Fordításában követett elveiről maga a szerző számol be előszavában. A szerencsés középutra tér a *két réglet* között. Ezek egyike a maradiaké, a kik tekintet nélkül a műfaj sajátos természetére, és nálunk honos külalakjára, fordításukban minden áron az antik eredetinek időmértékes alakjához ragaszkodnak. Ellentéteseik pedig azok, a kik olcsó népszerűséget hajhászva, minden ókori remekirót «népies zamatú», nemzeti, hangsúlyos, szakaszos versekben fordítanak és ekkép a legkomolyabb ókori alakokról lerántván a himationt és togát, subába, szűrbe bujtatják. Csengeri tehát így érvel: «Részemről mind az alakbelileg hű, mind az eredeti alaktól eltérő fordítást jogosultnak tartom. A döntő kérdés szerintem a fordító célja s az illető műfaj hagyományos törvényei, nevezetesen a benne szereplő versmértéknek irodalmunkban való polgárjoga.»

Ezután határt szab az ókori elegiának két egymásból fejlődött faja között. Először keletkezett az *ión*, legszebb virágása a Soloné és Theognisé. Ekkor «érvényesül először az *egyén* a maga sajátos világnézetével és ösztönöz másokat is arra, hogy azok is vele érezzenek és gondolkodjanak.» A későbbi, t. i. a voltaképi *római elegia*, az alexandriai másodvirágzás terméke. Csengeri így jellemzi: «főkép a szív életét tükrözteti vissza s csak abban különbözik a szerelmi daltól, hogy míg ez *egy* helyzetnek, *egy* érzelemnek ad egyszerű, benső közvetlen kifejezést, addig az elegia reflexio tárgyává teszi az érzelmet, többféle világításban mutatja be s phasisait nyomról-nyomra feltárja előttünk.»

Szerző a fentebbi megkülönböztetéssel igazolja, hogy miért fordította «a heves érzelem és izzó szenvedély» dalosának három első köny-

vét — a szerelmi elegiákat *modern* alakban. Ilenben a negyedik könyv fordításánál, minthogy benne mondaszerű és archæologiai tartalmú költemények is foglaltatnak, a distichonhoz ragaszkodott.

A magyar alexandrinnak római elegiák fordításánál való alkalmazására még a következő érve is van. Az elegia ugyanis a görögöknél is az epostól nyerte versformáját, minden páros hexametert két morával megrövidítvén. Azonkívül az egyes elegiák hangulata szerint az alexandrint hol hosszabb, hol rövidebb alakjában alkalmazta, sőt néha a keresztrimes, strophás szerkezetet is.

Az ép oly terjedelmes, alapos, mint érdekesen megírt *Bevezetés*-ben szerző helylyel-közel maga is hozzájárul a «*propertiusi problémák*» megoldásához. Vagy legalább elfogulatlanul és izléssel választ az ellentmondó nézetek és föltevések közül. A harmadik *rész* képező *Jegyzetek* pedig a szöveg megértéséhez szükséges tárgyi, nyelvi és szövegkritikai tudnivalókat adják. Itt is gyakran az egyes apróbb problémák megfejtésébe, vagy a reájuk vonatkozó szakirodalom ismertetésébe bocsátkozik. A *Bevezetés* főbb fejezetei:

1. *Propertius neve, születési helye és ideje.* Ha már az objektív költőknek, pl. Miltonnak műveiben is mélyreható kutatással fölfejtetni ama finom szálakat, melyeknél fogva azok a költő egyéni viszonyaival és kedélyhangulatával összefüggenek, mennyivel hálásabb e pszichologiai kutatás Propertiusnál! Az ő elegiái, valamint Petőfi, Goethe és Heine költeményei úgyszólván egyes levelekből és virágokból koszorúvá, vagyis egyes helyzetek megkapó leírásaiból költői autobiographiává fűződnek össze. Költőnknek a hitványabb kéziratokból reánk hagyományozott «*Aurelius*» cognomenjét szerző is elveti, ismertetvén Haupt, Teuffel és Plessis idevágó kutatásait.

Aztán áttér egy még érdekesebb témára, költőnk szülővárosára. *Kilencez* váro dicsekedék vele, mint szülöttével, habár közülök már eleve is csupán Hispellum és Asisium tekinthetők «*komolyabb követelőknek*».

Propertius ugyanis, bár meg nem említi, de leírja szülővárosa vidékét: (Eleg. IV. 1. 65 stb.)

«Ut nostris tumefacta superbiat Umbria libris,
Umbria Romani patria Callimachi.
Scandentes si quis cernet de vallibus arces,
Ingenio muros æstimet ille meo
Umbria te notis antiqua Penatibus edit.
Mentior? aut patriæ tangitur ora tuæ?
Qua nebulosa cavo rorat Mevania campo,
Et lacus aestivis intepet Umber aquis,
Scandentisque *Asisi* consurgit vertice murus,
Murus at ingenio notior ille tuo.»

Szerző végül Haupt érveihez csatlakozik, utal a feliratos maradványokra, a melyek Asisium javára döntik el a vitát. Csodás ironiája a véletlennek, hogy Propertius, a mámoros érzéki szerelem fenkölt dalosát, meg Szt. Ferenczet, a lemondás és a természet szűzies pompájáért rajongó szőrcsuhás költőt, ugyanazon város szülte! Emennek a legenda szerint a rózsák lehullatták töviseiket, de hisz ő a valódi rózsákat úgy sem élvezte. Propertius keservesen megszenvedte a töviseket, de annál nagyobb része volt a rózsák örömeiben. Erről szólnak a következő fejezetek.

2. *Életviszonyai, Lycinna.* Lycinna neve alig ismeretes, de ő oktatta költőnket a szerelem iskolájában az — ábcére. A fensőbb tanulmányokat csakhamar ráttermettebb mesterre, úrnőjére bízta, a ki éppen maga Cynthia volt. Ifjúkoráról maga a költő mond egyet-mást, atyja kora haláláról és anyjáról (IV. 1. 126 stb.).

«Ossaue legisti non illa aetate legenda
Patris et in tenues cogeris ipse lares.
Nam tua cum multi versarent rura inveni,
Abstulit exultas pertica tristis opes.
Mox ubi bulla rudi dimissa est aurea collo,
Matris et ante deos libera sumpta toga,
Tum tibi pauca suo de carmine dictat Apollo,
Et vetat insano verba tonare foro.»

Szerző Lütjohann állításával szemben Plessiséhez csatlakozik, hogy t. i. a Kr. e. 41-ki hirhedt földfelosztás tette Propertius is koldussá, valamint Vergiliust földönfutóvá. Abban is igaza lehet szerzőnek, hogy Propertius görögös műveltségének első alapját már édes anyja otthon vetette meg. Sőt kissé merészen így következtet: «Az volt neki anyja, a mi Horatiusnak az apja. Valamint Horatiusnak az apja nem volt megelégedve a venusiai iskolában szerzhető műveltséggel, hanem Rómába vitte fiát és a legnagyobb gonddal neveltette, úgy költőnk anyja is keveselhetette az asisiumi iskolát élénk, eszes fia számára és valószínűleg Rómába költözött, melyen kívül sehol sem lehetett alapos műveltséget szerezni!»

Ez csak igen valószínű föltevés, de szerzőnek amaz állítása, hogy Propertius igen korán elvesztette anyját is, a költeményekből igazolható; (II. 20. 23.):

«Tu mihi sola domus, tu Cynthia, sola parentes.»

Propertius tehát éppen úgy fejezi ki árva voltát, a mint boldog szerelmében minden veszteségét pótolva érzi, miként Andromache az Iliasban :

«Ἔκτορ, ἄταρ σὺ μοὶ ἔσσι πόσις, καὶ πότνια μήτηρ,
Ἥδ' ἑ κασίγνητος.»

A következő fejezetekben végre magával Cynthiaával s az érdekes problémák egész seregével foglalkozhatunk. Bizonyára legnehezebb volt mind e feladatok között a «*variatio*» (Schultze elmélete) szerint össze-vissza hányt elegiákból időrendben helyreállítani a «Cynthia-regény» egész lefolyását. Hogy ez *sikerült*, igazán gratulálhatunk szerzőnek, noha nem kellett annyi nehézséggel küzdenie, mint Némethynek, midőn az «Amores» cz. gyűjteményben, az össze-vissza hányt költeményeket három csoportra osztva, Ovidiusnak három különböző szerelmét mutatta ki.

A Cynthiaról mondtak talán leginkább fogják megragadni a nagy közönség figyelmét. Cynthia úgyszólván tipikus «szerető». Költőnknek vele szövődött viszonya typusa egy mélységes, szívet-lelket megrendítő, örömet, bánatot osztó, kéjjel felmagasztaló és féltékenységgel lealjasító szerelemnek. Maga Propertius is, ha eltekintünk 4-ik könyvének archaológiai költeményeitől, typusa egy szerelmi költőnek. Egyes-egyedül a szerelem iskolájában tanult és mesterré válván önmagát és szerelmét halhatatlanná tévé. Ovidius Corinnája, Catullus Lesbija köz-napi nőkké törpülnek Cynthiaával szemben. Szerző gondosan egybeállította mindama helyeket, a melyek Cynthiaát a maga testi és lelki pompájában ragyogtatják:

«Fenséges junói alak, arczán tiszta tejben úszik a rózsalevél, két szeme csillagként ragyog; művészetekben jártas, remekül tánczol, játszik a lanton s a költészetben Corinnával versenyez» . . .

«Jellemére nézve kaczer, szereti magát piperézni, kapzsi és állhatatlan. Örül, hogy egy költő imádója is van, a ki ünnepli, dicsekszik is vele, de neveltség tárgyává is teszi rajongását.»

Egyszóval jóban, rosszban oly rendkívüli nő volt mint Cleopatra, arra született, hogy egy lángérmű szívet, egy fenkölt főt egész életére meghódítson. Annyi bizonyos, hogy kapzsisága és kaczerésága mellett *viszonozta* költőnk szerelmét. Ha meg is gyötörte, boldogítani is tudta. Külömben a torzsalkodások és kibékülések szépen váltakoztak viszonyukban. Cynthia úgy gondolkozásában, mint elhatározásaiban folyton érdekes, meglepő, változatos volt s a mi mindamellet legérdekesebb, «kiszámíthatatlan», gyöngé nő léteére hű és értelmes volt. (II. 20, 25 stb.)

Igen elmésen czáfolgatja szerzőnk Lachmann és Marx abbéli erőszakos föltevéseit, hogy Cynthia férjes nő lett volna. Hangsúlyozza, hogy biz ő egy «*meretrix maiorum gentium*» volt csak, mivel Propertius *törvényes* házasságra nem léphetett, habár viszonyukban több volt a hűség és önzetlenség, mint az Augustus-korabeli házastársak közt rendesen. A «Lex Julia» megbukott és Propertius oly halhatatlanná tette ezt a «hetérát», akárcsak Petrarca a maga álmodta, légies, szűzies Lauráját.

A művet tehát legmelegebben ajánlhatjuk. Philologusoknak pedig

főleg azért, mivel szerző az egész Propertiusra vonatkozó irodalmat példás módszerrel feldolgozta. Kritikája önálló, gondolkodó főre vall, ámde óvakodik mindennemű önkényes, vagy fölösleges «föltevésektől». A költőt saját műveiből igyekszik első sorban megértetni.

Az irodalomtörténetbe vágó kérdések közül legvonzóbb Propertius viszonya *Maecenashoz*. Szerző idézetekkel támogatva jellemzi Propertius tapintatos, hódolatteljes, de egyszersmind önérzetes magatartását. Noha része volt Maecenas jótéteményeiben, élvezte az esquilinusi kertek jó levegőjét, sőt maga is ott lakott, *nem* vállalt el oly feladatot, a mely tehetségével nem egyezett meg. Azt, hogy Augustus tetteiből egyet-mást meg fog énekelni, «kilátásba helyezi.»

Ifj. REMÉNYI EDE.

A magyar nyelv. A középiskolák felső osztályai számára írta *Szinnyei József* egyetemi tanár. Második kiadása a 'Magyar nyelv rendszere' cz. munkának. Budapest, Hornyánszky V. 1897. 88 l.

E könyv a középiskolák felső osztályai számára készült és szükség is van rá nagyon. A ki bármely középiskolánkban egy-egy érettségi vizsgálatot végig hallgat és megfigyeli ott a jelölteknek a szorosan vett magyar nyelvi tanulmányokban győnge készültségét, az igazat fog nekem adni, midőn a felső osztályok részére ilyen általános áttekintő magyar nyelvészeti kézikönyv szükségét hangsúlyozom.

A könyv fejezetei a következők: *A nyelv élete, A köznyelv, Idegen elemek, A nyelvjárás, A nyelvjárások, A régi nyelv, Nyelvünk rokonai.* E felosztásból is látható, hogy e kis munka előadja nyelvünk egész fejlődését, mai állapotát és egyéb nyelvekkel való rokonságát. Az első fejezetben a nyelv kifejlődését fejtegeti általánosságban, majd részletesebben tárgyalja ennek egyik főtényezőjét az analógiát s kimondja, hogy a nyelv szájhagyomány útján öröklődik ugyan egyik nemzedékről a másikra, de az analógia útján részben újra is képződik minden beszélő ajkán.

Legnagyobb részét teszi a könyvnek a *köznyelvről* szóló fejezet. Ebben ugyanazon rendszer érvényesül, a melyet a múltkor *Szinnyei* nyelvtana ismertetésében (856. l.) érintettem, csakhogy az egyes szavak természetes tagozódásának (*szótő + képző + rag*) megfelelőleg első hely jut itt a jelentésbeli változásoknak s ezek főtényezőinek, az összetétel és szóképzés eseteinek. Viszont a ragok mint a mondatbeli viszonyok meghatározói a mondatban keretében tárgyaltnak. E fölfogás a milyen eredeti, éppolyan megfelelő is a szók tagozásának és mondatbeli alkalmazásának.

Az *idegen elemekről* szóló fejezetben ki kell emelnem az idegen mondat szerkezeteket tárgyzó részt és azon helyes elv hangoztatását, hogy *ne használjunk szükség nélkül idegen szót.* A következő fejezetben

pedig a nyelvújításról szóló óvatos bírálat (63–64. l.) s ennek alkotásai irányában követendő eljárás érdemel különösen figyelmet.

A *nyelvjárásokról* szóló részt nem tartom egészen sikerültnek. E fejezet kellő mennyiségben mutatja ugyan be a sokféle hangbeli, alak- és mondattani eltéréseket nyelvjárásaink és a köznyelv között, de az egyes nyelvjárások sajátosságairól mégsem ad kellő felvilágosítást és áttekintést, mert nem jelöli meg, hogy a felsorolt nyelvi jelentések mely nyelvjárásnak képezik kiváló sajátosságait. Czélszerűbb lett volna a felemlített hat nyelvjárásnak legalább a főbb jellemző vonásait megállapítani s példák gyanánt ezek köré csoportosítani az egyes nyelvjárásbeli adatokat. Így a tanuló könnyű és világos áttekintést szerezhetne az összes nyelvjárásokról, míg a fejezet jelen berendezése alapján sok mindenféle nyelvjárási sajátosságot tanulhat ugyan meg, de nem tudhatja, hogy melyik mely nyelvjárásból való.

A *régi nyelvről* és a magyar *nyelvrokonságról* szóló két utolsó fejezetre csak annyi a megjegyzésem, hogy az *előbbiben* a Halotti Beszéd olvasása talán kissé modern és némely hangok kiejtésének leírása nem eléggé következetes; viszont az *utóbbiban* a nyelvrokonság tárgyalása elé be lehetett volna még szűrni egy kis áttekintő leírást a nyelvek osztályozásáról. Különben e fejezetek is egészben véve sikerültek, a mint-hogy sikerült és hasznavehető az egész kis munka, s óhajtandó, hogy a középiskolák felső osztályaiban minél gyakrabban forgassák.

Dr. BARTHA JÓZSEF.

A német irodalom rövid története. Irta *Oldal János*, a sz. fővárosi VI. ker. polg. leányiskola igazgatója. Budapest, Eggenberger 1897. 51 l.

E könyv, a szerző előszava szerint, polgári leányiskolák számára készült, még pedig abból a célból, «hogy a növendékek rövid utbaigazítást nyerjenek arra nézve, hogy melyek azok a művek, a melyek első sorban méltók az olvasásra». «E könyvecske — így folytatja a szerző — a német irodalom rövid vázlatát tartalmazza; megismerteti a növendékeket a német irodalom jeleseinek élete történetével, dióhéjba szorítva — rövid bírálat kíséretében — közli a német irodalom legjelesebb műveinek a tartalmát, s ezzel képesíteni kívánja a tanulót, hogy olvasmánya megválasztása tekintetében bizonyos önállóságra vergődjék.» Első sorban az a kérdés merül fel, mi módon és mely eszközökkel akarja a szerző a tanulónak az olvasmánya megválasztására való utbaigazítást megadni. Azt alig várhatni, hogy magának a könyvnek betanulása fogja a tanuló ítéletét annyira önállóvá fejleszteni, hogy ezentúl ő maga fogja helyesen megválaszthatni olvasmányát: a «dióhéjba szorított» irodalomtörténetek kész ítéleteinek befogadása tudvalevőleg nem épen az *önállóságot* szokta fejleszteni. Az «utbaigazítás»-t tehát az egyes írók és műveik tárgyalása

módjában kell keresnünk: egy-egy műnek többé vagy kevésbé részletes tárgyalása, kedvező vagy kedvezőtlen bírálattal való bemutatása fogja azt inkább vagy kevésbé olvasmányúl ajánlani. Azonban így fogva fel a dolgot — másképen pedig alig lehet, — a szóban levő könyv épen nem szolgálhat megbízható zsinórmértékül. Nálunk tudvalevőleg az a felfogás gyökerezett meg, hogy iskoláinkban első sorban és részletesen a német irodalom classikus korszakát kell tárgyalnunk és műveit olvastatnunk: a szóban levő könyvnek azonban több mint kétharmad része a Goethe előtti kornak van szentelve, a többire alig egy harmad rész marad. Hasonló viszonyban van az egyes régiebb művek tárgyalására fordított tér is az újabbakéval szemben. Mit jelent pl. az, hogy a XV. századbeli *Reineke Vos* tartalmát három lapon (16–18. l.) mondja el. ellenben Schiller *Braut von Messina*-járól egy árva szóval sem emlékszik meg? Ezt tehát nem ajánlja olvasmányúl, amazt igen? Pedig amaz állateposzban külön dolgokat találhatnak a polgári leányiskola növendékei, mint a miktől a Beatrice történetében félti őket a szerző! És hogy kedvező vagy kedvezőtlen ítéle teiben is mennyire elveti a súlykot, arra csak egyikét jellemző példát idézünk: elismeri, hogy a kfn. korszak epikus művei közül «kimagaslik *Gottfried von Strassburg Tristan és Isolde* cz. műve», de «mihaszna — úgymond — ha a mű minden sora az író elvtelenségéről és jellembeli gyengeségéről teszen tanubizonytságot» (8. l.), — másrészt pl. Fischart Jánost szerinte «mint elbeszélőt a *Glückhaft Schiff von Zürich* cz. művében csodáljuk, . . . az elbeszélésbe szőtt gyönyörű leírások királó költői bájt kölcsönöznek a műnek» (22. l.). Vajjon ez is olvasásra való «útbaigazítás» akar-e lenni? És hol van e jellemzésekben az irodalomtörténeti igazság?

De ha nem is tekintjük a szerző külön czélját, a könyv pusztán mint irodalomtörténet — adatok, ítéletek és stílus dolgában is — rendkívül kifogásos munka.

Mindjárt az első lapon fönnakadunk az ilyen mondáson: «Hogy mikor vándoroltak ki a németek (!) Ázsiából (?), nem tudni». Majd *A németek nyelve* cz. 3. §.-ban azt olvassuk, hogy «a németek igen korán több törzsrre szakadtak . . . , a fő nyelvtörzsek: a gót, az északi, az alnémet és a felnémet». Később helytelen az alnémet és a felnémet dialektusok felsorolása is. — Megczáfolt nézet az (a mi tudvalevőleg Grimm véleménye volt), hogy «a rókáról szóló állatmonda az őskorban gyökerezik» (2. l.) és hogy «az állatmonda Németországban keletkezett» (16. l.). — A *Waltharius*-t nem lehet egyszerűen «latin fordítás»-nak mondani (4. l.). — A «keresztény lovagság» szerinte a *németség* és a *kereszténység* «tökéletes egyesüléséből sarjadzott ki» (5. l.), — hát a francia lovagok rendje?! — A *Nibelungénekben* Ute királyné könyvünk szerint azt jósolja, «hogy Kriemhilde leendő férje *orgyilkosságnak* esik áldozatul» (9. l.), — ily

részleteket mégse tud jövendőlni, csak annyit mond, hogy Kriemhild korán el fogja veszíteni férjét. (*du muost in sciene vloren hân*, 14. str.). — «Siegfried Gunther kértére elorozza (!) Kr. gyűrűjét és övét», — természetesen nem «Kr.», hanem Brunhild gyűrűjéről és övéről van szó, de meg hogy ezt Siegfried «Gunther kértére» tette, annak sehol semmi nyoma. Különben ez a gyűrű itt éppen nem «büvös» gyűrű (9. l.). — «Bajorországban Rüdiger Attilához csatlakozik» (10. l.), — érthetetlen. — Nem igaz, hogy Luther nyelve «az összes dialektusoknak a szász kancellária nyelvével való összeforrasztásából» (21. l.) alakult. — Opitz nem 1618-ban (25. l.), hanem 1639-ben halt meg; Bodmer nem «1725—1783» (28. l.), hanem 1698—1783 élt, — avagy itt az életkor kezdete helyett kivételesen a tanári pályáét adja a szerző? Feltűnő, hogy Breitingerről nem emlékszik meg. — Flemming (26. l.), helyesen Fleming. — Gellert nem 1761-ben (29. l.), hanem 1769-ben halt meg. — A második virágzás korát 1760-nal kezdi meg (30. l.), nem lehet tudni, miért éppen ezzel az évvel? — Klopstock életrajzát 4 sorban adja, de azt külön megjegyzi, hogy «temetése olyan fényes volt, hogy még fejedelmet sem lehetne nagyobb ünnepséggel eltemetni» (30. l.), — a mi különben is kérdés tárgya lehet. — Lessing szerinte azt mondja a *Laokoon*-ban, hogy a költészet azért ábrázolhatja a rútat is, «mert az előadás későbbi folyamán alkalma van [?] a rút és a szép között harmoniát [?] létesíteni,» — Lessing argumentációja egészen más, l. *Laokoon* 23. 24. fej. — Galotti Emilia könyvünk szerint *grófnő* volt (33. l.). — *Rezzia* (34. l.): olv. *Rezia*. — Könyvünk szerint «Abdera szász város» (34), a mi csak akkor volna igaz, ha Thrakia szász tartomány lett volna. — Az «eredeti lángelmék» (= Originalgenies) sorában említi *Lenz János Mihály*-t (35. l.), — az ember rá sem ismer *Lenz Reinhold*-ra! — Voss *Luise*-ja «egy falusi pap családjában lefolyó esküvő keretében [?] a falusi élet gyönyöreit rajzolja» (36. l.). — Goethe nem 1768-ban (36. l.), hanem már 1765-ben ment Lipcsébe. — A *Götz*-ről megemlíti a szerző, hogy «egész Németországban hallatlan tetszéssel fogadták» s ezt azután úgy magyarázza: «E lelkesedés oka egyrésztől abban keresendő, hogy Goethe honfitársai a műben a maguk korát (*francia forradalom* stb.) vélték látni» (38. l.), — a *Götz* az 1773. év nyarán jelent meg, a francia forradalom pedig 16 évvel később ütött ki! — *Werther* tartalmát oly discret módon mondja el, hogy még Lottét sem kell megneveznie: «Egy ifjú, a kinek a lelkülete a lángelmék művelte költészetnek esik áldozatul, meghasonlik a való élettel, a természet körében és a borongós lelkű Ossziánban keresi lelke gyógyulását, de annyira az érzelmek hatása alá kerül, hogy szerelmi bánatában maga-maga szakít véget életének.» (38. l.). — *Iphigenie* «Olaszországban született meg» (38. l.), — pedig a prózai feldolgozás már 1779-ből való, Olaszországba pedig csak 1786-ban

ment Goethe. — *Tassó*-ban Antonio állítólag «azzal sérti meg a költőt, hogy rámutat arra a nagy ürre, a mely az *előkelő* államférfiú és az *igénytelen* költő társadalmi állása közt tátong» (39. l.). — Erre ugyan Antonio nem «mutat rá», hanem a korban és érdemben való különbségre; Tasso és Antonio egyrangúak: «Bist du ein Edelmann wie ich, so zeig' es», úgymond Tasso (II, 3.); Antonio pedig később azt mondja róla: «Als Menschen hab' ich ihn vielleicht gekränkt, als Edelmann hab' ich ihn nicht beleidigt» (II, 5.). — «*Die Wahlverwandtschaften* cz. regényében Goethe a francziák zsarnoksága alatt nyögő Németországot írja le» (41. l.), — ugyan hol? Mellékesen szó van ugyan a regényben háborúról, a melyben Eduárd részt vesz, de sem annak, sem a nyögő Németországnak leírása nincsen benne. — Gretchen «halálával az Isten irgalmasságának részesévé lesz, a *minek aztán az a következménye*, hogy Mefisztófelesznek Fausthoz való jussa kétségessé válik» (41. l.), — jóval kétségesebb az itt kifejezett okozati kapcsolat; Mefisztófelesz jussa tudvalevőleg egész más valamin fordul meg. — Schiller «a császár parancsára katonatisztek gyermekei számára alapított intézetbe lépett» (42.), — nem a császár volt az, hanem Károly Jenő würtembergi herceg. — Később «Mannheimban mint *színházi intendáns* nyert alkalmazást» (42. l.), — talán Dalberggel téveszti össze a költőt? — A *Haram-ják*-ban «*Ferencz okmányokat kohol*» (73. l.), — csak magánlevelet. — «Károly kiszabadítja apját s *Ferenczet retleti börtönbe*» (u. o.), — annyira nem juthat a dolog Ferenczcel, mert a mint magában a darabban mondják róla: «Er hat das Prävenire gespielt!». — Wallenstein «császár akar lenni» (45. l.), — dehogyan is: csupán a cseh koronára vágyódik. — Jean Paul egyik kiváló tulajdonsága «az *ügyesség*, a melylyel eszméit a *lehető legszabatosabb formába* tudta önteni» (47. l.), — erre a dicséretre ugyan nem szolgált rá Jean Paul stilusa. — Schlegel Ágost Vilmos öcsését Schlegel *Károly Vilmos* néven említi (48. l.), — talán csak tudja, hogy ez éppen egy harmadik nevét: *Frigyes*-t szokta használni? — Kleist Henrik nem 1770-ben (48. l.), hanem 1777-ben született. — Hebel János Péter (49. l.) vajjon mikép került a romantikusok csoportjába? és később Chamisso (50. l.) a «sváb költők» közé? — Grillparzer nem 1832-ben (49. l.), hanem csak 1872-ben halt meg; Rückert nem 1789-ben, hanem már 1788-ban született. Azt, úgy látszik, nem tudja, hogy Bodenstein 1892-ben, Scheffel 1886-ban és Freytag (nem *Freitag*!) 1895-ben meghalt, mind a háromnak csak a születése évét említi (51. l.).

Hogy miképen jellemzi a szerző az irodalmi mozgalmakat és műveket s mily sajátos æsthetikai elveket hangoztat könyvében, arról tanuskodják még egynéhány példa. A nyelvművelő társaságok «működését egészben véve, röviden akarván a mozgalmat jellemezni, holmi irodalmi katonásdi-játéknak lehet tekinteni» (25. l.). Lessing *Emilia Ga-*

lotti-ját «voltaképpen *nem a tragikus kimenetel*, hanem az erkölcsi elvnek az erkölestelenségen kivívott diadala avatja tragédiává» (33. l.). Schiller *Jungfrau von Orleans*-járól pedig ezt olvassuk: «A költő a történelemből általánosan ismert részleteket *kénye-kedve szerint elferdítve* sző bele a darabba, mindazáltal sikerül neki velünk elhitetni, hogy mindennek, a mi történik, szükségképpen úgy kell történnie, a mint történik.» (46. l.).

Stilusa helyenként nagyon is édeskés, leányos, hogy ne mondjam: gyermekes. Gudrunról azt írja: «Husvét idején, a mikor még hó borította a földet, szegénykének ruhát kellett a tengerben mosnia» (13. l.). A *Wallenstein* második részénél: «Mint illatos virágkoszorú szövődik a cselekvénybe Wallenstein leányának és Piccolomini fia szerelmének megható históriája» (45. l.). Chamisso *Peter Schlemihl*-je «sok millió[!] embernek szerzett nemes élvezetet» (50. l.). És Tasso Leonórája ráismerne-e önmagára, ha a polgári leányok kézikönyvében ezt olvasná «Tasso beleszeret Estei *Lóri* hercegnőbe» (39. l.)? — Azonban nagyon sajátságos ellentétben vannak az említettekkel az efféle helyek: «Az eltikkadt Siegfried *nekihasalt* egy forrásnak» (10. l.); «az eddig nemes érzületű nemesség *közönséges utonálló-bandává aljasodott*» (14. l.); «*tragédiái büzlének* a bennük kiomló sok vértől» (27. l.); a harmincz éves háború után «esavargók, naplopók, csalók stb. csatangoltak szanaszét» (27. l.); «Guastalla hercege *nemtelen szerelemre gyullad*» (33. l.) stb. Befejezésül hadd idézzem még azt a stilisztikai curiosumot, hogy a legújabb kor költészetéhez «Platen működése szolgáltatja az áthidaló pontot» (50. l.), — igazán képtelen, képes beszéd: költői *működés*, a mely *pontot szolgáltat*, és *pont*, a mely *áthidal*!

PETZ GEDEON.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Aristoteles Poetik. Übersetzt und eingeleitet von Theodor Gomperz. Mit einer Abhandlung: Wahrheit und Irrthum in der Katharsis-Theorie des Aristoteles von Alfred Freiherrn v. Berger. Leipzig, 1897. 128 l. Ára 3 mk.

Dr. med. Hans Lachr, Die Wirkung der Tragödie nach Aristoteles. Berlin, 1896. 160 l. Ára 3 mk.

E két új könyv a katharsissal foglalkozik: az egyik æsthetikai szempontból vizsgálja, a másik philologiai álláspontot foglal el. Mind a kettő hivatottnak látszik arra, hogy ebben a kiválóan érdekes kérdésben útját egyengesse egy újabb és tisztább felfogásnak. Hogy e két könyv-

ben foglalt haladást méltányolhassuk, szükséges a kérdés mivoltára és jelenlegi állására vonatkozólag néhány megjegyzést előrebocsátanom.

A tragédia hatásának mivoltára nézve a nézetek eltérők, — a mi csak azt bizonyítja, hogy igen nehéz saját érzéseinkről másoknak is világos képet nyújtani. Némelyek szerint ugyanis a tragédia hatása általában véve megnyugtató, míg evvel ellentétben mások azt vitatják, hogy az a lelki nyugalmat megzavarja. Pedig ez voltaképp nem is teszi a tudomány tárgyát; a tudomány fölteszi, hogy a hatást ismerjük s a mire törekszük, az egyedül a tapasztalt hatás megértése, magyarázata. És ha már a hatás mivoltára nézve is, a melyet mindnyájan érzünk, annyira ellentmondók a vélemények: nem fogunk csodálkozni azon, hogy az a folyamat, a mely egészen lelkünk ismeretlen birodalmában játszik és a melynek eredménye ép a tapasztalt hatás, a legkülönbébb, sőt mondhatjuk a legkülönösebb magyarázatokra nyújtott alkalmat. Ezek a magyarázatok csak a tragikusról való felfogásra és az emberi lélek általános ismeretére támaszkodhatnak, — ennél fogva mindig hypothesisok, melyeknek egyedüli kriteriuma saját érzésünknek, önmagunknak megfigyelése.

Az æsthetikus azt kérdezi: mi a tragédia hatása? Ennek a kérdésnek azonban nyilvánvalóan két része van. Egyrészt, a mint már megjegyeztem, azt kérdezzük, hogyan *keletkezik* a tragédia hatása? Másrészt meg azt, hogy milyen *jelentősége* van a tragédia hatásának? Mert képzelhetjük-e, hogy a tragédia hatása minden nyom nélkül maradjon, semmi változást ne idézzon elő lelkünkben? Lessing azt mondja, hogy indulatainkat (részvét és félelem) erényekké változtatja át; Bernays azt állítja, hogy gyógyító hatással van. De mind a kettő abból indul ki, hogy a tragédia bizonyos változást idéz elő lelkünkben.

Mindezeknek a kérdéseknek első megfejtése Aristoteles nevéhez fűződik; csakhogy az ő erre vonatkozó nézeteit teljes mértékben nem bírjuk, úgy hogy ezek maguk is kérdés tárgyát teszik. Ez a *katharsis* kérdése, melynek újonnan való tisztázására tesz kísérletet a fent említett philologiai tartalmú, igen nevezetes munka. Napjainkig a tragédia hatásáról szóló minden theoria Aristotelesből indult ki. Ezek közül az utolsó általánosabban elfogadott magyarázat a Bernays-é. Ha egyedül belértékét tekintem, lehetetlen megértenem nagy hatását. De megmagyarázhatom azt magamnak, Bernaysnak öntudatos hangján, alaposságán és tudományosságán kívül, abból a szédítő hatásból, a melyet a felfedezések tenni szoktak. Az ő felfedezése pedig abban rejlett, hogy egy új, t. i. a pathologikus szempontot alkalmazta volt költői művek megbíráására. Bernays nézete szerint a tragédia feladata az, hogy bennünket a részvét és a félelem iránt való káros hajlamainktól megszabadítson. Mintha szükségünk volna e szabadulásra! Mintha ép ezektől az indula-

toktól kellene szabadulnunk és a könnyelmű költő másokról nem gondoskodott volna! Mintha ép akkor mennénk színházba, mikor az indulatok áldozatai vagyunk! Magától, mondja Læhr, senkinek sem jutna ez eszébe, de Aristotelesről fölteszik. A tragédia, Bernays szerint, úgyiszólva az a gyógyszer, melyet lelkünk bevesz, hogy a részvétet és a félelmet elhajtjuk. De mit mond az a folyamat, a mely engem egy betegségtől megszabadít, a tragédiának oly hatalmas és sajátos hatásáról, a mely megindít, élérzékenyít? Mit mond az nekem a mámorító szellemi élvezetnek tengeréről, a melyben az egész emberiség szenvedésétől meg hatott lelkem sirva alámerül, hogy tisztulva, habár nem vigan, gondolkodva, habár nem nyugodtan, ismét fölemelkedjék? A tragédia hatása oly nagy, hogy bizonyára a pathologikus hatás sincs kizárva. De e szempont egyedüli alkalmazása semmit sem magyaráz, semmit sem jelent és csak félrevezet. Meg nem elégedhetvén a kérdés jelenlegi állásával, örömmel fogjuk üdvözölni a két új könyv megjelenését, a melynek tartalmát és lényeges eredményeit a következőkben röviden közlöm.

Nem tudjuk azt, hogy Aristoteles mit értett katharsisa alatt. Az æsthetikus tehát, a ki evvel a kérdéssel foglalkozni akar, a philologiai kutatásoknak utolsó eredményét kényszerül elfogadni saját fejtegetéseinek kiinduló pontjául. Berger is Bernaysból indul ki; értekezésében azt akarja megállapítani, hogy milyen értéket kell tulajdonítanunk a katharsis jelenlegi felfogásának; azaz, mennyiben járulhat az hozzá a tragédia mélyebb megértéséhez? Ujból észreveszszük, hogy az æsthetikus erősen idegenkedik a Bernays-féle magyarázattól; mert habár Berger abból indul ki, mégis az első lépéstől fogva nagy és lényeges változtatásokat tesz Bernays elméletén. Mindenekelőtt — Berger véleménye szerint — nem a szájalomtól és félelemtől szabadulunk a tragédiában, hanem az a mi szabadul: elnyomott, fogva tartott, *saját* fájdalomunk. Berger a nézőkben háromféle lényegesen különböző embert ismer fel, a kiket vagy a kor, vagy a természeti adomány választ el egymástól; a két első csoportja az embereknek különböző alkatahoz és bajához mérve két különböző katharsisra szorúl; míg a harmadikra nézve minden katharsis, minden tisztulás fölösleges.

Az első csoportba tartozik az ifjúság; de természetök szerint a szenvedélyes és a nagytehetségű emberek is ide sorozhatók. Ezek, a kik még nem emésztették fel erejüket tapasztalatok gyűjtésében, a kik inkább a jövő, mint a múlt felé fordulnak, a kik több örömet lelnek a heves, szenvedélyes vágyakban, mint az élvezetben, időről-időre engedni kényszerülnek óriási tetszomjuknak. A mit az ifjúság művel (pl. a hetvenkedő magaviselet, az ifjúkori költemények, turistaséták, merész vállalatok, tusakodások, kalandok), mind ebben és ezer másban szakadatlan játékát űzi a kitörő «fölsleges lelki energia».

Ezt a szabadulást a tragédia is előidézhetheti, az ifjúságnak szinte szüksége van rá. «Az ember a félelemre, a gyűlöletre, a büszkeségre, a dicsőségre, a szerelemre, a boszúvágyra stb.-re való agydispozícióval felruházva lép az életbe: mindezek egy bizonyos érettségi fokra jutva, éppúgy megkövetelik saját nyilvánulásukat, mint a nemi szerv a nemi érzéseket.» (77. l.)

A második csoport az öregeké; de kiterjed a természetök szerint érzelmes és munkás emberekre is. Ezeknek bőven volt alkalmuk az élet bűjával és keservével megismerkedniök, de nem tudták magukat odaadni a fájdalomnak, nem tudták azokat magukban kellően feldolgozni, megemésztetni, ebben gátolta őket az élet és a valósága maga irgalmatlan követelményeivel. Közlés tán könnyített volna rajtuk, de ezt meg a «műveltség» nem engedte meg. Magukban hordják tehát a régi fájdalmak emlékeit és azt az ingert, hogy szabaduljanak tőlük. Ha fájdalmukat idejekorán kifejezik, lelkük tág és könnyű volna. Így az elnyomott fájdalom koronkénti feltámadása a hangulatban jelentkezik és megszabja az ingerültség fokát és irányát. Ezeket a régi, egykor elnyomott érzéseket ébreszti fel bennük a tragédia; most tág terük van, csodálatos erővel törnek ki és ha természetük szerint kitombolták magukat, «szabadultak», lelkük megfiatalodott, megtisztult, mint a természet vihar után. Hogy miképen kell képzelnünk ezt a folyamatot, megint egy hasonlat világítja meg, — ezúttal a hysterikus betegségek köréből. E szerint a hysteria oly betegség, a mely egy érzelm elnyomása által keletkezik: az érzelm az elnyomás által nincs egészen eltávolítva, hanem más módon fog érvényre jutni: érvényre jut a betegségben. Ha sikerül az orvosnak az elnyomott érzelmet a beteg lelkében újra feltámasztani, úgy hogy az érzelmét kifejezhetheti, kisírhatja vagy legalább kimondhatja: a beteg meggyógyult. Azonnal szembe ötlük, milyen tökéletesen e betegség gyógyításának módjára érvényesül a tragédia fent kifejtett hatása; mintha szinte a hasonlat kedvéért keletkezett volna az egész elmélet.

Harmadszor pedig vannak emberek, kik belsőleg annyira fejlettek, kiknek műveltsége oly magas, hogy affélére, mint a lelki fájdalom vagy a fölösleges lelki energia elvezetésére azon egyszerű oknál fogva nem szorulnak, mert náluk az ilyen állapot egyáltalában nem fordul elő. Ezek tehát a tragédia kathartikus hatásában nem részesek.

Mi tehát a katharsis tartalma? Szabadulás, még pedig az első formában a fájdalomra való sóvárgástól, a másodikban az elnyomott fájdalomtól. A tragédia gyönyöre pedig nem más, mint a megkönnyebbülés érzete, annak az érzete, hogy valami tehertől menekültünk meg — ezt tartja legalább Bernays. De mivel tényleg a tragédiában nem csak menten érezzük magunkat a fájdalomtól, a mi tisztán negatív hatás volna, hanem igen pozitív gyönyört, boldogságot is érezünk, a katharsis nem

Lehet a tragédia igazi hatása. A tragédia tulajdonképi hatása a *lelki tudatnak fokozása*, a mely magában véve boldogság. E tudatnak fokozása pedig teljesen magától fejlődik a költő lelkében és lehetségessé teszi számára azt, hogy ezt a gyönyörrel teljes állapotot más emberek lelkében is felidézze. Hatása alatt megújulnak lelkünkben a régi fájdalmas érzelmek; feltörnek, miként a be nem hegedt sebek. Nekünk azonban úgy tetszik, mintha az a leirhatatlan fájó érzet keblünkben annak a szenvedésnek szólna, a mely a színpadon egész szabadságában és rettenetes nagyszerűségében élénk társul. Szánalomnak tartjuk azt, a mi tulajdonképen a magunk baja, a magunk keserve; és a részvét örve alatt kisírjuk a magunk fájdalmát, miként «Achilles leányai, a kik látszólag Patroklost siratva, saját sorsukat panaszolják».

De ez a kathartikus hatás csak mellékes jelenség. Lehetetlen, «hogy a lelkesedésnek a józanság legyen a célja, a költészeté a próza.» Pedig ide jutunk, ha a tragédia hatásaként elfogadjuk az indulatoktól való szabadulást, a teljes lelki nyugalmat. A katharsis nem főhatása a tragédiának. Hogy Aristoteles maga sem tartotta annak, bizonyítja az, hogy a katharsisból egyetlen postulatumot sem vont le a tragédia mivoltára vonatkozólag; sőt minden a mellett szól, hogy a katharsist csak a tragédia politikai jogosultságának feltüntetése kedvéért vette fel defini-tiójába.

Az az erős ellenhatás, a mely tudatunkban a Bernays-féle felfogással szemben megszólal, szolgáltatva valószínűleg az első ösztönt Læhr könyvére. E tudatunk ugyanis erősebb minden bizonyítéknál. És vajjon nem legerősebb kifejezése-e tudatunknak magának Læhrnek könyve? Oly nagy munkásságra, mint a milyent ennek a nagy és bonyolult kérdésnek újbóli átkutatása igényel, csak az tökéletes el magát, a ki az eddigi eredmények helytelenségéről a legerősebben meg van győződve.

«A katharsis — mondja Bernays — nem követel egyebet a tragédiától, mint hogy ez oly anyagot nyújtson a nézőnek, a melyen ez a részvét és a félelem kettős érzetét kiöntheti.» E szerint, ha részvétet vagy félelmet érzünk, rögtön tragédiát nézni kellene sietnünk? Ezt azonban nem tesszük. Tehát a tragédia maga idézi föl a részvétet és a félelmet csak azért, hogy újra szabadítson tőlük? «De milyen gyógyítás volna az, mondja Læhr, a mely maga idézi elő tárgyát (a betegséget), még pedig mesterségesen?» (17. l.)

Bernays ellen aggodalmakat támasztani æsthetikai szempontból nem nehéz. Őt megcáfolni azonban csak Aristotelesből lehet. A Politika 8. könyvének 7. fejezetében mondja Aristoteles, hogy a lelkesültek, ha szent énekeket hallanak, a melyek mámorral töltik meg lelküket, csillapulnak, mintha orvosi kezelésben vagy katharsisban részesültek volna

A 8. könyv 5. fejezetében pedig azt mondja az olymposi énekekről, hogy ezek általános vélemény szerint képességet kölcsönöznek a léleknek az enthusiasmusra, hogy ez megváltoztatja a lélek minőségét, ez a változás pedig állandó.

Læhr azt tartja, hogy itt példájára akadt azoknak az énekeknek, a melyeknek kathartikus hatásuk van. E szerint a katharsis a lélek minőségének állandó megváltozását jelenti. A léleknek ez a minősége pedig nem más, mint az enthusiasmusra való fogékonyságnak a mértéke. Igen «a fogékonyságnak mértékét megváltoztatni: ez az olymposi énekeknek hatása». (20. l.) A már egyszer idézett Bernays-féle fordítás úgy hangzik, hogy a lelkesültek ezek által az énekek által csillapulnak, szó szerint *megnyugosznak*. Læhr megvizsgálja a görög *καθίστασθαι* szót és úgy találja, hogy Aristoteles azt az 5. fejezetben «a középső, a helyes kedélyállapotba hozni» értelmében használta. Alkalmazva a szónak ezt a jelentését a 7. fejezetben is, nem fogjuk tehát úgy fordítani, hogy a lelkesültek megnyugosznak, hanem, hogy a középső, a helyes kedélyállapotba jutnak. Összegezve ezt a két eredményt, érteni fogjuk, hogy a tisztulás által «a fogékonyság azoknál, a kik kevésbé hajlandók az indulatra, emelkedik, azoknál pedig, kik tulságos hajlandósággal bírnak reá, csökken; mindenkínél pedig a középső, azaz a helyes kedélyállapot áll be».

Læhr áttér most az orvosi hasonlat alapos megvizsgálására, a melynek nagy jelentőségére először Bernays mutatott rá. Hippokrates nézete szerint négy alapnedv (vér, nyálka, sárga és fekete epe) kering az ember testében, a melyek rendes körülmények között helyesen oszlnak szét. Ha azonban a nedvek valamelyike túlnyomó mértékben van jelen, ez előbb-utóbb betegséget szül, föltéve, hogy az ártalmas, fölöslegben lévő nedvet a kathartikus szer által jókor el nem távolítjuk. Mint az egészséget, a léleknek helyes állapotát is a zavaró oknak eltávolítása állíthatja helyre. Mi az a mi a helyes kedélyállapotot megzavarja? Éppen ez orvosi hasonlat teszi nyilvánvalóvá, hogy a részvét és szájalom indulatának a kiválása merő lehetetlenség, mert hiszen a gyógyszer csak *eszközi* a fölösleges nedvnek kiválását; gyógyszer és betegség nem lehet ugyanaz; és csak nem azért vesszük be a kathartikus szert, hogy attól megint szabaduljunk? Aristoteles orvosi elmélete eltér ugyan némileg Hippokratesétől; a mennyiben Aristoteles azt a nézetet vallotta, hogy az egészség oka a vérbeli erők (a nedves és száraz, a hideg és meleg) helyes viszonyában keresendő. De ez a hasonlat lényegén nem változtat, hogy ha föltesszük, hogy Aristoteles «a vér keverékét a lelkülettel» hasonlította össze.

Még egyszer kell kérdeznünk: «Mi az, a mi a helyes kedélyállapotot megzavarja?» Aristoteles a cselekvésnek három motívumát különbözteti meg: a hasznost, a kéjjel ígérkezőt és a szépet. Helyes lelkületet,

erkölcsi derekasságot csak az mutat, a ki meg nem tévesztve a haszon vagy a kék szempontjától, mintegy önkénytelenül a szépet cselekszi. A nevelés beoltja lelkünkbe a szépnak a szeretetét; de ezt az eszményi szempontot az élet minduntalan elhomályosítja; szinte betegséggé válik az, hogy mindig a hasznost, a kéjjel ígérkezőt tesszük. Pedig ezeknek légkörében a helyes, egészséges lélekállapotnak fonnyadnia kell. A haszonnak, a kéjnek szempontja tehát a mi lelki állapotunkat megzavarja, kisodorja a helyes egyensúlyból; ezektől szabadít meg a katharsis. Nem az *egyes* indulat tisztul tehát; még kevésbbé lelkünk az egyes *indulattól*; hanem kedélyünk vagy indulataink szabadulnak ki egy nekik meg nem felelő állapothból, a nyomasztó körülményektől való tisztulás útján; *«a tragédia részvét és szájalom által minden ilyen érzelmnek tisztulását — vagy még szabadabban — az indulatok tisztulását eszközöli»*. Nyelvtanilag *«az indulatok tisztulása»* Bernays előtt általánosan el volt fogadva. Aristoteles a kedély helyett csak az indulatokat nevezte meg, a melyekben a kedély nyilvánul.

Nem érzünk-e a való életben is részvétet és félelmet? Csakhogy nem tiszta részvétet és félelmet, mert az ifjabbak lelkében bele vegyül az érzékiség, az öregekében az ész. Mindnyájan adott esetben nem a szépnak, hanem korunk és természetünk szerint egyszer az érzékek, másszor az előnyösség befolyása alatt ítélünk és érzünk. Ehhez járulnak emberi gyengeségeink az élethez és az élvezethez való hajlamunk egyoldalról, másoldalról határtalan félelmünk a haláltól és a szenvedéstől. Antigone helyén talán inkább a megaláztatást, mint a halált választottuk volna. Csakhogy a tragédia által lelkünk tisztul az említett melléktetektől; kedélyünk egészen el van telve a színpad alakjainak szenvedéseivel, a kikhez a szájalom és a félelem fűz. Ekkor nyilvánul lelkünk mivolta egész tisztaságában és csalhatatlan biztossággal és egész lelkünkkel a szépet választjuk és elviselhetőbbnek tartjuk Antigone halálát, mint megaláztatását. «Éppen abban, hogy a tragédia . . . oly igényekkel lép fel erkölcsi magaviseletünkkel szemben, a milyeneket az élet szerencsére nem emel . . . és abban a csodálatos viszonyban, a melyben vagyunk és a mely képessé tesz bennünket arra . . . hogy ez igényeknek eleget tegyünk, éppen ebben áll a tragédia erkölcsi hatása». (105. l.)

Igy tehát mégis képzelhető volna a tragédia javító hatása, a mely mellett Lessing nézete is szól. Ez erkölcsi hatás alatt azonban nem szabad mást érteni, mint a szép iránti fogékonyságunk növelését. Hogy ez a fogékonyság gyakorlat folytán gyarapodhatik, arról a tapasztalat mindnyájunkat meggyőzhet. A képzelhető legnagyobb erkölcsi hatás az volna, ha a kedély, a mely a tragédia hatása alatt mindig a szépnak sugallatát követte, ezentúl már az életben is ennek a szempontnak megfelelően érezne.

Evvel az erkölcsi hatással szoros kapcsolatban áll a tragédia hedonikus hatása. Mindenesetre kétséges, vajjon indulataink kitombolása oly nagy gyönyörrel jár-e, mint a milyennek Bernays ezt mondja. Aristoteles szerint a tragédia gyönyöre az utánzás felismerése. Itt Læhr azt a nem épen szerencsés módosítást teszi, hogy a gyönyörködtető hatást érzésünk és gondolkodásunk *örök törvényeinek* felismerésébe helyezi. Hogy e törvényeket újra felismerjük, először ismernünk kellene azokat; törvény felismerése csak egy hosszabb gondolatmenet eredménye lehet, a mi a maga nemében ugyan szintén gyönyör, de egész másnemű, mint a tragédia hatása. Ha pedig a «törvény felismerését» nem kell szó szerinti értelmében venni, akkor szükségtelen a módosítás.

A felismerésben áll tehát a tragédia által keltett gyönyör. De csakis azáltal, hogy részvét és félelem oly rendkívüli módon hat kedélyünkre, hogy érzékeink és a közönséges ész elvesztik rajtunk való túlnyomó hatalmukat; kedélyünk pedig belső természete szerint teljesen elmerül a szépnek szemlélésében és átérzésében: csakis a fájdalmas eszköz és a gyönyörködtető hatás egyesüléséből válik érthetővé az a sajátos és csodálatos egybeolvadása a legmagasabb gyönyörnek és a legerősebb szenvedésnek, a melyben a tragédia hatása nyilvánul. «Minden szenvedés daczára érezzük a gyönyört, a mely a boldogság feltétele; érezzük azt, mert a tragikai hőshöz való *sajátos* álláspontunknál fogva a szépnek a szempontja számunkra össze van kapcsolva személyes részvételünkkel.» (117. l.)

«A helyes kedélyállapotot teljes tisztaságában helyreállítani, az érzékek és az ész befolyását a kellő mértékre csökkenteni vagy felemelni,» ez Læhr szerint a katharsis értelme. Kibővíti tehát tulajdonképen Lessing felfogását, a mennyiben a tisztulásban Lessing szerint csak részvételünk és félelmünk részesül, — Læhr szerint pedig minden indulatunk, egész kedélyünk.

A főgondolat kidomborítása lévén főtörekvésem, természetesen nem térhettem ki a polemikus részek és a kisebb, de a dologhoz tartozó kérdések taglalására. Csak megemlíteni akarom még, hogy Læhr miképpen magyarázza a félelem indulatát. Szerinte a megrázó jelenetekben teljesen elvesztjük higgadságunkat, nem vagyunk már pusztán nézők, hanem azonosítva magunkat rövid időre a hőssel, az őt fenyegető csapástól úgy rettegünk, mintha bennünket fenyegetne.

Milyen nagy hatalmuk van a művészeteknek! A legkülönbözőbb érdekektől vezérelt, sohasem nyugalmas életünkben a legigazibb, a legnemesebb, a legédesebb élvezetet nyújtják nekünk néhány rövid pillanatra. Vajjon miben áll ez az élvezet? És vajjon, ha egy képet tekintek meg, úgy hogy kedélyem egész lassan és észrevétlenül elválk közönséges állapotától, teljességgel elolvadván a szemlélésbe, a gyönyörnek

ugyan azt a nemét érzem-e, mintha vígjátékot vagy tragédiát nézek meg? Berger azt tartja, hogy a művészetek hatása lelki életünk fokozása, a mi magában véve boldogság, és ebben a pontban minden föntartás nélkül csatlakozhatunk nézetéhez. De e gyönyör, e boldogság korlátain belül, a szépnak birodalmában mégis nagy különbség van egy képnek, egy vígjátéknak és egy tragédiának hatása között. Egy kép előtt képzeletünk megindítatván, gondolatokba merülünk el; a vígjáték szellemünket foglalkoztatja és esetleg igen jól mulattat; a tragédia pedig érzelmeinket ragadja meg és fájdalmat éreztet mások sorsán. Valóban, ha a költő gyönyörködtetni akar és azt a hatását eléri, a tragédiában igen különös utakon jár. Ez az a mi mindnyájunkat megdöbbsent és mintegy kilúí a tragédia hatása fölött való gondolkodásra.

Berger azonban nézetem szerint határozottan téved, ha azt a fájó érzetet, a melyet a tragédia kelt, saját fájdalomunk felújulásával és a magunk iránt való részvétellel kívánja megmagyarázni. Nem tartom még azt sem elégségesnek, hogy ő ezt a katharsist a tragédia hatásában csak mellékjelenségnek mondja. Ez a katharsis ugyanis mindig csak egy lehetséges, subjectiv feltételektől függő hatás lehet, mely a tragédia lényeges hatásához csak hozzájárulhat, de részét nem képezi. A ki csak valaha megfigyelte önmagát, annak ahhoz az eredményhez kellett jutnia, hogy az a mi bennünket tulajdonkép megindít, az *más* fájdalomának a kifejezése. Ebből magyarázható a színész művészetének nagy hatása is. Hangjának meghatottsága elegendő arra, hogy bennünket megindítson. Oly erős az a kapocs, a mely az egyik szenvedő embert a másikhoz fűzi, e kapocsnak neve pedig a szájalom, a részvét. Ez érzelmet tagadni lehetetlen; de Berger nagyon könnyített a feladatán, midőn a részvét helyett saját fájdalomunk felújítását tekintette a tragédia hatásának. Mert az embernek nincs szüksége arra, hogy részvététől szabaduljon; de hogy régi, elnyomott fájdalmaitól tisztuljon, azt — a hystériával való hasonlat útján — szükségesnek feltüntetni sikerülhet.

Berger katharsisának másik neme sem nagy jelentőségű. Ha a fiatal ember keresve keresi is a szenvedélyeket az életben, az nehezen hihető, hogy egy szenvedélyesen fokozott lelki életnek szemlélése kielégítse ebbeli vágyát. Ez ugyanaz, mintha azt követelnők az éhestől, hogy elégedjék meg avval, hogy mást lát enni; ő erre valószínűleg azt fogja felelni, hogy ez étvágyát csak növelte. Világos tehát, hogy a Bernays-féle magyarázat legszabadabb kifejlesztésében is keveset magyaráz; semmit sem a fájdalom lehetőségéről a gyönyörködtető hatás keretében, semmit sem arról a célról, a melyet a költő evvel összeköt.

Nem hihetjük azt, hogy a költő ép az élet legsötétebb oldalát válaszsza tárgyúl minden cél, minden öntudatosság nélkül. Végtelen küzdelmek, gyötrelmek és bukások teszik a tragédia kifogyhatatlan

tárgyát; egy irtalmatlan hatalom ép a legerősebb és legmagasztosabb jellemeket látszik előszeretettel üldözni és tönkretenni. Vajjon nem volna ez mind elegendő arra, hogy az embert közönséges állapotában földre terítse, megsemmisítse? És miért volna szükséges ép e sötét képeket folyton szemünk elé idézni s ama sötét felfogást mintegy belénk oltani?

De a költő a tragédiában a szemlélő álláspontjára helyez bennünket; érdekfeszítő jeleneteket teremt és mély belátást nyújt az emberi életbe; egy szóval fokozza lelki tudatunkat, vagy a mint Læhr mondaná, a szép álláspontját fejleszti bennünk. Ebben a hangulatban az élet keserűségei csak meghatnak, de nem semmisítenek meg. És mi tüntetné fel szebb világításban a művészet nemes hatását, mint az, hogy még az észbontó fájdalmat is megfosztja fulánkjától, azt tisztítva és megnemesítve? Ez mutatja leginkább, hogy kedélyünk a művészet világában egészen boldogtalan nem lehet. Soha sem él bennünk erősebben az a meggyőződés, hogy van valami az emberben, a mi erősebb mint a fájdalomtól és a haláltól való félelem; ez úgyszólván tiszta létünknek sajátosága, a mit Læhr a szép szempontjának nevez. Ezt a sajátos álláspontot foglaljuk el a tragédiában; ez engedi meg nekünk, hogy tiszta létünk ritka pillanataiban inkább válaszszuk a fájdalmat, a halált, mint a megáláztatást.

Ezek a leglényegesebb eredményei Læhr magyarázatának. Megmutattuk, hogy Berger saját gondolataiban találkozik a Læhrével; a mennyiben azonban Bernaysra támaszkodik, nézetei magtámadhatók s így akaratlanul bár, ő mutatta ki leghatározottabban a Bernays-féle magyarázat tarthatatlanságát. Ha elfogadtatnék Læhr magyarázata, a mit ez alaposságánál, æsthetikai értékénél és tudományos alapjánál fogva nagyon is megérdemel, biztosak lehetünk abban, hogy ez a magyarázat széles alapját és biztos támaszát fogja tenni a tragédia hatásának mélyebb felfogására irányuló újabb fejtegetéseknek. A theoretikusok nyugodtan elfogadhatják azt további elmélkedéseik alapjául; a gyakorlat emberei pedig, a költők, bizonyára ezer örömmel fognak elfogadni olyan magyarázatot, a mely annyira megfelel érzésünknek.

ALKALAY SALAMON.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1895/96.

12. Sajó Sándor: Katona és Grillparzer. (Ujverbászi közs. főgymn., 25 l.) — Grillparzer Bánk-drámája 1828 febr. 28-án került először színpadra. Azóta a napi kritikát már régen az irodalomtörténet váltotta

fel, ez azonban a költőnek e művét illetőleg mindeddig még nem jutott egységes eredményhez. Nálunk rendszerint Katona tragédiájának hatása alatt ítélik meg Grillparzert, mintha csak annak bebizonyításáról lenne szó, hogy mennyivel kiválóbb remekmű «Bánk bán» mint a «Treuer Diener seines Herrn». Az összehasonlító irodalomtörténetnek ez nem lehet feladata, mert e tudomány csak egymással benső kapcsolatban álló műveket vet egybe. Az említett két darabnak csak egy motívuma közös, — egyébként merőben különböznek egymástól. A magyar «Bánk bán» alapja a magyar nemzeti önérzet kiengesztelhetetlen gyűlölete minden idegen uralommal szemben; a «Treuer Diener seines Herrn» pedig, a költő saját nyilatkozata szerint, az önfeláldozó alattvalói hűségnek tragikumán alapul. Ugyanazon történeti esemény tehát két különböző gondolatnak szolgál kifejezésére. A két hősnek csak neve és hivatala ugyanaz; a Grillparzer darabjának alakjai bátran viselhetnének német neveket. A két Bánk-dráma nem áll úgy egymás mellett, mint pl. két Julius Cæsar- vagy két Medea-tragédia.

Hogy két ennyire különböző irodalmi terméknek mélyebb bolátás nélkül való összehasonlítása mily eredményhez vezet, ez az előttem fekvő, meglehetősen gyenge értekezésből is kitűnik. Grillparzert nem ítéltjük meg helyesen, ha Katonát állítjuk vele szembe. Ezen hibába esik szerzőnk is, ki — folyton Katonára utalva — teljesen elitéli Grillparzer drámáját, melyet a legprimitívabb æsthetikai chablonnal vizsgál. Így a következő eredményhez jut: «Katona Bánk-ja élő alak, igazi ember, a Grillparzeré túlhajtott számítással alkatott gép, egy eszmének erőszakolt megtestesítése, a mely azonban túlságosan kirívó vonásaival éppen nem szolgál gyönyörűségünkre s tagadhatatlanul a *serrilismus* hatását (!) teszi ránk». — Ez éppen nem áll. Grillparzer a hű köteleességtudás heroismusát akarta megtestesíteni. Ezen eszméjének kifejezésére a költő öreg és meglehetősen korlátolt eszű embert választott. Ő maga Bánkot «korlátolt öreg»-nek nevezi, kinek nézeteiben nem osztozik. Éppen mert a költő nem érzett együtt hősével, darabjának sikerében nem is telt igazi gyönyöre. A darab alapgondolatát e sorok fejezik ki:

«Bezähm' dich selbst; nur wer sich selbst bezähmt,

Mag des Gesetzes scharfe Zügel lenken.»

E gondolat teljesen uralkodik Bánk egész valóján és lehetetlenné teszi, hogy oly természetű tragikus hőssé váljék, mint a milyen Katona hőse. De ebből még nem következik az, a mit Sajó állít, hogy az utolsó jelenet Bánkja csak annyiban különbözik az első felvonásától, hogy özvegy ember. Könnyeink elfojtásával fájdalomunkat csak nagyobbítjuk, s Bánk, midőn lelkébe zárja kínjait, csak növeli azokat. Elemezzük jellemét kissé behatóbban. Talán mégsem fogjuk akkor gyáva férfinak és nevetséges férjnek nevezhetni.

Bánk a darabban kettős minőségben szerepel, mint alattvaló és mint férj. Királya iránti odaadó hűsége ép oly rendíthetetlen, mint nejének hűségébe vetett hite. Egy szolgát, a ki rosszat beszél a király sógoráról, karddal fenýít meg, — de a gunydal, melyet Ottó és társai ablaka előtt énekelnek, hidegvérrel hallgatja végig, sőt még tréfál is rajta:

«Der Mittlere singt falsch und hält nicht Takt,

Dass Gott! Ein schlechtes Lied verdirbt die beste Kehle».

Ama pillanattól fogva, hogy a király helytartójává nevezi ki, különbséget lát «Bánk»-nak és a «helytartó»-nak neje között:

«Banchanus' Weil steht gut in seiner Nähe,
Des Reichsverwesers Frau gehört zum Fest».

Igy hát nem gyávaság vagy közöny az oka annak, hogy Bánk nem távozik feleségével az ünepélyről; és hogy Ernyt mennyire szereti, az kitünik szíve mélyéből fakadó felkiáltásából:

«Ich möchte singen, jubeln, jauchzen, schrein,
Dass sie mir blieb, dass ich sie nicht verlor!»

Erny meghal. Bánk megsiratja halálát. Sajó ehhez ezt a megjegyzést fűzi: «Aldozatul esett nejét szépen el tudja siratni késő bánattal, hiába való könnyvel; férfiatlan magaviselete azonban éppen nem tanusodik a neje iránt érzett szerelemről, vagy bár becsülésről is.» Bánk éppen most, életének legsúlyosabb pillanatában erőt vesz fájdalomán és megőrzi nyugalmát, bármi történjék is («und trifft was immer zu!»). De belsejében a fájdalom mégis dúl és boldogsága elrablójára korántsem tekint gyáva közönnnyel. Mert midőn Simon kérdezi, hogy nem kívánja-e Ottó halálát, így felel:

«Auch ich, gäb's wieder mir mein Weib».

A királynénak pedig, ki arra inti, hogy Ottót is mentse meg, azt mondja:

«Dankt Gott, dass, als ich kam, ich seiner nicht gedacht».

Igy hát Bánk Ottót nem szívesen és csak azért menti meg, mert ő is a védelmére bizott királyi családhoz tartozik. Ottót véres *gyilkosnak* nevezi ugyan, de azért mégis a *herceget* látja személyében. Midőn a kis Bélát reá bizza, keserű beszédét e szavakkal végzi:

«Verstehst du, Mörder?»

de azonnal hozzáteszi:

«Nun, Herzog, nehmt das Kind und seht Euch vor».

Ezzel Bánk mitsem veszít erkölcsi nagyságából és nem érdemel sem megvetést, sem gúnyt. Inkább sajnáljuk őt, a kiben az alattvalói hűség érzete oly hatalmas, hogy Ottó ellen mitsem mer tenni. Hogy mennyire gyűlöli a herceget, az saját szavaiból is látszik, midőn a király kegyelmet ad a lelkileg összetört Ottónak:

«Du guter Mörder, gib mir deine Hand!
Und doch — war sie es nicht, die meiner Erny, —
Fort, Mörder, fort! und lass mich dich nicht schauen!»

Szeretett Ernyjét most már szabadon gyászolhatja. Ebből látjuk, hogy mily végtelenül szenvedett. De éppen *csak* szenvedett és nem küzdött. Bánk tehát az alattvalói hűség mártírja, — s ha nem is mondhatjuk a szónak iskolaszerű értelmében tragikus hősnek, a servilismus vádjával sem illethetjük.

A hős jellemének tárgyalása után szerző a többi személyre tér át,

s ezeket az egyetlen Simon kivételével, rosszul sikerült alakoknak mondja. Ottó jellemét Sajó nemcsak a «szép», hanem az «igaz» szempontjából is lehetetlennek tartja. «Grillparzer Ottója teljesen elhibázott, a költőiség körén kívül eső alak, mely torzvonásaival épűgy, mint a német Bánk-bán csak visszatetszésünket és boszankodásunkat kelti fel.» Mert, — úgy mond, — hogyan lehetséges, hogy Ottó, a kit azelőtt szenvedélye a dühöngőség ragadott el, egyszerre gyávává lesz és aggódva ragaszkodik az élethez? Ottó jellemének ilyen felfogása tarthatatlan. Valamint a makacs gyermek ellenszegül, ha nem teljesítjük kívánságát, éppen úgy tombol Ottó is, e nagy gyermek. Bánk közönyén boszankodik, Erny megvetése pedig dűlbe hozza:

«Aus ihres Hauses Flammen riss ich sie,
Aus ihrer Wärter Mitte vom Gebet,
Und stellte sie vor mich hin. Da nun, sprich!
Wenn du es wagst: warum du mich verachtest?»

Boszú, harag és érzékiség töltik el. Mindennek véget vet Erny halála. Ottó most minden szenvedély nélkül áll előttünk; látjuk, mennyire furdalja lelkiismerete, látjuk, mily nyomorúságosan kapaszkodik az élethez. A bűnös igen gyakran jámbor embereknel keres menedéket. Így Ottó az ártatlan gyermek társaságában talál némi könnyebbűlést. Nővérét megkéri:

«Schick fort nach deinem Sohn! Das Kind ist gut,
Es hat mich diese Nacht bewacht, er soll's
Auch jetzt. Geh, bitt' dich, deinen Sohn!»

A határozatlanság Ottónak legfőbb jellemvonása. Teljesen átengedi magát vágyainak, rendkívül érzékeny, könnyen felfollobbanó, de félénk. Ezek után kérdés-e még, «vajjon Ottó, Erny halála után teljesen kivetközhetik-e előbbi természetéből? Hogy tételezhetnők fel az ellenkezőt oly embernél, ki még a bűnnek nyomasztó súlya alatt is *élni* akar?» S mondhatjuk, hogy a költői igazságszolgáltatás nem érvényesül, ha a király maga lemond bírói tisztéről, mert:

«Wo Sünde selber strafft, braucht's da noch Strafe?»

Ottó jellemének teljes ellentéte Gertrud férfias és energikus alakja, kiről Sajó ezt mondja: «Grillparzer jellemzési módjában nincs meg az a művészet, a mely Katonáéban megvan, éppen azért Gertrudjában sincs meg az élet és igazság, a melylyel a Katonáé oly nagy mértékben dicsekedhetik». Vajjon miért nincs Gertrud alakjában élet és igazság? Talán azért, mert uralomra vágyik s mert fájlalja ama fölebbvalóságot, mely a férfit a nővel szemben megilleti?

«Ich grollte stets, dass ich ein Mädchen war,
Ein Knabe wünscht ich mir zu sein, wie Otto!»

és:

«Er ist mein Ich, er ist der Mann Gertrude,
Ich bitt' Euch, trennt mich nicht von meinem Selbst!»

Ez első pillanatban túlzásnak látszik ugyan, pedig nagy uralomvágyás jut kifejezésre Gertrudis e szavaiban. Bánkban nem annyira a magyar hazafit gyűlöli, mint személyes terveinek meghiusítóját. Ottó

személyében saját én-jét látja, álmainak megtestesülését. Gertrud és Ottó nem választhatók el egymástól, egyet *kell* tenniök. Ottó iránti vonzalma nem az önzetlen testvéri szeretet, hanem saját én-jének szeretete, mely Ottó nélkül nem létezhetik. Ottónak ugyan így válaszol:

«Euch zu erheben, wollt Ihr mich erniedern?
Vermittlerin ich zwischen Euch und ihr?»

De azután mégis gyengének bizonyul: enged Ottó kívánságának. Éppen ez a vétsége s ezt nem mint Ottó vak eszköze követi el, hanem azért, mert tőle a «férfi Gertrud»-tól nem akar megválni.

Erny alakjáról nem sokat mondhatunk. Férjéhez való viszonya tulajdonkép a gyermeknek viszonya atyjához, és nem a hitvesé férjéhez. Az erény útjáról soha le nem tért és ártatlanságában eleinte még Ottóhoz is vonzódott. Ez kitünik eme szavaiból:

«Weh mir! was ist gescheln? Gerechter Gott!
Wenn in den ersten Tagen, da er kam,
Er fromm mir schien und gut.»

Épp az ellen fordul felháborodása, a kinek hajfűrtjét a királyné asztaláról egy gyenge pillanatban magához vette. Vétségbe, ha ugyan erről szó lehet, a multban esik, s ezért bűnhődik.

Még sokat lehetne a mondottakhoz hozzáfűzni, de ez igen messze vezetne. E soroknak csak az volt a célja, hogy kimutassuk, mennyire nem értette meg ez értekezés szerzője Grillparzer darabját, melyet a középiskola legelemibb dramaturgiai mértékével, minden mélyebb fölfogás nélkül ítél meg. Bármennyire lelkesedünk is a legjobb magyar tragédia iránt, az osztrák költő, a ki annyi remekben elsőrangú *mester*-nek bizonyult, megkövetelheti, hogy előbb teljesen megértsük és csak azután ítéljünk róla.

Dr. CHILF MÁRK.

13. Groze Czirják B.: A római irodalom történetéből, I. korszak 240–90. Kr. e. (Balázsfalvi gör. kath. román főgymn. 1–30. l.) – Rövid összefoglalása a római irodalom I. korszakának, a mely nem új eredmények megállapítására törekszik, inkább csak az ismert anyagnak világos képben való visszatükröztetésére. Nem lehet e munkácskával szemben nagyobb igényeket támasztani, a minthogy szerző se vágyott erre már előzőleg; de azt el nem hallgathatjuk, hogy ily nagy anyagot mégis csak bővebben lehetett volna tárgyalni s az újabb kutatások eredményeire is ügyet kellett volna vetni. Pl. nem elég a satiráról ennyit mondania, hogy «míg a költészetnek többi ágai nagyobb részben görög fordítások vagy utánzatok, a *satira* sajátos terméke a rómainak» (19. l.). Szerettük volna, ha e helyütt kifejtette volna a *satira* természetét, nevének eredetét s ne végzett volna két oldalon e kérdéssel. Ez annál inkább fontos lett volna, mivel a római szellem egyik sajátos alkotásáról van szó. Az I. korszakból fönmaradt fölírással *nyolcz sorban* számol le. Azt hiszem eléggé jellemző e dolgozat *velős rövidségére!* Olyan előkelő tanintézet, mint a balázsfalvi, a melynek annyi jeles tanára van, nem tudott volna különb dolgot producálni? A román dialektologia a kezdet legelőjén van; egyes vidékek nyelvének leírása az égető szükségek közé tartozik. Ilyen fajta munkákat írjanak román tannyelvű iskoláink taná-

rai, hogy aztán idővel össze lehessen állítani a román nyelvnek, hogy úgy mondjam, *telekkönyvét*. A Groze munkája tanulságos ugyan, de a mint földolgozva van, iskolai kézikönyvben s nem program-értekezésben van helye.

14. Budiú Pál: A görög nyelv tanításának tervezete. (Brassói gör.-kel. román főgymnasium 1—17. l.). — A bevezetésben szerző hangsúlyozza a görög nyelv tanulásának szükségességét; azután fölosztja az előadandó tananyagot osztályok szerint. Az utasításokban nagyon helyesen fölhívja a tanár figyelmét, hogy az első négy osztályban elsajátított latin ismeretre feltétlenül ügyet vessen. A tervezetet magáévá tette az intézet felsőbb hatósága is.

15. Goldis László: Egy latin nyelvi gyakorlati tanítás a VIII. osztályban. (Brassói gör.-kel. román főgymnasium 18—34. l.) — Érdekes és tanulságos dolgozat, mely Horatius *«Ars poetica»*-jának egyik részletét taglalja. Az előadás úgy van tartva, hogy az anyagot az egész osztály megvitatja és magyarázza, azután a tanár összefoglalja a tett észrevételeket s még egyszer lefordíttatja az olvasmánynak illető részletét.

16. Onitiu Virgil: Emlézés a román nyelv tanításának keretében. (Brassói gör.-kel. román főgymnasium 35—46. l.) — Szerző, ki az intézetnek igazgatója, már régebben összeállította jeles dolgozatát, a mely utasításokat tartalmaz, miként tanítassék a román nyelv. Ez a dolgozat mintegy kiegészítése előbbi munkájának, melyet az iskola vezetősége is approbált. Nagyon örülünk, hogy a román nyelv tanításának módszere és anyaga immár codifikálva van, s csak azt szeretnők, hogy a zűrzavar, mely e tárgy előadásában sok helyütt még mindig tart, végkép megszűnne. Ezt pedig úgy lehetne elérni, ha a többi román tannyelvű iskolák mindenestül elfogadnák Onitiunak e tárgyról szóló derék munkáit, vagy legalább alapul használnák; ekkép maguk is tudnák mit kell tanítaniok s megszűnnék az a helytelen gyanúsítás, hogy holmi államellenes dolgokat sajátítanak el a tanulók a román tannyelvű középiskolákban. Legfőbb eredménye pedig az volna, hogy az állam biztos beletekintést nyerhetne, a mi az ellenőrzést megkönnyíti; de másrészt elnémitő bizonyosság is lenne a ráfogásokkal szemben.

DR. ALEXICS GYÖRGY.

V E G Y E S E K.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi november hó 10. én tartott *felolvasó* ülésén 1. ifj. Reményi Ede bemutatta Milton *«L'Allegro»*-ja és *«Il Penseroso»*-ja fordítását; 2. Némethy Géza a Firmicus Maternusra vonatkozó újabb irodalmat ismertette.

A felolvasó ülésre következő *választmányi* ülésen P. Thewrewk Emil elnöklése alatt jelen voltak: Finácz Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Bermüller Ferencz, Cserép József, Hegedüs István, Gyomlay

Gyula, Maywald József, Némethy Géza, Petz Gedeon, ifj. Reményi Ede, Timár Pál, Váczy János, Vári Rezső, Veres Ignác vál. tagok és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző.

A folyó ügyek során a pénztárnok jelenti, hogy társaságunk alelnöke Heinrich Gusztáv, az alapítók sorába lépett s a 100 frt alapítványi összeget a társaság pénztárába befizette. A választmány e jelentést örömmel veszi tudomásul és az alapítónak jegyzőkönyvileg megörökítendő köszönetet szavaz.

A pénztárnok további jelentése szerint a legújabbán bejelentett alapítvánnyal együtt a társaság alapítványainak összege 1250 frtot tesz. Egyúttal jelenti, hogy a tagok létszámában ez idő szerint van 12 alapító, 7 tiszteleti, 393 rendes, 92 rendkívüli és 165 előfizető, összesen 669, tehát tizzel több, mint a tavalyi év végén. Újabb bejelentések: P. Thewrewk Emil ajánlatára *Roseth* Arnold áll. főgymn. tanárt (Budapest) és dr. *Siegescu* József áll. főgymn. tanárt (Budapest) *rendes*; *Kocsis* Lénárd, *Bilik* Immanuel, *Gallo* Cécilián és *Boros* Alán beneczésr. tanárjelölteket pedig (valamennyi Pannonhalmán) Bódiss Jusztin ajánlatára *rendkívüli* tagoknak veszi fel a választmány.

Az elnök indítványára, tekintettel a közelgő közgyűlésre, a választmány a candidáló bizottságba Maywald Józsefet, Hegedüs István, Némethy Gézát, Petz Gedeont és Katona Lajost; a pénztárvizsgáló bizottságba pedig Bermüller Ferenczet, Gyomlay Gyulát és Timár Pált küldi ki.

— Hoffory Gyula berlini egyetemi tanár, az általános phonetika és a germán philologia kiváló művelője, 1897 április 12-én elhunyt. Nemcsak a tanítványnak tanára iránt érzett hálás kegyelele készítet arra, hogy az elhunyról e helyen megemlékezzem, hanem az a körülmény is, hogy a dán születésű berlini egyetemi tanár *magyar származásának* vallotta magát, a magyar nyelvvel tudományosan foglalkozott s hazai viszonyaink iránt élénk érdeklődést tanusított. Emlékszem, mennyire meg voltam lepve, mikor évekkel ezelőtt a Kuhn-féle *Zeitschr. f. vergl. Sprachforschung* XXIII. kötetében — ugyanabban, a melyben Verner korszakalkotó fölfedezése látott napvilágot — Hofforynak *Phonetische Streitfragen* cz. cikkét találtam (525. s k. l.), a melyben egyebek közt a magyar nyelv egyes hangjainak természetével foglalkozik (v. ö. Balassa, *A phonetika elemei* 87. l.). Később (1887-ben), mikor Berlinben személyesen megismerkedtem vele, többször említette, hogy családja Magyarországból vándorolt északra s hogy neve egy régibb *Hofer* névnek megmagyarosított alakja. — Nagyrabecsült tanárunk tudományos működésének s egész egyéniségének szép képét adja legjelesebb tanítványa Heusler András (jelenleg berlini egyetemi rk. tanár) abban az életrajzi vázlatban, mely legközelebb az *Arkiv för nordisk filologi* XIV. kötetében jelenik meg; ez életrajzból meríthettem — Heusler baráti szívessege folytán már most — az itt következő adatok egy részét is.

Hoffory 1855 febr. 9-én született Aarhusban (Jütland); atyja — a mint Heusler is említi — magyar családból származott s kereskedő volt. Hoffory Kopenhágában kezdte meg egyetemi tanulmányait, itt egyebek közt

Thomsennak az összehasonlító nyelvtudományról, a finn és a magyar nyelvről szóló előadásait hallgatta. Majd különösen a skandináv philologia tanulmányozására adta magát. Hosszabb időt töltött a berlini egyetemen s itt főleg Müllenhoff volt rá nagy hatással. 1883-ban ugyancsak a berlini egyetemen magántanári képesítést nyert a skandináv philológiából és az általános phonetikából; 1887 óta ez egyetem rk. tanára volt. Az utolsó években szellemi világa elsötétült, szenvedéseitől csak évek múlva — a betegre nézve későn, a tudományra nézve nagyon korán — 42 éves korában váltotta meg a halál. — Tudományos működése a philológiának (a melyben szerinte a kritika és a képzelet egyesülnek: «eine Vermählung von Kritik und Phantasie») és segédtudományainak volt szentelve. Első, fentemlített értekezése a phonetika vitás kérdéseivel foglalkozik; ugyane téren mozognak más későbbi dolgozatai, melyek közül főleg a «Professor Sievers und die Principien der Sprachphysiologie» című vitairat (1884) keltett nagy feltűnést. Mint phonetikusnak főleg a hangoknak szabatos felosztása, meghatározása s képzésük leírása körül vannak kiváló érdemei. Hangtani kérdésekkel foglalkozott a skandináv philologia terén is, ide vágott már doctori értekezése is (*Consonantstudien*, az *Arkiv* II. kötetében, németül Bezenberger-féle *Beiträge* IX. köt.). Sikerral lépett fel a mythologiai kutatás terén is, itt főleg a germánok ősi mennyei istenéről írt dolgozata (*Feldstudien* 1889. 143. s k. l.) említendő meg. A skandináv irodalomtörténet terén mind a régi emlékekkel, főleg az eddai dalokkal, mind az újabb és legújabb művekkel foglalkozott. Egyetemi előadásainak tárgya is többnyire az eddai dalok voltak; tárgyalásukban mindenütt a szigorú philologus szólalt meg a maga egyszerű, keresetlen, szinte hideg és mégis elmemozdító előadásmódjával. A mellett különösen az újabb skandináv irodalmi termékeknek Németországban való ismertetését tartotta feladatának: ennek a célnak szolgált Holberg vígjátékainak német kiadása, a melyet Schlentherrel együtt bocsátott közzé, ennek *Nordische Bibliothek* cz. vállalata. Rendkívül nagy része volt annak a mozgalomnak megindításában, a mely Ibsen műveit Németországban ismertette és népszerűvé tette (Heusler szerint Berlinben ő volt Ibsen első hírvívője), ő tőle kaptak indítást Ibsen szélesebb hatású szöszólói, Schlenther és Brahm. A nagy norvég költő műveinek ismeretét az egyetemen is terjesztette: nekem is alkalmam volt egy collegiumában részt venni, a melynek tárgya az *En folkefjende* olvasása és magyarázata volt. — Hoffory neve élni fog a tudományban továbbra is, tanítványai kegyelettel őrzik emlékét.

PETZ GEDEON.

— Magyar Kritika címmel f. év október óta új folyóirat jelenik meg Budapesten, melynek célját és főladatát címe eléggé föltünteti. Programja igen egyszerű: eddigelé nem volt magyar kritika, ezentúl leszzen «Magyar Kritika». E program első fele nem áll, mert szakfolyóiratainknak egy része teljesen megbízható, alapos kritikai rovattal bir; de azért az új folyóirat létrejötte igen örvendetes, ha igazán föladata magaslatán áll. De ezt az új vállalat megalapítóinak és vezetőinek neve (kettő kivételével) nem igen biztosítja és az eddig megjelent számok eléggé igazolják a gya-

nakvók- és aggódóknak előzetes bizalmatlanságát. A bírálókat túlnyomó többsége kissé gyarló, üres, kellő szakismeret és találó ítélet nélkül szűkölködő. Ezenfelül nincsen hiány nagyhangzású, de sületlen phrasisokban, milyenek eddigelé csak napi lapokban voltak olvashatók. Általában föltűnő az új vállalatnak (nem a szónak jó értelmében) journalistikai jellege: fölületes, kapkodó, semmitmondó, sokszor reklámszerű. Egy pár kitűnő cikk, mely az eddigi számokban megjelent, csak annál kínosabbá teszi a többség laposságát vagy félszeg handabandázását. Az ilyen kritikákból a tudománynak semmi haszna: a szerzők nem tanulnak belőlök semmit, az olvasókat pedig félrevezetik, akár a napilapok fecsegései. E talán kemény, de tárgyilagos ítélettel csak jóakaratusunkat bizonyítjuk az új folyóirattal szemben: örülünk, hogy megvan; de okvetetlenül szükségesnek tartjuk, hogy alaposabbá és megbízhatóbbá legyen. Ha olyan marad, mint a milyen ma, semmi esetre sem érdemli meg a pártolást és nem eredményez egyebet, mint hogy egy egészséges, jó gondolatot néhány évtizedre tönkre tesz; de hiszszük és reméljük, hogy a kezdet nehézségein túlesve, derék organumává lesz a magyar tudományos törekvéseknek.

h.

— Döbrentei Gábor hagyományai. Baráth Ferencz a kolozsvári drámapályázathoz való megjegyzésében (Közl. XXI, 849) azt mondja, hogy Döbrentei hagyományainak hollétéről nem tud semmit. Szinnyei József a «Magyar írók életé»-ben felsorolja mindazokat a kéziratokat, melyeknek hollétéről tud, a melyek t. i. az ő, Kuun Géza gróf, az Akadémia s a Nemzeti Muzeum birtokában vannak, tartalmukat is említi. De van ez ismert kéziratokon kívül még egy jó csomó a pozsonyi ev. lyceum rendezőben lévő kézirtattárában. Minthogy ezeket épen én rendeztem, pontosan tudom, mi a tartalmuk. Legtöbbje töredék és odavetett jegyzés (Pali és Minka olvasni tanul; A kis Gyula könyve; Huszárdalok; Macbeth-fordítás részletei; Müllner Adolf: Die Schuld (Az átok súlya) című végzet-tragédiájának fordítása; Régi Magyar Nyelvemléktár töredékei; a Tudós Társaság leveles könyve; az első löversenyek hirdetései stb.). A kolozsvári pályázatra vonatkozó jegyzet nincsen közte. Az említett kéziratok Döbrentei-nek egy ügyvéd rokona révén kerültek a pozsonyi lyceumi birtokába. Ezért azt hiszem, hogy a drámapályázat iratai még valahol lappanganak, vagy a mi még valószínűbb, el is kalódtak már.

TOLNAI VILMOS.

— Az Edda nibelung-dalainak hazáját kutatja Bugge Sophus a Sievers-féle «Beiträge» legújabb kötetében (XXII, 1897., 4—34. l.). Míg nagy művében kimutatni iparkodott, hogy a régibb Edda Helgi-dalait norvég költők, részben dán dalok fölhasználásával, Britanniában írták: most Bugge ugyanazon gyűjteménynek a nibelung-monda körébe tartozó költeményeiről szintén kifejti, hogy Angolországban jöttek létre. Egyelőre a «Sigurdharkvidha in skamma» («A rövid Sigurd-dal») cz. hatalmas dalt tárgyalja, mely Sigurd és Brynhild halálát meséli el. E dalról Finnur Jónsson azt állította, hogy hazája Grönland. Bugge ellenben meggyőzően kimutatja, hogy e dalra az angolszász költészet oly nagy befolyással volt, hogy az nem jöhetett másutt létre, mint angol földön, — sőt lehetőnek tartja (ami nézetem szerint

alig indokolható nagy ugrás), hogy az izlandi dal egy angolszász költeménynek átdolgozása. A tárgyi analogia az angolszász «Beowulf» és a «Sigurdharkvidha» közt valóban meglepő; a dal nyelvén és stíljében mutatkozó angolszász hatások is félreismerhetetlenek; az angol befolyás és ezzel kapcsolatban az angol haza rendkívül valószínű. De az angolszászból való fordítás föltevése mégis nyomósabb és kényszerítőbb indokolást igényelne.

h.

— A gót irodalomnak egy emlékét látja Kauffmann Frigyes a kieli egyetem tanára, abban a latinul írott Máté-commentárban, a melyet régente Chrysostomos patriarcha nevéhez fűztek; Montfaucon 1724-ben ezen cím alatt adta ki: *Opus imperfectum in Matthaeum quod Chrysostomi nomine circumferuntur*. Már Erasmus észrevette, hogy a mű szerzőjének arianusnak kellett lennie, e szerint tehát nem lehetett Chrysostomos. Kauffmann most (először *Ein neues Denkmal der gotischen Literatur* cz. cikkében, az Allgem. Zeitung tudományos mellékletében 1897. 44. sz., azután a Zeitschr. f. deutsche Philologie XXX. 1897., 95. lapján) azt a nézetet vitatja, hogy a szerző gót püspök volt, *esetleg maga Wulfila*. Kifejti, hogy a commentárban egy a Balkán-félszigeten letelepedett germán néptörzsnek életviszonyai tükröződnek, a latin hasonlatokban itt-ott a germán epika hangja csendül meg s a benne nyilvánuló theologiai felfogás is a 331. év körüli egyházi vitákra emlékeztet. A munka keletkezése idejének pontosabb meghatározása azonban csak akkor lesz lehetséges, ha birni fogjuk azt a kritikai kiadást, melyről Kauffmann gondoskodni akar, csak akkor lehet majd végleges ítéletet mondani Kauffmann eddig nem mindenben meggyőző föltevéséről is.

P.

K Ö N Y V É S Z E T.

I. Hazai irodalom.

Bartos Fülöp és Chorvácsák István dr. Francia olvasókönyv és szógyűjtemény a felső kereskedelmi iskolák közép osztálya számára. (8-r. 63 l.) Bpest, 1897. Lampel Róbert. 40 kr.

Cox György. Görög regék. Angolból fordította s bevezetéssel ellátta Komáromi Lajos. Második javított képes kiadás (8-r. 312 l.) Bpest, 1897. Franklin-Társulat. 3 frt.

Dávid István és Pozder Károly. Anthologia latina. Latin lyricus és didacticus költők műveiből való szemelvények. Iskolai használatra. Második javított, de lényegében változatlan kiadás. (8-r. 200. l.) Bpest, 1897. Lampel Róbert. 1 frt.

Endrei Ákos. Német stílus-gyakorlatok a középiskolák felső osztályai számára. Harmadik javított kiadás. (8-r. 173 l.) Bpest, 1897. Lampel Róbert. 1 frt 20 kr.

Erdélyi Károly. A magyar nemzeti irodalom története. Középiskolai használatra. (N. 8-r. VI, 478 l.) Budapest, 1897. Hornyánszky Viktor. Kötte 2 frt 50 kr.

Festgabe der Stadt Bistritz. Den Mitgliedern des Vereines für siebenbürgische Landeskunde gewidmet anlässlich der am 13. und 14. August

1897 in Bistritz abgehaltenen 49. Generalversammlung dieses Vereines. Bistritz, 1897, 100 l. — Tartalma: *Gustav Kisch*, Bistritzer Familiennamen. — *Georg Keintzel*, Nösner Idiotismen. — *Alb. Berger*, Verzeichnis der Bistritzer Oberrichter.

Gulyás István dr. Rendszeres magyar nyelvtan közép- s szakiskolák számára és magánhasználatra. (8-r. VIII, 103 l.) Bpest, 1897. Lampel Róbert, 1 frt. Kötve 1 frt 20 kr.

Kandra Kabos. Magyar mythologia. (N. 8-r. XXXII. 532 l.) Eger, 1897. Beznák Gyula. 3 frt. Diszkötésben 4 frt 50 kr.

Néprajzi füzetek. Kiadja a Magyarországi néprajzi társaság. (8-r.) Bpest, 1897. Ranschburg Gusztáv. Egy-egy szám 50 kr. — 1. szám. *Munkácsi Bernát* dr. A magyar népies halászat műnyelve. (98 l.) — 2. szám. *Istvánffy Gyula*. Palóc néprajzi tanulmányok. (41 l.) — 3. szám. *Nagy Géza*. A szkithák nemzetisége. (60 l.)

Propertius elégiái. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János. (8-r. XCVII. 331 l.) Bpest, 1897. Franklin-Társulat 2 frt. — Ugyanaz Latinul és magyarul. (8-r. XCVII, 471 l.) Bpest, 1897. U. o. 3 frt.

Suetonius Tranquilius. Császárok életrajzai. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Székely István dr. (8-r. XXI, 402 l.) Bpest, 1897. Franklin-Társulat. 2 frt 40 kr. — Ugyanaz. Latinul és magyarul. (8-r. XXI, 787 l.) Bpest, 1887. U. o. 4 frt.

Theisz Gyula dr. Kis francia nyelvtan. (8-r. XI, 148 l.) Bpest, 1897. Lampel Róbert 80 kr. Kötve 1 frt.

Theisz Jules. Petite grammaire française. (8-r. VIII, 152 l.) Bpest, 1897. Lampel Róbert. 70 kr. Kötve 1 frt.

Wolff Béla. Magyar és német zsebszótár, tekintettel a két nyelv szólásaira. I. kötet. Magyar-német rész (16-r. 324 l.) Bpest, 1897. Athenaeum. Vászonba kötve 1 frt.

Wagner József. Római régiségek és a római irodalomtörténet vázlat. A tanuló ifjúság használatára. A szerző engedelmével a második kiadás után fordította Horváth Balázs dr. II. javított kiadás. (8-r. IV, 209 l.) Bpest, 1897. Lampel Róbert. 1 frt 40 kr. Kötve 1 frt 60 kr.

II. Külföldi irodalom.

Peter Herrmann: Die geschichtliche Litteratur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius I. und ihre Quellen. Két kötet. XII + 478; VI + 410. 8° Lipcse, Teubner. Ára 12 mk. — A munka czélja kimutatni, mikép keletkezett a római császárok történetére vonatkozó irott hagyomány s mily értéket kell neki tulajdonítani. A szerző tehát a következő két, igen nehéz kérdésre igyekszik válaszolni: Lehetséges volt-e, hogy az illető író az igazságot megtudja és közölje? Megvolt-e benne a szándék arra, hogy csakis az igazságot közölje? E themát hat főrészen tárgyalja: 1. A multak története. 2. A kortársak feljegyzései és a történeti emlékek. 3. Az udvari hagyomány. 4. A senatus és a történelem. 5. A pogány történeti irodalom a negyedik században. 6. A római császári kortörténetírásának általános méltatása, czél, tárgyalás és előadás szempontjából.

Dieterich Albrecht: Pulcinella. Pompejanische Wandbilder und römische Satyrspiele. Lipcse, Teubner. X+367 l. Ára kötve 10 mk. — A Pompejiben levő casa del centenario néhány színházi képéből kiindulva, a szerző érdekes fejezetekben szól az álarczos színészekről, az antik színház víg alakjairól, a satyrdramák komikus személyeiről, az alsó-itáliai bohózatokról, különösen az Atellánákról, az ú. n. fabula satyricáról, a régi vígjátéki alakok öltözékeiről (hegyes végű kalap) s a Pulcinelláról (6-kori analogiák felhasználásával).

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Classica philologia.

- Apollonius Rhodius, 643.
 Archæologia magyarországi irodalma 650.
 Aristophanes, szójátékok Arany Aristophanesében, 37. — Madarai 201. 302. 385. 487. 682. — az Eirene keletkezési idejéről 399. 519.
 Aristoteles, 643. — poetikája 937.
 Avianus, 646.
 Barna Ignác, emlékezete 97.
 Bölcsészet l. philosophia.
 Cæsar, 646.
 Cassianus, 643.
 Catilina-féle összeesküvés 773.
 Catullus, 646.
 Cicero, hatása 762.
 Demosthenes, 643.
 Elektra l. Sophokles.
 Euhemeros, de vestigiis doctrinæ Euhemeræ in oraculis Sibyllinis, 1.
 Fordítás, a fordítás művészete 277.
 Görög nyelvtanítás 951.
 Gregorius Nazianzenus, codex Mediceo-Laurentianus 141.
 Guarinus, 576.
 Gyakorlókönyv, latin 461.
 Hadrianus, 646.
 Hadügy, római 468.
 Herakleitos, 673. 785.
 Herodianus, 643.
 Herodotos, szemelvények 452.
 Heron, 643.
 Homeros, leíró művészete 291. — szemelvények az Odysseiából 359. — obiectivitas 475. — az Ilias hat első éneke magyar fordításban 553. — rá vonatkozó irodalom 644. — szemelvények az Iliasból 745. — szemelvények az Odysseia-ból 745.
 Horatius, rá vonatkozó irodalom 646.
 Janus Pannonius, 576.
 Ilias, l. Homeros.
 Irodalomtörténet, görög, írta Schill Salamon 159. — byzantin irodalom 466. — fali tábla a görög irodalomtörténethez 776.
 Irodalomtörténet, római 950.
 Latinság, magyarországi 376.
 Latin nyelvtanítás 951.
 Leo Sapiens, Taktikája 373. 481.
 Lexikon, ókori 347.
 Livius 647.
 Lucanus, 647.
 Lukianos válogatott párbeszédei 773.
 Madvig, három levele 477.
 Magyarországi latinság 376.
 Meleagros, 644.
 Mese, római 881.
 Nicander, Alexipharmaca 452.
 Nyelvtan, az új testamentom görög nyelvtana, 164. — rövid latin nyelvtan 368. — latin ny. reáliskolák számára 461. — latin nyelvtani irodalom 649.
 Odysseia, l. Homeros.
 Olvasás, a francziák latin olvasása 800.
 Olvasókönyv, latin 461.
 Oracula Sibyllina, 1.
 Pædagogia, philologiai 602. — az ó classicus költészet nevelő hatása 863.
 Phædrus 892.
 Phædrus, meséi 566.
 Philo Alexandrinus, 644.
 Philosophia, a görög gondolkodás kezdetei 221.
 Platon, szemelvények 452.
 Plinius, ifjabb 647.
 Plutarchos életrajzai (Kacsovics Kálmán fordítása) 73. — rá vonatkozó irodalom 644.

Pompeji 956.
 Propertius 647. — elegiái (Csengeri ford.) 927.
 Régiségek, görög 642. — római 645.
 Régiségtan l. archæologia.
 Sallustius, életére és munkáira vonatkozó függő kérdések, 259. 382. — rá vonatkozó irodalom 647.
 Seneca, 648.
 Sibyllina oracula, 1.
 Sophokles, Elektra 27.
 Tacitus, 648.
 Terentius, Kis Sándor fordítása 60.
 Tibullus, 648.
 Torma Károly, 377.
 Történet, görög 642. — római 645. 956.
 Velleius Paterculus, 647.
 Vergilius, obiectivitas 475. — rá vonatkozó irodalom 648.
 Vigjáték, ó-attikai 201. 302. 385. 487. 682. — itáliai 956.
 Vitruvius, 648.
 Xenophon, szemelvények 452.

II. Magyar philologia.

Ányos Pál 818.
 Arany János 82. 329. 381. 553. — Aristophanes-fordítása 37. — *Buda halála és az írás* 175. — *Katalin* 749. — *Toldi* 371. 64.
 Balassa Bálint 818. — B. és Dobó Krisztina 253. 577.
 Bánk bán, l. Katona J. — Collin Máté drámaiban 309. — Grillparzernél 518. 946.
 Barna Ignác 97.
 Berzsenyi Dániel 320. 440. — Kölcsey bírálata 436. 818.
 Bessenyei György 818.
 Brassai Sámuel 775.
 Buczy Emil 319. 811.
 Csokonai Vitéz Mihály 319. 381. — *A magahítt kalmár* 56. — Kölcsey bírálata 325. 437.
 Czuczor Gergely 498. 726.
 Dombi Márton 326.
 Döbrentei Gábor 437. 728. 849. 954. — *Erdélyi Múzeum* 319. 327. 441.
 Dráma, pálos iskoladrámák 556. — Csiksomlyói misztériumok 556.
 Nagyvárad i. jezsuita-drámák 795.
 Fáy András 327.
 Finn-ugor nyelvtudomány 71. 603.
 Fogarasi János 498. 726.
 Gyöngyösi István 818.

Heltai Gáspár, *Esopusi mesék* 556.
 Horváth Ádám, Palóczy 327.
 Húnmonda 813.
 Ilosvai Selymes Péter 169. 172. 371.
 Imre király a német költészetben 782.
 Kármán József 319.
 Katona József 517. 728. 849. 946.
 Kazinczy Ferencz 319. 327. 436. 444.
 Kis János 319. 444.
 Kisfaludy Károly 322. — *A leányőr* 737.
 Kisfaludy Sándor 319. 326.
 Kölcsey Ferencz, æsthetikai dolgozatai 318. 436. 728. 807. — Berzsenyi verseiről 436. — Csokonai verseiről 325. — Kis János verseiről 444. — Körner Zrínyijéről 447. 728. — A komikumról 330. 737. — *Nemzeti hagyományok* 437. 747. 807.
 Kupeczky János 778.
 Magyar irodalom Franciaországban 79. 95. 286.
 Magyar irodalomtörténet 609.
 Magyar és francia vonatkozások 870.
 Magyar kritika 952.
 Magyar nyelv 498. 606. 716. 932. — M. nyelvtan 463. 780. 856. 862. — Alanytalan mondatok 873. — *Átal: által* 499. — *apáca* 724. — *bölcesség* 718. — *csimbalom* 719. — *értized* 719. — *igény* 499. — *képez* 726. — *kocsi* 53. 254. — *másod magammal* 181. — *repül*, *száll* 720. — Germanismuskok 563. — Helyes magyarság 177. — Idegen szók 179. 932. — Igekörtök 178. 508. — Képzők; *-íroz -ál; -nok, -nök* 179. — Köznyelv 932. — Mutató névmás 721. — Nyelvészeti dolgozatok 194. — Nyelvjárások 933. — Nyelvrokonság 71. 933. — Tagadás 720.
 Magyar nyelv és indogermán nyelvek összevetése 500. 716.
 Magyar nyelv szótára (Czuczor-Fogarasi) 498. — Magyar-német szótár 780.
 Magyar stilus 851.
 Magyar vonatkozású német tört. népelemek 149. 235. 334. 417. 538.
 Mythologia, magyar 91.
 Nyelvérzék 177.
 Nyelvújítás 329.
 Orczy Lőrincz br. 572.
 Petőfi Sándor 82. — *Béranger leg-*

újabb dala 776. — Coriolanus-for-
dítása 362. 579.
Petz Lipót, Berzsenyi-kritikája 440.
Philologiai Közlöny története 193.
Ráday Gedeon gr. 437.
Szabó Dávid, Barczafalvi 319.
Szalay László 327.
Székely Sándor, Aranyosrákosi 556.
Szemere Pál 448.
Tinódi Sebestyén 153. 550.
Toldi-monda 169. 172. 371.
Toldy Ferencz 333. 821.
Ural-altaji nyelvek 72.
Volf György 775.
Zrinyi Miklós gr. 818.

III. Germán philologia.

Adehung K. J. 706.
Alxinger János 693. 822. 907.
Arnim A. L. 150.
Bacon F. 93.
Baumgarten G. S. 318.
Blumauer Alajos 698. 704.
Borkenstein Henrik 174.
Bouterwek Fr. 321. 330. 737.
Brentano K. 150.
Bürger G. A. 326.
Chipenwerger 235.
Collin Máté, Bánk-drámája 509. —
König Emmerich 782.
Dappach, Jörg 343. 422. 426.
Denis Mihály 701. 708.
Dráma, német 86. 509. 559. 798.
Edda 954.
Farsangi játékok, német 86. 559.
Folz, Hans 89.
Gellert K. F. 697.
Germán nyelvek és irodalmak 653.
Goethe 149. 320. 448. 700. 731. 768.
935. leírásai 294. lyrai költemé-
nyei 166. *Goetz* 845. *Werther* 459.
Gót irodalom 955.
Grillparzer F. 946. — *Ein treuer*
Diner seines Herrn 518. 947.
Grimm Jakab 379.
Gottsched J. K. 320. 322. 697. 706.
Hagedorn F. 704.
Heine Henrik 769.
Herder J. G. 149. 320. 447. 730.
778. 808.
Hoffory Gyula 952.
Jean Paul (Fr. Richter) 321. 737.
810.
Kardtáncz a germánoknál 88.
Klopstock F. G. 94. 322. 701. 706. 709.
Klotz K. A. 778.

Körner Tivadar, *Zriny* 321. 323.
443. — Kölcsény bírálatá 447. 728.
740.
Lajos-dal 152.
Lautverschiebung 379.
Lessing 320. 447. 702. 778. 935. 943.
— *Hamburgi dramaturgia* 730. —
Laokoon 294. 820. — a meséről 889.
Lumtzer Viktor 570.
Manuel Miklós 88.
Mastalier Károly 701.
Matthisson Fr. 445. — M. és Ber-
zsenyi 438.
Milton 289. 553. — M. és Klopstock 94.
Német irodalomtörténet 768. 933.
Német költészet, jelenkori 768.
Német nyelv, a magyarral összevetve
500. 716.
Német nyelvjárások 463. — leibiczi
nyj. 570.
Német nyelvtan 75.
Német történeti népelemek 149. 235.
334. 417. 538.
Nibelungének 934. — Nibelungmonda
954.
Nicolay L. Henrik 517. 712.
Nikolai K. Frigyes 697. 706.
Oeser A. F. 779.
Percy T. 149.
Pope S. 318. 326.
Radelere 235.
Ramler K. V. 701.
Rez, Peter von 335.
Rosenplüt, Hans 86. 89. 342.
Sachs, Hans, magyar tárgyú költe-
ményei 430. 538. — Bánk-drámája
517. — Farsangi játéka 559.
Schiller Fr. 278. 320. 700. 731. 768.
835. 934. — ifjúkori költészete 278.
— *Glocke* 300. — *Kabale und Liebe*
279. — *Student von Nassau* 285. —
Bürger-bírálatá 327. 330.
Shakespeare 313. — Sh. és Bacon
93. — *Coriolanus* 361. 579.
Sonnenfels J. 697.
Speitacher P. 547.
Sporer M. 345. 418.
Sulzer T. Gy. 318. 320. 739.
Uhland L. 150.
Verner Károly 378.
Voss J. H. 448.
Wieland K. M. 700. 704. 709. 826.
845.
Winckelmann J. J. 778.
Wispeck, Hans 249.
Wulfila 955.
Zell K. 426.

IV. Román philologia.

Alfieri V. 459.
 Ariosto L. 458. 827. 833.
 Bayle P. 320.
 Béranger P. J. 776.
 Boccaccio 547.
 Boileau 4. 318.
 Buonarroti Michelangelo ifj. 11. 111.
 Crusca-akadémia 22. 134.
 Dante 456.
 Florian, J. P. Cl. 836.
 Fontenelle 381.
 Foscolo, Ugo 459.
 Francia és magyar vonatkozások 870.
 Francziák latin olvasása 800.
 Francia nyelv: a *dal* szó fr. fordítása 286.
 Francia nyelvtanítás 578. 579.
 Galilei G. 25.
 Goldoni K. 459.
 Lafontaine 741.
 Leopardi 460.
 Manzoni 460.
 Metastasio 459.
 Molière 61.
 Oláh nyelv 464. 951. — tanítása 951.
 Oláhok itáliai eredete 781.
 Olasz irodalom 11. 111. 455.
 Petrarca 457.
 Román nyelvek és irodalmak 661.
 Tasso, Torquato 22. 458. 818. 826. 832.
 Voltaire 320. 731.

V. Egyéb szakok.

Aesthetika 318. 586. 728. 937.
 Agglutinatio 501.
 Alany meghatározása 873.
 Árja nyelvek 604.
 Árpád családjának genealogiája 6.
 Augmentum 503.
 Dráma és regény 744.
 Ezeregyjéj meséi 56.
 Firdúsi 263. 754.
 Flexio 500.
 Ind irodalom 480. 782.
 Indogermán nyelvek 500. 859.
 Kasztok keletkezése 480.
 Katharsis 937.
 Keleti nyelvek 604.
 Komikum 330. 737.
 Költészettan 937.
 Mozart, *Varázsfuvola* 830.
 Mythologia 91.
 Nyelvtudomány, általános 581. 859. 873.
 Ossian 450. 701. 709. 814.
 Pædagogia, philologiai 601. 951.
 Persa irodalom 263. 754.
 Philologia halottjai 1896-ban, 381.
 Præpositio 507.
 Reduplicatio 503.
 Stilisztika 851.
 Szláv nyelvek 670.
 Történet, magyar 9.
 Tragédia 938.
 Veda 782.
 Vigjáték 743.

A Budapesti Philologiai Társaság 1897-ben.

I. A Társaság tisztviselői :

Elnök : *Ponori Theurewk Emil*
Alelnök : *Heinrich Gusztáv* Másodtitkár : *Katona Lajos*
Első titkár : *Fünczy Ernő* Pénztárnok : *Cserhalmi Samu*
Szerkesztők : *Némethy Géza és Petz Gedeon.*

II. Választmányi tagok :

BUDAPESTIEK :

Badics Ferencz
Bermüller Ferencz
Erdélyi Pál
Fiók Károly
5 *Gyomlay Gyula*
Hegedüs István
Hóman Ottó
Kempf József
Maywald József
10 *Négyesy László*
Pecz Vilmos
Reményi Ede
Schambach Gyula
Simonyi Zsigmond
15 *Szinnyei József*
Timár Pál
Váczy János
Vári Rezső
† *Volf György*
20 *Zlinszky Aladár.*

VIDÉKIEK :

Bászai Aurél
Binder Jenő
Bódiss Juszti
Bognár Teofil
5 *Burány Gergely*
Csengeri János
Cserép József
Dóczi Imre
Erdélyi Károly
10 *Halász Ignác*
Horváth Cyrill
Kacs Kovács Kálmán
Kardos Albert
Nátafalussy Kornél
15 *Pirchala Imre*
Pozder Károly
Spitkó Lajos
Szamosi János
Veress Ignác
20 *Zsoldos Benő.*

III. Tiszteleti tagok :

Bartal Antal, kir. tanácsos, Haraszt.
† *Dr. Brassai Sámuel*, ny. egyetemi tanár, Kolozsvár.
Dr. Hartel Vilmos, udvari tanácsos, egyetemi tanár, Bécs.
Müller Miksa, egyetemi tanár, Oxford.
5 *Dr. Schuchardt Hugó*, egyetemi tanár, Grác.
Dr. Szász Károly, ev. ref. püspök, Budapest.
Dr. Télfy Iván, ny. egyetemi tanár, Budapest.
† *Dr. Torma Károly*, ny. egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Vámbéry Armin, egyetemi tanár, Budapest.

A †-tel jelöltek elhaltak.

IV. Alapító tagok:

	*József Csász. és Kir. Főherczeg ö fensége, Alcsúth	100	frt.
	† Dr. Ábel Jenő, volt egyetemi tanár, Budapest	150	„
	† Dr. Budenz József, volt egyetemi tanár, Budapest	100	„
	*Dr. Gyulai Pál, egyetemi tanár, Budapest	100	„
5	Dr. Heinrich Gusztáv, egyetemi tanár, Budapest	100	„
	† Horváth Cyrill, volt egyetemi tanár, Budapest	100	„
	† Dr. Hunfalvy Pál, a M. T. Akadémia volt főkönyvtárnoka	100	„
	Gr. Kuun Géza, Maros-Németi	100	„
	B. és K. Latinovics Géza, nagybirtokos, Bikity	100	„
10	*Nagyáll János, pergamoni püspök, Nagyvárad	100	„
	Dr. Reményi Ede, kir. kath. főgymn. tanár, Budapest	100	„
	Dr. Székely István, állami főgymn. tanár, Nagyszeben	100	„
	Összesen	1250	frt.

V. Rendes tagok:

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Acsay Antal	Budapest	k. r. theologiai tanár	1885
	Alexits György	Budapest	ker. akadémiai tanár	1889
	Dr. Angyal Dávid	Budapest	főreáliskolai tanár	1881
	Gr. Apponyi Sándor	Lengyel	val. b. titkos tanácsos	1888
5	Dr. Badics Ferencz	Budapest	áll. főgymn. igazgató	1894
	Dr. Balassa József	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
	Dr. Balogh Péter	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Dr. Baló József	Budapest	áll. tanítóképezd. tanár	1886
	Bancsó Antal	Sopron	ág. ev. lyceumi tanár	1890
10	Baráth Ferencz	Budapest	ref. főgymn. tanár	1881
	Barbarics L. Róbert	Pécs	r. kath. főgymn. tanár	1882
	Dr. Bartha József	Budapest	n. muz. könyvtártiszt	1890
	Bartos Filöp	Szeged	főreáliskolai tanár	1897
	†Dr. Bauer Simon	Lőcse	állami főreálisk. tanár	1886
15	Dr. Bayer József	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1889
	Bán Károly Aladár	Temesvár	főgymnasiumi tanár	1897
	Dr. Bánóczy József	Budapest	orsz. izr. tanítók. igazg.	1881
	Bárdos Remig	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1892
	Dr. Bászai Aurél	Fehértemplom	áll. főgymn. tanár	1874
20	Dr. Becker Filöp Ágost	Budapest	egyetemi tanár	1896
	Becker Nándor	Selmeczbánya	ág. h. ev. lyceumi tanár	1892
	Dr. Beöthy Zsolt	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Berger E. János	Budapest	egyetemi tanár	1884
	Bergmann Ágost	Temesvár	állami főreálisk. tanár	1895
25	Bermüller Ferencz	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1874
	Binder Jenő	Brassó	áll. főreálisk. tanár	1883
	Dr. Bognár Teofil	Sopron	r. kath. főgymn. tanár	1894
	Dr. Boros Gábor	Deés	áll. algymn. igazgató	1881

A *-gal jelöltek tiszteleti tagok is.

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
30	Bozsenik Béla	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Bódiss Jusztin	Pannonhalma	tanárképző intézeti tanár	1888
	†Breznyik János	Selmeczbánya	ág. ev. főgymn. igazgató	1874
	†Bresztyák József	Nagyszombat	főgymn. tanár	1892
	Dr. Burány Gergely	Keszthely	főigazg., prem. kanonok	1881
35	Burián János	Losonez	áll. főgymn. tanár	1885
	Buzássy Ábel	Pécs	r. kath. főgymn. tanár	1890
	Csathó Imre	Budapest	áll. közép-iparisk. tanár	1892
	Császár Elemér	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Dr. Csengeri János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1881
40	Cserei József	Temesvár	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Cserép József	Budapest	állami főgymn. tanár	1882
	Cserhalmi Samu	Budapest	p. ü. min. számellenőr	1881
	Cserni Ernő	Gyöngyös	gymn. tanár	1887
	Csiky Lajos	Marosvásárhely	ref. főgymn. tanár	1885
45	Csokonay Zsigmond	Zircz	eziszt. rendi tanár	1898
	Csomár István	Munkács	áll. főgymn. tanár	1881
	Nagyné Csorba Mária	Kaposvár	polg. leányisk. igazgató	1887
	Dr. Csősz Imre	Vác	r. kath. főgymn. tanár	1883
	Czeglédi István	Selmeczbánya	gymn. tanár	1892
50	Czweck Sándor	Vác	k.-rendi tanár	1895
	Danka Placzd	Köszeg	benzés tanár	1897
	Dávid István	Bártfa	áll. algymn. tanár	1885
	Dr. Demek Győző	Nagyvárad	főreálisk. tanár	1890
	Dévay József	Budapest	p. ü. min. tisztviselő	1888
55	Dóczy Imre	Debreczen	ref. főgymn. igazgató	1881
	Drajkó Béla	Budapest	kegy.-rendi főgymn. tan.	1881
	Elischer József	Nagyszeben	kir. tanker. főigazgató	1874
	Endrei Akos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1886
	Dr. Erdélyi Károly	Kolozsvár	kegy.-rendi főgymn. tan.	1882
60	Dr. Erdélyi Pál	Budapest	muzeumi tisztviselő	1883
	Dr. Erdődi Ármin	Vágújhely	reáliskolai tanár	1897
	Dr. Erődi Béla	Budapest	kir. tanker. főigazgató	1881
	Dr. Exner Győző	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1885
	Dr. Esztegár László	Budapest	nemz. múz. könyvt. segéd	1896
65	Esztergályos Ágoston	Nagy-Kanizsa	kegyesrendi tanár	1895
	Faludi Miksa	Székesfehérvár	keresk. akad. igazgató	1881
	Faragó János	Pápa	ev. ref. főgymn. tanár	1889
	Farkas Ignác	Temesvár	r. kath. főgymn. tanár	1894
	Fábián Imre	Kassa	r. kath. főgymn. tanár	1881
70	Fejér Adorján Géza	Baja	eziszt. r. főgymn. tanár	1889
	Fekete István	Selmeczbánya	ág. ev. lyceumi tanár	1888
	†Fekete József	Budapest	tan. és nev. int. tulajd.	1890
	Fekt Ferencz	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1877
	Ferenc Valdemár	Budapest	ny. áll. főgymn. tanár	1883
75	Ferszigán János	Belényes	főgymn. tanár	1890
	Dr. Fialowsky Lajos	Budapest	állami főgymn. tanár	1886

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Fináczy Ernő	Budapest	áll. főgymn. igazgató	1881
	Dr. Finály Gábor	Budapest	állami főgymn. tanár	1892
	Dr. Fiók Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Fleischbacker Fridolin	Sopron	állami főreálisk. tanár	1895
80	Fludorovics Zsigmond	Léva	kegy.-rendi főgymn. tan.	1885
	Dr. Fodor Gyula	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Fraknói Vilmos	Róma	püspök	1881
	Dr. Friml Aladár	Trencsén	kir. főgymn. tanár	1883
	Fülöp Árpád	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1894
85	Füredi János	Pozs.-Sz. György	kegy.-rendi gym. igazg.	1886
	Gaál Mózes	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1890
	Dr. Gál Kelemen	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Dr. Gärtner Henrik	Losonez	tanár	1885
	Dr. Gáspár Elek	Budapest	főgymn. tanár	1896
90	Dr. Geréb József	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1882
	Geréb Márton	Kolozsvár	ref. főgymn. tanár	1875
	Géresi Kálmán	Debreczen	kir. tanker. főigazgató	1881
	Dr. Giesswein Sándor	Győr	püspöki szentsz. jegyző	1892
	Glass Ferencz	Temesvár	kath. főgymn. tanár	1896
95	Glósz Miksa	Csiksomlyó	r. k. főgymn. tanár	1888
	Góbi Imre	Budapest	ág. ev. főgymn. igazg.	1893
	Grúsz Ede	Sopron	főgymn. tanár	1895
	Dr. Gulyás István	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1894
	Dr. Gyárfás Tihamér	Brassó	főgymn. tanár	1885
100	Dr. Gyomlay Gyula	Budapest	gyak. főgymn. tanár	1882
	György Lajos	Losonez	áll. főgymn. tanár	1881
	Győry Gyula	Pápa	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Dr. Gyulai Ágoston	Budapest	állami főgymn. tanár	1883
	Gyürky Ödön	Budapest	a B. Kath. Kör titkára	1890
105	Hager József	Marosvásárhely	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Hajnal Imre	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1882
	Dr. Halász Ignác	Kolozsvár	egyetemi tanár	1881
	Dr. Haraszi Sándor	Keszthely	prem. főgymn. tanár	1896
	Dr. Harrach József	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1889
110	Dr. Hatala Péter	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Hazlinger Ferencz	Arad	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Hahn Adolf	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1881
	Hám Sándor	Veszprém	r. kath. főgymn. tanár	1889
	Hegedüs Béla	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
115	Dr. Hegedüs István	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Hegedüs Pál	Szeged	áll. főreálisk. tanár	1895
	Hehelein Károly	Ungvár	plébános	1881
	Dr. Heinrich Alajos	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Heinrich Károly	Budapest	keresk. akad. tanár	1881
120	Hellebrant Árpád	Budapest	m. t. akad. alkönyvtárnok	1881
	Henning Rezső	Nagyszeben	állami főgymn. tanár	1889
	Herald Ferencz	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
125	Dr. Herzl Mór	Budapest	magánzó.	1881
	Dr. Hénap Tamás	Vác	kegy.-r. főgymn. tanár	1895
	Himpfner Béla	Arad	kir. főgymn. igazgató	1882
	Dr. Hittrich Ödön	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1885
	Dr. Hofer Károly	Budapest	kir. főigazgató	1874
130	Dr. Hoffman Frigyes	Budapest	felsőbb leányisk. tanár.	1882
	Hoffman Mátvás	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1892
	Dr. Hornyánszky Gyula	Budapest	állami főgymn. tanár	1893
	Dr. Horváth Cyrill	Budapest	cziszt. rendi tanár	1888
	Dr. Horváth József	Csurgó	ref. főgymn. tanár	1888
135	Dr. Hóman Ottó	Budapest	miniszteri tanácsos	1881
	Dr. Illésy János	Budapest	orsz. levéltári fogalmazó	1894
	Dr. Illyefalvi Vitéz Alad.	Gyöng	ref. gymn. tanár	1896
	Incze Béni	Fiume	állami főgymn. tanár	1897
	Incze István	Nagy-Kanizsa	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
140	Istvánffy Pál	Kassa	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Jakoblovits Lajos	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1892
	Dr. Jancsó Benedek	Budapest	min. elnökségi fordító	1888
	Janda Gy. Bernardin	Pannonhalma	benczés tanár	1888
	Dr. Janicsék József	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1893
145	Janny László	Kecskemét	kegy.-r. főgymn. tanár	1882
	Jánosi Boldizsár	Budapest	áll. főgymn. tanár	1885
	Dr. Kaeskovics Kálmán	Tótygyú	nagybirtokos	1895
	Kanyaró Ferencz	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Kapás Lajos Aurél	Sátoralja-Ujhely	megyei tisztviselő	1886
150	Dr. Kapossy Endre	Székesfehérvár	cziszt.-r. főgymn. tanár	1892
	Kapszdorfer Gyula	Rozsnyó	főgymn. tanár	1888
	Karátsony Zsigmond	Kecskemét	ref. főgymn. tanár	1896
	Kardos Albert	Debreczen	áll. főreálisk. tanár	1892
	Dr. Kardos Czelesztin	Pannonhalma	benczés tanár	1894
155	Kardos Gyula	Kassa	főgymn. tanár	1897
	Dr. Kassai Gusztáv	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Kassuba Domokos	Eger	kath. főgymn. igazg.	1893
	Dr. Katona Lajos	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1890
	Káposztássy Jusztnián	Eger	főgymn. tanár	1881
160	Dr. Kárpáti Károly	Sopron	áll. főreáliskolai tanár	1895
	Dr. Keil Alajos	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1892
	Kemény Ferencz	Budapest	reáliskolai igazgató	1892
	Kempf József	Budapest	állami főgymn. tanár	1882
	Kenessey Dezső	Budapest	ref. főgymn. tanár	1892
165	Király Béla	Sopron	ev. lyceumi tanár	1894
	Király Pál	Budapest	pedagogiumi tanár	1874
	Dr. Kirez Jakab	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1886
	Dr. Kisfaludy A. Béla	Budapest	egyetemi tanár	1897
	Kiss Albert	Igló	ág. ev. főgymn. tanár.	1891
	Kiss Béla	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1895
	Dr. Kiss Ernő	N.-Kanizsa	kegy.-r. tanár	1893

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
170	Dr. Kis Sándor	Nagybecskerek	közs. főgymn. tanár	1886
	Kolonics Lipót	Székesfehérvár	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Kont Ignác	Párizs	a Collège Rollin tanára	1881
	Korber Imre	Csiksomlyó	r. kath. főgymn. zenetan.	1891
	Kosztka György	Pécs	főreálisk. tanár	1895
175	Kotunovics Sándor	Nagyvárad	r. kath. főgymn. igazg.	1881
	Dr. Kovács Dániel	Székely-Udvarh.	ev. ref. főgymn. tanár	1896
	Kovács Endre	Sátoralja-Ujhely	főgymn. tanár	1892
	Dr. Kovács Gyula	Makó	áll. főgymn. tanár	1896
	Dr. Kovalik János	Trsztena	kir. kath. algymn. tanár	1883
180	Könye Nándor	Beregszász	áll. reáliskolai tanár	1889
	Köpesdy Sándor	Budapest	állami főgymn. igazg.	1874
	Dr. Körös Endre	Pápa	ev. ref. főgymn. tanár	1897
	Kőrösi Sándor	Fiume	főgymn. tanár	1892
	Krasznopolszky József	Kis-Szeben	kegyesr. tanár	1892
185	Dr. Krausz Jakab	Budapest	polg. iskolai tanár	1881
	Dr. Krausz Sámuel	Budapest	orsz. izr. tanítók. tanár	1894
	Krauze Ervin	Kassa	főgymn. tanár	1893
	Dr. Kresméry Károly	Nagykikinda	áll. gymn. igazgató	1886
	Krémer István	Beregszász	áll. gymn. tanár	1897
190	Kroller Miksa	Pannonhalma	szt. benedekr. perjel	1884
	Kroll Rudolf	Kisszeben	kegy.-r. algymn. igazgató	1892
	Kuczmann Fülöp	Győr	beneczés főgymn. tanár	1893
	Kulesár Endre	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1892
	Dr. Kunos Ignác	Budapest	a kel. keresk. tanf. igazg.	1884
195	Kutruetz Rezső	Szt.-Gothárd	áll. főgymn. igazg.	1891
	Dr. Kuzsinszky Bálint	Budapest	muzeumi segédőr	1885
	Dr. Kvacala János	Dorpat	egyetemi tanár	1891
	Lakatos Vincze	Keszthely	prem. kanonok, tanár	1893
	Latkóczy Mihály	Losonez	áll. főgymn. tanár	1887
200	Dr. Láng Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1894
	Lászlófy Kamill	Győr	r. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Lázár Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1887
	Lehr Albert	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1882
	Lenkei Henrik	Budapest	áll. főreáliskolai tanár	1885
205	Dr. Létmányi Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Lichtenegger József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Lintner Lajos	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1874
	Liska János	Szarvas	ág. ev. főgymn. tanár	1891
	Liszkay Etele	Baja	főgymn. tanár	1889
210	Loósz István	Szabadka	közs. főgymn. tanár	1896
	Dr. Losonezi Lajos	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1885
	Löffler József	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Macher Ede	Pozsony	áll. főreálisk. tanár	1892
	Madarász Pál	Veszprém	kegyesr. főgymn. tanár	1885
215	Madzsar Gusztáv	Makó	áll. főgymn. tanár	1885
	†Malatinszky János	Zsolna	kir. kath. algymn. tanár	1881

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Marek Ede	Budapest	belügymin. oszt. tan.	1897
	Markusovszky Sámuel	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1881
	Martinkovics Iván	Mármaros-sziget	kath. gymn. tanár	1888
220	Marnusák Pál	Sopron	áll. felsőbb leányisk. ig.	1888
	Matskássy József	Budapest	áll. főreáliskolai tanár	1881
	Matter János	Csurgó	ev. ref. főgymn. tanár	1885
	Dr. Maywald József	Budapest	kegyesr. főgymn. tanár	1877
	Mazuch Ede	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1889
225	Mácska Lajos	Debreczen	kegy.-r. algymn. tanár	1888
	Mártoncsik Lajos Albert	Nagyvárad	kath. főgym. tanár	1895
	Márton Jenő	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1883
	Mártonyi Lukács	Szilágy-Somlyó	gymn. tanár	1893
	Máthé György	Lugos	áll. főgymn. tanár	1885
230	Medgyesi Lajos	Zalaegerszeg	áll. főgymn. igazgató	1892
	Dr. Melich János	Budapest	n. muzeumi könyvtárt.	1896
	Dr. Mérei Kálmán	Komárom	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Mészáros Jenő	Temesvár	áll. tanítóképz. tanár	1896
	Mészáros Lajos	Zenta	közs. főgymn. tanár	1885
235	Mihelics Károly	Keszthely	főgymn. tanár	1897
	Dr. Molnár István	Budapest	áll. főgymn. tanár	1895
	Dr. Molnár Samu Pál	Baja	cziszt. r. főgymn. tanár	1888
	Mondik Pál	Kolozsvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Moravcsik Géza	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1881
240	Moravszky Ferencz	Nyíregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1892
	Dr. Morvay Győző	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1886
	Moser József	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Mócs Szaniszló	Pécs	főgymn. tanár	1891
	Mórocz Emilián	Panonhalma	noviczius mester	1886
245	Munkácsy Elek	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Nagy Iván	Nógrád-Horpács	a M. Tud. Akad. tagja	1895
	Nagy Károly	Kolozsvár	keresk. akad. tanár	1881
	Dr. Nagy Zsigmond	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1890
	Nádor Béla	Nagy-Károly	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
250	Náményi T. Lajos	Nagyvárad	irodalfőnök	1887
	Nátafalussy Kornél	Nagyvárad	kir. tanker. főigazg.	1881
	Dr. Netoliczka Oszkár	Brassó	ág. ev. főgymn. tanár	1894
	Dr. Négyesy László	Budapest	egyetemi m. tanár	1888
	Németh Regináld	Győr	kath. főgymn. tanár	1888
255	Dr. Némethy Géza	Budapest	egyetemi tanár	1884
	Nikolics Ignác	Budapest	kir. kath. főgym. tanár	1887
	Orátsik József	Szeged	főgymn. tanár	1893
	Pacher Donát	Sopron	r. kath. főgymn. tanár	1884
	Pap Ev. János	Temesvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1885
260	Papp Mózes	Szék.-Keresztur	unit. algymn. tanár	1894
	Papp Mihály	Falás	ref. főgymn. tanár	1885
	Dr. Pauler Gyula	Budapest	országos levéltári igazg.	1887
	†Paulik A. Miklós	Kassa	szepesmegyei áldozár	1883

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
265	Paulik József	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1882
	Dr. Pácz Sándor	Nagyvárad	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Pecz Vilmos	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Perényi Otmár	Győr	benczés tanár	1890
	Petrovics László	Nyitra	főgymn. tanár	1896
270	Dr. Petz Gedeon	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Dr. Pécsi Ödön	Szeged	kegyesrendi tanár	1895
	Pfeiffer Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1874
	Pintér Ede	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1886
	Pirehala Imre	Pozsony	kir. tanker. főigazg.	1881
275	Polgár Alajos	Szegszárd	áll. gym. tanár	1894
	Polgár György	Miskolcz	kir. algymn. igazgató	1886
	Dr. Popini Albert	Temesvár	kegyesr. főgymn. tanár	1887
	Posch Árpád	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Pozder Károly	Bártfa	állami gym. igazgató	1876
280	Réthei Prikkel Márián	Sopron	benczés tanár	1897
	Dr. Prónai Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1896
	Dr. Pruzsinszky János	Budapest	állami főgymn. tanár	1883
	Pruzsinszky Pál	Budapest	ref. főgymn. tanár	1895
	Dr. Radinovics Iván	Budapest	belügymin. s.-titkár	1888
285	Radlinszky József	Szatmár	kir. főgymn. tanár	1881
	Dr. Radnai Rezső	Budapest	min. s.-titkár	1885
	Dr. Radó Antal	Budapest	író	1883
	Ranschburg Viktor	Budapest	az Athenaeum k. h. fön.	1888
	Dr. Reibner Márton	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1890
290	Reiszser Ottó	Székesfehérvár	cziszt. r. tanár	1895
	Dr. Récsesi Viktor	Pannonhalma	könyvtáros	1884
	Réger Ede	Vác	kegy.-r. tanár	1895
	+Béti Ferencz	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1886
	Rhousopoulos Rhousos	Budapest	a kel. ker. tanf. tanára	1896
295	Dr. Riedl Frigyes	Budapest	községi főreálisk. tanár	1881
	Roboz Andor	Budapest	tanár	1896
	Roller Béla	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1896
	+Dr. Román Sándor	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Rózsa Vitál	Esztergom	kath. főgymn. tanár	1888
300	Dr. Rupp Kornél	Budapest	főgymn. tanár	1888
	Ruzsicska Aurél	Kőszeg	benczés tanár	1898
	Sáfrány Károly	N.-Kanizsa	főgymn. tanár	1893
	Samu István	Budapest	áll. főgymn. tanár	1883
	Sarudy György	Pápa	ref. főgymn. tanár	1890
305	Dr. Schack Béla	Budapest	keresk. akad. tanár	1885
	Schambach Gyula	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1895
	Schill Salamon	Budapest	rabbiképző int. tan.	1882
	Schlott Gyula	Eperjes	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
	Dr. Schmidt Attila	Budapest	áll. főgymn. tanár	1895
310	Dr. Schnabel Róbert	Budapest	áll. főgymn. tanár	1887
	Dr. Schreiner Márton	Berlin	rabbiképző int. tanár	1892

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Allása	Mely évtől tag?
	Schuber Mátyás	Déva	állami főreálisk. tanár	1883
	Dr. Schullerus Adolf	Nagy-Szeben	ág. h. ev. tanítókép. tanár	1888
	Schüzler Albert	N.-Károly	k.-rendi főgymn. tanár	1895
	Schvannauer Ferencz	Kaposvár	állam. főgymn. tanár	1895
315	Dr. Sebestyén Gyula	Budapest	muzeumi hivatalnok	1895
	Dr. Sebestyén Károly	Budapest	állami főgymn. tanár	1896
	Serédi Dénes	Pápa	benezés tanár	1890
	Dr. Serédi P. Lajos	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1896
	Serkei Szabó József	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1888
320	Simonides István	N.-Kanizsa	főgymn. tanár	1895
	Dr. Simonyi Zsigmond	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Sinka Sándor	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1894
	Dr. Solymossi Sándor	Budapest	polg. isk. tanár	1896
	Soós József	Kisujszállás	ev. ref. főgymn. tanár	1888
325	Sörös Ignác Pál	Pápa	benezés tanár	1897
	Spitkó Lajos	Székesfehérvár	kir. tanker. főigazgató	1883
	Stern Ábrahám	Budapest	polg. és el. isk. igazgató	1895
	Strache Bódog	Nagyvárad	prem. tanár	1895
	Strauch Béla	Nagyszeben	áll. főgymn. tanár	1885
330	Stromp József	Kis-Ujszállás	ev. ref. főgymn. tanár	1885
	Szabó András	Sz.-Udvarhely	ref. főgymn. tanár	1897
	Dr. Szabó Ignác	Budapest	kegy.-r. tanár	1897
	Szabó Iván	Győr	benezés tanár	1895
	Szabó Jakab Elek	Kékkő	plébános	1885
335	Szabó Szilveszter	Esztergom	főgymn. tanár	1881
	Szakács Béla	Győr	benezés tanár	1896
	Szalay Gábor	Eger	cziszt.-r. főgymn. tanár	1889
	Szalay Gyula	Nagy-Kőrös	ref. főgymn. tanár	1881
	Szalay Gyula	Félegyháza	közs. kath. főgymn. tanár	1888
340	Szalay Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Dr. Szamosi János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1875
	Dr. Számek György	Kolozsvár	kath. főgymn. tanár	1896
	Szántó Kamill	Baja	cziszt.-r. főgymn. tanár	1891
	Szegess Mihály	Veszprém	k.-r. főgymn. tanár	1895
345	Dr. Szemák István	Budapest	állami főgymn. tanár	1886
	Szerelemhegyi Tivadar	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1884
	Dr. Székely György	Sárospatak	ref. főiskolai tanár	1895
	Székely Salamon	Arad	állami főreálisk. tanár	1881
	Dr. Széplaki János	Kolozsvár	ker. akadémiai tanár	1895
350	Dr. Szigetvári Iván	Budapest	állami főgymn. tanár	1886
	Szilasi Mór	Budapest	áll. főgymn. tanár	1874
	Dr. Szilágyi Albert	Szék.-Udvarhely	állami főreálisk. tanár	1888
	†Szilágyi István	Mármarossziget	ref. lyceumi igazgató	1881
	Szinger Kornél	Szeged	főgymn. tanár	1888
355	Dr. Szinyei József	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Szinyei Endre	Sárospatak	ref. főiskolai igazgató	1874
	Szkuuzevics Kornél	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1883

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Szlávnits György	Budapest	tanár	1892
	Szölgyémy Ferencz	Szolnok	állami főgymn. tanár	1890
360	Szuchy Endre	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Szűcs István	Mármarosziget	k.-r. főgymn. tanár	1895
	Dr. Takács Menyhért	Kassa	prem. főgymn. tanár	1893
	Tamási István	Kolozsvár	nagykereskedő	1888
	Teleky László	Nagy-Rőcze	polg. és köz. iparisk. tan.	1892
365	Tell Anasztáz	Győr	benczés tanár	1891
	Dr. P. Thewrewk Emil	Budapest	egyetemi tanár	1874
	Timár Pál	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
	Dr. Tolnai Vilmos	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1896
	Tomozy Endre	Budapest	kegyesr. áldozár	1895
370	Dr. Tóth György	Kecskemét	kegyesr. főgymn. igazgató	1886
	Tóth Gyula	Tarna-Méra	római kath. lelkész	1894
	Dr. Tóth Kálmán	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1885
	Travnik Zsigmond	Trencsén	felsőbb leányisk. tanár	1892
	Dr. Uhlárik János	Nagyszombat	főgymn. tanár	1888
375	Ulár Pál	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Vajdaly Géza	Ungvár	kir. kath. főgymn. tanár	1874
	†Varga József	Pozs.-Sz. György	róm. kath. gymn. tanár	1889
	Dr. Váczy János	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
	Váli Tibor	Kassa	főgymn. tanár	1897
380	Dr. Vári Rezső	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
	Várkonyi Odilo	Esztergom	főgymn. tanár	1888
	Veress Ignác	Budapest	kir. főigazgató	1881
	Dr. Versényi György	Kolozsvár	áll. felsőbb leányisk. tan.	1885
	Dr. Vietorisz József	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1892
385	†Volf György	Budapest	gyakorló főgymn. igazg.	1874
	R. Vozári Gyula	Munkács	áll. főgymn. tanár	1881
	Wagner Antal	Kolozsvár	kegyesr. főgymn. tanár	1896
	Dr. Wagner Lajos	Pozsony	állami főreálisk. tanár	1875
	Dr. Waldapfel János	Budapest	tanár	1894
390	Dr. Wargha Samu	Pannonhalma	alperjel	1882
	Dr. Weiller Gyula	Budapest	tanár	1897
	Dr. Weninger László	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1888
	Dr. Werner Adolf	Eger	czist.-r. főgymn. tanár	1892
	Wigand János	Szegszárd	állami gymn. igazgató	1881
395	Wirth Gyula	Budapest	állami főgymn. tanár	1895
	Wolff Béla	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1885
	Zichy Antal	Budapest	főrendiházi tag	1881
	Dr. Zimányi József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1885
	Dr. Zindl Béla	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1888
400	Dr. Zlinszky Aladár	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Zolnai Gyula	Budapest	áll. főgymn. tanár	1889
	Dr. Zoltvány L. Irén	Pannonhalma	benczés tanár	1887
	Zombory J. János	Budapest	kir. k. főgymn. tanár	1894
	Zsoldos Benő	Sárospatak	ref. főiskolai tanár	1883

VI. Rendkívüli tagok :

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
5	Alter Béla	Rózsáhegy	kegy.-r. anár.	1895
	Barcsa János	Berlin	tanárjelölt	1897
	Barthmes György	Kolozsvár	tanárjelölt	1896
	Bausz I. Teodorik	Esztergom	benczés tanár	1894
	Bálint József	Szilágysomlyó	gymn. tanár.	1894
10	Bán Gualbert	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1894
	Berger Amand	Esztergom	benczés tanár	1894
	Bertók Béla	Győrtelek	ref. segédlelkész	1896
	Bitter Illés	Pécs	cziszt. rendi tanár	1889
	Boesckay Emilia	Szatmár	polg. iskolai tanárjelölt	1896
15	Bohdaneczky Lajos	Budapest	tanárjelölt	1896
	Borsodi Miklós	Zircz	cziszt. rendi tanár	1888
	Borsos Károly	Mezőtur	ref. főgymn. tanár	1897
	Bölcsházy István	Budapest	tanárjelölt	1888
	Bucsy István	Budapest	bölcsészethallgató	1896
20	Bürner Sándor	Balkány	nevelő	1896
	Dr. Chilf Márk	Budapest	tanár	1895
	Csudáky Bertalan	Budapest	tanár a Fer.-J.-nev. int.	1895
	Csukovits Sándor	Kolozsvár	kegy.-r. tanárjelölt	1897
	Czeizel János	Budapest	bölcsészethallgató	1896
25	Dánczer Béla	Budapest	tanárjelölt	1894
	Ecker Modeszt	Pannonhalma	benczés papnövendék	1894
	Eysrich György	Félegyháza	gymn. tanár	1891
	Fölkel Béla	Szatmár	kir. kath. főgymn. hittan.	1889
	Gasparics Lajos	Fehértemplom	gymn. tanár	1895
30	Görtl Arnold	Nagyszeben	tanárjelölt	1895
	Gröger Rezső	Budapest	tanárjelölt	1897
	Halay Zoltán	Rozsnyó	ág. ev. főgymn. tanár	1894
	Hatala József	Vác	kegy.-rendi tanár	1891
	Dr. Heller Izor	Győr	áll. főreálisk. tanár	1895
35	Hensch Béla	Eperjes	főgymn. tanár	1897
	Herszegh Antal	Budapest	tanárjelölt	1897
	Dr. Huszár Vilmos	Budapest	tanár	1893
	K. Incze Béla	Éssekujvár	közs. főgymn. tanár	1886
	Incze József	Szentes	állami főgymn. tanár	1890
40	Jakobinyi Alajos	Veszprém	kegy.-r. tanár	1895
	Jancsoviics Ferencz	Arad	áll. főreálisk. tanár	1896
	Dr. Jeszenszky István	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1897
	Kardoss Gyula	Álmosd	nevelő	1893
	Dr. Kaunitz Lajos	Budapest	tanár	1895
45	Kálmán János	Kolozsvár	tanárjelölt	1897
	Károly Ignác	Eger	cziszt.-r. tanár	1891
	Kern Antal	Zsolna	kir. gymn. tanár	1896
	Király Lajos	Vác	kegy.-r. tanár	1895
	Klauber Frigyes	Budapest	tanárjelölt	1896

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
	Kopácsy György	Privigye	tanárj.	1897
	Dr. Kováts S. János	Brassó	áll. felső ker. és faip. t.	1888
	Kövér Sándor	Ujpest	polg. isk. tanár	1890
	Kronberger Miklós	Budapest	bölcsészethallgató	1896
50	Kugel Sándor	Budapest	tanárjelölt	1895
	Laban János	Budapest	joghallgató	1896
	*Lähne Vilmos	Sopron	nev. intézet tulajd.	1883
	Latzkó Hugó	Budapest	tanárjelölt	1895
	Ludvig József	Nagyvárad	tanárjelölt	1896
55	Dr. Máté Lajos	Erzsébetváros	áll. gymn. tanár	1891
	Molnár Gy. Ervin	Komárom	benczés tanár	1894
	M. Nagy István	Kolozsvár	tanárjelölt	1897
	Nagy József	Budapest	tanítójelölt	1897
	Németh Károly	Temesvár	kegyesr. főgymn. tanár	1897
60	Orbán Lajos	Budapest	prem. tanárjelölt	1893
	Dr. Papp Károly	Firenze	tanár	1896
	Pazar Béla	Budapest	tanár	1894
	Pápay József	Kis-Igmánd	tanárjelölt	1896
	Rafain Jakab	Kolozs-Monostor	kath. alap. urad. ellenőr	1888
65	Ranczay József	Kolozsvár	tanárjelölt	1897
	Rádits Dusan	Zombor	pædagog. tanár	1894
	Relák Pál	Kolozsvár	k.-rendi tanárjelölt	1897
	Rell Lajos	Kolozsvár	gyakorló tanár	1896
	Rorák Imre	Szabadka	főgymnasiumi tanár	1891
70	Rózsa Géza	Eger	áll. főreálisk. tanár	1891
	Schmidt Frigyes	Pozsony	tanár	1889
	Schmidt Mariska	Budapest	bölcsészethallgató	1896
	Seprődi János	Kolozsvár	tanárjelölt	1897
	Simon Géza	Mármarossziget	ev. ref. gymn. tanár	1888
75	Sróth Péter	Zay-Ugróc	polg. isk. tanár	1891
	Szabó Alajos	Kolozsvár	kegy.-r. tanárjelölt	1897
	Szabó István	Érsek-Ujvár	gymn. tanár	1887
	†Dr. Szadilek János	Trsztena	tanár	1888
	Szautner Zsigmond	Budapest	tanárjelölt	1895
80	Szeremley Béla	Kolozsvár	tanárjelölt	1897
	Szilágyi Oszkár	Pápa	benczés tanár	1894
	V. Szócs Géza	N.-Szeben	áll. főgymn. tanár	1888
	Szukup János	Kolozsvár	tanárjelölt	1897
	Urbanek Károly	Budapest	tanárjelölt	1897
85	Varsányi Román	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1897
	Vnuk István	Trencsén	egy éves önként. honv.	1896
	Vujsz János	Budapest	tanárjelölt	1897
	Wellmann Rezső	Nagyszeben	áll. főgymn. tanár	1893
	Weszely Ödön	Budapest	polg. isk. tanár	1889

A *-gal jelöltet a választmány kitörölte a tagok sorából.

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Allása	Mely évtől tag?
90	Wirker Ernő ---	Budapest ---	bölcsészethallgató ---	1896
	Dr. Wollanka József ---	Firenze ---	tanárjelölt ---	1895
	Wolmuth J. Endre ---	Kolozsvár ---	kegy.-r. tan. jel. ---	1897
	Zakkay Aladár ---	Turóc-Szt.-Már. ---	polg. és fels. ker. isk. tan. ---	1890
	Zimányi Dániel ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1897

VII. Az Egyet. Phil. Közlöny előfizetői.

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizet?
	Arad ---	Királyi főgymnasium ---	1883
	Aszód ---	Ág. ev. algymnasium ---	1897
	Balászfalva ---	A gör. kath. főgymn. tanári kara ---	1890
	Békés ---	Ev. ref. gymnasium ---	1883
5	Békés-Csaba ---	Ág. ev. algymnasium ---	1897
	Belényes ---	Gör. kath. főgymn. igazgatóság ---	1883
	Beregszász ---	Állami gymnasium ---	1897
	Besztercebánya ---	Ág. ev. algymnasium ---	1893
	" ---	Kir. kath. főgymnasium ---	1886
10	Bonyhád ---	Ág. ev. algymnasium ---	1893
	Brassó ---	M. kir. állami főreáliskola ---	1894
	" ---	Zeidner H. könyvtár ---	1897
	Budapest ---	Balásy Dénes, tanár ---	1896
	" ---	Csaplár Benedek, k. r. főgymn. tanár ---	1883
15	" ---	Kilián Frigyes, könyvtár ---	1894
	" ---	" " " ---	1897
	" ---	Pfeifer Ferdinánd, könyvtár ---	1883
	" ---	" " " ---	1883
	" ---	" " " ---	1883
20	" ---	I. ker. polgári tanító-képezde ---	1886
	" ---	II. ker. állami tanítónőképző ---	1896
	" ---	Toldi Lajos, könyvtár ---	1897
	" ---	II. ker. főreáliskola ---	1890
	" ---	IV. ker. kegyes tanítór. főnökség ---	1896
25	" ---	IV. ker. kegyesrendi főgymnasium ---	1886
	" ---	IV. ker. ág. ev. főgymnasium ---	1883
	" ---	V. ker. állami főreáliskola ---	1890
	" ---	VI. ker. áll. polg. tanítónő-képző ---	1886
	" ---	Rados Ignác, áll. főreálisk. tanár ---	1897
30	" ---	VIII. ker. közs. főreáliskola ---	1895
	" ---	VIII. ker. áll. főgymnasium ---	1886
	" ---	VIII. ker. cziszt.-r. tanárképző ---	1893
	" ---	IX. ker. Eötvös-collegium ---	1896
	" ---	IX. ker. ev. ref. főgymnasium ---	1885

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizet?
35	Csiksomlyó --- ---	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Debreczen --- ---	Ev. ref. főgymn. tanári könyvtár ---	1888
	" --- ---	Állami főreáliskola --- ---	1884
	Déva --- ---	Állami főreáliskola --- ---	1883
	" --- ---	Állami főreáliskolai önképzőkör ---	1897
40	Eger --- ---	Róm. kath. főgymnasium --- ---	1883
	Eperjes --- ---	Evangelikus collegium --- ---	1883
	" --- ---	Evang. colleg. Magyar Társaság ---	1890
	Érsekújvár --- ---	Gymnasiumi könyvtár --- ---	1883
	Erzsébetváros --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1892
45	Esztergom --- ---	Szentbenedekrendi székház --- ---	1893
	" --- ---	Közs. reáliskolai igazgatóság --- ---	1887
	Fehértemplom --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1892
	Fiume --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1886
	Grác --- ---	Dr. Lergetporer Pál --- ---	1891
50	Gyöngyös --- ---	Közs. kath. főgymn. igazgatóság ---	1890
	Gyöngy --- ---	Ev. ref. gym. --- ---	1886
	Győr --- ---	Zechmeister András, könyvtáros ---	1897
	Győr-Szent-Márton ---	Pannonhalmi könyvtár --- ---	1886
	Gyulafehérvár --- ---	Róm. kath. főgymn. igazgatóság ---	1886
55	Hajdu-Böszörmény ---	Ev. ref. gym. könyvtár --- ---	1886
	Hajdu-Nánás --- ---	Ev. ref. gymnasium --- ---	1886
	Hód-Mező-Vásárhely ---	Ref. főgymnasium --- ---	1893
	Igló --- ---	Csetényi Emil könyvtáros --- ---	1896
	Jászberény --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1885
60	Jászóvár --- ---	Jászói könyvtár --- ---	1886
	Kalocsa --- ---	Érseki főgymn. --- ---	1890
	Kaposvár --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1883
	Karczag --- ---	Ev. ref. gymnasium --- ---	1897
	Kassa --- ---	Főgymnasiumi önképző-kör --- ---	1890
65	" --- ---	Állami főreáliskola --- ---	1883
	Kecskemét --- ---	Állami főreáliskola --- ---	1894
	" --- ---	Ref. lyceumi igazgatóság --- ---	1883
	" --- ---	Róm. kath. főgymnasium --- ---	1883
	Keszthely --- ---	Premontrei társház --- ---	1888
70	Késmárk --- ---	Ág. ev. lyceumi igazgatóság --- ---	1883
	Kézdivásárhely --- ---	Róm. kath. gym. igazgatóság --- ---	1895
	Kis-Kun-Halas --- ---	Főgymnasiumi könyvtár --- ---	1888
	Kis-Szeben --- ---	Kath. algymn. igazgatóság --- ---	1890
	Kisujszállás --- ---	Ev. ref. főgymnasium --- ---	1886
75	Kolozsvár --- ---	Ev. ref. főgymnasium --- ---	1883
	" --- ---	Tanárképző-intézeti igazgatóság ---	1883
	" --- ---	Kath. főgymn. önképző-kör --- ---	1890
	" --- ---	Stein János, könyvtáros --- ---	1892
	" --- ---	Kalazantinum --- ---	1895
80	Komárom --- ---	Szentbenedekrendi székház --- ---	1883
	Körmöczbánya --- ---	Áll. főreálisk. igazgatóság --- ---	1883

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizet?
85	Kőszeg	Szentbenedekrendi székház	1886
	Kun-Félegyháza	Holló László főgymn. igazgató	1886
	Kun-Szent-Miklós	Ev. ref. gymnasium	1886
	Léva	Kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Liptó-Rózsahegy	Főgymnasiunmi könyvtár	1886
90	Lőcse	Kir. főgymnasiunmi igazgatóság	1883
	"	Állami főreáliskola	1888
	Losonc	Állami főgymnasium	1883
	Lugos	Állami főgymn.	1886
	Makó	Állami főgymnasium	1886
95	Mármaros-Sziget	Reform. lyceum	1886
	"	Róm. kath. algymn.	1886
	Maros-Vásárhely	Róm. kath. gym. igazgatóság	1884
	"	Ref. főgymnasium	1883
	Mezőtúr	Ev. ref. főgymnasium	1883
100	Miskolc	Reform. lyceum	1883
	Munkács	Állami főgymnasium	1883
	Nagybánya	Állami főgymnasium	1883
	Nagy-Enyed	Bethlen-főtanoda	1883
	Nagy-Kálló	Áll. gym. igazgatóság	1886
105	Nagy-Kanizsa	Polgári iskola	1883
	"	Kath. főgymnasium	1883
	Nagy-Károly	Kegy.-r. főgymnasium	1883
	Nagy-Kikinda	Gymnasiumi tanári kar	1883
	Nagy-Szalonta	Közs. gym. igazgatóság	1887
110	Nagy-Szeben	Állami főgymnasium	1897
	Nagy-Szombat	Érseki főgymnasium	1883
	Nyitra	Huszár István, könyvtáros	1887
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Pancsova	Állami főgymnasium	1887
115	Pápa	Tóth Dániel, ref. főisk. tanár	1886
	"	Szentbenedekrendi székház	1890
	Pécs	Zircz-eziszt. főgymnasium	1883
	Podolin	Gymnas. tanári könyvtár	1886
	Pozsony-Szt-György	Algymn. igazgatóság	1886
120	Privigye	Kath. algymn. igazgatóság	1890
	Rimaszombat	Egyesült prot. főgymnasium	1882
	Rozsnyó	Róm. kath. főgymnasium	1883
	"	Ág. ev. főgymnasium	1895
	Sajó-Kaza	Bárá Radvánszky Béla koronaőr	1892
125	Sárospatak	Trócsányi Bertalan, könyvtáros	1888
	Sátoralja-Ujhely	Kath. gym. tanári könyvtár	1883
	Selmeczbánya	Ág. ev. lyceumi könyvtár	1896
	"	Kir. kath. gym. igazgatóság	1883
	Sepsi-Szent-György	Székely-Mikó-kollegium	1883
	Sopron	Schwarz Károly, könyvtáros	1891
	"	Thiering Gyula, könyvtáros	1883

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czime	Mely évtől előfizető
130	Sopron	Szentbenedekrendi székház	1883
	"	Állami főreáliskola	1897
	Szabadka	Főgymnasiumi igazgatóság	1883
	Szakoleza	Gymnasiumi igazgatóság	1886
	Szamos-Ujvár	Állami főgymnasium	1883
135	Szarvas	Főgymn. tanári kar	1883
	Szászváros	Ev. ref. Kuun-kollegium	1894
	Szatmár	Kir. kath. főgymnasium	1883
	"	Ev. ref. gymn. tanári kar	1890
	Szeged	Somogyi-könyvtár	1885
140	"	Főgymnasiumi önképző-kör	1884
	"	Állami főreálisk. igazgatóság	1897
	Székely-Udvarhely	Ev. ref. collegium	1890
	"	Állami főreáliskola	1886
	"	Róm. kath. főgymnasium	1887
145	Székesfehérvár	Főgymnasiumi igazgatóság	1886
	"	Főreáliskola	1889
	Szentes	Állami főgymnasium	1883
	Szentgotthárd	Állami gymnasium	1896
	Szent-Király	Dr. Kégl Sándor, egyetemi m. tanár	1894
150	Szilágy-Somlyó	Róm. kath. gymnasium	1891
	Szombathely	Főgymnasiumi igazgatóság	1883
	Tata	Kegyesrendi gymnasium	1886
	Temesvár	Pollatsek N., könyvtár	1897
	"	Állami főreáliskola	1883
155	Trsztena	Kir. kath. algynasium	1886
	Uj-Verbász	Községi algynasium	1886
	Ujvidék	Kir. kath. magyar főgymnasium	1883
	Ungvár	Kir. kath. főgymnasium	1886
	Vác	Főgymnasiumi igazgatóság	1886
160	Verscez	Áll. főreálisk. igazgatóság	1891
	Veszprém	Kath. főgymn. igazgatóság	1884
	Zalaegerszeg	Állami gymnasium	1895
	Zenta	Közs. gymn. igazgatóság	1883
	Zilah	Reformatus főisk. igazgatóság	1884
165	Zircz	Apátsági könyvtár	1883
	Zombor	Állami főgymnasium	1895

Jegyzet. 1896 végén volt tiszteleti tag: 12, alapító: 11, rendes: 399, rendkívüli: 79, előfizető: 158, összesen: 659. Ezen kimutatás szerint van 1897 végén tiszteleti tag: 7, alapító: 12, rendes: 393, rendkívüli: 92, előfizető: 165, összesen: 669.

Kimutatta 1897. évi november hó 29-én.

Cserhalmi Samu,
pénztárnok.

